

MINDENNAPI VÁLASZTÁSOK

TANULMÁNYOK PÉTER KATALIN 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztette

ERDÉLYI GABRIELLA ÉS TUSOR PÉTER

BUDAPEST, 2007
MTA Történettudományi Intézete

TARTALOM

Köszöntő	I

A MAGYAR ROMLÁSNAK SZÁZADAIBAN

GECSÉNYI Lajos: I. Ferdinánd udvarmesterének levelei Augsburg városához az 1527. évi magyarországi hadjárat eseményeiről	13
SZABÓ Péter: Szapolyai János kézcsojka	27
OBORNI Teréz: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620)	37
SZABÓ András: Szenci Molnár Albert és Heidelberg ostroma 1622-ben	51
Tatjana Pavlovna GUSZAROVA: A „telhetetlen” Ebeczky. Egy 17. századi kamarai hivatalnok karrierjének története	63
VÁRKONYI Gábor: Wesselényi Ferenc nádorrá választása	87
TOMA Katalin: Nádasdy III. Ferenc országbírói kinevezése. Adalékok az 1655. évi országgyűlés történetéhez	111
PÁLFFY Géza: A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről. Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Vat mellett 1663. szeptember 17-én	127
VARGA J. János: A török orientáció változatai Magyarországon. Wesselényi – Apafi – Thököly 1663–1683	155
Jean BÉRENGER: Les assemblées de notables (<i>Concursus palatinales</i>) de 1696 et 1698. Un substitut de diète à la fin du règne de Léopold 1 ^{er} ?	165

ELVESZETT KÉPEK. NŐK FŐSZEREPEBEN

ERDÉLYI Gabriella: „Szerettem egyszer egy nőt.” Házaságkötés és házasságtörés 1500 körül	191
SUDÁR Balázs: Egy török költő a férfiak között – Mihri hátún	207
Ralph HOULBROOKE: Marriage, Adultery, and Divorce in Mid-Tudor England. The dioceses of London and Norwich under Edward VI (1547-1553)	225
HEGYI Klára: Török várkatona család állapotai a 16. század közepén	243
DEÁK Éva: Brandenburgi Katalin és Bethlen Gábor első találkozásai	251
MOLNÁR Antal: La Schiavona. Egy bosnyák lány viszontagságai a 17. században	267
KÁRMÁN Gábor: Rákóczi Zsigmond két esküvője	291

KOLTAI András: Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században	313
HORN Ildikó: Nemesasszonyok végrendelkezési szokásai az Erdélyi Fejedelemségben	325
Kateryna DYSA: Witches in the Neighbourhood. The Role of Neighbourhood Coexistence in Ukrainian Witchcraft Trials of the 17 th and 18 th Centuries	347
Éva PETRŐCZI: Sylvia Plath and the Puritan Goodwife Heritage	363

HITEK ÉS FELEKEZETEK. KÉNYSZER VAGY VÁLASZTÁS?

BITSKEY István: Válaszkísérletek a krízisre: felekezetek az iszlám árnyékában	377
CSEPREGI Zoltán: A reformáció mint nyelvi esemény a Mohács előtti Magyarországon. Módszertani kísérlet	391
ŐZE Sándor: Az apokaliptika mint legitimációs eszköz Magyar- országon a reformáció idején	407
BALÁZS Mihály: Fikció és radikális dogmakritika. Észrevételek a korai antitrinitáriusok írásművészetéről	419
TUSOR Péter: Verancsics Faustus emlékirata? Nunciatúrai tervezetek a trienti katolicizmus hazai bevezetésére	433
FAZEKAS István: Batthyány Ádám „áttérési irata” (1629)	455
MONOK István: Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650)	465
Anton SCHINDLING: Fremde Nachbarn an unsichtbaren Grenzen. Das Nebeneinander der christlichen Konfessionen im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation nach dem Westfälischen Frieden	483
KALMÁR János: I. Lipót magyarországi valláspolitikája és a Kollonich-féle <i>Einrichtungswerk</i>	507
Márta FATA: Glaubensflüchtlinge aus Ungarn in Württemberg im 17. und 18. Jahrhundert. Forschungsaufriß mit einer Dokumentation der Exulanten	519

MÍTOSZOK, IDENTITÁSOK, PERCEPCIÓK

Robert J. W. EVANS: Europa als Peripherie in der Frühen Neuzeit	551
ÁCS Pál: Tinódi Sebestyén és Bornemissza Gergely	573
ALMÁSI Gábor: Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről. Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben	585
KLANICZAY Gábor: Ördögi kísértetek. Bornemissza Péter és a reformáció ördög-képe	617
NÉMETH S. Katalin: Magyarságkép a 17. században. Martin Zeiller példája	637

SZÖRÉNYI László: 1651. A szerkesztett verskötet, mint a szerző ifjúkori önarcképe. Adriai tengernek Syrenaia: Groff Zrini Miklós	657
Z. KARVALICS László: Drabik-dimenziók: egy harmincéves tanulmány információtörténeti újraolvasása	683
BUZÁSI Enikő: Hagyományörzés vagy hagyományteremtés? A Batthyány család 17. századi Mátyás-kultuszáról egy újabban előkerült festmény kapcsán	693
G. ETÉNYI Nóra: I. Lipót császár változó arcai <i>almanach royalok</i> on	729
R. VÁRKONYI Ágnes: A kiválasztott gyermek. A <i>Confessio peccatoris</i> forráskritikai vizsgálatához	751
KONTLER László: Felvilágosult patriotizmus és identitás Közép-Európában. Vázlat	763
POÓR János: Kovachich Márton György Anton Gustermann magyar alkotmánytörténetéről	777

NÉHÁNY TÉNY A MINDENNAPOKRÓL

BESSENYEI József: Magyar kereskedők Bécsben a 16. század közepén. Adalékok a Mohács utáni kereskedelmi kapcsolatok történetéhez	795
SEBŐK Marcell: Kizökkent idő: az 1582-es naptárreform hatásai a 16. század végi Szepességen	805
RÜSZ-FOGARASI Enikő: Vendégfogadás Kolozsváron a 16. század fordulóján	821
FODOR Pál: Hiúzprém és szántóföld: egy oszmán-török adóbérlő vagyona a 17. század elején	835
BUZA János: Szekeresek panasza. Borszállítás 1623-ban, Hidasnémetin át Tokajból Kassára	859
BENDA Borbála: Egy uradalmi központ egy korabeli étrend tükrében. Csejte, 1623–1625	873
DIENES Dénes: Diákszendülések Sárospatakon. Különös tekintettel az 1667. évi nagy lázadásra	903
TÜDŐS S. Kinga: Teleki Mihály geryeszegi építkezése (1685–1689)	917
DEMÉNY Lajos: A székely társadalom változásai (1540–1690)	935
GRANASZTÓI György: A háznép Nagyszombatban (1579–1711)	955
FARAGÓ Tamás: Pestisjárványok Máramaros vármegyében	981
OROSZ István: Sárospatak úrbéri pere a Trautsohnokkal	1003
Ifj. BARTA János: Egyházi földbirtokok és jövedelmeik Zemplén megyében a 18. század végén	1021
Péter Katalin műveinek bibliográfiája (Összeállította: Soós István)	1039
A rövidítések jegyzéke	1050

Köszöntő

„A történet, ami évtizedek alatt talán kicsit kiszíneződött, de alapvetően igaz, azzal kezdődött, hogy elolvastam Makkai Sándor egyik történeti regényét” – így meséli Péter Katalin, hogyan lett történész. És amit az Árpád-házi királyok saskarmáról ebben olvasott, eltért attól, amit az iskolában tanult. „Nyugtalanított az ügy. Otthon magamtól, vagy mert a szüleim megkérdezték, mi bánt, elmondtam. Apám akkor egy diakonissza kórházban volt lelkész, és rögtön azt mondta, nincs semmi baj. Megbeszélhetem a dolgot a legilletékesebbel: az a bácsi, aki a saskarmos könyvet írta, éppen a kórházban van. [...] Sokszor átmentem Sándor bácsihoz, és ő minden esetben hosszan magyarázott a történelemről, a történetírásról. [...] Ma, sok posztmodern elmélet ismeretében azt mondanám, Makkai Sándor magyarázataiból azt értettem meg, hogy a történelem nem tőlünk függetlenül létezik, hanem a történész írja. Akkor az fogott meg, hogy a történelmet kutatni kell.” Péter Katalin úgy emlékszik, e gyermekkori élmény hatása alatt egyenes út vezetett számára a debreceni *Kossuth Lajos Tudományegyetemre*, ahol földrajzot – mint maga meséli – szenvedéssel, történelmet szenvedéllyel hallgatott. Szintén óriási szerencsének érezte, amikor 1959-ben, a *Történettudományi Intézet* akadémiai ösztöndíjasaként, végre kutathatott. Azóta is megszakítás nélkül ezt teszi: az intézet falai között kutat, dolgozik, ma tudományos tanácsadóként. Számos szakmai bizottságban dolgozik, támogatja a fiatalok munkáját. Az *Eötvös Loránd Tudományegyetemen* és a *Közép-Európai Egyetemen* évtizedeken át oktatott. Ennek során óriási tanítványi kör gyűlt köréje.

Kutatási területe kiválasztásában, úgy meséli, a véletlen vezette: „Akkor [friss intézeti munkatársként] éppen Szűcs Jenő egyik nagy hatású könyvét olvastam. A középkorról szólt, és kíváncsivá tett a folytatásra. A középkort követő múlt kutatását választottam. [...] Véletlenül kerültem kapcsolatba éppen ezzel az időszakkal, és nem tekintem fontosabbnak a többinél. Egyszerűen ebben érzem ma már otthon magam, ebben tudok tájékozódni. Ebben élvezem a kutatást.”

Első publikációi hamarosan – Szabó István hatását tükrözve – az agrárkérdés, örökös jobbágyság témájában születtek. Innen érkezett a „magyar romlásnak századában” zajló politikai mozgalmak problémaköréhez. Bethlen Gábor, Esterházy Miklós, Rákóczi Zsigmond, II. Rákóczi György, Zrínyi Miklós neve fémjelzi munkásságának ezt a szakaszát. A kora újkor kiemelkedő államférfijairól és dilemmáikról írt monográfiáit és tanulmányait –

amint személyes életét – a másik ember iránti őszinte érdeklődés, empátia, érzékenység hatja át, ez adja műveinek egyedi hangját.

Külön egységet alkot munkásságában Erdély problematikája, a fejedelemség virágkora, így magától értetődően a több nyelven kiadott *Erdély történetének* szerzőtársa. Emellett is aktívan részt vesz a nagy projektekben: Benda Kálmánnal együtt a kora újkori történeti kronológiát szerkesztette és írta, a tízkötetes *Magyarország történetében* nagy ívű művelődéstörténeti fejezetet írt, amivel akadémiai doktori fokozatot szerzett 1989-ben. A nemzetközi tudományos életben, nagy történészkonferenciákon éppolyan elkötelezettséggel vállal szerepet mint itthon vidéken, vagy ha Erdélybe, a Felvidékre hívják.

A reformáció 20. század végi hazai történetírását – túlzás nélkül mondhatjuk – Péter Katalin neve fémjelzi. Luther Márton születésének 500 évfordulóján (1984) írt először a reformáció és művelődés címmel a 16. századi szellemi és vallási változásokról. A nemzetközi trendet megelőzve írt a katolikus megújulás és reformáció egyenrangú kapcsolatáról. Kereken húsz évvel később, 2004-ben, miközben számtalan tanulmánya jelent meg a témában, friss aurájú, új szemléletű könyvvel örvendeztette meg a szakmát a reformációról. A mindig megújuló szellemi horizont teszi izgalmas olvasmánnyá a sárospatakiakról szintén két évtizede megjelenő írásait is.

E frissesség, szellemi kortalanság egyik forrásvidékét talán abban kereshetjük, amit munkatársaival való beszélgetései során többször emlegetett: csak olyan munkát csinál, arról ír, amit szeret. Amihez nevetve szokta hozzátenni: ha kedvetlenül is kezdett valami feladathoz, előbb-utóbb menet közben megszerette. Nyitottsága, az új dolgok iránti őszinte kíváncsisága vezette újabb és újabb témák felé. Mindig izgalommal követte a nemzetközi történetírás változásait, osztotta meg kollégáival és tanítványaival élményeit. Szellemi mozgékonyága mellett az esetekkel és kiszolgáltatottakkal vállalt szolidaritása állította kutatásai középpontjába a családot, nőket és a gyermekek helyzetét a kora újkorban. Az általa szerkesztett *Gyermek a kora újkori Magyarországon* címmel 1996-ban megjelent kötet sikerét 2001-es angol kiadása igazolja. A nehéz forráshelyzet sem tartotta vissza attól, hogy az elit mellett a jobbágysorsokat és gyermekek sorsát is megfigyelje. Érdeklődése homlokterében ismét a jobbágysorsok állnak, ahol alkotói pályáját kezdte. Talán ez a téma igazán a sajátja. Ebben látja a korszak lényegét. 2001-ben írta le: „Maga a kor tele volt ellentmondással; nagy változások jellemezték. Homogén egységnek a jobbágyság szempontjából tekinthető. Az az időszak volt – a telekhez fűződő jogok és kötelezettségek miatt – a középkori bizonytalan kezdetek után és a rendszer 18. századi feloldódása előtt az örökös jobbágyság kora. A jobbágyság birtoklása volt tehát sajátos ebben a nagyjából két évszázadra terjedő időben.”

Jelen kötettel Péter Katalint köszöntik születésnapján kollégái, barátai, tanítványai.

A magyar romlásnak századaiban

„A magyarországi Habsburg-uralom képlete így közvetlenül 1526 után világosan kialakult: a magyar politikusok a török ellen remélnek segítséget, de az uralkodóház tagjai, birodalmi nehézségekre hivatkozva, ezt megtagadják. Mégis százötven éven át élő volt a remény – hol határozottabb, hol kevésbé kifejezett formában –, hogy mégis megindul a nagy hadjárat, megszervezik a nemzetközi összefogást a Porta európai hatalma ellen.”

(Péter Katalin: A magyar romlás századában. Bp. 1979. [Magyar História] 19.)

Gecsényi Lajos

I. Ferdinánd udvarmesterének levelei Augsburg városához az 1527. évi magyarországi hadjárat eseményeiről¹

Habsburg Ferdinánd 1527. évi magyarországi hadjáratának és a székesfehérvári koronázásnak a részleteit régóta ismeri a magyar történetírás. Annál is inkább, mert az uralkodó kíséretében jelen volt a sziléziai származású történetíró, C. U. Velius, aki folyamatos és többnyire pontos feljegyzéseket készített az eseményekről, amelyeket azután *De bello Pannonico* címmel kötetbe is foglalt. Munkáját Kollár Ádám Ferenc jelentette meg a 18. század derekán.² Jelentéseket küldött urának a bajor herceg követe, Peter Tomicki lengyel alkancellár és maga Ferdinánd király is összefoglaltatta a Béctől Budáig tartó út fontos állomásait I. Zsigmond lengyel királyhoz küldött levelében.³ Fraknói Vilmos az országgyűlések történetéről írott munkájában, ahol összefoglalja ezeknek a hónapoknak a történetét, említ egy, a mantuai őrgrófhhoz Fehérvárról küldött jelentést is.⁴ Vélhetően más követek is tartózkodtak Ferdinánd kíséretében, akik ugyancsak beszámoltak uruknak e kiemelkedően fontos eseményről. A közvéleményt egyébként a mind jobban terjedő nyomtatott „újságok” és röplapok is részletesen tájékoztatták.⁵ A részletes ismeretek ellenére a véletlenszerűen felbukkanó újabb források

1 Az augsburgi városi levéltárban (Stadtarchiv Augsburg) az OTKA T 043750 számú pályázati támogatásával folytattam kutatásaimat. Köszönöm Pálffy Géza barátom hasznos észrevételeit és segítségét a források összeolvasásában.

2 *Casparis Ursini Velii: De bello Pannonico*. Kiad. Kollár Ádám Ferenc. Bécs, 1762. 1–41.

3 A jelentésekre hivatkozik *Ortvay Tivadar*: Mária, II. Lajos magyar király neje. Bp. 1914. (Magyar Történelmi Életrajzok) című munkájában, melyet az Arcanum Adatbázis Kft. kiadásában megjelent Magyar Történelmi Életrajzok. A Magyar Történelmi Társulat sorozatának digitális változata című CD-ROM-on használtam. (A hivatkozott hely: 13678. sz. rekord.)

4 *Fraknói Vilmos*: A magyar országgyűlések története. I.: 1526–1536. Kiad. Ráth Mór. Bp. 1874. 71., 7. j.

5 Warhafft anzeygen königlicher Mt zu Hungern vnd Behaim etc. Hörzug von Wyen auß inn Hungern biß auff ein halb meyl vnder Ofen vnd gen Stulweyssenburg etc. Anno etc. XXVII. A címlap fényképét Ortvay idézett munkája közli. Lásd a hivatkozott helyen 13686. sz. rekord, illetve egy latin nyelvű röplap újrakiadása: *Martinus Georgius Kovachich*: Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habspurgo-Austriaca Sacra Corona Apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimiti sunt. Pest, 1790. 1–6. és egy francia nyelvű beszámoló: OSzK App. H. 196.

még napjainkban is szolgálhatnak fontos információkkal, mint azt legutóbb a fehérvári koronázási lakoma ülésrendjének megismerése bizonyította.⁶

A közelmúltban Augsburg város levéltárában találtam rá Ferdinánd kísérete egyik kiemelkedő személyiségének, Wilhelm Truchsessnek, Waldburg bárójának a város polgármesteréhez és tanácsához küldött tudósításaira, valamint Ferdinándnak a városhoz intézett levelére. A dokumentumok nem csupán megerősítik a korábbi kutatásokból már ismert tényeket, hanem egy-egy esetben ki is egészítik azokat. Egyúttal felhívják a figyelmet arra, hogy az európai kontinentális kereskedelem egyik meghatározó központjának vezetői vélhetően élénk érdeklődéssel kísérték a birodalmat építő Habsburg főherceg, nemrég koronázott cseh és választott magyar király bevonulását a távoli, de késő középkori kapcsolataiknak köszönhetően azért korántsem ismeretlen Magyar Királyságba. A fehérvári koronázása másnapján maga az ifjú uralkodó is szükségesnek tartotta, hogy tudósítsa a birodalmi várost a számára kedvező fejleményekről. Nyilvánvalóan egyik részről sem érdektelenül, hiszen azt tudjuk, hogy egy Bécsben lerakattal rendelkező nürnbergi kereskedő jelentős összeggel járult hozzá Ferdinánd koronázási költségeihez.⁷ Korántsem kizárt, hogy a magyarokkal kereskedelmi kapcsolatban álló előkelő augusburgi kereskedőházak (Welser, Paller, Österreicher, Weiss, Rot) akár közvetlenül, akár bécsi faktoraik révén hasonlóképpen kölcsönrel támogatták Ferdinánd magyarországi hadjáratát és trónra lépését, miként a Fuggerek vagy éppen maga a város korábban V. Károlynak több alkalommal nyújtottak kölcsönt.⁸ A birodalmi város polgármestere egyébként az 1520-as évtized páratlan éveiben a leggazdagabb kereskedő patríciusok egyikével, Konrad Rehlingerrel rokonságban álló Ulrich Rehlinger volt.⁹

A régi svábföldi nemesi családból származó levélíró, Wilhelm Truchsess az örökös birodalmi étekgógi cím (*Erbtruchseß des Heiligen Römischen Reiches*) birtokosa régóta kapcsolatban állt mind a Habsburgokkal, mind Augsburg városával. Tanulmányait Páduában végezte, majd Albrecht szász her-

6 Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138(2004) különösen 1008–1013.

7 Bartholomeus Flick (Fluck) – részben faktoraik révén – 1508-tól folyamatosan jelen volt Bécsben, ahol magyarországi szarvasmarhákat vásárolt. Richard Perger: Nürnberger im mittelalterlichen Wien. In: Mitteilungen des Vereins für die Geschichte der Stadt Nürnberg. Jg. 63. Nürnberg, 1976. 44.

8 A magyar kapcsolatokról Gecsényi Lajos: Folytonosság és megújulás Magyarország és a délnémet városok kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. 180–182.

9 Vö. Peter Burschel–Mark Häberlein: Familie, Geld und Eigennutz Patrizier und Großkaufleute im Augsburg des 16. Jahrhunderts. In: Kurzweil viel ohm Mass und Ziel. Katalog zur Ausstellung des Deutschen Historischen Museums 23. 1. 1994–27. 3. 1994. Die Augsburger Patrizier und ihre Feste zu Beginn der Neuzeit. Berlin, DHM, különösen 3–12.

ceg szolgálatában állt. 1507-ben kapta meg I. Miksa császártól Waldburg birodalmi báróságát. Tanulmányunk szempontjából sokatmondó, hogy 1518-ban Augsburg tanácsa helytartónak választotta, majd a következő évben a württembergi hercegség császári helytartójává nevezték ki és e tisztségében maradt egészen 1526-ig. Ekkor lett Ferdinánd főherceg, majd rövidesen cseh és magyar király éppen létrejövő közös bécsi udvartartásának udvarmestere,¹⁰ míg felesége, Sybilla von Sonnenberg ugyanettől az időtől Anna királyné mellett látta el az udvarmester tisztségét. Házassága révén rokonságba került Gabriel de Salamanca gróffal is, aki hosszú időn át meghatározó politikai és pénzügyi tanácsadói szerepet játszott Ferdinánd mellett.¹¹

Egy élete delén járó, kitűnő tájékozottsággal rendelkező udvari főméltóság tájékoztatta tehát a délnémet város vezetőit Magyarország történetének e meghatározó hónapjairól. Értesüléseinek zöme természetesen azonos a más forrásokból származó információkkal. A legfontosabbak azok a tudósítások, valamint az említett királyi levél azon részei, amelyek az uralkodó legitimitásával, támogatottságával és trónra lépésének körülményeivel függnek össze. A Ferdinánd üdvözlésére a határon, nyilvánvalóan – mint utóbb a 16–17. században – Köpcsény térségében felvonuló magyar urakat Báthory István nádor vezette, akiről Truchsess megjegyzi, hogy a király után a második ember. Mellette kiemeli a veszprémi püspököt Szalaházy Tamást, Thurzó Eleket, valamint Szentgyörgyi és Bazini Ferenc gróft. Hangsúlyozza, hogy a választott király fogadta a rendek hódolatát, meghallgatta kérésüket, hogy fogadja el a koronát, majd letette a szokásos esküt az ország jogainak és kiváltságainak megtartására, valamint az ellenségtől történő megvédésére.

Maga Ferdinánd is kiemelte az augsburgiakhoz küldött levelében, hogy 1526. december 16-ai¹² (pozsonyi) megválasztását a Budán tartott országgyűlésen a rendek egyhangúlag megerősítették, és a régi szokás szerint („nach altem geprauch”) így mehetett végbe mind az ő, mind hitvese, Anna királyné másnapi megkoronázása. A levél fogalomhasználata („Erb Kunig vnd Kunigin zw Hungern”, illetve „vnser Kunigreich vnd Erbland”) megerősíti azt a más forrásokból ismert véleményt, hogy a király osztrák tanácsosai azt

10 Heinz Noflatscher: *Räte und Herrscher. Politische Eliten an den Habsburgerhöfen der österreichischen Länder 1480–1530.* (Mainz, 1999.) című alapvető munkájában (a 409. oldalon) csak arról tud, hogy Truchsess 1526-ban volt udvarmester. A most közölt levelek nyilvánvalóvá teszik, hogy e tisztséget még 1527 második felében is viselte.

11 A Wilhelm Truchsess von Waldburg-Trauchburg (1469–1557) pályafutására vonatkozó adatokat a www.datenmatrix.de/projekte/hdbg/biographien című honlapról vettem, ami a *Haus der Bayrischen Geschichte Porträtgalerie Bayern* adatbázisának információit közvetíti. Az egyes részadatokat (például a württembergi helytartóság ideje) illetően Noflatscher idézett munkája eltér ettől (111. és 118.).

12 „...den Sechzehenden tag decembris”. Az időponttal kapcsolatos eltérésekre lásd a 16. jegyzetben foglaltakat.

az álláspontot képviselték, miszerint a Jagellókkal kötött örökösödési szerződések (1491, 1506, 1515) és a rokonság alapján Magyarország örökségként (*Erbland*) járt Ferdinándnak.¹³ Az uralkodói levél mégis félreérthetetlenül ki mondta azt is, hogy ez a királyválasztás és annak széles körű rendi jóváhagyása nélkül nem történhetett volna meg („in vnnser Election zu Hungerischem Kunig, Jungst den Sechzehenden tag decembris vergangen in vnnser Stat Brespurg beschehen, ainhellig bewilligt, die Ratifficiert, bekrefftigt”). Igen figyelemreméltó ebben az összefüggésben is Johann Fernbergernek,¹⁴ a királyi udvar birodalmi ügyekben illetékes titkárának egy évvel korábban, 1526. december 17-én Konrad Peutingerhez a kiváló humanistához, Augsburg város jegyzőjéhez intézett levele.¹⁵ A titkár még a pozsonyi királyválasztás híreivel Bécsbe küldött futár megérkezésének napján tudósította Peutinger a nyilvánvalóan közérdeklődésre számot tartó, egész Európát érintő eseményről. A levél – amellett, hogy utalt a morva őrgrófság és sziléziai hercegség átvételére is – a magyarországi események szűkszavú összefoglalásában beszámolt arról, hogy a Mária királyné és a nádor által kitűzött komáromi országgyűlés Szapolyai praktikái miatt megghiúsult és így került sor Pozsonyban az új tanácskozásra. A tudósítás más forrásokhoz hasonlóan óvatosan szólt a megjelentek számáról („etlich vnd nit wenig namhafften herrn aus der chron hungern erschinen, so unser parthei sein”), majd kitért a december 16-án¹⁶ lezajlott választás jogi összefüggéseire. Itt felsorolta a korábbi örökösödési (Mátyás, Ulászló és Miksa császár között kötött) szerződéseket, de hangsúlyozta, hogy ezeket tulajdonképpen a pozsonyi választással erősítették meg.¹⁷

13 *Fraknói V.*: i. m. 21–22. idézi az osztrák tanácsosok véleményét.

14 Fernberger személyének az azonosítására lásd *Alfred Kohler*: Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser. München, 2003. 141.

15 Stadtarchiv Augsburg, Litteralien 1526/12/17.

16 Arról, hogy a választás december 16-án vagy 17-én történt az egyértelmű adatok ellenére a szakirodalomban megoszlanak a vélemények. (Vö. *Fraknói V.*: i. m. 36.) Ortvy Tivadar, Pozsony történetének monográfiája egyértelműen 16-át jelölte meg a koronázás napjaként. A jelenleg aktuális magyar történeti kronológia viszont 17-ét rögzítette. (Mo. tört. kron. 1526–1848. 362.) Az országgyűlés körülményeit vázlatosan összefoglalta *Ivan Mrva*: Die Bestrebungen der Habsburger um die Erwerbung der ungarischen Krone und Preßburg. In: Städte im Donauraum. Sammelband der Beiträge aus dem Symposium in Smolenice 30. 9–3. 10. 1991. Bratislava–Pressburg, 1291–1991. Hg. von Richard Marsina. Bratislava, 1993. 229–230., ahol szintén december 16. szerepel. Fernberger levele újabb bizonyíték 16-a mellett.

17 Stadtarchiv Augsburg, Litteralien 1526/12/17. „...auf gestern durch die gemelten herrn sambt Ire Mt Gemahel zu Irm Kunig vnd Kunigin Erwelt werden, vnd soliche waal in crafft des Erblichen titels vnd der verträg so verschiner Jarn durch weilent... Kaiser Maximilian, Kunig Mathiaschen vnd Kunig Wladislaen zwischen der chron Hungern vnd Haws österreich aufgericht beschehn....” Szerencse és isteni jóátemény – folytatta a levélíró –, hogy őfelsége súlyos vérontás nélkül jutott az őt illető örökséghez.

A budai országgyűlést követően sorra került fehérvári koronázás részletei mindenekelőtt Velius korabeli beszámolójából, illetve legújabbán Pálffy Géza tanulmányából jól ismertek. A következő napok eseményeiről viszont keveset tudunk. Ezért különösen figyelemreméltó, hogy a napjainkig ismert források közül egyedül Truchsess november 10-én írott levelének melléklete számolt be arról, hogy 6-án az uralkodó szállásául szolgáló préposti ház előtt a király, a főpapok, a főnemesek és közel 3000 ember előtt a nádor magyar nyelven bő egyórás beszédet tartott. Ebben élesen támadta Szapolyait, sőt Ferdinánd udvarmesterének tudósítása szerint – akinek fordításban összegezték a beszédet – uralkodói legitimitását is megkérdőjelezte („er di Kron nitt nach altem prauch vnd her kumen des Kungreichs vngern bösslichen vberkumen hab”). E kijelentés hátterében talán Báthory azon vélekedése állhatott, hogy Szapolyait – az 1485. évi nádori cikkelyeket valóban megsértve¹⁸ – a nádor beleegyzése nélkül választották 1526. november 10-én uralkodóvá. A palatinus végül azt is kijelentette, hogy Magyarországot egyedül Ferdinánd képes megvédeni a törökök támadásától, miként a török elleni összefogás jelentőségét a már említett királyi levél is aláhúzta. Mindemellett Truchsess beszámolt arról, hogy Fehérváron megerősítették a budai országgyűlésnek a török elleni hadiadó két részletben történő kivetéséről, valamint a török elleni határvidékre küldendő könnyűlovasokról szóló határozatait is.¹⁹

A Szapolyai ellen Magyaróvártól Buda felé induló sereg egyik szárnya (miként Veliusról tudjuk, Hans Katzianer vezetésével) Dévényt, Pozsonyt és Nagyszombatot vette birtokba, míg a fősereg Brandenburgi György testvére, a kegyetlenségéről ismert Kázmér (Kazimir) őrgróf vezetésével Győrt, Komáromot, Tatát és Esztergomot foglalta el, kisebb harcok árán. Ezt követően a csapatok elvonultak Visegrád mellett. Itt Truchsess megemlítette a gyönyörű királyi palotát, továbbá még azt is, hogy ez a Szent Korona bevett őrzési helye. („Im selben Markht an der tonaw ist ein koniglicher schoner palast als ein kinig in der Cristenhait ainen haben mag darauf die kron Zu vnnngern von allter gehalltn ist worden.”) Ezt követően Ferdinánd bevonult a budai várba, ahol a Boldogasszony-székesegyházban hálaadó misét mondott. Csapatai a vár alatt vertek táborn, miközben az előváros táján Szapolyai katonáival még egy kisebb összecsapásra is sor került.

A hadjárat és a koronázás eseményein kívül Ferdinánd és „A fekete ember” (Cserni Jován) között formálódó szövetség súlyának megfelelően a le-

18 Vö. *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19.) 314–315.

19 Vö. *Fraknoi V.*: i. m. 71. és 75.

vélíró beszámolt a Csernivel való kapcsolatról, de részletesebben írt a szerb vezér haláláról is. Miközben rögzítette szegedi megsebesítésének és halálának körülményeit, új elemként fűzte hozzá nemcsak Cserni holttestének Török Bálint által történt kihantoltatását, majd fejének ezt követő levágását, hanem Szerémi György beszámolójával ellentétben még azt is, hogy a karóra tűzött fejet Ferdinánd Budára bevonuló csapatai a vár előtt találták.²⁰

Források

1.

Bécs, 1527. július 6.

Wilhelm von Truchsess zu Walzburg Augsburg város tanácsához

Beszámoló a királyi sereg tervezett kivonulásáról Bécsből Dévény és Pozsony felé, Cserni Jován („a fekete ember”) követségéről, a beteg Mária királyné és magyar kísérete Bécsbe érkezéséről július 3-án, továbbutazásáról Bécsűjhelyre.

Mein fraintlich dienst zeientd Euch altzeit zw for Lieb vnd Insunder gut Fraindt mir zweifflet nit wie mencherlay gerücht vnd Reden zw augspurg vmgangen Kö.Mt. in Behem etc den vngerischen krieg belangen da mitt aber Ir waren bericht empfehndt. So gib Ich euch fraintlicher gutter mainung zw vernemen, wie die Kö. Mt. Meinn gnedigister her sich vast zw dem anzug In vngern zwricht vnd versich mich das seiner Mt kriegs volk auff das lengst den viiii tag July zw Wien werden aus ziehen vnd vndersten zway schlosser die auff der Dunaw ligend In Kö. Mt. Gwalt zebringen sein Mt. Ist auch mit guttem geschutz nach aller notturfft wol versehen. Namlich haist das erst schlos Deben²¹ das ander das schlos zw prespurg welches schlos vest vnd gutt Ist.

Zwm andern hat der schwartz man²² sein bottschaft in viii tagen zway mal gehabt mitt erbiettung aller vnderthenickait vnd was die Kö Mt mit im schaffen wie vnd welcher gestalt er dem weiden soll angriffen das erbuit er sich gantz willig vnd gehorsam wie wol fil der mainung die Kö Mt soll im nit zw vil vertruywen aber dem selbigen mag gut Rat funden werden dan er so starck mit seinem kriegs volck das er den weiden für sich selbs wol angreifen mag dar vss dan gruntlich zu erlernen was gmiets er gegen Kö

20 Vö. Szakály Ferenc: Honkeresők. (Megjegyzések Cserni Jován hadáról.) TSz 21(1979) 2. sz. 236. Szerémi szerint Szapolyai Cserni fejét egy idő után levétette a karóról és a Dunába dobatta.

21 Deben/Dévény.

22 „A fekete ember” (Der Schwarze Man) névvel Cserni Jovánt illették.

Mt sey er hat auch vff den huytigen tag kain sunderlich frembt kriegs volck des gleichen auch von den vngern bey ainander.

Ich die Kunigin von Vngern wittfraw Ist dem tritten tag July mit vil vngrschen herenn zw wien ankumen wiert sich Ir Mt ettlich tag zu der neuen stat enthalten biss sy sich der gehabte kranckhait wider vnd erholett.²³

Ich so bin Ich von den genaden gottes noch der zeitt frisch vnd gesundt vnd hab ainn genedigsten kunig vnd herren mitt erbietung wo mitt Ich euch vnd ainem ersamen Ratt och gantzer gemaindt augspurg dienstlichen wilfaren mag dar zu gantz willig vnd genaigt. Datum wien den VI tag July anno XXVII.

Ku Mt In Bechem vnd Vngern etc hoffmaister etc

Wilhelm des Hayligen Romischen Reychs erbtruchses fryher zu waltpurg etc

Post scripta. Ist warhafftige kundschaftt komen wie der weyda hopttmann ainer mit sampt des Swartzen mans hoptman ainem geschlagen vnd der Swartz mann bey iii M zu fus vnd etlichen geraisigen verloren aber vil mer hatt der weyda geraisigen verloren wan der Swartz mann etc.

Dem fursichtigen ersamen vnd weisenn Meinen Liebenn vnd gutten frindten den burgermaistern der statt augspurg Sampt vnnd Sundern

2.

Tábor Buda alatt fél mérfölddel, 1527. augusztus 22.

Wilhelm von Truchsess zu Walzburg Augsburg város tanácsához

A kísérvőlevéllel küldött tudósítás beszámol a július 30-án Bécsből történt kivonulás óta lezajlott eseményekről: Ferdinánd király fogadtatásáról a magyar határon, a magyar törvényekre tett esküjéről, a magyaróvári táborozásról, Dévény, Pozsony és Nagyszombat elfoglalásáról, Győr, Komárom, Tata, Esztergom, Visegrád bevételéről, Buda bevételéről, Szapolyai János visszavonulásáról, Cserni Jován („a fekete ember”) haláláról, levágott fejének megtalálásáról.

Fursichtig Ersam weis liebe herren vnnd gut freunndt Meine freundlich willig dinst seind Euch zuuor Mir zweyfet nit das bey Euch vil wunderbarer sagmere furgebracht werden von wegen des vnngerischn kriegs. Damit aber Ir grundtlich vnderricht emphahet, wie es bis her erganngen. So schick Ich Euch hie eingeschlossen ein Copey aller bisher geseschehener hanndlung, ob Euch aber annders furgebracht wurde, dem selben wellet kainen glauben geben. Yetzund nicht mer dann wo mit Ich Euch lieb vnnd

²³ Mária királyné.

dinst beweisen kan, bin Ich alltzeit willig bereyt. Datum Im veld leger ain klain halb meyl vnnderhalb offen, den xxiitn tag Augustii. Anno etc 1527

Wilhelm des Hayligen Romischen Reychs erbtuchses fryher zu waltpurg etc hoffmaister

Den fürsichtigen Ersamen vnnd weysen meinen lieben gutn fronndtn, Bürgermaister vnnd Rat der Stat augspurg, Zu hannden

Augsburg

Cito, cito, cito

Alls die Kiniglich Mt Zu Vnngern vnnd Behain etc den xxxtn tag July von Wienn aus mit vi C wolgeruster pherde Irs Hoffgesinds auff alltenburg²⁴ geruckt ist. Ir Mt auff der Vnngerischn grenitz durch den groß grafen²⁵ der Kron Vnngern welher die anndere person nach dem Kinig ist. Auch Bischoff von vesperin, Graff Franntz von Posing, herr Alex Torsy²⁶ vnnd vil anndere der stennd so Ku.Mt. anhengig mit in iiii C pherd als Irn Kinig vnd Naturlichen Herrn vnnderthaniglich emphanngen mit Bitt der Cron Regirung anzenemen, sye vor Inlendischen vnnd auslenndischen veinden zuschirmen, Gericht Recht vnnd Ir privilegia zuhalltn. Solchs Ko. Mt. Bewilligt vnd gewonlich Konigs phlicht darauf gesworn. Darauf Ir Mt. gen alltenburg gezogen welches dann In Irer Mt. Hennden wol besetzt gewes vnd Ir Mt. Vnnd der selben öbrister Veldhaubtman mein gnediger herr Marggraf Casimirus zu Branndenburg²⁷ vnd Ir Mt. Kriegs volkh die nach Innennung des Slosß Teeben²⁸ auch des Schlosß zu prespurg vnd der Stat Tirrna²⁹ welhe dem Weyda vmb ein treffenliche Summa gellts doch vil hocherer gullt ist versetzt gewesen. Nach vberschiffung auch bey alldenburg Ir Veldleger gehabt zusammen kumen. darnach ist Ku. Mt. Erstlich auf Rab³⁰ Bischofflichen Flecken Slosß vnnd Residentz gezogen, dasich der Flekh auch das Slosß das mit ij C Knechtn besetzt was ergeben haben. Von Rab ist der Zug auf gamärta geschehen. das ist ein vessts vnd wolerpawens haus welches Zu vnnderist in der Innsl die schyt³¹ genannt, so die tonaw machet vnd in xi oder xii meyln lanng an ettlichen ortn iii Ettlichen iiii, v, vi meylln brayt ist Im spitz da die beid tonau arm vnd die wag zusammen lauffen gelegen

²⁴ Ungarisch-Altenburg/Magyaróvár.

²⁵ Großgraf = nádor.

²⁶ Szalaházy Tamás vezsprémi püpök, Szentgyörgyi és Bazini Ferenc gróf, Thurzó Elek.

²⁷ Brandenburgi Kázmér őrgrof (Kasimir von Brandenburg-Ansbach und Brandenburg-Kulmbach) 1481–1527.

²⁸ Teeben/Dévény.

²⁹ Tirrna/Tyrnau/Nagyszombat.

³⁰ Raab/Győr.

³¹ Schüttinsel/Csallóköz.

das sich Ernntstlich in gegenwer geschickht. Nachdem aber Kö. Mt. Ir leger an der tonaw geschlagen ettlich tausent knecht vnd ettlich hundert Ringer pherd sambt ettlichen falkanetn vber den arm der tonaw verordnet vnd Ir Mt von leger vnd schantzn bey der tonaw angefangen mit Ringem geschutz gegen dem Slosß zearbeiten haben die Im Schlosß gelegen deren ij C geweßn. Den Markht Comarra³² vnd Closter damit die obuermeln vbergeschikhtn daselben Irn ennthallb nit haben mochten, selbs außprennt, solhes aber wenig geholffen, sonndern der Kinig in der nacht bey xl stukh guter puxen nahet bey dem gestatt gelegert am morgen den abennd laurenntii vber die tonaw also genötigt. Das sich die Im Slosß auff gnad vnd vngrad dinen aber aus beweglichen vrsachen am leib kain laid beschehen ist ergeben. Von dannen het kiniglich Mayt seinen weg auf Gran zue furgenommen, darzwischen ain vast werlich vnd schons haws Totes³³ genannt auf der Rechtn hannd gelegen durch kuntschaft das zwischen denen Im Schlosß Zwischpaltigkait geweßn. Die auch Zwen Irer haubtleut selbs erslagen vnd also Im abzug waren. In Irer May: hennd gebracht vnd besetzt vnd als sich darunder die stat Gran an Ir May:t ergeben vnnd Ir Mt. Das fürstlich fest Slosß daselben darInn ein treffenlich besetzung gelegen den abend assumptionis marie gezogen hat. Ir Mt. am Morgen des tags assumptionis marie durch hefftig schiessen vmb mittag Zeit solch vesst Slosß erobert vnd die in der besatzung darunder des Bischoffs Zu Gran Brueder³⁴ auch geweßn auf Ir hochlich bette Irs lebens on weere abzuziehen. Annders dann die ii öbristn denen yedem I were Zu gnaden Zu gelassen gesichert. Von gran ist der Zug für Plundenburg³⁵ geschehen da sich das vesst Perkhaws on were. Auch der Markht darunder on widerstannd ergeben. Im selben Markht an der tonaw ist ein koniglicher schoner palast als ein kinig in der Cristenhait ainen haben mag darauf die kron Zu vnngern von allter gehalltn ist worden. Von Plundenburg ist der Zug volstrekt gen offen. Da die Kö. Mt. an gesster den xx. Augustii in der frue mit allem Raisigen volkh ob iij M geruster pherd in einer ordnung koniglich vnnder Irem fliegennden haubtpanner das mit etlichen Jungen Fürsten, Namlich Bayern Minnsterberg vnnd Leüchtenberg³⁶ besetzt geweßn vnd vil anndern treffenlichn vnnd Eerlichen Luet-

32 Komarra, Gamarra/Komárom.

33 Totis/Tata.

34 Nagy valószínűséggel azonos Várday Pál esztergomi érsek testvérével, Várday (Babai) Tamás országbírói ítélőmesterrel. Erre utal Caspar Ursinus Velius is idézett munkájában. (11. pag.: Praefecti, inter quos et frater germanus erat Pauli archiepiscopi, a Joanne Cepusiense designati...) Várday Tamásról lásd *Laczlavik György*: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó Mohács előtti pályafutása. LK 75(2004) 6.

35 Blindenburg/Visegrád.

36 A nevek sajnos jelenlegi ismereteink alapján nem azonosíthatók. A Leuchtenberg grófi család (Landsgraf) éppen az időben Bajorországban honos. Münsterberg egy kis sziléziai hercegség.

ten Ingeritten. Erstlich für vnnser Frawen Kirchen dar Inn ein loblich ambt singen lassen. Darnach in das Slosß als die konigliche Residentz vnd das annder Kriegs volkh Zu lannd vnnd wasser seind für ab ain halb meyl vnnder Offen gerükht. Da wir vnnser leger noch haben vnnd als Ku. Mt. Zu offen neben der tonaw in die vorstat eingeritten haben sich die veind strakhs am anndern gstat vnd ettlich von ferre von dannen In ii oder iii C pherd auch sehen lassen Ist die sag das der Wayda persönlich darvnnder geweßn sein soll, die seind nit on Iren schaden dan Inn annderem schutz Zwen Edel vnd drey pherd erschossen sein mit schlanngen gerüsst aus dem Slosß offen ist der Weyda den drittn tag daruor abgeschaiden, vnnd darInn haben wir des Swartzen Manns koph im vorslosß auf ainer stannng gefunden, dann als der Swartz Man vor ettlichen tagen Zu einnemung einer Stat Segedin genannt im Einziehen aus ainer flaschn Zu Rosß getrunckhn Ist er durch ainen pauren aus ainem haus oder kyrchen mit Ainer hanndpuchßen in die linkhn achseln gegen der prust geschossen. Welcher stain Inn Im beliben vnd er der schutz am anndern oder drittn tag gestorben. Darauf In ain vnngerischer herr Turkho Walent³⁷ genannt, Nachdem er Etlich tag vergraben geweßn wider aus gegraben vnnd das haubt abgeslagen vnnd dem Wayda presentirt. Der Weyda ist als ob stat Sonntags des xviii tag ditz monats von offen vber die tonaw gewichen vnd ist nichts sonnderlich starkh. Posst Scripta auff den xxii tag augustii haben sich die von der Stat Stullweyssenburg der Ku. Mt. ergeben vnnd Ire gesannten treffenlicher anzal geistlich vnnd welltlich haben Ku. Mt. geschworen seind an gesstern iiiC hussern so dar gelegen wekh gewichen der gleichen der Ratzenmarkht³⁸ durch Ir Botschaft auch annderer ort mer gethon haben.

w. e. t. f. h. Z. waltpurg etc hoffmaister

3.

Székesfehérvár, 1527. november 4.

Ferdinánd király Augsburg város tanácsához

Értesít a Szapolyai János hadai felett Tokajnál aratott győzelemről, a budai országgyűlésről, a fehérvári koronázásról, elkötelezettségéről az országnak a töröktől történő védelme iránt.

Ferdinand von gots gnaden zu Hungern vnd Behaim etc Kunig, Infant in Hispanien, Ertzhertzog zu Österreich, Herzog zu Burgundi, etc Ro Kay Mt in Heiligen Reiche Stathalter

³⁷ Török Bálint.

³⁸ Ratzenmarkt/Ráckeve.

Ersamen Namhafften lieben besonder. Wir fuegen Euch abermaln gndiger Mainung zu wissen das als pald nach dem glücklichen Sig, welher vnns vnnd vnnserm kriegsfolckh Jungst an dem Wasser der Teyssa bei Togkay wider vnnsern offenbaren Veind vnd widerwerttigen Graf Hanns von Zyps durch gotliche gnad zugestanden ist der merer tail von allen Stennden diser vnnsrer Cron Hungern vnnd sonderlich die so vormaln demselben Graf Hannsen anhenngig gewesen auf vnnserm Erst ausgeschriben Rakusch oder Lanndtag in vnnserm kuniglichen Stuel vnd Stat Ofen gehorsamlich erschienen sein. In vnnsrer Election zu Hungerischem Kunig Jungst den Sechzehenden tag decembris verganngen in vnnsrer Stat Brespurg beschehen ainhellig bewilligt die Ratifficiert bekrefftigt vnd den Crönung tag hieher in vnnsrer Kunigliche Stat nach altem geprauch fürgenomen vnd ander loblichs beslossen vnd in demselben Irem besluß dermassen gehorsamlich verfahren sein. Dardurch wir nach verhenngkhnus des Almechtigen gesstern den dritten Novembris Zubestettung vnnsrer gotlichen Erbgerechtigkaiten mit des Heiligen Kunig Stephans Cron Vnnd an heut vnnsrer fruntliche liebste Gmachel als die Rechten Natturlichen Erb Kunig vnd Kunigin zu Hungern solemniter wie von Alter her komen ist gekront worden vnd also dardurch dises vnnsrer Kunigreichs in possession vnd besitzung komen des wir dem Almechtigen pillich dannckper sein vnd dem Lob vnd Ere sagen welher wie wir diennlettigs vleiß bitten vnns in vnnsrer Regierung sein gotliche gnad wie bisher scheinbarlich beschehen ist Weytter solher gestalt verleichen vnd mittailn wyllte dardurch in Zeit vnnsrer Regierung sein Lob vnnd Ere gemert vnd zu Hilf vnd trost gemainer Cristenhait dem verfolger vnnsers Cristlichen Namens vnd glaubens dem Turckhen statlicher widerstannd beschehen mag. Zu dem wir yeder Zeit mit anndrer Cristlichen Kunig vnd potten-taten Hilf vnd Zuthun nit allein vnnsrer vnd vnnsrer Kunigreich vnnd Erbland vermugen, sonnder auch vnnsrerer selbs aigen Leib dartzustrecken vrbuttig vnd willig sein. Das wolten wir Euch gnediger Mainung nit verhalten. Geben in vnnsrer Kuniglichen Stat Stuelweyssenburg den iiii tag Novembris anno etc im xxvii vnnsrerer Reiche des Hungerischen in Erssten vnnd Hungerischen [!] inn anndern.

Ferdinandus m.p.

V Harrach Cantzler m.p.

Von Ferenberg m.p.

Den Ersamen Namhafften vnnsern lieben besondern Bürgermaister vnd Rat der Stat Augsburg

(Presentata auf 15 tag Novembris. Ku Mt. Cronung zu Vngern)

4.

Székesfehérvár, 1527. november 10.

Wilhelm von Truchsess zu Walzburg Augsburg város tanácsához

A kísérlével küldött tudósítás beszámol Ferdinánd király és Anna királyné fehérvári koronázásáról, [Báthory István] nádornak a koronázás után tartott beszédéről, a Szapolyai hívek számára adott átpártolási határidőről, a török elleni adó és katonaság megszavazásáról, a királyi katonaság várható téli táborozásáról, az erdélyi helyzetről.

Mein fraintlichen Dienst Seigend euch altzeitt zu vor an berait fürsichtig ersam vnd weiß lieb herrenn vnd gutt fraindten mier zweiflett nitt wan das teglichs Euch mancherlay newzeyttung vß vngerlandtt zu kumend. Da mitt aber Ir warhafftige bericht wie es diser zeitt In vngerlandt statt emphahendt werden Ir auß beygelegtem zedel vernemen an wölchem ortt aber die Ku Mt Ir winterleger haben wurtt, hatt sich sein Mt. noch nicht entschlossen, Das hab Ich euch gutter fraintlicher mainung nitt wollen verhalten mit erbietung wo Ich euch dienst vnd fraindschafft Beweisen mag wer Ich willig vnd genaigt. Datum den x tag novembris zu stulweissenburg anno xxvii.

Wilhelm des hayligen römischen reychs erbtruchses
Fryher zu wilturg etc hoff maister

Dem Fürsichtigen Ersamen vnnd weysen Bürgermaistern vnd Radt der
statt augspurg mein liebenn vnd guten frainden

Newe Zeittung Jetzmals Inn Vngerlanndt wie die Ku M an aller haylgen abent vsßer dem veldtleger iii meil von stulweissenburg verrückt auffgemelte stat zu. Vir war teudtsch vnd vnger wol xM starck yder nach seiner gelegenhaitt wol herauß gestrichen vnd In guten ordnung vnd Ich nit geacht das wier noch so vil folck gehabt hetten vnd Jederman nach gelegenhaitt fridsamlich gelosiertt vnd vff den iii tag novembris die Ku Mt etc vnd dem viertten tag mein gnedigste kungin mit großem pomp zier vnd als sich menglich erzaigt frolockung gekrontt, welches alles gantz fridsam ergangen. Das doch die vnger mitt wenig selbs verwunderdt vnd den vi tag haben, ein vnger ain versamlung vffs des propst hoff vor Ku Mt herberg beriefft von bischoffen, prelatten, herren vnd adel ob iiiM starck vnd gebetten, das die Ku Mt zu Inen In hoff kumen wölt. Welches vnversehenlich beschehen (!) also das sein Mt mitt 1C starck gewest zu Inen mittel des Rings gegangen erst nach verschiner ainer halben stund stul vnd benck vir die Ku Mt vnd bischofen vnnd eltisten herren lassen bringen. Hatt der groß graff ain rede lenger ainer stund in vngersch gethon. Summarum mitt anzaigen des weyda falsche hanndlungen vnd mitt was betrug er di Kron nitt nach

altem prauch vnd her kumen des Kungreichs vngern bösslichen vberkumen hab vnd was nachtayl dem kunigreich dar vff erfolgett sey vnd nachmals Ku Mt gerechtigaikt In vil böster form erzelt wie auch sein Mt das Kungreich vnger In vil weghe vnd vsser villerlay vsachen best beschirmen möghe vor dem vberfal des turkhen als der weida oder Iemands ander vnd das alles mitt aller zierlichaitt herauß gestrichen dar vff die vnger sich wenig vnderredt. Vnd habenn den weyda erkendt vnd auss gerieffen als ain vnduchten kunig der sein sachen falstlich vnd vnformlichen gehandelt hab vir ain offnen feygendt der Kron vnger sein leib meglichen erlobt vnd weitter erkendt das gemain brieff an alle die durch sich selbs oder Ir volmechtig nit erschinen vß geschriben sollen werdenn das die selbigen In xiiii tagen sich gegen Ku Mt. oder seiner Mt verordneten gehorsamlich sich sollen erzaigen welche aber das nitt thonnd die sollend leib vnd gutt verburt haben vnd menglichen auch erlaubt sein. Sy habent auch Ku Mt zwen anschnitt verwilgett gantz williglich yetz halb vnd vff den früling das ander thayl Sy habent auch bewilgett ain anzal leychter pfert zu rettung der grenitz contra turckos. So hör Ich noch nitt anderst wan die von Sybenbürgen seyendt Ku Mt parthey vast gutt. Die Ku. Mt. wil vi C gerüster pfert on das hoff gesindt iijM knecht on die besatzungen vberwintter halten wo aber der winterleger noch sein soll Ist vnentschlossen. Es Ist wol ain geschray kumen der weyden solt durch die sybenbürgen In ainer statt belegerett sein worden warttendt wier all stundt des weytter kundigung.

w. e. t. f. h. Z. waltpurg hoffmaister

Lajos Gecsényi

THE LETTERS OF THE SENESCHAL OF FERDINAND I TO THE CITY OF
AUGSBURG ON THE EVENTS OF THE 1527 CAMPAIGN IN HUNGARY

The city of Augsburg's archives have preserved the letters of Wilhelm von Truchsess, baron of Walzburg, seneschal of Ferdinand (Habsburg) I, elected king of Hungary, which he sent in the summer and autumn of 1527 from Hungary to the city council. In the letters published here he gave an account of the campaign during which Ferdinand occupied several Hungarian cities, marched into the capital, Buda, and then into Székesfehérvár (Alba Regia), where he was crowned, together with his wife. Truchsess, the experienced courtier, had a good relationship with the imperial city, the leaders of which, for business reasons, showed great interest in the Habsburg ruler's first steps in the newly acquired country. In his reports he wrote about the legal background of the acquisition of the Hungarian throne (succession or election), the war against the counter-king, János Szapolyai, the Diet of Buda, and the coronation festivities. The private letters are supplemented by a rescript from King Ferdinand, in which he informed the council about the coronation and the preparations for the campaign against the Turks.

Szabó Péter

Szapolyai János kézcsókja

Mindenekelőtt egy képletes kézcsókkal fejezem ki Péter Katalinnak iránta érzett tiszteletemet. Engem – akárcsak egy másik, nemkülönben nagyra becsült Katalint, Németh S. Katalint – egy külföldön megjelent kiadvány ösztönzött a csókkritikára. Németh S. Katalint a *Fruchtbringende Gesellschaft*, azaz a Gyümölcsöző Társaság címen ismert barokk kori költői és tudományos közösség iratanyagának 1997. évi tübingeni kiadása fordította a „csókkutatás” felé. Itt fedezte fel, hogy a königsbergi származású Martin Kempe 1665-ben a jénai egyetemen jelentős utóéletű és hatású disszertációt jelentetett meg a csók szimbolikus-ceremoniális szerepéről. A műve nyomán 1680-ban, Frankfurtban napvilágot látott enciklopédikus összefoglalásban a misztikus-szagrális csókok éppúgy elemzést kaptak, mint a szerelmes és eljegyzési csókok. Az irodalomtörténész elsősorban a régi magyar irodalomban az „álmor és mámor” vonzáskörébe tartozó csókokkal kapcsolatban folytatott elemző vizsgálatot.¹

A téma középkori Európa rítustörténetét illető szakirodalmi összefoglalása, a maine-i egyetem kutatója, Yannick Carré vaskos disszertációja, még 1994. évi párizsi ösztöndíjam során jutott kezembe. A mű a *Le baiser sur la bouche au Moyen Age. Rites, symboles, mentalités* („A szájra adott csók a középkorban. Rítusok, szimbólumok, mentalitások”) címmel jelent meg.² A „csókkutatás” tehát mind a forrásfeltárás, mind a szakirodalmi megközelítés területén napirenden van.

A téma továbbgondolásának tág tere nyílik. Yannick Carré a csók legkülönbözőbb rituális aspektusait vizsgáló műve a *Les salutations diplomatiques* alcím alatt vizsgálja a diplomáciában alkalmazott protokolláris csókok történetét, mely jelen esetben, egy csókkal kapcsolatos Magyarországon lezajlott

1 Németh S. Katalin: A csók mint téma a 16–17. századi magyar költészetben. In: Álmor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Bp. 2002. 175.

2 Köszönet a Voltaire Foundationnak az 1994. évi párizsi ösztöndíjért. Yannick Carré: *Le baiser sur la bouche au Moyen Age. Rites, symboles, mentalités, à travers les textes et les images*, XIe–XVe siècles. Paris, 1992.

rituális esemény – Szapolyai János I. Szulejmánnak adott állítólagos vagy tényleges kézcsókja (Mohács, 1529. augusztus 19.) és annak megítélése – háttéranyagaként különösen érdekelt. A francia kutató a középkort illetően bizonytalan időhatárral dolgozott. Vizsgálati anyagába még „beleférték” a Luxemburgi IV. Károllyal kapcsolatos protokolláris példák és értelmezések – tehát a késő középkor eme reprezentációi –, ám az ugyancsak idetartozó tematika elemzése, Luxemburgi Zsigmond német-római császár skizma feloldására irányuló tevékenysége – melyben a pápák előtti rituális csókok oly nagy szerepet játszottak – már kimaradt a könyvből. Ebből a műből tehát éppen az a 15. században kibontakozó ceremonális fejlemény bemutatása hiányzik, mely a nagy port kavart mohácsi csókrituálé keresztény értelmezéséhez szükséges. A következőkben Carré adatait, továbbá a nemzetközi és a hazai irodalom információit – a 15. század fejleményeire is figyelve – abban a logikai sorrendben próbálom felvázolni, mely vélhetően tanulmányom tárgyának értelmezését is megkönnyíti.

A szájra adott csók – mint társadalmi, politikai kapcsolatokat értelmező szimbolikus gesztus – a feudális viszonyokkal tarkított Európa hűbéri szertartásrendjében kulcsfontosságú szerepet játszott. A fegyveres szolgálatot vállaló hűbéres a hűbərbirtok átadása előtt összetett kezét hűbérura kezébe helyezte – mintegy kifejezve iránta érzett hódolatát.³ A vazallus azonban a szolgálat és a hűség fejében elvárhatta urától a védelmet. Azt, hogy a hűbéri viszony kétoldalú, kölcsönös kapcsolat, jog és kötelesség mindkét fél részéről, a *szájra adott csók* fejezte ki.⁴ A hűbéri szertartás és vele együtt a csók mély nyomokat hagyott a kor mentalitásában. A Roland-ének több helyütt is utalt arra, hogy a társadalmi viszonyok meghatározója volt.⁵

A szájra adott csók a diplomáciában az *egyenrangúságot* jelképezte. III. Edward angol királyt 1329. június 6-án történt partraszállásakor VI. (Valois) Fülöp francia király szájra adott csókkal köszöntötte, IV. Károly német-római császár és V. Károly francia király párizsi találkozásuk (Párizs, 1378. november 15.) alkalmával hasonló módon üdvözölték egymást.⁶

Az egyenrangúságot jelképező szájra adott csókok mellett párhuzamos gyakorlat volt az alárendeltséget hangsúlyozó csókadás és csókkövetelés. Az

3 Marc Bloch: A feudális társadalom. Ford. Sujtó László. Bp. 2002. 170.

4 „Car celui qui fait l' hommage, à genoux, tient ses mains dans les mains du seigneur et lui fait l' hommage; par promesse il promet sa foi et le seigneur en signe de foi réciproque, lui donne un baiser.” Guillaume Durand: Speculum juris – 1271, átdolgozva 1287 – című művéből idézi: Jacques le Goff: Le rituel symbolique. In: Pour un autre Moyen Age. Editions Gallimard. Paris, 1977. 351.

5 Chanson de Roland par André Cordier. Classiques Larousse, Paris. 1935. 23., 65.

6 III. Edward és VI. Fülöp találkozásának képe megtalálható: Chronique, XIVe s. fin. Besanson. Bib. Ms. 677. fol. 81. A IV. Károly és V. Károly egymás iránti tiszteletét bemutató kép: Chronique. 1375–1379. Paris. Bibliothèque. N. Ms. 2813. fol. 471. Mindkettőt idézi és a képeket közli: Y. Carré: i. m. Fig. 50. 213., Fig. 33. 105.

az úr, aki *lábcsókot* követelt kevésbé tekintélyes és tehetős társától a *függőség elismerésére*, a behódolás rituális formájára kötelezte a neki alávetett felet. Az alávetettséget kifejező lábcsók szokása a középkori Nyugat-Európa írott és képi forrásaiban már nagyon korán megragadható. A rítus jelentőségére nézve kitűnő példa Rollon, normann herceg és Jámbor Lajos esete. Rollon 911-ben megtagadta a Jámbor Lajos előtti hódolatot jelképező lábcsókot.⁷ A lábcsók szokása Nyugat-Európában a későbbi századokban is nyomon követhető. Így az egykorú miniatúra lábcsók gyakorlása közben ábrázolta a fogva tartója, VI. Henrik német-római császár előtt hódoló Oroszlánszívű Richárdot.⁸ A lábcsók rituáléja tehát elterjedt volt a világi urak ceremoniális kapcsolattartásában. A *lábcsók kézcsókkal kiegészülő formája* a világi és egyházi elit pápa előtti hódolatában vált elterjedtté.

Az egyházszakadás időszaka – Zsigmond császár erőfeszítése a skizma megszüntetésére – jól modellezi a pápának kijáró lábra és kézre adott csók jelentőségét. Az Aragóniában élő XIII. Benedek pápának I. Ferdinánd aragóniai király a valenciai Morella közelében (1415. július 17.) kéz- és lábcsókkal adta meg a tiszteletet. Zsigmond császár és XIII. Benedek perpignani találkozásakor (1415. szeptember 21.) viszont a szokásos kéz- és lábcsók elmaradt, mert Zsigmond Benedeket nem tekintette törvényes pápának.⁹ A skizma – a „három pápa időszaka” – döntéshelyzetet teremtett az egyházfők előtti tiszteletadásban: legitimizáció, illetve az illegitimizáció kapcsolódott a pápának kijáró láb- és kézcsókok megtételéhez vagy azoknak megtagadásához.

Később, a skizma felszámolása után a pápai mecénatúra által támogatott művészet a német-római császár pápa előtti hódolatát – mintegy túlkompenzálva a korábbi presztízsvesztést – hajlamos volt a *lábhoz ereszkedés* rítusában bemutatni. Így ábrázolta Luxemburgi Zsigmondot – IV. Jenő pápa lábaihoz ereszkedve – Rómában, 1433. május 31-én német-római császárrá koronázása alkalmával Antonio Averulino Filarete szobrász a San Pietro-templom számára 1445-ben készített bronzkapuján.¹⁰ Az írott források sem

7 „Rollon n’ ayant pas voulu baiser le pied du roi, au moment où il reçut de celui-ci le duché de Normandie” *Dudon de Saint-Quentin: Chronique des premiers ducs de Normandie* című művét idézi: Y. Carré: i. m. 28.

8 Miniatúra Petrus de Ebulo Liber ad honorem Augusti című művéből. Alsó-Itália (Palermo?). 1195–96. Bern, Burgerbibliothek. Ms. 120. fol. 129. A képet közli Marosi Ernő. In: III. Béla emlékezete. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. Bp. 1981. 31. kép.

9 A szertartásokkal kapcsolatban: Crónica del señor Rey don Juan segundo. Valencia, 1779. II. 135. 143–144. Zurita: Anales de la corona Aragon. Carragoça. 1669. III. 103–105. *Finke: Acta Concilii Constanciensis*. III. Münster. 1896. 203. Idézi: *Áldásy Antal: Zsigmond király és Spanyolország*. Bp. 1927. 14., 63–64. Az utazó Zsigmond királyról: *Marosi Ernő: Zsigmond király Avignonban*. Ars Hungarica, 1984. 1. sz. 11–29.

10 A képet közli: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok*. Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Bp. 1987. 2. kép.

hagynak kétséget afelől, hogy a megerősödött pápaság egykori egyházfői az előttük való hódolatban a *lábcsókot* részesítették előnyben. Giorgio Vasari Jacopo Sansovino velencei építész és szobrász életrajzában mintegy bevett gyakorlatként írta le, hogy „Jacopo Salviati elvitte Sansovinót lábcsókra a pápához [X. Leóhoz], és őszentsége nagyon kedves volt a szobrászhoz”.¹¹ Az efféle reprezentáció *eliminálta* a pápa és a színe elé járulók viszonyában az alávetettség enyhébb formáját jelentő *kézcsókot*, noha a pápák által inkább preferált rituális lábcsókot – mint majd látni fogjuk – még egy magyarországi főpap is látens kritikával illette, mert azt az alávetettség nehezen elfogadható formájának tartotta. A „pápai lábcsókkal” szembeni ellenérzés abból táplálkozhatott, hogy a papi társadalom közép- és alsóbb rétegeiben hagyományosan a *kézcsókkal jelezték a papi hierarchiát*, s ezt a szokást – paradox módon éppen egy pápa – Nagy Szent Gergely vezette be a 6. században a római egyházban.¹² A hierarchikus viszonyok jelzésére fogékony egyházi és világi társadalom különböző rendű és rangú tagjai ezért hajlamosak voltak arra, hogy a hozzájuk közelebb álló gesztussal, a kézcsókkal érzékeltessék a függőségi viszonyokat.

A francia történészek újabban megélénkülő kutatásai a diplomáciai-protokolláris csókra vonatkozóan nem terjedtek ki a közép-európai régió szertartásvilágára, holott a „rituális csókok” e tájon, a Török Birodalom főemberei és a velük érintkező magyar politikusok viszonyában egészen magas szimbólumértékkel bírtak. Miután a szultán és fővezére politikai-katonai túlhatalmat élvezett, nem kétséges, hogy a láb- és kézcsók kényszerű gyakorlója mindenkor a magyar fél volt. Bár mind a magyarnak, mind a töröknek megvolt a maga árnyaltabb elképzelése az alávetettség csókkal kifejezett szimbolikus formáiról – erre a magyar oldalon született források is tanúbizonyságot tesznek¹³ – az egymás rítusai iránti érdeklődés lépten-nyomon megragadható. Különösen a francia-oszmán érintkezés, a Török Birodalom Cognaci Ligában való „csendestársi” szerepe segítette az iszlám–keresztény kulturális, ceremóniális kapcsolatok elmélyülését.¹⁴ I. Szulejmán például el-

11 *Giorgio Vasari*: A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete. Bev.: Vayer Lajos. Ford. Zsámboki Zoltán. Bp. 1978. 696.

12 „Le diacre et plus encore le sous-diacre ne sont pas reçus a une telle égalité [*ad talem equalitatem*], mais à l’imitation des bonnes oeuvres, qui procède de la charité; ce qui selon saint Grégoire, est désigné par le baiser de la main [*manus osculum*]. *Guillaume Durand*: Rational des divins offices (1286). Liv. II chap. 10. *M. Mourier*: Petite encyclopédie du baiser. Lausanne–Paris, 1984. [Le baiser].

13 Bánffy Gergely, János Zsigmond és I. Szulejmán zimonyi találkozásának (1566. június 29.) krónikása szerint a fiatal Szapolyaival tartó kilenc erdélyi főurat a csauszok arra kényszerítették, hogy „szokásuk szerint a császárnak lába eleibe – mintha imádnák – persiai szokás szerint” leboruljanak. In: *Bánffy Gergely*: János Zsigmond látogatása Szulejmán török császárnál. In: *Erdélyi magyar történetírók*. Szerk. Veress Dániel. Kolozsvár–Napoca, 1983. 52.

14 A „csendestárs” kifejezés: *R. Várkonyi Ágnes*: V. Károly Magyarországon. In: *Uő*: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok. Bp. 1994. 15.

kérte a franciáktól I. Ferenc végtisztességének (Paris-Saint Denis, 1547. május 21–23.) ceremonális tervezetét.¹⁵ És megfordítva: a Valois-házból származó királyok minden bevonulásukon feltüntették a keleti, törökös elemeket az egzotikumok iránti vonzódásuk bizonyítékeként.¹⁶

Szapolyai János vitatott kézcsókja 1529. augusztus 19-én Mohács mezején I. Szulejmán szultán előtt, fölveti az egész eddig ismertett kultúrtörténeti hagyomány kérdését. A magyar király a mohácsi csata után három évvel érkezett a mohácsi csatamezőre I. Szulejmán fogadására. Szapolyai már megkötötte a török szerződést (Sztambul, 1528. január 27.), s ennek fejében abban reménykedett, hogy a szultán felszabadítja a Ferdinánd-párti Budát. Már gyűltek a sötét fellegek a magyar király feje körül, melyek a sajátos nemzetközi viszonyok eredményeképp Szapolyai János Magyarországnak pápai kiközösítéséhez (Róma, 1529. december 21.) vezettek. A magyar király kézcsókjáról szóló hírek terjesztését a Porta nem tartotta fontosnak, noha Sztambul élhetett volna bevett diplomáciai módszerével, mely a keresztény uralkodók presztízsét a Velence felé közvetített hírekkel próbálta befolyásolni.¹⁷ Ha a rítus megtörtént, a szultán és környezete számára ez nem jelentett többet a szokásos beglerbégi hódolatnál. Azt már a 19. századi magyar történetírás is megállapíthatta az oszmán források elemzése kapcsán, hogy Szapolyai kézcsókja a törökök szemében a szokásos „*védenci kézcsóknak*” minősült.¹⁸ Ráadásul I. Szulejmán fethnáméja nem is fordított figyelmet Szapolyai János eme gesztusára, mert a vazallitás rítusának egy elvontabb, metaforikus formáját írta le. „Udvaromba jött s szultáni trónom zsámolyát megcsókolván, padisahi kegyelemben részesítettem.”¹⁹ Jelen írásom, bár a kézcsók történelmi hitelére nézve is tesz megállapításokat, inkább a hiedelem vagy valóság határán álló gesztus megítélését, a megítélés helyét és indítékát vizsgálja a 16–17. századi keresztény Európában.²⁰

Az állítólagos vagy tényleges kézcsók már a kortársakat, de a kései utódokat is foglalkoztatta. Barta Gábor úgy tartotta, hogy a *kézcsók a valóságban nem történt meg*.²¹ A források egy részének homályos és kétértelmű vagy ép-

15 Ralph Giesey: The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France. Genéve, 1960. 11. 37–38. j.

16 Joseph Chartrou: Lés entrées solenneles et triumphales à la Renaissance, 1485–1551. Paris, 1928. 112–150.

17 Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Bp. 1983. (Gyorsuló idő) 98–108.

18 Horváth Mihály: Magyarország történelme. IV. Pest, 1871. 63.

19 Fethnámé az 1529-i hadjáratról. Török történetírók. I. Ford. Thúry József. I. Bp. 1893. (Török–Magyarkori Történelmi Emlékek) 387.

20 Az újabban megélénkülő Szapolyai-kutatásról: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. A Szapolyaiak a magyar történelemben című, 2002. november 22-ei és az Erdély története a 15–17. században című, 2001. november 30-ai Miskolcon rendezett konferenciák előadásai. Szerk. Bessenyei József–Horváth Zita–Tóth Péter–Gyulai Éva–Somorjai Lehel. (Studia Miskolcinsula 5.) Miskolc, 2004.

21 Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1984. (Magyar História) 36.

pen allegorikus megfogalmazása Barta Gábor véleményét támasztják alá. Ezek alapján úgy tűnhet, hogy a Szapolyai kézcsókjáról szárnyra kapott hírt elnyelte az őt kárhoztató propaganda sűrű szövete, amely viszont lehetetlenné teszi a mohácsi találkozó történelmi hitelének megvonását.

Szerémi György, Szapolyai János udvari káplánjának tudósítása is egy korabeli hiedelmekből szőtt szöveget, melyen alig tetszik át a tényszerű valóság. Szerémi, a misztikus látomásait rögzítő történetíró a mohácsi találkozó leírása kapcsán sem hazudtolta meg önmagát. Az I. Szulejmán és Szapolyai János közötti protokolláris csókról terjedő politikai pletykák ismeretében sem a valós eseményt írta le, hanem a *Júdás-csók* példázatával állt elő s ezzel jellemezte a mohácsi találkozót. „A király és a császár, egyik a másikat egyaránt karjával körülfonva, megölelte egymást oly módon, mint Iskariót [*Júdás*] Krisztust.”²² Szándékosan úgy fogalmazott, hogy a példázat ne legyen „kiszerepezve” a két történelmi személyiségre, azaz ne tudjuk meg pontosan ki adta a csókot kinek, ki a Júdás és ki a Krisztus, vagy – az ószövetségi párhuzam szerint – ki a Káin és ki az Ábel? Mindkét fél Júdás és mindkét fél biblikus alteregója Káin. I. Szulejmán Magyarország sorsára nézve éppúgy áruló és pusztító, mint Szapolyai János – ezt sugallta a történetíró, s ezeket a negatív üzeneteket utalta a mohácsi találkozó kapcsán felvett Júdás-csók szimbóluma mögé.

Heltai Gáspár nemkülönben Szapolyai-ellenes krónikája a mohácsi csatát és II. Lajos halálát követően összecsúsztatja az eseményeket. A szerző itt mondja el véleményét a török szerződésről s az 1529. évi mohácsi találkozóról. Szerinte Szapolyai János Szegedről éjszaka I. Szulejmánhoz ment, ahol „*ebláncra*” fűzte magát. „Úgy kötö meg az ebláncot véle, kinek az előmente és az hitván vége mint lőtt annak utána, azt meghalljuk, ha az Isten akarja, a krónikának második részében.” Isten nem akarta, Heltai meghalt mielőtt erről részletesen beszámolhatott volna. Mégis előrevetítette a török szerződés baljós következményeit, s ami számomra most fontosabb, annak megalázó kísérőjelenségeit. Lehet, hogy a politikai függőség rítusaitól különösen idegenkedő Heltai még Szapolyai I. Szulejmán előtti kézcsókját is sokallotta, s a számára elfogadhatatlan megalázkodás gesztusát az „*eblánc*” képével azonosította.²³

A kortárs leveles anyagon kívül Istvánffy Miklós történetíró is utalt a mohácsi találkozó rosszízű hagyományára, s ezzel kapcsolatban azt jegyezte meg, hogy a szultán a Szapolyai felé nyújtott jobbjaival csak azt akarta elérni, hogy a magyar király *visszanyerje önbizalmát, bátorságát*.²⁴ Szapolyai kéz-

22 Szerémi György: Magyarország romlásáról. Ford. Juhász László. Bp. 1979. 233. Szerémi György: II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Kiad. Wenzel Gusztáv. Pest, 1897. (MHH II.: Scriptores) 137–139.

23 Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. Szöveget gond. Nemeskürty István. Bp. 1980. 510. Heltai Gáspár Szapolyai-ellenességéről: i. m. 528. j.

24 „...a quo iuncta dextra, summa cum beneuolentiae significatione excipitur, ac ut animum

csókja még ezután sem hagyta nyugodni az erdélyi állam kezdeti történeteinek elmélkedő történetíróit, Bethlen Farkast. A történetíró egy szultáni protokollmester szájába fiktív beszédet adva felelteti a kézcsók megalázó jellegét, s a gesztust új értelemmel telíti.²⁵ „Köszöntsd ezt a hűségben és erényben kiváló jobbot mert mindig segítségére lesz azoknak, akiket a legdiadalmasabb (császár) barátságába fogad”. A szultáni jobbot tehát a történetíró a „védelem” szimbólumaként mutatja be, s a „köszöntés” szó mögé bújtatta Szapolyai szultánnak adott hírheft kézcsókját.

Ez a kései, alig leplezett apológia visszavezet a mohácsi találkozó eredeti történetéhez és kortársi apologetikus irodalomhoz. Miért kellett a kézcsókkal kapcsolatban – mintegy a lelkiismereti teher elhárítása érdekében – védekezni, honnan eredtek a vádak?

Szalay László Szapolyai diplomáciájával foglalkozó tanulmányaiban²⁶ – a maga pozitivistá szemléletében – megbízhatóan vázolta azokat az ok-okozati összefüggéseket, melyek VII. Kelemen Magyarországot kiközösítő bullájához vezettek. A pápának a Mediciek firenzei fejedelemségének biztosítása érdekében szüksége volt V. Károly segítségére,²⁷ s ezért a császár követi és a császár öccse, I. Ferdinánd magyarországi pozíciójának erősítése érdekében sikerrel hangolhatták az ellenkirály, Szapolyai ellen VII. Kelemen pápát. A magyar királyt lejárató politikai propaganda azt a módszert választotta Szapolyai törökbarátságának, szultán előtti megalázkodásának érzékeltetésére, hogy „állomásokba” rendezte, s hosszan elnyújtva mutatta be a csúcstalálkozót, melynek legmegvetendőbb vonása a pogány uralkodónak adott kézcsók volt. A pápai bulla legfőbb vádjá Szapolyaival szemben az volt, hogy Magyarország megrontására 1529-ben „kihozta” (*eduxisti*) a törököt, noha erre talán a szultánnak szándéka sem volt. Ez a vétek oly nagy súllyal eshetett latba Szapolyai elítélésében, hogy a magyar király a kiközösítésre adott válaszában e vádat szó szerint idézte a bullából.²⁸ Arról, hogy ez a kihozatal a császár és a pápa szemében a szívélyes „bekísérés” képzetével társuljon, L. de

recipiat, et bene speret, iubetur.” Nicolai Isthvanfi Pannoni Historiarvm de rebus Vngaricis Libri. XXXIV. Coloniae Agrippinae Sumptibus Antonij Hierati Anno. M. DC. XXII. 156.; *Istvánffy*: Magyarok dolgairól... I/1. 266.

25 Bethlen Farkas: Erdély története I. A Mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538). I–II. könyv. Ford. Bodor András. Bp. 2000. 107.; *Wolffgangi Bethlen*: Historia de rebus Transsylvanicis. Tomus Primus. Cibinii, 1782. I. 153.

26 Szalay László: János király és a diplomácia. Hetedik közlemény. Budapesti Szemle 1(1860) 8. 71.

27 Ugyanerről: *Hajnal István*: Az újkor története. (Egyetemes történet négy kötetben) III. Bp. 1936. 198.

28 Szapolyai János kiközösítő bullára adott latin nyelvű válaszát (Buda, 1530. január eleje) közli: *Historia Critica Regum Hungariae...* A *Stephano Katona*. Tomulus I. Ordine XX. Pars. II. Claudiopoli, MDCCXCIV. 550–559. Ez a nyilatkozat emeli ki a bullából az idézett mondatot: „Turcarum inquam, principem potentissimum, ad Hungariae destructionem, multis versutiis et astutiis ac policitis, nil forte tali cogitantem, eduxisti.”

Praet pápához küldött császári követ gondoskodott V. Károlynak írt leveleiben és a VII. Kelemen pápa előtti kihallgatásán. Szerinte I. Szulejmán és Szapolyai János már július folyamán, Belgrádnál találkozott egymással, ahol tárgyalásokat folytattak.²⁹ A hamis hírről, miszerint Szapolyai török területre ment, s ezáltal az „elébe menetel” ceremóniája még a mohácsi találkozónál is megalázóbb színben tűnt fel, Szapolyai és szűkebb környezete is értesülhetett. Frangepán Ferenc kalocsai érseknek ugyanis – aki ott volt a mohácsi fogadáson³⁰ – a pápaság történetéből kellett érvet merítenie a vád kivédésére. A Bernardino de Sorio bíboroshoz – egykori ferences szerzetestársához – Budán 1532. augusztus 17-én kelt levelében a kalocsai főpap I. Leo pápa esetével példálózott, aki nem szégyellt a Rómára törő Attila hun királynak elébe menni.³¹ Érdekes művészettörténeti párhuzam, hogy ekkor már készen álltak Raffaello Santi vatikáni *Stanzái* (1508–1524), s a termeket díszítő falképek egyikén a festő és műhelye ugyanezt a jelenetet ábrázolta.³² Amikor a magyarországi főpap *saját* – I. Szulejmánnak adott – kézcsókjáról szólt, mintegy önmagát megszólítva egykori szerzetestársa által – „azt fogod mondani: te a török császár kezét csókoltad” – *Szapolyai János szultán előtti kézcsókjáról is tanúbizonyságot tett.* A török protokollhoz ugyanis hozzátartozott, hogy a vazallus királytól vagy fejedelemtől megkövetelt rítusokat, a szűkebb kísérettel is gyakoroltassák.³³ Frangepán kézcsókkal kapcsolatos apologetikus nézetei azonban ennél is több következtetés levonására teremtenek lehetőséget. „De kérdem: vétek-e a fejedelem kezét csókolni? S, ha szabad némi

29 „A ce soir sont venues nouvelles, que le Turck estoit le VIIIe de ce mois a Belgrade et que le Wayuoda et luy communiquoient la facon de lempriñe que doit faire... Nous sommes apres nostre sanct pere, de y pourveoir en soit doit selon sa possibilite, et que sa saintete a promis de faire.” Töredék L. de Praet császári tanácsos a pápához küldött követ leveléből a császárhoz. Róma, 1529. július 30. (augusztus 3. és 5-én.) Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. I. 1441–1538. Kiad. Hatvani Mihály. Pest, 1857 (MHH I.: Diplomataria) 70–71.

30 Az évkönyv szerint Frangepán Ferenc ott volt Szapolyai kíséretében a mohácsi találkozón. 1504–1566 Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). S. a. r. Bessenyei József. Bp. 1981. 36.

31 Frangepán Ferenc Bernardino de Soriohoz. Buda. 1532. augusztus 17. A latin nyelvű levelet teljes terjedelemben német fordításban közli: F. B. von Bucholtz: Geschichte Ferdinand des ersten. IV. Wien, 1833. 77–80.

32 G. Vasari: i. m. 489.

33 Arra, hogy a török protokoll a vazallus fejedelemtől megkövetelt rítusokat annak szűkebb kíséretétől is megkövetelte értékes adalékot szolgáltat Bocatius János kassai bírő naplója a mohácsi eseményeket követő háromnegyed évszázaddal. Bocatius a Bocskai István és Lala Mohamed nagyvezír közötti rákosmezei találkozó (1605. november 11.) kapcsán írja: „Mi tizenhatan parancsot kapunk, hogy tegyünk mindent úgy, ahogyan fejedelmünk tette, sorban megcsókoljuk hát a vezér kezét és lábát”. Bocatius János naplója. In: Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Kiad. Csonka Ferenc–Szakály Ferenc. Bp. 1988. 72.

előny elérésére Krisztus helytartójának lábait csókolni, miért volna tilos annyi lélek megmentésére, Mohamed helytartójának kezét csókolni?”³⁴

Frangepán érvelésében mindenekelőtt az az ügyes retorikai fogás, hogy közös nevezőt vont a pápa és I. Szulejmán között a tekintetben, hogy mindkettőt egy-egy világvallás vezetőjének, földi *helytartójának* mutatta be. Így lehetőséget teremtett arra, hogy a magyar király és kísérete protokolláris kézcsókját „vallásos kontextusban”, természetesen a római katolikus rituálé hagyományainak megfelelően értelmezze. Alig leplezett kritikával arra próbálta „felnyitni” a bíboros szemét, hogy Magyarország népének megmentése érdekében ő és a magyar király az alávetettségnek még mindig egy enyhébb formáját – a *kézcsókot* – gyakorolta Mohamed helytartója előtt, mint a Krisztus földi képviselője elé járuló, *lábait csókkal illető*, előnyökért esdeklő keresztények. Ez az argumentáció messzebbre vezet Szapolyai János kézcsókjának kortársi megítélésénél, mert *hibáztatta a pápaságot a skizma után kialakuló protokolláris gőgjéért*, a hívek hódoltatásában szinte kizárólagossá váló lábcsök szokásáért. Miközben Frangepán apológiájában hathatós érv lehetett, hogy a függőség különböző minőségeit kifejező láb- és kézcsókok közül Szapolyai János a kevésbé megalázó kézcsókot gyakorolta I. Szulejmán előtt – szemben a pápa előtt hódoló lábcsökjával – a magyar király kézcsókjával kapcsolatos védekezés a Szentszék bíborosi testületének egy tagja előtt még mindig magyarázatra szorul. Ha Frangepán Ferenc a Szentszék ceremóniális kontextusában próbálta értelmezni a mohácsi találkozót, aligha kétséges, hogy a római központ is a maga rituális hagyományain keresztül szemlélte Szapolyai János szultánnak adott kézcsókját. Ebben a hagyományban ott volt az a skizma idején kényszerűen kialakult rituális gyakorlat, melyet a világi hatalmasok pápák előtti hódolata vagy annak megtagadása „hozott” a *Curia Romana* ceremóniái közé. A kéz- és lábcsök elfogadásának vagy megtagadásának rituáléja, mely a legitim vagy illegitim pápák kérdéseivel kapcsolódott össze, a Szentszék számára interpretációs tapasztalat lehetett a kortársi ceremóniák értelmezéséhez. Az akkori ceremóniális gyakorlat elválasztotta az „ocsút a búzától”. Luxemburgi Zsigmond a láb- és a kézcsók *megtagadásával* nyilvánította ki, hogy nem fogadja el a távoli Perpignanban élő XIII. Benedek pápaságát, miközben a bíborosi testületet megnyugtatta, hogy az általuk képviselt egyháztól nem fog elszakadni.³⁵ A mohácsi találkozó kúriai megítélésében ezek a régi rituális reflexek mindenképpen szerepet játszottak. Szapolyai János *kézcsókjával a „hamis pápa”, Mohamed földi helytartója befolylását legitimizálta Magyarországon*, s – ezzel egyidejűleg – elmulasztotta a Róma iránti hűségét demonstrálni.³⁶ Frangepán Ferenc kalocsai érsek Ber-

34 F. B. von Bucholtz: i. m. 79. Fordítás: Szalay L.: i. m. 77.

35 Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 212–213.

36 Szapolyai első leveleit VII. Kelemenhez, már csak annak elégedetlensége tudatában, 1529 őszén írta. E leveleket közli: Augustin Theiner: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium illustrantia*. II. Zagabria, 1875. 607–608. Idézi: B. Farkas: Erdély története I. i. m. 261. j.

nardino de Sorio bíboroshoz 1532-ben írt levele így tekinthető e hiba kései korrekciójának is.

Róma tehát, amely itáliai politikai érdekeit a Habsburg fivérek támogatása nélkül nem tudta érvényesíteni, nyitott volt a Habsburgok ellenfele, Szapolyai János manipulatív, propagandisztikus lejáratására. Kiközösítő bulájában Szapolyai János I. Szulejmán előtti megalázkodását oly mértékben hangsúlyozta, mely feltételezte a császári követ által terjesztett hamis hír – a belgrádi találkozóról szóló mendemonda – befogadását. Szapolyai János kézcsókjának értelmezéséhez nem kellett külső befolyásolás: az ezzel kapcsolatos averzió kialakulásához elegendő volt a Szentszék ceremoniális hagyománya, rituális tapasztalata és önvizsgáló lelkiismerete.

Péter Szabó

THE HAND-KISS OF JÁNOS SZAPOLYAI

The study approaches János Szapolyai's supposed kissing of the hand of Sultan Suleiman I (Mohács, 19 August 1529) in the context of medieval kiss rituals. The ritual of kiss on the lips represented equality of ranks or reciprocity. Kiss of the foot, on the other hand, widespread in relations between secular lords from the early Middle Ages, stressed dependency and hierarchy. Foot-kiss together with hand-kiss became a practice of the secular and ecclesiastical elite paying tribute to the pope. Renaissance popes of the 15th century endeavoured to construct and communicate their regained prestige and power by emphasizing the foot-kiss.

The study investigates contemporary Christian opinions and judgements concerning the supposed kiss of the sultan's hands at Mohács, which was meant to be the symbolic ratification of the contract between the sultan and the Hungarian king, who hoped to defeat his rival, Ferdinand I with Turkish support. Contemporary historical descriptions stressed the sinful and subservient aspect of the ritual. The Habsburg propaganda represented the rival Hungarian king as the friend of the Turks and his meeting with the sultan as a tribute to a pagan ruler. As a result, Pope Clement VII excommunicated Szapolyai (21 December 1529), charging him in his bull with "bringing out" and "escorting" the Turks against Hungary in 1529. The archbishop of Kalocsa, Ferenc Frangepán, who was member of the train of Szapolyai at the meeting, in his letter in 1532 to one of the cardinals, drew a comparison between the sultan's hand-kiss and the pope's foot-kiss as both being the leaders of world religions and their *fideles*, thus cleverly putting the diplomatical gesture into a religious context, in which the hand-kiss appeared as a more moderate ritual of subversion. This argumentation reflected the Curia's interpretation of the meeting at Mohács: Szapolyai's kiss legitimized the power of Mohamed's *locumtenens* in Hungary and neglected to demonstrate fidelity towards the pope. The study concludes that the papacy, due to his Habsburg-orientation in order to achieve his political interests in Italy was ready to accept and spread the anti-Szapolyai propaganda of Emperor Charles V.

Oborni Teréz

Bethlen Gábor utasítása
helytartójának, Bethlen Istvánnak
(1620)

A királyi Magyarországon Mohács után bekövetkező kormányzati változásokat, és ennek részeként a helytartóság problematikáját viszonylag jól ismerjük az utóbbi évszázad kutatásaiból. Az erdélyi államigazgatás történetének kutatása terén azonban az egyik kevésbé ismert és feldolgozott tárgykör a fejedelmi helytartók és gubernatorok kormányzati funkciójának története. Az Erdélyi Fejedelemség kormányzati berendezkedésének elemei szükségszerűen a középkori magyar királyság kormányzatából alakultak ki, így vette át az újonnan kiformalódott államalakulat a helytartói és kormányzói funkciót is. Az erdélyi kormányzattörténet kiváló kutatója, Trócsányi Zsolt is csak néhány észrevételt tett azonban az erdélyi helytartókra és kormányzókra vonatkozóan, amikor áttekintette azokat a törvénycikkeket, amelyeket a helytartói/kormányzói jogkörre vonatkozóan hoztak az erdélyi országgyűlések.¹ Az általános magyar jogtörténeti irodalom és az erdélyi jogtörténet sajátosságait tárgyaló irodalom is meglehetősen ritkán tesz említést az erdélyi helytartók/kormányzók kormányzati szerepéről.² A kormányzók soráról és a fejedelemség történetében betöltött szerepükről eligazítást nyújt Rácz Lajos jogtörténeti-alkotmánytörténeti összefoglalása.³

Elősként Fráter György viselte az ország keleti területein, azaz a szultán által Izabella királyné és fia hatalma alá bocsátott területeken a helytartói címet, bár tudjuk, hogy ő maga gubernator is szeretett volna lenni, de a királyné e cím viseléséhez nem járult hozzá. Helytartóként hatalma rendkívül széleskörűnek volt mondható: kiterjedt a belügyi kormányzat minden ágára, rendelkezett a külügyekben, sőt fellebbviteli bírói fórumként is működött, ahogyan ez a feladatkör a helytartói tisztség részét képezte a középkori ki-

1 Trócsányi Zsolt: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 2005. 25–28.

2 Mezey Barna is csak Bethlen István kormányzóságáról tesz említést: Mezey Barna: Az erdélyi fejedelemség kormánya Bethlen Gábor korában. In: Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1980. 23. Vö. Magyar alkotmánytörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2003. 101–102.

3 Rácz Lajos: Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992. 139–150.

3 100–102. Ld. újabban: Horn Illdikó: Az erdélyi hármastanács kormánya (1583–1585). Századok 140(2006) 4. sz. 883–924.

ráltságban is.⁴ György barát erdélyi teljhatalmához kétségtelenül hozzájárult az is, hogy ő egyben a kincstartói és főbírói tisztségeket is magáénak mondhatta, és ezekkel teljesedett ki a kormányzat minden ágára vonatkozó koncentrált hatalma. Elsőként a Fráter György uralma alatti időszakban (1541–1551) – bár formálisan az özvegy királyné és fia birtokolta a főhatalmat – fordult elő, hogy az erdélyi rendek megkísérelték egy tanácsosi testület létrehozását a helytartó mellé, ennek működése azonban, még mielőtt elkezdődött volna, megbukott a Barát ellenállásán, bár alhelytartót kinevezett Mikola László személyében. György barát helytartóságának esete tovább bonyolódik azzal a szokatlan sajátossággal, hogy ő egyúttal I. Ferdinánd helytartója is volt, már 1541-től. Ezt követően a fejedelmi kor Erdélyében még számos esetben találkozunk helytartóval vagy kormányzóval a főhatalom gyakorlásában, de ezek mindegyike személyes hatalmat gyakorolt, akár a fejedelem nevezte ki őket, akár a rendek választották e tisztségbe. Néhányszor előfordult még halvány kísérlet a helytartó melletti tanácsosi testület létrehozására (például Petrovics mellé), de ezek hamvába holt próbálkozások voltak, és a legcsekélyebb sikerrel sem jártak. Ez természetesen magának a fejedelemségnek kormányzati berendezkedéséből és struktúrájából fakadt, amelyet Ember Győző és Trócsányi Zsolt is a „középkorias” jelzővel illetett. A helytartói/kormányzói tisztség esetében elmondható, hogy ezek a helytartók rendszerint magánjogi típusú függőségben álltak a fejedelemtől, hivatali megbízatásukat többségükben neki köszönhették, neki tartoztak felelősséggel. Trócsányi azt állapítja meg, hogy amennyiben volt választott vagy kijelölt gubernator vagy helytartó, ezek látták el a fejedelem szerepét az országgyűléseken.⁵

Az I. Ferdinánd uralma alatti időszakban (1551–1556) két helytartó kinevezésével is találkozunk. Amellett, hogy a hatalomátvétel idején Ferdinánd úgy rendelkezett, hogy Fráter György is maradjon meg a helytartói tisztségben, mellé rendelte Báthory Andrást (1551), aki végül is ténylegesen nem töltötte be ezt a funkciót. Nem feledkezhetünk meg Gianbattista Castaldo hadparancsnok rövid életű erdélyi katonai helytartói pozíciójáról (1551–1553), amelyben több kormányzati funkció is keveredett. 1556-ban az erdélyi rendek még a királyné és fia visszatérte előtt választották meg Petrovics Pétert helytartónak, rendkívül széles körű felhatalmazással, aki azonban azonnal átadta ezt a hatalmat a hazatérő Izabellának 1556 őszén.

Báthory István 1583-ban hozott létre egy hármas helytartói tanácsot, amelyet újkori típusú kormányzati szervként állított föl, és ez 1585-ig tevéke-

4 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) 391.

5 *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez). Bp. 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Ú. s. 76.)

nyen működött is, bár körülményessége és az ügyintézés lassúsága miatt feloszlatta a fejedelem. Ezt követően került sor Giczy János kormányzói kinevezésére. Az új kormányzó szinte teljhatalommal rendelkezett a kiskorú fejedelem, Báthory Zsigmond mellett, ez esetben kinevezése megfelelt a hagyományos magyar jogszokásoknak.⁶ Giczy 1588 decemberében mondott le hivataláról, és a következő év elején meg is halt. Báthory Zsigmond uralkodása kormányzattörténeti vonatkozásban is rendkívül zűrzavaros időszak. A főhatalom változásai a helytartók és kormányzók sokaságát eredményezték, olykor nem is egészen világosan áttekinthető egymásutániségben és felhatalmazással. Báthory Zsigmond kétszer is feleségét hagyta Erdélyben, mint helytartóját (1596. január–március; 1597. január–március), majd ugyancsak Mária Krisztierna lett Rudolf helytartója 1598 áprilisában. Habsburg Miksa főherceg 1598-ban csak elnyerte a kormányzói kinevezést, de nem lépett e funkcióba. 1599-ben Vitéz Mihály is Rudolf helytartójaként érkezik Erdélybe. 1603-tól azután kormányzóbiztosok, majd a következő évben kormányzótanács irányítja Erdélyt, igaz, ezek már szintén Rudolfot képviselik. Talán a legjobban feldolgozott Rákóczi Zsigmond fejedelemsége előtti kormányzói munkássága (1605–1607).⁷ Az előzmények e hevenyészett, gyors áttekintése után érkezünk el Bethlen István helytartói kinevezéséhez.

Ember Győző Petrovics 1556. évi helytartóságáról szólva azt állapította meg, hogy Erdélyben ezt követően a 16–17. században nem fordul elő a helytartói intézmény.⁸ Ez a megállapítása az itt bemutatandó utasítás fényében módosításra szorul. Trócsányi is csak mint gubernatort említi Bethlen Istvánt, helytartói megbízatásáról nem ejt szót. Megjegyzi, hogy bár Bethlen István 1620-tól már gubernator volt, tisztségében csak a fejedelem távollétei esetén tevékenykedhetett, és Bethlen Gábor életében törvényben nem szabályozták hatáskörét, hanem majd csak 1630-ban, a Brandenburgi Katalin uralkodása alatt kialakult konfliktushelyzetben teszik ezt meg.⁹ Ehhez a jelenséghez két megjegyzést kell hozzáfűzni: egyrészt Bethlen István kormányzósága a fejedelem, Bethlen Gábor életében még annak távollétei idején sem felelt meg a közjogi helyzetnek, hiszen volt uralkodó, aki képes is volt az uralkodással járó kötelezettségek ellátására, tehát a magyar jogszo-

6 Tevékenységére lásd *Jakab Elek*: A Ghyczyek Erdély történetében különös tekintettel a kormányzói intézményre. Bp. 1876. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 6.)

7 *Trócsányi Zsolt*: Rákóczi Zsigmond (egy dinasztia születése). A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1978. [1979.]

8 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 407. A fejedelemségkori helytartói/kormányzói tisztség történeti áttekintését egy nagyobb lélegzetű tanulmányban tervezem, itt most csak a kérdés fölvetésére szorítkozom.

9 *Trócsányi Zs.*: Törvényalkotás i. m. 27. Az 1630. évi gubernatori utasítás: 1630: IV. art. EOE IX. 114.; Az erdélyi rendek a helytartósággal kapcsolatos törvényt nem hoztak, ez derül ki az *Approbatae* és a *Compilatae Constitutiones* áttekintése alapján. Vö. CIH 1454–1848. évi erdélyi törvények.

kásnak megfelelően valójában a helytartói pozíció lett volna megfelelő, míg 1630-ban, amikor is a rendek Brandenburgi Katalint nem tartották az uralkodásra alkalmas személynek, a gubernator választása adekvát jogcselekmény volt. Ez esetben viszont a gubernator jogkörét oly mértékben szorították korlátok közé, hogy az gyakorlatilag a tanács felügyelete alatt állt.

Bethlen Gábor fejedelem kassai udvarából, 1620. március 5-ei keltezéssel adta ki az utasítást testvéröccse, Bethlen István számára mint főtanácsosának és erdélyi helytartójának.¹⁰ A fejedelem szép arengában fejti ki gondolatait arról, hogy az országáról való gondoskodás igénye indította őt arra, hogy távollétében maga helyett helytartót nevezzen ki. A helytartónak a legközelebbi Judica vasárnapra (április 5.) meghirdetett országgyűlésen kell helyét elfoglalnia, Péchy Simon kancellár, főtanácsos és teljhatalmú biztos közreműködésével, az utasításban megszabott kondíciókkal. Az utasítás pontokba szedve foglalja össze mindazokat a felhatalmazásokat, amelyekkel a fejedelem öccsét megbízza.

1. Mindenekelőtt deklarálja, hogy ezzel az instrukcióval nem a kormányzói tisztséggel bízta meg testvéröccsét, Bethlen Istvánt, hanem csak olyan hatalommal ruházta föl, ami ahhoz szükséges, hogy a fejedelem távollétében az országot igazgassa.

2. Utasítja, hogy a fejedelem uralma alatt született végzéseket, törvényeket tartsa és tartassa is be, azok értelmében igazgasson.

3. Cselekedeteiben őrizze meg a fejedelem méltóságát, hiszen annak nevében és helyette rendelkezik a hatalommal.

4. Bár a fejedelem egy administratort (azaz pénzügyigazgatót) akar rendelni a helytartó mellé, mégis meghagyja, hogy az ország jövedelmeire gondosan ügyeljen, azaz a bányákra, sóaknákra, portusokra, uradalmakra, főképpen pedig a Gyulafehérváron és másutt is megkezdett építkezésekre, és ebben szorgalmasan kövesse a fejedelem példáját.

5. Igyekezzen megszerettetni magát a rendekkel, de azért csak mértékkel tegye ezt, mert hivatalt csak kellő keménységgel lehet viselni, ezért, ha kihágást vagy hiányt tapasztal a szolgáló személyek körében, azokat intse és fenytse meg, ha pedig communitas, azaz városok, vármegyék, székek követnek el kihágást, azokat meg is idéztetheti. Nyilvánvaló kihágásokat bebörtönzéssel is büntethet, a gyanús eseteket pedig hozza a fejedelem tudomására.

6. Meghagyja a helytartónak, hogy az egyszemélyű kormányzásból eredően bekövetkező nehézségeket úgy távoztassa el, hogy az ország tanácsosai közül két-három embert váltásban maga mellett tartson, ahogyan ezt a ta-

¹⁰ MOL F1, Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri Regii, 12. köt. 152–155.

nácsuraknak is megparancsolja hozzájuk küldött követe által. A tanácsurak udvarbeli ellátására pedig pénzt (1000 forintot) és természetbeni ellátmányt (20 nagy hordó bort, 300 nagy köből búzát, 300 köből zabot) rendel ki, amelynek szétosztását a helytartóra bízza.

7. A fejedelem úgy rendelkezik a helytartó további felhatalmazásairól – aki most ugyan gubernator nem lehet –, hogy külföldi követeket fogadhat és utasíthatja az udvarbírók azok ellátására. A fejedelemhez érkező követeket azonban ne késleltesse magánál, de akik hozzá érkeznek, azokat saját maga fogadja, velük tárgyalhat. Részletesen megszabja, hogy a török, tatár követeket mivel lássák el.

Legfőbb feladatai egyikének jelöli ki az ország határainak vigyázását, posták és kémek küldésével járó ellenőrzését. Ezeknek, ha a Portára mennek 32 forintot adjon, ha Moldvába vagy Havasalföldre, akkor 12 forintot és ha a fejedelemhez, akkor 10 forintot, továbbá útlevelet is kapjanak, amelyre ellátást kaphatnak, ahol szükséges. Ezen a területen úgy takaríthatnak meg költséget, hogyha a brassói bírák és a háromszéki tisztségviselők szolgálatait veszik igénybe, akik egyébként is tartoznak ezzel, tudniillik a bereckiek a Moldvára és Lengyelországra való kémkedéssel tartoznak a fejedelemnek. Temesvárra a lugosiak és karánsebesiek vigyázzanak, Lippát pedig Illyéről a saját emberei által figyeltesse. A fejedelemhez küldhet levelet a Váradról induló postával is, de ha valami „derék, titkos és siető” dologról van szó, akkor saját szolgálait küldje el.

8. Katonai mustrát évente legalább kétszer tartson, de ezekre a fejedelem maga akar utasítást adni írásban, miután a helytartó jelezte neki a megfelelő időt és módot a mustra megtartására. Szükség esetén pedig a rendeket, de kiváltképpen a székelyeket állandó készenlétre szólítsa föl, hogyha hirtelen hadba kell szállni, késedelem a készületlenség miatt ne legyen.

9. A tanácsot és a rendeket nem szükséges összehívni, csak akkor, ha valamilyen veszély fenyegeti az országot. Egyébként nem kell a rendeket „fárasztani”.

10. A törvénykezésre a megfelelő időpontokat jelölje ki az ország törvényei szerint, és békeidőben a szokásos módon igazságot szolgáltatasson, az ítéletáblán ő elnököljön.

11. A fejedelem engedélyezi, hogy a helytartó kiadhasson gyámsági leveleket, perhalasztásokat, végrehajtó leveleket és bizonyágleveleket, egyezségek végrehajtásáról szóló leveleket. Kirendelt gyámság, kegyadományozás és törvényi halasztások joga kizárólag a fejedelmet illetik. Halálos ítéletek végrehajtását elhalaszthatja addig, amíg a fejedelem tudomást nem szerez róla, és nem rendelkezik.

12. Az arra érdemeseknek megígérheti a fejedelem kegyét, amelyért levélben folyamodhat.

13. A fejedelem megígéri, hogy minden szükséges információt a helytartó tudomására hoz, ami az igazgatás jobb kimeneteléhez szükséges, de kéri, hogy a helytartó és a mellette lévő tanácsosok saját levelével informálja őt is az erdélyi ügyekről.

14. A végvárat igen gondosan felügyelje, gondoskodjon számukra muniórióról és minden segítségről, amiről ugyancsak szorgosan tájékoztassa a fejedelmet.

15. A helytartó gondviselése a Partiumra is terjedjen ki, ideiglenesen kivéve ebből Bihar vármegyét.

16. Ha a kisebb tisztségviselők hiányoznak, vagy nem elég jól töltik be feladatukat, a helytartó azokat az administratorral és exactorral egyetértésben lecserélheti. Ilyenek a porkolábok, udvarbírák, harmincadosok, kamaraispánok. A főbb hivatalokat azonban, mint a főkapitányságok, a főispánságok és a királybírák hivatala, csak a fejedelem töltheti be.

17. A gyulafehérvári diákok és növendékek, az ottani két prédikátor és egy tanítómester ellátását a továbbiakban is a fejedelem rendelkezésének megfelelően kell megtartani.

18. A helytartó éves fizetése tízezer forint legyen, amiből száz lovast és száz gyalogot kell tartania. Ezenkívül búzát (500 köböl), zabot (300 köböl), bort (a termés mennyisége szerint 30–50 hordót) kapjon és bárányt (300 db) az ország dézsmájából. 15 öltre való szénát kaszáltassanak számára a tövisi réten. A pénzt az administrator negyedévenként szolgáltatassa ki, az élelmi-szert az arendator.

A fejedelem öccse a fentebbiekben ismertetett jogosultságokkal és kötelezettségekkel járó tisztséget 1620 áprilisában el is foglalta. Először az 1620. április 5–20. közötti gyulafehérvári országgyűlés törvényeit adják ki Bethlen István főtanácsos és helytartó (*supremus consiliarius ac per Transylvaniam locumtenens*) nevében.¹¹ Az országgyűlést egyébként a helytartó és Péchy Simon teljhatalmú biztos nevében is hívják össze. A források arra mutatnak, hogy ezt követően egészen az őszi országgyűlésig Bethlen István ezt a címet viselte és az utasításában foglaltaknak megfelelően igen szorgosan iparkodott tájékoztatni az erdélyi állapotokról a távol lévő fejedelmet. Leveleire Bethlen Gábor a tőle megszokott alapossággal válaszolt, minden apró részletre kiterjedő eligazítást, utasításokat adott testvérének. Besztercebányán keltezett, 1620. augusztus 8-ai válaszlevelében írja öccsének, hogy jelentését megkapta, benne híreket a székelyek helyzetéről, a máramarosi nemesek hadi készség alóli felmentéséről, kéri, hogy az alvinci tiszttartó küldessen négy lovat Kassára és egy bizonyos csikót Hunyadról, és egyébként a hely-

11 EOE VII. 538.

tartó írasson jelentést a hunyadi udvarbíróval. Továbbá küldessen pénzt Váradra hadfogadásra, és írja meg azonnal, hogy mikorra és mennyi katonát tudnak hozzá küldeni. A fejedelem levelében igen komolyan aggódik az ország jövedelmeinek defektusai miatt, és noha finoman, de mégis meglehetősen kioktatóan ír arról, hogy honnan és hogyan kellene szert tenni a szokásos bevételekre.¹² Még egyszer szögezzük le, hogy a fejedelem levelének címezésében helytartóként nevezi meg testvérét.¹³ Bethlen levele egy hét alatt ért Erdélybe, augusztus 15-re már meg is érkezett Gyulafehérvárra, ahogy a rajta található feljegyzés mutatja. A fejedelem tájékoztatja még testvérét az aktuális hadieseményekről és a francia követ érkezéséről is.

Az őszi országgyűlésen már bizonyos változások tapasztalhatók. 1620. szeptember 20. és október 7. között szintén Gyulafehérváron megtartott gyűlésen Bethlen István már mint gubernator tűnik föl. Időközben Bethlen Gábort Magyarország királyává választották az ország rendjei Besztercebányán, és ez a közjogi helyzetben bekövetkezett változás azonnal érzékelhető az erdélyi rendek gyűlésén. Magát az országgyűlést a fejedelem rendelte el, helyesebben szólva most már őfelsége rendelkezéséből (*ex edicto suae Majestatis*) jönnek össze az erdélyi rendek. Az elnevezést is megváltoztatják: részgyűlésre (*ad partialia comitia*) kell összegyűljenek. Bethlen István, aki megnyitja az ülést és szentesíti a törvénycikkeket, saját magát gubernatorként nevezi meg, a következőképpen: Hunyad és Máramaros vármegyék örökös főispánja, ő királyi felségének Gábor úrnak, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának, Erdély fejedelmének, a székelek ispánjának belső tanácsosa és Magyarország kormányzója.¹⁴ Azt is megtudhatjuk az országgyűlési jegyzőkönyvből, hogy hogyan lett gubernator a korábbi helytartó: őfelsége egy levelében a kormányzásra vonatkozó

12 „Bizony uram, sokat csudálkozom azon, hogy nekem mostan semmi jövedelem Erdélyben nincsen; mikor én ott benn laktam, ha csak így jött volna az proventus kezemhez, nem tudom, hova kellett volna lennem; félnek vala akkor töllem az tisztartók, az kamaraispánok; nemcsak posztót, hanem pénzt is hoznak vala esztendő által ugyan szépen az harmincadok az szerént, de mostan csak az adóra támaszkodnak, a mint látom, sem aknák, sem bányák, sem harmincadok jövedelmét nem látom az exactor consignatiójában. [...] Ezeket azért írtam keglmednek, hogy értse, honnét kellene lenni a jövedelemnek.” Bethlen Gábor levele Bethlen István erdélyi helytartónak, Besztercebánya, 1620. augusztus 8. Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. Közli: Dr. Luinich Imre. Történelmi Tár 9(1908) 232–233.

13 „Illustrissimo Domino Comiti Stephano Bethlen de Iktar etc. per regnum Transylvaniae locumtenenti nostro etc. Fratri nobis honorando” Uo. 236.

14 „Nos comes Stephanus Bethlen de Iktar comitatum Hunyadiensis et Maramarosiensis supremus ac perpetuus comes serenissimae regiae Majestatis domini Gabriels Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Regis, principis Transylvaniae et Siculorum comitis intimus consiliarius et regni Hungariae gubernator”. EOE VII. 547.

15 „...et Nos plena cum autoritate gubernandi in aliis suae regiae Majestatis litteris missilibus commendatum toti regni Transylvaniae et partibus regni Hungariae eidem annexis et subiectis praeficere sua Majestas dignata fuerit”. Uo. 547–548.

teljhatalommal bízta őt meg, mégpedig egész Erdélyországra és Magyarországra hozzá kapcsolt Részeire kiterjedően.¹⁵ Márpedig ebben nem kételkedhetünk, hiszen maguk a rendek is igazolják, hogy a fejedelem maga nevezte ki testvérét immár kormányzóvá. A rendek ugyanis hálájukat fejezik ki, amikor elismerik őt az új tisztségben: „Ő nagyságát gubernator uramat a Felséged kegyelmes commendatiójához képest s mind penig az maga dicsíretes virtusához képest, avagy virtusára nézve egész országúl Felségedtől creáltatott és előnkben adatott gubernatorunknak agnoscálván nagy böcsülettel és szeretettel acceptáljuk.”¹⁶ Ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy hálásak, amiért „közinkbe nem valami idegent, hanem szerelmes atyjafiát, vérit, tagját, hazafiát Bethlen István uramat ő nagyságát előnkbe gubernatorul szegény hazánknak rendelte és mutatta”.

Akárcsak a korábbi évtizedekben, most Bethlen István esetében is valamelyes gyanú merül föl a tekintetben, hogy a fejedelmi Erdélyben némi bizonytalanság mutatkozik a kormányzói és a helytartói tisztség mibenléte és alkalmazása körül. Már Fráter György idejétől kezdve voltak ennek jelei, de most ez tűnik ki Bethlen István esetében is. Az tudniillik, hogy olykor összemosódott a két közjogi funkció, a jogok és felhatalmazások egyes elemei keveredhettek. A bizonytalanságot az is erősíti, hogy a fejedelem egy 1620. november 11-én Pozsonyban keltezett levelét öccsének újra csak mint helytartónak címzi, holott ekkor már a rangosabb gubernatori pozíciót is megkapta tőle. Ez az újabb levél november 20-án érkezett Gyulafehérvárra, s ez a tény, valamint a levél tartalma ismételten azt jelzi, hogy igen gyakori és gyors volt az üzenetváltás az erdélyi fejedelmi udvar és a hadjáratban lévő fejedelem különböző táborhelyei között. A fejedelem nyugtázza az erdélyi postával érkező portai leveleket, és azokra választ is ír, kéri, hogy igen gyorsan, tizenöt nap alatt vigyék be a leveleit Gyulafehérvárról a Portára. Utasításokat ad az ottani követe részére, ezenfelül az erdélyi adóbeszedésre nézve, tájékoztatja öccsét a katonai eseményekről, csatákról számol be, tudatja, hogy a moldvai és a lengyelországi helyzetről ő is mindent tud, a Krakóból „jövő-menő” embereitől.¹⁷ Bethlen István már mint gubernator rendelkezik a hadsereg élelmezésére nézve 1620 decemberében,¹⁸ később a szászoknak parancsolja meg nyolcökrös vasas szekerek előállítását.¹⁹ Az 1621. szeptember-októberben lezajlott, még mindig *partialisnak* nevezett gyűlést szintén Bethlen István mint gubernator hívta össze és nevével szen-

16 Uo. 549.

17 Bethlen Gábor levele Bethlen István erdélyi helytartóhoz, Pozsony, 1620. november 11. Bethlen Gábor uralkodása történetéhez i. m. 237–240.

18 EOE VII. 552–553.

19 Uo. 558–559.

20 Uo. 559.

tesítették a törvénycikkeket.²⁰ A következő évtől azután már a hazatért fejedelem, Bethlen Gábor neve alatt születtek a törvénycikkek. Bethlen István a továbbiakban is fel-feltűnik mint gubernator, majd 1626-tól mint Bethlen Gábor halála utánra választott kormányzó.²¹ A helytartóról szó esik még a fejedelem által kiadott, Kamuthy Balázs kincstartói hatáskörét szabályozó, 1620. július 18-án kelt utasításban is, amelyben – összhangban a helytartói utasításban foglaltakkal – elrendeli, hogy a hanyag vagy nem megfelelő tisztségviselőket a kincstartó a helytartóval egyetértésben cserélje le.²²

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy korábbi ismereteinkkel szemben a helytartói intézmény feltűnik a 17. századi Erdélyben is, bár kétségtelenül rövid időre, hiszen Bethlen István hamarosan a magyar közjogban magasabb rangot és – elvileg – nagyobb hatalmat jelentő kormányzói funkciót kapja meg a fejedelemtől. Ugyan egyelőre csak a fentebb említett két töredékes levélváltásból vannak ismereteink Bethlen István helytartói működéséről, de ismerve a fejedelem rendkívüli igényét a tájékozottságra, s igyekeztét arra vonatkozóan, hogy a távolból is felügyelje az otthoni ügyeket, szinte biztosak lehetünk abban, hogy meglehetősen gyakori információcsere volt kettejük között, és Bethlen szinte minden kormányzati kérdésben maga igyekezett dönteni, utasítást adni helytartójának. Kis túlzással azt is állíthatnánk, hogy még istállóbeli lovait is személyesen ismerte, nem is csak Gyulafehérváron, (korábbi levelében konkrétan meg is mondja, hogy a „Sani” nevű ló csikáját küldjék el hozzá Hunyadról). De nem ez az első eset, és feltehetően nem is az utolsó, hogy lenyűgözve szemléljük a fejedelem elképesztő munkabírását és kifogyhatatlan energiáját.

Forrás

*Pro Illustrissimo Domino Comite Stephano Bethlen de Iktar seniore terrarum ac comitatum Huniadiensis et Maramarusiensis perpetuo comite, intimo consiliario et per Regnum nostrum Transylvaniam locumtenente instructio*²³

Régi bölcsek mondása, de az mindennapi experientia is bizonyítja, hogy az emberi életnek dicséretes folyásának egy részét szüleinkhez, más részét szerelmesinkhez, harmadikot barátinkhoz és jóakaróinkhoz, mindenestől pedig édes hazánkhoz tartozandó és mutatandó szolgálatunk s kedveskedésünk foglalják magoknak: mely dicséretes rendtartásnak mi is elejitől fogván

21 Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980. 25.

22 Uo. 323.

23 A forrás szövegének közlése a Bak Borbála által meghatározott elvekhez igazodik: *Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései.* Fons 7(2000) 91–138.

követői akarván lenni, ha édes szüleinkhez, kicsinségünkben elválásunk miatt hasznos szolgálatot nem mutathattunk, azokhoz, kik vagy szüleink helyett jó akarattal voltak, vagy az szeretetnek tartozó gradussában utánok másodrendben következének azonképpen jóakaróinknak, mentől inkább szerelmes édes hazánknak oly háládatossággal akartunk lenni, hogy méltó panaszt senkitől magunkon ne viselhetnénk; mely hivatalunknak ennek utána is Isten őfelsége segítségéből amennyivel jobb módok engedtetnek, annyival bőségesben igyekezőnk mindenkor megfelelni.

Mivel pedig hatalmas és csudálatos gondviseléséből annak előtte is kisebb állapotunkban ezekre igen vigyáztunk, de immár hetedfél esztendőttől fogva erdélyi fejedelemségünkben sok irigyinknek el nem tágulván rólunk és országunkról, veszedő szándékok és a szóknak nagyobb hitelek s tekintetek miatt bátorságos állapotot nem nyerhetvén sem szerezhetvén magunknak az Német és Római császárok udvarában. Ez alatt veszedelmes támadások következvén az hit dolgából cseh, morva és több konföderátus országokban, kik ha megnyomorattanak volna, Magyarország is magát hasonló veszedelemtől idején oltalmazni akarván, békességes országunkból ezeknek az országoknak segítségekre kihívattatván, és az Úristen igaz ügyünkben szép győzedelmes szerencsékkel megáldván, itt künn állapotunk az mostani római császárral második Ferdinándussal végezett induciánk szerint ez jövő Szent Mihály napjáig abban hagyatott, hogy az nemes Magyarországnak fejedelmi titulussa alatt, instar regis, igazgatója és absolute gubernálója legyünk, hogy ez idő alatt az mi kedves hazánk és országunk, erdélyi fejedelemségünk bizonytalan állapotban ne tartassék, mind méltóságos, érdemes sok virtusira nézve s mind atyafiúi szeretetünkéből bőcsületinek öregbítéséért, távollétünkben nem másra, hanem mint kivel egytestvérek vagyunk, szerelmes öcsénkre, Bethlen István uramra bíztuk, úgy, hogy míg itt künn állapotok is bizonyosabb karban állapadhatnak, addig őkegyelme mi képünkben Erdélyben az főhelytartóságnak tisztiben ez következő Judica vasárnapra az országnak promulgált gyűlésében az tekintetes, nagyságos Péchy Simon belső tanácsosunk, cancellár és arra való commissariusunk által beállattatván országunk javára, magunk méltóságának őrizésére és maga jó hírének nevének öregbítésére is mentől jobban és dicséretesebben forgolódjék; melyben hogy őkegyelme jobb móddal procedálhasson ez alatt megírt conditiókkal adtuk instructiónkat őkegyelmének.

1. Először mindeneknek előtte ne úgy gondolkodjék őkegyelme mostani állapotjának mivolta felől, hogy Erdély külön országában míg ez mostani induciánk vége valamely felé elvállik, hogy teljeséggel gubernátorságnak autoritásával praeficiálhassuk, mivel mindezeknek az állapotoknak exitusa Isten és az idők kezében vagyon, mindazonáltal addig is és most is oly autoritással bízunk őkegyelmére országunkat, mellyel mind maga tekinteti öregbedjék és nevedjék, és az országnak is gondviselésére elégséges lehessen.

2. Hogy az Úristennek engesztelése és tisztességének őrizése felől, valamint ennek előtte szép dicséretes végezések löttenek általunk Erdélyben, most is azoknak megtartásáról és őrizéséről írásunk és izenetünk által megintvén az országot, őkegyelme is ezeknek és több articulusoknak megtartásával igazgasson minden rendeket.

3. Efféle nagy tisztekben fejedelmek után mindenkor az kétség nélkül való tökéletes hűség kívántatik, melyet őkegyelmére nézve nem szükség csak említenünk is. De amellet mindjára kívántatik az fejedelmi méltóságának akármi dologban nagy vigyázással való őrizése, hogy akinek képét, helyét, nevét viseli annak méltóságát minden cselekedetiben őrizze, mely őkegyelmében annyival nagyobb okossággal, vigyázással kívántatik, amenynyivel vérségünk is őkegyelméhez mindeneknél nyilván vagyon, ki őkegyelmének is következessék dicséretire az emberek között.

4. Noha akarunk administrátort rendelni, ki az ország jövedelmére ugyan kíváltképpen való tiszti szerint vigyázzon és continue őkegyelme mellett legyen, de őkegyelmétől is megkívánjuk, hogy mind bányákra, sóaknákra, portusokra, mindenütt való majorságinkra, hol miből vagy kárunk vagy hasznunk következhetnék, azonképpen mind együtt s mind másutt de főképpen az Fejérváratt elkezdett épületünkre, már őkegyelme jól tudja magunk természetit, szándékunkat, nem árt ha őkegyelme abból az mi példánkot és nyomdokunkat követi, legyen szorgalmas minden gondviselésre és építésekre, hogy abból az őkegyelme jó industriája felől szüntelen kedves híreket hallhassunk.

5. Minden dolgaiban és maga viselésében szükség hogy őkegyelme szertettetni igyekezzék, melyben mindazáltal úgy kellek magát mértékleni, az magistrátus illendő keménység nélkül nem jó és nem is lehet, magát csendes lassúsága miatt ne consomnáltassa, ki miatt az mi méltóságunk is nagy dolgokban megsértetnék, és az közönséges állapotnak is ártalma következhetnék. Azért ha valakikben vagy excessust vagy defectust tapasztal, az olyan személy, ha szolgai kötelességben, tisztviselésben leszen, magához hívatassa, megintse, fenýítse és meg is ijessze, ha szabados személy, vagy communitas, úgy mint városok, vármegyék és székek, directorunk által citációval is procedálhat, melyet minekünk is értésünkre adhat, nyilvánvaló excessust pedig in flagranti kinek ártalmas volna haladás arestatióval is praeveniáljon; azonkívül suspitiókat vagy nagyokat, vagy kicsinyeket nekünk megírjon, azért senkit mi hírünk nélkül ne bántson, abból mitőlünk várjon.

6. Hogy pedig ezekben kevesebb vétékkel is procedálhasson, mivel egy fő csak egy fő és az országtól is távoztassa az irigységet, neheztelést ha mindent absolute magától kezdene cselekedni, kívánjuk hogy tanácsink közül szüntelen kettőt s hármát, változtatva, hogy meg ne unatkozzanak, maga mellett tarthasson és tartson, melyet mostan bemenendő commissariusunk injungáljon is az tanács uraknak, kiknek esztendő által udvar-

nál való intertentiójokra egy summában rendeltünk ezer magyar forintot. Fl. 1000.

Hús öreg hordó borokat Nr. 20.

Háromszáz öreg köből búzát Nr. 300.

Háromszáz köből zabot Nr. 300., melyet őkegyelme az személyeknek állapotjokhoz képest ki többed s ki kevesebb magával leszen udvarnál, dispensáljon esztendő által, hogy panaszkodásokat távoztassa.

7. Hogy pedig mostani tisztinek határozott voltában őkegyelme se in excessu, se in defectu ne peccálhasson, noha amint feljebb megírók, gubernátori állapata mostan őkegyelmének nem lehet, mindazáltal az őkegyelme böcsületinek nevedezéséért ezekre accedálunk: külső követeknek, kik mihozzánk jönnek és ha betérnek őkegyelméhez, kinek kinek állapotjához képest udvarbíránk tartozzék illendőképpen gazdálkodni az őkegyelme parancsolatjára, mindazonáltal ott afféle követeket meg nem késleltetvén. Ha kik pedig magához ablegáltatnak, azokat őkegyelme pro sua autoritate excipiálja, tractálja, és az olyanoknak is udvarbíránk gazdálkodjék. Török, tatár követnek, mivel tudja, fő emberek oda nem bocsáttatnak, posztóbeli ajándékkal és huszonöt–harminckét forint pénzbeli segítséggel is az ország administratorával, kinek continuusnak kelletik lenni, adathat őkegyelme, csak-hogy praecaveálja, sokáig ne tartóztassa ott az követeket, ne kellessék sok heában való költségnek rájuk lenni. Belső gondviselést az mi illeti, szomszéd országokra való vigyázás legfővebb tisztí legyen őkegyelmének, melyet hogy jobb módjával véghezvihessen, ha vagy postákat, kémeket kelletik idegen országra járatni, azokra így költsön: Portára menő postáknak adjon Fl. 32.; Moldovába, Havaselföldébe menőknek Fl. 12. Mihozzánk küldendőknak Fl. 10. Útlevele lévén őkegyelmének nálók, hogy gazdálkodjanak nekik. Efféle postákra való költséget is őkegyelme megkímélje, amennyiben lehet, melyet így cselekedhetik: aprólékos dolgok végett, ha az két oláh országokra kelletik küldeni az brassai bírák és az háromszéki tisztviselők által vihet véghez, mellyel tartozzanak az háromszéki tisztviselők és az brassaiak is mind vigyázásból, és egyéb dolgokból is praestálni. Nevezett szerint az bereckiek Moldovára és Lengyelországra való kímiséggel [*kémséggel*] ugyan tartoznak, Tömösvárra az lugosi, karánsebesi tisztviselők által vigyázhat, de Lippára maga emberi által Illyéről vigyáztathat, ide ki hozzánk is váradi posták által kevesebb munkával küldhet leveleket. Derék, titkos és siető dolgokkal küldjön onnan belől maga szolgálai közül és azoknak a megírt mód szerint adhat költséget s úti levelet.

8. Mustráknak szükség lenni ad summam esztendőben kétszer, mely mindazáltal mindenkor a mi speciális commissiónk után legyenek, őkegyelme requiráljon bennünket mikor módot ismer, és mindjárt arról levelünket emanáltatjuk, ingruente necessitate pedig gyakorta minden rendeket és kiváltképpen az székelységet megintvén készen lételre, ha kívánhatnék hirtel-

len, ugyan fel is ültesse, hogy az kiküldés miatt késedelem lévén, kár és veszedelem az országra ne következék.

9. Az tanács rendnek és egyéb rendeknek convocálása nem ítéljük egyéb időben szükségesnek, hanem ha igen gonosz igyekezetet hallanak az ország ellen, igen hirtelen, in tali casu, az is megengedtetik, szükség kivel nem lehetik őkegyelmeket fárasztani.

10. Az törvényeknek kiszolgáltatása terminusokat concernál, melyről az országnak constitutiója vagyon, kiket pacis tempore, hogy őkegyelme celebráltasson, ő maga praesideálván a táblán szükségesképpen kívántatik.

11. Legitima tutelákat, legitima prorogatoriákat, újonnan való özvegyeknek, legitima persecutoriákat, attestatoriákat, hogy őkegyelme megadhasson, megengedtük. Annak felette legitima executionálisokat compositiókra adhat őkegyelme. Dativa tutela, gratia és törvénybeli dilatiók magunk személyét illetheti. Mindazáltal mivel súlyos causákban halálra való személyeknek meg nem öletését hogy addig őkegyelme prorogálhassa, míg minket meg nem találhatnak felőle, arra való authoritást is engedtünk őkegyelmének.

12. Érdemes személyeknek contentálása, mivel a mi személyünket illeti, ha kik hűséggel és haszonnal szolgálnak gratiánkat őkegyelme megigírheti nekik, kik mellett instálván levele által nálunk, azokban meg nem fogyatoztatjuk.

13. Minden állapotoknak, hogy jobb módjával való expedíálása lehessen, ha mi derekas dolgoknak informatiója kellek menni, őkegyelmére bocsátjuk, melyekről hogy őkegyelme is amint kívántatik minket informáljon, mellette levő tanácsinkkal együtt maga pecsétí alatt, elvárjuk.

14. Az végházakra őkegyelmének szorgalmatos gondjának kellek lenni, és a szükséghez képest néppel, porról, golyóbisról idején providíáljon és egyebünnet is segítse, Jenőre magunknak is gondunk leszen, interim írása által őkegyelme is informáljon annak állapotjáról szüntelen.

15. Excendáltassék az erdélyi gondviselés az Partiumokra is az egy Bihar vármegyén kívül, az is csak most, pro tempore legyen így.

16. Aprólékos tisztek ha vacálni fognak, avagy őkegyelme végére megyen, hogy nímelyek nem elégségesek, vagy károsok az szolgálatban, az olyanokat őkegyelme adminisztrátorunk és exactorunk tetszéséből változtathatja, úgymint porkolábságokat, udvarbírákat, harmincadosokat, kamoraispánokat. De az főkapitányságok magunk discretiójára és dispensálására tartozzanak, az főispánságokkal és királybíróságokkal együtt.

17. Az fejevári deákoknak, alumnusoknak megtartása, két prédikátornak, egy mesternek fizetések és állapotjuk amiképpen eddig magunktól el vagyon rendeltetvén, helyen maradjanak.

18. Fizetése per annue őkegyelmének tíz ezer forint hoc est Fl. 10000. Melyből száz lovast és száz gyalogot tartson.

Asztalára búza ötszáz köből Cub. 500.

Háromszáz köből zab Cub. 300.

Bő bortermésnek idejében ötven negyvenes. Nr. 50.

Fél termésnek idején negyven negyvenes Nr. 40.

Szűk termésnek idején harminc negyvenes Nr. 30.

Bárán, ha jut az ország dézsmájából Nr. 300.

Mindezeket az arendator szolgáltatassa ki az pénzen kívül. Az pénzt az administrator angariatim. Szénát az udvarbíró kaszáltasson az tövisi réten huszonöt ölig valót.

In Libera Regiaque Civitate Cassoviensi die 5 Martii Anno praesenti 1620.

Teréz Oborni

THE INSTRUCTION OF GÁBOR BETHLEN TO HIS VICE-REGENT ISTVÁN
BETHLEN (1620)

The study examines the context of the appointment of István Bethlen as a vice-regent (*locumtenens*) by Gábor Bethlen, Prince of Transylvania in 1620. Earlier historical studies suggested that the institution of „locumtenens” ceased to exist after 1556, and the princes of Transylvania appointed only governors (*gubernator*). According to this instruction, István Bethlen received the authority and title of the „locumtenens”, similar to that of the medieval Hungarian Kingdom, which he was to exercise in the absence of the prince. István Bethlen fulfilled his role from March to September 1620. However, from September 1620 he was appointed as a governor (*gubernator*) by his elder brother, prince of Transylvania. István Bethlen held this position between 1620 and 1630 despite the fact that Gábor Bethlen ruled over Transylvania until his death in 1629. The full text Hungarian transliteration of the instruction is included in the study.

Szabó András

Szenci Molnár Albert és Heidelberg ostroma 1622-ben¹

Heidelberg a 16. század végén és a 17. század első két évezredében fontos szerepet játszott Magyarország művelődéstörténetében. A város maga a keletről nyugat felé folyó Neckar bal partján terül el, hegyek (Königsstuhl, Gaisberg) lábánál, a folyó túlsó partján egy másik hegy, a Heiligenberg emelkedik. Itt a folyó völgye egy kicsit kiszélesedik, s rögtön a város után már a Rajna völgyének síksága kezdődik. Ez a pfalzi választófejedelemség (Kurpfalz) székvárosa, az uralkodó a város fölött, a hegyoldalban emelkedő várkastélyban lakik.² A földrajzi környezet mind a mai napig utánozhatatlanul szép, azonban a város katonai szempontból védhetetlen, hiszen a hegyekből nagyszerűen be lehet lőni a házak közé.

A magyarok számára ebben a korszakban az 1386-ban alapított egyetem vált fontossá.³ III. Frigyes választófejedeleme az 1560-as években országát teljesen kálvinistává igyekezett tenni. Ugyan utódja, VI. Lajos (uralkodott 1576–1583) visszatért a lutheranizmushoz, azonban 1584-től a kiskorú IV. Frigyes gyámja, János Kázmér adminisztrátor ismét a svájci teológiai irány egyik fővárosává tette Heidelberget. Magyar református diákok szórványosan már az 1560-as évektől beiratkoztak ide, s 1584-után a számuk egyre emelkedett. Sokan Wittenberg után keresték fel a Neckar-parti várost, de egyre többen már a reformáció szülővárosa helyett választották ezt az egyetemet.⁴ 1595-től egy sziléziai származású teológus, David Pareus⁵ vonzereje végképp az első számú célponttá tette a tanintézményt.⁶

1 A tanulmány az OTKA T 038 368 számú pályázata keretében készült.

2 A nagy várostörténeti szakirodalomból lásd legutóbb: *Wolfgang von Moers-Messmer*: Heidelberg und seine Kurfürsten. Die große Zeit der Geschichte Heidelbergs als Haupt- und Residenzstadt der Kurpfalz. Upstadt-Weiher, 2001.

3 Az egyetem régebbi történetéről mindmáig a legjobb összefoglalás: *Johann Friedrich Hautz*: Geschichte der Universität Heidelberg. I–II. Band. Mannheim, 1862–1864.

4 A wittenbergi egyetem és a magyar református diákok kapcsolatáról lásd *Szabó András*: Magyarok Wittenbergben 1555–1592. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások. Bp.–Szeged, 1993. 626–638.

5 *Dagmar Drüll*: Heidelberger Gelehrtenlexikon 1386–1651. Berlin–Heidelberg, 2002. 433–435.

6 *Heltai János*: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákok-

A református Pfalz a 16. század végétől egyre közelebb sodródott egy kontinentális háborúhoz. Egyelőre csak kisebb konfliktusokban vett részt, míg aztán meg nem alakult az általa vezetett Protestáns Unió (1608), amelyt a bajorok a Katolikus Liga létrehozásával (1609) egyensúlyoztak ki. Az ifjú V. Frigyes választófejedelem,⁷ aki 1613-ben elvette feleségül I. Jakab angol király lányát, Stuart Erzsébetet, egyre inkább háborúpárti főemberére, anhalti Keresztély hercegre⁸ támaszkodott, s az ő tanácsát követte akkor is, amikor elfogadta a cseh királyi koronát. 1618. május 23-án Prágában a cseh „defenestratio” idején még nem lehetett sejteni, hogy a rendek lázadása után harminc háborús esztendő következik.

A pfalziak számára kezdetben látszólag minden fényesen alakult: 1619. augusztus 16-án a cseh rendek királyukká választották V. Frigyes választófejedelemet, aki rövidesen el is ment Prágába, s kormányzónak korábbi gyámját, II. János zweibrückeni herceget hagyta hátra Heidelbergben. November 4-én a koronázás is megtörtént, megkezdődött a „téli király” rövid országlása.⁹ A vihar előtti utolsó békés pillanatot (egy eltűnt, elsüllyedt világ képét) örökítette meg a korszak nagy grafikusa, idősebb Matthäus Merian (1593–1650), amikor 1620-ban elkészítette a várost a Heiligenberg oldalában húzódó régi sétatú, a Philosophenweg irányából ábrázoló nagy méretű rézmetsetét.¹⁰ A kép annyira részletes, hogy nagyítóval még a tevékenykedő emberek (temetés, lovagi torna, katonák, szekeresek, szőlőművesek stb.) is láthatók rajta. A kísérszöveget Julius Wilhelm Zinckgraf¹¹ (1591–1635) jogi doktor és választófejedelmi tanácsos, a korszak jelentős személyisége írta, aki nemcsak Meriannal és apósával, Johann Theodor de Bry-vel állt kapcsó-

ról és pártfogóikról. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. 243–347.; – *Uő*: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. Bp. 1994. (Humanizmus és reformáció 21.); – *Robert Seidel*: Der ungarische Späthumanismus und die calvinistische Pfalz. In: Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance. Hg. von Wilhelm Kühlmann–Anton Schindling (unter Mitarbeit von Wolfram Hauer). Stuttgart, 2004. (Contubernium 62.) 227–251.

7 Der Winterkönig. Friedrich V. der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz. Amberg–Heidelberg–Prag–Den Haag. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2003. Hg. von Peter Wolf–Michael Henker–Evamaria Brockhoff–Barbara Steinherr–Stephan Lippold. Augsburg, 2003. (Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur 46/03.) – A kiadvány, mivel a bajorok szerkesztették, több évszázad után is néhol elfogultan ábrázolja az eseményeket, mi magyarok ott látjuk ezt a legélesebben, amikor a „téli király” szövetségeséről, Bethlen Gáborról nyilatkozik negatív módon: Uo. 221.

8 Uo. 222–223.

9 *Johann Peter Kayser*: Historischer Schau-Platz der alten berühmten Stadt Heydelberg. Frankfurt am Main, 1733. 325.

10 A kép nagy felbontású változata az interneten is megtalálható: http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~u91/galerie/merian/merian_digicamrepro.jpg. (2006. január 28.)

11 Parnassus Palatinus. Humanistische Dichtung in Heidelberg und der alten Kurpfalz. Hg. von Wilhelm Kühlmann und Hermann Wiegand. Heidelberg, 1989. 294–296.

latban, de természetesen Georg Michael Lingelsheim, a helyi irodalmi élet vezéralakja is a barátai közé tartozott.¹²

A hadiszerencse 1620 nyarán fordult meg, augusztusban nyomult be Spanyol-Németalföld irányából Ambrogio Spinola generális (1569–1630),¹³ mintegy huszonötezer emberrel Pfalz területére, s rövidesen elfoglalta a Rajna bal partját, benne többek között Kreuznach, Alzey, Bacharach és Oppenheim városát.¹⁴ Ezzel nagyjából egy időben lendült támadásba Csehországban a Liga hadereje Johann Tserclaes, Tilly grófja¹⁵ vezetésével, illetve a Habsburgoké Karl Bonaventura Bucquoi von Longueval marsall (1571–1621)¹⁶ irányításával. A kétfrontos harcra a pfalziak nem voltak felkészülve. Különösen nehézzé vált a helyzet miután november 8-án a fehérhegyi csatában V. Frigyes döntő vereséget szenvedett, s elmenekült Csehországból. A spanyolok ellen a helyi védelmi erők, valamint angol, holland és francia önkéntes segédszolgálatok küzdöttek, míg az Oberpfalz felől előrenyomuló Tillyt Ernst von Mansfeld gróf (1580–1626),¹⁷ V. Frigyes új fővezére próbálta lassítani.

Hogyan hatott mindez Heidelbergre, az egyetemi városra? 1618. április 1-jének éjjelén David Pareus heidelbergi teológiaprofesszornak látomása volt: a várost teljesen beborította valami rejtett fény, s a választófejedelmi vár nagy lánggal égett. Ugyanezen esztendő október 26-án egy üstökös jelent meg az égen hosszú égő farokkal, amely 27 napig (néhol még tovább is) látható volt. A következő évek eseményeinek fényében ezek rossz jelek voltak, amelyeket a város krónikásai is érdemesnek tartottak feljegyezni.¹⁸ 1620 szeptemberében a spanyol előrenyomulás hírére óriási ijedtség tört ki Heidelbergben, s sokan elmenekültek. Eltávozott IV. Frigyes választófejedelem özvegye, a legtöbb tanácsos, igen sok professzor és diák, valamint számos gazdag polgár.¹⁹ Elmenekült a diákok között a német barokk nagy írója, Martin Opitz is,²⁰ s otthagyta Heidelberget Bethlen Gábor unokaöccse, ifjabb Bethlen István, aki 1619 tavasza óta tanult itt Bojti Veres Gáspár és a másodjára kint lévő Geleji Katona István felügyeletével. Nürnbergben keresztül Prágába mentek, majd még a fehérhegyi csata előtt, november 5-én visszaindul-

12 Frieder Hepp: Matthaeus Merian in Heidelberg. Ansichten einer Stadt. Heidelberg, 1993. 22–49.; Ludwig Merz: Alt Heidelberg in Kupfer gestochen. Eine Wanderung mit der Lupe durch den Kupferstich Matthäus Merians von Heidelberg, A. D. 1620. [Heidelberg], 1972.

13 Der Winterkönig i. m. 240.

14 Karl Scherer: Karten zum 30jährigen Krieg. In: Pfalzatlas. Textband III. Hg. von Willi Alter. Speyer, 1981. 1398., 1401.

15 Uo. 241.

16 Az Érsekújvár ostrománál elesett generális életrajzát lásd Allgemeine Deutsche Biographie. 3. 497–500. – Neue Deutsche Biographie. 2. 712.

17 Der Winterkönig i. m. 235.

18 J. P. Kayser: Historischer Schau-Platz i. m. 324.

19 Uo. 330.

20 Der Winterkönig i. m. 237–238.

Üstökös Heidelberg felett 1619-ben

tak Magyarországra, s hat nap múlva érkeztek Pozsonyba, ahol a fejedelem is tartózkodott.²¹ Az egyetem idáig változatlan diáklétszáma a felére esett vissza, majd a következő esztendőben az ötödére.²² A pánikot a pénzügyi rendszer összeomlása kísérte: a nemesfém pénzek értéke felszökött, az aprópénz pedig elvesztette az értékét.²³ 1621 őszén, amikor Tilly katonái megközelítették Heidelberget, újabb menekülési hullám következett. Ekkor ment el a város irodalmi életének vezető alakja, Georg Michael Lingelsheim (1556–1636) tanácsos Straßburgba,²⁴ Janus Gruterus professzor a híres Bibliotheca Palatina őre Tübingenbe,²⁵ David Pareus teológiaprofesszor pedig a zwei-

21 Lukinich Imre: A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása. In: Nagyenyedí album MCMXXVI. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 82–85.

22 J. F. Hautz: Geschichte i. m. II. 161. – A kétszáz fölötti évenkénti beiratkozás helyett 1620-ban 114, 1621-ben pedig csak 44 új diák volt.

23 J. P. Kayser: Historischer Schau-Platz i. m. 335.

24 Axel A. Walter: Späthumanismus und Konfessionspolitik. Die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michael Lingelsheims. Tübingen, 2004. 160.

25 W. v. Moers-Messmer: Heidelberg i. m. 252.

brückeni hercegségbe.²⁶ Voltak olyanok azonban, akik még ekkor is kitartottak az egyre fenyegetettebb városban. Közéjük tartozott a Németországban élő jeles magyar teológus-író, Szenci Molnár Albert is.

Szenci Molnár korábban az oppenheimeri latiniskola rektora volt, de onnan még jó érzékkel és időben (egy évvel a spanyol megszállás előtt) eljött.²⁷ 1619. augusztus 16-án mondott le az oppenheimeri rektorságról, s szeptemberben családjával együtt Heidelbergbe költözött. Úgy tűnik, teljesen Kálvin *Institutiója* magyar fordításának kívánta magát szentelni, munkáját Móríc hesseni tartománygróf és a pfalzi egyháztanács támogatta, az utóbbitól még az előző esztendő októberében 60 forintot kapott, részben azért, hogy megszabaduljon az adósságaitól.²⁸ Naplójának vezetését 1617-ben abbahagyta,²⁹ így nem tudunk semmit az életkörülményeiről. A városi levéltár sokat segíthetne, azonban az a 17. század végén elpusztult.³⁰ A megmaradt töredékek között 1588-ból van egy teljes, név szerinti népszámlálás, s 1600-ból egy részleges,³¹ ilyen típusú (mondjuk 1620-as) irat híján azt sem tudhatjuk, hogy hol lakott. Nemcsak a pontos házszámot nem ismerjük, de azt sem sejtjük, hogy a belvárosban, vagy az utóbbi évtizedekben fejlődésnek indult külvárosban³² élt-e. Az biztos, hogy részévé vált Heidelberg élénk irodalmi életének, amelynek központja kétség kívül a már említett Georg Michael Lingelsheim tanácsos háza volt, ahol Martin Opitz nevelőként dolgozott.³³ Nem lehet véletlen, hogy Szenci Molnár legidősebb mostohalánya, Magdalen Vietor egy darabig szolgálólánnyként helyezkedett el Lingelsheiméknél.³⁴

26 *Johann Philipp Pareus*: Narratio historica de curriculo vitae et obitu... Davidis Parei. In: *Davidis Parei Operum theologicorum* tomus I. Frankfurt am Main, 1628. c 3r.

27 *Gerriet Giebertmann*: Albert Molnár (1574–1634), ungarischer reformierter Theologe und Wandergelahrter, 1615–1619 Kantor und Rektor in Oppenheim. *Oppenheimer Hefte* 30/31(2005) 2–100.

28 *Johann Heinrich Andreae*: Oppenheimium Palatinum illustrari coeptum. Heidelberg, 1778. 160. (A szerző az egyháztanács üléseinek azóta lappangó jegyzőkönyvére hivatkozik.)

29 Szenci Molnár Albert naplója. Kiad. Szabó András. Bp. 2003. (Historia Litteraria 13.) 187.

30 A pfalzi örökösödési háborúban 1689-ben és 1693-ban a francia csapatok porig rombolták és égették a város épületeit, ezeknek a pusztításoknak esett áldozatul a város levéltára is.; *W. v. Moers-Messmer*: Heidelberg i. m. 339–345.

31 *Albert Mays–Karl Christ*: Einwohnerverzeichniss der Stadt Heidelberg vom Jahr 1588. Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der Rheinischen Pfalz 1(1890). – *Uők*: Einwohnerverzeichniß des Vierten Quartiers der Stadt Heidelberg vom Jahr 1600. Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der Rheinischen Pfalz 2(1893).

32 Elég összehasonlítani Heidelberg látképét az 1572-ben megjelent Braun- és Hogenberg-féle gyűjteményben az 1620-as Merian-metszettel. A korábbi képen a külvárosban ligetek, kertek és nagy üres területek láthatók, s a városfal is csak részlegesen készült el, 1620-ban viszont már sűrű, városias beépítéssel találkozunk. Az 1572-es kép a Jeruzsálemi Egyetem honlapján: [http://historic-cities.huji.ac.il/germany/hidelberg/maps/braun/hogenberg I 34 1b.jpg](http://historic-cities.huji.ac.il/germany/hidelberg/maps/braun/hogenberg/I%2034%201b.jpg). (2006. január 29.)

33 A. A. *Walter*: Späthumanismus i. m. 169–202.

34 Szenci Molnár Albert levele Ludwig Camerariusnak, Hanau, 1624. március 3. In: *Décsi Lajos*: Szenci Molnár Albert levelei Camerariushoz és Leodiushoz. *ItK* 18(1908) 219.

A magyar író idáig arról volt közismert, hogy állandóan helyet változtatott, három-négy esztendőnél többet egy városban sem lakott. Az ambergiek azt mondták róla, amikor otthagyta iskolájukat: „Nimium inconstans, modo hic, modo illic haerere maluit, quam dicto muneri, cui valedixit, praeesse.” (Túlságosan állhatatlan, inkább akart hol itt, hol ott lenni, mint a szóban forgó állásának, amelyet otthagyott, eleget tenni.)³⁵ Ehhez képest most el sem mozdult a pfalzi fővárosból, s sem 1620-ban, sem 1621-ben nem ment el a menekülőkkel. Utólag könnyű okosnak lenni, s azt mondani, hogy el kellett volna menekülnie. Mentségére szolgáljon, hogy komolyan dolgozott, s készülő kiadványai idekötötték. 1620-ban már folytak az *Imádságos könyvecske*³⁶ kiadásának munkálatai, csak a katonának állt nyomdászok hiánya akadályozta a munkát. Szenci Molnár erről nürnbergi barátjának, Georg Remnek panaszkodott abban a szeptember 20-ai levelében, amelyet ajánlólevélként adott a hazainduló (vagy inkább -menekülő) ifjabb Bethlen Istvánék kezébe.³⁷ A könyv kiadásának dátumát végül utólag igazították MDCXX-ről MDCXXI-re, ahogyan az a címlapon ma is jól látszik.³⁸ 1621 márciusában keltezte következő művének, a *Szótár* harmadik, bővített kiadásának³⁹ előszavait, amelyek Bethlen Gáborhoz, valamint idősebb és ifjabb Bethlen Istvánhoz szólnak. Életrajzi szempontból egyetlen mondata érdemel figyelmet, amelyben V. Frigyesről azt mondja: „...akinek kegyes bőkezűségéből magamat és családomat jelenleg is fenntartom”.⁴⁰ Ugyanakkor az ajánlások megdöbbenő naivitásról (optimizmusról?) tesznek tanúságot, hiszen úgy ünneplik a szövetségeseket, Bethlen Gábort és a pfalzi választót, Csehország királyát, mintha minden rendben lenne, s nem közelednének Tilly csapatai Heidelberg felé. Miközben a következő nagy munkáját, Kálvin fő teológiai munkájának fordítását viszi a befejezés felé, sorra érkeznek a hazai pénzadományok. A megjelent mű ajánlásában felsorolja azokat a magyar diákokat, akik a segélyeket hozták 1620 és 1622 között,⁴¹ a hét nevet tartalmazó névsorból azonban csupán hárman iratkoztak be a heidelbergi egyetemre. Sonkádi János 1620. december 11-én írta be a nevét az anyakönyvbe Bethlen

35 J. H. Andreae: Oppenheimium i. m. 159.

36 Szenci Molnár Albert: *Imádságos könyvecske*. Heidelberg, 1621. (RMNy 1238.)

37 Dán Róbert–Stoll Béla: Szenci Molnár Albert ismeretlen levele. *ItK* 76(1972) 681–683.

38 P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert *Imádságos könyvecske*, Heidelberg 1621. (Bp. 2002. [Bibliotheca Hungarica Antiqua 25.] 8. Hasonmás kiad. és kísérettan.)

39 Szenci Molnár Albert: *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum*. Heidelberg, 1621. (RMNy 1239.) A kötet tartalmazza a *Syllecta scholastica* című gyűjteményt is.

40 Szenci Molnár Albert ajánlása Bethlen Gábornak, Heidelberg, 1621. március 10. (Borzsák István fordítása.) In: Szenci Molnár Albert válogatott művei. S. a. r. Vásárhelyi Judit. Bp. 1976. 377.

41 Szenci Molnár Albert ajánlása a keresztyén olvasónak. In: Szenci Molnár Albert költői művei. S. a. r. Stoll Béla. Bp. 1971. (Régi magyar költők tára. XVII. század 6.) 499.

Gábor alumnusaként,⁴² s a következő esztendő tavaszán egy 12 rajnai forintot ösztöndíjat is elnyert a *Collegium Casimirianum*ba.⁴³ Ő végig kitartott a fenyegett városban, ezért írta róla Szenci Molnár az idézett ajánlásában: „az heidelbergai veszedelemben velem együtt szenvedett atyafi”. Csanaki Mant Máté már 1618-ban Heidelbergben volt,⁴⁴ s nem lehetetlen, hogy időközben otthon is megfordult, ő biztosan nem tartózkodott itt 1622-ben. Simándi Bodó János 1620. január 25-én iratkozott be az egyetemre, de a készülődő vihar elől hazament, s 1622-ben már Óbudán volt református lelkész.⁴⁵ A többi négy diák közül Tejfalvi Csiba Márton 1622. május 8-án a wittenbergi egyetemen írta be a nevét az anyakönyvbe,⁴⁶ Mezőlaki Miklós pedig ugyanabban az esztendőben az Odera melletti Frankfurtban.⁴⁷ Ők csupán bedugták az orrukat Heidelbergbe, átadták a pénzt Szenci Molnárnak, s gyorsan továbbmentek egy biztonságosabb helyre.

Visszatérve a hadiesemények elbeszéléséhez, 1621-ben megkezdődött a város felkészítése az ostromra. A polgárság segítségével modern védművekkel vették körül a várost, fennmaradt Heidelberg ebből a korszakból származó alaprajza,⁴⁸ illetve a külváros nyugati oldalának, s a speyeri kapu környékének (amely a síkság felé néz) bástyáiról egy kép.⁴⁹ Megerősítették a két előretolt erődöt is, amelyeket stílszerűen Trutzkaisernek és Trutzbaiernak hívtak. 1621 nyaratól, egy rövid fegyverszünet után újra kiújultak az ellenségeskedések a spanyolokkal, az unió hadereje, élén az angol Sir Horace de Vere-rel sikeresen védte meg tőlük a három főerődöt: Frankenthalt, Mannheimot és Heidelberget. Ősszel megérkezett Mansfeld serege is, nyomában az őt üldöző Tilly csapataival. 1622 tavaszán a helyzet kicsit javulni látszott, mivel két német fejedelem, Keresztély braunschweig-wolfenbütteli herceg és György Frigyes bádeni örgróf is az unió mellé állt. A sikeren felbuzdulva V. Frigyes választófejedelem áprilisban visszatért hollandiai menedékhelyéről, s csatlakozott a csapatokhoz. Germersheimnál megverték Tillyt, de a stratégiai előnyt eltékozolták.⁵⁰ Június 9-én, pünkösdkor V. Frigyes a heidel-

42 Heltai J.: Adattár i. m. 319–320.

43 Catalogus stipendiorum Dyonisanorum, nunc Casimirianorum. Universitätsarchiv Heidelberg. A 921. 389,19. IX. 8. Nr. 17. fol. 107r.

44 Heltai J.: Adattár i. m. 270.

45 Uo. 319.

46 Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3., jav., bőv. kiad. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp. 1977. 625.

47 Szabó Miklós–Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum IV.) 207.

48 Der Königlichenn Mayestet zu Böheimb Churfürstlich Residentz Statt Heydelberg, Anno 1622 (térkép vázlat). Stadtarchiv Heidelberg. (A karlsruhei Generallandesarchiv egy térképének másolata.); Der Winterkönig i. m. 137.

49 Peter Iselburg: Westlicher Teil der Heidelberger Stadtbefestigung 1622. In: F. Hepp: Matthaeus Merian i. m. 69.

50 K. Scherer: Karten i. m. 1402–1403.

bergi Szentlélek-templomban vett úrvacsorát a röviddel ezelőtt szintén hazatért s súlyosan beteg David Pareus teológiai professzorral együtt. Pareus néhány nap múlva, június 15-én meghalt, s két nap múlva temették el a Szent Péter-templom akadémiai kápolnájában, Hieronymus Zanchi sírjába.⁵¹ A temetésen biztosan ott voltak az itt ragadt magyarok, Szenci Molnár Albert és Sonkádi János is.

Tilly ezenközben összeszedte az erőit, s Wimpfennél, majd Höchstnél megsemmisítette az újonnan érkezett csapatokat. V. Frigyes ezután Sedanba távozott, s július 13-án, apósa, I. Jakab angol király tanácsára elbocsátotta szolgálatából zsoldosvezérét, Mansfeldet, csupán a területvédelmi erők maradtak a helyszínen.⁵² A liga csapatai július elsején érkeztek meg Heidelberg alá, először elfoglalták a várossal szemben üresen hagyott Heiligenberget, majd a másik parton is körbevették a várost, megszállva az ottani hegyeket, a Königstuhlt és a Gaisberget is. Ezek után már csak idő kérdése volt a város eleste. A támadók katonai táborainak és sáncainak kiépítése után⁵³ augusztus 20-án szorosabbra vonták az ostromgyűrűt, s 26-án felszólították a várost a megadásra. 28-ától a várost is lőtték, de egyelőre eredmény nélkül. A városfalakon belül is nagy volt a feszültség a polgárság és a katonaság között. Ugyanakkor a támadók seregében szolgáló kétfázslóajnyi horvát lovasság a környéket pusztította, Gemmersheimban valóságos vérfürdőt rendeztek. Több mint két hét után szeptember 15-én (ez a nap a német protestánsok által használt régi naptár szerint szeptember 5. volt) általános rohamot rendeltek el, amelynek során elesett a két előretolt magaslati erőd, a Trutzbaier és a Trutzkaiser, ahonnan már közvetlenül és hatásosan lehetett lőni a várost. Mindeközben a horvát lovasság a Neckar gázlóján átúsztatva, s a folyó felőli védőfal hiányát kihasználva bejutott a külvárosba, majd felgyújtotta azt a nyugati védelmi vonal mögött. Leégett a volt domonkos kolostor, amelyet kórháznak használtak, s még vagy negyven ház. Ezt a döntő pillanatot ábrázolja id. Matthäus Merian újabb rézmetszete, amely ma már az interneten is megtekinthető.⁵⁴ A két tűz közé szorult védők a belvárosba menekültek, s követeket küldtek Tillyhez, hogy megakadályozzák a szabadrablást. A Liga vezére képmutatóan széttárta a karját, s azt mondta: ezt korábban kellett volna meggondolni, a katonákat már nem lehet visszatartani. Kétségkívül jobban jártak Heidelberg polgárai, mint 1631-ben Magdeburgé,

51 J. Ph. Pareus: Narratio i. m. c 5v–c 6r. – A kora újkorban a helyhiány miatt megszokott dolog volt az egymás tetejére való temetkezés.

52 Karl Scherer: Karten i. m. 1403–1404.

53 Renate Ludwig–Manfred Benner–Ulrich Klein: Tilly vor Heidelberg. Neue Befunde zur Archäologie der frühen Neuzeit. In: Der Winterkönig i. m. 132–160.

54 <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~u91/galerie/merian/eroberung-heidelbergs-1622.jpg>. (2006. január 29.) A kép megjelent: Theatrum Europaeum. Franckfurt am Mayn, 1643.

az utóbbiakat mind egy szálig legyilkolták a buzgó katolikus hadvezér katonái. A háromnapos szabadrablás így is gyilkosságokkal, kínzásokkal, nők megerőszakolásával és elhurcolásával járt. A harmincéves háború során később megszokottá vált borzalmak hatására írta meg Martin Opitz híres költeményét *Vígasztaló költemény a háború nyomorúságaiban* címmel.⁵⁵ Szeptember 17-én a védők a belvárost is feladták, s visszavonultak a várba; végül két nap múlva a maradék 1500 fő szabad elvonulás fejében kapitulált.⁵⁶ Az elfoglalt városban az utcákat az értelmiségiek szétszórt iratai és könyvei borították. Egy diák felismerte a földön Pareus kézírását, összeszedte a horvát katona által elrabolt láda tartalmát, s visszajuttatta azt a teológus fiának.⁵⁷ Rövidesen betiltották a protestáns vallásgyakorlatot, az egyetem harminc évre megszűnt létezni, s a híres Bibliotheca Palatinát Rómába szállították.⁵⁸

Az események keményen érintették Szenci Molnár Albertet is. Kálvin *Institutioja* fordításának már idézett, s az olvasókhoz címzett előszavában a mű keletkezéséről ezt mondja: „Ez könyvnek fordítását azért Oppenheimumban kezdtem el, és osztán Haidelbergában végeztem el az ínséges állapotban; holott az veszedelemkor keményen megsanyargatván, és könyveimtől megválva, minden marhácskánktól megfosztatván költöztem ide Hanoviában, és itt olvastam ismét újonnan ez fordítást meg.”⁵⁹ Még egyértelműbb a könyv metszetes címlapja, ahol az ismeretlen művész a szerzőt és a fordítót is ábrázolja a kép két alsó sarkában. Az ötvenéves Szenci Molnár háta mögött a heidelbergi megkínzás jelene látszik: kezét és lábát háta mögött összekötve egy kalapot viselő katona kötéllel csigán felhúzza, és a hasát gyertyával vagy fáklyával égeti (nyilván abban a reményben, hogy nem létező kincseinek és pénzének rejtékelyét elárulja). A kép fölött latin nyelvű bibliai idézet olvasható: „Absit gloriari, nisi in cruce Domini nostri Jesu Christi. Gal. 6.” (A hanaui Biblia fordításában: „Távol legyen pedig éntőlem, hogy dicsekedjem, hanem csak az mi Urunk Jézus

Az ötvenéves
Szenci Molnár Albert,
háttérben
a megkínzás jelenetével

55 Az 1620–1621-ben írt, s 1632-ben átdolgozott hosszú vers egy részletét magyarul, Vajda Endre fordításában lásd *Klasszikus német költők a középkortól a XX. századig*. Vál. Halász Előd. Jegyz. Domokos Mátyás. Bp. 1977. I. 185–187.

56 Az ostrom lefolyásáról lásd *Ludwig Häusser: Geschichte der Rheinischen Pfalz nach ihren politischen, kirchlichen und literarischen Verhältnissen*. II. Band. Heidelberg, 1845. (1924) 393–401.

57 J. Ph. Pareus: *Narratio* i. m. c 4v.

58 W. v. Moers-Messmer: *Heidelberg* i. m. 253–259.

59 Szenci Molnár Albert ajánlása, a 41. j.-ben i. m. 499.

Krisztusnak keresztibe.” Galaták 6,14.) A már Magyarországon megjelent 1625-ös templomszentelési antológiában mindehhez hozzáteszi: „Szinte csak ez is csuda, hogy azki most ezt magyaról írom az Isten anyaszentegyházának dicsőségéről, ennekelőtte három esztendővel messze földön felfiggesztvén kínoztattam, pörzsöltettem az ellenségtől.”⁶⁰ A másutt elejtett megjegyzések arra utalnak, hogy a tragédia az eddig ismertettnél nagyobb volt. A már idézett Ludwig Camerarius-hoz szóló levél számol be arról, hogy a húszesztendő Marie Vietort, a mostohalányok közül „a középsőt Heidelbergből elhurcolták a bajorok, semmit sem hallottunk róla, azt sem tudjuk, él-e még”.⁶¹ Nem sokkal az ostrom után, szeptember 27-én két éves, Erzsébet Kunigunda nevű lánya is meghalt,⁶² talán ennek okát is az ostrom körülményeiben kell keresnünk.

Heidelberg 1622-es eleste a magyar művelődés számára is fontos következményekkel járt: a református diákoknak Németországban csak a vegyes felállású, lutheránus és kálvinista oderafrankfurti egyetem maradt, amely ezentúl átmeneti állomásként szolgált a Hollandia és Anglia felé vezető úton. Hollandia logikus választás volt, hiszen az egész pfalzi kormányzat odamenekült. Heidelberg megszűnt a svájci irányú reformáció fontos központjának lenni, a megmaradt reformátusok a 19. században egy tartományi egyházban egyesültek az evangélikusokkal. A másik nagy központ, Genf elűzte testvérvárosát, David Le Clerc (Clericus) professzor (1591–1655) több mint 330 hexameteres latin sorban írta meg Heidelberg könnyeit (*Lacrumae Haidelbergenses*).⁶³ Az esemény Szenci Molnár Albert életét visszavonhatatlannul megváltoztatta. Két esztendő múlva – harminc év németországi tartózkodás után – végleg visszatért Magyarországra, hogy életének utolsó tíz évét hazai földön élje le.

András Szabó

ALBERT SZENCI MOLNÁR AND THE SIEGE OF HEIDELBERG IN 1622

The marvellously situated hillside town, Heidelberg was a university town from the end of the 16th century and often visited by Hungarian Calvinist students throughout their peregrination. The Thirty Years' War which broke out in 1618

60 Szenci Molnár Albert: Consecratio templi novi. Kassa, 1625. 152. (RMNy 1334.)

61 Dézsi L.: i. m. 219.

62 Szenci Molnár Albert naplója. i. m. 188.

63 Hermann Wiegand: Lacrumae Haidelbergenses. Eine neulateinische epische Klage über die Eroberung Heidelbergs durch Tilly 1622. In: *Uő: Der zweigipflige Musenberg. Studien zum Humanismus in der Kurpfalz*. Ubstadt-Weiher, 2000. (Rhein-Neckar-Kreis Historische Schriften 2.) 127–166.

changed Heidelberg into a „military capital”; this situation increased the vulnerability of the settlement. The Bavarian and Croatian troops of General Tilly occupied the town in 1622. The intellectuals and the students had already left the town from 1620 onwards. Just one Hungarian student remained, Albert Szenci Molnár who has been living here since 1619. During his stay Szenci Molnár wrote several books and worked on the translation of John Calvin’s *Institutio*. On September 15, in the year of 1622 the town had fallen and the Hungarian theologian-writer was tortured, plus one of his step-daughters disappeared. After these sad events the University of Heidelberg ceased to exist for 30 years and from that period the Hungarian students began to study in The Netherlands and England. This tragedy was a milestone in Albert Szenci Molnár’s personal decisions as well; after a short while he returned to Hungary and lived the last ten years of his life there.

Tatjana Pavlovna Guszarova

A „telhetetlen” Ebeczky

Egy 17. századi kamarai hivatalnok karrierjének története¹

„Ami Ebeczkyt illeti, aki felől Nagyságotok tájékozódni szeretne, hogy visszahelyeztük-e állásába, számlákkal való visszaélés miatt ideiglenesen felmentettük a szolgálat alól. Nem bírjuk megállni, hogy ne csodálkozzunk azon, hogy az említett Ebeczky egyáltalán szóba kerülhet nálunk. Hiszen fenntartások nélkül sohasem nevezhetjük ki Ebeczkyt valódi és tényleges tanácsosnak, nem is annyira a számlákkal kapcsolatos tisztázatlan helyzete miatt, mivel ki sem deríthető, hogy milyen módon élt vissza, mint inkább a tulajdonságai miatt...” – írta dühösen Pálffy Pál, a Magyar Kamara elnöke, a bécsi Udvari Kamarához címzett 1636. évi jelentésében.² Ezzel pont került Ebeczky Imre magyar nemes, királyi hivatalnok hosszú és sikeres karrierjének végére.

Ez a dokumentum akkor került a kezembe, amikor a magyar hivatalnoki kar történetére vonatkozó iratokat kutattam a budapesti és bécsi levéltárakban. A több tucat egyhangú, sablonos jelentés, kérvény, hivatali előterjesztés között Pálffy gróf jelentése rögtön felhívta magára a figyelmet szokatlan tartalma, éles hangneme és kategorikus következtetései miatt. A jelentés a Magyar Kamara személyzeti problémáiba avat be bennünket, ahol óriási volt a hiány képzett szakemberekből a különböző posztokon. Pálffy kifejtette a né-

1 A tanulmány az Orosz Állami Tudományos Alap és a „Domus Hungarica” alapítvány támogatásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Gecsényi Lajosnak, a MOL főigazgatójának, értékes tanácsaiért és az iratanyag feltárása során nyújtott segítségéért. Ugyancsak hálás vagyok Pálffy Gézának, aki rendelkezésemre bocsátotta az Ebeczky Mátyásra vonatkozó iratokat a bécsi ÖStA HHStA-ból. – Oroszról fordította Seres Attila.

2 MOL E 15, MKR Expeditiones Camerales 1533–1772, 1636. 145. cs. fol. 354v. „Quod attinet ad Ebeczky quem conditionaliter, ob rectificationem Rationum suarum ab Officio suspensum praetendentes, cupiunt edoceri, an sit reinductus. Hic non possumus non mirari, quod praetacti Ebeczky vel mentionem in medium faciant: illum enim nos immeritum et indirectu viam promotionis ingressum, nunquam pro indubitato, reali et actuali Consiliario agnovimus, ita et deinceps non tantum ob intricatum Rationum suarum statum agnoscere non possumus, de quo etiam modo non est extricatus, sed principalissime ob eiusdem qualitates, non dignum, neque conformem Consiliariatus officio, quas dudum antea, dum munere debiunt cedere.”

zeteit a tisztviselők kiválasztásáról, egyes kinevezéseket sürgetett, illetve néhány jelöltet javasolt az üres helyekre. Ebeczky Imre nem volt köztük, annak ellenére, hogy – Pálffy észrevétele szerint – a bécsi vezetés számolt vele, mint a Magyar Kamara tanácsosával, s tanácsosként is emlegette a dokumentumaiban. A kamara elnöke ugyanakkor kitartóan kérte bécsi kollégáit, hogy ne említsék Ebeczky nevét tanácsosi minőségében addig, amíg meg nem vizsgálják a Magyar Kamara személyi ügyeit.³

Ebeczky „esete” különösen kíváncsívá tett, figyelembe véve, hogy a Magyar Kamara levéltárában az egyes hivatalnokokra vonatkozó szolgálati adatok rendszerint néhány szabványjellegű iratra korlátozódnak: a hivatali felvételi kérelmekkel kapcsolatos, Bécsből megfogalmazódó igényekre, a Magyar Kamara előterjesztéseire vagy a hivatali állás betöltésére vonatkozó királyi utasításokra stb. Az „Ebeczky-ügy” azonban nem csak erre az irategyüttesre korlátozódik: a Magyar Országos Levéltárban valóságos „aranybányára” leltem. A Magyar Kamara archívumában körülbelül 80 olyan dokumentum található, amelyek valamilyen módon érintik Ebeczky Imre hosszú és viharos hivatali pályafutását, az első irattól, 1607. évi hivatali felvételi kérelmétől kezdve, „ügyének” egészen 1644-ig tartó utórezgéseieiig bezárólag.⁴ Ezen dokumentumok közül még egyet sem publikáltak, noha a kutatók előtt ismert volt ennek a hivatalnoknak a neve.⁵

A dokumentumok bősége kivételesen lehetővé teszi azt, hogy közelebbről megvizsgáljuk ennek a köznemesnek az „ügyét”, hiszen segítségükkel több mint negyed évszázadon keresztül, a kezdetektől egészen a végéig követni tudjuk egy hivatalnok karrierjét annak összes fordulatával együtt. Ebeczky Imre egy számvevősegi írnoknak a magas tanácsosi rangig vezető útját tette meg, a pénzügy-igazgatási hatóság különféle szervezeti egységeinél szolgált, volt többek között harmincados, s hivatalból volt dolga a kamarához forduló kollégáival és polgárokkal. Mindamellet, hogy Ebeczky karrierje páratlan volt, kiváló lehetőséget biztosít általános következtetések levonására és a korabeli magyar hivatalnok „ismertetőjegyeinek”: a származás, a képzettség, a szakmai felkészültség, a személyes tulajdonságok, a társadalmi kapcsolatrendszer, a karrier megvalósítását elősegítő és az azt korlátozó tényezők rekonstruálására. Egyúttal Ebeczky életének ez az epizódja egy általánosabb problémára is rávilágít, nevezetesen a kora újkori hivatalnokréteg kialakulásának problémájára. A Magyar Kamara gyakorlatilag a hatalom egyetlen

3 Uo. „...Cuperamus, ut Domines Vestrae Prudentes Generosae et Magnificae dum supplementum Consiliariorum urgemus, mentionem personae Ebeczky penitus excluderent...”.

4 Különböző szekciókban szétszórta található meg: MOL E 21, MKR Benigne Resolutiones; E 15, Expeditiones Camerales; E 41, Litterae ad Cameram exaratae.

5 Lásd *Fallenbüchl Zoltán*: Az állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp. 2002. 84.; *Uő*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. LK 39(1968) 2. sz. 252., 259–261.

központi hivatala volt, amely a Magyar Királyság területén működött, s amelynek feje, a Habsburg-dinasztiából származó király, az ország határain kívül élt, és Bécsből vagy Prágából igazgatta a jogara alá tartozó területeket. Egy hivatalnok konkrét sorsán keresztül szemlélve végigkövethető a Magyar Kamara felépítése, szervezete és működése, tevékenységi köre, az udvari hivatalokkal, illetve magával a monarchával fennálló kapcsolata.

Figyelembe véve, hogy a magyar (és nem csak a magyar) történettudományban az erre vonatkozó kutatások épp csak megkezdődtek,⁶ Ebeczky életrajzának feldolgozása nem haszontalan. Ebeczky Imre karrierjének, pontosabban hivatali konfliktusának története azért is érdekes, mert annak két, sőt három résztvevője is volt: a Magyar Kamara vezetése, maga Ebeczky, aki nem értett egyet a vele szemben felhozott vádakkal, illetve az udvari hivatalok, amelyek szemlátomást a Magyar Kamara által elutasított hivatalnokot támogatták. Az *audiatur et altera pars* elvénél fogva kísérletet tehetünk arra, hogy mindegyik érdekelt fél motivációját megértsük. Ez pedig annak megítélésében segít, hogy abban a korban egy nemesi származású hivatalnok hogyan fogta fel a szolgálatát, milyen elvárásai voltak vele szemben, mennyire kötődött hozzá, sőt, hogyan függött össze benne a hivatalnoki és a nemesi tudat.

Amennyire részletesen megvilágítják a kamara dokumentumai Ebeczky Imre hivatali pályafutását, annyira ismeretlen a magánélete. Honnan származott Ebeczky, kik voltak az ősei, mikor született és mikor halt meg, volt-e családja, voltak-e rokonai, hol tanult és milyen képesítést szerzett, mekkora volt a vagyona, hol lakott? A kamarai levéltár iratanyagában csak hiányos válaszokat találunk ezekre a kérdésekre. Az Ebeczkyek családi levéltára nem maradt fenn.⁷ A különböző forrásokból, továbbá a szakirodalomból szerzett

6 Acsády Ignác: A pozsonyi és szepesi kamarák. 1565–1604. Bp. 1894.; Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet) Bp. 1946.; Fallenbüchl Zoltán: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. LK 38(1967) 2. sz. 193–236.; Uő: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. LK 39(1968) 1. sz. 192–234.; Gecsényi Lajos: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században: Nagyváthy Ferenc. Turul 3–4(1999) 77–83.; Uő: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században. In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Bp. 2001. 55–71.; Gecsényi Lajos–Tatjana Guszarova: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között. Századok 137(2003) 3. sz. 653–672.; Kérészy Zoltán: Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Bp. 1916.; Szűcs Jenő: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. Bp. 1990.; Nagy István–F. Kiss Erzsébet: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Szerk. F. Kiss E. Bp. 1995.

7 A nógrádi levéltár leégett 1682-ben Fülek ostroma idején. (Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1970. 336.) Az Ebeczky család genealogiájában (MOL O 69, Acta post advocatos, 454. cs. Fasc. 79.) nincsenek adatok az engem érdeklő korszakról. Sajnos nem volt lehetőségem arra, hogy szlovák levéltárakban kutassak, ahol talán sikerült volna rábukkanni Ebeczky Imre nyomaira, mivel életének egy része Pozsonyhoz és Pozsony vármegyéhez kötődött.

adataink ellentmondásosak. Elég annyit mondani, hogy feltételezésünk szerint akkoriban Nógrád vármegyében legalább két Ebeczky Imre nevű nemes élt, amiről később még részletesebben szólunk.

A genealógusok feltételezik, hogy az Ebeczky család Nógrád vármegyéből származik, és Ebeck faluról kapta a nevét.⁸ Maksay Ferenc kimutatta például, hogy a 16. század közepén Ebecken valóban élt néhány Ebeczky családtag.⁹ Nagy Iván azt írja, hogy a család később megkapta az ináncsi előnevet a Hont vármegyei birtokai után.¹⁰ Nagy Iván egészen a maga idejéig végigköveti ezt a nagyon termékeny nemesi családot. Egyúttal azok a szakemberek, akik foglalkoztak az Ebeczky család történetével, többek között Bolgár Emil és Thaly Kálmán, arra a következtetésre jutottak, hogy Nagy Iván két különböző családot kevert össze: az (előnév nélküli) Ebeczkyeket és az ináncsi Ebeczkyeket.¹¹ Nagy Iván munkájának kiegészítő kötetében maga is elismerte tévedését.¹² Az ináncsi Ebeczky család régebb óta ismert, és maradandóbb nyomot hagyott maga után a magyar történelemben.¹³ Az engem érdeklő Ebeczky Imre minden bizonnyal nem áll velük kapcsolatban. A Nagy Iván által összeállított hosszú listából kénytelenek voltunk azoknál maradni, akikről megbízhatóan állíthatjuk, hogy kapcsolatban állnak Ebeczky Imrével. De még az anyag szűkössége mellett is nagyon bonyolultnak tűnik rekonstruálni életének és közeli rokonai életének körülményeit. Ebeczky Imre rokoni kapcsolatainak felkutatásában nagy segítséget nyújtott a Federik Federmayer szlovák kutató által 2003-ban publikált genealógiai munka Pozsony lakosairól.¹⁴ Federmayer kutatásainál az 1624. évi összeírás során a városban regisztrált háztulajdonosokra vonatkozó adatokat vette alapul. Az összeírás idején a Hosszú utca 124. szám alatti ház a Magyar Kamara hivatalnoka, Ebeczky Imre tulajdonában volt. Családfáját felmenő és lemenő ágon Federmayer a közeli rokonság három nemzedékére korlátozta: Imre szüleire és gyermekeire.

8 Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IV. Pest, 1858. 3.; Kempelen Béla: Magyar nemesi családok. III. Bp. 1912. 401–402.; Federmayer Federik: Rody stareho Prešporka. Genealogický ritbor obivateľstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624. Bratislava–Pressburg–Pozsony, 2003. 190.

9 Ezek Ebeczky Mátyás özvegye, valamint Ebeczky László és Mihály voltak, akik osztatlan birtokokkal rendelkeztek. Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I. Bp. 1990. 503.

10 Nagy I.: i. m. IV. 3.

11 Thaly Kálmán: Ináncsi Ebeczky-család nemzedékrendjéhez. Turul 4(1888) 89–91.; Bolgár Emil: Ebeczky-család nemzedékrendjéhez. Turul 12(1894) 401–402.

12 Nagy I.: i. m. Pótkötet. Pest, 1868. 212.

13 Az Ebeczky fivérek: Imre, Ádám és István, aktívan részt vettek II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában, és magas posztot foglaltak el a felkelő seregben. Thaly K.: i. m. 91.

14 Federmayer F.: i. m. 190–191.

Elég megbízhatóan tudható, hogy a kamara tanácsosa, Ebeczky Imre, Ebeczky Mátyás fia volt: ezt maga Imre tanúsítja. 1607-ben, a Magyar Kamarához eljuttatott hivatali felvételi kérelmében Ebeczky Mátyást nevezte meg apjának, aki korábban szintén a Magyar Kamara hivatalnoka volt.¹⁵

Ebeczky Mátyás azon fiatal hivatalnokok köréhez tartozott, akik 1553-tól 1568-ig a Magyar Kancelláriát vezető Oláh Miklós esztergomi érsek titkárságán nevelődtek.¹⁶ Tanárának és patrónusának halála után Ebeczky Mátyás még körülbelül egy negyed évszázadig szolgált a Magyar Kamara titkáraként, ahol „jámbor, művelt, a dolgában jártas férfi” hírében állt.¹⁷ 1587-ben annak lehetőségét vizsgálták, hogy II. Rudolf udvari titkárának jelöljék. Ekkor a legmagasabb méltóságoktól a legjobb értékeléseket kapta. Őt javasolta II. Rudolf császárnak Heresinczy Péter győri püspök és magyar kancellár.¹⁸ Ernő főherceg, akit a császár azzal bízott meg, hogy tájékoztadjon Ebeczky felől,¹⁹ a következőképpen összegezte a hozzá eljuttatott értékeléseket: „Der is der Mainung, er, der Ebeczhy gleichwol zue disem Diennst vorders wol qualificiert unnd gar durchaus tauglich...”.²⁰ Ugyanakkor Mátyás olyannyira hasznosnak bizonyult a kamaránál, hogy nem adták II. Rudolf udvarába. Fejérvöy István, magyar helytartó és nyitrai püspök, csatlakozva a dicsérők kórusához, úgyszintén kérte, hogy keressenek valaki mást az udvari szolgálatra, tekintettel arra, hogy Ebeczky pótolhatatlan a Magyar Kamaránál.²¹ Az igazság kedvéért el kell mondani, hogy Ebeczky maga sem igyekezett a bécsi udvarba kerülni. Miután megismerte a perspektíváit, a helytartóhoz fordult, engedélyezze számára, hogy otthon maradjon Pozsonyban, a korábbi hivatalában. Kívánságát azzal indokolta, hogy megszokta régi munkáját, gyenge az egészsége, ami tiszteletre méltó korával függ össze, s végül, hogy drága a megélhetés Bécsben, ahol neki Pozsonytól eltérően nincs lakhelye.²² Noha a Magyar Kamaránál a titkári tisztség nem minősült a legmagasabbnak, mégis kulcsfontosságú volt, mivel a titkár kezein a hivatal összes ügye átment; hozzá érkezett be az összes kérelem; ő válogatta ki közülük az elintézendőket, egyeseket visszatartott, másoknak „zöld utat” engedett. Ennek

15 Ebeczky Imre a Magyar Kamarához. 1607. MOL E 41, MKR Litterae ad Cameram exaratae, 19. cs. Nr. 9.

16 *Fallenbüchl Zoltán*: Az udvari méltóságok archontológiája. Bp. 1988. 96.

17 Heresinczy Péter győri püspök-kancellár II. Rudolffhoz. 1587. december 1. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 121. Konv. A fol. 39–40.

18 Uo. „...virum pium, eruditum et ad hoc munus satis instructum...”

19 II. Rudolf Ernő főherceghez. 1588. január 19. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 121. Konv. A. fol. 8.

20 Ernő főherceg II. Rudolffhoz. 1588. április 10. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 121. Konv. A. fol. 34 et 41.

21 Fejérvöy István nyitrai püspök-helytartó Ernő főherceghez. 1588. április 1. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 121. Konv. A. fol. 35–36.

22 Ebeczky Mátyás Fejérvöy Istvánhoz. Dátum nélkül. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 121. Konv. A. fol. 35–36.

köszönhetően a titkár hasznos ismeretségekre tett szert más hivatalok magas beosztású tisztviselői, magas rangú állami méltóságok és az udvarnál szolgáló kollégái körében.

1592-ben Ebeczky Mátyás már nem élt. Özvegye ebben az évben fordult a kamarához azzal a kéréssel, hogy fizessék ki neki a férjének járó bért.²³ Emellett, 1592-ben a kamara titkári tisztségét már más személy töltötte be.²⁴

Imre anyja, Eördögh Katalin, egy Turóc vármegyéből származó régi nemesi család (lászlófalvi Eördögh) tagja volt,²⁵ amely származásának és rokoni kapcsolatainak köszönhetően fontos helyet foglalt el a vidéki nemesség körében. Katalin testvére, Borbála, Liptay Györgyhöz ment férjhez, aki 1572-ben Bars vármegye adószedője, 1582-ben pedig Léva várának udvarbírája volt.²⁶ Borbála mostohafia volt Liptay Imre, a diplomata és közéleti szereplő, aki a magyar történelem ismert alakja a 17. század első negyedéből.

Ebeczky Imre szüleinek vagyoni helyzetéről keveset lehet tudni. Nyilvánvaló, hogy Mátyásnak voltak földbirtokai Nógrád vármegyében, amit az 1597–1598-as vármegyei közgyűlések jegyzőkönyvei alapján feltételezhetünk.²⁷ A Királyi könyvekből az is kiderül, hogy szolgálatának ideje alatt valamilyen földtulajdonhoz jutott a Pozsony vármegyei Récsén.²⁸ Ahogy Mátyás a fentebb idézett levelében megemlíti, a királyság fővárosában volt lakása. Lehet, hogy ez ugyanaz a ház volt a Hosszú utcában, amelyben az 1624. évi összeírás találta Mátyás fiát, Imrét. Ebeczky Imre anyjának és nagynénjének nyilvánvalóan közös birtoka volt Nógrád vármegyében: 1590-ben 7 évre elzálogosítottak két nemeskürti kúriát Vitéz Imrének. 1598-ban Katalin még élt.

Federmayer 1587-et nevezi meg Ebeczky Imre feltételezett születési dátumaként.²⁹ Ha elfogadjuk ezt a dátumot, akkor 1607-ben, amikor a Magyar Kamaránál szolgálatba lépett, körülbelül 20 éves volt. Ugyanakkor Nagy Iván azt írja – az ináncsi előnevű – Ebeczky Imréről, hogy 1597-ben Nógrád vármegye táblabírája volt.³⁰ Ha Imre 1587-ben született, aligha lehet elfogad-

23 Eördögh Katalin a Magyar Kamarához. 1592. MOL E 41, 1592. fol. 66.

24 *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztviselői i. m. 256.

25 Nagy Iván Ebeczky Mátyás özvegyeként említi Eördögh Katalint, bár a köztük lévő közvetlen rokoni kapcsolatokra Imre nem utal. (*Nagy I.*: i. m. VII. Pest, 1860. 135.) Ezt Federmayer teszi meg genealógiai táblázatában. (*Federmayer F.*: i. m. 190.)

26 *Nagy I.*: i. m. VII. 135.

27 Ebben az időben az elhunyt Ebeczky Mátyás fiát (Ebeczky Imre), Mátyás özvegyét (Eördögh Katalin) és Katalin fiát, Sándort kétszer rendelték a bíróság elé Ebeczken élő jobbágyuk ügyében. *Oborni Teréz*: Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái (1597–1603). Salgótarján, 2001. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 28.) 30., 40.

28 Lásd a *Királyi könyvek* vonatkozó bejegyzését.

29 *Federmayer F.*: i. m. 190.

30 *Nagy I.*: i. m. IV. 4.

ni Nagy Iván feltételezését arról, hogy ez az Imre ugyanaz a személy, aki 1628-ban a Magyar Kamara tanácsosaként szerepel. A Nagy Iván által említett Ebeczky Imrét azonban azzal a névrokonával lehet azonosítani, akinek az életrajzi adatait Bolgár Emil idézte fel a munkájában. Az ő adatai szerint Ebeczky Imre 1612-ben végrendelezett, amikor felosztotta Nógrád vármegyei földbirtokait a gyerekei (két fia és két lánya) között.³¹ Ezt a feltételezést a következő adatokkal lehet alátámasztani. 1612-ben tett végrendeletében Ebeczky Imre többek között azokat a földjeit is felsorolta, amelyeket 1597-ben akart birtokba venni a táblabíró Ebeczky, de ezt nem tudta elérni.³² Tanulmányom hőse 1612-ben még fiatal volt, ahogy az általam kutatott források mutatják, s nem halhatott meg 1645 előtt. Federmayer a Magyar Kamara tanácsosának halálozási dátumát 1647-re teszi.³³ A gyerekei közül csak egy lányt hagyott maga után.

Federmayernek sikerült megállapítania, hogy kik voltak Ebeczky Imre közele rokonai. A nagybátyja Ebeczky Péter, az unokaöccse Ebeczky Sándor volt. Utóbbi egyházi pályára lépett, és kiemelkedő helyet foglalt el az egyházi hierarchiában. 1598 és 1600 között pozsonyi kanonok volt, 1600-tól pedig a ferences rend magyarországi provinciáját vezette (Federmayer adatai szerint Sándor 1614-ben meghalt,³⁴ ugyanakkor, amikor unokabátyja, Imre, megkezdte pályafutását a kamaránál.)

1607-ben a kamarához küldött hivatali felvételi kérelmében Imre megjegyezte, hogy apja halála után egyedül maradt az Ebeczky családban.³⁵ Úgy látszik, a fiatalember azzal a furfanggal élt, hogy árvának adta ki magát. Lehetséges, hogy ezzel nemcsak azokat a hivatalnokokat akarta megghatni, akiktől a hivatala függött, hanem nyilvánvalóan így akarta megkerülni rokonnait is. 1614-ben Majthényi Bernát, akiről kiderült, hogy Imre sógora (Imre nővérét, Magdolnát vette feleségül), a kamarához fordult kérésével. Ebben kijelentette, hogy a feleségének s neki ugyanúgy, mint Imrének, joga van ahhoz a pénzhez, amellyel a kincstár Bernát apósának és Imre apjának, Ebeczky Mátyásnak tartozott.³⁶

31 *Bolgár E.*: i. m. 42–43. Ebeczky feleségeként ebben a végrendeletben Budai Katalin van megnevezve, a gyerekeinek neve pedig Ferenc, György, Zsófia, Borbála.

32 Ez a Hont vármegyei Simonfi-Palojta, Luka-Palojta és egyebek. 1597-ben ezeket a földeket adományba nyerte, mivel korábbi tulajdonosuknak, Palojtay Lőrincznek magva szakadt. Ugyanakkor a birtok beiktatásánál az ügylet ellen tiltakozott Palojtay Lőrincz rokona.

33 *Federmayer F.*: i. m. 190.

34 Uo.

35 Ebeczky Imre a Magyar Kamarához. 1607. MOL E 41, 19. cs. Nr. 19. „...mihi, unico superstiti familiae Ebeczkiane...”

36 Majthényi Bernát a Magyar Kamarához. 1614. december 13. MOL E 41, 21. cs. Nr. 226. Bernát megtudta, hogy a sógora már megkapott ebből a pénzüsszezből 2 ezer forintot, ezért kérte, hogy fizessék ki neki és feleségének a kincstárnál maradót 1,5 ezer forintos adósságot.

Különben Imrének nem volt oka arra, hogy „szégyellje” ezt a rokonságot, mivel a Majthényi család éppen ebben az időben kezdett előrehaladni a hivatali és társadalmi ranglétrán. Már az első Habsburgokat is híven szolgálták. Szolgálataiknak köszönhetően a 17. században bárói rangra emelték őket.³⁷ Két Majthényi Ebeczkyvel egy időben a Magyar Kamaránál lépett szolgálatba. Egyikük, az egykori ferences, az egyetemet végzett jogász, Bertalan, királyi jogügyigazgató (*causarum regalium director*),³⁸ míg másikuk, Mihály (Bertalan fivére), tanácsos lett.³⁹ Mindkettejüknek volt ismeretsége mind a magas rangú magyar arisztokrácia (köztük a nádor és az esztergomi érsek) körében,⁴⁰ mind az udvarban. Ebeczky Imre sógora, Bernát, noha nem emelkedett olyan magasra, mint a másik két Majthényi, szintén jogi végzettséget szerzett. Egy időben ő volt az esztergomi káptalan ügyvédje, később Nyitra vármegye jegyzője. Figyelembe véve, hogy abban a korban a rokoni kapcsolatok milyen nagy jelentőséggel bírtak a társadalmon belül, nem lehet kizárni, hogy Imre kihasználta a sógora és a többi Majthényi kapcsolatait. Ki tudja, lehet, hogy ők is osztoztak Imre sorsában, azokban a számára nehéz időkben, amikor konfliktusa támadt a kincstárral. Ebeczky Imre nagyra értékelte a Majthényi családot, s élete során szoros kapcsolatokat tartott fenn velük: Judit lányát Majthényi András vette feleségül.⁴¹ Imre halála után apósának pozsonyi háza is rászállt.⁴²

Ebeczky Imre története is azt igazolja, hogy mennyire fontosak voltak a társadalomban a rokoni és hivatali kapcsolatok. Az ismeretlen, s végső soron magányos, nélkülöző nemesifjú ebben a tekintetben valóságos szerencsefiának bizonyult. Ilyen volt elsősorban apjának, Ebeczky Mátyásnak a fényes hivatali reputációja. Ebeczky Mátyás tekintélye és jó hírneve a tisztviselők körében túlélte őt, és rendkívül hasznosnak bizonyult az ifjabb Ebeczky számára. Szükség esetén bármikor emlékeztetett apjának szolgálati érdemeire, ha további hivatali előmenetelét kérte, vagy ha egyes gyanút keltő cselekedeteiről szerette volna elterelni a kollégái figyelmét. Imre már a Kamarához intézett első, 1607. évi kérvényében, melyben kérte a hivatalba tör-

37 Nagy I.: i. m. VII. 259–265.; Emlékek a majthényi, kesselőkekeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából. 1451–1728. Bp. 1897. 133–134.

38 Ember Gy.: i. m. 147. Majthényi Bertalan 1635–1636-ban töltötte be ezt a tisztséget.

39 Pálffy Pál, a Magyar Kamara elnöke azt javasolta III. Ferdinándnak, hogy a kincstári tanácsosi tisztségre az elhunyt Majthényi Bertalan királyi kincstári ügyigazgató fivérét, Majthényi Mihályt nevezze ki. (ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer 153. 1636. Fasc. April. fol. 3.). Majthényi Mihály 1636-ban tanácsos, 1655-ben a Magyar Kamara elnöke lett. (Fallenbüchl Z.: A Magyar Kamara i. m. 251.)

40 Az esztergomi érsek, Pázmány Péter kardinális és Eszterházy nádor nagy tudású és tapasztalt embernek ismerték és tisztelték Mihályt. (Pálffy P. III. Ferdinándhoz. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn Rote Nummer 153. 1636. Fasc. April. fol. 3.)

41 Federmayer F.: i. m. 190.

42 Uo. 191.

ténő felvételét, emlékeztetett az uralkodóház iránti hűségére, s apjának sokévi becsületes munkájára a kamaránál. Kijelentette, hogy ő maga is az apja nyomdokaiba szeretne lépni, s méltó utódja kíván lenni szakmai felkészültség, tudás, kiszámíthatóság stb. tekintetében.⁴³ Imre minden egyes kinevezésénél és áthelyezésénél, akár az ezzel kapcsolatos kérvényeiben, akár a felettes hatóságok rezolúcióiban, elhunyt apját mindig úgy azonosították, mint a fia iránti bizalom kimeríthetetlen forrását.

Ebeczky Imre életének első felében folyamatosan szűkös anyagi körülményeire hivatkozott. A kamarához intézett, már említett 1607. évi első kérvényében kiemelte, hogy a szükség arra készítette, fiatal korában megteremtse magának a létfeltételeket.⁴⁴ A szegénységére panaszkodott később is, már kincstári hivatalnokként, 1613-ban, amikor a kamara elnökéhez folyamodva kérte, hogy fizessenek ki valamilyen neki járó összeget, azt írta: „...A nélkülözés annyira szorító, s a szegénység annyira kimerített, hogy az utóbbi időben még a mindennapi szükségleteimre és kiadásaimra sincs pénzem.”⁴⁵ Eből az iratból kiderül, hogy Ebeczkynek volt egy szőlője és egy szántója, amelyeket – ahogy ő magyarázta – a szegénysége miatt hagyott el és nem művelt.⁴⁶ Hihető, hogy Ebeczky kis birtokai elhanyagolt állapotban voltak ezekben az években, figyelembe véve, hogy Nógrád vármegye állandóan ki volt téve a török támadásoknak. 1613-ban Imrének egyenesen az esztergomi érsekkel, Forgách Ferencsel támadt ellentéte, a tized ügyében, amelyet – ahogy Ebeczky állította a Kamarához intézett kérvényében – törvénytelenül szedtek be a birtokáról. A kamara támogatta hivatalnoka tiltakozását, de Forgách ezt elutasította.⁴⁷ Lehet, hogy a vita lényege abban állt, hogy Ebeczky nemesi birtokként tüntette fel ezt a földet (ami miatt azt nem lehetett volna adóztatni), míg az érsek „jobbágybirtoknak” (*colonialis*) tekintette azt,⁴⁸ amely következésképpen nem rendelkezhetett nemesi privilégiumokkal. Ahogy az első esetben, sajnos ebben sem sikerült követni az ügy elágazásait. Nem kételkedhetünk abban, hogy a hivatali évei alatt Imre rendbe tette a dolgait. 1642-ben Pozsony vármegye alispánjaként említik a forrásokban.⁴⁹ Ez azt jelenti, hogy Ebeczky Imre a középirtokos nemességhez (*bene posses-*

43 Ebeczky Imre a Magyar Kamarához. 1607. MOL E 41, 19. cs. Nr. 9.

44 Uo.

45 Ebeczky Imre Pethe Lászlóhoz, a Magyar Kamara elnökéhez. 1613. június 25. MOL E 41, 20. cs. Nr. 65.

46 Uo. „...vineas, quas paucas habeo, incultas reliquere, et quod maximum, messem inminentem et propinquam negligere poenitus extrema me urget egestas...”

47 Forgách Ferenc a Magyar Kamarához. MOL E 41, 1614. április 3. 21. cs.

48 Forgách megjegyezte levelében, hogy a konfliktus idején Ebeczky jobbágybirtokán (in domo sua coloniali) tartózkodott.

49 Ebeczky Imre a Magyar Kamarához. MOL E 41, 41. cs. Nr. 132. 1642. március 12.; Pálffy Pál Pálffy Istvánnak. 1645. október 29. *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp. 1901. 410.

sionatus) tartozott, ahogy egyébként az apja is. Ellenkező esetben a Majthényiak (akik a 16. század végén még nem érték el azt a társadalmi rangot, ahová a 17. század harmincas, ötvenes éveiben kerülnek) nem léptek volna rokoni kapcsolatba az Ebeczkyekkel.

Nem lehet megállapítani, hogy Ebeczky hol tanult és milyen képzettséget szerzett. Az egyetemig Imre nyilván nem jutott el, mert korán apa nélkül maradt. Mindenesetre nem találtam rá vonatkozó utalást a diákok között azon Magyarországhoz közeli egyetemek – Bécs, Graz, Krakkó – publikált anyakönyveiben, ahová a leggyakrabban mentek tanulmányokat folytatni a fiatal magyar nemesek és polgárok.⁵⁰ Valószínű, hogy valamely nyugat-magyarországi latin nyelvű gimnáziumban tanult, talán Nagyszombatban vagy Pozsonyban, ahol az apja élt és szolgált, s ahol a családi lakhely volt.

Abból ítélve, ahogy kifejtette a nézeteit, arra következtethetünk, hogy Ebeczkynek valahol el kellett sajátítania a retorika fogásait, amelyeket a gimnázium felsőbb osztályaiban oktattak. Latin szókincse gazdag volt, a gondolatait választékosan és meggyőzőn ki tudta fejteni. A saját kezűleg írt dokumentumokból látható az is, hogy nagyon jól tudott latinul, ami az állami szolgálat elengedhetetlen feltétele volt. Azokon a helyeken, ahol Ebeczky gyermekkor, ifjúkora, sőt, egész élete eltelt, tehát a Felvidéken, a gyerekek többnyelvű közegben nőttek fel. Még a felsőbb udvari hivatalokban is elégedetten jegyezték meg, hogy a Magyar Kamara hivatalnokai több idegen nyelven is kiválóan tudnak.⁵¹ Természetesen Ebeczkynek, mint a kincstár hivatalnokának, szakmai tudása nem korlátozódott a nyelvekre, de felsőbb jogi képesítést valószínűleg nem szerzett. Igaz, a kutatók megjegyzik, hogy még azok a hivatalnokok is, akiknek nem sikerült jogi diplomát szerezniük, a kincstári hivatalokba történő felvételükig gyakorló jogászoknál álltak alkalmazásban, s így némi jogi jártasságra tettek szert.⁵² Sajnos nem tudjuk, hogy Imrének a kamarába történt felvételéig, fiatal korára való tekintettel, sikerült-e valamilyen szakmai tapasztalatra szert tennie.

Mindezek alapján ítélve, az árva nemcsak éles eszű volt, hanem harcias jellemű, ami már a Forgách Ferencsel a tized kapcsán kialakult konfliktusá-

50 *Fraknoi Vilmos*: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XV. és XVI. században. Bp. 1874.; *Die Matrikel der Universität Wien*. Hg. von F. Gall-W. Szaivert. Graz–Wien–Köln, 1967.; *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453–1630*. Kiad. Schrauf Károly. Bp. 1902.; *Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964.; *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*. Ed. J. Pelczar–A. Chmiel. I–III. Krakow, 1887–1903.

51 A jelentésben megemlítették például a kincstár egyes különösen kitűnő hivatalnokait, köztük Corbelly János pénztárost, aki „...linguarum utpote latinae, germanicae, hungaricae et bohemicae pervincet...”. *Resolutio Suae Majestatis super diversis personis ad officia Cameralia promovendis...* Anno 1623. MOL E 21, Benignae resolutiones, 592. köt. 1623–1624. év. fol. 64.

52 *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara i. m. 239.

ban is teljes mértékben megmutatkozott. A primás nagyon meglepődött az alacsony beosztású hivatalnok merészségén. Az Ebeczky Imréhez tartozó földbirtokról beszédett tizeddel kapcsolatban a kamara elnökének írott válaszában a mindenható prelátus felháborodott: „Próbára akart tenni” (*ipsi meum experiri vult*) és „azt hitte, hogy egyenlő esélyekkel vetekedhet velem” (*putat se mecum depari contendere posset*). Sőt, a szemérmetlen még azt is megengedte magának, hogy „az én jobbágybirtokomon, az én egyházkerületemben szőlőt termesszen, s megsértsen” (*etiam in pago meo püspökij in meam contumeliam in domo sua coloniali vinum propinare aggressus est*).⁵³

Így tehát egy művelt, nagyon energikus, felfelé törekvő, pimasz fiatalember képe rajzolódik ki előttünk, aki ahhoz a birtokos nemességhez tartozott, amelynek anyagi és társadalmi helyzete a török háborúk miatt észrevehetően megingott, ezért kénytelen volt új megélhetési források után nézni. Ebeczky Imre nevét nem találtuk meg a *Királyi könyvekben* (*Libri Regii*). Az ilyen nemesek számára a megélhetés eszköze lehetett a királynak vagy a nagyuraknak teljesített katonai vagy polgári szolgálat. A hivatali előmenetelnek köszönhetően jobbíthattak anyagi helyzetükön, sőt tehetősebb és előkelőbb középbirtokos nemesi családokkal léphettek rokonságra. Most járjuk végig Ebeczky Imrével hivatali karrierjének szövevényes útját, amely sokáig tartott, sikeresen fejlődött, de ahogy a tanulmány elején említettük, váratlanul félbeszakadt. De vajon váratlanul-e? És egyáltalán félbeszakadt-e?

1607-ben Ebeczky Imre úgy döntött, hogy folytatja apja karrierjét. A kamarához intézett kérvényében azt kérte, hogy figyelembe véve apja szolgálatait, biztosítsanak neki valamilyen nem túl jelentéktelen munkát (*nec abjectum nimis officium conferre*), hogy „a fölötte erős munkával ne tegyen kárt fiatal életkorában” (*nec nimio labore aetatem meam diminuerem*).⁵⁴ A fiatal Ebeczky – mint látható – nem a legmegszokottabb módon fogalmazta meg a kamarai urakhoz intézett kérvényét.

A fiatalember döntése jelentős támogatásra talált az Udvari Kamaránál. Ebeczky 1607. június 8-ai kérvényének külső oldalára a következő rezolúciót írták: „Minél hamarabb küldik a kérvényezőt a kamarához a számvevőséghez (*officina rationaria*) és minél hamarabb állapotnak meg vele, mint a számadásmester segédjével (*magistro rationum se adjungat*), annál jobb lesz.” Egyúttal előírták, hogy az ifjút vizsgáztassák le „szorgalomból és buzgalomból” (*industriae et diligentiae in rationum examinare exhibeat*), hogy azután idejében jóváhagyhassák a kinevezését.⁵⁵ Úgy tűnik, Imre nem állta ki a vizs-

53 Forgách Ferenc a Magyar Kamarához. 1614. április 3. MOL E 41, 21. cs.

54 Ebeczky Imre a Magyar Kamarához. 1607. MOL E 41, 19. cs. Nr. 9.

55 Uo.

gát, és a kamarába egyelőre csak írnokként (*scriba*) vették fel a számvevőhivatalba 50 forintos éves fizetéssel.⁵⁶

Az iroda és a pénztár mellett a kincstár három hivatala közül a számvevőhivatal számított központinak. A számvevőhivatal ellenőrizte és felügyelte a pénztár munkáját, továbbá ez a hivatal intézte a kincstár összes pénzbevételeit és kiadásait. A számadást a számadásmester (*magister rationum*) és két segédje: az alszámadásmester (*vicemagister rationum*) és a számadásmester segédje (*coadiutor magistri rationum*) végezte. Az irodai munkát az írnokok végezték, közülük került a fiatal Ebeczky is. Néhány év múlva Ebeczky teljesen megszokta a kincstárat és megszerezte a pénzügyi munkához szükséges, addig hiányzó tapasztalatait. 1612 februárjában kérvényt nyújtott be, melyben kérte, hogy nevezzék ki a számadásmester segédjévé,⁵⁷ amelynek a betöltéséhez szükséges vizsgán nem ment át 5 évvel korábban. 1613 áprilisában megkapta ezt a tisztséget.⁵⁸ Az Udvari Kamarának Ebeczky új kinevezési kérvényével kapcsolatos kérdéseire a Magyar Kamara a legjobb jellemzést adta 1613 márciusában. A Magyar Kamara serény munkája, megfontoltsága és tapasztalatai alapján kitűnő embernek jellemezte Ebeczkyt. Külön aláhúzták nyelvismeretét, többek között latin nyelvtudását, amelyben a tanácsosok nagyon erősnek ítélték meg őt.⁵⁹ Nem hagyták említés nélkül Ebeczky Mátyásnak a Magyar Kamaránál szerzett érdemeit sem. A fiatal írnok hivatali emelkedése tehát kiváló szakmai adottságairól tanúskodhat. Nem tudjuk, mekkora összegben szabták meg Imre fizetését, de 1613-ban 105 forint és 85 dénárt fizettek ki neki.⁶⁰ Ha hinni lehet a dokumentumoknak, a keresete megkétszereződött, de ez érdemben aligha változtatta meg az anyagi helyzetét. A számadásmester segédjeként Ebeczkynek a kamara megbízásából vidékre is el kellett utaznia, lehet, hogy a vám- és adószervek ellenőrzése végett.⁶¹

56 Kecskés János pénztári ellenőr (*perceptor*) jelentése, amelyre hivatkozom, a tartalmát tekintve szintén egyedi jellegű. Az egykori kincstári hivatalnok, Ebeczky Imre anyagi visszaéléseinek folytatódó vizsgálatával kapcsolatos jelentést a Magyar Kamara elnökének kérésére készítette el, és 1640-ben nyújtotta be személyesen a nevére szólóan. Kecskés benyújtotta az Ebeczky kinevezéseit és bérét érintő teljes dokumentációt, a pénzügyi szervnél betöltött hivatali éveit alatti, és egy kivonatos tájékoztatót állított össze az Ebeczky számára eszközölt kifizetésekről. Kecskés János a Magyar Kamarához. 1640. augusztus 8. MOL E 41, 38. cs. Nr. 104. fol. 232.

57 MOL E 21, 585. köt. fol. 77.

58 Uo.

59 A Magyar Kamara az Udvari Kamarához. 1613. március 4. MOL E 15, 104. cs. fol. 171.

60 Kecskés János a Magyar Kamarához. 1640. augusztus 8. MOL E 41, 38. cs. Nr. 104. fol. 232. A Királyi rendeletgyűjteményben (E 21, Benignae Resolutiones) található adatok és a Kecskés János által összegyűjtött dokumentáció adatai között némi eltérés tapasztalható. Kecskésnél találunk Ebeczky alpénztárnoki kinevezésére vonatkozó adatot.

61 1614-ben Nagyszombatban volt, ahonnan október 6-án a várost eluráló pestisről informálta a kamarát. Ebeczky Imre a Magyar Kamarához. 1614. október 6. MOL E 41, 21. cs. Nr. 172. 1615 januárjában tisztázta a Szentgyörgy és Bazin mezővárosok tizede körül kialakult helyzetet. Uo. 22. cs. Nr. 1.

Ebeczky ezen a poszton sem maradt sokáig, hiszen már 1615 februárjában a nagyszombati harmincadnál találjuk harmincados tisztségben,⁶² amit 1623-ig töltött be.⁶³ A harmincad a királyi regáliák körébe tartozott, ezért a vele kapcsolatos teendőket a kamara felügyelte.⁶⁴ A nagyszombati harmincadvám az egyik legjövedelmezőbb volt a Magyar Királyság területén, mivel ezen a vámon ment keresztül a Morvaországba és részben a Dél-Németországba irányuló, illetve az ellenkező irányból jövő áruk egy része. Noha a harmincadnál szolgáló Ebeczky Imre fizetését 100 forintban állapították meg,⁶⁵ a Magyar Kamara kasszájából 1615 és 1624 között egy forintot sem utaltak ki neki.⁶⁶ A harmincadosok a keresetüket kiegészítő – legális és illegális – bevételi forrásokra is szert tettek. A legális kiegészítő forrásokhoz sorolható a csempészáruk elkobzásából befolyó összeg bizonyos százaléka.⁶⁷ A pénzügyi visszaélések formáit és méreteit nehéz megbecsülni: a törvénytelenül elkobzott áruk, az eltitkolt vámfizetési nyugták és számlák, a csempészet serkentése, pénzmachinációk stb. A visszaélések kiderítésére ellenőröket küldtek a helyszínre. De ezek és más intézkedések sem tudtak véget vetni a vámosok visszaéléseinek. Ezért aligha lehet a véletlennek tulajdonítani, hogy a Magyar Kamara több fiatal hivatalnokával, olyanokkal, mint például Ebeczky Imre, időről időre találkozunk a különféle harmincadok között. Felcserélték az unalmas és kevésbé jövedelmező, a központi apparátusban betöltött, úgymond „törzskari” hivatali állást egy nehéz, kockázatokkal teli, „tábori körülmények közötti” munkára. A kamarában létezett egy szigorú szabály, amelynek értelmében a pénztárhoz csak a kamara két hivatalnoka férhetett hozzá, a pénztáros (*perceptor*) és az ellenőr (*contrascriba*, *contralor*). Kívételt nem tettek sem a kamara vezetőjével, az elnökkel, sem a tanácsosokkal, sem a számvevőkkel s persze a fiatal hivatalnokokkal sem.⁶⁸ A harmincados munkáját nagyon nehéz volt ellenőrizni, jelentős pénzüsszegek forogtak a kezén, amelyeket nehéz volt nyilvántartani. Ilyen körülmények közé került a leleményes, némi merészséget nem hiányoló, s az anyagi helyzetén javítani akaró Ebeczky Imre, a kincstár ifjú írnoke. Új munkáját becsületesen kezdte,⁶⁹ ámde idővel visszaélt hivatali helyzetével. Nem tudjuk,

62 MOL E 21, 585. köt. 1615. február 19.

63 Ebben az évben kapta meg Ebeczky a pozsonyi Magyar Kamara pénztárnoki (*perceptor*) tisztségét. MOL E 21, 585. köt. 1623. január 16. fol. 14.

64 *Ember Gy.*: i. m. 214–215.

65 Kecskés János a Magyar Kamarához. 1640. augusztus 8. MOL E 41, 38. cs. Nr. 104. fol. 239.

66 Uo. fol. 240.

67 *Ember Gy.*: i. m. 211.

68 Uo. 136–142.

69 Fennmaradt Ebeczky Imre néhány jelentése a Magyar Kamarának, amelyekben megbízásainak teljesítéséről, bemutatott pénzügyi beszámolókról stb. értesíti a kamarát. Ebeczky Imre a Magyar Kamarához. MOL E 41, Nr. 118., 147., 149. stb.

hogy ez milyen gyakran történt, de legalábbis néhány ilyen eset nyomai fennmaradtak.

1618 júniusában az ellenőrök azt jelentették a Magyar Kamara elnökének, hogy Ebeczky nem számolt el az 1617-ben kapott összegekkel és azok egy részét nem törlesztette. A hivatalnok adóssága a kamarának körülbelül 712 forintot tett ki az 1617. évre és 168 forintot a folyó évre.⁷⁰ Az ügyről készült jelentésben hangsúlyozták: „Ilyen késedelem és ekkora hátralékok felhalmozása a királyi jövedelmek terén nemcsak elfogadhatatlan és tilos, hanem sok tekintetben még szokatlan is a királyi kincstár számára.”⁷¹

1618 júliusában incidens történt Ebeczky és a vele párban dolgozó ellenőr (*contrascriba*), Bede Dániel között. Bede egy évvel azelőtt érkezett a harmincadvámhoz, szintén a Magyar Kamarából, ahol írnokként szolgált az irodában,⁷² és lehet, hogy még nem tanult bele a helyi szokásokba. A történetekről Ottavicius Györgynek, a Magyar Kamara számvevősegédjének jelentéséből tudunk,⁷³ aki ezt az ügyet vizsgálta. A vita lényegét tekintve csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Bede panaszt tett kollégája ellen, aminek alapján a vámnál vizsgálatot folytattak, s a városi bíró jelenlétében a számvevő felnyitotta a kasszát. A kasszában azonban nem találtak pénzt, csak üres elismervényeket.⁷⁴ Abból ítélve, hogy Bede Dániel részéről tanúként nagyszombati marhakereskedők jelentek meg, feltételezhető, hogy ez az incidens az illegális marhakereskedelemmel függött össze, amivel – ahogy később ki fog derülni – maga Ebeczky is foglalkozott.

1622-ben a nagyszombati harmincadvámnál egy újabb eset történt, amelybe Ebeczky Imre ismét belekeveredett. Július 12-én a harmincadvám egyik munkatársától, Kryss Pétertől vészjelzés érkezett a Magyar Kamarába. Meg kell említeni, hogy Kryss Péter még 1621-ben a kamara irodájának írnoka volt.⁷⁵ Így, akárcsak annak idején Bede Dániel, újak számított a vámhivatalnál, és láthatólag még nem vesztette el a szolgálati lelkesedését. Az egyik zsidó kereskedőtől Kryss elkobzott egy 250 forintot érő régi pénzért, aminek tilos volt a kivitele.⁷⁶ Nem egy közönséges csempész került azonban a vámos kezére. A zsidó kereskedő tevékenysége mögött egy kiválóan megszervezett rendszer húzódott meg, amelyben több személy vett részt. A ke-

70 Hermann Frigyes a Magyar Kamara elnökének és tanácsosainak. 1618. június 6. MOL E 41, 25. cs. Nr. 55. fol. 119.

71 Uo. „Huiusce modi cum proventibus Regiis procrastinationes et restantiarum coactiones non solum inusitatae sunt et vetitae, sed etiam Fisco Regio plurimum novitae.”

72 *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztségviselői i. m. 256.

73 Uo. 260. Ottavicius Georg (vagy György) a Magyar Kamara segédellenőre volt 1617-től 1621-ig. Utána a bazini vámhivatalnál kapott állást.

74 Ottavicius György a Magyar Kamarához. 1618. július 7. MOL E 41, 25. cs. Nr. 73. fol. 153–154.

75 *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztségviselői i. m. 257.

76 Kryss Péter a Magyar Kamarához. 1622. július 12. MOL E 41, 26. cs. Nr. 50. fol. 105–105v.

reskedő kételkedett abban, hogy a vámosok a kamara utasításai szerint cselekszenek, és azt állította, hogy más vámhivatalokban a több ezer forintot érő régi pénzérméket szabadon átengedik a határon. Ezzel kapcsolatban felmerült Ebeczky Imre neve. Kryss megtudta, hogy Ebeczky „nem hogy arestálna az pénzt, de seott Bogdaneczon tartia a zsidokatt eýell nappal váltia nekik az ó pénzt, azon kÿvül egynéhány Társott fogadott maga mellé, és nagy kereskedest mivel a bőrökkel”. Kryss Péter értesülései szerint a különböző vámhivatalok között teljes egyetértés és megállapodás létezett a régi pénzérmék kivitele tekintetében. A megbírságolt kereskedő egyáltalán nem tűnt ijedtnak, ellenkezőleg, a harmincadvám képviselője előtt nagyon magabiztosan, sőt szemtelenül viselkedett. Azt állította, hogy „Chászár urunktol az egész Cusiott arendában byria”, és a vámosra hárította a felelősséget amiatt, hogy az úgymond a tevékenységével feltartóztatja a fizetést a királynak „...abból [*tudniillik a Cussióból*] hetenként jaró summa penznek”.

Különben Kryss a királyság törvényeinek és a kamara utasításainak megfélelően járt el. Először is, a régi, teljes értékű pénzérmé kivitele az országból, csakúgy, mint az aranyé és ezüsté, amelyek helyét a rossz minőségű magyar és külföldi pénzérmé foglalta el, tilos volt, és a törvény által büntetendő.⁷⁷ Másodszor is, a vámhivatal munkatársainak tilos volt kereskedelemmel foglalkozniuk. Egyes esetekben a lelkiismeretes Krysst és kollégáját a csempészbanda nemcsak hogy kétértelmű, de veszélyes helyzetbe sodorta. „És annyira vagiunk nálok az zsidóknál és egiebeknelis e miatt, hogy már Tolvaÿ és Lopo nevünk vagyon nyilván az emberek eleott” – írta Kryss.⁷⁸ Attól tartott, hogy a zsidók miatt, „kik most hatalmas emberek Chászár Urunknál”, nemcsak a hivatalával fizethet, hanem az életével is. A feljegyzés szerzője elhallgatta, hogy jelentését az elnök nyilvánosan felolvasta, a kamara összes tanácsosának jelenlétében. Kryss valamilyen oknál fogva magyarul írta levelét, noha a kincstár hivatalos levelezésében a latin volt a bevett. Lehet, attól félt, hogy a jelentését, ha latinul írja, továbbküldik Bécsbe, ahol az ellenségei kezébe kerül. Hiszen a Kryss által továbbadott információk szerint a zsidó, akivel a munkája során összeütközésbe került, „igen kedves eo feolségének”.

Kryss Péter nyilatkozata nem maradt válasz nélkül. Vizsgálat indult, amelynek anyagából csak Ebeczky Imre magyarázata került a kezembe. Meg kell említeni, hogy a csempészet elősegítésével és törvénytelen vállalkozással gyanúba keveredett vámhivatalnok nem úgy viselkedett, mint egy vádlott, hanem mint támadó fél. A pénzérmé törvénytelen kivitelében való segédkezés vádja alól Ebeczky gondolkodás nélkül kimosta magát. Kijelen-

77 CIH III. 134–135. 1618. évi országgyűlésének 19. törvénycikke [a továbbiakban 1618/19.]; és 230–231. 1622/77.

78 Kryss Péter a Magyar Kamarához. 1622. július 12. MOL E 41, 26. cs. Nr. 50. fol. 105–105v.

tette, hogy a kollégáival együtt többszörösen tájékoztatta a vezetést arról, hogy a zsidók pénzérmék kivitelével foglalkoznak, és naiv értetlenségét fejezte ki amiatt, hogy ezek a jelentései eredmény nélkül maradtak.⁷⁹ Úgy tűnik ugyanakkor, mintha Ebeczky beismerte volna, hogy nem tanúsított kellő ügybuzgalmat a zsidók által szállított áruk átvizsgálása során. Egyrészt azokra az utasításokra hivatkozott, amelyek megtiltották a vámosok és a számvevők számára, hogy a kellő információ nélkül zaklassák és terheljék a kereskedőket (*sine fundamentali notitia turbare et gravare*). Ebben az esetben Ebeczky túlságosan szabadon értelmezte az erre vonatkozó törvényt, amelynek értelmében a vámosoknak megtiltották, hogy udvariatlanul és törvénytelenül zaklassák a kereskedőket (*indebite et praeter justitiam vexare*).⁸⁰ Másrészről megemlítette azt a veszélyt, ami a vámosokat fenyegette a fegyveres csempészek részéről, és ennek alátámasztására még példákat is felhozott.⁸¹ Sőt, mi több, a kamara hivatalnoka kétségbe vonta a pénzérme kivitelének tilalmát. Mindegy, írta, a csempészek úgysis kiviszik a pénzt a vám megkezdésével, hegyi ösvényeken és fegyveres védelmet biztosítva maguk számára. Úgy vélte, hogy sokkal célszerűbb lenne, ha engedélyeznék a pénzérmék átvitelét, „csempészség esetén” pedig a vámosoknak egy bizonyos kvótát utalnánk ki belőle. Akkor a pénzérme kivitelét a kincstár ellenőrzése alá lehetne vonni. Ebeczky gyakorlatilag a kialakult gyakorlatot írta körül, amit kiválóan ismert, és amelyben maga is részt vett az adószervek sok más hivatalnokával együtt. Lehet, hogy Ebeczky szemrehányása, amelyet a vámhivatal vezetésének (Udvary Istvánnak és Tolnai Ferencnek) és magának a kamara elnökének, Horváth Gáspárnak címzett, mélyebb tartalommal bírt és célzás volt olyan általa ismert tényekre, amelyek a központi pénzügyi szerveknél elkövetett visszaélésekre utaltak?

Ebeczky ennél nem kevésbé egyértelműen magyarázta ki magát törvénytelen kereskedésével kapcsolatban. Még csak nem is tagadta ennek tényét. „Nem tagadom – írta –, hogy én, Ebeczky Imre, Őfelsége iránti hűségéből hatalmas kárt szenvedtem, azok után, hogy két alkalommal elfogták és eltulajdonították a hozzám tartozó bikákat. Szűkös életkörülményeim javítása érdekében kivittem néhány száz darab bőrt, amelyeket nem a munkám után járó keresetemből vettem, hanem más módon.” A továbbiakban teljesen nyíltan közölte, hogy mik a szándékai: „Nem gondolom, hogy Kegyelmedék ellenkezni fognak, ha ezekben az időkben, amikor olyan nagy a drágaság, becsületes eszközökkel folytatni fogom származékos keresetem emelésére írá-

79 Ebeczky Imre a Magyar Kamarához. 1622. augusztus 8. Tyrnaviae. MOL E 41, 26. cs. Nr. 58. 80 CIH III. 54. 1609/17.

81 Ebeczky Imre és Bede Dániel a Magyar Kamarához. 1617. március 15. MOL E 41, 24. cs. Nr. 58. Így például a vele párban dolgozó hivatalnokkal egyszer felfedezték, hogy a parasztok által a határon átszállított boroshordókban pénzérméket rejtettek el, megpróbálta elkobozni a rakományt, de a feldühödött fegyveres csempészek megtámadták.

nyuló tevékenységemet, és ilyen módon segíték magamon úgy, hogy közben nem követek el igazságtalanságot, és nem okozok kárt a kincstárnak.”⁸²

Ebeczky a végén nagylelkűen megbocsátotta a vezetésnek, hogy megvádolta és kérte, hogy a jövőben kíméljék meg az ilyen vádaktól. Még ha Ebeczky Imre nem is szerzett felsőfokú jogi képesítést, nyilván az első helyen álló tanuló volt a retorika órán a gimnáziumában. Kétségtelenül képes volt arra, hogy ügyes fogalmazással és meggyőzően kifejtse álláspontját, és a saját javára fordítsa a vétkei, szegénységével indokolva őket. Ennek a lényegében véve banális, de az érdekelt felek által nem triviálisnak feltüntetett esetnek köszönhetően kirajzolódik előttünk annak képe, hogy miként funkcionált a vámhivatal, hogyan töltötték fel a személyi állományát, s a származékos kereset mellett, amelyet ráadásul még nem is fizettek ki rendszeresen (alkalmanként egyáltalán nem), milyen módon biztosították a megélhetésüket a kincstár kis- és középhivatalnokai. A vámhivatal munkatársai részben a központi apparátus fiatal, de a pénzügyi munkához szükséges tapasztalatokkal magukat már felvértezett, energikus, az önállóságra kiegészített és nagyobb keresetre vágyó egykori hivatalnokai lettek. Az utasítások és a fennálló törvények nem terheltek a lelkiismeretüket, a legbonyolultabb helyzetekben is saját szakállukra és kockázatukra cselekedtek, veszélynek téve ki életüket. Valóban, ha arra gondolunk, hogy 1618-ban a Magyar Királyság belesodródott a harmincéves háborúba, a Bethlen Gábor elleni háborúba, és a területén keresztül folyamatosan ellenséges csapatok, császári csapatok stb. vonultak át, akkor azon lehet csodálkozni, hogy ilyen körülmények között a vámhivatal egyáltalán fennállt és funkcionált, a vámhivatalnokok pedig, s köztük Ebeczky Imre, legalább némi bevételt tudtak hozni az államkincstár számára.

Az élet hamarosan igazolta Ebeczky Imre igazát a pénzügyi kivitelének kérdésében. Még ugyanabban az évben, 1622-ben, egy hónappal a leírt eset után, Kolecányi Miklós zsolnai vámos megkérdezte a kamarát arról, hogy mit tegyen az elkobzott pénzügyi kivittel, mire a kamara elnöke megrótt, hogy a király egy különleges utasításban engedélyezte a kivitelét.⁸³ Így hát azt lehet mondani, hogy Ebeczky az államérdekeknek megfelelően vélekedett. És az, ami néhány hónappal korábban még „gazdasági bűncselekménynek” minősült, és a törvény alapján elvileg üldözendő volt, most egy hivatalnok pozitív kezdeményezésének bizonyult. De látható, hogy néhány hónappal korábban a kincstár vezetése nem akart és nem tudott befolyással lenni a saját hivatalnokaira. A Magyar Kamarát abban az időben (1619–1624 között) végül Horváth Gáspár vezette. Vajon tudott volna tenni valamit Horváth az or-

82 Uo. fol. 137v.

83 Kolecányi Miklós a Magyar Kamarához. 1622. szeptember 19. MOL E 41, 26. cs. Nr. 119. fol. 430.

szágban zajló harci cselekmények közepette, akkor, amikor még a Magyar Kamara pozsonyi rezidenciáját is elfoglalta egy időre Bethlen Gábor, a fejedelem?

Bemutathatnánk még néhány esetet Ebeczky életének és működésének ebből az időszakából. De ezek aligha tennének hozzá valamit is portréjához és a Magyar Királyság pénzügyi szerveiben tapasztalható állapotok jellegéhez a 17. század első negyedében. Más dolog a fontos: Ebeczky munkáját és szakmai ismereteit értékelték, amiért feljebb is emelték a hivatali ranglétrán.

1623. február 4-én az Udvari Kamara a király nevében és a Magyar Kamara támogatásával jóváhagyta Ebeczky Imre kinevezését a Magyar Kamara pénztárosi (*perceptor*) tisztségére,⁸⁴ 400 forintos bért és az ügyvivőségéért (*pro vicegerente*) 80 forintot előirányozva a számára.⁸⁵ Így a nagyszombati harmincadvánál letöltött tízéves szolgálata után visszatért a Magyar Kamara központi apparátusába, ugyanabba a hivatalba, ahol 17 évvel korábban megkezdte szolgálatát, igaz, most magasabb beosztásba került. Ekkor már egy tapasztalt, és ahogy meggyőződhattünk efelől, nagyon motivált hivatalnok volt. A királyi rezolúcióban ismét emlékeztettek apjának, Mátyásnak az uralkodóház iránti szolgálataira. Most már azonban Imrének a szolgálatait és szakmai tulajdonságait is megemlézték.

Mivel az addig elértekkel nem érte be, Ebeczky már egy év múlva új kérvényt nyújtott be azzal, hogy adományozzák neki a Magyar Kamara tanácsosi címét. Szokásához híven nem felejtette el, hogy a kérvényében megemlékezzen elhunyt apjának érdemeiről. Címzetes tanácsosként megtartotta magának a pénztárosi tisztséget és részt vett a tanács ülésein, igaz, szavazati joga nem volt, mert azzal csak a tényleges tanácsosok rendelkeztek.⁸⁶ 1624. szeptember 15-én Ebeczky elnyerte a tanácsosi címet,⁸⁷ és ezzel túlszárnyalta apja karrierjét a kincstárban. Imre ezen a posztton maradt egészen 1631-ig, amikor újabb fejlemény következett be a karrierjében.

A pénztáros (*perceptor*) vezette a könyvelőséget vagy pénztárat. Vele párban dolgozott az ellenőr (*contrascriba*). A pénztároshoz és az ellenőrhöz érkezett be a kincstár összes bevétele: a dézsma, a harmincad, a koronához és a kincstárhoz tartozó földbirtokokról, érc- és sóbányákból származó jövedelmek és sok minden más. Ők intézték a kifizetéseket: a hivatalnokoknak, az állami hivataloknak, a végvárok helyőrségeinek; a várak javításának költségeit, az Országgyűlések idején a király és az udvar szükségleteinek fedezé-

84 II. Ferdinánd a Magyar Kamarához 1623. február 4. MOL E 21, 592. köt. fol. 14.

85 Kecskés János a Magyar Kamarához. 1640. augusztus 8. Posonii. MOL E 41, 38. cs. Nr. 104. fol. 239v.

86 *Ember Gy.*: i. m. 129.

87 II. Ferdinánd a Magyar Kamarához. 1624. szeptember 15. MOL E 21, 592. köt. fol. 67.

sét, a csapatok élelmének megvásárlását stb.⁸⁸ Ezeknek a kincstári hivatalnokoknak a kezében tehát jelentős pénzösszegek forogtak. Az összes bevételről és kiadásról bizonylatot vagy kiadási és bevételi utalványt kellett kiállítani, és ezeket szigorúan rögzíteni kellett a számviteli könyvekben. Ezen dokumentáció alapján rendszeresen beszámolókat készítettek a kincstár számára. A pénztáros és az ellenőr biztosította s egyúttal ellenőrizte egymást. Tevékenységüket a kincstár a maga részéről különleges revizori hivatalának ellenőrei révén felügyelte. Mindez szigorú pénzügyi fegyelmet feltételezett, amelynek az volt a célja, hogy kiküszöböljék a pénztáros és a számvevő esetleges hanyagságát vagy visszaéléseit. Mennyire volt könnyű ehhez alkalmazkodnia Ebeczky Imrének, az egykori harmincadosnak, aki kilenc évig saját felelősségére és kockázatára dolgozott, gyakorlatilag felügyelet nélkül, s hozzászókkott ahhoz, hogy a maga módján szerezzé meg a betevőrevalót és egészítse ki a bérét?

Valóban az ellenőrök idővel komolyan neheztelni kezdtek Ebeczkyre. Új hivatalába kerülése óta Dubniczay János ellenőr folyamatosan figyelemmel kísérte őt. Ez az akkurátus hivatalnok, aki több mint harminc évet szolgált a hivatalban,⁸⁹ hozzálátott Ebeczky elszámolásainak az ellenőrzéséhez és egészen addig nem adta fel, amíg nemcsak hogy leleplezte a pénzügyi machinációit, hanem elérte, hogy el is bocsássák. Már 1623 januárjában (még Ebeczky pénztárosi kinevezése előtt) Dubniczay az érvényben lévő szabályoknak megfelelően,⁹⁰ hatalmas erőfeszítések árán, ellenőrizte az akkor még harmincadvamos Ebeczky tevékenységét. Amíg 1613 és 1617 között Ebeczky összes számlája és bizonylata a legnagyobb rendben találtatott, addig 1618 és 1619 között jelentéktelen hiányok keletkeztek nála. A legutolsó, 1622. évi számla kapcsán Dubniczay nagyon határozatlanul nyilatkozott: addig semmilyen hiányt nem tártak fel, de ha végül mégis találnak ilyet, Ebeczkynek el kell számolnia vele (ki kell fizetnie őket).⁹¹ 1623 februárjában Dubniczay keményebben fogalmazott. Azt jelentette a tanácsosoknak, hogy véleménye szerint Ebeczkyt nem lehet kinevezni pénztárosnak, mivel az ellenőr többszöri felhívásai és figyelmeztetései ellenére sem számolt el az 1618–1619. és 1622. évi hiányokkal.⁹² Dubniczay véleményére azonban nem hallgattak, és Ebeczky munkába állhatott.

1625-ben új elnöke lett a Magyar Kamarának: Pálffy Pál. A kiválóan képzett, európai látókörű új vezető nagyon energikusan fogott hozzá a dolgá-

88 Nagy I.–F. Kiss E.: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek i. m. 7–16.

89 Fallenbüchl Z.: A Magyar Kamara i. m. 260.

90 A kincstár szabályai a királyi határozatokkal együtt elrendelték az olyan felelős posztokon, mint az ellenőri, a pénztárnoki és a tanácsosin dolgozó személyek hivatali (pénzügyi) ellenőrzését.

91 Dubniczay János a Magyar Kamarához. 1623. január 20. MOL E 41, 27. cs. Nr. 17. fol. 34–35.

92 Dubniczay János a Magyar Kamarához. 1623. február 15. MOL E 41, 27. cs. Nr. 38. fol. 82.

hoz. Összekötötte a rábízott hivatalok megerősítését és modernizációját az oszmánok elleni sikeres küzdelem terveivel. Azzal, hogy ő került az államkincstár élére, észrevehető változások következtek be többek között a munkafegyelem ellenőrzése terén. Ebeczky Imre is az ellenőrök nem lanyhuló felügyelete alá került. 1626-ban az elnök asztalára került Dubniczay jelentése a pénztár elégtelen munkájáról az utóbbi három évben, amit ő összefüggésbe hozott az új pénztáros hivatali ténykedésével. Ebeczky jelentős késéssel készítette el a beszámolókat, rendszertelenül és többszöri emlékeztetés után, a kellő dokumentáció benyújtása nélkül s nagyon lassan reagált a revizor észrevételeire.⁹³ Az 1627 áprilisában lefolytatott ellenőrzések alapján Dubniczay már rajtakapta Ebeczkyt az 1624. évi hiányok miatt: például nem fizette ki a hivatalnokok kincstár által biztosított teljes bérét.⁹⁴ Két hónap múlva Ebeczky magyarázatot adott. Ez így folyt egészen 1631-ig: Dubniczay hanyagságot és hiányokat fedezett fel a beszámolóiban, sőt készpénz eltitkolásával is megvádolta Ebeczkyt. Ő visszautasította a vádat, a párhuzamos dokumentáció ellenőrzését követelte, megmagyarázta, hogy egyes számlákat és nyugtákat miért nem lehet bemutatni, és ismét évekig hátráltatta a pénzügyi ellenőrzést.⁹⁵

1631-ben ez a folyamat új stádiumába lépett. Ennek okául Ebeczky új hivatali ambíciói szolgáltak. Kérvényt adott be azzal, hogy nevezzék ki egy megüresedő kamarai tanácsosi posztra. Az uralkodó eleget tett a kérésnek, és 1631. április 2-án meghozta az erre vonatkozó határozatot.⁹⁶ Ismét megemlégették az apját, aki, ahogy a határozat fogalmazott, a Magyar Kamara tanácsosaként fejezte be életét. De a hangsúlyt természetesen Imre saját érdemeire helyezték: 28 éves, különböző posztokon eltöltött hűséges szolgálatára, „ezekben az igen nehéz és veszélyes időkben”, tapasztalataira, igazolható becsületességére, a rendi szolgálat iránti buzgalmára. A király előírta, hogy mielőtt Ebeczkyt a tisztségbe helyeznék, ahogy lenni szokott, ellenőrizték korábbi tevékenységét a pénztárosi poszton. A szabályok értelmében be kellett mutatnia a vagyoni helyzetére vonatkozó adatokat és anyagi kezességet (*cautio*) kellett vállalnia jövőbeni szolgálatára. Ezt az intézkedést arra az esetre vezették be, ha a tanácsos hibájából anyagi természetű problémák keletkeztek; így a vagyoni kezesség számlájára kompenzálni lehetett a kárt. A hivatalnokot csak ezeknek a feltételeknek a teljesítése után helyezhették

93 Dubniczay János a Magyar Kamarához. 1626. június 10. MOL E 41, 28. cs. Nr. 59. fol. 470.

94 Dubniczay János a Magyar Kamarához. 1627. április 23. MOL E 41, 29. cs. Nr. 28. fol. 62.

95 MOL E 41, 30. cs. Nr. 35. fol. 73. (1628. március 2.); Nr. 38. fol. 79. (1628. március 4.). 31. cs. Nr. 68. fol. (1629. április 26.); Nr. 119. (1629. augusztus 6.); Nr. 1. (1630. január 2.); Nr. 14. (1630. február 26.); Nr. 18. (1630. március 5.); Nr. 137. (1630. november 26.)

96 II. Ferdinánd a Magyar Kamarához. 1631. április 2. MOL E 21, 595. köt. fol. 17. A pénztárnok felszabaduló tisztségére a király Korbélius Jánost nevezte ki, aki már négy éve szolgált a kincstár irodájában.

hivatalosan a tisztségbe, amit már maga a kamara hajtott végre.⁹⁷ De ebben a szakaszban általában már nem adódtak váratlan helyzetek, és a tisztségbe helyezést inkább csak formaságnak tekintették.

A királyi határozatban semmi nem szólt arról, hogy az uralkodó a kamara tanácsosainak egyetértésével hozta meg döntését, noha ez a gyakorlat már régóta létezett. De valójában, ki ismerhette jobban a hivatalnokokat az elnöknél és a tanácsosoknál? Az udvar rendszerint a kamara véleményére hallgatott, és a király által aláírt határozatok ezeken a javaslatokon alapulnak. A Magyar Kamara úgy tekintett erre, mint az egyik legfontosabb jogára, és védelmezte a bécsi udvar központi szerveinek támadásával szemben. A tanácsosok (Pálffy Pál távollétében) viszont példátlan módon nem fogadták el a döntést, nem ismerték el Ebeczkyt tanácsosnak, az uralkodónak pedig előterjesztést tettek, amelyben megmagyarázták az álláspontjukat.⁹⁸ Az Udvari Kamara a király nevében villámgyorsan és bosszúsán reagált erre. Április 14-én egy második határozatot küldött a Magyar Kamarának, amelyben követelte, hogy azonnal ismerjék el Ebeczkyt a kamara tanácsosának.⁹⁹ A király második határozatának tartalmából azt lehetett kivenni, hogy ő nem ült ölbe tett kézzel, hanem sürgősen az uralkodóhoz fordult a saját verziójával, s nemcsak magát védte, hanem nyilvánvalóan a kamarát is vádolta. Azokat a baklövéseket, amelyeket mégis beismert, kisebbitette és megígérte, hogy jóváteszi őket.

A kamarai tanácsosok azonban nem nyugodtak meg. 1632-ben az ügyet az elnök saját hatáskörébe vonta, és a tanácsosok ellenőrzése alá helyezte, amihez csak ritka esetben folyamodtak.¹⁰⁰ Dubniczay Jánosnak alig sikerült az Ebeczky munkája kapcsán korábban végrehajtott ellenőrzésekhez képest új információt adnia. 1632 februárjában az ellenőr követelte, hogy Ebeczky válaszoljon az 1629. évi beszámolóval kapcsolatos észrevételekre, és külön figyelmeztette arra, hogy a válaszában tartózkodjon a nem helyénvaló és nem az ügyre vonatkozó észrevételektől.¹⁰¹ Ebeczky Imre ekkor magas méltóságoknál keresett védelmet, többek között Esterházy Miklós nádornál, sőt, 1632 októberében Bécsbe utazott, a mindenható Trautmannsdorf gróf főudvarmesterhez. Ezt az akkor Bécsben tartózkodó Pálffy Pál közölte a kamara tanácsosaival.¹⁰² Valószínűleg Ebeczky nemcsak panaszkodott, hanem kérte,

97 *Ember Gy.*: i. m. 140. A pénzügyi fegyelem megsértése vagy visszaélések esetén a kincstár bármely hivatalnokától, rendi privilégiumaira való tekintet nélkül, és az ügy bíróságnak való átadása nélkül, anyagi kompenzációt követelhet.

98 Nem találtam meg a tanácsosok II. Ferdinándnak írott levelét, de tartalma ismert a király második határozatából.

99 II. Ferdinánd a Magyar Kamarához. 1631. április 14. MOL E 21, 595. köt. fol. 129.

100 Pálffy Pál a Magyar Kamara tanácsosaihoz. 1632. május 26. MOL E 41, 32. cs. Nr. 59.

101 Dubniczay János a Magyar Kamara tanácsosaihoz. 1632. február 17.

102 Pálffy Pál a Magyar Kamarához. 1632. október 11. MOL E 41, 32. cs. Nr. 121.

hogy rendeljenek el vizsgálatot ügyében, abban reménykedve, hogy le tudja küzdeni Dubniczay és a többiek ellenállását. Végül december 10-én Ebeczky ügyében Ferdinánd király új határozatot hozott. Ebben azt írták, hogy a „számára hűséges és kedves” Ebeczky Imre tanácsos panasza szerint kétségbe vonták a jó hírnevét (*nomen labatur*), őt magát pedig állandó feszültségben és félelemben tartják, s azt kérte, hogy a pénztáros jelenlétében vizsgálják ki ügyét. Kijelentették, hogy Ebeczky semmit nem vett el és utasításba adták, hogy vizsgálják ki az ügyet, és a „hiányosságok” kimutatása esetén hajtsák be a volt pénztárostól a tartozást. Egyúttal arra figyelmeztettek, hogy a vizsgálatot korrektül kell lefolytatni, úgy, hogy Ebeczkynek ne lehessen oka sértettségre vagy panaszra.¹⁰³ A vizsgálat 1633-ban és 1634-ben folyt, és új vétségekre derült fény. Még tartott a revízió, amikor meghalt Dubniczay János, aki így nem tudta végigvinni az ügyet. Különben Bécsben egyáltalán nem reagáltak a kamara előterjesztéseire, és Ebeczkyt továbbra is tanácsosnak nevezték. A Magyar Kamara azonban más véleményen volt. Ott 1631. április 2-ától (a király jóváhagyásának napjától) 1632. május 3-ig ismerték el tanácsosnak, és felfüggesztették a tanácsosi tisztségéből (*ab officio suspensus est*).¹⁰⁴

Pálffyál ekkor betelt a pohár. 1636-ban bemutatta azt a jelentést (*memoriale*) az Udvari Kamarának, amivel a tanulmányt kezdtem. Az elnök kijelentette, hogy ő és kollégái nem ismerik el Ebeczky tanácsosnak, nem is annyira a számlák zavarossága miatt, hanem azért, mert a tisztség eléréséhez nem tisztességes és nem egyenes utat választott. Valójában az incidens a Magyar Kamara és Bécs közti mélyebben meghúzódó ellentmondásokat fedte fel. Az elnök és a tanácsosok tiltakoztak a király nevében ténykedő Udvari Kamara ellen. A Magyar Kamara döntése értelmében Ebeczky nem foglalhata el a tisztséget, az Udvari Kamara figyelmen kívül hagyta ezt a döntést. Emiatt az elnök csak abban az esetben volt hajlandó beleegyezni álláspontjának megváltoztatásába, ha Ferdinánd egy hivatalos utasításban érvényteleníti a Magyar Kamara tanácsának döntését. Pálffy Pál az engedelmességéről és „az erős hatalom iránti tiszteletéről” biztosította az uralkodót, de mégiscsak kérte, hogy a vonatkozó hivatalos döntés nélkül ne említsék Ebeczkyt tanácsosként.¹⁰⁵ Nyilvánvaló, hogy Pálffy határozott fellépése megtette a hatását Bécsben. Ebeczky Imrének el kellett búcsúznia a Magyar Kamaránál viselt hivatalától. Láthatólag elismerte a bűnét, mivel 1640-ben a kincstár ellenőre, Kecskés János bemutatta a tanácsosoknak az Ebeczky által ténylegesen átvett bérére vonatkozó adatokat teljes szolgálati ideje alatt, 1607-től 1632-ig, a szolgálati ranglétrán való előmenetelének pontos dátumait is feltüntetve.

103 II. Ferdinánd a Magyar Kamarához. 1632. december 10. MOL E 21, 595. köt. fol. 89.

104 Kecskés János a Magyar Kamarához. 1640. augusztus 8. MOL E 41, 38. cs. Nr. 104.

105 Pálffy Pál az Udvari Kamarához. 1636. május 17. MOL E 15, 145. cs. fol. 354 v.

Kiderült, hogy a kamara tekintélyes összegekkel tartozik neki. De ezeket a számításokat nem azért végezték el, hogy kifizessék őt, hanem azért, hogy levonják ezt az összeget a kincstárnak járó tartozásából. Ez az ügy is elhúzódtott, és Ebeczky Imre még 1644-ben is nyilatkozott az elnöknek a ki nem fizetett összegek ügyében, és a kincstárban folytatott hosszú szolgálatára hivatkozva kérte, hogy számítsák le neki őket.¹⁰⁶

Így hát Ebeczky Imre, a Magyar Kamaránál eltöltött 30 év szolgálat után állás nélkül maradt. Mire számíthatott és mit tudott még csinálni azon kívül, amivel egész életén keresztül foglalkozott? Persze egy ilyen ember nem tétlenkedhetett. Egy időre eltűnt a kincstár látóköréből, de 1642-ben ismét megjelenik a dokumentumokban, és már új minőségben: Pozsony vármegye alispánjaként.¹⁰⁷ Ebben az évben Ebeczky képviselte vármegyéjét a pozsonyi országgyűlésben.¹⁰⁸ Ez a tény minden tekintetben sokatmondó, és nagyban helyesbítheti a tanulmány következtetéseit. Arról van szó, hogy Pozsony vármegye főispánja ebben az időben nem más, mint Pálffy Pál, Ebeczky Imre közvetlen felettese a Magyar Kamaránál!¹⁰⁹ Sőt, 1580-tól ez a vármegye a Pálffy család irányítása alatt állt, először Pál apja, majd testvére állt az élén. Úgyhogy nem kételkedhetünk abban, Pálffy Pál befolyást gyakorolhattott a helyi választásra, és szükség esetén megakadályozhatta, hogy egykori hivatalnoka, akitől csak nagy nehézségek árán szabadította meg a kincstárat, elfoglalja a tisztségét. Nem is szólva arról, hogy a szabályok értelmében a vármegye nemesi gyűlése a főispán által bemutatott több jelölt közül választott. 1645-ben Pálffy Pál a fivéréhez, Istvánhoz írt levelében aláhúzta ezt a körülményt a Pozsony vármegyei alispán küszöbön álló megválasztása kapcsán.¹¹⁰ Így biztosak lehetünk abban, hogy az 1637 és 1642 közti időszakban Pálffy is tudott (személyesen vagy a fivérén keresztül) a vármegyéje alispánjának, vagyis Ebeczky Imrének a megválasztásáról.

Egyelőre nem ismerjük a konkrét motívumokat, miért egyezett bele Pálffy Ebeczky jelölésébe. Ugyanebben a fivéréhez írt levelében kifejtette az elképzeléseit arról, hogy milyennek kell lennie az alispánnak: olyan embernek, aki eligazodik a királyság törvényeiben. Lehet, hogy ez az a „tapasztalat és szakmaiság”, amelyre többszörösen hivatkoztak a kamara hivatalnokai, amikor egyre magasabbra tolták Ebeczkyt a ranglétrán? A vármegyében egy

106 Ebeczky Imre a Magyar Kamarához. 1644. MOL E 41, 41. cs. Nr. 132.

107 Ebeczky Imre a Magyar Kamarához. 1642. március 12. MOL E 41, Nr. 132. Federmayer adatai szerint Ebeczky Pozsony vármegye alispánja volt 1639-től 1645-ig. *Federmayer F.*: i. m. 190.

108 Szemere Pál abaúji és sárosi követ naplója az 1642. évi országgyűlésről. In: Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka. Szerk. Hajnal István. Bp. 1930. 421.

109 Pálffy Pál 1641-ben Pozsony vármegye főispánja lett, s haláláig, 1653-ig töltötte be ezt a tisztséget. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. 92.

110 Pálffy Pál Pálffy Istvánnak. 1645. október 29. *Jedlicska P.*: i. m. Nr. 829. 410.

egykori hivatalnok ismeretei, különösen, ha olyan tapasztalt és vállalkozó szellemű egyénről volt szó, mint Ebeczky Imre, nagyon hasznosak lehettek.

Úgy látszik, hogy az a konfliktus, amely sok éven keresztül érlelődött, és végül Ebeczky Imrének a Magyar Kamarától történő elbocsátásával oldódott meg, mintha nem is lett volna. Az egykori kincstári hivatalnok tehetségét más területen vették igénybe: a nemesi vármegye igazgatásában. Ebeczky álami hivatalnokból választott tisztviselővé lett.

Tatjana Pavlovna Guszarova

HISTORY OF THE CAREER OF A 17TH CENTURY PUBLIC OFFICER OF THE CHAMBER

One of the white spots in the history of Hungarian public administration in the 17th century is the composition and careers of different strata of public officers. The Hungarian Royal Chamber, as the only central authority of the Hungarian Kingdom working on the territory of Hungary, had a determinative role in financial administration. Its documents, together with those of the Court Chamber in Vienna, provide occasional opportunities of recovering the careers of certain public officers. Especially so in cases when there was an examination conducted against somebody with charges of maladministration.

The decision-making body of the Chamber was formed by the councillors, who worked under the guidance of the president. They are the ones to be seen as the precursors to the public officers of the modern age. Their careers in the 17th century were often launched with the help of a suitable family background, as in the case of Imre Ebeczky, the protagonist of this study. His father also held an important office in the Hungarian Chamber. For this gentry family of moderate estates, such an office meant an opportunity for elevation in terms of social and economic status. Imre Ebeczky ascended the social ladder rung by rung: he began as a clerk, then he was an officer of the accountancy department and later became a leader of the thirtieth customs duty (the *tricesima*) office in North-West Hungary. Undoubtedly he was a man of reliable professional knowledge. In this office he was exposed to great temptation: he was often blackmailed by traders, he did not render an account of the incomes in time, and may have taken part in trading (without paying the customs, of course). Since however the office rarely paid his salary, he did not manage to gather a considerable fortune, and spent the money on his living expenses. When he was finally appointed councillor, he could not avoid an official examination. However strongly he was supported by the Court Chamber in Vienna, he was prevented by Pál Pálffy, president of the Hungarian Chamber, and his councillors from taking his office. He was forced to leave the profession. Presumably he retired into his estate and a few years later, with the support of the Pálffy family, he became an elected leader (sub-prefect) of the nobility of one of the counties.

Várkonyi Gábor

Wesselényi Ferenc nádorrá választása¹

Wesselényi Ferencet az 1655-ös országgyűlésen a 17. század országgyűléseinek történetében példátlan szavazattöbbséggel választották nádorrá. Mednyánszky Jónás tárgyilagos hangú levélben közölte a választás eredményét Lorántffy Zsuzsannával: „Csáki uramra csak két voks ment, Thököly uramra semmi, Prini György uramra huszonötig, Vesselényi uramra kétszázig, és így Vesselény uram lén palatinussá.”² Ez a „kétszázig menő” szavazat azt jelentette, hogy az országgyűlési követek szinte egyhangúlag adták voksukat a kassai generálisra, más megközelítés szerint a magyar politikai elitnek ezen az országgyűlésen a nádor személyét illetően sikerült konszenzusra jutnia, és ezt a választás során érvényesíteni is tudta. Nem kis dolog ez, hiszen a főrendi politikusokat nemcsak eltérő politikai koncepciók és vélemények, hanem egymással szemben táplált ellenérzéseik is megosztották. Wesselényi megválasztásához azonban csak az első lépés volt a közös politikai akarat megfogalmazása, el kellett érni, hogy a különböző érdekek mentén elkülönülő, felekezeti és érdekérvényesítési vitákkal elfoglalt országgyűlési rendek a konszenzusos jelöltre adják szavazatukat.

A magyar történeti irodalom annak ellenére, hogy folyamatosan jelezte az 1655-ös országgyűlés fontosságát, máig sem készítette el az országgyűlés részletes elemzését, ahol a Magyar Királyságot érintő külpolitikai eseményeket is figyelembe véve összegezte volna a magyar belpolitika lehetséges irányzatait. Részleteiben azonban már sok mindent feltárt a kutatás. A modern értelemben vett politikai publicisztika vagy politikai propaganda kezdeteit is ehhez az országgyűléshez köti.³ Szekfű Gyula az országgyűlés

1 Az itt közölt dolgozat a készülő Wesselényi-monográfia részlete.

2 Szilágyi Sándor: Az 1655-ös országgyűlés történetéhez Mednyánszky Jónás levele Lorántffy Zsuzsannához, Pozsony, 1655. március 15. TL 1874. 116. Mednyánszky adatai pontatlanok, csak az arányokat jelzik. Ez el kell, hogy gondolkoztasson bennünket Mednyánszky leveleinek és alapvetően országgyűlési és követi tevékenységének értékével kapcsolatban. A pontos választási adatokat lásd később. (A tanulmányban a már megjelölt forrásokat az eredeti közlésnek megfelelően, a levéltári forrásokat pedig a régies szóalakok megőrzésével a mai helyesírás szabályai szerint idézem.)

3 Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A *Síralmas panasz* keletkezés-története. Bp. 1973. (Irodalomtörténeti Füzetek 83.)

legfőbb politikai kérdésének a Habsburg-dinasztia örökös királyságának a felvetését tartotta, valamint azt, hogy: „Az ötvenes évekre már annyira eltávolodtak egymástól a király és a nemzet, hogy együttműködésük még az ősi loyális Zrínyi-család sarja előtt is lehetetlennek tűnik fel.”⁴ Bár a kérdéssel nem foglalkozik részletesen, de Szekfű ezzel a Zrínyi Miklósról való utalással jelezte, hogy a 17. századi történelmünk legsúlyosabb problémájának a dinasztia, és az általa Zrínyi nevével fémjelzett katolikus, Habsburg-hű politikusok bizalmi válságát tartja.⁵

Ezzel a nádorválasztás ügye a nemzeti és a dinasztiaipárti politika összeközlésének kérdésévé vált. A történeti elemzésekben Zrínyi Miklós, a magyar király horvátországi bánja a nádorság ügyében a magyar király ellenfele lett. A Zrínyi-kutatás hagyományosan Zrínyit a „nemzeti és dinasztikus” szembeállításban egyértelműen a nemzeti oldalra állította. Így a nádorság kérdése nem egyszerűen politikai, hanem egyenesen „nemzeti” kérdés lett. Azzal, hogy Zrínyi Miklós nem lett nádor a nemzeti ügy szenvedett vereséget. A közelmúlt összefoglaló Magyarország történeti monográfiái az 1655-ös nádorválasztást szintén Zrínyi személyén keresztül értelmezték. R. Várkonyi Ágnes Zrínyi egységtéremtő személyiségét hangsúlyozva tartotta őt lehetséges nádorjelöltnek, ám hangsúlyozta, hogy Zrínyi „nem élvezte az udvar bizalmát”.⁶ Ágoston Gábor és Oborni Teréz szerint az erdélyi fejedelemmel levelező, a „nemzeti összefogást” sürgető Zrínyi Miklós az 1655-ös országgyűlés nagy vesztese.⁷ Nagy Levente Zrínyi és a nádorság problematikájának gordiuszi csomóját azzal próbálta megoldani, hogy a horvát bán politikai céljait szakaszokra bontotta. Zrínyi kezdetben, az országgyűlés előtt és annak első heteiben akarta a nádorságot, de később már nem, sőt szerencséjének tartotta, hogy nem lett nádor.⁸

A nádorválasztás kérdését azonban nem lehet leszűkíteni a „nemzeti” vagy „dinasztikus” érdekek mentén elválló, azt kétpólusú konfliktusra leve-

4 Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. 7. kiad. Bp. 1943. 162–163.

5 Ebben a tanulmányban nem foglalkozhatok részletesen azzal a fontos problémával, hogy a magyar történeti narratívában, amely a 19. századtól kezdve a magyar történelmet a „nemzeti” és „dinasztikus” ellentétre leegyszerűsítve láttatta, hogyan vált Zrínyi Miklós a mindenkor „nemzetinek” tartott protestáns erdélyi fejedelmek magyarországi társává. Zrínyi ennek a „protestáns nemzeti” oldalnak lett a katolikus képviselője. Ebben az ideologikusan konstruált narratívában kapott fontos szerepet az a leegyszerűsítő, de Zrínyit vagy kortárs magyarországi politikusokat minősítő érvelés, amelynek kiindulópontja az volt, hogy levelezett-e az erdélyi fejedelemmel; ha igen, akkor az természetesen pozitívként adódott hozzá a jellemzett politikus személyiségéhez.

6 Mo. tört. 1526–1686. 1056.

7 Ágoston Gábor–Oborni Teréz: A tizenhetedik század története. Bp. 2000. 65.

8 Nagy Levente: Zrínyi és Erdély A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdellyel. Bp. 2003. (Irodalomtörténeti Füzetek) 54–55.

zető történeti diskurzusra.⁹ Mint minden politikai interakcióban itt is egyéni és csoportérdekek eredőjeként kell tekintenünk a nádorválasztás eredményére, ahol a politikai érdekérvényesítésnek mind az egyes politikai frakciók, mind pedig az egyének szintjén döntő szerepe volt. Wesselényi Ferenc nádorrá választását sem a „nemzeti” vagy „dinasztikus” diskurzus alapján fogom elemezni, sokkal inkább érdekel Wesselényi regionális kapcsolatainak erőssége, az, hogy ezek a kapcsolatok mennyiben játszottak szerepet a nádori pozíció elérésében.

Országgyűlésre készülve

Az országgyűlést megelőző hónapokban a magyar közvéleményt különösen két dolog foglalkoztatta: a lengyelországi helyzet és a közelgő országgyűlés. A Lengyelországból érkező híreket mindenki élénken figyelte. A Baltikumtól a Fekete-tengerig nyújtózó hatalmas területű királyságot a század közepére csupa ellenséges ország és hatalom vette körül. IV. Ulászló halála óta érezhetően nőtt a feszültség a déli „végeken”, a kozákok egyre több kiváltságot követeltek, de oda kellett figyelni a tatárookra és az Oszmán Birodalomra is. Keleten az orosz cár igyekezett területeket szerezni, a Baltikumban pedig egyszerre két jelölt is arra törekedett, hogy a Lengyel Királyság helyét átvegye; az egyik Brandenburg, a másik Svédország. A legféltettebbnek a harmincéves háborúban hatalmas haderőt felépítő rokon, Svédország bizonyult. Várható volt, hogy a vesztfáliai béke után X. Károly Gusztáv hamarosan Lengyelország ellen fog fordulni, az ellen az ország ellen, amely szintén vezető szerepre törekszik a Baltikumban. Svédország azonban kivárt. A harcok 1648-ban messze délen, a hatalmas kiterjedésű Ukrajnában kezdődtek meg, Bogdán Hmelnickij vezetésével.¹⁰

Az, hogy mi történik Lengyelországgal, mely európai hatalmak szereznek befolyást az ország fölött, a magyar politika számára sem volt mindegy. A lengyelországi változások hatással lesznek a Fekete-tenger medencéjére, a román vajdaságokra is. Felmerülhetett a kérdés, hogy a meggyengülő lengyel hatalmat a térségben a Krími Kánság vagy a Porta fogja kitölteni? Esetleg új hatalomként megjelenik az orosz cár? Hogyan fog alkalmazkodni az új helyzethez az Erdélyi Fejedelemség? II. Rákóczi György fejedelem nem nézheti tétlenül a lengyelországi változásokat, országa érdeke, hogy se a ta-

9 A „nemzeti” vagy „rendi” és velük szemben megfogalmazott „dinasztikus” vagy „abszolutisztikus” történeti diskurzusról modern szemmel legújabbán: *Szijártó M. István*: Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Bp. 2006. Széles historiográfiai áttekintéssel lásd a bevezetőt 7–15.

10 A lengyel helyzethez lásd *Szilágyi Sándor*: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. I–II. Bp. 1891.; *Gebei Sándor*: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657). Eger, 1996.

tárokat, se a törököket ne engedje túl közel országa keleti határaihoz. A Fekete-tenger medencéjében eddig kisebb-nagyobb sikerrel Lengyelország a kozákság támogatásával töltötte be a tatárokkal és a törökökkel szemben az ellensúly szerepét.

A kozákság felkelése alapjaiban rengette meg a lengyelek pozícióját a Fekete-tenger medencéjében. Amennyiben a lengyel válság elhúzódik, az erdélyi fejedelem egyre inkább lépéskényszerbe kerül. De vajon ez milyen hatással lesz a német-római császár politikájára? Hogyan fogja érinteni mindez a Magyar Királyság lakosságát? Mi lesz, ha a fejedelem és a császár a lengyel kérdésben szembe kerül egymással? Vajon a Porta megerősödése a Kárpáton kívül nem vetíti-e előre egy jövőendőbeli török hadjárat rémét a Kárpát-medence belsejében? Talán ehhez hasonló kérdések kavargtak a magyar politikusok fejében is, amikor hétről hétre várták és továbbították a Lengyelországból érkező híreket.

A lengyelországi helyzetet jól jellemzi Csáky István 1654 decemberében írt levele. Kétszáz évvel később a lengyel romantika nagy alakja Henryk Sienkiewicz mintha az ő levele alapján adta volna regénye címét: „Az lengyelek állapota mind az ellenség miatt, s mind királyokkal való egyenetlenségekre nézve szemlátomást fogy, és messzünnét [*messziről*] is Krakkó felé és annál közelebb, ide felénk, Magyarország felé kezdenek nyomulni az úri emberek. Az gyűjtött hadaknak pedig egy része Varsóván [*Varsón*] innen, egy-két napi járóföldön fekszik, éktelen gonoszságokat, vérontásokat patrálanak az nemességből álló hadak, holmi palánkos tűzfészekből álló városkákban sáncolták magokat előttök, minden értékekkel, és élésekkel is együtt, de úgyis nem maradhatnak nyugalomban, mert az földet körös-körül elélték az gyűjtött hadak, és végre nyilvánvaló ellenségeskedéssel, *tűzzel-vassal* keresik kenyerüket.”¹¹

A bekövetkező svéd invázió tovább mélyítette a lengyelországi válságot. Lippay Györgynek a közelgő országgyűlés előkészítése mellett továbbra is tekintettel kellett lennie a szomszédban zajló háborúra. Pálfalvai János már az országrészek elfoglalásáról írt: „Holló Zsigmond uram megjüve Lengyelországból, beszéli, mely nagy rettegésben, s veszedelemben, s nyomorúságban legyenek a lengyelek. Mikor kijött közüllük már Vilnából költöztek az urak, huszonhárom mérföldre volt a városhoz az ellenség [*a svéd hadsereg*] elől járója [*előhada*]. Naponkint hódította a lengyeleket, a meghódoltakat minden privilégiumokban megtartja. Kire nézve sokan szinte mennek melléje, és Radziwiłł felől is kételkedni kezdettek, mert 60 ezer emberre vött fel pénzt, [*de*] tizenötezernél többet nem fogadott, azokat is mind levágatta a muszkákkal. Most fogadott hatezret, félre állott, csak neki [*tulajdonítják*] a

11 Csáky István Lippay Györgynek, 1654. december 10. MOL Mf. 2654. fol. 183–184. Eredetije PL AS AR Classis X. Nr. 196. [időrendezett *missilis*-sorozat].

romlást, Szmolenska veszedelmét is neki tulajdonítják, kire nézve citálni akarják együtt a gyűlésre a szmolenszki vajdával, mely gyűlésük in Februario [*februárban*] kezdődik. Az erdélyi fejedelem önagysága ellen is igen panaszkodnak, mert elvevén az ajándékot segítséget sem adott, sem ígért.”¹²

Erdély magatartása közvetlenül az országgyűlés megnyitása előtt kulcsfontosságú volt. Beavatkozása bármelyik fél oldalán még az országgyűlés nyugodt körülmények közötti megtartását is veszélyeztethette. Északkelet-Magyarország volt leginkább kitéve a külső támadásoknak, legyenek azok a tatárok vagy lengyelek. A fejedelem azonban még várt, nem foglalt állást, feltehetőleg számára is fontos volt a magyarországi országgyűlés, ahol nemcsak nádort, hanem az elhunyt IV. Ferdinánd helyébe új királyt is választanak és koronáznak majd. A magyarországi politika stabilitása II. Rákóczi György számára is elengedhetetlen volt. A királyválasztás a Habsburg-dinasztia zökkenőmentes utódlását, a nádor pedig, megfelelő politikus esetén, a magyar belpolitika egyensúlyát biztosította. II. Rákóczi György a linzi és a vesztfáliai béke eredményeire alapozva¹³ új politikai koncepció kidolgozásába kezdett. A magyarországi politikával az együttműködést és nem a konfrontációt kereste, ezt bizonyítja a magyarországi politikusokkal való sűrű levélváltása Zrínyi Miklóstól Nádasdy Ferencen át Pálffy Pálig vagy Wesselényi Ferencig.¹⁴

A politikai fordulat – Péter Katalin megállapítását kölcsönvéve – az erdélyi politikában is megtörtént. Rákóczi felismerte, hogy a magyarországi protestánsokra, protestáns politikusokra támaszkodó erdélyi politika az 1650-es években már nem folytatható tovább. Ennek több oka is volt. A politikai elit vezető rétegét jelentő főúri politikusok között ekkorra már kisebbségbe szorultak a protestánsok. A protestáns felekezet jogainak védelmezésével már nem lehetett jelentős politikai erőt az erdélyi politika mellé fölsorakoztatni. A hagyományosnak mondható protestáns politika képviselője a városok, il-

12 Pálfalvai János Lippay Györgynek 1655. január 11. MOL Mf. 2654. fol. 34–35.

13 A linzi békére, valamint az azt követő országgyűlésre lásd *Szilágyi Sándor*: A linzi béke okirattára, 1645–1648. Bp. 1885.; *Zsilinszky Mihály*: A linczi békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvényczikkek története. Bp. 1890.; *Várkonyi Gábor*: Dinasztikus politika Erdélyben 1640–1645. In: II. Rákóczy György esküvője. Régi Magyar Történelmi Források II. Szerk. Horn István. Bp. 1990. 72–131. Wesselényi Ferenc szerepére a békekötést megelőző diplomáciai akciók során: *Várkonyi Gábor*: Wesselényi Ferenc és a 17. századi politikai elit fejlődése. PhD-disszertáció. Bp. 1992. 92–96.

14 II. Rákóczi György, valamint a Rákóczi-ház magyarországi kapcsolataira lásd *Péter Katalin*: A magyar főúri politika fordulata a XVII. század derekán (Pálffy Pál és Rákóczi Zsigmond). Kandidátusi disszertáció. MTAK Kézirattár; *Uő*: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Századok 106(1972) 653–666.; *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós Bp. 1964. 520–550.; *Nagy L.*: i. m. *passim*; A Rákóczi-ház és a királyság politikusainak 17. századi kapcsolatáról: *R. Várkonyi Ágnes*: Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában. In: *Uő*: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Bp. 1994. 37–62.

letve a vármegyei köznemesség szintjére került át, míg regionálisan az ország keleti, északkeleti területeire szorult vissza. Rákóczi éppen azt ismerte fel, hogy Erdély politikai stabilitása szempontjából erősítenie kell a kapcsolát a királyság politikai elitjével, a legfontosabb politikai és közigazgatási hivatalok vezetőivel, és ennek érdekében a felekezeti szempontokat érvényesítő politikálást háttérbe kell szorítania. Az erdélyi fejedelem politikai magatartásában bekövetkezett változásnak, a katolikus politika mérvadó képviselőihez, így az esztergomi érsekhez való közeledésnek később fontos szerepe lett a nádorválasztás során is.

Rákóczi az országgyűlés ideje alatt, nemcsak követei, de levelei által is tartotta a kapcsolatot a magyarországi politikusokkal, így Lippay György esztergomi érsekkel is. Mint „jó akaró fia” ír az érseknek, biztosítja őt jó akaratáról, kifejti, hogy az „Ausztiai-háznak” szolgálni kíván, és természetesen a havasalföldi és lengyelországi eseményekről is tájékoztatja a főpapot. Megemlíti, hogy a tatárság örömmel megsegítené a „lengyel atyafiakat”, de nincsenek megfelelő lovaik a hadjáratához.¹⁵ Az erdélyi fejedelem minden igyekezetén látszik, hogy az országgyűlés minél nyugodtabb lebonyolításában érdekelt.

Miközben a magyar politikusok aggodalommal figyelték a lengyelországi eseményeket, váratlan tragédia híre jött Bécsből. 1654. július 9-én Szelepcény György Lippay Györgynek sietséggel írja: éjjel fél kettőkor himlőben meghalt az ifjú IV. Ferdinánd.¹⁶ A trónörökös halálában rejlő veszedelmet nem kellett különösebben magyarázni senkinek, Wesselényi Ferenc kassai generális azonnal tovább is gondolva az eseményeket, mind a Titkos Tanácsnak, mind a Haditanácsnak jelezte, hogy arra az esetre, ha „mindkét királynak halála történnék”, biztosítsanak számára megfelelő mennyiségű lőport, ólmot és pénzt is.¹⁷

1653 novembere óta az országnak nincs nádora, és kétségessé vált a Habsburg-dinasztia zökkenőmentes trónutódlása is. Wesselényi óvatossága nem volt légből kapott: „Azonban édes kigyelmes uram, én úgy látom ez az jenei lárma Ferdinandus quartus halálán fundáltatott volt, s többet ígérték volt az emberek magoknak, nem vetvén számot az fölséges Istennel, de az matériárul többet írnom nem merek, vigyázok mindenekre s éjjel-nappal tudósítom nagyságodat ha mik occurálnak [történnék].”¹⁸ Nem tudjuk, mit takar a „jenei lárma”, de az érződik a levélből, hogy a trónörökös halálát több politikai érdekcsoport is felhasználhatta saját érdekei szerint.

15 II. Rákóczi György Lippay Györgynek, 1655. április 28. MOL Mf. 2654. fol. 330–333.

16 Szelepcény György Lippay Györgynek, 1654. július 9. Uo. fol. 421.

17 Wesselényi Ferenc Lippay Györgynek, 1654. július 16. Uo. fol. 425.

18 Wesselényi Ferenc Lippay Györgynek, 1654. augusztus 12. Uo. fol. 441.

A trónörökös váratlan halála III. Ferdinánd számára is sürgőssé tette a magyar országgyűlés összehívását. Kis leegyszerűsítéssel az uralkodó koronázást, a magyar politika pedig nádorválasztást akart. Mint már oly sokszor a 17. századi országgyűlések történetében, az országgyűlés összehívása a dinasztikus politika és a rendi képviseleti rendszer kényszerű kompromisszumává vált. Bár ez a sommás megállapítás mélyen gyökerezik a magyar történeti irodalomban, a 17. század közepén ennél bonyolultabb volt a helyzet. A nádor a magyar belpolitika stabilitását biztosította. De ehhez a stabilitáshoz hozzátartozott az is, hogy a Habsburg uralkodó – és tegyük hozzá, a mögötte lévő széles politikai és gazdasági lobbí – ne érezze hatalmát veszélyeztetve. Biztosítva legyen a dinasztia trónöröklése, a magyar országgyűlés válassza királlyá a kijelölt utódot.

A politikai stabilitás szempontjából nézve lényegében 1654 végére a térségben érdekelt valamennyi számba vehető politikai tényező, a Habsburg-udvartól a magyar rendeken át az erdélyi fejedelemig, felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül, az országgyűlés összehívásában volt érdekelt. A lengyelországi háborús állapotok, a Fekete-tenger nyugati medencéjében várható hatalmi átrendeződés még inkább szükségessé tette a magyar belpolitika stabilizálását.

1654 őszén már nyilvánvaló volt, hogy a következő év tavasza a magyar országgyűlés megnyitásával veszi kezdetét. De az országgyűlésen nemcsak nádort fognak majd választani, hanem új országbíró is ki kell neveznie az uralkodónak. A politikai közvéleményt erősen foglalkoztatta, hogy kik foglalhatják el a megürült hivatalokat. Wesselényi Ferenc egy Lippayhoz írt levelében így elmélkedett a kérdésről: „Értem s látom Istennek ő szent felségének rajtunk való súlyos pálcáját, kiről ha mind öszverontanak is, egyebet nem írhatnék, hanem csak azt, amit Nagyságod mert [írni] úgyis vagy. Palatinus és Judex Curiae uramék választását az mi illeti, akárki legyen, csak szegény megnyomorodott hazánkknak és az anyaszentegyháznak oltalmára és megmaradására legyen. A bizony dolog édes kegyelmes uram, valóban fúják a kígyók a követ, de még eddig nem vehettem eszemben hol jár elméjük, utána vettem mindazonáltal mesterségemet, mihelint valamit értek, ottan Nagyságodnak éjjel-nappal értésére adom.”¹⁹

Ahogy Wesselényi is jelezte a leendő nádor személyéről máris megindultak a találgatások. „Nem azért írok nagyságodnak magyarul, hogy palatinusságot affectáljam [*a nádorságot áhítozom*], mert azt én Nyáry Lajos uramnak még él megengedtem, hanem hogy az magyaroknak igaz jó akarójok vagyok.”²⁰ Nyáry Lajos 1646/1647-ben és 1649-ben is a nádorjelöltek között volt, egyik választáson sem kapott szavazatokat, és alig képzelhető el, hogy

19 Wesselényi Ferenc Lippay Györgynek. 1654. november 31. Uo. fol. 161.

20 Johann Cristoph Puchheim Lippay Györgynek, 1654. december 2. Uo. fol. 168.

bármikor is nagyobb eséllyel induljon egy újabb megméretésen.²¹ Az Udvari Haditanács alelnökének szavai némi iróniát rejtenek, de a magyarok iránti jó indulatának a kifejezése, bármennyire is igyekezett elhatárolódni a nádori pozíciótól, akár azt is jelenthette, hogy szívesen részt venne a tisztségért folytatott vetélkedésben. Nem véletlenül írta ezt Lippay Györgynek, hiszen az esztergomi érseknek, a Magyar Tanács tagjaként döntő befolyása lesz a nádorjelöltek listájának az összeállításában.²²

Johann Puchheim családja a 16. századtól volt jelen Magyarországon. Politikai és társadalmi kapcsolatainak a feltárása az elkövetkező kutatások feladata lesz. Csak sejtjük, hogy szoros, jó viszonyt alakított ki a magyar politikai és katonai élet számos képviselőjével. Elias Widemann neki ajánlotta a császárság, valamint a Magyar Királyság száz-száz politikusát megörökítő portrészorozatait.²³ 1638-ban honfiúsították, de az esküt csak 1647-ben tette le.²⁴ A magyar arisztokrácia legtöbb tagjához hasonlóan katonai karriert futott be, harcolt a harmincéves háború hadszínterein, volt Komárom főkapitánya, majd az Udvari Haditanács tagja lett. Rokonságban állt a Pálffy családdal.

Nem elképzelhetetlen, hogy Puchheim komolyan mérlegelte annak a lehetőségét, hogy megpróbálkozzon a nádori hivatal megszerzésével. Katonai karrierje csak növelhette esélyeit, a magyar politikai elitet megörökítő Widemann-portrék finanszírozása is arra utal, hogy mindent megtett beilleszkedéséért a magyar arisztokráciába. Hasonlóképpen értelmezhetjük azt a gesztusát is, hogy Lippaynak az országgyűlés előkészületeinek hónapjaiban magyarul írt, kifejezve ezzel a magyarsághoz tartozását. Rendelkezett azonban egy ledolgozhatatlan hátránnyal: frissen szerzett indigenátusa jelezte, hogy kívülről érkezett a magyar politikai elitbe. A politikai hivatalokért és pozíciókért zajló konkurenciaharcban ez olyan hátrány volt, amelyet nem lehetett kiegyenlíteni sem mecénási tevékenységgel, sem katonai érdemekkel, de még a magyarság iránti jó szándékok hangsúlyozásával sem.

A történeti irodalom mindezek után Puchheimre igen dicstelen szerepet osztott. Ő lett az udvari érdekek közvetítője, a nemzetinek nevezett törekvésekkel szemben a dinasztikus érdekek „szürke eminenciása”, aki a háttérből szoros kapcsolatot tartva az érsek, Lippay György „pártjával” instruálja az

21 Nyáry Lajos jelöléséről és a választások eredményéről: OK Gyurikovits Gyűjtemény, *Diarium Acta Diaetae* 1646/47, 700 515.; valamint *Diarium Acta Diaetae* 1649, 700 517.

22 Lippayról lásd *Tusor Péter*: Lippay IV. György (1642–1666). In: *Esztergomi érsek, 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 296–303.; *Uő*: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (*Archivio Santacroce*). LK 73(2002) 200–242.

23 Elias Widemann: *Comitum Gloriam centum qua Sanquine qua Virtute Illustrum Heroum*. Posonium, 1646 – *Icones Illustrum Heroum Hungariae*. Viennae, 1652. Az 1646-os kiadás a Habsburg Birodalom országainak politikai elitjét tartalmazta, de az 1652-es már kizárólag a Magyar Királyság politikusainak portréit jelentette meg.

24 CIH III. 409. és 573.

olyan „Habsburg-hű” politikusokat, mint Wesselényi Ferenc.²⁵ Puchheim és Lippay együttműködésének, valamint a hozzájuk szorosan kötődő Wesselényi jellemzésének a gyökere Klobusiczky Andrásnak az erdélyi fejedelemhez írt leveleiben rejtőzhet. „Az új²⁶ palatinus is írt Nagodnak, érsek szolgálja s Puchamí, valamint azok praescribálnak [előírnak] neki azt köll művelni.”²⁷ Klobusiczkynek ez a megállapítása szinte hasonló tartalommal olvasható az úgynevezett *Nádori emlékirat*ban is.

Az érsekkel egy követ fújó Puchheimmel kapcsolatban érdemes lenne föltenni azt a kérdést, hogy ha ennyire jó a kapcsolata Lippayval, akkor miért nem kerül föl a nádorjelöltek listájára? Hiszen ez lenne a legkézenfekvőbb megoldás. Vagy Lippay sem merte vállalni annak kockázatát, hogy egy idegen politikus előtt egyengeti a nádorságig vezető utat? Az azonban biztos, hogy nem volt elegendő felkerülni a listára, szavazatokat is kellett kapni, és ez már biztosan nehezebben ment volna a Haditanács alelnökének.

A lehetséges nádorjelöltekről szállongó híresztelések másik verzióját Wesselényi Ferencnek már az országgyűlés megnyitása előtt keltezett levele őrizte meg: „...ezen órában érkezék egy jó akaró confidens [megbízható] barátom levele, aki szegény Istenben elnyugodott Judex Curiae uram halálának²⁸ tragoediáját megírta, és hogy gróf Forgách uram palatinussá, Pálffy Miklós újvári [érsekújvári] generálissá, és hogy én judex curiae lehessenek, étettek volna meg engemet is, ily méltatlanol belekevertének. Boldog Isten! Hiszen boldogtalan ember vagyok én e világon, hogy ily beteges állapotomban is nem hadnak nyugodnom.”²⁹

A találgatásokból a Magyarországon tevékenykedő erdélyi követek sem maradtak ki. Feladatuk a magyar politikai élet „szondázása”, a magyar poli-

25 Puchheim értékelése az irodalomtörténeti elemzésekben három pilléren nyugszik: 1. Az úgynevezett *Nádori emlékirat*, ahol Puchheim egyértelműen Zrínyivel, a nemzeti oldallal szemben tevékenykedik. 2. Zrínyi Miklós Puchheimet és az érseket kritizáló levele: „Érsek, Puchaim főznek valamit, meglássuk, quid parturiunt [mit szándékoznak tenni], én hozzám mind kettő nagy exhibíciókkal [itt: képmutatással] vannak, én is szintén úgy hozzájok, nem hiszem, hogy ők hinnének nekem, de bizony én sem ő nekik.” In: *Zrínyi Miklós: Összes művei*. I–II. Kiad.: Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor. Bp. 1958. II. 226. 3. Klobusiczky András jelentései II. Rákóczi György számára. Minderről részletesen lásd *Klaniczay T.*: i. m. 526–531.; *Thaly Kálmán*: Gr. Zrínyi Miklós emlékirata II. Rákóczi György fejedelemhez, 1653. Századok 2(1868) 633–648.; kritikája: *Várkonyi Gábor*: Emlékirat a nádorság ügyében. *Irodalomismeret* 6(1995) 1–2. sz. 40–47.; *R. Várkonyi Ágnes*: Az elveszett idő. Zrínyi Miklós nádori emlékirata? *HK* 113(2000) 269–324.; *Pettkő Béla*: Az 1655-i országgyűlés történetéhez Klobusiczky András levelei II. Rákóczi Györgyhez. *TT* 1891. 172–176.

26 A Pettkő-féle kiadásban szereplő „...úr palatinus...” nyilvánvaló nyomda- vagy forrásolvasási hiba lehet. Helyesen *új* palatinusról, vagyis Wesselényi Ferencről van szó.

27 *TT* 1891. 173.

28 Csáky László országbíró (1649–1654) haláláról azt rebesgették, hogy megmérgezték, erre utal Wesselényi levelében az „étettek volna meg engemet is” kifejezés.

29 Wesselényi Ferenc Lippay Györgynek, 1655. január 14. *MOL* Mf. 2654. fol. 70.

itikai elit tekintélyes és befolyásos politikusai közötti viszonyok feltérképezése, a minél szélesebb körre kiterjedő információgyűjtés volt. Nem lehetett könnyű dolguk, amikor még a magyarországi politikusok is „exhibíciókkal” viseltettek egymás iránt. Wesselényi híradása után néhány héttel Baxa István is összefoglalta a lehetséges jelöltek névsorát: „Az palatinális dignátusnak [méltóságnak] egynéhány competitori [versenytársak] vannak, némelyek Nádasdy uramat (kinek részét tuealja [itt fenntartja] esztergami érsek uram, ha az locumtenentiát [helytartóságot] nem obtineálhatná [őrizhetné meg]), némelyek Erdődy Györgyöt, Zrínyi Miklós uramékat, kevesebben Forgách Ádám uramat mondják; sokféle vélekedések vannak, az kik mind addig bizontalanok, míg az candidatiót [jelölést] nem látjuk: de sokan azt is beszélük, Csáki István uramat is candidálnák [jelölnék].”³⁰

Ebben a tanulmányban a *Nádori emlékirattal* nem áll módomban részletesen foglalkozni, de azt meg kell említenem, hogy az előbb idézett hiteles forrásokhoz képest az emlékirat szövege csak egy újabb lehetséges nádorjelöltet nevez meg, Csáky Lászlót, aki – mint láttuk – 1654 őszén meghalt. Ezenkívül a *Nádori emlékirat* az egyetlen forrás arra nézve, hogy Wesselényi Ferenc neve fölmerült az esetleges nádorjelöltek között.³¹ Zrínyi Miklósnak³² a nádorságot érintő terveit a *Nádori emlékirat* mellett vagy inkább helyette sokkal jobban szemlélteti az a levél, amelyre Tusor Péter hívta fel a kutatók figyelmét.³³ Ez alapján a forrás alapján megállapítható, hogy Zrínyi egyértelműen rendezni akarta kapcsolatát Lippayval, hiszen pontosan tudta, hogy a jelöltek összeállításában az esztergomi érseknek főszerepe lesz: „...az en minden kiüansagom egiüt fog iarni Nagod parancholatiaual, és soha sem Nagodtul sem attiafiaitul el nem tauozik, szolgálatom. Sok bizonios okaim uannak arra remensegemre, hogy Nagod az maga kegyelmet soha tülem meg nem uonia, holot soha engem senki mas keppen nem latot, hanem az Nagod bőchületi mellett szolua. Es ez az mastani igiretem, kit lölköm üduössegeuel kötök, hogy hűu szolgália leszek Nagodnak, nagyobb zalog lehet Nagodnal...”³⁴

30 Szilágyi Sándor: Az 1655-ös országgyűlés történetéhez. TL 1874. 115–116. Részben idézi: Várkonyi G.: Wesselényi Ferenc i. m. 143.; újabban: Toma Katalin: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). PhD-disszertáció. Bp. 2005. 88.

31 A nádori emlékirat legfontosabb szövegkiadásai: Thaly K.: i. m.; Markó Árpád: Zrínyi Miklós levelei. Bp. 1950. 25–35.; Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. I. 176–92.; Zrínyi Miklós: Válogatott levelei. Vál., jegyz.: Bene Sándor–Hausner Gábor. Bp. 1997. 172–192.; R. Várkonyi Á.: Az elveszett idő i. m. 315–324. A szöveg kritikájára lásd a 25. j.-t.

32 Zrínyi nádori aspirációiról: Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. 2. kiad. Bp. 2002. 202–206.; Klaniczay T.: i. m. 52–532.; Nagy L.: i. m. 53–55.

33 Tusor Péter: Néhány észrevétel a költő Zrínyi leveleinek legújabb kiadása kapcsán. MKSz 115(1999) 116–120.

34 Zrínyi Miklós Lippay Györgynek 1654. április 10. Idézi pontos levéltári hivatkozással: Tusor P.: Néhány észrevétel i. m. 119.

Összegzőképpen érdemes egy rövid seregszemlét tartanunk a lehetséges nádorjelöltek között. Legyen az első Nyáry Lajos, akit Johann Puchheim nevezett meg, de úgy vélem a két korábbi megméretés alapján ő az esélytelemek nyugalmával tekinthetett a közelgő országgyűlés elé. Hasonló volt magának az Udvari Haditanács alelnökének, Puchheimnek a helyzete is, bár ő már sokkal tekintélyesebb és befolyásosabb politikus volt, igen széles politikai kapcsolatrendszerrel tudhatott maga mögött, sőt a magyar arisztokráta elitbe is sikeresen integrálódott, de német származását újonnan szerzett „honfiúsítása” sem tudta semlegesíteni, ezért ő sem lehetett alkalmas jelölt. Forgách Ádám már szintén két alkalommal szerepelt a jelöltek között, 1649-ben Pálffy Pállal szemben kapott is tizenhat szavazatot, ő esetleg már gondolkodhatott azon, hogyan fogja szavazatainak számát növelni. A többiek, Zrínyi Miklós, Nádasdy Ferenc eddig még jelöltek sem voltak. Ők lehetnek azok az új, fiatalabb generációhoz tartozó politikusok, akik az '50-es évek új politikai kihívásait felismerve elérkezettnek látták az időt arra, hogy az ország legfontosabb politikai hivatalait elfoglalják.³⁵ Nem volt még jelölt Csáky István sem, aki Forgách Ádámmal és Wesselényi Ferencsel együtt a századfordulót követő első évtizedben születettek generációjához tartozott.³⁶ Már az esélylatolgatás időszakában nyilvánvaló lehetett a kortársak előtt is, hogy az idősebb politikusi generáció állt szemben a rendkívül ambiciózus fiatalok társaságával.

Wesselényi Ferenc helyzete azonban kicsit más a többi lehetséges jelölthöz képest. Őt csak az 1653 végére datált *Nádori emlékirat* számítja a valószínűsíthető nádorjelöltek közé. A hiteles források közül csak az általa írt levél említi meg, hogy országbíróként szárnyra kapta nevét a hír. Lehetséges nádorként Wesselényit egyetlen ma ismert hiteles forrás sem említi. Ő lenne a „meglepetés-ember”?

Vessünk még egy pillantást az országgyűlést megelőző híresztelések és találgatások által felállított névsorra! Azonnal fel kell, hogy tűnjön a katolikus politikusok elsőprő fölnye. A teljesen esélytelen Nyáry Pállal szemben a magyarországi katolikus politikai elit két generációja is felsorakozott a lehetséges nádorok között, és akár az idősebb nemzedéket, Csákyt, Forgáchot vagy Wesselényit nézzük, akár a fiatalabbakat Nádasdyt vagy Zrínyit tekintjük; mindegyikükről elmondható, hogy tanult, képzett emberek, az idősebbek már viseltek katonai hivatalokat, Csáky és Wesselényi mögött pedig diplomáciai tapasztalatok álltak. De Nádasdy vagy Zrínyi sem volt híján a gyakorlati ismereteknek. A katolikus politikusok fölnye a nádorválasztást megelőző politikai találgatásokból is egyértelműen látszik.

35 Zrínyi Miklós 1620-ban, Nádasdy Ferenc 1623-ban született.

36 Csáky István 1603-ban, Forgách Ádám 1609-ben, Wesselényi Ferenc 1605-ben született.

A protestáns politikai elit 17. századi átalakulását jelzi az is, hogy a század közepére a királyi Magyarországon a protestáns mágnás családok száma nagymértékben visszaesett. Olyan tekintélyes és gazdaságilag is erős protestáns família, mint amilyenek a Thurzók voltak, alig akadt közöttük. Zsilinszky Mihály 1655-re négyre teszi a protestáns mágnáscsaládok számát.³⁷ A protestáns politikai érdekérvényesítés a mágnás családok helyett a protestáns vármegyei nemességre, valamint az igen tekintélyes középnemesi, értelmiségi rétegre hárult, akik szép számmal képviseltették maguk a vármegyei, városi adminisztrációban, és a katolikus arisztokrácia tanácsadói vagy tisztségviselői között is. Jellegzetes képviselője ennek a rétegnek Vittnyédi István, aki a Nádasdy, Pálffy majd a Zrínyi család köreiből is otthonosan mozgott.

Érdemes egy másik szempont szerint is áttekintenünk a lehetséges nádorjelöltek listáját. Ha a politikusokat az ország régióihoz kötjük, akkor az idősebb generáció képviselői kivétel nélkül Észak-Magyarországhoz tartoztak, a fiatalabb generáció pedig a Dunántúlt és Horvátországot képviselte.

Miért Wesselényi?

Az országgyűlési meghívókat 1654 őszen küldték szét, és az országgyűlésnek 1655. január 24-én kellett volna megnyílnia.³⁸ De valójában csak március 3-ra érkezett meg a követek többsége az uralkodóval együtt. A késés oka egyszerűen a közigazgatás működésében keresendő. A vármegyék 1654 decemberében és 1655 januárjában tartott közgyűléseken ismertették a királyi meghívót, majd megválasztották a követeket és elkészítették a követutasításokat. Nógrád vármegye 1654. december 29-én Alsósztrégován hirdette ki a királyi meghívólevelet, és meg is választották Bene Jánost és Madách Jánost a megye országgyűlési követeivé. Fizetésükre napi 6 forintot rendelt a megye közgyűlése. A követutasítás január 7–8-ai losonci közgyűlésre készült el.³⁹ Esztergom vármegye érsekújvári közgyűlését január 7-én tartotta, ahol megválasztották a követeket és utasításukat is azonnal elkészítették.⁴⁰ Feltételezhetőleg hasonló ritmusban dolgozott a többi vármegye apparátusa is, január közepére-végére kijelölték a követeket, elkészültek a követutasítások és gondoskodtak a követek fizetéséről és ellátmányáról. Mindezek után a követeknek meg is kellett érkezniük Pozsonyba, ami a közeli vármegyék számára nem okozott gondot, de a távolabbiak, a délnyugati vagy az északkeleti me-

37 Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai 1648–1686. Bp. 1893. 91. Uo. 92.

39 Tóth Péter: Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1652–1656. Salgótarján, 2001. 90.

40 Kántor Klára: Esztergom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1702. Esztergom, 1999. 84–85.

gyékből érkezők számára már komolyabb feladatot jelentett. Összehasonlításként Rákóczi Lászlónak 19 napba telt, amíg Zboróról Pozsonyba érkezett.⁴¹

Az országgyűlési követutasítások összegyűjtése még várat magára, az 1655-ös országgyűlésre készülő vármegyék utasításai közül csak néhányat ismerünk. Levéltáraink szisztematikus átnézésével, úgy gondolom, a közel teljes anyagot össze lehetne állítani. Azonban az ismert követutasítások alapján is lehet néhány óvatos megállapítást tenni. A legfontosabb kérdés természetesen az, hogy a vármegyék számára létezett-e valamiféle preferencia a nádor személyével kapcsolatban.

Sopron város a nádorválasztás ügyét érintve arra utasította követeit, hogy a rendekkel jó egyetértésben, a haza javára adják le az alkalmas jelölte a szavazataikat.⁴² A horvátországi rendek ennél sokkal határozottabban fogalmaztak. Amennyiben a horvát bán a jelöltek között lenne, akkor természetesen rá kell szavazniuk, ha nem, akkor a bánnal egyetértésben a katolikus jelöltet kell támogatniuk.⁴³ Ismerjük Ujhelyi Pálnak, Ugocsa vármegye követének az utasítását is, ami a soproni követutasításhoz nagyon hasonlóan fogalmaz: „Minthogy penig az mi kegyelmes Urunk, Császáruk, koronás királyunk ő felsége Palatinusság tisztinek vacatiója felől legelsőben is ír s parancsol, az iránt követ atyánkfia olyra adja voxát, az ki hazájának békeségét s javát szerető és annak oltalmazója legyen.”⁴⁴ A követutasítás végén pedig arra hívták fel a követ figyelmét, hogy „... gróf Vesselényi Ferencz generális urunkat ő nsgát in sua persona et per ejusdem requisitionem [*saját személyében és egyéb ügyekben*]... in justis et licitis [*jogaiban és szabadságában*] szabadon legyen promoteálni [*támogatni*].”⁴⁵

Az országgyűlésre érkező követek a leendő nádor személyével kapcsolatban ennél pontosabb instrukciót nem is kaphattak, hiszen a vármegyék a nádorjelölés folyamatában nem vehettek részt. Ezért kizárólag csak általánosságban fogalmazhatták meg, hogy követeik a nádorválasztás során milyen szempontok alapján döntsenek. Ez a választási rendszer látszólag nagy szabadságot adott a követeknek, hiszen saját belátásuk szerint alakíthatták

41 Rákóczi László naplója. Kiad. Horn Ildikó. Bp. 1990. 102–105.

42 „In electione Domini novi Palatini cum reliquis Statibus et Ordinibus Regni diligenter pro bono Patriae habebunt correspondentiam.” Sopron város utasítása követei számára, Diarium et Acta Publica dieatae Poseniensis anno 1655. OK Gyurikovits Gyűjtemény, 700 518, 18.

43 „Electionem Palatinalem ante omnes alios tractatus, simul cum reliquis Regnicolis urgebam, et si D[omi]nus Comes Banus candidatus fuerit, eidem sua vota dabunt, alioquin in eo correspondentiam cum D[omi]no Comite Bano, et reliquis ibidem constitutis omnis D[omi]nis habebunt, et non haeretico, sed catholico bona Regni vota conferent, in Religionis negotio, veteri et vene catholicae Romanae religioni inhaerebunt.” OSzKK Fol. Hung. 1045. Instructio, 1655. január 12.

44 TT 1899. 717.

45 Uo. 718.

ki véleményüket, és végül pusztán a személyes szimpátia alapján is leadhatták szavazataikat. Másoldalról viszont lehetőség volt arra, hogy a többségi, a konszenzusos jelölt mögé szabadon fölzárkózhassanak, hiszen konkrét személy mellett (vagy akár ellen) egyetlen vármegye sem tudta fölsorakoztatni követeit. A többséggel közös szavazásra utalnak is a követutasítások, amikor – ahogy az ugocsaiak fogalmazták – „a hazájának békességét és javát szerető” nádor melletti szavazásra utasították követeket. Egyedül a horvátországi rendek engedhették meg maguknak, hogy feltételes módon, amennyiben a bán a jelöltek között lenne, az ő támogatására utasítsák országgyűlési követeket. Ez természetes, hiszen a mindenkori horvát bán maga mögött tudhatta a horvát rendek támogatását.

Az ugocsai követutasítás valamelyest hasonlít a horvátországiakra. Igaz a nádorválasztással kapcsolatban nem nevez meg konkrét személyt, de azt a követ lelkére köti, hogy Wesselényi Ferenc felső-magyarországi főkapitányt ügyeiben előmozdítsák, támogassák. Ujhelyi Pált arra utasították, hogy Wesselényit támogatnia kell. Ugocsa vármegyének talán még annyi rálátása sem volt a nádorválasztás előzményeire, mint a soproniaknak vagy a horvát rendeknek, a jelölés politikai értelemben is messze zajlott tőlük. Viszont Wesselényi főkapitányként a legközvetlenebb katonai felettesük volt, az ő támogatása az ugocsaiak számára talán éppen olyan magától értetődő volt, mint a horvátországiak számára a bán támogatása. Az, hogy végül a leendő nádort támogatta Ujhelyi Pál ugocsa vármegyei követ, pusztán a véletlen számlájára írható.

Mindezekből a nagyon is töredékes adatokból megállapítható, hogy a vármegyék nem rendelkeztek olyan információkkal a nádorjelölés folyamatáról, ami hozzásegíthette volna őket pontos személyi preferenciákhoz. Ezért a megyék országgyűlési követei csak olyan irányelveket kaphattak, amelyek igen tág keretek között fogalmaztak a megválasztandó nádor személyével kapcsolatban. A horvátországi és az ugocsai követutasítás tanúsága az, hogy az adott régióban közigazgatási vagy katonai funkcióval rendelkező politikusok ha még oly általánosságokban vagy csak feltételesen megfogalmazva is, de számíthattak az adott területek vagy megyék követinek a támogatására. Éppen ezért lenne fontos a vármegyei követutasítások összegyűjtése, hogy minél pontosabb képet kaphassunk a megyék által támogatott politikusok számáról.

Fontos lenne tudnunk, hogy vajon a Felső-Magyarországi Főkapitányság alá tartozó vármegyék megnevezték-e Wesselényit, akit a követeknek támogatniuk kellett, ahogy ezt az ugocsaiak tették? Ez nemcsak a politikai elit képviselőinek a szempontjából fontos, hanem azért is, mert az egyes területek, vármegyék, esetleg régiók politikai érdekérvényesítő erejét is megismerhetnénk. Feltehetőleg nem volt mindegy, hogy egy régió vármegyéi az általuk preferált politikust magasabb hivatalhoz tudták-e juttatni, illetve milyen

szerepet vállaltak ezeknek a politikusoknak karrierjében? Alapvető kérdés az, hogy milyen volt a vármegyék politikai súlya az országgyűlésen.

Ha a politikai elit képviselőinek az oldaláról nézzük a problémát, akkor arra a kérdésre kell megtalálnunk a választ, hogy számukra mennyire volt nélkülözhetetlen a vármegyék támogatása, azok mennyiben járultak hozzá szavazataikkal a politikai elit terveihez. Viszont a jelölőlista ismerete nélkül a vármegyék nem adhattak konkrét utasításokat, vagyis úgy kellett megfogalmazni a követek utasításait, hogy abban a politikai elit képviselői számára a legváratlanabb helyzetekben is lehetőség legyen a konszenzus kialakítására.

Mindehhez nézzük meg, hogy mit mondanak a számok! Az 1655-ös országgyűlés 335 lehetséges szavazattal rendelkezett, ami az 1. táblázat szerint oszlott meg.⁴⁶

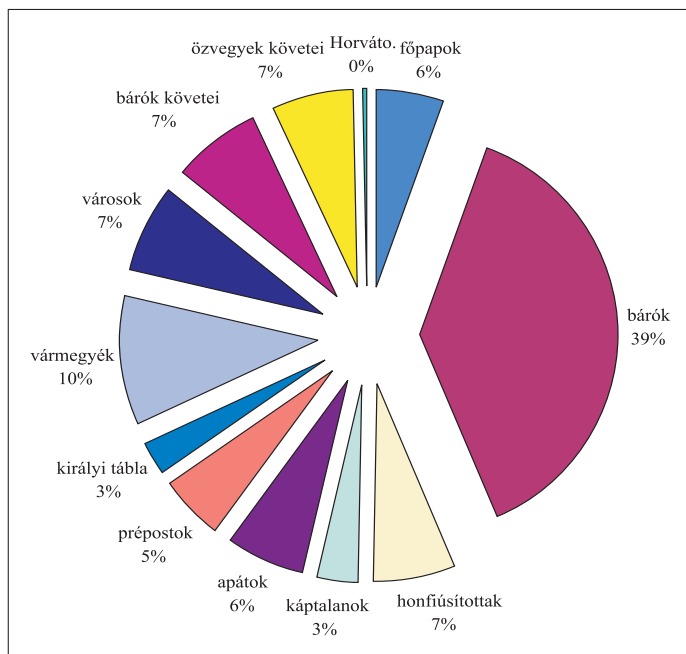
1. táblázat

A szavazatok megoszlása az 1655-ös országgyűlésen

Szavazattal rendelkezők	Szavazatok
Főpapok	18
Bárok, mágnások, tanácsosok	124
Honfiúsított németek	22
Káptalanok	11
Apátok	21
Prépostok	17
Királyi tábla ülnökei	9
Vármegyék és Horvátország	34
Városok	24
Bárok követei	23
Bárok özvegyeinek követei	22
Összesen	335

⁴⁶ A kora újkori országgyűléseken a megjelent követek száma és az országgyűlés összes szavazatának száma nem volt azonos, mert a városok és a vármegyék ugyan küldhettek több követet is, de csak egy szavazattal rendelkeztek. Ezért nem lehet a megjelent követek számából kalkulálni a szavazati arányokat. Az 1655-ös országgyűlésen megjelent követek katalógusát kiadta: *Tatjana Guszarova*: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. LK 76(2005) 2. sz. 93–148. A táblázatban szereplő adatok: *Diarium et Acta Publica dieatae Posoniensis anno 1655*. OK Gyurikovits Gyűjtemény, 700 518, 21–27.

A szavazatok százalékos megoszlását az 1. ábra segítségével követhetjük nyomon:

1. ábra. A szavazatok megoszlása, %

A szavazatok megoszlását többféle szempont alapján is csoportosíthatjuk. A világi és egyházi politikusok szavazatainak aránya 80% a 20%-hoz, ami a világi politikai elit nagy fölényét jelenthetné. De figyelembe kell vennünk, hogy az egyházi politikai elit (a főpapok, prépostok, apátok stb.) tekintélyét nem szavazataik számának, hanem rendkívül kiterjedt kapcsolatrendszerének köszönhetette. Más szempontból a városok és vármegyék az összes szavazatok 17%-ával rendelkeztek, ami azt jelentette, hogy szavazataiktól lényegében el is lehetett tekinteni, legfeljebb csak nagyon kiélezett helyzetben válhattak volna döntő tényezővé a nádorválasztás során. Ahogy az egyháziak 20%-os arányát, úgy a vármegyék és városok 17%-os szavazati arányát sem szabad csak önmagában tekintenünk. A vármegyei küldöttek közel azonos számban jelentek meg az országgyűlésen, mint a személyes meghívóval rendelkező bárok. Nagy létszámuk erőteljesen befolyásolhatta az országgyűlés hangulatát és a tárgyalások menetét.

Az országgyűlés legerősebb csoportját a világi politikusok közül a bárok alkották. Ha a személyesen megjelentek arányához hozzáadjuk a követeik által képviselteket, valamint a bárói özvegyek követeinek szavazatát, akkor

ez 53%-os szavazattöbbséget jelentett 1655-ben. Mindebből az következik, hogy ha valaki eredményesen akart indulni a nádori hivatalért folytatott versenyben, akkor leginkább a személyes meghívóval rendelkező bárók között kellett támogatókat toboroznia. Másrészt ezzel megdőlni látszik az a korábban elfogadott tétel, hogy a vármegyék, különösen a protestáns vármegyék szavazataira támaszkodva meg lehetett szerezni a nádori hivatalt. Ha a vármegyék alapvetően jelentéktelen szavazatai közül kiválasztanánk a protestáns vármegyék szavazatait, az olyan kis százalékot tenne ki, hogy semmiféle helyzetben sem befolyásolhatta volna a nádorválasztás eredményét.

Ez a megállapítás viszont egy újabb súlyos kérdést vet fel: hogyan kell értékelnünk II. Rákóczi György, illetve a Rákóczi család tekintélyét elfogadó (protestáns) vármegyék országgyűlési súlyát? Volt-e értelme az erdélyi fejedelem kegyét keresni az országgyűlés előtt, ha az országgyűlésen legjobb esetben is kizárólag csak a Rákóczi család közvetlen kapcsolatrendszeréhez tartozó bárói famíliák tagjaira és néhány vármegye szavazatára lehetett számítani?

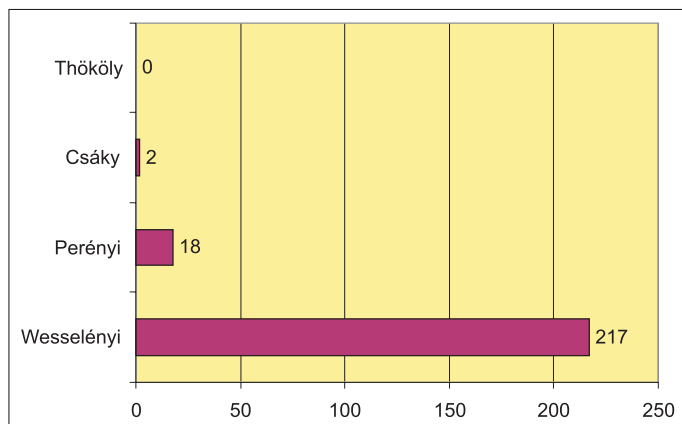
Felekezeti szempontból 1655-ban a katolikus politika abszolút fölényét lehet tapasztalni. A katolikus egyház 20%-nyi szavazatához nyugodtan hozzá lehet adni a személyes meghívóval rendelkező bárók (és követeik) teljes szavazatát, legfőlegb a Zsilinszky Mihály által említett négy protestáns család szavazatát kell levonni. A vármegyék között még nem készült felmérés, hogy felekezeti szempontból hogyan szavaztak, de egy részük, már ekkor is katolikus lehetett, erősíthették a katolikus politikai elitet.

E számok alapján megállapíthatjuk, hogy 1655-ben annak a katolikus politikusnak volt a legnagyobb esélye a nádori hivatal elnyerésére, aki a legtöbb bárói szavazatot tudta megszerezni, jó kapcsolata volt a katolikus egyházzal, és rendelkezett némi támogatással a vármegyék körében. Még azt is hozzátehetjük, hogy nem feltétlenül kellett jóban lennie az erdélyi fejedelemmel, ha csak köszönő viszonyban volt vele, az is megfelelt.

Március 15-én a nyilvánosságra hozott négy nádorjelöltre leadott szavazatok a következőképpen alakultak: Wesselényi Ferenc 217, Csáky István 2, Perényi György 18 és Thököly Zsigmond nem kapott szavazatot.⁴⁷ Wesselényi még aznap le is tette a hivatali esküt.⁴⁸ Wesselényi óriási fölényét a 2. ábra érzékelteti.

47 *Diarium et Acta Publica dieatae Psoniensis anno 1655*. OK Gyurikovits Gyűjtemény, 700 518, 3. Mednyánszky Jónásnak a tanulmány elején idézett és Lorántffy Zsuzsannához írt levelének adatai, bár az eredményt illetően nem téved, de igen csak pontatlanok. Lehet, hogy nem volt jelen a szavazáson és csak hallomásból vette át az adatokat? Lásd 2. j.

48 „Electus in Palatinum dictus D[ominus] Comes Franciscus Vesseleni in loco consveto, vulgo Zöldház dicto, acclamantibus: Vivat! et eodem etiam die juramento firmatus in Arce coram Sua Maj[est]ate et Magnatibus ac Statibus et Ordinibus in Palatinatu.” *Diarium et Acta Publica dieatae Psoniensis anno 1655*. OK Gyurikovits Gyűjtemény, 700 518, 4.

2. ábra. A nádorjelöltekre leadott szavazatok

A leadott 237 szavazatból Wesselényi 90%-ot kapott, és bár a leadott és a lehetséges szavazatok száma között jelentős különbség van, de még így is az 1655-ig tartott nádorválasztások legnagyobb aránnyal megválasztott nádora lett. Csak összehasonlításképpen az 1646/47-es országgyűlésen Draskovich Jánost 120, míg 1649-ben Pálffy Pált 174 szavazattal választották meg.⁴⁹

Nem minden tanulság nélküli a nádorjelöltek listája sem. A korábbi találgatások részben beigazolódtak, hiszen felkerült a listára Csáky István, és a lehetséges országbíróként emlegetett Wesselényi. Viszont a korábbi nádorválasztásokhoz képest jelentős változás is történt. A korábban kétszer is sikertelenül jelölt Forgách Ádám és Nyáry Lajos most szóba sem került, pedig mindkettőjük neve közszájon forgott. És talán meglepetésre, a fiatal generáció politikusai, mint Zrínyi Miklós vagy Nádasdy Ferenc lemaradtak a jelölőlístáról. Zrínyi mellőzését korábban a Lippayval való vitájával, valamint a „Habsburgokkal” szemben tanúsított magatartásával magyarázta az irodalom.⁵⁰ De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Zrínyi ekkor már horvát bán volt, és Nádasdy pedig néhány nap múlva országbíró lett, egyiküket sem lehet mellőzött politikusnak tekinteni.

A politikai érvek vagy véleménykülönbségek helyett az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az 1650-es évekre a magyar politikai elit már egymást követő, határozott karakterrel rendelkező generációkból állt, amelynek az idősebb képviselői az 1655-ös országgyűlésen határozottan érvényesíteni tudták

49 *Diarium Acta Diaetae* 1646/47, valamint 1649, OK Gyurikovits Gyűjtemény, 700 515 és 700 517.

50 Zrínyi és Lippay kapcsolatára lásd *Klaniczay T.*: i. m. 526–529., *Tusor P.*: Néhány észrevétel i. m. 119.; *Nagy L.*: i. m. 53–55.

célkitűzéseiket. A jelöltek listájának összeállításakor a Magyar Tanács tagjait, és az itt meghatározó szerepet játszó Lippay György esztergomi érseket az vezette, hogy a korábbi nádorválasztásokhoz képest is új jelölteket vonultat-hassanak fel, akik között olyan is legyen, aki a rendek meggyőző többségét maga mellé tudja állítani. Ez pedig nem volt más, mint Wesselényi Ferenc.

Toma Katalin azt is feltételezi, hogy a háttérben zajló jelöltállítási tárgya-lások során hallgatólagos megegyezés született Lippay és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem között Wesselényi személyét illetően.⁵¹ Rákóczi és Lippay kapcsolatának eddig kevésbé ismert részleteire világít rá a fejedelemnek a nádorválasztás után több mint egy hónappal írt levele: „Az új Palatinus öke-gyelme ír levelet kívánja az confidentiát [*bizalmat*], de tudja kegyelmed jól, tavaly is miket mondtunk kegyelmednek, ha akkor nem követhettük, mennyivel inkább most arra semmiképpen nem ígérhetjük magunkat...”⁵² Sokkal tisztábban látnánk, ha tudnánk, hogy mit mondott vagy írt az erdélyi fejedelem egy évvel korábban Lippaynak Wesselényivel kapcsolatban. Így csak az a biztos, hogy Rákóczi nem bízik az új nádorban.⁵³

De az is elképzelhető, hogy Rákóczi pontosan tudta, hogy az ország-gyűlésen nem rendelkezik olyan meghatározó erővel, amivel akár a nádor-jelöltek összeállításában vagy később az új nádor megválasztásában érvé-nyesíthette volna akaratát. Ahogy ezt korábban láttuk, az erdélyi fejedelem hagyományosnak mondható protestáns támogatói 1655-re reménytelenül ki-sebbségbe szorultak a magyar politikai elitben. Rákóczi jó helyzetfelismerés-sel éppen azzal adott új irányt az erdélyi politikának, hogy míg apja folya-matosan konfrontálódott a nádorral, addig ő igyekezett megnyerni Pálffy Pál jóindulatát, és folyamatos levelezést kezdett a dunántúli katolikus fő-urakkal.

A Zrínyivel és Nádasdyval fenntartott levelezésnek éppen az volt az ér-telme, hogy a magyar politikai elit ifjabb generációjával, akik éppen vele egyidősek voltak, került jó viszonyba. Ennek a kapcsolatnak talán nem is ezen az országgyűlésen, hanem később, amikor Zrínyi generációja minden

51 Toma K.: i. m. 91. Ennek fényében a további kutatásoknak pontosítaniuk kell Zrínyi és II. Rákóczi György kapcsolatát, illetve az erdélyi fejedelemnek a magyarországi politikai elittel folytatott kapcsolattartásának céljait és stratégiáját is újra kell gondolni. Elképzelhető, hogy Rákóczi számára a magyarországi politika különböző irányzatai egyaránt fontosak voltak. A fejedelem tartotta a kapcsolatot Zrínyivel és Lippayval, de lényegében minden meghatározó politikussal levelezésben állt.

52 II. Rákóczi György Lippay Györgynek 1655. április 25. MOL Mf. 2654. fol. (330–333.) 332.

53 Itt most nincs lehetőségünk arra, hogy Wesselényi és II. Rákóczi György kapcsolatát részle-tesen bemutassuk. Tény, hogy a fejedelem magyarországi követei, ahogy ezt korábban is lát-tuk, folyamatosan éles kritikával írtak a felső-magyarországi főkapitány tevékenységéről. De az is köztudott, hogy Wesselényi kiterjedt rokonsággal és erdélyi ismeretekkel rendelkezett, a fejedelmet személyesen is ismerte. Lásd *Várkonyi G.*: Dinasztikus politika i. m. passim; *Uő*: Wesselényi Ferenc i. m. 18–38., 75–98.; *Uő*: Emlékirat i. m.

tekintetben átvette volna a stafétabotot az előttük járóktól, kellett volna meghoznia az eredményeket. Még sok mindent kell megismernünk, és a korábban már ismert forrásokat is újra kell értelmeznünk ezek szerint az új szempontok szerint, de talán már annyi sejthető, hogy mind Rákóczi, mind Zrínyi számára tudatos, a jövő számára kamatozó politikai építkezésről lehetett szó.

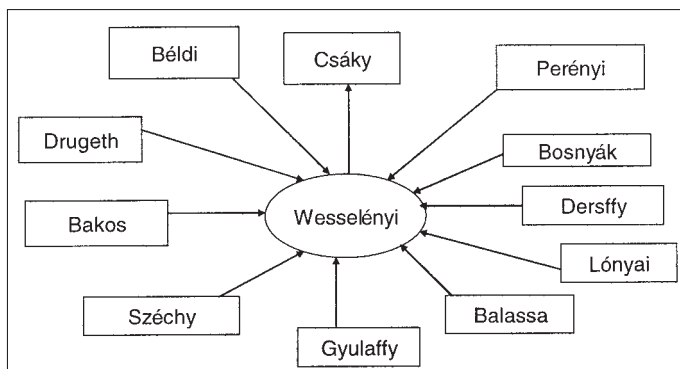
Wesselényi megválasztását többen is kommentálták, ezek a vélemények jól ismertek a történetírás előtt.⁵⁴ Számunkra azonban most az a kérdés a legfontosabb, hogy miért és hogyan lehetett Wesselényi az a politikus, aki ilyen sok szavazatot volt képes maga mellé állítani?

A Wesselényi család magyarországi kapcsolatrendszerének felvázolására induljunk ki a család házassági politikájából.⁵⁵ A család magyarországi ágát érintő házasságainak az 1585 és 1667 közötti időszakban az a fő jellemzője, hogy sok családtól kaptak, de ők csak egy családnak, a Csákyaknak adtak feleséget. Ez egyrészt demográfia adottság, a családban kevés lány született, vagy élte meg a felnőttkort ebben az időszakban, másrészt azzal járt, hogy a feleségek hozománya révén a család bővíteni tudta vagyonát, Észak-Magyarország több régiójában is szereztek birtokérdekeltségeket. A fent jelzett 1585–1667 közötti négy generációra⁵⁶ kiterjedő időszakban a Wesselényiek a következő családoktól kaptak feleségeket: Balassa, Bosnyák, Bakos, Dersffy, Drugeth, Gyulaffy és Széchy. Ha az erdélyi ágat is figyelembe vesszük, akkor ezek a családok kiegészülnek a Béldi, Lónyai és Perényi családdal. A Wesselényi család pedig a Csákyaknak adott egy feleséget. Ha a házassági kapcsolatokat egy elképzelt ábrára visszük (3. ábra), akkor megint csak Erdélyt nem számítva, azt látjuk, hogy Északkelet-Magyarországtól a Sze-

54 Zrínyi még a választás napján megírta az eredményt II. Rákóczi Györgynek. *Zrínyi M.: Összes művei* i. m. II. 227–228. A „csak” megközelítően pontos, de nagyon elfogult Mednyánszky Jónás, aki követi feladatait is sajátosan értelmezhetette, csak egy héttel később, március 23-án fogalmazta meg levelét, amelyben az az ismert mondat is olvasható, hogy „...nagyságod bosszújára palatinussá tette az érsek Vesselényit”. Mednyánszky Jónás II. Rákóczi Györgynek, 1655. március 23. TL 1874. 117. Érdemes Rákóczi László véleményét is idézni: „...úgy látom igen korcsos palatinusunk leszen, igen alkalmatlan beszédi, mondási vannak, de mindenkor van választya, engem meg is követett már egyszer.” Rákóczi László II. Rákóczi Györgynek, 1655. június 1. MOL E 190, MKA Archivum familiae Rákóczi, 23. cs. 6991. Azért fontos ez a levél, mert itt érhető tetten az idősebb és a fiatalabb politikus generációk közötti „stílus”-különbség. Rákóczi László egyébként jó kapcsolatban volt Wesselényivel, amikor megérkezett Pozsonyba az országgyűlésre Wesselényi volt az első, akit fölkeresett. Rákóczi László naplója i. m. 105–106.

55 Ebben a tanulmányban nincs lehetőségünk a Wesselényi család társadalmi beágyazottságának és kapcsolatrendszerének a részletes bemutatására. Ezt az életrajzi monográfia több fejezete tartalmazza. Most csak a nádorválasztás eredményének szempontjából legfontosabb megállapításainkat összegezzük. A házasságokra részletesen: *Várkonyi G.: Wesselényi Ferenc* i. m. 18–45.

56 A négy generáció: Wesselényi Ferenc udvarmester – Wesselényi István – Wesselényi Ferenc nádor – Wesselényi Ádám szendrői kapitány.

3. ábra.

A Wesselényi család házassági kapcsolatai, 1585–1667

pességen, Liptón és Túróc vármegyén át a Csallóközig terjedtek a család rokon kapcsolatai.

A közvetlen házassági kapcsolaton túl ezek a házasságok további rokonságokat eredményeztek, amelyeknek nemcsak a rokonság számszerű bővülését köszönhetette a család, hanem azt is, hogy a Wesselényi család hagyományos észak-magyarországi területeitől távolabb, a Dunántúlon is rendelkezhetett rokon kapcsolatokkal. Csak három család, a Dersffy, Csáky és Széchy már nagyon fontos kapcsolatokat hozott a Wesselényiek számára. A Dersffyek révén kerültek kapcsolatba az Esterházy családdal, a Csáky család a Forgáchokat és Batthyány családot hozta a rokonságba, a Széchyek révén pedig szorosabbra fűződött a kapcsolat a Forgáchokkal, Batthyányakkal, a Drugethekkel, valamint az Illésházy családdal. Ezekkel a rokonsági kapcsolatokkal Wesselényi Ferenc a Magyar Királyság legjelentősebb régióiban ismert volt. Ezeket a családi kapcsolatokat nem szabad túlértékelni, a személyes vagy politikai szimpátia nem követi mindig a családi kapcsolatok hálózatát, de lebecsülnünk sem szabad.

Wesselényi Ferenc 1655-re az ország ismert politikusa lett, jó szervezéssel mögé lehetett állítani a politikai elit többségét. Politikai értelemben Wesselényi az Esterházy Miklós nádor által felkarolt és az 1630-as években induló politikus generáció tagjaként méltán hivatkozhatott Esterházy Miklós örökségére: „...jó emlékezetű Esterhas Miklósnak én is igaz szolgálja valék, s mivel eszében nem sokat kaphattam, noha az mi keveske van, annak oktatásából lövődözök.”⁵⁷ Legutóbb R. Várkonyi Ágnes hangsúlyozta Wesselényi széles társadalmi és politikai elfogadottságát. Kiemelte, hogy az 1650-es évekre „...a Királyságban művelt és gazdag főurak, polgárok, köznemesek,

57 Wesselényi Ferenc Révay Lászlónak 1650. augusztus 14. TT 1880. 221.

értelmiségiiek fogtak össze, és Zrínyi vezetésével reformokat kezdeményeztek. Szorosabb vagy lazább, de lényeges kérdésekben többnyire szorosabb együttműködés alakult ki több főúr: Batthyány Ádám (1610–1659), Wesselényi Ferenc (1605–1667), Lippay György (1600–1666), Nádasdy Ferenc (1625–1671), Csáky István (1635–1699) és mások között.”⁵⁸ Wesselényi nádorrá választása ennek az összefogásnak az eredménye volt.

Wesselényinek a katolikus egyházhoz fűződő jó viszonyát nemcsak az érsekekkel Pázmánnyal és Lippayval fenntartott kapcsolata, hanem öccse, a jezsuita szerzetes Wesselényi Miklós is biztosította. Wesselényi Miklós éppen akkor lett a kassai rendház főnöke, amikor bátyja megkapta a felső-magyarországi kapitányságot. Feltehetőleg ennek a jezsuita kapcsolatnak köszönhetette Wesselényi azt a neki ajánlott könyvet, amely Nagy Konstantin és Szent István király életét állította párhuzamba.⁵⁹

A nádorválasztás évében megjelent könyv jezsuita szerzője, pater Kedd Jodoc ajánlásában kiemeli a Wesselényi család első tekintélyes képviselőjének, Wesselényi Ferencnek Báthory István lengyel király mellett szerzett érdemeit, majd ezek után tér rá az unoka, a megválasztandó vagy már a megválasztott új nádor tetteinek a dicséretére. Wesselényi méltatásának leghangúlyosabb eleme a török elleni harc, a sikeres katonai pályafutás ismertetése. Egyértelműen olyan propagandaműről van szó, mely egyszerre hangsúlyozza a Magyar Királyság katolikus hagyományait, utal a szintén katolikus erdélyi fejedelemeire és lengyel királyra, és méltatja azt a Wesselényit, akit mindezeknek a hagyományoknak az örökösének tart.

Wesselényi Ferencet nem csak Lippay György támogatása emelte a nádori hivatalig. Az esztergomi érsek egyedül nem lett volna képes elfogadtatni jelöltjét az országgyűléssel, hiszen a világi politikusok a vármegyékkel együtt határozott többséget jelentettek a szavazások alkalmával. Wesselényi leginkább a családja és a saját pályafutása során kialakított széles, az ország több régiójára kiterjedő kapcsolatrendszerének köszönhetette jelölését.⁶⁰ A katonai tisztségek során akár füleki kapitányként, majd felső-magyarországi főkapitányként is együtt kellett működnie a vármegyékkel, a városokkal. Ezért jól ismerte problémáikat. Tisztában volt a lehetőségeikkel és a korlát-

58 R. Várkonyi Ágnes: Európai játéktér – magyar politika 1657–1664. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. Bp. 2005. 581.

59 Constantinus Magnus Romano-Catholicus, Ecclesia antiqua Romano-Catholica, s. Stephanus, et primi Hungariae Reges Romano-Catholici. Jodoco Kedd Soc. Jesu. Viennae Austriae, typis Matthaei Ricty, An. Christi MDCLV. Ismertette: Kemény József. Új Magyar Múzeum, 1859. 504–506.

60 Külön kell foglalkoznunk Wesselényinek a magyar politikusokhoz, mint Zrínyi Miklóshoz, Batthyány Ádámmal, Rákóczi Lászlóhoz, Csáky Istvánhoz és Ferenchez, hogy csak a legfontosabbakat említsem, fűződő viszonyával, de erre itt most nincsen mód. A Zrínyivel való kapcsolatához lásd Várkonyi G.: Emlékirat i. m. passim; R. Várkonyi Á.: Az elveszett idő i. m. 303.; Uő: A rejtőzködő Murányi Vénus. Bp. 1987. (Labirintus) 128–134.

jaikkal is. Lippayé lehet az érdem, hogy megtalálta a legmegfelelőbb jelöltet, akit a magyar politikai elit meghatározó többségben támogatni tudott.

Az is bizonyos, hogy Wesselényivel szemben a rászavazó politikusok, vármegyei küldöttek nagy elvárásokat támasztottak. Súlyos belső viták, felekezeti érdekellentétek terhelték a magyar belpolitikát. A nádornak megoldást kellett találnia a végvári védelem egyre súlyosbodó helyzetére. Ráadásul figyelemmel kellett kísérnie az ország határain kívül zajló eseményeket, a Lengyelországban tomboló háborút, ami leginkább befolyásolhatta a Magyar Királyság jövőbeni helyzetét. Vajon lesz-e minderre ereje az ötvenes éveibe lépő új nádornak? Vajon meg tudja-e tartani az országgyűlésen megszerzett támogatottságát? Vajon valóban ő lesz-e a magyar politika integráló személyisége, ahogy a nádorválasztás eredménye alapján ezt joggal várhatták el tőle? Mindezekre a kérdésekre később fogunk visszatérni.

Gábor Várkonyi

FERENC WESSELÉNYI'S ELECTION AS PALATINE

Ferenc Wesselényi was elected palatine by a great majority at the diet of 15 March 1655. The diets of the 17th century, and of 1655 among them, have not yet been fully analysed by Hungarian historiography. Although several source publications and studies have already dealt with the diet of 1655, in most cases they were concerned with reasons for the failure of Croatian ban Miklós Zrínyi and why his name was not on the list of candidates for the office of palatine. This study reviews the process of palatine election from Ferenc Wesselényi's point of view.

In the months before the diet Hungarian politicians as well as the public were concerned most with, besides the coming diet, the war in Poland. In Poland, the permanent political crisis arising in the wake of the Cossack insurrection lead to the most tragic and devastating war of the country's history in the 17th century. Poland's stability was of foremost importance for Hungary as well as for Transylvania. Poland was a counter-balance of the Ottoman power in the basin of the Black Sea. Thus, it made a great difference which political power would replace the weakening Polish influence in the south and in the area north of the Carpathians. For the Hungarian politicians preparing for the diet the most important point was that the Polish situation should disturb neither the Habsburg dynasty nor the prince of Transylvania in their political preparations for the diet.

The sudden death of Ferdinand IV in the summer of 1654 made it clear that the diet, if only for the election of the new successor of the Habsburg dynasty, could not be postponed. The aim of Hungarian politicians, on the other hand, was to elect the prime political leader of the country, the palatine. There were several conjectures circulating about the person of the possible future palatine. Among them we find the names of Johann Puchheim, vice-president of the Council of War, Miklós Zrínyi Croatian ban, György Erdődy, István Csáky, Ádám Forgách and Lajos Nyáry. Interestingly, the later palatine, Wesselényi's name was linked by gossip with the office of

Lord Chief Justice. The most important precondition of attaining the position of palatine was to be on the list of candidates. In this respect, it was undoubtedly György Lippay, archbishop of Esztergom, who had the greatest influence and therefore any would-be candidate had to maintain a good relationship with him. Research has proved that of the possible candidates whose names were circulated both Puchheim and Zrínyi made contact with Lippay in the autumn of 1654. It is likely that in the question of the candidates György Rákóczi II, Prince of Transylvania also had discussions with the archbishop. Besides all this, it was also a prerequisite for the success of the election that a suitable candidate was found who would be able at the diet to obtain the votes of the delegates of the estates as well as those of the counties and the towns. As opposed to earlier guesses, it can be stated that among the candidates named the one who had the greatest chance for success was the one who had the trust and sympathy of the aristocrats present at the diet with a personal invitation, because their votes were far more valuable than those of the counties, towns and even of the ecclesiastics. Neither the votes of Croatia nor those of the so-called Protestant counties were adequate in themselves for anybody to rely on in a successful campaign for palatineship. In this respect, we need to modify our knowledge about the Hungary-related policies of the prince of Transylvania, who traditionally relied on the Protestants. Wesselényi was made an appropriate candidate by his wide-ranging network of kinship and friendship relations, and by his familiarity with the Transylvanian and Polish situation. His previous military and political career had made him well-known nationwide. By 1655, Wesselényi and the new generation of politicians around him, all of whom belonged formerly to Miklós Esterházy's circle, had become mature enough to fill the most important political position of the country: the office of the palatine. The 217 votes given to Wesselényi, out of the possible 335 and the 237 actually cast, signals that in 1655 he was really a politician accepted by consensus and the one that the Hungarian political elite expected their interests to be represented by.

Toma Katalin

Nádasdy III. Ferenc országbírói kinevezése

Adalékok az 1655. évi országgyűlés történetéhez

A magyar országgyűlések történetének megírása iránti igény a pozitívizmus korában vetődött fel. Amíg a Szilágyi Sándor irányítása alatt szerkesztett *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* a fejedelemség korának összes országgyűlését feldolgozta, addig a Fraknoi Vilmos szerkesztésében megindult MOE-sorozat, amelynek munkálatait később Károlyi Árpád vette át, csak az 1606-os diéta feldolgozásáig jutott el. Károlyi még előtanulmányokat végzett az 1608. évi országgyűlés történetéhez, de már befejezni nem tudta. Az anyaggyűjtés továbbfolytatását az 1960-as években Benda Kálmán és Péter Katalin vette át. Péter Katalin az 1655-ös országgyűlés számos részletét tárta fel *Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyarországi királyságára* című tanulmányában. A szerző a hiányosan fennmaradt országgyűlési naplók és kancelláriai források alapján igyekezett rekonstruálni az eseményeket. E kutatási eredményeket egészítette ki a *Síralmas panasz*, illetve *Síralmas könyörgő levél* keletkezési idejének meghatározására írott munkája.¹ Jelen tanulmány, amellyel köszönteni szeretném Péter Katalint, az 1655-ös országgyűlés kevésbé ismert eseményét, gróf Nádasdy Ferenc országbírói kinevezésének körülményeit ismerteti.²

Gróf Nádasdy III. Ferencet (1623–1671) származása, hatalmas vagyona, családi tradíciói valamint személyes ambíciói a 17. század derekának meghatározó, nagy befolyással bíró közéleti személyiségévé tették, ennek ellenére az utóbbi évtizedekig a történeti kutatás kevés érdeklődést tanúsított iránta. Alakja, mint több más kortársáé is, háttérbe szorult Zrínyi Miklós nagysága mögött, megítélését pedig többek között a bánnak tulajdonított

1 Az országgyűlések szerepéről: Benda Kálmán–Péter Katalin: Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben. Bp. 1987. (Előadások a Történettudományi Intézetben 6.) – Az 1655-ös országgyűlésre: Péter Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Századok 106(1972) 653–666.; Uő: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A *Síralmas panasz* keletkezéstörténete. Bp. 1973. (Irodalomtörténeti füzetek 83.)

2 Gróf Nádasdy Ferenc országbíró pályafutásának bemutatására Toma Katalin: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikai tevékenysége (1655–1666). Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. 2005. Nádasdy 1655-ös országgyűlési szereplése doktori disszertációm egy fejezetét képezi, jelen tanulmány e fejezet átdolgozott változata.

*Nádori emlékiratban*³ róla kifejtett sommás, nem éppen hízelgő vélemény határozta meg sokáig. Változást ezen a téren mindenekelőtt a művészet-történeti kutatások hoztak, amelyeknek köszönhetően a 17. század egyik leggazdagabb főúrnak műpártoló, műgyűjtő tevékenységéről egyre több ismerettel rendelkezünk. E munkák hatására, illetve ezzel párhuzamosan a történészek körében is felmerült az igény az országbíró pályafutásának újraértékelésére.

Nádasdy Ferenc egyéni karrierje szempontjából az 1655-ös országgyűlés fontos lépcsőfokot, a magyar méltóságok sorában második helyen álló országbírói tisztség elnyerését jelentette. A diéta idején 32 éves, hatalmas vagyon tulajdonosa, birtokai kezelésében majd két évtizedes tapasztalatra tett szert, gondos gazda hírében állt. Feleségével, Esterházy Juliannával, Esterházy Miklós nádor leányával népes családot mondhattak magukénak. A Vas megyei főispáni tisztséget már apja, Nádasdy Pál korai halála után egy hónapra, 1633. november 16-án megkapta,⁴ áttérése (1643. november 25.) pedig megnyitotta előtte az udvari hierarchiába való bekerülés lehetőségét: 1644. február 23-án királyi kamarássá, majd 1645. október 22-én az akkor éppen Linzben tartózkodó III. Ferdinánd magyar királyi tanácsossá nevezte ki. 1647. február 2-től Pálffy Pál utódjaként királyi főudvarmester, IV. Ferdinánd 1647. június 16-ai koronázása alkalmával 33 társával pedig arany-sarkantyús lovaggá ütötték.⁵ 1653-ban sógora, Esterházy Pál társaságában a

3 Először kiadta *Thaly Kálmán*: Gr. Zrínyi Miklós emlékirata II. Rákóczi György fejedelemhez 1653. Századok 2(1868) 633–648. A *Nádori emlékirat* szerzőségének kérdése az 1655-ös országgyűlés történetének alapvető problémája, amely az utóbbi években megjelent tanulmányok ellenére továbbra sem tekinthető lezártnak. Most csak utalni szeretnék a témában megjelent legújabb munkákra: *Várkonyi Gábor*: Emlékirat a nádorság ügyében. Irodalomismeret, 1995. 1–2. sz. 40–47.; *Bene Sándor*: A hír és közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi műveiben. ItK 100(1996) 369–394.; *R. Várkonyi Ágnes*: Az elveszett idő. Zrínyi Miklós nádori emlékirata? Hadtörténeti Közlemények 113(2000) 269–328.; *Borián Előd*: Lippay érsek és Zrínyi Miklós politikai vitája. A jezsuita történetíró, Kazy Ferenc alapján. Századok 134(2000) 913–931.; *Uő*: Lippay György és Zrínyi Miklós politikai vitája és megbékélése. In: *Uő*: Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében. Pannonhalma, 2004. (Pannonhalmi füzetek 50.) 283–320.

4 Főispáni kinevezése: MOL A 57, MKL Libri Regii, 8. k. 23. A címmel járó feladatok ellátását fiatalkorára való tekintettel III. Ferdinánd rendelkezése alapján Lippay Gáspár segítségével látta el.

5 Kamarási eskütételéről 1644. február 23-ai bejegyzés: ÖStA HHStA Oberhofmeisteramtsakten, Sonderreihe, Karton 19. Eidbücher Bd. I. p. 193. A tanácsosi esküt Linzben Wilhelm Slawata (1572–1652), Franz Christoph Khevenhüller (1588–1650), Maximilian Martinitz (1621–1680) titkos tanácsosok, Ferdinand Sigismund Kurz (1592–1659) birodalmi alkancellár, Johann Christoph Puchheim (1605–1657) titkos tanácsos és Pricklmann alkancellár előtt tette le: MOL A 57, 9. k. 657–658. Főudvarmesteri kinevezése: MOL A 57, 9. k. 688–689. Arany-sarkantyús lovaggá ütésére: Außführliche Beschreibung der ungerischen koeniglichen Croenung Iherer Mayestät Ferdinandi Quarti, Koenigs in Hungern vnd Boehaimb, Erzherzogen Oesterreich. Wien, Bey Matthaeo Cosmerovio. B2v. ÖStA HHStA Ältere Zeremonialakten Kt. 3.

regensburgi királykoronázásra utazott, ahol a koronázás napján mindkettőjüket a 14 újdonsült birodalmi lovag között találjuk: Nádasdy a kilencedik, sógora a tizenegyedik helyet foglalta el.⁶ Bár katonai erényekkel apjával és nagyapjával ellentétben nem nagyon dicsekedhetett, 1651-ben mint a területek örökös földesura, megkapta Alsólendva és Nempti főkapitányi tisztségét. Kinevezése érdekében Nádasdy kérésére valószínűleg Batthyány Ádám dunántúli főkapitány is bevetette befolyását Lobkowitz hercegnél, a Haditanács elnökénél.⁷

Nádasdy főúri kortársaihoz hasonlóan nagy várakozással tekintett az 1655-ös országgyűlés összehívása elé, amelyet a nádor és a trónörökös IV. Ferdinánd elhunytá tett szükségessé. Pálffy Pál 1653. november 26-án bekövetkezett halála után feladatait királyi helytartóként Lippay György esztergomi érsek látta el.⁸ A nádori méltóság betöltésére az 1608-as országgyűlés óta a Habsburg uralkodók ellentétes irányú igyekezete ellenére folyamatosan sor került. III. Ferdinánd, akinek először Pázmány Péter és Esterházy Miklós, majd Lippay György és Pálffy Pál közötti állandó véleménykülönbséggel kellett megküzdenie, Pálffy Pál halála után mindent megtett a palatinusi választás elhalasztása érdekében. Számolnia kellett továbbá azzal is, hogy a nádori tisztség betöltése körüli harc során jelentkező egyéni ambíciók a főurak között ellenségeskedést csíholnak, illetve a meglévő ellentéteket felszínre hozzák. A rendek azonban, rendi jogaikra és arra hivatkozva, hogy az érsek a nádor katonai feladatait nem tudja ellátni, minél hamarabb be akarták tölteni a megüresedett nádori széket. III. Ferdinánd királyt az 1646-ban magyar királlyá választott fia, IV. Ferdinánd 1654. július 9-én bekövetkezett halála és az ennek következtében megváltozott nemzetközi erőviszonyok végül rákényszerítették az országgyűlés összehívására. Az országgyűlési előkészületek során 1654 októberében Csáky László országbíró

6 Horn Ildikó: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653. Sic Itur ad Astra, 1989. 2–3., 4–5. sz. 21–48. 29. Vö. Feste in Regensburg. Von der Reformation bis in die Gegenwart. Hg. von Karl Möseneder. Regensburg, 1986. 224.

7 Levelei ez ügyben Batthyány Ádámhoz, 1651. január 2. Seibersdorf, MOL P 1314, Batthyány család családi levéltára, Missiles Nr. 32 213.; 1651. január 23. Keresztúr. MOL P 1314, Nr. 32 216. Főkapitányi kinevezéséről a Hofkriegsrat emlékeztetője az Udvari Kamarához: ÖStA HKA Hofffinanz Ungarn, rote Nummer 185. Konv. 1651. július, fol. 59–60.

8 Lippay György helytartói kinevezése 1654. január 31-én kelt: MOL A 35, MKL Conceptus expeditionum, n. 31/1954. Az adatért Tusor Péternek tartozom köszönettel. Lippay helytartói kinevezéséhez Zrínyi Miklós is gratulált: „Értettem, hogy az mi kegyelmes urunk, királyunk öfölsége ebben a palatinus vacantiában országunk directióját az Nagyságod kezeiben bízza, örülök, az Nagyságod méltóságos állapotján, és Istentül kívánok Nagyságodnak szerencsét mind ahhoz, mind mindenhez.” A levélen a hónap nincs feltüntetve, csak az év, 1654 és a nap, 14. A helytartói kinevezés dátuma alapján a februári hónap jöhet szóba. Zrínyi Miklós: Összes munkái. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 2003. (Magyar Remekírók, Új folyam) 626.

is távozott az élők sorából, így esedékessé vált a *judex curiae* tisztségének betöltése is.⁹

A nádorságra pályázó személyekből nem volt hiány. Az 1650-es évek közepére felnőtt egy, a pályáját Esterházy Miklós nádor alatt kezdő, illetve Pálffy Pál nádor alatt folytató nemzedék, amelynek tagjai közel egyforma kvalitásokkal rendelkeztek, országrésznyi birtokokat irányítottak, s karrierjük csúcsát jelentette volna a nádori tisztség elnyerése. Még az idősebbek is elég fiatalok voltak ahhoz, hogy megválasztásukkal hosszú időre lezáródjon a nádorság betöltésének kérdése. A versenytársak között Csáky István (1603–1662) a legidősebb, korban őt követte Wesselényi Ferenc (1605–1667), Forgách Ádám (1609–1681), Batthyány Ádám (1610–1659),¹⁰ a legfiatalabbnak Nádasdy és Zrínyi (1620–1664) számítottak. A főuraknak azzal is kellett számolniuk, hogy az uralkodó az új nádor esetleges korai halála után nehezen lesz kényszeríthető újbóli nádorválasztásra. Ilyen körülmények között érthetően elkeseredett küzdelem indult meg a jelöltségért.

Az országgyűlés összehívása nagyon vontatottan haladt. III. Ferdinánd király közvetlenül IV. Ferdinánd temetése után tárgyalta a magyar tanácsosokkal a diéta Szent András napján (november 30.) történő megnyitásáról, de szinte biztos volt, hogy erre a pestis kitörése és főleg a császárné akkor várható gyermekágya miatt január előtt nem kerül sor.¹¹ Az országgyűlési

9 Halálával kapcsolatosan Hedly Mátyás levele Lippaynak, amelyben arról tudósít, hogy a *iudex curiae* halálán nagy a szánakozás a hercegnében – utalás Csáky Borbálára, Hannibal Gonzaga herceg feleségére. 1654. október 19. Bécs. PL AS AR Classis X. Nr. 196. 1654. VII–IX. cs. p. 312–313. MOL Mf. 2653. Rákóczi László egy hónappal később az országbíró haláláról tudósítja Lippayt. 1654. november 28. Makovicza. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1654. XI–XII. cs. p. 143–145. MOL Mf. 2654. Temetéséről özvegye, Batthyány Magdolna levele Lippay Györgynek, amelyben kéri az érseket, hogy férje temetésének közeledtével becsássa hozzá néhány nappal korábban Hedly Mátyást Pozsonyba. 1654. december 20. Pozsony. Uo. p. 212–213. Az országbíró titokzatos haláláról, megmérgezéséről: 1655 tavaszán felesége, Batthyány Magdolna kérésére Pozsonyba hozatja át az uralkodó a mérgezéssel gyanúsított János nevű szolgát: III. Ferdinánd utasítása Szelepcvény kancellárhoz. 1655. március 24. Pozsony. MOL A 35, 1655. 85. Az ügyben lefoglák, majd szabadon engedték Forgách Ádám német titkárárt, Christophorus Greinert és egy bizonyos Martin Steiner cipésmestert. Az ügyről a kancellária jelentése az uralkodóhoz: 1655. április 24. MOL A 35, 1655. 172.

10 Horn Ildikó meggyőzően bizonyította, hogy Forgách Ádám születési éve nem az elfogadott 1601, hanem 1609 körüli időre tehető. *Horn Ildikó: Nemesi árvák. In: Gyermek a kora újkori Magyarországon. Szerk. Péter Katalin. Bp. 1996. 51–90.; itt: 87.*

11 Mednyánszky Jónás IV. Ferdinánd temetése körül 3 hétig Bécsben tartózkodott, onnan tájékoztatta a fejedelmet az országgyűlés összehívásával kapcsolatos tervekről. A levél vége hiányzik, így csak a tartalma alapján lehet következtetni keltezésére. *Szilágyi Sándor: Mednyánszky Jónás jelentései II. Rákóczi Györgyhez és ennek anyjához. TL 1874. 23. sz. 361–364. Heinrich Stäyger svéd ügyvivő Bécsből 1654. augusztus 2/12-én küldött jelentésében említi, hogy a király 14 napon belül ki akarja bocsátani az országgyűlési meghívókat, szeptember 2/12-én azt említi, hogy teljes a csend, október 11/21-én azt jelentette, hogy a járvány miatt halogatják, december 6/16-án pedig azt írja, hogy 1655. január 28-ra bevezik*

meghívók végül 1654. november 11-én keltek, de fennakadásokkal mentek ki, amiben mind szándékosság, mind figyelmetlenség is közrejátszott. A gyűlés összehívásának újabb dátumát 1655. január 24-ben határozták meg. Három nappal a megjelölt időpont előtt Szelepchény Pozsonyba érkezett, hogy a diéta halasztásáról tárgyaljanak. Az urak nagy része, Lippay érsek kivételével támogatta a kancellár javaslatát. Szelepchény ezután visszament Bécsbe, hogy a király döntsön az ügyben. Az uralkodó végül a halasztás mellett döntött: Nádasdy 1655. január 28-án Bálintffy Jánosnak írt levelében arról tudósítja őt, hogy a császár február 20-a előtt nem fog Pozsonyba indulni.¹²

A megyei követválasztások szintén vontatottan haladtak.¹³ A soproni követválasztó gyűlés csak január 14-én ült össze, vele egy időben volt a Vas megyei gyűlés, amelyre Nádasdy Esterházy Mihályt küldte követként.¹⁴ A soproni gyűlésen Nádasdy heves ellenállása ellenére a megye egyik követének Vitnyédy Istvánt választották meg. 1655. január 15-én kelt levelében Nádasdy felháborodottan tudatta Lippayval, hogy Bezerédy György mellett, akit az ő nyomására Sopron megyei viceispánná választottak, a másik Sopron megyei követ Vitnyédy István lett. Kérte az érseket, hogy próbálja meg a dolgot utólag megakadályozni, de Szelepchény kancellárnak ne szóljon az ügyről.¹⁵

Négy nappal később írt levelében Nádasdy előadta az érseknek elképzelését, hogyan lehetne kirekeszteni Vitnyédyt a követek közül: miután több, az országgyűlés elé kerülő ügyben érdekelt fél, erre hivatkozva próbálják meg őt kizárni azok sorából. Megerősítésként III. Ferdinánd is írjon a persónálisnak, hogy kapitányokat, prókátorokat és harmincadosokat ne fogadjon el követként, és az is bekerülhetne a parancsolatba, hogy egy várostól két követnél többet ne küldhessenek.¹⁶ Nádasdy szavai azt bizonyítják, az ügy-

megnyitását. *Heckenast Gusztáv*: Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652–1662. TSz 26(1983) 2. sz. 205–223., 206.

12 „Ő felsége cancellarius uramot Posonba küldte volt, hogy a consiliarius urak tetszését vegye, haladjon-e az gyűlése vagy continuáltassék pro termino: variáltanak az voksok, nagyobb résznyire azt suadealták, hogy haladjon: egyedül érsek uram ő nagysága igen impugnálta, hanem hogy continuáltassék pro termino.” Mednyánszky Klobusiczkynek: 1655. január 21. Trencsén. *Szilágyi Sándor*: Az 1655-ös országgyűlés történetéhez. TL 1874. 7. sz. 99–102.; Nádasdy levele Bálintffy Jánosnak a február 20-a utáni időpontról: 1655. január 28. Seibersdorf. MOL E 185, MKA Nádasdy család levéltára. MOL Mf. 6896.

13 Mednyánszky arról ír Klobusiczkynek, hogy „innen is az emberek későre fognak gyűlni: mivel Dunán túl is csak most választják a követeket”. *Szilágyi S.*: Az 1655-ös országgyűlés i. m. 101.

14 Nádasdy levele Batthyánnak. 1655. január 10. Seibersdorf. MOL P 1314, Nr. 32 383.

15 Nádasdy Lippaynak 1655. január 15. Seibersdorf. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. cs. p. 78–79. MOL Mf. 2654.

16 Nádasdy Lippaynak, 1655. január 19. Seibersdorf. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. cs. p. 117–118. MOL Mf. 2654.

védek és harmincadosok országgyűlési követé választása az 1649. évi XLIV. törvénycikk ellenére megtörtént: a szabályozás szerint ugyanis nem vehettek volna részt az ország rendjeinek ülésében. Érdekes módon, Vitnyédy kapcsán Nádasdy nem hivatkozott a már meglévő törvénycikkelyre, pedig ez lett volna a legkézenfekvőbb. Az 1655-ös országgyűlésen a kérdés újból szabályozásra került, de a LXII. törvénycikk más megfogalmazásban és erőteljesebben intézkedik a kérdésben: a rendek körül ügyködő ügyvédek ki kell tiltani az ülésekről. A törvényi szabályozás elsődleges célja az volt, hogy a főurak közötti peres ügyekben a feleket képviselő ügyvédek részrehajlóan ne befolyásolhassák az országgyűlés döntéseit. A törvény azonban nemcsak az egyéni érdekek megnyilvánulásának, illetve a főúri rend és a köznemesség harcának, hanem a modern kori törvényhozói és bírói hatalom szétválasztása egyik lépcsőfokának is tekinthető.

Az országgyűlés megnyitását megelőzően Lippay, Szelepcshény és Nádasdy 1655. február 7-én Kismartonban találkoztak, ahol valószínűleg a nádori jelöltek kérdése is szóba került. Oda várták Batthyányt is, de ő nem érkezett meg arra hivatkozva, hogy addig nem tud megindulni, amíg nem rendezi a végházak dolgát.¹⁷ Batthyány Ádám bizonyos érdektelenséget mutatott az országgyűlés iránt, de talán ez csak azzal magyarázható, amire több főúr is hivatkozott: addig nem megy Pozsonyba, amíg a király meg nem indul, ami húsvét előtt nem fog bekövetkezni.¹⁸

Batthyányval ellentétben Nádasdy energikusan készült a diétára, és többszörösen sürgette a főkapitányt is azzal, hogy ő már szolgálait is elküldte Pozsonyba szállást foglalni, majd 1655. február 22-én egy szolgáját küldte fel Bécsbe megtudni a király indulását.¹⁹ Ferdinánd Pozsonyba való ünnepélyes bejövételére végül 1655. március 3-án került sor.²⁰

17 Lippay Batthyáynak 1655. február 7. Kismarton. MOL P 1314, Nr. 29 335. A levélben az érsek tudósítja Batthyányt, hogy Auersperg hercegtől kapott levelet, melyben tudatja őt, a király szeretné, ha Nádasdy, az érsek, a kancellár és Batthyány együtt tárgyalnának. Lippay Batthyáynak két nappal később írt levelében már azt írja, hogy Losy Mihály tornai esperest és esztergomi kanonokot küldte hozzá, hogy tájékoztassa őt a tárgyalásokról. 1655. február 9. Kismarton. Uo. Nr. 29 334. Végházakról Batthyány Lippaynak 1655. február 10. Szalonak. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. cs. p. 194–195. MOL Mf. 2654.

18 Erdődy György és Forgách Ádám a király indulásáig nem voltak hajlandóak megindulni. Erdődy György levele Lippaynak, 1655. február 11. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. cs. p. 207–208. MOL Mf. 2654. Forgách Ádám levele Lippaynak 1655. február 17. Uo. p. 223–224.

19 1655. február 13-án Keresztúron írt levelében Nádasdy rákérdezett Batthyánynál, hogy mikor indul Pozsonyba. MOL P 1314, Nr. 32 393. Szállásfoglalás ügye: Nádasdy Batthyáynak 1655. február 14. Sárvár. Uo. Nr. 32 394. Nádasdy tudósítja Batthyányt szolgája Bécsbe küldéséről. 1655. február 22. Keresztúr. Uo. Nr. 32 398.

20 *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. III. 1648–1686. Bp. 1893. 93.

A nádorok jelölésének joga a király kezében volt, a jelöltek kiválasztásában pedig Lippay György esztergomi érsek, királyi helytartó, illetve mellette Szelephény György kancellár játszott döntő szerepet. A nádori jelöltség körüli küzdelmek megindulásával egy időben valós és kósza hírek, találgatások röppentek fel a lehetséges jelöltek személyeiről. Wesselényi Ferenc Lippay Györgyhez írt levelében reményét fejezte ki, hogy olyan palatinust és országbíróat választanak, aki a haza és az anyaszentegyház javára tesz. Tudósítja őt továbbá arról is, hogy nagy küzdelem kezdődött a jelölés körül, de ígéri neki, hogy mindenről híven fogja tájékoztatni.²¹ Wesselényi soraiból látható, hogy igyekszik mindent megtenni Lippay támogatásának elnyerése érdekében. Az érseknek iránta érzett jóakarata veszélybe is került, amikor felröppent a hír, hogy Forgách Ádám palatinussá, Pálffy Miklós újbárány kapitánnyá és Wesselényi országbíróvá lenne. A hír eljutott Lippayhoz is, és Wesselényinek minden erejét be kellett vetnie az érsek meggyőzésére, hogy az ő nevét méltatlanul keverték az ügybe. Beteges állapotával védekezett, ami nem teszi lehetővé számára, hogy bármit is cselekedjen.²²

Az osztrák származású, de komoly magyarországi tapasztalattal és kapcsolatrendszerrel rendelkező Hans Christoph Puchheim (Puchheim) egykori komáromi főkapitány (1639–1651), a Haditanács akkori alelnöke (1651–1657) neve szintén felmerült a nádori jelöltek között, azonban valószínűleg maga és a bécsi udvar is tisztában volt azzal, hogy vajmi kevés esélye lenne megkapni a tisztséget.²³ Az esztergomi érsekhez szóló levelében biztosította Lippayt arról, hogy magyar nyelvű levele ellenére nem akarja a nádori tisztséget, ő már megtette a javaslatát Nyáry Lajos mellett, csak a magyarokkal szemben érzett jóindulat miatt ír neki magyar nyelven.²⁴

Nádasdy szintén igyekezett megszerezni Lippay támogatását a nádorság elnyerése ügyében. Kedveskedett neki szekfű küldésével, majd familiárisát, Szegedi Ferencet küldte hozzá udvarolni. Nádasdy leveleiből az is kiderül,

21 Wesselényi Ferenc Lippaynak: 1654. november 30. Enyiczke. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1654. XI–XII. cs. p. 161–162. MOL Mf. 2654.

22 Wesselényi Lippaynak: 1655. január 14. Szendrő. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. cs. p. 70–71. MOL Mf. 2654.

23 Személyére *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a XVI–XVII. században. TSz 39(1997) 257–288., itt: 284., valamint *Henry Schwarz*: The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century. Cambridge, 1943. 325–326. Puchheim nádori ambícióiról: *Széchy Károly*: Zrínyi Miklós I–V. Bp. 1896–1902. III. 54., továbbá *R. Várkonyi Á.*: Az elveszett idő i. m. 303–304. – Hans Puchheim irathagyatékát, amely főleg magyar vonatkozású iratokat tartalmazott, 1993-ban árverezték el a Schönborn-Buchheim grófok. A kötetekbe kötött iratok rövid ismertetése: Bibliothek der Grafen von Schönborn-Buchheim. Teil IV. Antiquariat Deuticke. Wien, 1993.

24 Puchheim Lippaynak: 1654. december 2. Bécs. „Nem azért írok kegyelmednek magyarul, hogy palatinusságot affectualjon, mert azt én Nyáry Lajos uramnak még el megengedtem, hanem hogy magyaroknak igaz jó akarójuk vagyok.” PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1654. XI–XII. cs. p. 168–170. MOL Mf. 2654.

hogy a magyar politika egy másik kulcspozícióját birtokló személlyel, Szelephény György magyar kancellárral a viszonya nem volt felhőtlen. Szelephény ekkor már tíz éve, 1644 ősze óta kancellár, a király elő kerülő felterjesztések az ő kezén mentek át. Mivel a kancellár állandóan az uralkodó mellett tartózkodik, számos olyan információ birtokosa, amelyek a vidéki birtokaikon élő magyar urakhoz nem jutnak el, illetve az esetek nagy részében ő az egyik hírforrás magyar ügyekben. A két főúr rossz viszonyának oka talán az Esterházy-örökség körüli küzdelmek, amelyben Szelephény a nádor halála után, 1645–1648 között Nádasdy ellenében járt el, és most sem akart egy bizonyos birtokügyben Nádasdy javára intézkedni arra hivatkozva, hogy III. Ferdinánd fia megválasztása előtt – *ante electionem regis* – nem akar senkit sem elkedvetleníteni. Lippay közbenjárására végül továbbította az érsek Nádasdy ügyében írt levelét a királynak. Nádasdy hálálkodva köszönte meg Lippay közbenjárását.²⁵

A lehetséges jelöltek között szerepelt még Erdődy György, Csáky István és végül de nem utolsósorban Zrínyi Miklós neve,²⁶ aki szintén igyekezett az érsek támogatását megszerezni: Keglevich Zsigmond és Ivanovich Tamás főember szolgálát küldte Lippayhoz, hogy járjanak közben érdekében.²⁷

Miután nem ismerjük a követi utasításokat, bizton nem lehet eldönteni azt sem, hogy a bán jelöltsége esetén az erdélyi fejedelem és Lórántffy Zsuzsanna követei őt vagy pedig más jelöltet támogattak volna. Az erdélyi fejedelem a magyar arisztokrácia más tagjaival is jó viszonyt ápolt, már az 1655-ös országgyűlés előtt összeköttetésben állt Nádasdy Ferencsel, ahogy

25 Nádasdy Lippaynak: 1654. november 13. Seibersdorf. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1654. XI–XII. cs. p. 79. MOL Mf. 2654.; továbbá 1654. november 16. Seibersdorf. Uo. p. 97.; 1654. november 28. Seibersdorf. Uo. p. 147. Szelephény levele, amelyben tudósítja Lippayt, hogy beviszi a Nádasdy ügyében írt levelét, és megírja neki a resolútiót: 1654. november 24. Bécs. Uo. p. 126–127.

26 „Az palatinalis dignitatusnak egynéhány competitori vannak, némelyek Nádasdy uramat (kinek részét tuealja esztergami érsek uram, ha az locumtenentiait nem obtineálhatná), némelyek Erdődy György, Zrínyi Miklós uramat mondják; sokféle vélekedések vannak, az kik mind addig bizontalanok, míg az candidatiót nem látjuk: de sokan azt is beszélik, Csáki István uramat is candidálnák. Baxa István levele 1655. február 23., Pozsony. *Szülőgyi S.*: Az 1655-ös országgyűlés i. m. 115–116.

27 1654. április 10-ei, Csáktornyan kelt levél, miszerint Ivanovics Tamást küldi Pozsonyba. „Megérti Nagyságod úkegyelmetül, hogy az én minden kívánságom együtt fog járni Nagyságod parancsolatjával, és soha sem Nagyságodtul, sem atyafiátul el nem távozik, szolgálatom. Sok bizonyos okaim vannak arra reménségemre, hogy Nagyságod az maga kegyelmét soha túlem meg nem vonja, holott soha engem senki más képpen nem látott, hanem az Nagyságod böcsületi mellet szólva. Es ez az mastani igiretem, kit lölköm üdvösségével kötök, hogy hü szolgálja leszek Nagyságodnak, nagyobb zálog lehet Nagyságodnál, hogy sem minyjáknak azoknak igireti, az kiknek szokása, hételenségkor megalázzák magokat. *Zrínyi M.*: Összes munkái i. m. 635. 1654. november 4-ei levele Keglevich Zsigmondot ajánlja figyelmébe. Uo. 650. Vö. *Tusor Péter*: Néhány észrevétel a költő Zrínyi leveleinek legújabb kiadása kapcsán. MKSz 115(1999) 116–120.

erre Péter Katalin is felhívta a figyelmet: Mednyánszky Jónás 1651. augusztus 20-ai jelentése szerint Nádasdy annyira felháborodott az érsek azon levelén, amelyben tanácsolja az uralkodónak, hogy a magyarországi ügyekben ne törődjék a magyar urak véleményével, hogy csatlakozott Pálffy Pál pártjához.²⁸ A jó kapcsolatokat tovább ápolta a gróf a fejedelemmel: 1652-ben Rákóczi paripát küldött Nádasdynak, és a levelezés folytatódott közöttük.²⁹ II. Rákóczi György emberei 1653 novemberében Nádasdy Ferencnél, Batthyány Ádámnál és Zrínyi Miklósnál jártak követségbe, útjuk során értesültek Pálffy Pál haláláról. A nádorság kérdése szinte biztos, hogy szóba került a tárgyalásokon, de ekkor még legkevésbé ismerhették a fejedelem szándékát.³⁰

Ilyen előzmények után pattanásig feszült volt a hangulat Pozsonyban március első napjaiban. Amikor 1655. március 10-én a rendek képviselői összejöttek, hogy meghallgassák a királyi előterjesztéseket, nagy megütközéssel reagáltak Szelephény szavaira, amikor előadta a király kívánságát a nádorválasztás elhalasztásáról. A király látva a rendek felzúdulását, belátta ennek lehetetlenségét, és 1655. március 15-én előterjesztette a jelöltek neveit, akik közül elsőprő többséggel Wesselényi Ferenc került megválasztásra.³¹

28 *Péter Katalin*: Zrínyi terve i. m. 657. Mednyánszky Jónás levele kiadva: TT 1891. 218.

29 II. Rákóczi György Mednyánszky Jónáshoz. 1652. január 27. „Akarván kedveskednünk Nádasdi Urnak, mi holnap inditunk paripát ő kegyelme számára.” MOL P 497, Mednyánszky család levéltára, 2. cs. 1. t., p. 13. A fejedelem szintén Mednyánszky Jónásnak írt levelében kéri őt, juttassa el Nádasdynak levelét, emberei képében majd ő is meglátogatja őt, és kéri Mednyánszkyt, munkálkodjék „hozzánk kötelezni” Nádasdyt.

30 Mednyánszky II. Rákóczi Györgyhez, melyben tudósítja a fejedelmet, hogy megkapta a december 27-ei levelét, és továbbküldte abból a Nádasdynak és a kancellárnak szövegeket. A továbbiakban így ír: „Ő Nagysága (mármint Nádasdy) nekem azt írja, hogy az nagyságod főember szolgálait Zrínyi Battyáni uraméktul mindennap visszavárja magához, az alatt az Auersperg hercegnek küldetett szekeres lovakat ő nagysága magánál tartatja, mivel az hosszú út megvonta volt valamennyire őket, hogy ott megnyugosztaltatván az úti megcsappanásban, megjavuljanak és visszatérven Ébeni uramék, annál csinosabban bepraesentáltassanak az hercegnek: eddig úgy hiszem, megtértenek Nádasdy uramhoz.” A levél keltezése hiányzik, Szilágyi az 1655-ös időpontot pedig tévesen adta meg. A követség, a december 27-ei időpont és az alapján, hogy az országbíró még életben van, a levél megírását 1654. január elejére datálom. *Szilágyi S.*: Mednyánszky Jónás jelentései i. m. 377–379.

31 „Az minapiban kegyelmes asszonyom, nagyságodnak megírtam, hogy sok untatásink voltak arról, hogy palatinusnak választása haladott volna jüvendű gyűlésre: de mivel semmi úttal nem akartunk rámenni, mai napon azért ő fölsége aláküldvén az candidatusok nevét, lettek candidatióban az pápisták közül Csáki István és Vesselény Ferenc uram, ő nagyságok. Evangelicusok közül Prini György uram és Tököly Sigmund uram. Csáki uramra csak két voks ment, Tököly uramra semmi, Prini György uramra huszonötig, Vesselény uramra két százig és így Vesselény uram lén palatinusunkká,” Mednyánszky Jónás levele Lórántffy Zsuzsannához. 1655. március 15. Pozsony. Továbbá *Zsilinszky M.*: A magyar országgyűlések i. m. 101–103.

Nem tudjuk, hogy Nádasdy számolt-e az országgyűlés kezdetekor azzal, hogy neve nem került be a jelöltek közé. Zrínyi az országgyűlés előtt már kevés reményt fűzött hozzá, hogy bent lesz „competitorok” között, mégis nagy csalódással vette tudomásul az eredményt.³² Eddig nem találtam nyomát annak, hogy Nádasdy hogyan reagált közvetlenül a nádorválasztás után Wesselényi megválasztására. Klobusiczky András név szerint csak Zrínyi Miklós és Csáky István elkeseredettségéről ír, a többi úrról csak általánosságban beszél.³³ Az adott körülmények között az ambíciók ismeretében érthető az elkeseredés az urak részéről, mint az is, hogy ideig-óráig nagy haraggal tekintettek Lippay érsekre.

Wesselényi megválasztása az elmúlt évtizedek kutatásai szerint nem tekinthető ugyan Lippay György egyedüli művének: az udvar is olyan nádort akart választani, akinek a személye garancia lehet arra, hogy legalább az érsek és a nádor ellenségeskedése nem nehezíti meg a döntéshozatalt, ami Zrínyi, illetve akár Nádasdy megválasztásával másként alakult volna. Véleményem szerint ezzel azonban nem lehetséges kétségbe vonni Lippaynak Wesselényi jelölésében játszott jelentős szerepét, amire a négy évvel későbbi országgyűlés előtti szavai is utalnak: „Legyen engedelmost kegyelmed és szófogadó édes palatinus uram, az tette bizony kegyelmed az palatinusi koronát fejében kegyelmednek merni fogadása kegyelmednek, hogy az én jó tanácsomat és intésemet követi.”³⁴ Az új nádor helyzetét mindenesetre alaposan megnehezítette, hogy a magyar közvélemény mindvégig az érsek kreatúráját látta benne és még egy generációval később, az újabb nádorválasztásra készülődve, 1681-ben is úgy emlékeztek rá.³⁵

32 Jelöltségének lehetőségeiről így ír Zrínyi Rákóczinak 1655 elején: „semmi bizonyos reménységem még nincsen, hogy úfölsége candidatusok között méltóztatik-e tenni. De bizom Istenben és az Nagyságod fejedelmi assistentiájában.” 1655. január–február. *Zrínyi M.: Összes munkái* i. m. 653–654. A palatinus-választás lezajlása után: „Quidquid super voluere, peractum est. Az én mortificatióimról s az ittvaló állapotokról tudom, hogy Klobusiczky uram ír Nagyságodnak. Kirekesztettük ugyan az papokat az palatinusságból, bizony verejtéssel és fáradsággal, de megadtuk az árát, én továbbra is adós leszek német uraimnak.” Zrínyi Miklós levele II. Rákóczi Györgynek 1655. március. 15. Pozsony. *Zrínyi M.: Összes munkái* i. m. 655.

33 „Az urak mint agyon ütettek úgy járnak, lator áruló érsek dolga, mind nagyságod és urak bosszújára cselekedte azt, haragszik Csáki István is, mert őtet csak azért hitták volt fel, szidja az érseket.” Klobusiczky András levele II. Rákóczi Györgyhez. *Szillágyi S.: Az 1655-ös országgyűlés* i. m. 116–118.

34 Lippay levele Wesselényinek: 1659. április 12. Nagyszombat. MOL E 199, MKA Archivum familiae Wesselényi, a. II. 65. Nr. 24. *Tusor P.: Lippay György levelei* i. m. 228.

35 Erdődy Kristóf familiárisát, Spissius Istvánt instruálva emlékezik meg Wesselényi nádorról, „aztis kitanultam, hogy ennekutánnak az érsekek akarattján nem jár őfelsége, mert valamikor azok recommendatiójára cselekedett, nem volt jó kimenetele, kit az utóbbi szegény Lippaitól recommendált Wesselényi [Veselénij] effectusban megmutatkozott.” 1681. március 31. ÖStA HHStA Familienarchiv Erdődy, Lad. 7. Fasc. 1. Nr. 21. Az értékes hivatkozásért Koltai Andrásnak tartozok köszönettel.

A nádorválasztással kapcsolatosan még egy dologra szeretnék kitérni, amely szintén közrejátszhatott abban, hogy az 1650-es évek második felében az erdélyi fejedelem Nádasdy Ferencsel és nem Zrínyi Miklóssal igyekezett együttműködni. Klobusiczky András korábban említett, 1655. március 23-án II. Rákóczi Györgynek írt jelentése sorait olvasva szinte túlzónak tűnt számomra, ahogy Zrínyi Miklós elkeseredéséről írt: nem győzte hangsúlyozni, hogy milyen devócióval viseltetik a fejedelem iránt. Ugyanakkor levelét a követ azzal kezdte, hogy szándékosan nem beszélt Zrínyinek az érsek és fejedelem közötti levelekről, „mert az igen exacerbatus lévén, vagy együtt vagy másutt, vagy udvarnál vagy az urak között lehetetlennek tartom, hogy ki ne mondaná és így prostituálnék nagyságod”.

Sajnos, nem tudni, milyen tartalmú levelekről van szó, de elképzelhető, hogy Lippay előre tájékoztatta a nádorjelöltekről a fejedelmet, amiről Zrínyit nem informálták. Lehetséges, hogy Klobusiczky a fejedelem utasítása nélkül, vagy éppen parancsára ígért támogatást Zrínyinek, ő azzal és túlzó szavaival csak a helyzet kényes voltát akarta érzékelni. Feltevésünket II. Rákóczi Györgynek egy 1655. április 25-én Lippayhoz írt levele támasztja alá, amelyben nehezményezi, hogy régen nem írt neki az érsek, pedig ő fiúi szeretettel bír feléje. A továbbiakban tudósítja őt, hogy az új palatinus bizalmat kíván, de az érsek úgyis tudja, hogy mi a véleménye Wesselényivel kapcsolatosan, ezt már tavaly is közölte vele. Ennek ellenére szolgálni akar az ausztriai háznak, így hajlandó kompromisszumokra, és a bizalmat továbbra is meg akarja tartani Lippayval. Két nappal később írt levelében újból fiúi ragaszkodásáról biztosította az érseket.³⁶

A fejedelem szavai úgy is értelmezhetők, hogy ha nem is örült, de elfogadta Wesselényi jelölését, talán követei útján hajlandó volt szavazni is rá, de ne várja tőle az érsek az új palatinus támogatását. Ebből azonban az következik, hogy a horvát bánt csak hitegette támogatásával, miközben a háta mögött kompromisszumot kötött az érsekkel. Ilyen összefüggésben érthető az országgyűlés befejezése után II. Rákóczi Györgynek Mednyánszky Jónásnak szóló levele, amelyben azt írja, nem bánja, hogy a titulust nem kapta meg a bán, és számol azzal is, hogy nem fog ezentúl neki szolgálni Zrínyi

36 „Az új Palatinus őkegyelme ír levelet, kívánja az confidentiát, de tudja kegyelmed jól, tavaly is miket mondtunk kegyelmednek, ha akkor nem követhettük, mennyivel inkább most arra semmiképpen nem ígérhetjük magunkat, annál inkább már böcsületünkben kezdettünk őkegyelmétől sértődni, erről, egyebekről is Klobusiczky Ur által bővebben írt kegyelmed, legyen hitele őkegyelme szavainak kegyelmednél. Mi akárhik mit hirdessenek az Ausztriai háznak szolgálni kívánunk azon módok szerint mint kegyelmednek megmondottuk, el hiszi azt ő Felsége császári kedvében meg tart szegény hazánkat szabadságában diplomákati is megtartja és tartatja.” II. Rákóczi György levele Lippayhoz. 1655. április 25. Gyulafehérvár PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. 330–334. MOL Mf. 2654. Az 1655. április 27-ei levél uo. p. 328–329.

Miklós.³⁷ Talán a fejedelem nádorválasztás körüli szerepe lehetett az egyik oka, hogy az országgyűlés után kapcsolatuk elhidegült, és a fejedelmi és császári udvar között a közvetítést az '50-es évek második felében Nádasdy Ferenc bonyolította. A már korábban is meglévő kapcsolatuk az országgyűlés alatt kezdett szorosabbra fűződni. Nádasdy egyrészt biztosította a fejedelmet szolgálatáról, Rákóczi pedig Nádasdy főember szolgája, Landor Péter által, aki a gróf követeként a fejedelemnél járt, gazdag ajándékkal örvendeztette meg a jövőendő országbíró,³⁸ majd 1655. június 2-ai jelentkezésekor közli a fejedelemmel, hogy Mednyánszky Jónással szóban üzent neki néhány dolgról, elképzelhető, hogy országbírói ambícióiról is.³⁹

Mint korábban említésre került, Nádasdy Ferencet talán nem érte nagy meglepetésként, hogy neve nincs a nádori jelöltek között. Az országbírói tisztség betöltése még nem történt meg, valószínűleg ez volt az ára, hogy belenyugodjék a nádorválasztás eredményébe. Minderről tanúskodik Lippay Györgyhez 1655. június 17-én írt levele, amelyben sürgeti az érseket, hogy jelölésével kapcsolatosan adott ígéreteit most már váltsa be: a király már csak az érsek kérvényezésére vár, hogy kihirdesse Nádasdy országbírói kinevezését. A levél tartalma szerint a jelöltetést titokban kellett tartani Nádasdy ellenfelei előtt, s csak a király megválasztása után kerülhetett rá sor.⁴⁰ Nádasdy azonban nemcsak Lippay megnyerésén fáradozott, hanem az udvarban is keresett kapcsolatokat, nem kisebb személyt, mint Auersperg herceget, III. Ferdinánd mindenható főudvarmesterét és első miniszterét nyerte meg maga számára.⁴¹ Nádasdynak szüksége is volt Auersperg befolyására, Lippay ugyanis az utolsó pillanatokban megvonta támogatását Nádasdytól: többszöri kérésére sem hajlandó bemenni a királyhoz a kérvénnyel, hogy az kihirdesse donációját. Nádasdy nem értette, miért kell titkolni a dolgot, amit már mindenki tud: Csáky István az első között volt, akinek tudomására jutott, Zrínyi már gratulált neki és biztosította őt, hogy ha ellenezte volna jelöl-

37 „Zrini ur titulusát nem banjuk, bizony ő kegyelme tudja jobban maga értékét, ahhoz legyen szerencsés, nem kételkedek abban ezen ő kegyelme maga megváltoztatja eddig való kötelességét.” II. Rákóczi György Mednyánszky Jónásnak. 1655. július 21. MOL P 497, 2. cs. 1. t. p. 5.

38 „Légyen s maradjon Nagyságod ennekutána is maroknyi magyar hazánknak csendes békeségének erős gyámola, melyet mi is szolgák segíteni bizony szívesen fogunk.” Nádasdy II. Rákóczi Györgynek. 1655. április 24. Pozsony. Továbbá *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczi György fejedelem összeköttetése Nádasdy Ferencel. Századok 8(1874) 441–476., itt: 454. 1655. május 24-ei, Pozsonyban kelt levelében Nádasdy a fejedelem pazar ajándékát köszöni meg. Uo. 454–455.

39 Nádasdy Ferenc II. Rákóczi Györgynek 1655. június 2. Pozsony. *Szilágyi S.*: II. Rákóczi György fejedelem i. m. 455.

40 Nádasdy Lippaynak 1655. június 17. Pozsony PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. cs. MOL Mf. 2654.

41 Auersperg támogatásának bizonyítéka Nádasdy Lippayhoz írt levele: 1655. június 23. Pozsony. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. cs. p. 380. MOL Mf. 2654.

lését, akkor sem tette volna meg, Batthyány pedig állandóan sürgeti, hogy deklarálja végre kinevezését. Elgondolkodtató, ahogy Forgách Ádámról nyilatkozik, akivel „eddig is keveset gondolt az Udvar”.

Az érsek azonban nem mozdult Nádasdy ügyében, hiába sürgette őt a gróf két további levelében. A halogatás pedig Nádasdy presztízsveszteségét jelenthette: gyorsan fel is röppentek a hírek, hogy mégsem kapja meg a tisztséget, ami ha igaz lett volna, nevetség tárgyává teszi őt, miután egyes főurak már gratuláltak is neki.⁴² Végső elkeseredésében Auersperg hercegehez fordult Nádasdy, aki megígérte neki, hogy a Lipót koronázása után hét-főre (azaz június 28-ra) teszik kinevezése kihirdetését. Végül a kinevezésről szóló oklevél 1655. június 25-ei dátummal kelt, kihirdetésére pedig a koronázási lakoma előtt, június 27-én került sor.⁴³

A főúr tisztában volt vele, hogy személyének, tisztségének tekintélye csorbát szenved az országbírói kinevezése körüli hercehurca miatt. Ilyen körülmények között nem is csodálkozhatunk rajta, hogy az érsek és az újonnan kinevezett országbíró között 1655 augusztusáig megszakadt a kapcsolat, Nádasdy csak ekkor jelentkezett újból az érseknél, s hallgatását diplomatikusan elfoglaltságának tulajdonította.⁴⁴

Lippay támogatása megvonásának több oka lehetett. Nem zárható ki, hogy az érsek ellenezte az erdélyi fejedelem és Nádasdy közötti kapcsolatok szorosabbá válását, de véleményem szerint ez csak másodlagos érvként hozható fel. A nádorválasztásban tevékeny szerepet játszott érsek valószínűleg nem vállalhatta nyíltan Nádasdy melletti elkötelezettségét, hiszen más, a palatinus választásával elégedetlen főúr számára is megfelelő kárpótlás lehetett

42 A Lippayhoz írt sürgető levelek: a már említett 1655. június 17-ei, Pozsonyban kelt levél, továbbá 1655. június 22. Pozsony. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. cs. p. 377. MOL MF. 2654.; 1655. június 23. Pozsony. Uo. p. 380.; és egy keltezetlen levél, tartalmából tekintve erre az időre datálható. Uo. p. 376.

43 Nádasdy levele Lippayhoz: 1655. június 23. Pozsony. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. cs. p. 380. MOL MF. 2654. Országbírói kinevezéséről szóló eredeti oklevél: MOL E 144, MKA Történelmi Emlékek, 1655. június 25. A kihirdetésre végül június 27-én került sor, erre vonatkozólag l.: Nádasdy Lippayhoz, 1655. június, nap nincs feltüntetve. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. I–VI. cs. p. 376. MOL MF. 2654.; valamint ezt a napot tünteti fel: Caspar Jongelinus: Palatinorum et Iudicum Curiae Regni Hungariae Catalogus. In: Mathias Bél, Scriptores rerum Hungaricarum II. Vindobonae, 1746. 838–859., különösen 859. 1655. június 29-én kelt a Magyar Udvari Kancellária értesítést küldött más kormánysszervekhez, az Udvari Kamarához, a Haditanácshoz, a Birodalmi Kancelláriához, a Cseh Kancelláriához és az Alsó-Ausztriai Kormányhoz, hogy az uralkodó Nádasdy Ferencet nevezte ki országbíróvá. MOL A 35, 1655. Nr. 204.

44 „...s hogy az Gyűléstől fogva Nagyságodnak nem írtam, oka az, hogy más nagyobb dolgokban ítéltm foglalatosnak, kikben alkalmatlankodnom nem akartam.” Nádasdy levele Lippaynak 1655. augusztus 14. Szentjános. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. VII–XII. cs. p. 136–137. MOL MF. 2655.

volna a *judex curiae* tisztsége. Nádasdy megválasztásán neve ismeretlensége miatt különben még a velencei követ is csodálkozott.⁴⁵

Ráadásul Nádasdy nem az az ember volt, akit könnyen lehetett irányítani, amelyet majd a későbbi éveknek a nádor és az országbíró közötti ellenségeskedése is jól bizonyít. A két méltóságviselő küzdelme szinte azonnal az országgyűlés után fellángolt, és a következő éveket folyamatosan végigkísérte. A viták sokszor abból fakadtak, hogy az országbíró túllépett hatáskörén és olyan ügyekbe is beleszólt, amely a nádor feladata lett volna. Az érsekek szemben sem palástolta véleményét, amikor igen erélyes hangon szinte utasította őt, hogy milyen lépések megtételére van szükség a király személyének sikeres megválasztása után, és ha a koronázás napjáról aznap döntés születik a diploma felől is kell tárgyalni.⁴⁶ Lippay a kioktató hangot minden bizonnyal sértésként értékelte. Nádasdy mással is, mégpedig Erdődy Györggyel keveredett vitába Mária Eleonóra magyar királyné 1655. június 6-án tartott koronázási lakomáján. A koronázási lakoma alatt Erdődy György főkamrás sérelmesnek érezte, hogy az ebéd után Nádasdy nyújtotta a keszkenőt a királynénak, az ügyben még Wesselényi palatinusnál is panaszt tett. Nádasdy döntőbírónak az ügyben Lippayt kérte fel. Az érseknek szóló levelében azzal érvelt, hogy udvarmesterként már 1647-ben is ő adta a keszkenőt IV. Ferdinándnak a koronázási lakomán.⁴⁷ A grófnak a ceremóniális előírások szerint igaza volt, és annak védelmében azonnal vállalta a konfrontációt, és az úgymond kényes helyzetbe az érseket is belerángatta.⁴⁸

45 Giovanni Nani jelentése, 1655. július 1. Pozsony. ÖStA HHStA Dispacci di Germania vol. 105–106. pag. 276.

46 „Az electio felől több particularitasnak a végére nem mehetek, meg lévén Isten áldásával az Electio, bizonyos követség által az császárnak Ű Fölségének denunciálják az Statusok, hogy mint kegyelmes Urunknak szerelmes Fiát, Leopold Herczeget, jövődöbeli királyunknak aláztatosan könyörögvén ő Fölségének, méltóztassék consetialni. Magához is az Herczeghez követeket költetik küldeni és megjelenteni, hogy elválasztatott: ezt az elmúlt választáskor Bécsben denunciálták, ott lévén akkori Istenben elnyugodott kegyelmes Urunk. Ha az koronázat napjának is holnap akar Nagyságotok bizonyost végezni, úgy látom, vagyon kedve hozzá az Embereknek in eo casu, az leendő Diploma felől emlékeztet fognak tenni, úgy az mint az szegény király koronázatjakor.” Nádasdy levele Lippaynak. 1655. további keltezés hiányzik, de a tartalmából következtethetően a király megválasztásának napja előtt íródott. PL AS AR Cl. X. Nr. 196. 1655. X–XII. cs. p. 543. MOL Mf. 2654.

47 Nádasdy Ferenc levele Lippay Györgynek, 1655. június 6. PL AS AR Cl. X. 1655. X–XII. cs. p. 351–352 MOL Mf. 2654. Mária Eleonóra királyné koronázási lakomájának rendje: *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Századok 138(2004) 1005–1101., különösen 1082–1086.

48 A *titulus*- és *praecedencia*-viták nem csak magyar jelenség, Thomas Winkelbauer Gundaker von Liechtensteinről írott munkájában számos példát hoz fel erre vonatkozólag a bécsi udvarból: *Thomas Winkelbauer*: Fürst und Fürstendiener Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. Wien–München, 1999. (MIÖG Ergänzungsband 34.) 291–320.

Nádasdy Ferenc országgyűlési szereplésének, országbíróvá választásának bemutatásán keresztül nemcsak egy egyéni karrier alakulásának szemléltetésére nyílt lehetőség, hanem mintegy esettanulmányként a magyar rendi főméltóságok közötti kapcsolatrendszer összetettségének, az egyéni és a közérdek bonyolult összefonódásának hangsúlyozására is alkalmat adott. Az már egy következő kutatás tárgya, hogy a bécsi kormányzat mennyire ismerte e viszonyokat, és milyen módon igyekezett a köztük lévő ellentétet saját céljai elérésére felhasználni.

Katalin Toma

FERENC NÁDASDY III'S APPOINTMENT AS LORD CHIEF JUSTICE

To this day, Hungarian historiography has failed to write a complete history of the diet of 1655. Of its events, the greatest attention has been paid to the palatine election and, first of all, to the genesis of the Palatine's Memorandum. This study discusses a lesser known event of the diet, the circumstances of Ferenc Nádasdy's (1623–1671) appointment as Lord Chief Justice. Through presenting the count's role at the diet, it becomes possible not only to illustrate his personal career but also to sketch the complex network of relationships between the Hungarian feudal dignitaries.

The diet of 1655 was an important milestone in Ferenc Nádasdy's personal career. Consequently, he looked forward with great expectations to the summoning of the diet, which was made necessary by the deaths of the palatine and Crown Prince Ferdinand IV. At the time of the diet, Nádasdy was 32 years of age, owner of an enormous fortune and several offices at the court, and was characterised by qualities no inferior to those of his rivals for palatineship.

Nádasdy played an active role in preparing the diet. He was in constant contact with Chancellor Szelepcsényi, Archbishop Lippay and the other aristocrats, and obtained all the available information about the king's preparations. During the delegate elections of the counties he tried to carry through his point and get his candidates elected, which however, as in the case of István Vitnyédy, he did not always managed to achieve.

We do not know whether Nádasdy seriously considered the possibility of his candidacy for palatineship. As attested to by the Venetian envoy's report, he was still a relatively unknown person at the time, but this in itself does not exclude the possibility of his personal ambitions. To foster his nomination for the post of Lord Chief Justice, he strived to attain Lippay's support, who in contemporary popular opinion had an outstanding role in Wesselényi's election as palatine. This latter motif may also have had a part in the archbishop's decision to withdraw his support from Nádasdy at the last moment because he could not openly take on this commitment. In view of the events, it can be understood that subsequently the archbishop's relationship with the Lord Chief Justice became tainted for a time. Finally, Nádasdy managed to gain Emperor Ferdinand III's seneschal, Duke Auersperg's support. The charter of his appointment as Lord Chief Justice was dated 25 June 1655 and was announced before the coronation feast, on June 27.

Pálffy Géza

A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről

Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Vat mellett
1663. szeptember 17-én

Péter Katalin történetírói pályája során többször foglalkozott a kora újkori magyar történelem legnagyobb formátumú magyar hadtudósa, a költő és hadvezér Zrínyi Miklós életével. A mindig segítőkész és őszintén érdeklődő Tanárnőt születésnapja alkalmából ezért a Zrínyi-kutatás egyik hosszú ideje vitatott, rejtélyes kérdésének megoldási kísérletével szeretnénk köszönteni. A hatalmas Zrínyi-szakirodalomban ugyanis szinte nincs két olyan munka, amely az 1663. őszi, nevezetes vati hadimustra időpontjáról, helyszínéről és menetéről azonos információkat közölne. Pedig minden kutató egységesen úgy véli, hogy a hadiszemle Zrínyi életének egyik nagy eseménye volt, hiszen itt lett – mint a legújabb összegzés is állítja – „Magyarország katonai főparancsnoka”.¹

Mindezekről a téma ez ideig perdöntőnek tekintett és legtöbbet hivatkozott forrása, Esterházy Pál nevezetes *Mars Hungaricus* – a kritikai kiadás magyar fordítása szerint² – az alábbi szavakkal számolt be: „Magyarország nagyméltóságú nádora, Wesselényi Ferenc gróf átkelve a Dunán Sopronba, onnan Kőszegre ment, hogy egybegyűjtse a magyar katonaságot, s miután a mágnásokkal együtt határozott a dolog felől, általános hadiszemlét rendelt szeptember nyolcadikára a Marcal folyó mellett fekvő Vat kastélynál, ami végbe is ment, és azok, akik már előzőleg Marcaltónél ütöttek táborn, örömmel jöttek oda; úgy, hogy a nádor érkezésekor tízezer magyar vonult fel, akiknek láttára a nádor nem tartotta vissza örömkönyeit, majd bemenve sátrába, azon a napon pihent.

Másnap reggelre kelve, megérkezett a hősök hőse, Zrínyi Miklós gróf horvát bán, akit attól a naptól kezdve mindvégig mindenkinél jobban szerettem, s akit ő szent császári és királyi felsége, a nádor és más előkelő urak ugyanott a magyar seregek főgenerálisának nyilvánítottak, mindnyájunknak

1 R. Várkonyi Ágnes: Európai játéktér – magyar politika 1657–1664. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. Bp. 2005. 577–614., itt: 604.

2 Esterházy Pál: *Mars Hungaricus*. S. a. r. Iványi Emma. Bev., szerk., jegyz. Hausner Gábor. Bp. 1989. (Zrínyi-könyvt. III.) 131.

igen nagy öröme. Választottak és megerősítettek azután más főtiszteket is. Zrínyi vicemarsalljává ugyanis Batthyány Kristóf grófot, a Kanizsával szembeni végek főkapitányát tették, fraknoi gróf Esterházy Pál főudvarmester pedig vezérőrnagy lett; s így haladtak tovább a kisebb tisztségek felé, s mindenről jó rendben gondoskodtak.

Eközben, mivel Zrínyi gróf visszament Muraköz szigetére a csapataiért, a magyarok a főgenerális visszatéréséig ugyanitt tábornoktáborban ültök. Mindezek ismeretében a legfőbb kérdés az, mennyire hihetünk Esterházy egykori feljegyzései alapján, de utólag papírra vetett, lelkes hangnemű és a kutatás által szinte „mindig pontos”-nak tekintett³ beszámolójának.

Az eddigi elképzelések

Esterházy páratlan értékes munkájára támaszkodva a kutatás jelentős része ez ideig 1663. szeptember 9-re tette a dunántúli hadimustra időpontját és Zrínyi főparancsnokságának kezdetét. Így gondolta ezt már a 20. század legelején életrajzírója, Széchy Károly,⁴ miközben a tanulmányunk témájával részletesen foglalkozó Kovács Sándor Iván erre vonatkozó véleményét egy többszörösen átdolgozott közlemény címében is kifejezte, noha szerinte Vaton Wesselényi nádor vezetésével „már szeptember 8-án [is] volt egy seregsemlé”.⁵ De ugyancsak a 9-ei dátumot adja meg a korszak kétkötetes, úgynevezett akadémiai Magyarország-története és a magyar történeti kronológia is.⁶ A *Mars Hungaricus* kritikai kiadása ugyanakkor – R. Várkonyi Ágnes 1984. évi, a hadisemlék levéltári források nyomán elsőként ismertető vizsgálatára⁷ építve – 1989-ben már azt állította, hogy Zrínyi „a hadimustrát szeptember 9. és 16. között” tartotta meg.⁸

3 Iványi Emma szerint Esterházy „a hadjáratnak azokról az eseményeiről, amelyekben maga is részt vett, bizonyára feljegyzéseket készített, s ezek alapján írta le a történeteket, helyenként részletesen és mindig pontosan”. Uo. 11., illetve Perjés Géza bizonyos kételyei a mű megbízhatóságáról: *Perjés Géza: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború*. In: Uo. 25–99., itt: 57.

4 Széchy Károly: Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664. V. Bp. 1902. (Magyar Történeti Életrajzok) 40.

5 Kovács Sándor Iván: Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregsemléje a Dunántúlon 1663. szeptember 9-én. In: *Uő: A „Syrena” és a szobor*. Pécs, 1993. (Pécsi Tudománytár) 15–26., az idézet: 17., illetve ugyanezen véleménye: Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London, 1664. Bev., szerk., jegyz. uő. Bp. 1987. (Zrínyi-könyvtár II.) 400.: 53. j.

6 R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi mozgalma és a török háború. In: *Mo. tört. 1526–1686. 1090–1154.*, itt: 1111.; és *Mo. tört. kron. 1526–1848.* 483.

7 R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban. *TSz* 27(1984) 3. sz. 341–369., itt: 364.; és második kiadása, kisebb módosításokkal és új címmel: Zrínyi szövetséglevele. In: *Uő: Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok*. Bp. 1994. 91–121., itt: 116.

8 Esterházy P.: *Mars Hungaricus* i. m. 477.: 120. j. (Hausner Gábor munkája.)

Mindezek ismeretében feltűnő, hogy ugyanezen kötet történeti bevezetőjében Zrínyi életének egyik alapos ismerője, Perjés Géza másként vélekedik. Szerinte a hadiszemlét nem maga Zrínyi, hanem Wesselényi Ferenc nádor tartotta, és ez az ő értelmezésében is – Esterházy beszámolóját szó szerint elfogadva – már egy nappal korábban megtörtént: „Szeptember 8-án a nádor hadiszemlét tart Vaton.”⁹ A kiváló hadtörténész emellett Zrínyi életrajzának újabb, bővített kiadásában is kitartott.¹⁰ Sőt határozott állásfoglalása a költő és hadvezér életének egyik legelmélyültebb ismerőjét is álláspont-változtatásra készítette. Várkonyi Ágnes 1987-ben már úgy vélte, hogy a felső-magyarországi Szendrő mellett 1664. szeptember 4. és 10. között tartott hadimustra időpontját többek között az „1663. szeptember elejei [vati] hadimustrára” emlékezve jelölhették ki, hiszen – miként szemléletesen érvelt – „a 17. század embere a dátumoknak, évfordulóknak különös jelentőséget tulajdonított. 1664. szeptember eleje a kellő látványossággal kezdett dolgok évfordulója.”¹¹ 1996-ban ugyanő egy újabb, programadó Zrínyi-tanulmányában pedig már teljességgel Perjés Géza véleményét fogadta el: „Vaton a szeptember 8-ai seregszemlét a haderő megszervezésének időt rabló munkája követi.”¹² Mindezek után meglepő, hogy G. Etényi Nóra – számos korabeli nyomtatott hírlevél tudósítása alapján – több helyen arról ír, hogy „Zrínyi Miklós a szeptember 12-e és 14-e közötti vati hadimustra után 30 000 fős serege élén Érsekújvár felmentésére indul”.¹³ Czigány Istvánnak a magyar katonaság 1663–1664. évi szerepvállalásáról újonnan közzétett, figyelemre méltó írása ugyanakkor teljességgel Perjés szeptember 8-ai datálását követi.¹⁴ Toma Katalin Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályájáról számos

9 Perjés G.: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 55. Így vélekedtek már a 19. század végén Esterházy életrajzírói is: *Bubics Zsigmond–Merényi Lajos: Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713.* Bp. 1895. (Magyar Történeti Életrajzok) 156.; vö. még *Bubics Zsigmond: Eszterházy Pál Mars Hungaricus.* Bp. 1895. 34.

10 Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. 2., bőv. kiad. Bp. 2002. (Osiris monográfiák) 373.

11 „Mégis a szeptember 4–10-ei időpont annyira egybevághat a háború másik nagy eseményével, az egy évvel azelőtt megtartott vatti hadimustrával, hogy úgy véljük, talán eleve ehhez is igazították.” R. Várkonyi Ágnes: *A rejtőzködő Murányi Vénus.* Bp. 1987. (Labirintus) 204–209., az idézetek: 206.

12 *Uő.* Európa Zrínyije. ItK 100(1996) 1–2. sz. 1–39., itt: 11.

13 G. Etényi Nóra: Német hírek – magyar törekvések. A magyar főméltóságok török elleni politikája az 1663–1664-es német újsághírekben. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 346–357., itt: 352.; és ugyanez: *Uő.* Hadszínér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003. 137.

14 Czigány István: A magyarországi katonaság és az 1663–64. évi törökellenes háború. In: *Háború és béke a XVII. század második felében. Tanulmányok.* Szerk. Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs. Szentgotthárd, 2004. 7–26., itt: 16. Ugyanezen esztendőben megjelent könyvében viszont szeptember 9-ét említi: *Uő.* Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. Bp. 2004. 93.

újdonságot feltáró, friss disszertációja viszont szeptember 16-ra teszi az eseményt.¹⁵ A szakirodalomban tehát szeptember 8. és 16. között szinte csaknem minden nap felmerül a Wesselényi vagy Zrínyi tartotta mustra időpontjának.

A hadiszemle dátumához hasonlóan az irodalomban komoly különbségek mutatkoznak helyszínének meghatározásában is. Az 1663. évi háborút érintő szerzők többsége – az eseménnyel részletesebben nem foglalkozva – pontosabb helyszínmegjelölés nélkül egyszerűen Vatról avagy a Dunántúlon fekvő Vatról beszél. A 19. század közepén Ráth Károly, majd a 20. század elején Széchy Károly a helységet a Vas megye szombathelyi járásában fekvő „Váth”-tal, illetve „Vat”-tal (régiesen Vált/Vát, ma hivatalosan Vát, Szombathelytől mintegy 15 km-re északkeletre) azonosította.¹⁶ R. Várkonyi Ágnes kutatásai (1984, 1987, 1994, 2005) pontosabb helymeghatározás nélkül szintén a Vas megyei vagy egyszerűen a nyugat-dunántúli lokalizáció mellett foglaltak állást.¹⁷ A *Mars Hungaricus* kritikai jegyzeteit összeállító Hausner Gábor viszont 1989-ben – az Esterházy művében említett Marcal-parti vati kastély miatt – a mustra helyszínének már nem a Szombathely közeli települést, hanem a Vas megyében fekvő, Marcal-parti Vatot nevezte meg, amelyet Felsővattal azonosított: „Vat (ma Felsővat, Vas m.)”.¹⁸

A lokalizáció kérdésében ennél is nagyobb fordulatot hozott Kovács Sándor Iván 1990. évi közleménye, melynek eredményeivel kapcsolatban azonban 1991-ben, majd összegző jelleggel 1993-ban maga támasztott kételyeket.¹⁹ Ő előbb a Marcal jobb partján, a Veszprém megyében fekvő Vat (ma Külsővat) mellé tette a hadimustrát. Előzetes véleményének oly nagy hatása volt, hogy a külsővati Polgármesteri Hivatal falán 1988. szeptember 29-én, azaz még a témában született írását megelőzően, napjainkig látható emléktáblát avattak, nevezetesen – mint felirata mondja – „Zrínyi Miklós 1663-ban Vaton tartott főparancsnoki hadiszemléjének emlékére”.²⁰ A kiváló irodalomtörténész eredeti álláspontját büszkén rögzíti a Veszprém Megyei Élet-

15 Toma Katalin: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). Doktori disszertáció. ELTE BTK Történeti Doktori Iskola. Bp. 2005. 146. Köszönöm Toma Katalinnak, hogy munkáját használhattam.

16 Ráth Károly: Gróf Wesselényi Ferenc nádor némely nevezetes levelei 1663-ból. Új Magyar Múzeum 4(1854) 7. sz. 43–58., itt: 46.; Széchy K.: Gróf Zrínyi Miklós i. m. V. 48.: 1. j.

17 R. Várkonyi Á.: Zrínyi Miklós szövetsége i. m. 364.; Uő: Zrínyi mozgalma i. m. 1111.; Uő: Zrínyi szövetséglevele i. m. 116.; és Uő: Európai játéktér i. m. 604.; vö. még ugyanígy: Czigány I.: Reform vagy kudarc? i. m. 93.

18 Esterházy P.: Mars Hungaricus i. m. 530.: 102. j.

19 Írásai eredetileg a veszprémi Új Horizont kulturális folyóiratban láttak 1990-ben és 1991-ben napvilágot, amelyeket kiegészítve 1993-ban együtt tett közzé: Kovács S. I.: Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregszemléje i. m.

20 A tábla fényképe napjainkban az interneten is megtalálható: <http://www.ekmk.hu/emlekhely/Emlekhelyek/h101005.html> (a letöltés ideje 2006. január 7.).

rajzi Lexikon Zrínyi-szócikke és a Zrínyi dunántúli tartózkodásait néhány éve számba vevő összegzés is.²¹ Ugyancsak Kovács Sándor Iván hívta fel a figyelmet a *Mars Hungaricus* kritikái kiadása felsővati azonosításának pontatlanságára, megállapítva, hogy a Marcal jobb partján fekvő Külsővattal átellenben, a folyó bal partján napjainkban csupán Mersevát (így á-val!) helységet találjuk, amely 1906-tól létezik, miután a Vas megyei Belsővat ezen a néven egyesült a tőle északnyugatra fekvő Merse községgel.²²

Noha 1996-ban Külsővat történetéről regionális tekintetben is igen színvonalas, interdiszciplináris tanulmánygyűjtemény született, ez sem oldotta meg Kovács Sándor Iván 1993-ban megfogalmazott kétkedését: „Kérdés azonban változatlanul: melyik Vat mellett kell voksolnunk, Wesselényi (és Zrínyi) seregszemléjét illetően?”²³ A Külsővaton megjelent kötetben Koppány Tibor és Ilon Gábor egy nagyon figyelemre méltó dolgot mégis bizonyítottak. Mind a mai Belsővát területén, nevezetesen annak Vas megyei vati részén (közel a Marcalon átívelő hídhoz), mind Külsővaton, az egykori Egyházasvaton létezett a 17. században egy-egy kastély.²⁴ Míg az előbbi 1650-ben a napjainkban már jól ismert veszprémi, majd vasi alispán, Káldy Péter²⁵ újonnan emelte, az utóbbit kihalásáig a Hosszútóthy familia birtokolta. Mindez még nehezebbé teszi a seregszemle helymegállapítását, hiszen Esterházy munkája csupán egy *castellum Watt penes fluvium Marczae situmot* említ,²⁶ amely alatt elvileg bármelyik kastélyt érthetnénk.

Mindezekén túl az eddigi kutatás arról sem alakított ki egységes véleményt, mit kell pontosan értenünk Zrínyi Vat mezején életbe lépő „főparancsnoki” tiszten, a Vitnyédi István által *generalissimusságként*²⁷ emlegetett poszton. Az elmúlt évtizedekben erről is meglehetősen eltérő elképzelések születtek. Nevezték őt az általa 1663 októberében használt és sokat citált *totius Nationis Hungaricae dux* titulus²⁸ alapján „az összes magyar csapatok fő-

21 „1663. szeptember 9-én Külsővaton kikiáltották a török ellen induló hadak fővezérévé.” Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon. Főszerk. Varga Béla. Veszprém, 1998. 567.; és Németh József: Dunántúli Zrínyi-lábnymok nyomában. Irodalomismeret, 2001. 3–4. sz. 25.

22 Kovács S. I.: Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregszemléje i. m. 20–21.

23 Uo. 22.

24 Koppány Tibor: A külsővati plébániakert címeres sírköve. In: Tanulmányok Külsővat történetéből. Szerk. Ilon Gábor. Külsővat, 1996. 165–171.; Ilon Gábor: Adatok Külsővat késő középkori történetéhez a régészeti emlékek tükrében. Uo. 115–132.

25 Dominkovits Péter: Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2003. 183–206.

26 Esterházy P.: Mars Hungaricus i. m. 228.

27 Fabó András: Vitnyédi István levelei 1652–1664. I–II. rész. MTT 15(1871) 1–272.; és uo. 16(1871) 7–268., itt: II. 122.: Nr. 338. stb.

28 Zrínyi Tarczy János győri alispánhoz a komáromi táborból, 1663. október 16-án: Zrínyi Miklós: Összes művei. II. Levelek. Kiad. Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor. Bp. 1958. 334–335.: Nr. 284. és 564–565.

parancsnokának”, „az összes magyar hadak vezérének”, „az egész magyar nemzet vezérének”, „az egész magyar sereg főparancsnokának”, valamint „a magyar mezei sereg fővezérének” és „a magyar hadak fővezérének” is.²⁹ De gyakran bukkan fel Zrínyi „Magyarország főhadvezére”-ként, „Magyarország főparancsnoka”-ként, „a királyság katonai főparancsnoka”-ként, „országos generális”-ként, „a magyarországi csapatok főparancsnoka”-ként vagy – miként a legújabb összegzésben – „Magyarország katonai főparancsnoka”-ként.³⁰ Sőt Klaniczay Tibor egyenesen úgy vélte, hogy „az a tény, hogy Zrínyi az összes magyar csapatok főparancsnoka lett, és a német fővezértől teljesen független hatáskört kapott, példátlan eset Habsburg-Magyarország történetében.”³¹ Végül az 1980–1990-es évek fordulóján Várkonyi Ágnes azt is felvetette, hogy „a vatti hadimustrán 1663. szeptember 9-én az *Áfium* szavaival magyarázták meg az összegyűlt több mint tízezer fegyveresnek, miért és hogyan kell harcolniuk”.³²

Az 1663. évi vati hadimustra története tehát – noha Zrínyi életében különleges pillanat lehetett – mind a mai napig megválaszolatlan kérdések és rejtélyek sorozata. Az alábbiakban ezeket igyekszünk részben ismert, részben újonnan feltárt források elemzésével tisztázni.

A nemesi felkelés meghirdetése és Zrínyi „fővezéri” tisztének kérdése

A vati hadimustra történetét csakis az 1663. évi nemesi felkelés keretében érthetjük meg. Bár ennek részletes ismertetésére – terjedelmi okokból – most nincs lehetőségünk, fontosabb eseményeit (meghirdetés, irányítás, gyülekezés stb.) mégis szükséges áttekintenünk. Az ország törvényei, különösen az 1662. évi 5. törvénycikk³³ értelmében I. Lipót magyar király az oszmán csapatok Belgrádhhoz közeledése idején, 1663. június 7-én Bécsben kelt parancs-

29 Az említés sorrendjében: R. Várkonyi Á.: Zrínyi mozgalma i. m. 1111.; Kovács S. I.: Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregszemléje i. m. 16.; Zrínyi Miklós: Összes művei. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 2003. 758.: Nr. 358.; Mo. tört. kron. 1526–1848. 483.; Czigány I.: A magyarországi katonaság i. m. 16. és Perjés G.: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 55.

30 Bubics Zs.: Eszterházy Pál i. m. 35.; R. Várkonyi Á.: Zrínyi Miklós szövetsége i. m. 364.; Uő: A rejtőzködő Murányi Vénus i. m. 142., illetve 185.; Uő: Európa Zrínyije i. m. 11.; Uő: Európai játéktér i. m. 604. Érdemes megjegyezni, hogy a tisztséget a 20. század elején – mint látni fogjuk – Zrínyi életrajzírója még többé-kevésbé helyesen értelmezte. Széchy K.: Gróf Zrínyi Miklós i. m. V. 39–40.

31 Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. 2. átdolg. kiad. Bp. 1964. (Irodalomtörténeti könyvtár 14.) 746.

32 R. Várkonyi Á.: A rejtőzködő Murányi Vénus i. m. 209–210. Bár e feltevést Kovács Sándor Iván „képtelenség”-nek tartja (Kovács S. I.: Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregszemléje i. m. 24.), Várkonyi Ágnes szerint ezt „a hadimustra levéltári anyaga is megerősíti”. Uo. 26.

33 CIH IV. 226–231.

levelében Magyarország rendjei és vármegyei számára az egész országra kiterjedő általános vagy személyest felkelést (*generalis seu personalis insurrectio*) hirdetett.³⁴ Ebben a felkelő csapatok mustráinak időpontját Szent László ünnepére, azaz június 27-re rendelte. Parancslevele a Magyar Tanáccsal való vitáktól sem mentes tárgyalások eredményeként született meg. Ennek tagjaival az uralkodó – március–áprilisi pozsonyi előzetes tárgyalásokat követően – június első három napján a Bécs melletti laxenburgi nyári rezidencián a törökellenes védelem legfőbb kérdéseiről hosszasan értekezett. Bár az udvarban az inszurrekció összehívását – meglehetősen elavult és nehezen használható volta miatt – nem tartották égetően szükségesnek,³⁵ a magyar főméltóságok ehhez a nemesi előjogok (elsősorban az adómentesség) és saját katonai hatáskörüik védelme, sőt talán még birtokaik oltalmazására felhasználható volta miatt szívésen ragaszkodtak; még az ekkor a felső-magyarországi főkapitányi tisztségbe történő beiktatása miatt Kassán tartózkodó Wesselényi Ferenc nádor távollétében is.³⁶ A konferenciáról határvidéki lekötöttsége miatt szintén hiányzó³⁷ Zrínyi Miklós horvát-szlavón bán június eleje táján ugyan az Udvari Haditanácsnak az általános felkelést maga is javasol-

34 „...generalem seu personalem insurrectionem, in articulis sive legibus regni decretam, nominatim vero iuxta continentiam articulo quinto proximae dietae et reliquorum ibidem citatorum” ÖStA HHStA UA AA Fasc. 176. Konv. B. fol. 45.; ÖStA HHStA Reichsarchiv, Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten [a továbbiakban MEA RTA], Fasc. 218. Tom. VII. Nr. 4., illetve több megyei levéltárban, lásd például Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára, Sopron; Sopron vármegye levéltára [a továbbiakban SVM L], Közgügyi iratok, 1663. június 7. és bemásolva: uo. Közgügyi jegyzőkönyv 2. köt. fol. 139–140.; illetve magyarul megjelent a Bethlen János Erdély történetében fennmaradt változat fordításában. Bethlen János: Erdély története... 159–161. Külön hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a szakirodalomban a felkelés meghirdetéseként számon tartott május 22-ei nádori parancslevél (lásd például R. Várkonyi Á.: Zrínyi mozgalma i. m. 1110.; Ulő: A Királyi Magyarország 1541–1686. Bp. 1999. 107.; Perjés G.: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 48.) kétségkívül buzdító-mozgósító jellege ellenére – amit a nádori titkár, a költő Gyöngyösi István „fogalmazásával” magyaráz a kutatás (további irodalommal Kovács Sándor Iván: Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi. ItK 89[1985] 390–391.) – egyáltalán nem a nemesi felkelés kihirdetéséről, csupán az érkező császári hadak élelemellátásának megszervezéséről és a háborúra való felkészülésről szól! A rendeletet a nádor a Haditanáccsal és a magyar tanácsosokkal való többszöri egyeztetést követően küldte szét a vármegyéknek. Ezekre lásd ÖStA Kriegsarchiv [a továbbiakban KA], Protokolle des Wiener Hofkriegsrates [a továbbiakban HKR Prot.], Reg. Bd. 327. fol. 68–71. és fol. 85.

35 „Personalis insurrectio legyen. Ezt valóban neheztetették az udvarnál, de hogy az imperiumi statusoktól valami pénzt nyerhessenek és azzal lármát csinálhassanak, megengedték, legyen personalis insurrectio, de úgy, hogy az mustra után minden ember házához menjen.” Fabó A.: Vitnyédy levelei i. m. II. 74.: Nr. 293., 77.: Nr. 297. és 69.: Nr. 292.

36 A beiktatás napjaul az uralkodó eredetileg június 4-ét jelölte ki, de ezt utóbb Wesselényi kérelmére 10-ére halasztották. MOL P 49, Berényi család levéltára, A család által rendezett iratok, Fasc. 71. Nr. 52.

37 Marczali Henrik: Regesták a külföldi levéltárakból. A török magyar viszonyok történetéhez 1660–1664 közt. II. közl. TT 1881. 114–138., itt: 125.

ta, de azt szintén részletesen előadta, hogy Bécsben ettől sokat ne várjanak.³⁸ Mindezek ismeretében nem beszélhetünk arról, hogy a magyarokat a döntés-előkészítésből és az ország háború alatti védelmének megszervezéséből a bécsi hadvezetés kihagyta volna.³⁹

Mind a pozsonyi, mind a laxenburgi konferencia eredményességét – miként az újabb kutatás is megerősítette – a magyar főméltóságok (főként Lippay György esztergomi érsek, Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró és Batthyány Kristóf Kanizsával szembeni végvidéki és dunántúli kerületi főkapitány) komoly nézeteltérései terhelték.⁴⁰ A vati hadimustra szempontjából kiemelt figyelmet érdemel, hogy 1663 első felére Nádasdy Ferenc és Batthyány Kristóf személyes ellentéte és hatásköri konfliktusa már Bécsben is egyre növekvő feszültséget okozott. A nagy hatalmú országbíró és titkos tanácsos ugyanis – amellet hogy személyes okokból is haragudott Batthyányra⁴¹ – nehezen tűrte, hogy a nála mintegy másfél évtizeddel fiatalabb, karrierje kezdetén álló ifjú nagyúr végvidéki és kerületi főkapitányként egyes katonai kérdésekben parancsolhasson neki és familiárisainak. A konfliktus a török háború miatt ráadásul még inkább kezdett kiéleződni. A dunántúli országrész kerületi főkapitányi tisztét 1659 áprilisától betöltő⁴² Batthyáynak ugyanis nemesi felkelés esetén – utasítása és az ország törvényei értelmében⁴³ – a dunántúli vármegyék inszurrekcióját magának kellett felügyelnie, a csapatokat megmustrálnia, majd táborba vezetnie. Ez azt jelentette, hogy a főkapitány az országbíró és vasi főispán Nádasdy Ferenc bandériuma és Vas vármegyei kontingense felett is parancsnoki jogkörrel rendelkezhetett. Kivételt pusztán a nádor személyes jelenléte képezhetett, hiszen ő országos inszurrekciók esetén – még az 1485. évi úgynevezett ná-

38 Zrínyi „gibt sein guetachten, waß er bey gegenwertiger Türkhen gefahr zuthuen vermeint. Schlägt die general insurrection vor, gibt aber die rationes, warumben auch von derselben wenig guetes zu hoffen.” ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325. fol. 232.

39 Vö. Pálffy Géza: Mellőzött magyarok? Hadikonferenciák ülésrendjei 1660–1662-ből és 1681-ből. LK 75(2004) 47–63.

40 A magyar nagyurakkal való tárgyalásokra és ellentéteikre részletesen R. Várkonyi Á.: Zrínyi szövetséglevele i. m. 105–113.; újabban Toma K.: i. m. 143–144.

41 Nádasdy leánya, Krisztina és Batthyány eljegyzése az utóbbi csapodár természete miatt bomlott fel. Uo.

42 MOL P 1313, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslevéltára, Memorabilia Nr. 1067. (április 7.: utasítás) és ÖStA KA Bestellungen Nr. 1623. (április 7.: Batthyány esküje tisztéről).

43 Miként ezt már apja, Batthyány I. Ádám 1633/37. évi utasítása is kimondta: „Quarto id etiam enitetur supremus capitaneus, ut subditos et comitatus huic officio subordinatos, ut sunt comitatus Jauriensis, Comaroniensis, Albensis, Wespriniensis, Zaladiensis, Mosoniensis, Somogiensis, Soproniensis et Castriferrei vigore constitutionum regni ad insurrectionem semper paratos promptequ armatos habeat, advertet tamen, ne citra necessitatem urgentem aut imminens grave periculum eosdem insurgere faciat.” ÖStA KA Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv IX. c. 9., illetve lásd főként az 1662. évi 7. törvénycikket: CIH IV. 232–233.

dori cikkelyek értelmében – a távol maradó uralkodó után „az ország és az országlakosok általános és főkapitánya”-ként vezette a felkelő csapatokat.⁴⁴

A hatalmára és annak politikai-művészeti reprezentációjára igen sokat adó⁴⁵ országbíró Batthyány felsőbbbségét nem volt hajlandó elfogadni. Június közepén úgy tűnt, Nádasdynak a laxenburgi tanácskozáson – amelynek egyik vezetője (mint Vitnyédi írta: „ez mostani consiliumnak directora”⁴⁶) volt – Batthyány távollétét kihasználva sikerült elérnie, hogy a kerületi főkapitány jogkörét a június 7-én meghirdetett felkelést követően neki adják át, azaz ő mustrálhassa meg, majd vezethesse az összesereglő dunántúli csapatokat.⁴⁷ Csakhogy a fiatal Batthyány sem hagyta magát, és minden módon próbálta védelmezni hatáskörét, hiszen azt Nádasdy az ő előjogait durván megsértve igyekezett magának megszerezni. Esélyeit növelte, hogy az országbíró június vége felé ágynak esett. A főkapitány július 25-én Rohoncról kelt levelében így a Haditanácsnál joggal követelte a dunántúli megyék insurrekciója feletti parancsnokságot.⁴⁸ Ezt a hónap utolsó napján Bécsből biztosították is számára, nevezetesen a Felső-Magyarországról már útra kelt⁴⁹ nádor megérkezéséig. Hangsúlyozták azonban, hogy intézkedéseivel nem sértheti a mágnások és Nádasdy csapatainak érdekeit, aki persze az általa irányított Vas megyében mindent megtett a kerületi főkapitány tevékenységének nehezítésére,⁵⁰ sőt még a fiatal Esterházy Pált is megpróbálta ellene kijátszani. Betegségére hivatkozva ugyanis az országbíró (mint vasi főispán) maga helyett őt állította a vármegye csapatainak élére, amit viszont a vármegye Batthyány kerületi főkapitányi hatásköre megsértésének tartott.⁵¹ A helyzetet tovább nehezítette, hogy az országbírónak – a megérkezé-

44 „Negyedszer: ha valamikor az ország megszorult helyzete sürgősen kívánná és szükséges volna, hogy az országlakosok annak szüksége és szorgos megvédése érdekében fölkeljenek, a nádornak kell az ő vállalt tiszténél fogva az ország és az országlakosok közönséges és főkapitányának [az eredetiben: *generalis et supremus capitaneus regni et regnicolarum*] lennie és azokat vezetni, mindazonáltal a királyi felség parancsához és határozatához képest.” CIH I. 398–399. 4. cikkely.

45 Legújabbán Toma K.: i. m. és Buzási Enikő: A Köpenyes Madonna Árpásról: Jan Thomas Nádasdy Ferenc számára festett műve 1663-ból. (Meghatározás, datálás, attribúció). MÉ 55(2005) 3–4. sz. 245–286.

46 Fabó A.: Vitnyédi levelei i. m. II. 77.: Nr. 296.

47 Uo. 76.: Nr. 296. és 78.: Nr. 297.

48 „...ihme [tudniillik Batthyáynak] auch alß granitzobristen der commando über die insurrection desselbs der Dohnau gebühre, so bitette er umb gehörige bevelch undt verordnung.” ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325. fol. 311.

49 MOL E 199, MKA Archivum familiae Wesselényi, IV/2. t. fol. 54–55.

50 „... sie [tudniillik a vármegyék] biß zu deß palatini ankhunfft von ihme, Batthiani dependiren sollen. Jedoch solle er gegen der magnatum und des Nadasdi völccker sich also erzaigen, daß sie nit ursach zu klagen.” ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 146.; illetve Vas vármegye ellenállására: Uo. Exp. Bd. 325. fol. 319. és Dominkovits P.: Káldy Péter i. m. 196.

51 Nádasdy „...postquam ipsemet in persona sua propter adversam valetudinem suam una cum incolis comitatus praemissae insurrectioni generali se sistere nequiret, auctoritatem

se esetén a felkelő hadak országos főkapitányává előlépő – Wesselényi nádorral való kapcsolata sem volt felhőtlen, hiszen Batthyányval való konfliktusa átvittén a kerületi főkapitányok felett álló palatinus katonai joghatóságát is érintette.

A komoly hatásköri vitából kiutat vagy a magyar nagyurak teljes kiegyezése, vagy a nádor országos főkapitányi hatáskörének – távollétében vagy akár azután is – másra történő átruházása jelenthetett, amelyet a palatinus beleegyezését követően az uralkodó erősíthetett meg. Sajnos nem tudjuk, hogy ez a megoldás kiben merült fel elsőként. Az mégis bizonyosnak látszik, hogy a nádor katonai helyettesítésére Zrínyi neve – az insurrekcióról vallott rosszalló véleménye ellenére is – hamar szóba jött, többek között a befolyásos Lippay érsek javaslatára, aki őt a hadak vezetésére a köszvénnel küszködő és emiatt gyakran hordszékbe kényszerülő nádornál sokkal alkalmasabbnak tartotta.⁵² Bár a bécsi hadvezetésnek sok választása nem is nagyon lett volna. A dunáninnen kerületi generális, egyúttal Érsekújvár főkapitánya (1644–1663), Forgách Ádám a Budán tartózkodó, majd utóbb éppen a bányavidéki végek központja ellen induló oszmán hadak miatt nem jöhetett számításba. De a pozsonyi kapitány, Pálffy Miklós sem örvendett nagy népszerűségnek, Zichy István egykori győri főkapitány-helyettes (1646–1655), ekkor a Magyar Kamara elnöke (1655–1670), már felhagyott a katonáskodással, a hadi tapasztalatokban járatlan Esterházy Pál pedig csupán két esztendővel volt fiatalabb Batthyány Kristófnál. Zrínyinek így nem sok vetélytársa maradt, július közepe táján meg is kezdődtek vele az egyeztetések.⁵³ Vele szemben egy „önjelölt” mégis hamar akadt. A betegségéből gyorsan talpra álló Nádasdy országbíró augusztus eleje táján Wesselényi megérkezéséig kész volt a nádor katonai feladatainak ellátására.⁵⁴ Ez biztosíthatta volna ugyanis számára az egyetlen lehetőséget, hogy Batthyány felettése és ezzel a dunántúli hadszervezés irányítója lehessen. Egy ideig azonban – legalábbis a

eandem illustrissimo domino comiti Paulo Eszterhási etc. attribuisset et loco sui eundem dominum comitem denominasset.”, illetve erre a vármegye válasza: „Accessit ad hoc, quod ex parte illustrissimi domini comitis Christophori de Bottyan, veluti harum partium Cisdanubianarum supremi generalis capitanei improbatum fuit eundem dominum comitem Paulum Esterhazi, cum nec supremus comes hujus comitatus existat, neque supremus generalis harum partium, contra auctoritatem ejusdem domini supremi generalis insurrectionem generalem promulgari facere non posse, ex eoque neque comitatum eidem obtemperare debere.” VML Vas vármegye levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyv 1632–1687, p. 501. és p. 502.

52 Széchy K.: Gróf Zrínyi Miklós i. m. V. 32–33.

53 Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 757.: Nr. 356.; és Fabó A.: Vitnyédy levelei i. m. II. 103–104.: Nr. 326.

54 „...dem palatino zu disponirn, daß ihme, Nadast in dessen abwesenhait des palatini officium zu suppliren aufgetragen worden, sovil nemblich die insurrection antrifft, und solches denen gspanschafften zu intimirn.” ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325. fol. 323.; vö. még Fabó A.: Vitnyédy levelei i. m. II. 99–100.: Nr. 323.

Bécsben szolgáló nápolyi követ szerint – Wesselényi is vonakodott lemondani országos főkapitányi jogköréről,⁵⁵ de végül Lippay érsek bírhatta jobb belátásra.

A hadviselésben járatlan, nagy műveltségű országbíró remek bécsi kapcsolatai ellenére is hiába próbálkozott. A törökellenes hadviselésben és a hadtudományokban jártas, valamint több katonai sikerrel büszkélkedő horvát-szlavón bánnal szemben, aki ráadásul nála korábban, már 1660 óta titkos tanácsos is volt,⁵⁶ komoly esélye nem lehetett. Az augusztus 7-ei párkányi vereséget követő végveszély közepette mind a Haditanácsnak, mind a magyar politikai elit vezetőinek, különösen az ország irányításában meghatározó szerepet játszó Lippay érseknek, de még Wesselényi nádornak is egyre inkább az lett az érdeke, hogy az ország védelmét és az inszurrekciót egyaránt nehezítő hatásköri és személyes konfliktusoknak véget vessenek. Zrínyi ellen pedig Nádasdy sem emelhetett számottevő kifogásokat. Így szeptember elejére – feltételezhetően elsősorban Lippay érsek és Wenzel Eusebius von Lobkowitz Haditanács-elnök (1649–1665) előbb pozsonyi, majd udvarbeli, végül a magyar főméltóságok kőszegi együttes győzködését követően – az országbíró nehezen, de meghátrált, és hajlandó volt a megbékélésre. Miként ezt Várkonyi Ágnes már több mint két évtizede bizonyította, ennek eredménye Wesselényi, Nádasdy és Zrínyi megállapodása, azaz a sikeres törökellenes védekezés érdekében létrehozott, bár csupán ideiglenes politikai kiegyezés lett, amelyet valószínűleg szeptember 8-án Kőszegen kötöttek.⁵⁷

Zrínyivel a nádort helyettesítő országos főkapitányi tisztségről időközben a tárgyalások hosszasan folytak. A horvát-szlavón bán ennek fejében rendkívüli politikai ügyességgel július közepétől mind az udvar, mind a Haditanács felé feltételeket szabott. Testvére, Péter helyettesíthesse távolléte alatt báni tiszteiben, Zrínyi-Újvár kapjon jobb ellátást, legyen a táborban megfelelő kísérete, élelem- és fegyverellátása stb. Legfigyelemreméltóbb kérése mégis az volt, hogy a dunántúli táborba a horvát és a szlavón végvárakból, valamint a Belső-ausztriai Haditanács felügyelete alatt álló és ez időben Radkersburg vidékén állomásozó német reguláris csapatokból katonaságot vihessen.⁵⁸ Ennek okát a nemesi felkelésről vallott, már idézett lesújtó véleményével magyarázhatjuk.⁵⁹ E kérését – mivel a Haditanács az inszurrekció

55 Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. III. füzet. Bp. 1901. 202.: Nr. 1257. és 203.: Nr. 1265.

56 Pálffy G.: Mellőzött magyarok? i. m. 53.

57 R. Várkonyi Á.: Zrínyi szövetséglevele i. m. 115–121.

58 Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 757.: Nr. 356.; és Fabó A.: Vitnyédy levelei i. m. II. 121–122.: Nr. 338.

59 Ezt Vitnyédi is megerősíti: „mert az vármegye hadához nem igen bízhatik Nagyságod.” Uo. 121.: Nr. 338.

hatékonyságáról hasonlóan vélekedett – augusztus vége felé azzal a kikötéssel hagyták jóvá, hogy segítségükkel az Érsekújvárt augusztus 16-tól ostromló oszmánok megzavarására vagy akár onnan történő elvonásukra Esztergom vagy Buda ellen mielőbb diverziót indítson.⁶⁰ Ez az adat azért is külön figyelmet érdemel, mert ettől kezdve Zrínyi és a Haditanács között egy törökellenes diverziós akció terve egészen a téli hadjárat megindításáig folyamatosan napirenden maradt.

De Zrínyi – úgy tűnik – még azzal is megpróbálkozott, hogy Raimundo Montecuccoli tábornagy és győri főkapitány Duna mellett gyülekező osztrák–német csapatai felett is parancsnoki jogkört szerezzen.⁶¹ Rögtön szükséges hozzátennünk: ezt teljesen sikertelenül tette – miként a 16. század első felétől Magyarországon szolgáló királyi, majd császári–királyi főhadparancsnokoknak (*Oberstfeldhauptmann, Armeekommendant*) sem voltak alárendelve sohasem az ország nádorai, hiszen ez a rendi előjogok súlyos megsértését jelentette volna; ugyanúgy a helytartók és a nádorok sem tudtak szinte egyetlen esetben sem a császári–királyi hadak vezetői fölé emelkedni.⁶² A nádor katonai kérdésekben ugyanakkor az uralkodó és az őt e területen helyettesítő Haditanács alárendeltségében állt, ami a bécsi hadvezetésnek különleges előnyt biztosított, hogy a magyar király nevében a nádorhoz intézett rendeletekkel a főhadparancsnokok érdekeit részesítse előnyben. Azaz Zrínyi „fővezérsege” – Klaniczay Tibor állításával ellentétben – még annak ellenére sem nevezhető „példátlan esetnek a Habsburg-Magyarország történetében”, hogy bizonyos délvidéki végvári, valamint német és horvát csapatok felett is sikerült ideiglenes parancsnoki jogkört szereznie.

Zrínyi kinevezéséről az előzetes döntés, amelyhez a nádoron kívül az uralkodó beleegyezése is kellett, az augusztus 26-át megelőző napokban született meg – mint bizalmasa, Vitnyédi írta: „Nagyságodat megimádták generalissimussággal.”⁶³ Ezt a magyar indigenátussal is rendelkező titkos tanácsos, Hans Rottal előbb augusztus 19. táján Pozsonyban, majd szeptember első napjaiban Sopronban igyekezett elfogadtatni Wesselényi nádorral, illetve leginkább a továbbra is civakodó Nádasdyval és Batthyányval. Közvetítése sikerrel járt, hiszen a Haditanácsban Rottal szeptember 4-én Sopronból

60 Zrínyi „...solle sehen denen vor Neuheußl ligenden Türckhen eine diversion zumachen, zu welchem ende die I. Ö. teutsche und gräniczvölckher an ihne gewißen werden”. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 171.

61 Fabó A.: Vitnyédi levelei i. m. II. 121.: Nr. 338.

62 Minderre Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: Hagymány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 59–74.; és Iványi Emma: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). (A MOL kiadványai III.: Hatóság- és hivaltörténet 10.) Bp. 1991. 102–124.

63 Fabó A.: Vitnyédi levelei i. m. II. 113.: Nr. 332.

kelt levelére 6-án már a következő választ adták: „Jóváhagyatik, hogy Zrínyi gróf az összegyűlő csapatok felett a parancsnokságot elláthassa.”⁶⁴ A magyar főmeltóságok részéről ehhez a végső garanciát szeptember 8-án a kőszegi kiegészítés adta meg, amikor a vonakodó⁶⁵ Zrínyit végleg rávették az insurrekció vezetésére. Érsekújvár hetek óta folyó ostroma közepette az egyre súlyosbodó helyzetben a német csapatok mellett már csupán benne bízhattak. Hangsúlyozni szükséges azonban, hogy a tisztség nem a Magyarországon összegyűlő összes császári-királyi csapatok, de még csak nem is az összes magyar(országi) csapatok, hanem csupán a dunántúli központi táborba összeseregltő magyar csapatok főkapitányságát jelentette, amelyet Zrínyi a nádor országos főkapitányi hatáskörével láthatott el.

Ezt több dolog igazolja. Egyrészt Vitnyédi szeptember 9-én egyértelműen arról tett jelentést, hogy „bán uram ő Nagysága leszen, aki palatinus uram őnagysága után, mintha maga jelen volna, mindeneknek fog parancsolni, ő Nagysága után a Dunán innét [*Batthyány*] Christof úr, a Dunán túl pedig Pálffy Miklós”. E napon ugyanakkor maga hívta fel ura figyelmét, hogy „az generalissimusságról egy patenst vegyen Nagyságod, az melyben legyen Nagyságodnak teljes plenipotenciája szintén olyan autoritással, mint az palatinus, az kit repraesentál Nagyságod”.⁶⁶ De szeptember 10-én maga a Haditanács is arról tudatta Wesselényi nádort, hogy jóváhagyták a kőszegi konferencia végzését, miszerint „Zrínyi gróf a Dunán inneni és túli magyar csapatok feletti irányítással rendelkezhet”.⁶⁷ Sőt egy szeptember 12-ei bécsi híreket továbbító röplap is „a magyar és horvát felkelő csapatok főkapitányának” nevezte hősünket.⁶⁸ Tisztébe végül Zrínyi – mint látni fogjuk – bécsi eskütételét követően a vati táborban lépett, miként Esterházy Pál emlékiratában többé-kevésbé helyesen jelezte: őt „ő szent császári és királyi felsége, a nádor és más előkelő urak ugyanott a magyar seregek főgenerálisának nyilvánítottak”.⁶⁹ Sőt Zrínyi – hallgatván hívére, Vitnyédi Istvánra – új tisztségéhez gyűrűspecstjénél nagyobb, báni pecsétjéhez képest pedig feliratában új címével kiegészülő középpecsétet is csináltatott. Ez szeptember folya-

64 „...wirdt approbirt, daz der Graff Zrin den commando über die zusambziehende völkcher führen solle.” ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 185.

65 *Fabó A.*: Vitnyédy levelei i. m. 118–119.: Nr. 336–337.

66 A két idézet: Uo. II. 123.: Nr. 339. és 122.: Nr. 338.

67 „Approbatur der in conferenz gemachte schluß, daß der Graff Zrin die direction über die Hungarische völkcher diß- und jenseits der Donau haben solle.” ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 189–190.

68 „General über die Ungarischen und Crabatischen Aufbot-Völcker” OSzK Röplapgyűjtemény 631. Köszönöm G. Etényi Nóra önzetlen segítségét, aki a témára vonatkozó röplapokat saját gyűjtéséből másolatban rendelkezésemre bocsátotta.

69 *Esterházy P.*: *Mars Hungaricus* i. m. 131.

mán el is készült, hiszen Zrínyi október 16-án már ez alatt intézte nevezetes parancsát a győri alispánhoz.⁷⁰

Összegezve megállapíthatjuk: Zrínyit tévedés az 1663. őszi események kapcsán „Magyarország katonai főparancsnokának” vagy „a magyarországi csapatok főparancsnokának” nevezni (hiszen ez jelentős félreértésekre adott ez ideig okot), de nem célszerű „az összes magyar csapatok főparancsnokának” sem titulálni, hiszen a felső-magyarországi csapatok teljességgel, a dunáninneniek pedig nagyobb részét sohasem kerültek fennhatósága alá. Ő ténylegesen *a dunántúli megyékből a vati táborba összesereglett felkelő magyar csapatok országos főkapitánya volt, mely tisztét a nádort helyettesítve látta el, azaz röviden a nádor katonai jogkörével a Dunántúlon eljáró országos főkapitány* (latinul *supremus et generalis capitaneus, supremus generalis/dux* korabeli latinos magyarsággal *generalissimus*, azaz magyarul *fő generális*⁷¹) volt. Ezt és nem többet kell tehát értenünk az általa használt *totius Nationis Hungaricae dux* titulus alatt. Mindezt Zrínyi – mondhatnánk – meg is indokolta számunkra a *Tábori kis tracta* című munkájában, amidőn kifejtette, hogy egy hadsereg számára „mindenek előtte szükséges egy jó fő, a’ fő generál, kit igazán magyarul hadnagynak [*latinul dux*] kell híni”.⁷²

Végül mindezekkel kapcsolatban még egy hibás koncepciót szükséges korrigálnunk. Bár a legújabb összefoglaló is úgy véli, hogy I. Lipót 1664 januárjában „Zrínyitől elvette a fővezéri tisztséget”,⁷³ Toma Katalin alapos vizsgálata bizonyította, hogy tisztének viselése a nemesi felkelés novemberi szétoszlását követően elsősorban Nádasdy országbíró és Wesselényi nádor újabb, különleges megegyezésének köszönhetően ért 1663 decemberében véget. Az ország két első rendi méltósága ugyanis ekkor Teplicén arról jutott egyezsége, hogy ezt követően a Mura mentén, azaz a meglehetősen távol tartózkodó Zrínyi tisztét a dunántúli hadak irányításában a nádor országos főkapitányi (*supremus capitaneus*) jogkörével Nádasdy láthassa el.⁷⁴

70 A papírfelzetes pecsét hosszú felirata sajnos nagyrészt olvashatatlan, annak utolsó szavai talán mégis Zrínyi országos főkapitányi tisztére utalnak: „[SUPREM]VS ET GENERALIS [CAPITANEUS]”. Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára, Győr; Győr vármege levéltára [a továbbiakban GyVmL], Közgyűlési iratok, 1663. október 16. Köszönöm Jászberényi Ferencnek, a levéltár munkatársának, hogy a pecsét digitális fényképmásolatát számomra elkészítette. Vitnyédi pecsétjavaslata: *Fabó A.*: Vitnyédy levelei i. m. 124.: Nr. 340.

71 Az utóbbi tisztséglevezetés éppen a vati táborozás kapcsán: „fő generalis commenda horváth bán uram”. MOL P 125, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál nádor, Nr. 9819.

72 *Zrínyi Miklós*: Prózai munkái. S. a. r., jegyz. Kulcsár Péter. Bp. 2004. (Zrínyi Miklós összes művei) 229.

73 *R. Várkonyi Á.*: Európai játéktér i. m. 610.

74 *Toma K.*: i. m. 146–152.

A mustra időpontja: 1663. szeptember 17.

A vati hadimustra összehívását szeptember 4-én Sopronból – mivel tisztében való megerősítésére Bécsben ekkor még nem kerülhetett sor – a dunántúli bandériumok és megyei csapatok számára nem Zrínyi, hanem a katonai feladatait még teljességgel ellátó Wesselényi nádor hirdette meg. Noha az országos insurrekcióról szóló uralkodói parancslevélben megjelölt június 27-én még egyetlen vármegye sem mustrálta meg csapatait, július és augusztus folyamán különböző helyeken (például Sopronszécsény, Répcelak, Árpás és Marcaltó mellett) a vármegyei kapitányok és – Nádasdy minden próbálkozása ellenére – Batthyány Kristóf kerületi főkapitány irányításával lassacskán gyülekeztek a csapatok.⁷⁵ Esterházy Pál idézett emlékiratában azonban rosszul emlékezett. A több vármegye levéltárában fennmaradt, csupán egy-egy szavában eltérő nádori parancslevél gyönyörű magyarsággal nem szeptember 8-ra, hanem 12-re hívta táborba, majd mustrára a felkelő csapatokat: „Végső veszedelemben forgó hazánknak szüksége úgy kívánván, magunknak erre az kegyelmetek földére kellett fordulnunk, s ide convocálván az Dunán innét levő méltóságos urakat s az nemes vármegyék becsületes követ atyafiait is, kikkel hazánknak conservatiójáról s Érsekújvárnak, országunk egyik szép bástyájának segítség-adásáruul consultálkodván egyenlő értelembeül tanácsosnak és igen szükségesnek ítéltük, hogy az pogány ellenség kegyelmeteket is úgy minden oltalom és készület nélkül, mint az Dunán túlsó félt el ne borítsa, nagyobb része már csaknem az hazának tűzben lévén, kegyelmetek personaliter mentül jobb szerrel és számosabban insurgáljon, és eleink dicséretes szép példáját követvén pro die 12. praesentis Vadhoz [*minden példányban d-vel*], Vas vármegyében, táborba szálljon, az hun kegyelmeteket magunk akarunk megmustrálni és rendbe venni s azon-tul az haza szolgálatjára applicálni.”⁷⁶ Ugyanezt erősítik meg a Haditanács ez évi nyilvántartókönyvei is, melyek szerint a rendi főméltóságok szeptember eleji egyeztetésén kijelölt 12-ei időpontot Bécsben azonnal jóváhagyták.⁷⁷

75 Az idézett vármegyei és haditanácsi levéltári fondok mellett az irodalomból lásd még *Ráth Károly*: Az 1663-ik évi Győr megyei nemesi felkelésről (Insurrectio). Győri Közlöny I/3(1857) 11., I/4(1857) 14–15., és I/5(1857) 19–20.; *Fabó A.*: Vitnyédy levelei i. m. II. passim; *Perjés G.*: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 49–51.; és *Esterházy P.*: Mars Hungaricus i. m. 122., 321–322.: Nr. 1–3.

76 GyVmL Közgyűlési iratok, 1663. szeptember 4., Sopron. Érdekes, hogy két kiadása ellenére sem vette ez ideig figyelembe a kutatás: *Ráth K.*: Gróf Wesselényi Ferenc nádor i. m. 45–46.: Nr. III. és *Lengyel Alfréd*: Győr megyéhez küldött soproni keltezésű missilis levelek (XVII. század). Soproni Szemle 14(1960) 3. sz. 274–277., itt: 275.; illetve ugyanez Sopron vármegyéhez: SVM L Közgyűlési iratok, 1663. szeptember 4., Sopron.

77 „Approbatur der in conferenz gemachte schluß, daß den 12 diß die zusammenkhunfft der insurrection bey Wath beschehen.” ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 189–190. és uo. Exp. Bd. 125. fol. 345.

Mindebből rögtön következik, hogy szeptember 12. előtt a hadiszemlére nem kerülhetett sor, Esterházy Pál emlékiratát pedig a jövőben gondosabb forráskritikával kell kezelnünk. A szeptember 8–9-re keltezett datálások, valamint a nádor által külön tartott mustra koncepciója tehát nem állja meg a helyét. De ha nem ismernénk a táborba hívó nádori parancsot, akkor is biztosan állíthatnánk, hogy a seregszemle e napokban semmiképpen sem mehetett végbe, hiszen 9-én a főméltóságok nagy része még Kőszegen tartózkodott; innen pedig nehezen juthattak el úgy a Marcal partjára, hogy még aznap a mustrát is lebonyolítsák. Bécsben ráadásul ugyanezen a napon már az a hír járta, hogy Zrínyi a hét dunántúli vármegye számára a hadiszemle napját 13-ra Vatra jelölte ki.⁷⁸ Ide azonban sem a nádor, sem az új országos főkapitány még e napon sem érkezett meg. Wesselényi szeptember 13-án ugyanis Nádasdy Ferenc sárvári várából („ex arce Sárvár”) intézett levelet Győr vármegyéhez, amelyben – a további gyülekezés elrendelése mellett – arról tudatta a vármegyét, hogy „Zrenij [Zrínyi] uramat őkegyelmét minden órában várjuk, elérkezvén őkegyelme, valamit országunk javára s megmaradására jobbnak találunk lenni, sietséggel hírévé adjuk kegyelmeteknek”.⁷⁹

Zrínyi Kőszegről valóban nem a vati táborba, hanem Bécsbe indult. Új tisztebe lépéséhez a nádori megbízatás mellett ugyanis az uralkodótól át kellett vennie a hivatalos megerősítést és a Vitnyédi által szorgalmazott pátenst, majd meg kellett beszélnie a törökellenes védekezés és az említett diverzió terveit az ez időben csapataival Pozsony előterében, az oroszvári híd közelében állomásozó⁸⁰ Montecuccoli tábornaggal. Az utóbbi találkozó időpontját a Haditanács eredetileg szeptember 11. délelőttjére Bruck an der Leithára jelölte ki, azt azonban hamarosan 12-re a Duna-parti Oroszvárra halasztották.⁸¹ Végül ezt a terminust is tovább kellett tolni, hiszen Zrínyi az uralkodói megerősítést követően a felkelő csapatok feletti országos főkapitányságáról hűségesküjét csak 11-én vagy 12-én tette le a császárvárosban. Majd az utóbbi napon Hannibal Gonzagával, az Udvari Haditanács – feleségének (Csáky Borbálának) köszönhetően magyar kapcsolatokkal rendelkező – alelnökével és egyúttal a bécsi helyőrség parancsnokával együtt indult Montecuccoli táborába.⁸² A főtisztek, akikhez időközben Pálffy Miklós és Hans Rottal is csatlakozott, végül szeptember 13. és 15. között egyeztettek

78 „...proponit comes banus generalis lustrae 13 huius in Vat septem comitatum” ÖStA KA Alte Feldakten [a továbbiakban AFA] 1663/9/45. Egy szeptember 12-én Bécsben kelt híradás viszont előbb szeptember 13-ra, utóbb pedig már 14-ére prognosztizálta „Watt”-nál a mustrát. OSzK Röpl. 631.

79 GyVmL Közgyűlési iratok, 1663. szeptember 13., Sárvár.

80 ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 185.

81 Uo. fol. 188., fol. 189. és fol. 192.

82 OSzK Röpl. 631. és App. H. 883. Az uralkodói megerősítésről Vitnyédi szeptember 16-án tudósított: „ő fölsége urunkat confirmálta”. *Fabó A.*: Vitnyédy levelei i. m. II. 125.: Nr. 342.

Érsekújvár felmentése, a német és magyar csapatok együttműködése, valamint a portyázó törökök elleni védekezés lehetőségeiről.⁸³ A felkelő magyar hadak országos főkapitánya csak ezután indult a vati táborba. Ez összességében azt jelenti, hogy az eredetileg szeptember 12-re tervezett seregszemlé a 13-án még Sárváron időző nádornak tovább kellett halasztania. Így a mustra szeptember 12. és 14. között sem mehetett végbe.

E napokban Batthyány Kristóf kerületi főkapitány irányítása alatt a vármegyei csapatok és a főúri kontingensek folyamatosan érkeztek a Marcal partjára. A nádor és az országbíró végül szeptember 14-én vagy 15-én vonulhattak át kíséretükkel Sárvárról Vatra. Az utóbbi napot valószínűsíti, hogy a közeli Pápán tartózkodó Esterházy János győri vicegenerális (1655–1688) jelentése szerint a nádor szeptember 15-én „nyolcezer katonával Vat falunál vert tábort”.⁸⁴ Mustrára ekkor mégsem került sor, bár az nem zárható ki, hogy az örömkönnyekig meghatott nádor tiszteletére a csapatok – mint Esterházy Pál írja – felsorakoztak. Másnap, szeptember 16-án az oroszvári tárgyalásokról végül megérkezett Zrínyi Miklós is, akivel a nagyurak ezen a napon kimerítő megbeszéléseket folytattak, meghatározva a felkelő csapatok szervezetét és a velük kapcsolatos teendőket. Az Esterházy Pál emlékiratában említett „másnap reggel” alatt tehát szeptember 16. vasárnap reggelét kell értenünk. A seregszemlé az ünnepnapon mégsem tartották meg. Ez a nap a főméltóságok tárgyalásaival telt.⁸⁵

Ezek eredményeként a nagyurak – miként Wesselényi nádor e napon Montecuccolinak beszámolt – elsőként úgy döntöttek, hogy „itt a magyar táborban holnap reggel történjék meg a katonák kiválogatása [*latinul: selectio militum*], azaz, hogy a jókat különítsék el az alábbvalóktól”.⁸⁶ E határozat

83 A különböző napokra vonatkozó adatok: szeptember 13.: OSzK App. H. 883., szeptember 14. (Rottal és Pálffy): Universitätsbibliothek, München; Hist. 4015/7.; szeptember 15.: *Galeazzo Gualdo Priorato*: Historia di Leopoldo Cesare. Parte II. Vienna, 1670. 248–249. (itt Vat „Wat vicino a’ Odemburg”-ként szerepel); Széchy K.: Gróf Zrínyi Miklós i. m. V. 41.; vö. még Óváry L.: A MTA oklevél-másolatai i. m. 203.: Nr. 1265.; és G. Etényi N.: Német hírek i. m. 351.

84 „Heri dominus excellentissimus palatinus cum octo millibus militum ad pagum Vath castra metatus est.” ÖStA KA AFA 1663/9/63. (1663. szeptember 16., Pápa).

85 Mindezeket Wesselényi nádornak Montecuccolihoz a vati táborból 16-án írott, több példányban fennmaradt leveléből ismerjük, amely még a törökökhöz is eljutott, hiszen azt Érsekújvár védői egy elesett török főtiszt („Békó pasa”) zsebében találtak meg (*Esterházy P.*: Mars Hungaricus i. m. 132. és 477.: 123. j.). Zrínyi megérkezésére: „Hic in castris Hungaricis ad Vath positus praesente etiam excellentissimo domino comite Bano, qui hodierna die [szeptember 16.] huc appulit.” MOL P 287, Forgách család gácsi ágának iratai, Jelzetes iratok Fasc. CC. (40. cs.) Konv. 1670–1740. fol. 5. és fol. 6. (két példány), illetve Egyházmegyei Levéltár, Győr, Győri Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Okmánytár Lad. 14. Fasc. 42. Nr. 1946. 1663. szeptember 16. vö. még „Palatinus 16 Septembris 1663. gemachte disposition mit dem Graven Zrin wegen der insurrections völkher.” ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325. fol. 354.

86 „Et imprimis quidem, ut hic in istis castris Hungaricis crastina die mane [szeptember 17.] fiat selectio militum, id est, ut boni separentur ab inferioribus.”

alatt – a korszak mustráinak és Zrínyi műveinek ismeretében is⁸⁷ – biztosan a katonaság hadiszemléjét kell értenünk. Az ezzel kapcsolatos esetleges kétélyeket teljesen eloszlatják az eseményen jelen lévő, Esterházy János győri vicegenerális szeptember 19-én, már ismét Pápáról Montecuccolihoz intézett sorai: „Tegnap [18-án] a Vatnál lévő táborból Pápára jöttem. Nagyméltóságok e hónap 16-án kelt levelét megkaptam. Már korábban [tudniillik 16-án kelt, idézett levelében] értesítettem Nagyméltóságokat mind az itt, mind a vati táborban lévő magyar katonák számáról. Hogy mit kell cselekednünk, arról Őfelségétől határozatot várunk. Egy nappal korábban [17-én] a nagyméltóságú nádor úr az országbíró úrral Bécsbe indult fel,⁸⁸ nagyméltóságú gróf Zrínyi Miklós úr pedig – miután megmustrálta a katonákat [perlustratis militibus] – ugyanazon a napon Horvátországba ment, ahonnan bizonyos katonaságot kíván magával hozni.”⁸⁹ Mindezek ismeretében bizonyítottnak véljük, hogy az eddigi elképzelésekkel ellentétben a vati hadimustra 1663. szeptember 17-én, hétfő reggel, a nádor katonai hatáskörével eljáró országos főkapitány, Zrínyi Miklós vezetésével zajlott le.

Bár a Vatnál összesereglett csapatok 1663. szeptember-októberi tevékenységének értékelésére jelen írásban nincs lehetőség, a megmustrált hadak számáról, szervezetéről és irányításáról mindenképpen szólnunk szükséges. Mivel az említett német reguláris katonaságért és horvát-szlavón végvidéki csapatokért hazaindult Zrínyi visszatérése csak október legelejére volt várható, a kőszegi megállapodásnak megfelelően helyettesévé (*vicegerens*, *vice-marsallus*) Batthyány Kristófot választották, aki így az országbíró minden ellenállása dacára formálisan Nádasdy csapatainak felettese lett. Hogy ez valójában mégse történjék meg, azt a nagyurak ügyesen megoldották. Az ekkor létrehozott három lovaskontingens (mondhatnánk ezred, korabeli latinsággal és magyarsággal egyaránt *brigada/brigáda*) kapitányai Esterházy Pál, Draskovics Miklós és Batthyány Pál lettek.⁹⁰ Nádasdy bandériumát és

87 Szegeő Pál: Végváraink szervezete a török betelepítésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593). Bp. 1911. 279–280.; illetve Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete. Szerk. Beke József. Bp. 2004. 626.

88 Vö. „Az Dunán innét való földet megmustráltuk, vélekedésünk fölött sok ezer ember gyűlt össze. Bán uramat tettük előttök járóvá palatinus uram akaratjából is. Horvátországból is jön német őkegyelmével.” MOL E 185, MKA Archivum familiae Nádasdy, Nádasdy Ferenc levele Bálintffy Jánoshoz Kassára. 1663. szeptember 26., Bécs.

89 „Heri ex castris ad Vath positis veni Papam. 16 praesentis datas Vestrae Excellentiae literas recepi; iam autem informaveram Vestram Excellentiam de numero tum hic, tum in castris ad Vath existentium militum Hungarorum. Quid operari debeamus, expectatur resolutio a Sua Majestate. Pridie domino excellentissimo palatino cum domino iudice curiae Viennam ascendente, excellentissimus dominus Nicolaus Comes a Zereni perlustratis militibus eadem die Croatiam versus perexit [!], educturus inde aliquam militiam penes se...” ÖStA KA AFA 1663/9/79.

90 Minderre lásd Wesselényi már idézett levelét Montecuccolihoz szeptember 16-áról: „constituimus pro uno supremo vigiliarum praefecto illustrissimum dominum comitem Paulum

Vas vármegye lovasait azonban nem Batthyány Kristóf és Pál első brigádjába, hanem Draskovics Miklós ezredébe rendelték. Őt az országbíró könnyen elfogadhatta, hiszen vejéről volt szó.⁹¹ Esterházyt tábori főstrázsamesterré is megválasztották,⁹² a „főhadibíró” pedig Lipics Márton, Zala vármegye egykori gyakorlott alispánja (1648–1662) és Zrínyi bizalmasa,⁹³ a „főszekérmester” Dömölky András, a Batthyányak lovashadnagya,⁹⁴ az úgynevezett „nyargaló kapitányok” pedig Csányi Bernát körmendi kapitány és Balog Gáspár lettek.⁹⁵

Egy a főstrázsamester levéltárában fennmaradt kimutatásnak köszönhetően ugyanakkor megállapíthatjuk – a kerek számai miatt – feltételezhetően még éppen a mustrára váró hadak becsült létszámát.⁹⁶ Eszerint a szeptember 16-án Vátnál összesereglett lovas- és gyalogoscsapatokat a három lovas brigáda mellett két gyalogosezredbe osztották (1. táblázat):

1. táblázat

A vati hadimustrára összegyűlt magyar sereg összetétele
(1663. szeptember 16.)

Lovasság	
<i>1. brigáda: Batthyány Pál vezetése alatt</i>	
Batthyány Kristóf főgenerális-helyettes	1000
Batthyány Pál	450
Végvári katonák a Kanizsával szembeni végházakból	400
Összesen	1850
<i>2. brigáda: Esterházy Pál vezetése alatt</i>	
Esterházy Pál főstrázsamester	450
„Horvátországi had”	755

Esterhazij, qui habebit curam unius brigadae, pro alterius brigadae cura illustrissimum dominum comitem Nicolaum Draskovith, pro tertia vero brigadae illustrissimum dominum comitem Paulum Bottijan”, illetve *Esterházy P.: Mars Hungaricus* i. m. 131. és egy egykorú kimutatás a tábori „vezérkarról”: MOL P 125, Nr. 9819.

91 Draskovics az országbíró leányát, Nádasdy Krisztinát 1661. szeptember 4-én Pozsonyban vette feleségül. *Toma K.*: i. m. 41.

92 Így és nem vezérőrnagyként fordítandó az emlékiratában és Wesselényi nádor Montecuccolihoz írott levelében is említett *generalis vigiliarum praefectus* tisztségnév. Ezt megerősíti az Esterházy Pál levéltárában fennmaradt két egykorú, magyar nyelvű feljegyzés is: „generál strázsamester”, illetve „fő istrázsamester”. MOL P 125, Nr. 9819. és Nr. 9820.

93 Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény 50.) 443.

94 MOL P 1322, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány cs. körmendi központi igazgatósága, A földesúri famíliára, illetve az uradalmi alkalmazottakra vonatkozó iratok Nr. 1360.

95 Csányira: uo. Nr. 1349. (1662) A tábori tisztségviselők jegyzéke: MOL P 125, Nr. 9819.

96 Uo. Nr. 9820. Egy-egy adatát 1663 őszére datálva idézte: *Czigány I.*: A magyarországi katonaság i. m. 17.; és *Uő*: Reform vagy kudarc? i. m. 93.

Széchenyi György győri püspök	50
Sennyey István veszprémi püspök	70
Széchy Péter	75
Lippay János	200
Kéry Ferenc	40
Erdődy [György?] ⁹⁷	100
Összesen	1740
<i>3. brigáda Draskovics Miklós vezetése alatt</i>	
Nádasdy Ferenc	450
Végvári katonák a győri főkapitányság végházaiból	400
Sopron vármegye	200
Vas vármegye	160
Moson vármegye	85
Győr vármegye	100
Komárom vármegye	59
Veszprém vármegye ⁹⁸	100
Esterházy Ferenc	100
Összesen	1654
A lovasság összesen	5244
Gyalogság	
<i>4. brigáda</i>	
Végvári katonák a győri főkapitányság végházaiból	800
Esterházy Pál	400
Batthyány Kristóf	150
Végvári katonák a Kanizsával szembeni végházakból	75
Nádasdy Ferenc	250
Összesen	1675
<i>5. brigáda</i>	
„Az több urak gyalogi”	500
A vármegyék által kiállított gyalogosok	1000
Összesen	1500
A gyalogság összesen	3175
Mindösszesen a lovasság és a gyalogság	8419

⁹⁷ A következő sorban álló Vitnyédi István neve mellett nem szerepel számadat. Ekkor ő valóban nem volt a táborban, hiszen betegsége miatt Sopronban tartózkodott. *Fabó A.*: Vitnyédy levelei i. m. 124–125.: Nr. 341.

⁹⁸ Zala és Pozsony vármegye neve mellett nem szerepelt létszámadat.

Esterházy kimutatása szerint ugyanakkor a táborban még mintegy 2000 német katonával is számoltak („német 2000”),⁹⁹ de valószínű, hogy esetükben csupán a Zrínyivel majdan érkező délvidéki zsoldosokról volt szó. Noha a fenti létszámjegyzék összeállítását követően is befuthatott még néhány száz katona, a magyar felkelő csapatok és a hozzájuk csatlakozott végváriak száma összességében 8500 fő körül mozoghatott; a Belső-Ausztriából várt németekkel együtt pedig mintegy 10 500 katonával számoltak. A *Mars Hungaricus* állítása tehát – úgy tűnik – alig túloz, amikor tízezer magyart említ, vagy Esterházy emlékiratában egy későbbi (október eleji) létszámadatot vetített vissza a hadiszemle idejére. Bár az sem zárható ki, hogy a későbbi nádor a győri vicegenerális Pápán állomásozó (bizonytalan számú) katonaságát is hozzászámolta a magyar csapatokhoz. *Zrínyi szeptember 17-én tehát mintegy 8500 magyar katonát mustrált meg Vat mellett.* A korabeli röplapokban töle várt húsz-, harminc- vagy ötvenezer katona inkább az egyre jobban aggódó közvélemény felfokozott várakozásáról, mint a valóságról tanúskodott. Azt azonban, hogy e katonáknak a költő és hadvezér nevezetes *Áfiuma* szavaival magyarázta volna meg, „miért és hogyan kell harcolniuk”, Kovács Sándor Ivánhoz hasonlóan elképzelhetetlennek tartjuk. Mit szóltak volna ugyanis a felkelő hadak, ha bő másfél órán keresztül ókori szerzők eredeti latin idézeteivel telitűzdelt és a nemesi inszurrekcióra korántsem jellemző, szigorú katonai fegyelmet szorgalmazó, sőt az állandó hadviselés előnyeit részletesen ecsetelő beszédet kellett volna végighallgatniuk?¹⁰⁰

A főkapitány gyors távozása után beosztottjainak a csapatok ellátását és fegyelmét nem volt könnyű biztosítani. Erre utal, hogy helyettese, Batthyány Kristóf – már bizonyosan a mustrát követően, de még szeptember 17-én – oltalomlevél kiadására kényszerült a közeli Nagydömölk (ma Celldömölk része) lakói számára.¹⁰¹ A főkapitányuk visszaérkezésére váró felkelő csapatok fegyelmének nehézségeiről szeptember 20-ról és 27-ről két tábori hadiszéki ítéletlevél is tanúskodik.¹⁰² Bár az összegyűlt katonák száma nem volt csekély, harcértékük tényleges voltáról és használhatóságukról a végső szót majd az 1663–1664. évi nemesi felkelés részletes bemutatásának kell kimondania. Önmagában azonban az a tény, hogy a korszak legkiválóbb magyar hadtudósa és e csapatok ideiglenes országos főkapitánya nem bízott bennük – amiről bécsi követe révén hamarosan János Fülöp mainzi érsek is érte-

⁹⁹ MOL P 125, Nr. 9820.

¹⁰⁰ Vö. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. 2., jav. kiad. Bp. 1976. 7–45. (Perjés Géza tanulmánya Zrínyi Miklós, a hadtudományi író címmel), illetve 299–310. (Tóth Gyula bevezetése az *Áfiumhoz*); és *Perjés G.*: Zrínyi Miklós i. m. 288–297.

¹⁰¹ MOL P 1286, Jankovich család levéltára, Jankovich IV. Miklós által gyűjtött iratok, 1. t. fol. 167.

¹⁰² MOL P 125, Nr. 11365.; és *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 263.

sült¹⁰³ –, és inkább végvári és reguláris csapatokat kívánt a törökök ellen bevetni, valójában jól jelezte: a hadügyi fejlődés útját nem a nemesi inszurrekció, hanem az állandó hadsereg jelenti. Mire azonban Zrínyi október 4-én reguláris, végvári és saját csapataival újra Vat mezejére ért,¹⁰⁴ Érsekújvár már bő egy hete az oszmánok kezén volt. Így ezt követően már csupán a továbbra is erőteljesen portyázó török–tatár csapatok elleni védekezésre volt többé-kevésbé sikeres lehetősége. A Haditanáccsal és Montecuccolival megtárgyalt diverzió így a következő esztendőre maradt.

A seregszemle helyszíne: egy elfeledett tábor- és mustrahely Vas megyében

Mindezek után már csupán Kovács Sándor Iván 1993. évi kérdése vár megválaszolásra, nevezetesen a mustra helyszínéül „melyik Vat mellett kell voksolnunk”? Bár a korabeli források többnyire csak egyszerűen *Vat/Vath/Watt*-ról beszélnek, a kérdés mégis eldönthető. A Vas és Veszprém megyét egymástól elválasztó, mocsaras Marcal folyó két partján a késő középkortól kezdve két Vat nevű falu feküdt. Noha a 17. század közepéig a források mindkét Vatot egyértelműen Veszprém megyéhez tartozónak mondják,¹⁰⁵ az 1650-es évektől – a Veszprém vármegye alispánságát (1641–1652) a vasival (1656–1663) felváltó Batthyány-familiáris, Káldy Péternek köszönhetően – a bal parton fekvő Vat már mindig Vas megyeiként (a kemenesaljai járásban) szerepel! Hosszú ideig Felső- vagy Nagyvatnak, a 17. század második felében pedig már Belsővatnak is hívták, ellentétben jobb parti (Veszprém me-

103 „Herr Graff Niclas Zerini ist mit consens der Ungarn ihnen zum general vorgestellt, wie wohl er denen selbst nit trauet.” ÖStA HHStA MEA RTA Tom. VIII. fol. 113–114. Wildreich von Waldendorf levele János Fülöp mainzi érsekhez, választófejedelemhez. 1663. szeptember 16., Bécs.

104 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325. fol. 380.

105 1549: „utraque Wath” Veszprém megyében. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. II. Szerk. Maksay Ferenc. Bp. 1991. (A MOL kiadványai II.: Forráskiadványok 16.) 925.; 1598-ban Vas vm házösszeírásában nem szerepelnek: *Dávid Zoltán*: Az 1598. évi házösszeírás. Bp. 2001.; 1620: *Dominkovits P.*: Káldy Péter i. m. 203–204.; 1626: „Feölseő et also Vath, aliter Nagi Vath et Egi hazas Vath” mind Veszprém megyében. MOL P 1865, Szarvaskendi és óvári Sibrik család levéltára, Rokon és idegen családok, Káldy család [a továbbiakban P 1865], 1. t. 1626. május 9. előtt; 1627: *Gecsényi Lajos*: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyveinek regesztái. III. 1627–1637. Győr, 2004. 12.: 45. reg.; 1635–1636: MOL E 158, MKA Conscriptiones portarum, 50. köt. fol. 541.; 1638–1639: uo. fol. 547.; 1641: VML Vasvári Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Statutoriae, Káldy, 1641. július 3. (Az adatot Dominkovits Péternek ezúton is köszönöm.); 1647–1648: MOL E 158, MKA Conscriptiones portarum 50. köt. fol. 550. még mindig Veszprém megyében; vö. még *Pálffy Zsolt*: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696). Veszprém, 1942. (Veszprémvármegyei füzetek 7.) 155.

gyebeli) szomszédjával, amelyet eleinte Alsó- és Kisvatként vagy egykori templomáról gyakran Egyházasvatként, Vas megyéből szemlélve pedig egyre sűrűbben (elsőként 1651-ben¹⁰⁶) Külsővatként emlegették. Külön figyelemreméltó, hogy a Vas megyei Vatot Káldy 1650-ben épített kastélyáról hamarosan már Kastélyosvatnak is nevezték,¹⁰⁷ melynek emlékét mind a mai napig őrzi a helybeliek által használt *Kastilkert* kifejezés.¹⁰⁸ Egyébként az sem kizárt, hogy Káldy kastélyát már eredetileg is a Veszprém megyei Felső- vagy Nagyvat nyugati határában, de már Vas megye területén emelte, majd a rezidencia elkészültével a mellette fekvő falut is úgymond „átvitte” új alispánsága megyéjébe. Noha Külsővaton is volt egy kisebb, de ez időben már jelentéktelen udvarház, mindezek eleve arra sarkallnak bennünket, hogy a Vas megyei Vat határába helyezzük Zrínyi hadimustráját.

A kérdést Wesselényi nádor szeptember 4-én Sopronban kelt parancslevele egyértelműen eldönti. Miként fent idéztük, ez minden példányán „Vadhoz, Vas vármegyében” hívta táborba a felkelő csapatokat. Mivel pedig Vas és Veszprém megye határa e területen napjainkig már változatlan maradt, itt egyértelműen a Vas megyei Vatról, azaz a mai Mersevát részét alkotó egykori Felső-, Nagy-, Belső- vagy Kastélyosvatról van szó. Ugyanezt erősíti meg az Esterházy Pál emlékiratában említett *castellum Watt* is, ahol Káldy Péter részben szállást adhatott a táborbeli főméltóságoknak.¹⁰⁹ A legfőbb bizonyítékot mégis az adja számunkra, ha tudjuk, hogy a Vas megyei Vat és a tőle délnyugatra mintegy négy kilométernyire fekvő Dömölk (egykor Kis- és Nagy-, vagy Egyházas- és Nemesdömölk, ma Celldömölk) közötti mezők a 16–19. században Vas vármegye, sőt több ízben a dunántúli kerületi főkapitányság felkelő kontingenseinek vagy az itt átvonuló különféle csapatoknak voltak bevett tábor- és mustrahelyei – miként erről a 2. táblázat adatai tájékoztatnak.¹¹⁰

106 MOL P 1865, 1. t. 1651. január 24.

107 Ezen elnevezésekre számos példa: MOL P 1865, 1. t. passim; és MOL P 600, Szarvaskendi és óvári Sibrik család levéltára, Családi iratok, 149. t. passim, vö. még *Koppány T.*: A külsővati plébániakert címeres sírköve i. m. 166–169. és *Dominkovits P.*: Káldy Péter i. m. 204–205. 1662. július 14-én Lipót királytól Káldy Vatra („possessio Vath in comitatu Castriferrei”) még vásártartási engedélyt is kapott. MOL A 57, MKL Libri Regii, vol. 10. pp. 837–838.

108 Vas megye földrajzi nevei. Szerk. Balogh Lajos–Végh József. Szombathely, 1982. 308–310.: Nr. 110.

109 A vati táborozás idején, szeptember 28-án Káldy egyik levele innen kelt („Költ Vatthon”), amelyben a hódoltsági és taksás nemesek felkeléséről rendelkezett. MOL P 1314, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslevéltára, Missiles Nr. 23 704.

110 Helyhiány miatt minden forrást nem említhetünk: 1593: *Házi Jenő*: XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron, 1928. 199–200.: Nr. 177.; 1605: *Nagy László*: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp. 1961. 280.; 1627: „coram illustrissimo domino comite Paulo de Nadasd habita est generalis et personalis lustratio dominorum magnatum et nobilium comitatus Castriferrei” MOL P 123, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Miklós nádor, II/g. t. (3. cs.) fol. 108–133. (Vas vm) és fol.

2. táblázat

Táborozások és mustrák Vat mellett a 16–19. században

Időpont	Esemény	A hely eredeti megnevezése
1593. október 10–11.	táborozás és 11-én Sopron és Vas vm. felkelt hadainak mustrája, Batthyány Ferenc, Zrínyi György és Nádasdy Ferenc részvételével	<i>Watón az Marczall mellett</i>
1605. május 22. táján	Némethy Gergely, Bocskai István dunántúli főkapitánya hajdúinak táborozása	<i>Vat</i>
1627. augusztus 30.	Vas, Sopron és Veszprém vm. felkelt hadainak mustrája Nádasdy Pál dunántúli kerületi főkapitány jelenlétében	<i>in campo possessi-onis Watt nuncupatae</i>
1664. május vége–június	a dunántúli felkelő hadak táborozása és mustrája Nádasdy Ferenc, a nádor katonai hatáskörével bíró országos főkapitány parancsára	<i>Nadasdiana castra ad Vat existentia</i>
1683. június 5–25.	az apját, Batthyány Kristófot kerületi főkapitányi tisztében helyettesítő Batthyány II. Ádám vezetésével mintegy 1000 főnyi dunántúli (Vas, Veszprém stb. vármegyei) felkelő katonaság táborozása	<i>ex castris ad Vat positis, in castris ad Vat positis</i>
1704. június 13–26.	Forgách Simon, Károlyi Sándor és Esterházy Antal kuruc generálisok tábora és találkozója	<i>ex castris ad Vat positis</i>
1704. szeptember eleje	a császári csapatok táborozása Vatnál	<i>Sárvártúl Vathoz szállott vala az német tábor</i>
1707. március	Sohonnay Ferenc főstrázsamester kuruc hadainak táborozása és elsáncolása	<i>Vatthnál, Vatthi Commendáns</i>
1708. augusztus közepe	Kisfaludy György brigadéros hadainak táborozása	<i>Dömök és Vatt között lévő rétek</i>
1709. július, illetve október	Esterházy Antal generális hadainak táborozása	<i>in castris ad Dömök positis, illetve Vatnál</i>
1809. június	sáncokat emelnek a nemesi felkelő csapatok a vati átkelő védelmére Belső-vattól északra Homorúd szigetén	<i>Merse és Vathi helységek között ... sánczolások</i>

Mindezek alapján úgy véljük, kétséggkívül kijelenthető: Zrínyi Miklós nevezetes hadimustrája a Marcal folyó bal partján, a Vas megyei Vattól és Káldy Péter 1650-ben épített (Esterházy Pál által említett) kastélyától, azaz a mai Mersevát mel-

lett nyugatra-délnyugatra húzódó mezőkön, a kor ismert, de napjainkra már elfeleddett táborhelyén került sor. Végül, de korántsem utolsósorban: ezt erősítik meg a terület földrajzi viszonyai is. Az első katonai felmérés (1782–1785) vonatkozó szelvénye ugyanis Külsővat mellett többnyire nagyobb erdőséget, Belsővat és Nemesdömölk között viszont éppen olyan nagy mezőket ábrázol, amelyek a táborozásra kiválóan alkalmasak voltak.¹¹¹

Összegzés

Bár a veszprémi születésű szerző számára nem okoz örömet, hogy Veszprém megye szegényebb lett egy Zrínyi-emplékkel (noha a jövőben Mersevát és Külsővat együtt is méltón ünnepelhetné az eseményt), az talán mégis fontosabb, hogy a Zrínyi-kutatás – reményeink szerint – gazdagabb lett a költő és hadvezér legmagasabb tisztségének értelmezésével és életpályája egyik fontos eseményének rekonstruálásával. Az eddigi, egymásnak ellentmondó kutatásokat korrigálva megállapíthatjuk: Zrínyi Miklós 1663. szeptember 17. reggelén a Vas megyei Vat (egykor Felső-, Nagy-, Belső- vagy Kastélyosvat, ma Mersevát) melletti mezőkön, a korszak egyik bevett tábor- és mustrahelyén, a nádor katonai hatáskörét a Dunántúlon ellátó országos főkapitányként (latinul *supremus et generalis capitaneus, supremus generalis/dux* vagy *generalissimus*, magyarul *fő generális*) a dunántúli főurak és vármegyék felkelő, valamint a végházakból kirendelt magyar végvári katonák összesen

134–150. (Sopron és Veszprém vm. mustrajegyzékei); 1664: Esterházy P.: Mars Hungaricus i. m. 251., 325.: Nr. 12.; és Tuszor Péter: Egyház és közelet a XVII. századi Magyarországon. Zombori Lippay György levelei királyságbeli főurakhoz. Szakdolgozat, ELTE BTK. II. Bp. 1994. 296. (Köszönöm Tuszor Péternek, hogy munkáját rendelkezésemre bocsátotta.); 1683: Thaly Kálmán: Az 1683-i táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.) I. rész. TT 1887. 102–128., itt: 116–117.: Nr. 19–20., 120.: Nr. 24., 121.: Nr. 26., 126.: Nr. 31., illetve II. rész. Uo. 293–318., itt: 293–294.: Nr. 37–38., 299.: Nr. 45.; 1704: Bánkúti Imre: Veszprém megye a Rákóczi-szabadságharcban. S. a. r., szerk. Hudi József. (Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 18.) Veszprém, 2005. 42.; illetve Thaly Kálmán: Székési gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. I. (1704–1705.) (Archivum Rákóczián [a továbbiakban AR] I.: Had- és belügy, IV.) Bp. 1875. 110.: Nr. 46.; 1707: Uő: Pótlékok s betürendes név- és tárgymutató II. Rákóczi Ferencz levéltára első osztály I–IX. kötetéhez. Bp. 1889. (AR I/X.) 31–32.: Nr. 9.; 1708: Uő: Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706–1709. Bp. 1901. 751. és 768.; 1709: uo. 369–372.: Nr. 202–203.; illetve Uő: Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetre méltó iratok. 1685–1716. Bp. 1883. (AR I/IX.) 734.: Nr. 552.; Uő: Székési gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. III. (1708–1711.) Bp. 1878. (AR I/VI.) 368.: Nr. 81.; 1809: R[ugonfalvi] Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés. Bp. 1909. 119.; és Kovács Jenő: Adatok Belső- és Külsővat, valamint Merse községek településtörténetéhez. In: Tanulmányok Külsővat történetéből i. m. 207–240., itt: 225–226.

111 Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagy felbontású színes térképszelvényen 1782–1785. DVD-ROM. Arcanum Kiadó. Bp. 2004.

mintegy 8500 fős hadát mustrálta meg. Tévedés tehát őt „Magyarország katonai főparancsnokának”, de még „az összes magyar csapatok főparancsnokának” is nevezni.

A sors azonban a 17. század kiemelkedő magyar hadtudósával és egyik legjobb hadvezérével meglehetősen igazságtalanul bánt. Török frontvidéki sikerei mellett mindenekelőtt Nádasdy Ferenc országbíró és Batthyány Kristóf dunántúli kerületi főkapitány személyes és katonai hatásköri konfliktusa, valamint Wesselényi nádor betegsége 1663 őszén olyan tisztségbe juttatta, amelyre ugyan büszke lehetett, de amelytől sok sikert maga sem várt, de nem is nagyon várhatott. A fokozatosan elavuló nemesi inszurrekciót a vati seregszemle után egy olyan horvát–magyar nagyúrnak kellett vezetnie, aki arról már összehívását megelőzően is negatívan vélekedett, és aki a korban egyedülálló magyar nyelvű hadtudományi munkáiban az állandó hadviselés, a szigorú katonai fegyelem, a szervezett utánpótlás stb., azaz éppen a regularitás elvei mellett foglalt határozott állást.¹¹² A vati hadimustra „legfőbb nyertese” így az a Káldy Péter lehetett, aki nemrég épült családi rezidenciáján, Marcal-parti kastélyában az ország első három méltóságát (a nádot, az országbírót és a horvát–szlavón bánt) fogadhatta, amivel kevés magyar köznemes büszkélkedhetett.

Mindezek és a Magyar Királyság katonai berendezkedésének ismeretében az sem véletlen, hogy Zrínyi hatásköri és egyéb vitái ellenére mindvégig állandó összeköttetésben állt a Habsburg Monarchia hadügyeinek irányításáért felelős Udvari Haditanáccsal, sőt a törökellenes diverziós hadjárat tervét 1663 augusztusában a bécsi hadvezetéssel együtt dolgozták ki. Bár 1663 őszén ennek megvalósítására már nem kerülhetett sor, a nevezetes téli hadjárat Zrínyi, a Haditanács által melléje rendelt birodalmi hadak¹¹³ és a bécsi katonai vezetés együttműködésének eredményeként ért el sikert. Történetírásunk azon gyakori állítása tehát, hogy az eszéki expedíció az uralkodó és a Haditanács engedélye nélkül zajlott, nem több egyszerű mítosznál. E példa és a vati hadimustra ez ideig rejtélyek sorával övezett históriája is jól bizonyítja, az 1663–1664. évi nemesi felkelés és törökellenes hadakozás története megérett a levéltári forrásokra építő, teljes körű feldolgozásra.

112 Erre mindenekelőtt lásd *Perjés Géza*: A „metodizmus” és a Zrínyi–Motecuccoli vita. In: *Uő*: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1999. 149–188., különösen 180–184.; és újabban *Czigány I.*: Reform vagy kudarc? i. m.

113 A Haditanács válasza Zrínyi november 19-ei levelére „wegen seines glücklichen progress wider die Türckhen und Tartarn, mit erinderung, daz dem Grafen von Hochenloe und dem Spickh befohlen worden, ihme mit ihren völkhern zuassistiern.” ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 283–284. és fol. 290. (december 4.); vö. még az 1664. évi események eddigi legalaposabb feldolgozása: *Georg Wagner*: Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard–Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár). Eisenstadt, 1964. (Burgenländische Forschungen 48.)

Géza Pálffy

AN UNSETTLED PROBLEM OF ZRÍNYI-RESEARCH: MIKLÓS ZRÍNYI'S
INSPECTION OF ARMS AT VAT, VAS COUNTY, 17 SEPTEMBER 1663

This study, based on the sources of archives in Hungary and Vienna, examines one of the most important periods in the life of Miklós Zrínyi (1620–1664). By reconstructing the circumstances of the inspection of arms (*lustratio*) in the Transdanubian camp of the Hungarian nobility's insurrectionary armies, it analyses in the form of a case study Zrínyi's role in the general insurrection of the nobility (*generalis seu personalis insurrectio*) in 1663 and in the defence efforts against the Ottomans. Thus far the related literature has come up with five different ideas concerning the date of the inspection, three ideas concerning its location, and about half a dozen ideas concerning Zrínyi's office in the autumn of 1663. Revising the contradictory standpoints, the author proposes the following:

The inspection or roll-call in question was held in the morning of 17 September 1663 (Monday) on the left bank of the River Marcal, on the fields nearby Vat (Mersevát), Vas County, a location which between 1593 and 1809, the date of the last insurrection of the nobility, was an established camping ground in Transdanubia. On this occasion, in the presence of Palatine (*palatians*) Ferenc Wesselényi and several Hungarian aristocrats, Zrínyi inspected an army of about 8500 heads overall, comprising the banderia of Transdanubian landlords, county troops and HUNGARIAN soldiers from the border fortresses. However, contrary to previous ideas, he did this not as "Commander-in-Chief of Hungary" (that is, as Raimundo Montecuccoli's superior), not even as "Commander-in-Chief of all Hungarian troops". He was, in reality, invested with the military authority of the Palatine, Captain-General (*authoritate palatini supremus et generalis capitaneus in partibus Transdanubianis*) commanding the insurrectionary troops of Transdanubia. This office he attained primarily as a result of a personal and authoritorial conflict between two Transdanubian aristocrats, Ferenc Nádasdy, Chief Justice (*iudex curiae*), and Kristóf Batthyány, district captain-general of Transdanubia (*partium regni Hungariae Transdanubianarum supremus capitaneus*), and of Palatine Wesselényi's illness. Fate, however, treated this outstanding 17th century Hungarian military theorist rather unjustly. After the roll-call, the Hungarian–Croatian aristocrat was to lead an outdated insurrection of the nobility, of which he held a negative opinion even before it had been summoned and which he constantly scoured in his military theoretical works written in Hungarian, unique in the era. Finally the study calls attention to the fact that Zrínyi was one of those leading aristocrats and privy councillors (*geheimer Rat*) of the Habsburg Monarchy who attempted to promote the monarchy and their country's, and even their own personal, interests at the same time. Contrary to previous research in Hungary, the author is of the opinion that this multi-faceted attempt was a realistic political alternatiin vethe early modern age .

Varga J. János

A török orientáció változatai Magyarországon

Wesselényi – Apafi – Thököly 1663–1683¹

Mehmed Çolak, ismertebb nevén Csonka bég Buda visszavétele után, bécsújhelyi fogságában tájékoztatta Theodor Athlet Heinrich Strattmann kancellárt a magyar urak szándékáról török hűbéres fejedelemségek alakítására a Habsburg-monarchia romjain, ha Bécs 1683-ban elesik. A török főtiszt állítása szerint Thököly Imre hívei uruk fejére kívánták helyezni a magyar koronát, és ahhoz kapcsolták saját hatalmuk megalapozásának vágyát, ami a Magyar Királyság területének kiterjesztését jelentette volna az örökös tartományok rovására. Az új államalakulat elismeréséért késznek mutatkoztak évi adót fizetni a Portának.² Az események tanúsága szerint főuraink többsége nemcsak meghódolt Kara Musztafa nagyvezírnek és Thökölynek, hanem fegyveres támogatást is nyújtott a török–tatár–kuruc csapatok hadműveleteinek ausztriai kiterjesztésekor.³ Ezzel a Habsburg-országrész exponensei pontot tettek – igaz, kényszerűségből – a 17. század közepétől számítható török orientációjú politikájuk végére.

Az ország sorsáért felelős urak – Zrínyi Miklóssal az élen – 1650-ben még a jó háborús „conjunctura” elmulasztása, a Habsburg-oszmán béke megújítása miatt emelték fel szavukat. Nádasdy Ferenc országbíró II. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez 1659-ben intézett levelében már I. Lipót defenzív török politikáját és az erejét veszített magyarságot kárhoztatta, amiért kiszolgáltatta az országot a Porta kényének-kedvének: „Mi magyarok, Nagyságos Uram, egy szóval utolsó veszedelemben vagyunk – írta –; az kinek oltalmazni kellene, nem gondol velünk, sőt hinnyi, hallanyi sem akarja veszedelmünket, talán inkább örülik. Megfogyatkoztunk magunk is tagjaink-

1 Az itt közölt, részben átdolgozott tanulmány német nyelvű változata megjelent: János J. Varga: Varianten der türkischen Orientierung in Ungarn. Wesselényi – Apafi – Thököly 1663–1683. In: The First Millennium of Hungary in Europe. Editors-in chief: Klára Papp–János Barta. Co-editors: Attila Bárány–Attila Györkös. Debrecen, 2002. 208–215.

2 Csonka bég személyével és a bécsújhelyi kihallgatás jegyzőkönyvével részletesen foglalkozik *Karl Teplý*: Mehmed Çolak Beg – Leopold Freiherr von Zungaberg. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 80(1972) 113–155.

ban, előttünk járóink élvén holtak, érzéketlenek, egynéhányan erőtlének vagyunk, az többinek nincs egy akaratja; érezzük a fájdalmat, orvoslást nem találhatunk, mert más nincs, hanem az, mely talán keresztyénységgel ellenkezni láttatnék, ha mindnyájan pogány alá adjuk magunkat.”⁴

Az 1660-as évek elejétől a külképviseletek bécsi rezidenseinek jelentései-ben is felbukkant az uralkodói tétlenség miatt felerősödő oltalomkeresés motívuma. Alois Molin velencei követ így tájékoztatta 1661-ben a *Signoriát*: „Mondják a magyarok, ha a császár nem akarja őket védeni, engedje meg legalább, hogy a török oltalmába adják magukat.”⁵ A hagyományos Habsburg-ellenes rendi-vallási sérelmek mellett megjelenő új, a török behódolás önkéntes vállalásának gondolati szférájába átvezető panasz tehát a török elleni védelem elégtelenségéből, a törökkel szembeni kiszolgáltatottság érzéséből fakadt. A magyarországi politizáló réteg egy részének gondolkodásában hovatovább állandósult az a – később persze alapvetően tévesnek bizonyult – meggyőződés, hogy az ország területén osztozkodó két birodalom viszonylatában a hatalmi mérleg tartósan, ha ugyan nem végérvényesen, az oszmánok javára billent. „A török potentia már Isten rendeléséből annyira előment, hogy emberi mód szerint alig resistálhatni neki” – vélekedett az elégedetlenek egyike. Teleki Mihály erdélyi tanácsúr egyenesen úgy érvelt, hogy a magyarországiak csak akkor remélhetik szabadulásukat, ha céljukat a szultán szerencséjéhez kötik, és „a Fényes Birodalom egész világon hosszában és széltében való elterjedésével kapcsolják össze”. Itt már nem is az „Impérium Ottomanicum”, hanem egyfajta „Universum Ottomanicum” képe rajzolódott ki a török orientáció hívei előtt – írja Benczédi László. Meggyőződésüket az oszmán világbirodalommal szembeni ellenállás kilátástalansága, a balkáni országok teljes beolvadásának ijesztő példája mellett sérelmeik megszüntetésének vágya is erősítette: azt remélték, hogy a külpolitikai függés ellentételeként megőrizhetik saját intézményeiket, belső önállóságukat – miként Erdély –, és szabadon gyakorolhatják a Habsburg-rekatolizációtól létében fenyegetett protestáns vallást. Mindezt még vonzóbbá tette a háborútól meggyötört ország számára – Benczédi szavaival – a „csendesség”, a „békesség”, az „állandóság”, egyfajta „Pax Ottomanica” álma.⁶

A magyarok reményeit ismerték a portai hatalmasok; maga a nagyvezír, Köprülü Ahmed komolyan számolt a királyság meghódoltatásával 1663-ban. Átfogó tervében kulcsszerepet szánt I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek,

Varga J. János: A túlélés és az árulás mezsgyéjén. Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám az 1683. évi hadjáratban. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 1–10.

4 Szilágyi Sándor: II. Rákóczi György fejedelem összeköttetése gr. Nádasdy Ferencsel. Századok 8(1874) 472.

5 Pauler Gyula: Magyarország 1661-ben. Századok 2(1868) 277.

akit az Oszmán Birodalom előtt hódoló és a fejedelemséghez hasonló státusba helyezett Magyar Királyság fejévé akart tenni.⁷ A két országrész egyesítése nélkül természetesen, mert helyére új fejedelmet kívánt ültetni, esetleg a készenlétben tartott Haller Gábor személyében. A nagyvezír ezzel nemcsak a régen óhajtott Bécshez jutott volna közelebb, hanem Velencéhez is a szárazföld felől, amellyel hadban állott a Földközi-tengeren Kandiaért.⁸ Az ostromlott Érsekújvár alól már Magyarország uralkodójaként szólította meg Apafit: „Te, aki az egész Magyar Királyság minden grófjának és urának ura vagy, te, aki a legkiválóbb vagy a keresztények között! Te [...], akit a nagy hatalmú császár akaratóból az egész magyar Királyság fölé helyeztek [...], Apafi Mihály fejedelem! [...] Jer és vedd át az égietől neked szánt méltóságot; ha Magyarország rendei megtudják ittlétedet, magoktól veszik magokra kormányodat.”⁹

A nagyvezír három nappal Érsekújvár elfoglalása után, szeptember 28-án hódoltató leveleket küldött szét Pozsony és a közelében fekvő vármegyék előjáróinak.¹⁰ Október 22-én pedig a nagy késéssel megérkező Apafi hívta török védnökség alá Wesselényi Ferenc nádort és a királyság távolabb eső vármegyéit.¹¹ A fejedelem pátense nem tükrözi Köprülü Ahmed harcias szándékát, sokkal inkább fájdalomról és aggodalomról tanúskodik a haza romlása és lakóinak kiszolgáltatottsága miatt. Végső következtetése pedig félreérthetetlen: jobb, ha Magyarország szabad akaratból hódol meg a szultánnak, mint kénytelenségből.¹²

Raimondo Montecuccoli császári tábornok írja emlékiratában, hogy Érsekújvár átadása után vezető főurak a meghódolást tervezték, ezért érintkezésbe léptek a törökkel.¹³ Néhányan, Kereszturi László alnádor vezetésével, valóban megjelentek a nagyvezír és Apafi táborában, de látogatásuk nem terjedt túl a tájékoztató jellegű megbeszélésen.¹⁴ A nádor pedig határozottan

6 Meggyőzően elemzi a 17. századi „törökös irányzat” megerősödését, a forrásokat idézi *Benczédi László*: A török orientáció a XVII. század végi magyar politikában. In: A török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Tudományos emlékülés 1983. március 25–26. Szerk. Németh Péter. Vaja, 1985. 27–29.

7 *Georg Kraus*: Erdély krónikája. Ford., jegyz. és bevezető tanulm. Vogel Sándor. Bp. 1994. 570–571.

8 *R. Várkonyi Ágnes*: Apafi–Zrínyi–Comenius. Erdély a nemzetközi török háborúban 1663–1664. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 505–506., 511.

9 *Bethlen János*: Erdély története. 1629–1673. Utószó és jegyz. Jankovics József. Bp. 1993. 162–163., 167–168., 172., 444–446.

10 *Apponyi Sándor*: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. II. Bp. 1902. 110.: 870. sz.

11 Apafi Mihály Érsekújvár alá menetele 1663-ban, Czeglédi Istvántól. Bev., közli: Szilágyi Sándor. Új Magyar Múzeum 9(1859) 2. sz. 54–57.; *Apponyi S.*: i. m. 112.: 878. sz.

12 Apafi i. m. 58–59.; *Bethlen J.*: i. m. 190–191.

elutasította az átállás gondolatát. Nyílt levelet fogalmazott a nagyvezír és Apafi manifesztumára, és azt október végén, november elején szétküldette a vármegyéknek. A kiáltvány igyekezett meggyőzni a bizonytalankodókat: ha az uralkodó hűségén maradnak és adófizetésre kötelezik magukat, akkor a török kifosztja az országot minden értékéből, ha feltétel nélkül meghódolnak a szultánnak, akkor elszakadnak a kereszténységtől és elárulják a királyt. A törökhöz szítókat ugyanakkor megfenyegette: „valaki kegyelmes királya hűségétől eláll, soha kegyelmet fejének ne reméljen”.¹⁵ Jellemző, hogy a nem kívánt magyarországi hadjáratból hazatért Apafi is kiáltványt bocsátott ki Ebesfalváról, az érsekújvárral ellenkező szelleműt, amelyben megparancsolta alattvalóinak: „senki is közületek a törökhöz bemenni, meghódolni [...] ne merészeljen.”¹⁶

A meghódolás gondolata felerősödött, csak kevés hiányzott a végzetes lépés megtételéhez. A vasvári békekötés (1664) után azonban ez is bekövetkezett: kialakult a felfogás, miszerint a Habsburgok nem tudják és nem is akarják felszabadítani Magyarországot a török uralom alól, ezért Béccsel szembefordulva kell megszüntetni az ország hadszíntér jellegét. A gondolat az ország vezető aulikus főurainál érlelődött tette. A nádor Zrínyi Péterrel, Nádasdy Ferencsel és az erdélyi fejedelem megbízottjával egyetértésben vetette papírra a Magyar Királyság meghódolásának tervezetét, és juttatta el Apafi követével a Portára. Az 1666. augusztus 27-én Murányban született *Instructio* a behódolás mozzanata mellett azonban a rendek igényét is tartalmazta a függő helyzeten belüli önállóságra. A 17. században elveszített területek egy részének visszaszerzésére három javaslatot tartalmazott. Maximális programként a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem halála (1629) óta török kézre került helységek visszaadását fogalmazta meg. Kedvezőtlen válasz esetére – a vasvári béke és a horvát–szlavón részek *status quo*-ja alapján – a Mura–Alsólendva–Nemti–Egerszeg–Szentgrót–Szentgyörgyvár–Keszthely–Tihany–Veszprém–Pápa–Szentmárton–Győr–Komárom–Tata–Gesztos–Guta–Sellye–Sempte–Nyitra–Léva–Palánka–Gyarmat–Füleke–Putnok–Diósgyőr–Ónod vonalon jelölte ki a hódoltság határát, és a Magyar Királysághoz számította a linzi béke (1645) értelmében az I. Rákóczi György erdélyi fejedelem fiainak átadott két tiszántúli vármegyét, Szabolcsot és Szatmárt. Végül minimális török engedményként az Érsekújvár elvesztése után meghódolt falvakat kérte vissza.

Wesselényiek előterjesztése szükségképpen gazdasági, katonai és politikai kívánságokat is tartalmazott: a hódoltsági szabad földbirtoklásnak, a nemesi

13 *Memorie del General Principe di Montecuccoli*. Köln, 1704. Idézi *Jászai Magda*: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról. Bp. 1996. 210.

adómentességnek a sérthetetlensége, a jobbágy adójának a korábbi szinten tartása, illetve a török katonai védelemnek az igénylése, a további oszmán terjeszkedésnek és a magyar haderő török érdekű felhasználásának a megtiltása, végül a magyarországi várépítésnek a szabadsága éppúgy szerepelt közöttük, mint a teljes bel- és külpolitikai önállóság, ideértve a szabad királyválasztást is. Ezért az ország, mint a Fényes Porta *patronus cliense* ajándéknak nevezett adót fizetne – területi igényének teljesítésétől függően évi 20–100 ezer tallért –, és békességet tartana a törökkel mindaddig, amíg az athnaméba foglalt feltételek teljesülnek, s ameddig „a hatalmas nemzetnek a szárnya alatt megnyughatik”.¹⁷

Semmi kétség – állapítja meg Benczédi László –, az 1666. évi *Instructio* mozzgatórugóiban tartalmazta a Habsburg-ellenesség fő motívumait, de azon túl, az oszmán szövetségi támogatás elfogadása mellett s annak áráként a Portának való alárendelődés, a török előtti behódolás, a jól körülhatárolt függés vállalását is jelentette.¹⁸ Lényegében ezt képviselte Apafi Mihály is, aki 1681 májusában kézhez vette a Wesselényi-féle elgondoláson alapuló, őt a magyar ügy intézésére felhatalmazó fermánt. Csakhogy az erdélyi fejedelmet megriasztotta és tartózkodóvá tette azon pont, miszerint köteles a bujdosókat, az erdélyieket és a török segélycsapatokat a Magyar Királyság hódoltatására – oszmán terminológia szerint a „magyar nemzetnek a német iga alóli felszabadítására” – vezetni. Az Erdéllyel szemben politikai önállóságra vágyó Thököly Imre azonban készségesebb partnernek bizonyult a Portán, így a figyelem gyorsan reá terelődött.¹⁹ Apafi viszont 1682-re politikailag és emberileg egyaránt eltávolodott a Wesselényi–Apafi-féle vonaltól idegen, az 1666. évi portai válasznál kedvezőtlenebb athnamét elfogadó Thökölytől. A fejedelem ekképpen foglalta össze a két felfogás különbségét és Thököly lépésének következményét: „Gróf Tököli uram [...] sok nagy

Püspöki Nagy Péter: Inter Scyllam et Charybdim. Három adalék a török szövetség eszméjéhez a vasvári béke korában (1661–1670). *Studia Nova* 1(1994) 1. sz. 61.

15 *R. Várkonyi Á.*: i. m. 517–518.; *Szalay László*: Magyarország története. V. Pest, 1857. 80–81.; Gróf Wesselényi Ferenc nádor némely nevezetes levelei 1663-ból. Közli: Ráth Károly. Új Magyar Múzeum 4(1854) 7. sz. 50–51.

16 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XIII. (1661–1664). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1888. (Magyar történelmi emlékek III. Országgyűlési emlékek) 277–278.

17 A bujdosók levéltára. A gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. Sajtó alá rend. Deák Farkas. Bp. 1883. 227–232. – Érdemes idézni a kortársak eltérő véleményét Wesselényi tervzetéről. Teleki Mihály így írt Thököly Imrének 1681 májusában: „Nyugtassa meg elméjét a nagy magyarok sok tanácskozások után lett végzésén. Ha ugyanis ők a német gubernium alatt állandóságot reméltek volna nemzetünknek, soha hatalmas császár oltalmához nem folyamodtak volna.” *Benczédi L.*: i. m. 29. Viszont Apafi és Teleki belső ellenzékének vezetője, Béli Pál szerint meggondolatlanul cselekedtek, amikor elfordultak a „némettől” és odavetették magukat a szultán küszöbéhez: „Bizony annyi és olyan embereknek kevés eszük volt, hogy ilyen fundamentum nélkül mertek megindulni, az egész dolgot így jövőjére elrontani. Ifjak erejével, vének tanácsa nélkül akarták véghezvinni.” *Tolnai Gábor*: Teleki Mihály. In:

rendek, vármegyék, városok neve alatt való leveleket formálván, melyekkel elhitette az Portát, hogy idegenek az én általam való magyar dolgok folytatásául, minden rendnek nagy obligációval és ígéretekkel arra kötelezte magát: csak adassék neki az magyar királyság, neki az egész Magyarország és Horvátország meghajol, és készek ő kegyelmét uralni. Így lett az mi kezünkben küldött [1681. évi] athnamének visszavitetése [...], melyet gróf Tököly uram nem [...] impetrálhat soha, hanem ő kegyelmének az maga kívánsága szerint való és az országnak javára semmit nem célzó annuentiát és nem athnamét adtak ki neki [tudniillik 1682 szeptemberében] [...] Melyből is meglátszik, csak maga privátumát és hasznát keresi; azt kegyelmed, mások is elhigyjék, az magyar nemzet részéről semmi securitást végben nem vitt, ha ellenkezőt hirdet, csak színes mesterség lészen, az nyolcvankettődik esztendőbeli hadakozásnak rendi is ezt bizonyítván.”²⁰

*

Kétségtelen, Apafi Mihályt egy sor megaláztatás érte az 1682. évi hadjáratban. Többek között tudomásul kellett vennie, hogy a Porta – az általa *annuentiaként* említett athnamével – kinevezte Thököly Imrét az Orta Madzsar (Közép-Magyarország, akkor a 13 felső-magyarországi vármegye) királyának.²¹ Emberileg érthető, hogy ezt személyes sérelemként élte meg, és ezért negatív érzelmeket táplált az új uralkodó iránt. Ám, ha összehasonlítjuk a Wesselényi-féle, a Portán kedvezően fogadott tervezetet a Thökölynek szeptember 17-én Füleknel átadott athnamével, akkor igazat kell adnunk Apafinak.

Thökölyt egy szultáni kinevező okirattal (*berát*) és egy, a vazallusság feltételeit rögzítő szerződéslevéllel (*athname*) ismerte el a Porta Közép-Magyarország urának. Az eredetiben fennmaradt, Joseph Hammer-Purgstall által 1682. augusztus 10-re datált *berát* megnevezi a fejedelmet, biztosítja őt az uralkodói jelvények elküldéséről és meghatározza az évi adót 40 ezer tallér összegben.²² Az arab írásos változatban, valamint a francia, német és magyar nyelvű fordításban fennmaradt *athname* tartalmazza Thököly Imre és a Porta megállapodását. Az egyik szövegvariánst Victor Renner 1682. július közepére datálta, a másik csak az 1682-es évszámot viseli, de tartalmi ismérvei alapján ugyancsak július közepéről való.²³ A *berát* és az *athname* kü-

Uő: Végzetes esztendők. Tanulmányok és jellemrajzok. Bp. 1945. (Anonymus könyvtár 2.) 19.

18 Benczédi L.: i. m. 26.

19 Magyar Országos Levéltár (= MOL) P 125, Esterházy család levéltára, Pál nádor iratai, 8. cs. 1718. sz.; Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig). Bp. 1972. 184., 255.; Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp. 1990. (Magyarok Európában II.) 285.

20 MOL P 125, Pál nádor iratai, 8. cs. 1718. sz.

lönbségéről a szakirodalom ez ideig nem vett tudomást. Csak az elmúlt években hívta fel reá a figyelmet Papp Sándor, és ezzel lehetővé tette – az eredeti példány esetleges felbukkanásáig is – a Felső-magyarországi Fejedelemség portai függésének a korábbinál megnyugtatóbb értékelését.²⁴ A Renner által közölt athnameváltozat 14 pontból áll, és egyetlen, a török csapatok magyarországi kvártélyozását megtiltó, illetve jelenlétét a behívás feltételéhez kötő passzus kivételével megegyezik a második, csupán az 1682-es évszámmal jelölt variánssal. Az utóbbi nem említi a beszállásolás kérdését, ellenben kiegészítették egy, a IV. Mehmed szultánt (1648–1687) és utódait a 14 pont megtartására kötelező záradékkal.

A Thököly Imrének átadott szöveg lényeges kérdésekben eltér Wesselényiék murányi *Instructiójától*. Thököly athnameja ugyanis nem szól a 17. században elveszített magyarországi területek esetleges visszaadásáról, amelynek módzatait a nádor és hívei alaposan kidolgozták. Ez arra utal, hogy Thököly elfogadta az 1682. évi területi status quót, és miután átvette Ibrahim budai pasától a füleki vár mellett szimbolikusan és ajándékképpen a Magyar Királyságból kihalított földdarabot,²⁵ szükségtelenné vált efféle kérdést feszegetni, hiszen – az 1682–1683. évi hadjárat eseményeinek tanúsága szerint – nem a Magyar Királysághoz tartozó területek visszaszerzése jelentette feladatát, hanem a 13 felső-magyarországi vármegyénél lényegesen kiterjedtebb török vazallus Magyarország létrehozása. Katonailag is hátrányos feltételekről szól, illetve hallgat Thököly szerződéslevele: kötelezte Felső-Magyarország fejedelmét, hogy segélycsapatokkal vegyen részt a szultán hadjárataiban, ugyanakkor nem mondta ki a magyarországi várépítés szabadságát. Végül hiányzott a teljes bel- és külpolitikai önállóság deklarálása, viszont elvárta az engedelmességet és a hűséget a „Magas Portá”-hoz. Ily módon az 1682. évi athname ked-

21 Thököly csak Felső-Magyarország fejedelmének (1682–1685) nevezte magát.

22 Thököly Imre berátjának eredeti példánya: Österreichische Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkische Urkunden, 1682. júl. 26–aug. 23./1093. Saban hónap. Német nyelven közreadta *Joseph von Hammer*: Geschichte des osmanischen Reiches grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. VI. Von der Grosswesirschaft Mohammed Köpri-li's bis zum Carlowiczer Frieden. 1656–1699. Pest, 1830. 731–732.

23 Türkische Urkunden den Krieg des Jahres 1683 betreffend nach den Aufzeichnungen des Marc' Antonio Mamucha della Torre. Hg. von Victor Renner. Wien, 1888. 16–20. – Az arab írásos szöveg lelőhelye: Göttingen, Turcica 30. 51v–52v. A francia nyelvű fordítással együtt kiadta *Zdenka Veselá-Přenosilova*: Quelques chartes Turques concernant la correspondance de la Porte Sublime avec Imre Thököly. Archiv Orientální 29(1961) 553–556., 566–568. Egykorú német szövegváltozat: Das Vormal's so mächtige und edle [...] Ungarn. [Ulm,] 1683. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel QuN 458 (1) 450–452. Valószínűleg közel egykorú magyar nyelvű változata: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 1150. 12v–14v. Közli *Nagy Iván*: Egykorú emlékirat Thököly Imréről. Századok 10(1876) 663–664. A szöveg többszörös fordításon esett át (török–magyar–német–magyar), így feltehetően rontott variáns. Modern, magyar nyelvű kiadása: Régi magyar levelestár (XVI–XVIII. század). II. Sajtó alá rend. Hargittay Emil. Bp. 1981. 444–447.

vezőtlenebb feltételeket teremtett Thököly fejedelemsége számára, mint amilyeneket 16 évvel korábban Wesselényi Ferenc és Apafi Mihály szánt a Magyar Királyságnak.

Thököly mentségére – ha létezik ilyen – egyetlen tényező szolgálhat: eltérő külpolitikai konstellációban született meg az *Instructio* és az athname: 1664 után a kandiai, majd a lengyel- és az oroszországi konfliktusok miatt a vasvári béke megőrzésére törekedett a Porta, ezért hajlandónak mutatkozott jelentős engedményeket tenni a behódolni készülő királyságnak, 1682-ben viszont – felszabadulva immár hadi potenciálja – nyugati háborúra készült, és egyetlen hadjáratban akarta megszerezni a maradék félkaréjnyi Habsburg-Magyarországot és Bécset. Kara Musztafa tervének végrehajtásához megfelelő személynek bizonyult Thököly Imre. A magyarországi főurak ugyanakkor lépéseket tettek, hogy túléljék a vészterhes időt. Thököly hódolatot biztosainak megjelenésekor ilyenféle megnyilatkozások keltek szárnyra: „amely felől jobb szellőnk kél, arra fordítjuk kormányunkat”, vagy: „accomodent se tempori”.²⁶

A Wesselényi Ferencről elnevezett rendi szervezkedés felszámolása, azaz az 1671 óta dúló magyarországi belviszály 1683 nyarán elérte csúcspontját: a királyság lakói a török elleni felszabadító háború kezdetét négy részre szakítva, politikailag és vallásilag megosztva, polgárháborús körülmények között, zömében a Bécsre támadó oszmán haderő oldalán érték meg. A mindmáig tabuként kezelt események kiváltó okai persze nem csak az 1671 óta eltelt 13 esztendő során keletkeztek. A magyar rendi politika az évtizedekre visszanyúló sokkhatások, a sérelmek miatt támadt „jogos” felháborodás, a reménytelenség és a felőrlődés következtében torzult el és jutott a „nincs mást tenni, törökké kell lenni” felfogás kényszerpályájára. Egyet kell értenünk Kosáry Domokos önismeretre ébresztő szavaival: önmagában minden lépésük „»jogosultsága« indokolható, csak éppen a folyamat egésze nem. Magyarország ugyanis, amikor a nagy fordulat elkövetkezett, a nemzetközi politika országútján keresztben állt, egy olyan lehanyatló hatalom segéderőjeként, amely neki tulajdonképpen legrégibb, igazi ellensége volt”.²⁷ Úgy is mondhatjuk: Magyarország – egy történelmi pillanatra – a rossz oldalra került.

24 Papp Sándor: Török–magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. In: Historia manet. Volum Omagial Demény Lajos Emlékkönyv. Szerk. Violeta Barbu-Tüdös S. Kinga. Bukarest, 2001. 120–123.; Uő: Magyar rendi mozgalmak és az Oszmán Birodalom a 17–18. század fordulóján. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. CXVI. Szerk. Dr. Tóth Sándor

János Varga J.

VARIANTS OF TURKISH ORIENTATION IN HUNGARY:

WESSELÉNYI–APAFI–THÖKÖLY, 1663–1683

After the end of the Thirty Years' War (1648), the political leaders of the Kingdom of Hungary expected the launch of an anti-Turk campaign from the Habsburg ruler. However, Leopold I did the opposite: he confirmed the earlier peace with the Porte. This defensive behaviour generated discontent in a part of the Hungarian nobility and, moreover, because of the ruler's inaction some would seek protection on the Ottoman side, believed to be undefeatable. Sentiments of defencelessness were intensified by the usual offences of the estates and religious denominations, a possible remedy of which was expected to be gained from an Ottoman vassal status of the Transylvanian type, ensuring internal independence.

The Porte was aware of the hopes of the unsatisfied Hungarians and therefore in 1663 Great Vizier Körpülü Ahmed considered the submission of the Hungarian Kingdom a serious possibility and intended to have it ruled by Mihály Apafi I, Prince of Transylvania. At that time, most of the aristocracy, headed by Palatine Ferenc Wesselényi, as well as Prince Apafi, resisted the Porte's intention. However, after the conclusion of the unfavourable Peace of Vasvár (1664), it was exactly them who worked out the *Instructio* of Murány (1666) containing the conditions of the submission of the Kingdom. The instructions for the envoy sent to Constantinople contained, in addition to the act of submission, the clearly delineated areal, economical and military claims of the estates for independence within a situation of dependence.

The anti-Habsburg hiding movement was headed from 1680 by Imre Thököly. The young count, who aspired to gain political independence from the Prince of Transylvania, proved a more willing partner for the Porte than Apafi, who rejected the armed submission of the Hungarian Kingdom. The *athname* (the sultan's written assent) issued for him as Prince of Upper Hungary contained significantly more unfavourable terms than the suggestions in the *Instructio* of Murány. With this, Thököly and his followers had drifted far from the Wesselényi–Apafi political direction.

The interior discord roused by the search for the right direction reached a climax in 1683: the pending war of liberation found the Hungarian Kingdom torn into four parts and its inhabitants divided politically and religiously, in circumstances of civil war, most of them on the side of the Ottomans attacking Vienna and of Imre Thököly, under Turkish suzerainty. Hungary, for a moment in history, was on the wrong side.

Jean Bérenger

Les assemblées de notables (*Concursus palatinales*) de 1696 et 1698

Un substitut de diète à la fin du règne de Léopold 1er?

Le cardinal Léopold Kollonich était bien décidé à imposer, après la reconquête des territoires occupés par les Turcs, une réforme fiscale à la Hongrie en supprimant l'immunité fiscale des Ordres. Mais le système des contributions prélevées souvent avec violence par les régiments «allemands» cantonnés en Hongrie ne le satisfaisait pas. C'est pourquoi il voulait faire payer à tous les Hongrois une contribution modérée assez justement répartie et pour cela il lui fallait selon la constitution traditionnelle du pays l'accord des Ordres. Il aurait donc fallu convoquer régulièrement la diète (en principe tous les trois ans) pour obtenir après discussion le vote de la contribution foncière qui existait depuis Mathias Corvin mais qui avait besoin d'être modernisée. Comme la Cour de Vienne redoutait les réunions de la diète, où elle se heurtait à l'opposition des députés qui siégeaient à la Table des Régnicoles, Léopold 1er, conseillé par Kollonich, se contenta, pour entériner les décisions de la cour de Vienne, d'une assemblée de notables, (*concursus palatinalis*).

Avant le début de la guerre d'Indépendance de François II Rakoczi, Léopold 1er convoqua deux sessions de cette assemblée de notables en 1696 et en 1698. Les deux sessions se soldèrent par un échec, mais elles servirent de modèles à d'autres réunions du même genre au cours du 18e siècle, en particulier sous le règne de Charles III (1711–1740).¹

*

Si dans son «plan de réorganisation de la Hongrie»² le Cardinal Léopold Kollonich, abordait en premier lieu le domaine judiciaire puis les affaires ecclésiastiques et la redistribution de la propriété dans la plaine hongroise

1 Szíjjártó M. István.: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp. 2005. 235–240.

2 Denkschrift samt Relation vom Kardinal Graf Kollonics wegen des Königreichs Ungarn Cameral und Militär- auch Politisch und kirchlichen Angelegenheiten von 1688, appelé généralement das Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn. ÖStA HKA Ms. Nr. 382.

après l'expulsion de l'occupant ottoman, il ne négligeait pas réforme fiscale. Il suggérait en particulier la suppression de l'immunité fiscale des Ordres. C'était une conséquence logique des décisions de la session de 1687, qui avait établi l'hérédité de la couronne dans la Maison d'Autriche. Si la réforme fiscale réussissait, c'était un pas décisif dans l'intégration de l'État hongrois dans la Monarchie autrichienne. C'eût été en même temps la reconnaissance d'une situation de fait et probablement l'allègement du fardeau des contributions de guerre qui pesait sur les paysans, car si la diète refusait de voter et de répartir un impôt direct, les administrations de comitat étaient obligées de fournir logement et nourriture aux Impériaux cantonnés en Hongrie. Malgré les protestations de la diète de 1681, l'Empereur avait continué d'accabler le pays de contributions militaires, en dépit des protestations du Palatin Esterházy. L'empereur avait répondu qu'il n'y pouvait rien et qu'il s'agissait d'une nécessité de la guerre; qu'il lui fallait nourrir ses troupes, leur procurer des quartiers d'hiver et lever de nouvelles recrues. C'était un dialogue de sourds entre les nécessités de l'État et les intérêts des particuliers. L'empereur manifesta une certaine fermeté vis-à-vis des plaintes de ses sujets. Il est intéressant de remarquer que, dès ce moment, Paul Esterházy joua sans ambiguïté son rôle de Palatin. Lors de son élection en 1681, on aurait pu croire que le nouveau Palatin, l'un des rares Magnats catholiques demeuré fidèle à Léopold I, serait docile et exécuterait scrupuleusement les ordres de la Cour. En fait, une fois élu, Paul Esterházy s'attacha à défendre les intérêts de ses compatriotes, conformément à l'esprit de la constitution. C'est ce que montre l'étude des assemblées de notables de 1696 et de 1698.

Avec la reconquête, l'idée de réorganiser les finances hongroises s'était développée. On possède à ce sujet de nombreux rapports des officiers de finances de la chambre hongroise et du Trentième (*Harmincad*), qui développèrent les idées exposées jadis par Zacharias Geizkofler. Celui-ci en 1604, durant la guerre de Quinze Ans (1593-1608), voulait déjà réorganiser le Trésor de Rodolphe II.³ Un projet de réforme fiscale avait aussi été formulé par Montecuccoli dans son Mémoire sur la Hongrie de 1677,⁴ un autre par Frà Angelo Gabrielis,⁵ puis ce fut en 1688 l'*Einrichtungswerk* de Kollonich, déjà évoqué et enfin l'*Informatio* du Palatin Paul Esterházy.

Montecuccoli dans son Mémoire sur la Hongrie affirmait que chacun sans exception devait contribuer à l'entretien des troupes impériales. Dans le

3 J. Müller: Die Verdienste Zacharias Geizkoflers. MÖG 21. Wien, 1900.; Ignác Acsády: A magyar adózás története 1598-1604-ben. Bp. 1906.

4 Raimondo Montecuccoli: L'Ungheria nell'anno 1677. Hg. von A. Veltzé. Wien, 1896. III. 456-458.

5 Frà Angelo Gabrielis: Il governo dell'Ungheria. TT, 1900. 219-263.

point IV des réformes politiques proposées, il insistait pour que chaque sujet des Habsbourg paie pour la défense commune. Par conséquent, il lui semblait normal que les Hongrois paient pour assurer leur défense, car il en était ainsi dans les Pays Héréditaires et dans tous les pays du monde. Même dans le Saint Empire, l'Empereur n'hésitait pas à contribuer personnellement à la solde, aux approvisionnements et aux quartiers des troupes. Et jadis il en était ainsi en Hongrie sous forme de dîme, de tribut, de corvée, de la solde des troupes (*Militär Verpflegung*) ou de taxes du 60, du 50, du 20 ou du 30. Cette contribution était d'autant plus normale que les impôts étaient votés librement et n'étaient pas imposés par la force. Montecuccoli a établi un véritable dossier historique. Si pour la question des douanes et péages, Montecuccoli était assez confus, son exposé sur l'impôt direct avait le mérite de la clarté. Pour la «guerre turque», les sujets payaient à l'origine un florin par «porta» qui était encaissé par des receveurs royaux et qui était remis à la Chambre royale de Presbourg (loi 8/1542); par conséquent, personne ne devait être exempté de cette contribution. La «dica», qui avait été créée par Mathias Corvin, était en revanche un droit régalien et elle était payée par tous les paysans possédant plus de cent florins (loi 2/1465). L'impôt supplémentaire (*Beisteuer*) de un florin devait être payé 15 jours après le recensement des *Portae*. Il était basé sur les lois 10/1546, 5/1655, 8/1659 et 23/1662. La corvée royale pouvait être rachetée à raison de 10 deniers (*denarii*) par jour et par *Porta*. Puisqu'en Haute Hongrie, dans la zone frontière, chaque habitant payait 5 florins par tête et par an de tribut aux Turcs pourquoi, selon Montecuccoli, ne paierait-on pas 2 florins par an et par maison à l'Empereur? Pourquoi la Hongrie ne participerait-elle pas aux dépenses nécessaires par sa défense? En effet tout l'argent collecté dans les Pays Héréditaires était utilisé pour la défense de la Hongrie qui ne payait alors que le pays, très fertile, exportait ses vins en Pologne et vendait ses autres productions dans l'Empire ottoman via Debrecen.

Une thèse plus radicale était défendue par le conseiller d'État autrichien Jörger, vice-président de la Chambre des Comptes, dans un mémoire adressé à l'empereur en août 1681,⁶ durant la session de la diète. Jörger, qui était un ennemi juré des libertés hongroises, soutenait que les Hongrois étaient taillables et corvéables à merci,⁷ puisqu'ils s'étaient révoltés contre leur souverain légitime en 1670 et que les provinces autrichiennes, qui les avait défendus sans contrepartie depuis plus d'un siècle, ne devaient plus

6 Johann Quintin Jörger: Mémoire sur la nécessité de payer l'impôt. In: Unterschiedliche Motiven. ÖStA HHStA Handschriftensammlung, Ms. W 75. fol. 31–35.

7 Votum Graffen Jörgers in Geheimen Rath de A° 1676. ÖStA HHStA Handschriftensammlung, Ms. W 75. fol. 84. (Johann Quintin Jörger: Unterschiedliche Motiven.)

contribuer pour leur défense, mais cette thèse extrémiste trouva peu d'échos dans le gouvernement de Vienne, car le cardinal Kollonich lui était hostile.

Kollonich voulait simplement assimiler l'État hongrois à n'importe quel Pays héréditaire. Les contributions seraient réparties sur les unités fiscales ou *portae* telles qu'elles avaient été définies par le recensement (*conscriptio*) de 1647; la *porta* était une vieille unité fiscale médiévale, aux contours flous, qui correspondait à un manse et pouvait compter 4 à 16 familles, selon l'étendue de l'exploitation familiale. Chaque *porta* paiera annuellement 24 florins de contribution de guerre, auxquels il fallait ajouter 12 journées de corvée royale; celle-ci, éventuellement rachetable, était évaluée à 15 Kreutzer par jour, soit au total 180 Kreutzer ou 3 florins rhénans. On fera payer 36 florins à chaque *porta*, soit par famille de laboureur 9 florins par an; s'il s'agissait d'un petit exploitant ou d'un simple ouvrier agricole (*inquilinus*, *zsellér*, brassier), il paierait seulement une fraction de cette somme; au maximum, l'impôt s'élèverait à 12 florins par an, alors qu'en Autriche un laboureur payait au moins le double.

La thèse du Palatin Esterházy et de l'aristocratie catholique favorable aux Habsbourg était simple: il suffisait de maintenir le droit d'État dans son intégralité, le Royaume de Hongrie ne devait pas payer les impôts qui n'avaient pas été votés par la Diète. Dans cette affaire le Palatin s'est comporté en véritable chef de la noblesse hongroise. Catholique, général de la Frontière, il avait élu Palatin par la Diète de Sopron en juin 1681; son attitude vis-à-vis des Habsbourg a toujours été ambiguë (il alla jusqu'à faire des avances à l'ambassadeur de France) et en tout cas il ne s'est jamais comporté comme l'exécuteur des basses œuvres de Léopold 1er, même s'il a profité de ses fonctions pour s'enrichir. Le Palatin Esterházy eut une attitude réservée lors de la Diète de 1687,⁸ mais très vite la question fiscale l'opposa à Léopold 1er et au Cardinal Kollonich, car l'empereur suivait aveuglément ce dernier dans les questions hongroises, alors que Kollonich était unanimement détesté par les Hongrois. La Diète de 1681 avait obtenu qu'il fût écarté du gouvernement hongrois et qu'il abandonnât la présidence de la Chambre de Presbourg, mais il était devenu à Vienne ministre de la Conférence et même président de la Chambre des Comptes de 1691 à 1693. Léopold I le chargeait plus particulièrement des affaires hongroises et des questions financières, tandis que le Palatin Esterházy ne pouvait agir que dans les limites étroites du gouvernement de Pozsony.

Les charges fiscales ne cessèrent pourtant de s'alourdir et à l'occasion de l'assemblée de notables de 1696, le palatin Esterházy a fait dans un rapport

8 Jean Bérenger–Charles Kecskeméti: *Parlement & vie parlementaire en Hongrie (1608–1918)*. Paris, 2005. 128–140.

du 1er décembre 1696 l'historique de l'imposition depuis 1683.⁹ Le chiffre de 4 florins de solde par mois de campagne¹⁰ pour un fantassin était purement théorique car personne ne savait combien l'armée percevait réellement: en 1695, le palatin Esterházy signalait qu'un soldat coûtait en fait de 5 à 10 florins par mois et que les auxiliaires brandebourgeois exigeaient au moins 15 florins par mois pour un fantassin. Mais surtout la répartition des quartiers d'hiver et des contributions § l'entretien des soldats stationnés en Hongrie était faite arbitrairement par une commission présidée par le baron Abele, ancien président de la chambre des comptes de Vienne (1681–1683), puis par les commissaires généraux Rabatta et Caraffa.¹¹

C'est pourquoi, en 1691, l'empereur a demandé au Palatin d'assurer cette répartition en accord avec les Ordres hongrois. Esterházy a réuni dans son palais d'été de Vienne, une conférence à laquelle participèrent le Primat Szechenyi, quelques Magnats et des Députés du Royaume. Tous en furent satisfaits de la procédure, qu'il renouvela en 1692, avec les mêmes participants, auxquels vinrent s'adjoindre Caraffa et Palm, membre du Conseil de la Guerre (*Hofkriegsrat*) de Vienne. En 1693, la réunion eut lieu dans le palais d'hiver du palatin Esterházy à Vienne. En 1694, la réunion eut lieu dans son palais de Pozsony et en 1695, elle s'est tenue à nouveau chez le palatin à Vienne.

De telles réunions présentaient néanmoins une difficulté pratique, parce que le royaume de Hongrie n'a pas de palais provincial à Vienne.¹² Mais surtout Esterházy critiquait le système de répartition de la contribution hongroise. Celle-ci se faisait selon la clé suivante: les *Portae* payaient 66%, les nobles taxés 20%, les villes 13,3% et une *Porta per sex menses* payait 8 florins 33deniers selon la dernière répartition (*conscriptio*) établie en 1647, alors qu'une portion¹³ coûte en fait de 5 à 10 florin par mois. Même si on ne comptait que 5 florins, les auxiliaires (les Brandebourgeois) sont encore pire, puisqu'ils exigeaient au moins 15 florins par mois par *Mundtportion* ou *por-*

9 Litterae Palatinales Suae Majestati Sacratissimae scriptae I° die Decembris A° 1696, Kismarton. MOL (Archives d'État) P 125, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Pál nádor iratai, Protocollum Opinionum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695–1698, fol. 137–140.

10 Dans le jargon administratif, cela s'appelait «Mundtportion» par opposition à la solde versée au cavalier pour l'entretien de sa monture ou «Pferdportion».

11 «Conferentz die Einquartierung der Regimenter in Ungarn betreffend», Vienne, 12 septembre 1687, présidée par le Prince Dietrichstein, à laquelle assistait le Cardinal Kollonich.

12 Les États de Basse Autriche avaient depuis le début du 16e siècle un «Landhaus» à Vienne situé Herrengasse où siégeait la diète et les bureaux de l'administration.

13 Dans le jargon administratif viennois, on appelait «Portion» la solde qui était théoriquement versée à un soldat – «Mundportion» pour un fantassin, «Pferdeportions» pour un cavalier.

tio orale.¹⁴ Il joignait un tableau de répartition de l'impôt en 1695.¹⁵ à l'échelon subalterne la répartition était confiée aux autorités départementales. Il appartenait à l'administration de chaque comitat, au préfet adjoint (*vice-comes*) et aux juges élus de répartir la charge globale et de fournir les prestations au commissariat général. Mais contrairement à ce qui se passait dans les Pays héréditaires, aucun organe représentatif ne pouvait discuter du montant de cette contribution. C'était la conséquence fâcheuse de la politique du pire que pratiquaient les Ordres en cette matière, en refusant de voter des contributions modérées et en négligeant de payer les contributions symboliques qu'ils accordaient lors des sessions de la diète. C'est ainsi que la ville de Kassa n'avait toujours pas payé en 1688 la taxe votée lors de la session de 1681, pas plus que celle votée en 1687 et la Chambre hongroise se voyait dans l'obligation de lui enjoindre de payer dans les 15 jours les 15 000 florins qu'elle devait.

Le cardinal Kollonich était bien décidé à mettre fin à cette situation paradoxale grâce à laquelle, faute de voter régulièrement des subsides, le contribuable hongrois et ses paysans étaient soumis à l'arbitraire de l'armée. Il s'agit donc d'un aspect essentiel de l'action de Kollonich: remettre de l'ordre dans le pays en assimilant l'État hongrois à n'importe quel autre Pays héréditaire, ce qu'il était devenu en principe depuis la session de la diète de 1687 et le couronnement de Joseph 1er. Kollonich reprenait ainsi la doctrine exposée naguère par Montecuccoli dans son projet de réorganisation de l'État hongrois consigné dans son mémoire de 1677. à force de vouloir se soustraire à la fiscalité normale, la Hongrie était tombée sous l'arbitraire de l'armée et l'abus des privilèges mettait fin à l'état de droit. Le propos de Kollonich était donc de rétablir la légalité. Il préconisait l'établissement d'un impôt direct modéré qui soulagerait les paysans des lourdes contributions de guerre, auxquels ils étaient astreints depuis le début de la reconquête et placerait la Hongrie au même rang que les autres pays de la Monarchie. Cette mesure heurtait profondément les mentalités des nobles hongrois, qui sous prétexte qu'ils étaient astreints au service militaire, refusaient de payer eux-mêmes des contributions régulières ou d'y laisser soumettre leurs paysans. C'est pourquoi tous les groupes sociaux, y compris les aristocrates les plus loyalistes, s'opposèrent à la réforme fiscale lorsque le gouvernement de

14 *Litterae Palatinales ad Suam Majestatem Sacratissimam circa Repartitionem Contributionis de Anno 1695*, fol. 11-13.

15 *Repartitio in Comitatus Regni Hungariae cis et trans Danubianis atque cis et trans Tibiscinis super Portionibus mediante repartitione, nomine Celsissimi Regni Palatini Domini Principis Eszterhazy ab ejusdem ablegatis Domino Ladislao Hunyadi, Domino Joanne Maddes, Domino Joanne Dvornikovicz, officio generalis Commissariatus bellici Caesareo exhibita distributis facta. Litterae Palatinales ad Suam Majestatem in Negotio Portionum Comitatum Soproniensis et Castriferri*. 27. Novembris 1695, fol. 20-27.

Vienne tenta de l'appliquer en 1696¹⁶ et la proposa à un *Concursus palatinalis*.

La crise politique fut ouverte à l'automne 1695, lorsque le doublement de la contribution hongroise fut décidé unilatéralement par le gouvernement de Vienne, puisqu'on avait écarté l'idée d'imposer l'accise générale à la Hongrie. La Conférence secrète, chargée dorénavant de la conduite financière de la Monarchie, prévoyait en effet un déficit de l'ordre de 40%, que l'on pouvait combler momentanément par des avances du banquier Samuel Oppenheimer, puisque les impôts ne couvriraient que la moitié des dépenses, soit 11,7 Millions de florins de recettes fiscales prévisibles pour 22,7 Millions de florins de dépenses militaires. Il n'y avait donc pas d'autre solution que l'augmentation des impôts. Comme la charge devenait quasi intolérable pour les contribuables des Pays héréditaires (en Bohême un laboureur paiera 31 florins de contribution en 1696 contre 20 seulement en 1690), la Conférence décida de porter la contribution annuelle de la Hongrie de 2 à 4 Millions de florins. Cette décision, «technique» en apparence, avait une portée politique, car elle transformait des contributions de guerre à caractère provisoire (pour la durée de «la guerre de libération») en un impôt direct permanent, ce qui était contraire à toutes les dispositions du droit d'État hongrois.

*

Théoriquement, il aurait fallu convoquer une Diète, mais le gouvernement de Vienne redoutait d'affronter les députés des comitats et d'une façon générale, de réunir la Chambre basse de la Diète. C'est pourquoi il préféra le système de l'assemblée de notables (*conkursus palatinalis*). Le système avait fait ses preuves dans les pays héréditaires et en Bohême, où la Diète était désormais entre les mains de l'aristocratie foncière; même si les discussions étaient âpres, le gouvernement ne se heurtait pas à une contestation permanente.

À un problème politique, le gouvernement de Vienne fournit donc une solution politique: 32 personnalités furent convoquées à Pozsony, parmi lesquelles les titulaires des dicastères (Palatin, Primat, Grand juge, procureur général), quelques prélats, quelques gentilshommes acquis au parti autrichien et des représentants des villes royales. Le jeune François II Rakoczi était parmi eux.

Les négociations de 1696¹⁷ se déroulèrent en deux temps. Après l'échec d'une première conférence dans le style établi par le palatin, la cour de

¹⁶ Jean Bérenger: *Finances & Absolutisme autrichien*. Paris, 1975. Imprimerie nationale.

¹⁷ MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opinionum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695-1698, tome 18.

Vienne imagina ces assemblées de notables (*Concursus palatinalis*) qui fait l'objet de notre étude.

Le 19 mars 1696, Léopold 1er avait chargé Kollonich de réunir et de présider une commission sur les contributions que les Hongrois auront à payer.¹⁸ Il lui en avait confié la présidence. La commission proposa une contribution totale de 4 644 000 florins pour l'année 1696, alors que Kollonich avait préparé un projet chiffré à 3 968 000 florins. Cette première réunion s'est très mal passée, les négociations ont duré une semaine et Kollonich, dans un discours très dur rappela aux Hongrois le point de vue qu'il avait su imposer à la Cour. Il critiqua violemment l'égoïsme des nobles qui revendiquaient l'immunité fiscale. Pour que les injustices et les désordres liés au prélèvement des contributions cessent, il était nécessaire qu'un impôt permanent soit établi, qu'il soit réparti équitablement et qu'il soit en rapport avec les charges que supportent les autres royaumes de sa Majesté.¹⁹

Comme la délégation ne comprenait que quelques prélats & magnats (dont le jeune François II Rakoczi) peu représentatifs de l'ensemble de la classe politique hongroise, l'archevêque de Kalocsa, Paul Széchenyi a demandé, dans une audience accordée par le roi, la convocation de la diète. Cette requête fut rejetée par Léopold Ier, parce que le ministère y était opposé. La réunion du printemps s'étant soldée par un échec, l'empereur convoqua ensuite l'assemblée de notables (*conkursus palatinalis*) en juin 1696.

La lettre royale du 26 juin 1696 comporte une instruction au palatin chargé de convoquer et de réunir l'assemblée. Elle est accompagnée d'instructions particulières pour la commission chargée de la répartition des unités fiscales (*portae*) avec une liste des noms des commissaires et la formule du serment qu'il doive prêter.²⁰

Les notables furent convoqués à Presbourg, où ils se réunirent chez le prince Esterházy. au début du mois de juillet 1696. Ils présentèrent leurs doléances comme auraient fait les députés d'une véritable diète au début de la

18 Kaiserliches Handbillet an Cardinal Leopold Graf Kollonich, Mödling 19 III 1696. Prímási Levéltár, Esztergom, fond Kollonich.

19 «Die große Menge der Edelleute und Privilegirten, die sämtliche viele Vorrechte besitzen und Steuerfreiheit beanspruchen, widerstreit die Grundsätze einer vernünftigen Regierung... Damit endlich alle Ungerechtigkeit und Unordnung bei der Umlage der Steuern und andern öffentliche Lasten aufhören, ist es nötig, daß eine feste bestandige Steuer eingeführt, diese gerecht vertheilt und in ein billiges Verhältniß zu der Steuer, welche die andern Länder Seiner Majestät ein Drittheil dessen übernehmen, was jene Länder dem jedesmahligen Bedürfnisse gemäß zahlen müssen». Cité par *Joseph Maurer*: Cardinal Leopold Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck, 1887. 351

20 *Litterae ad Suam Majestatem Sacratissimam in Negotio Congregationis Poseniensis die 26. Junij 1696 scriptae: Puncta Instructionis ad conscriptionem Portarum deputatorum dominorum Dicatorem*. MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opinionum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695-1698, tome 18. fol. 60-69.

session.²¹ L'assemblée était composée de représentants des magnats et des prélats mais aussi des députés de certains comitats et des représentants des villes libres. 32 personnalités furent convoquées à Pozsony, parmi lesquelles les titulaires des dicastères (Palatin, Primat, Grand juge, procureur général), quelques prélats, quelques gentilshommes acquis au parti autrichien et des représentants des villes royales. Le jeune François II Rakoczi était parmi eux.²²

Les archives municipales de Kassa ont conservé la liste de ces doléances²³ Le magistrat de la ville libre royale de Kassa souhaitait que la contribution

21 Jean Bérenger: Les «Gravamina». Remontrances des Diètes de Hongrie de 1655 à 1681. Recherches sur les fondements du droit d'État. Paris, 1973. (Publications de la Sorbonne, Série «Documents» 23.) Introduction.

22 *Series punctorum in forma Gravaminum ex parte Regni Hungariae tam in Genere quam in particulari per nonnullos Comitatus, Liberas Regias Civitates, occasione Modernae congregationis pro die Sexto Julij A°1696 Posonii per Celsissimum Regni Palatini Dominum Principem Paulum Eszterhazy... demisse exhibendorum Protocollum.* MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opiniorum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695–1698, tome 18 fol. 70–84. Nous n'avons la liste des députés que pour la session de 1698.

23 «1. Ut summa duorum millionum quantum possibile est minuatur vel ad minimum non augeatur. 2. Ut portiones plures Hungariae non adhibentur quam Quadraginta Millia, vel ad summum 50.000 quod Hungaria interteneat et praeter has nullas habeat contributiones 3. Vecturas, discretionis, contractus cum Militibus omnes tollantur sub gravi poena. 4. Regulae Caesaris strictius quam hactenus observentur et contra delinquentes exemplariter animadvertatur. 5. Dignabitur Sua Majestas exemplum aliquando statuere in excidentibus Militibus et officialibus, qui hactenus deliquerunt, ut saltem sint justitiae administratio. 6. Condescensionibus tollentur et excessus, tam ex regni Militaris cella [?] quam etiam per liberas mutui compulsus in Hereditariis provinciis defalcantur. 7. Commissarii nationales eligantur Duo vel Tres perceptoresque regni Caesareanis Commissariis qui Caesareani nihil plana juris in regnicolas habeat cum a Nationalibus Regni Commissariis Portionum Quantum percipiendum habeant. 8. Nationales Commissarii Cum Caesareanis correspondentes cognitis excessibus Militum ex Quota excedentibus defalcandi facultatem et potestatem habeant ad normales vicinarum Provinciarum 9. Dum Distributio Militis per generalem Commissarium sit, adsint Generales Commissarii Regni ab nuttam itineris facienda, cui obtemperare Miles obligatus sit, neque hinc Regni Commissarium palleta, alias etiam miles per Regnum divagetur. 10. Quidquid propter diaeta 50 000 Portionum Militiae est a Regno educatus, aut anticipative solvantur ab alijs Provinciis, in summae grave divi sit miseris Incolis. 11. Repartitio portionum penes Palatinum et Regnicolas stet, nihilque absolute a Corona Regni avellatur sed omnes Regni Partes huic subjaceant et si quae loca à Sua Majestate exilentur, pro defalcatione subeantur. 12. Assignationes Portionum, quantum fieri potest, non dentur ad longinquas Partes & Provincias ne ob defectum intermedij Comitatus innocenter partiantur. 13. Denique pro Observatione Regni optimum videretur esse si ad minimum medietas Armadae ad vicinas educeretur alioquin Hungariam possem [?] vel necessum est 14. Administratio Budensis & Scepusensis jungatur cum Camera Hungarica quae cum Camera Aulica juxta regni Articulos correspondentem se habeat 15. Bona Neo Acquisita tandem aliquando in ordinem redingantur legitimisque suis Possessoribus restituantur 16. Buda, Pestum, Alba reagalibus, Strigoniensis in Numerum Liberarum Civitatum admittentis Privilegia eorumdem ad instar aliarum Civitatum renoventur 17. Militia germanica ex Locis minus necessariis educatur, uti Trenchinis, Letava, Arva, Leva, Nitria cum saltem comandantium utilitati serviant. 18. Metae Regni tam in Silesia, Moravia et Polonia readeantur et actualiter

forfaitaire du royaume de Hongrie soit limitée à 2 millions de florins, qu'elle ne soit pas augmentée et qu'elle soit diminuée si possible. Que les portions versées directement à l'armée ne dépassent pas les 40 000 et qu'il n'y ait aucune contribution supplémentaire. Que les charrois arbitrairement imposés par les militaires soient réglés par des contrats. Que les règlements militaires soient observés avec plus de rigueur et que les contrevenants soient punis de manière exemplaire. Que les commissaires chargés de la perception de la contribution soient des Hongrois nommés par le roi et non des étrangers. Qu'ils soient présents à côté des représentants du commissariat général (de l'armée impériale) lors de la distribution des quartiers d'hiver. D'autre part le magistrat évoquait la douloureuse question des Neo-Acquistica et demandait que les terres soient restitués à leurs anciens propriétaires, ce qui n'était pas évident à cette date.

Les travaux aboutirent à la rédaction d'un mémoire adressé au Conseil de la Guerre qui fut envoyé à Vienne le 16 août,²⁴ puis d'un mémoire adressé directement au roi concernant la nouvelle *conscriptio*.²⁵ La négociation reprit lorsque Léopold 1er fit connaître sa volonté le 11 octobre.²⁶ Le Palatin lut d'abord la résolution royale, à laquelle il répondit qu'il était impossible de payer une telle somme. Comme il faut bien soutenir l'appareil militaire nécessaire à la libération du pays, la Hongrie consentait à payer 2 350 000 florins de contribution et 95 000 *portiones* en partie *orales*, en partie *equites*, c'est-à-dire la même somme qu'en 1695, à l'exclusion toutefois des Brandebourgeois,²⁷ qui avaient commis trop d'excès.²⁸ Elle fut soutenue par les députés qui envoyèrent à Vienne une très humble supplique ils demandaient la diminution voire la suppression de l'impôt de 2 M florins, la diminution

in Ordinem redigantur. 19. Cancellaria Transylvanica tollatur et cum Hungrijs [?] 20. Salis quaestura libera, uti hactenus permittatur aut ad minimum ad pristinum privilegium reducat. 21. Judices Tabulae Regiae, cum saepius conveniendi debeant ad mandatum Sacrae Caesariae Majestatis ex media trigesima solutio ipsis tribuatur per Cameram Hungaricam. *Extractus punctorum Domino Palatino Regni Hungariae porrectorum*. S. d. (1696). Kassa Város Levéltára (Archív Mesta Koťice), Acta Diaetalia, 1696.

24 *Memoriale ad Consilium Bellicum die decima sexta Augusti A° 1696 Viennae expeditum*. MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opinionum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695–1698, tome 18. fol. 84–85.

25 *Memoriale ad Suam Majestatem Sacratissimam occasione Conscriptionis Comitatum Portarum*. S. d., s. l. *Ibid.* fol. 85.

26 *Benigna Suae Majestatis Sacratissimae resolutio super punctorum a Celsissimo Regni Palatini Domino Principe Paulo Eszterhazy porrectorum*, Viennae, 11. Octobris A° 1696. *Ibid.* fol. 92–99.

27 L'électeur de Brandebourg Frédéric III, allié de l'empereur avait envoyé en Hongrie un corps auxiliaire de 8 000 hommes pour combattre les Turcs. L'entretien de ces troupes était à la charge du trésor impérial.

28 *Extractus Punctorum a Domino Palatino Hungariae porrectorum ut summa Duorum millionum quantum possibile minimatur, vel ad minimum non augeatur* I. Protocollum MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opinionum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695–1698, tome 18. fol. 99–105.

des contributions militaires, la fin des abus et la nomination de 3 receveurs généraux hongrois, qui collecteraient l'argent pour le remettre au Commissaire général des guerres. C'était l'affrontement que le gouvernement de Vienne voulait éviter car le Palatin transmet les doléances présentées sous forme de supplique à l'empereur.

Celui-ci répondit d'un ton sec par une résolution en date du 22 octobre 1696:²⁹ il rappelait au palatin que les Pays héréditaires et l'Italie du Nord (alors en partie occupée par les Impériaux) étaient au moins aussi chargés que la Hongrie en quartiers d'hiver. C'est pourquoi la somme qui leur était demandé lui paraissait d'autant plus raisonnable qu'il fallait développer l'appareil militaire nécessaire à la libération complète du pays. En conséquence, il s'en tenait aux demandes faites dans les propositions: une contribution en espèces de 2 350 000 florins et l'entretien d'une armée de 95 000 hommes. Léopold resta ferme sur les 2 150 000 florins de contributions et les 95 000 *portionnes*, à fournir en nature ou à régler en espèces à la caisse du commissaire des guerres. Le texte était signé de l'empereur lui-même «*Leopoldus mp*».

La réponse des États & Ordres fut présentée sous la forme classique d'une replica immédiate puisqu'elle était datée du 26 octobre. Elle était signée du cardinal Kollonich et des comtes Étienne Zichy, vice général de la Frontière de Győr et de Nicolas Bercsényi, comte suprême du comitat d'Ungvar en Haute Hongrie.³⁰

Au cours de la discussion, l'archevêque de Kalocsa, Paul Szechenyi, avait réclamé la convocation de la Diète, mais les ministres autrichiens persuadèrent Léopold de n'en rien faire. Le Palatin Esterházy dressa lui-même dans un exposé récapitulatif qu'il data de son château d'Eisenstadt (Kismarton) adressa au roi le 1er décembre 1696.³¹

On peut ainsi esquisser un aperçu de la pression fiscale théorique en 1696 dans un pays, où doivent être imposés les Villes libres, les bourgs privilégiés (*oppida*), les domaines soumis à la *conscriptio Portarum* ainsi que toutes les tenures paysannes, celles des laboureurs comme celle des brassiers (*ses-*

29 *Resolutio Suae Majestatis Sacratissimae ad immediate praecedentia puncta, Viennae, die 22. Octobris A° 1696*. MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opinionum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695–1698, tome 18. fol. 131–138.

30 *Humillima instantia Dominorum Praelatorum, Magnatum et Inclytorum Comitatum Regni Hungariae Posonii pro Feste Sancti Lucae Evangelisti A° 1696 ex publicatione Suae Celsitudinis Palatinalis congregatorum ad benignam sub nomine Suae Majestatis Sacratissimae medio certorum Ablegatorum Suorum exhibitorum rescriptum extradatam intimationem in forme demissae Replica per Eminentissimum Principem Leopoldum, Sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalem a Kollonich et Illustrissimos Duos Comites Stephanum Zichy Vice generalem Jauriensem ac Nicolaum Berchényi, Comitatus Unghensis Supremum Comitem rogatos, et exmissos Ablegatos Suos Suae Majestatis Sacratissimae representandae*. Posonii die 26 Octobris A° 1696, *Ibid.* fol. 131–134.

siones colonicales & inquilinariae) sans exception aucune. Si la Hongrie comptait seulement 55 936 *Portae*, l'impôt par unité fiscale était de 35,76 florins et de 8,94 florins par exploitation agricole (*sessio colonialis*); ou si la Hongrie comptait déjà 59 500 unités fiscales, l'impôt par unité fiscale (*porta*) s'élève à 33,61 florins et 8,40 florins par exploitation agricole. En 1698, après le doublement de la contribution, celle-ci s'élèverait à 16,80 florins par exploitation agricole dans le meilleur des cas et à 17, 90 florins dans l'hypothèse la moins favorable. Selon une évaluation de la diète de 1712–1715, une exploitation agricole dans son extension majeure compte, selon la loi 5/567, 120 arpents de labours (*Cubiculi Posoniensis capaces*) et 32 arpents de prairie (*falcatores*), ce qui mettrait une taxe de 0,14 à 0,15 florin sur un arpent de labour soumis à l'impôt.³²

Le palatin Esterházy effectua la répartition de la contribution de deux millions de florins pour l'année 1696.³³ Les comtes Nicolas Berchényi, Nicolas Pálffy et Ferenc Nadasdy firent la répartition des quartiers d'hiver pour l'année 1696.³⁴ Au début de l'année 1697 le palatin posa le problème de la *conscriptio*. La dernière datait de 1647. On avait alors recensé 7109 *Portae*, chiffre que l'on peut maintenant augmenter jusqu'à 8000 *Portae* pour les 33 comitats de la Hongrie royale, telle qu'elle existait en 1647. Il fallait leur ajouter les 12 nouveaux comitats des Neo Acquistica et les 9 comitats de Croatie, ce qui faisait un total de 54 comitats soit 6875 *Portae* supplémentaires en 1696, ce qui donnerait un total compris entre 13984 et 14875 *Portae*.³⁵

Léopold 1er ne se tint pas pour battu. Il profita des succès des Impériaux en Hongrie et de la victoire du prince Eugène de Savoie à Zenta pour réaffirmer sa position. À l'automne 1697, une contribution de 4 Millions de florins fut répartie par une commission que présidait le Palatin³⁶ mais la discussion traîna jusqu'en décembre. En 1698, la querelle rebondit parce qu'en avril l'empereur demanda 2 millions supplémentaires. Les impôts levés en

31 Lettre du Palatin au roi écrite de Kismarton le 1° décembre 1696. Litterae (Palatinales) Suae Majestati manuscriptae Kismarton. MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opinionum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695–1698, tome 18. fol. 137–140.

32 *Modus conscriptionis Regni Hungariae pro ratione moderni temporis et circumstantis*, 1714, § 1. OK Gyurikovits Gyűjtemény, t. 700–503.

33 *Repartitio Quanti Duorum Millionum pro Anno 1696 toti Regno Hungariae impositi*. *Ibid.* fol. 113–117; *Repartitio Quanti pecunarij ac etiam Portionalis pro anno 1696*. MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opinionum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695–1698, tome 18. fol. 146–148.

34 *Repartitio Hybernalis faite par les comtes Nicolas Berchényi, Nicolas Pálffy et Ferenc Nadasdy die 16. Novembris A° 1696*. *Ibid.* fol. 148–151.

35 *Opinio Suae Majestati Sacratissimae porrecta ex Concursu Posoniensi nomine Deputatorum Die 14 Junii A° 1697*. *Ibid.* fol. 170–178.

36 *Informatio succincta Ratione Contributionis pro Praesenti Anno 1697*. Kismarton, 7 juin 1697. *Ibid.* fol. 163–169.

Hongrie serviraient à couvrir les sommes avancées par Samuel Oppenheimer. Après la victoire décisive du prince Eugène à Zenta l'année précédente on entra dans une phase de négociations avec l'Empire ottoman, mais il fallait songer à rembourser les dettes les plus criantes contractées dans les dernières années de la guerre. La révolte de 1702 empêcha de garantir les emprunts hollandais, anglais et suisses par les revenus des gabelles et ceux des mines de cuivre et de mercure. Le Palatin réagit vivement à cette nouvelle exigence, destinée en principe à faciliter une ultime campagne et à précipiter la conclusion de la paix avec le Turc «S'il faut payer ces deux millions supplémentaires, la Hongrie sera taxée à 5 Millions de florins, ce qui excède nettement les possibilités d'un pays ruiné par la guerre et dépeuplé». ³⁷ Le 6 mai 1698, Léopold répondait au Palatin en maintenant ses positions et en proposant la réunion d'une autre assemblée de notables. ³⁸

*

Le *Concursus palatinalis* qui se tint à Vienne de juillet à octobre 1698, n'eut aucun résultat positif car cette session fut encore plus dure que la première et les Hongrois défendirent leurs positions avec ténacité. Le représentant de Louis XIV à Vienne, le maréchal de Villars, le futur négociateur de la paix de Rastatt, informe immédiatement le secrétaire d'État aux Affaires étrangères, Colbert de Torcy, en ces termes:

«Les députés des Hongrois qui étaient dans cette Cour se sont retirés assez mécontents, on leur demande deux millions de florins, outre les quartiers d'hiver, ils disputent pour faire diminuer un quart et pour cela offrent des gratifications à tous les ministres et dix mille florins à l'Impératrice.» ³⁹

La réorganisation du système fiscal et avant tout la mise à jour de l'assiette de l'impôt ne pouvait qu'entraîner un conflit entre le gouvernement royal et la classe dirigeante. L'exemption fiscale de la noblesse était justifiée par le service militaire ou *insurrectio*, système dépassé à la fin du 17e siècle, parce que le petit noble était trop pauvre pour s'armer correctement et surtout parce qu'il ignorait les règles élémentaires de la guerre moderne.

En fait, la charge fiscale, qui, en principe, pesait sur les revenus des domaines de la noblesse, se répercutait sur les roturiers. L'impôt royal apparut donc comme un supplément de charge pour le paysan, qui, en outre, manquait d'espèces métalliques pour acquitter la contribution selon les termes de la loi. On comprend pourquoi cette réforme fiscale eut un caractère si ex-

³⁷ *Litterae Palatinales Serenissimo Domino Regi in eodem negotio pro interpositione apud Suam Majestatem Sacratissimam scriptae*. Pozsony, 13 mars 1698. *Ibid.* fol. 225–226.

³⁸ *Protokoll der Deputation in oeconomicis*. ÖStA HHStA Staatskanzlei Vorträge, Karton 10/36.

³⁹ Dépêche de Villars au Roi, Vienne, 18 octobre 1698, Archives du Ministère des Affaires Étrangères [ensuite AE] Paris, Correspondance Politique [ensuite CP], Autriche, vol. 69. fol. 197.

plosif. Mais l'opposition s'est déclarée lorsque les demandes fiscales pour l'année 1698 ont été notifiées au palatin, qui a joué immédiatement son rôle de défenseur de la nation auprès du roi dans une lettre du 13 mars 1698 datée de Pozsony et contestant la répartition proposée.⁴⁰

Le Palatin a dû faire la répartition en doublant le montant de la contribution de l'année précédente et les autorités des comitats en l'apprenant ont manifesté leur consternation. Les régnicoles, qui sont incapables de payer une telle somme, se sont tournés vers le Palatin. Celui-ci demande que Sa Majesté accepte une contribution réduite de 2 M florins, que les Régnicoles ont déjà bien du mal à payer, sous l'effet d'exécutions continuelles. Le Palatin ajoute que les excès des Militaires sont innombrables mais qu'en outre la conjoncture économique est mauvaise, les prix du marché ont diminué, les charrois et les chevaux réquisitionnés n'ont pas été payés et qu'on n'a rien fait en faveur du pauvre peuple (*misera plebs*).

Le Palatin a essayé d'obtenir l'annulation du doublement de la contribution dans une série de correspondances avec la Cour de mars à mai 1698 en particulier dans un 4ème mémoire concernant le montant et la répartition de cette contribution de 4 millions de florins.⁴¹ En effet s'il faut payer les 2 millions supplémentaires, le palatin estime que les Hongrois devront en réalité acquitter pour plus de 5 millions d'impositions en 1698.⁴² La Cour répondit le 6 mai par un refus.⁴³ Sur ce contingent, la somme 812 000 florins avait déjà été assignée à l'armée pour la mise en campagne. En acceptant la réforme fiscale, les particuliers seront plus vite débarrassés de la présence des soldats. Dans sa réponse au roi, le palatin expliquait qu'il ne s'agissait pas de mauvaise volonté de la part des Régnicoles, mais que les Hongrois étaient dans l'impossibilité de payer une contribution de 4 Millions florins. Il ne voyait pas d'autre solution que la réunion d'une conférence (*conventus*) avec le cardinal Primat, quelques Magnats et des représentants du

40 *Litterae Palatinales Serenissimo Domino Regi in eodem negotio pro interpositione apud Suam Majestatem Sacratissimam scriptae*. Pozsony 13 mars 1698. MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opinionum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695-1698, tome 18. fol. 225-226.

41 *Quartum Memoriale Palatinale in negotio Quatuor Millionum porrectum Suae Majestati Sacratissimae, Viennae* (S. d.), qui comprend aussi la *Repartitio Duorum Millionum per Excellentissimum Palatinum, cum nonnullis Praelatis, Baronibus & Magnatibus ac nonnullorum Comitatum et Liberrarum Regiarumque Civitatum Ablegatis ad latus suum adhibitis*. *Ibid.* fol. 202-209.

42 «...cum supralatis summis, venient plus quam quinque milliones ab afflictissima Hungaria solvendi» *Memoriale Palatinale ad Suam Majestatem Sacratissimam in negotio Quatuor Millionum porrectum*. Vienne, 1° mai 1698. *Ibid.* fol. 233-234.

43 «Saluti publicae vel maxime intresse, ut, deficiente modo quo integra duorum millionum Summa, eae, qua opus esset, festi ratione, ad aerarium Sacratissimae Cesareae Regiaeque Majestatis deferri posset, saltem 812 millia florenorum exercitus assignata eo majori cum sollicitudine procurantur.» *Resolutio nomine Suae Majestatis Sacratissimae post porrectum praescriptum Memoriale Suae Celsitudinae Palatinali missa*. Vienne, 6 Mai 1698. *Ibid.* fol. 234-239.

royaume.⁴⁴ On répète ainsi le scénario de l'année 1696: réunion d'une conférence à la fin du printemps puis réunion d'une assemblée de notables durant l'été.

La Cour a donc convoqué à Vienne au printemps comme en 1696, une conférence pour fixer le montant de la contribution hongroise. Le montant, basé sur les conclusions de l'assemblée de notables de 1696, restait fixé à 4 Millions de florins car la chambre des comptes maintenait le doublement de la contribution versée annuellement par la Hongrie au cours de la période 1694–1697. Les participants de la conférence de Vienne entrèrent en conflit avec la Cour à la fois sur le montant global de la contribution et sur la nouvelle répartition qui frappait aussi la classe politique.

La répartition proposée était la suivante:

Villes royales	250 000 florins	1/16° du total
Prélats magnats & nobles	1 250 000 florins	5/16° du total
Paysans	2 500 000 florins	10/16° du total

Or la noblesse ne voulait payer que 50 000 florins. La résistance des Ordres privilégiés aboutit à des réductions considérables, de sorte que les *jobbagyones* payèrent 3,5 Millions de florins au lieu de 2,5 M. soit un million supplémentaire, car la Cour maintint le chiffre global et la résistance de la noblesse n'eut d'influence que sur la répartition. On ne sait combien fut réellement perçu pour l'ensemble de la Hongrie, mais les XIII comitats versèrent 39 181 florins de plus que l'année précédente.⁴⁵

La conférence resta sur ses positions de manière intransigeante ce dont le palatin informa l'empereur le 23 mai.⁴⁶ Il n'y avait plus qu'à convoquer une nouvelle fois l'assemblée de notables pour tâcher de trouver une solution. Le programme défini par la Cour était la fixation de nouvelles règles dans l'établissement et la répartition de la contribution.

L'assemblée de notables se réunit à Vienne, où elle avait été convoquée le 20 juillet 1698 et la session s'est poursuivie jusqu'au mois d'octobre 1698. Nous en connaissons la composition.⁴⁷ L'assemblée de 1698 compre-

44 *Litterae Palatinales Primatis Regni et nonnullorum Magnatum Regni in facto 4 Millionum Suae Majestati Sacratissimae exaratae*. Ibid. fol. 239–245.

45 R. Várkonyi Ágnes: Habsburg Absolutism and Serfdom in Hungary at the Turn of the 17th and 18th Centuries. *Studia Historica* 1(1965) 359.

46 *Litterae Palatinales Suae Majestati Sacratissimae in negotio Relaxationis duorum Millionum et nonnullorum aliorum Negotiorum... exaratae Posonij die 23 Maij A° 1698*. MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opiniorum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695–1698, tome 18. fol. 223–224.

47 «Ex parte Praelatorum (6): Dominus Cardinalis, Dominus Archiepiscopus Colocensis, Dominus Cancellarius Aulae, episcopus Nitriensis, Dominus Benkovich, episcopus Varadiensis, Dominus Presbiter in Capitulo Strigoniensi, Dominus Matusek in Capitulo Jauriensi. Ex

nait 6 prélats le cardinal Kollonich, Paul Szechényi archevêque de Kalocsa, le chancelier, évêque de Nyitra, l'évêque de Nagyvarad Benkovich, le doyen du chapitre d'Esztergom et le chanoine de Győr Matusek. Il y avait 9 Magnats dont 3 barons: le Palatin Paul Eszterhazi, le Grand Juge (*Iudex Curiae*), le ban de Croatie et 6 comtes: Kéry, Stéphane Zichy le général Nicolas Palfy, Berchényi, Illeshazy et Christophe Erdödy. La chambre haute était donc représentée par 15 personnes, ce qui lui donnait la parité avec la chambre basse qui était représentée par 8 gentilshommes et 7 députés des villes. Parmi les représentants de la noblesse seuls 5 délégués étaient de simples gentilshommes: Szirmay, Stéphane Bezeregy, Klobusiczky, Stéphane Nagy et Paul Szegedy; les 3 autres nobles étaient membres du gouvernement: le procureur général ou *Personalis Praesentiae Regis*, président de la Table royale, le Vice Palatin et le grand juge adjoint (*Vice Iudex Curiae*). Les villes libres royales avaient 7 représentants mais seules 5 villes étaient représentées; Pozsony par Pekoczy, Sopron par Keßnézich, Eperjes par Paul Sipay, Trnava par Ladislas Benizcky et les villes minières par le maire (*iudex*) de Neusohl (Banska Bystrica). Siégeaient également deux membres du gouvernement de Presbourg le «Magister Tavernicorum» et son adjoint.

La composition est donc légèrement différente de celle de l'assemblée de 1696: François II Rakoczi est remplacé par Nicolas Bercsényi, la ville de Kassa n'a pas de délégué. Mais si l'on considère que le clergé est a priori favorable à la Cour et qu'il y avait 8 membres du gouvernement de Presbourg (3 barons, 3 gentilshommes et 2 représentants des villes), le gouvernement était largement représenté, puisqu'il y avait 14 membres sur 30 qui étaient plus ou moins favorables à la politique gouvernementale. C'est bien entendu une vue tout à fait théorique puisque le palatin Paul Esterházy défendra les intérêts des Ordres tout au long de la session.

La procédure, qui ressemble à celle de la précédente assemblée de notables est calquée sur la procédure diétale.⁴⁸ La proposition royale a été présentée le 22 juillet, à laquelle les ordres ont répondu rapidement et dès le 10 août la cour faisait connaître la résolution royale. Il y eut au cours de l'été un échange fréquent de mémoires entre la Cour et les notables, qui se ter-

Parte Dominorum Magnatum (9) Dominus Palatinus, Dominus Iudex Curiae, Dominus Banus Croatiae, Dominus Comes Kéry, Dominus Comes Stephanus Zichy, Dominus Nicolaus Palfy, Generalis, Dominus Comes Berchényi, Dominus Comes Illeshazy, Dominus Christophorus Erdödy. Ex Parte Nobilium (8): Dominus Personalis, Dominus Vice Palatinus, Dominus Vice Iudex Curiae, Dominus Szirmay, Dominus Stephanus Bezeregy, Dominus Klobusiczky, Dominus Stephanus Nagy, Dominus Paulus Szegedy. Ex Parte Civitatum (7): Dominus Magister Tavernicorum, Dominus Vice Magister Tavernicorum, Ex civitate Posoniensi Dominus Pekoczy, Ex civitate Soproniensi Dominus Keßnézich, Ex civitate Eperiensis Dominus Paulus Sipay, Ex civitate Tyrnaviensi Dominus Ladislaus Benizcky, Ex civitatibus Montanis, Novizoliensis vel Schemniensis Iudex.» *Ibid.* fol. 254-259.

48 OK Gyurikovits Gyűjtemény, Acta concursus Regni Hungariae 1698, Cathalogus Diaetae.

mina par une ultime représentation présentée le 1er octobre à Léopold 1er, qui résidait alors à Ebersdorf et la promulgation d'un décret de la cour le 7 octobre 1698. Neuf résolutions ont été rédigées par la Cour.⁴⁹

La proposition royale du 22 juillet a convoqué ses fidèles sujets pour voir si l'on continuerait à payer des contributions militaires ou si l'on trouverait le moyen de trouver un impôt direct équivalent en établissant un règlement équitable.⁵⁰

L'assemblée de notables de 1698 marque un tournant dans la politique fiscale du roi. On passa du système médiéval au système «absolutiste», puisque la contribution levée n'a pas été approuvée par la diète. Elle est exigée en espèces, pour échapper aux abus des années précédentes. Le feu en tant qu'unité économique fut considéré comme unité fiscale. Tous les élé-

49 MOL P 125, Pál nádor iratai, Protocollum Opinionum seu Litterarum Domini Principis Pauli Palatini Eszterhazy 1695–1698, tome 18. fol. 254–259., fol. 272–319.

50 1. Propositio regia concursui Regni Viennam Die 22. Julii A° 1698 praesentata. 2. Opinio seu Votum Concursus Regnicolarum Hungariae congregatorum. 3. Resolutio Regia ad praecedentem Congressus Regni opinionem Die 10 Augusti 1698. 4. Responsum Cancellariae Regiae Majestatis Aulicae Die 11. Augusti ad Opinionem Concursus Regnicolarum Viennensis quoad Regulamentum Militare porrectam expeditum. 5. Supplicatio Liberarum Regiarum Civitatum ad Suam Majestatem Die 13. Augusti A° 1698 porrectio, ne ipsae ad normam Rusticae ge per portas contribuant, sed per colligeas accusas. 6. Rescriptum Leopoldi Primi Die 26. Augusti A° 1698 ad Civitatem Poseniensem expeditum, ut ad Concursum Regni Hungariae in merito Contributionis militaris et Regulamenti Viennae celebrandum... expediat. 7. Altera resolutio Regia ad iteratum Opinionem concursus Regni Viennensis in merito Regulamenti militaris Die 29. Augusti A° 1698 elargita. 8. Litterae Cardinalis Kollonich ad Cancellariam Regiam Hungariae Die 9. Septembris A° 1698 nomine Aulicae Deputationis exaratae in merito evocandorum ad Concursum Viennensem Magnatum. 9. Representatio Concursus Regni Viennam evocati ad Suam Majestatem Die 11. Septembris 1698 directa ut pro concludendo hybernalis quanti Tractatus posoniensis velut Administrationis Regni locum remittantur. 10. Decretum Regium Die 14. Septembris A° 1698 ad Concursum Regni Viennensem erga praecedentem representationem emanatum. 11. Decretum Regium ad Regni Palatinum Die 16. Septembris A° 1698 emanatum in merito Rationum Contributionalium per tres Generales Perceptores ad concursum Viennensem comparentes conficiendarum. 12. Resolutio Regiae Die 18. Septembris 1698 ad Status et Ordines Regni Hungariae Viennae congregatos edita, qua concursum privilegiatorum Statuum in portendis publicis oneribus postulati secus negotii Contributionis pro suo arbitrio decretum. 13. Decretum Regium ad concursum Regni Viennensem 23. Septembris A° 1698 emanatum in merito Alimentationis militiae per hyberniam in Hungaria dislocandae. 14. Decretum Regium ad Memoriale concursus Regni Viennensis in merito computus super contributionem et excessum militarium porrectum Die 23. Septembris 1698 editum. 15. Representatio Concursus Regnicolarum respectu contributionis militaris Die 1. Octobris A° 1698 in Ebersdorff praesentata. 16. Summarischer Extract des Oberkriegs Commissär Franz Mittermeier, waß die in seinem Amtsdistrict liegenden 3 Comitae Preßburg, Neutra und Trentschin an dem Contributions Quantum per 4 Millionen fl. theils an baares Geldt, theils an Natural Unterhalt von 1. November 1697 bis Ende October 1698 abgeführt haben. Neustadt, den 6 . X. 1698. 17. Decretum aulicum ad cancellariam Regni Hungariae Aulicae in merito Memorialis Concursus Regnicolarum super Contributione Militari hybernali Die 7 Octobris 1698 expeditum. OK Gyurikovits Gyűjtemény, Acta concursus Regni Hungariae 1698, Cathalogus Diaetae.

ments privilégiés (paysans libres, Ha?douks, petite noblesse) furent taxés, de même que la classe dirigeante. Or la Hongrie manquait d'espèces à cette époque et si l'on pouvait nourrir les soldats, on ne pouvait donner de l'argent. On introduisit pourtant le système des pays héréditaires. La Hongrie possédait, depuis 1609, un système fiscal basé sur la Porta ou feu qui correspondait à 4 maisons roturières ou *sessiones colonicales*. Les comitats voulaient taxer les feux en fonction des animaux de trait possédés par les paysans. En 1647, le manse ou porta devint l'unité fiscale: il comprenait 4 à 8 paysans selon qu'ils possédaient 2, 4 ou 6 animaux de trait. Le résultat ne se fit pas attendre: dans les comitats de Kis, Hont ou Borsod), les paysans vendirent leur bétail pour échapper à la corvée attelée et à la taxation. D'autres achetèrent des lettres de noblesse, d'autre enfin déguerpirent. Le nombre des serfs diminua donc à la fin du 17e siècle, tandis qu'augmentait le nombre des pseudo nobles, c'est-à-dire des paysans riches qui échappaient à l'impôt d'État. Il en résulta un flottement important de la population paysanne dans les années 1680-1690. Le problème essentiel pour les seigneurs était justement de récupérer la population paysanne. Des villages entiers du comitat de Borsod sont passés à l'armée pour être exemptés d'impôt. Souvent le propriétaire était obligé de réduire les charges pour retenir ses paysans. Par exemple, sur un domaine situé aux environs de Munkacs, les services requis furent réduits de 50% par rapport à ceux de 1682, parce que la charge était devenue «insupportable pour le pauvre paysan». Sinon les paysans fuyaient: par exemple sur le domaine de Regéc, en 1697, 497 maisons sur les 1050 que comptait la seigneurie étaient vides.

D'autre part la noblesse réorienta ses activités vers le commerce en vendant les produits de ses domaines afin de maintenir le niveau de ses revenus. Outre la moyenne noblesse de nombreux aristocrates comme Pál Esterházy, Miklós Bercsényi, Ádám Czobor, Ferenc Rákóczi, Miklós Bethlen, Sándor Károlyi n'hésitent pas à commercialiser les produits de leurs domaines.

La réunion se termina sur un rescrit de la chancellerie de Hongrie, qui enjoignait aux receveurs généraux d'exécuter les ordres qui leur seraient donnés par Vienne. Tout au plus la noblesse avait-elle obtenu une diminution de sa quote-part. Deux grands principes de la Constitution hongroise étaient battus en brèche: d'une part l'immunité fiscale de la Hongrie et d'autre par l'immunité fiscale de la noblesse n'étaient plus respectés.

En fait chacun demeurait sur ses positions et Léopold Ier songea même à convoquer la Diète en printemps 1699, afin de tenter d'apaiser les esprits, mais la Conférence secrète s'y opposa. Les Hongrois quittèrent la capitale autrichienne fort mécontents, selon le maréchal de Villars, résident français à Vienne.

La Cour de Vienne avait espéré entraîner l'opinion hongroise en obtenant l'adhésion des notables, ce qui correspondait à la conception absolutiste des

assemblées d'États: expliquer, éclairer, convaincre, pour que les personnalités présentes entraînent à leur tour l'adhésion des autres régnicoles. Ce calcul s'avéra aussi faux en 1698 qu'en 1696 parce que la procédure était contraire aux dispositions du droit public hongrois et que le pays, à ce moment, manquant cruellement d'espèces métalliques, n'était pas en mesure de payer le supplément d'impôt. Cet argument du Palatin correspondait à une situation réelle. Un soulèvement populaire en Haute Hongrie réprimé par le prince de Vaudémont, traduisit bientôt le mécontentement des paysans face aux exactions des Impériaux et à la perception des contributions.⁵¹

Devant l'échec des négociations, à l'automne de 1698, le gouvernement de Vienne fixa purement et simplement à 4 millions de florins la quote-part de la Hongrie. L'ordonnance de Léopold 1er du 24 décembre 1698 manifeste l'intention de la part du roi de répartir plus justement les charges fiscales en supprimant l'immunité fiscale de la noblesse.⁵² Il prit pour base les conclusions de l'assemblée de notables de 1696 mais il décida d'imposer les Ordres privilégiés à raison d'un tiers pour le clergé et la noblesse et de 1/16e pour les villes libres, le reste (soit environ les 2/3) demeurant à la charge des paysans.⁵³ En pratique cette mesure autoritaire revenait à faire payer les 3/4 du supplément d'impôt par les Ordres, qui acquitteraient 1,5 Million sur les 2 Millions de florins supplémentaires. Les paysans ne supportaient qu'une augmentation de 20 % par rapport à ce qu'ils acquittaient jusque-là. Le Palatin Esterházy protesta vigoureusement et prit la tête de l'opposition des Ordres privilégiés, confirmant ainsi ses prises de position antérieures, qui montraient bien qu'il n'était nullement une marionnette entre les mains des Habsbourg. Ses intérêts personnels et ceux de la noblesse passaient donc avant la fidélité à l'Empereur Léopold. Il prenait la tête d'un front uni dirigé contre une réforme absolutiste en matière fiscale, car celle-ci menaçait le pouvoir économique des ordres, dans la mesure où de trop lourds impôts poussaient les paysans à déguerpir pour échapper au fisc. Mais surtout la fin des privilèges fiscaux remettait en question le statut de la noblesse dans la société hongroise.

Le projet de Kollonich n'aurait pourtant créé qu'une pression fiscale modérée. En effet, le montant des charges ne dépassait pas 48 florins hongrois par *porta*, l'unité fiscale traditionnelle, instituée au XVe siècle. Comme celle-ci était très vaste et contenait 4 tenures de laboureur (*colonus*), un paysan aisé devrait payer 12 florins, mais comme il accomplissait chaque année

51 Prince François II Rákóczi: «Confession d'un pécheur». Livre I: 1676–1703. Édition in: Béla Köpeczi: Mémoires d'un prince rebelle. Bp. 1977. 144–147.

52 Texte cité in Szalay László: Magyarország története. Pest, 1859. 37–45.

53 D'après un document des archives Esterházy: les villes libres royales paieraient 250 000 florins, soit 1/16 du total, les aristocrates, nobles et prélats, 1 250 000 florins soit 5/16e et les paysans donneraient 2 500 000 florins soit 10/16 du total.

12 journées de corvée royale, qui lui étaient comptées à raison de 15 Kreuzer par jour, il n'aurait à verser en espèces que 9 florins, alors que selon Kollonich, une exploitation de même importance payait en Autriche 24 florins de contribution annuelle. Très souvent une exploitation de *colonus* était partagée entre plusieurs familles et la charge réelle était par conséquent modérée.

Mais cette réforme avait été imposée de l'extérieur et nous savons que les couches dirigeantes de l'État hongrois ne se laissaient pas aisément plier aux volontés du gouvernement de Vienne. La victoire avait été acquise à peu près dans des conditions analogues à celles qui avaient présidé aux réformes de structure des années 1670. La diète n'avait pas été convoquée et l'assemblée de notables qui en tenait lieu, réputée plus docile, n'avait même pas donné son accord. Le gouvernement de Vienne avait profité de l'occupation du territoire hongrois par les régiments impériaux pour imposer cette réforme fiscale. En d'autres termes elle n'était pas fondée en droit et reposait purement et simplement sur des rapports de forces favorables momentanément à l'Empereur.

Il s'agissait donc d'une victoire du clan Kollonich au sein du gouvernement de Vienne. L'Empereur a montré sa détermination face aux Ordres et il a maintenu la réforme fiscale pour trois raisons. D'abord le gouvernement de Vienne avait vraiment besoin de l'argent demandé, car la guerre en Hongrie impliquait un soutien logistique coûteux. Pour la première fois dans l'histoire de l'armée impériale, «la guerre ne nourrissait pas la guerre», car il fallait ravitailler les troupes en pain en fourrage, en avoine, car la Plaine hongroise dévastée était alors incapable de fournir aux réquisitions, si brutales fussent-elles. C'est le banquier Samuel Oppenheimer qui devint le principal fournisseur aux armées. Ensuite, l'Empereur disposait de la force pour faire appliquer ses décisions. Les régiments stationnés en Hongrie étaient à la fois le prétexte et le moyen d'exiger l'impôt. Enfin la classe politique hongroise était extérieure au gouvernement de Vienne et ne pouvait peser sur les décisions, car le Palatin n'était même pas ministre de la Conférence; le seul représentant de la Hongrie était le cardinal Kollonich, hostile aux thèses traditionnelles de la noblesse hongroise. Le particularisme hongrois avait par conséquent ses inconvénients; au lieu d'infléchir les décisions au moment de leur élaboration, les représentants des Ordres étaient obligés de les subir ou de les rejeter en bloc.

Au printemps 1699, des rumeurs couraient à Vienne, après la conclusion de la paix de Karlowitz, de convoquer une session de la diète. Les ministres de la Conférence dissuadèrent Léopold 1er en lui rappelant la doctrine de la Cour de Vienne.

«L'on parle d'un voyage de l'Empereur à Presbourg dans le commencement de mai pour une diète des Hongrois, à laquelle plusieurs ministres

sont contraires, disant que les diettes ne sont jamais utiles que quand c'est l'unique voie de tirer des peuples ce qu'ils leur demandent, qu'il faut présentement se servir de l'autorité, imposer aux Hongrois les loix que l'on trouvera convenables et surtout n'en jamais retirer les troupes allemandes, ce qui est un des privilèges de la nation.»⁵⁴ Cette éventualité est confirmée dans la dépêche suivante de Villars au roi: «[*La Diète*] que l'on veut assembler en Hongrie est toujours incertaine, aussi bien que cette nouvelle levée de régiments hongrois dont j'ai eu l'honneur de parler déjà à Votre Majesté».⁵⁵

Les ministres de la Conférence n'avaient peut-être pas tort car les États & Ordres auraient demandé la réduction d'au moins 2 millions de florins de la future contribution, le remboursement des contributions indûment perçues avec les revenant-bon des contributions, l'évacuation de la majeure partie des Impériaux, la démolition de toutes les forteresses inutiles, l'immunité fiscale des Ordres, la restitution des *Neo-Acquistica* à leurs propriétaires légitimes.⁵⁶ C'était le début d'un long combat qui se poursuivit dans le cadre de la diète tout au long du 18 siècle et qui prit le relais des luttes confessionnelles du 17 siècle.

*

La réforme fiscale imposée par Léopold Ier et Kollonich était une victoire à la Pyrrhus et la réforme constitutionnelle était un échec. La capacité de résistance des Hongrois n'avait pas été brisée et les réactions furent comparables à celles qui suivirent les réformes absolutistes des années 1670. La

54 Dépêche de Villars au Roi, Vienne 25 mars 1699. AE Paris, CP Autriche vol. 71. fol. 184.

55 Villars au roi, Vienne, 1er avril 1699. AE Paris, CP Autriche, vol. 71. fol. 197.

56 «1. Quantum Contributionis condonare dignetur Majestas Vestra Sacratissima, cum sit Regnum nimis exhaustum, aut si hoc plane fieri non posset, ad minus ad duo Milliones futuram contributionem reducere dignetur. 2. Quo ad Restantias, iuxta benignum Suum Promissum, omnes excessus, exactiones, gratuitas Intertentiones, uti superflui Militis intertentiones pro defalcato Quatuor Millionum acceptare dignetur. Item etiam quidquid Croatia, Slavonia ac reliquae Partes conquestae dederunt, pro defalcato habeantur. 3. Si non tota, ad minus major Pars Militiae ex Regno educatur, cum impossibile sit Hungariae tam copiosum Militem alere et si quid in Regno maneant ad Regni confinia traducantur et Praesidia quoque minus necessaria tollantur ac Loca inutilia demoliantur. 4. Supplicant humillime ut Clerus, Magnates et Nobiles Portas habentes a contributione immunes maneant, cum jam Bello (Deo laus) in Pacem converso, onus personalis Insurrectionis quoque cessaverint, cujus vices mediante praefata contributione supplebant. 5. Supplicant super reformandis quoque Quinque generalibus... 6. Siquidem totum Regnum in Portas divisum est, sic sciri debet, quoniam Portae Regnis Croatiae, Slavoniae et conquestis imponi debeant. Dignetur Sua Majestas Sacratissima aliquam de super commissionem demandare, ne Partes illae conquerendi ausam habeant de Improprietate. 7. Supplicant quoque Regnicolae de sufferenda Commissione Neoacquistica, tollendoque praetense jure Turcico... in Dominium restituantur.» *Brevis Extractus Postulatorum Regnicolarum*. ÖStA HKA Handschriftensammlung, Ms. Nr. 382. fol. 4.

réforme de Kollonich a provoqué des troubles sporadiques d'origine paysanne, qui ont grandement contribué au déclenchement de l'insurrection de François II Rakoczi à l'automne 1702.

L'Empereur a montré sa détermination face aux Ordres et il a maintenu la réforme fiscale pour trois raisons:

1. Le gouvernement de Vienne avait vraiment besoin de l'argent demandé, car la guerre en Hongrie impliquait un soutien logistique coûteux.

2. En tout état de cause, l'empereur disposait de la force pour faire appliquer ses décisions. Les régiments stationnés en Hongrie étaient à la fois le prétexte et le moyen d'exiger l'impôt.

3. La classe politique hongroise était extérieure au gouvernement de Vienne et ne pouvait peser sur les décisions, car le Palatin n'était même pas ministre de la Conférence; le seul représentant de la Hongrie était le cardinal Kollonich, hostile aux thèses traditionnelles des Ordres. Au lieu d'infléchir les décisions au moment de leur élaboration, les représentants des Ordres étaient obligés de les subir ou de les rejeter en bloc.

D'une part, les masses paysannes se soulevèrent contre les exactions fiscales. La réforme fiscale de Kollonich a provoqué des troubles sporadiques d'origine paysanne, qui ont grandement contribué au déclenchement de l'insurrection de François II Rakoczi. D'autre part la noblesse, voire les Magnats catholiques du parti de la Cour, qui se sentaient menacés dans leurs privilèges fiscaux, ont cessé de soutenir le gouvernement de Vienne. Une partie d'entre eux a rallié ensuite le mouvement pour l'indépendance du Royaume, non sans réticences ni arrière-pensées. Bercsényi, député à l'assemblée des notables de 1698, a pris la tête de l'insurrection et fut le bras droit de Rakoczi.

Ainsi la politique fiscale de Kollonich avait contribué à recréer la solidarité nationale face aux Habsbourg. Comme la question confessionnelle trente ans plus tôt, la question fiscale devenait le terrain de conflit entre la nation et son roi, elle contribuait à cristalliser tous les mécontentements. En imposant nobles et paysans, les Habsbourg avaient facilité une nouvelle prise de conscience de la part des Hongrois, qui n'avaient cessé d'accumuler des griefs depuis 1685 et se rendaient parfaitement compte que Léopold Ier voulait, dans l'euphorie de la victoire sur les Turcs, les mettre au pas. C'est pourquoi les réformes de Kollonich n'eurent point d'effets durables ni sur le plan politique ni sur le plan économique. D'une part (le système des assemblées de notables fit long feu, d'autre part l'une des dispositions essentielles de la paix de Szatmar, en 1711, fut le retour au système fiscal antérieur (immunité fiscale complète pour les Ordres, contribution réduite votée par la Diète pour les autres régnicoles. L'analyse de Léopold Ier s'était révélée fausse, les Hongrois n'étaient pas encore disposés à se laisser intégrer dans la Monarchie autrichienne.

Jean Bérenger

ASSEMBLIES OF NOTABILITIES IN 1696 AND 1698 : SUBSTITUTE NATIONAL DIETS AT THE END OF THE REIGN OF LEOPOLD I ?

After the liberation of the Hungarian territory and the departure of the Ottoman administration at the end of the 17th century, Cardinal Leopold Kollonich wanted to introduce a tax reform Hungary. He wished to obtain an annual contribution of 4 millions florins, which could be a kind of income tax established upon the revenues of the nobility and of the peasantry. He intended to free the peasantry from military contributions, which they had to pay to soldiers living upon the territory of the realm. The reform contained the progressive integration of the Hungarian Kingdom in the Habsburg Monarchy, thus putting an end to the particularism of the Hungarian Estates. The estates were determined to refuse the payment of any taxes, which has also been rejected by all previous sessions of the Hungarian Diet.

Emperor Leopold acting as King of Hungary (1657–1705) and his government (the so-called Privy Conference) were therefore reluctant to summon the Hungarian Diet, especially because they were afraid of the opposition led by some gentlemen of the Lower House. The Court of Vienna, however, solved the situation in the form of an «Ersatz» of the representative assembly with the «*concursus palatinalis*». It was a delegation of the general Diet, with 13 members of the Upper House and 17 members of the Lower House. The Estates were represented by 30 persons instead of circa 250. They were not elected but nominated and the «*concursus*» was presided by the Palatine of Hungary, Prince Paul Eszterhazy, who conducted the discussions. The first session (1696) was held at Pozsony, the second one at Vienna.

The several memoranda sent to the Viennese Court and the length of the discussions suggest that it was not easier to convince this «*rump diet*» than a plenary meeting of the national assembly. The Hungarian representatives did not accept the reactualisation of the cataster (*conscriptio*) and they defended fiercely the fiscal immunity of the clergy, aristocracy and nobility. The discussions hardened the points of view of the Court and of the Hungarian delegates. The King, who needed a considerable amount of money to finance war in Germany and in Hungary, was intransigent and finally ordered the reform of the fiscal system by a royal ordinance in December 1698. The royal ordinance contributed to the formation of the Hungarians' resistance once more, and the misfallen «*concursus palatinalis*» led to the Independence War of Francis II Rákóczi at the beginning of the 18th century.

Elveszett képek. Nők főszerepben

„A 16. és a 17. század Magyarországon a női önállóság gyakorlásának különösen előnyös kora volt.” (Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. In: Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Piliscsaba, 2001. 383–394., 387.)

Erdélyi Gabriella

„Szerettem egyszer egy nőt”

Házasságkötés és házasságtörés 1500 körül

Szombat Balázs 1489 tavaszán az alábbi kérelemmel fordult a házassági ügyeket legfelső fokon intéző pápai hivatalhoz: „egykor serdülőkorában, testi vágyaitól tüzelve házasságot kötött a jövőre vonatkozó érvénnyel Erdélyi Ágnessel, amelyet el is háltak. Ezt követően hasonló vágyaktól vezérelve egy másik Ágnessel is házasságra lépett, ezúttal jelenre vonatkozó érvénnyel, a lány szüleinek tudta nélkül. Ezt a házasságot jogi értelemben együttélésnek nevezik a nyilvánosság hiánya miatt. Ezt elhálták és sok éven át együtt éltek.”¹ Mivel azonban gyermekeket szeretne és Erdélyi Ágnessel kötött első házasságában maradni, kérte a Szentatyát, deklarálja, hogy házastársi kötelék nem fűzi a második Ágneshez, hanem ettől függetlenül Erdélyi Ágnessel kötött házasságában szabadon megmaradhat, s ebből született és születendő gyermekei törvényesnek számítanak.

A korabeli Magyarországról Rómába érkező kérelmezők között – mintegy 200 házassággal kapcsolatos ügyről van szó az 1500 körüli évtizedekből – Szombat Balázs volt az egyetlen, aki a házasságkötés úgynevezett klandeszтин, titkos voltára hivatkozva kérte házassága érvénytelenítését. Érvelése teljesen rendhagyó a többi európai kérelem között is. Ez ugyanakkor a házasság korabeli egyházi definíciója szempontjából teljesen érthető. Az egyházi döntéshozók ugyanis, bár ajánlották a nyilvános házasságkötést, jelentse ez akár a szülők és a rokonság felügyeletét, akár a magánszerződést követő templomi szertartást tanúk mellett, a középkori kánonjog értelmében azonban az e nélkül kötött klandeszтин házasságok is teljes érvénnyel bírtak. A házasság szentségének létrejöttéhez elegendő volt, ha a felek szóban kölcsönösen kinyilvánították beleegyezésüket a házasságba (*consensus facit nup-*

1 „Olim in adolescentia sua constitutus colore libidinis accensus cum quadam Agatha Erdeli muliere dicte diocesis sponsalia per verba de futuro contraxisse, eamque deinde carnaliter cognovisset. Cum quadam alia Agatha etiam muliere prefate diocesis per parentes suos ignaros premisorum inductus matrimonium per verba de presenti, quod verius iuris interpretatione contubernium nuncupatur publice defecto, contraxit, illudque carnali copula consumavit et simul per plures annos in matrimonio huiusmodi permanserunt.” ASV Sacra Poenitentia Apostolica [a továbbiakban SPA], vol. 38. fol. 297. Győri egyházmegye, 1489. április 17. – A tanulmány az OTKA posztdoktori ösztöndíja (D-048 297) keretében folyó kutatások részét alkotja.

tiam elve). Ezen belül megkülönböztették a házassági akarat jelen (*per verba de praesenti*) és jövő idejű szavak általi kifejezését (*per verba de futuro*), amit másképp eljegyzésnek (*sponsalia*) neveztek. Szombat Balázs kérelmében ezt azért nevezték mégis házasságnak, mert az ezt követő elhalás esetén már annak tekintették.²

A házasság egyházi definíciója az egyház világi hatalomtól való függetlenedési törekvései közepette formálódott a 12. század során, így szöges ellentétben állt a világi igényekkel és gyakorlattal. Tömören: a középkori egyház egy magánszerződést propagált, amely exogám házastársak egymás iránti szeretetén és egyéni, önkéntes beleegyezésén alapult. A világi felfogásban ugyanakkor a házasság endogám kapcsolatok nyilvános szerződését jelentette, funkciója a rokonsági és birtokviszonyok szabályozása, a törvényes öröklés biztosítása volt.³ A két felfogás közötti ellentmondásból eredő vita a klandesztin házasságok körül összpontosult, s a 16. században tetőzött. Ennek eredményeképp az egyház a trentói zsinaton engedményekre kényszerült, a templomi szertartás kötelezővé tételével elismerte a rokonság ellenőrzését, és tovább enyhítette a rokonsági akadályokat.⁴

Az általam vizsgált forrásokat – amint klandesztin házasságát az azt elvileg érvényesnek tekintő pápaság által érvényteleníteni igyekvő Szombat Balázs idézett kérelme is mutatja – e kettős hagyomány konfliktusa, dinamikája generálta. A két koncepció ellentmondása folytán a késő középkorban a házassági perek a házasságok érvényességének kérdése körül forogtak. Első fokon a házassági ügyek Magyarországon a vikáriusi bíróság joghatósága alá tartoztak.⁵ Az Apostoli Penitenciária hivatalához benyújtott kérelmek mögött gyakran ezen a helyi fórumon zajló konfliktusok álltak.⁶ Maguk a peranyagok, az ezeket rögzítő 15–16. századi szentszéki regiszterkönyvek

2 Erdő Péter: A házasság kánonjogi arculata a történelemben. In: *Uő: Egyházjog a középkori Magyarországon*. Bp. 2001. 229–231.

3 Georges Duby: *Medieval Marriage: Two Models from Twelfth-Century France*. Baltimore–London, 1978.; *Uő: A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. Bp. 1987.

4 Jutta Sperling: *Marriage at the Time of the Council of Trent (1560–70): Clandestine Marriages, Kinship Prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparisons*. *Journal of Early Modern History* 8(2004) vol. 2. 67–108.

5 Bónis György: Az egyházi bíráskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Kiad. Uő. Bp. 1997. (Jogtörténeti Tár I/1.) 621–658., 640., 651.

6 A hivatal szervezetéről és működéséről, a hozzá beérkező összes magyarországi kérelem áttekintésével lásd Erdélyi Gabriella: *A Sacra Poenitentia Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században (1–2. közlemény)*. LK 74(2003) 33–57., 76(2005) 63–103.

7 Kivétel ez alól a PL *Acta consistorialia* kategóriában található regiszterrészlet 1525-re, 1532-re és 1564-re vonatkozóan. Ismerteti Erdő Péter: Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkultúrája legrégibbi *protocolluma* tükrében. In: *Uő: Egyházjog i. m.* 100–108.

azonban gyakorlatilag teljesen elpusztultak.⁷ A korabeli házassági pereskedés és bíraskodás kérdésköre ezért statisztikailag megközelíthetetlen. A házassági pereskedéssel a velük kapcsolatos 100–200 vikáriusi oklevél alapján rövid tanulmányban kánonjogi megközelítésben csupán Erdő Péter foglalkozott.⁸ A konfliktusokban érintett felek kérelmeiből ennél jóval többre vállalkozhatunk. Noha mennyiségileg és jogi szempontból kivételesnek számítanak a római hivatalhoz feljutó ügyek, a kérelmek mint történetek vizsgálata mégis közelebb vihet minket nemcsak a kivételes, a deviáns magatartások, hanem a normálisnak tekintett gyakorlatok megismeréséhez is.

A Penitenciária vikáriusok elé visszakerülő határozatai magukba foglalták a kérelmező állításait, amelyek tartalmi részét egyfelől a kérelmező esküvel erősítette meg, másfelől az eseményeket közről figyelő tanúk segítségével ellenőrizték őket. Ily módon a helyi közösség, rokonság és szomszédság információs hálózatának kontrollja alatt állnak e szövegek.⁹ Ha az iratban tanúk által bizonyítottan valótlanság szerepelt, ezáltal érvényét veszítette az irat, s kárba ment a római fáradozás és annak minden költsége. Kétségtelen azonban, hogy a történetek gyakran hézagosak, olykor érthetetlenek. A lényegét, a kérelmezés valódi motivációját olykor szándékosan hallgatták el, mivel ez nem volt összeegyeztethető a nyíltan hivatkozott kánoni elvekkel. A történetek megértését máskor az nehezíti, hogy sablonos kánonjogi kategóriákba kellett gyömöszölni más logika szerint működő összetett konfliktusokat, érzéseket.

Mindebből kifolyólag e szövegek néhol lehetőséget adnak annak kifigyelésére, miként használták, manipulálták az emberek ezt a kettős normarendszert saját érdekeiknek megfelelően. Lehetőségeiket tovább növelte, hogy a kánoni elvek és az egyházi bíróságok gyakorlati működése között is jelentős különbség mutatkozott. Néhol pedig egészen plasztikusan kitapinthatóvá válnak a házasság népi és egyházi konstrukciója közötti különbségek. Az alábbiakban a házasságkötésnek és a házasságtörésnek a rítusait, interpretációit és ábrázolásait mutatom be a fenti jelenségek iránti érzékenységgel, a témakört érintő historiográfiai vitákra menet közben reflektálva. A házasság népi konstrukciójának vizsgálatára az ad lehetőséget, hogy a kérelmezők többsége az úgynevezett egyszerű emberek közül került ki.¹⁰ Negatív definícióval élve a vagyont, hatalmat, tudást és az ellenőrzés technikáit birtokló eliten kívüli csoportokat szokás rajtuk érteni. Tehát az egyházi és feudális

8 Erdő Péter: A házasság érdekében folyó perek a középkori Magyarországon. In: *Uő: Egyházjog i. m.* 239–244.

9 A tanúk meghallgatásán alapuló vizsgálatokat a kérelmekben ismétlődő formulák is jelzik: „Committatur ordinario loci, et si vocatis vocandis constiterit premissa vera esse, declaret, ut petitur.” ASV SPA vol. 37. fol. 225v.

10 A kérelmezők társadalmi összetételére lásd részletesen Erdélyi G.: *A Sacra Poenitentiaría Apostolica i. m.* 69–81.

eliten kívüli csoportok, falusi és mezővárosi jobbágyok, városi lakosok és kismemesek – kánonjogban jártas pápai ügyvédek által végső formába öntött – írásos kérvényei szolgálnak forrásaimul.

Az eljegyzéstől a gyermek születéséig

A világi gyakorlatban a házasság az egyház által elvárt egyetlen aktus helyett egy folyamat során jött létre, az elköteleződés anyagi, érzelmi és fizikai jelei, rítusai sorozatával. Ebbe a folyamatba tartozott az eljegyzés. Nemes *Pazchoch*-i István, aki papi pályára készült, de sógora rábeszélésére eközben eljegyezte a hétéves Jusztiniórát, számol be ennek rituáléjáról: „mások jelenlétében megkérdezték tőle, hogy szereti-e a lányt, amelyre azt felelte, szeretem, majd a következőt mondta, jóllehet nem emlékszik rá, hogy jövő vagy jelen idejű érvénnyel: feleségül fogom venni, illetve veszem”.¹¹ A lányos, illetve fiús házban kötött magánszerződések szóban tehát az egyházi szertartás mintáját követték. Az egyház elvárása szerint a beleegyezés az önkéntességen és kölcsönös szereteten kellett, hogy alapuljon. A házasság kötelékét létrehozó szavak elhangzása esetén is lehetett tehát érvelni a szükséges érzelmi és akarati összetevők hiányával. Ezt tették azok, akiket szüleik, rokonaik kiskorúan házasságba kényszerítettek, érett fejjel azonban megpróbáltak ellenszegülni szüleik döntésének. Nemes Szencsei László fia László azt mondta, ő „inkább félelemből, semmint szerelemből” mondta ki a beleegyezés szavait, amikor nyolcévesen és korai árvaságra jutva Káplán Kelemen eljegyeztette vele Luca nevű lányát. Az após a házasságért cserébe az árva atyai örökségének megszerzését ígérte, engedetlenség esetére nézve pedig a fiút halállal fenyegette. A kényszerű frigy a lányos házban zajlott, ahová csellel csalták Lászlót, a megegyezést a házasulandó felek kézfogása szentesítette.¹² A családi vagyon egyben tartása motiválhatta a nyolcéves *Czeph*-i Szabó Gergely fia Benedek és az eljegyzés alsó kánoni határánál, vagyis hét évnél is fiatalabb „még gyermek”, *Czeph*-i Katalin eljegyzését. Így Benedek, amikor felnőtt fejjel 1439-ben másik nőt kívánt feleségül venni, azzal érvelt, hogy a „nem szerelemből vagy szeretetből, hanem földi javak végett” kimondott szavak érvénytelenek.¹³ Az érzelmi elköteleződés hiányára apelláló

11 „... itaque interrogatus in aliquorum presentia idem exponens si diligebat eam, respondit diligo, et qui licet non recordetur an per verba de presenti an de futuro dixit: Recipio vel recipiam illam in uxorem”. ASV SPA vol. 29. fol. 214v. Egri egyházmegye, 1480. augusztus 19. *Pazchoch* talán Pásztó mezőváros (Heves m.).

12 Uo. vol. 10. fol. 204r–205r. Zágrábi egyházmegye (Szencse: falu Kőrös megyében), 1462. január 3. Lásd még uo. vol. 93. fol. 162rv.: „... dicta sponsalia manum eidem Paulo porrigendo confirmasset”.

13 „... non ex aliquo amore aut dilectione, sed tamen propter bona temporalia...”. Uo. vol. 2. fol. 54r. Váradi egyházmegye, 1439. március 23.

kifejezés továbbá a „csupán hanggal, de nem szívből” jövő beleegyezés elhangzása.¹⁴

A fenti példák, akárcsak Szombat Balázs bevezetésekként idézett érvelése fényében úgy tűnik, nehéz dolga volt annak, aki megpróbált a kánon jognyújtotta kiskaput kihasználva, rokonsága kizárásával magának választani házastársat. Kelemen váci kanonok szavai is azt mutatják be egy, a szabályt erősítő kivétel kapcsán, hogy a házasságok szülői ellenőrzése volt a mindennapok normája. Noha Kelemen „tudta, hogy György özvegye, Ágnes, aki nemes asszony volt, szülei beleegyezése nélkül kötött házasságot Benedekkel..., mivel azonban úgy hitte, hogy az ilyen házasság érvénytelen, összeadta Gáspárral..., ami miatt talán kiközösítés sújtja őt.”¹⁵ Vagyis a legalább közép fokú egyházi műveltséggel felvértezett váci kanonok maga is a házasság laikus konstrukcióját követte.

A vizsgált kérelmek alapján úgy tűnik, hogy a szülők és a helyi közösség közreműködése és ellenőrzése mellett kötött házasságok voltak az elfogadottak nem csak a nemesség körében. A különböző házasságkötési akadályok diszpenzációját kérők mintegy mellékesen, de egyetlen kandesztin házasság kivételével egyöntetűen megjegyzik: házasságuk nyilvánosan (*publice*) jött létre.

A magánszerződést követő templomi szertartás (*solemnizatio in facie ecclesie*) szintúgy a házasságot létrehozó rítusnak számított. Ezt tükrözik annak a pécsi egyházmegyei asszonynak, *Povaczovch* Balázs lánya Dorottyának a szavai, akit első jegyese elhagyott és másik nővel alapított végül családot. Dorottyá mikor ezt megtudta kilencévi várakozás után – szól kérelme – eljegyezte magát egy másik férfival. Úgy tűnik azonban, hogy döntését nem mindenki fogadta el környezetükben, második házasságát gyanú övezte, mert mint írja, noha semmiféle kánoni akadály nem áll házasságkötésük előtt, mégis kéri annak deklarálását, hogy második jegyesével „házasságot köthet a jelen idejű elköteleződés kimondásával és ezt követően egyházi szertartással, illetve egyebekkel az ország szokása szerint”.¹⁶ Vagy ahogy az ország másik részén, a váci egyházmegyei Domonyon plébánosként szolgáló Péter fia Lukács fogalmaz: „ahogy ezen a vidéken szokás, a házaspárt össze-

14 „voce tantum et non corde”. Például uo. vol. 15. fol. 209v.

15 „... sciens nobilem Agatam relictam quondam Georgii absque consensu parentum suorum cum Benedicto contraxisse..., credens matrimonium huiusmodi fore nullum, eandem Agatam matrimonialiter secundo cum quodam Gaspare coniunxit carnali copula subsequuta, ob que dubitat excommunicationis sententiam incurrisse.” Uo. vol. 11. fol. 240r. 1463. november 23. A hivatal vezetőjének jóváhagyása és utasítása (a kanonok „sürgesse őket, hogy kezdeményezzék szeparációjukat vagy szerezzenek diszpenzációt”) jól mutatja az egyház rugalmas magatartását.

16 „... matrimonium per verba de presenti contrahere et illud postmodum in facie ecclesie solemnizare seu alias ad uberiora iuxta morem patrie procedere valeant...”. Uo. vol. 71. fol. 161rv. Váci egyházmegye (Domony falu Pest megyében), 1524. augusztus 11.

adtam és megáldottam”.¹⁷ A szertartás részét képezte a gyűrűk megszentelése.¹⁸ A hazai egyházmegyei zsinatok határozatai az alsópapságot arra intették, ne solemnizáljanak templomban titkos házasságokat.¹⁹ Vagyis a szüleiktől függetlenedő fiatalok is ragaszkodtak a papi közreműködéshez, ettől remélve házasságuk elismerését a helyi nyilvánosság előtt. De a másodszor és harmadszor házasodók is ragaszkodtak a templomi szertartáshoz az egyházi tiltás ellenére: az őket ennek ismerete hiányában vagy a felek rábeszelésére összeadó papokat, amennyiben a dolog kitudódott, kiközösítés és egyházi feletteseik büntetése sújtotta, amelyre Rómában kértek orvos-latot.²⁰

A szóban forgó római fórumhoz benyújtott kérelmek európai összehasonlító elemzése során nemrég Jutta Sperling felvetette, hogy a házasságkötési szokások az öröklési renddel összefüggésben mutatnak régióként különbséget. Ezek szerint ott voltak elfogadottak és elterjedtek a szülői beleegyezés és egyházi formalitás nélkül kötött klandesztin házasságok, ahol fiúk és lányok egyenlően részesültek a családi örökségből, a házassággal pedig a felek vagyona közössé vált. Ez volt a jellemző Spanyolországban és Portugáliában. Máshol, így Németországban, Hollandiában és Itáliában, ahol a fiúági öröklés biztosítása miatt szükség volt a házastársak vagyonának elkülönítésére, a hozomány szokására, a rokonság szoros ellenőrzés alatt tartotta a házasodó feleket, ami a házasságkötések nyilvános és templomban formalizált helyi gyakorlatához vezetett.²¹ Érdekes lenne megvizsgálni, hogyan viszonyul ehhez a modellhez a magyarországi minta. Nekem elsőre a modell társadalmi differenciálatlansága okoz problémát. Mert például Magyarországon is többféle örökösödési rendszer működött egyszerre. A nemesi öröklési rend a fiúági öröklésen alapult, a lányoknak az apai örökségből csak negyedrészt juttatva,²² a polgár- és a jobbáglányok viszont testvéreikkel egyenlően részesültek a családi vagyonból. A férj és feleség között a városi polgárságnál vagyonközösség jött létre.²³ Ha tehát abból indulunk ki, hogy a

17 Uo. vol. 3. fol. 379v–380r. 1452. július 9.

18 „... solemniter connubia celebravit eorum annulos consecrando...” – mondta egy szepetneki (Zala m.) pap. Uo. vol. 3. fol. 295r. 1452. április 2.

19 A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Kiad. Solymosi László. Bp. 1997. 68.

20 A hazai kérelmek között 24 ilyen (a visszatérő formula szerint: „secundo nubentes benedixit”) esetet számoltam.

21 J. Sperling: Marriage i. m. passim.

22 Fügedi Erik: Az Elefánthyak. Bp. 1999. (Osiris. Mikrotörténelem) például 42., 72.

23 Granasztói György: A polgári család a középkor végi Magyarországon. (Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához.) TSz 25(1982) 4. sz. 634–644.; Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp. 1947. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 26.) 8–10. Az öröklési rend különbsége kapcsán Péter Katalin már sürgette a nemesi és jobbágyonők önállósága sajátosságainak vizsgálatát. Péter Katalin: Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 383–394., 388.

nyilvánosan kötött házasságok gyakorlata volt nálunk az elterjedt, akkor a nemesség illeszkedik a fenti modellhez, a társadalom nagyobb részét kitevő jobbágyság és polgárság azonban nem. Mindez csupán kezdeti hipotézis, a probléma alaposabb elemzést kíván.

Bár az egyház az érett középkorban erről folytatott viták lezárultával nem szabta az érvényesség feltételének az elhálást, a jegyességük vagy házasságuk érvénytelenítése mellett érvelők gyakran érveltek ennek hiányával. Csázmai Miklós fia Tamás történetében az elhálás úgy jelenik meg, mint amit kifejezetten a házasságot létrehozó rítusként interpretáltak és manipuláltak: „Fiatalkorában papnak készült, de egy este István, aki egy közeli falu plébánosa volt, s egy egyedülálló nőt akart férjhez adni, csalárd módon őt házába hívta, s bőségesen etette-itatta. Tamás ettől olyannyira lerészegedett, hogy nem tudta mit cselekszik, értelmét és látását is elveszítve. István ekkor Tamást ágyba fektette, majd házába hívta a nő rokonait, hogy megmutassa nekik, hogy a nővel aludt. Így, amikor reggel felébredt, azzal fogadták, hogy szóban is egyezzen bele a házasságba, s amikor ezt nyíltan elutasította, halállal fenyegették, amit csak úgy tudott elkerülni, hogy azt mondta a szokásos szavakkal, hogy a mondott nővel házasságot kíván kötni, de azzal a szándékkal, hogy amint lehetősége lesz rá, ezt felbontja. Ezután arra kényszerítették, hogy a nővel aludjon, akivel így négy napon át együtt feküdt az ágyban, de testi közösülés nélkül, csupán az alkalmat várva szabadulására. S amíg így feküdtek, a magát tartóztatni nem tudó nő azt mondogatta neki, hogy annak a jele, hogy el akarsz hagyni, és nem szeretsz engem, hogy nem akarsz a kívánságomnak engedni, de tudod bizonyára, hogy ezért barátaim téged halállal büntetnek. Így szabadulni akarván, végül félelemből eleget tett a nő kívánságának, s az egyik éjjel az ágyban együtt létükben, csupán egyszer tettel is feleségének ismerte meg, utána azonban eljött tőle és felszenteltette magát.”²⁴

Tamás kérvényét a főpenitenciárius jogi szakértők javaslatára helybenhagyta. A Tamáshoz hasonlóan csalárdul leitatott, öntudatlan állapotban, papi pályára készülő klerikusok által „érett elhatározás nélkül” kötött házasságok – e jelek szerint a kortársaknak valószínűnek ható – történetei több variációban ismétlődnek.²⁵ A pappá szentelésük előtt álló klerikusok közül többen is fiatalkori botlasként emlékeznek, s a „test törekenységétől” vagy „érzéki vágyaiktól” vezérelt kapcsolatként ábrázolják együtt töltött éveiket tipikusan egyedülálló, özvegy asszonyokkal. Pásztor Urbán amíg Paks mezővárosban tanult és harangozóként dolgozott a plébánián, Katalin nevű gazdasszonya egyben szeretője volt.²⁶ Elcz-i Dávid fia Boldizsár betegségé-

24 A fordítást jelentősen egyszerűsítettem. ASV SPA vol. 3. fol. 78v–79r. 1450. január 3.

25 Lásd még például ASV SPA vol. 2. fol. 43r.; vol. 65. fol. 18r.

26 Uo. vol. 69. fol. 111v–112r. 1522. március 30.

ben fogadalmat tett, hogy ha Isten segítségével meggyógyul, papnak megy, amiért aztán huszita–katolikus vegyes lakosságú vidékre ment tanulni, s itt került hasonló viszonyba egy eretnek özvegygel.²⁷ Az egykori klerikus-diák-sorsból adódóan hasonlóan tűnő kapcsolatok ábrázolása ott különbözik egymástól, hogy Boldizsár ezután tagadja, hogy a kényszerházasság után együtt hált volna feleségével, Urbán azonban elmondja, hogy még évekig együtt élt Katalinnal, gyerekeket nevelve. Bajba azonban a kapcsolat eltérő utólagos ábrázolásai mellett mindketten ugyanakkor kerültek: amikor szerepük teherbe esett. Ekkor Boldizsárt az „özvegy szülei és barátai”, Urbánt a város földesura kényszerítette a teherbe ejtett asszony feleségül vételére.

A házasságon kívüli kapcsolatokat, egyedülálló nők és klerikusok együttélését tehát környezetük, a lányos rokonság, közösség és a hatóságok egyaránt eltűrték. A türelmi küszöböt a teherbe esés jelentette. Ekkor valamennyien a nő becsületének védelmére siettek a házasság kikényszerítésével. A már felszentelt papság konkubinátus kapcsolatainál ez a megoldás azonban nem állt rendelkezésre, s mivel terhesség vagy gyermekszületés esetén a házvezetőnő szerep nyilvánosság előtti „látványos” fenntartása már nem működött, ilyenkor rendszerint a nő eltávolításával igyekeztek a botrányokat elkerülni. Máriavölgyi Jeromostól, Nagyszeben prédikátorától is ezt várta a vikárius és a földesúr egyaránt, ő azonban más megoldással próbálkozott. Amikor a házában élő Gertrúd gyermeket szült, a gyermeket a botrányok elkerülése végett dajkaságba adták: „A szolgáló megígérte, hogy elviszi a lányához, aki... éppen saját gyermekét szoptatta Kercen, ahol lakott. Miután pénzzel és a gyermek táplálásához szükséges dolgokkal ellátta őket, a szolgáló megígérte, hogy a gyermeknek tökéletesen gondját viselik, s a gyermeket elvitte. Harmadnapra a szolgáló visszatért és beszámolt mindenről: a gyermeket elvitte, megkeresztelték, lányának táplálásra átadta, akinek jöllehet már kezd apadni a teje, de gondoskodnak szoptatós dajkáról, és lánya mindenben gondját viseli. Ekkor ő aggódni kezdett, nehogy a gyermek a tej hiánya miatt meghaljon, ezért visszaküldte a szolgát, hogy bizonyosan gondoskodjanak tejben bővelkedő dajkáról. A szolgáló vissza is ment a lányához, néhány nap múlva mégis a gyermek halálának hírért hozta, de nem tudja igazából, hogy a tej hiánya, a rossz dajka vagy valami más betegség miatt halt-e meg a gyermek.”²⁸

Jeromost ekkor az egyházközség tagjai gyermekgyilkosság miatt panaszolták be egyházi feletteseinél, „azt állítván, hogy vétkes, mivel a gyermeket eltávolította saját anyjától”. Ez alátámasztja azt a megfigyelést, hogy anya és újszülött szétválasztása, a gyermek dajkaságba adása a korabeli Magyar-

27 Uo. vol. 15. fol. 209v. Esztergomi főegyházmegye, 1467. december 7.

28 Uo. vol. 66. fol. 1088rv. Esztergomi–milkói egyházmegye, 1521. február 22.

országban szokatlan dolognak számított.²⁹ Miközben Jeromos ártatlansága bizonyításaképp a gyermek iránti odaadó gondoskodását ábrázolja, eközben egyúttal – minden manipulációt nélkülözve – megjelenik a pap és az asszony ragaszkodása is egymáshoz. Kapcsolatuk kezdetén Gertrúd még férjénél volt, együttélésükre csupán a férj halálával és Jeromos plébánosi állásával nyílt lehetőség. Ezt követően már egy gyermeküket elvesztették, Gertrúdnak a botrányok miatt a plébániáról mennie kellett. Hamarosan azonban „a test csábításának engedve” ismét házába fogadta az asszonyt, aki ismét gyermeket szült.³⁰

A „test csábítása” sablonosan ismétlődő indoklásául szolgál a házasságon kívüli szexuális kapcsolatoknak. Teljesen rendkívüli ezért Sike István fia Dömötör papi pályára vágyó klerikus kérelmének felütése: „szeretett egyszer egy nőt”. Az ebből következő események, titokban születő gyermekük, aki születését követően nemsokára meghal, nem kivételes a kérelmek között, ennek ábrázolása azonban megrendítő: A házában élő asszony terhesen útra kelt, hazafelé jövet a hegyen átkelve a kocsi felborult és az asszony méhére esett, ami miatt – ahogy ezt hazaérkeztekor Dömötörnek azonnal elmesélte – úgy érezte, hogy 5-6 hónapra meg fog szülni. Dömötör kérdésére, hogy mit érez, él-e a gyermek a méhében még, azt felelte, hogy nem mozog, hanem mint a kő áll a méhében. Gondoskodj magadról, mondta neki erre attól való félelmében, hogy a környéken kitudódik a dolog, és azzal a szándékkal, hogy a nő a magzatot a szokásos gyógyszerekkel megmentse. Végül aztán egyik éjjel megszületett a fiú, de amikor Dömötör az anya hívására hozzá sietett, hogy megnézzze, mire odaért, halva találta.³¹ Dömötörnek sikerült az eseményeket titokban tartania, így lelkiismereti tényezők indíthatták első sorban a pápai kegy megszerzésére.

A szélsőséges helyzetekben a magzat és az újszülött odaadó óvásáról, gondozásáról szóló történetek számomra mindennél meggyőzőbb cáfolatai a gyermekek iránt a hagyományos társadalmakban, családokban tanúsított közbűnség régebbi, ám életerős historiográfiai tételének.³² A magzatról, gyermekről szóló bensőséges hangvételű történetek pedig talán a szülőök bensőséges kapcsolatának reprezentációi is egyben.

29 Péter Katalin: Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre. In: Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. (Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.) 13.

30 ASV SPA vol. 66. fol. 1088rv.

31 Uo. vol. 15. fol. 155v–156r. Várad egyházmegye, 1467. február 6.

32 John Hajnalnak az európai házasság- és családmódokról, a „keleti/hagyományos” modellben a családon belüli bensőséges kapcsolatok hiányáról szóló tézisének kifejtését és egyúttal kritikáját 17. századi jobbágházaspárokra és gyermekeikre vonatkozó példákra támaszkodva lásd Péter K.: Szerelem és házasság i. m. 9–14.

Az *amor*, szerelem házassághoz kapcsolása – mint láttuk – negatív formában jelenik meg csupán e szövegekben: „nem szerelemből, hanem félelemből”/„földi javak végett”. Direkt összefüggésbe kerülnek ugyanakkor néhány házasságon kívüli, tiltott kapcsolat elbeszélésében: Széplaki Márton pap „Klára iránti szertelen szerelmének foglyaként (*amore inordinato captus*) és ördögi sugallattól vezérelve” megölte szerelme férjét, aki tudott kapcsolatuokról, és feleségét emiatt többször halállal fenyegette.³³ A szenvedélyes szerelemként ábrázolt érzések Meggyesi János klerikus elbeszélésében ugyan nem vezettek ilyen tragédiához, de mulékonynak bizonyultak. A szeretett nő, Margit férjénél volt ugyan, mégis egy nap összeházasodtak, amire a férj tartós távolléte adott lehetőséget. Évekig együtt is éltek, végül azonban – bizonyára a férj előkerültével – Margit visszament férjéhez, János pedig – talán bánatában, csalódottságában – ezután papi pályára készült.³⁴

A házasságon kívüli viszonyokhoz kapcsolt, bajt hozó szenvedéllyel szemben az együttélésből fakadó „házastársi szeretettel” (*coniugali affectu cohabitare/tractare*) érveltek néhányan második házasságuk elismertetése mellett.³⁵ Az első feleség elhagyása vagy eltűnte, török fogsága miatt újránházasodók – a házasság mint a paráználkodás vétkének megelőzését szolgáló intézmény egyházi felfogása jegyében – azt az érvet is hatékonyan használhatták, hogy még túl fiatalok ahhoz, hogy önmegtartóztatóan éljenek.³⁶ A leggyakrabban azonban a gyermeknemzésre (*pater/mater effici liberorum*) hivatkoztak,³⁷ amint Szombat Balázs is ezt tette előljáróban idézett kérelmében.

Míg a szexualitás és a házasság korán összekapcsolódott, a szenvedélyes, romantikus szerelem a 18. század végéig inkább a házasságon kívüli kapcsolatok diskurzusát jellemezte.³⁸ Ez persze korántsem jelenti azt, hogy ne kötöttek volna a késő középkori egyszerű férfiak és nők között szerelmi házasságok. Mert vannak, akik nem beszélnek ugyan szerelemről, de egyházi és világi törvények, hatóságok, rokonság ellenében rengeteget küzdenek, kockáztatnak egymásért, házasságon kívüli viszonyuk elismertetéséért. *Craws* Mihály és *Berton* Ágnes, akik 1500-ban Rómába zárandokoltak az enyedi városi törvényszék által rájuk kirótt vezeklésként, miután Ágnes férjét, aki otthonukban együtt érte a szerelmespárt, a dulakodásban megölték. Ágnest ekkor halálra ítélték, rokonai és barátai azonban kiváltották. Mihállyal ekkor titokban eljegyezték egymást, noha az elhunyt férj barátai a megegyezést célzó

33 ASV SPA vol. 73. fol. 611v. Pécsi egyházmegye (Széplak mezőváros Tolna megyében) 1525. április 3.

34 Uo. vol. 65. fol. 9v. Egri egyházmegye, 1519. április 6.

35 Lásd például uo. vol. 73. fol. 633v.

36 Lásd például uo. vol. 24. fol. 27r.; vol. 48. fol. 485rv.; vol. 48. fol. 507rv.; vol. 71. fol. 91r.

37 Lásd például uo. vol. 5. fol. 185v.; vol. 29. fol. 212r.; vol. 71. fol. 91r., fol. 94v–95r., fol. 161rv.

38 *Niklas Luhmann: Love as Passion. The Codification of Intimacy. Cambridge, 1986. 10.*

tárgyalásaik során megeskették Mihályt, hogy sosem veszi Ágnest feleségül. Ők azonban nem mondtak le erről, ezért a vezeklő zarándoklatot egyúttal ügyesen arra is felhasználták – a normák közötti rések kihasználását, a bíróságok korabeli kreatív használatát tanúsítva –, hogy a közösség előtt őket kötelező eskü alól pápai felmentést kapjanak, és összeházasodjanak.³⁹

A házastárs szabad és tudatos egyéni választására utalnak továbbá azok a tipikus, ismétlődő történetek, amikor az első férjet vagy feleséget – az elhagyott fél fogalmazásában – „nem tudni milyen, hacsak nem ördögi lélektől vezérelve” (emlékezzünk a szertelen szerelem és ördögi sugallat összekapcsolására) hagyják faképnél és házasodnak újra. Ilyen, a sorsáról, házasságáról önállóan döntő nő képében jelenik meg Csiszár Ferenc váradi polgár felesége férje előadásában: saját javait pénzzé téve férjét elhagyta, s Budán egy törökkel kötött házasságot.⁴⁰

Törvényes és tiltott szerelmek

Az eddigiekből mérleget vonva: jellegzetesnek a sokféleséget, a házasságok és ábrázolásaik széles tárházát tartom. Először láttuk a szülők által kiházásított gyermekek történeteit; aztán itt végezetül – úgy tűnik, a gyakori második és harmadik házasságok velejárójaként – a szabad egyéni választásból született házasságokat. Ha a korabeli házasságokkal foglalkozó összefoglalásokat és elméleti vitákat ismeri valaki, a forrásokat azonban nem olvasta, akkor azt mondaná, hogy ez lehetetlen, a kettő egy időben és egy helyen nem létezett. Találkozhatott már azzal a nézettel, hogy a tradicionális, nagycsaládokban élő társadalmakban a családok közötti szövetségek jegyében kötött házasságokban a házastársak közötti viszony a tiszteleten alapul, egyéni választás, partnerkapcsolat és szerelem a házasságban kizárólag Nyugat-Európában létezett az 1500-as évek után.⁴¹ Ismét mások ennek az ellenkezője mellett szálltak síkra: a tipikusan nagycsaládokban élő szerelmes házaspárokról beszéltek.⁴² Ennek a tézisnek a cáfolatául írta le néhány évvel ezelőtt egy német–orosz szerzőpáros több tucat kultúra összehasonlítása alapján, hogy ott jellemzőek a szerelmi, partneri viszonyon alapuló házasságok a közvetített intézménnyel szemben, ahol a szexuális kihágásokért egyformán büntetnek nőket és férfiakat.⁴³

39 ASV SPA vol. 48. 475v–476r. Erdélyi egyházmegye, 1500. március 22.

40 Uo. vol. 121. fol. 64rv. Váradi egyházmegye, 1548. január 15.

41 John Hajnal: European Marriage Patterns in Perspective. In: *Population in History*. Ed. by D. V. Glass–D. E. C. Eversley. Chicago, 1965. 101–143.

42 Paul C. Rosenblatt: *Metaphors of Family Systems Theory: Toward New Constructions*. New York–London, 1994. (Perspectives on Marriage and the Family).

43 Victor C. de Munck–A. Korotajev: Sexual Equality and Romantic Love: a Reanalysis of Rosenblatt's Study on the Functions of Romantic Love. *Cross-Cultural Research* 33(1999)

Ami Magyarországot illeti, mint közismert, a városi és az úriszéki törvényszékek házasságtörésért a nőket és a férfiakat egyaránt halállal sújtották.⁴⁴ Mészáros István, a bártfai Szent Egyed-templom Szent Erzsébet-oltárának igazgatója egy akkoriban történt eset elbeszélésével próbált lebeszélni tiltott viszonyuk folytatásáról egy asszonyt és szeretőjét: Kassán nemrégiben házasságtörésért – mesélte nekik – Márton feleségét, Barbarát vízbe fojtották, szeretőjét pedig lefejezték.⁴⁵ Hogy az esetet elrettentésül a környéken mesélték, ez is azt mutatja, hogy az ilyen ítélet végrehajtás ritka volt, mesélnivaló dolognak számított. E szigorú elv gyakorlati érvényesülésének több minden gátat szabott, a házasságtörések kezelését így inkább a sokféleség, mint az egyöntetűség jellemezte. A bíróságon forgó házasságtörési (és egyéb) ügyek ugyanis még az ítélethozatal előtt vagy után, de gyakran megegyezéssel végződtek.⁴⁶ Sőt a közösségi norma kifejezetten a felek megbékélése volt, amint Balázs deák esete is mutatja az erdélyi egyházmegyéből. Balázs – mint írja –, miután „nem bírta nyugodt lélekkel elviselni felesége házasságtörését”, világi bíróság előtt bevádolta, amely, idézem: „a vidéken honos jog szerint halálra ítélte”. Az ítéletvégrehajtást tétlenül néző Balázs deákot az egyházközség tagjai ekkor feleséggyilkosság vádjával a püspökkel kiközösítették. Erre válaszul kérte Balázs a tételes jog nevében a közösségi igazságszolgáltatás felülbírálását a római gyóntatóhivaltól.⁴⁷ Paxy Barnabás az egri egyházmegyében zsarnoknak nevezi azt a földesurat, aki házasságtörésen ért feleségét halálra akarta ítéltetni. Barnabás ekkor feleségét kiszabadítva a vikárius elé vitte az ügyet, aki ágytól és asztaltól szétválasztotta őket, lehetővé téve különélésüket.⁴⁸

Hasonlóan jártak el azok a férjek, akik feleségüket könnyűvérűséggel vádolván „nyilvános szajhának” nevezték őket.⁴⁹ A hirtelen haragúak azonban *in flagranti* kapott feleségük „hirtelen felindulásból”, vagy „túlcsorduló

265–277. Erre az érdekes tanulmányra Péter Katalin hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

44 Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Bp. 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5.)

45 ASV SPA vol. 35. fol. 171r. 1486. március 30.

46 Ennek megértését segítik a jogantropológiai és a konfliktusmodellen alapuló társadalomtörténeti elemzések: a pereskedések a magánkonfliktusok rendezésének egyszerre sokféle eszközzel zajló folyamatában gyakran a vita nyilvánosságra hozatalát, a hatalom bevonását szolgálták, céljuk nem feltétlenül a vita lezárása, az ítélethozatal volt. Vö. *Martin Dinges*: Usi della giustizia come elemento di controllo sociale nella prima età moderna. In: *Criminalità e giustizia in Germania e in Italia: pratiche giuridiche e linguaggi giuridici tra tardo medioevo ed età moderna*. Hg. von Marco Bellabarba–Gerd Schwerhoff–Andrea Zorzi (Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento, 11.) Bologna, ca 2001. 285–327.

47 ASV SPA vol. 64. fol. 127rv. 1519. április 20.

48 Uo. Additiones, vol. 1. fol. 799v–800r. 1540. szeptember 28.

49 Visszatérő kifejezéssel: „laxatis pudicitie habenis, ut publica meretrix se prostibulo dedit”. Például uo. vol. 65. fol. 17v–18r., 21r.

fájdalmukból”, elkövetett megölése miatt kérték a római engedélyt második házasságuk előtt.⁵⁰ Megcsalt feleségek kérelmeivel azonban nem találkoztam, aminek – amint például a korabeli angol perek is mutatják⁵¹ – nem a férfiak töretlen hűsége a magyarázata. Okait a házasságtörés társadalmi nemeknek megfelelő (azaz nemenként különböző) kezelésében látom, szemben az egyenlő bánásmód világi eljárásokban papíron maradó szabályával. Ez nem jelenti azt, hogy ne találkoznánk ismét olyan önálló cselekvésre képes asszonyokkal, akik házasságuk felbontása érdekében keresték fel a római hivatalt. Vámos György lánya Erzsébet (*de superiori Metysen Sawffere* [?]) például azzal az indokkal kérte különélését férjétől, hogy miután „birtokába került, nem gondoskodott róla, hanem vesszőzéssel és veréssel kényszerítette arra, hogy ő tartsa el munkájával”.⁵² Az egyenlőség elve végül a legkevésbé sem érvényesült a helybéli klerikusok, plébánosok, káplánok, diákok, oltárosok alkotta „szabad” férfilelesleggel fenntartott szexuális kapcsolatok nyilvánosságra kerülése esetén. Izdenci András fia Péter pap letöltötte a hat hónapos börtönbüntetését az esztergomi vikárius ítélete nyomán, a vele együtt talált asszonyt azonban a Dunába fojtották.⁵³

Vigyáznunk kell tehát a leegyszerűsítő, általánosító sémákkal egy olyan társadalomban, ahol a szabály éppen a sokféleség, a szabálytalanság volt. Szövegeim szereplői meglepő jogi és gyakorlati érzékről számot adó ügyességgel és kreativitással manővereztek egyházi és világi bíróságok különböző szintjei, fórumai, s a közösségi ítélkezés labirintusában. Néha ezért egyenesen az az érzésem, hogy a hagyományosan sokféle kényszerrel és szűk mozgástérrel jellemzett világban némi egyéni makacssággal és találékonysággal sok minden lehetséges volt: az egyszerre három férj közül válogató nő⁵⁴ és ferences csuháját ortodox feleségre cserélő férfi⁵⁵ története egyaránt hitelesnek tűnt az emberek szemében.

50 Uo. vol. 9. fol. 139r. 1461. február 23. („diabolo instigante”); uo. vol. 54. fol. 247v., 1508. július 29. („non valens continere dolorem”).

51 Férjük hűtlensége miatt szétválásztásukat kezdeményező nők eseteit lásd *Ralph Houlbrooke: Marriage, Adultery, and Divorce in Mid-Tudor England. The dioceses of London and Norwich under Edward VI, 1547–1553* című tanulmányát e kötetben.

52 ASV SPA vol. 48. fol. 399v–400r. Esztergomi főegyházmegye, 1499. december 17.

53 Uo. vol. 9. fol. 248v–249r. 1461. május 18.

54 Uo. vol. 5. fol. 144rv. 1456. január 14.

55 Uo. vol. 55. fol. 196r. 1510. április 30.

Gabriella Erdélyi

"ONCE I LOVED A WOMAN": MARRIAGE AND ADULTERY
IN HUNGARY AT AROUND 1500

As is well known, in the Middle Ages the church, on the one hand, propagated a private marriage contract based on the affection and individual consent of exogamous partners. Marriage for the popular mind, on the other hand, meant a public contract of an endogamous relationship, which regulated kinship and property relations as well as inheritance. The European pattern of marriages was, consequently, formed by the dynamics of legal and social customs at the local level as well as ecclesiastical (universal and local) expectations, similarly to the sources analysed in the study. Marriage litigation in the late Middle Ages went about the validity of marriages. Marriage cases were dealt with locally by vicars. As no vicars' protocols have survived in Hungary from the 15–16th centuries, the petitions handed in to the Apostolic Penitentiary from Hungary between 1411–1559, which papal office functioned as a court of appeal in marriage cases, is an exceptional source material to reflect on some issues raised by historical discourse on late medieval marriages.

It has been recently argued that marriage and inheritance patterns are closely linked. Clandestine marriage, ie. marriages lacking parental consent and church ceremonies were a widespread and accepted practice where forms of equal inheritance of boys and girls and joint ownership in marriage were predominant. Regions with patriarchal family law, to the contrary, fostered dowry-exchange system and kinship authority over marriages, which led to publicly (in the presence of witnesses, notary) and formally (in church) celebrated marriages. The logic inherent in the stories told by petitioners from Hungary suggest that although this was no canonical prerequisite of a valid union, marriages were predominantly entered publicly and with the mediation of the clergy. The Hungarian nobility with patriarchal inheritance rules thus matches the above European pattern. Serfs and burghers, whose daughters inherited equally, and married publicly and in church, however, seem to contradict the pattern.

A canonical marriage was simply formed by the mutual consent expressed by words of the bride and groom. As also demonstrated by the arguments of Hungarian petitioners turning to the papal tribunal, marriages in practice were not considered valid by the above single act, but rather constructed in course of a process of rituals, exchanges of material, emotional and physical signs of union. Just as the church ceremony, so the consummation was also considered a ritual that formed marriage rather than just followed it.

The rather complex issue of marriage and emotions is also worth considering with the help of our stories. Examples of arranged marriages reached the Curia when the rebellious child refused the partner chosen by his/her parents and wanted to live with a chosen partner. Unlike sexual desire and the conception of children, love is never an argument for the acceptance of marriage. Love appears as a diabolic passion causing difficulties, and is linked to extra-marital relationships, typically to affairs of clerics and widows depicted by clerics or husbands telling stories about their adulterous wives.

These stories of adultery suggest that the norm of secular courts of equal punishment of sexual abuses (i.e. capital punishment for adultery) of men and women, which has been considered by anthropologists as a sign of marriages based on love and partnership prevailing in society as opposed to arranged unions, in practice did not work. First, this is reflected by the circumstance that only cheated husbands, but no wives turned to the papal office for dispensations of their second marriages. Second, equal treatment did not apply at all when sexual relationships of women with members of the local clergy became public and were taken to court, since the clergy enjoyed immunity from the authority of secular courts. Third, cases of adultery litigation often ended with extra-judicial agreements in accordance with communal expectations. Therefore, at the deep level of the analysis it is also argued that people used the existing system of justice creatively, the common man was capable of using the different forums of justice in order to reach his own purposes.

Egy török költőnő a férfiak között – Mihrî hátún¹

Jóllehet, az oszmán költészet hat évszázados története során több ezer költő nevét jegyezték fel, közöttük alig találunk nőt – azok is jobbra az utolsó, már a nyugati hatásokat tükröző időszakban alkottak. Meglepő kivételként éppen a klasszikus korszak hajnalán, a 15. század második felében két költőnő neve is felbukkan az életrajzgyűjteményekben: az idősebb Zejnep hátúné (?–1475) és a fiatalabb Mihrî (1460?–1512 után). Mindketten az észak-anatóliai Amaszja városában éltek – ismerték is egymást –, de míg Zejnep visszahúzódó, „tisztességes nőhöz illő” életet élt, Mihrî gyakran vett részt a hercegi udvar összejövetelein. Egy 15. századi muszlim nő, aki sohasem házasodik meg, de nyilvánosan férfitársaságban mutatkozik, s ráadásul még a költészet terén is nevet szerez? Nem csoda, hogy napjaink modernizálódó – ugyanakkor muszlim gyökerei felé is nyitó – Törökországában megélénkült iránta az érdeklődés: Amaszja honlapján a város legnevesebb szülöttei között találjuk, versgyűjteményét feldolgozták, regény jelent meg róla.² Számunkra pedig talán az a legérdekesebb, hogy milyen körülmények tették lehetővé e különleges életpályát.

Az életrajzgyűjtemények

Mihrîről a legtöbbet talán a költői életrajzgyűjteményekből, a *tezkirékből* tudhatunk meg; ezekre támaszkodik a török és a nemzetközi irodalomtörténetírás is,³ vizsgálódásainkat ezért mi is ezekkel kezdjük. Az oszmán költők

1 A tanulmány az OTKA támogatásával készült (F-048 361).

2 *Sabiha Gemici*: Mihrî Hatun Divanı. Karşılaştırmalı Metin. Türleri. Yayınlanmamış doktora tezi. Uludağ Üniversitesi, 1990.; *Sabiha Gemici*: XV. Yüzyıl kadın şairlerinden Mihrî hatun. *Toplumsal Tarih* 2(1994) 9., 13–16.; *Sennur Sezer*: Türk Safo’su Mihrî Hatun. İstanbul, 2004. (Tasnádi Editnek köszönöm, hogy a munkára felhívta a figyelmemet.)

3 *Abdülkadir Karahan*: Mihrî Hatun. In: *İslam Ansiklopedisi*. VIII. Ankara, 1979. 305–306.; *Theodor Menzel*[–*Edith G. Ambros*]: Mihrî Khâtūn. In: *Encyclopaedia of Islam*. VII. Leiden, 1993. 23–24.; *Başlangıcından günümüze kadar büyük Türk klâsikleri*. Tarih, antoloji, ansiklopedi. [a továbbiakban BTK] II. İstanbul, 1986. 227–232.; *İsmail E. Erünsal*: Mihrî Hatun. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXX. İstanbul, 2005. 37–38. Magyarul: *Necil Toğay*: Mihrî Hatun. In: *Világíródalmai Lexikon*. VIII. Bp. 1982. 384.

biográfiáját a 16. század közepén kezdték gyűjteni és rendszerezni.⁴ A század második felének legnagyobb műve például több mint 630 versfaragó életéről tájékoztatja az olvasót, de még ez sem a teljes létszám: az első pillantásra minden fűzfapoétát felsorolni látszó munkák nem tartalmazznak mindenkit – a kánonba csak az arra érdemesnek tartottak kerülhettek be. Mihri a 16. század összes jelentős gyűjteményében szerepel,⁵ ezek szerint tehát az oszmán költők maguk közé számították őt is.

Nevét hat munkában találtam meg,⁶ amelyek azonban részben egymásra támaszkodnak, gyakran ismétlik egymást. Az első szerző, Szehi bég rövid leírásában Mihri udvari kapcsolatait emeli ki, s a szülővárost, Amaszját nevezi meg (1538).⁷ Latífi – Szehiétől teljesen független – gyűjteményében (1546) bőven olvashatunk a költőnőről, megtudjuk például, hogy apja is verselt Belái néven. Latífi az, aki elkezdi sorolni a Mihri körül felbukkanó férfiakat: Iszkender cselebit és Nedzsátít – különösen ez utóbbival kapcsolatban hoz sok érdekes adalékot.⁸ A jól értesült Ásik cselebi (1568) ezt a gondolatmenetet fejleszti tovább, a Latífinál említettek mellett újabb férfiak tűnnek fel: Müejjedzáde Abdurrahmán cselebi, Pasa cselebi és Güvahi.⁹ Kinalizáde Haszan cselebi az előbbi három művet kompilálja (1586),¹⁰ majd az ő cirkalmas leírását kivonatolja Bejání (1592).¹¹ Hasonló kompiláció Gelibolulu Áli életrajza is (1600).¹² Azaz tényleges információkkal csupán az első három – Mihrihez időben legközelebb eső – szerző szolgál.

Az életrajzokból kinyerhető információk tehát a következő csoportokba sorolhatók: kapcsolat az amaszjai hercegi udvarral, költőtársak, szerelmek. Nem elhanyagolható szempont a Mihriről kialakított vélemény sem. A következőben ezeket a témákat vizsgáljuk részletesebben.

4 A 16. századi életrajzgyűjteményekről: *Sudár Balázs*: A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban. Bp. 2005. (Humanizmus és reformáció 29.) 49–51.

5 A későbbi életrajzgyűjtemények már nem tekintenek vissza a 15–16. század fordulójáig.

6 Az életrajzgyűjtemények adatait összesítő munkában további két művet is említene, Ahdíét és Fáizjét. (*Halúk İpekten–Mustafa İsen–Recep Toparlı–Naci Okçu–Turgut Karabey*: Tezkirelere göre divan edebiyatı isimler sözlüğü. Ankara, 1988. 291. [a továbbiakban: DEİŞ]. Ahdí munkájának budapesti kéziratában azonban nem találtam meg Mihri nevét. (MTAK Keleti Gyűjtemény, Török kéziratok, októv 124.). Fáizí tezkiréjét nem sikerült beszereznem.

7 Tezkire-i Sehi. İstanbul, 1325 [1907/08]. 122–123.

8 Latífi Tezkiresi. Haz. Mustafa İsen. Ankara, 1990. 315–319.

9 The Meşâ'ir üş-şu'arâ or Tezkere of 'Âşik Çelebi. Ed. by G. M. Meredith-Owens. London, 1971. 127b–128b.

10 *Kınalı-zade Hasan Çelebi*: Tezkiretü'ş-şuarâ. Haz. İbrahim Kutluk. II. Ankara, 1989. 934–936.

11 *Mustafa bin Carullah Beyânî*: Tezkiretü'ş-şuarâ. Haz. İbrahim Kutluk. Ankara, 1997. 78., 274.

12 *Kühü'l-ahbâr'ın tezkire kısmı*. Haz. Mustafa İsen. Ankara, 1994. 164.

Az amaszjai hercegi udvar

Az oszmán hercegeket gondosan felkészítették az uralkodás mesterségére. Körültekintő nevelésük részeként 10–15 éves korukban már egy-egy szandzsák igazgatását is rájuk bízta, ahol saját udvartartást építhettek ki, s gyakorolhatták az uralkodás művészetét. Legfőbb segítőjük a nevelőjük (*holdza* vagy *lala*) volt, aki tulajdonképpen a birodalmi hierarchia nagyvezíri tisztének megfelelő feladatokat látott el. De felsorakozott a teljes hivatalnoki kar – pénzügyi vezetők, kancellária, írnokok –, sőt a hercegeket gyakran elkísérte az anyjuk is. Ez az eljárás nemcsak magát a reménybeli trónörökös, hanem holdudvarát is felkészítette az uralkodás nehéz mesterségére. Ha trónra került, próbált kísérete élén vonulhatott a fővárosba.

A hercegek – *sehzádek* – különböző városokban kaptak helyet, a legnevezebb ezek közül Manisza volt, innen került ki talán a legtöbb szultán. De nem panaszkodhatott Amaszja sem, itt hat későbbi uralkodó töltötte ifjúságát, például a leendő II. Bajezid 1454 és 1481 között, s idekerült harmadik fia, Ahmed is, aki bő harminc évig élt a városban (1481–1513).¹³ Korszakukban Amaszja kulturálisan virágzott, a hercegi udvar jelenléte vonzotta a tudósokat és a művészeket, és kellő háttérrel jelentett a nagyarányú építkezésekhez. Bajezid vallási komplexum – dzsámi, medresze, ingyenkonyha – emelését rendelte el, az építkezést azonban a gyakorlatban már a fia vezényelte le (1482–1486). Ahmed első vezírje, Pazarlioglu Mehmed pasa dzsámit építtetett a városban (1486), amelynek szószékét máig is az oszmán kőfaragás egyik csúcsteljesítményének tartják. Ahmed regnálása idején készült el Hüszejn kapu agaszi medreszéje (1488) és Abdullah pasa hittani főiskolája (*dáru'l-hadisz*, 1485), valamint dzsámija is (1502). De a szellemi teljesítmények sem maradtak el: a kor egyik jeles dervise, a halveti rend dzsemállije ágának alapítója, Dzsemáleddin Akszaráj (?–1493 vagy 1506) Ahmednek dedikálta egyik művét. S bár maga a herceg – családja számos tagjával ellentétben – nem volt költő, poéták sorának adott állást. Udvari imámja – előimádkozója – a kiváló zenei képességekkel bíró, és mellelleg költőként is jeleskedő Makámí volt.¹⁴ Itt élt az amaszjai születésű, törököül és perzsául is verselő Münirí,¹⁵ s a szintén amaszjai kötődésű Áfitábí, aki még II. Bajezid itteni tartózkodása idején került kapcsolatba az udvari körökkel.¹⁶ A társasághoz tartozott a purista költői irányzat élharcosa, Güháhi, és tiszteletét tette itt a hercegek környezetében gyakran megforduló Nedzsátí bég is, aki ko-

13 Ahmed amaszjai udvaráról: *Petra Kappert*: Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert. Leiden, 1976. 69–93.

14 DEİS 275.

15 DEİS 309.

16 DEİS 12.

rának legjelentősebb gazel- (lírai vers-) költője volt, s akinek lírája jó száz évig zsinórmértékül szolgált a poéták számára. (Ő egyébként 1504 és 1507 között II. Bajezid másik fiának, Mahmúd hercegnek maniszai udvartartásához tartozott.)

Az oszmán elit szórakozását a vadászatok mellett a különféle összejövetelek, multságok szolgálták, az urak itt élvezték a bor, a zene és a költészet örömeit. Sajnos ezekről a társaságokról keveset tudunk, legtöbbet talán a versekből – amelyek persze félrevezetőek is lehetnek. A legelterjedtebb zsánerkép szerint a cimborák egy kertben gyűlnek össze, rendszerint tavasszal: a fák harsogóan zöldek, az ágyások színpompás virágokkal teltek, a pázsit puha, a szél rózsailatot hoz, a fákon dalol a fülemüle... A már mámoros mulatozók között ringva jár a pohárnok, hogy újra és újra megtöltse a kupákat. A szívben szerelem lobban, merthogy gyakran a kedves is a mulatozók között található.¹⁷ És itt egy sarkalatos kérdéshez érkezünk: vajon nők részt vehettek-e efféle összejöveteleken? Unos-untalan ismételt tétel, hogy az iszlám a férfi és a női világot igyekszik minél jobban elkülöníteni. A hárembe – a női lakosztályba – idegen férfi nem teheti be a lábát, női vendégek érkezése esetén még a ház ura sem. Az utcán a nőket elfátyolozzák, az imahelyeken elkülönítik. De vajon az elit „garden partyjain” is így volt ez? A kiváló irodalomtörténész, Walter G. Andrews a török költészet szociális vonásait elemezve úgy látta, hogy a versekben felbukkanó kedves többnyire fiú, éppúgy, mint a ringatódzó járású szépséges pohárnok. A gyakran megénekelt multságokon csak férfiak vesznek részt, a fellobbanó szerelem: férfiszerelem.¹⁸ Mihri azonban mégis utat talált ezekre az összejövetelekre – vajon kivételnek kell őt tekintenünk, vagy talán mégsem volt annyira zárt ez a férfi-világ?

Szerelmek

Az életrajzírok legtöbbet talán Mihri szerelmi életével foglalkoznak. Mindannyian kiemelik, hogy korának elismert szépsége volt, de aztán sietve hozzátesszik: „a világba lányként jött és lányként távozott onnan”; „szüzsesség dolgában... rejtett háremét az onnan eltiltott idegenektől, titkos kincses-tárát a szennyfolt kígyójától megóvta. Gyöngyagyulóját a szívélyesség áprilisi esőjével nem elégítette ki,¹⁹ sem pedig az egyesülés esőjének harmat-cseppjével színpompás rózsabimbóját nem áztatta. Röviden: Kettős gránátal-

17 Walter G. Andrews: *Poetry's Voice, Society's Song. Ottoman Lyric Poetry*. Seattle–London, 1985. 143–174.

18 Walter G. Andrews–Mehmet Kapaklı: *Age Of Beloveds: Love And The Beloved*. In: *Early-Modern Ottoman And European Culture And Society*. Durham, 2005. 195–208.

19 Az oszmán költészet szimbolikája szerint a kagyló magába fogadja az áprilisi eső egy cseppjét, majd bezárul, és a cseppből gyöngyöt növeszt.

máját²⁰ senki nem ízlelte, ezüst medencéjébe halat senki nem vetett.” A szépség és a megközelíthetlenség – nem is beszélve az aktív társadalmi életről –, igencsak foglalkoztatta az életrajzírók fantáziáját.

Első – úgy tűnik, kezdetben legalább viszonzott – szerelme, Müejjedzáde Abdurrahmán efendihez, a kor egyik legjelentősebb tudósához fűzte, aki Amaszjában született 1456-ban – alig volt idősebb Mihrínél. Fiatalon a városba küldött Bajezid herceg környezetébe került, de mivel rossz hatással volt a szultánfira – állítólag alkohol- és kábítószerfogyasztásra szoktatta őt –, az uralkodó ki akarta végeztetni (1479). Először Aleppóba menekült, majd Tebrízben folytatta tanulmányait. Bajezid trónra kerülése (1481) után azonban hazatért, s immár az isztambuli főiskolákat látogatta. Karrierje azután gyorsan ívelt felfelé: előbb a Kalenderháne-főiskolán (1483), majd a Szahn-i Szemánon – a kor legrangosabb oszmán egyetemén – tanított (1486–1493). Azután a bírói feladatok kedvéért elhagyta a pedagógusi pályát: előbb Edirne kádija (bírója) lett, majd 1501-ben anatóliai, 1505-ben pedig rumélia kádiaszkerként („főbíró”) tevékenykedett. Bár a hercegek háborúja során, 1511-ben letették posztjából, Szelim 1512-ben újra kinevezte, igaz, csak rövid időre: 1514-ben elcsapták, mert korábban Ahmed herceg pártján állt. Ekkor nyugdíjba vonult, 1516-ban halt meg Isztambulban. Régi barátja volt a jeles történetíró, Kemálpasazáde, s a keze alól került ki a 16. század legjelentősebb tudósa, Ebusszuúd efendi; a kor legjobb költője, a korábban már említett Nedzsátí bég pedig neki ajánlotta verseskötetét. Ő maga három nyelven – arabul, perzsául és törökül – verselt, a Hátemí művésznevet használta.²¹

Minthogy 1479-ben elhagyta Amaszját, s a későbbiekben jobbra a birodalom távolabbi területein szolgált, Mihrínek csak fiatalkori szerelme lehetett. Talán családi kapcsolat áll az ismeretség mögött, mivel Abdurrahmán efendi nagyapja éppúgy kolostorfőnök (*sejh*) volt, mint Mihríé. Esetleg találkozhattak a hercegi udvarban is, ez viszont azt jelentené, hogy Mihrí már Bajezid környezetébe is bejáratos volt. Abdurrahmán ugyan távozott Amaszjából, de Mihrí később is ápolta volna a kapcsolatot: az egyre nagyobb tekintélynek örvendő értelmiségi azonban ekkor már szabadulni akart tőle. Mihrí így fakadt ki egyik versében:

Hátemí! Te hamisan voltál Mihrí szerelmese
Bár, ó, Istenem, Mihrí téged jobban szeret, mint gyermekét.

Mihrí másik, hangsúlyozottan viszonzatlan szerelme, egy Iszkender cselebi nevű ifjú volt, Ahmed herceg *lalájának*, Jularkishti Szinán pasának a fia.

²⁰ A gránátalma az oszmán költészet gyakori szimbóluma: száj.

²¹ <http://www.osmanlimedeniyeti.com/Bilgi/index.php/M%C3%BCeyyadzade%20Abdurrahman%20Efendi>; DEİS 192–193.

Szinán pasa 1511-től vezette a herceg udvartartását, s ott a legrangosabb személynek számított, ura szolgálatában érte a halál 1512-ben, amikor csatát veszített a kizilbasok ellen. Fia további sorsáról nincsenek adataink, mindenestre Mihri szerelme az 1510-es évek legelején bontakozhatott ki – hősnőnk ekkor már túl volt az ötvenen. Az érzelem fellobbanásáról ismét csak egy vers tanúskodik:

Álomból nyitottam a szemem, hirtelen felemeltem fejem,
S láttam, hogy egy holdarcú szépség áll szemben velem.

Arcáról fény áradt – világosan láttam –,
Maga muszlimnak tűnt, de ruhája pogány.

Mivel Mihri az élet vizéhez elért, nem hal meg az Utolsó Ítéletig,
Hiszen a kegyetlenség éjszakájában világosan látta Iszkendert.

Az utolsó sorpár ravasz fogalmazása a muszlim mitológia egyik közismert történetére utal: Iszkender – Nagy Sándor – elment megkeresni az élet vizét Hizirrel, egy rejtélyes prófétával. Útjuk során sötét erdőbe értek, ahol Iszkender eltévedt és nem találta meg az örök élet vizét, abból csak Hizir ihatott. Mihri csavar egyet a történeten: magát Hizirrel azonosítja, Iszkender viszont az élet vizének szerepét veszi fel. E költői játékokra azért kerülhet sor, mert az oszmán költészet szimbolikája szerint a kedves szája az élet vizének Hizir által meglegt forrása. Mihri tehát egy mitológiai történeten keresztül vallja meg szerelmét. Amikor azonban a hercegi udvarban meggyanúsították, hogy Iszkenderrel testi kapcsolatot tart fenn, így vágott vissza – feljebb idézett versének ügyes átalakításával:

Hány Iszkendert rubinom [ajkam] [édes] vize
A vízhez elvezetett, de szomszamosan küldött el.

Itt tehát Mihri megfordítja, s immár az eredeti történetnek megfelelően használja a szimbólumokat: az ő ajka az élet vizének a forrása, Iszkender pedig éppúgy pórul jár, mint világhódító névrokona.

Feljegyezték egy harmadik történetet is, amelyben a változatosság kedvéért Mihri kezét kéri meg, s most ő ad kosarat. A férjjelölt az életrajzírók szerint az Ejüp-medresze (főiskola) tanára, Pasa cselebi volt, a történetíró és politikus Kemálpasazáde apai nagybátyja. Tanárként élte életét, majd Burszában, Gökderében maga is medreszét alapított. 1487-ben Serefeddin Rámi retorikai munkáját parafrázálta *Hevesz-náme* címmel, s Kutbí néven költőként is nevet szerzett magának.²² Mihri azonban visszautasította a kérést. Az

22 DEİS 258.

ügy a költőtársadalmat sem hagyta hidegen, a kor jeles poétája, Zátí például az alábbi rövid versben fogalmazta meg – cseppet sem baráti – véleményét:

Hallottuk, Mihrí kezét akarja Pasa [*cselebi*]
De vajon ő [*Mihrí*] aláveti-e magát neki [*Pasa cselebinek*]?
Annyi ideje böjtöl már az a szegény [*Mihrí*]!
[*Most*] egy számár farkával ünnepeljen-e?

Költőtársak

A gyűjteményekben feljegyzett történetek másik csoportja olyan személyekhez kötődik, akikkel Mihrí költőként állt kapcsolatba. Ahmed herceg amaszjai udvarában élt például Güváhí (?–1526?), aki a muszlim középkor egyik legjelentősebb misztikusa, Feriduddín Attár *Pend-nâme* című művének fordításával vívta ki hírnevét. Egyébként a költészetben a purista – az arab és perzsa elemeket visszaszorítani kívánó, a török nyelvre támaszkodó, nem túl hosszú életű – irányzat elkötelezett híve volt.²³ Feltehetőleg jó viszonyban állhatott Mihrível, aki egyszer versben róttá meg hosszú hallgatásáért:

Güváhí! A világban egy szépségbe
Bolondítson bele téged az Isten!

[...]

Hajfonatára akasszon végül
Téged a szépség birodalmának padisahja!

Ha e vers célját kérdeznéd:
Mi az? Bár mondanád: Güváhí bűne [*az*]!

Egy-két soroddal Mihríre, te
Miért nem emlékezel néha-néha?

A legnagyobb horderejű kapcsolat azonban a kor költőfejedelméhez, Nezsáti béghez fűzte őt. Az Isza névre hallgató ifjú valószínűleg gyermekadó révén került muszlim környezetbe, először egy edirnei özvegyasszony nevelte, majd egy Száilí nevű költő vette szárnyai alá. Később Kasztamonuba került, ehhez a városhoz köthető költői működésének kezdete. Hódító Mehmed (1451–1481) idejében ment Isztambulba, ahol verseivel sikerült felhívnia magára a szultán figyelmét, aki írnokai közé fogadta. Igazi felemelkedése

²³ BTK III. İstanbul, 1986. 243–246.

azonban II. Bajezid (1481–1512) korához köthető, amikor a szultánfiak környezetéhez tartozott. 1481 és 1484 között a Karamán tartomány élére kinevezett Abdullah herceg írnoka volt, majd ennek halála után Isztambulban élt. Sorra írta a dicsérő, hízelgő verseket a kor jelentős államférfiaihoz, de ezek csak húsz év múlva, 1504-ben hoztak látványos eredményt, ekkor ugyanis a Maniszába rendelt Mahmúd herceg mellé nevezték ki *nisándzsí*nak, azaz „kancellár”-nak. A szultáni a poéták jelentős támogatójának számított, udvari méltóságai közül sokan foglalkoztak költéssel: kancelláriáját Tali’i vezette, írnokai Szun’i és Sevki voltak; mindannyian koruk közepes tehetségű költői. Maniszai életével Nedzsati felettébb elégedett lehetett, a hercegnek sorra írta a dicsérőverseket. 1507-ben azonban Mahmúd halálával e jó életnek vége szakadt, költőnk újra Isztambulba költözött, s 1509-ben bekövetkezett haláláig már újabb hivatalt nem vállalt.

Költői tevékenységének gerincét lírai versei, *gazel*jai képezik. Művészetére különösen jellemző a török kifejezések, szólások és közmondások bőséges használata, amelyeket olyan érzékkel épített verseibe, hogy azok nem vesztek semmit sem eleganciájukból, sem fennkölt stílusukból. Márpedig ez a 15. század végén – az oszmán költői nyelv kialakulásának korában – igen-csak jelentős tétnek számított. Tulajdonképpen Nedzsati stílusa határozta meg az irodalmi normát a 16. század második feléig, Báki fellépéséig.²⁴ Nem csoda tehát, hogy munkáit a hódoltságban is ismerték, sőt azok Balassihoz is utat találtak.²⁵

Mihri e jeles férfiút választotta példaképéül, verseit sorra parafrázálta. Az eljárás (*nazíre*) a kor bevett költői technikájának számított: a parafrázis készítője ezzel egyfelől elismerte az eredeti vers alkotójának művészi teljesítményét, másfelől meg is tisztelte azzal, hogy az eredeti művet továbbgondolta. Mihri kétértelmű verspárral emlékezett meg e költői kapcsolatról:

Mihri, amikor/ha Nedzsati versére mondasz parafrázist,
Magad nincstelen koldussá, őt padisahhá teszed.

Értelmezhetjük ezt úgy, mint a kevésbé tehetséges költő főhajtását a kor fellegekben trónoló költőfejedelme előtt. De megnyilvánulhat benne Mihri öntudata is: nem fog parafrázist írni, mert azzal lealacsonyítja magát. Önbi-zalmáról lesz még szó, most lássunk egy példát arra, amikor keményen megkritizálta Nedzsatit. A jeles költő egy helyütt ezt írta:

Se égen, se földön egy mákszemnyi jóindulat se érjen!
Fekhelynek és takarónak egy gyékényszőnyeg elég [*nekem*], Nedzsatinak!

²⁴ BTK II. Ístanbul, 1985. 221–226.

²⁵ Sudár Balázs: Balassi török forrásaihoz. Keletkutatás, 2002. ősz – 2006. ősz 83–101.

Erre Mihrí a következő csípős parafrázissal válaszolt:

Ej, Nedzsátí! Te fekhelynek gyékényszőnyeget akarsz!
Mihrinek elég egy [kis] száraz hely a kedves küszöbén.

Azaz a költőnő rápirít a mesterre: odaadása, lemondása nem teljes, még mindig vannak önző gondolatai, még mindig magával törődik, hiszen gyékényszőnyeget akar. Az igazi szolga ura küszöbén alszik, mint Mihrí is. E fenntartások ellenére állítólag minden versét megküldte Nedzsátinak véleményeztetés – no meg figyelemfelkeltés – céljából. Nedzsátí azonban ráunt a kellemetlen hódolóra:

Ej, te, ki versemre parafrázist készítesz,
Az erény útjáról ne térj le, hagyj fel ezzel!

Ne mondd, hogy „ritmus és rímelés
Tekintetében versem azonos [értékű] Nedzsátíéval”!

Bár mindkét szó három betűvel írandó,
Valójában azonos-e a szégyen és a tisztelet?²⁶

A költő-ismerősök között kell megemlítenünk Zejnep hátúnt is. Érdekes, hogy a vele való levelezésről nem Mihrínél olvashatunk, hanem Zejnepnél.²⁷ Azaz a kapcsolat inkább az utóbbi, mint az előbbi számára volt fontos: Zejnep rangját emelte, Mihriről azonban nem mondott újat, legalábbis a kortárs életrajzírok szemében.

Vélemények

Az életrajzírok persze nem csupán – gyakran kétes forrásértékű – tényeket közölnek, hanem kommentálják is azokat. Mihrí esetében például már azt indokolni kellett, hogy egy nő hogyan gyakorolhatott egy férfiaknak fenntartott mesterséget: az iszlám világban a társadalmi aktivitás a férfiak privilégiuma, a nők élettere a család. Az első életrajzgyűjtő, Szehi bég a két költőnőt, Mihrít és Zejnepet nem is merészelte a férfiakkal egy csoportba sorolni, inkább külön fejezetet szentelt nekik, amelynek élén így mentegődzött: „Verseik szépek, soraik páratlanok, az emberek kedvelik költeményeiket, s mivel komoly a hírnevük, ebbe az életrajzgyűjteménybe is beírtak.” Latífi azonban szakított ezzel a felfogással, az ábécérend megfelelő helyére

²⁶ A két szót – *hüner* és *ajb* – az arab írásban három betűvel írják.

²⁷ DEİS 549.

sorolta be őket, ezzel véglegesen a többiek – értsd: a férfiak – „szintjére” emelve őket. A későbbi életrajzírók követték a példáját.

Találtak azután egy-két jól hangzó mentséget is a gyengébbik nem védelmére. Gyakran idéztek például két arab mondást: „A hímoszlán oroszlán, a nőtény oroszlán nem oroszlán?”, „Egy tehetséges nő többet ér ezer tehetségtelen férfinál” – ez utóbbit egyébként maga Mihri is beleszötte egyik költeményébe. Egy Ajse nevű költőnővel kapcsolatban az életrajzírók nem haboztak Mohamed próféta hasonló nevű feleségére utalni. Hősnőnk esetében – akinek neve annyit jelent: a Nappal kapcsolatos – szintén előkerestek egy remek arab mondást: „Nem szégyen a Napra nézve, hogy nőnemű. Nem érdem a Holdra nézve, hogy hímnemű.” (Az arab nyelvben a nap hímnemű, a hold nőnemű szó.)

Ez a kissé „szerecsenmosdatásnak” tűnő magyarázkodás azonban korántsem volt azonos mértékű minden esetben. Zejnep hátúnt például „fiúsították”: „Annyira művelt – írta róla Latífi –, hogy költészete nem is emlékeztet a női locsogásra, férfiként szól.” A hölgy persze kiérdemelte a dicséretet: felhagyott a költői mesterséggel és férjhez ment. Nemígy Mihri, aki haláláig pártában maradt. Vele kapcsolatban tehát mindannyiszor ki kellett emelni, hogy bár férfitársaságba járt, de szenny sosem érte szűzi tisztaságát. Ezt az életrajzírók annyiszor és annyiféleképpen elisméltik, hogy az már gyanús: e „dicséretet” sokkal inkább ironikusnak, sőt szatirikusnak kell gondolnunk, semmint valóban jószándékúnak. Milyen is lehetne más az erénynek az a fajta magasztalása, amelyben a hölgy intim testrészeit emlegetik gyakori – és a költői nyelv ismeretében – teljesen egyértelmű szexuális célozgatások kíséretében. Latífi még jelképekben beszél, Ásik cselebi azonban időnként már egészen közönséges. Mihri férfiügyeit fiúvadászatnak, sőt kurválkodásnak nevezi, költészetét a menstruációs vértől szennyesnek mondja. Mindezt persze úgy, mintha mindezen vádak alól tisztázni óhajtana „védencét”. Az a furcsa helyzet állt tehát elő, hogy bár Mihri bekerült az irodalmi kánonba, a költői közösség mégsem tudta megbocsátani neki, hogy nőnek született. Felmerül a kérdés: ha működése ennyi ellenérzést váltott ki, akkor miért emlegetik egyáltalán? Minden további nélkül kihagyhatták volna az életrajzgyűjteményekből, s ezzel feledésre ítélték volna, mint annyi más – Mihrinél sokkal tehetségesebb – költőt. A kérdés megoldásához a költőnő életrajza segíthet hozzá, amelyről azonban az életrajzgyűjtemények feltűnően hallgatnak.

Az életrajz

Mihri életpályájáról kevés egyéb forrás tájékoztat, ám ezek teljesen új dimenziókat nyitnak meg. Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, érdemes néhány mondat erejéig visszatérnünk az életrajzgyűjteményekhez. Mint láttuk, ezekből igen kevés konkrétum derül ki. Megtudjuk, hogy költőnőnk amaszjai,

bejáratos a hercegi udvarba, és a kor több vezető értelmiségijével kapcsolatban áll. Ugyanakkor e kapcsolatok mibenléte már igen problematikus: az adathiányban szenvedő biográfusok előszeretettel kanyarítottak történeteket pletykák, félinformációk köré. Mihri tálcán kínálta a lehetőséget, verseiben számos „feldolgozásra váró” mozzanat lappang. Az idézett, férfiakkal kapcsolatos történetek java része egy-két verssorból – némi fantázia segítségével – levezethető. Így forrásértékük meglehetősen kétes, inkább csak a kapcsolatok ténye tekinthető biztosnak.

Lássuk most már a további adatokat! Evlia cselebi, a jeles 17. századi utazó *Szejáhat-náme* című munkája első kötetében sorra veszi az egyes szultánok uralkodásának idején működő jelesebb költőket is. II. Bajezid koránál (1481–1512) említi meg Mihrit, akire azután a második kötetben Amaszja leírása kapcsán újra visszatér.²⁸ Tőle tudjuk meg, hogy költőnőnk nagyapja, Pír Iljász-i Halvetinek a kolostorában lett eltemetve. Kitér Mihri nagy műveltségére és vallási kérdésekről írt prózai értekezéseire is.

A szultáni udvar által kiutalt jutalmakat megörökítő (úgynevezett *inámát*) defterben is többször találkozunk Mihri névvel, aki verseiért cserébe nem kevés adományt kapott. Az egyik bejegyzés atyja nevét is elárulja: Mevláná Haszan Amaszjainak hívták²⁹ – a tiszteleti cím igazolni látszik Latífi megjegyzését, mely szerint bírói tisztet töltött be. A költő 1508-ban verseinek szerkesztett kötetét elküldte II. Bajezid szultánnak, aki természetesen jutalmat utaltatott ki a számára, 3000 akcsét – egy várkatona átlagos évi zsoldjának csaknem a kétszeresét. Az uralkodó pecsétjével ellátott kötet máig is megtalálható az isztambuli Ayasofya Kütüphanesiben. A *inámát defteri* adatai szerint a korábban elfogadott nézet – miszerint Mihri 1506-ban halt volna meg – téves, hiszen még 1512-ben is adományt kapott az udvartól egy discsérőverséért (*kaszídéért*). A továbbiakban e forrásokat fogjuk villantatni.

A család

Mihri anyai nagyapja a híres szúfi – muszlim misztikus – mester, Pír Iljász Südzsáeddin Halveti volt (?–1433?).³⁰ A legendák szerint Timur Lenk az ankarai csata (1402) után kormányzót nevezett ki Amaszja élére, akivel azonban a helyiek elégedetlenek voltak. A világhódító erre maga elé rendel-

28 *Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî*: *Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu – dizini. 1. kitap. Haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul, 1995. 142.; *Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî*: *Evliyâ Çelebi seyahatnamesi*. Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu – dizini. 2. kitap. Haz. Zekeriya Kurşun–Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 1999. 99.

29 *İsmail E. Erünsal*: *Türk Edebiyatı tarihine kaynak olarak arşivlerin değeri*. *Türkiyat Mecmuası* 19(1980) 221–222.

30 *E. Çelebi*: i. m. 2. kitap. 99.

te a város bölcseit, s tíz kérdést tett fel nekik – helyesen csak az akkor még ifjú Pír Iljász tudott válaszolni. Timur elismerésképpen Sirvánba küldte tanulni Szadreddín Hijavíhoz. Mestere mellett azonban nemcsak a tudománnyal ismerkedett, hanem a halvetí dervisek tanításaival is. Hamarosan belépett az Anatóliában ismeretlen, akkoriban még csekély jelentőségű rendbe, majd Hijaví utasítására visszatért hazájába, hogy ott terjessze a tanításokat (1412) – ő volt az Oszmán Birodalomba küldött halvetí mesterek közül az első. Szülővárosában telepedett meg; a Jakúb ankarai pasa³¹ által – minden bizonnyal éppen az ő számára – épített kolostorban (1413) gyűjtötte maga köré tanítványait. A rendházzal egybeépített dzsámit egyébként a köznyelv Csileháne („remetecella”) dzsáminak nevezte, a halvetí rend legfontosabb gyakorlata, a hosszú, negyvennapos magányos elvonulás nyomán.³² A karizmatikus nagyapa szellemisége minden bizonnyal mélyen áthatotta a családot, halála után a kolostor irányításának feladatát leányától született unokája, Abdurrahmán bin Husámeddín cselebi vette át (?–1497/98). Pír Iljász veje, Husámeddín egyébként költőként is ismert volt, Husámí néven verselt, s a városban főiskolát (*medresze*) alapított (1453).³³

A nagyapa családjának tagjai – a Gümüslüzádék – a város előkelői közé tartoztak, s még évszázadokig fontos szerepet töltöttek be a közösség életében, a kolostor felújításai például rendre az ő nevükhöz köthetők.³⁴ A halvetik a 15. század második felében váltak igazán népszerűvé Anatóliában, Amaszja különösen erős központjuk lett – e fellendülés minden bizonnyal nagy tekintélyt kölcsönzött a tanok első terjesztőjének, Pír Iljásznak. Nem véletlen, hogy éppen ekkoriban (1482) épült meg egy rokon, Gümüslüzáde Ahmed pasa révén, II. Bajezid szultán hathatós támogatásával a sírkápolnája – türbéje – Jakúb pasa kolostora mellett.³⁵

31 Fírúz bég fia, Jakúb valójában nem viselte a pasai rangot. I. Mehmed (1413–1421) uralkodása idején Ankara bégje volt. *Mehmet Süreyya*: Sicill-i Osmanî. V. İstanbul, 1996. 1677.

32 *Ekrem Hakkı Ayverdi*: Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad devri. 806–855 (1403–1451). II. İstanbul, 1972. 26–33.; *E. Çelebi*: i. m. 2. kitap. 99.; *Cemâleddîn el-Hulvî*: Lemezât-ı Hulviyye. <http://www.amasya.gov.tr/http/unluler.aspemrimaruf.net/modules>.

33 *Ekrem Hakkı Ayverdi*: Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri. 855–886 (1451–1481). III. İstanbul, 1973. 31. Husámeddínről egyébként Evlia cselebi egy érdekes történetet jegyzett fel: „Az öreg Murád szultán három fia közül kettő kezét csókolt neki [*értsd: a tanítványa lett*]. Amikor Mehmed herceg megcsókolta a lábát, a sejh ruhájának ujját a herceg vállára borította és azt mondta neki: Konstantinápoly várát javítsd ki, és építtess benne dzsámikat és főiskolákat!” A később hódítóknak is nevezett Mehmed 21 év múlva valóban bevette a várost. *E. Çelebi*: i. m. 2. kitap. 99.

34 *E. H. Ayverdi*: Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad devri i. m. 32–33.; *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*: Anadolu Türk tarihi vesikalarından Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya vilâyeti, kaza ve nahiye merkezlerindeki kitabeler. Ankara, 1927. 121. 1688/89-ben például Gümüslüzáde Ibrahim pasa javíttatta az épületet.

35 *İ. H. Uzunçarşılı*: i. m. 121. A szultán az épületet 1485-ben megnagyobbíttatta és alapítványképpen két falu jövedelmeit rendelte hozzá.

Mihri apjáról, Haszanról az elmondottakon kívül mást alig tudunk. Latífi szerint Belái néven verselt (lánya is így emlegeti költeményeiben) – bár e tekintetben nem lehetett túlságosan sikeres, mivel a tezkirékben hiába keressük a nevét. Minthogy bíróként dolgozott, feltétlenül komoly műveltséggel kellett rendelkeznie.

A szúfik

A család kapcsán már említettük az iszlám misztikáját, a szúfizmust. A derviseknek – a misztikus út követőinek – a célja az iszlám tanainak elmélyítése, a külső formákban rejtőző belső tartalom feltárása: hogyan lehet az anyagi világ forgatagában meglegelni Istent? Hogyan lehet az anyagi világ szétválasztottságán túllépve meglegelni az eredendő egységet – az isteni léte-zést? A választ mindenkinek magának – magában – kell megtalálnia, másoktól megtanulni nem lehet. Kívülről csak segítséget kaphat a kereső: útbaigazítást, de nem kész eredményeket. Ezért a szúfik körében rendkívül fontos a mester-tanítvány kapcsolat. (A tanítványi láncolatokat, a *szilsziléket* szigorúan számon tartották és tartják máig is.) Kezdetben a tanítványok egy-egy mester körül csoportosultak: a közösség léte a vezetőtől függött. A 12–13. században azonban megindult a szerzetesrendek (*tarikat*) kialakulása, ezzel egy szilárdabb, intézményesített forma jött létre. Minthogy a szúfi tanítások szerint Isten szemében mindenki egyenlő – mivel mindenki ugyanazon isteni létezés része –, a misztikusok másképp látták a férfiak és a nők viszonyát, mint az átlagos muszlimok. Bár az iszlám világ gyengébbik nemet visszaszorító életmódszabályait ők sem törhették meg, köreiken belül a nők nagyobb szabadságot élveztek, jelentős pozíciókhoz juthattak. A korai időkben jó néhány híres mesternőről tudnak a források; a legnevezetesebb közülük Rábia (?–804) volt.³⁶

Mihri családjában a halveti dervisek kaptak nagy szerepet. A rend misztikus gyakorlatainak központi elemét az elvonulás – a *halvet* – képezte. A dervist ilyenkor mindössze egyetlen Koránnal negyven napra egy szűk cellába zárták, ahol csak minimális táplálékot vehetett magához. A szertartások Allah neveinek recitálására épültek. A rendet Szirádsuddín Ebu Abdullah, azaz Ömer el-Halveti (?–1397?) alapította: a legenda szerint vándorlásai közben egy hatalmas, odvas platánfára akadt, abba költözött be hosszú elmélkedésre – innen a rend legfontosabb misztikus gyakorlata.³⁷ A második atyamester (*pír*), Szejjid Jahja Sirvání (?–1457) éppúgy Szadreddín Hijaví tanítványa volt, mint Mihri nagyapja, Pír Iljász. (Azaz Pír Iljász „iskolatársa”

36 A szúfizmus kezdeteire jó áttekintést ad: Reynold A. Nicholson: Az iszlám misztikája. Bp. 1997.

37 Nathalie Clayer: Mystiques, état et société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours. Leiden, 1994. 5–6.

volt annak a mesternek, akihez az anatóliai halvetik kötődtek.) Jahjának – aki leginkább Sirván és Baku környékén tevékenykedett – számos tanítványa érkezett az Oszmán Birodalomba. Egyik küldöttjének, Pír Mehmednek a neveltje volt az a Dzsemáledín sejh (?–1496), aki a rend dzsemálijje irányzatának vetette meg az alapjait. Személye azért különösen érdekes a számunkra, mert élete egy részét Amaszjában töltötte, a leendő II. Bajezid szultán bizalmasa volt, s a trónviszály idején aktívan – a legendáriumok szerint számos csodával – támogatta a herceget. Hogy valójában mi történt, azt nem tudjuk, de tény, hogy Bajezid hálás volt neki: trónra kerülése után Isztambulba hívatta őt. Hamarosan Kodzsa Musztafa pasa nagyvezír, aki egyébként Dzsemáledín tanítványa volt, megépíttette a rend első isztambuli kolostorát a Héttorony közelében. A halvetik ezzel megvetették a lábukat a birodalom szívében, s megkezdődött a viharos balkáni terjeszkedés korszaka is. II. Bajezid és Dzsemáledín sejh szoros kapcsolatának eredményeképpen a rend I. Szelim idejéig folyamatosan élvezte az oszmán szultánok kitüntető figyelmét.³⁸ A sejh egyébként költőként is hírnevet szerzett, s versei máig gyakran hangzanak el a halveti szertartásokon. Az Oszmán-házhoz fűződő kapcsolatait mutatja, hogy egyik művét Bajezid fiának, Ahmed hercegnek ajánlotta.

A közeli Konjában alapította meg Mevláná Dzseláledín Rúmí a keringő dervisek, a mevlevik rendjét, amely gyorsan – már a 14. század első felében – gyökeret vert Amaszjában is. Mevláná komoly figyelmet szentelt a nőknek, lelkiéletüket bátorította, számos jelét adta annak, hogy egyenrangúaknak tekinti őket: „A nő és a férfi között az anyagi világban különbség van. De a szellemi világban – minthogy ott formák sincsenek – nincs közöttük semmi különbség” – írta egyik versében. A rend történetében a 17. századig rendre felbukkannak mesternők is, volt, aki egy kolostor közösségét irányította, s volt olyan, aki egy egész országrészben terjesztette el Mevláná tanításait. A falusi mevlevik körében a kezdeti időszakban általános gyakorlatnak számított, hogy férfiak és nők együtt járták forgó-keringő táncukat. A mevlevik között néhány költőnő is akadt, igaz, az irodalomtörténetírás már saját korukban sem vett róluk tudomást.³⁹

Amaszja városában azonban – ahol a 17. század közepén már 40 kolostor működött⁴⁰ – nem csak a halvetik és a mevlevik éreztették a hatásukat. Erő-

38 N. Clayer: i. m. 65–66.; Mehmed Serhan Tayşi: Cemâl-ı Halvetî. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. VII. İstanbul, 1993. 302–303.; Süleyman Uludağ: Halvetiyye. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. XV. İstanbul, 1997. 393–395.

39 Mustafa Kara: Tasavvuf ve tarihatlar tarihi. İstanbul, 1985. 119.; Abdülbâki Gölpınarlı: Mevlânâ’dan sonra Mevlevilik. İstanbul, 1983. 79–80.; Celâleddin B. Çelebi: Hz. Mevlânâ’nın eserlerinde „kadin” konusuna kısa bir bakış. In: II. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi. Tebliğler. Konya, 1991. 103–108.

40 E. Çelebi: i. m. 2. kitap. 97.

sek voltak errefelé a bektasi-kizilbas közösségek is. Ők az iszlámnak egy sajátos, török változatát gyakorolták, amelyen erősen átütöttek a nomád hagyományok. A szertartásokon például férfiak és nők közösen voltak jelen, táncaikban (*szemah*) mindkét nem részt vehetett – ha nem is érhettek egymáshoz. A nők szerepe a rend történetében jelentős, maga az alapító mester, Hadzsi Bektas Veli éppen egy nőnek, Kadindzsik Anának adta tovább tanításait. A bektasik körében különös tiszteletnek örvendett Mohamed lánya, Fatima, vagy ahogy ők nevezték: „Fatma anya”.⁴¹ A 15. század második felében, a szafavida hatalom kiépülésével párhuzamosan a bektasi-kizilbas befolyás egyre erősödött. Amaszja a keleti határ egyik kulcspontja, különösen érzékeny terület volt, a környéken nomadizáló türkmén törzsek a szafavidák felé hajlottak. Amikor az összeütközés kirobbant, Núr Ali halife seregei éppen az ő segítségükkel nyomulhattak előre villámgyorsan a térségben (1512). A Szivasz, Amaszja és Tokat vidékén élő kizilbas törzsek a későbbiekben is sok gondot okoztak az oszmán szultánoknak.⁴² A 15–16. század fordulóján azonban a birodalom valláspolitikája még nem kristályosodott ki. Az isztambuli uralkodó ekkor még nem volt egyúttal az iszlám világ kalifája is, így nem kellett tűzzel-vassal a szunnita iszlámot képviselnie. Sőt, még erősen hatottak azok a törzsi hagyományok, amelyek vallásilag egyet jelentettek a bektasik heterodox nézeteivel. A bektasi tanításoktól a hercegi udvar sem volt mentes, Ahmed herceg fia, Murád maga is belépett a rendbe, majd Iránba menekült, ahová többször hívta apját is.⁴³

Mihri dívánja

A szellemi háttér felvázolása után lássuk most már, hogy maga Mihri mit árul el önmagáról ránkmaradt írásai, azaz versei révén. Az oszmán klasszikus költészet gyakorlása már önmagában komoly műveltségi háttérrel feltételez: a költőnek ismernie kell például legalább nagy vonalakban a muszlim kultúrát – amelyről egy átlagos alattvalónak akkoriban igen csekély fogalmai lehettek. Mihrinek persze mindebben bizonyára sokat segített a családi háttér. Az oszmán költészet a 15. század második felében éppen a kiforrás időszakában volt, ekkor éltek és alkottak azok a poéták (például Ahmed pasa és Nedzsáti bég), akiknek a művészete majd zsinórmértékül szolgál a következő század költői számára. Hősnőnk azonban – időrendi okokból – csak részben tanulhatott tőlük, minden bizonnyal ismernie kellett tehát az igazi példaképek, a nagy perzsa költők munkáit is. Ez megint csak nem es-

41 A bektasikról általában: Ágoston Gábor–Sudár Balázs: *Gül Baba és a magyarországi bektasi dervisek*. Bp. 2002.

42 *Sümer Faruk*: Safevî devletin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü. Ankara, 1976. 68–79.

43 F. Sümer: i. m. 34–36.

hetett nehezebbé, hiszen nagyapja, Pír Iljász jó ideig perzsák között élt, tudását minden bizonnyal őrizte a családi tradíció és a halvetik rendje. Mihri műveltségéről egyébként Evlia cselebi egészen határozottan nyilatkozik: szerintem hetven könyvet tudott fejből. A megfogalmazás persze nem szó szerint értendő, de üzenete világos.

Mihri *dívánjának*⁴⁴ – szerkesztett verseskötetének – gerincét a lírai versek, a *gazelek* alkotják. Ezek nyelvüket, megfogalmazásukat, a költői eszközök használatát tekintve nem túlságosan jelentősek, a kor vezető alkotóinak színvonalát meg sem közelítik: Mihrit a közepes költők közé kell sorolnunk – így értékelték a kortársak is. Van azonban egy egészen sajátos, egyedülálló jellegzetessége Mihri művészetének: a személyesség, az őszinteség. Az oszmán klasszikus költészetben ritkaság, ha valaki magáról vall – a versek többnyire áttételesek, általános igazságokat próbálnak megfogalmazni, a hozzájuk elvezető személyes történetek nem érdekesek. Az egyén tényleges életére utaló mozzanatok csak elvétve találunk. Ezzel szemben Mihri verseiben lépten-nyomon egyértelmű utalásokba, sőt személynevekbe botlunk: mondhatni a költőnő versein keresztül kommunikált a külvilággal. Ez akkoriban szokatlannak számított, nekünk azonban ismerősnek tűnhet, már-már modernnek érezzük. Éppen ezek a nyílt megfogalmazások azok, amelyekre az életrajzírók történetei támaszkodtak, s amelyek számos pletykára adtak alapot.

A versgyűjtemény jelentős részét *kaszidék*, dicsőítőversek teszik ki. Ezeket többnyire valamilyen égi vagy földi hatalmassághoz intézték a költők, természetesen megfelelő ellenszolgáltatás reményében. Mihri mindössze két személynek írt: II. Bajezid szultánnak és fiának, Ahmed hercegnek. Az említett udvari számadáskönyv ismeretében igyekezete nem volt hiábavaló, az évek során jó néhány ezer akcsét utaltak ki a számára. A *kaszidék* két dologra hívják fel a figyelmet: egyrészt Mihri nagyon tudatosan ápolta kapcsolatát az uralkodócsaláddal. Ebben minden bizonnyal sokat segítette a személyes ismeretség, a családi háttér és a halveti dervisrend politikai szerepe. Másrészt az is világosan látszik, hogy a szultánokat sokkal kevésbé zavarta a költő nőnemű volta, mint a néhány évtizeddel később működő műgráfusokat: elégedetten fogadták a magasztalást egy nő szájából is.

A *díván* elején egy hosszú, verses imádság áll, a *Tazarru-náme* (Imádságok könyve). Bár kimondottan szúfi kijelentéseket ritkán találunk benne, a megfogalmazás módja mégis lépten-nyomon az iszlám misztika hatását tükrözi. Találunk erre példát a *gazelek*ben is:

Ha a szúfiknak a szépet szeretni bűn volna,
Akkor te légy szabad, hagyj engem, hadd égjek azzal a bűnnel.⁴⁵

⁴⁴ *Dívánjának* kiadása: *Mihri Hatun: Divan*. Kriticeszkij tekszt i vsztupitelnaja szatja. Ed. E. I. Masztakova. Moszkva, 1967.

⁴⁵ *Mihri Hatun*: i. m. Nr. 205.

Szúfi gondolkodásmód villan meg a következő sorpárban is, amelyben Mihri az okos férfiakkal a bölcs nőket állítja szembe.

Mivel azt mondják: a nő értelme (*akl*) tökéletlen,
minden szavát illő megbocsátani.
Jobb egy nő, ha hozzáértő (*ehl*)
mint ezer hozzá nem értő (*ná-ehl*) férfi.

„A bölcsesség (*mana*) szüzeit magáévá tette a vers nászajándéka által és a misztika/hatalom esküvői szobájába vitte őket” – kommentálta a verset Ásik cselebi. A szúfik nyelvén az okosság, az ész (*akl*) az anyagi világhoz tartozik: a megtanulható tudás területe ez, s mint ilyen, mulandó. Ezzel szemben a bölcsesség (*mana*) isteni eredetű, megtanulni nem, csak meg tapasztalni lehet, s örökre szól. Az emberi élet egyik célja éppen ennek a megszerzése. A szúfik körében azokat, akik megismerték, *ehl*nek szokás nevezni, szemben az öntudatlan álomba merült, *ná-ehl* tömeggel.

Mihri szúfi kötődése a rokonság ismeretében könnyen érthető, s többen szó szerint is megfogalmazták. Első életrajzírója, Szehi bég például kiemeli, hogy „gazeljai a szív népe [a dervisek] között gyakran kerülnek említésre”, Evlia az említett híres mesternőhöz, Rabiához hasonlította, s végül ne felejtjük el azt sem, hogy Mihrit nagyapja kolostorában helyezték örök nyugalomra.

Összegzés

Mihri nem éppen szokványos pályát tudhatott a magáénak. Nőként szerzett költői hírnevet egy olyan korban, amikor a versfaragást férfiúi mesteriségnek tartották, ráadásul még a költői összejöveteleket is látogatta, s a társadalmi elvárásokkal ellentétben sohasem házasodott meg. Röviden szólva: botrányos életet élt. Hogy ezt megtehetette, nem csak saját tehetségének és képességeinek köszönhetette. Szülővárosának nagy múltú, tekintélyes családja állt mögötte, akik részint a politikai hatalomból is kivették a részüket, részint pedig a kultúra területén működtek. Éppen Mihri idejében emelkedett fel azoknak a halveti derviseknek a szerencsecsillaga, akikhez költőnőnk nagyapja révén szorosan kötődött. Ezek a – helyi és birodalmi szinten a legtragosabb körökhöz vezető – szálak teremtették meg Mihri számára a lehetőséget szokatlan életmódjához. Ő pedig talán a család dervis-hagyományai révén vette magának a bátorságot ahhoz, hogy ne a „normális” életet válassza. Számos körülménynek kellett tehát összejárnia ahhoz, hogy egy szúfi tanításokon edzett öntudatú, ugyanakkor rendkívül művelt asszony átélhesse a társadalmi korlátokat. Csak ott és csak akkor. A kapuk később hosszú időre bezárultak.

Balázs Sudár

A TURKISH POETESS AMONG MEN: MIHRI HATUN

The life of the Ottoman woman poet Mihri Hatun, is anything but ordinary. She became famous as a poetess in an age when poetry was considered a masculine profession; moreover, she also attended poetic gatherings and never got married, quite in opposition to the social norms of the era. In short, she had a scandalous life, as attested by, if in a tacit fashion, by Ottoman collections of biographies of poets (*tezkire*).

Her literary output became part of the Ottoman canon, although she could equally have become subject to oblivion. What was the reason for it? By no means was she famous only because of her talent. She had a strong backing from the Gümüşlüzades, a respectable family with a grand past from her hometown, who were influential politicians as well as strong patrons of culture. Besides, it is in Mihri's lifetime that the Khalvati order of dervishes came very much to the foreground, with which she had strong connections through her grandfather, Pir Ilyas-i Khalvati. These connections with elite circles on both the local and the imperial level made her extraordinary lifestyle possible, while her brevity to live like this may also have been based on the dervish traditions of her family. Many factors were thus necessary that in the late 15th century through the early 16th, a woman with a strong Sufi consciousness could transgress social norms in the Ottoman Empire.

Ralph Houlbrooke

Marriage, Adultery, and Divorce in Mid-Tudor England

The Dioceses of London
and Norwich under Edward VI (1547–1553)

During the Reformation, the law of marriage in England went through a phase of exceptional change and uncertainty. The official Reformation in England was indeed initiated by the determination of Henry VIII to escape his first marriage, to Catherine of Aragon. The break with Rome in 1533–1534 resulted from Pope Clement VII's refusal to grant Henry an annulment. Changes in English marriage law during Henry VIII's reign were dictated by the requirements of royal matrimonial policy. They began with the interpretation of the book of Leviticus. Henry VIII insisted that the prohibitions set out in Chapter 18 were absolute, and rested on unchallengeable divine authority. Leviticus 20: 21, 'And if a man shall take his brother's wife: it is an unclean thing: he hath uncovered his brother's nakedness; they shall be childless' had in his view clearly warned of the consequences of his marriage with Catherine, his brother Arthur's widow. By contrast, Henry claimed that a man's duty to marry his childless brother's widow, enjoined in Deuteronomy 25: 5, was only Judaic custom.¹

In 1534, an act passed by parliament to lay down the succession to the crown also declared that the prohibitions contained in Leviticus were God's laws, with which no man might dispense. Two years later, Anne Boleyn, Henry's second wife, was executed for adultery and her marriage to Henry annulled. The grounds of the annulment were not published. Another act of parliament passed this year did nevertheless declare that the prohibited degrees were established not simply by marriage but also by sexual intercourse ('carnal knowledge') outside marriage. Henry had had carnal knowledge of Anne's sister Mary before marrying Anne. The statute implies that Henry had recognised, albeit belatedly, that his second marriage as well as his first had all along been against God's Word as set out in Leviticus 18.²

1 J. J. Scarisbrick: Henry VIII. London, 1968. 163–166.

2 25 Henry VIII, c. 22; 28 Henry VIII, c. 7, in E. Gibson: *Codex Juris Ecclesiastici Anglicani*. 2nd edn. Oxford, 1761. vol. I. 409–410.

The Catholic Church had extended the prohibitions on the marriage of relatives beyond those contained in Leviticus. Since 1215 they had covered all relationships as far as the fourth degree of consanguinity and affinity, reckoned by descent from a shared ancestor. Following the break with Rome, the English Church did not at once remove these prohibitions. The Faculty Office of the Archbishop of Canterbury, established in 1534, continued to grant dispensations from them. In 1540, however, Henry chose Catherine Howard as his fifth marriage partner. Catherine was Anne Boleyn's first cousin, and therefore related to Henry in the second degree of affinity. A parliamentary statute of 1540 declared that 'no Reservation or Prohibition, God's Law except' should prevent marriages thenceforth. It condemned the prohibition on marriages outside the Levitical degrees as a device invented for profit by the papal court. (This still left some uncertainty as to exactly how Leviticus was to be interpreted. Henry VIII favoured a literal interpretation. Not until 1563 would the publication of the Table of Kindred and Affinity by Archbishop Matthew Parker make clear that the Levitical prohibitions covered any relationship as close as one of those mentioned in that book, not just those explicitly named there. This stricter interpretation was the one also favoured by John Calvin.)³

This statute of 1540 introduced a further change. Since the twelfth century, the canon law had insisted that freely exchanged words of acceptance in the present tense (*de praesenti*) bound a couple together in marriage. Furthermore, it upheld such a contract, if proved by two witnesses, against any later marriage. One of the reasons recently given for the invalidity of Henry's disastrous marriage to his fourth wife, Anne of Cleves, was a pre-contract between Anne and the duke of Lorraine. Henry, for the moment besotted with Catherine Howard, may have feared that their union, too, might be undermined by a pre-contract of Catherine's. He may also have wished to protect his marriage to Catherine against any challenge to it on the grounds of his own pre-contract with Anne of Cleves, a contract which had never been consummated. Whatever the precise motives for its introduction, the 1540 act complained of the instability the law of pre-contracts had caused. By an 'unjust law of the Bishop of Rome', claims concerning unconsummated pre-contracts had resulted in the dissolution of true marriages 'solemnized in the Face of the Church, and consummate with bodily Knowledge, and confirmed also with the Fruit of Children'. It laid down that no allegations concerning unconsummated pre-contracts should

³ D. S. Chambers (ed.): Faculty Office Registers 1534–1549. Oxford, 1966. XI–XXXVI; 32 Henry VIII, c. 38, in E. Gibson: Codex Juris, op. cit. vol. 1, 416.; E. Cardwell (ed.): Documentary Annals of the Reformed Church of England (I–II vols). Oxford, 1844. vol. I. 316–320.; E. J. Carlson: Marriage and the English Reformation. Oxford, 1994. 93–94.; F. L. Cross–E. A. Livingstone (eds.): Oxford Dictionary of the Christian Church. 2nd edn. Oxford, 1974. 781.

henceforth be admitted against later, properly solemnised and consummated marriages. These ostensibly salutary provisions turned out, however, to be a bridge too far for mid-Tudor opinion. They were repealed in 1549 by another statute which complained that the 1540 measure had encouraged people to break their solemn contracts 'even from the very Church door and marriage-feast... more for bodily lust and carnal knowledge, then for surety of faith and truth'.⁴

Another change was in the air. Under canon law, no valid marriage could be dissolved. The only remedy open to a marriage partner suffering from their spouse's cruelty or adultery was a judicial separation from bed and board (*divortium a thoro et mensa*). But both Luther and Calvin, whose opinion was shared by some English reformers, thought that the adultery of one partner was sufficient ground for the dissolution of the marriage bond, a divorce *a vinculo*. The question became a serious issue when William Parr, marquis of Northampton, brother-in-law of Henry VIII, who had separated from his wife because of her adultery, wished to marry again. In 1548 Archbishop Cranmer and other commissioners appointed to consider the question concluded, after long deliberation, that adultery was indeed a ground for dissolution. During Edward's reign, Cranmer was involved in a project for the reform of the ecclesiastical laws. If it had been accepted by Parliament adultery, obstinate desertion, and serious maltreatment would all have been grounds for the dissolution of marriage, with the option of remarriage for the innocent partner.⁵

English marriage law was going through a phase of exceptional change and uncertainty. It is hardly surprising that some churchmen were anxious about their effects. When in 1547 a new book of homilies was published, intended for reading to the people by the clergy, it included *An homelie of whoredome and vnclennesse*. Its author complained that 'aboue other vices, the outrageous seas of adultery, whordome, fornicacion, and vnclennesse, haue not onely braste in, but also ouerflowed, almost the whole world...' The following year a royal proclamation denounced the spread of 'evil and perilous opinions... some teaching that a man may forsake his wife and marry another, his first wife yet living, and likewise the wife may do to the husband; other, that a man may have two wives or more at once, and that these

4 *Ibid.* 82; Chambers: Faculty Office Registers *op. cit.* XXXIV–XXXVI.; H. A. Kelly: The Matrimonial Trials of Henry VIII. Stanford, 1976. 262–263., 275.; 32 Henry VIII, c. 38, 2 & 3 Edward VI, c. 23, in E. Gibson: Codex Juris *op. cit.* vol. I. 416–417.

5 R. Phillips: Untying the Knot: A Short History of Divorce. Cambridge, 1991. 13–16.; G. Burnet: The History of the Reformation of the Church of England (I–III vols). Oxford, 1829. vol. III, part I. 115–120.; G. Bray (ed.): Tudor Church Reform: The Henrician Canons of 1535 and the Reformatio Legum Ecclesiasticarum. Woodbridge, 2000. (Church of England Record Society 8.) 267–273.

things be prohibited not by God's law, but by the Bishop of Rome's law...' These claims smack of rhetorical exaggeration. Yet there were certainly grounds for disquiet.⁶

*

In order to find out more about the issues that actually arose in disputes about marriages in mid-Tudor England, we must turn to the records of the church courts, which handled cases concerning matrimonial contracts, annulments, separations, and restitution of conjugal rights. The Church in England was divided into two provinces, York and Canterbury (by far the larger, wealthier and more populous). This division continued after the Reformation. Unfortunately few records of cases before the Canterbury provincial courts now survive from the Reformation period. These were the courts where members of the highest social classes were most likely to appear. However, the courts of several of the province's twenty-two dioceses left substantial archives. The main court of the diocese was the consistory court, usually presided over by the bishop's vicar-general and official principal (commonly known as his chancellor). Bishops seldom sat in their own courts, but sometimes did so to hear cases of outstanding importance.

The place in England where one might expect to find the best evidence of matrimonial irregularities is London, England's capital, by far its biggest urban centre. The City of London was the largest of a cluster of settlements including the independent city of Westminster to the west, the borough of Southwark across the Thames, and suburbs stretching out along the main roads from the City. This conurbation, which probably contained more than 75 000 people in 1550,⁷ was divided into some 124 parishes, subject to a number of different ecclesiastical jurisdictions, the most important of which were the dioceses of London north of the Thames and Winchester south of the river. Westminster was from 1540 to 1550 the seat of a new but shortlived diocese carved out of the western part of the diocese of London. The capital was of all English cities the one most open to new ideas. It also had a higher than average turnover of population: its high mortality made it dependent on a constant stream of young immigrants to maintain its rapid expansion. The scope for hiding irregular marital arrangements and sexual partnerships was probably higher here than elsewhere.

6 Certayne Sermons, or Homelies appoynted by the Kynges Maiestie, to bee declared and redde, by all persons, vicares, or curates (London, 1547), opposite sig. Ti; Paul L. Hughes-James E. Larkin (eds.): *Tudor Royal Proclamations* (I-III vols). New Haven, 1964-1966. vol. I. 422-423.

7 *Vanessa Harding*: *The Population of London, 1550-1700: A Review of the Published Evidence*. *London Journal* 15(1990) 112-117.

Some of the more notable or scandalous cases heard by the vicar-general of the diocese of London were recorded in a separate series of books which have come to be known as the 'vicar-generals' books'. After a gap between 1539 and 1546, the series resumes in 1546, just before the end of Henry VIII's reign, a time of particular interest from our point of view. We do not have to go very far into the book before finding an intriguing and illuminating case. In August that year Thomas Barnys went to Dr Crooke, then vicar-general, and complained that the behaviour of his wife Alice Belwoode made it impossible for him to live with her. He therefore asked to be separated from her (*i.e.* to be 'divorced' in the limited sense in which the term was then used in ecclesiastical law). Crooke advised reconciliation, as he did when both Thomas and Alice subsequently went to him to seek a divorce. Only after the persistent couple had made one more visit did Crooke relent, and grant them a divorce from bed and board. He licensed them to live apart, but at the same time solemnly declared that it was not lawful for either of them to marry again so long as the other remained alive. Despite this warning, Thomas married another woman, Alice Bawdewyn, the following November in the church of St Mary Woolnoth in the city of London. He had, somewhat surprisingly, obtained a licence from the Archbishop of Canterbury's Faculty Office which dispensed with the need for banns. His attempt to keep this marriage secret clearly failed to prevent news of it reaching the vicar-general. Now Thomas revealed that his previous wife Alice Belwoode still had another husband still living. Crooke warned Thomas not to live with Alice Bawdewyn until it was established that Alice Belwoode's previous husband really was still alive, and meanwhile assigned him a first instalment of public penance of a sort common in the case of the more serious offences against church law. The following Sunday he was to go in procession before the cross in his parish church and churchyard, carrying a candle in a penitent manner. He was to kneel before the high altar until the offertory at high mass and then offer the candle to the priest. The interest of this case lies in what it reveals of the attitude of Barnys and Belwoode towards the courts and the law. They were ready to use them for their own purposes, but also withheld information from the ecclesiastical authorities when it suited them. They would probably have continued their bigamous marriage quite happily had they not quarreled.⁸

A cluster of complicated cases came to the attention of Mr William Clyffe, Crooke's successor as vicar-general, in 1549, and was entered in his book early in July, just two months after the repeal of the 1540 'reform' of the law of pre-contracts had come into force on 1 May. Thomas Ussher of St Sepul-

⁸ London Metropolitan Archives (LMA), DL/C/331, fol. 8rv; D. S. Chambers: *Faculty Office Registers op. cit.* 284.

chre's parish confessed that he had made a marriage contract with Margaret Balam in about 1533 before trustworthy witnesses. She had later married another man, John Yverye, in the church of St Margaret's, Westminster, but once Yverye had found out about the pre-contract with Ussher he had put her away. Ussher had finally married her in 1541. The changes in the law regarding pre-contracts in 1540 and 1549 may have made this seem a somewhat problematic case. It may have been for precisely this reason that the case came to the vicar-general's notice at this time. The issue of pre-contract also came up in the case of Richard Gibson alias Tailor of St Bartholomew's Smithfield. He confessed that he had made a marriage contract with Anne Alstone in about 1528. Then, in about 1533, not knowing (he claimed) that Anne was alive, he had married a certain Elizabeth Codd, from whom he had been separated on account of her adultery around Easter 1548. Within four months of the separation he had married Margery Keling. Finally, around Whitsun 1549, he had married his first fiancée Anne Alstone after she had obtained a sentence of the consistory court in favour of their union.⁹

Richard Gibson's complicated matrimonial saga included a remarriage after separation for adultery, which was to remain unlawful long after 1549. This issue also cropped up in the case of Robert Kenston of the parish of St Mary Magdalen Old Fish Street. Robert had married his first wife Joan in 1536. Then, after they had quarreled because of her adultery with several men, she had left him of her own free will. After she had been gone for more than two years, and in the belief that she was dead, he had married Luce Crudde in 1545, although she had a previous husband who was still alive at the time of his examination. Both Robert and Luce were therefore guilty of bigamy, though it is not clear whether they had really believed at the time of their marriage that their previous partners were dead. The case of Nicholas Calvey of the parish of St Peter Paul's Wharf was more straightforward. He had married again after being separated from his previous wife on the ground of her adultery. John Foscue of St Sepulchre's had not even had this excuse. He confessed that he had been married to Joanna Harryson and lived with her for several years. Then, 'spiritu diabolico seductus' he had taken as his wife Margaret Robertes, with whom he had now lived eight years.¹⁰

Unfortunately there are major gaps in the surviving records of the London consistory court from October 1549 onwards, partly due to the vacancy between the deprivation of the conservative Bishop Edmund Bonner and the appointment of his reforming successor Nicholas Ridley in April 1550, partly due to the loss of court books. Enough survives, however, to show

⁹ ILMA DL/C/331fols 62v–63r.

¹⁰ *Ibid.* fols 62r., 63rv.

that matrimonial cases were one of the more important categories of business handled by the court. Attempts to enforce unsolemnised matrimonial contracts were numerous. There were also several disputes between husbands and wives. At least eight separation cases reached sentence in 1550 alone. Five of these cases had been brought by men, three by women. The wife's adultery was the commonest reason for seeking a separation, but violence, quarrels, and infidelity on the part of the husband were also involved in a number of cases. One of these disputes had a complicated sequel. After being granted a separation from his wife Margaret in 1551 because of her repeated adultery, John Creede married another woman. This second, illicit, marriage came to light in April 1553 when Margaret sued John for alimony. John admitted that he had married Thomasine Boydell the year before, but said that he had already put her away after discovering that she too had a previous marriage partner alive. Some cases were also brought for the restitution of conjugal rights, for example by Alice Barnes, whose husband William had thrown her out because of her impatient temper and the cruel and sharp words she had spoken. He agreed to take her back after she had submitted and asked his forgiveness. The vicar-general's book records some proceedings against clergy for celebrating irregular marriages and at least one case which involved illicit marriage after a separation by mutual consent. But there is no evidence in the court books that Bishop Ridley had special priorities in handling matrimonial cases. He does not seem to have been especially active in summoning offenders before him. (Most of the cases mentioned were initiated by a marriage partner.) Nor does he seem to have left a distinctive stamp on the surviving records of the consistory court, despite the fact that he was one of England's leading Protestant reformers.¹¹

*

Another bishop active during the mid-sixteenth century adopted a much clearer and more decisive stance in dealing with problematic matrimonial causes. This was Thomas Thirlby (c. 1500–1570), a friend of Thomas Cranmer's and yet a man who never shared Cranmer's or Ridley's wholehearted commitment to Protestant beliefs. Thirlby was the only bishop of the previously mentioned shortlived diocese of Westminster. Following his career from 1550 onwards will take us out of London to his next see, Norwich. Thirlby was a distinguished civil lawyer, diplomat and privy councillor to Henry VIII from about 1542. His various other public responsi-

11 LMA DL/C/5 (unfoliated, Creede c. Creede, 4 March 1551); DL/C/649; DL/C/607 (unfoliated, 19 April 1553, Creede c. Creede; 2 May 1553, Barnes c. Barnes); DL/C/331, fols 104r–105v., 132r., 134v–135r.; DL/C/209, fols 113r–114r.; *J. G. Ridley: Nicholas Ridley*. London, 1957.

bilities prevented his being a very active bishop of Westminster. In January 1549, however, his religious conservatism became clear when he opposed in the House of Lords the third reading of the bill to introduce the first English Prayer Book, perhaps the most important single step in England's Protestant Reformation. Despite this opposition, he subsequently complied with the law, and when the diocese of Westminster was dissolved and re-incorporated into London, he was translated to Norwich, one of England's biggest and most populous dioceses. Norwich itself was England's second largest city.¹² Thirlby's immediate predecessor, William Ruge, a notoriously extravagant and incompetent ex-monk, had seriously mismanaged the episcopal estates and Thirlby's proven administrative competence may well have been an important reason for his appointment.¹³ Doubt has been expressed as to whether Thirlby ever went to Norwich after his enthronement in April 1550. In fact, although he was indeed a mostly absentee bishop engaged on important government business, Thirlby found time to sit in his consistory court in December 1550 and August-September 1552.¹⁴ This in itself was notable: bishops, let alone non-resident ones, seldom sat in their own consistory courts. Even more striking, however, is the fact that all the cases he heard during his known visits to his diocese were concerned with marriage or adultery, an important pointer to the nature of his judicial priorities. These were also exceptional in that they involved several important people. While he was bishop of Norwich, until July 1554, various other thorny matrimonial cases were heard by Thirlby's able and vigorous chancellor, John Fuller.

Why Thirlby attached such high importance to these matrimonial questions is far from clear. Certainly some quite lurid cases had come into the Westminster consistory court while he was bishop, but there is nothing to show that he was personally concerned with them: he was involved in diplomatic missions for much of the time. The more scandalous cases included those of two men who had married women after having sexual relations with their future wives' sisters. (Henry VIII himself had done this, but such marriages had been invalidated by statute in 1536.) A third man, one Bartlett, had appealed from the sentence of a lower court upholding a marriage contract between him and his erstwhile lover Johanna Mychell. While the appeal had been in progress, he had married another woman, Elizabeth Browne, at Bethlehem, the London hospital for the insane, without banns or dispensation, paying the priest there the substantial sum of fifteen shillings

12 T. F. Shirley: *Thomas Thirlby: Tudor Bishop*. London, 1964.

13 Ian Atherton: Rugg, William (d. 1550). *ODNB* [<http://www.oxforddnb.com/view/article/24260>, accessed 30 March 2006].

14 Norwich, Norfolk Record Office (NRO), DN/ACT 6/7a, fol. 77r.; DN/ACT 6/7b, fols 127-134.

for his services. Bartlett had to answer in court for this gross contempt. One case involved a bigamous marriage. Elizabeth Marshall alias Wynston, believing that her first partner was dead (or so she claimed) had married again. A number of what were probably separation suits also reached the court. In one of these, Johanna Ratcliffe admitted that she had often lain with John Grene, but insisted that she had done so only with the consent of her husband James, who had sold her to Grene for twenty shillings in money, two sheets, a coat, and a pair of leather leggings.¹⁵

Thirlby appointed John Fuller DCL as his vicar-general in the diocese of Westminster in January 1547. A member of the College of Advocates and Doctors of Law, Fuller also sat in the London consistory court as a temporary substitute for his colleague William Clyffe between July and October 1549.¹⁶ The two men probably discussed the matrimonial cases entered in the London vicar-general's book that year. It is possible, indeed, that the concern with high profile matrimonial cases evident in the records of Thirlby's Norwich episcopate was Fuller's in the first place, and stemmed from his first-hand experience of London matrimonial litigation. At Norwich, however, the targets of the Thirlby-Fuller partnership were to include people of higher social status than any we have encountered in London or Westminster.

*

We have seen that change and uncertainty in matrimonial law were evident in three particular aspects of it: the interpretation of the Levitical degrees, the status of pre-contracts, and the new possibility of dissolution on the grounds of adultery. Thirlby dealt with an important case involving the prohibited degrees in August 1552. This case had already come before Archbishop Thomas Cranmer's court of audience, so that Thirlby's role was to make sure that the earlier decision of the Archbishop and his advisers was being observed. The individuals involved were Henry Reppes, gentleman, of Mendham (Suffolk), and Anne Woodhouse (born Wotton). Henry was Anne's second partner. She had previously been married to Thomas Woodhouse. Thomas was the son of a distinguished naval commander, Sir William Woodhouse, and his wife Anne, who was Henry Reppes's sister. On the face of it, Anne Wotton's previous marriage to Henry Reppes's nephew established a relationship between them in the first and second degrees of

15 Westminster, City of Westminster Archives Centre, DCW/0736, 74., 137–138., 155–157., 160–161., 196., 202–204., 309–310., 446., 449–450.

16 *Judith Ford*: Fuller, John (d. 1558/9). ODNB [<http://www.oxforddnb.com/view/article/10231>, accessed 26 May 2006]; London, Guildhall Library, MS 9531/12, part 1, fol. 263.; LMA, DL/C/5, 27 June, 3 July, 23 July, 9 October 1549.

affinity. The 1563 Table of Kindred and Affinity would clearly forbid any marriage between a man and his sister's son's wife. That prohibition is not explicit in Leviticus 18. But verse 14, 'Thou shalt not uncover the nakedness of thy father's brother, thou shalt not approach to his wife; she is thine aunt', covers their case if the rule of parity is applied.¹⁷

The case of Henry Reppes and Anne Woodhouse was complicated by the question of whether the earlier marriage had ever been consummated. That marriage bears all the hallmarks of the sort of arranged match that was still common among the greater gentry. At the time of her marriage to Thomas Woodhouse, Anne had been fourteen, Thomas sixteen. Soon afterwards, she had gone to serve in the household of the duchess of Somerset, wife of the former Lord Protectord. Thomas had gone to Cambridge to study. Subsequently they had spent only comparatively short periods in each other's company. They had lain together on a number of occasions, but, Anne insisted under examination, never consummated the marriage before Thomas fell mortally ill in the summer of 1551. Some witnesses in the case, including Anne's grandmother, believed on the other hand that consummation *had* taken place. Henry Reppes, however, maintained under interrogation that his marriage with Anne was lawful even if it had.¹⁸

Henry Reppes had asked for Sir William Woodhouse's good will before he married his daughter. Sir William had said that he would give it only if the match was permissible by God's law, and advised his brother-in-law to seek the opinion of Bishop Thirlby himself, and Dr John Barrett, a learned Norwich clergyman. Both had advised against it. Reppes however claimed that he had later obtained favourable opinions from Nicholas Ridley and John Hooper, bishops of London and Gloucester respectively, and Jan Łaski, the Polish born superintendent of the Strangers' Church in London. The favourable advice allegedly given Reppes by Hooper and Łaski, perhaps the most prominent members of England's Protestant avant garde at this point, is a noteworthy feature of the case.¹⁹

Archbishop Cranmer's court of audience had taken the opposite view, and required Henry to leave Anne's company, which he had promised to do. The two had nevertheless continued to live in the same house, and it was for this reason that they had been summoned to appear before Bishop Thirlby. A further sentence was given against the couple in December 1552.

17 NRO DN/ACT 6/7b, fols 127., 129r., 130., 132v., 134.; DN/DEP 6/5b, fols 131r–135r., 143.; S. T. Bindoff (ed.): *History of Parliament: The House of Commons 1509–1558* (I–III vols). London, 1982. vol. III. 653–655.; E. Cardwell: *Documentary Annals op. cit.* vol. I. 320.

18 NRO DN/DEP 6/5b, fols 132r–135r., 136v–144v.

19 *Ibid.* fols 144v–144b (2nd folio numbered 144). For the best concise and readable, albeit somewhat old-fashioned, introduction to the role of Hooper and Łaski in the Edwardian Reformation, see A. G. Dickens: *The English Reformation*. London, 1964. 231–249.

They appealed against it, however, and a later genealogy of the Reppes family certainly records Anne as Henry's wife.²⁰

The second major, if temporary, change in the law, also in 1540, had been the provision upholding solemnised and consummated marriages against unconsummated precontracts – in effect a redefinition of what constituted a valid marriage. While this was in force there had, not surprisingly, been a sharp reduction in the number of matrimonial contract cases heard at Norwich, which was followed, after its repeal, by a compensating upsurge between 1550 and 1554.²¹ John Fuller faced one particularly flagrant attempt to flout the restored law. Joan Heydon of Thorpe next Haddiscoe was a widow, sufficiently well-endowed to attract at least three suitors soon after her husband's death. With one of them, Erasmus Duke, Joan took the unusual step of entering a binding contract in the presence of a large group of witnesses, at least seven of whom were gentlemen, after Duke had assured her that he would implement her late husband's will. Yet she eventually rushed into marriage with another suitor, John Fenne of Sotterley, at seven o'clock in the morning of 31 January 1551, without banns or licence, in the presence of only seven people besides the officiating priest, at Shadingfield, a parish where neither of the partners was resident. Her other two suitors commenced proceedings in the consistory court very soon afterwards John Fuller acted promptly and firmly. He divorced Joan Heydon and John Fenne, and adjudged Joan to Erasmus Duke. Both Joan and the priest were assigned humiliating penances. She was ordered to kneel in her parish church in a white sheet during service time. After the Homily of Obedience had been read, she was to confess publicly that she had broken a lawful contract at the instigation of the devil. (The penitent's public acknowledgment of misdoing, often linked with an appropriate homily or explanation for the greater benefit of the congregation, replaced in Protestant penances the offering of the penitential candle.)²²

Joan's case underlines the part played by banns and licences in the effective regulation of marriage. Every historian of English marriage is familiar with the enormous growth of clandestine marriage after the civil wars. We do not think of clandestine solemnisation as an important concern as early as the mid-sixteenth century. Yet John Fuller dealt with at least six other

20 NRO DN/DEP 6/5b, fols. 131., 133r.; DN/ACT 6/7b, fol. 210.; *F. Blomefield–C. Parkin: An Essay towards a Topographical History of the County of Norfolk*. 2nd edn. London, 1805–1810. vol. IX. 137.

21 The Norwich consistory court heard sixteen cases clearly concerned with matrimonial contracts during the five years 1545–1549, compared with fifty-eight in 1534–1538, and eighty in 1550–1554, according to my count, based on NRO DN/ACT 5/5; 5/6; 6/7a, 6/7b, and DN/DEP 3/4a, 4/4b, 5/5a, 6/5b, 6/5c.

22 NRO DN/DEP 5/5a, fols 54v., 61v–64v.; DN/ACT 6/7a, fols 99–102., 112v.

cases besides Joan's between 1550 and 1553. The prime targets of his activity were the clergy responsible, most of whom were punished by being assigned penance. One of these cases involved a lady who was amongst the foremost members of Norfolk society at that time: Frances Howard, daughter of the earl of Oxford and widow of the earl of Surrey, one of Henry VIII's most brilliant courtiers. Perhaps she resorted to a clandestine ceremony at Tivetshall with her second husband Thomas Steynings because she wanted to prevent her intention of marrying a mere gentleman from becoming widely known.²³

Northampton's case opened up the third area of possible change in matrimonial law: dissolution on the grounds of adultery. Three cases heard at Norwich concerned a husband's entry into an irregular *de facto* marriage after a judicial separation from a first wife. Thirlby dealt with two of them during his 1550 visit, giving solemn warnings (*monitiones*) that the couples involved in the irregular marriages must not live together in future. One of the men involved in these cases was Robert Leche, who had twice been mayor of Norwich, an alderman of over twenty years' standing, one of the most important men in the second city of the kingdom. Leche's previous wife had become the lover of Sir Richard Southwell, one of the leading gentlemen of the county of Norfolk, whom she eventually married. When Leche was warned not to live with his new partner, Katherine Cleydon, three eminent citizens of Norwich were present, including Augustine Steward, perhaps the most respected and famous alderman of his generation.²⁴

The second case concerned Ralph Ibbottes of Sall, probably a member of the lesser gentry. Thirlby first gave Ibbottes a personal warning not to live with his new partner Elizabeth Founteyn in December 1550. The following July Ibbottes confessed to John Fuller that he had continued sexual relations with Elizabeth since Thirlby's warning and that he had never wished to leave her unless compelled by law. He was excommunicated forthwith, and the court maintained the pressure in an effort to enforce a separation during the following months. When Ralph and Elizabeth appeared before Bishop Thirlby on his second visit to Norwich, in September 1552, Ralph said he did not believe that his new *de facto* marriage had set a bad example to the king's subjects, because his first wife had committed adultery with two dif-

23 E. A. Wrigley-R. S. Schofield: *The Population History of England 1541-1871. A Reconstruction*. London, 1981. 27-29., 263.; NRO DN/ACT 6/7a, fols 17v, 22v., 23v., 178v-179r.; DN/ACT 6/7b, fols 25v., 37v., 209v., 213v., DN/ACT 7/8, fol. 14r. (20 September 1553, after the end of Edward VI's reign); N. Williams: *Thomas Howard Fourth Duke of Norfolk*. London, 1964. 30-31.; 160.

24 NRO DN/ACT 6/7a, fols 77-78.; S. T. Bindoff: *House of Commons, 1509-1558 op. cit.* vol. III. 352-354., 383-385.; T. Hawes (ed.): *An Index to Norwich City Officers 1453-1835*. Norwich 1986. (Norfolk Record Society 52.) 95.

ferent men. When John Fuller finally gave sentence against him in November 1552, he appealed to the archbishop's court. The appeal seems to have failed, because he eventually received penance in September 1553.²⁵

During Thirlby's second visit (August–September 1552) he dealt with the third case of *de facto* remarriage, involving Edmund Frost of Aylsham. In July 1551 Frost had sought a judicial separation from his wife Margery, to whom he had been married for twenty-one years or more. When he was summoned before the bishop in 1552, Frost claimed that he had found another man doing 'the actual dede' of adultery with her. He had fallen in love with Alice Freman, who had been his partner for the past two years, and their *de facto* marriage had been solemnised early in 1552 at Aldham in Essex. Frost did not believe that their partnership was adulterous. The last entry in the case records his and Alice's excommunication for failing to appear in court.²⁶

Early in 1552, while Thirlby was bishop of Norwich, the marquis of Northampton's second marriage was confirmed by a private act of parliament which was to remain the sole example of its kind until 1670. Thirlby voted against Northampton's bill in the House of Lords along with the bishop of Carlisle and two conservative lay peers. He also opposed a bill forbidding any man to put away his wife and marry again unless he had been judicially divorced from her, on the grounds that such a divorce could not actually break the marriage bond. (The precise provisions of this measure are uncertain, but it was probably designed to facilitate remarriage after separation.)²⁷ This bill failed in the Commons.

The attention that Thirlby paid to cases of *de facto* remarriage after adultery in his own diocese underlines his personal commitment to upholding the existing law. His chancellor John Fuller dealt with four more straightforward cases of actual or suspected bigamy. One of them was aggravated by the clandestinity of the second union. In this instance, the priest who solemnised it was ordered to perform penance in no fewer than three different parish churches. In none of these cases, however, did the men involved attempt to justify their action by accusing their former partners of infidelity. One of them believed that his previous wife was dead. One of the four defendants was a woman who had married again during her previous husband's absence. Perhaps she had believed him dead, but he suddenly reappeared about eight months after the second wedding. John Fuller

25 NRO DN/ACT 6/7a, fols 77r., 206v–207r., 224r., 304.; DN/ACT 6/7b, fols 14r., 133r., 187r.; DN/ACT 7/8, fols 14v–15, DN/DEP 6/5b, fol. 155r.

26 NRO, DN/ACT 6/7a, fols 192., 199r.; DN/ACT 6/7b, fols 129., 133r., 140v., 147., 152v., 163r.; DN/DEP 6/5b, fols 135–136., 146r., 148–151., 161v–162r.

27 G. Burnet: *Reformation op. cit* vol. II. part I. 396.

deliberated on her case during her pregnancy, but eventually ordered her to perform penance and return to her first husband.²⁸

Bishop Thirlby and his chancellor showed themselves ready to confront prominent members of local society not only when controversial issues of marriage law were involved, but also in more straightforward cases of sexual misbehaviour. Thirlby was concerned with two of these cases. Elizabeth Drewry, the mistress of Sir Roger Woodhouse of Kimberley, a Norfolk justice of the peace, appeared before Thirlby during his second visit, in August 1552. She admitted her misbehaviour, and after receiving a personal exhortation from the bishop, promised not to cohabit with Woodhouse and to leave the neighbourhood. It seems, however, that she ultimately married Sir Roger as his second wife.²⁹

Another case concerned John Moore of Wolterton, a less important gentleman, and Anne Harward. After receiving a warning from Thirlby, John broke off his affair with Anne in November 1551. Then he took her back into his house between Lent 1552 and the following summer, until a sentence of excommunication made him send her away once more and appear in court in August 1552, during Thirlby's second visit, when Fuller made both partners promise not to cohabit. They gave an undertaking that if they should happen to do so, or kept company in suspect places in such a way as to give rise to a public rumour, they would accept the punishment he imposed.³⁰

The following month, Thomas Morley, alderman of Norwich and former sheriff, confessed adultery with his servant Emma Clerke. John Fuller had begun proceedings against Morley as early as the previous January, but it may have been Bishop Thirlby's second visit to Norwich that persuaded Morley to return to court, even though the bishop was not actually present at the session. Fuller gave Morley a double penance for which, at the last moment, he substituted a financial penalty. Within nine months, Morley was to pay his fellow alderman Augustine Steward, who was present in court, the large sum of four pounds, half to support a poor scholar at Cambridge, half to go towards the building of a chimney in Christ's College in the same city.³¹

Each of these cases was handled differently. Thirlby and Fuller refused to overlook the sexual misbehaviour of important people, but their wary and flexible proceedings were carefully adapted to the social status of each offender. Thirlby does not seem to have compelled Sir Roger Woodhouse to

28 NRO ACT 6/7a, fols 17., 31v., 73v.; ACT 6/7b, fols 77v., 90v., 93.

29 *Ibid.* fol. 131.; *D. MacCulloch: Suffolk and the Tudors: Politics and Religion in an English County 1500–1600.* Oxford, 1986. 413.; *F. Blomefield: Norfolk op. cit.* vol. II. 551–552.

30 NRO ACT 6/7a, fols 305–306.; ACT 6/7b, fol. 132.; DEP 6/5b, fols 146v–147r.

31 NRO ACT 6/7b, fols 17r., 142.

appear before him. He did however obtain a confession from Woodhouse's mistress, but after giving her a fatherly exhortation contented himself with her spontaneous promise to leave Woodhouse's company. With the lesser gentleman John Moore and his mistress, Thirlby and Fuller took a stronger line, insisting that both parties appear, and using excommunication to enforce Moore's compliance. Finally, the Norwich alderman Thomas Morley, lower in status than either of the two gentlemen, though still a very important figure in his own city, received an order to do penance. Even Morley, however, was in the end allowed to escape this humiliating punishment.

What conclusions can we draw from this survey? The cases discussed here may seem at first sight to justify the fears expressed at the time about moral laxity. Several of the individuals concerned appear to have regarded their marriages and sexual behaviour as their own business, and to have shown scant respect for the church courts. People involved in what were bigamous marriages or adulterous relationships in the eyes of the law allegedly talked about them as though they regarded such arrangements as nothing out of the ordinary. Such limited evidence cannot however tell us how widespread such behaviour and attitudes were. Nor can we be sure that the actual and prospective changes in English marriage law during Henry VIII's and Edward VI's reigns had strongly influenced the outlook of many of the people who came before the London, Westminster, and Norwich courts. There are few signs that this was the case. The strongest pointers come from the diocese of Norwich: the advice given to Henry Reppes by Protestant reformers, and the open refusal of Ralph Ibbottes or Edmund Frost to accept that they themselves had committed adultery in entering into new *de facto* marriages after separating from their unfaithful previous wives.

*

We can draw firmer conclusions about the views of the churchmen concerned, and especially those of Thomas Thirlby. The perceived results of Henry VIII's manipulation of the law in pursuit of his own matrimonial and dynastic objectives had caused widespread disquiet. This disquiet was shared by members of both the evangelical and the conservative camps in the mid-Tudor Church. The issues of divorce *a vinculo* and remarriage by the innocent party produced a much clearer fault line between Protestants and conservatives. On this point, Cranmer eventually adopted an opinion already widespread among continental reformers, an opinion to which Thirlby remained firmly opposed. Thirlby seems to have been outstanding among mid-Tudor bishops in the priority he accorded to matrimonial cases. Another bishop, the militant reformer John Hooper, showed a strong concern for the punishment of sin. But in his case this concern was part of the much larger programme of Christian renewal that he implemented during

his exemplary episcopate at Gloucester and Worcester (1551–1553).³² Thirlby's personal involvement in matrimonial cases stands out precisely because his recorded appearances in his diocese of Norwich were so few. During his episcopate, and particularly during his visits to Norwich, he and his chancellor John Fuller showed an exceptional and sustained determination to tackle matrimonial irregularities and deal with bad examples set by individuals of influence and standing. It is possible that the agenda set by the two men was influenced by Fuller's prior experience in London. But even if that were the case, Thirlby's readiness to support his chancellor with his personal presence would be noteworthy.

Thirlby's conservatism in matrimonial matters seems consistent with his conservative religious opinions. Indeed, he showed by his personal involvement in Norwich matrimonial cases that he could have left his chancellor to handle a determination, even courage, that foreshadowed his readiness to undergo imprisonment rather than accept the Elizabethan settlement of religion. Thirlby may have been on the losing side when he refused compliance with the Elizabethan religious settlement. But his stand with regard to disputed questions of matrimonial law anticipated the consensus of opinion within the post-Reformation Church. England would long be left with a body of matrimonial law more conservative than that of any other Protestant country in Europe.

Ralph Houlbrooke

MARRIAGE, ADULTERY, AND DIVORCE IN MID-TUDOR ENGLAND: THE
DIOCESES OF LONDON AND NORWICH UNDER EDWARD VI, 1547–1553

English marriage law went through a phase of exceptional change and uncertainty during the Reformation. The most important changes were connected with the making and breaking of royal marriages between 1533 and 1540. The prohibitions mentioned in Leviticus 18 were declared by act of parliament to be laws of God (1534), applying to relationships created by sexual intercourse as well as marriage (1536). The further prohibitions added by the Catholic Church were removed (1540), though the precise interpretation of Leviticus 18 nevertheless remained uncertain until 1563. The law relating to matrimonial contracts was also temporarily altered in 1540, but this change was reversed in 1549. Some English churchmen, following the opinion of leading continental reformers, favoured the introduction of divorce *a vinculo*, and in 1552, an act of parliament was passed allowing the marquis of Northampton to remarry after divorcing his wife for adultery. This however remained an exceptional case. The divorce law was not in the end further changed during the sixteenth century.

32 F. D. Price: Gloucester Diocese under Bishop Hooper. Transactions of the Bristol and Gloucester Archaeological Society 60(1939) 51–151.

Some observers seem to have believed that the already accomplished and prospective changes in the law had encouraged matrimonial instability and sexual laxity. This essay is based on the records of matrimonial cases heard by a conservative churchman, Thomas Thirlby, successively bishop of Westminster (1540–50) and Norwich (1550–54), and his vicar-general, John Fuller, who also briefly acted as a judge in the diocese of London in 1549. The records show that a number of cases involving pre-contracts or the prohibited degrees came before the London and Westminster courts during the 1540s. The Norwich cases heard by Thirlby and Fuller are however particularly interesting because they concerned important people, including a countess, several gentlefolk, and leading citizens of Norwich. Among the issues involved in these cases were adultery, pre-contract, unauthorised remarriage after separation for adultery, clandestine marriage, and marriage within the prohibited degrees. Their handling of these cases underlines Thirlby's and Fuller's determination to uphold the existing law at a time of change and uncertainty.

Hegyi Klára

Török várkatonák családi állapota a 16. század közepén

Ha török családokra gondolunk, még a mindennapi embernél is a hárem jelenik meg lelki szemünk előtt, több feleség szekénderéknyi gyerekekkel. Ilyesmit azonban csak gazdag ember engedhetett meg magának, hiszen a családot el kellett tartani. A Magyarországra került törökség esetében a hárem-rendszerből következő óriáscsalád feltételezése azért is teljesen hibás, mert e „törökség” zömének, a katonaságnak bő 90%-a balkáni népek szülötte, többségben bosnyák és szerb volt¹ – ezért kívánczik a törökség szó idézőjelbe –, s bár egy része már muszlim családban született, másik része maga tért át (a harmadik pedig keresztény maradt), az a felfogás, amelyet elhagyott vallásából őrzött meg, nem buzdította többnejűségre.²

A családi állapot vizsgálatát azzal kellene kezdenem, hogy a katonák mekkora hányada volt nő. A kérdéskörnek ez a legnehezebb része, a feleségeket lehetetlen felkutatni. A katonák családi állapotát abból a néhány zsoldlistából lehet úgy-ahogy felmérni, amelyre az írnokok rávezették a katonák legközelebbi hozzátartozóit, vagy megjegyezték, ha a halott katona árvaikat hagyott maga után. E bejegyzések a kincstár dolgát könnyítették: az elhunyt hagyatékát a vallásjog szerint örökösnek számító, legközelebbi családtagnak kellett kiadnia. Az asszonyok azonban nem örököltek,³ így őket

1 Részletesebben *Hegyi Klára*: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. TSz 40(1998) 229–256.

2 A hódoltság egészéből csak két olyan hagyatéki esetet ismerek, amelyekben két özvegy bukkan fel (nyilván több volt, de nem olyan sok, hogy minduntalan ilyenekkel találkozunk). Az első éppen nem cáfolja az uralkodónak látszó egynejűséget. 1560. április 1-jén vételezték be a kincstárba egy Budán elhunyt perzsa hagyatékát; a perzsa férfi mellékneve – *hodzsa* – arra mutat, hogy valamilyen vallási-tudományos vagy igazgatási posztot birtokolt a hódoltság fővárosában, hacsak nem egyetlen alkalomra vetődött ide; hagyatékából két feleségének fizettek menyasszony-váltságot. *Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek. Bp. 1962. 484., 525–526. A másik „asszonyfaló” már helyi ember, és az 1650-es években halt meg Temesvárott. Foglalkozása, rangja sajnos nem derül ki a bíró adásvételi határozatából; Dervis bin Dzsáfernek hívták, eladott házának bevételén unokaöccse és két felesége, Ajse és Mahtab osztozott meg békésen (ami mellesleg azt mutatja, hogy Dervisnek két feleségétől sem volt gyermeke). Temesvári szidzsil, 66. t. (vö. 4. j.).

3 Az iszlámnak az oszmánoknál elfogadott hanefita irányzata szerint az öröklés sorrendje a következő volt: egyenesági leszármazók, egyenesági felmenők, fiútestvérek és leszármazóik,

ezekben a jegyzékekben hiába keressük. Szereplőkként megjelennek a kádik jegyzőkönyveibe, a *szidzsilek*be vezetett házassági szerződésekben és válásokban, örökösödési ügyekben a kötelező asszonyrész élvezőiként, illetve hagyatéki árveréseken nemegyszer mint az örökségek visszavásárlói. Kádi-jegyzőkönyv azonban csak kettő maradt az egész hódoltságból, az első Temesvárról 1652–1653-ból, a másik Karánsebes–Lugosról 1673–1674-ből.⁴ A temesvári anyag nagyon gazdag olyan jogi ügyekben, amelyek a családok szerkezetébe engednek betekinteni. Azt viszont sajnos nem lehet felbecsülni, hogy a szereplő családok a vár és a város lakosainak mekkora hányadát képviselték.

A katonák nős vagy nőtlen voltára egyetlen forrást ismerek: az 1558–1559. évi zsoldlista⁵ íroka nagy ritkán valamelyik várőrség egy-egy egysége katonáinak neve fölé odaírta, hogy az adott ember nős-e, és ha igen, hol él a felesége. A vizsgálati anyag kicsi, egyáltalán nem biztos, hogy jól mutatja az arányokat.

A legtöbb ilyen bejegyzés (*müteeihil der...*, *müzevec der...* = nős ...-ban) az 1557-ben bevett Tata védőinek névsorát tarkítja. Valamiért csak az első két csapatnem, az elit gyalogos *müsztahfizok* és a tüzérek (a *topcsik*) egysége érdekelte a várparancsnokságot. A 141 müsztahfizból 26 (18,4%), a 13 tüzérből 4 (30,8%) volt nős. A harminc asszonyból ekkor még csak 13-at hoztak magukkal a férjek az új állomáshelyre, a többi egyelőre a katonák régi szolgálati helyein, Budán, Pesten, Fehérvárott, Nógrádban, Vitányban lakott, három asszony pedig eredeti balkáni lakhelyén, ketten a szerbiai Reszavában, a harmadik egy boszniai faluban pergette magányos napjait. (További családi érdekesség, hogy a négy és félszáz katonából álló tatari őrség tizenhárom tagjának a testvérei is hódoltsági várakban – hárman magán Tatán – katonáskodtak.)⁶ A Pesten szolgáló 139 martalócból 33-an voltak nők (ez 23,7%-os arány); harminc asszony a férjével élt, három feleség viszont Zvornikban, a szerémségi Németiben, illetve az al-dunai Kuvinban lakott. A korkmazi (adonyi) palánkból is a martalócok kapták a bejegyzéseket: a 35 fős állományból 17-en voltak nők (48,6%); 15 asszony a várban élt, egy

apai nagybácsik és leszármazóik, anyai nagybácsik és leszármazóik, majd a vérségi rokonok után, csak menyasszonyváltásnak, jegyajándéknak (*mehr*) nevezett résszel a feleségek, amelyet szerződéssel a férj adott az asszonynak a házasságkötéskor, vagy kötött le neki válás vagy megözvegyülés esetére. *Raymond Charles*: Le droit musulman. Paris, 1965. (Que sais-je? 702.) 99.; *Ömer Barkan*: Edirne Askeri *Kassamına* Ait Tereke Defterleri (1545–1659). Belgeler, 1966. 5–6. sz. 20–23.

4 A temesvári szidzsil eredeti példányának őrzőhelye ismeretlen, fényképmásolata az ELTE Török Tanszékén található. A karánsebesi lelőhelye: MTAK, Keleti Gyűjtemény, Török kéziratok Qu. 62.

5 ÖNB Türkische Handschriften Mxt 633.

6 A zsoldlista 50–65. lapján. A többi vár lapszámai: Pest 40–42., Korkmaz 71., Tamási 226., Koppány 234.

Branicsevóban, egy a Szerémségben. A tamási vár 31 másodosztályú gyalogosának, *azabjának* erős fele, 16 tagja volt házas, a feleségek mind a várban laktak. Koppány 58 lovasából 13-an nők (22,4%), tízen éltek együtt az asszonnyal.

A nők katonák arányát mutató százalékokból nagy hiba lenne átlagot számítani, hisz a minták kicsik és esetlegesek. Egy érdekességre és egy más-honnan is megerősíthető tanulságra viszont érdemes figyelni. A katonák egy vékony rétege nem hozta magával az asszonyt Magyarországra, aminek a már örökre homályban maradó érzelmi indíttatás mellett az lehetett az oka, hogy ezek az emberek csak átmeneti időre álltak katonának. Arról pedig, hogy legkevésbé a lovasok hajlottak a családalapításra, alább még többször meggyőződhetünk.

A feleségektől sajnos búcsúznunk kell, mert nem ismerek több, róluk szóló anyagot.

A zsoldlistáknak a katonák legközelebbi rokonairól szóló bejegyzései alkalmatlanok a nők, de gyermektelen emberek kiválogatására. Hiány nélkül kínálják viszont a gyermekeseket, hiszen azoknál a katonáknál, akik apák voltak, a számbajöhető örökösök között fiaik-lányaik álltak a bejegyzés élén. A továbbiakban ezeket az embereket vizsgálom, és családosoknak nevezem őket.

Egyetlen olyan zsoldlajstrom maradt fenn a budai vilájetből, amely néhány birtokos főtiszt kivételével valamennyi – összesen 3412 – név mellett kis személyi anyagot tartalmaz arról, hogy a katona honnan jött a hódoltságba, és kik a legközelebbi rokonai.⁷ A 3412 ember így oszlik meg származási helye szerint: 3102 balkáni (34 tráciai, 44 al-dunai, 145 bolgár, 855 szerbiai, 451 Dráva–Száva közti, 110 macedón, 44 albán, 36 görög, 1006 bosnyák, 377 hercegovác) és 310 egyéb (69 magyar, 24 más nyugati keresztény, 128 hódoltsági nem magyar, 68 anatóliai, 21 közel-keleti). Az „egyebek” között 55 felszabadított rab (*azade*, *azadlu*) is van, aki szabadulása áráként iszlamizált és állt katonának; zömükhöz nem jegyezték rokont (kisebb részük gyermekes volt), ahogyan az eredendően szabad, származási hellyel beírt katonákból is 14 olyat számolhatunk össze, akinek egyáltalán nem volt rokona (*akrabasından kimesnesi yok*).

A balkániak között 451, az egyebek csoportjában 61 családos – tehát gyermekes apa – szerepel a névsorban, együtt 512 ember, ez az összes, 3412 katonának pontosan a 15%-a. A két csoport között meglehetősen eltérés mutatkozik: a balkániak 14,6%-ának, az „egyebek” 19,7%-ának volt gyermeke. Már e két szám is sejteti, hogy az alacsony, 15%-os átlag jókora eltéréseket takarhat.

Végezzünk előbb az „egyebekkel”! Ahogyan említettem, az ő csoportjukba számított, felszabadított rabok zöme, 55 emberből 48 magányosan, rokonok

⁷ Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung, Ms. or. fol. 432.

nélkül élt, csak hajdani rabtartójához tartozott. De még itt is találunk 7 családost embert, kivétel nélkül magyarokat, akiknek gyerekeik voltak, méghozzá nem is kevés: Esztergom egyik *müsztahfizá*hoz két fiú- és két leánygyermeket, egy másikhoz két fiút, egy *azabjá*hoz három fiút jegyzett be az írnok. Mint-hogy gazdáik általában hódoltsági hivatalviselők és katonatisztek voltak, azt feltételezhetjük, hogy a magyarországi harcokban korán rabságba került, de helyben maradt – a birodalom belső rabszolgapiacaitól megmenekült – magyarok kisebb része, a 26 rabból heten később uruk háztartásának vagy kíséretének olyannyira belső tagjai lettek, hogy családot alapíthattak, és később szabadságot kaptak. (A 22 nem magyar nyugati keresztény: 10 horvát, 4 német, 3 szlovén, 2 frenk, 2 cseh, egy dalmát, illetve a 7 közel-keleti: 4 nem muszlim arab – vagy a szó másik jelentése szerint inkább fekete –, egy-egy cserkesz, kurd és abesszin rab gyermektelen volt, amikor felszabadulva és áttérve katonának állt. A hódoltsági rác és anatóliai eredetű katonák között nem voltak rabok.) Az „egyebek” csoportjának tehát még e legelesettebb rétege sem volt teljesen családtalan, a szabadon katonának állók között pedig magas a családostok száma. Ez a csoport 255 emberből állt, akikből 51-nek voltak gyermekei, ez kerek 20%-os arány. A szórás nagy. Az a 43 magyar, egy horvát és egy cseh, aki önszántából iszlamizált, valamint az a 128 szláv–vlah nevű, illetve áttért katona, aki a hódoltság déli felét és a török központokat elárasztó balkániak közül szegődött el várvédőnek, nagyobb-részt családtalan fiatalember lehetett, közülük csak 20-nak (11,6%-uknak) volt gyereke. A birodalom keleti feléből idevetődött 89 ember esete merőben más. A Közel-Keletről származó 21 katonából heten családtalan, felszabadított rabok voltak; a maradék 16 szabad emberből öten voltak családostok, ami 31,2%-ot jelent; a 68 anatóliai születésű katona közül 26 gyermekes számolható össze, arányuk 38,2%-os. A keleti birodalomfélből származó katonák bőséges egyharmada volt tehát családost, ami minden bizonnyal annak a következménye, hogy e messziről érkezők egy része szolgálati útja késői állomásán, meglett emberként jutott el a távoli magyarországi várakba.

Abból a 3102 hódoltsági várvédőből, aki a Balkán-félszigetről származott, 452 ember volt családost, s ahogyan láttuk, ez 14,6%-os részesedés. Itt az eltérések nem olyan nagyok, mint az előző csoportnál, de azért határozottak és logikusak.

A katonák származását vizsgálva a Balkánt tíz körzetre osztottam, amelyeket a hódítás időrendje, az iszlamizáció foka, a nyelvi határok és a török közigazgatási beosztás figyelembevételével alakítottam ki. A körzetek a következők: Trácia, az Al-Duna mente, Bulgária, Szerbia, a Dráva–Száva köze, Macedónia, Albánia, Görögország, Bosznia és Hercegovina. Mint mindent – a hódoltsági várkatonaság etnikumát, iszlamizálását, városi-falusi származását stb. –, a családi állapotot is e körzetekbe osztva vizsgálom.

A területi eltérések első szempontja, ami itt is szembevetődik, a Magyarországtól való távolság, ami fentebb a keletről érkezettek esetében olyan erősen mutatkozott meg. A legtöbb családos katonát a görögök között találjuk, arányuk megegyezik a keletről érkezettekével: 36,1%-os. Őket az albánok követik 22,7, majd a tráciaiak 20,6%-kal. A macedónoknál és a közelebből érkező bolgároknál és al-dunaiaknál 13,1–18,9%-os a családosok aránya. Az eddig felsorolt hat körzetre az is jellemző, hogy az ezekből katonának állók átütő többsége muszlim volt, az albánok, a tráciaiak és az al-dunaiak valamennyien. Muszlimságuk részben a tömeges áttérésből következett (a görögök és az albánok több mint fele új muszlim), részben az Anatóliából nyugatra tartó, szervezett vagy spontán népvándorlásnak tudható be; az áttelepedő kis-ázsiaiak szemében a katonáskodás természetes és kívánatos foglalkozás volt.

Más eset a szerbeké. Ők két körzetben vizsgálhatók: Szerbiában és a Dráva–Száva közén, amely ekkorra csaknem teljesen elszerbesedett. Pontosabban: a szerb többség mellett mindkét körzetben nagyszámú vlah etnikumú vagy jogállású népesség is élt. A várak gyengébb egységei, az *azabok* és a martalócok Észak-Szerbiából és a folyóközből kapták utánpótlásukat. A szerb–vlah katonaelem nagyjából harmada keresztényként állt szolgálatba, muszlim részüknek megint csak harmada friss áttért volt. A Szerbiából származók 20,3%-a, a folyóközből érkezők 16%-a volt családos, arányuk tehát itt is magasabb az átlagosnál. Ennek magyarázatát abban vélem megtalálni, hogy a szerbek–vlahok között sok volt az alkalmi katonáskodó, és annak is egyértelmű nyomai vannak, hogy a vlahok a náluk szokásos, évi váltásban szolgáltak.⁸ A szerbek–vlahok egy része tehát a katonáskodást nem hivatászerűen űzte, hanem némi pénzkereset és zsákmány reményében, illetve a törvényekben előírt váltásban szegődött el ideiglenesen a hódoltság váraiba; erre családos férfiak is vállalkoztak, esetleg úgy, hogy a családot otthon hagyták.

E mentalitás merő ellentétét a bosnyákok és a hercegovácok mutatják. Közismert, hogy az Oszmán Birodalom mindennemű intézményébe, a polgári és a katonai szervezetekbe ők – elsősorban a bosnyákok – épültek be a leggyorsabban és a legnagyobb tömegben, az iszlamizáció is náluk ragadta magával a legtöbb embert. Az 1554-es zsoldlista tanúsága szerint ez már olyan fokra jutott, hogy a hódoltsági várak bosnyák nemzetiségű katonáinak 95,6%-a volt muszlim (ebből 18,5% maga tért át, a többség már muszlim csa-

⁸ A várvédő egységek közül a főleg szerbekből álló *azabok* mozgása volt a legerősebb, ez minden őrség legfegyelmetlenebb csapatneme. A vlahok évi szolgálatváltását mutatja például, hogy a hidzsra 951. évének első napján, 1544. március 25-én Esztergom martalócai közé 51 új ember állt be, ebből 24-en a szolgálatot letevő katonák testvérei voltak. ÖNB MxT 568., p. 45-60.

lában született), a hercegovácoknak pedig 98,4%-a (ebből 20,2% új áttért). E két körzet ontotta azokat a fiatal férfiakat, akik – többségben családjuk másodszülött fiaiként – a birodalom katonai szolgálatát életre szóló hivatásnak tekintették. A gyermekkorból éppen kinőve álltak katonának, és kerültek a hadinéppel teletömött hódoltságba, amelynek várai korlátlan felvesőpiac-ként várták a vállalkozó szellemű ifjakat. 1554-ben a magyarországi török uralom kezdetén járunk, az ide szegődő fiatal bosnyákok és hercegovácok – összesen 1383 ember – zöme magányos: az előbbieknél csak 9,8%-a, az utóbbiaknak 8,2%-a volt családos. Ők abban is kitűntek, hogy a várőrségek legtöbbször becsült, legjobban fizetett csapatnemeibe igyekeztek, így a lovasok, a *fáriszok* utánpótlását elsősorban ők adták. Az, hogy a hódoltsági várak legénységében a 16. század közepén a lovasok között találjuk a legkevesebb családos katonát, részben a fiatal bosnyákok és hercegovácok túlsúlyával és mentalitásával magyarázható.

Az 1554. évi zsoldlistán kívül, amely információkban nagyon gazdag, akad három másik is, amelynek íroka a halott katonák neve mellé hol csak néhány várban, hol valamennyiben odaírta, hogy maradt-e utánuk árva. Az első 1553-ban készült, a második 1557–1558-as, a harmadik egy évvel későbbi, 1558–1559-es.⁹ A török várakban sűrűn arató halál nemcsak háborúk és portyák idején szedte áldozatait, hanem békeidőben is, hiszen az idő tájt a civilek között is igen magas volt a mortalitás. A természetes halál – így feltekezem – inkább az idősebb katonákat tizedelte, ezért e három zsoldlista adatai a gyermekesek magasabb arányát mutatják, mint az 1554. évi, amelyben a legfiatalabb katonák családi állapota is megjelenik, és erőteljesen alakítja a végeredményt.

A három listából kísértetiesen azonos végeredmény kerekedik ki, függetlenül attól, hogy hány várőrség adatait tartalmazza, ahogyan ezt az 1. táblázat mutatja.

1. Családos katonák aránya a hódoltsági várakban

Év	Várak száma	Halottak száma	Gyermektelenek száma (%)	Gyermekesek száma (%)
1553	6	79	57 72,2	22 27,8
1557–1558	17	509	384 75,4	125 24,6
1558–1559	3	87	66 75,9	21 24,1

Mindhárom évben a halottak háromnegyede volt gyermektelen, és egy-negyede után maradt árva. Az arány ismét csak igen különböző értékekből áll

9 ÖNB Mxt 643., Mxt 614., Mxt 633.

össze. Ezeket nyilván már sok véletlen tényező is alakítja, mert a legnagyobb őrségektől eltekintve a várankénti minta általában kicsi, sokszor csak néhány fős. Valamennyit az is számít, hogy néhány őrség legstabilabb csapatnemeit, a *müsztahfizokat* és a tüzéreket már nem zsolddal, hanem birtokjövedelemmel fizették, így ők kimaradnak a zsoldlistákból és a számításokból. A teljesség kedvéért felsorolom az adatokat.

A számok így követik egymást: a halottak száma – gyermektelenek/gyermekesek:

1553: Simontornya: 29 – 24/5. Ozora: 13 – 11/2. Tamási: 2 – 1/1. Döbrököz: 6 – 3/3. Endréd: 18 – 11/7. Veszprém: 11 – 7/4. – 1557–1558: Buda: 141 – 91/50. Pest: 58 – 50/8. Esztergom: 38 – 29/9. Szécsény: 30 – 24/6. Fülek: 24 – 19/5. Hatvan: 31 – 26/5. Szolnok: 41 – 38/3. Szentmiklós: 24 – 21/3. Szeged: 14 – 11/3. Fehérvár: 47 – 36/11. Simontornya: 9 – 5/4. Endréd: 8 – 2/6 (sic!). Ozora: 3 – 3/0. Tamási: 2 – 1/1. Döbrököz: 2 – 2/0. Koppány: 11 – 10/1. Pécs: 26 – 16/10. – 1558–1559: Esztergom: 40 – 31/9. Szécsény: 10 – 8/2. Fehérvár: 37 – 27/10.

Többször említettem már, hogy a legkevésbé a lovasok hajlottak a családalapításra, aminek egyik okát a soraikban túlsúlyban lévő bosnyákok–hercegovácok fiatalságában és feltörekvésében véltem megtalálni. A másik ok ezzel rokon. Az azabok mellett a lovasoknál volt legerősebb a mozgás: ők váltogatták leggyakrabban – nyilván fontosabb várat, magasabb zsoldot keresve – szolgálati helyüket, illetve, és ez még fontosabb, igyekeztek a várvédői szolgálatból magasabbra lépni, szpáhi-birtokot szerezni maguknak. Az állandó mozgás valószínűleg későbbre tolta a családalapítást. A három zsoldlistában összesen 151 elhunyt lovas (*fárisz*) szerepel, ebből 125 (82,8%) volt gyermektelen és 26 (17,2%) családos (összehasonlításul: az őrségek két legstabilabb csapatánál, a *müsztahfizok*nál és a tüzéreknek az arány hasonló az átlagoshoz: 77,4/22,6%). Megjegyzendő, hogy a legnagyobb várakban szolgált egy másik lovasegység is, az úgynevezett *gönüllüké*, amelyet minden más csapatnemnél messze magasabbra értékelték, és dupla zsolddal fizettek; tagjai zsoldjukon felül mellékkereseteket is szereztek pénzügyi vállalkozásokban. Ez a testület vélhetően zárva volt még oly törekvő sihederek előtt is, ide többéves múlttal lehetett bekerülni. A *gönüllük* magasabb kora és családalapításra elégséges jövedelme okozta, hogy körükben magas volt a családosok aránya: 1557–1558-ban 48 budai *gönüllü* halt meg, 26 után nem maradt árva, 22 után igen.

A várkatonaság családi állapotára vonatkozó, ismert forrásaink ezzel ki-merültek. Valamennyi az 1550-es évtizedben készült, így a török katonai megszállást megalapozó várkatonaság viszonyait mutatja. Biztosra vehetjük, hogy a várháborúk elülte, a védők állandó áthelyezésének és spontán, na-

gyon erős mozgásának csillapulta után a családoso^k részesedése is emelkedett, ezt azonban legfeljebb sejteni lehet, megragadni nem.

A temesvári kádi már többször emlegetett, 1652–1653-ban vezetett jegyzőkönyve 37 olyan, elsősorban hagyatéki, kisebbrészt mindenféle más ügyet tartalmaz, amelyben egy-egy család több generációja jelenik meg; az 1673–1674. évi karánsebesi–lugosi bírósági jegyzőkönyv további három ilyennel növeli a mintát. Az a 40 családfő, többségben férfiak meg néhány özvegy-asszony, aki végrendelkezett, örökölt, vett vagy eladott, éppen fele-fele arányban oszlott gyermeke^sekre és gyermektelen^sekre. Ez az arány már közelebb áll az elvárhatóhoz, hiányossága azonban, hogy a családfők nem csak a témánkat adó várkatonák közül valók. Van közöttük birtokos szpáhi, cukrász, ónozó, szellemi alkalmazott és természetesen több várkatona is, de leginkább olyan emberek, akiknek ismeretlen a foglalkozása. A 40 családfőből nyolcan voltak biztosan várvédők, négyen gyermektelenek, négyen családoso^k; a teljes azonosság a többiekkel nyilván a véletlen műve.

17. századi mintánk kicsi és kétségekkel teli, azt a feltételezést azonban alátámasztani látszik, hogy az idő előrehaladtával, a török berendezkedés stabilizálódásával a hódoltságban szolgáló várkatonák között is szaporodott a családoso^k száma.

Klára Hegyi

FAMILIES OF TURKISH CASTLE SOLDIERS IN THE MIDDLE OF THE 16TH CENTURY

Source conditions are very poor concerning marriages and wives of Turkish soldiers (i.e. Muslim soldiers of Bosnian, Serbian etc. origin) serving in Turkish Hungary. The exceptional but partial data of the pay-roll from 1558–1559 however suggests that a small part of soldiers left their wives in their home country, since they served as soldiers only temporarily. It was the cavalry-men who tended to marry the least often. It is much easier to trace children of soldiers, who are registered as heirs. One pay-roll of the Buda vilajet from 1554 lists all soldiers (3412) with their origin and closest kin. 15% of them had families with considerable differences between groups. For example the great majority of liberated captives rather lived alone, while 35% of soldiers coming from the Eastern part of the Ottoman Empire had families. 14,6% of the biggest group, soldiers from the Balkan (3101) had children. The study then investigates the ethnic sub-groups of Balkan soldiers. The most important observation of the study is that temporary soldiers (like Serbs) tended to leave behind their families, while professional ones (like Bosnians) stayed single or married late due to their ambitions to serve in the elite troops of the cavalry-man and acquire spahi-estates.

Deák Éva

Brandenburgi Katalin és Bethlen Gábor első találkozása

A dolgozat témája Brandenburgi Katalin és Bethlen Gábor első személyes találkozása. Erre a kassai esküvői ünnepségek keretében került sor; mind az erdélyi, mind a brandenburgi udvar részéről hosszú készülődés előzte meg. Röviden kitérek a másfél hónappal korábban Berlinben, a vőlegény távollétében kötött házasság körülményeire is.

A fejedelmi pár és kísérik találkozása, az üdvözlések és gratulációk ceremóniája volt a lakodalom első jelentős eseménye, mely közvetlenül a Kassára való ünnepélyes bevonulás előtt zajlott le. A vizsgálat tárgya a helyszín, a jelenlévők megjelenése, a találkozás ceremóniája és a gesztusok. Bár nem ez volt a lakodalom legjelentősebb aktusa – jóval nagyobb súlyú volt például a házasság ünnepélyes megerősítése –, az első benyomások meghatározóak lehetettek mind a házaspár, mind a vendéglátók és vendégek viszonyában.

A találkozás kapcsán érdemes megvizsgálni a források leírásainak hitelességét. A leírások helyenként megerősítik és kiegészítik egymást, máshol ellentmondóak. Az ellentmondások vezetnek ahhoz a kérdéshez: látták-e az esemény megörökítői, amiről beszámoltak, s ha igen, milyen messziről. A krónikások viszonyulása a szereplőkhöz szintén része a problémának. A vizsgált epizód leírásainak hitelessége azért is fontos, mert ugyanezek a források írják le az ünnepség többi eseményét.

Források

A kassai esküvői ünnepségek legfontosabb forrásai: 1. A braunschweigi hercegnő kíséretébe tartozó lovag naplója, mely Brandenburgi Katalin útját és a kassai esküvői ünnepségeket örökítette meg, február 17-től kezdve. Az írás címe *Bericht aus einem vertrewlichen Schreiben auß Gölnitz, in Ober-Ungarn gelegen, wie des Bethlehem's Beylager seine Entschafft genommen, unndt was darbey zu sehen gewest.*¹ A továbbiakban *Bericht*ként hivatkozom rá. 2. Az esemény után nem sokkal megjelent *Vmbständliche Relation deß Bethlehem Gabors*

¹ Bethlen Gábor's Hochzeitsfeier. Nach dem handschriftlichen Berichte eines Augenzeugen mitgetheilt von August Ingler. Deutsche Kulturgeschichte, Neue Folge 3(1874) 517–543.

mit der Chur-Brandenburgischen Princessin Catharina zu Cassa gehaltenen Beylagers² című nyomtatvány (a továbbiakban *Relation*). Ezt franciául is kiadták még ugyanabban az évben, *Le triomphe admirable observé en l'aliance de Bethleem Gabor Prince de Transilvanie, avec la Princesse Catherine de Brandebourg. Ensemble les magnifiques présens envoyez de la part de l'Empereur, du Roy d'Espagne, de l'Evesque de Cracovie et autres princes d'Allemagne et celui du grand Turc enuoyé par un Bacha* címmel.³ 3. Kemény János Önéletírásának a berlini lánykérésről és a kassai ünnepségekről szóló részei.⁴ 4. I. Miksa bajor választófejedelem követtségének jelentése.⁵ 5. Egy előre meghatározott szertartásrend: *Brandenburgi Katalin fejedelem-asszonynak Kassára való bevitele s menyegzőjekor való szertartásoknak rende*.⁶

Valamennyi publikált forrás, együtt azonban még nem vizsgálták őket. A *Bericht* kiadott változata hosszú részeket közöl az eredeti szövegből. A bajor követjelentés eredetileg latin nyelvű, melyből az általam használt szövegkiadás németre fordítva közöl válogatott részeket.

A szertartásrend célja a ceremónia rendjének előzetes meghatározása, a másik négy szövegé az események megörökítése volt. A források különböző műfajokat képviselnek. A *Bericht* napló. A napló rendszeres bejegyzésekkel – esetünkben naponta – nem sokkal megtörténtük után rögzíti az eseményeket.⁷ A naplókön belül a *Bericht* azok közé tartozik, melyek speciális körülmények között születtek – jelen esetben a házasság –, s e körülmény megszűntével a bejegyzések is megszűnnek. A szerző nevét nem tudjuk, csak azt, hogy a braunschweigi hercegné kíséretébe tartozott és lovag volt. A szöveg alapján a naplóíró kedvelte Katalint, Magyarországot pedig valószínűleg nem nagyon ismerte.

I. Miksa bajor választófejedelem követének beszámolója hivatalos célból született. A követtség vezetője Kurz von Senftenau gróf, tanácsúr és kamarás volt. A jelentést valószínűleg a követtség egy alacsonyabb rangú tagja írta,

2 Erstlich Gedruckt zu Wien bey Gregor Gelbhar und jetzt in Prag bey Paul Geste: im Jahr 1626.

3 A Paris, Chez Iean Martin, ruë de la vieille Bouclerie, à l'Escu de Bretagne. M.DC.XXVI.

4 Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 51–65.

5 Des kurbaierischen Abgeordneten Maximilian Kurz Freyherrn von Senftenau Bericht über die im März 1626. vollzogene Hochzeit Bethlen Gabor's Fürsten von Siebenbürgen. In: Zeitschrift für Baiern und die angrenzenden Länder 2(1817) 347–357.

6 Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Kiad. Radvánszky Béla. Bp. 1888. 219–223.

7 *Élisabeth Bourcier*: Les journaux privés en Angleterre de 1600 à 1660. Paris, 1976. 1–21.; *Paul Delany*: British Autobiography in the Seventeenth Century. London–New York, 1969. Introduction.; *Robert A. Fothergill*: Private Chronicles. A Study of English Diaries. London, 1974. 3–21.; *Steven E. Kagle*: American Diary Literature 1620–1799. Boston, 1979. 15–24.; *K. Eckhard Kuhn–Osius*: Making Loose Ends Meet. Private Journals in the Public Realm. German Quarterly 54(1981) 166–176.; *William C. Spengemann*: The Forms of Autobiography. New Hawen and London, 1980. XI–XIII.

mivel a követről végig egyes szám harmadik személyben szólt.⁸ A választó-fejedelemség a harmincéves háborúban a katolikus oldalon állt, ez hozzájárulhatott a szöveg kritikus hangvételéhez. Instrukciója szerint a követnek késve kellett volna érkeznie, ez csak azért nem sikerült neki, mert az esküvő is csúszott. A követjelentés nagy hangsúlyt fektet a diplomáciai szempontból fontos részletekre, részletesen leírja a vendégek rangját, kíséretét és az ajándékok értékét.

A nyomtatott fesztiválkönyvek célja a szélesebb közönség tájékoztatása volt. Gyakran a hivatalos propaganda részét képezték, az ünnepélyt rendező uralkodó nagyságát hirdetve.⁹ A *Relation*nak is a nagyközönség tájékoztatása volt a célja. Az, hogy több helyen is megjelent (Prágában, Bécsben és Augsburgban), sőt franciára is lefordították, arra utal, hogy széles európai publikumnak szánták. Az ünnepély látványosságait és a fejedelem gazdagságát hirdető, propagandisztikusnak is mondható részek mellett azonban kritikai megjegyzéseket is tartalmaz a szöveg. A szerzőt itt sem ismerjük. Az ő esetében a legnehezebb eldönteni, mi az, amit saját szemével látott a lakodalomból, illetve mennyire pontosak az értesülései.

Kemény János *Önéletírása* több mint húsz évvel az esküvő után született. Mégis meglepően pontosan emlékezett az eseményekre, leírásait más források is megerősítik. Kemény a lakodalom idején tizenkilenc éves udvaronc volt, ennek ellenére több helyzetben is fontos szerepet játszott. Tagja volt a bécsi és brandenburgi lánykérő küldöttségnek. Mivel már ismerte a brandenburgiakat, őt küldték Sziléziába az útközben megbetegedett menyasszony állapotára felől érdeklődni, s ő közvetített a bajor és a brandenburgi követ rangvitája során. Katalinhoz azonban látványosan negatív volt a viszonyulása. Ez későbbi eseményekkel magyarázható: a fejedelemnő rövid uralkodása során Kemény az ellentábor aktív tagja volt.¹⁰ Nem meglepő tehát, hogy az esküvő kapcsán sem írt jót a menyasszonyról, inkább Bethlen személyére koncentrált.

Esküvő a vőlegény távollétében

Az Erdélyi Fejedelemség növekvő nemzetközi szerepe jelentős részben a harmincéves háborúban való sikeres részvételének köszönhető.¹¹ Bethlen Gábornak a második házasságára vonatkozó ambiciózus tervei is mutatják a

8 Des kurbaierischen Abgeordneten i. m. 350.

9 Jörg Jochen Berns: Die Festkultur der deutschen Höfe zwischen 1589–1730. Eine Problemskizze in typologischer Ansicht. *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 65(1984) 295–311.; Helen Watanabe O’Kelly: Festival Books in Europe from Renaissance to Rococo. *The Seventeenth Century* 3(1988) 181–201.; Mara R. Wade: Festival Books as Historical Literature. *The Reign of Christian IV of Denmark. The Seventeenth Century* 8(1992) 1–14.

10 Bánki Judit: Brandenburgi Katalin az Erdélyi Fejedelemségben. *TSz* 36(1994) 311.

11 Péter Katalin: A fejedelemség virágkora. In: Erdély története. II. 1606–1830. Szerk. Makkai László–Szász Zoltán. Bp. 1986. 633–687.

fejedeleme az az igényét, hogy a nyugat-európai uralkodók magukkal egyenrangú politikai szereplőként kezeljék. Első felesége, Károlyi Zsuzsanna halála után (1622) Cecília Renáta Habsburg főhercegnőt kérte feleségül. Miután a császári udvar visszautasította, a Hohenzollern családból származó Katalinnak, György Vilmos (1595–1640) brandenburgi választófejedelem húgának kezét kérte meg.

Katalin szülei János Zsigmond (1572–1619) brandenburgi választófejedelem és Anna porosz hercegnő (1575–1625) voltak. A Berlin melletti Cölln an der Spree-i fejedelmi udvarban nevelkedett, és gyermekként gyakran volt anyai nagyszülei vendége a königsbergi udvarban.¹² Nővére, Mária Eleonóra Gusztáv Adolffal kötött házassága után több mint két évet élt a stockholmi királyi udvarban is.¹³ Paul Strassburg svéd követ 1632-ben Erdélyből írt jelentésében így dicsérte Katalin erőit: édesanyja keménykezű nevelésének köszönhetően bővében volt a fejedelmi hölgyekhez illendő erényeknek. Ennek következtében a legnagyobb európai uralkodók versengtek a kezéért, míg végül Erdélybe, a főméltóságú Gábornak adták.¹⁴ Levéltári források is alátámasztják, hogy nem az erdélyi fejedelem volt Katalin első kérője: tárgyalások folytak egy orosz nagyherceggel kötendő házasságról is, ezek azonban 1623-ban eredménytelenül zárultak.¹⁵

Katalin és Gábor házassága azt is jelezte, hogy a fejedelem folytatja korábbi, Habsburg-ellenes külpolitikáját. A frigy létrejöttében fontos szerepet játszott a Hohenzollernnek angol rokonsága (György Vilmos felesége V. Frigyes cseh király húga volt, Frigyes felesége pedig Stuart Erzsébet). Bethlen a házassággal számos protestáns uralkodóval, többek közt IV. Keresztély dán királlyal, Gusztáv Adolf svéd királlyal és V. Frigyeszel is rokonságba került. Nem sokkal később Erdély hivatalosan is csatlakozott a hágai unióhoz.¹⁶

A fejedelem nem utazott el Berlinbe, hogy személyesen legyen jelen az esküvőn. A vőlegény távolmaradása, a *per procuram* vagy *per procurationem*

12 Rita Scheller: Die Frau am preußischen Herzogshof (1550–1625). Köln–Berlin, 1966. 173.

13 Helga Schult: Katharina von Brandenburg – zweite Gemahlin Gábor Bethlens. (Előadás a Bethlen Gábor születésének 400 éves évfordulójára rendezett konferenciáról; kézirat.) Köszönöm a szerzőnek, hogy munkáját használhattam.

14 Relatio Pauli Strasburgi de Catharina vidua principis Bethlen Gabor (an Gustav Adolf). In: Alexander Szilágyi: Georg Rákóczy I. im dreißigjährigen Kriege 1630–1640. Mit Urkunden aus schwedischen und ungarischen Archiven. Bp. 1883. 46 f.

15 Altere Remissionszettel über noch im Königl. Staats-Archiwe befindliche Acten betr. die projectirte Moscovitische Heirath (1623) der Markgräfin Katharina v. Brandenburg, die gleichfalls projectirte Vermählung derselben mit dem Prinzen Wladislaus von Polen (1630) und ihre mit dem Herzoge Franz Karl zu Sachsen-Lauenburg vollzogene Vermählung (1639). GStA PK Brandenburg Preußisches Hausarchiv (BPH), Rep. 33, W. Nr. 68.

16 Péter Katalin: Két sógor. Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor. História Plusz(2004) 9–12.; Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Bp. 1983. 221–223.

kötött házasság nem volt szokatlan a közép- és kora újkori uralkodóknál.¹⁷ Aragóniai Beatrix és Hunyadi Mátyás házasságát Nápolyban kötötték meg 1476-ban, a vőlegényt megbízottja képviselte.¹⁸ A 17. század elején így házasodott Eleonora Gonzaga és II. Ferdinánd (1622), a későbbi III. Ferdinánd és Mária infánsnő (1631),¹⁹ IV. Keresztély fia és örököse és Magdaléna Sybille, János György szász választófejedelem leánya (1634).²⁰ Báthory Zsigmond és Mária Krisztierna házasságát is a vőlegény távollétében kötötték Grazban, 1595-ben.²¹ Ugyanakkor ellenpéldákat is szép számmal találhatunk. VI. Jakab skót király (később I. Jakab néven angol király is), bár nem tervezett elutazni Anna dán királylányhoz, miután menyasszonya flottája viharba került a norvég partoknál, azonnal Oslóba sietett hozzá (1589).²² V. Frigyes elutazott Angliába Stuart Erzsébethhez, s a látványos esküvői ünnepségsorozat már itt kezdetét vette (1613).²³ Gusztáv Adolf a háborús helyzet ellenére is személyesen látogatott el a brandenburgi fejedelmi udvarba, hogy megkerje Katalin nővére, Mária Eleonóra kezét 1620-ban.²⁴

1625 nyarán, miután a császári rokonsággal kapcsolatos tervek végleg megghiúsultak, Bethlen követi Bécsből egyenesen a brandenburgi választófejedelem udvarába mentek lánykérőbe.²⁵ Katalin szeptember 16-án személyesen közölte a követekkel beleegyezését.²⁶ A házassági szerződést György Vilmos október 6-án Cölln an der Spree-ben írta alá, erdélyi részről Mikó Ferenc és Kovacsóczy István voltak az aláírók.²⁷ A szerződés szokatlan eleme volt, hogy Bethlen örökös nélküli halála esetére utódjává tette feleségét.

17 Karl-Heinz Spieß: Unterwegs zu einem fremden Ehemann. Brautfahrt und Ehe in europäischen Fürstenhäusern des Spätmittelalters. In: Fremdheit und Reisen im Mittelalter. Hg. von Irene Erfen-K.-H. Spieß. Stuttgart, 1997. 17–36.

18 Estók János: Királynék könyve. Magyarország királynői, királynéi, kormányzónéi és fejedelemasszonyai. Bp. 2000. 86.

19 Herbert Seifert: Der Sig-prangende Hochzeit-Gott. Hochzeitfeste am Wiener Hof der Habsburger und ihre Allegorik 1622–1629. Wien, 1988. 9–18.

20 Mara R. Wade: Triumphus Nuptialis Danicus. German Court Culture and Denmark. The "Great Wedding" of 1634. Wiesbaden, 1996. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 27.)

21 Szádeczky Lajos: Régi erdélyi lakodalmakról. Kolozsvár, 1899. 4.

22 Povl Abrahamsen: Königliche Hochzeit. Szenarie und Hintergrund. Kopenhagen, 1967. 13.

23 Frances Yates: A Royal Wedding: The Marriage of Princess Elizabeth with the Elector Palatine. In: *Uő: The Rosicrucian Enlightenment*, Routledge, 1993. 10.; J. R. Mulryne: Marriage Entertainments in the Palatinate for Princess Elizabeth Stuart and the Elector Palatine. In: *Italian Renaissance Festivals and their European Influence*. Ed. by J. R. Mulryne–Margaret Shewring. Lewiston–Queenston–Lampeter, 1992. 173–196.

24 Günter Barudio: Der Teutsche Krieg 1618–1648. Frankfurt am Main, 1988. 151–153.

25 Kemény J.: Önéletrása i. m. 50–58.

26 Friedrich Krüner: Bethlen Gábor, Fürst von Siebenbürgen. In: *Historische Zeitschrift* 58(1887) 33.

27 Bethlen Gábor házassága Brandenburgi Katalinnal. Közli Szabó Gyula. In: *TT* 4(1888) 656–663.

A menyasszony és a vőlegény a jegyesség ideje alatt követek útján érintkeztek. Katalin egy válaszleveléből kiderül, hogy leveleztek is. Igaz, a levél elég általános, kimerül a szokásos udvariassági formulákban.²⁸ Az erdélyi esküvői követség főúri tagjai Rákóczy György, Károlyi Mihály, Mikó Ferenc és Kassai István voltak. A fejedelem azzal is megbízta a követeket, hogy illően üdvözljék nevében mátkáját.²⁹ Az 1626. január 12-ei berlini esküvőn Rákóczi György képviselte a vőlegényt a ceremónián.³⁰ A templomi esküvő után Katalin és Rákóczi rövid ideig nyilvánosan üldögéltek egy ágyon, a házasság elhalását szimbolizálva ezzel. Kemény János így foglalta össze Rákóczi szerepét: „fejedelem képét repraesentálta az solennitásban, és mind az juramentumot deponálta, s mind az matrimoniumnak külső árnyékát véghezvitte az fejedelemasszonnyal ágyra kevés ideig ülésekkel”.³¹

Berlinben csak kisebb ünneppsorozat követte az esküvőt. A menyasszony és vendégei az erdélyi követekkel együtt négy nap múlva, január 16-án már útnak is indultak Kassa felé. A pompás menet hatvan kocsiból állt, vezetője és az örömapa képviselője Adam Schwarzenberg gróf, a fejedelemiség meghatározó politikusa volt. A vendégek utazási költségeire harmincötezer birodalmi tallért kapott kézhez, melyet kevesebb, mint háromszáz tallér híján el is költöttek.³² Mivel Katalin édesanyja előző évben meghalt, örömanyaként nővére, Anna Zsófia braunschweigi hercegné kísérte el.

Szállásról az út elején a választófejedelem, későbbi részén a vőlegény gondoskodott előre. A menyasszony biztonságos utazását Bethlen aggódva készítette elő. Attól tartott ugyanis, hogy a császáriak esetleg az utak lezárásával, vagy más erőszakos módon, próbálják megakadályozni a házasság végső megerősítését. Legalábbis a fejedelem konstantinápolyi követe ezzel magyarázta urának a Habsburg császár felé tett gesztusait az angol követnek.³³ Az utazást ilyen akadályok nem nehezítették, ennek ellenére nem ért

28 GStA PK BPH Königliche Haus-Archiv, Rep. 33, W. Nr. 62. fol. 128–130.

29 Adatok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. Közli Szilágyi Sándor. *Értekezés a Történeti Tudományok Köréből* II. 8. szám (1872–1873) 72., 74.

30 Az udvari anyakönyvbe a következő bejegyzés került: „Um 12ten Januarii 1626 ist auf dem Churfürstlichen Hause getraut worden, des Durchlauchtigsten Fürsten Herrn Herrn Gabriel, des heil. Röm. Reiches und in Siebenbürgen, Herr etzlichen Antheill in Königreich Hungarn, Graf der Székler und Herzog zu Oppeln und Ratibor, Herr Abgesandter mit der Durchlauchtigsten, Hochgeborenen Fürstin Fräulein Katharina, Markgräfin von Brandenburg.” Idézi: C. von Bardeleben: *Die Tochter eines brandenburgischen Kurfürsten Herrscherin von Siebenbürgen*. Der Deutsche Herold. Zeitschrift für Waffen- Siegel- und Familienkunde 47(1916) 157.

31 Kemény J.: *Önéletrása* i. m. 58.

32 Geld Beschreibung der Siebenbürgischen Reise, Anno 1626. GStA PK BPH Rep. 33, W. Nr. 65. fol. 169–194.

33 The negotiations of Sir Thomas Roe, in his embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628 inclusive: containing a great variety of curious and important matters, relating not only to the affairs of the Turkish Empire, but also to those of the other states of Europe,

a brandenburgi násznép Kassára a lakodalom tervezett időpontjára (február 22.). A menyasszony ugyanis útközben Boroszló közelében megbetegedett, s emiatt kényszerpihenőt kellett tartaniuk.

Az országhatárnál Bethlen hű embere, Illésházy Gáspár 150 huszár kíséretében, latin beszéddel fogadta Katalint és kíséretét.³⁴ Illésházy és Rákóczy György is várában látta vendégül a menyasszonyt Kassa felé vezető útján. A találkozást megelőző szállással kapcsolatban az előzetes szertartásrend úgy rendelkezett, közel legyen a városhoz, „hogya az utolsó napra egy vagy két mérföldnél többet hátrahagyni ne kelljen, minthogy lehetetlen, hogy az utolsó napon siessünk”. Azt is kérte, hogy Bethlen kényelmes helyet válasszon a fejedelemszony éjszakai szállásának.³⁵ Az adat, mely szerint február 27-én már Eperjesen éjszakáztak,³⁶ arra utal, hogy az utolsó napra valóban nem maradt hosszú út. Március 1-jén értek Kassára.

Az ünnepség előkészületei

Az uralkodói esküvők a kor legfontosabb társadalmi és diplomáciai eseményei közé tartoztak. Különleges alkalmat nyújtottak az ország és a fejedelemség nagyságának hangsúlyozására, azaz a reprezentációra. Az ünnepi környezet gondos kialakítása, a fontos és kevésbé fontos szereplők megjelenése, a fényűző lakomák, rendezvények (bálok, lovagi torna) és egyéb látványosságok (tűzijáték, a fejedelem kiállított kincstára) emelték az esemény fényét.

Az előkészületeket dokumentálja Bethlen vásárláskönyve. A könyv dátummal is ellátott, részletes bevásárlólistákat tartalmaz, árral együtt. A vásárolt áruk szinte mind luxuscikkek, általában drága textíliák, ékszerek vagy külföldről hozott élelmiszer-különlegességek. Bár a forrás biztosan nem tartalmazza Bethlen összes ilyen jellegű kiadását, a kiadásokat mégis érdemes évenként összeadni. Az egyes évek kiadásainak összege azt mutatja, a fejedelem az esküvőt megelőző évben, 1625-ben minden addigi és azután következő dokumentált évhez képest többet költött luxuscikkekre: 158 255 forintot, 45 426,2 tallért és 2833,25 aranyat.³⁷ Ez több mint négyszerese volt felső-magyarországi jövedelmeinek.³⁸

in that period; his correspondences with the most illustrious persons... and many useful and instructive particulars... Now first published from the originals. London, 1740. 452–455., 479.

34 Ennek előkészítéséről: Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 1619–1629. Kiad. Szádeczky K. Lajos. Bp. 1915. 80–82.

35 Brandenburgi Katalin fejedelemsasszonynak i. m. 219.

36 Bethlen Gábor's Hochzeitsfeier i. m. 326.

37 *Radvánszky B.*: Bethlen Gábor i. m. 99–122.

38 *Péter K.*: A fejedelemség virágkora i. m. 683.

A lakodalmi ünnepségnek a felső-magyarországi Kassa adott otthont. Az előkészületek a város részéről is komoly erőfeszítésekkel jártak. A falakat és kapukat „fejedelmi módon” hozták rendbe, az utcákat, különösen az ünnepségek helyszínét nagy gonddal takarították ki.³⁹ Bethlen személyesen felügyelte az előkészületek utolsó szakaszát, ezért már hetekkel a lakodalom előtt Kassára érkezett. Az eseménysorozat első színhelye a fejedelmi pár és a két küldöttség találkozására kijelölt, város előtti mező volt.

A mezőn három sátrat állítottak fel. A menyasszony és a vőlegény ezek előtt találkozott, majd a fontosabb résztvevőkkel bevonultak a sátrakba. A sátrakat valamennyi leírás megemlíti. Kemény röviden annyit mond, „felvont igen friss sátorok” voltak, a *Relation* vörösnek, a bajor és a braunschweigi krónikás zöldnek írják. Ez utóbbi forrás a sátor belsejét is részletesen leírja: mindenféle színekkel hímzett, Konstantinápolyban készítették, s két napba is beletelik, míg az ember kielégítően megszemléli. A berendezés egy asztal és két szék volt, a földön a legszebb perzsiai szőnyegek, azokon jártak.⁴⁰

A sátrak kapcsán vetődik fel először a kérdés, tanúink mit láthattak az általuk leírt helyszínekből és eseményekből. Legrészletesebben a *Bericht* számol be a találkozásról. Szerzője azt is leírja, a fontosabb szereplők hogyan helyezkedtek el egymáshoz képest a találkozás pillanatában, s ő maga hol állt. Mint a német vendégek egyike, elég fontos volt ahhoz, hogy a sátorba is bemehessen. Ez utóbbi vonatkozik a bajor követjelentés szerzőjére is, de az ő leírása rövidebb. Kemény a sátorban történetekről csak annyit tud mondani, hogy a fejedelem és a fejedelemasszony „menének sátorokban az nevezetes személyekkel mindkét részről”. Ezzel azt is jelzi, hogy ő nem volt közöttük. A *Relation* szerzőjének közelléte, illetve jelenléte kapcsán merül fel a legtöbb kérdés. A sátrakról például azt írta: sok drága sátor volt felállítva. Ez még értékelhető kis túlzásként. De vörösnek írta a sátrat, amibe a két fejedelmi személy bevonult, sőt leírása azt a látszatot kelti, mintha a pár kettesben maradt volna a sátorban. A zöld szín valószínűbbnek látszik: ketten is ilyennek írták le. Ezen túl tény, hogy a zöld a korabeli esküvőkön fontos szerepet játszott, például a menyasszony ruhája is fehér vagy zöld volt az erdélyi főúri lakodalmakon.⁴¹

A résztvevők

Az első találkozás a házasfelek szempontjából is meghatározó lehetett. Követek és levelek útján érintkeztek ugyan ezt megelőzően is, de ekkor látták egymást először. Az esküvő idején Bethlen kétszer annyi idős volt, mint

39 Kassa város jegyzőkönyvei. Idézi: *Kerekes György*: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–29. Kassa, 1943. 43.

40 Bethlen Gábor's Hochzeitsfeier i. m. 527.

41 *Apor Péter*: Metamorphosis Transylvaniae. Bukarest, 1978. 106.

menyasszonya. Külseje nem mondható előnyösnek: nagy fej, amit egy leveleben maga is megemlít,⁴² széles száj és őszülő szakáll.⁴³ A korabeli magyar divatnak megfelelően üstököt viselt, azaz haját egészen rövidre vágatta, csak a fejtetőn hagyott meg egy nagyobb tincset.⁴⁴ Keleties külseje szokatlan lehetett a német hölgyeknek. A *Bericht* egy megjegyzése szerint meg is rémültek, amikor Bethlen kezét nyújtotta nekik.⁴⁵

Ugyanakkor nagy figyelmet fordított környezete fejedelmi kialakítására, megjelenésére és öltözetére. Az esküvő pedig az öltözködés szempontjából is kiemelkedő alkalom volt. Bethlen végig magyar ruhában volt. Kemény és a braunschweigi hercegnő kíséretének tagja is leírta a vőlegény ruháját, a két leírás megerősíti, illetve kiegészíti egymást. A találkozás napján virágos fehér vont ezüst köntöst, hasonló anyagból készült, barnás színű finom szőrmével (nyusztal vagy cobollyal) gazdagon díszített mentét és sárga csizmát viselt. Barna bársonysüvege is prémezett volt, ezen túl kócsag- és darutollak is díszítették, valamint egy látványos gyémántos ékszer.⁴⁶ Megjelenését méltóságteljesnek, külsejét fejedelminek írta le tanúnk.⁴⁷

A menyasszony huszonnégy éves volt, a kortársak egybehangzó véleménye szerint igazi szépség. A *Relation* ugyan megjegyezte, hogy a hercegnő nem volt magas termetű, de aztán nagyon szép termetét s étellel teli arcát hangsúlyozta.⁴⁸ Don Diego de Estrada, Bethlen ceremóniamestere így írta le Katalin külsejét: „a bőre hófehér, a szeme és a homloka gyönyörű; a szája enyhén duzzadt volt és lefittyedő, mi is az Ausztriai Házvaló rokonságáról árulkodott”.⁴⁹

A menyasszony megjelenése legalább akkora fontossággal bírt az esküvőkön, mint a vőlegényé.⁵⁰ Arról, hogy Katalin mit viselt ezen a napon, sajnos nem maradt fenn leírás. Ő is egyik legelegánsabb ruháját kellett, hogy viselje, ami azonban valószínűleg kevésbé volt díszes, mint amit másnap, az eskü ünnepélyes megerősítéséhez vett föl. Az egyházi szertartás napján (március 2.) mélyen dekoltált, különböző színű virágokkal díszített aranyos

42 Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 355.

43 Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m. 160.

44 *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Bp. 1898. 421. *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Bethlen Gábor metszet-arcképei. *Folia Historica* 8(1980) 33–51.

45 „Wie er zum Frawen Zimmer kommen, bott er Ihnen die Handt, die seindt vor Ihme sehr erschrocken.” Bethlen Gábor’s Hochzeitsfeier i. m. 528.

46 Bethlen Gábor’s Hochzeitsfeier i. m. 527. *Kemény J.*: Önéletírása i. m. 61–62.

47 „...gewiss, das er eine gravitetische Perschon unndt Majestetisch Ansehen hat” In: Bethlen Gábor’s Hochzeitsfeier i. m. 528.

48 Umbständliche Relation i. m. A III.

49 Don Diego de Estrada visszaemlékezései Bethlen Gábor udvarára. In: Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 520.

50 *Patricia Allerston*: Wedding finery in sixteenth-century Venice. In: *Marriage in Italy, 1300–1650*. Ed. by Trevor Dean–K. J. P. Lowe. Cambridge, 1998. 30.

fehér szövetből készült ruhát viselt, gyémántos fejdísszel és gyémánt nyakláncsal. Többméteres uszályát négy fehérbe öltözött udvarhölgye tartotta.⁵¹

A látványhoz a főszereplők megjelenésén túl a vendégek, kíséretük és a nagyszámú szolgaszemélyzet színpompás öltözéke is hozzájárult. Schwarzenberg grófnak az esküvőre hozott ruhatárát a *Relation* 50 000 birodalmi tallérra becsüli.⁵² A német vendégeket György Vilmos levélben kérte, hogy egyrészt legünnepélyesebb ruhájukban jelenjenek meg, másrészt fejenként két, ezüsttel vagy fehér selyemmel vegyes ezüsttel szegett, vörös libériába öltöztetett szolgáról is gondoskodjanak.⁵³ S ez az első ismert alkalom, amikor a brandenburgi gárda a később híressé vált egyenruháját, a fehér selyemmel szegett kék kabátot viselte.⁵⁴

Az erdélyi csapatok természetesen nagyobb, többezres létszámban – a *Relation* szerint jóval több mint tízezren – voltak jelen a kassai mezőn. A források a hajdúk kék és a német csapatok vörös ruháját említik meg.⁵⁵ A német gyalogok ruhájának vörös színét és az udvari gyalogok kék egyenruháját a szakirodalom is megerősíti.⁵⁶ A braunschweigi hercegnő kíséretének tagja főleg a megjelenés keleties elemeire csodálkozott rá, megemlítette a hajdúk sárga lábbelijét és bajuszukat is. Legkülönösebbnek a magyar nemes katonák által viselt ritka állatbőröket találta, illetve azt, hogy minden lándzsa végén zászló volt.⁵⁷

A találkozás ceremóniája

A családtagok mellett a két fejedelemség nemessége, magyarországi főnemesei, az európai udvarokat képviselő diplomaták és ezek nagyszámú kísérete, az erdélyi és magyarországi városok követei is jelen voltak az eseményen. A fontosabb szereplők egymáshoz képesti elhelyezkedése a ceremóniákon nagy jelentőséggel bírt, a rangsorrend kérdéskörének része volt. Ugyanilyen jelentőséggel bírtak a megszólítás és az érintkezés különböző gesztusai, mint a kalapemelés – annak hossza, gyakorisága, esetleg végig fe-

51 Bethlen Gábor's Hochzeitsfeier i. m. 531.

52 Umbständliche Relation i. m. A III.

53 Idézi: Georg Schuster: Eine brandenburgische Prinzessin auf dem siebenbürgischen Fürstenthron. Hohenzollern-Jahrbuch, 1901. 123.

54 Marksteine. Eine Entdeckungsreise durch Brandenburg-Preußen. Eröffnungsausstellung des Hauses der Brandenburgisch-Preußischen Geschichte, 18. August–11. November 2001. Teil der Gemeinsamen Landesausstellung Berlin und Brandenburg-Preußen/2001. Henschel, 2001. 133. Oskar Schwebel: Kulturhistorische Bilder aus der Deutschen Reichshauptstadt. Berlin, 1882. 307.

55 Umbständliche Relation i. m. A II/b.

56 B. Szabó János–Somogyi Győző: Az erdélyi fejedelemség hadserege. Bp. 1996. 81.

57 Bethlen Gábor's Hochzeitsfeier i. m. 526.

detlen fejjel állni –, a meghajlás, a kézfogás vagy a csók.⁵⁸ Ezek közül a csók és a kézfogás gesztusa a gyűrűváltáshoz hasonlóan fontos része volt az eljegyzési ceremóniának, s részévé vált a házasság szertartásának is.⁵⁹

A rangsorrend állandó probléma volt az állami és diplomáciai eseményeken, s az elsőbbség feletti viták is visszatérő incidensnek számítottak a korokban.⁶⁰ Jó példa erre a német birodalmi gyűléseken gyakori rangvita,⁶¹ ami azért is érdekes számunkra, mert a gyűlésen uralkodó sorrend fontos érv volt a bajor és a brandenburgi követ elsőbbségről folytatott kassai vitájában.

A rangsorrend tehát fontos témája volt a diplomáciai eseményekről tudósító forrásoknak. Az esküvőre érkező bajor követ utasítása is tartalmazza, hogy az ilyen jellegű incidenseket gondosan jegyezze föl.⁶² Az esküvő forrásai közül a *Bericht* számol be legrészletesebben a sorrendről, leírva az egyes szereplők elhelyezkedését a főbb eseményeken: a szertartások kapcsán, hogy ki hol állt, az étkezések alkalmával az ülésrendet.

Látványos incidens zajlott le a bajor és a brandenburgi követ között, amikor Bethlen és a már Kassára ért vendégek kilovagoltak a német nászmenet elé. A bajor követ már Bethlen társaságában volt, a brandenburgi most érkezett, s mindkettő elsőbbséget kívánt volna a másik előtt. A két menet emiatt több órát várakozott egymástól nem messze a Hernád két oldalán. Kemény János részletesen írt az esetről, mert ő volt a közvetítő a két delegáció között, legalább négyszer lovagolva oda-vissza. A bajor követ „az imperialis sessióban elsőbb lévén az brandenburgusnál, itt is azt kívánta”; Schwarzenberg pedig azzal érvelt, hogy ő az örömapát képviseli, s ezért neki jár az elsőbbség. Végül a brandenburgi álláspont győzött.⁶³

A két menet végre találkozhatott, ekkor azonban formálisan még nem üdvözölte egymást a fejedelmi pár, a vőlegény végig a menyasszony hintója

58 Edward Muir: *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge, 1997. 125.; Kirill Petkov: *The Kiss of Peace. Ritual, Self and Society in the High and Late Medieval West*. Leiden–Boston, 2003.; Herman Roodenburg: *The 'hand of friendship': shaking hands and other gestures in the Dutch Republic*. In: *A Cultural History of Gestures*. Ed. by Jan Bremmer–H. Ithaca Roodenburg. New York, 1992. 154. William Roosen: *Early Modern Diplomatic Ceremonial: A Systems Approach*. *The Journal of Modern History* 52(1980) 452–476. passim.

59 August Nitschke: *Bewegungen in Mittelalter und Renaissance: Kämpfe, Spiele, Tänze, Zeremoniell und Umgangsformen*. Düsseldorf, 1987. 28.; 'Marriage' In: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Ed. by James Hastings. New York, 1928. 436.; Nicolas James Perella: *The Kiss Sacred and Profane. An Interpretative History of Kiss Symbolism and Related Religio-Erotic Themes*. Berkeley–Los Angeles, 1969. 41.

60 Benda Kálmán: *Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában*. Századok 140(1981) 725.

61 Barbara Stollberg-Rilinger: *Zeremoniell als politisches Verfahren. Rangordnung und Rangstreit als Strukturmerkmale des frühneuzeitlichen Reichstags*. In: *Neue Stücke zur frühneuzeitlichen Reichstagsgeschichte*. Hg. von Johannes Kunisch. Berlin, 1997. (*Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft, 19.) 91–132. passim.

62 Des kurbaierischen Abgeordneten i. m. 350.

63 Kemény J.: *Önéletírása* i. m. 62.

mellett lovagolt. A találkozásra kijelölt mezőre érve Bethlen a sátrak mellett, lóháton várta a brandenburgi küldöttséget. A mező emberekkel volt teli; az erdélyi csapatok kétoldalt felsorakoztak, a német vendégek – nagyon lassan – közöttük vonultak.

Eközben szórakoztató epizódokat is megfigyelhettek, számos lovat, vágta-zót és néhány felbukó lovast is láthattak. A sátrak közelében egy török mutatványos mulattatta a közönséget; furcsa színes fejedőt, a hátán pedig sas-szárnyakat viselt. Leszállt a lováról, és lábánál fogva földhöz vágta. Az állat elterült a földön mintha halott lenne, gazdája pedig a hasára ült, sőt ugrált is rajta. Végül rákiáltott, mire a ló felugrott, ő pedig nyeregbe szállt. Fontos szerepet játszott Bethlen udvari bolondja, aki tisztjének megfelelően⁶⁴ furcsa ruhába öltözve lovagolt a nép között.⁶⁵ A vendégek érkezését a látványelemeken túl nagy zenebona is kísérte: sípok és dobok hangja, kiáltások.

Az előzetes szertartásrend így rendelkezik a találkozásról: „Miután a fejedelem megérkezend és lováról leszálland, a brandenburgi választó fejedelem követe mindenk előtt kiemeli a kocsiból a fejedelem asszonyt, mire a fenséges fejedelem először is a fejedelem asszonynak, azután ennek nővérének és utoljára a brandenburgi választófejedelem követének kezét nyujtandja és a fejedelem asszonyt magyar nyelven, eljegyzett feleségének nevezendi, mit hogy a körülálló németek megértsenek, ő fensége cancellárja latinul fog ismételni és magyarázni nemcsak, de sőt bővebben ki is fejtendi ő fensége szándékát. Ezek után valaki a brandenburgi választó fejedelem titkos tanácsosai közül a most történeteket kivonatilag, nem fenhargon, csak úgy, hogy a fejedelem asszony megértse, németül magyarázza meg ő fenségének, ki is, azt mit felelni kíván, elmondván, feleletét ugyan azon tanácsos ő fenségének a fejedelemnek latinul nyilván s fenhargon elmondja; hogy ezek mennél pontosabban és gyorsabban vitethessenek végbe, óhajtandó, hogy ezen üdvözlés vagy megszólítás tartalma velünk minél előbb közöltessék.”

A *Bericht* szerint Bethlen ezzel szemben megvárta, míg menyasszonyát kisértik a kocsiból, csak azután szállt le a lováról. Azt is feljegyezte, hogy ekkor a trombitások az „Ich will mihr mein Gretlein woll selber heimführen” kezdetű dalt fújták, amin a fejedelem elnevette magát.⁶⁶

A források ellentmondásosan nyilatkoznak arról a fontos epizódról, amikor Katalin és Gábor először álltak egymással szemben. A fentebb idézett ceremóniarend szerint a vőlegény kezét nyújt a menyasszonynak. Ezt Kemény leírása is megerősíti, aki szerint ekkor „fogának kezét és adának csókot egymásnak”.⁶⁷ A *Bericht* hasonlóan írja le az eseményeket: a fejedelem

64 Bernd Evers: Einführung. In: *Uő: Narren. Porträts, Feste, Sinnbilder, Schwankbücher und Spielarten aus dem 15. bis 17. Jahrhundert.* Berlin, 2001. 7–8.

65 Bethlen Gábor's Hochzeitsfeier i. m. 526–527.

66 Bethlen Gábor's Hochzeitsfeier i. m. 527.

67 Kemény J.: Önéletírása i. m. 62–63.

Katalin elé ment és kezet nyújtott neki, mire a nő mélyen meghajolt. Azután Bethlen a menyasszony vállára tette a kezét.⁶⁸ Kilóg a sorból a *Relation* leírása, mely szerint Katalin kezet csókolt Bethlennek. Ezt a változatot úgy tudom magyarázni, hogy az ismeretlen szerző – akiről elképzelhető, hogy nem látta az epizódot saját szemével – egy keleties jellegű ceremóniát próbált megörökíteni. Hasonlóan egyértelmű ellentmondás, hogy a *Relation* szerint a vőlegény a bal karját nyújtotta a nőnek, míg a *Bericht* szerint a férfi ment a baloldalon. A két oldal nem cserélhető fel véletlenül: a *Relation* kézcsókra vonatkozó leírását jól kiegészíti, hogy aztán Bethlen a magasabb státuszértékű jobb oldalon ment. A két lehetőség közül a braunschweigi hercegnőt kísérő lovag leírását látom jobban alátámasztottnak, mivel itt a naplóról utal saját tartózkodási helyére az események során, s jelenlétét részletes leírásai is alátámasztják. Több egybeesés is megfigyelhető a *Bericht* és más leírások között, mind az eddigi mind a későbbi események kapcsán.

Ezután a legfontosabb vendégek és diplomaták az első sátorba vonultak be. Bethlen egy emelvényen állt, balján a hercegnő, velük szemben a braunschweigi hercegné. Bethlen mögött állt Kovacsóczy István kancellár, Schwarzenberg gróf, Sennyei István váci püspök és kancellár, aki a Habsburg császár követe volt, az ifjabb magyar király követe, a bajor követ és Eszterházy Dániel, a nádor követe,⁶⁹ mögöttük is számosan. Nem volt már itt a török császár követe, aki az eredetileg kitűzött időpontra érkezett, s nem várta meg a menyasszony felgyógyulását és megérkezését. Bethlen nagy tisztességgel fogadta és látta vendégül, de nem tartóztatta: így került el azt a problémát, hogy melyik császár követének adja az elsőbbséget. A spanyol követnek pedig az egyhetes csúszás ellenére is sikerült annyira elkésnie, hogy ne találja már Kassán a házaspárt. Csak az ajándékot küldte utánuk.

Bethlen és a követek fedett fejjel, a hátsóbb sorok kalaplevéve álltak. A fedelem és a fedelemasszony alaposan megnézték egymást,⁷⁰ majd az előzetes szertartásrend által említett üdvözlő beszédek következtek. Kovacsóczy kancellár egy rövid latin beszéddel fordult a hercegnőhöz, erre a brandenburgi szónok, Knesebeck válaszolt, majd újra a kancellár beszélt.⁷¹ A szónoklatok alatt csend volt, a dobok és a trombiták is hallgattak. Utána viszont díszlövés dördült, nem sokkal ezután pedig a kassai ágyúk szólaltak

68 Bethlen Gábor's Hochzeitsfeier i. m. 527.

69 Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz i. m. 31.

70 Bethlen Gábor's Hochzeitsfeier i. m. 528.

71 Exceptio et gratulario Ducis Transilvaniae in primo congressu, cum Ducissa, facta per Cancellarium, Stephanum Covacciozký. Endtwurff der Andtwohrt, So vff die Exception der Hertzogin, geschehen kön-nen. In: Allerhandt Formularia der beredung, so auff der heimführung der Hertzogin zu Siebenbürgen, etwa zu thuen vorgefallen. fol. 62–65. GStA PK BPH Königliche Haus-Archiv, Rep. 33. W. Nr. 67.

meg. Kovacsóczy kancellár ezután a braunschweigi hercegnőhöz intézett beszédet, majd Schwarzenberghez szólt, melyekre ismét Knesebeck válaszolt.⁷²

A követek gratuláltak a menyasszonynak. Ennek során a bajor követet ismét megsértették: Katalin megszólításában nem adta meg a választófejedelmi címet Miksának,⁷³ hanem egyszerűen csak úgy hivatkozott rá: Kedvesség (Liebden). A sértésre a követ azzal válaszolt, hogy azonnal föltette a kalapját.⁷⁴ A követek, miután a menyasszonynak gratuláltak, kezet nyújtottak Bethlennek. A többiek a fejedelem kezét csókolták meg, aki eközben süveggel a fején állt. A *Bericht* szerzője is kezet csókolt, s megjegyezte, hogy a fejedelem jobb kezén szép nagy gyémánttal díszített gyűrűt viselt. Majd elkezdtek kivonulni a sátorból. Bethlen a hölgyekhez érve kezet nyújtott nekik.

Az üdvözlőbeszéd és gratulációk után következett a nap leglátványosabb eseménye: a fejedelmi pár bevonulása Kassára,⁷⁵ melyet vacsora követett a Lőcsei-házban. Március 2-án ugyanitt került sor a házasság ünnepélyes megerősítésére és az azt követő bankettre. A fejedelem a következő nap kora délután nászajándékokat adott át a feleségének, majd a követek is átadták a fejedelmi párnak az ajándékaikat. Az étkezést újabb bál követte, melyen spanyolos ruhába öltözött álarcosok egy balettet adtak elő. Este tűzijáték volt az utcákon. 4-én kopjatörés, gyűrűöklelés, tréfás lovasjáték (*quintana*), vacsora után táncos mulatság volt a program; ez utóbbit olasz maszkos táncosok is színesítették, majd tűzijáték. A következő nap néhány követ már elbúcsúzott, de a mulatság még legalább két napig folytatódott. Szombat este (március 8.) prédikációt hallgattak, vasárnap templomba mentek. A lakodalom után a német násznép jelentős része többhetes erdélyi körúton vett részt, ahol ünnepélyes fogadások sora várt rájuk. Egy részük a házassági szerződésnek megfelelően a fejedelemasszony német udvartartása tagjaként Erdélyben maradt.

Politikai célját a házaspár mindkét tagja elérte az esküvővel. Bethlen csatlakozott a protestáns hatalmak hágai szövetségéhez. Gusztáv Adolffal lengyelelles szövetséget is terveztek, ennek megvalósulását azonban a fejedelem korai halála megakadályozta. Brandenburgi Katalint az 1624. május 24-ei országgyűlés Bethlen utódjává választotta,⁷⁶ a következő nyáron a portai megerősítés is megérkezett.⁷⁷ Férje halála után nem egészen egy évig uralkodott Erdélyben.

72 Andtwhort, so ihm nahmen der Hertzogin zue Siebenbürgen, das Churf. zu Brandenburg, vndt Hertzogin zu Braunschweig, vntr den gezelten geschehen, Darin der Hertzog beyde Fürstinnen, vnndt den Churf. gesandten empfang. In: *Ibid.* fol. 66–69.

73 Ekkor Brandenburg még nem ismerte el Miksát bajor választófejedelemmek. G. Barudio: Der Teutsche Krieg i. m. 267.

74 Des kurbaierischen Abgeordneten i. m. 352.

75 Szabó Péter: Heraldikai elemek és triumphus motívumok a királynéi és a fejedelemasszonyi prezentációban. LK 53(1980) 111–121.

76 EOE VIII. 312–314.

77 Szilágyi S.: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei i. m. 435–445.

*Éva Deák*THE FIRST MEETING OF CATHERINE OF BRANDENBURG
AND GÁBOR BETHLEN

Symbolic forms of actions, power and the ceremonial became widely examined problems in the last few decades. It was Norbert Elias who first stressed the significance of ceremonies as an instrument of the distribution of prestige in the early modern courts. The spatial arrangement of people had a high social significance. The order of precedence played a crucial role at state and diplomatic events and disputes over the order of ranks were also common incidents.

The paper studies the first personal meeting of Catherine of Brandenburg and Gabriel Bethlen. This happened during their marriage celebrations in Košice. Lengthy preparations preceded it on both sides. After the death of his first wife Zsuzsanna Károlyi (1622) Bethlen had ambitious plans for his second marriage. He asked for the hand of Cecilia Renata of Habsburg. After being refused by the emperor, he proposed Catherine of Brandenburg, sister of the elector George William in 1625. There was a proxy marriage in Berlin at the beginning of the next year. A few days later the bridal procession departed to Košice under the leadership of Count Schwarzenberg with sixty carriages.

The princely couple met each other one and a half months later. The meeting of the couple and their train was the first major event of the festivities. Speeches were delivered and the envoys congratulated the bride and the groom. I focus on the location, the appearance of the attendants, their gestures and the order of the ceremony.

The most important sources are a journal of an unknown person from the train of the Princess of Braunschweig, a festival book printed after the event, a report from the legation of Maximilian I of Bavaria, the related parts of the Autobiography of János Kemény and a preparatory ceremonial order. The sources agree in some points, but there are also remarkable contradictions. These contradictions lead to the question of whether the authors actually saw what they recorded. How far were they from the events? Their relation to the princely couple may also influence their description. These questions are important also because the same sources describe the events of the following days.

The subsequent celebrations included banquets, fireworks, tournaments, a masked ball, a ballet and other spectacles during the following days.

Molnár Antal

La Schiavona

Egy bosnyák lány viszontagságai a 17. században

A forrás

A kora újkor kutatói körében közhelynek számít, hogy a több száz évvel ezelőtt élt emberek mindennapi életéről, a kisemberek világáról a hazai forrásadottságaink jóval alulmúlják a nyugat-európai kollégák lehetőségeit. Különösen igaz ez a hódoltságra, ahol a hivatalos iratanyag túlsúlya még inkább szembeszökő. Éppen ezért fogadta a történész-szakma lelkesen az elmúlt évtizedekben a római és általában az egyházi forrásokat, hiszen abból az elsüllyedt világból mutattak meg valamit, amit már végképp elveszettnek hittünk.¹ A Propaganda Fide Kongregáció vagy a Római Inkvizíció levéltárából feltárt dokumentumok mellett sokkal kisebb mennyiségű, szórványos leleteket remélhetünk az egyes római könyvtárak kéziratai között, amelyek viszont egyediségükkel kárpótolnak a fáradságos keresgélésért. Az elmúlt évek terméséből a legismertebb az 1517–1518-ban lezajlott körmendi kolostorper jegyzőkönyve a Barberini-könyvtárból,² de említhetném Ignazio Tudisi 1640-ben írott temesvári úti beszámolóját a Biblioteca Angelica,³ az 1629-ben bekövetkezett pozsegai naptáracsoda históriáját a Biblioteca Ferrajoli,⁴ vagy éppen Marnavics Tomkó János izgalmas leírásait a Biblioteca Casanatense gyűjteményeiből.⁵

1 Összefoglalóan: *Molnár Antal*: A magyar hódoltság történetének egyházi forrásai. In: A pécsi egyházmegye történetének forrásai. Szerk. Varga Szabolcs. S. a.

2 *Erdélyi Gabriella*: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. Bp. 2005. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38.); *Uő*: The Register of a Convent Controversy (1517–1518). Pope Leo X, Cardinal Bakócz, the Augustinians and the observant Franciscans in contest. Bp.–Rome, 2006. (Collectanea Vaticana Hungariae II/1.)

3 *Molnár Antal*: Rómából Belgrádba. (Három jezsuita útibeszámoló a 17. századból). In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanulmányok 2.) 263–277.

4 *Uő*: Ünneprontók Pozsegán 1629-ben. ItK 110(2006) S. a.

5 *Uő*: A szarajevói kádi ítélete 1613-ban. (A zimma-elv egykorú értelmezéséhez). Egyháztörténeti Szemle 6(2005) 165–167.

Ezúttal az oratoriánus szerzetesek könyvtárában, a Biblioteca Vallicelliana-ban őrzött dokumentumok, illetve azok publikált változata alapján egy 17. századi bosnyák nő életrajzát mutatom be. A Rómában szolgálóként, majd szerzetesnővéreként élő Magdalena Pereš-Vuksanović, későbbi nevén Francesca Schiavona kalandos élete felkeltette gyóntatóinak, az oratoriánus szerzeteseknek az érdeklődését, sőt a fantáziáját is. Egyikük, Giovanni Severano 1639-ben papírra vetette a rövid, latin nyelvű életrajzát, majd minden valószínűség szerint ugyanő egy hosszabb, olasz nyelvű biográfia összeállításába fogott. Az írások célja Magdalena tiszteletének terjesztése, hosszabb távon pedig ennek egyházi elismertetése lehetett.⁶ A barokk irodalomban nem ismeretlen Severano személye, többek között műtörténeti leírásaival írta be a nevét az itáliai kultúra történetébe.⁷ Magdalénáról tervezett, hosszú nyúló írását azonban már nem tudta befejezni, 1640. február 26-án bekövetkezett halálával a kézirat is torzóban maradt. A 105 folio oldalt tartalmazó írás címe: Vita di Maddalena della La Schiavona distinta in IIII libri, vagyis Magdalena, közönségesen a Schiavona élete négy könyvre osztva. Művéből csak három könyv készült el, de ezekben az életrajznak csupán az első, boszniai részéig jutott, illetve abban sem végig, a negyedik könyvet pedig éppen csak elkezdte.⁸

A szerző tollát láthatóan megihlették Magdalena viszontagságai, ezért is duzzadt a mű a tervezettnél jóval hosszabbra, és vált egyre dagályosabbá, moralizálóbbá és filozofikusabbá. Az életrajz alapjául szolgáló történetek – mint azt a személyek és a színhelyek egyértelműen igazolják – Magdalena elmondásán alapultak, a történet narratív megformálása, a párbeszéd, a szereplők motivációinak és gondolatainak bemutatása azonban kétségkívül a szerző írói vénáját és fantáziáját dicsérik. A „hozzáadott értékek” ellenére a bosnyák lány élettörténete talán az egyetlen fennmaradt női életrajz a korabeli Boszniából, tágabban az oszmán Délkelet-Európából, ami már önmagában véve is egyedülálló forrássá avatja. Magdalena segítségével, egy atipikus életút mentén a balkáni és hódoltsági nők megélt mindennapjaihoz, lehetőségeihez és korlátaikhoz kerülünk közelebb. A következő fejezetben a

6 Severano csupán a rövidebb írás elején adta meg a nevét, de a tartalmi jegyek és a jellemző fordulatok alapján szinte minden kétséget kizáróan ő a hosszabb, olasz nyelvű változat szerzője is.

7 Legismertebb munkája: *Memorie sacre delle sette chiese di Roma e di altri luoghi, che si trovano per le strade di esse*. I–II. Roma, 1630.

8 A kézirat lelőhelye: Biblioteca Vallicelliana (Roma) Msc. I. 12. Kiadása: *L.[uka] Jelić: Gragja za životopis Magdalene Pereš-Vuksanović, poznate pod imenom Franice Slavonke*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 16(1904) 161–193. (az életrajz szövege: 166–189). A rövidebb életrajz több egykorú másolatban is fennmaradt, kiadásai: *L. Jelić: Gragja i. m.* 189–190.; *Eusebius Fermentžin: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. Zagrabrae, 1892. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23.)* 399–400.

két életrajz, illetve a Jelić által publikált kiegészítő dokumentumok⁹ alapján mutatom be Magdalena Pereš-Vuksanović viszontagságos életét. A leírás során Severano regényszerű elbeszélésének nyomába szegődöm, sajátos fordulatait és narratív struktúráit követve, de – értelemszerűen – a terjengős írást erősen rövidítve, a bölcsekedő kitérőket elhagyva ismertetem Magdalena életének valóban nem mindennapi eseményeit.¹⁰

Magdalena Pereš-Vuksanović története

Magdalena Vuksanović 1606 júliusában született a közép-boszniai Jelaš-kén. A falu a híres boszniai Mária-kegyhely, Olovo plébániája volt, és közvetlenül a kolostor köré szerveződő szakrális tájhoz tartozott. Magdalena apját Miho Vuksanovićnak, anyját Angela Bogdanovićnak hívták, a szülők a plébánián és a kolostorban működő ferences barátok segítségével mély vallásosságban és Mária-tiszteletben nevelték lányukat. A Szűzanya iránti buzgalmának tudta be az életrajz szerzője, hogy a fiatal Magdalenában nagyon erősen élt a vágy szüzességének megőrzésére. Ebben – mint azt a későbbiek igazolják – egyáltalán nem volt könnyű dolga, hiszen az évek múltával gyönyörű nővé cseperedett, és a kísértéseket csak bölcsességével és vallásosságával tudta legyőzni. A 18 éves Magdalena szépsége teljesen elbűvölt egy katolikus ifjút, Franjo Božićot, aki örülten szerelmes lett a lányba. A házasságnak vallási és társadalmi akadályai nem is lett volna: mindketten egyaránt katolikus és hasonló vagyoni helyzetű családból származtak, Franjo joggal számított a szülők beleegyezésére is.

Szép reményeit azonban igencsak lelohasztotta, hogy Magdalena részéről a legkisebb biztató jelet sem tapasztalta. A lánynak egyáltalán nem állt szándékában megházasodni, a szívét Isten és Szűz Mária iránti szeretet töltötte el, és leghőbb vágya a kolostori élet volt. Boszniában és a közeli vidékeken azonban nem léteztek apácakolostorok, ezért Magdalena szent irigységet érzett magában a férfiak (az életrajz szavaival: a kiválóbik nem) iránt, akik számára az ő hazájában is számos kolostor nyújtott lehetőséget az Istennek szentelt életre. A városban járva gyakran találkozott a ferences barátokkal, olyankor így szólt magában: „Isten boldog szolgálói, akik a világ veszélyes viharai közt a hajótörést elkerülve a szerzetesség boldog kikötőjébe érkeztek... Minő boldognak tartanám magam, ha érdes zsákotokra cserélhetném női ruháimat. Ha törekeny testemet a durva kordával övezhetném, ezzel együtt szabad akaratomból kötném meg minden erőmet, hogy Isten tetszésére bízam, aki kedve szerint rendelkezne velem. Ó minő boldog állapot! Ó minő pa-

⁹ Az örökségével kapcsolatos per dokumentumai: *L. Jelić*: Gragja i. m. 190–193.

¹⁰ Az olasz nyelvű életrajzban a még élő férj és testvére álnéven, Claudióként és Mustaccióként szerepelnek.

radicsomi élet!” Efféle gondolatok kötötték le Magdalena lelkét, és a házasság említésétől is visszaborzadt, így a szerelmes ifjú minden közeledési kísérlete teljesen eredménytelen maradt.

A fiú teljesen tanácstalanul kínlódott napokig, hiszen a lánynak nem az ő személye, hanem általában a házasság ellen volt kifogása. Erőszakkal, vagyis nőrablással nem akarta megszerezni, részint a vállalkozás nehézségei miatt, részint viszont a szerelemhez való méltatlansága okán. Eddig a lány, ha nem is szerette, de legalább nem utálkozott tőle, egy ilyesféle elhamarkodott lépéssel könnyen meggyűlöltethette volna magát, és minden reményt örökre elveszíthetett volna. A szerencsétlen szerelmes napokig őrlődött étlen-szomjan és álmatlanul. Franjo édestestvére, a muszlim vallású Musztafa, akivel nagyon meghitt kapcsolatban állt, segíteni akart a szenvedő fivérén. Eddig is irányította testvére lépéseit: az ő javaslatára vallotta meg szerelmét és kérte feleségül. A sikertelenséget látva a lány elrablását javasolta neki, és felajánlotta segítségét az akcióban; a testvére azonban nem akart ráállni az erőszakra. Musztafa látta Franjo gyötrődését, éppen ezért úgy határozott, hogy minden eszközzel megszerzi számára a lányt.

Franjo ellenkezése ellenére a következő tervet eszelte ki: néhány muszlimot maga mellé véve meglepi Magdalénát a földeken, ahová gyakran járt az anyjával; a megfelelő pillanatban elrabolják és egy közös barátjuk házába viszik, ahová papot hívatnak és megkötik a házasságot. Franjo végül beleegyezett, abban bízva, hogy könnyörgéssel és sírással meg tudja lágyítani Magdalena szívét, és ha szerelmet nem is, de legalább az irgalom szikráját felkelti benne. Maga Musztafa is felajánlotta kerítői szolgálatait: ügyesen előkészített és mesterkéltséggel ráveszi, hogy egyezzen bele a házasságba egy olyan keresztény férfival, aki ennyire vágyakozik utána.

Közben Magdalena Szűz Mária oltalma alatt intenzív lelki életet élt, munka után általában rögtön imádkozni kezdett. Mellette titokban böjtölt, aminek hatására egyre inkább elvesztette arcának pirosposzsgás báját. Az anyja, akinek leghőbb vágya volt a lánya kiházásítása, a változást észelve arra gondolt: talán a vidéki levegő és napfény jót tenne neki, ezért elküldte egy közeli tanyára az egyik nagynénjével. Magdalena a szíve mélyén rosszat sejtett, de nem akart ellentmondani az anyjának, ezért a nagynénivel nekivágott az útnak. Amikor Franjo és Musztafa értesültek Magdalena indulásáról, titokban utánaküldték a hét felbérelt muszlim legényt. A férfiak alapos helyismerettel rendelkeztek, és a tanya mellett egy bokros helyen rejtőztek el, ahonnan nyomon tudták követni az eseményeket. Az öregasszony és a lány végig egymás mellett maradtak, de végül a nagynéni kiment a kertbe, míg Magdalena a ház melletti szénapajta előtt álldogált. A kedvező alkalmat látva a csapat vezetője jelt adott, mire a férfiak egy pillanat alatt nagy sebbel-lobbal előrohantak és körülvették a lányt. Egyikük hátulról befogta a száját, hogy ne tudjon kiabálni, a többiek a kezénél fogva elvonszolták a ki-

választott ház felé, anélkül hogy bárki észrevette volna a történeteket; közben hízélgéssel és szerelmes szavakkal próbálták megnyugtatni. A ház alig egy mérföldre volt a tanyától, így gyorsan odaértek, az akció kimenetele felett aggódó Musztafa már messziről felismerte a csapatot; a lányt szó nélkül elzárta az egyik szobába, a nőrablás végrehajtóit pedig elküldte. Azonnal értesítette testvérét a sikerről, aki erre a házhoz sietett. Meghányták-vetették a házasság nyélbeütését, majd hívták a papot, hogy adja össze őket. Amikor a barát megérkezett, mindhárman bevonultak a szobába. Magdalena meglátva a kérőjét és a ferencet, rögtön tudta, mire megy ki a játék, és mint egy második Sienai Szent Katalin, imádkozni kezdett a Szűzanyához, hogy őrizze meg szüzességének virágát.

Franjo mozdulatlanra meredve állt Magdalena előtt. Musztafa a lány elé lépett és hosszasan igyekezett rábeszélni a házasságra. Ecsetelte testvére őszinte szerelmét, amely nemcsak a testi szépség, hanem a lelki erényesség iránt is vágyat érez. Ennek igazsága mellett éppen az a legsúlyosabb érv, hogy bár a lány a hatalmában van, ő mégsem közeledik hozzá mindaddig, míg a keresztény házasság köteléke össze nem kapcsolja őket. Musztafa kitért a vőlegény előkelő származására, gazdagságára és vallásosságára, amelyek mind a házasság mellett szóltak; a ferences barát pedig azért van jelen, hogy egyetértésüket a katolikus egyház rítusa szerint érvényesítse. Ha viszont megátalkodott makacsságból visszautasítja ezt a házasságot, akkor innen nem mennek el addig, amíg nem lesz Musztafa felesége, hiszen a váláskülönbség ellenére sokra becsülné, ha a házába vihetné; a választás tehát rajta áll – közölte vele a muszlim fiú. Magdalénát Musztafa szavai nagyon felkavarták, és a zsarolás hatására végül kénytelen volt a kisebbik rossz érdekében engedni, hiszen ellenkező esetben a keresztény házasság elől menekülve végül egy muszlim rabszolgája lett volna. Ha elfogadja Franjo kezét, gondolta, legalább a töröktől megmenekül. Mindazonáltal sok ideje nem maradt a töprengésre: a türelmetlen férfiak sürgetésére, lélekben Szűz Máriához imádkozva és megújítva szüzességi fogadalmát, végül igent mondott Franjo ajánlatára, mire a plébános előtt gyorsan megkötötték a házasságot.

Amikor azonban a szerelmes ifjú mohón a lány nyakába borult, Magdalena hatalmas erővel ellökve magától a földre taszította, majd őrlöngeni kezdett és mindent, ami a keze ügyébe akadt, a földhöz vágott. Életrajzírója szerint, ha egy számárállkapocshoz jutott volna, Sámsonhoz hasonló csodára lett volna képes. A három férfi a tombolást látva döbbenten hátrált ki a szobából, rázárták a dühöngő lányra az ajtót, és a szomszédos helyiségben hosszasan tárgyalták a további teendőket. Franjo szerint Magdalena dührohama a fiatalság miatti természetes zavarodottság következménye. Musztafa már közelebb járt az igazsághoz, amikor az egész színháznak tartotta, amelynek háttérében a férjhezmenetel elutasítása állt. A plébános szerint viszont az a hatalmas erő, amellyel Magdalena tört-zúzott, kizárta a betegsé-

get vagy a leleményes színlelést, ennek a véleménynek a két fiatal is helyt adott. Akkor viszont nem lehet másról szó, mint ördögi megszállottságról – hangzott a következtetés. Úgy döntöttek: nem engedik ki a szobából, és kívárlják, vajon alábbhagy-e az őrülete; csak a mindennapi ételmet adták be neki.

Magdalena szüleit a fájdalomtól megzavarodott nagynéni értesítette a lány eltűnéséről, amelynek sem okát, sem módját nem ismerték. Hiába ke-restették a környező településeken, nem sikerült a nyomára akadni. Némi vigaszt nyújtott nekik Magdalena apai nagybátyja, a ferences Martin Brgul-janin, akivel a lány korábban sokat beszélgetett lelki dolgokról, ismerte lán-goló istenszeretetét és vágyát a világtól elvonult, tökéletesebb keresztényi életre. Így méltán gondolhatott arra, hogy remeteségbe húzódott valamely eldugott helyre, miként arról többször ábrándozott előtte. Erről meggyőzte a szülőket is, akik egy embert küldtek a lány felkutatására, abban reményked-ve, hogy néhány nap alatt nem juthatott messzire.

Közben Franjo és Musztafa rendszeresen látogatták Magdalenát, aki nem csillapodott, ráadásul a bezártság és a koplalás miatt egyre rosszabbul né-zett ki. Ezért úgy döntöttek, hogy kiengedik a szobából nyíló zárt kertbe, hogy levegőzzön. Magdalena kiszaladt az udvarra, majd rövid őrzöngés után visszament a szobájába, amiből a két fiú arra következtetett, hogy biz-tosan nem fog megszökni. Lassanként ellankadt a figyelmük, és már az őrzésére sem figyeltek oda. Fogságának tizenkettedik éjszakáján nagy mennyi-ségű hó esett és dermedt hideg volt, mindenki örült, hogy a meleg ágyban feküldhetett – kivéve Magdalenát, aki a folyamatos sírástól nem tudott alud-ni. Hajnalhasadás előtt, amikor a háziak még édesen aludtak, kinézett az ab-lakon, látta a behavazott tájat, és felébredt benne a remény a szökésre. Rög-tön a Szent Szűzhöz fohászzkodott, majd csendben kiment a szobából. Egy nagyobb helyiségbe ért, ahonnan ki lehetett jutni a házból, sőt az ajtót sem őrizték, mert nem ez volt a főbejárat. Magdalena különösebb nehézség nél-kül kinyitotta az ajtót, és egy folyosóra lépett ki, ennek végén egy kétszár-nyas kapu zárta el a kijáratot. Akárhogy is próbálta feszegetni, a zár nem nyílt ki. Zokogva indult vissza a szobájába, amikor a lába alatt megcsörrent valami: a kapu kulcsa volt. Hálát adott a Szűzanyának a segítségért, majd óvatosan kinyitotta a kaput, és meztelen lábbal, cipőjét és zokniját a kezében fogva lépett ki a hóra. Tanácstalanul kóborolt az ismeretlen úton. Egy mér-földnyi gyaloglás után, pirkadatkor egy kis épületet pillantott meg, közelebb érve látta csak, hogy egy templom. A kapuja felett a freskó Szent Mihály arkangyalt ábrázolta, miközben a fellázadt angyalokat letaszítja az égből. Magdalena először hiába próbált betérni a templomba, az ajtaja zárva volt. Egyszerre csak a szeme láttára nyílt ki a kapu – mivel senki sem volt a kö-zelben, ez csakis az angyalok műve lehetett. Belépett a templomba, földre borult és hálát adott a csodáért, majd bezárta belülről a templomajtót, Szűz

Mária oltára elé térdelt és imádkozott. Fohásza annyira hálás és szeretetteljes volt, hogy az életrajz szerzője a bűnös Mária Magdolna balzsamához fogható, a mennyet betöltő lelki illatszerhez hasonlította.

A két fiú az elmúlt majd két hét alatt minden nap megnézte Magdalenát, vajon megszabadult-e a démonoktól. Aznap reggel Franjo korábban ért a házba. Az utcai kaput nyitva találta, berohant a szobába, de nem találta ott a lányt. Körbeszaladt az épületben, kiment a kertbe, de nyoma sem volt. A kétségbeeséstől szinte összerogyott, mire Musztafa is megérkezett. A háziak, akiknek a hanyagságából megszökött, semmit sem tudtak róla. A tanya másfél mérföldre feküdt Jelaškétól, a tulajdonos csak néha látogatott ki, hogy az épület melletti kertben pihenjen. Az ingatlant egy kertész gondozta, aki feleségével és apró gyerekeivel élt a házban. A gazda Musztafa kérésére bocsátotta rendelkezésükre a szobát, mint mondták, ifjúi szórakozásukra. A kertész mindezzel nem törődött, ő csak azt az utasítást kapta, hogy a bejárat kapura vigyázzon, főleg éjszaka. A jóember az előző este is rendre bezárta a kaput, de visszafordulva véletlen fellökte a kisebbik fiát, aki észrevétlen követte őt. Amikor lehajolt a gyerekért, óvatlanul a lába mellé, a földre tette a kulcsot, és utána ott is felejtette.

A történetet hallva az ifjak rettenetesen leszidták a kertészt, majd sarkon fordultak és elkezdtek követni a kaputól induló lábnyomokat a hóban. Két kísérőjükkel együtt jókora séta után értek a templom elé, ahol a lábnyomok is elfogytak. A kaput zárva találták, erre elkezdtek dörömbölni, de senki sem válaszolt. Közben Magdalena mozdulatlanul térdelt az oltár előtt és rettegve várta üldözőit. Éppen arra jött néhány munkás, akik Jelaškéra tartottak. Musztafa a segítségüket kérte az ajtó feltöréséhez, mondván: egyikük felesége megháborodott és ide bújt el, szeretnék hazavinni a szerencsétlent. A férfiak erre azonnal hozzáláttak a kapu lebontásához, és sikerült is kifeszíteniük az egyik szárnyát, hogy éppen egy személy beférjen rajta. Erre berohantak a templomba, és az oltár előtt találták a lányt. Elsőként Franjo állt eléje és felkiáltott: „Mikor hagyod már abba a kínszomat, édesem?!“ Még hozzá akarta tenni: feleségem, de ez a szó már elhalt az ajkán, mert amikor keblére akarta ölelni, a lány hatalmas erővel ismét a földre lökte. A szerencsétlen nagy nehezen feltápászkodott, egész testében remegett, és nem mert többé megszólalni. Musztafa viszont haragra gerjedt Magdalena viselkedése miatt, és dühösen fakadt ki: hogyan képzei ezt a gőgös és erőszakos viselkedést a hites urával szemben, aki botlásait megbocsátva szeretettel közeledett feléje? Ha nem szedi össze magát, hangzott a fenyegetés, és nem tér haza a férjével, a jelen levő férfiak erővel fogják elcipelni a templomból.

Magdalena szóra sem méltatta, csak egy gúnyos mosollyal adta tudtára megvetését, Musztafa pedig dühösen utasította a körülötte állókat, hogy vigyék ki a templomból. Azok azonban hiába rángatták, a lány sziklaszilárdan állt a helyén, mintha földbe gyökerezett volna a lába. Franjo ostobán és ta-

nácstalanul bámulta a civakodást, Musztafa pedig teljesen vegyes érzelmekkel, hol a tehetetlen dühvel, hol pedig a Magdalena iránt érzett, titkolt szerelemmel küszködött magában. Végül ez utóbbi kerítette hatalmába, és teljesen összeomlva könyörögni kezdett a lánynak, hogy legyen irgalmas Franjo és saját családja iránt, ezért menjen szépen haza a férjével. A végén már Szűz Máriára kérlelte, akit ő maga muszlim létére is nagyon tisztelt, hogy térjen észhez. Magdalena végül engedett az unszolásnak, és a hazatérés reményében fogta magát, és lesütött szemmel kísért a templomból, majd elindult Jelaške felé. Hiába próbálták eltéríteni szándékától, nem jártak sikerrel. A két fiú elkeseredve nézett a lány egyre távolodó alakja után. Magdalena alig egy óra alatt hazaért a falujába, ahol a szülei kimondhatatlan örömmel fogadták. A lány is nagyon boldog volt; nemcsak azért, mert újra családja körében lehetett, hanem visszanyert szabadsága miatt is. Leültek a szobában, és Magdalena részletesen elmesélte fogsága tizenhárom napos történetét.

A szülők, különösen az apa nagyon feldühödött a fiatalok vakmerőségén, és rögtön a bosszún kezdte törni a fejét. Később azonban lenyugodva elgondolkodott saját maga és családja helyzetén, és rájött, hogy igazából nincs lehetősége elégtételt venni a sérelemért. Musztafa ugyanis közeli rokonságban állt a falu török előkelőivel és parancsnokával, az agával. Ha náluk tenne panaszt, csak bajt hozna a fejére, ráadásul az ügy nagy nyilvánosságot kapna és bemocskolná lánya jó hírét. Ha pedig saját kezével venne elégtételt, azzal családja pusztulását okozná. Ezért elvetette a bosszú gondolatát, és továbbra is a Szent Szűz védelmébe ajánlották magukat.

Magdalena az ezt követő napokban teljesen visszavonultan élt, egyáltalán nem mutatkozott, idejét imával töltötte. Az elviselt izgalmak és az állandó rettegés hatására súlyos betegségbe esett, még az élete is veszélyben volt. Meghallotta ezt Franjo, és anélkül hogy Musztafával egyeztetett volna, úgy döntött, felveszi a kapcsolatot a lány apjával. Elküldött tehát egy ferencest Miho Vuksanovičhoz, hogy békítse meg az öreget. A barát előadta a tényállást: Magdalena Franjo törvényes felesége, és bár a túlzott szerelem miatt a házasság körülményei valóban kínosak voltak, de ettől az még érvényes, hiszen a plébános előtt mondták ki az igent. Franjo a fogság idején is nagy tisztelettel bánt a lánnyal, egy ujjal sem nyúlt hozzá. A szerzetes dicsérte Franjo családjának gazdagságát, a fiú őszinte szerelmét, hiszen ennek hatására követte el a rablást, persze inkább a rossz tanácsadókra, mint saját szívének hangjára hagyatkozva. Abban bíztak, hogy Miho megnyerése után az apa rá tudja venni a lányát a házasságra. Nem is teljesen alap nélkül, mert az öreg, bár az eljárás miatt sértve érezte magát, a helyi török hatóságoktól való félelmében mégiscsak hajlott a megegyezésre. A barát által tolmácsolt bocsánatkérést elfogadta, de a lány betegsége miatt arra kérte Franjót, hogy egyelőre kerülje el a házukat.

A szerelmes ifjú reszketve várta a ferences érkezését, hiszen joggal tartott az apa haragjától. Amikor viszont a barát elmesélte küldetése történetét, megnyugodott, misét mondatott és sok szerzetest kért meg, imádkozzanak Magdalena felgyógyulásáért. Közben Magdalena is szüntelenül fohászzkodott, de egészen más céllal: kérte Istent és Szűz Máriát, hogy szabadítsa meg lelkét a test börtönéből és fogadja be az örök boldogságba. A súlyos rohamok és a teljes elgyengülés ellenére – Isten újabb csodajeleként – lassan kezdett felgyógyulni és megerősödni. Három hónapig betegeskedett, lábadozásának a hírére Franjo is egyre türelmetlenebbül várta a pillanatot, amikor ismét megláthatja szerelmét. Újra a ferences barátot kérte fel a közvetítésre, akinek érkezésére az öreg ezúttal már jobban fel volt készülve: megköszönte Franjo bölcs önmérsékletét, és maga ajánlkozott fel, hogy kipuhatolja lánya szándékait a házasságot illetően; addig azonban további türelemre kérte a fiút.

Miho helyzete korántsem volt irigylésre méltó: az egyre izgatottabb férj és a házasság gondolatától is irtózó lánya között őrlődött. A Franjóval kötött házasságot nem tagadhatta meg következmények nélkül, hiszen apaként hatalma volt a leánya felett, és a nemleges válasz mögött az ő akaratát látták volna. Ráadásul a Franjóval való rokonság nem is lett volna ellenére, hiszen a vőlegény Jelaške elitjével állt rokonságban, így saját családjának is komoly haszna lett volna ebből a kapcsolatból. Ellenkező esetben viszont a helyi muszlimokkal is meggyűlt volna a baja, és súlyos veszedelembbe sodorhatta volna egész családját. Szegény öregnek ráadásul felesége állandó lamentálását is hallgatnia kellett, aki nagyon szerette volna férjhez adni a lányát, és Miho tehetetlenségének tulajdonította az egész históriát. Végül összeszedte magát és feltárta a lánya előtt a szorongató helyzetét: beszélt félelmeikről és örömeikről az elmúlt hónapokban, Franjo bosszúért kiáltó vakmerőségéről, ugyanakkor alázatos és szeretetteljes viselkedéséről betegsége idején, és főleg önmegtartóztatásáról, amellyel mindeddig távol tartotta magát Magdalénától. Hosszan ecsetelte a veszélyeket, amelyek a helyi török hatóságok részéről fenyegetik a családjukat, ha tovább is vonakodik férjhez menni. Az egyház tanításával is igyekezett meggyőzni a házasság érdemszerző voltáról és a szülők iránti engedelmesség vallásos kötelezettségéről. Miho egyébként Magdalena elképzeléseinek megvalósítására semmilyen gyakorlati lehetőséget nem látott az oszmán Boszniában: apácakolostorok hiányában apja halála után senki sem védelmezte volna az egyedülálló lányt.

Magdalena felindulva hallgatta az apját, majd nyugalmat színelve megköszönte őszinteségét, és mindössze néhány napot kért, amíg összeszedi erejét a végső döntéshez. Miho két napot adott a lányának, majd beszámolt feleségének a jó hírekről, és értesítette Franjót, hogy legyen ideje az esküvő előkészítésére. Magdalena apja távozása után keserves sírásra fakadt, majd szüntelenül imádkozott, hogy a Szent Szűz mutasson számára kiutat a re-

ménytelen helyzetből. Éjszaka aztán, amikor a Szűzanya képe előtt térdelt, egyszer csak belső hangot hallott: fuss, Magdalena, és ne félj, én veled leszek. Azonnal felpattant, felhúzta apja egyik ruháját, elvette a kardját és csendben kiosont a házból. Elhagyva a falut egy sűrű erdőbe ért, ahol földre borult és hálás szívvel fordult Istenhez megmeneküléséért. Nyolc napot töltött böjttel és imádsággal, és – újabb csoda! – az egyhetes koplalás után egészségesebben és erősebben hagyta el búvóhelyét, mint ahogyan odaérkezett. Nemcsak fizikailag, hanem lelkileg is megerősödött: női féltékenységétől végképp megszabadult, levágta a haját, apja ruháit saját méreteihez igazította, és lélekben is férfivá válva hagyta el az erdőt. Saját neve helyett ezentúl az Ivan nevet használta. Másnap apja a szobáját üresen találta, hiába tette tűvé érte a házat és környékét. A fájdalomtól teljesen összeomlva értesítette Franjót a történetekről, akivel közösen próbálták meg felkutatni a lányt a környéken, minden eredmény nélkül. Csak sokkal később, hosszú évek múlva hallottak felőle, amikor már Rómában telepedett le.

Bolyongásainak kezdetén Magdalénának meg kellett küzdenie az ördög által támasztott súlyos kísértésekkel. A gonosz lélek folyamatosan azt sugallta neki, hogy a szüzesség megőrzésének és az üdvösség megszerzésének a legbiztosabb útja az önkéntes mártíromság, vagyis az öngyilkosság lenne. A szörnyen hangzó lehetőség végül a gyakorlati megvalósításon bukott el. Az éhhalál valószínűtlenül lassúnak és tulajdonképpen veszélyesnek tűnt, a kés gondolatától is visszaborzadt, még a méreg tűnt a legkedvezőbb megoldásnak. Ezek a szörnyű gondolatok a pogányok között felnövekedett keresztény leány tudatlanságának következményei voltak, aki az Istennek tetsző elhatározását ilyen bűnnel valósította volna meg.

Hatnapnyi gyaloglás után ért a szerémségi Mitrovicára. A messziről jött, vidéki emberek szokása szerint kíváncsian nézelődött a városka utcáin, amikor összetalálkozott egy Lovre nevű idősebb férfival. Tisztelettel érdeklődött tőle szállás után. Az öregnek megtetszett a megnyerő modorú fiú és felajánlotta neki, hogy szolgálat fejében ellakhat nála. Lovre kérdéseire Ivan-Magdalena a hazugságot lehetőleg kerülve válaszolt: boszniai származású, a szülei házasságra akarták kényszeríteni, mire ő eljött hazulról és évekig idegenben akar szerencsét próbálni. Lovrét teljesen meggyőzte a válasz, és befogadta a fiút a házába. Az öreg kettesben élt a feleségével, gyermekük nem született, ezért mindketten nagy szeretettel bántak az ifjúval, és türelemmel segítették a számára eddig még ismeretlen munkák elvégzésében. Ivan-Magdalena számára óriási szerencse, vagy inkább a Szűzanya kegyelme volt ez a találkozás, hiszen így megoldódott a lakásának és eltartásának gondja. Az öregek szeretetét tanulékonyságával és készséges szolgálatával hálálta meg, egy idő után már előre kitalálta és teljesítette kívánságukat.

Négy hónapot töltött náluk, amikor Lovre komolyan elgondolkodott kapcsolatuk jövőjén. Arra jutott, hogy fiúkká fogadják és örökösükké teszik meg

Ivant, aki megnősülve utódokkal, unokákkal ajándékozhatná meg őket. Megbeszélte tervét feleségével, aki nagyon örült az ötletnek, sőt maga is hasonlóra gondolt, de ki sem merte mondani. Erre az asszony kiment a szobából, beküldte Ivant, és Lovre előadta neki szándékukat. Amikor az eddig elmaradt béréről kezdett neki beszélni, a fiú rögtön félbeszakította, mondván: gyakorlatlansága miatt nem is számít fizetségre, hiszen a szállás és az ellátás bőven fedezi szolgálatának értékét. Lovre ettől a szerénységtől még inkább felajzva közölte a szándékát az ifjúval: iránta érzett szeretetéhez nem méltó az úr-szolga viszony, sokkal inkább az apa-fiú kapcsolat. Ezért gyermeküké és vagyonuk örökösévé fogadják, sőt egy nagyon szeretetre méltó lányt is kiszemeltek a számára, akivel családot alapíthat, hogy unokákkal népesítse be a házat. Beszédének végére érve elérzékenyülve ölelte át Ivant és homlokra csókolta. Annál nagyobb volt az ifjú döbbenete, aki hirtelenjében szóhoz sem jutott, csak elvörösödve bámulta a földet. Majd köszönetet rebegett Lovrénak, mire az öreg örömtől repesve távozott, hogy elmondja a feleségének a történeteket.

Ivan-Magdalena teljesen összeomolva maradt a szobában, majd a szokásos megoldáshoz folyamodott: elsietett a templomba imádkozni és tanácsot kérni a Szűzanyától, mitévő legyen. Egy órát töltött az imával, majd felállt és elindult kifelé a városból. Lovre házába már nem tért vissza, még a ruháit is otthagya. Közben Lovre és a felesége elégedetten nyugtázták tervük sikerét, és különösen csodálták Ivant, hogy ilyen önfegyellemmel fogadta a hírt, pedig szerintük bizonyosan óriási öröm érte. Amikor viszont már sokkalták a távollétét, elkezdték keresni a házban, de sehol sem találták. A várost is tűvé tették utána, de hiába, ekkor már messze járt. Eltűnése nagy fájdalmat okozott az öreg házaspárnak, akik nem tudták mire vélni az esetet. Másra nem tudtak gondolni, mint hogy valójában sokkal előkelőbb származású lehetett náluk, és emiatt nem fogadta el az ajánlatukat.

Ivan-Magdalena nemsokára az észak-boszniai Modričára érkezett, ahol a fogadóban próbált munkát szerezni, hiszen a Lovrétól kapott kevéske pénze fogytán volt. Azonnal sikerrel járt, mert éppen ott tartózkodott egy Stjepan nevű férfi, akinek lovászfiúra volt szüksége. Az illető lovak bérbeadásával foglalkozott, és egy nagy ménese volt. Kezdetben maga is az állatok mellett dolgozott, de meggazdagodva lovászokkal végeztette a munkát. Az egyik legénye viszont éppen a napokban halt meg, helyette keresett új munkaerőt. Megtetszett neki a fiatal fiú, és azonnal felvette. Hazafelé menet beszélgetett vele, és annyira megnyerte a rokonszenvét, hogy a legszebb lovait bízta rá, és saját személyes szolgálata lett a feladata. Ivan új munkáját is tökéletesen látta el, szabadidejét pedig imával töltötte, szép példáját nyújtva a „mindent Isten nagyobb dicsőségére” Szent Ignác-i jelszavának.

A baj azonban itt sem váratott sokáig magára. Talán éppen Stjepan gazda nagyrebecsülése volt az oka, hogy serdülő hajadon lánya is felfigyelt a csi-

nos ifjúra, és lassanként teljesen beleszeretett. Egy idő után egyre szenvedélyesebb érzéseit apja előtt sem tudta titkolni, aki nem kis aggodalommal figyelte lánya vágyakozását a rangon aluli fiatalember iránt. Csak éppen a leginkább érintett, Ivan nem vett észre semmit a lány érzelmeiből, hiszen ő munkájával és az Istennel volt elfoglalva. Stjepan alaposan átgondolta, mit is kell tennie ebben a kényes helyzetben. Ha elküldi Ivant a háztól, megszűnik a lánya számára a csábítás, viszont ennél mindkettőjüket sokkal jobban szerette. A házasság megvigasztalta volna mindhármut, gondolta: a lány vágya teljesül, a fiú felemelkedik a családjába, ő pedig nyer egy kiváló vőt. Féléves szolgálat után, amikor már nem tudta tovább nézni lánya vergődését, egy alkalommal leült vele beszélgetni, s amikor az nagy nehezen megvallotta érzelmeit, beleegyezését adta, hogy összeházasodjanak. A lány a boldogságtól repesve odarohant az éppen munkáját végző Ivanhoz, és megvallotta neki szerelmét és házassági terveit. Ivan először csak keserőséggel, majd kifejezett dühvel hallgatta a lányt, és minden erejével igyekezett lebeszélni szerelméről és szándékairól, közölve: köztük nem történhet semmi. Meg sem várva a lány válaszát, kirohant a szobából. A közeli ferences templomba ment, leborult az Oltáriszentség előtt és imádkozott.

Hosszú időt töltött imával, és nem vette észre, hogy egy ferences barát figyel. Amikor befejezte, a pap odament hozzá és kikérdezte: kicsoda ő és honnan érkezett. A barát megvallotta neki, hogy már többször látta Istennel beszélgetni a templomukban, ami ebben a bűnös világban nagy örömmel töltötte el. Ivan-Magdalena a ferences segítségét kérte, hogy gyámolítsa őt a tökéletesebb keresztény élet feltalálásában. Leghőbb vágya az volt, hogy a kolostorban szolgálhassa a barátokat. A szerzetesnek annyira rokonszenves volt az ifjú, hogy beszélt érdekében a gvárdiánnal, a gradovári Miklós testvérrel. Felvették tehát Ivan-Magdalénát a kolostorba szolgálonak. Ekkortájt a boszniai ferenceseknél sok világi ifjú dolgozott, így ebben semmi rendkívüli nem volt. Persze Modriča kis város, így hamar Stjepan fülébe jutott, hogy szolgálja a ferencesekhez szegődött. Nagyon furdalta oldalát a kíváncsiság döntésének okáról, ezért elment a barátokhoz, hogy beszéljen vele. Nem is kellett keresgélnie, hiszen mihelyt belépett, ott találta a fiút munka közben. Ivan-Magdalena nem jött zavarba Stjepan láttán, hiszen semmiféle lelkiismeret-furdalást nem érzett a szökése miatt, hanem vidáman üdvözölte volt gazdáját.

*

Azt pedig, hogy mit mondtak egymásnak, valószínűleg sohasem fogjuk megtudni. Az elbeszélés itt megszakad, Magdalena későbbi sorsáról csak a Giovanni Severano által írott, rövid latin nyelvű életrajz tájékoztat. A modričiai kolostorban másfél évet töltött a barátok szolgálatával, és példás élete miatt fel akarták venni a rendbe. Ivan-Magdalena attól félve, hogy ferences-

sé válva életében vagy halála után kiderül női mivolta, ismét a szökést választotta. Ezt követően öt hónapig a budai török táborban szolgált kocsisként, de betegsége miatt innen is kénytelen volt továbbállni. Egy püspök tanácsára és segítségével Dalmáciába ment, és egy éven át egy nemesasszony mellett élt, immár női ruhában. Itt sem érezte jól magát, életrajzírója szerint azért, mert a kolostorban az angyalok közelségét megszokva az evilági nők társaságát már nem tudta elviselni. Visszament Boszniába, és Olovóba, a híres Mária-kegyhelyre zárandokolt, ahol három napon át imádkozott egymagában, mert a pestis miatt mindenki elmenekült a városcából. Mivel azonban nem bírta sokáig a szentségek vétele nélkül, visszament Dalmáciába. Egy szerzetes az unokatestvérének gondjaira bízta, aki azonban titkon eladta egy velencei kereskedő számára katonának. Velencébe, majd Bresciába hurcolták, ahol fél esztendőn át a Castello dell'Orzo erődben, a várórségben teljesített szolgálatot, ezalatt a női szemérmessége sokat szenvedett a katonák szabadosságától. Egy francia katonával megszökött a várból, Milánóba, majd számos kaland után Latiumba mentek. Útjuk során mindig a szabad ég alatt háltak és füveken éltek. Rómába érve ismét női ruhába öltözött, felkereste a Szent Péter-bazilika horvát gyóntatóját és egy oratoriánus atyát, Pietro Paccit. Az ő tanácsukra és segítségükkel egy római úrinő, Agnese Codolcina, Fabrizio Rovescalla özvegye szolgálatába állt, akinél hosszú éveken át példásan dolgozott és buzgó vallási életet folytatott.

Bolyongásainak pontos kronológiáját nem könnyű összeállítani, hiszen az elbeszélés adatai hiányokkal közlik az életút állomásainak időpontjait. 1624 telén rabolta el a két fiú, a mitrovicai és a modričai szolgálata nagyjából egy évig tartott. A modričai ferences kolostorban másfél évig élt, vagyis innen valamikor 1627 derekán szökött el. Év végéig dolgozott Budán, 1628-ban egy évet tartózkodott Dalmáciában, a következő év első felében katonászkodott. 1630-ban érkezett Rómába, 1632-től 1650-ig dolgozott Codolcina asszonynál, aki hűséges szolgálatának jutalmául vagyona egy részét ráhagyta. Közben felvette a Francisca/Franica nevet, a későbbi forrásokban már így találkozunk vele. 1663 elején belépett a római Szent Domonkos- és Sixtus-kolostorba, itt hunyt el szentség hírében 1670. december 13-án.

Majd negyvenéves római tartózkodásának dokumentumait elsősorban a hagyatékával kapcsolatos pereknek köszönhetjük. 1639-ben találkozott a római rendi káptalanra érkező nagybátyjával, a ferences Martin Brguljaninnal, sőt előkerült férje, Franjo Božić is. Ez utóbbi már hallani sem akart csavargó feleségéről, újra kívánt nősülni, ehhez kért felmentést a Szentszéktől. Halála után hosszú szolgálata alatt gyűjtött vagyonkájára több jelentkező is akadt. Az Apostoli Kamara az örökös nélkül Rómában elhalt nő javait lefoglalta, viszont egy 15. századi pápai kiváltság alapján a hagyaték felére az illír nemzet Szent Jeromos-ispotályja is igényt tartott. Sőt, valamikor az 1680-as években a volt férje is újra jelentkezett Boszniából, és egy római ügyvéd se-

gítségével az egész örökséget magának akarta megszerezni. A pert végül a horvát ispotály nyerte, amely 1689-ben megkapta a hagyaték felét az Apostoli Kamarától.

Nő férfiruhában – a motívum és értelmezései

„Egyetlen katolikus nő felfordulást okozott a törökök országaiban... Azon dolgokat pedig, amelyek mesebeszédnek tűnhetnek, tanúk igazolhatják.”¹¹ Ezekkel a szavakkal minősítette Giovanni Severano az általa 1639-ben lejegyzett történetet, és méltán, különösen ami az egész história fantasztikusnak tűnő elemeit illeti. Magdalena viszontagságai a történettudományos elbeszélés több regiszterén értelmezhetőek. Vizsgálhatnánk a pszichohistoria segítségével a szexualitástól és a családtól kórosan viszolygó lány példáját, vagy a *gender studies* divatos megfontolásai mentén a női önmegvalósítás esettanulmányaként. Elfoglалhatjuk a szerző, vagyis a férfi és a szerzetes pozícióját, és szemlélhetjük Magdalena arcképét mint a nőkről vallott kora újkori egyházi felfogás termékét. És akkor még nem is szoltunk a filológiai szempont ilyen esetekben szinte kötelező alkalmazásáról, és szinte tálcán kínálkozik, hogy a történet segítségével a bosnyák, illetve tágabban az Oszmán Birodalomban élő keresztények és muszlimok kapcsolatrendszeréhez, együttélésük mindennapjaihoz igyekezzünk közelebb férközni.

A *Tridentinum* szellemében megvalósult katolikus felekezetszervezés a női szerepeket, a női szentség fogalmát részben a középkori tradíciók mentén továbbörökítette, részben viszont jelentősen át is formálta. A barokk kor öt női szentje: Avilai Szent Teréz, Ricci Szent Katalin, Maria Madalena de Pazzi, Chantal Szent Franciska és Rosa da Lima valamennyien apácák (ez utóbbi harmadrendi) voltak, életüket a levelezésükből és – miként Magdalena esetében – gyóntatóik vagy pártfogóik által összeállított biográfiájukból ismerjük. A kivételt Szent Teréz jelenti, aki saját maga vetette papírra az önéletrajzát. A szentség hírében elhalt, de végül egyházilag nem kanonizált nagyszámú apáca írásait is férfiak, szinte kizárólag szerzetesek gondozták és tették közzé; életük, gondolataik és szentségük propagálásáról szintén ők gondoskodtak. Az életszentség hivatalos elismerése alapvetően a férfiak által ellenőrzött, komoly egyházi vagy világi tekintélyek által pártfogolt nők esetében vált lehetségessé, holott a szentség már-már kötelezően kapcsolódott a misztikus (vagyis eredendően nehezen ellenőrizhető) tapasztalatokhoz. A 16. század szent életű apái számára a történetünkben is említett Siennai Szent Katalin volt a példakép, az ő szerepét vette át a következő században Avilai Szent Teréz. A korszak női szentjeinek és misztikusainak a szexuális kísértésekkel, a nemi vágyakkal folytatott küzdelme a Krisztussal

¹¹ L. Jelić: Gragja i. m. 189–191.

való bensőséges kapcsolat egyik alapvető forrása volt. Ritka volt az olyan személy, mint Isabel de Jesús, aki egy fogatlan vénemberrel kötött, hosszúra nyúlt kényszerházassága miatt nem érzett vágyat a férfiak iránt, házasságát is – érthető módon – mártíromságként fogta fel. Kortársai közül valószínűleg ő áll a legközelebb Magdalenához, aki szintén menekült a családi élet elől.¹²

Ha a korabeli életrajzokat vagy inkvizíciós aktákat vizsgáljuk, Magdalena esete határozott eltéréseket mutat mind a misztikus apácák által megtestesített női szentség-modelltől, mind ennek a rajongásnak az eretnekségként értelmezett, olykor az előbbitől nehezen elválasztható túlhajtásaitól: a korszakban hamis miszticizmus néven emlegetett eksztatikus rajongástól és szexuális hisztériától.¹³ A bosnyák lány életének vezérfonala a női szerepek előli folyamatos menekülés, a házasság minden áron való elutasítása volt, ennek érdekében nem válogatott az eszközökben. Ahelyett, hogy azonnal keresztény területre, Dalmáciába vagy Itáliába szökött volna, hat esztendőn át csavargott férfinak öltözve. Volt szolga, kocsis, katona – igazából úgy tűnik, nem is érezte magát olyan rosszul férfiként, mindenesetre nem nagyon igyekezett visszavedleni nővé, sőt: Dalmáciából visszatért a hazájába és újra férfiruhát öltött. Ez a fajta nemi inverzió első közelítésben aligha találkozhatott az egyházi hatóság helyeslésével, és még kevésbé alkalmas arra, hogy magatartási mintaként szolgáljon a korabeli lányok számára. A nők férfivá változása a kora újkori kultúrában egyszerre jelentett lázadást a fennálló hatalmi struktúrákkal szemben, a korabeli szimbolika a világ rendje ellen forduló nőkben a káosz és a pusztítás jelképeit láttatta.¹⁴

Magdalena története azonban korántsem egyedülálló az egyházi irodalomban, sőt: a szentek életének tanulmányozásakor a hasonló históriákból egész csokorra valót állíthatunk össze a *Legenda Aurea* és az *Acta Sanctorum* gyűjteményeiből.¹⁵ A transzvesztita női szentek talán legismertebb képviselője Szent Thekla, aki anyját és jegyesét hagyta el férfinak öltözve, hogy Pál apostolt követhesse. A legendaváltozatok egy részében nem szerepel ez az epizód, amely igazából nincs is összefüggésben a történet folytatásával.

12 *Ronnie Po-chia Chsia*: La Controriforma. Il mondo del rinnovamento cattolico (1540–1770). Bologna, 2001. 181–198. További irodalom a kora újkori női szentségideálra: Uo. 291–292.

13 Erre a jelenségre legújabban magyarul: *Judith C. Brown*: Szemérmetlen cselekedetek. Egy lesbikusz apáca élete a reneszánsz Itáliában. Bp. 2001.

14 *Natalie Zemon Davis*: A nők felülkerekedése. In: *Uő*: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Bp. 2001. 117–138., 276–283.

15 Az alábbiak forrásai: *Marie Delcourt*: Le complexe de Diane dans l'hagiographie chrétienne. *Revue de l'Histoire des Religions* 77(1958) 1–33.; *John Anson*: The Female Transvestite in Early Monasticism: the Origin and Development of a Motif. *Viator. Medieval and Renaissance Studies* 5(1974) 1–32. A régebbi irodalomból lásd *Hermann Usener*: Legenden der Pelagia. In: *Uő*: Vorträge und Aufsätze. Leipzig, 1907. 190–215.; *Hippolyte Delehaye*: Les légendes hagiographiques. Bruxelles, 1955. (Subsidia Hagiographica 18/a.) 186–195.

A *Legenda Aurea* szerint Szent Pál nem engedte meg, hogy levágja a haját, mivel a lány annyira szép volt.

Szent Pelágia, az antióchiai táncosnő megkeresztelkedése után szőrcsuhában Jeruzsálembé, az Olajfák hegyére vonult vissza, ahol egy cellában Pelagius néven élt remeteéletet. Szent Margit oly mértékben undorodott a házasság gondolatától, hogy a nászéjszakáján férfiruhában, haját levágva megszökött, férfiak közé állt szerzetesnek, majd kiválósága miatt egy apáca-kolostor előjárójává nevezték ki. Itt azonban a teherbe esett portás nővér őt nevezte meg a születendő gyermek apjaként, mire elűzték, és egy barlangban élt szigorú remeteségben. Halála előtt felfedte titkát és ártatlanságát a kolostor apátjának. A bithyniai Szent Marina apja özvegységre jutván kolostorba akart vonulni, és megengedte a lányának, hogy férfinak öltözve vele tartson. Apja halála után Marinos néven a kolostorban maradt, ahol eunuchnak gondolták. Ő ugyanúgy egy terhes nő vádaskodásainak esett áldozatul, elzavarták a kolostorból, de ő még a gyermeket is felnevelte. Látva ezt a jó-ságot, az apát visszafogadta, és csak Marinos-Marina halála után vallotta meg a gyermek anyja a hazugságot. Alexandriai Szent Eugeniát szülei meg akarták házasítani, mire ő férfinak öltözve két eunuch társaságában elhagyta otthonát, szintén szerzetesnek állt, noha az apát tudta, hogy Eugenia valójában nő. Ez azonban nem jelentett akadályt, hogy a templom prépostja legyen, és csodákat tegyen. Egy általa meggyógyított lány beleszeretett, a visszautasítást azzal bosszulta meg, hogy erőszakkal vádolta meg őt. Eugenia saját apja bírósága elé került, aki először nem ismerte fel őt. A megható egymásra találást általános megtérés követte. Szent Apollinariát hasonlóképpen akarták férjhez adni, ő is férfiruhában menekült el, remeteként élt egy mocsárban, ahol állandóan a szúnyogok csipdesték. Egy hang figyelmeztette, hogy a kilétét firtató kérdésre Dorotheusnak mondja magát. Szent Macarius, aki eunuchnak nézte, engedélyezte számára a kolostorba vonulást. Itt számos csodát művelt, többek között saját nővérét is meggyógyította, aki azonban mindig gyűlölte őt. A gonosz lélek álterhességet okozott a nővéreknek, aki őt vádolta meg az apasággal. Saját apja bírósága ítélkezett felette, az ő valódi nemét is csak halála után fedezték fel. Alexandriai Szent Eufrozinát apja kiváló nevelésben részesítette és meg akarta házasítani. Ő viszont kolostorba szeretett volna vonulni, de nőként nem tehetette, mert apja minden bizonnyal rátalált volna. Erre egy szerzetes tanácsára férfinak öltözött, és Smaragdus néven, eunuchként szerzetesnek állt. Szépsége még így is állandó kísértéseket okozott társainak, ezért az apát remeteségbe küldte. Később apjával is találkozott, aki nem ismerte fel az aszkézistől megváltozott külseje miatt. 38 évet élt a kolostorban, csak a halála után derült ki valódi neme.

Antiochiai Szent Athanasia gyermekei halála után változtatta meg nemét és lett szerzetes, a férje szintén kolostorba vonult. Tizenkét év múlva, egy jeruzsálemi zarándoklat során véletlenül találkoztak, de a férfi nem ismerte

fel egykori feleségét, majd a nő Athanasios néven férje kolostorába lépett, ahol még tizenkét évet éltek együtt, de mégis külön. Szent Matrona családianaként vonult, vagy inkább szökött, eunuchnak álcázva, kolostorba. Amikor az apát álmában megtudta az igazságot, Matrona a férjét okolta mindenért, erre az apát továbbra is megtúrta a férfiak között. Alexandriai Szent Teodóra megcsalta a férjét, és vezeklésképpen ment szerzetesnek, hogy ott a legnehezebb munkákat végezze. Őt is elűzték egy hamis vád miatt, majd visszatért, és később a férje és a neki tulajdonított gyermeke is követték. Szent Anastasiát maga a császár üldözte szerelmével, a császárné féltékenysége miatt szerzetesnők közé lépett. Az uralkodó megözvegyülése után kerestette, mire Dániel apát férfiként vette fel kolostorába, hogy elbűjtassa. Egy barlangban sanyargatta magát 28 esztendőn keresztül, Anastasius eunuch néven. A temetésekor villant elő a melle, amiből a jelenlevők nagy ámulatára kiderült a valódi neme. Szent Glaphyra a keresztényüldöző Licius kormányzó elől menekült férfiruhában. A gall Szent Papula szülei tiltása miatt volt kénytelen férfinak öltözve szerzetessé válni, kiválósága miatt a tours-i kolostor apátja lett, csak halála előtt három nappal fedte fel kilétét. A germán Szent Hildegonde apjával Jeruzsálembé utazott, és a biztonság kedvéért férfinak öltözött az útra. Az apja meghalt a tengeren, ő viszont továbbra is férfiruhában maradt, és számos kaland után a schönaui ciszterci apátságba került, ahol nem vették észre női mivoltát, ez csak 1188-ban bekövetkezett halálakor derült ki.

A női nemi jelleg elvesztésének talán leghátborzongatóbb példáit a szakállat növesztő vagy az öncsonkító asszonyok legendái nyújtják. Galla, a római özvegy nem kívánt újrarahasodni, ezért szakállat eresztett, amellyel sikerült a kérőket elriasztania. Hasonlóképpen könyörgött Paula, az avilai özvegy, hogy szépségét elvesztve megszabaduljon az őt üldöző férfitől, ami sikerült is: hatalmas szakállával nem kellett többé aggódnia. Wilgeforte, egy lusitániai pogány uralkodó lánya, atyja kiházásítási szándékai elől szintén úgy menekült meg, hogy kinőtt a szakálla. Az ő apja azonban nem hagyta annyiban az ellenállását: keresztre feszítette az engedetlen leányt. A legenda különböző névváltozatokkal egész Európában elterjedt, sőt a szakállas női szent Angliában a férjüktől szabadulni kívánó asszonyok „védőszentjének” számított. A hagiográfiai hagyomány a szakállnövesztés motívumán túl más elemeket is alkalmazott: Szent Enimia leprás lett, hogy megőrizhesse szüzségét, Szent Lucia a szemét vájta ki, Szent Euzébia pedig az orrát vágta le hasonló megfontolásból.¹⁶

A keleti kereszténységből származó, majd nyugaton is „polgárjogot nyert” motívum azonban nemcsak a legendák világában található meg, hanem a férfivá változás a késő középkori és a kora újkori történelem ismert

16 A fentebb idézett szakirodalomból elsősorban: M. Delcourt: *Le complexe i. m.* 2-7., 16-17.

női alakjai által is – nem melleleg: a legendák hőseihez teljesen hasonló motivációkkal – megvalósítható életstratégiát jelentett. A legismertebb történelmi példát Jeanne d’Arc nyújtja. Ő szintén ellentmondásos érzelmekkel viseltetett a családja iránt, és úgy hagyta el faluját, hogy soha többé nem akart visszatérni, sem pedig megházasodni és családot alapítani. A férfiruhához a végletekig ragaszkodott, még a börtönben is, sőt ebben is halt meg, ami arra utal, hogy számára a férfiöltözet magas rendű szimbólumot jelentett. A ruha által hordozott jelképes tartalom pedig a női nemi szerepeknek ugyanaz az elutasítása, amely a korábbi szenteknél is megfigyelhető. Helyállása a férfiak társadalmában, a gyenge nő szinte természetfeletti ereje szintén a legendák hősnőivel rokonítja. Jeanne és középkori elődei ugyanúgy belső hang, isteni útmutatás alapján cselekedtek, ahogyan tette azt Magdalena is élete válságos pillanataiban.¹⁷

Még későbbi történelmi példa a felekezeteken kívüli misztikusnő, Antoinette Bourignon élete. Egy lille-i gazdag polgárcsaládban látta meg a napvilágot 1616-ban, azonban nyúlzája és rútsága annyira megrémisztette szüleit, hogy születése után rögtön meg akarták fojtani. Felnövekedve született testi hibája elmúlt, anyja viszont nem tudott felülemelkedni a lánya iránt érzett kezdeti averzióján, és ezt folyamatosan érezte vele. Anyja utálatán túl apja brutalitása és testvérei gonoszsága sem mélyítette el a család iránti szeretetét, így élete fő céljának a házasság elkerülését tartotta. Sikertelen kolostorba vonulási szándéka után, húszévesen férfiruhába öltözve szökött meg hazulról, miközben szülei éppen az esküvőjét készítették elő. Az úton katonákkal találkozott, akik majdnem megbecstelenítették, ha egy pap nem védte volna meg. Ezt követően rövid ideig remeteségbe vonult, majd egy árvaházat vezetett, zaklatott élete során megjárta a börtönt, megfordult Németalföldön és Dániában. Végül egy protestáns lelkipásztorból lett misztikus író, Pierre Poiret vette pártfogásába, aki megírta életrajzát és misztikus tapasztalatainak terjesztője lett.¹⁸

Ha egymás mellé tesszük a késő antik keleti és a középkori nyugati szentlegendákat, a történelmi példákat és Magdalena Pereš-Vuksanović történetét, a kétségtelen különbségek ellenére szembeszökő hasonlóságokat is regisztrálhatunk. Mindenekelőtt feltűnő, hogy a legendaszerzők, sőt a Jeanne d’Arc környezetében levő papok és Magdalena gyóntatói is minden agály nélkül elfogadták a férfiruha felöltését, a teljesen egyértelmű bibliai tiltás ellenére: „A nők ne hordjanak férfiruhát s a férfiak se női ruhát. Mert aki ilyet tesz, utálat tárgya az Úr, a te Istened szemében.”¹⁹ A férfivé vált nő

17 Georges Duby–Andrée Duby: Jeanne d’Arc pereit. Bp. 1989. (Mérleg) 134–191.; Régine Pernoud: Jeanne d’Arc. Ön és tanúvallomások. Bp. 1991. 19–49.

18 Leszek Kolakowski: Chrétiens sans Église. La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle. Paris, 1969. 640–718. (A férfiruhára: 643.)

19 MTörv 22, 5.

alakjának évszázadokon átívelő szívósságával kapcsolatban jegyezte meg Marie Delcourt: „mi sem bizonyítja jobban bizonyos szimbólumok értékét, mint hogy egyszerre nyernek igazolást a legendában és a történelemben, olyan lélektani állandókkal, amelyek nem változnak sem az időben, sem a térben”.²⁰ A motívum eredetének vizsgálatakor a kutatók rámutattak az archaikus beavatási rítusok és a hellenisztikus mondavilág elemeire, amelyek értelme a keresztény hagiográfiában gyökeresen megváltozott: az átöltözés tétjét nem az emberi teljesség megszerzése, hanem pont fordítva, a nemiségről való lemondás, a kasztráció női megfelelője jelentette. Ennek hátterét az egyes szerzők különbözőképpen határozták meg. A motívum elterjedtségét Delcourt a női psziché család- és szexualitásellenes érzelmeivel, tágabban pedig a gnózis anyag- és testiségellenességével, Anson viszont – tekintve, hogy ezeket a történeteket férfi szerzetesek írták férfi szerzeteseknek – a korai szerzetesség eszmevilágával magyarázta. A férfivá válás minden egyes történetben kivétel nélkül a múlttal való szakítást jelenti: ritkábban a bűnös élettel, sokkal gyakrabban viszont a nem kívánt házassággal, a testi kapcsolattal és általában a női nemi szerepekkel. Ez a törés pedig az esetek tekintélyes részében a családdal való szembenállást, ellenségességet is hordoz.

Magdalena különös históriája tehát nem is olyan rendkívüli, mint azt az író sejtetni engedi. Az oratoriánus szellemi környezetben fogant életrajz szerzője nyilván ismerte a hagiográfiai előképeket. A Magdalena által elmondottakat részben ennek a retorikai hagyománynak, részben viszont a katolikus reform női szentségmodelljének a jegyében szerkesztette korszerű, a római egyházi közegben „fogyasztható” és „eladható” narratívává. Magdalena megszállott ragaszkodása a szüzességhez, a testi kapcsolat és a családalapítás elutasítása szerencsésen kapcsolódott a szerzetesi életet, az önmegtartóztatást, sőt annak sokszor extrém formáit favorizáló barokk valóságosság eszmevilágához, közelítette őt a korszak apáca-szentjeinek modelljéhez. Különös, inkább a vágáns kultúra szereplőire jellemző kalandjait pedig éppen a „szakirodalmi előzmények” tették „szalonképessé” az egyházi olvasók szemében.

Ezek után joggal merül fel a kérdés: mi a tanulsága Magdalena történetének a hódoltság-kutatás, az Oszmán Birodalom „nőtörténelme” számára? Az oszmán kultúra tanulmányozása az elmúlt évtizedekben lényegesen megváltoztatta a „passzív keleti nőről” alkotott korábbi, elsősorban az erotikus kisugárzásra épített képet, és sokkal nagyobb kreativitást, mozgásteret jelölt ki számára a múltban, mind a művészet és az irodalom, mind pedig a gazdasági és társadalmi élet különböző területein.²¹ A saját sorsának irányítását a

²⁰ M. Delcourt: *Le complexe i. m. 2.*

²¹ *Suraiya Faroqhi: Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. München, 2003. 118–140.*

kezébe vevő, a férfiak társadalmával szemben álló Magdalena akár ennek az új nőképnek az illusztrációja is lehetne, de a dolog ennél azért kissé bonyolultabb. Magdalenát ugyanis elrabolták és fogva tartották, akarata ellenére házasságra kényszerítették – ebben a cselekedetben pedig a boszniai társadalom több rétegének a képviselője is tevőlegesen és egyetértőleg vett részt, felekezettől és hatalmi helyzettől függetlenül. Vagyis Magdalena eredendően kiszolgáltatott, passzív tárgya a férfiak vágyainak, lázadása pedig inkább egyedi, mintsem tömeges megoldási lehetőség.

Az Oszmán Birodalomban élő keresztény nő helyzete tehát igencsak el-
lentmondásos. Ennek felfejtéséhez különítsük el a történet szempontunkból
lényeges elemeit: a helyszínt és a szereplőket. Magdalena szűkebb pátriája,
Jelaške csak első látásra tűnhet jelentéktelen boszniai porfészeknek. Ez a vi-
dék volt ugyanis a boszniai katolicizmus egyik legfontosabb törzsterülete.
A falutól néhány kilométerre fekvő olovói kegyhely a bosnyák ferenceség,
de igazából az egész balkáni katolicizmus szakrális központjának számított
egészen a 18. század elején bekövetkezett pusztulásáig.²² Olovo és környéké-
nek tehetősebb kereskedő- és iparosfamíliái számos hivatást adtak a ferences
rendnek, Jelaškéből származott például a legjelentősebb 17. századi bosnyák
ferences író, Matija Divković.²³

Ugyanakkor a szilárd ferences jelenlét ellenére a 17. század elején ezen a
vidéken is hódított az iszlamizáció, ennek ellentmondásos voltára utal a két
testvér, Franjo és Musztafa személye. Első olvasatra talán különös, hogy egy
családon belül katolikus és muszlim személyek is éltek, mégpedig a legna-
gyobb egyetértésben, a boszniai iszlamizáció jellegzetességeinek ismeretében
azonban ez egyáltalán nem meglepő. A 16–17. században tömeges méretűvé
váló, alapvetően anyagi érdekből bekövetkező vallásváltás elsősorban a ka-
tolikusok körében volt gyakori. Sokszor a családnak csak egyik része iszla-
mizált, a másik fele megőrizte hitét, ez a megosztott felekezetűség azonban
nem vezetett a családon belüli konfliktushoz, hiszen éppen a közös nagycsa-
ládi stratégia részét jelentette. A muszlimmá lett bosnyákok generációkon át
ragaszkodtak a katolikus vallásgyakorlat, különösen a szenttisztelet számos
eleméhez.²⁴ Ez a kriptokatolikus vallásosság különösen a muszlimokhoz fe-
leségül adott katolikus nőket jellemezte, akiknek például külön zarándokla-
tot biztosítottak a ferencesek az olovói kegyhelyen.²⁵

22 Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647). Bp. 2002. (Huma-
nizmus és reformáció 26.) 167–168 és passim (ad indices).

23 Uo. 378–380.

24 Srečko M. Džaja: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Vore-
manzipatorische Phase 1463–1804. München, 1984. (Südosteuropäische Arbeiten 80.) 43–101.

25 Az olovói búcsúról: Tóth István György: A spy's report about Turkish occupied Hungary and
Bosnia in 1626. The journey of the Dalmatian humanist Athanasio Georgiceo. Acta Orienta-
lia Academiae Scientiarum Hungaricae 51(1998) 197–218.

Magdalena történetének egyik legérdekesebb fejezetét a nőablás részletes bemutatása jelenti, amely szinte egy Ivo Andrić-novella szuggesztív ábrázolásmódjával vetekszik. Maga a szokás a boszniai folklór egyik legismertebb eleme, valamennyi 19. századi etnográfiai leírás megemlékezik róla. Az oszmán uralom alatt – egyébként nemcsak Boszniában, hanem például a magyar hódoltságban is – a hódítók gyakran erőszakkal szereztek maguknak feleséget a keresztény lányok közül. A nőablás később népszokássá szelődött, és leginkább a házasság költségeinek, a hozománynak vagy a szülők ellenállásának a kivédése volt a célja, bizonyos területeken pedig szinte kötelező eleme lett az udvarlásnak.²⁶ Az elbeszélés talán legfontosabb tanulsága, hogy a fiatalok vállalkozásához az egyházi hatóság is asszisztált: a ferences barát nemcsak összeadta a párt, a *Tridentinum*-nak a szabad akaratra épülő házasság-konceptiójával teljesen ellentétes módon, hanem a későbbiekben is az ügy elsimításán munkálkodott. Nem állt ki a lány mellett nagybátyja, a rendtartomány vezetésében kulcspozíciókat betöltő Martin Brguljanin sem.²⁷ Másképpen fogalmazva: a ferencesek elfogadták a szokásjoggá nemesült visszaélést, és a nőnek az egyházi törvények által biztosított jogai-val nem törődve, a hódítók és a velük együttműködő katolikus hívek érdekeit képviselték. Mindebben nem kell mást látnunk, mint a boszniai ferenceseknek a hatalmi nyomáshoz és a társadalmi szabályokhoz alkalmazkodó – egyébként igen sikeres – túlélési stratégiáját. Nyilván ennek a részeként értelmezhető, hogy számos vezető pozícióban lévő ferences barát rendelkezett kiterjedt muszlim rokonsággal, akiket skrupulus nélkül használtak ellenfeleik megfélemlítésére és egyházi karrierjük építésére.²⁸

Magdalenának tehát egy patriarchális szemléletű társadalomban egyébként is kiszolgáltatott helyzetét az oszmán uralom okozta, a keresztényeket érintő alávetettség tovább rontotta. Számos esetet ismerünk a hódoltságból, amikor a lányok és asszonyok adásvétel tárgyai lettek, elsősorban adósságrendezés céljából.²⁹ Az egyik legmeggrázóbb esetet egy Tolna megyei boszorkányper aktái őrizték meg: a tolnai Csapó Andrásné tízéves lányát adta oda hatforintnyi adóssága fejében a harminc évvel idősebb Keresztes Andrásnak. Mivel a kislány még „idétlen” volt a házasságra, ezért újdonsült férje a városi janicsárral vitette el a helyi kádihoz, aki az udvaron kiköttette és megkorbácsoltatta, majd összeadta a párt. Talán nem véletlen, hogy a lány

26 Vö. például *Strausz Adolf*: Bosznia és Hercegovina történeti és néprajzi leírása. 2. kiad. Bp. 1883. (Bosnyák föld és népe 1.) 285–289.; *Truhelka Cziril* (Ćiro): Népelet. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. XIX. Bosznia és Hercegovina. Bp. 1901. 361–362. A nőablás, nyilván balkáni hatásra, a magyar néphagyományban is megjelent: *Tárkány Szücs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. (Társadalomtudományi Könyvtár) 255–264.

27 Személyére lásd *Molnár A.*: Katolikus missziók i. m. passim (ad indices).

28 Uo. 287–315. és passim.

29 Vö. például *Takács Sándor*: Rajzok a török világból. I. Bp. 1915. 289–294., 324–327.

felnőtt korában is a társadalom peremén maradt: 1713 és 1716 között boszorkányság vádjával folytatott ellene eljárást Tolna vármegye hatósága. A tolnaiak visszaemlékezése szerint azonban a története nem volt rendkívüli: „Sok példák történtenek a török időben, hogy ha valamely férfiú valakit megszeretett, nem is kérte, hanem a töröknek egy tallért adott, aki azonnal erővel elvitte, megkorbácsoltatta és úgy adatta össze.”³⁰

A hagyományos társadalmak törvényei, a kora újkori keresztény felekezetek szabályozásai az ilyen és hasonló tetteket elítélték és súlyosan büntették volna, de a török hódoltságban ezeket a viselkedési normákat aligha lehetett betartatni. Fokozódott az egyén és nemcsak a nők kiszolgáltatottsága, de megváltoztak az ellenállás szabályai is. A hódoltság története bővelkedik az egyéni érvényesülés vagy éppen a szembeszegülés alternatív megoldási lehetőségeiben. A szabályokat nem csak a hódítók rúghatták fel, a közösségi hierarchia fellazulása a török uralom alatt élő keresztények mozgásterét is növelhette. Nyilván ezek a tényezők játszottak kulcsszerepet abban, hogy a hódolt Magyarországon számos, a királyságban vagy Erdélyben elképzelhetetlen egyéni sorssal és karrierrel találkozunk. Trombitás János és sorstársai villámgyors felemelkedése és sokszor hirtelen bukása a kultúrák és birodalmak ütközőpontjában, határmezsgyéjén élő emberek olykor leleményes vagy éppen zseniális, máskor kétségbeesett próbálkozásainak eredményei.³¹

Ezek a körülmények nemcsak a férfiak, hanem a nők helyzetét, ellenállási vagy éppen érvényesülési lehetőségeit is növelték. Az egyházi emberek, református prédikátorok vagy jezsuita misszionáriusok beszámolóiból számos esetet ismerünk, amikor keresztény lányok és asszonyok a társadalmi és vagyoni emelkedés érdekében a hódítókhoz mentek feleségül, vagy éppen brutális férjük elől menekültek a megértőbb török szerető oldalára. A két felekezet és kultúra közötti határvonalak a nők számára még kevésbé voltak áthághatatlanok: számos asszony török férje mellett is megőrizte keresztény hitét, kapcsolatát a családjával és korábbi közegével. A családi kötelékek egyébként is jóval kevésbé bizonyultak tartósnak: nemcsak a törökök, hanem a kuruc vitézek, a végvári katonák vagy a pusztákon élő gulyások is sokszor nagyobb csáberővel bírtak, mint a törvényes férj.³² De az ellenkező-

30 Szilágyi Mihály: Boszorkányperek Tolna megyében. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből XI. Szekszárd, 1987. 438., 482–483.

31 Ennek a felismerésnek a hatására nevezte a 16. századi hódoltság történetét Szakály Ferenc a vállalkozók első fénykorának Magyarországon. *Szakály Ferenc: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában.* Bp. 1994. (História Könyvtár. Előadások a Történettudomány Műhelyeiből 5.) 11–13. Az egyén cselekvési és döntési szabadságát a kora újkori Magyarországon Péter Katalin tanulmányai állították újra a figyelem középpontjába. Összefoglalóan: *Péter Katalin: A reformáció. Kényszer vagy választás?* Bp. 2004. (Európai Iskola).

32 A hódoltsági asszonyok erkölceiről különösen Thúry Farkas Pál, a tolnai református iskola rektora rajzolt igen sötét képet: *Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből.* Bp. 1974. (Humanizmus és reformáció 4.) 66–70. A jezsuiták beszámolóit: *Molnár An-*

jére is találunk példát: egy a fiát taníttatni akaró özvegyasszony a jezsuiták segítségével menekült el szülőföldjéről, a hódolt Baranyából.³³ A többszörösen kiszolgáltatott nőknek tehát ugyancsak több lehetőségük volt, hogy a számukra akármilyen okból elfogadhatatlan helyzetükön változtassanak. A megosztott hatalom, a különböző felekezetű egyházi előjárók, a magyar és a török hatóságok egymás elleni kijátszása hatékony fegyvernek bizonyult a nők kezében is. Ennek a felfordult és korlátozott érvényességű szabályokkal működő világnak akár a jelképe is lehetne a férfiruhába öltözött nő. A keresztény hagiográfia kliséi mögé pillantva talán éppen ezt üzeni számunkra Magdalena Pereš-Vuksanović különös históriája.

Antal Molnár

LA SCHIAVONA: THE VICISSITUDES OF A BOSNIAN GIRL IN THE 17TH CENTURY

This study provides a biography of a 17th century Bosnian Catholic woman. Magdalena Pereš Vuksanović died in the fame of a holy woman in 1670 in a Roman cloister. Her Oratorian confessors had begun writing her biography already in 1639. Her detailed Italian biography has been preserved only in fragments among the manuscripts of Biblioteca Vallicelliana but a short Latin biography has survived in several copies. The girl was born in 1606 in the village of Jelaške, Central Bosnia, in a Catholic family. In 1624, she was abducted by a Catholic boy from the village who, with the help of his Muslim brother and the local Franciscan parish priest, tried to force her to marry him. The girl managed to escape and hid in the surrounding woods before in the following six years she worked as a house servant with different Bosnian families and then in the Franciscan friary of Modriča and in the Turkish camp in Buda, and then served as a soldier in Venice and Brescia. From 1630 she spent 30 years in Rome, first as a domestic servant, then as an oblate sister and later as a nun. The author reveals elements of Magdalena's biography rooted in medieval hagiography: the female saint, heroine, or mystic, disguised in a man's clothes, had been a popular figure of legends since the early centuries of Christianity, and in times of crisis she could offer a realistic model of conduct. Magdalena's biography offers several lessons for research concerned with everyday life under Ottoman rule: first of all, it provides a proper sense of the increased defencelessness of Christians and, especially, of women, and also illustrates the more extended and daring options of resistance.

tal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp. 2003. (METEM Könyvek 44.) 111.; *Uő*: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Bp. 2005. (METEM Könyvek 49.) 144–145.

³³ *Molnár A.*: A katolikus egyház i. m. 93.

Kármán Gábor

Rákóczi Zsigmond két esküvője

Aligha van történelmünknek még egy olyan figurája, mint Rákóczi Zsigmond, akiről mindenki kivétel nélkül csak jót írt volna: mind életrajzírója, mind politikájának későbbi elemzői – köztük is elsősorban jelen kötet ünneptelte – csak pozitívumokat sorolnak jelleme és tevékenysége ismertetésekor.¹ Ebben a kései történészek a 17. századi krónikásokat követik: nemcsak Szalárdi János nevezi „nagy reménységű, istenes, kegyes életű”-nek, és dicséri minden adandó alkalommal az „igen okos ifjú”-t, de a Rákócziakkal kevésbé szimpatizáló Bethlen János is „nagylelkű, bölcs és méltán nagy szerencsére elhivatott ifjú”-nak titulálja.² A 17. századi történetírók ítéletét persze befolyásolhatta bátyja, II. Rákóczi György kudarca és Erdélyre romlást hozó politikája: a korábban meghalt öcs kiválóságának hangoztatása még nagyobb súlyt ad a báty meggondolatlanságáról, uralkodói alkalmatlanságáról szóló gondolatmeneteknek, mintegy végzetszerűvé téve az Erdély aranykorának bukásához vezető történetet. De hogy nem csak történészi visszavetítésről van szó, az a Zsigmondról még életében írottakból látható. I. Rákóczi Györgyöt az apai büszkeség vezeti, amikor elismerően szól másodszülött fiáról az 1644-es háborúzás idején: „oly becsülettel, keménységgel, megért elmével viseli magát minden rendekhez, hogy mi ő tőle többet most nem kívánhatunk.”³ Az azonban feltűnő, hogy még a II. Rákóczi György esküvőjére érkező lengyel követ beszámolója is dicséri, amelyben egyébként a magyarokról nem sok jót olvashatunk.⁴

1 Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Bp. 1975. (Magyar História) 60–103. Életrajzát lásd Szilágyi Sándor: Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond. Bp. 1886 (Magyar történelmi életrajzok). Még a Zsigmonddal szemben tudatosan szkeptikus attitűddel viseltető Szabó András Péter is arra a következtetésre jut, hogy a két Rákóczi fiú, György és Zsigmond klasszikus szembeállítás a realitásokból, nem pedig egyszerűen a megkövesedett történészi konstrukciókból ered: II. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond. Sic Itur ad Astra 14(2002) 1. sz. 65–101.

2 Szalárdi János: Siralmas magyar krónikája. Szerk. Szakály Ferenc. Bp. 1980. 310. 307.; Bethlen János: Erdély története... 27.

3 I. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának (Bárca, 1644. március 8.) A két Rákóczy György családi levelezése. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875. (MHH I.: Diplomataria 24.) 130.

4 II. Rákóczy György esküvője. Összegyűjt., s. a. r. Várkonyi Gábor. Bp. 1990. (Régi magyar történelmi források, 2.) 24. Ugyancsak elismerő sorokat írt róla a Pfalzi Henriettával kötendő

A kiváló ifjúnak – ahogy azt a cím jelzi – két esküvője volt, noha csak egyszer házasodott meg. Az első esküvőn részt sem vett: menyasszonya, a rajna-pfalzi Wittelsbach-dinasztia leszármazottja, Henrietta Mária lakhelyén, Crossenben Rhédei Ferenc képviselte a vőlegényt, az ifjú pár csak Sárospatakon, a második menyegzőn találkozott.⁵ A magyar történetírásban jól ismert házasságkötés politikai hátterére éppen Péter Katalin hívta fel a figyelmet.⁶ Reprezentációtörténeti szempontból azonban eddig nem történt meg az esküvő elemzése: szórványosan előforduló adatokon kívül nem sokat tudunk arról, miképpen zajlott a házasságkötés az erdélyi fejedelem öccse és a pfalzi választófejedelem húga között.

Annak ellenére így van ez, hogy a reprezentáció, az udvartartás története nemcsak a nemzetközi kutatásban játszik egyre fontosabb szerepet, de a hazai történettudomány is egyre több figyelmet fordít rá.⁷ Míg a reprezentáció számos aspektusa volt vizsgálat tárgya, az esküvők kérdése elsősorban forráskiadás formájában, vagy egy nagyobb elemzés részeként került terítékre:

esküvő kapcsán egy ismeretlen brandenburgi: „...ein wackerer frohlicher Junger Herr, geschickt, ziemblich gelehrt, annemblich in Conversation von gutten qualitäten.” GStA PK HA I. Geheimer Rat, Rep. 11., 253. Siebenbürgen Nr. 10. fol. 1a. A szövegrészt kiadó Marczali Henrik „frostiger”-t ír, ám a szövegbe jobban illik a pozitív „fröhlich” torzult alakja. Regesták a külföldi levéltárakból Brandenburgi Katalin és a Rákóczyak történetéhez. Kiad. Marczali Henrik. TT 1880. 369. Marczali a jelentés szerzőjeként Andreas Neumannt jelöli meg, és a levéltári állag, amelyben a rövid feljegyzés fennmaradt, valóban az ő iratait tartalmazza, ám Neumann csak később lett bécsi követ, ekkoriban nem tudósíthatott a Rákócziakról. Németországi kutatásaimat a Klebelsberg Kunó Ösztöndíj tette lehetővé, anyagi támogatását ezúton köszönöm.

5 Az erdélyi fejedelmi család tagjai három ízben vettek feleségül külföldi uralkodóházból származó menyasszonyt, és mindhárom esetben – Báthory Zsigmond és Habsburg Mária Krisztina, Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin, illetve Rákóczi Zsigmond és Pfalzi Henrietta házasságkötése során – két esküvőt tartottak, egyet a menyasszony, egyet a vőlegény lakhelyén. Ez a modell azonban semmiképpen sem számított automatikusnak a korszak kisebb dinasztikus esküvőinél: György Vilmos brandenburgi őrgróf személyesen utazott el Heidelbergbe, hogy feleségül vegye a pfalzi IV. Frigyes választófejedelem lányát, Erzsébet Charlotte-t 1616-ban: *Ernst Göbel*: Beiträge zur Geschichte der Elisabeth Charlotte von der Pfalz, der Mutter des Grossen Kurfürsten. Neue Heidelberger Jahrbücher 13(1904/05) 7.

6 Péter K.: A magyar romlásnak i. m. 70–80.

7 A nemzetközi irodalom érdeklődésének homlokterében elsősorban a Norbert Elias elméleti munkája által kiváltott vita áll: *Norbert Elias*: Die höfischen Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie. Berlin, 1969. (Soziologische Texte 54.) A főleg XIV. Lajos udvarának elemzése alapján levont következtetéseket számos helyen finomította a kutatás, bár alapvető megállapításai máig helytállóak. Lásd az Elias-tézis későbbi sorsát ismertető legjobb munkát: *Jeroen Duindam*: Myths of Power: Norbert Elias and the Early Modern European Court. Amsterdam, 1990. A német szakirodalom különösen nagy hangsúlyt fektet a regionális különbségek tisztázására: *Rainer A. Müller*: Der Fürstenhof in der frühen Neuzeit. München, 1995. (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 33.)

a 16. század végi Habsburg-menyegzők történetét feldolgozó munkához hasonló Magyarországon egyelőre nem született.⁸

Éppen a téma viszonylagos újdonsága miatt érdemes ebből a szempontból is foglalkozni Rákóczi Zsigmond esküvőivel. Ráadásul az 1651-es ünnepségsorozat kiváló lehetőséget ad arra is, hogy megpróbáljuk elhelyezni a Rákócziak erdélyi fejedelemségének reprezentációját az európai reprezentációtörténet térképén. Mivel a két esküvőt a két család külön-külön rendezte, feltárásukkal bepillantást nyerünk abba, mennyire volt képes a magyarországi–erdélyi szinten dúsgazdagnak számító Rákóczi família arra, hogy a Német-római Birodalom vezető protestáns dinasztiáival állja a „luxus-fogyasztás” versenyét – azt a versenyt, amely alapvetően meghatározta a kora újkori fejedelmi udvarok életét, és amelyben a lemaradás a társadalmi pozíció elvesztésével járt.⁹

Crossen

Aki látta már valaha a pfalzi választók csodálatos heidelbergi rezidenciáját, a Rajna fölé magasodó reneszánsz kastélyt, felteheti magának a kérdést: milyen érzés lehetett Henriettának, amikor ebből a fényűző, pompás épületből a jóval szerényebb Sárospatakra kellett költöznie. Csakhogy a kérdés téves: Henrietta soha nem látta a heidelbergi kastélyt. 1626. július 7-én, tehát már apjának, V. Frigyesnek bukása után született, amikor Csehország „téli királya” – aki a cseh trónnal együtt pfalzi birtokait is elvesztette – családjával együtt Hollandiában keresett menedéket. Frigyes és felesége, Stuart Erzsébet nem akart ugyan lemondani a királyi pompáról – és hágai házuk, valamint rheneni nyári rezidenciájuk valóban egy uralkodói udvar életét tükrözte –, de a rendelkezésre álló pénz ennek fenntartására nem volt ele-

8 *Karl Vocelka*: Habsburgische Hochzeiten 1550–1600: Kulturgeschichtliche Studien zum manierischen Repräsentationsfest. Wien–Köln–Graz, 1976. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 65.). A magyar terméskből kiemelhető *Erdősi Péter*: Báthory Zsigmond ünnepi arcmása: A fejedelem és a ceremóniák. Aetas, 1995. 1–2. sz. 24–67., illetve II. Rákóczy György esküvője i. m. Várkonyi Gábor kísérőtanulmányának csak rövid része (103–111.) foglalkozik az esküvő reprezentációs kérdéseivel, elsősorban a Báthory Zsófia áttérítése körüli kérdések miatt; erre nézve lásd még későbbi tanulmányát: A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről. In: Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. 79–91. Az egyetlen, kimondottan az erdélyi fejedelmi esküvőkkel foglalkozó írás Szabó Péter tollából áttekintő jellegű konferenciaelőadás: Szimbolikus elemek a lakodalmi dramaturgiában. (Az erdélyi fejedelmek menyegzői.) In: Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások. Szerk. Pintér Mária Zsuzsanna–Kilián István. Debrecen, 1993. 157–168.

9 A korszak udvarait vizsgálva Elias mellett – tőle gyakorlatilag függetlenül – ugyanerre a következtetésre jutott *Jürgen Freiherr von Kruedener*: Die Rolle des Hofes im Absolutismus. Stuttgart, 1973. (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 19.)

gendő, és Frigyes 1632-ben bekövetkezett halála után a tíz gyermekkel árván maradt királyné anyagi helyzete csak romlott.¹⁰

Ebben a tekintetben nem hozott változást a vesztfáliai béke megkötése sem. A dinasztíát a béke rendelkezései restaurálták ugyan Pfalz trónján, sőt a bajor hercegek által elvett választófejedelmi rangjuk helyett megkapták a frissen kreált nyolcadik német választófejedelemség címét, de a fejedelemségnek jelentős területi veszteségeket kellett elkönyvelnie.¹¹ Még a jog szerint a választónak járó területeket sem volt egyszerű megszerezni: az ország egyik legfontosabb erődjének számító Frankenthalban 1652-ig maradtak a spanyol csapatok. Ráadásul a visszakapott területek súlyos gazdasági problémákkal küszködtek: egy helyenként 60–70%-os népességvesztéssel szembeszenedő, vámbevételeinek egy részétől megfosztott államnak kellett szembenéznie hihetetlen nagyságú adósságállományával. Ez részben a pfalzi dinasztia mintegy harminc év alatt felhalmozott adósságaiból állt, de jelentős tételként szerepeltek benne a pfalzi városok háborús kötelezettségek teljesítésére felvett kölcsönei is. 1654-ben Károly Lajos azt bizonygatta a birodalmi gyűlésnek, hogy Pfalz adósságai nagyobbak, mint az összes alattvaló ingó és ingatlan vagyona együttvéve. Hogy a helyzet valóban komoly volt, mutatja az, hogy a rendek ezt elhitték neki, és visszafizetési moratóriumot rendeltek el a választófejedelemség számára.¹²

A szigorúan végigvitt gazdaságpolitikai program – adókedvezményekkel és vallási toleranciával kecsegtető népesítési, illetve merkantilista gazdaságpolitika – része volt az is, hogy Károly Lajos igyekezett minimális szintre szorítani a családnak a fejedelemség kasszáját terhelő presztízskiadásait. Anyja nem térhetett vissza Heidelbergbe, továbbra is az utrechti tartományban lévő, rezidenciává kiépített rheneni kolostort lakta két lányával, és hiába küldött szemrehányó leveleket, a választófejedelem nem emelte meg az ellá-

10 Anna Wendland: Elisabeth Stuart, Königin von Böhmen: Ein Lebensbild. Neue Heidelberger Jahrbücher 13(1904/05) 37–41.; Uő: Die Heirat der Prinzessin Henriette Marie von der Pfalz mit dem Fürsten Sigmund Rákóczy von Siebenbürgen: Ein Beitrag zur Geschichte der Kurhauses Pfalz-Simmern. Neue Heidelberger Jahrbücher 14(1906) 242–243. Újabban: Simon Groeveld: Könige ohne Staat: Friedrich V. und Elizabeth als Exilierte in Den Haag 1621–1632–1661. In: Der Winterkönig: Friedrich V. der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz. Hg. von Peter Wolf et al. Augsburg, 2003. (Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur 46/03.) 162–186., különösen 175–182.

11 Winfried Dotzauer: Das Rheinland in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts: Strukturen und Grundzüge. Jahrbuch für Westdeutsche Landesgeschichte 2(1976) 196–197.; Volker Press: Zwischen Versailles und Wien: Die Pfälzer Kurfürsten in der deutschen Geschichte der Barockzeit. Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 130(1982) 223–225.

12 Volker Sellin: Die Finanzpolitik Karl Ludwigs von der Pfalz: Staatwirtschaft im Wiederaufbau nach dem Dreißigjährigen Krieg. Stuttgart, 1978. 72–83. Lásd még: Karl Kollnig: Das Wiederaufbauwerk Karl Ludwigs nach dem Dreißigjährigen Kriege. Heidelberg, 1949.

tására kiutalt összeget.¹³ Károly Lajos öccsét, az Angliában rojalista hadvezérként híressé váló Ruprechtet fogadni sem volt hajlandó Heidelbergben, állítólag pénzügyi okokból – amire válaszul a hűvösen racionális bátyjánál jóval hevesebb vérmérsékletű öcs megfogadta, hogy oda soha többé be nem teszi a lábát.¹⁴ A választófejedelemi rezidenciába csak Károly Lajos egyetlen húga, Zsófia költöztetett be, aki 1658-ig, a hannoveri Ernő Ágost herceggel kötött házasságáig élt ott.¹⁵ Ugyanennek a takarékosági politikának jegyében költözött két lány, Erzsébet és Henrietta nagynénjükhöz, Erzsébet Charlotte özvegy választófejedelemasszonyhoz – Frigyes Vilmos, a későbbi „Nagy Választó” anyjához – Crossenbe, és itt zajlott az első esküvő is, 1651. május 24-én.¹⁶

A menyegzőről két beszámolót ismerünk: erdélyi és brandenburgi részről egyaránt maradtak fenn leírások a magyar követség megérkezése és távozására közt eltelt egy hétről. Frigyes Vilmosnak követei – a tapasztalt Thomas von dem Knesebeck titkos tanácsos és a nála húsz évvel fiatalabb, diplomáciai feladatokra sűrűn alkalmazott Ewald von Kleist báró – írtak jelentést.¹⁷ Valószínűleg a Rákóczi család számára is készült hasonló jelentés a crosseni

13 A. Wendland: Elisabeth Stuart i. m. 43–44. A volt királyné anyagi viszonyaira, de fiához fűződő kapcsolatára is jellemző Erzsébet 1651. ápr. 14/24-ei levele Károly Lajoshoz, amelyben gratulál gyermeke születéséhez, ám közli, hogy nem küld ajándékot, mert a családi emléken kívül minden ékszerét elzálogosította. Lásd Briefe der Elisabeth Stuart, Königin von Böhmen, an ihren Sohn, den Kurfürsten Carl Ludwig von der Pfalz 1650–1662: Nach den im Königlichen Staatsarchiv zu Hannover befindlichen Originalen. Hg. von Anna Wendland. Tübingen, 1902. (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart 228.) 17.

14 Meinrad Schaab: Geschichte der Kurpfalz. II. Bd. Neuzeit. Stuttgart–Berlin–Köln, 1992. 128. Alheidis von Rohr: Die Pfalz-Kinder. In: Der Winterkönig: Friedrich V. der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz. Hg. von Peter Wolf et al. Augsburg, 2003. 210–211. Az angol II. Károly és mások szolgálatában nagy katonai karriert befutó „Ruprecht the Cavalier” pályájáról lásd Hugh R. Trevor-Roper: Ruprecht der „Cavalier.” In: Das Haus Wittelsbach und die europäischen Dynastien. München, 1981. (Zeitschrift für bayerische Geschichte 44/1.) 241–256.

15 Mathilde Knoop: Kurfürstin Sophie von Hannover. Hildesheim, 1969. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen, 32.) 33–36.; M. Schaab: Geschichte der Kurpfalz i. m. 129.; A. von Rohr: Die Pfalz-Kinder i. m. 215. Zsófia, lévén Stuart-ivadék, legitimálta utódainak, a Hannover-dinasztiának angol trónigényét.

16 A. Wendland: Die Heirat i. m. 244.

17 Jelentésük (Crossen, 1651. május 19[/29.]: GStA PK Brandenburg-Preußisches Hausarchiv [a továbbiakban BPH], Königliche Haus-Archiv, Rep. 34. Kurf. Georg Wilhelm TT2 fol. 150–157. Kiadását – a Rákóczi Zsigmond esküvőjére vonatkozó többi németországi forrás kíséretében – a közeljövőben tervezem. Knesebeck 1594-ben, Kleist 1615 körül született. A két követ rövid életrajzát lásd Peter Bahl: Der Hof des Großen Kurfürsten: Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preußens. Köln–Weimar–Wien, 2001. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz Beiheft 8.) 517–518. A dolgozatban minden dátumot a gregorián naptár szerint adok meg. A protestáns német államok egy része a 18. századig a julianus naptárt használta. A korszakban az eltérés a kettő között pontosan tíz nap volt. Amely esetben a levélíró nem közli a gregorián dátumot is, azt szögletes zárójelben közlöm.

esküvőről, ez azonban elveszett, vagy lappang. Megőrződött viszont egy hosszas leírás a követség egyik tagjának, hídvégi Nemes Jánosnak naplójában.¹⁸ Ez számos szempontból sokkal informatívabb a diplomatai jelentésnél, hiszen míg a brandenburgi államférfiak jelentése elsősorban arra koncentrált, mennyiben sikerült uralkodójuk érdekeit képviselni a presztízs-szférában, Nemes János saját emlékezetére részletesen leírta a szertartás menetét is.

A nyolcvanöt főből álló magyar küldöttség Rhédei Ferenc, Berényi György és Mednyánszky György vezetésével 1651. május 23-án érkezett Crossenbe.¹⁹ A város határában várta őket Crossen választófejedelmi tisztartója, Johann Friedrich von Löben báró, kétszáz lovas kíséretében. Rhédeit és társait még aznap este fogadta Erzsébet Charlotte és a két hercegkisasszony, Henrietta és Erzsébet. Másnap, 24-én, a két választófejedeleme követeinél tettek látogatást, először a pfalziaknál – Károly Lajost Georg Abraham von Grünenberg és Johann Ludwig Wolzogen képviselte –, majd a két brandenburgi követnél. Ez alkalommal a követek még hosszas megbeszéléseket folytattak a házassági szerződés egyes vitás pontjairól – ám megoldásukat a későbbi tárgyalások idejére halasztva úgy döntöttek, a házasság megköthető. A szerződés aláírt példányainak kicserélésére már délután került sor, és végül megkezdődhetett maga a szertartás.

A városban elszállásolt követek együtt vonultak fel a palotába: a zeneszóval vonuló menetet nyolc hatalmas viaszgyertyát tartó német vezette, utánuk a menyegző *marschall*-jának (tehát vőfélyének) kinevezett Löben, illetve az almarsall Asmus von Troßken, majd a vőlegényt képviselő Rhédei vonult, őt követte a többi követ (az előbb említetteken kívül még Jakab kurlandi herceg, Erzsébet Charlotte veje küldött követet). Hasonlóképpen gyertyák vezették fel a menyasszony menetét, itt a marsall és almarsall után a pfalzi követek által közrefogva érkezett Henrietta, szoknyáját négy, fehérbe öltözött nő fogta, további kísérete szintén nőkből állt.

A menyegző a palota közepén zajlott. Az egyházi résznek gyorsan vége volt: a rövid prédikáció után a vőlegény követe és a menyasszony gyűrűt cseréltek, majd a pap megáldotta az elébe térdelő párt. Az oltárként használt asztal helyébe ágyat hoztak, amelyre két oldalról leült Rhédei és Henrietta, és a beszédekkel – amelyeket a választófejedelmi követek, illetve Berényi György, a Rákócziak rangban második követe tartottak – a házasság szim-

18 Hídvégi id. Nemes János naplója 1651–1686. Kiadja Tóth Ernő. TT 1902. 231–263., 375–411., 528–574. A crosseni esküvő leírása a 235–238. oldalakon található. A továbbiakban csak azokon a helyeken jelzem a forrást, ahol az információ nem ebből a két beszámolóból származik.

19 A küldöttség tagjairól – beleértve az étekgókat, szakácsokat, zenészeket és mindenféle mesterembereket – részletes listát őrzött meg a berlini levéltár: GStA PK BPH Königl. Haus-Archiv, Rep. 34. Kurf. Georg Wilhelm TT2 fol. 147.

bolikus elhálása is megtörtént. Édességek és bor felszolgálása után, este kilenc órakor ért véget a szertartás; az azt követő lakodalom tizenegy tájban kezdődött. Három asztalnál szolgálták fel az étkeket: az első, hosszú asztalnál a legfontosabb személyek, a menyasszony és a vőlegény követe, a menyasszony rokonai, illetve a fejedelmi követek ültek. A másik két, kerek asztal mellett a magyar, illetve a német kíséret tagjai foglaltak helyet. Hajnali két-három óra környékén volt vége az étkezésnek és a terem kiürítése után következett a tánc, először is annak szertartásos része. A két vőfély gyertyával kezében vezette Rhédeit Henriettához, aki térdet hajtva táncba vezette a menyasszonyt: „Előtte ment hat német szövétnekkel s utánok is hat, dob s trombitaszónál tánczolván” – olvashatjuk Nemes beszámolójában. Rhédei hasonlóképpen táncolt Erzsébet hercegisasszonnyal, majd a brandenburgi követek, Berényi és Mednyánszky, illetve a pfalzi és kurlandi követek is táncba vitték a két nővért. Miután ez véget ért, a tánc szabad része következett: ki-ki szabadon vezethette hegedűszóra táncba az általa választott hölgyet. A mulatság ezen része mindössze egy-másfél óráig tartott: hajnali négykor, édesség és bor körbekínálása után oszlott fel a vendégség.

A maradék három nap az ajándékozással telt.²⁰ Május 25-nek délutánján a menyasszony ajándékait vitték fel a magyar és német követek a várba, másnap pedig a Henrietta nőrokonainak szánt ajándékok átadására került sor, természetesen ünnepélyes beszédek keretében.²¹ Egyes, a házassági szerződésben nem rendezett kérdések tisztázása történt még aznap, másnap pedig a magyar követek adták át a választófejedelmek követeinek hozott ajándékokat. A követség két németül beszélő tagja, Berényi és Mednyánszky 28-án részt vettek a crosseni városi templom istentiszteletén, majd sor került a magyar követeknek szánt ajándékok átadására is. Az evangélikus városi istentisztelet után másnap, 29-én, a búcsúbeszédet már az özvegy fejedelemsasszony református udvari lelkésze, Friedrich Thulmeyer tartotta, és a követség ugyanaznap indult el Sárospatak felé.

20 Nemes János részletesen felsorolja mind az adott, mind a kapott ajándékokat: TT 1902. p. 237–238. Ezek elemzésére annak ellenére sem vállalkozhatunk, hogy érdekes szempontot vonnának be kutatásunkba, hiszen az ajándékok terén még egyértelműbben érvényesült a „luxusfogyasztási verseny”, mint más szférákban: a kortársak saját szemükkel látva a kicserélt tárgyakat, levonhatták az ajándékozókra vonatkozó következtetéseiket. Azonban a kései utókor történészei nehezebb helyzetben vannak: mivel Nemes János nem minősíti az ajándékokat, és hozzávetőleges értéküket sem közli, nehéz eldönteni, vajon az ékszerek egymáshoz képest mennyire tükrözték egyik vagy másik fél fölényét.

21 Ez nagynénjén, Erzsébet Charlotte-on, anyján, Stuart Erzsébeten, és nővéréen, Erzsébeten kívül Katalin Zsófia hercegisasszonyt jelentette – utóbbiról nem tudjuk, pontosan milyen rokonságban állt Henriettával. Nővére nemcsak azért nem lehet, mert az általam ismert szakirodalom szerint nem volt ilyen nevű testvére, de ellene szól az is, hogy ő a lakodalom szertartásostánc-részeiben nem vett részt.

Nehéz meghatározni, mennyire lehetett fényes az esküvőt körülvevő ünnepségsorozat. A két beszámoló attitűdje nagymértékben eltér egymástól. Nemes János, bár igazán szubjektív véleményt nem közöl a látottakról, időnként felhívja a figyelmet a pompás körülményekre: a menyegzői ágy ezüstözésére, vagy a papi áldásra való letérdeléshez használt zsámoly arany szegélyezésére. Knesebeck és Kleist beszámolóját inkább hűvös visszafogottság jellemzi, a crosseni állapotokról keveset írnak és a magyar küldöttséget is ritkán minősítik, bár az nyilvánvalóan árulkodó, amikor kiemelik: míg a pfalzi követ beszéde hosszasan ecsetelte a választófejedelmi ház genealógiáját és dicső tetteit, Berényi válasza meglehetősen rövidre szabott volt.

Ahhoz tehát, hogy képet alkothassunk a crosseni esküvőről, kiegészítő forrásokat is kell használnunk. Mit tudunk az esküvő színhelyeül szolgáló város és palota 17. század közepi állapotáról? Crossen – ahogy jelenlegi lengyel neve (Krosno Odrzańskie) is mutatja – az Odera partján fekszik. A 13. században alapított, eredetileg Szilézia részét képező önálló hercegség 1482-ben zálogként kerül a brandenburgi Hohenzollernnek birtokába, akik 1537-től bírták örökjogon.²² A választófejedelmek irányítása alatt álló, ám jogilag független fejedelemséget 1617-ben jelölték ki Erzsébet Charlotte özvegyi birtokának, és a területet akkor bejáró pfalzi küldöttség mind a 400 lakosú városkát, mind a kicsi, ám kényelmes palotát fejedelmi udvartartásra alkalmasnak találta.²³

Csak hogy a harmincéves háború rajta hagyta nyomát az özvegyi birtokon is. György Vilmos választófejedelem 1640-ben halt meg, de Erzsébet Charlotte csak tíz évvel később költözhetett be jogos özvegyi birtokára. A várost 1631-ben tűzvész pusztította és a helyreállítás nem ment gyorsan: a legnagyobb, Máriáról elnevezett gótikus templom – amelyben Berényi és Mednyánszky az istentiszteletet látogatták – teljesen leégett és évekig használhatatlan volt. Az 1642-ben már elkészült új orgonát is csak tizenöt évvel később tudták beépíteni, tehát 1651-ben a felújítás még közel sem volt kész. Az özvegy választófejedeleme nének még a továbbiakban is támogatnia kellett a Mária-templom újjáépítési munkálatait.²⁴ Crossen másik reprezentatív épülete, a városháza sem járt sokkal jobban: a tűzvészben leomlott tornya helyett csak 1673-ban tudnak újat építeni. Az L alaprajzú, középkori alapokon 1560 körül alaposan átépített vár ugyan nem égett le, ám Erzsébet Charlotte megözvegyülésekor svéd helyőrség lakott benne, akik csak 1644-ben költöz-

22 Winfried Irgang: Historisch-geographische Grundlagen. In: W. Irgang–Werner Bein–Helmut Neubach: Schlesien: Geschichte, Kultur und Wirtschaft. Köln, 1995. (Historische Landeskunde: Deutsche Geschichte im Osten 4.) 12.

23 E. Göbel: Beiträge i. m. 18.

24 Erich Blunck: Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen. Berlin, 1921. (Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, VI/6.) 49.; Gustav Adolph Matthias: Chronica der Stadt und des ehemal. Herzogthums Crossen von der frühesten Vergangenheit bis auf das Jahr 1848. Crossen, 1853. 240.

tek ki. Ezután kezdődhetek meg a felújítási munkálatok, és bár a várkápornában már abban az évben megtartották az első református istentiszteletet (az elsőt az evangélikus valláson lévő Crossen történetében), a választófejedelmné nem költözött ide csak 1650-ben, a felújítások végeztével. Ez évben került sor a kápolna felszentelésére, amit a már említett Friedrich Thulmeyer, Erzsébet Charlotte Berlinből hozatott udvari lelkésze végzett.²⁵

A várkastély felújítása korántsem jelentette annak a Nyugat-Európában ekkoriban divatos barokk stílusban történő átalakítását: azon még 1921-es leírásakor is elsősorban a középkori jegyek domináltak, egyes reneszánsz elemekkel. Berendezéséről pedig Erzsébet Charlotte beköltözésekor – egy évvel az esküvő előtt – elkészítő képet festett barátnőjének, Schwerin bárónőnek: csak néhány fenyőbútort és egyetlen dunyhával is ellátott ágyat talált.²⁶ Unokaöccséhez, Károly Lajoshoz hasonlóan a választófejedelmné is mindent elkövetett, hogy „birodalmának” újjáépítését elősegítse – az egyik levélben a kastély melletti „lustgarten”-ről olvasunk –,²⁷ de csodát nyilvánvalóan nem tehetett.

Még úgy sem, ha két választófejedelmi rokona is segíthette volna. Károly Lajos anyagi helyzetével már megismerkedtünk. A pfalzi választónak arra sem volt elegendő pénze, hogy két követ és megfelelő kíséret küldését vállalja: Grünenberg Frigyes Vilmos szolgálatában, a brandenburgi Cottbus és Peitz kapitányaként (*Amtshauptmann*) kapta meg a megbízást, hogy képviselje Pfalz uralkodóját, magyarországi útjukhoz pedig Erzsébet Charlotte-tól kaptak útiköltséget.²⁸ Nyilvánvaló, hogy tőle semmiféle támogatás nem érkezett az esküvő szervezéséhez. Nagyobb segítséget jelenthetett a választófejedelmné fiának, Frigyes Vilmosnak közreműködése. Ő valóban utasította kamarásait, hogy élelmiszerekkel és más szükséges dolgokkal segítsék a lakodalom megszervezését. Az azonban természetes, hogy a harmincéves háborúban hatalmas károkat szenvedő ország helyreállításán buzgólkodó brandenburgi fejedelem nem fordíthatott nagy összegeket anyja független hercegségként működő rezidenciájának rendbehozatalára.²⁹

25 G. A. Matthias: Chronica i. m. 239.; E. Blunck: Die Kunstdenkmäler i. m. 60., 65–67.

26 E. Göbel: Beiträge i. m. 18. A vár leírását lásd E. Blunck: Die Kunstdenkmäler i. m. 69–72. Jelenleg hiába is keresnénk a vár reneszánsz díszait: a második világháborúban lebombázott kastély mind a mai napig rom.

27 Joachim Friedrich von Löben levele Frigyes Vilmos választófejedelemnek (Crossen, 1651. március 21[/31.]) GStA PK BPH Königliche Haus-Archiv, Rep. 34. Kurf. Georg Wilhelm TT2 fol. 122.

28 Frigyes Vilmos megbízólevele Grünenberg számára (Lehnin, 1651. május 1[/11.]): GStA PK BPH Königliche Haus-Archiv, Rep. 34. Kurf. Georg Wilhelm TT2 fol. 125. A Crossenből kapott pénzről lásd Grünenberg és Wolzogen elszámolását: GStA PK HA I. Rep. 11. 255. Siebenbürgen Nr. 15. fol. 103. Grünenberg rövid életrajzát lásd P. Bahl: Der Hof i. m. 493.

29 Frigyes Vilmos választófejedeleme levele küstrini és cöllni kamarásaihoz (Cölln an der Spree, 1651. ápr. 19[/29.]) GStA PK BPH Königliche Haus-Archiv, Rep. 34. Kurf. Georg Wilhelm

Sárospatak

A sárospataki esküvőről a magyar történetírás nem ismer részletes beszámolót. A menyegző eseményeit aprólékos forráskutatással, alapjaiban rekonstruálta Szilágyi Sándor, ám a jelen tanulmány mellékletében, fordításban közölt beszámoló, a pfalzi követek jelentése számos újdonságot közöl, egyben narratív keretet adva az eddig ismert információknak.³⁰

Rákóczi Zsigmond már a morva határig előreküldött egy kétszáz fős kíséretet, és a menyasszony menetét – amely a követeken kívül 79 lovasból állt – váltott kísérek vezették át Felső-Magyarország magas hegyein.³¹ A fejedelmi tisztartókon kívül más magyar főnemesek is vendégül látták őket. Bár Lippay György esztergomi érsek többször is jelezte, hogy a bécsi udvar nem nézi jó szemmel a Habsburgokkal „gyomorbúl, szívbúl” ellenségeskedő református választó családjának beházasodását a Rákóczi famíliába, a vendéglátók között nem volt vallási különbség: a katolikus Csáki grófné ugyanúgy szívesen fogadta Henriettát, mint a protestáns Illésházi Gábor.³² Sőt, a szepeskáptalani jezsuiták is kedveskedtek a pfalzi menyasszonynak egy tiszteletére előadott színdarabbal.³³

TT2 fol. 124. A harmincéves háború utáni szomorú brandenburgi gazdasági helyzetről lásd *William H. Hagen: Seventeenth-Century Crisis in Brandenburg: The Thirty Years' War, the Destabilization of Serfdom, and the Rise of Absolutism. The American Historical Review* 94 (1989) 302–335.; *Derek McKay: The Great Elector. Harlow etc., 2001. (Profiles in Power)* 17–80.

30 Eredetije: Georg Abraham von Grünberg jelentése Károly Lajos pfalzi választófejedelemnek ([Crossen, 1651. augusztus 9/19.]) GStA PK HA I. Rep. 11. 255. Siebenbürgen Nr. 15. fol. 50–55. A beszámolót még a berlini levéltárban kutató Anna Wendland sem használta Zsigmond és Henrietta házasságkötésének bemutatásakor (*A. Wendland: Die Heirat i. m.*). Az eddigi legrészletesebb rekonstrukciót lásd *Szilágyi S.: Felsővadászi Rákóczi Zsigmond i. m.* 156–159.

31 Az útvonalat a fejedelem nyugat-magyarországi jószágainak igazgatója, Mednyánszky Jónás már májusban megtervezte, ám egyes kérdésekben még június elején is folyt a vita: Marczibán György lednicei tisztartó azt ajánlotta, hogy – akárcsak huszonhat évvel korábban Brandenburgi Katalin – a sztrecsényi hegyeken keljenek át; esetleg a főrendek hajón való szállítását is elképzelhetőnek tartotta volna (Mednyánszky levele Klobusiczky Andrásnak (Puhó, 1651. május 16.) MOL E 190, MKA Archivum familiae Rákóczi, 26. d. 6159. sz., illetve Marczibán levele ugyanannak (Puhó, 1651. június 1.), uo. 6193. sz. A pfalzi követek kíséretének létszámára nézve lásd Grünberg jelentése (30. j.) fol. 53.

32 A bécsi tiltakozásra nézve lásd Lippay György levelét II. Rákóczi Györgynek (Nagyszombat, 1650. december 14.) Herczeg Rákóczi Zsigmond levelezése. VII. Kiad. Szilágyi Sándor. TT 1890. 614. Bár Szilágyi nem jelzi, ki a levél feladója, annak tartalmából kikövetkeztethető, hogy az érsek-főkancellár informálta a fejedelmet III. Ferdinánd ellenérzéseiről.

33 A színdarab, melynek címlapja és rövid tartalmi összefoglalója Grünberg jelentésének mellékleteként is megőrződött, az alkalomhoz illő *Talasio...* (Menyegzői ének) címet viseli (GStA PK HA I. Rep. 11. 255. Siebenbürgen Nr. 15. fol. 114., 118). A címlap a magyarországi piarista könyvtár gyűjteményéből is ismert: *Holl Béla: Ismeretlen régi magyar iskolai nyomtatványok. MKSz* 82(1966) 170. Ebből az időszakból forrásaink intenzív iskoladráma-életet

A valódi esküvői ünnepségek közvetlenül Sárospatak előtt kezdődtek. A pár először a bevonulást megelőző napon, Sátoraljaújhelyen találkozott – korábban csak az egymásnak küldött képek alapján lehetett fogalmuk a másik külsejéről. A Rákócziak magyarországi rezidenciájának számító Sárospatakra való bevonulás kapcsán Grünberg beszámolója nem szűkölködik az elismerő megjegyzésekben: mind a városon kívül felállított, a menyasszony fogadására szolgáló sátor, mind a Henrietta számára készített menyegzői hintó elnyerte tetszését, csakúgy mint az, amelyikbe ők ülhetek át Wolzogennek kevésbé reprezentatív, utazáshoz használt kocsijukból.

A ceremóniák sorrendje nagyjából hasonló volt, mint a crosseni esküvő esetében: a bevonulás napján, június 26-án, az érkezők megejtették tisztelgő látogatásukat a helybéliek fejénél, amely ezúttal Lorántffy Zsuzsannát és menyét, Báthory Zsófiát jelentette. Másnap – a presztízs kérdések délelőtti tisztázása után – megtörténhetett az esketés, amelyet ezúttal a pataki iskola nagynevű tanára, és egyben a cseh testvérek lelkesze, Comenius celebrált.³⁴ A sárospataki esketés külsőségeiről jóval kevesebb részletet tudunk meg a beszámolóból, mint amit a crosseniekből nyerhettünk. Ezzel szemben a diplomaták – és uralkodók – számára oly fontos, a rangbéli elsőbbséget reprezentáló kérdésekről precíz tudósítást nyerünk: mind az esketés után tartott lakomán, mind a rákövetkező napok ünnepségein értesülünk az ülésrendről. Itt is három asztal mellett foglaltak helyet a vendégek: a kiemelt helyen – két lépcsőnyire magasított emelvényen – ülő méltóságok és követek mellett két hosszú asztalnál foglaltak helyet az alacsonyabb rangú vendégek. A követek között is főhelyet foglalhatott el Kisdy Benedek egri püspök, a császár követe, ahogy megérkezése után a lengyel királyé is kiemelt helyet kapott – a házaspár helyére ültették.³⁵ A könnyen felfejthető szimbolikus tartalmú, a

mutatnak a szepeskáptalani jezsuita kollégiumban: 1648 és 1651 között nem kevesebb, mint tíz itt előadott drámáról tudunk (*Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561–1773. Bp. 1984. 454–459.*).

34 Az esküvő időpontja eltér a két ismert esküvői meghívón: ezek közül a Bakos Gábor ónodi kapitánynak küldött tartalmazza a helyes időpontot, kiadva: Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607–1710. Szerk. Dienes Dénes. Sárospatak, 1999. (Acta Patakiana 1.) 88. A datálási problémára *Szabó András Péter* hívta fel a figyelmet: II. Rákóczi György i. m. 90. (121. j.).

35 Kisdy küldéséről lásd *Szilágyi S.: Felsővadászi Rákóczy Zsigmond i. m. 158. A lengyel követ személyére: János Kázmér levele Rákóczi Zsigmondnak (Sokal, 1651. június 14.) Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése. VIII. Kiad. Szilágyi Sándor. TT 1891. 98–99. Az ülésrend jelentőségéről a kora újkori reprezentációban lásd *Barbara Stollberg-Rilinger: Zeremoniell als politisches Verfahren: Rangordnung und Rangstreit als Strukturmerkmale des frühneuzeitlichen Reichstags. In: Neue Studien zur frühneuzeitlichen Reichsgeschichte. Hg. von Johannes Kunisch. Berlin, 1997. (Zeitschrift für historische Forschung. Beihefte 19.) 91–132. Magyar anyagon Pálffy Géza végzett ezzel kapcsolatos vizsgálatot: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon: Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről. Századok 138(2004) 1005–1102. Az ülésrend leírása a pfalzi beszámoló-**

királyi rangot a (választó)fejedelmivel szemben előnyben részesítő ülésrendnek azonban meglehetősen szokatlan vonása volt az, hogy a harmadik napon, június 28-án, úgy szervezték át az ültetést, hogy Zsigmond nem felesége mellett, hanem a két pfalzi követ között kapott helyet. A megoldás értelmezése további kutatások feladata lesz.

Szemben II. Rákóczi György esküvőjével, ahol a lengyel király követének fennmaradt beszámolója részletesen ismerteti még az elfogyasztott étkeket is – sőt, mivel azt nem a követ, hanem egyik alacsonyabb rangú embere vezette, még arról is sokat olvashatunk, mi került a mellékasztalokra –, az 1651-es sárospataki esküvőt körülvevő ceremóniákról keveset hallunk.³⁶ Grünenberg kizárólag a tűzijátékot emeli ki – és ez is csak félig-meddig új információ, hiszen a kutatás már eddig is feltételezte, hogy ez is a látványosságok sorában volt.³⁷ Itt is kiegészítő forrásokra van azonban szükségünk, hogy lássuk, mennyire beszélhetünk fényes esküvőről.

Sem a sárospataki várat, sem magát a várost nem sújtotta a crossenihez hasonló katasztrófa a 17. században. A Perényiek 1534–1537 között épített vára a század elején került a Rákócziak tulajdonába, fejedelmi rangú rezidenciává való kiépítése az 1640-es években kezdődött meg. 1642-től hallunk a családi levelezésben az úgynevezett „házak”, reprezentatív helyiségek építéséről, amelyek közül a leghíresebb a török csempével borított falú, úgynevezett bokályos ház volt. I. Rákóczi György 1644-es hadjárata során meglátogatta Sárospatakat is, és meglehetősen rossz véleménnyel volt róla: ennek jegyében kezdte meg egy olasz fundálómesterrel egyes falak újrarakását, de olyan reprezentatív újításokra is sor került, mint a mennyezetek aranyoztatása. A kastély alighanem legelegánsabb része, az árkádos loggia és a hozzá vezető lépcsősor szintén az 1645-öt közvetlenül követő időszakban készült.³⁸

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ismerjük Lorántffy Zsuzsanna egyes, az esküvőt előkészítő leveleit. Ezekben elsősorban a várban

ban mindazonáltal problematikus. Az első este leírása szerint a császári követ balján ülnek az asztal hosszú oldalán ülők (vagyis a császári követ jobbán lévő oldalt hagyják üresen), a lengyel királyi követ megérkezésekor azonban a leírás azt közli, hogy ő a császári követtel szemközt rövid oldalra ült, a többiek azonban neki is a balján foglaltak helyet. Amennyiben az egész asztalt nem fordították meg, a leírásban kell, hogy legyen valami hiba.

36 II. Rákóczy György esküvője i. m. 27–39. A Jerzy Bałaban neve alatt fennmaradt naplóban tetten érhető többféle perspektíváról lásd *Várkonyi Gábor*: Jerzy Bałaban és az erdélyi szakácsművészet: Egy táplálkozástörténeti forráshely lehetséges értelmezése. In: *Történelem, tanítás, módszertan: Emlékkötet Szabolcs Ottó 75. születésnapjára*. Szerk. Nagy Péter Tibor–Vargyai Gyula. Bp. 2002. 259–267.

37 A „czaibert” (Zeugwart) hozatásából következtetett erre *Détshy Mihály*: Sárospatak vára a Rákócziak alatt 1616–1710. Sárospatak, 1996. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 30.) 79–80.

38 *Détshy M.*: Sárospatak vára i. m. 39–74.

szükséges átalakításokkal foglalkozott. Úgy ítélte meg, hogy a lakótorony nagyterme („öreg palota”) szűkös lesz az alkalomra, ezért javasolta Klobusiczky András prefektusnak, hogy bontassa le a kemencét (amelyre nyáron úgysem lesz szükség) és ott csináltasson helyet a muzsikásoknak.³⁹ Később a fejedelemasszony úgy döntött, hogy inkább a déli várfal belső oldalához épített fegyvertárat szabadítja fel az esküvő céljaira: kihordatja belőle a fegyvereket, sőt újabb – ideiglenes – emeletet húzat rá fenyőfából.⁴⁰ Lorántffy Zsuzsanna ugyanekkor elrendelte a tető zsindelezésének kijavítását, később a toronyba vezető lépcső felújítását is. A termék díszítésére szintén sok gondot fordítottak.⁴¹

Nemcsak a vár, de a város is felkészült a menyegzőre: mivel a követek egy része (így a császáré és a lengyel királyé) a városban – nyilván a legjobb karban lévő és a várkastélyhoz legközelebb fekvő Belsővárosban – kapott helyet, a fejedelemasszony azt is elrendelte: „ki-ki az ő házait, háza táját megtisztogassa, ékesgesse, hogy csinos legyen az váras, a mint lehet, és alkalmas szállások lehessenek.”⁴² Az épületek újítása mellett azonban természetesen más szintén is folytak az előkészületek. Lorántffy Zsuzsanna már 1650 decemberében rendelkezett arról, hogy a hercegnő menetének útvonalán, Sároson, Makovicán, Lednicén a Rákóczi család tisztartói raktározzanak elegendő készleteket akkorra, amikor az esküvői menet náluk áll majd meg. Ugyancsak intézkedett arról, hogy az idősebb fia, György esküvőjén szolgálatot teljesítő Torma Ádám legyen ezúttal is a konyhamester, és utasítást adott, hogy a Bécsbe sűrűn járó Mednyánszky Jónás és Berényi György tudósítsák Klobusiczkyt, „afféle lakodalomra való viaszból, miből csinált cifra étkeket láttak-e ott fenn”.⁴³ A prefektus részletes útmutatást kapott arról, milyen anyagból milyen ruhát kell varratnia – ezek egyikét a fejedelemasszony a férjével 1645-ben együtt háborúzó svéd Lennart Torstensson gene-

39 Lorántffy Zsuzsanna levele Klobusiczky Andrásnak (Fogaras, 1650. december 14.) MOL E 190, 25. d. Nr. 5768. A levél építészeti részét idézi *Détshy M.*: Sárospatak vára i. m. 78.

40 Lorántffy Zsuzsanna levele Klobusiczky Andrásnak (Fogaras, 1651. január 8.) MOL E 190, 27. d. Nr. 6313. Ugyanabban a levélben felhívja a figyelmet, hogy a fákat „ne darabolják el,” mert később jók lesznek a toronyhoz, vagy akár „gabonás háznak”. A magyar levéltári forrásokból származó szövegrészleteket normalizált átirásban közlöm. A fegyvertár lokalizálására lásd *Détshy M.*: Sárospatak vára i. m. 79.

41 *Détshy M.*: Sárospatak vára i. m. 80–81. Kemény János javasolja, hogy ha a palota (vagyis a nagyterem) „tisztességes festett mennyezettel lészen, nem kell fenyőágazni”. (Rákóczi Zsigmondnak írott levele [Gyulafehérvár, 1651. április 24.] TT 1891. 80.). A zsindelezésről: Lorántffy Zsuzsanna levele Klobusiczky Andrásnak (Fogaras, 1651. január 15.) MOL E 190, 27. d. Nr. 6314.

42 Lorántffy Zsuzsanna idézett levele Klobusiczky Andrásnak (40. j.). A Belsőváros szerepéről Sárospatak életében lásd *Péter Katalin*: Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon: A patakiak csendes ellenállása. Századok 131(1997) 823–824.

43 Lásd Lorántffy Zsuzsanna a 40. j.-ben idézett levelét.

rális feleségétől kapta –, ahogy Rákóczi Zsigmond is kérette tőle rubin gombokkal kivert zöld bársony nyári mentéjét.⁴⁴

Fontos értékmérője volt még az esemény reprezentativitásának, hogy ki jelent meg rajta. A crosseni menyegzőről a korábbiakban láttuk, kik küldtek követet: a vőlegény követein kívül a brandenburgi és pfalzi választók, illetve Kurland hercegének képviselője jelent meg. Rajtuk kívül Knesebeck és Kleist beszámolójából az derül ki, hogy a crosseni fejedelemség és a közeli, szintén Brandenburghoz tartozó Neumark nemesei jöttek el⁴⁵ – a meghívottak köre nem volt tehát túlságosan széles. A Rákócziak által szervezett esküvőt sokkal nagyobb szabásúnak tervezték. Nemcsak a család erdélyi fejedelmi és magyar főnemesi pozíciójából adódó személyek körét hívták meg, de számos, velük kapcsolatban álló lengyel főurat is.

Bár Zsigmond panaszkodott a megjelentek kis számára,⁴⁶ a körülményekhez képest nem kevés előkelőség jelent meg személyesen, vagy küldött követet. A menyasszony kísérei között nemcsak a két pfalzi követ érkezett – a brandenburgiak ide már nem kísérték el Henriettát –, de Viktor Amadé anhalt-bernburgi herceg személyesen is részt vett a sárospataki menyegzőn.⁴⁷ A császár és a lengyel király követei mellett még két uralkodótól, Moldva és Havasalföld vajdájától érkezett követ.⁴⁸ Ugyanakkor számos hiányzóval is kellett számolnia a Rákóczi családnak. Több lengyel főúr meghívása pusztán udvariassági kötelesség volt, de néhányan, így a családdal különösen jó kapcsolatot ápoló Jan Wielopolski bieczi várnagy vagy a fejedelem támogatását élvező és vele állandó levelezésben álló Władysław Lubieniecki sem jelenhetett meg.⁴⁹ Távolmaradásuk oka a Rzeczpospolita válságos helyzete volt:

44 Rákóczi Zsigmond levele Klobusiczky Andrásnak (Fogaras, 1651. február 17.) MOL E 190, 27. d. Nr. 6324. A „Torstensohnné”-től kapott anyagról Lorántffy Zsuzsanna azt írja: „igen aranyos matéria... fekete az alja”, lásd a 40. j.-ben idézett levelét.

45 Knesebeck és Kleist jelentése (17. j.) fol. 150.

46 „Nem igen sok vendégünk leszen Magyar Országból, kin eleget búsulunk.” Rákóczi Zsigmond levele Bethlen Ferencnek (Sárospatak, 1651. június 19.) KÁL Keresdi Bethlen-levéltár. Másolata MOL Mf. X 7315 (19 049. d.).

47 A forrásban csak „anhalti hercegeként” említett fiatalember azonosítását apja, II. Keresztély anhalt-bernburgi herceg naplója teszi lehetővé, amelyből kiderül, hogy Viktor Amadé 1651 májusában Berlinbe, onnan Crossenbe, majd Magyarországra ment Henrietta kíséretében. Az információt Anke Boecknek (Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Abteilung Dessau) köszönöm. Viktor Amadé jelenlétét a crosseni esküvőn sem Knesebeck és Kleist levele, sem Nemes János leírása nem említi.

48 A moldvai követről a pfalzi beszámolón kívül lásd még: Vasile Lupu levele Lorántffy Zsuzsannának (Iasi, 1651. április 21.) MOL E 190, 43. d. 5. t. 708. sz. Lorántffy Zsuzsanna szintén küldött meghívót Krisztina svéd királynőnek, aki azonban még követet sem küldött, csak szerencsét kívánó levelet, Stockholm, 1651. május 31./június 10.] dátummal: Riksarkivet (Stockholm) Riksregistraturet vol. 272. fol. 191–192. Svédországi kutatásaimat a Svenska Institutet ösztöndíja tette lehetővé, segítségüket ezúton is köszönöm.

49 Az esküvői részvételt lemondó leveleik: Wielopolski levele Rákóczi Zsigmondnak (Sokal, 1651. június 4.) TT 1891. 97.; Lubieniecki levele Rákóczi Zsigmondnak (Zboró, 1651. július

1651 nyarán az egyesült kozák–tatár támadással szemben kellett hadba vonulniuk. A lengyelországi protestánsok vezetőjeként ismert, és a Rákócziakkal különösen jó kapcsolatot fenntartó litván herceg, Janusz Radziwiłł azonban képviseltette magát az esküvőn – még ha követe le is késte az ünnepségsorozat nagy részét.⁵⁰

A fenti ok tartotta távol a legfontosabb hiányzót, magát a fejedelmet is. A beresztecskói csata előestéjén – amikor abban reménykedhetett, hogy Bogdan Hmelnyickij szövetségi ajánlatot küld neki, sőt esetleg a lengyel királyi trónt is kilátásba helyezi – II. Rákóczi György nem engedhette meg magának, hogy ne tartózkodjon a fejedelemségben. Ezért küldte maga helyett feleségét, Báthory Zsófiát.⁵¹ A fejedelmi remények miatt két, Zsigmonddal amúgy nagyon közeli kapcsolatban álló tanácsosa sem vehetett részt a pataki menyegzőn: Johann Heinrich Bisterfeld és Kemény János.⁵² A magyar arisztokrácia számos tagja azonban részt vett a menyegzőn. Ha a nádor – a Rákóczi Zsigmonddal a későbbiekben igen jó kapcsolatot fenntartó Pálffy Pál – nem is jött el, a megjelentek sokszínűségét jól mutatja, hogy még a Rákóczi családdal nem különösebben szívélyes kapcsolatban álló felső-magyarországi főkapitány, Wesselényi Ferenc is részt vett az ünnepségeken.⁵³

*

A két esküvő egzakt összevetése lehetetlenség: még ha találnánk is olyan kategóriákat, amelyek mentén az események reprezentativitása precízen mérhető lenne – ami már önmagában is kétséges – szembesülnünk kell az- zal, hogy forrásaink nem teszik lehetővé az összehasonlítást. A narratív beszámolók különböző emberek értékítéleteit közvetítik, így összemérhetetlenek, és az esküvő előkészületeiről szóló levelezés is más-más jellegű forrásokat tartalmaz. Ha ismernénk Erzsébet Charlotte vagy von Löben báró utasításait az alacsonyabb rangú crosseni tisztségviselőkhöz, valószínűleg

17.) Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1874. (MHH I.: Diplomataria 23.) 76.

50 Július 1-jén érkezett meg; lásd Grünenberg idézett jelentését (lásd 30. j.) fol. 54.

51 A politikai háttérrel lásd *Gebei Sándor*: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657). Eger, 1996. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. N. s. 23.) 55–58.

52 Kemény János levele Rákóczi Zsigmondnak (Nagyszöllös, 1651. június 15.) MOL E 190, 27. d. 6361. sz. Kemény fia, Simon azonban részt vett az esküvőn. Hibás mindazonáltal Nagy Levente feltételezése, hogy Kemény Simon Zrínyi udvarából érkezett volna Patakra: ehelyett tagja volt a crosseni követségnek. A Nagy Levente által bemutatott mindkét levél – melyekkel a Kemény és Zrínyi közt már 1651 előtt fennálló kapcsolatot akarja illusztrálni – Kemény Simon esküvői követségére vonatkozik, vö. *Nagy Levente*: Zrínyi és Erdély: A költő Zrínyi irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel. Bp. 2003. (Irodalomtörténeti füzetek 154.) 35–36.

53 A pfalzi beszámoló csak a nádor követéről beszél, kiléte nem ismert. Wesselényi jelenlétéről az esküvőn: levele II. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1651. június 22.) MOL E 190, 27. d. 6362. sz. II. Rákóczi György egy, az öccsének írott levelében nemes egyszerűséggel „praktikás ebnek” titulálja a későbbi nádort (Déva, 1650. július 4.) Uo. 25. d. 5818. sz.

azokból is a patakihoz hasonló lázas sürgés-forgás képe tárulna elénk.⁵⁴ Következtetéseinknek így meglehetősen óvatosnak kell lennie – ám levonásukról teljesen lemondani hiba lenne.

A két esküvőről kirajzolódó kép nem a Rákócziakra nézve hátrányos. Míg Crossent korábban romokból kellett újjáépíteni, addig Sárospatak megelőző tíz éve a rezidenciává kiépítéssel, a vár reprezentatív jellegének kidomborításával telt. Nem mondhatjuk, hogy Lorántffy Zsuzsanna korlátlan mennyiségű pénzt volt hajlandó megmozgatni az esküvő céljaira, de a lakodalmas ház építtetése, bécsi ínyencfalatok hozatása, mind arra mutatnak, hogy a fejedelemszony tisztában volt azzal: a fedelmi státust kifejező reprezentáció ebben az esetben anyagi áldozatokat is követel. Ha esetleg el is felejtette volna, a Rákóczi család számos barátja figyelmeztette rá – Lónyai Zsigmond még német beszámolót is küldött Krisztina svéd királynő állítólagos házasságának ünnepségeiről, mintegy példaként, hogyan kell ilyen ceremóniát rendezni.⁵⁵ Ezzel szemben a crosseni esküvő megrendezésére mozgósítható összegeket meglehetősen alacsonyra becsülhetjük – és azt is tudjuk, hogy Crossenből nézve Erdély is meglehetősen gazdagnak tűnt.⁵⁶

Túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy a sárospataki esküvő nem maradt le a „luxusfogyasztás versenyében”. A pfalzi választót képviselő, brandenburgi Grünenberg nemcsak a menyegzőről szóló beszámolóban osztogatja bőkezűen a *stattlich* jelzőt. Később, amikor kollégájával, a valóban a Rajna mellől érkező Wolzogennek megvizsgálták a házassági szerződésben Henriettának biztosított munkácsi várat, annak nemcsak jövedelmét, de állapotát is rendszerben lévőnek találták, és jelezték: a magas sziklán álló, jól védhető, vadasparkkal rendelkező várban „egy fedelmi udvartartás számára elegendő hely és alkalmatosság található”.⁵⁷

Igazán perdöntőnek azonban a menyasszony véleménye számít: azé a Henriettáé, akit Kemény János – többek között – éppen azért részesített

54 Erzsébet Charlotte rendelkezésünkre álló leveleiből inkább csak a házassághoz beleegyezését adni vonakodó Károly Lajos meggyőzésének folyamata körvonalazódik. Ezt egy későbbi, Rákóczi Zsigmond házasságának diplomáciatörténetével foglalkozó tanulmányomban fogom ismertetni. A levelek lelőhelye: Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv (Hannover) Hann. 91. Kurfürstin Sophie Nr. 37a.

55 Lónyai Zsigmond levele Serédy Istvánnak (Medgyes, 1651. január 9.) MOL E 190, 25. d. Nr. 5984. „pro recreatione odaküldtem Kegmednek mind azt, micsoda pompával és triumphussal ment bé Stockholumban az Faltzgraff [Károly Gusztáv, Pfalz-Zweibrücken grófja, a későbbi X. Károly svéd király], az ki a svetiai király lányát el vőtte, és az után miképpen lött az koronázat is; hogy ebből Kgtek vehessen példát, minemő ceremóniákkal kell ezféle solemnitásokat celebrálni.” A hír csak részben volt igaz, Károly Gusztávot valóban ekkor nevezték ki svéd trónörökösé, de Krisztina soha nem házasodott meg.

56 Erzsébet Charlotte a Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin közti házasságról szóló véleményét idézi *A. Wendland: Die Heirat* i. m. 244.

57 „... eine fürstliche hofhaltung platz vnd commoditet genug hatt.” Grünenberg idézett jelentése (30. j.) fol. 51.

előnyben a másik jelölttel, az orániai herceg lányával szemben, mert kis udvartartáshoz szokott, így talán nem áll elő a Rákócziak számára teljesíthetetlen igényekkel.⁵⁸ Henrietta pedig úgy tűnik, legkevésbé sem volt boldogtalan új környezetében. A kultúra egyes elemei – így az öltözködés – idegennek hatottak számára. Bátyjának írott levelében beszámolt arról, hogy magyar öltözetet vett fel, amely nem nagyon tetszik neki, mert nagyon polgáriásnak tartja és a parasztok is hasonlót hordanak.⁵⁹ Azonban szó sincs arról, hogy rosszul érezte volna magát: a házassággal szemben még mindig ellenérzésekkel viseltető Károly Lajost több levelében győzködte arról, milyen jól bánnak vele és egyetlen bánata, hogy rokonaitól oly nagy távolságra került. Nem mintha ő nem viseltetett volna előítéletekkel új otthonával szemben, de ezek már egészen korán megdőltek: „sosem gondoltam, hogy ebben a nemzetben, amelyet nekem mindig barbárnak írtak le, ennyi udvariasságot keressek, amennyit ezeknél az embereknél látok” – írta már útközben is magyar kíséretéről.⁶⁰

Elmondhatjuk tehát általánosságban: a Rákócziak udvartartása jól vizsgázott a nemzetközi porondon. Európa nagyhatalmaival nyilvánvalóan nem vehette fel a versenyt a reprezentáció terén: a versailles-i vagy akár a bécsi udvar fénye messze túlragyogta azt, amire az erdélyi fejedelmi és felső-magyarországi főnemesi vagyoni képes volt. Ám a német fejedelemségek udvarával – időnként akár még a választókéval is – van értelme összevetni teljesítőképességét. A materiális fénykorát élő, az erdélyi fejedelemség és a hatalmas magyarországi birtokok felett rendelkező család adott esetben akár túl is szárnyalhatta a harmincéves háború pusztításai után lassan magukhoz térő német fejedelemségek lehetőségeit. Az onnan érkezők ítélete csak akkor lehetett egyértelműen elmarasztaló, ha az utazók nem az otthoni valósággal, hanem egy elvont normával vetették össze azt, amit itt találtak.⁶¹

58 Kemény János írása Rákóczi Zsigmond házassága ügyében ([1650 nyara]) TT 1890. 424.

59 Henrietta levele Károly Lajosnak (Sárospatak, 1651. július 2/12.) Die Briefe der Kinder des Winterkönigs. Hg. von Karl Hauck. Neue Heidelberger Jahrbücher 15(1908) 64.

60 „... ich bei der nation, welche mich allezeit wie ein barbarische ist beschreiben worden, so vill sivilte nicht gesugt hatte, als ich hie bey ihnen sehe” Henrietta levele Károly Lajosnak ([1651. május második fele]) Die Briefe i. m. 63. A magyarokról korábban a házasságot amúgy támogató Erzsébet hercegnő sem tudott jó hírekkel szolgálni a választófejedelemnek; neki Comenius veje, Petrus Figulus mondta azt, hogy Magyarország földje jó, de az ott lakók faragatlanok és tunyák („brutal et paresseux”) Erzsébet levele Károly Lajosnak (h. n., 1650. december 21/31.) Die Briefe i. m. 50.

61 Mint ahogy az történt a barokk reprezentáció színterén szintén éppen csak szárnyát bontogató Svédországból érkezett Claes Rålamb esetében, aki 1657-ben látogatott a Rákócziakhoz. Lásd *Kármán Gábor*: Fatányér és kőkorszó: Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével. Korall 9(2002. szeptember) 107–136.

Forrás

Crossen, [1651. augusztus 9/19.]

Georg Abraham von Grüenberg beszámolója

Károly Lajos pfalzi választófejedelemnek a sárospataki esküvőről⁶²

A pfalzi követek beszámolójának – amelyet azonban Grüenberg a megbetegedett és Krakkóban hátrahagyott Wolzogen nélkül írt meg – fogalmazványa a berlini levéltárban maradt fenn, GStA PK HA I. Rep. 11. 255. Siebenbürgen nr. 15. fol. 50–55. szám alatt. A hat, sűrűn teleírt folio terjedelmű írás jelentős része foglalkozik a házassági szerződés vitatott pontjaival, az ekö-rüli tárgyalásokkal, illetve a munkácsi vár vizitálásával, jövedel-meinek részletes ismertetésével. A terjedelmi korlátok miatt ezúttal csak a sárospataki esküvő menetével, illetve a fejedelmi párral foglalkozó részeket közlöm – saját magyar fordításomban – az eredeti 50., 52. és 54. foliójáról. A kipontozással jelölt, kiha-gyott szövegrészek a levél mellékleteire utalnak.

[...] május 19/29-én kerekedtünk útnak Crossenből és a magas hegyek és rossz utak miatt négy teljes hétig voltunk úton, amelyből csak három napot töltöttünk pihenéssel. Útközben a városok, amelyeken áthaladtunk, látták el a hercegnőt nyugvóhellyel, borral, zabbal és olykor egyéb élelemmel, mellé jószerencsét is kívántak neki. Útközben különböző nemesek és grófok szin-tén megjelentek a hercegnő előtt és szolgálatukat ajánlották neki. Külö-nösen Brieg három hercege rende-zett fényes fogadást a hercegnőnek Obau várában, ott jól tartották, sőt az ifjabb Kristóf herceg és neje elkí-sérték egészen a Neisséig.

Pfalzi Henrietta
(ismeretlen művész alkotása)

Ahogy elértük a morva határt, Teschent, a fejedelem egy kétszáz vlachból álló kíséretet küldött mel-lénk, amely átvezetett minket a he-gyeken Puhóig, ahonnan újabb kísé-retet kaptunk, és ezek naponta váltották egymást. Rózsahegyen Il-lésházi Gáspár gróf jött elénk száz

62 A levél dátuma Károly Lajos Heidelberg, 1651. szeptember 7-ei válaszából derül ki: GStA PK HA I. Rep. XI. 255. Siebenbürgen Nr. 15. fol. 96r.

lovassal, a hercegnőt a városon kívül üdvözölte, majd házába vezette és ott fényes fogadást adott neki, és tovább kísérte egész a másnapi ebédig. A szepességi Lőcsén a polgármester csaknem száz lovast küldött a város előtt a hercegnő elé, fogadta és a városba kísérte a hercegnőt, sok ágyút elsütetett, majd pompás ajándékokkal, borral, zabbal, hallal, hússal, kenyérrel és másokkal halmozta el. Szepesváron az átutazó hercegnőt a jezsuiták fogadták kollégiumukban, a nyílt utcán épített teátrumukban előadtak egy komédiát..., amely alkalomra a szepesi püspök is megérkezett és gratulált a hercegnőnek. Este még a Csáki gróf felesége is tiszteletét tette a hercegnőnél.

Ide, Szepesvárhoz küldetett ismét a fejedelmi vőlegény egy száz hajdúból és a tisztjükből álló, lobogó zászlókkal érkező kíséretet a hercegnő elé, amely minket Sárosig kísért. Sárosra a fejedelemasszony küldötte elénk egy előkelő emberét, Szemere Pál nevűt, száz lovassal, aki minket és a hercegnőt a vár előtt latin nyelvű beszéddel fogadott és ágyúlövések mellett fényes bevonulást rendezett nekünk. Onnan Eperjesre utaztunk tovább és végül az elmúlt június 16/26. napján érkeztünk Sárospatakra, a fejedelmi rezidenciára, miután előző nap Újhelyen a fejedelmi vőlegény találkozott a fejedelmi menyasszonnyal, és mintegy fél órát tartózkodott nála.

A bevonuláshoz Zsigmond herceg egy sok grófból, úrból és nemesből álló, mintegy ezer lovast számláló kísérettel jött elénk, a városon kívül kíségtette a hercegnőt kocsijából, bevezette pompázatos sátrába és ott, Haller nevű marsallja útján köszöntötte őt, akárcsak minket. Válaszadásunk és más udvariassági gesztusok megtörténte után a fejedelmi vőlegény jobb kezénél fogva kivezette a fejedelmi menyasszonyt a számára előkészített, aranyozott vörös bársonnyal behúzott menyasszonyi hintóhoz, amely elé hat szürke, félig vörösre festett ló volt fogva, majd felült lovára és a városig a hintó mellett lovagolt, a sok gróf és úr pedig követte. Számunkra is egy csodálatos hintót adatott, amellyel, egy Dániel János nevezetű magyar marsall társaságában, a fejedelmi menyasszony hintója előtt hajtottunk. Kevéssel a város előtt a fejedelmi vőlegény lovagolt előre, míg a mi hintónk a grófok és urak mellé helyezkedett, így tartottuk meg bevonulásunkat, amelynek során százötven ágyút háromszor is elsütöttek. A bevonulás végeztével a fejedelmi menyasszonyt egészen a terem bejáratához vezettük, ahová a fejedelmi vőlegény vezetett be minket, fejedelmi anyjához, ahol ugyancsak jelen volt az uralkodó fejedelem felesége. Miután egymást üdvözölték, mi is a fejedelemasszony kegyelmébe ajánlottuk nagyságod nevében a fejedelmi menyasszonyt, amire ő számunkra jövőbeli sikereket kívánt és mindkét részről számos ajánlkozások történtek. Ami után a fejedelmi menyasszonyt bevezették a fejedelemasszony szobájába, ahol a fejedelemasszony üdvözölte, miután mindketten újra helyet foglaltak, és mintegy fél órát beszélgettek. Ezt követően a fejedelmi menyasszonyt szobájába kísértük és aznap este már semmit nem tettünk, az étkezést is külön-külön, szobáinkban költöttük el.

A rákövetkező nap, június 17/27-én a ceremoniális és udvariassági kérdésekről egyeztetünk és arra a döntésre jutottunk, hogy a fejedelem mind az esketésnél, mind az asztalnál átengedi az első helyet a fejedelmi menyasszonynak. Ami után az esketés a szokásoknak megfelelően, délután négy óra körül, Comenius úr által, keresztényi módon megtörtént, és a hercegi menyasszonyt ünnepélyesen átadtuk a fejedelmi vőlegénynek.

A császári követre való tekintettel – aki Eger püspöke volt, és a városban volt elszállásolva – még az esketés előtt úgy döntöttünk, hogy az asztalnál – amely két lépcsővel magasabban, keresztben volt elhelyezve, míg a többi asztal a nagyteremben hosszában állt – a következő ülésrendet fogjuk követni. A fejedelmi menyasszony és a fejedelmi vőlegény az asztal egyik végén ülnek majd, míg a császári követ a másik végén. A fejedelemasszony az uralkodó fejedelem feleségével, illetve a magyar nádor, a moldvai és havasalföldi vajdák követeivel a császári követ balján, míg mi, Anhalt hercegeével és a hercegi menyasszony udvarmesternőjével a hercegi menyasszony jobbja kapunk helyet, az asztal egyik hosszabb oldalán, míg az asztal másik, terem felőli hosszabb oldalát üresen hagyjuk.

A lengyel király követe – aki egy Maximilian von Frederer nevű királyi kamarás volt – csak június 18/28-án késő este érkezett meg, és aznap este városbeli szállásán étkezett. Ugyanazon az estén került sor az asztal mellett a nászajándékok átadására, bár a fejedelemasszony és az uralkodó fejedelem felesége aznap, vacsora előtt, míg a lengyel király követe június 19/29-én, a hercegnő szobájában adta át őket. Ugyanaznap utazott el a császári követ.

Szintén 18/28-án, egész késő éjszaka tűzijátékot tartottak. Az asztal mellett a lengyel király követe kapta meg a főhelyet, ahol korábban a fejedelmi menyasszony és a vőlegény ültek, mi a lengyel követ baljára és Zsigmond herceg nejének jobbára kerültünk, Zsigmond herceg azonban kettőnk között foglalt helyet.

Június 20/30-án az erdélyi fejedelemasszony [*Báthory Zsófia*] elutazott, útján egy mérföldre, reggeli idejéig elkísérte Zsigmond herceg is, nejével együtt. Mi ugyanazon a reggelen vettünk búcsút az említett fejedelemasszonytól, és Zsigmond herceg nejét az ő és férjének, Erdély fejedelmének kegyelmébe ajánlottuk.

Június 21-én / július 1-jén a lengyel királyi követ szintén elutazott. [...]

Zsigmond herceg egyébként, külső megjelenését tekintve, nagyon barátságos, kedves és szerény úr, amennyire a vele való társalgásból meg lehet ítélni, igen jólelkű, itt tartózkodásunk alatt a hercegnővel szemben mindig hódolattal és szeretettel teljesnek mutatta magát, úgyhogy nincs okunk kétkedni benne, hogy házasságuk jó és boldog lesz, különösen, hogy a hercegnő olyan barátságosan és szeretettel viselte magát férje és annak édesanyja felé, hogy az érzés szemmel láthatólag óráról órára növekedett benne, és – reményeink szerint – hihetőleg még tovább fog növekedni. Búcsúzá-

sunkkor is a fejedelemszony, csakúgy mint a herceg maga kegyelmünkbe ajánlotta a hercegnőt, oly sok ígérettel és bizonygatással láttak el, hogy ebben a tekintetben semmilyen kívánnivalót nem hagytak. Adja Isten, hogy a szeretet köteléke összekapcsolja lelkeiket, miáltal egyetértésben élhessenek; áldja meg Isten testüket és lelküket, hogy e világban elégedetten élhessenek, minden nagyságos rokonukra örömet és vigasztalást hozzanak, és a más-világon örök üdv lehessen osztályrészük, amelyet igaz szívvel mi is alázatos tisztelettel kívánunk.

Gábor Kármán

THE TWO WEDDINGS OF ZSIGMOND RÁKÓCZI

Although Zsigmond Rákóczi, the younger son of György Rákóczi I, Prince of Transylvania married only once, but he had two wedding ceremonies. The first one – in the absence of the young prince – was held at the residence of Elisabeth Charlotte, widow of George William, the Elector of Brandenburg, and aunt of Zsigmond's fiancée, Henriette Maria, daughter of Frederick V, Elector of Pfalz. The second took place in Sárospatak, the residence of the Rákóczi family in Hungary.

The surviving sources on the two events – both German and Hungarian – are not only interesting because of their importance for the history of ceremonies: that they offer a more detailed description of the celebrations, the presents given to the princely families, the courtly dances presented and so on. They also provide us with a possibility to compare the scale of opportunities the organisers of these events could afford: a very important perspective, if one keeps in mind the „competition of luxury consuming”, characteristic for early modern courts.

The result of the comparison (however imperfect it might be) shows that the Transylvanian princely family – which held huge estates also in Upper-Hungary – could this time present itself as in no way inferior to the two electors in the representative sphere. Both the accumulation of the wealth of the Rákóczi family, and the miserable financial position of the Electors after the Thirty Years War resulted in that the Sárospatak wedding could present itself as the more luxurious one.

Koltai András

Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században

„Lackó fiam... huszonkét esztendő korában, ha meg akar házasodni, hogy el ne vonja őt a test és a világ, az atyafiak tetszéséből házasságra adhatja magát... de idegen nemzetben nem akarom, hogy öltözzék, nem a más nemzetségekhez való idegenségből, avagy azoknak megvetéséért, hanem az idegen erkölcsöknek összeelegyítésének eltávoztatásáért, aki igen ritkán hoz jót, kiváltképpen amennyire ment már azoknak állapotjuk. Hanem, ha valamivel alsóbb rend lészen is magánál az, vegye maga nemzetét” – írta elő fia számára 1641-ben kelt végrendeletében Esterházy Miklós, Magyarország nádora.¹

Első pillantásra különösnek tűnhet, hogy a Habsburgok iránt mindvégig lojális nádor ilyen rossz véleménnyel volt az uralkodóház nemzetek feletti udvari arisztokráciájáról, amelynek később az Esterházy család is oly fontos tagjává vált. Úgy látszik azonban, hogy a 17. századi magyar arisztokrácia körében általánosan elterjedt volt az „idegen nemzetekkel” szembeni kritikus hozzáállás. Tíz évvel korábban ugyanis özvegy Batthyány Ferencné Lobkovicz Poppel Éva is arról írt házasodni készülő fiának, hogy „én mindenkor csak azt kívántam, az mint most is, [*hogy*] idegen nemzetet ne végy, hanem magyar nemzetet, az kivel lölköd is megnyughassék, eleidnek s magadnak is böcsületi megmaradhasson, s nemzeted is utánad böcsületesen terjedhessen”.² Különösen hangzik ez egy olyan asszony szájából, mint Batthyánné, aki maga is cseh családból származott, igaz, hogy a Lobkovicz Poppeleknek abból az ágából, amely Magyarországon is birtokos volt, és amelyben a gyerekek a cseh és német mellett a magyar nyelvet is anyanyelvi szinten elsajátíthatták.³ Lobkovicz Poppel Éva tehát föltehetően elhunyt

1 Esterházy Miklós nádor végrendelete, 1641. augusztus 14. *Bubics Zsigmond–Merényi Lajos*: Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713. Bp. 1895. (Magyar Történelmi Életrajzok.) 268–269.

2 Poppel Éva levélfogalmazványa, [1631. november]. MOL P 1313, Batthyány család levéltára, Tözslevéltár, Vegyes főljegyzések, 269. cs., 2. cím, fol. 70–71.

3 *Takáts Sándor*: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Bp. 1917.; *Kincses Katalin*: „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Bp. 1993. (Régi magyar történelmi források 3.) *Koltai András*: Batthyány Ádám és könyvtára. Bp.–Szeged, 2002. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 4.) 11–12.

férje, Batthyány Ferenc véleményét hangoztatta, akiről tudjuk, hogy fiatal feleségének nem engedte még azt sem, hogy „tizenkilenc esztendeig egyszerűen többül” láthassa csehországi rokonait, mivel az volt a véleménye, hogy „az rossz társaság hamar esztét veszti az ifjú embernek”.⁴

Batthyány Ferenc és Lobkovicz Poppel Éva esete azonban egyben azt is példázza, hogy bármely szkepszissel figyelték is némelykor a magyar főrendek a királyság határain túl élő társaikat, nem tudták és nem is akarták kivonni magukat az alól, hogy politikai, üzleti, sőt rokoni kapcsolatokba kerüljenek velük. A Magyarországra feleségül hozott főrendű külföldi menyasszonyok sorsa ezeknek a kapcsolatoknak egyik szeletét világítja meg. A teljes kapcsolatrendszer természetesen ennél jóval sokrétűbb volt, hiszen magyar főrendű lányok is mentek férjhez külföldre, a házasságok révén pedig egyes családok hazájukon kívül is szereztek birtokot, sőt települtek le teljesen vagy részlegesen a másik országba, ahol azután újabb kapcsolatokra tehettek szert.

A házassági stratégia változásai

Hogy a külföldi menyasszonyok helyzetét világosabban láthassuk, mindenekelőtt a magyar arisztokrácia házassági stratégiájával kell tisztában lennünk. Az ebben a témában nem túl gyakori kortársi megnyilatkozások közül tömörségével és józanságával kiemelkedik egy anyja révén magyar származású morva főnemes, Friedrich von Teuffenbach 1615-ben kelt magyar nyelvű följegyzése, amelyben tíz pontban foglalta össze leendő feleségével szemben elvárásait. A tíz pontból azonban csupán az első – tudnillik, „hogy az leány szép” legyen – vonatkozott magára a menyasszonyjelöltre, a többi kilenc az elvárható anyagi és társadalmi előnyöket vette sorra. A legfontosabbak: „2. hogy jószága lesz anyja után, 3. hogy az nemességek régi s fő, 4. hogy sok fő emberrel atyafias; 5. hogy azáltal sok jó s barátimot [!] csinállok... [majd végül] ...10. gradatio [lépcsőfok] valami jövőendő tisztséghez lesz.”⁵

Azt gondolhatnánk, hogy egy külföldi feleség kiválasztásakor a presztízs- és kapcsolatszerzésre vonatkozó szempontok különösen domináltak, akár fölülkerekedve a menyasszony személyes tulajdonságainak esetleges hiányosságain is. Ez azonban nem teljes mértékben volt így. Amikor például

4 Poppel Éva levele Batthyány Ádámnak, Dobra, 1632. november 28. *Kincses K.*: Im küttem én i. m. 141. n° 25. Vö. Koltai András: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban. Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659). *Korall* 9(2002) 3. sz. 55–78., itt: 69.

5 *Várkonyi Gábor*: II. Rákóczi György esküvője. Bp. 1990. (Régi magyar történelmi források 2.) 89. – Friedrich von Teuffenbach (Tiefenbach, 1585–1621), Christoph T. (1561–1600) és Dóczy Fruzsina fia volt, ezért tudott jól magyarul. Mint a cseh fölkelés egyik hadvezéré, 1621-ben Innsbruckban kivégezték.

Rákóczi Zsigmond 1649-ben egy német fejedelmi családból tervezett feleséget választani, pontos elképzelései voltak a menyasszony tulajdonságairól is. „Mindenek felett való legszebbet nem ugyan, mindazáltal olyat kívánnák, ki tekintetre méltó és az egymás szeretetre alkalmas lenne” – írta követének, Dániel Jánosnak adott utasításában. – „Idős leányt, mely ad summum az tizenhét vagy tizennyolc esztendőt meghaladta, el nem veszünk... Természetben szelíd, istenfélő, buzgó, nem mérges, hebehurgya természetűt kiváltképp kívánnánk... és noha az igen titkos dolog, mindazáltal természetben való épsége felől szorgalmasan kellene tudakozódni.”⁶ Végül azonban két év múlva Rákóczi olyan lányt választott – Pfalzi Henriettát, a néhai Frigyes cseh király lányát – aki már 23. évében járt, szépnek egyáltalán nem volt mondható, gazdagnak sem, és ráadásul még vőlegényével közös nyelvet sem beszélt. Zsigmondot azonban mégsem csupán politikai szempontok vezérelték, hiszen akkor tanácsadóira (köztük Kemény Jánosra) hallgatva Vasilé Lupu moldvai vajda csinosnak mondott lányát, Irént kellett volna elvennie. Zsigmond azonban a közös kulturális identitás szempontjából mérlegelt és a szultáni szerájban nevelkedett ortodox lány helyett inkább a református Henriettát, a keleti helyett a nyugati kultúrát választotta.⁷

A menyasszonynak tehát nem kellett föltétlenül szépnek lennie, de önmagában az sem volt elég, hogy gazdag és hatalmas családból származott, hanem azt várták tőle, hogy viselkedésével, megjelenésével családja rangját új hazájában méltóképpen képviselni is tudja, ezáltal emelve férjének tekintélyét. Ezért tartotta a például az erdélyi közvélemény szerencsétlennek Bethlen Gábor házasságát Brandenburgi Katalinnal, akit költekezőnek, erkölcsstelennek, „dühös természetűnek” és „ingadozó elméjűnek” tartottak.⁸ Kemény János emiatt még 1649-ben is arra figyelmeztette Rákóczi Zsigmondot, hogy nagy felelősség a menyasszonyválasztást, „a szemnek, szívnek tisztit a fülre”, azaz „más ember szemére” bízni, „mert nagy énelőttem csak szegény Bethlen fejedelem példája is”.⁹ Pfalzi Henriettában azonban végül nem csalódtak, mert – mint Szalárdi János írta –, „noha nemzetivel, természetivel és szokásával is sok dolgokban különböző volna, de... hogy magát mindenekben alkalmaztathassa... azon igyekvő volna”.¹⁰

6 *Thaly Kálmán*: Történelmi kalászkok 1603–1711 a vargyasi Dániel-család irattárában lévő legnagyobbreszt eredeti kéziratok után. Pest 1862. 95–96. Thaly az iratot tévesen Bethlen Gábornak tulajdonította. A helyes datáláshoz lásd *Szilágyi Sándor*: Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond 1622–1652. Bp. 1886. 102.

7 *Szilágyi S.*: Rákóczy Zsigmond i. m. 113–114.; *Péter Katalin*: A magyar romlásnak századában. Bp. 1979. 70–71.

8 *Kemény János*: Önéletírása. S. a. r. V. Windisch Éva. Bp. 1986. 98., 129., 134.; *Szalárdi János*: Sierralmas magyar krónikája. S. a. r. Szakály Ferenc. Bp. 1980. 129.

9 *Szilágyi S.*: Rákóczy Zsigmond i. m. 104.

10 *Szalárdi J.*: Krónika i. m. 310.

A magyar főrendek tehát elsősorban presztízsszemponatok szerint választottak külföldi feleségeket. Már Fügedi Erik megállapította, hogy amikor a legelőkelőbb 15. századi magyar mágnások, Garai János és László, Szentgyörgyi és Bazini György, majd Szapolyai János és Báthory István nádorok, valamint Bánffy Miklós a rendi felfogás szerint előkelő sziléziai és mazóviai hercegnőket vettek feleségül, akkor nem külpolitikai vagy anyagi érdekeket követtek, hanem az uralkodói dinasztiákat utánozták.¹¹

Talán csak egyetlen mágnáscsaládot vezettek birtokpolitikai megfontolások is külföldi házasságokhoz a 15. századi Magyarországon, a Szentgyörgyi és Bazini grófokat, akik nyugat-magyarországi uradalmaik mellé Frigyes császár híveiként és hitelezőiként a Német-római Birodalom területén is szereztek birtokokat, és az ottani családok felé tájékozódva az Eckartsau, Liechtenstein, Neuberg, Czimburg, Waldstein és Weissprach családokból vettek maguknak feleséget.¹² Rajtuk kívül még egy olyan, anyagi szempontok szerint kötött házasságot kell említenem, ahol a vőlegény ugyan nem volt főrendű, de éppen ez a házasság segítette a családot, hogy azzá váljon. Amikor 1497-ben Thurzó György feleségül vette Fugger Jakab unokahúgát, Annát, akkor mindenki számára egyértelmű volt, hogy ez a házasság a beszercebányai bányáikat és a körmöci kamarát együtt működtető két család üzleti kapcsolatát erősítette, és végül oda vezetett, hogy 1521-től a vőlegény öccse, Thurzó Elek az ország bárói közé került.¹³

A házasságon keresztül szerzett kapcsolatokat fontosságát a magyar elit inkább csak akkor fedezte föl, amikor a Habsburgok kerültek Magyarország trónjára. Ezáltal ugyanis az ország nemcsak hogy közös kormányzat alá került Csehországgal és a szomszédos osztrák tartományokkal (ez Csehország esetében ráadásul korábban is így volt), hanem e kormányzat vezetésében ezután a magyaroknak a cseh és osztrák arisztokratákkal is osztozniuk kellett, méghozzá azzal a hátránnyal, hogy az udvar és a központi kormány-szervek ezentúl Magyarországon kívül működtek. Emiatt a magyar családok közül igen kevesen kerültek be a Habsburg Birodalom főnemességének azon körébe, amelynek tagjai kezükben tartották a legfontosabb udvari és kormányzati posztokat, és akik többnyire többszörös rokonságban is álltak egymással.

11 Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. (Történeti Statisztikai Füzetek) 85. – Wertner Mór: A Garaiak. Századok 31(1897) 902–938., itt: 918–928.; *Uő*: Die Grafen von St. Georgen und Bösing. Wien, 1891. 49.; *Uő*: A Báthoryak családi történetéhez. Turul 18(1900) 6–29., itt: 13.; Czakó Károly: Az alsóindvai Bánffy család. Magyar Családtörténeti Szemle 6(1940) 25–30., 57–65., 83–89., itt: 84.

12 Wertner Moriz: Die Grafen von St. Georgen und Bösing. Wien, 1891.; *Ila Bálint*: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul 41(1927) 36–71., itt: 52.

13 Erdélyi Gabriella: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei. Betlenfalvi Thurzó Elek. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 118–132., itt: 120.

Ha azonban egy magyar főrendnek sikerült ebbe a körbe bekerülnie, akkor az előmenetele szempontjából igen gyümölcsöző lehetett. Az első ilyen házasságot – még 1526 előtt – Batthyány Ferenc, II. Lajos főpohárnokmestere és az udvari lovagi tornák ünnepelt hőse kötötte, aki Habsburg Mária királyné egyik udvarhölgyét, Svetkovics Katalint vette feleségül, és ez is hozzájárult ahhoz, hogy még abban az évben megkapja a németújvári uradalmat, a következő évben a horvát bánságot, majd pedig 1526 után I. Ferdinánd egyik fő magyarországi bizalmasává váljon.¹⁴

Batthyány példáját azonban nem túl sokan követték. A magyar arisztokrácia zöme továbbra is egymás között házasodott. A 16. század folyamán egy tucatnál nem lehettek sokkal többen olyanok, akik az osztrák tartományokból származó menyasszonyt hoztak Magyarországra. Gersei Pethő János a Sinzendorf, Liszti II. János a Neuhaus, Erdődy Tamás az Ungnad, Erdődy Péter, Zay László, Liszti III. János és Balassa Farkas a Puchheim, Erdődy III. Péter és Zrínyi György a Stubenberg családba házasodott be. A Fugger-rokonság révén Augsburgban és Ausztriában (Grafenegg) birtokos Thurzók Neudegg és Saurau lányokat vettek feleségül. A Thurzókhoz hasonlóan a Fugger családon keresztül vezetett az útja a birodalmi arisztokráciába Pálffy Miklósnak, aki 1583-ban vette feleségül Fugger Máriát.¹⁵ Érdekes módon ritkábban szövődtek kapcsolatok a cseh főnemességgel, de azért ilyen is akadt: Zrínyi Miklós második felesége 1563-tól Rožmberk (Rosenberg) Éva volt,¹⁶ Batthyány Ferenc pedig 1607-ben a már említett Lobkovicz Poppel Évát vette feleségül.

Azt várnánk, hogy az így létrejött családi kapcsolatok a 17. században újabb ausztriai és cseh menyasszonyokat hoznak Magyarországra, hiszen akinek anyja, nagyanyja vagy nagynénje is onnét származott, az könnyebben választott magának társat abból a körből. Ám valójában egyedül a Pálffy család illeszkedett be a birodalmi arisztokráciába, amit az is jelzett, hogy Pálffy Miklós fiai, unokaöccsei és unokái szinte kizárólag onnét, a Puchheim, Mansfeld, Khuen, Harrach, Molart, Liechtenstein, Kaunitz családokból házasodtak.¹⁷ Rajtuk kívül a Batthyány és Zrínyi családokban volt még továbbra

14 Forgách Ferenc Magyar historiája 1540–1572. S. a. r. Majer Fidél. Bev. Toldy Ferenc. Pest 1866. (MHH II.: Scriptorum 16.) 350–351. Vö. Koltai A.: Batthyány Ádám és könyvtára i. m. 2.

15 Jedlicska Pál: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. Eger, 1897. 8–10., 96–103.; *Beatrix Bastl*: Zur sozialen Identität der adeligen Frau. Ihre Ausdrucksformen an kleinen Höfen. In: Adelige Hofhaltung im österreichisch-ungarischen Grenzraum (vom Ende des 16. bis zum Anfang der 19. Jahrhunderts). Hg. von Rudolf Kropf–Gerald Schlag. [H. n. é. n.] 21–38., itt 31–33.

16 Wagner Tivadar: A Zrínyiek Csehországban. Századok 11(1877) 162–166.; Szerémi [Odescalchi Artúr]: Adalék a „Zrínyiek Csehországban” című közleményhez. Századok 11(1877) 451–453.; Lukinich Imre: A Zrínyiek családtörténetéhez. Turul 38(1924–1925) 35–36.

17 Jedlicska Pál: Eredeti részletek a gróf Pálffy család okmánytárához (1401–1653) s gróf Pálffy-ak életrajzi vázlatai. Bp. 1910., 491–499. Vö. Robert J. W. Evans: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. Oxford, 1979. 93., 246.

is valamelyes „hagyománya” a külföldi házasságoknak, hiszen Batthyány I. Ádám 1632-ben és Zrínyi Miklós 1652-ben egy-egy császári udvarhölgyet, Formentini Aurorát, illetve Löbl Máriát vettek feleségül. Ha ehhez még hozzávesszük Balassa Simont, aki egy Windischgrätz lányt, valamint Forgách Ádámot és Györgyöt (unokatestvérek), akik 1660-ban Katharina és Elisabeth von Rechberget vették feleségül, akkor úgy látszik, hogy ezek a házasságok alapvetően egyikük karrierjét sem változtatták meg, legalábbis egyikükből sem lett olyan gyakorta Bécsben, az udvar közelében élő arisztokrata, mint a Pálffyakból. Az, hogy az ő fiaik és unokáik az 1680-as és 1690-es években már szintén osztrák–német családokkal házasodnak össze (mint Zrínyi Ádám Katharina von Lamberggel, Forgách II. Ádám Eva Breunnerrel és Batthyány II. Ádám Eleonóra Strattmann-nal), az már nemcsak a szülők örökségének köszönhető, hanem annak is, hogy az 1680-as évektől alapvető változás állt be a magyar főnemesség házassági stratégiájában.

A 17. században ugyanis a rendek még igyekeztek őrizni nemzeti és tradicionális különállásukat. Nemcsak az idézett Esterházy Miklós nádor intette utódait, hogy „vegye maga nemzetét”, hanem például a vorarlbergi Hugo de Montfort is előírta 1652-ben elsőszülöttjének, a hitbizomány örökösének, hogy csak „váras grófi házból” házasodhat, és csak a fiatalabb testvéreknek engedte meg, hogy „az új grófi és hercegi házakból” válasszanak menyasszonyt.¹⁸ A 17. század végére azonban teljességgel bizonyossá vált, hogy a térség jövőjét a Habsburgok közös birodalma és annak közös arisztokráciája jelenti. A török alól felszabadult Magyarország újjáépítése is közös vállalkozás volt, amelynek során sok külföldi család kapott birtokot Magyarországon. A felszabadító háború alatt a magyar tisztek egyre nagyobb számban szolgáltak a közös hadseregben, és mivel a békésebb idők beköszöntével a birtokigazgatás sem kívánta már a birtokos állandó jelenlétét, egyre több magyar főrend élhetett bécsi palotájában. Mindez azt jelentette, hogy az 1680-as évek végétől teljes mértékben megindult a magyar arisztokrácia összeolvadása a birodalmi arisztokráciával és a „külföldi” menyasszonyok megszokottá váltak. Jellemző, hogy Esterházy Miklós fiának, Pál nádornak fiai közül már egy sem választott magának magyar feleséget, hanem a Tizzone, Traun-Abensperg és Gilleis családokból házasodtak.¹⁹

A 17. századi magyar arisztokrácia külföldi házasságainak teljes áttekintése kedvéért meg kell még említeni, hogy egyes családok, az Észak-Magyarországon birtokos Balassák, Illésházyak és Báthoryak lengyel kapcsolatokkal

18 *Beatrix Bastl*: „Adeliger Lebenslauf”. Die Riten um Leben und Sterben in der frühen Neuzeit. In: *Adel im Wandel. Politik – Kultur – Konfession 1500–1700* [kiállítási katalógus, Rosenberg, 1990. május 12.–október 28.] Hg. von Herbert Knittler–Gottfried Stangler–Renate Zedinger. Wien, 1990. 380.

19 *Eszterházy János*: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Bp. 1901.

is rendelkeztek és ebből kifolyólag például a Zborovský és Tarnovský családokból választottak menyasszonyt.

Végül külön kell említeni, mivel sok szempontból külön kategóriát képeznek az erdélyi fejedelmi családok külföldi házasságai. Ezek a házasságok ugyanis főképpen külpolitikai indíttatásúak voltak és kétségkívül ezek keretében érkeztek a legelőkelőbb külföldi menyasszonyok Magyarországra. A sort Habsburg Mária Krisztiána, a Belső-Ausztriában uralkodó néhai Károly főherceg lánya nyitotta meg, akit Báthory Zsigmond 1595-ben a török elleni háborús szövetség megerősítéseként kapott feleségül. A fejedelem a jövőendő fejedelemtét az esküvő előtt nem is látta, sőt még csak nem is maga választotta, hiszen a menyasszonyt az anyja, Mária főhercegasszony jelölte ki hét lánya közül. Mégsem emiatt bizonyult azonban a házasság teljes mértékben sikertelennek, hanem azért, mert Zsigmond pszichikailag és biológiai is képtelen volt arra, hogy teljesítse férji kötelességeit, sőt hamarosan a trónról is lemondott. 1599-ben Mária Krisztiána is elhagyta Erdélyt, hogy a halli zárdában fejezze be életét.²⁰

A második fejedelmi házasság is politikai alapon kötött és az sem volt teljesen sikeres. A megözvegyült Bethlen Gábor ugyanis (miután hiába kérte meg egy újabb Habsburg főhercegnő kezét) 1626-ban György Vilmos brandenburgi választófejedelem lányát vette feleségül. „Ez házasságra” – írta Kemény János „vivé kíváltképpen az ok: mivel igen méltóság- és nagy hírt-nevet szerető ember vala... az brandenburgumi házban [kívánt] házasodni, mind az electorokért... de leginkább az svéciai akkori híres hadakozó királyért, Gustavus Adolphusért, kinek felesége is azon házból való.”²¹ Brandenburgi Katalin azonban sem fiúval nem ajándékozta meg a fejedelmet, sem – mint már esett róla szó – az erdélyi rendek tetszését sem vívta ki, ráadásul férje halála után uralkodóként is sikertelennek bizonyult. Végül a harmadik ilyen házasságot Rákóczi György fejedelem kisebbik fia, Zsigmond kötötte, akit 1651-ben a már szintén említett Pfalzi Henriettával esketett össze Comenius Sárospatakon. Az ehhez a házassághoz fűződő politikai szándékok is ígéretek maradtak azonban, mert a menyasszony már három hónap múlva meghalt, és fél éven belül férje is követte őt a sírba.²²

Nem minden házasságot irányítottak azonban politikai szempontok. Hogy például 1632-ben Batthyány Ádám a viszonylag távoli Görz egyik családjának árva lányát, Formentini Aurorát vette feleségül, annak főként kettőjüknek a bécsi udvari életben kialakult szerelme volt az oka, nem pedig rationális szempontok.²³ Zrínyi Miklósról is azt írta bizalmasa, Vitnyédi

20 Benda Kálmán: Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztiána. Bp. 1986.

21 Kemény J.: Önéletírása i. m. 52–53.; Péter K.: A magyar romlásnak i. m. 7.

22 Szilágyi S.: Rákóczi Zsigmond i. m. 142–160.; Péter K.: A magyar romlásnak i. m. 70–103.

23 Koltai A.: Egy magyar főrend i. m. 62–66.

István, hogy második menyasszonyát, Löbl Máriát annyira megkedvelte, hogy a Löbl családdal a házassági szerződés körül zajló viták ellenére „más felől semmit hallani nem akar”.²⁴

A külföldi feleségek élete

Rákóczi Zsigmond már idézett utasításában, amelyet 1649-ben menyasszonyának kiválasztására induló főembere, Dániel János számára készített, fontosnak találta megjegyezni, hogy jövődő menyasszonyának „magaviselésében nem mindenestől az magyar formára nézünk”, de „az ott való szokáshoz képest” feleljen meg a kívánalmaknak.²⁵ A külföldi menyasszonyok ugyanis a tekintély emelkedésén és a kapcsolatokon túl külföldi szokásokat, sőt kíséretet is hoztak Magyarországra.

Legelőször is a nyelvi kérdés merülhetett föl, ez azonban ritkán volt gond, hiszen a külföldi menyasszonyt választó magyar főrendek többnyire beszéltek németül vagy olaszul, és akadt olyan menyasszony is – mint például Habsburg Mária Krisztiána – akinek műveltségéből a latin sem hiányzott.²⁶ Csupán olyan, főként politikai alapon kötött házasságnál, mint amilyen Rákóczi Zsigmondé volt, történhetett meg, hogy mivel a férj nem tudott németül, feleségével csakis tolmács útján értekezhetett. Arra viszont érdekes módon egyáltalán nem ismert adat, hogy a külföldi feleségek bármelyike megtanult volna magyarul, akár férjhezmenetele előtt, akár utána. Ez igazából akkor okozott gondot, ha közéleti szerep hárult rájuk, mint például Brandenburgi Katalinra, aki férje halála után Erdély fejedelemsasszonya lett és emiatt udvartartásához 1630 körül két tolmács inas is tartozott (Izsák és Simon nevűek).²⁷

Öltözködés tekintetében viszont a külföldi asszonyok kevésbé különböztek a magyaroktól. A Brandenburgi Katalintól fennmaradt magyar szabású díszruha arra utal, hogy a külföldiek is igazodtak a magyar öltözködési szokásokhoz.²⁸ Egyébként – portréik tanúsága szerint – a magyar főrendű hölgyek is szívesen hordtak nyugat-európai szabású ruhákat, hiszen sokuk örö-

24 Mészöly Gedeon: A költő Zrínyi ügyvivőjének leveleskönyvéről. Magyar Nyelv, 1918. 105–110., itt: 107–108.; Kovács Sándor Iván: A lírikus Zrínyi. Bp. 1985. 67.

25 Thaly K.: Történelmi kalászok i. m. 95. Vö. Szilágyi S.: Rákóczy Zsigmond i. m. 102.; Péter K.: A magyar romlásnak i. m. 70.

26 Benda K.: Erdély végzetes asszonya i. m. 38.

27 Kemény J.: Önéletírása i. m. 100., 103.

28 Höllrigl József: Régi magyar ruhák. Bp. 1938. (Officina képeskönyvek.) 38.; V. Ember Mária: Úrihímzés. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye. Bp. 1981. 118.; Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században. I–III. 2. kiad. Bp. 1986. 318.

kíttette meg magát ilyenekben – szemben férjeikkel, akikről szinte kizárólag magyar díszruhában készültek ábrázolások.²⁹

A külföldi feleségekkel azonban idegen szokásformák is érkeztek a magyar főúri udvarokba. Bethlen Miklós önéletírásából tudjuk, hogy Zrínyi Miklós például „a magyar felesége holta után a német feleséggel kezdette volt” azt a szokást, hogy nem a nagy ebédlopalotában evett familiárisaival, hanem „maga, felesége, két-három kedvesebb úrfi, vagy olyan kedvesebb elsőrendű szolgálja, s papjával, nyolc személy circiter, benn a maga kis palotájában...”, melyet az akkor üdőben nem is igen dicsértek, mint németes szokást a magyarok benne”.³⁰

Az ilyen vagy másféle szokások azonban azért is gyökeresedhettek meg, mivel a menyasszony ritkán érkezett egyedül. Többnyire saját nemzetéből és otthoni környezetéből vitt magával fraucimereket, sőt férfi kíséрокet is új országába. Hogy pontosan mennyit, az a politikai házasságoknál többnyire hosszú alkudozások során kialakult és a házassági szerződésben is rögzített megállapodás tárgyát képezte.³¹ A legnagyobbvonalúbb Habsburg Mária Krisztianna és Báthory Zsigmond 1595-ben kötött házassági szerződése volt, amely szerint „a fejedelemsasszony rangjához illő kíséretet tarthat a fejedelmi kincstár költségére”. Ez a kíséret a szolgákon kívül fraucimerekből és egy jezsuita gyóntatóból állt.³² Brandenburgi Katalin esetében viszont már megállapodás rögzítette a kíséretet, mivel – mint Kemény János írta – a lakodalom után „marada csak az végzések szerént való maga udvari népe az fejedelemsasszonynak”.³³ Pfalzi Henrietta esetében a felek szintén hosszas tárgyalás után állapodtak meg abban, hogy a német udvarmesteren és a férfi familiárisokon túl „a női udvartartás élén udvarmesternő áll, akit két kísérő lány szol-

29 László Emőke: A magyar nemzeti viselet a családi arcképek tükrében. In: Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból [kiállítási katalógus, Bp. Magyar Nemzeti Galéria, 1988. március–augusztus] Szerk. Buzási Enikő. Bp. 1988. 3–40., itt: 38–39.; Dózsa Katalin: A magyar nemesi viselet, mint udvari díszruha. In: Császár és király: Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1626–1918 [kiállítási katalógus, Bécs, Osztrák Nemzeti Könyvtár, 2001. március 8.–május 1.] Szerk. Fazekas István–Újváry Gábor. Bécs, 2001. 23–30., itt: 23.; Tompos Lilla: Kamuka és korcovány. In: A szépség dicsérete. 16–17. századi magyar főúri öltözködés és kultúra [kiállítási vezető, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2001. augusztus–október] Szerk. Ridovics Anna. Bp. 2001. 9–25., itt: 16.

30 Bethlen Miklós: Önéletírása. S. a. r. V. Windisch Éva. Bp. 1955. I. 205. Vö. Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. 2. kiad. Bp. 1964. 614.

31 III. Ferdinánd magyar király és Mária Anna spanyol királylány házasságánál például évekig folytak a tárgyalások, amelynek egyik lényeges pontja éppen a jövőendő királyné kísérete volt. ÖStA HHStA Hofzeremonialdepartement, Ältere Zeremonialakten, Karton 5/25.; Uo. Obersthofmeisteramt, Sonderreihe, Kasten 7–76. Vö. Anton Gindely: Eine Heirat mit Hindernissen. Geschichte der Verhandlungen zur Vermählung der Infantin Maria von Spanien 1612–1631. Stuttgart, 1884.

32 Benda K.: Erdély végzetes asszonya i. m. 10., 28.

33 Kemény J.: Önéletírása i. m. 59.

gál, őt követi négy fraucimer két kísérlánnyal, a fenséges menyasszony úrnőnek munkálkodó két szolgálólány, egy fonólány és két mosóné”, akiket a menyasszony választhatott ki magának, és távozásuk esetén férje egyetértésével más német lányokkal vagy asszonyokkal pótolhatott.³⁴

Hasonló nagyságrendűek voltak a más főrendek külföldi származású feleségeinek udvarai is. Batthyány Ádámné Formentini Auróra fraucimereinek száma például az 1632 utáni két évtizedben 4 és 12 között változott. Sajnos származásukat csak néhány esetben ismerjük, de nevük alapján túlnyomórészt ausztriai németek, kisebb számban pedig magyarok és olaszok voltak. Volt olyan, akinek apja Bécsben, a császári udvarban dolgozott befolyásos szobafűtőként, és volt olyan, akinek apja Vas megyei szolgabíró volt.³⁵

A német *gynaeceum*ok magyarországi jelenléte újabb házassági kapcsolatokra is alkalmat teremhetett. Az özvegy Brandenburgi Katalin udvarában például, ahol magyar és német *gynaeceum* is volt, a fraucimerek asztalához „szabad volt böcsületes főember szolgáltnak, mind magyarnak, németnek odaülni; jó kíváncsi állapot vala ifjú embernek” – jegyezte meg legénykorára visszaemlékezve Kemény János.³⁶ Ennek ellenére a kulturális különbség miatt a magyar nemesség ritkán választott magának külföldről jött fraucimert házastársul. A ritka kivételek közé tartozott Kakas István kolozsvári nemes polgár, Báthory Zsigmond diplomatája, aki nyelvtudása miatt lett Habsburg Mária Krisztienna jószágigazgatója, majd 1597-ben a fejedelemszöny egyike tiroliai származású fraucimerét, Römer Zsuzsannát vette feleségül Kolozsváron.³⁷

A kétségkívül meglévő kulturális és szokásbeli különbségek azonban valószínűleg leginkább magukat a külföldről Magyarországra férjhez ment asszonyokat zavarhatták. Sokuknak valóban nehezen sikerült hozzászoknia a magyar életvitelhez és igyekeztek – főleg kezdetben – megtartani régi kapcsolataikat. Formentini Aurora például ifjú házasként jobban szeretett lánykorának színhelyén, Bécsben az udvar közelében lakni, mintsem férje, Batthyány Ádám lakhelyén, Németújváron és Rohoncon. Ezért eleinte gyakran előfordult, hogy férje nélkül is ott tartózkodott, amit a már idézett anyós, Lobkovicz Poppel Éva kifejezetten rosszállott. Ez alkalomból írta fiának 1632 novemberében, hogy a császári udvarnál „az rossz társaság hamar esztét veszti az ifjú embernek”.

A régi otthon biztonságát az asszonyok leginkább a gyermekszülés nehéz időszakában kívánták. Ráadásul azzal, hogy a császári udvar közelében,

34 Szilágyi Sándor: Herczeg Rákóczi Zsigmond levelezése. TT 1890. 425–455., 597–636., itt: 429., 430., 449., 598.

35 MOL P 1322, Batthyány család levéltára, Körmendi központi igazgatóság, Földesúri családra vonatkozó iratok, Nr. 354 (1645–1649. évek). Vö. Koltai A.: Batthyány Ádám és könyvtára i. m. 78–79.; *Uő*: Egy magyar főrend i. m. 74.

36 Kemény J.: Önéletrajza i. m. 123., 129.

37 Veress Endre: Zalánkemény Kakas István. Bp. 1905. (Magyar Történelmi Életrajzok) 69–70.

Bécsben születték meg gyermeküket, esetleg az uralkodó család jóindulatát is elnyerhették. Ezért például Formentini Aurora, II. Ferdinánd lányainak egykori udvarhölgye is Bécsben szerette volna megszülni első gyermekét 1633 elején. Anyósa azonban ezt is határozottan ellenezte. Hivatkozott a nem megfelelő bécsi „*aierre*”, a fölösleges költségekre, főként pedig arra, hogy Bécsben nincsen mód megfelelő reprezentációra. Nem tudjuk ezen érvek hatására-e, de végül Batthyányné valóban nem Bécsben, hanem Németújváron hozta világra első, majd többi gyermekét is. Valószínű azonban, hogy Lobkovicz Poppel Éva érvei nem voltak teljesen őszinték, mivel saját várandós lányát, Csáky Lászlónét két évvel később, éppen azért vitette Bécsbe, hogy az a császári udvarnál szülje meg gyermekét, méghozzá – Gaspard Wiltheim jezsuita önéletírása szerint – kifejezetten Ádám „fia iránti gyűlöletből”.³⁸

A császári kegy mellett egyébként Bécs kedvezőbb orvosi viszonyokat is kínált a magyarországi váraknál. Föltehetően ezért szülte például Zrínyi Miklósné Löbl Mária is – három gyermeke korai halála után – negyedik gyermekét 1662 novemberében a császárvárosban. Az utolsó hetekre Bécsbe érkezett kismamát – amint arról Vitnyédi István beszámolt az otthon maradt férjnek – egykori fraucimertársai, a „dámák” is látogatták.³⁹

A külföldi feleségek számára azonban a magyarországi viszonyok főként férjük halála után válhattak idegenné. Többen döntöttek úgy, hogy visszaköltöznek hazájukba. A Szigetvár elfoglalásánál férjét elvesztett Rožmberk Éva 1566-ban például még fiát, Zrínyi Jánost is magával vitte bátyjához Krumauba,⁴⁰ és több mint egy évszázad múltán az 1691-ben megözvegyült Zrínyi Ádámné is elhagyta Csáktornyt, hogy másodsorra egy cseh főnemeshez menjen feleségül.⁴¹ Ismerünk azonban ellenpéldát is. Hedvig tescheni hercegnő 1499-ben, férje, Szapolyai István nádor halála után saját kezébe vette a hatalmas családi birtokrendszer irányítását, és azt még nagykorúvá vált fiainak sem engedte át, egészen 1521. évi haláláig.⁴²

A Magyarországra került külföldi feleségek sorsa ha nem is általánosan jellemző, de mégis jellegzetes asszonysors volt. Ezek a kivételes sorsok azonban éppen azért érdemelnek figyelmet, mert új szemszögből világítják meg a kora újkori magyar, sőt közép-európai arisztokrácia céljait, lehetőségeit és korlátait.

38 Koltai András: Gaspard Wiltheim luxemburgi jezsuita magyarországi missziója 1635/1636-ban. In: A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk. Szilágyi Csaba, Piliscsaba–Bp. 2006. s. a. (Művelődéstörténeti műhely. Rendetörténeti konferenciák 3.) 653. Vö. Koltai A.: Egy magyar főrend i. m. 66–67.

39 Fabó András: Vitnyédi István levelei 1652–1664. I–II. rész. MTT 15(1871) 1–272.; 16(1871) 7–268., itt: I. 237–247. Vö. Hörk József: Muzsaji Vitnyédi István. Századok 41(1907) 289–320., 400–414., 502–517., itt: 309–312.

40 Wagner T.: A Zrínyiek Csehországban i. m. 166.

41 A Biblioteca Zriniana története és állománya. Összeáll. Hausner Gábor–Klaniczay Tibor–Kovács Sándor Iván–Monok István–Orlovsky Géza. Bp. 1991. (Zrínyi-könyvtár 4.) 73.

42 Kubinyi András: Mágánások a középkor végén. Rubicon 5(1994) 10. sz. 13–16., itt: 16.

*András Koltai*FOREIGN WIVES OF HUNGARIAN ARISTOCRATS
IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

A critical approach to “foreign nations” was general among 16th and 17th century Hungarian aristocrats. Consequently, they did not often marry foreign women. Exceptional cases deserve, however, closer investigation because they provide new aspects to the goals, possibilities and limits of the Hungarian and Central European aristocracy.

As early as the 15th century some members of the wealthiest Hungarian families (Bánffy, Báthory, and Szapolyai) married Silesian and Polish duchesses mainly for reasons of prestige. After 1526, as Hungary became part of the Habsburg Monarchy, some of the loyal aristocrats (e. g. several members of the Pálffy, Batthyány, and Zrínyi families) chose foreign wives: first of all from the nobility of the neighbouring lands of the Habsburgs (Austria, Bohemia, Steiermark), from families also taking part in the government of the Monarchy and participating in the imperial court life. These cases remained however rather exceptional. Only the Pálffy family became integrated into the imperial aristocracy, beginning with Miklós Pálffy, who married Maria Fugger in 1583. A complete integration of the aristocracies of Hungary and of the Habsburg Monarchy began only in the 1680's. Political marriages in the princely houses of Transylvania (Báthory, Bethlen, Rákóczi) form a special category and were influenced by current diplomatic relationships.

For most of the foreign wives Hungary remained an alien land with alien customs, even though sometimes their very presence could change those customs. Usually they did not speak Hungarian, but it did not cause problems of understanding because their husbands spoke their language, and in some courts they had their own interpreters, too. They tried to maintain ties to their girlhood homes through the selection of persons from those lands to their courts of *gynaecium*. They travelled home when they could, or sometimes even moved back as widows.

Horn Ildikó

Nemesasszonyok végrendelezési szokásai az Erdélyi Fejedelemségben

A végrendelet a jogi szabályozás, a meghatározott mondanivaló és a kegyes toposzok miatt tartalmilag és formailag rendkívül kötött műfaj. Megfogalmazásában számos esetben idegenek, többnyire jogászok is részt vettek. Vajon a műfajból adódó sajátosságok ellenére átsüt-e a végakarát szövegén az egyéniség, és van-e valamilyen külön jellegzetessége a női testamentumoknak? A válaszhoz vezető elemzés során mintegy száz, 1550 és 1715 között élt erdélyi nemesasszony végrendeletét tanulmányoztuk.¹

Az első kérdés, amelyet érdemes megvizsgálni, hogy egy nemesasszony mikor és hány alkalommal foglalta írásba végakarátát. Az esetek túlnyomó többségében a halálozási dátum és a testamentumban leírtak alapján biztosan tudjuk, hogy csak egyetlenegy végrendelet készült. Mindössze hat alkalommal tettek említést korábban készült iratokról, de ekkor egyben érvénytelenítésükről is rendelkeztek, mint például Vér Krisztina: „Istennek kegyes engedelmeiből kezdettem ismét újobban az én holtom után való diszpozíciómhoz (elrontva és erőtlenné téve az előttenit) az én maradékimnak részekről.”² Még érdekesebb és sokat sejtető Báthory Anna hasonló tartalmú kijelentése: „És ha mely testamentumot ez előtt írtam volna, avagy ez után írnék is, erőtlenné legyenek, mert azok nem szabad akaratomból íratatnának, de ezt írván az én szabad akaratom szerint.”³

A férfiak – akár érvénytelenítették a korábbiakat, akár nem – a családi levéltárban megőrizték az összes addig írt végrendeletüket.⁴ A többször hagyományozó nők esetében viszont nem beszélhetünk erről, mert ők valójá-

1 A kutatás az OTKA T-035 235 számú pályázat keretei közt folyt. A támogatást ezúton is köszönjük.

2 Bánffy Zsigmondné Vér Krisztina testamentuma. 1679. február 21. Két, néhány kisebb részletben eltérő példánya ismert. Az egyik, a gyulafehérvári káptalannál elhelyezett példányról kiadott másolat: KÁL széki Teleki család levéltára, Testamentumok, Nr. 6. A másik példánya: MOL P 658, Teleki család levéltára, Fasc. 15.

3 Ecsedi Báthory Györgyné somlyai Báthory Anna testamentuma. Eger, 1557. január 20. MOL F 3, Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Centuria Z. Nr. 100.

4 A legteljesebb sorozatot Petrichevich Horváth György, Bethlen Gábor főudvarmesterének testamentumai alkotják. MOL F 3, Centuria Y Nr. 89.; F 15, Prot A; P 1594, Petrichevich Horváth család levéltára 1. cs.

ban nem egy új okmányt készítettek, hanem csak kiegészítéseket fűztek az előzőhöz. A pótlásokat ritkán indokolták családi változásokkal; születéssel, halálózással vagy új javak szerzésével, ilyenkor ugyanis inkább új testamentumot készítettek. A kiegészítések egy részét olyan özvegyasszonyok írták, akik korábban férjükkel közösen végrendekeztek, és párjuk halála után, a rájuk maradt vagyonról akartak rendelkezni. Emellett a leggyakoribb kiváltók a feledékenység volt. Sálffy Anna másfél év leforgása alatt eredeti végakarátát kétszer is kibővítette, ezzel az indoklással: „Akkori testamentumomat helyén hagyom minden rendiben, de akkor az ki eszembe nem jutott, most ebbe az levélbe ezzel jobbítom meg.”⁵ A feledékenységgel a testálók általában számoltak, de többségük nem kívánt kiegészítésekkel bajlódni: „Az kivel ha mi oly vagyon ki ezután eszembe jut avagy ki nem jut is – írta Somi Anna 1563-ban –, ha meg izenem vagy nem, mindeneket ő nagyságukra [*testamentumos urakra*] bízok.”⁶ A több alkalommal végrendekezők közt egyedi Mindszenty Krisztina példája, aki mind a két országrészben jelentős birtokokkal és ingatlan vagyonnal rendelkezett, és ezért két teljesen különálló testamentumot készített, amelyből a magyarországi javaira vonatkozót a leleszi konventben, az erdélyiekét pedig a családi levéltárban helyezte el.⁷

Az örökhatyók Európa-szerte kivétel nélkül ugyanazokkal az indokokkal magyarázták, hogy mi készítette őket a végrendelet megírására. Az ember halandó, de halála óráját senki nem ismeri, ezért az Istentől rendelt javakról még jókor, időben kell rendelkezni, hogy a hátramaradottak békességben osztozhassanak.⁸ Ennek ellenére a testamentumok elsöprő többsége közvetlenül a halál közelségében készült, súlyos betegségben, háborús vagy pestises időben. Csak a 17. század utolsó harmadában, a barokk vallásosság erdélyi térnyerésével kezdett erősödni az a tendencia, hogy még erejük teljében fogalmazták meg végakarataikat, mert a halál kapujában a földi hívságok helyett már a lélekkel kell foglalkozni. A legszebben és legpontosabban ezt Vér Krisztina öntötte szavakba: „Mely testamentumot senki ne gondolja, hogy valami megtévelyodott elmével, vagy súlyos betegségembe tettem legyen, mert józan elmével, ép értelemmel, jó egészségben lévén, igaz és jó lelki ismerettel tettem... Hasonlítja Christus urunk is az halálnak óráját, az lopóhoz, akarva inteni bennünket az vigyázásra, hogy az mikor az Úristen-

5 Sálffy Anna három testamentuma 1574–1575. KÁL branyickai Jósika család levéltára, *Medievale*, Nr. 164–167.

6 Patóchy Boldizsárné Somi Anna testamentuma. Szentjób, 1563. húsvét MOL F3, Centuria I. Nr. 48.

7 Csáky Istvánné Mindszenti Krisztina végrendelete. Gernyeszeg, 1679. február 8. MOL P 658, Fasc. 15.

8 Az osztrák és cseh párhuzamokra: *Beatrix Bastl*: Tugend, Liebe, Ehre. Die Adelige Frau in der Frühen Neuzeit. Wien, 2000. 84–99.; *Pavel Kral*: Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550 až 1650. České Budějovice, 2002. 584.

nek tetszése, az mi nyavalyás testünkből ki kívánja szegény bűnös lelkünket, készen találtatván adassék meg az ő Teremtőjének. Ennek okáért így lévén állapotunk, mivel hogy Úristen parancsolja, és meg is kívánja mindeneunktől, hogy ki ki háza népéről és szerelmes maradékiról, még életében viseljen gondot, elrendelvén idején azoknak állapotukat, hogy holtuk után is az ő életükben jó gondviselés alatt nyugodalmas életet élhessenek... Nem akarván azért én is rendeléscskémet utolsó órámra halasztanom, az mikor az szegény Lélek az ő végső bajviadalán vagyon, tusakodik halálos ellenségivel, az ördöggel, az irgalmatlan halállal, az világgal, és az maga tulajdon testével. Mostan rendelvén az Úristen egy kis időt, s alkalmatosságot arra józan elmével, ép értelemmel, és jó egészséges testtel lévén, teszek ilyen diszpozíciót, rendelést, avagy testamentumot az én maradékimnak.”⁹

A „jó halálra” való felkészülésen túl, a nem halálos ágyon írt végrendeleteknek még három fajtáját különíthetjük el az általunk vizsgált másfél évszázadban. Az egyik ok a terhesség volt, ami a gyermekágyi halálozások nagy száma miatt teljesen érthető és természetes. Viszont ha figyelembe vesszük azt, hogy ezek az arisztokrata nők nyolc-tíz, vagy akár több gyermeket szültek, és emellett voltak sikertelen terhességeik is, akkor tömegesen kellett volna ilyen végrendeletet találnunk, de mindössze néhány esetet ismerünk. Kiemelkedik Mikola Ferenc tanácsúr felesége, aki két gyermekük születése előtt is végrendekezett, rajta kívül még három testáló említette meg a testamentumkészítés indokaként a születendő magzatát. Feltehetően több végrendelet is készült hasonló okból, ám később, amikor aktualitásukat veszítették, valószínűleg megsemmisítették ezeket. Ezt a hipotézist az is alátámasztja, hogy a ránk maradt, áldott állapotban írt végrendeletek szerzőinek egyike sem ért meg magas kort, még gyerekágyban, vagy egy-két éven belül meghaltak, és újabb testamentumot egyikük sem hagyott hátra. A szülés előtti végrendekezést azonban nem pusztán a terhesség tragikus végkimenetelétől való félelem, hanem egyéb körülmény is indokolta. Ezeknek az asszonyoknak ugyanis már volt korábban egy házasságuk, amelyből gyermekeik is maradtak. Miután újból férjhez mentek, és ismét gyermeket vártak, igyekeztek a különböző apától származó utódaik érdekeit összeegyeztetni. Abból a feltételezésből indultak ki, hogy ők esetleg meghalnak, de az újszülött megmarad, ezért részben az ő helyzetét akarták rendezni, részben a javaikat kellett újra felosztani úgy, hogy az előző férjüktől származó, és ezután teljes árvaságra jutó gyermekeik se valljanak kárt.¹⁰

9 Az idézet mind a MOL-ban, mind a KÁL-ban lévő példányban szerepel (lelőhelyére lásd a 2. j.-t). Hasonló következtetéseket vont le a cseh anyagból *P. Kral*: i. m. 582.

10 Mikola Ferencné Melith Anna testamentumai. 1558, 1559. KÁL branyickai Jósika család levéltára, Medievale, Nr. 78., Nr. 83.

Ugyanerre a problémára, vagyis az új házasságkötésre vezethető vissza a nem a halálos ágyon készült testamentumok második kiváltó oka is. Az asszony különválasztotta, hogy javai a szüleitől, az előző férjétől vagy más forrásból származnak, és ennek alapján tette világossá, hogy az előző házasságából származó gyermekei, illetve az újabb férje mit örökölhet majd utána.¹¹

A harmadik csoportot azok a testamentumok alkotják, amelyeket a feleség egy szinte ünnepélyes aktus során a férjével együttesen alkotott meg. Ennek két formája ismert: az egyik esetben két különálló, de egyforma dátummal ellátott irat egybefűzéséről és együttes aláírásáról van szó, a másikban pedig csak egyetlen testamentum készült, amelyben egybeolvasztották a kettejüktől várható örökséget, és csak egyes tételeknél említették meg, hogy melyiküktől származik. Az egy iratba olvasztott közös végrendeletek többségében a férfi a domináns, sőt némelyikük nem többes, hanem egyes szám első személyben íródott, és csak a „feleséggel együtt”, valamint a „közös akaratunkból” kitételekből, illetve az esetleges megerősítő szövegből derül ki, hogy valójában közös végakarral állunk szemben. Az együttes hagyományozás Erdélyben elsősorban a polgárság körében volt népszerű, de a főnemesi párok is kedvelték ezt a műfajt, amellyel két, hosszasan együtt élő és egymáshoz szorosan kötődő ember az összetartozását ilyen módon is ki tudta mutatni.¹²

A páros végrendeletek közül a legérdekesebb Mikes Mihály kancellár és Paczolai Borbála testamentuma. A házastársak ugyanis eltérő vallásúak voltak, Mikes katolikus, felesége unitárius. Mindketten egyházuk legjelentősebb patrónusai közé tartoztak. Testamentumukat közösen írták, egyedül a kegyes hagyományozásoknál vált ketté a két ember akarata, előbb a férj, majd a feleség sorolta fel a maga egyháza számára rendelt adományokat. Évekkel Mikes halála után felesége még egy végrendeletet készített, amelyre – a jelentéktelen kiegészítéseken túl – azért volt szükség, mert férje emlékére a katolikus egyháznak is jelentős összeget hagyott. A vegyes házasságban, de harmonikus viszonyban élő pároknál többször is tapasztalható, hogy a nő mindkét egyházzal megemlékezik végrendeletében. A kétfelé hagyományozás férfiaknál is előfordult, de jóval kisebb arányban.¹³

A „mikor” és „hányszor” mellett a „hogyan” kérdése is érdekes. Ha az elithez tartozó férfiak végrendeleteit nézzük, két alapvető típust különíthe-

11 Például: Kendy Gáborné Balassa Margit testamentuma 1572. március 29. MOL F3, Centuria Z. Nr. 41.

12 Teleki Mihály és Vér Judit. MOL P 658, Teleki család levéltára, Fasc. 15. – Mikes Mihály és Paczolai Borbála. MOL F3, Centuria Z. Nr. 49.

13 Gyulai Pál két végrendelete. Kiad. Hegyi Ödön. TT 1900. 146–147.; Bethlen Elekné végakarat: KÁL Keresdi Bethlen család levéltára II/24. Ez a kétfelé hagyakozás a kolozsvári polgári családok esetében még inkább tetten érhető, mint a nemességnél.

tünk el. A többség hosszú, részletes, jogászok segítségével kimunkált, stilisztikailag is igényes végakaratot szerkesztett. A másik csoportot a „vészhelyzetben” írt rendkívül rövid és tömör testamentumok alkotják, amikor a férfi csata előtt, esetleg váratlan, súlyos betegségében írta – vagy ami gyakrabban előfordul – csak megváltoztatta testamentumát. A nőknél viszont gyakorlatilag nem lehet kategóriákat felállítani, annyira sokszínű és széles a gyakorlat. Már az iratok hosszúságában is óriási eltérések vannak, és ezek egyáltalán nem a hagyaték mennyiségétől függenek. Míg Gyulaffy László felesége tizenhat oldalt írt tele, somlyói Báthory Annának négy oldal is elegendő volt vagyona felosztására. A legrövidebb testamentum mindössze nyolcsoros, Kornis Gáspár tanácsúr felesége írta, aki mindenét férjére hagyta, és szolgálói megjutalmazását is teljesen rábízta.

A hosszabb írásokat vizsgálva nagyon jól kirajzolódik, hogy a nemesasszonyoknál nem alakult ki a testamentumírásnak egy olyan merev formai-tartalmi szokásrendje, mint a férfiaknál. Természetesen a nők is próbáltak mintákat keresni, a családban ismert testamentumok elemeit hasznosítani, esetleg lelkészük vagy a prókátoruk tanácsait követték. A legnagyobb különbségek a kegyességi formulák használatában figyelhetők meg. Néhány testamentumot ebből a szempontból nagyon gondosan dolgoztak ki, a szövegben több helyen felbukkannak ezek a toposzok, és több oldalon keresztül folytatódnak. Ilyen irat viszont feltűnően kis számban maradt ránk, a többség egy-két mondatban, a legáltalánosabb formulákkal intézte el a halandóság, a földi bűnök és a mennyország nagy kérdéseit. A mintákat a legváltozatosabb helyekről szerezték be. A Sennyey család erdélyi ágának a levéltárában például fennmaradt egy, a 17. század végéről származó irat, amely különböző végrendekezési formulákat tartalmazott. Az egyik hosszú bevezető szöveget a soproni káptalan stíluskönyvéből másolták ki, és nemcsak a Sennyey családon belül, hanem a Kapyaknál és a Macskássyaknál is megjelent szó szerint idézve. Egy családon belül szintén tetten érhető egymás szövegeinek a felhasználása. Ez különösen akkor érdekes, amikor a családon belül többféle felekezet élt együtt. Minden aggály nélkül átvették a másik vallás vonatkozó kegyességi formuláit némi korrekcióval, például kihúzták, vagy pótlólag beírták Szűz Mária nevét.¹⁴

Több olyan női végrendelet ismert, ahol teljesen kimaradtak a vallási toposzok, sőt néhányban még Isten nevét sem írták le. Ezt két okra lehet visszavezetni. Az egyik az, hogy a hagyományozó tisztán jogi aktusnak fogta fel végakarata megszerkesztését, minden fölösleges sallang nélküli szikár és rövid szöveget készített, vagy készíttetett. A másik ok az volt, hogy az örökhagyók eltévessztették a műfajt: nem a testamentum klasszikus szabályait követték, hanem sokkal inkább egy inventáriumot írtak. Tétélesen fel-

14 KÁL Sennyey család levéltára, Fasc. XXVII. Nr. 41–48.

sorolták a javaikat, esetleg azt is feltüntették, hogy melyik tárgy melyik szobában, pontosan hol található, és mellé írták, hogy kire és miért hagyják azt. Műfajtévesztést más irányban is elkövettek, Bocskai Anna például egy imaszerű könyörgést írt végrendelet helyett.¹⁵

Ha kronologikusan vizsgáljuk a női végrendelezési gyakorlatot, a 17. század közepétől érdekes változást figyelhetünk meg. Bár a testamentumok sokszínűsége továbbra is megmaradt, mégis két fő irányzat kezdett kialakulni. Egyes nemesasszonyok – főként az eliten belül is a legelőkelőbbek – nagyon fontos személyes aktusként kezelték a végrendelet megírását. Életük során több testamentumot készítettek, írásaik hosszúak, rendkívül cizelláltak voltak, felekezeti hovatartozástól függetlenül terjedelmes elmélkedést tartalmaztak a túlvilágról, az Istennel való kapcsolatáról, a lélekről, bőségesen idéztek a Bibliából, sőt néhány esetben még prédikációkból is. A disztributív rész jellemzője az aprólékosság, a nagyszámú és roppant bőkezű, jótékony célú hagyományozás. Ezek a testamentumok jogilag is tökéletesek voltak, az irat végén nem csupán kettő vagy három pecsét szerénykedett, hanem a maximálisan megkívánt hét tanú hitelesítése. Ezek a tanúk viszont már nem a végrendelezési folyamat aktív résztvevői voltak, azaz lejegyzői vagy legalábbis „hallgatói”, hanem csak a már korábban elkészített irat hitelességét igazolták.

A testáló nemcsak egyszerűen aláírta, lepecsételte és dátumozta végakarátát, hanem külön megerősítésnek szánt megjegyzést is fűzött hozzá, mint ahogy azt Teleki Anna tette: „Költ és lőtt Nemes Torda vármegyében a Gerendi kastélyban lévő házamban, tulajdon magam tetszésem és szabad akaratomból. Subscriptióm és usuális pecsétem alatt, az alább megírt hét becsületes személyek előtt, subscriptiójuk és usuális pecsétjük alá szorítván, midőn még az földön az élők seregiben bujdosnám s nyomorognék, mindazonáltal Istenem jóvoltából szóló nyelvvel és ép elmével volnék, és az én esztendeimnek folyási szerint volnék ötvenhat esztendő.”¹⁶

A végrendelezési szokások változásában megfigyelhető másik tendencia éppen ellentétes, a testálók a végrendekezés egyszerűsítésére törekedtek, az irat megalkotását „szakemberekre” bízta. Házukhoz hívtak három vármegyei tisztviselőt, többnyire szolgabírárt, jegyzőt és ülnököt, akik előtt élőszóban előadták akaratukat, és akik ott helyben a már jól bejáratott jogi formulák és szűkre szabott vallási toposzok felhasználásával gyorsan és

15 Például: Kendy Ferencné Lévay Kata 1551. évi testamentuma MOL F 3, Centuria Z. Nr. 40.; Rhédey Ferencné Bethlen Druzsiana végrendelete Huszt, 1669. augusztus 29. KÁL Kászoni Bornemissza család levéltára. Nr. 44. Testamente (régi jelzet: XXXI. Fasc. Nr. 1–14.); Bocskai Anna keltezetlen végakarata: *Báró Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp. 1986. (Reprint) III. 185.

16 Kemény Jánosné Teleki Anna Gerend, 1717. július 17. MOL P 1961, Bethlen család levéltára, 9. cs. 23. t.

szakszerűen írásba foglalták azt. Ez a gyakorlat jóval rövidebb, uniformizáltabb testamentumok létrejöttéhez vezetett, ezáltal a végrendekezés sokkal inkább jogi, mint személyes aktussá vált.¹⁷

Akármelyik gyakorlatot is követték, végül a korszak jogszokásainak megfelelő végrendelet született, amely az előző évtizedekben nem mindig volt jellemző. A korábbiakban tapasztalható eltérések, jogi problémák a törvényi szabályozás hiányosságaira vezethetők vissza. A magyar nemesség Werbőczy *Hármaskönyvét* tekintette etalonnak, amely elszórta ugyan tartalmazta a végrendelezési jog minden fontos elemét, de nem fejtette ki és nem foglalta össze egy külön fejezetben szisztematikusan és áttekinthetően a követendő gyakorlatot. Emellett Werbőczy semmiféle eligazítást nem adott sem a végrendelet alakiságával, sem a végrendeleti perrel kapcsolatban, sőt a tanúkról szólva ellentmondásosnak bizonyult, a testamentum jogerejéről pedig csak a gyámrendelés és a jegyajándék kapcsán nyilatkozott. Hiányosságait a *Négyeskönyv* igyekezett pótolni, de az 1715-ös törvényi rendezésig kellett várni az egységes, tételes szabályozásig.¹⁸

Mindez rendkívül színes joggyakorlatot eredményezett. Minden végrendelező arra törekedett, hogy végakarata hitelességét minden kétséget kizáróan biztosítsa. Ennek minimális eszköze a testáló pontos megnevezése, aláírása, pecsétje, az ép elmének, a szabad akaratnak a kihangsúlyozása és a tanúk szerepeltetése volt. A tanúk számában, személyében vagy a római jog, vagy a kánonjog utasítását követték, illetve gyakran a kettőt elegyítették. Így a vizsgált anyagban a tanúk száma minimálisan kettő, maximálisan hét lehetett, társadalmi helyzetüket tekintve voltak köztük jobbágyok is, és szép számban kerültek ki végrendeleti tanúk a nők közül is.

A női testamentumok sajátossága, hogy jelentős különbség mutatható ki a házasságban élők és az özvegyek végakaratainak jogi biztosítása között. Mivel az erdélyi elit kezén a magyarországihoz képest jóval kisebb vagyon halmozódott fel, a gazdag özvegyasszonyok rendkívül sebezhetőek és kiszolgáltatottak voltak. A 16. században az a jellemző, hogy a fejedelem megbízható, de nem túl tehetős híveivel házasította össze őket, ezzel is erősítve és jutalmazva saját híveit, a következő évszázadban a módos özvegyek viszont már a fejedelmek birtoknövelő akcióinak első számú célpontjaivá váltak. A kiszolgáltatottság megmutatkozik abban is, hogy míg a házasságban élő nők többnyire csak a minimális jogi követelményeket tartották be végakaratauk megfogalmazásánál, az özvegyek rendkívüli módon ügyeltek testamentumuk támadhatatlanságára. Egy magas közjogi méltóság, például a

17 Erre számos példa található: Erdélyi Testamentumok I. Szerk. Horn Ildikó–Tüdős S. Kinga. Marosvásárhely, 2003.

18 *Somogyi Ferenc*: A végrendekezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1714-ig. Pécs, 1937. 128–142.

kancellár jelenlétében, de legalábbis vármegyei jogtudósok előtt végrendeletkeztek, emellett egyaránt meghívtak semleges, valamint a családhoz tartozó, úgynevezett végrendeleti hallgatókat is. A testamentumot megerősítették a fejedelemmel, és egyik példányát valamelyik káptalanban helyezték el.

A testamentumkutatásnak a legfontosabb és legizgalmasabb része annak a vizsgálata, hogy az örökhagyók mi mindenről rendelkeztek, az értékeik szétosztásán kívül milyen kívánságaik teljesítését kérték, milyen tapasztalatokat, tanácsokat akartak utódaikra hagyni.

A temetőhelyről, a szertartás lebonyolításáról, költségeiről az előzetes várokozásainkhoz képest sokkal kevesebb végrendelet szól. Ez nem a női testamentumok sajátossága, a férfiak esetében is hasonló eredményre jutottunk. A különbség annyi, hogy a férfiak, ha rendelkeznek a temetésükről, mindig sokkal alaposabban és részletesebben teszik, míg a nőknél a félmondatos utalásoktól az aprólékos leírásokig számos változat előfordul. Ott, ahol más források – családi naplók, temetési meghívók, magánlevelek – is rendelkezésünkre állnak, biztosan állítható, hogy a végrendeleteknek ez a „hiányossága” nem az egyének a végtisztessége iránti közömbösségéből fakadt, hanem a család temetkezési szokásaiból. A család rendelkezett saját állandó kriptával vagy temetőkerttel, a szertartásnak is kialakult már a bevált forgatókönyve; ki prédikál, ki orál, honnan hívnak diákokat, akik énekelnek, és esetleg előadják az alkalomra írt búcsúztató költeményeiket is.¹⁹ Ha ettől a végrendelező nem kívánt eltérni, legfeljebb egy-egy rövid megjegyzést szentelt a témának, mint ahogy például Somi Anna tette: „Először ajánlom az hatalmas Úristennek az én lelkemet, és testemet hagyom temetni Almáson az mi temetőhelyünkre.”²⁰

Egyes testamentumi utalásokból arra lehet következtetni, hogy mind a férfiak, mind a nők a temetés részleteiről szóban rendelkeztek, és valamelyik családtagot vagy közeli barátjukat bízták meg a szertartás lebonyolításával.²¹ Az erdélyi főnemesi anyagban eddig csak egyetlen esetben, Geszti Ferenc főkapitány végrendeletében találtunk példát arra, hogy valaki külön írásba foglalta a temetésre vonatkozó rendelkezéseit: „Az én testemnek eltemetése úgy legyen, mint arról való írásom tartja, tudja az komornyik ez írás hol áll.”²²

19 Több nemzedéken át végigkövethető ez a Petrichevich Horváth család példáján. *Sándor Imre*: A széplaki Petrichevich Horváth család. Kolozsvár, 1908, illetve a családi naplók és genealógiai feljegyzések. In: A Petrichevich család történetének regesztái. Kiad. Báró Petrichevich Horváth Emil. Pécs, 1942. 370–398.

20 Patóchy Boldizsárné Somi Anna testamentuma. Szentjób, 1563. húsvét (lelőhelyére lásd a 6. j.-t).

21 Donáth Erzsébet két fiát (1652. SÁL fond 74., Fasc. I. p. 104.), Bethlen Elekné a férjét (lelőhelyére lásd a 13. j.-t), Cserényi Márton özvegye férje egyik atyafiát (*Radvánszky B.*: i. m. III. 228.) kérte fel.

22 Geszti Ferenc testamentuma. Déva, 1593. január 11. *Radvánszky B.*: i. m. III. 151.

A végtisztességre vonatkozó kívánságoknak alapvetően három fő vonulata volt: a felekezeti szempontok, a temetés költsége és a végső nyugalóhely megjelölése. A végrendeletek többsége egyáltalán nem tartalmazott a temetkezéssel kapcsolatos felekezeti megkötéseket, mert – elsősorban homogén vallású családoknál – ez a probléma fel sem merült. Néhány testamentum kitért ugyan a vallás kérdésére, de vagy teljesen hangsúlytalanul, más rendelkezéshez kapcsolódva, például amikor misemondásra fordítható összegről, a prédikációra felkért püspökről, a temetőhelyül megjelölt templomról vagy klostromról történt említés,²³ vagy a végrendekezés természetes, de megemlíteni szükséges elemeként: „Kérem az mellett az két fiaimat, hogy meghidegült testemet keresztény módon, igaz hitünk szerint igyekezzenek eltemetni.”²⁴ Az egyházukat bőkezűen támogató asszonyok a testamentumuk minden részében, így a végtisztesség kapcsán is hangot adtak a hitükhöz való erős ragaszkodásnak, mint azt Bánffy Zsigmondné Vér Krisztina is tette: „Annak felette könyörgök ezen is alázatosan szent felségednek, hogy mind halálomnak órájáiglan míg szegény bűnös Lelkem az nyavalyás testemből ki válik, tarts meg minden fogyatkozás nélkül az igaz reformata Calviniana vallásban, és egyenlő értelemben, melyben azon gyermekségemtől fogva édes szüleimtől neveltetem, kiért tudván édes Istenem, mennyi sok nyavalyákat, nyomorúságokat, és számtalan tribulatiokat és károkat szenvedtem és jó kedvvel fel is vettem. És engedd kegyelmesen az megnevezett vallásnak régi megrögzött szokása, szép és jó rendtartása szerint, az szegény nyavalyás testem, adattassék meg az ő anyjának az földnek.”²⁵

A felekezeti kérdés a vegyes házasságok esetében kapott nagyobb fontosságot, de az eddig feldolgozott végrendeletek alapján nincs nyoma annak, hogy bárki is attól tartott volna, hogy nem a saját vallása szerint temetik majd el. Ugyanakkor tudták, hogy a vallási különbségek – akárcsak életük során – a temetés pillanatában is konfliktusforrássá válhatnak, ezért ezeknél a végrendeleteknél a temetési szertartás kapcsán a hit melletti erőteljes kiállás helyett a megbocsátás és a megbékélés gondolata került inkább előtérbe. Igen jellemző Bethlen Elek feljegyzése, aki haldokló felesége szavait lejegyezve, a maga számára külön Memorialét is készített: „NB az lelkemre kötötte, hogy megjelentssem, hogy semmi disputációra való alkalmatosság, annál inkább disputálás más religiók ellen az ő temetésén elő ne hozassék, ezt pedig erős szók alatt hatta meg.”²⁶

Ugyancsak kevés szó esett a temetés költségeiről. Gyakori eset, hogy a végrendelező, hacsak pár mondatban is, de pontosan megszabja a szertar-

23 Például Mindszenty Krisztina végrendelete. Gernyeszeg, 1679. február 8. napja (lölőhelyére lásd a 7. j.-t).

24 Donáth Erzsébet már idézett végrendelete (lölőhelyére lásd a 21. j.-t).

25 Bánffy Zsigmondné Vér Krisztina testamentuma. 1679. február 21. (lölőhelyére lásd a 2. j.-t).

26 *Bethlen Elek*: Memoriale 1690. szeptember 17. KÁL Keresdi Bethlen család levéltára, II/24.

tásra fordítandó összeget, és felsorolja, melyik jószág jövedelméből, vagy milyen holmik eladásából fedezzék a kiadásokat. Az erre szánt összegek negyven forint és hatvan arany közt mozogtak.²⁷ Számos végrendelkező a temetés teljes költségébe nem kívánt beleszólni, de a szertartásban részt vevők számára külön hagyományozott: a prédikációt mondók, misézők, éneklő diákok fizetsége kettőtől tíz forintig mozgott, és a többség a temetési menetben helyet kapó szegényekről és árvákról sem feledkezett meg. A legbőkezőbbnek Mindszenythy Krisztina bizonyult, aki a koldusok és „házi ügyefogyottak” számára a temetés napjára ételmet, italt biztosított, és ezenfelül még száz forintot is széosztatott köztük.

Külön csoportot alkotnak azok a testamentumok, ahol a végtisztességgel kapcsolatban egyetlen kikötés található; ne rendezzenek költséges temetést, és az így megspórolt összeget fordítsák jótékony célokra.²⁸ Ugyanez a törekvés mutatható ki a temetését legrészletesebben megtervező Mindszenythy Krisztina végrendeletében is. „Az én testemet sokáig az föld színén ne tartásák, sem pompás temetésem ne legyen... ezüst szegek ne legyenek.” Ez a temetés – amennyiben a végakarát szerint ment végbe – jelentős összeget emésztett fel, de a költségek nagyobb hányadát elvileg a szertartásra összegyűjtött szegények és elesettek megvendéglésének, a nekik adott alamizsnának és a jelen lévő egyháziak jutalmazásának kellett kitennie. Mindszenythy Krisztina arra is törekedett, hogy amit csak lehet, hasznosítsanak a szertartás kellékeiből: „Koporsómra is az bársonyt, ki már kész vagyon körülötte, csak úgy tegyék, hogy le vehessék, és az Mikházi Templomhoz adassék.”

A temetéssel kapcsolatban a végrendelkezők érthető módon a végső nyughely kijelölésével foglalkoztak a legtöbbet. Nem a birtok vagy a templom meghatározásán volt a hangsúly, hanem arról rendelkeztek, hogy melyik elhunyt családtagjuk mellé szeretnék koporsójukat elhelyeztetni. A férfiak helyzete egyszerűbb volt. Ha a család korábban már kialakította a saját temetkezőhelyét, akkor a férfi értelemszerűen szülei, nagyszülei és más rokoni közé temetkezhettek. Ha pedig elszakadt a gyökereitől, megvolt a lehetősége, hogy az általa választott helyen maga tegye le az új családi sírbolt alapjait. A nők lehetőségei viszont a férj – elhunyt gyermekek – szülők háromszögben mozogtak. Problémamentes esetben a nőt férje és elhalt gyermekei mellé temették. Ilyenkor az esetlegesen felmerülő kisebb problémákat is könnyűszerrel oldották meg, mint ahogy az a Felső-Magyarországon élő, de időnként a fejedelemségben is szerephez jutó roszályi Kún család eseté-

27 Az alsó határt Kendy Zsuzsanna (MOL F Prot. B.), a felsőt Somi Anna már említett végrendelete jelenti.

28 Pavel Kral a cseh nemesi testamentumok elemzése során ugyanezt tapasztalta, és mivel több forrással dolgozhatott, sikerült kimutatnia, hogy ez a fajta megszorítás a 17. század elejétől vált általánossá. P. Kral: i. m. 586. Az erdélyi anyag sajnos a temetkezéssel kapcsolatban túl kevés adatot tartalmaz hasonló következtetések levonására.

ben történt: „Az Úristen az lelkemet az testemből kiszólván – írta Kún Gáspárné – ...az salánki udvarházamba, melyben az én szerelmes urammal harminchét esztendeig laktam... vigyenek, temessék az testemet tisztességesen az salánki templomban. Mivelhogy peniglen az én szerelmes megholt jó emlékezetű uram az mely sírban temettetett, az igen szoros, ez okáért az hon két szerelmes gyermekem fekszik, azt a sírt bontsák fel, mely az térdepelő székem alatt azon templomban vagyon, és abban temessék az én testemet.”²⁹

Igen érdekes a rossz házasság után megözvegyülő vagy többször házassódó asszonyok helyzete. Az eliten belül a temetkezéssel kapcsolatban ezeknél az eseteknél jelentkezik az egyetlen markáns különbség az asszonyok és férfiak végakarata között. A többször férjhez menő asszonyoknál egyáltalán nem evidens, hogy utolsó férjük családi sírboltját választják. Almády Margitnak például négy férje volt, közülük a második mellett akart nyugodni, akivel mindössze három évet élt, és gyermekük sem született. Mindszenty Krisztina birtokainak köszönhetően nemcsak a fejedelemségben, hanem a királyi Magyarországon fekvő jószágain is találhatott volna méltó temetkezési helyet. Ez utóbbit választhatta volna a férje miatt is, végakarata szerint mégis Erdélyben, a mikházi templomban, édesanyja mellett kellett örök nyugalomra helyezni. Kendy Gáborné Révay Anna három férjét élte túl. Végül nem Erdélyben, hanem szülei mellé, Túróczzsentsmártonba akart temetkezni. Mivel 1595-ben, háborús időben végrendekezett, így azzal is számolt, hogy kérését nem lehet teljesíteni. Ebben az esetben sem akart egyik férje mellé sem kerülni, hanem az általa támogatott Bereg megyei múzsai templomot választotta végső nyughelyéül.³⁰

A férfiak síremléükről gyakran pontos utasításokat adtak, sőt Geszti Ferenc, illetve Bocskai István az 1595-ben írt végakarataiban még a testüket befogadó templom renoválását is elrendelte.³¹ A nemesasszonyok – legalábbis végrendeletükben – ezzel a témával egyáltalán nem foglalkoztak, még az

29 Rozsályi Kún Gáspárné testamentuma. Imeg, 1616. március 24. *Radvánszky B.*: i. m. III. 229–230.

30 Almády Margit végrendelete: MOL F3, Centuria Z. Nr. 14.; Révay Anna végakarata: *Radvánszky B.*: i. m. III. 154–163.

31 Kovacsóczy Farkas: „Testemet mikor annak ideje leszen, adják meg az én anyámnak az földnek. Az mely rakott sírt Fejérvárott az templomban csináltattam kiből immár az szegény Anyámmal egynéhányan fekszenek, odategyék, kiből csináltassanak kívül valami memoriát csak ilyen Inscriptioval. Volfgangus Kouachocz y iaceo hic cum meis quis fuerim si bene quid egi scient posterit.”; Geszti Ferenc: „az dévai szent egyházat kívül belül szépen megépítsék újítsák. Valami ahhoz szükségös leszen, az szegény anyám koporsójához, és az én koporsómhoz is valami szükségös leszen, megépítsék. Az szent egyházat belől valóba szépen megcsinálják, az héjazatát, az hol szükség megcserepezzék, azt tornyát szép ónos pléhkel megborítsák, földjék, az óráját megcsinálják hogy ide plébános lakni jó prédikátor örömet jöjjön a jó épületét is.”

ezen a téren a legaprólékosabb Mindszenty Krisztina is csak a ruházataról és koporsójáról szólt.³²

A testamentumokban sokszor találunk rövid összegzést, értékelést a házasságról, de ebben jelentős különbség van a férfi és női végrendelkezők között. A férfiak sokkal erőteljesebben bíraltak, és nyíltabban feltárták a problémákat. Kovacsóczy Farkas kancellár például gondoskodott volt feleségéről, de gyermekeit eltiltotta anyjuktól: „Az gyermekek anyjának adjanak az én Atyámfiái kétszáz forintot, és szállítsák külön magának a szentmártoni házhoz, és deputáljanak oda mindent életire annyit, az mivel hatodmagával beéri. Éljen ott, az míg valaki el nem veszi. Azután az is legyen az én Atyámfiái kezébe a gyermekek számára. Az mi egyet-mása vagyon magának, adják meg neki. Egyik gyermeket se tartsa, se ne adják neki, kiváltképpen az leánykát, ha lehet soha se lássa az fejébe, hogy valami köze legyen hozzá. Az gyermekek, ha fel nőnek, házukba ne fogadják, és soha együtt ne lakjanak vele. Az ki különben cselekednék, az én Atyámfiái azt semmi marhámiban részessé ne tegyék.”

Ezt a kemény bánásmódot harinnai Farkas Margit azzal érdemelte ki, hogy megcsalta férjét Báthory Boldizsárral.³³ Kovacsóczy kortársa, Geszti Ferenc főkapitány más okból neheztelt feleségére. Már a házasságuk kezdetén megromlott a kapcsolatuk a feleségnek a vártnál jóval kisebb hozománya miatt. Mindezt tetézte az asszony viselkedése – Geszti szavaival – „az én hozzám való engedetlen, kemény, és engemet óránként, naponként búsító, és minden ok nélkül háborító magatartása, kiért én milyen szomorúan viselem az én életemet, csak az Isten és az én szomorú lelkem tudja, mert amennyire lehet, az emberektől örömet titkolnám, fedezném”. A szöveget továbbolvasva az is kiderül, hogy Geszti eldugta felesége elől készpénzét és minden aranyát. „Továbbá, nekem minden marhámát igazán feltalálják holtom után, arra nekem életemben szorgalmatos gondom leszen. De arany s köves marhámát sok híjával találják, kit bátor soha senki se ne keresse, mert az csak hiába való fáradság és munka lenne, mert azt én az én mostani feleségemnek Horvát Annának hozzám való engedetlen kemény voltáért oly helyre tettem, hogy azt soha senki fel nem találja.”³⁴

A nők sokkal visszafogottabban bíraltak, leginkább azt panaszolták fel, hogy férjük elköltötte pénzüket, vagy nem biztosította megélhetésük költsé-

32 „...halálotat halván mindjárt szegezzék be koporsómat, mentül hamarabb lehet: mentül több böcsületes lelki egyházi embereket hivatván, koporsómba bé szállása napjára, holt hideg tetememre való szükséges, fejr öltözetim mind el vadnak már készítve. A viselő szoknyámat adják reám. Koporsómat pedig belől fejr gyolccsal vonják bé és vánkosoakat is úgy, ím azfélékből csináljanak, melyre való gyolcs is mellette kész vagyok.”

33 Kovacsóczy végrendeletei 1591 és 1593 között: KÁL Bálintith levéltár, *Medievale* Nr. 153.; *Radvánszky B.*: i. m. III. 143.

34 *Radvánszky B.*: i. m. III. 150.

geit. Ezenkívül árulkodó az is, ha egy özvegy nem kívánt férje mellé temetkezni, illetve testamentumában csak a leánynevét használta, és férjét meg sem említette. Kivételes esetnek számít Széchy Kata végrendelete, amely a bevezető formulák után a házastárshoz intézett szokásos bocsánatkérésnél váratlanul megbicsaklott, és innentől kezdve a férj ellen szóló többoldalas vádirattá alakult át.³⁵ Széchy Kata kétszer ment férjhez. Néhány évig tartó első házassága nagyon jól sikerült: „az tekintetes és nagyságos Gyulaffy László szerelmes, édes, kedves úr volt, én ővele testemben lelkemben egy voltam, engemet kedvesen tartott.” Az asszony mintegy háromévi özvegy-ség után Prépostváry Zsigmondhoz ment férjhez. Prépostváry a századforduló belharcai során elvesztette birtokai jelentős részét, és szegénységét a végrendelet lépten-nyomon felhánytorgatta: „Tudja kegyelmed édes uram, hogy az én kegyelmeddel való házasságom kegyelmednek minemű nagy előmenetelére volt, az kit az egész ország jól tud, minemű állapottal volt akkor kegyelmed, mikor én kegyelmedhez mentem, mind ruhájából, mindenből, hanem az én gyermekim javaiból szaporodott kegyelmed mindenben.”

Több olyan végrendelet maradt ránk, ahol hasonló volt a helyzet, a férj felesége hozományát, illetve előző hitvesétől maradt vagyonát felhasználva indította karrierjét, vagy növelte meg birtokait, és ez mégsem ment a házasság rovására.³⁶ Széchy Kata tisztában volt leendő férje vagyoni helyzetével, életüket nem is ez, hanem két sokkal súlyosabb dolog rontotta el. Az asszony az első férjétől született három kisgyerekekkel, mindössze huszonöt évesen kötött újból házasságot. Az új kapcsolat azonban meddő maradt, amit Széchy Kata nagyon nehezen emésztett meg, bár igyekezett alkalmazkodni a helyzethez: „Tudja kegyelmed édes uram azt az minemű ostora volt Istennek az mi házasságunkban, oly az ki miatt nekünk gyermekünk nem lehetett. Az kit kegyelmed maga tud jól, ha valamikor kedvetlen találtam lenni kegyelmedhez; az volt az oka... Tudja kegyelmed édes uram, ez nagy súlyos kereszt alatt is én úgy igyekeztem magamat viselnem, hogy kegyelmed ellen ne vétsek, hanem úgy böcsültem s hallgattam kegyelmed, mint keresztyény asszonyi állathoz illett urához magát viselni. Azon igyekeztem uram, látja Isten, hogy az én magam viselésével az köztünk való fogatkozást el földőzzem, ha azért édes uram mindeme kereszt alatt is kegyelmednek valamit vétettem, azt nekem édes uram megbocsássa. Én is penig

³⁵ 1633. július 27. MOL P 1961, 9. cs. 23. t. Vegyes iratok.

³⁶ Ilyen volt Kendy Farkas és Kemendy Borbála esete, amelyről az asszony végrendelete (1580) bőségesen beszámolt. MOL F 3, Centuria Z. Nr. 130–131. Pekry Mihály 1657-ben kelt testamentumában elmondta, hogy mivel szerelemből, apja akarata ellen házasodott, apja megkegyelményítette magát, és az ősi jószágot kivéve mindenből kitagadta. Édesanyja viszont arany- és ezüstmarháit neki adta, ez és jövendőbelijének vagyona tette lehetővé, hogy megházasodhasson. KÁL Kelemen gyűjtemény, Fasc. 63. fol. 424.

kegyelmednek édes uram megbocsátom, mert tudja kegyelmed, hogy kegyelmedben volt az fogyatkozás édes uram, az Isten ne fizessen meg kegyelmednek érette, hanem bocsássa meg kegyelmednek, édes uram.”

A vagyontalannak és nemzőképtelennek bizonyuló Prépostváry viszont nem igyekezett feleségének más téren a kedvébe járni, sőt a gyerekek örökségét költötte, a jószágok jövedelmét sajátjaként kezelte, az első férj ruháit hordta, illetve eladogatta, miközben az asszony gyermekeit és udvarnépét a saját jövedelmeiből volt kénytelen eltartani. Széchy Kata huszonhét évnyi házasság jól bejáratott rutinjával hánytorgatott fel minden egyes titokban kivágott és eladott prémbélést, udvaráról elhordott csirkét, ökröt, méhkaptárt, a különböző ürügyekkel kikönyörgött ékszereket, a férje fös vénységét és számtalan hazugságát.

Ott, ahol a férj és a feleség testamentuma egyaránt a rendelkezésünkre áll, és mindketten írtak a kapcsolatukról, legtöbbször kedvező értékelést olvashatunk, de az is előfordult, hogy a felek házasságukat ellentétesen ítélték meg. Haller István tanácsúr biztos volt felesége iránta való „tökéletes szeretetében, hűségében, jóakaratában”, és együttélésüket példamutatónak jónak ítélte. Pozitív véleményének kialakulásában valószínűleg nagy szerepet játszott, hogy míg hitvesére egy fillért sem költött, ő minden esetben számíthatott neje anyagi támogatására. A viszonzással a halálos ágyáig kívárt: „...az mi pénzem most vagyon, együtt kerestük az Atyámfiával Barkóczy Anna Mária asszonnyal. És az mint feljebb is megírtam, az mostani Atyámfiának minden költsége maga jószága jövedelméből vagyon, sőt az mikor menyegzői lakodalmunk volt is, akkor is sem hintót, sem lovakat, sem köntöst nem adtam. Ha azért az szolgáltnak is jó szolgálatukat meg szoktuk jutalmazni, mennyivel inkább az én szerelmes Atyámfiának hozzám való igaz szeretetét és tizenhat esztendőktől fogva minden nyavalyámban és búsulásimban való igaz jó akarátát, vigasztalását és szeretetét tartozom megjutalmazni.”³⁷

Hiába hagyott rá bőséges örökséget, Barkóczy Anna Mária – alig másfél évnyi özvegység távlatából visszapillantva – elhibázottnak tartotta, és megbánta a Haller Istvánnal kötött házasságát.³⁸

Az idézett példákkal ellentétben a főnemesi asszonyok többsége nagyon tömören, de kedvezően nyilatkozott a házasságáról. Hogy ezek nem csak a szokásos kötelező toposzok voltak, azt sok egyéb apró részlet is bizonyítja. Kovácsóczy István kancellár özvegye, Thelegdy Zsófia az egymás iránti szeretetükkel indokolta, hogy férje minden vagyonát a továbbörökítési joggal együtt ráhagyta: „Ifjúságunktól fogva szerelmes urammal mind vékonyabb,

37 Haller István testamentuma. Bethlen, 1656. szeptember 3. KÁL Haller család levéltára, 13. cs. fol. 1–4.

38 Barkóczy Anna Mária testamentuma. Bethlen, 1658. június 28. KÁL Béli család levéltára, Fasc. 14.

s mind fényesebb állapotjában egymást hallgatók, és oly egyező szívvvel voltunk életünkben, amint ő maga is testamentumában bizonyosságot tett felőle, hogy soha semmi javaink és jószágaink külön való állapotban nem voltak, hanem mindenek egyenlőképpen birattattanak, melyre tekintve jámbor szolgálatjával talált minden javait, úgy mint aranyát, az ezüstjét, fegyverét, köntösit, egyszóval minden nemű ingó-bingó marháját és minden helyeken s vármegyékben levő keresett és talált jószágit egyedül csak énnekem hagyta, és abból életemben vagy holtom után, kinek mit akarok hagyni azzal is szabadossá tölt, és libera dispositiot hagyott, mely libera dispositioban, annak utána az mostani kegyelmes urunk és fejedelmünk is, az méltóságos Rákóczy György confirmált.”³⁹

Kendy Zsófia, miután „minden ingó-bingó marháját” szerelmes urára, Bogáthy Menyhártra hagyta, e sorokkal zárta végakarata érdemi részét: „Vagyon egy kézre valóm, kit ezután az jobb kezemen viselek, kérem az én szerelmes uramat, hogy azt az kézre valót ő kegyelme is az én hozzám való szeretetért viselje, holtáig még soha kezéről le ne vegye.”⁴⁰ Bethlen Elek Memorialéjában felesége utolsó óráiról is beszámolt: „Azután azon diszpozíciójakor nekem azt mondá. Édes kedves uram, hogy engem árvaságomból felvett, engem tisztességesen ruházott, becsült, az irgalmas Isten fizesse meg kegyelmednek. Adja az Isten, az örök életben is megláthassuk egymást. Bizony (úgy mond) gyermekimtől sem válok nehezen már meg, csak kegyelmedtől.”⁴¹ Bocskai Anna pedig még végrendeletében is hangot adott a mások akaratából létrejött, de mégis jól sikerült házassága miatti meglepetésének és örömeinek: „én az mi kevés ideig együtt voltam az én szerelmes urammal és az ő kegyelme atyafiaival nagy kedvem szerint éltem, kit én nem gondoltam az előtt, hogy oly kedvem szerint való lakásom lészen az én szerelmes urammal együtt.”⁴²

Ahogy a férjét ostorozó Széchy Kata haragjában és elkeseredésében kilépett a végrendelet keretei közül, ellenkező előjellel ugyanígy tett Bocskai Anna is. Negyvenhét soros testamentumából mindössze tizenegy sor a tényleges örökhagyás, a többiben – litániaszerű imához hasonlatosan – könyörög családtagjainak, elsősorban édesanyjának, Sulyok Krisztinának, bátyjának, Bocskai Istvánnak, Erzsébet nővérének és sógorának, Báthory Kristófnak, hogy férjét az ő holta után továbbra is ugyanúgy szeressék és támogassák.

39 Kovácsóczy Istvánné Thelegdy Zsófia végrendelete. Görgény, 1637. június 25. *Radvánszky B.*: i. m. III. 272–273.

40 Bogáthy Menyhártné Kendy Zsófia testamentuma. Küküllővár, 1598. december 20. *MOL E* 149, *MKA Acta Transylvanica*, 2. cs. Fasc. 6. fol. 35–36.

41 KÁL Keresdi Bethlen család levéltára, II/24.

42 Bocskai Anna keltezés nélküli testamentuma. *Radvánszky Béla* a 16. század végére datálta, de a szöveg alapján biztosan állítható, hogy 1576 és 1581 között keletkezett (előhelyére lásd a 15. j.-t).

A gyermekekhez fűződő viszonyt vizsgálva szembeötlő, hogy az anyák sokkal inkább megbocsátóbbak. Számos példánk van arra, hogy az apa kitagadja valamelyik gyermekét a szerzett vagyonból, míg a női testamentumokban csak egyetlen eset ismert: „...jóságom mivel nem magam adquisitumom – írta a lányát kitagadó Henter Erzsébet – nem testálhatom úgy, hogy teljességgel ezeknek az nevezett fiaim kívül más gyermekimet is ki rekeszthessem. Hanem mivel hogy nyomorúságomban, vénségemben és betegségemben ezek az megnevezett fiaim tartottak és tartanak, semmiképpen ezeken az megnevezett fiaimon kívül senki hozzá ne nyúlhasson, míglén azon tartásomnak része szerént való árát le nem teszi. Mivelhogy az én megnevezett fiaim kínálták is az én leányomat, hogy engemet ő is tartson, s az örökségben neki is szinten ennyi leszen, de nemhogy tartott volna, de még azt mondotta, hogy az falu marhájáért sem tartana.”⁴³

Emellett az anyák sokkal kevésbé szoltak bele gyermekeik életébe, csak ha azok kiskorú, apátlan árvák voltak, akkor rendelkeztek gyámjaikról, elhelyezésükről, tartásukról, esetleg nevelési elveikről.⁴⁴

A végrendelkező asszonyok nem kedveztek leánygyermeküknek a fiaik kárára, inkább az ingóságok nagyon precíz, egyenlő mértékű felosztására törekedtek. Ha például nem sikerült az aranyneműiket igazságosan szétosztani, számtalan esetben olvashatjuk, hogy az ezüsből vagy a készpénzből rendeltek kiegészítést a megrovidított gyermeküknek. Az anya és gyermekei közti konfliktusok alapvetően a mostohaapa, illetve a mostohagyermek megjelenésére vezethetőek vissza.⁴⁵

A többi rokonnal kapcsolatban is kifejezetten a pozitívumok kerültek az előtérbe. Ez azzal magyarázható, hogy rájuk nem kötelező, legfeljebb illendő volt hagyományozni. Ha valakit mellőztek, nem kellett megmagyarázni, vi-

43 Szárazajta, 1666. január 2. KÁL. F. 253, Familia Mikó–Rhédei, Nr. I/81/a. fol. 1.

44 Vér Krisztina testamentuma (jelzetét lásd a 2. j.-ben): „Az én édes neveletlen árva fiamat Bethlen Istvánt hagyom az Atya Fiú es Szentlélek Úristennek kegyelmes gondviselése alá. Amellett hagyom az megemlített Eperjessi Mihály Úrnak, hogy ő kegyelme taníttassa és nevelje, az igaz Reformata Calviniana Vallásban, kényszerítvén azon jó lelkiismeretire, az mely jó lelkiismeretivel meg akar állani az Ítéző Bíró Úr Jézus Christus előtt az ítéletnek nagy napján. Az míg pedig az gyermek az tanulást elhagyná addig viselje gondját Vancza Miklós Uram az gyermeknek. Mivel nagy szeretetét látom Vancza Miklós Uramnak az gyermekhez, jóságomnak is viselje gondját ő kegyelme, mind addig az míg az gyermek az Scolabol ki kelhető léssen.” Kendy Gáborné pedig ilyen intelmet intézett lányai gyámjához: „tartsa tanítsa is szeredségre tisztesség kívánásra egymás szeretetre őket... kegyelmedet is úgy féljék szeressék az én gyermekim mint én magamat, kire legyetek kötelesek szerelmes magzataim, Kendy Anna és Kendy Margit, kiért Isten áldomását vetem reátok. Szerelmes asszonyom, ha ennek engedői nem akarnának lenni, kegyelmed az ő érdemek szerint anyai kézzel vesszővel is megsanyargathatja mind addig is az míg az én testamentumomhoz, az jó intéshez tartják magukat.” (lelőhelyére lásd a 30. j.-t).

45 Horn Ildikó: Nemesi Árvák. In: Gyermek a kora újkori Magyarországon. Szerk. Péter Katalin. Bp. 1996. 51–90.

szont ha előrevették, értékes örökséggel gazdagították, szükségesnek érezték az indoklást. Thelegdy Zsófia hosszasan méltatta sógornőjét, „aki mind az én szerelmes uram életébe szeretettel és jó akarattal s mind penig holta után sok keserűségimben, búmban, bánatimban én hozzám oly kedves és mindenkoron vigasztalóm, bátorítóm léve, úgy viselte magát, mint igaz tökéletes atyafi szerető; úgy annyira az ő Kegyelme atyafiságában életemben tökéletes elmével megnyugodtam”. Kendy Zsófiánál rövidebben és velősebben viszont senki sem indokolt: „mindezt hagyom Báthory Annának az én szerelmes öcsémnek, kit én minden atyámfiai felett szerettem”.⁴⁶

A családtagokhoz való viszony feltérképezésén túl, a disztributív rész értékét az adja, hogy ezt tekinthetjük a női tulajdonviszonyok egyetlen, szinte teljes körű forrásának. Néhány nemesasszony – például Báthory Anna, Thelegdy Zsófia, Mindszenty Krisztina – vagyona messze kimagaslott, és nem csak a női mezőnyből. A végrendeletek összességét nézve megállapítható, hogy – az erdélyi vagyoni viszonyokhoz képest – az elit szintjén a nők jelentős örökséget hagyományoztak utódaikra. Körülbelül kétharmaduk számottevő ingatlanvagyonnal is rendelkezett; birtokoltak várat, kastélyt, udvarházat, teljes uradalmat, szántót, szőlőt, legelőt, malmot, tavat, végrendeleteikben gyakorlatilag minden ingatlanfajta megtalálható. A sok vagy értékes ingatlanok fölött diszponálók szükségesnek tartották, hogy részletesen felsorolják, mikor, kinek a segítségével, örökség vagy vásárlás útján jutottak tulajdonukhoz. Valójában ezzel nem a saját tulajdonjogukat, hanem az örökítés jogosságát és törvényességét akarták bizonyítani. Egyrészt igazolni akarták, hogy nemcsak használati, hanem örökítési joggal is bírnak, másrészt a lánygyermeknek hagyott ingatlan esetében azt bizonyították, hogy nem a fiágot illető jószágról végrendekeznek. Az ingatlanvagyon vizsgálgatva szembeötlő a nők építkező kedve, egyes kastélyok, udvarházak hagyományozásánál azzal támasztották alá az örökítés jogosságát, hogy azt a saját pénzforrásaikból, maguk építették.

A csak ingósággal rendelkezők vagyona az állatállományból, nagy összegű készpénzből, „arany és ezüst marhákból”, hintókból, mives fegyverekből, bútorokból, kárpitokból, szőnyegekben, és értékes férfi-női ruházatból tevődött össze. Nagyságrendjüket lehetetlen megbecsülni, mert sem a pénz összegét, sem a tárgyak értékét nem tüntették fel. A legpontosabb Széchy Kata volt, de az ő készpénzvagyonát sem lehet felmérni: „Pénzem az ki vagyon, igazán nem tudom, de úgy jut eszemben, huszonötezer forint, azon kívül vagyon aranyam másfél ezer az öreg arannyal együtt, azt fiamnak hagyom, tudja is ő, hol van az pénzem, az ki tallér vagyon, az ki itthon vagyon, azt is neki adják.”⁴⁷ A pénznek nem is az összegét, hanem a helyét:

46 *Radvánszky B.*: i. m. III. 274., illetve MOL E 149, 2. cs. Fasc. 6. fol. 35.

47 Széchy Kata már idézett testamentuma (lelőhelyére lásd a 35. j.-t).

„kis tintás ládában lévő pénz”, „fejér ládában vagyon”, „egy kis rakott ládában vagyon”, és a fajtáját határozták meg: „ezüst pogány pénz”, „színes lengyel pénz”, „Báthory Gábor kopasz tallérja”, „duplász tallér, Maximilianusé”.⁴⁸ Bocskai Klára vagyonának jelentős részét készpénz tette ki, amelyet végrendelete szerint kölcsönügyletekkel igyekezett megnövelni. Testamentumában felsorolta a viszonylag nagy összeggel, száz-kétszáz forinttal tartozók nevét, és hozzáfűzte, hogy a többi adósa nevét, tartozását megtalálják az erről vezetett regesztrumában.⁴⁹

Az arany-ezüst tárgyakról aprólékos leírást adtak, a családi ékszereknél és a különösen becses daraboknál hozzáfűzték azt is, hogy melyik tárgyat mikor, kitől kapták.⁵⁰ Egyes végrendeletekbe sokszor formailag is elkülönített inventárium-részleteket másoltak. Ennek tipikus példája Bethlen Druzsiána testamentuma, ahol a bevezetés után ilyen címek következnek: Arany marhák száma, Fejér ruhák, Ágyra valók, Superlátok, Szoknyák, Előköttők, Ezüst marhák stb. Nyilván a testamentum megírásakor felhasználtak korábban készült inventáriumokat is, ennek ellenére Bethlen Druzsiána több ezer tallér értékű holmijáról felejtkezett el. Ezeket – mint azt a végakarathoz fűzött feljegyzés tanúsítja – a testamentumos urak tételesen felsorolták, értéküket felbecsülték, és az örökösök közt egyenlően felosztották.⁵¹ Egyesek – többségükben férfiak – más módszert használtak; a temetésükre, gyámokra, gyermekeik iskoláztatására vonatkozó intelmeiket és tanácsaikat mondták el, és csak a legfontosabb személyes tárgyaikról rendelkeztek magában a végrendeletben. A konkrét, tételes hagyatéklistát külön mellékeltek. Ennek az a hátránya az utókor szempontjából, hogy a hagyatéki inventárium, amelyet a testamentum végrehajtói használtak, sok esetben elkerült a végrendelet mellől, elveszett, vagy más levéltári fondokban lappang.⁵²

A nemesasszonyok bőkezűen hagyományoztak jótékonyági célokra, főként az ispotályokat, fogyatékosokat, szegényeket, árvákat és nehéz sorsú özvegyeket vették oltalmuk alá. A támogatás fajtája és nagysága, gabona, vágóállat, ruházat, készpénz formájában, az egyszeri summától a rendszeres támogatásig, rendkívül széles skálán mozgott. Az egyháznak juttatott örökség szintén változatos volt. Jelentősebb hagyatéokra számíthatott az, aki a család lelkésze volt, vagy az örökhagyó életének utolsó szakaszában lelki vi-

48 Kemény Jánosné Teleki Anna Gerend, 1717. július 17. (lelőhelyére lásd a 16. j.-t).

49 Bocskai Klára végrendelete (1586): TT, 1878. 143.

50 Például: Kendy Ferencné Lévy Kata, 1551 (lelőhelyére lásd a 16. j.-t); Szalánczy Jánosné Bánffy Dorottya, 1586 (MOL F 3 Cent Z.); Bogáthy Menyhátrné Kendy Zsófia (lelőhelyére lásd a 40. j.-t).

51 Rhédey Ferencné Bethlen Druzsiána Huszt, 1669. augusztus 29. KÁL Kászoni Bornemissza család levéltára (lelőhelyére lásd a 15. j.-t).

52 Gyulaffy László hagyatéki inventárium (1579). KÁL Gyulay-Khun család levéltára, Medievale, Nr. 301.

gaszt nyújtott. A végrendelező által látogatott templom, illetve az, amelyiket végső nyughelyének szánt, szintén jelentős javakkal gazdagodott. A katolikusokra emellett a helyi kereteken túltekintő támogatás is jellemző volt. A legkisebb értékű hagyaték a Bánffy Dorottya által rendelt egy darab borjús ünnő, a legnagyobb Mindszenythy Krisztináié volt, aki a mikházi, kolozsmonostori, csíki, gyulafehérvári és udvarhelyi páterek számára külön-külön egyaránt kétszáz forintot, tíz fejőstehenet és tulkot, huszonöt juhot, ötven köből búzát hagyott. Ezek a juttatások nyilván szoros kapcsolatban álltak a lelki üdvösség biztosításának szándékával, még ha ezt nem is fogalmazták meg a testamentumban, és nem kötötték misemondáshoz vagy az örökhagyó emlékének ápolásához. Vagy semmilyen megkötést nem tettek, vagy nem önös érdekűeket. Somi Anna például eladatta jegyruháját, és a pénzt, mint írta, „adják plébánosom kezébe, kinek kötöm lelkére, vele könyveket vegyen, és egyházi népeknek adja”.⁵³ Széchy Kata pedig azzal a céllal hagyott papjának ötven forintot, hogy egy diákot taníttasson belőle.

Jó néhány asszony azonban – miközben bőséges adományt rendelt az ispotálynak és a szegényeknek – meg sem említette egyházát vagy a lelki gondozóját.⁵⁴ Mindez nem feltétlenül fejezte ki a tényleges devóciót, vagy annak a hiányát, mert például Báthory Anna, aki pedig egyháza egyik kimagasló patrónusa volt, végrendeletében ilyen jellegű hagyatékról egyáltalán nem gondoskodott.

Külön vizsgálat tárgya, hogy az írásba foglalt végakaratok mennyiben teljesültek. Ez, számos egyéb körülmény mellett, nagymértékben függött az örökhagyó és az örökösök kapcsolatától, a testamentumosok lelkiismeretességétől. Ezzel a testálók is tisztában voltak, és az adott kor jogi keretei közt mindent megtettek, hogy végső akaratuk beteljesedjen. Emellett elterjedt szokás volt – és megfigyeléseink szerint a nők jóval gyakrabban éltek vele, mint a férfiak –, hogy a testamentum végéhez áldó- vagy átokformulákat fűztek a végakaratot betartókkal, illetve megszegőkkel szemben. Mintha a nők jobban bíztak volna az áldásban vagy az átkokban, mint a földi igazgatszolgáltatásban.

53 Patóchy Boldizsárné Somi Anna testamentuma. Szentjób, 1563. húsvét (lelőhelyére lásd a 6. j.-t).

54 Például Kendy Zsófia, Mihálcz Kata, Bocskai Anna, Báthory Anna, Bethlen Druziána, Teleki Mihályné, Vér Judit etc.

LAST WILLS OF NOBLE WOMEN IN THE TRANSYLVANIAN PRINCIPALITY

The study is a part of a larger research project that aims to publish all preserved last wills of princes, aristocracy, middle and lower nobility, burghers and other city-dwellers and churchmen. The contents and the form of last wills depended on the law customs and traditional phrasing and therefore represented a highly formalised genre. In many cases, apart from a testator, there were other people, especially lawyers who influenced the style and wording of the last wills. Therefore, the question arises whether wills could possibly be an indicator of a testator's personality and whether there are any special characteristics of the last wills of women.

The author addresses the problem of how many times and at which occasions women would draw their wills, what supplements they added to them and what reasons led them to do so. Testators all around Europe rationalized making their last wills by the same reasons: men are mortal, but no one knows the time of his death and therefore decisions about the division of the property should be made beforehand so the bereaved can peacefully get their share. Nevertheless, most last wills were drawn while in danger of death, during serious illness, plague epidemics or in the war times. It was only in the last third of the 17th century under the influence of baroque piety that the tendency to make a will while still alive and well started to grow. Women would often draw a last will in the time of their pregnancy as many of them died while in labour. Another reason for women was their new marriage as they tried to provide for their children from previous marriages. Amongst burghers and other city dwellers, it was usual for a married couple to make a joint last will in a ceremonious manner.

Apart from the questions *when* and *how many times*, question *how* is also interesting. The last wills of prominent men fall into two basic categories. Most of them made a long, detailed, stylistically complex will with the help of lawyers. The second group includes wills made in danger. These are exceptionally short and concise, drawn before awaited war conflict or during acute illness, but most frequently, they are changes of previous last wills. With women, it is not possible to set up similar categories, because the practice of making women's wills was extreme diverse. Unrelated to the amount and value of bequeathed property, women's wills vary enormously in length.

The contents of wills, division of property, requests of testators on their bereaved and experiences and advice they wanted to hand out to them, form the most interesting questions of the analyses. It is surprising that just few wills contain wishes about the burial place, burial ceremony and its expenses. Requests for a final resting-place were usually related to three other aspects religion, burial expenses and tombstone engravings. The practice of women that had experienced unhappy marriage or married several times is quite interesting. In fact, it was not always a widow's last husband who she wished to be buried next to.

Wills often contain a short résumé, an evaluation of marriage, but there are substantial differences between men and women. Men were usually more critical and openly spoke about problems. Women were more reserved in the assessment of their

marriage. Typically, they were critical only of the fact that their husbands spent their money and did not provide for their living. However, it is a telltale sign if a woman did not wish to be buried next to her husband, used her maiden name or did not mention her husband in her will at all.

Analyses of the relation to one's children revealed that mothers forgave much more easily. There are numerous examples of cases, when a father disinherited a child from acquired estates, whereas there is only one case when a mother did so. Women had more positive attitude also towards their other relatives. Distributive parts of last wills are valuable not only for disclosing quality of relationships in a family, but also for often being the only complete evidence about a woman's property. Women from rich aristocratic circles showed a leaning for charity. Hospitals, poorhouses were under their patronage and they took care of the disabled, the poor, orphans and deprived widows.

Another thing is, however, how wills were executed in practice. To a considerable extent, last wills fulfilment depended on the relation of a testator to his or her relatives and on conscientiousness of wills executors. Testators were aware of such difficulties and tried all the possibilities provided in the law to secure their last wills. Moreover, it was a usual custom – and according to our findings, it seems that it was used much more by women than men – to add blessing and cursing formulas against those who would and those who would not comply with their wills. It seems as if women believed more in blessing and cursing than secular justice.

Kateryna Dysa

Witches in the Neighbourhood

The Role of Neighbourhood Coexistence in Ukrainian Witchcraft Trials in the 17th and 18th Centuries

The notion of a witch is a social construct, at least to a certain extent. Quite frequently actual magic practices had only marginal value because in most cases of witchcraft accusations, it was not black magic that created the reputation of the witch but specific personal characteristics in the alleged witches. This phenomenon is reflected in the modern use of the word 'witch'. When someone is called 'a witch' nowadays; it is not because one is a magic practitioner but because this person is a nuisance to other people, quarrelsome, gloomy, evil, aggressive and unpleasant. Anthropologists confirm this assumption: "Witchcraft is associated with evil feelings. It is associated with jealousy, quarrelling and antisocial behaviour. Consequently persons who consistently behave antisocially may be in danger of becoming identified with witchcraft and accused of being witches."¹ In many African tribal societies, "witches tend to be those whose behaviour is least in accordance with social demands."² The witches are distinguished by their otherness: they are people with bad and unfriendly character, who are offish and not eager to help others, who are greedy and jealous, who readily criticise others and make threats to other people and who have bad manners.³

Moreover, it was found out that witchcraft accusations existed only in certain types of societies. Although, the idea of the witch was well known among pastoralists of East Africa, witchcraft accusations were extremely rare and the role played by witchcraft in social life was not important. This phenomenon is connected to a nomadic way of life and specificity of property relations. While in sedentary agricultural societies, people are bound to land and thus to their neighbours and have to deal with them in different, often conflict situations, pastoralists can easily move apart and sever unwanted relations. Only those pastoral societies whose members most de-

1 A. Sanders: *A Deed without a Name: The Witch in Society and History*. Oxford, 1995. 83.

2 A. Macfarlane: *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. III, 1991. 227.

3 *Ibid.* and also E. E. Evans-Pritchard: *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford, 1993.

pended on agriculture exhibited a relatively high level of witchcraft accusations.⁴ Contemporary western urban societies with their weak feeling of community and neighbourhood do not provide fertile grounds for witchcraft accusations either.

The shaping of witchcraft accusations was possible in societies whose members were bound to the land and to each other. They depended on nature as well as on good will and help of each other, lived in immediate proximity, knew each other quite well, had opportunity to observe sometimes even very intimate sides of each other's lives and, moreover, were even interested in them, due to their informational hunger. These people could not easily leave the conflict behind and move apart. In this connection, Robin Briggs states that "over most of Western Europe the steady flow of cases which marks the period from the 1570s to the 1630s was made up of people accused of *maleficium* by their immediate neighbours, with only occasional encouragement from above."⁵ Neighbourly life had many aspects that directly or indirectly led to witchcraft suspicions and accusations. Such conflicts between neighbours in Ukrainian villages and small towns of the seventeenth and eighteenth century will be the subject of this article.

Many expectations were connected to the life of the neighbourhood, especially in villages and small towns. First, neighbours were expected to live in peace; they were not to fight with each other or to trespass on their neighbours' property or territory. Neighbours were also expected to provide help and support to those who were in need which also meant that they were expected to share their resources during hard times. Quite often, neighbours were engaged in common economic activities. However, this harmony was not always stable and could easily be strained, giving way to negative emotions and conflicts.

Nevertheless, collectives of neighbours were apt to unite in the face of danger that could come from outside or inside. The witch was obviously the enemy within the collective. Many cases demonstrate how eagerly communities were drawn together in search of witches in times of droughts and epidemics.⁶ Thus, sometimes neighbours who suffered from witchcraft

4 P. T. W. Baxter: *Absence Makes the Heart Grow Fonder. Some Suggestions Why Witchcraft Accusations are Rare among East African Pastoralists*. In: *The Allocation of Responsibility*. Ed. by M. Gluckman. Manchester, 1972. 163–191.

5 R. Briggs: "Many Reasons Why: Witchcraft and the Problem of Multiple Explanation". In: *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief*. Ed. by J. Barry–M. Hester–G. Roberts. Cambridge, 1996. 54.

6 Tsentral'nyj Derzhavnyj Istorychnyj Arkhiv Ukraïny u Kyevi [further TDIA], fond 99, op. 2, Nr. 104, fol. 3 (1749); fond 1237, op. 1, Nr. 8, fol. 16–16rev (1727), fond 1336, op. 1, Nr. 3327, fol. 1–6 (1799); and also: Nr. 15 (1711). In: V. B. Antonovich: *Koldovstvo. Dokumenty – processy – izsledovanie* [Witchcraft. Documents – trials – study]. St. Petersburg, 1877. 59.

could gather their attempts and bring collective accusation against an alleged witch to the court. For example, in December 1628 four neighbours, Iesko Cieciera, Jacko Koszyn, Karp Krublik and Jasko Rybałka, brought collective accusations against Barbara Cierhowa to the town-court of Oster. They testified that because of her "their families and livestock suffer of illnesses, they have a lot of grief and troubles."⁷ However, Barbara denied her guilt, saying that she had never practiced witchcraft and never even thought about it. Then the accusers swore that they were sure that all their troubles were because of the accused. The judges stopped this exchange and, demonstrating a lenient attitude, let the accused woman swear that she was not practising witchcraft. The judges also warned her that in case she practices witchcraft in the future, they would have to burn her alive. Accepting this verdict, she turned to her neighbours. She "in tears asked them to stop the persecution."⁸ They agreed "because of kindness of their hearts" but with one condition; that she would make an oath that she would never use witchcraft against them or against other neighbours. All of her neighbours were authorised to inform the judges in case they saw her doing something suspicious.

In February 1652, several neighbours from the village of Chukva of the Ruthenian palatinate were delegated to bring charges against Zuzanna Żolnyrczanka (she was born in the village of Chukva but was married to the man from the Podolian palatinate and after the death of her husband she returned to her native village). Her neighbours were sure that in that alien land she learned witchcraft tricks. Their suspicions were confirmed when one woman from the neighbourhood invited Zuzanna to help her when she had some troubles. What Zuzanna did while helping that woman was interpreted as witchcraft and she was sentenced to banishment from the village forever.⁹

Neighbours, however, would unite not only in order to persecute alleged witches but also to support those neighbours who, in their opinion, were unfairly accused of witchcraft. "Nor was it unknown for neighbours to testify to the good character of a suspect, thereby dividing local opinion or exposing existing divisions", wrote Malcolm Gaskill in this connection.¹⁰ Court records contain many trial materials that demonstrate that people from the neighbourhood readily gave good recommendations to those with whom they lived in proximity for many years and who were one day accused of witchcraft. They were supported even though they might actually be en-

7 TDIA (Kiev), fond 1471, op. 1, Nr. 1, fol. 23–24.

8 *Ibid.* 24.

9 TDIA (Lviv) fond 142, op. 1, Nr. 1, pp. 241–243.

10 M. Gaskill: *Crime and Mentalities in Early Modern England*. Cambridge, 2000. 52.

gaged in some magical practices but were still trusted by their neighbours. One woman from the village of Metelen, Ustymia Dudczycha was accused of witchcraft in September 1728. When questioned in the town-court of Olyka, Ustymia said that she was not practising witchcraft, though she knew how to take away harm made to children and adults, and how to heal the livestock. Two court representatives were sent to the village to question Ustymia's neighbours about her reputation. Her neighbours readily supported her, saying that she was not a witch and did not harm anyone, she could only heal people and animals when she was asked about it. People were asked to sign the guarantee and they did it.¹¹

After Mařanka Sysłowa from the village of Wieselec in the Podolian palatinate was accused of witchcraft in June 1730, court representatives from the town of Sataniv were sent to the village to ask Mařanka's neighbours about her reputation. One of the neighbours said that he had lived close to her for eight years and had never seen her practising any witchcraft. Other people from the neighbourhood confirmed that Mařanka had never practised any witchcraft or sorcery. Judges decided that this was enough and asked Mařanka to swear that she would never use witchcraft in the future.¹²

A similar procedure took place in the village of Chukva of the Ruthenian palatinate in July 1696. Anna Zubyika was accused of bewitching the livestock of her neighbour, Roman Kwic. As in the previous case, other neighbours of Anna were asked about her reputation. Marusza, the wife of Hrynko Kuszniir, said, "I have been living close to that woman for about nine years and I have never seen her doing anything evil and have never heard anything bad of her."¹³ Hrynko Bumbicz, another neighbour of Anna, also said that neither he nor his wife saw their neighbour doing anything of what she was accused.¹⁴

The neighbours confirmed the good reputation of Iwan Telepian from the village of Bereznicza of the Ruthenian palatinate accused of witchcraft in 1616. They testified that neither he nor other members of his family knew anything about witchcraft or practised it.¹⁵

A case in the village of Ilnik of the Ruthenian palatinate in 1664 might seem a little bit unusual. Wasil Toruwnicz accused a woman named Wołoszynka of bewitching his sheep. The animals died as a result of this bewitchment. As it came out in the course of the investigation, Wasil was not the only one whose sheep died, many other neighbours lost their sheep as

11 TDIA (Kiev), fond 1237, op. 1, Nr. 8, fol. 86–86rev.

12 TDIA (Kiev), fond 50, op. 1, Nr. 3, fol. 123–126.

13 TDIA (Lviv), fond 142, op. 1, Nr. 5, fol. 174.

14 *Ibid.* 173.

15 Naukova Biblioteka L'vivskoho Derzhavnoho Universytetu Viddil Rukopysu (further NBLDU VR), Nr. 518iii. Akta ekonomji Samborowskiej (1614–1632), fol. 91.

well. However, instead of uniting their forces against one neighbour suspected of witchcraft, other neighbours declared that since many people lost their sheep it was the sign that witchcraft had nothing to do with it.¹⁶

Collective accusations as well as (but to a lesser extent) collective support on behalf of neighbours are more typical for villages and smaller towns. In most of the cases no more than two neighbours were involved in a conflict leading to a witchcraft accusation. Other neighbours were present in court records as either curious or indifferent witnesses of the conflict. These cases including two main actors are the main subject of further discussion. But before discussing this, the issue of the accusations of witchcraft and personal offences (defamation cases) must be considered.

There was a difference between the cases when personal offence was only an empty word and when it was based on some background knowledge about the person who was allegedly offended. Slander cases must be studied with caution for it is not always clear if the offender had an ulterior motive to call someone a witch or not.¹⁷ However, it is noteworthy that unlike other offences, as for example 'a whore' or 'the son of a whore' that were automatically taken as slander and offence of dignity, calling someone a witch was usually taken by the judges more seriously. They could demand proof that the person was called a witch for actual witchcraft practices and if it was not proven, the offenders could be severely punished.¹⁸

In situations where someone was *publicly* called a witch, this may have had two opposite meanings for the main participants – the offender and the offended – although they could both use this situation for the same purpose: to attract witnesses on their side. On the one hand, the offender probably hoped to gain something (most often additional information) from the presence of other neighbours, especially if these neighbours knew something about the background for the witchcraft accusations. The offenders knew what they were doing and their behaviour was hardly spontaneous: "...individual cases prompted gossip, and allowed many members of the local community to become spectators, even participants. Moreover, as far as we can surmise from scattered scraps of evidence, witchcraft was something which might be discussed in the abstract. This meant that people's response to witchcraft was patterned. They knew what to do when they thought they

16 NBLDU VR, Nr. 514iii. Akta ekonomji Samborowskiej (1659–1665), fol. 235rev.

17 There are several slander cases which are very laconic and it is not clear from the context if the person was called a witch for some actual practices of cursing or not: TDIA (Kiev), fond 39, op. 1, Nr. 53, fol. 6–6rev (1714); fond 39, op. 1, Nr. 53, fol. 174 (1716); fond 1237, op. 1, Nr. 8, fol. 65–65rev (1728).

18 For example: TDIA (Kiev), fond 39, op. 1, Nr. 53, fol. 7rev, 9 (1714); TDIA (Lviv), fond 48, op. 1, Nr. 4, fol. 10–10rev (1785); fond 43, op. 1, Nr. 162, fol. 258–259 (1773); NBLDU VR, Nr. 572iii. Akta ekonomji Samborowskiej (1763–1779), p. 12 (1764).

were bewitched, they often had all too clear a notion of who potential witches might be and, in general, they knew where the local cunning man was to be found."¹⁹

On the other hand, the offended person who was called a witch and considered it to be a personal offence against his/her dignity could hope that all those summoned to the court as witnesses of the defamation would support his/her position.

Several neighbours witnessed a quarrel between the wife of Martyn Winnik and the wife of Daniel Sawicki. This quarrel took place in Vyzhva in June 1728. Daniel Sawicki who brought charges on behalf of his wife attempted to present the situation as the case of defamation. He stated that once Martynicha Winniczka became angry in public and called his wife a whore and a witch. However, according to the witnesses of this quarrel, the situation was not so simple and Matynicha's words were not mere insults. One of the neighbours, Iwan Wiermeczyk testified that he heard as Martynicha told Sawicka that because of her witchcraft all the well being had left her house. Another witness, Hryc Samos said that Martynicha was cursing at Sawicka because she bewitched her house. And finally, the third witness, Pałaszka Mikitycha said that once she was sitting on the bench with several young men and Sawicka joined them. They were joking and laughing when Martynicha looked out the window of her house, she was anxious and shouted at Sawicka, "Why are you staying here? Why don't you go home? Why don't you leave us in peace, you witch? You took away all the milk from my cow and now this milk goes to your house via cord."²⁰

Once again, the life of the neighbourhood was expected to be peaceful because constant quarrels between the same people caused local disturbances and displeasure for other neighbours. In the course of long animosities between neighbours, one of the participants could finally use a curse that could have been taken seriously by the other party.²¹ It happened because, as was put by Nicholas Spanos: "A number of factors operated to increase the probability that cursing would be correlated with misfortune. For instance, wide variety of events, some of them quite trivial, could be construed as misfortunes caused by witchcraft. Some of these included illness

19 J. A. Sharpe: *Instruments of Darkness: Witchcraft in Early Modern England*. Philadelphia, 1997. 168.

20 TDIA (Kiev), fond 32, op. 1, Nr. 5, fol. 115rev-116.

21 Examples of quarrels with curses used and taken seriously: TDIA (Kiev), fond 32, op. 1, Nr. 5, fol. 229-230 (1732); fond 51, op. 3, Nr. 133, fol. 1-8 (1715); fond 1237, op. 1, Nr. 8, fol. 19rev-21 (1727); fond 1237, op. 1, Nr. 8, fol. 456rev-457 (1731); fond 1237, op. 1, Nr. 8, fol. 602-602rev (1732).

of almost any type occurring not only in the person cursed but in any member of his family, his pets, or his livestock."²²

Long quarrels between neighbours were not taken as the private affairs of the parties involved. There are examples demonstrating that authorities did not approve of such quarrels and were ready to intervene to stop them. In October 1728, the authorities of the town of Olyka obliged two women, Tomaszowa Zabłocka and Antoniowa Budkiewiczowa, to apologize for their behaviour in front of the court and told them to live in peace in the future. Before that, Zabłocka and Budkiewiczowa had many quarrels some of which ended in a physical confrontation. In order to explain the cause of these quarrels, Budkiewiczowa told the court that her house was under constant attack by Zabłocka, who was using curses against her and her house.²³

In April 1731, Jan Leonczyk and Troczycha Chilkiewiczowa from Kremenets' were ordered to install a fence between their plots and to live in peace. Such an order followed after the two neighbouring families were engaged in quarrels accompanied with accusations of witchcraft.²⁴

In June 1768, the authorities of the village of Zadzielskie of the Ruthenian palatinate decided to punish the wives of Michał Rypiawyteszyn and Paweł Rypiawyczyn with flogging for constant quarrelling. The women were accused of "having evil feelings to each other, constantly quarrelling despite living in the neighbourhood and using witchcraft against each other."²⁵ Their husbands were also condemned by one the authorities, and they also had to pay a certain fee for not controlling their wives. They were also threatened by further punishment in case their quarrels continued.

Many quarrels between neighbours that led to witchcraft accusations were connected with an expectation of neighbourly help that went wrong or with problems connected with mutual economic activities. Zuzanna Zołnyrczanka from the village of Chukva agreed to help her neighbour, the wife of Hryszko Kurdziel, but she did not know that it would end up with an accusation of witchcraft. She knew some magic to solve the problem of her neighbour but had some doubts concerning such means. However, Hryszko's wife asked her so insistently that she could not refuse her neighbour. As a result, other neighbours learned about their magical practices and accused them both of witchcraft.²⁶

When some misfortune followed after the neighbourly assistance, the neighbour who provided help, took it as bitter ungratefulness and sus-

22 Nicholas P. Spanos: *Witchcraft in Histories of Psychiatry: A Critical Analysis and an Alternative Conceptualization*. *Psychological Bulletin* 85(1978) Nr. 2, 429.

23 TDIA (Kiev), fond 1237, op. 1, Nr. 8, fol. 91–91rev.

24 Nr. 36 (1731). In: V. B. Antonovich: *Koldovstvo op. cit.* 79–80.

25 NBLDU VR, Nr. 572iii. *Akta ekonomji Samborowskiej (1763–1779)*, p. 33 (1768).

26 TDIA (Lviv), fond 142, op. 1, Nr. 1, pp. 241–243 (1652).

pected that witchcraft was at work (for there was a belief that witches were ungrateful and could answer to good with evil). It also happened that even good intents could have a bad outcome. As well known from European witchcraft trials, some accusations of witchcraft were made after the alleged witch presented something to the person to whom, after some time, some misfortune happened. Such a case happened in the village of Wieselec in 1727. Later, in 1730, one of the participants of the quarrel, Agnieszka Olszwska came to the town court of Sataniv accusing her neighbour, Małanka Sysłowa of bewitching her cow. According to Agnieszka Olszwska, in 1727 her daughter forgot a pot by the river. Later, people told Agnieszka that they saw the children of Małanka Sysłowa, her neighbour, taking a pot to their house. When Agnieszka went to the house of Małanka, she recognised her pot and asked her to return it because she also needed it. Małanka was so kind as to return the pot. For some time, Agnieszka used it to make butter which she took to the fair. Finally, she decided to present a pot to Małanka (but it came out later that it was not the same pot). However, after some time the latter came to her house stating that since the time when she started to use the new pot to milk her cow, the cow got ill and did not give milk any more. Agnieszka was obviously suspected of bewitching the cow of Małanka, for when she later came to her neighbour with recommendations on how to heal the cow and even sent her some herbs, Małanka refused to accept this help. After some time, something bad occurred with Agnieszka's cow. The milk was foul smelling and the cow gave birth to a deformed calf that was as small as a cat and the milk with which the cow was feeding that monster was clean.

However, Małanka had a different version of what happened and presented counter-accusations against Agnieszka. She said that the pot was hers and Agnieszka borrowed it from her. When the time came to bring it back, Agnieszka brought her another pot, saying that she sold the previous one along with butter at the fair. Then the story went on as it was said before – the new pot spoilt the cow and the cow was not giving milk for an entire year after that.²⁷ It is hardly possible to find out which of the two versions if either was true, but this is not essential. What is more important is that each of the two women considered herself to be the victim of her ungrateful and evil neighbour.

One can see from some cases that even if a certain person was the victim of community gossip as a witch, not all the people who were in contact with that person believed it. However, the conflict between this person and one of the neighbours could evoke the mechanism that might lead to a witchcraft accusation on behalf of those who did not really believe the gos-

27 TDIA (Kiev), fond 50, op. 1, Nr. 3, fol. 123–126.

sip. Such accusations can be based on both the information circulating in the community and on personal experience. The wife of Łukian Zaderyczuk had a reputation of coming from the family of witches in the town of Vyzhva in the 30s of the eighteenth century. Despite this, some of Zaderyczuk's neighbours were engaged in economic activities with her family. For example, they shared the same piece of land for pasturing their cows with the family of Paweł Ohorolczuk. Paweł and his wife knew about the reputation of Łukian's wife, but still had a relationships with her and her family. However, their anxiety about the Zaderyczuks' behaviour grew. Finally, they ended up with starting an open conflict. Paweł was angry with the Zaderyczuks, since they did not want to pay a professional herdsman but let some boy look after the herd instead and the boy was not a good herdsman. He always mixed up the cows. One day, Paweł did not let Zaderyczuk's herd into the meadow and when the Zadereyczuk's wife came to him and his wife asking for explanations, they attacked her calling her a witch.²⁸ So they joined to the common opinion about their neighbours only after they had a conflict with them. Later, this conflict grew into a long-lasting quarrel.²⁹

Most of the conflicts leading to accusation of witchcraft between the neighbours were the result of proximity of living conditions. As Malcolm Gaskill wrote: "Any invasion of space could precipitate an accusation. Indeed, one is struck by the very physical proximity, and apparent social parity, of many accusers and accused."³⁰ There are many examples from Ukrainian trial records that confirm this statement.

People who had a good opportunity of observing what was going on near the house of their neighbours and were also interested in it, could find some activities of their neighbours suspicious, which could lead to witchcraft accusations, especially if the suspicious actions of the neighbour coincided with some misfortune. In 1731, a town-dweller of Olyka, Jacenty Zdaniewicz, accused the mother-in-law of his neighbour, Neczypor Romanczuk, of witchcraft. His accusations were based on the fact that one night he saw Romanczuk's mother-in-law, walking around the garden naked and with loose hair. After this, some harm was done to his vegetable-garden, and he immediately put the two events together and accused his neighbour's mother-in-law of witchcraft. In the court, the woman said that Jacenty must have seen something different. Maybe he saw as one night she was returning with a herd of pigs.³¹ One year earlier, another woman from

28 TDIA (Kiev), fond 32, op. 1, Nr. 5, fol. 263–263rev (1732).

29 TDIA (Kiev), fond 32, op. 1, Nr. 5, fol. 266–266rev (1732).

30 M. Gaskill: *Crime and Mentalities op. cit.* 60–61.

31 TDIA (Kiev), fond 1237, op. 1, Nr. 8, fol. 483–483rev.

Olyka, the wife of Sawa Dowhopolicz was accused of witchcraft, since Mikołaj Jarywonowicz saw her accepting other alleged witches into her house. He also claimed that he saw three of them barefoot wandering around the house at night.³²

After the cow of Mikołaj Ozdzak from the village of Chukva stopped giving milk in 1693, he suspected that it was due to some witchcraft at work. Since he saw that some suspicious women were attending the house of his neighbour, Woycech Papayły, and he also saw his neighbours wife doing something strange in the field, he accused her of witchcraft and asked another neighbour, Andrzej Jabłonski to go to Papayły's house to persuade his wife to turn her witchcraft back.³³

As a result of dense living conditions, the following situation was also possible: domestic animals could trespass on the territory of a neighbour, who would then start a quarrel if the trespass continued. If after such a quarrel, these animals died or became ill, the neighbour may have been suspected of bewitching them. This happened in 1699 in the village of Chukva, when the hens of Stefan Krawec died after they entered the territory of his neighbour, Iwan Kunaszow. Stefan accused his neighbour's wife of witchcraft.³⁴

The situation could be reversed. If animals of a person with the reputation of a witch trespassed on the territory of the neighbours, the latter may have suspected an attempt of bewitching their house. In 1716, a town-dweller of Vyzhva, Łukasz Suprunow, came to the house of his neighbour, Łomazianka, who some gossiped to be a witch having killed several people. He came to her after her hens went into Łukasz's courtyard. He threatened her with legal actions, because he and his family were scared, for they thought that her hens brought evil and misfortune to their house.³⁵

Most of the suspicions that witchcraft was at work appeared when people found some strange objects on their territory and the first who were suspected of witchcraft were their neighbours. In 1706, a town-dweller of Kovel', Trochim Hrehorowicz, brought charges of witchcraft against his neighbours, Michał Maximowicz and his wife. Trochim and his wife found some strange round bread on a tree in their garden. From other people, they heard that this bread was hung in their garden by Michał Maximowicz and his wife. The Hrehorowicz were afraid that some misfortune will follow and sent a delegation to their neighbours asking them what it meant. The Maximowicz said that there was nothing to be scared of, because the

32 TDIA (Kiev), fond 1237, op. 1, Nr. 8, fol. 367–369.

33 TDIA (Lviv), fond 142, op. 1, Nr. 5, pp. 60–61.

34 TDIA (Lviv), fond 142, op. 1, Nr. 5, fol. 208.

35 Nr. 21 (1716). In: V. B. Antonovich: *Koldovstvo op. cit.* 64–65.

bread was there not to harm them but for some other purpose. But the Hrehorowiczses still went to the court and asked the scribe to write the whole incident down, so that in case anything bad happens to them, the authorities would be aware of the cause.³⁶

In 1745, Semen Fursik brought charges against his neighbours, Bazyl Bednarczuk and his wife, to the magisterial court of Kremenets'. Semen Fursik accused his neighbours of attempting to bewitch his household, because he found a dirty pot on his land and the witness, Teodor Zatowski saw as the Bednarczucs were pouring something from that pot. As it came out, some of Bazyl's relatives had already been suspected of witchcraft, so he had to take an oath that neither he nor anyone else in his family practised witchcraft.³⁷

More than twenty years later, in 1767 another town-dweller of Kremenets', Michał Czechel also found a suspicious object on his territory; this time it was a bottle with some dirty liquid. Since it was found buried into the ground close to the house of his neighbour, Ahafia Bozkiewicz, Michał accused her of attempting to bewitch his household. When asked about that bottle in the court, Ahafia confessed that it was not she who buried it. Some time ago, an old woman, named Hanuska Krzywa, who used to live in Kremenets', hid that bottle on their land. Then she left the city. Ahafia's husband, Bazyl Bozkiewicz, said that he also knew about that old woman but she left the city. The judges decided that they could not make a final verdict before they heard Hanuska Krzywa. They obliged her to come to the court under the threat of eternal defamation.³⁸

When in 1732 a town-dweller of Dubno, a former soldier, Stefan Gębarzowski became ill, his family suspected bewitchment. The Stefan's wife heard from Tekla, the mother of her neighbour, Andrzej Dębski, that her daughter-in-law had mixed some charms and put them on the fence between their plots. She stressed that her daughter-in-law chose to put it on the fence on the border with the Gębarzowski, not with the other neighbour. Stefan's wife searched for those charms and found them. The witnesses who searched for the charms along with Stefan's wife were not sure that it was somehow connected with witchcraft. Finally, it came out that the Gębarzowskis wrongly suspected their neighbours of using witchcraft against them. Anna, Dębski's wife, explained in court that her child was ill and she put some mustard on the fence to let it dry under the sun and no witchcraft was involved in her actions. So the Gębarzowskis had to apologise for their accusations.³⁹

36 TDIA (Kiev), fond 35, op. 1, Nr. 13, fol. 102rev-103.

37 TDIA (Kiev), fond 20, op. 1, Nr. 3, fol. 83-84.

38 TDIA (Kiev), fond 20, op. 1, Nr. 8, fol. 115rev-116.

39 Nr. 38 (1732). In: V. B. Antonovich: *Koldovstvo op. cit.* 81-82.

Throwing rubbish to the neighbours' land was considered to be a sign of a hostile attitude and was often taken as an attempt to bewitch. In 1731, a town-dweller of Kremenets', Jan Leonczyk and his wife accused the family of Troczycha Chilkewiczowa, their neighbour of witchcraft. They saw as Troczycha's daughter collected rubbish and later Troczycha took it to the territory of the neighbours who considered it to be witchcraft. In court, Troczycha answered that it was not witchcraft but simply rubbish. The judges considered these events to be a disturbance of peaceful neighbourhood coexistence, and ordered the quarrelling parties to build a fence on the border to avoid such conflicts in the future.⁴⁰

Dirty liquids poured on the territory of the neighbour could also cause suspicions of witchcraft. In 1728, a town-dweller of Olyka, Piotr Pozniewicz, beat the wife of Meusz Leyzorowicz, a Jew. When he was summoned to the court, he explained his aggressive behaviour saying that Meucz's wife insulted him, calling him a hangman and attacked his house. According to Piotr Pozniewicz, one of such attacks happened when she poured some dirty water in which she bathed her children on his territory and after that his child became ill.⁴¹

In July 1729, Iwan Pawşowich from the town of Vyzhva, accused his neighbour, Sytko Oliferowicz of slandering him and his wife. Sytko said that they had bewitched him. When summoned to the court, Sytko answered to this that he never said anything bad about Iwan himself but he really suspected his wife of making evil on his household. Some soothsayer told him so. Moreover, he saw Iwan's wife bathing her child and after that, she poured used water on his land. After some time one of his children became ill. The judges took the side of the slandered party and made Sytko Oliferowicz apologise.⁴²

Likewise, the judges of the town court of Kremenets' did not support Stefan Półtoracki who in September 1746 accused the wife of Wierzbicki, his neighbour, of bewitching him by pouring some dirty liquid on his land at night. The daughter of Stefan saw Wierzbicki's wife standing at the gateway and pouring something near their house. However, when Wierzbicki and his wife made an oath that Wierzbicki's wife did not want to bewitch anyone and did not practise witchcraft, Stefan was found guilty of slander and had to pay a fine.⁴³

In 1746 and 1747, people from the same neighbourhood in the town of Olyka were involved in a series of neighbourly conflicts. The cause of these

40 Nr. 36 (1731), in V. B. Antonovich, *Koldovstvo*, 79–80.

41 TDIA (Kiev), fond 1237, op. 1, Nr. 8, fol. 80–80rev.

42 TDIA (Kiev), fond 32, op. 1, Nr. 5, fol. 163rev.

43 Nr. 57 (1746). In: V. B. Antonovich: *Koldovstvo op. cit.* 113.

conflicts was the pouring of dirty water. The first conflict began in October 1746. Omelian Jędrzeiowicz and his wife were suspected of bewitching the family of their neighbour, Dmitr Ostapowicz, by means of pouring dirty water on Ostapowicz's land. After Dmitr Ostapowicz came to Jędrzeiowicz's house in the evening, he shouted under the windows and accused him of witchcraft and evil intents. Jędrzeiowicz considered himself and his wife to be slandered and turned to the town court. However, in the court, Omelian Jędrzeiowicz confirmed that his wife had really poured dirty water on the territory of the neighbour. In this water, she bathed her child, who was ill, because some boar scared the infant. The parents were recommended to bath the sick child, so that the fear would go to the dirty water, and then to pour the water on a dog, and so the fear would totally disappear. When it came to pouring the water, the chosen dog was lying on the land of their neighbour, Dmitr Ostapowicz, so Jędrzeiowicz's wife had to pour the water on the neighbour's territory.

Ostapowicz's story was different. He said that his wife saw as Omelian's wife came out of her house in the evening with a bottle in her hands and at first could not decide where to go, but then approached their house and poured out what was inside the bottle. When Ostapowicz's wife asked what she was doing, Omelian's wife answered, "it won't do any harm."⁴⁴ Dmitr was away at that moment but when he came back and his wife told him of what happened he went to Jędrzeiowicz's house asking him what all this could mean. Instead of explaining, Jędrzeiowicz attacked him, abusing and insulting him.

In the course of investigation, it came out that there were witnesses of the incident, also the neighbours of the accuser and accused, living with them on the same street. Eudokia Tarasicha heard both versions of the story and when the wife of Omelian Jędrzeiowicz complained to her that she was slandered, Eudokia condemned her, saying that it was not good to pour God knows what under the neighbour's house.⁴⁵

The second witness, Opanas Moysieiwicz, came to the court only several days later. He said that after the incident, he saw the wife of some Fiłonczuk with kids coming to the house of Dmitr Ostapowicz. When Jędrzeiowicz's wife saw them, she said, „do not go there with the kids, because I poured something there.”⁴⁶ Ostapowicz's wife also heard it and went out of her house, saying, "So it is true."⁴⁷

44 Nr. 59 (1746). In: V. B. Antonovich: *Koldovstvo op. cit.* 114.

45 *Ibid.* 115.

46 Nr. 60 (1746). In: V. B. Antonovich: *Koldovstvo op. cit.* 115.

47 *Ibid.*

Having heard all of the witnesses, the judges decided that Jędrzeiowicz's wife did not have the right to pour that water on the land of the neighbours. Therefore, the Jędrzeiowicz had to go to their neighbours and apologise. And for being superstitious, they also had to pay a fine to the church and court.

Even though this story was over, it was not forgotten at least by one of the participants, namely the second witness, Opanas Moysieiwicz. A year later, in 1747 he saw Omelian Jędrzeiowicz's wife pouring some liquid on his land near the cowshed and went to the town court with an accusation of witchcraft. He had one witness, Jan Szawańskiewicz who testified that after his wife with kids passed the place with that suspicious liquid, she herself as well as her children were covered with spots, although she was not sure if it was due to the liquid or not.⁴⁸

Omelian Jędrzeiowicz's wife answered to these accusations by stating that the liquid she poured was just dirty water used for washing some shirts, and there was no witchcraft involved. She also had two witnesses who confirmed that they used to live on her street for many years and had never saw her practise witchcraft.

The judges asked both sides to find more witnesses because there was not enough information to make a final verdict. However, none of the parties was able to find more people to bring to the court. Finally, it was decided that the accused had to swear that they poured that dirty water not in order to practice witchcraft. After that, both sides had to pay the fine. Moreover, Jędrzeiowicz's wife was warned that she should never pour anything on her neighbours' land, otherwise she would be flogged. It was also added to the verdict that "both sides have to live in peace, in case one of them starts the quarrel, they will have to pay the fine."⁴⁹

The life of the neighbourhood could create an atmosphere in which accusations of witchcraft were easily shaped. This often attracted the attention of the authorities, who condemned neighbourly quarrels and demanded neighbours to live in peace without disturbances.

Kateryna Dysa

WITCHES IN THE NEIGHBOURHOOD. THE ROLE OF NEIGHBOURHOOD
COEXISTENCE IN UKRAINIAN WITCHCRAFT TRIALS
OF THE SEVENTEENTH AND EIGHTEENTH CENTURIES

The article studies the role played by relationships between neighbours in Ukrainian witchcraft trials. Different aspects of neighbourhood coexistence were reflected

48 Nr. 62 (1747). In: V. B. Antonovich: *Koldovstvo op. cit.* 117.

49 Nr. 66 (1747). In: V. B. Antonovich: *Koldovstvo op. cit.* 118.

in Ukrainian court-books of the seventeenth and eighteenth centuries especially in cases about witchcraft. From court materials one can see that quite often neighbours were apt to cooperate in order to persecute alleged witch when he/she seemed to be socially dangerous. Hence there are many examples of collective accusations against witches who allegedly caused droughts or epidemics of people and domestic animals. Sometimes neighbours united in order to stop witch who had not bewitched anyone yet, though some people witnessed him/her practicing magic and thus considered this person to be potentially dangerous.

On the other hand neighbours were drawn together ready to support and approve of good reputation of one of the neighbours who was unjustly accused of witchcraft. In some cases judges also initiated questioning of the neighbours to find out if a person suspected of witchcraft had the reputation of a witch in the neighbourhood. The opinion of neighbours was taken quite seriously.

The life of the neighbourhood was connected to many expectations with expectation of peaceful coexistence being among the chief ones. Thus personal conflicts caused by witchcraft accusations brought by one of the neighbours against another distorted peace and order and irritated the rest of the neighbours. These quarrels were taken not as private but as public affairs and in such cases judicial authorities intervened into the conflicts obliging neighbours to stop angry exchange and in some cases ordered them not to use witchcraft against each other in the future.

The causes for witchcraft accusations among the neighbours were various. Most frequently strange and unusual behaviour of the neighbour especially at night gave birth to suspicions that witchcraft was at work, in particular when such behaviour was followed by some misfortune. Some accusations were the result of the request for help which went wrong. In several cases domestic animals trespassing neighbours' territory could become the result of witchcraft accusation. For instance, neighbours angry about alien animals walking on their plots could start warning owners of the animals and these warnings would often turn into curses. If animals fell ill or died after that it was taken as unmistakable result of bewitchment. On the other hand, when animals belonging to the person who had the reputation of a witch trespassed neighbour's territory it was also taken as an attempt to bewitch neighbour's family.

Neighbours were first to be suspected of witchcraft when someone found strange objects on his/her land; bread hung on the tree, powder spread on the ground, pot or bottle buried into the ground. In such cases people initiated investigation trying to find out motives of their neighbours.

Throwing litter on the land of the neighbour was perceived as a sign of animosity and frequently bewitchment was suspected. The same can be said about splitting dirty liquids on neighbours' territory and in public space alike. This was interpreted as an attempt to bewitch or to spread some illness. Though in the mid eighteenth century splitting liquids in public spaces was disapproved officially – it was considered to be dangerous for city hygiene.

Éva Petrőczy

Sylvia Plath and the Puritan Goodwife Heritage

Before going into the details of the Plath versus Puritan goodwife heritage topic, let me clarify (or freshen) the meaning of this nowadays not very popular or at least general pattern of female lifestyle and behaviour. Its probably best summary is given in the book of Laurel Thatcher Ulrich, entitled *Good Wives (Image and Reality in the Lives of Women in Northern New England 1650–1750)*: “In the seventeenth-century New England, women of ordinary status were called Goodwife, usually shortened to Goody... To write about good wives is to write about ideas; to write about goodwives is to write about ordinary women living in a particular place and time... My emphasis on *good* wives betrays a propensity to search for a normative element in a history from the time of Hawthorne has been dominated by outcast and witches. Readers will find little about Anne Hutchinson or the Devil in this book. They will find much about housekeeping, childbearing, and ordinary churchgoing... Good Wives is a study in role definition...”¹

The question can be immediately raised: why on earth did I quote this very passage about the 17th century pious housewives of New England in the introduction of a paper the heroine of which – though born in Boston, one of the nests of American Puritanism – was in many respects far from this regularity, this “goody-likeness”. One part of the answer is given in a contemporary Puritan document, a passage from the widely spread journal of John Winthrop (governor of Massachusetts) from April 13. 1645, about an unusually talented lady of this rigorous era and area, whose “sin and infirmity” was her ungodly-ungood literary career: “Mr. Hopkins, the governour of Hartford upon Connecticut came to Boston and brought his wife with him, (a godly young woman, and of special parts) who was fallen into a sad infirmity, the loss of her understanding and reason, which had been growing upon her divers years, by occasion of her giving herself wholly to reading and writing, and had written many books. Her husband, being very loving and tender of her; was loath to grieve her; but he saw his

¹ Laurel Thatcher Ulrich: *Good Wives, Image and Reality in the Lives of Women in Northern New England, 1650–1750*. New York, 1982. 13.

errour when it was too late. For if she had attended her household affairs, and such things as belong to women, and not gone out of her way and calling to meddle in such thing as are proper for men, whose minds are stronger etc... She had kept her wits, and might have improved them usefully and honourably in the place God had set her.² On reading Winthrop's male chauvinist words two recently published books come to our mind. The first one is a sociological survey on Plath's generation which even in its title illustrates the painful survival of the seventeenth-century governor's attitude in the modern American mentality: *Young, White and Miserable: Growing Up Female in the Fifties*.³

The main character in the book is another unlucky, unhappy, frustrated Anne, a "Hutchinson" of the modern times, Miss Parsons, a student of anthropology and psychiatry, who was born in 1930, only 2 years before Sylvia Plath. We learn from the book that Anne, the would-be psychiatrist ended up as a patient at the Yale Psychiatric Institute. After 9 months there, keeping up her academic work and battling what she perceived as the tyranny of her psychiatric keepers, she committed suicide. As another member of this "lost generation" of talented females (also from the notorious Massachusetts area), she is described with the following words by a female critic of the *American Quarterly*: "Her life is a case study that reflexing captures in her insights and dilemmas, critical, cultural dissonances for elite, white women of the 1950ies... she suffered in a culture that women of my generation were able to subvert; her story dramatizes the significance of those changes."⁴

Breines and Weisblatt are undoubtedly the representatives of American feminism, just like their "spiritual godmother", the famous Betty Friedan, who graduated from Sylvia Plath's alma mater, the Smith College in 1942. I do not want to recall the whole of the well-known Friedan-case, just some of its important details. One thing is sure: she and her circles (including the somewhat younger Plath) were described in the sixth part of a great encyclopaedia of American life edited by three male historians with deep understanding, empathy and reverence: "Friedan was frustrated, exhausted and depressed (because of being forced to abandon a Harvard course in psychology for the barren routine of household duties)... When she discussed the malaise with other members of her Smith college class, Friedan discovered, to her genuine surprise, that she was not alone, that women all over the country suffered from depression and frustration. She then identi-

2 *John Winthrop*: The History of New England from 1630 to 1649. Ed. by James Savage. Boston, 1826. II. 216.

3 *Wim Breines*: *Young, White and Miserable: Growing Up Female in the Fifties*. Boston, 1992.

4 *Tinky Weisblatt*: *From Frustration to Feminism*. *American Quarterly* 45(1993) 168.

fied the problem: society imposed a cultural straightjacket on women, pushing all of them into a single role, regardless of their tastes and abilities... In 1963 – the very year of Plath’s suicide – Friedan published *The Feminine Mystique*.⁵

Another part of this chapter is bringing us closer to our present topic, even with its highly metaphorical title: *The Good-Girl Syndrome*. “As we – Marilyn Mehr and Betty Walker, two authors who described the lives of some talented city women visiting a special Hunter College Program – listened closely to the stories Hunter women told about their childhoods, we were struck by one resounding theme. Whether the woman was ninety or nineteen, whether she grew up in the Depression or in the 1950ies, whether she was raised by one parent (Plath!) or two – almost to a woman they shared one common trait: almost all said they were “good girls”.⁶

This highly defensive and apologetic self-fashioning, namely playing the good girl-good wife role often appears in Plath’s *Journals* as well. As, for instance, in 1957 Sylvia Plath, the young wife of Ted Hughes writes something very similar: she tries to be good, to behave, to meet all the expectations, those of Ted and those of the probably even more stiff and traditional British society of the second half of the fifties. (This part of the diary was written in Cambridge.): “But first some quick notes on the present island. I am restless. Eager. Yet unproductive. Outside: a blue clear cold day that makes me want to be wandering through wooden stiles by the hawthorn hedges and squirrel tree to Granchester. But I biked to town today to shop: bank, P.O. where I mailed off two batches of Ted’s poems, freshly typed, to the SRL & Poetry. Loaded my black patent leather bag with sherry, cream cheese (for grammy’s apricot tarts), thyme, basil, bay leaves (for Wendy’s exotic stews...a facsimile of which now simmers on the stove), golden wafers (such an elegant name for Ritz crackers), apples and green pears.

I was getting worried about becoming too happily stodgily practical: instead of studying Locke, for instance, or writing... I go make an apple pie, or study the Joy of Cooking, reading it like a rare novel. Whoa, I said to myself. You will escape into domesticity and stifle yourself by falling headfirst into a bowl of cookie batter. And just now I pick up the blessed diary of Virginia Woolf which I bought with a battery of her novels Saturday, with Ted. And she works off her depression over rejections from Harper’s (no less – and I can hardly believe that the Big Ones get rejected, too!) by cleaning out the kitchen. And cooks haddock & sausage. Bless her. I feel my life linked to her, somehow I love her... from reading Mrs.

5 The United States in the Twentieth Century. Vol. 2. Ed. by James S. Olson–Robert D. Marcus–David Burner. New York, 1995. 289–290.

6 *Ibid.* 324–325.

Dalloway for Mr. Crockett... And I can still hear Elizabeth Drew's voice sending a shiver down my back in the huge Smith class-room, reading from *To the Lighthouse*. But her suicide, I felt I was reduplicating in that black summer of 1953. Only I couldn't drown. I suppose I'll always be over-vulnerable, slightly paranoid. But I'm also so damn healthy & resilient. And apple-pie happy. Only I've got to write. I feel sick, this week, of having written nothing lately. The Novel got to be such a big idea, I got panicked.

But I know & feel & and have lived so much: and am so wise, yes, in living for my age: having blasted through conventional morality, and come to my own morality. Which is the commitment to body & mind: to faith in battering out a good life. No God but the sun, anyway. I want to be one of the Makaris: with Ted. Books & Babies & Beef stews."⁷ Finally, let me mention that the very fact of writing a journal has much to do with Sylvia Plath's New England heritage and education. As Marcus Cunliffe describes this almost mania-like phenomenon: "Introspection and with it the habit of keeping a diary, was a common Puritan trait."⁸ Sylvia's efforts of this double-goodness (in the kitchen and at her writing-desk) did not remain without a quick and highly personal answer, within her family circles. In *The Hawk in the Rain* (1957), a volume of Ted Hughes, published in the very year of his wife's "goodwife-creed", there is a brutally flattering poem, entitled *Fallgrief's Girlfriends*. The unknown and unnamed "woman of wits and bonds" of the poem is undoubtedly Sylvia herself:

"Whilst I am this muck of man in his
Muck of existence, I shall not seek more
Than a muck of a woman: wit and lucky looks
Were a ring disabling this pig-snout,
And a tin clasp on this diamond....
...The chance changed him:
He has found a woman of such wit and looks
He can brag of her in every company."⁹

Plath's grasping the realities – pots and pans – of her household and at the same time her pen reminds us partly of Anne Bradstreet's famous *Prologue*: "Give thyme or parsley Wreath, / I ask no bays. / This mean and unrefined ore of mine / Will make your glist'ring gold but more to shine."¹⁰

7 *Sylvia Plath: The Journals*. Ed. by Karen V. Kukil. London, 2001. 269.

8 *Marcus Cunliffe: The Literature of the United States*. Harmondsworth, 1964. 33.

9 *Ted Hughes: New Selected Poems 1957–1994*. London, 1995. 9.

10 *The Works of Anne Bradstreet*. Ed. by Jeannine Hensley, foreword by Adrienne Rich. Cambridge–Massachusetts–London, 1999. 17.

Adrienne Rich – in a *Postscript* to her famous essay on Bradstreet – expresses the motive of socio-ecclesiastical demands even in Anne Bradstreet's honest and deep goodwife-creed: "To what strategies have women poets resorted in order to handle dangerous and denigrated female themes and experiences... To what extent is Bradstreet's marriage poetry an expression of individual feeling, and where does it echo the Puritan ideology of marriage, including married love as the "duty" of every God-fearing couple? Where are the stress-marks of anger, the strains of self-division, in her work?¹¹ ... But we also see a charming and very human woman who loves her tables and trunks and chests, allows her sometimes excessive humility to turn into feministic irony."¹²

These words could have been easily written about Plath, only our doubts concerning the truth of her being a true-born "goody" would be somehow increasing... Apart from the later discussed semi-juvenile poems we can't find too many direct references about Plath's relationship to the Puritan heritage of Massachusetts. One of them can be found in a less known "clinical" short story, entitled *Johnny Panic and the Bible of Dreams*. Johnny Panic is the personification of Plath's dreams; to name a journal of nightmare-like dreams a *Bible* is partly a reference to her roots, but – at the same time – the sign of a certain distance from an actual, daily, weekly religious practice and signifies some sort of irony concerning the elements of ecclesiastical life.¹³

Another, more clear-cut reference to Puritans and Puritanism is given in two repetitive episodes of *The Bell Jar*: "Finally, a handsome, white-haired doctor came in and said he was the director of the hospital. Then he started talking about the Pilgrims and the Indians... Until I thought he must be waiting to see when I would interrupt him and tell him I knew all that about rivers and Pilgrims was a lot of nonsense."¹⁴ The repetition comes at the end of Esther's (Sylvia's) neurological calvary: "I saw the silver-haired doctor who had told me about the rivers and the Pilgrims on my first day."¹⁵

Plath's tone – when speaking about the Pilgrims (naturally, about the Pilgrim Fathers themselves!) reveals rather mockery than reverence. No wonder, schoolchildren and adolescents of this area were (and, probably, still

11 A. Bradstreet. *Ibid.* From a Postscript by Adrienne Rich. XXI.

12 *Ibid.* A. Rich. XXV.

13 Sylvia Plath: Johnny Panic and the Bible of Dreams. In: The Naked "i". Fictions for the seventies. Ed. by Frederick E. Karl and Leo Hamalian, Greenwich (Connecticut), 1971. (A Fawcett premier book) 295–310.

14 Sylvia Plath: *The Bell Jar*. Biographical note by Lois Ames, drawings by Sylvia Plath. New York, 1981. 153.

15 *Ibid.* 199.

are!) overfed by sugared and didactic anecdotes about their forefathers. But our authoress' aversion is more openly shown in a third, less central part of *The Bell Jar*, in which she describes an unbearably sanctimonious fellow-student couple: "...I remembered a minor scandal at our college dormitory when a fat, matronly-breasted senior, homely as a grandmother and a pious religion major, and a tall, gawky freshman, with a history being deserted at an early hour in all sorts of ingenious ways by her blind dates, started seeing too much of each other."¹⁶ And, finally, her greatest aversion (within the text of her only novel) is shown in her words when describing the most popular Christian paper of the fifties: "At home, all I ever saw was the *Christian Science Monitor*, which appeared on the doorstep at five o'clock every day but Sunday and treated suicides and sex crimes and airplane crashes as if they didn't happen."¹⁷

After these numerous negative examples it's almost impossible to prove the opposite, even in traces: Sylvia Plath's vivid Puritan roots, at least in some of her somehow neglected, less discussed poems. But I try to do my best. The first poem under the umbrella of "goodwifery" is a monologue or a drama told or played by a certain *Tinker Jack* (a colleague of John Bunyan, but a more vehement character) dedicated to his lady-clients.¹⁸

Tinker Jack and the Tidy Wives

"Come, lady, bring that pot
 Gone black of polish
 And whatever pan this mending master
 Should trim back to shape.
 I'll correct each mar
 On silver dish,
 And shine that kettle of copper
 At your fireside
 Bright as blood.

'Come, lady, bring that face
 Fallen from luster.
 Time's soot in bleared eye
 Can be made to glister
 For small charge.
 No form's gone so awry,
 Crook-back or bandy-leg,

¹⁶ *Ibid.* 179.

¹⁷ *Ibid.* 112.

¹⁸ *Sylvia Plath: The Collected Poems*. Ed. by Ted Hughes. New York, 1999. 34.

But Tinker Jack can forge
Beauty from hag.

'Whatever scath
Fierce fire's wrought
Jack will touch up
And fit for use.
What scar's been knocked
Into cracked heart
Jack shall repair.

'And if there be
Young wive still blithe,
Still fair,
Whose labor's not yet smoked
Their fine skin sre,
From their white heat
Before he part
Let Jack Catch fire."

The tone of this highly playful poem is far from being Puritan or even Puritanical, since the wandering tinker is openly coquetting with the ladies whose pots and pans (and, sometimes, fine-skinned bodies) he is about to mend. Oddly enough, this cheerful tone reminds me of another great American work of art which takes place in a very different local colour, but the first performance of which was exactly in Sylvia's native town, Boston, on September 30th, 1935. I speak about George Gershwin's *Porgy and Bess* the literary basis of which was written by Du Bose and Dorothy Heyward. The concrete analogies are the little dialogues between the black "goodwives" of Catfish Row and between the "honey man" and the "crab man". These two episodes, just like Plath's *Tinker*-poem are the masterful examples of double talk. On the surface a decent daytime bargain is going on, but all these gentlemen offer their sensual services. "Sex" would be an unfit word for these bubble-like texts.¹⁹

Shortly, in Plath's poem only the scenery and the everyday situation reminds us of the Pilgrim Fathers and their goodwives, but a little mollified with lust and half-hidden sensuality.

19 George Gershwin-Du Bose Heyward: *Porgy and Bess*. An album of RCL Records, 1977. Scene 3, 21-22. "Here come de honey man. Yes, m'am, dis de honey man. You got honey in the comb? An' is Yo' honey cheap? Yes, m'am, my honey very cheap. Here come de honey man etc. ..."

The second poem from this small group, entitled *Mayflower* is less problematic: it's a pure and highly emblematic homage dedicated to the first settlers of Massachusetts Bay, with biblical references, with a Puritan reasoning and vocabulary. The diction of the once so popular conduct books appears in its lines which are highly didactic and remind us of a perfect pulpit oration:

Mayflower

"Throughout black winter the red withstood
 Assault of snow-flawed winds from the dour skies
 And, bright as blood-drops, proved no brave branch dies
 If root's firm-fixed and resolution good.
 Now, as green sap ascends the steeped wood,
 Each hedge with such white bloom astounds our eyes
 As sprang from Joseph's rod, and testifies
 How best beauty's born of hardihood.

So when staunch island stock chose forfeiture
 Of the homeland hearth to plough their pilgrim way
 Accross Atlantic furrows, dark, unsure –
 Remembering the white, triumphant spray
 On hawthorn boughs, with goodwill to endure
 They named their ship after the flower of May."²⁰

The third chosen poetical piece, the one from 1959 is the *Old Ladies Home* which is a masterful re-make of Emily Dickinson's taciturn, reserved and somewhat dry, but through their objectiveness even more frightening death-poems. The closest parallel is probably Dickinson's poem Nr. 146. It describes the death of an uncertain person, a child or a child-sized old creature, but the method is very similar. Death comes through the night as a burglar, and its arrival can be hardly realized:

"On such a night, or such a night,
 Would anybody care,
 If such a little figure
 Slipped quiet from its chair –

So quiet – Oh how quiet,
 That nobody might know

20 S. Plath. *Ibid.* 60.

But that the little figure
Rocked softer – to and fro –”²¹

And Plath:

“At owl-call the old ghosts flock
To hustle them off the lawn.
From beds boxed-in like coffins
The bonneted ladies grin.
And Death, the bald-head buzzard,
Stalls in halls where the lamp wick
Shortens with each breath drawn.”²²

Another analogy between the two poems is how gradually, how step by step they describe the arrival of death. The last “Puritan” poem composed by Plath is the very significant *Witch Burning*: here the poetess of the year 1959 wears the mask of a witch-hunt’s victim: she herself stays at the stake, burdened with many elements of the American ecclesiastical-cultural heritage. 17th-century memoirs, Hawthorne’s *The Scarlet Letter* and *Young Goodman Brown* appear behind its lines, together with Arthur Miller’s *The Crucible* (1953) which became a film of the Kingsley International under the title *The Witches of Salem* in 1958, just one year before the poem was written.

Witch Burning, the sixth part of her *Poem for a Birthday* depicts the martyrdom of an unnamed witch from a typically Plathian aspect: a Protestant Joan of Arc emerges from the flames, not punished and humiliated, but brightened and glorified. Its full text is worth quoted:

Witch Burning

“In the marketplace they are piling the dry sticks.
A thicket of shadows is a poor coat. I inhabit
The wax image of myself, a doll’s body.
Sickness begins here: I am a dartboard for witches.
Only the devil can eat the devil out.
In the month of red leaves I climb to a bed of fire.

It is easy to blame the dark: the mouth of a door,
The cellar’s belly. They have blown my sparkler out.

21 *Emily Dickinson: The Complete Poems*. Ed. by Thomas H. Johnson. London, Boston, 1984. 69.

22 S. Plath. *Ibid.* 120.

A black-sharded lady keeps me in a parrot cage.
 What large eyes the dead have!
 I am intimate with a hairy spirit.
 Smoke wheels from the beak of this empty jar.

If I am a little one, I can do no harm.
 If I don't move about, I'll knock nothing over. So I said,
 Sitting under a potlid, tiny and inert as a rice grain.
 They are turning the burners up, ring after ring.
 We are full of starch, my small white fellows. We grow.
 It hurts at first. The red tongues will teach the truth.

Mother of beetles, only unclench your hand:
 I'll fly through the candle's mouth like a singeless moth.
 Give me back my shape. I am ready to construe the days.
 I coupled with dust in the shadow of a stone.
 My ankles brighten. Brightness ascends my thighs.
 I am lost, I am lost, in the robes of all this light."²³

Apart from Saint Joan another figure appears on the stage of this poem: Ariel from Shakespeare's *The Tempest*. The very Sylvia-near witch reaches a strange triumph through her fairy qualities.

As we could experience, these poems do not show such an undoubted, harsh refusal of the Puritan heritage as the critical and bitter fragments of *The Bell Jar*. They are closer to the sensation of a certain duality experienced by the readers of Plath's *Journals*. It represents a strange symbiosis of acceptance and refusal of the traditional New England behaviour of women. Martin S. Day points out something very similar when describing Sylvia Plath's poetry: "The poems are very personal and confessional, but their tone is controlled... like Robert Lowell (her great poet-tutor) she shatters herself and looks for a new self, but in her case, the only outlet seemed to be suicide..."²⁴

This "controlled tone" is very typical of Sylvia's highly frustrated "good girlish" and very often neurotic generation. As for a "new self": in her case this changing of masks – at least during the fifties – meant a return to the old pattern, to the model-women of her homeland. Plath was not a conservative artist, but she hoped to find more peace and happiness and tried to avoid conflicts through returning to the life style of the Puritan goodwives.

23 S. Plath. *Ibid.* 135–136.

24 Martin S. Day: *History of American Literature. From 1910 to the Present*. New York, 1971. 345.

Her behaviour and intentions can remind us of young Emily Dickinson who – between 1848–1852 – also tried “to behave”, to play the traditional rituals of her schoolfriends and neighbours, among others with writing seemingly smooth valentines. But – to use a “textile diction” – you can’t force a heavy brocade to fall like a thin batiste.²⁵

In other words: Dickinson, and Plath were both eccentric and dangerously talented women; their experiments in search of self-defence, in finding a temporary shelter were only short interludes. Their life and career can be considered as the proof of Dickinson’s unforgettable words: “A Wounded deer – leaps highest...”²⁶

Petrőczy Éva

SYLVIA PLATH ÉS A PURITÁN „JÓASSZONY” (GOODWIFE) ÖRÖKSÉG

Dolgozatom – korai versek és néhány prózarészlet, naplótöredék bevonásával – azt illusztrálja, milyen erőfeszítéseket tett a tragikus sorsú amerikai költőnő, Sylvia Plath annak érdekében, hogy belesimuljon szűkebb hazája, Massachusetts ún. „goodwife” (jóasszony) hagyományaiba, illetve az ötvenes évek Amerikájában a nőkkel szemben támasztott, nagyon hasonló elvárásokba. Ennek érdekében az ő műveinek tárgyalása előtt felidéztem az „íróság bűnébe” keveredett 17. századi Mrs. Hopkins esetét, illetve az öngyilkosságba hajszolt Plath-kortárs Anne Parsonsét, továbbá számos, az ötvenes évek női létformáit vizsgáló munkát, az iskolateremtő Betty Friedan és mások tollából. Mondandóm nagyobbik, immár kizárólag magára Plathra összpontosító részében összegyűjtöttem mindazokat a Sylvia Plath-opuszokat, amelyek azt bizonyítják, hogy a finom megfogalmazásban is „különc”, ragyogó tehetségű poetessa milyen erős szálakkal kötődött – bostoni család sarjaként – a puritán hagyományokhoz. A John Bunyanra is utaló „Tinker Jack” (Bádogos Jack)-től a „Mayflower” című versig, illetve a „Boszorkányégetés”-ig ível ezeknek a hol elfogadó, hol a puritán örökséget hárító írásoknak a sora. A dolgozat befejező részében párhuzamot vonok a 19. századi, ugyancsak utó-puritán Emily Dickinson és Sylvia Plath között, akik mindketten önvédelmi lépésnek is szánták a hagyományok követését.

25 More fully about Emily Dickinson’s juvenile prose and poetry: *Eve Petrőczy: The Three Valentine Days of Emily Dickinson*. In: *E. Petrőczy: Half-Saints and Half-Poets*. Bp. 2002. (Studia Humanitatis 13.) 170–183.

26 *Emily Dickinson: The Complete Poems*. Ed. by Thomas H. Johnson. London, 1984. 77.

Hitek és felekezetek.
Kényszer vagy választás?

„Az volna indokolt, hogy a reformációt mint valamilyen egyetemes jelenség egyedi megnyilvánulásaként vizsgáljuk”. (Péter Katalin: A reformáció. Kényszer vagy választás? Bp. 2005. [Európai Iskola] 16.)

Bitskey István

Válaszkísérletek a krízisre: felekezetek az iszlám árnyékában

A reformáció – a köztudatban élő ismeretek szerint – a 16. századi Európa történetének kiemelkedő, meghatározó jelensége, sőt talán az sem túlzás, ha – jelen gondolatmenetünk indításaként – az európai kereszténység két évezredes történetének legizgalmasabb intellektuális kalandjaként, a kontinens művelődéstörténetének legnagyobb hatású alakítójaként említjük. Amikor azonban részletezőbb jellemzését kíséreljük meg, s napjainkban érvényes magyarázatát kívánjuk nyújtani, már a fogalom meghatározásánál korántsem csekély nehézségekbe ütközünk, főként akkor, ha a legújabb kutatási eredményeket és szempontokat is figyelembe vesszük értelmezési kísérletünkben.

Elég, ha a világhálón a reformáció címszóra vagy azon belül valamely kulcsfogalomra (lutheranizmus, kálvinizmus stb.) kattintunk, hogy belássuk: szinte áttekinthetetlen mennyiségben sorakozik elénk a szakirodalom újabb (nyomtatott és elektronikus) tételeivel, megszokott ismereteinket próbára tevő, átértékelő, vitató és kétségbe vonó eredményeivel. Csupán a *Reformation* címszóra 0,16 másodperc alatt 3 190 000 címszó ugrik be, s köztük több száz monográfia, valamint tízezres nagyságrendben többé-kevésbé komolyan vehető tanulmányok sora található. Még a legjelentősebb reformációkutató intézmények, tudományos műhelyek, kiadványsorozatok számbavétele sem könnyű feladat, ezúttal legfeljebb arra vállalkozhatunk, hogy közülük néhányat példaként megemlítsünk.

A kutatás műhelyei

A legrégebbiek egyike a heidelbergi székhelyű *Verein für Reformationsgeschichte*, amely 1883 óta működik, jelenleg csak a tagintézményeinek száma százon felül van, elnöke Heinz Schilling berlini professzor, a konfesszionálisizmus (*Konfessionalisierung*) fogalmának és koncepciójának kidolgozója. A *Verein* a 20. század közepe óta termékeny együttműködést folytat az Egyesült Államok hasonló célú szervezetével, a *Society for Reformation Research* kutatóival, nagyszabású közös konferenciájuk 1990-ben Washingtonban áttekintette a reformáció kutatásának szinte valamennyi vitatott kérdését, s

ennek anyaga a nagy hagyományú *Archiv für Reformationsgeschichte* külön kötetében jelent meg.¹ A reformáció történelmi, szociológiai, teológiai és pszichológiai aspektusait egyaránt vizsgálta ez az ülésszak, többek között tárgyalták az egyes előadások a felekezetek közötti különbségek és viták okait, a hívő tömegek és a teológus elit szerepét, a hitélmény és a politika kapcsolatát, a reformáció viszonyát a humanizmushoz, az antiklerikalizmus-hoz és a modernséghez, a női és a népi vallásosság (*Volksreligiosität*) kérdéskörét, a lelkészi státus eltéréseit a kontinens egyes régióiban, az általános kérdésekhez pedig számos esettanulmány társult. Ha a végeredményt nagyon leegyszerűsítve és tömörítve kívánnánk összegezni, akkor az alcímre utalhatunk: *Interpretationen und Debatten*. Ugyanis a hitújítás rendkívül bonyolult történelmi folyamatának ma számos interpretációs kísérlete van forgalomban, a róla alkotott historikusi konstrukcióknak többsége új ismereteket és nézőpontokat hoz mozgásba, így abba bele kell törődnünk, hogy Európa egyes régióiban nem egészen ugyanazt jelenti a reformáció. Noha a krízishangulat, a változások kívánalma mindenütt jelentkezett, az új elgondolásokat befogadó közeg, a gazdasági és társadalmi kontextus és az adott lakosság elvárási horizontja többé vagy kevésbé eltért egymástól. Nem nehéz belátni, hogy a késő középkori devóciós gyakorlattal szemben támasztott új igények más módon nyilvánultak meg Itáliában, mint Skandináviában, Németalföldön vagy Lengyelországban, Franciaországban vagy éppen Erdélyben. Találón utalt arra Heinz Schilling, hogy a konfessziók kialakulása lényegében az azonos törekvések és a regionális különbségek ötvözetének lett a függvénye, a vallási identitástudat és a regionális önszemlélet konfrontációjának, vagy legalábbis keveredésének, lett az eredménye. Ezt olyan szempontnak látjuk, amelyet a hazai kutatásban is érdemes lenne fokozottan érvényesíteni a jövőben.

Úgy látjuk, napjainkban többé vagy kevésbé ennek a felismerésnek a szellemében folyik más műhelyekben is a reformációkutatás, így többek között a *Centre for Reformation and Renaissance Studies* torontói, valamint a *Centre for Reformation and Early Modern Studies* birminghami intézetében, ahol a kora újkori multikonfesszionalizmus jelenségének különböző regionális megjelenési formáit, kapcsolatait és eltéréseit elemzik a kutatók. Graeme Murdock komparatív kálvinizmuskutatási eredményei különösen is figyelmet fordítanak a felekezet peremvidéki (így erdélyi és magyarországi) létre és ebből adódó sajátos szerepére, az ő munkásságának köszönhető, hogy a helvét reformáció egyik legerősebb egyházi szervezetének története újabban megfele-

1 Die Reformation in Deutschland und Europa: Interpretationen und Debatten. Beiträge zur gemeinsamen Konferenz der Society for Reformation Research und des Vereins für Reformationsgeschichte im Deutschen Historischen Instituts. Hg. von Hans R. Guggisberg-Gottfried G. Krodel. Washington, 1990.

lő helyet kap az angol nyelvű tudományosságban, tanulmánykötetekben, lexikonokban, konferenciaprogramokban egyaránt.² A sokirányú megközelítés, az interdiszciplinaritás és az interpretációk pluralitása érződik az 1993-ban megalakult skót reformációkutató központ (*University of St. Andrews Reformation Studies Institute*) munkájában is, ez egy évtized alatt mintegy harminc kötetet adott közre, többségük érdemben foglalkozik a kelet-közép-európai reformáció folyamatával is.³

A rendkívül szerteágazó regionális reformációkutatások összefogására, együttműködési lehetőségeinek biztosítására jött létre az AHF (*Arbeitsgemeinschaft ausseruniversitärer historischer Forschungseinrichtungen in der Bundesrepublik Deutschland*), amely Németországban az egyetemeken kívüli intézményeket tömöríti, s olyan rangos tagjai vannak, mint például a tübingeni *Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*, a heidelbergi *Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde* vagy éppen a wolfenbütteli *Herzog August Bibliothek*, továbbá számos múzeum és egyesület kutatócsoportja, s valamennyiüknek önálló kiadványaik, könyvsorozataik vannak.

Ma már szinte külön tudományággá vált a radikális reformáció különféle irányzatainak kutatása, ezért erre most nincs is módunk kitérni, csupán annyit jegyzünk meg, hogy egymás után jelennek meg a Baden-Badenben szerkesztett *Bibliotheca Dissidentium* sorozatának kötetei, amelyek közlése az antitrinitárius (vagy éppen már a szombatosság felé hajló) teológiai szabadgondolkodók szövegeit, s ebben a magyar kutatás közismerten vezető szerepet játszik.⁴ Ez érthető és indokolt, mivel Dávid Ferenc 1566. évi kolozsvári fellépésével ért végpontjára a felekezetképződés (*Konfessionsbildung*) folyamata, csakis ennek feltárásával válhat teljessé a reformáció európai összképe.

A szervezett kutatócsoportokon túl a kiemelkedő tudóseyéniségek monográfiái hoztak az utóbbi években különösen sok új szempontot a reformá-

2 Graeme Murdock: *Calvinism on the Frontier. International Calvinism and the Reformed Church of Hungary and Transylvania, c. 1600–1660*. Oxford, 2000.; valamint *Uő: Beyond Calvin. The Intellectual, Political and Cultural World of Europe's Reformed Church, c. 1540–1620*. Basingstoke, 2004.; *Uő: The Reformation World*, ed. by Andrew Pettegree. London–New York, 2000. 191–210. – Murdock munkásságának részletes bemutatását vö. *Fazakas Gergely Tamás: A kora újkori magyar kálvinizmusról*. Budapesti Könyvszemle (2006) 2. sz. 142–152.

3 Egyik újabb, a kelet-közép-európai reformációt tárgyaló kötet: *Confessional Identity in East-Central Europe*. Ed. by Maria Crăciun–Ovidiu Ghitta–Graeme Murdock. Aldershot, 2002.

4 *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles I–XX*. Éd. par André Séguenny en collaboration avec Irena Backus–Jean Rott. Baden-Baden, 1980–1999. A radikális reformáció magyarországi és európai összefüggéseit tárgyaló kötetek: *Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century*. Ed. by Róbert Dán–Antal Pirnát. Bp. 1982. (*Studia Humanitatis* 5.); György Enyedi and Central European Unitarism in the 16–17th Centuries. Ed. by Mihály Balázs–Gizella Keserű, Bp. 2000.; *Balázs Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp. 1998.

ció szemléletében, nemegyszer egymásnak élesen ellentmondó történeti konstrukciók láttak napvilágot. Míg például a svájci Peter Blickle professzor kiterjedt munkássága többnyire Luther radikalizmusát méltatja,⁵ addig az oxfordi Queen's College professzora, a rangos „The Whitfield Prize” 2003. évi díjazottja, Christine Peters az angliai női vallásosság alapos vizsgálata alapján kétségbe vonja, hogy radikális változás állott volna be a késő középkori és a reformáció kori kegyesség gyakorlata között, így nem tartja indokoltnak, hogy a hitéletet illetően alapvető változásról szölgjön az interpretáció.⁶

A nemzetközi fórumokon mértékadó, legújabb és legárnyaltabb monográfia, Diarmaid MacCulloch könyve az európai szellemi élet egészét átalakító reformáció legfontosabb hozadékának a tolerancia gondolatát jelöli meg, annak ellenére, hogy ezt szerinte kettős paradoxon kísérte: egyrészt véres konfliktusok (Szent Bertalan-éj, vallásháborúk) övezték kialakulását, másrészt a Róma-hű katolicizmus éppen a hitújítás hullámverése következtében alkalmazkodott az új körülményekhez, újraerősödött, s ezt olyan személyiségek reprezentálták, mint Loyolai Szent Ignác, Szalézi Szent Ferenc, Carlo Borromeo és még sokan mások.⁷ A végeredmény az angol tudós szerint azonban mégiscsak a konfesszionális pluralizmus tudomásulvétele, az európai kereszténység sokágú és sokszínű reprezentációjának elismerése lett. A monográfiát bemutató egyik recenzió már éppen a „szabadság kohójának” („Crucible of Freedom”) nevezte azt a mozgalmat, amely megosztotta ugyan Európát, de ugyanakkor a korábbinál nyitottabbá is tette a vallásról alkotott különféle eszmék befogadására.⁸

Nem csoda, hogy a magyarázatok tarkaságának ismeretében Péter Katalin nemrég így fogalmazott rendkívül impozáns, gondolatébresztő tanulmányában: „Kis túlzás, de tulajdonképpen igaz: mindenki mást ért reformáción.”⁹ Azt is hozzáfűzte, hogy az értelmezéseknek egyetlen közös pontja a kezdet kijelölése, minthogy Luther 95 vitatételének közzétételétől szokás számítani a hitújítás folyamatának elindítását. Ehhez viszont máris jelezhetjük a magunk kételkedő kérdését: vajon nem lenne-e indokoltabb a kezdetet a pápa kiközösítő bullájának nyilvános elégetésétől, vagy éppen az 1521-es wormszi birodalmi gyűléstől számítani, mivel a szakítás látványosan és hivatalosan

5 Kommunalisierung und Christianisierung. Voraussetzungen und Folgen der Reformation 1400–1600. Hg. von Peter Blickle–Johannes Kunisch. Berlin, 1989. (Zeitschrift für historische Forschung Beiheft 9.).

6 Christine Peters: Patterns of Piety: Women, Gender and Religion in Late Medieval and Reformation England. Cambridge, 2003. (Cambridge Studies in Early Modern British History.)

7 Diarmaid MacCulloch: Reformation: Europe's House Divided (1490–1700). Allen Lane, 2004.; valamint ugyanez amerikai kiadásban: The Reformation: A History. Yale, 2004. 438.

8 Michael Potemra: Crucible of Freedom. National Review, 2004. May 17.

9 Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp. 2004. (Európai Iskola) 17.

akkor következett be? A 95 vitatétel ugyanis még abban a reményben készült, hogy az európai kereszténység egészét sikerül visszavezetnie az eredeti ókeresztény szellemiséghez, ekkor még az ágostonos szerzetes nem gondolt egyházszakadásra, felekezetek egész sorának létrejöttére, különösen nem a közöttük mutatkozó ellentétek kibékíthetlenségére. A konfesszionalizálódásnak nevezett folyamat kezdetét tehát magunk inkább a pápasággal történő végleges szakítás eseményeihez kötnénk, mintsem a kétségtelenül merész és gyújtó hatású, de lényegében mégiscsak az egyházi intézményrendszeren belül mutatkozó visszaélések kiküszöbölését célzó tételekhez.

Csupán megjegyezzük, hogy olyan kutatói álláspont is van, amely az 1541-es regensburgi birodalmi gyűlésben látja a konfesszionalizálódás kezdetét, mivel ekkor vált világossá, hogy az úrvacsora kérdésében a Róma-hű és a protestáns álláspont nem egyeztethető össze, noha a két fél ekkor hosszasan kísérletezett a közösen elfogadható nézet kialakításával.¹⁰ Ismét más álláspont szerint a *Concilium Tridentinum* befejeződése kellene hogy egyháztörténeti korszakhatárként szerepeljen, mivel ekkor vált véglegessé a hitszakadás, ekkorra döbbsen rá a hívők, hogy nincs többé remény az ellentétes felfogások közötti kompromisszumra, az *Universitas Christiana* évezredes egységének megőrzésére.

A konfesszionális pluralizmus megszilárdulása

Bárhonnan is számítjuk azonban a kezdetet, tény, hogy az 1560-as évek végére – az erdélyi unitárius egyház megszerveződésével – teljessé vált a kontinens kereszténységének felekezeti tagozódása, négy egyház alakította ki saját tanrendszerét, hitgyakorlatát és intézményi hálózatát. Tovább színe-síti a képet a különféle szekták fellépése, s az egyes protestáns egyházakon belüli radikalizálódás (például a nonadorantista antitrinitáriusok tanítása). Úgy látjuk, hogy a reformáció történetére vonatkozó újabb kutatások – minden különbözőségük ellenére is – nagyjából abban egyeznek meg, hogy az európai *Respublica Christiana* egységének megbomlását a kereszténység modernizációjára irányuló törekvés idézte elő, s végső soron a gazdasági és társadalmi folyamatok kényszerítették ki a konfesszionalizálódás folyamatát. A különbségek a modernizáció módjában jelentkeztek, s az egymástól eltérő felfogások sem a teológia, sem a devóció terén nem bizonyultak összeegyeztethetőeknek a későbbiek folyamán sem. Miként Owen Chadwick fogalmazott: „Mindenki reformot akart, vagy ezt állította magáról. De hogy mit és hogyan kellene megújítani, az már korántsem volt ennyire világos... De

¹⁰ Cornelis Augustijn: The Quest of Reformatio: the Diet of Regensburg 1541 as a Turning-point. In: Die Reformation in Deutschland und Europa i. m.

egyházigazgatási szinten a reform ügye úgy vánszorgott előre, mint a szent ember, aki nem tudja, merre tart.”¹¹

Aligha kétséges: a modernizációs törekvések a késő középkori keresztény egyházi szervezetnek számos pontján jelentkeztek. A jól ismert előzmények között szokás emlegetni az eretnekmozgalmakat, Savonarola fellépését, amely – Chadwick szavaival – „a középkor nagy kiáltása a megújulásért”, majd a pápai udvar és egyes kolostorok botrányait kitergető és elítélő hangokat egyaránt, s az is jól ismert jelenség, hogy a 15–16. század fordulójára üzleti jelleget öltött az áhítat és a bűnbocsánat, olykor cirkuszi látványossággá váltak a prédikációk, körmenetek s a különféle vallásos ceremóniák.¹² Az úr és a jobbágy, a városi iparos és kereskedő, az egyszerű falusi pap és a magasan képzett teológus egyaránt igényelt valamiféle változást, de természetesen mindezt egymástól eltérő módon képzeltek el az egyes társadalmi rétegek. Tömören fogalmazva: széles körű egység mutatkozott a reformok szükségességében, a hitelvek újrafogalmazásában, az egyre szembetűnőbb visszaélések megszüntetésében, megbízható és szilárd értékrend kialakításában, az üdvözüléshez vezető biztonságos utak kijelölésében, arra viszont csak az események későbbi menete során derült fény, hogy a változások módjának, irányának és preferenciáinak kijelölésében alapvető különbségek mutatkoztak mind az egyes európai régiók között, de a régiókon belül is a különböző szociális helyzetű és műveltségű rétegek között. Ebből logikusan következik, hogy a jelentősebb teológusok felfogása, nézőpontja, mentalitása is eltért egymástól, a kérdés az volt, hogy mindezek integrálhatók-e valamilyen nagyobb egységbe.

A társadalomtörténeti megközelítések indokoltságát és eredményeit teljes mértékben elismerve és számontartva is fel kell tennünk tehát a kérdést: a hittörténeti, devóciótörténeti folyamatok és gyökeres változások magyarázatához megmaradhatunk-e a gazdasági, szociális, technikai feltételek számbavételénél? Ha ugyanis az eltéréseknek a gyökerét keressük, a 16. századi konfesszionalizálódás magyarázatában a társadalmi mozgások mellett a gondolkodás, a műltszemlélet, a szövegértelmezés újabb és újabb formáinak, belátásainak és eljárásainak meghatározó szerepe szembetűnő jelenség, ezeknek különbségei eredményezték a hitújító törekvések szétágazódását. Gerhard Ebeling szerint „az egyháztörténet a Szentírás értelmezésének története”, ez pedig korántsem csak az igehirdetésben, a tanításban vagy a kommentárokból mutatkozik meg, hanem a tettekben, a mártíromságban, az

11 Owen Chadwick: *The Reformation*. Harmondsworth, 1993. Magyar ford. Szabó István. Bp. 2003. 9–10.

12 A Luther előtti populáris hitújító törkévések („pre-Lutheran popular heresies”) újabb értékelése: *Heresy and Literacy 1000–1530*. Ed. by Peter Biller–Anne Hudson. Cambridge, 1996. (Cambridge Studies in Medieval Literature 23.)

egyházpolitikában, a vallásháborúkban vagy éppen az egyházi kultúra különféle formáiban.¹³ Nem véletlen, hogy épp az Erasmus-monográfus Markis Simon fogalmazott így: „Semmit sem értünk meg a középkorból, de még a reneszánszból sem, míg meg nem tanuljuk, hogy e korok világnézete nem lehetett másmilyen, csak vallásos, és hogy ennél fogva az egyes társadalmi rétegek, mozgalmak vagy az egyes személyek világnézeti alapjaihoz csakis teológiai nézeteiken át férközhetünk.”¹⁴ Társadalmi érdek és teológiai gondolkodás elválaszthatatlan volt egymástól ebben a korban, a kettő egymást generálva, áthatva alakította a történelmet, az újkor felé induló európai civilizáció arculatát. Regisztrálnunk kell tehát a protestáns felekezetek teológiai-hermeneutikai gondolkodásában, tanaik kikristályosodásában megragadható eltéréseket, amelyek azután a Kárpát-medence 16. századi – mondhatni: párját ritkító – multikonfesszionálisát és ebből fakadó kulturális sokszínűségét is eredményezték.

Lutherrel egy időben Zwingli is az egyházi élet reformjának gondolatával foglalkozott, a nagy kérdés az volt, hogy a két teológus felfogása összeegyeztethető-e, s ezzel egységes marad-e a hitújítás folyamata. A marburgi kollokvium adta meg a feleletet 1529. október 1-jén: egy alapkérdésben merően szétágaztak a nézetek, az egyház-történetírás eléggé egységes álláspontja szerint ekkor dőlt el, hogy különböző konfessziók fognak szembenállni a tradicionális keresztény tannal. A „*Hoc est corpus meum*” (Mt 26, 26 és I Cor 11, 24) kijelentés értelmezése kapcsán derült ki, hogy alapvető írásértelmezési, hermeneutikai különbség mutatkozik a két reformátor között. Luther ezt szó szerint értendőnek vélte, s ezzel az *ubiquitas* tanát képviselte, amely szerint Krisztus mindenütt jelen lehet egy időben, így a mennyekben és az ostyában is. A mennybemenetel tehát nem akadályozta az úrvacsorai jelenlétnéket, minthogy Krisztus az Atyával egylényegű, nem lehet tehát testének térbeli bezártságáról és körülhatároltságáról beszélni. Nincs tehát Krisztus számára tér és idő, a megtestesült Ige nem magyarázható filozófiai kategóriákkal.

Ezzel szemben Zwingli ragaszkodott ahhoz az értelmezéshez, amely szerint az *est* ige *significat* értelemben veendő, s így a kenyér és bor Krisztus testének és vérének csupán jelképe lehet, következésképp az úrvacsorában csakis spirituális (nem pedig valóságos) jelenlétről lehet szó, a mennybemenetel tétele ugyanis eleve kizárja a valóságos *praesentia* lehetőségét. „Ami térben van, test az” – így szólt érvelése, s ezzel a hittétel racionálisabb értel-

13 Gerhard Ebeling: Kirchengeschichte als Geschichte der Auslegung der Heiligen Schrift. Tübingen, 1947. Magyarul Urbán József fordításában: Értelmezéstörténet mint egyháztörténet. Bp. 1994. (Hermeneutikai Füzetek 2.) 18–19.

14 Markis Simon: Rotterdami Erasmus. Bp. 1976. 29.

mezését kísérelte meg: Krisztus ugyanis egyszerre nem lehet a tér két különböző helyén is jelen.

Mivel Luther megmaradt a konzervatívabb *duplex veritas* elvének talaján, álláspontjuk összehangolása lehetetlenné vált, noha mindketten bőséggel használták érvelésük során a patrisztika idevágó idézetanyagát.¹⁵ Minderről részletesen szólt a teológiatörténeti szakirodalom,¹⁶ s a protestantizmuson belüli további polémiák, az elkülönüléshez vezető utak is jól ismertek, most csupán arra utalhatunk, hogy az exegetikai módszerek, szövegértelmezési eljárások eltérései meghatározó szerepet játszottak a krízisre adott válaszok különbözőségében. A Lorenzo Valla által elindított, majd Rotterdami Erasmus írásaiban kiteljesedő filológiai kriticismus által felszabadított írásértelmezői metódusok szükségképpen kanalizálták többféle irányba a bibliai helyek és a kanonizált hittételek értelmezését, így tehát a teológiai gondolkodás fejlődése és a társadalmi kihívások növekvő intenzitása egyaránt az egység felbomlásának és a különböző konfessziók kialakulásának irányába hatott.¹⁷ A folyamat a Szentháromság-tagadás nonadorantista szárnyán át ívelt a radikális szabadgondolkodásig és a szekták létrejöttéig, s mindez a Kárpát-medence konfesszionális színpétjét is meghatározta.

Ortodoxia és iszlám határán

A 16. század elején Magyarország az európai kereszténységen belül különleges helyzetben volt. Keleten az ortodox görögkeleti egyház, délen az iszlám jelentette a valláshatárokat, az *Universitas Christiana* végvárának számított tehát a középkori *Regnum Hungariae*. Mohács előtt az iszlámmal szemben csak a fegyveres ellenállás volt napirenden, a hódoltság huzamossá válásával azonban a vallások együttélésének kényszere alakított ki új helyzetet, meg kellett találni a keresztény–muszlim konfrontáció árnyékában a mindennapi élet számára elfogadható *modus vivendi* lehetőségeit. Más volt a helyzet Erdélyben, ahol az ószláv rítusú és a latin keresztény egyház viszonylag békében élt együtt, élesebb konfliktusaikról nincsenek adataink, s a 16. századi felekezeti pluralitás idején sem vezette a kegyurakat valamiféle

15 Irene Dingel: Das Streben nach einem „consensus orthodoxus“ mit den Vätern in der Abendmahlsdiskussion des späten 16. Jahrhunderts. In: Die Patristik in der Biblexegese des 16. Jahrhunderts. Hg. von David C. Steinmetz. Wiesbaden, 1999. (Wolfenbütteler Forschungen 85.) 181–204.

16 Az úrvacsoratanok különbségeiről jó áttekintést ad további szakirodalommal Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Bp. 1978. (Humanizmus és reformáció 7.) 148–149.

17 A témakör bőséges szakirodalmából vö. Wolfgang Reinhard: Konfession und Konfessionalisierung in Europa. In: Ausgewählte Abhandlungen Berlin. 1997. 103–126. (Historische Forschungen 60.)

térítési szándék, miként azt legutóbb Péter Katalin hangsúlyozta.¹⁸ Az újabb román egyháztörténetírás is árnyaltan mutatja be az erdélyi ortodox vallás és a magyar kálvinizmus együttélésének formáit, kiemelve azt a jótékony kulturális hatást, amely a két religió térnyerési törekvéseit kísérte.¹⁹

A reformáció gyors és sikeres Duna-táji térhódításának okairól könyvtárnyi szakirodalom szólt már eddig is,²⁰ itt csak röviden utalunk a fontosabbakra. Az egyik a régi egyházi szervezet széthullása, a kolostorok elnéptelenedése, számos főpap halála, de mindezen túl az egyház általános krízise, az új kihívásokra adott válaszok elégtelensége, valamint a visszaélések okozta erkölcsi süllyedés tapasztalata. A siker másik oka az lehetett, hogy éppen ekkortájt lendült fel a könyvnyomtatás, amely új és minden korábbinál hatásosabb technikai eszközt adott azok kezébe, akik a hívek szélesebb rétegeit kívánták megnyerni. A nyomtatott könyv – modernebb kifejezéssel szólva: a kommunikációs paradigmaváltás – az eszmék terjesztésének lehetőségeit hallatlan mértékben kitágította, előbb a külföldről behozott nyomtatványok, majd a kolozsvári és debreceni nyomdatermékek szolgálták a reformáció céljait. Annak ellenére fontos tényező volt ez, hogy a lakosság nagyobb része nem tudott olvasni, s lehetősége sem nyílt a könyvek megvásárlására. De egyre többen akadtak, akik felolvasták, magyarázták, énekelték vagy éppen kocsmai és piactéri viták hevében ismertették a nyomtatásban megjelent tanokat és eszméket, minthogy az üdvözülés célravezető útjának követése közismerten létfontosságú volt a kor embere számára. Felmerülhet természetesen a kérdés, hogy a formálódóban lévő magyar etnikai és kulturális közösségtudat nem sérült-e a hitbéli polémia útvesztőjében, az ország késő középkori szellemi értékei nem mentek-e veszendőbe az egységes keresztény eszmekör eróziója, bomladozása során.

Ma már eléggé egységes a szakirodalom abban, hogy a reformáció hozományában többnek mutatkozik a nyereség, mint a veszteség. Míg egyfelől a szerzetesi műveltség, a kolostori kultúra, a késő középkori egyházi művészet jelentékeny tévesztése áll az egyik oldalon, addig a felekezeti sokszínűség új minőségű produktumait, eszméit, tudományos felismeréseit tarthatjuk számon a másik térfélen. A hitviták egymásnak feszülő érvrendszere az elvont gondolkodás és a nyelvi árnyaltság fejlődését eredményezte, az egymás-

18 Péter K.: i. m. 100–107.

19 Ana Dumitran: Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII (Ortodox vallás – Református vallás. Az erdélyi románok felekezeti identitásának megjelenési formái a XVI–XVII. században). Cluj-Kolozsvár, 2004. Részletes ismertetését lásd Baricz Ágnes-től (Klió, 2006/2).

20 Újabb, alapvető tanulmánykötetek a reformáció terjedéséről a Kárpát-medencében: Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 23.); Mezőváros, reformáció és irodalom. Szerk. Szabó András. Bp. 2005. (Historia Litteraria 18.); „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Szerk. Heltai János–Tasi Réka. Miskolc, 2005.

sal rivalizáló prédikátorok sorra alapítottak nyomdákat, fordítottak le és írtak könyveket, terjesztették a legkülönbébb ismereteket, csökkentették az analfabetizmust, pallérozták az erkölcsöket. A reformáció váltotta ki a katolicizmus későbbi újjászerveződésének folyamatát is, így a vitáktól kísért hitújítás szellemi dinamizmust hozott magával, erősítette a kisebb közösségek koherenciáját, ébren tartotta identitástudatukat, az anyanyelvi kultúrát (magyart, szepességi németet, szlovákokt egyaránt) új színekkel gazdagította, s egyes vonatkozásokban a polgárosodás számára is egyengette az utat.²¹

Mint tudjuk, a római egyházhoz az ország lakosságának csekély százaléka maradt hű, rajtuk kívül többnyire lutheránusok, kálvinisták, unitáriusok, szombatosok és különféle szabadgondolkodók alkották azt az értelmiségi közeget, amely a 16. századi Magyarország szellemi elitjét jelentette, s a nyomtatásban megjelent művek többségét létrehozta. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy az Erdélyben élő románok és a déli határvidéket benépesítő szerbek a görögkeleti (ortodox) rítust követték, az ország középső része pedig, noha az iszlám uralma alatt állt, de jelentékeny keresztény lakossága is volt, akkor elmondható, hogy egyedülálló konfesszionális tarkaság jellemezte a Kárpát-medencét.²² A Temesköz településeinek például – miként azt a Tóth István György által közölt dokumentumokból tudjuk – a lakosság egyharmad része muszlim, második harmada görögkeleti, harmadik harmada katolikus (vagy kisebb részben protestáns) volt, ez jellemezte Temesvár, Arad, Lugos, Karánsebes, Krassóvár és környékének vallási térképét. A konfesszionális pluralizmust a mögötte húzódó nyelvi és etnikai sokféleség tette még nehezebben áttekinthetővé. A királyi országrészben a felekezeti tarkaságot tovább fokozta az ott állomásozó császári seregek jelenléte, nem csoda, ha az ide érkező olasz ferences hittérítők eleinte tanácstalanul álltak az itt tapasztalt „confusa babilonica”, azaz a nyelvi, etnikai, felekezeti zűrzavar előtt. A konventuálisok tartományfőnöke, Andrea Scalimoli da Castellana Rómába küldött helyzetjelentésében a magyarországi vallási térképet így jellemezte: „Ibi nam sunt Maumettani, Arriani, Lutherani, Calvinistae, Anabaptistae, Confessionistae, Semilutherani, Antelutherani, Ruteni et Scismatici”.²³ A külső szemlélő számára tehát még annál is tarkábbnak tűnt az összkép, mint amilyen valójában volt.

21 Minderről részlettanulmányok: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. Bitskey István–Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. (Csokonai Universitas Könyvtár 31.)

22 *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Ed. by Maria Crăciun–Ovidiu Ghitta. Cluj, 1995.; *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Ed. by Maria Crăciun–Ovidiu Ghitta. Cluj, 1998.; *Bitskey István: Multikulturalitás Felső-Magyarországon a 17. században*. In: *Multikulturalitás, nemzeti identitás, kisebbségek Magyarországon és Lengyelországban*. Szerk. Fórián Éva. Debrecen, 2004. 321–332.

23 *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed. István György Tóth. Bp.–Roma, 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.) 75.

A különféle vallási csoportok prédikátorirói természetesen egyaránt törekedtek arra, hogy identitástudatukat az új körülmények között világosan megfogalmazzák, s ugyanakkor magyarázatot is adjanak szűkebb és tágabb közösségük (egyházuk, falujuk vagy városuk, régiójuk, országuk, államuk, a kereszténység) sorsának alakulását illetően. Eszmélkedésük során felhasználták a közösség régi sorsértelemező toposzait is, azokat gyakran újfogalmazták, átértelmezték, további gondolati fordulatokkal bővítették, új retorikus formákban és új műfajokban népszerűsítették.²⁴ Közülük ezúttal csupán példaként említjük az antikrisztológiát, amely az ősi toposzt a „kettős Antikrisztus” elméletévé alakította át, s szöveges megfogalmazásai mellett a képi ábrázolás rendkívül invenciózus formái révén is terjesztette.²⁵ A bibliai mitizáció és az apokaliptikus paralelizmus megfogalmazása a magyarországi protestánsok (különösen is a kálvinisták) önmeghatározásának, identitástudatának fontos eleme lett, csakúgy, mint egyéb olyan keresztény közösségek esetében, amelyek üldöztetést szenvedtek, kiszolgáltatottságban, szorongatott helyzetben voltak.²⁶ Különféle vallási és etnikai közösségtudatok formálódtak így ki, újonnan létesülő intézményeik működését érthető módon rendeznie kellett a hatóságoknak. Erdélyben számos vallásügyi törvény szabályozta az egyes felekezetek jogállását, egymáshoz való viszonyát, vagyoni jogi ügyeiket, a szektákkal kapcsolatos intézkedéseket, s mindez végső soron a konfesszionális pluralizmus legitimitását, fokozatos térnyerését szilárdította meg.²⁷

A század végére elkészült a magyar református egyház addigi legnagyobb szellemi produktuma, a *Vizsolyi Biblia* (1590). Az első teljes magyar Szentírás-fordítás szövegének veretes fordulatai fokozatosan beivódtak a mindennapi nyelvhasználatba, s még az átültetés pontosságát vitató katolikus fél is kamatoztatta eredményeit. Köztudott, hogy a *Biblia* köznyelvre

24 Imre Mihály: „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában, Debrecen. 1995. (Csokonai Universitas Könyvtár 5.); Bitskey István: A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban. In: *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban.* Szerk. Bényei Péter–Gönczy Mónika. Debrecen, 2005. (Csokonai Universitas Könyvtár 35.) 13–33.

25 Imre Mihály: Arbor Haereseon. A wittenbergi történet szemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában. In: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből.* Szerk. G. Szabó Botond–Fekete Csaba–Bereczki Lajos. Debrecen, 2000. 53–81.

26 Erről bővebben szól Fazakas Gergely idézett tanulmánya (vö. 2. j.).

27 Walter Dausch: Toleranz in Fürstentum Siebenbürgen. Politische und gesellschaftliche Voraussetzungen der Religionsgesetzgebung im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Kirche im Osten* 1983. 35–72.; valamint *Uő: Gegenreformation und protestantische Konfessionsbildung in Siebenbürgen zur Zeit Stephan Báthorys.* In: *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa.* Hg. von Georg und Renate Weber. Köln–Wien, 1985. (Siebenbürgisches Archiv 19.) 215–227. Az egyházi ügyeket rendező erdélyi törvények újabb kiadása: *Trócsányi Zsolt: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Bp. 2005. 94–105.

fordítása, kinyomtatása és népszerűsítése valamennyi európai nemzeti irodalom számára meghatározó jelentőségű volt, az anyanyelvű kultúra további fejlődésének előfeltételévé vált, az egybetartozás tudatát erősítette.²⁸ Károlyi munkája sarkallta a katolikus egyházat is arra, hogy saját változatát elkészítse, s létrehozza a *Káldi-Bibliát*. Pázmány hitvitáit és Kalauzát ugyancsak a protestantizmussal szemben kialakult versenyhelyzet inspirálta. További szellemi energiákat hozott tehát mozgásba a hitújítás, újabb értékek teremődtek általa. „Romon virág”: így jellemezte a 16. századi magyar kultúrát az egyik kutató, s korántsem alap nélkül.²⁹ A felekezetek szellemi teljesítményének közösségképző és nyilvánosságformáló hatása újabban a nemzetközi szakirodalom érdeklődésének is homlokterébe került.³⁰

Három országrész, háromféle uralom, s mindegyikben többféle religió: lehetséges-e ilyen körülmények között valamiféle összetartozásról még beszélni? Akkor, amikor Szkhárosi Horvát Andrással szólva:

Sokfelé eloszla ez világnak gondja,
Ki némettel tartja, ki törökkel tartja:
Ekképpen hasonlék az hitnek ő dolga,
Ki pápával tartja, ki Krisztussal tartja.
(Kétféle hitről, 1544)

Akkor is, azóta is sokszor merül fel a kérdés: mi volt végül is a konfesszionális sokszínűség szerepe az ország történelmében? Szükségszerű volt-e a felekezeti és politikai ellentétek összefonódása? Előnyt avagy hátrányt jelentett-e a kereszténység ilyen módon megosztása a három országrészben?

Ma már bizonyossággal állítható: az ország ereje kevés volt ahhoz, hogy a két nagyhatalom között önállóan megmaradhasson. Sem a királyság, sem Erdély nem tudta ezt a feladatot magára vállalni, s egyesült ereje is kevés lett volna a török kiűzéséhez. De mindkét országrész biztosította a *modus vivendi* különböző formáit, mindkét országrész multikonfesszionális régió maradt, s a felekezeti kohézió – összetartván a kisebb közösségeket – a megmaradás lehetőségét hordta magában.

A legnehezebbnek természetesen a hódoltság alatt élők sorsa bizonyult, de itt is volt mód a túlélésre. Különösen figyelemreméltó az az életerő, amely a dzsámik, mecsetek és minaretek tövében, a janicsárok és müezzinek világában is helyben tudta tartani a lakosság egy részét, amelynek olykor még intézményei is működtek, s a Szakály Ferenc által „világtörténelmi cu-

28 Klaniczay Tibor: A reformáció szerepe az anyanyelvű irodalmak fejlődésében. In: *Uő*: Hagymányok ébresztése. Bp. 1976. 305–306.

29 Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986.

30 James van Horn Melton: Communication from Reformation to Enlightenment. Constructing Publics in the Early Modern German Lands. Aldershot, 2003. (St. Andrews Studies in Reformation History) 280–285.

riosum"-nak nevezett kettős adóztatás sem törte meg őket.³¹ Mindehhez jelentékeny mértékben járult hozzá a nagyjából ferences, kisebb mértékben jezsuita missziós tevékenység, amely ugyan rendkívüli nehézségek árán, konfliktusok közepette és emberi gyarlóságoktól kísérve, de mégiscsak fenn tudta tartani a kereszténységhez tartozás tudatát az alföldi mezővárosok lakosságának egy részében.³² Csak később, a 17. század közepétől csatlakoztak hozzájuk a pálosok, akik Északkelet-Magyarországon a görög katolikusokkal jó kapcsolatokat kiépítve értek el missziós sikereket.³³ Másfél évszázad alatt sem vált törökké a hódoltság alatt élő magyar etnikum, s ha katasztrofálisak voltak is a királyság déli és középső régióiban a demográfiai veszteségek,³⁴ eleven maradt az iszlám uralom ideiglenességének tudata s az eredeti állapot visszaállíthatóságának reménye.³⁵ Mindehhez egyfelől az újonnan szerveződő mezővárosi protestantizmus, másfelől a római Propaganda Fide által irányított missziós aktivitás lelki vigaszt nyújtott, eszmei támpontokat jelölt ki, ébren tartotta a keresztény identitást, a reménykedést, önvizsgálatra adott ösztönzést.

A Kárpát-medence egyes régióiban különböző arányokban együtt élő katolikusok és protestánsok kultúrája sok ponton érintkezett egymással, s végső soron megtartó erővé vált a konfesszionalizálódás. Egyrészt a vallás abroncsával fogta össze a kisebb közösségeket, másrészt a hitről folytatott s nemegyszer ádáz felekezetközi polémiák szellemi pezsgést hoztak magukkal, s olyan felekezeti közösségtudatot teremtettek, amely alapja lehetett a későbbi nyelvi-etnikai koherenciájú társadalmi szerveződéseknek. Az egymással rivalizáló keresztény közösségek versenyképes válaszokat kívántak adni a krízishelyzet kihívásaira, a katolikus és protestáns lakosságot egyaránt sújtó csapások elviselésének módjaira, kénytelenek voltak erőik legjavát

31 Szakály Ferenc: Egy „világtörténeti curiosum”: magyar adóztatás a török hódoltságban. Valóság 1979/5. sz.; valamint Uő: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.

32 Az erre vonatkozó impozáns méretű forrásanyagot Tóth István György adta közre: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (157–1717)*, I–IV. Roma–Bp. 2002–2005. A missziótörténetnek újabban két monográfikus feldolgozása is van: Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I: 1572–1647. Bp. 2002. (Humanizmus és reformáció 26.); valamint Galla Ferenc posztumusz kötete: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. S. a. r. Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I/2.)

33 Véghseő Tamás: Pálos hithirdetők kapcsolatai Északkelet-Magyarország görög katolikusaiával (1642–1682). *Athanasiana* 12(2000) 65–81.

34 A népesség számának radikális csökkenéséről számos helytörténeti tanulmány készült, ezúttal csak kettőt említünk: Mészáros László: Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén. In: Bács-Kiskun megye múltjából, II. Kecskemét, 1979.; újabb adatgazdag tanulmány: Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. Századok 134(2000) 267–321.

35 Szakály Ferenc: Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. Valóság, 1988/3. sz.; Rácz István: A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen, 1995.

mozgósítani identitásuk és egzisztenciájuk megtartása érdekében. Ebből a nézőpontból a hitújítás áramában létrejövő felekezeti pluralitás társadalom- és kultúraformáló hatását aligha lehet túlbecsülni, nem csekély szerepe volt abban, hogy a Kárpát-medence át tudta vészelni a másfél évszázados iszlám uralmat, s átmentette szellemi energiáit a következő évszázadok számára.

István Bitskey

ATTEMPTS AT REACTING TO A CRISIS: DENOMINATIONS IN THE SHADOW OF ISLAM

This study sketches the most important directions of international research concerning the Reformation and finds that various ways of interpreting the concept have been formed. In the 16th century the need for reforming religious life was strong all throughout Europe, but ideas about how changes should take place were rather diverse in different countries of the continent. The appearance of multiconfessional states was doubtless a valuable outcome of the process and, as a result, it became necessary to accept the existence of confessional pluralism. Rival confessions activated innovative energies in the realms of learning, which evidently enriched intellectual life in Europe.

At the beginning of the 16th century Hungary was in a special position within European Christianity. Bounded in the east by the Greek Orthodox Church and in the south by Islam, mediaeval *Regnum Hungariae* was a border fortress of *Universitas Christiana*. Before the battle of Mohács (1526), armed resistance against Islam was the single important issue but with the Ottoman rule becoming more permanent a new situation arose with the necessity of a cohabitation of different religions, making it imperative that, in the shadow of Christian—Muslim confrontation, options for an acceptable *modus vivendi* should be worked out. The situation was different in Transylvania, where the Old Slavonic and Roman Catholic rites coexisted in relative peace, with no sign of any sharper conflict between them, and patrons were not intent on converting people in the days of the confessional pluralism of the 16th century.

The cultures of Catholics and Protestants living in particular regions of the Carpathian Basin were in contact in many respects and, eventually, in the presence of Islamic conquest, confessionalisation became a safeguarding force. On the one hand, it provided a religious framework for binding together smaller communities and, on the other, the often desperate cross-denominational polemics about faith brought about intellectual effervescence and produced such a sense of community that could serve as a basis for later, ethnically and linguistically coherent, social organisation. The rival Christian communities aimed at giving competitive answers to the challenges of crisis, providing methods of enduring the disasters affecting both Catholic and Protestant people, and were forced to mobilise the best of their resources to protect their identities and existence. From this viewpoint, the social and cultural effects of the denominational plurality arriving in the wake of the Reformation can hardly be overrated: it had no insignificant role in the fact that the Carpathian Basin managed to survive the one and a half centuries of Islamic rule and was able to preserve its intellectual energies for the centuries to come.

Csepregi Zoltán

A reformáció mint nyelvi esemény a Mohács előtti Magyarországon

Módszertani kísérlet

A reformáció nyelve

Az erdélyi reformáció kutatásában úttörő vállalkozásba kezdett Adolf Schullerus (1864–1928), aki egyház-, teológia-, nyelvtörténeti és folklorisztikai szempontokat együttesen alkalmazva előbb egy erdélyi szász szótár összeállításán fáradozott,¹ majd a címében is programszerű *Luthers Sprache in Siebenbürgen* művében tervezte összefoglalni gyűjtőmunkája eredményeit. Az ebben ígért négy monografikus rész harmadika már csak posztumusz jelent meg, míg a negyedik darab befejezetlen maradt.² Schullerus ugyan a 19. század végén divatos vallástörténeti szintézisek szellemében és az akkor ismert forrásbázis ismeretében dolgozott monumentális tanulmányain, így mind általános szemlélete, mind egyes következtetései mára jócskán meghaladták, mégis figyelmet érdemel koncepciójának bátorsága, s a határterületeken is biztosan mozgó ötletes problémaérzékenysége.

A „nyelvi esemény” (*Sprachereignis, language-event*) kulcsszó ennél majdnem fél évszázaddal ifjabb, s már végképp nem a Péter Katalin által is sokat bírált „rankei tézishez” kapcsolódik,³ mely Schullerusra is hatással volt, hanem Gerhard Ebeling híres Luther-előadásaihoz.⁴ Ezek tették 1962/63-ban

1 Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch. 1–2. A–F. Berlin–Leipzig, 1924.

2 *Luthers Sprache in Siebenbürgen*. Forschungen zur siebenbürgischen Geistes- und Sprachgeschichte im Zeitalter der Reformation. 1–2. Hermannstadt, 1923–1928. (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 41[1923–1928], Heft 1–3. 1–688.) 1. Das Mediascher Predigtbuch. 2. Die Augustana in Siebenbürgen. 3. Geschichte des Gottesdienstes in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche. [4. Die Anfänge der neuhochdeutschen Schriftsprache in Siebenbürgen.]

3 Péter Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. Századok 119(1985) 1006–1028. Kötetbeli kiadását lásd *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.) 31–55.

4 Az Ebeling-mű magyar kiadásának (*Gerhard Ebeling: Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*. Bp. 1997.) lektoraként magam is felelős vagyok, hogy a fordításban a kérdéses kulcsszó sajnos „nyelvi jelenség”-ként fordul elő. A hermeneutika területén hasonló értelemben találkozni a magyar „szóesemény” (vö. *Wortgeschehen, word-event*) terminussal is.

ezt az eredetileg Ernst Fuchs-i terminust népszerűvé a történeti teológiában, jöllehet utóbb a kulcsszó használata kiterjedt az egész reformációkutatásra, s függetlenedett Luther személyétől.⁵ Ebeling a nyelvi eseményként való megközelítést dinamikus alternatívaként kínálja a statikusabb dogmatikai vagy felekezeti nézőpontok helyett. „...Luther gondolkodásmódját vizsgálva legyünk nyitottak arra is, hogy Lutherrel mint nyelvi eseménnyel találkozunk, hiszen ő maga sem tett egyebet, mint hogy igyekezett az ígét szóhoz juttatni (*das rechte Zur-Sprache-Bringen des Wortes*)” – szólítja fel hallgatóit/olvasóit a bevezető előadás végén.⁶

A reformációt röviden a következő, elsősorban németországi (de hazai forrásanyagon is ellenőrizhető) tapasztalatok miatt szerencsés nyelvi eseményként vizsgálni:

- a reformátori tetteket (a szerzetesi fogadalom, a cölibátus, a böjt megtörése, épületek, javadalmak elfoglalása, újítás a szertartásokban és az egyházközség szervezetében stb.) rendszerint reformátori igehirdetés előzi meg (szóban vagy írásban);

- a reformáció mint úgynevezett evangéliumi mozgalom kifejleszti a maga zsargonját, egy új egyházi nyelvet, melynek használata identifikációs eszközként is szolgál;

- a reformáció eszméinek terjedése tiszteli a nyelvterületek határait;

- a források közvetítette információink elválaszthatatlanok attól a nyelvi közegtől, melyben fennmaradtak.⁷

A hazai reformáció Mohács előtti történetéből – elsősorban a Bunyitay-féle *Egyháztörténeti emlékek*-re⁸ támaszkodva – két olyan jól ismert eseménysort, illetve szövegcsoporthoz találtam, melyekben tetten érhető az új egyházi nyelv használata: ezek a soproni eretneknéyzomozás (1524) és a bányavárosi felkelés (1525–1526). A sopronival közel egy időben zajló nagyszebeni eretneknéyzomozás egyrészt olyan vádpontokat vizsgált, melyek nem hozhatók egyértelmű kapcsolatba reformátori tanokkal, másrészt a forrásokban olvas-

5 Carter Lindberg: Church Growth and Confessional Integrity. Concordia Theological Quarterly 54(1990) 131–154.

6 G. Ebeling: Luther i. m. 17. A probléma magyar nyelvű irodalmának felsorolása valószínűleg teljessé tehető a következő utalással: David Warren Sabeau: Az egység szent köteléke. A közösség egy tizenhárom éves boszorkány szemében (1683). In: Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Szerk. Vári András. Bp. 1988. 156–191., 185–188.

7 A reformációról mint nyelvi eseményről összefoglalóan: G. Ebeling: Luther i. m.; Bernd Moeller: Deutschland im Zeitalter der Reformation. Göttingen 1977. (Deutsche Geschichte 4.); Uő: Was wurde in der Frühzeit der Reformation in den deutschen Städten gepredigt? ARG 75(1984) 176–193.

8 ETE I.

ható általános megfogalmazások nem alkalmasak arra, hogy „nyelvemlék-ként” értékeljük és értelmezzük őket.⁹

Az említettekén kívül találni ugyan még a vizsgált időszakból két szöveget, melyek a kérdéses nyelvi eseményt dokumentálják, Mária királyné 1523. június 7-én kelt levelét¹⁰ és egy jegyzőkönyvet, mely utólag rögzíti Georg Stoltz hunyadi várnagynak 1526 nyarán tett megbotránkoztató kijelentéseit.¹¹ Ezeket itt terjedelmi okból mellőzöm, mivel atipikus, elszigetelt nyelvi megnyilvánulásoknak tekinthetők, ráadásul korábban már mindkét szöveggel alaposabban foglalkoztam.¹² Természetesen az összes eddig felsorolt „nyelvemlék” latinul, illetve németül maradt fenn, hisz a magyar nyelvhatár átlépése forrásainkban Batizi András és Dévai Mátvás reformatori működéséhez fűzhető.

A ferences hagyománytól a kocsmai antiklerikalizmusig

A soproni eretneknymozásra II. Lajos 1524. október 14-én Budán kelt rendelete (Szegedi?) Gergely (váradi?) ferences szerzetest küldte ki.¹³ Az október 22-én megkezdett vizsgálat első, Kristóf konventuális ferences prédikátor ellen folytatott része a Christophorus Peck soproni plébános által összeírt nyolc vádpontra összpontosított az érintett, illetve összesen 29 tanú meghallgatásával. Gyengítette a vád súlyát, hogy a feljelentő csupán egy állítását (6. pont) tudta fölтанúként tett saját vallomásával alátámasztani, ezt sem Kristóffal, hanem egy korábbi ferences prédikátorral szemben, míg a többi pontot pusztán szóbeszédre alapozta. A jegyzőkönyv tartalmát úgy összegezhethetjük, hogy e pontok alapján sem Kristóf nem ismerte be a tévtanít-

9 ETE I. passim; *Fabritius Károly*: Pemfflinger Márk szász gróf élete. Különös tekintettel a reformáció elterjedésére az erdélyi szászok között. Bp. 1875. (MTA II. Ért. IV. 6.); *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. [1922.] 42–45.; *Karl Reinert*: Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen. Köln/Wien, 1979. (Studia Transylvanica 5.) 8–25.

10 Staatsarchiv Nürnberg, Brandenburger Literalien, 1193. fol. 11.; *Fraknoi Vilmos*: Magyarország a mohácsi vész előtt. Bp. 1884. 119. 1. j. = ETE I. 85–86. (Nr. 86.); magyar fordítások: *Payr Sándor*: Mária, a humanista magyar királyné. Bp. 1905. 9.; *Csepregi Zoltán*: Udvari papok Mária királyné környezetében. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Szerk. Réthelyi Orsolya et alii. Bp. 2005. 45–55., 48.

11 ETE I. 283–288. (Nr. 276–277.)

12 *Csepregi Zoltán*: A reformáció kezdetei Brandenburi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban 1520–1530. Egyháztörténeti Szemle 2(2001) 2. sz. 35–45.; *Uő*: Jámor volt-e Georg der Fromme? Lelkipásztor 78(2003) 291–294.

13 ETE I. 158–159. (Nr. 162.) = *Payr Sándor*: Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez. I. Sopron, 1910. 1–2. (Nr. 1.) = *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. 7. Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig. Sopron, 1929. 113–115. (Nr. 82.) *Vö. Payr Sándor*: A soproni evangélikus egyházközség története. Sopron, 1917. 40–61.; *Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 44–61.

tás vétkét, sem a tanúk nem támasztották érdemben azt alá.¹⁴ A szerzetes az első hat vádat tagadta vagy kimagyarázta, az utolsó kettőt (a városi klérus kevésbé kánoni életvitelének ostromozása) pedig olyan határozottan fenntartotta, hogy II. Lajos november 16-án külön rendeletben intette a soproni papokat ágyasaik elbocsátására.¹⁵ Az eljárásnak ez a végső mérlege egyértelmű a király 1525. január 11-ei leveléből is, mely a ferenceseket alaptalanul bepanaszoló soproni plébánost marasztalja el, s jogosnak ismeri el a kolostor kárterítési igényét jó hírének megcsorbítása miatt.¹⁶ A nyolc vádpont körül kikristályosodó tényállás a mai történész szemével nézve sem olyan tévelygés, amely szembehelyezkedik a korabeli egyházban elfogadott véleményekkel. Ami eltávolodik itt kissé a dogmatikus sodorvonaltól, mint a belső gyónást, a szociális felelősséget, az aszkézist és a papok életvitelét érintő gondolatok, azt még mindig elhelyezhetjük a ferences hagyománynak akár a misztika, akár a spiritualizmus, akár a társadalmi kérdések irányában nyitott területén. Ugyanez áll Kristóf két évvel azelőtt működő ferences prédikátor elődjének kijelentéseire, aki a soproni plébános és Leonhardus Hengst tanú emlékei szerint éppen azokhoz hasonló nézeteket osztott, amilyeneket Szűcs Jenő 1516 és 1520 közötti obszerváns forrásokban talált: az oltár- és templomépítések kritikája, a papok egyenlőségének hirdetése a feloldozási hatalom tekintetében.¹⁷ Házi Jenő lutheránus ízű beszédeknek tartja ezeket a prédikációkat.¹⁸ Mollay Károly egyenesen az *An den christlichen Adel deutscher Nation* című 1520-as Luther-irat – mely a német könyvpiacnak a bibliafordítás mellett a legnagyobb publikációs sikere volt¹⁹ – gondolatait véli felfedezni a Kristóf-vádak egyes pontjaiban.²⁰ A jegyzőkönyvben felsorolt nézetek közül azonban egyedül a szentek segítségül hívásának tagadását

14 ETE I. 159–171. (Nr. 163.) = Payr S.: Emlékek i. m. 2–14. (Nr. 2.) = Házi J.: Sopron története I. 7. i. m. 115–131. (Nr. 83.) A jegyzőkönyv vizsgálatánál módszertanilag Erdélyi Gabriella forráskritikai megállapításait kamatoztattam: „Causa scientiae”. Egy 16. századi tanúvallatási jegyzőkönyv anatómiája. Korall 9(2002) 5–31.; Uő: Egy Bakócz-féle kolostorper története. In: Várak, templomok, isptályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. Analecta Mediaevalia 2. Bp.–Piliscsaba, 2004. 71–96. Az ügy szereplőinek egymás közötti viszonyrendszerére itt nincs hely kitérni, csak arra hívom fel a figyelmet, hogy Kristóffal szemben sokkal kevésbé voltak hajlandók tanúskodni pap kollégái, mint amilyen lelkesen vallottak Moritz Pál belső tanácsos ellen a polgármester, a városbíró és tíz más tanácsag.

15 ETE I. 181–182. (Nr. 170.) = Házi J.: Sopron története I. 7. i. m. 136. (Nr. 89.) regeszta.

16 ETE I. 187. (Nr. 178.) = Házi J.: Sopron története I. 7. i. m. 139. (Nr. 93.) regeszta.

17 ETE I. 161–163. (Nr. 165.) = Payr S.: Emlékek i. m. 4–6. (Nr. 2.) = Házi J.: Sopron története I. 7. 118–120. (Nr. 83.) Vö. Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. ItK 78(1974) 409–435., 425–426.

18 Házi J.: Egyháztörténet i. m. 56.

19 WA 6, (381) 404–469.; Masznyik Endre fordítása: 1905.

20 Az 1., 2., 5., 8. pontok; továbbá a 7. pontot is lutheri tételnek tartja: Mollay Károly: Kereskedők, kalmárok, árosok. Moritz Pál kalmár 1511–1530. Soproni Szemle 45(1991) 1–31., 15–17.

(1522. december 6-ai szentbeszéd) nem tudom elhelyezni a kisebbségi obszerváns tradícióban.

A vizsgálat második része az oltárigazgató Thomas Radingernek egy szerintem egyszerűen polgárpukkasztó kijelentésével kapcsolatban faggatja a tanúkat, hogy ti. Isten lélek, se érzékszervei, se végtagjai nincsenek, így ismereteket sem szerezhetsz, gondot sem viselhet a világról,²¹ míg a vizsgálat harmadik része Paulus Institor (Moritz Pál) soproni polgár megbotránkozttató viselkedését igyekszik feltárni.²² Az utóbbi esetben – jogászi nyelven – megáll a bűjt megszegésének és a lutheri könyvek birtoklásának vádjá, bizonytalan viszont, valóban elhangzottak-e a vádlott szájába adott olyan sztereotip mondatok, mint például a fa- és kőbálványok kicsúfolása. A soproni polgár bírái ugyanígy értékelhették a nyomozás eredményét, mert a vádlott, miután könyveit önként beszolgáltatta, s azokat január 2-án megégették²³ – mint ez II. Lajos 1525. január 28-án kelt leveléből is kitűnik –, csupán a bűjt egy rendbeli megszegéséért szenvedett büntetést.²⁴

Házi Jenő azt hangsúlyozza, hogy Moritz Pál 1522. február 22. és 1527. január 18. között éppen gondnok (templomatya) volt a ferenceseknél (tehát már az inkriminált prédikátor előd idejében is!), továbbá az új tanok terjedésében/terjesztésében általában kiemeli a kánoni előírásokat nyűgnek tartó soproni papság szerepét.²⁵ A soproni tévelygések feltételezhető forrásai között ezek szerint ott lehet az obszervánsok egyházkritikája, a konventuálisok elkényelmesedése, de ott lehetnek tényleges Luther-olvasmányok, valóban reformátori szellemű prédikációk.

Az eddigiektől lényegesen eltérő a helyzet ugyanis a plébánosnak a kihallgatás során a ferences prédikátor ellen szóban felhozott újabb vádpontjával kapcsolatban: ezt érdemben maga Kristóf sem tagadta, s több tanú is alátámasztotta, mint közvetlen fültanú, nevezetesen az eljárás két jegyzője, Thomas Radinger és a városi nótárius Jacob Auer, továbbá Wolfgang Payr pap. Vallomásaikból a következőképpen rekonstruálható Kristóf valamely szent ünnepén tartott szentbeszédének gondolatmenete: a szentek semmit

21 ETE I. 165. (Nr. 163.) = Payr S.: Emlékek i. m. 8. (Nr. 2.) = Házi J.: Sopron története I. 7. 122. (Nr. 83). Vö. Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp. 2004. (Európai Iskola) 64. A Von den guten Werken c. 1520-as Luther-irattal való összefüggést (WA 6, [196] 202–276.; Takács János fordítása: 1937) itt nem sikerült kimutatnom.

22 Moritz Pál később városbíró (1526–1529, megh. 1530): Mollay K.: Kereskedők i. m.; Uő: Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz 1520–1529. Sopron, 1994. (Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg B/1.)

23 Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. II. 5. Különféle számadások és adójegyzékek 1489-től 1530-ig. Sopron, 1938. 431. (Nr. 27.)

24 ETE I. 188–189. (Nr. 180.) = Payr S.: Emlékek i. m. 16. (Nr. 4.) = Házi J.: Sopron története I. 7. 140. (Nr. 94.)

25 Házi J.: Egyháztörténet i. m. 57. Moritz Pál ferences templomatya számadáskönyve kiadva: Házi J.: Sopron története. II. 5. i. m. 367–382. (Nr. 26.)

sem saját érdemükből érdemelték ki, akik ezt állítják, azok főbenjáró hazugságot mondanak, hanem a szentek „hit által győztek le országokat” (Hebr 11, 33). Természetesnek vehetjük, hogy a plébános és az altariszt teológiailag pontosabban (*nihil meruerunt coram Deo*) adja vissza azt, ami a laikus írnok szájában leegyszerűsítve ennyi: a szentek mennybe jutása (*celum non meruissent*). Az is várható, hogy Kristóf így magyarázza és mentegeti önmaga szavait: „hanem Krisztus szenvedésének érdeméből”. Meglepő viszont és ezért komolyan hitelt kell ennek a részletnek adnunk, hogy éppen az egyetlen világi,²⁶ Auer vallomása őrizte meg a másik hivatkozott bibliai helyet: „nem önmagunktól vagyunk alkalmasak” (II Cor 3, 5).²⁷ Ez az érvelés már a rendszer, a középkori érdemteológia kereteit szétfeszítő reformatori prédikációként értelmezhető.

Berndt Hamm gradualizmusnak nevezi azt a késő középkori felfogást, melyet alapjaiban rendített meg a reformáció háromszoros „*sola*”-ja, valamint a „krisztusira” és az „evangéliumira” való koncentráció, ez utóbbiakat foglalja össze a népszerű *christlich und evangelisch* lözung. A graduális világképben a bűnös ember fokozatosan, több lépcsőben lesz igazzá és nyeri el az üdvösséget, kezdve a földi időben s befejezve a mennyi örökkévalóságban, jócselekedetek és az egyházban kiszolgáltatott kegyelmi eszközök révén, keresztül a tisztítótűzön, végül pedig az utolsó ítélet aktusában. Ezt a lépcsőzetességet tükrözi az evilági egyháznak és a szentek galériájának hierarchikus szerkezete, a bűnök különböző besorolása és a vezeklési formák rangsora, a szerzetesi fogadalmak és az egyházi rendek fokozatai. A reformatori tanítás nem egyes dogmáknak az elutasítása vagy a mindennapos visszaéléseknek a kritikája, hanem kategorikus tagadása a graduális rendszernek magának, amennyiben az emberi közreműködés hiábavalóságát, a feltétel nélküli megigazulást hirdeti, kárhóztatja a jócselekedetek, a vezeklés, a kegyességi formák, fogadalmak érdemszerző, elégtétel jellegét. Az addig kifejezetten pluralista világot egyetlen erőter mentén rendező át, egyszerűsíti le, egyetlen papi–polgári rendbe sorol püspököket, szerzeteseket, világiakat (hagyományosan: egyetemes papság, Bernd Moellernél: *neues Mönchtum*, Berndt Hammnál a folytonosságot hangsúlyozó modellben: *normative Zentrierung*). Az „evangéliumi” tanítás kétségbe vonta a hagyományos játékszabályok létjogosultságát, s helyette a régivel egyetlen ponton sem összeegyeztethető új rendszert kínált, ez fogalmazódott meg a közismert éles

26 Házi Jenő a plébánoson és a két jegyzőn, Radinger altarisztán és Auer városi írnokon kívüli 26 tanút kivétel nélkül papi személyként azonosítja: *Házi J.: Egyháztörténet* i. m. 49. Fontos körülmény, hogy Auer a művelt, tájékozott Moritz Pál sógora és üzleti partnere volt! *Mollay K.: Geschäftsbuch* i. m. 26.

27 ETE I. 162., 164. (Nr. 163.) = *Payr S.: Emlékek* i. m. 5–7. (Nr. 2.) = *Házi J.: Sopron története* I. 7. i. m. 119., 121. (Nr. 83.)

alternatívákban, mint például nem érdemből, hanem kegyelemből; kötöttség helyett szabadság; emberi találmányok helyett a Szentírás szava, vagy éppen Lucas Cranach híres antitetikus fametszetsorozatában: *Passional Christi und Antichristi* (1521).²⁸

A soproni vizsgálat mindhárom része tartalmaz egy-egy olyan elemet, amely fényt derít a formálódó új egyházi nyelv eredetére, műhelyeire, diszkurziós terére. Az első részben olvasni, hogy „mikor összejönnek a kocsmába, egy, aki érti, olvassa [*a lutheri könyveket*], a többiek hallgatják, tízen, húszan, ahányan vannak, és annyi gyalázattal illetik őszentségét, a bíborosokat és másokat, hogy szörnyű hallgatni. Aztán minket [*soproni papokat*] szidnak a laikusok.” A Radinger-ügy nyomozásában ugyanerre a társadalmi és kommunikációs közegre vonatkozik egy bevezető félmondat: „ívás közben beszélgettek a papokról, hogy az a hír járja: meg kéne házasodniuk”. Paulus Institor szavai pontosan fogalmazzák meg a hazai reformátori nyelv kettős eredetét: nézeteit mind a németektől vette (*ex dominis germanis*), mind saját tapasztalataiból szűrte le²⁹ – ahogy az imént idézett kocsmajelenetben is egymásra válaszolnak a felolvasott lutheri szövegek és a helyi történetek.

Eszmék metszéspontjában

Ha úgy tetszik, az egyházi nyelvújítás első hazai felbukkanásaként értékelhetjük Bartholomeus Francfordinus Pannonius selmeci jegyzőnek³⁰ Georg Eysker körmöci jegyzőhöz intézett 1522. május 19-én kelt levelét, melyben „Babilonból”, azaz Rómából hazatérve az akkor már reformátori meggyőződésű Conrad Cordatust (1480–1546) mint *Cunradum nostrum* üdvözli, és Luther állítólagos nürnbergi idézését a következő szavakkal kommentálja: „A császár birodalmi gyűlést tart Nürnbergben, meg van oda idézve a mi

28 Bernd Moeller: Die Rezeption Luthers in der frühen Reformation. Luther Jahrbuch 57(1990) 57–71., 68–70. Kötetbeli kiadását lásd B. Hamm–B. Moeller–D. Wendebourg: Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput Über Einheit und Vielfalt der Reformation. Göttingen, 1995. 9–29., 25–27.; Uő: Die frühe Reformation in Deutschland als neues Mönchtum. In: Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996. Hg. von B. Moeller. Gütersloh, 1998. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 199.) 76–91.; Berndt Hamm: Von der spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation: der Prozeß normativer Zentrierung von Religion und Gesellschaft in Deutschland. ARG 84(1993) 7–82.; Uő: Einheit und Vielfalt der Reformation – oder: was die Reformation zur Reformation machte. In: B. Hamm–B. Moeller–D. Wendebourg: Reformationstheorien i. m. 57–127., 69–73.

29 Idézetek: ETE I. 161., 166., 170–171. (Nr. 163.) = Payr S.: Emlékek i. m. 4., 8., 13. (Nr. 2.) = Házi J.: Sopron története I. 7. i. m. 118., 123. (Nr. 83.) – Az utolsó idézet a Házi kiadásához alapul vett kéziratban nem szerepel.

30 Gustav Hammann: Bartholomeus Francfordinus Pannonius – Simon Grynäus in Ungarn. Zeitschrift für Ostforschung 14(1965) 228–242.

Lutherünk, akit az Úr Jézus áldjon meg, akinek legállhatatosabb hirdetője.”³¹ Maga a levél a humanista korrespondencia tipikus darabja, a humanista mozgalom információs hálózatának sejtje, mind az értesülés ellenőrizhetetlensége, mind a hír továbbadásának igyekezete rendkívül jellegzetes benne. Frankfurti Bertalan levele ugyanakkor hű dokumentuma annak a kornak, melyben a kortársak még egységben látták a humanista és az evangéliumi mozgalmat,³² és Luther fellépése után az *Epistolae clarorum virorum*-éhoz hasonló tündöklési lehetőségben reménykedtek, de a szöveg mégis inkább a hazai humanizmus, mint a hazai reformáció nyelvi eseményéről tanúskodik. Ahogy a besztercebányai Georgius Baumheckel wittenbergi beiratkozása (1522 nyarán) sem a reformáció bányavárosi recepcióját, csupán a *Lutterus noster* iránt ott is megnövekedett általános érdeklődést igazolja.

Komoly fejtörést okoznak a levél kezdő szavai: *Reversus ex Babilone*... Nem mintha kétség merülne föl, hogy itt Rómát kell értenünk,³³ a levélben közölt külföldi, főleg itáliai hírek ezt egyértelművé teszik azok számára is, akik amúgy nem tekintik kézenfekvőnek a későbbi vallásháborúk korában mindennapos Róma–Bábel azonosítást. Gustav Hammann nyilvánvaló utalást fedez itt fel Luther 1520-ban megjelent és a művelt körökben villámgyorsan ismertté vált *De captivitate Babylonica* című művére,³⁴ és állítását további adatokkal is alátámaszthatjuk: 1519 februárjában Luther két levelében is *explicite* azonosítja Rómát Babilonnal, s egy esetben egyenesen a Jelenések könyvének fenevadjával (ApCsel 17, 1–6);³⁵ két évvel később, a wormszi birodalmi gyűlés előtt pedig Babilont már a pápaság félreérthetetlen metaforájaként alkalmazza.³⁶ Tegyük hozzá: meglepően szórványosak ezek az adatok, a pápának a babiloni paráznaként való aprólékos bemutatásáig még hosszú éveket kell várni! V. Kovács Sándor ellenben egy Brodarics István-levéltől megerősítve Petrarca-utalásnak értelmezi e szavakat. A 114. szonett kezdősorának (*De l'empia Babilonia, ond'è fuggita...*) lehet parafrázisa. Hogy Petrar-

31 ETE I. 57–58. (Nr. 56.) Magyarul: Magyar humanisták levelei. 15–16. század. Szerk. V. Kovács Sándor. Bp. 1971. 477–478. (Nr. 247.) A Cordatusra vonatkozó rész a MOL DF 249 874 alapján javítva: „Salutabis meo nomine (si apud vos est, nam ex fama quotidie huc ad nos expectatur) Cunradum nostrum, ad quem litteras meas dedissem, ni eum expectarem, is tamen, si aderit, sit novorum presencium te indice particeps.”

32 Csepregi Z.: Mária i. m. 45.

33 Vö. Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. 258.

34 G. Hammann: Bartholomeus Francfordinus i. m. 233–234. A mű: WA 6, (484) 497–573.; Masznyik Endre fordítása: 1905.

35 WA.B 1, 344, 351. (Nr. 152., 156.)

36 WA.B 2, 264. (Nr. 376.): „Huttenus et multi alii fortiter scribunt pro me et parantur indies cantica, quae Babylonem istam parum delectabunt.” Johannes Staupitznak: Wittenberg, 1521. február 9.

37 Magyar humanisták levelei i. m. 478., 595. Vö: Trencsényi–Waldapfel Imre: Petrarca szonettje Brodarics levelében. ItK 61(1957) 227–229.

ca itt eredetileg Avignonról írt, az mellékes, Brodarics kontextusa nyilvánvalóvá teszi, hogy a 16. századi olvasó már Rómára gondolt.³⁷ Nehezíti a tisztánlátást, hogy az összes felsorolt helyen a babiloni fogság és az apokaliptikus Bábel fogalma keveredik, Petrarcanál ráadásul a pápaság hetvenéves babiloni (avignoni) fogságára is értelmezve. A másik oldalon pedig le kell szögeznünk: a kérdéses időszakban a humanista nyelvhasználat és a lutheri metafora alkalmazása pontosan egybeesett. A *De captivitate Babylonica* egyenesen a humanista köröknek címzett írás, s az említett három Luther-idézet is éppen a reformátor humanista korrespondenciájából való. Mindezek fényében nem tekinthetjük Frankfurti Bertalan levelét a hazai Luther-recepció egyértelmű bizonyítékának (ahogy a Petrarca-recepcióénak sem!), jöllehet figyelemre méltó, hogy a selmeci jegyző a humanista mozgalomban ekkor még egyáltalán nem elkoptatott Babilon-metaforával indítja 1522-ben kelt levelét.

Felkelés – mozgalom – közösség

A Conrad Cordatus 1522 után sújtó viszontagságokat most figyelmen kívül hagyva³⁸ ugorjunk az 1525-ös évhez, amikor a pénzrontás, a viharos rákosi, majd hatvani országgyűlés, a kincstartó menesztése, az alkincstartó bebörtönzése, majd kiszabadulása és a Fugger-vállalat kisajátítása árnyékában a bányavárosokban feszültté vált a helyzet.³⁹

1525-ben Cordatus visszatért Wittenbergből, s újra Körmöcbányán tűnt fel, most egykori budai kollégájával, Johannes Kreslinggel (1490 k.–1549) együtt.⁴⁰ A források még mindig budai illetőségük szerint említik őket, tehát a bányavárosokban valószínűleg nem állandó alkalmazásuk volt, hanem vendégprédikátorok voltak. Kresling a budai Szent György (kápolna) plébánosaként szerepel, míg Cordatus – Guidoto velencei követ május 29-ei jelentésében – a Boldogasszony-templom papja.⁴¹ Mivel későbbi értesülések szerint ők nem vándorprédikátorok, hanem szabályosan meghívott hitszónokok

38 Csepregi Zoltán: Udvari lelkész az esztergomi börtönben? Conrad Cordatus (1480–1546) tevékenysége Magyarországon. *Limes* 14(20013) 3. sz. melléklet 65–72.

39 Heckenast Gusztáv: A besztercebányai bányászfelkelés (1525–26). *Századok* 86(1952) 364–396.; Günther Probst: Die sozialen Ursachen des ungarischen Bergarbeiteraufstandes von 1525/26. *Zeitschrift für Ostforschung* 10(1961) 401–432.; Peter Ratkoš: Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525–1526. Bratislava 1963. A régi irodalmat lásd ugyanitt.

40 Gustav Hammann: Johannes Kresling. *Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte* 44(1965) 7–12.

41 ETE I. 203–204. (Nr. 196.); vö. Szalkay László május 21-ei levelét uo. 202–203. (Nr. 195.) = Peter Ratkoš: Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525–1526). Bratislava, 1957. 29–30. (Nr. 2.): „Conradum presbiterum et Johannem Cryslyngh plebanum sancti Georgij Budensis.”

voltak Körmöcbányán,⁴² érdemes tisztázni, pontosan milyen minőségben szolgáltak itt. Több adatunk is van rá, hogy az 1520-as években Beszterce-, Selmec- és Körmöcbányán a városi tanács alkalmazott a saját költségén rövidebb-hosszabb időre vendégprédikátorokat. Ennek a gyakorlatnak a háttérében az egyházi reformokra hajló tanácsosok és az ezeket fékező plébánosok ellentéte állt. Ahol nem sikerült a meglévő papi állásokat „evangéliumi” szellemű igehirdetőkkel betölteni, ott a város gondoskodott új alkalmazásokról.⁴³

Az egyházi bevételeket és kiadásokat rögzítő besztercebányai számadáskönyv 1525/26-os bejegyzései egy prédikátor ellátását számolják el 1525. március 29-től 1526. január 3-ig és két prédikátorét 1526. január 4-től március 28-ig.⁴⁴ Ha jól értelmezem e számadáskönyv adatait, akkor 1525 tavaszától az év végéig egy név szerint nem azonosítható prédikátort tartott el Besztercebánya, majd 1526 első hónapjaiban a sziléziai Simon Bernhard, illetve káplánja látta el ezt a szolgálatot. A besztercebányai városi számadáskönyv legalábbis 1526 tavaszán megemlékezik egy Simon és egy Gyula (Gilg) nevű prédikátorról, illetve a prédikátor káplánjáról.⁴⁵ Selmec- és Körmöcbánya más-más konstrukcióban oldotta meg az igehirdetés kérdését. Selmecre alkalmi hitszónokokat hoztak, míg Körmöc – már évek óta – állandó prédikatori állást tartott fenn.⁴⁶ Mind Frankfurti Bertalan idézett levele, mind a besztercebányaiaknak az esztergomi érsekhez intézett 1525 végi folyamodványa arra utal, hogy Cordatus és Kresling ezen utóbbi állandó javadalmat is igénybe véve körmöcbányai székhellyel fejthették ki igehirdetői tevékenységüket a Garam mentén.

Cordatust és Kreslinget a besztercebányai plébános, Szebeni Miklós jelentette föl személyesen 1525 húsvétján Szalkay László esztergomi érseknél. A kancellári tisztelet is betöltő prelátusnak jól jött, hogy ezzel az eretneknyomozással visszaállíthatja a köznemesi párt szemében megingott tekintélyét. Vádként csak a lutheri prédikáció és Kresling házassága merült föl,⁴⁷ tehát ekkor még senki nem varrta az ugyanekkor kitört bányászfölkelést a prédikátorok nyakába (ezt csak Werbőczy István nádor teszi meg egy évvel ké-

42 A besztercebányaiak levele Szalkay Lászlóhoz 1525. december 29.: „qui olim verbi Dei ministri fuerunt apud illos [Körmöcbányán!]” (ETE I. 227–228. Nr. 220. = P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 101–102. Nr. 54). Schaidler Pál levele Várdai Pálhoz, 1532 decembere: ETE II. 216–224. (Nr. 189.); magyarul: Magyar humanisták levelei i. m. 543–551. (Nr. 262.)

43 *Gustav Hammann*: Mag. Nicolaus von Sabinov. Ein Beitrag über den Humanismus und die frühe Reformation in der Slowakei. Zeitschrift für Ostforschung 16(1967) 25–44., 38–39.

44 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 417–418.

45 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 333–334.

46 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 344–356., 379–380.

47 ETE I. 204. (Nr. 196.): „per auersi maridato”. Vö. Campeggio legátus június 18-ai jelentése: ETE I. 207. (Nr. 200.) = *Relationes oratorum pontificiorum 1524–1526*. Budapestini, 1884. (Monumenta Vaticana Hungariae II/1.) 224.

sőbb⁴⁸). Formális eljárást soha nem indítottak Cordatusék ellen, és eleinte kíméletesen is bántak velük.⁴⁹ Szalkay primásnak valószínűleg már nem volt szüksége a kirakatperre, s talán a bányavárosok decemberi együttes közbenjárása sem volt hatástalan.⁵⁰

A név szerint nem ismert (vagy „Gilg”-ként azonosítható?) besztercebányai prédikátorra vonatkozó adatok azért fontosak, mert 1525. szeptember 21–22-én ebben a városban kelt három egy kéztől származó levél, melyek megfogalmazását Heckenast Gusztáv joggal tulajdonította egy lutheri szellemű prédikátornak.⁵¹ A levelek egységesen az apostoli üdvözléssel (Rom 1, 7 par) kezdődnek, s egyikük, melyet a besztercebányai munkások a hodrusbányaiaknak küldtek, többek között a következő sorokat tartalmazza: „Kérünk azon kívül benneteket mint kedves testvéreinket, hogy úgy járjatok el ügyekben, hogy az keresztény és evangéliumi legyen... Kérünk továbbá mint testvéreinket, hogy ne alkalmazzatok erőszakot Isten, a király és az isteni rendelkezések ellen.”⁵²

Látható, hogy a bányászfelkeléssel egy időben, Cordatus és Kresling fogása idején (valószínűleg az ő korábbi működésük gyümölcseként is) jelen volt Besztercebányán az evangéliumi mozgalom. A „cristes und ewangeliß” szavak itt is ismertetőjelként kísérik ugyanis végig a mozgalom terjedését, s a társadalmi rend tiszteletben tartására felhívó rövid mondat pedig nem egyszerűen a közismert páli gondolat (Rom 13, 1) parafrázisa, hanem pontosan megfelel az idevágó wittenbergi tanításnak, melynek részletes kifejtését a *Von weltlicher Oberkeit* című 1523-as Luther-iratban találjuk.⁵³ Világosan látjuk ezt a címzett oldalán Hodrusbányán, ahol Jacob Zanacker káplán két nappal később jóval árnyaltabban fogalmazza meg ugyanezeket a gondolatokat, nem riadva vissza a világi kormányzat intésétől sem.⁵⁴ Hogy a bánya-

48 1526. április 13-án. ETE I. 253. (Nr. 245.) = *P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 155. (Nr. 86.): „populum... Lutherana eciam heresi per preallegatos concionatores imbutum ac depravatum.”

49 Schneyder Dénes írja Budáról Körmöcre 1525. augusztus 19. (*P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 71. Nr. 32.): „Dy prediger sitzn noch, aber nit hartt. Ir sach ist verschoben, byß der pyschpeck reverendissimus von Gron perschändlich hinauff (kan Gron) kumbt.”

50 Lásd 41. j.

51 Heckenast G.: Bányászfelkelés i. m. 379. A kezét nem sikerült azonosítanom.

52 „Yber daß pitten wyr euch als unßeren lieben bruederr, ir wolt alßo handeln in eueren handell, daß do cristes unnd ewangeliß werde... Yber daß seyt gepeten, alß unßerr bruder, ir wolt gewalt nit prauchen wider gott unnd den kunig, auch vyder dy gottliche ornuge [!].” *P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 89–90. (Nr. 43.) A másik két levél: uo. 88., 90–91. (Nr. 42., 44.) A kézírásra lásd MOL DF 235 583., 235 584., 267 069., 286 902.

53 WA 11, (229) 245–281.; Mayer Endre fordítása: 1906.

54 *P. Ratkoš*: Dokumenty i. m. 93–95. (Nr. 47). *Ratkoš* itt – tévesen – Müntzer, Zwingli és Fischer András hatását véli felfedezni: *Povstanie* i. m. 148–155. A hodrusi Benedikt Lang levele is idesorolható: uo. 108. (Nr. 60.)

városokban ugyanúgy megtalálható volt a német reformáció könyvtermése, mint Sopronban vagy Szebenben, arról egy 1524-es adat tanúskodik.⁵⁵

Nehéz eldönteni, nyelvemléknek tekinthető-e a beszercebányai munkások már említett december 29-ei levele, melyben a majdan nagy karriert befutó *verbi Dei ministri* terminus (VDM) fordul elő.⁵⁶ Gustav Hammann ezt nem eszmei tartalmat közvetítő, hanem technikai kifejezésként érti a város által alkalmazott prédikátorra,⁵⁷ s valószínűleg igaza van. Breznyik János 1521-ből idéz Selmecbányáról egy *slavicus verbi Dei minister*-t, s 1515-ös hasonló adatról is tud.⁵⁸ Hozzá kell tenni viszont, hogy Simon Bernhard korábbi beszercebányai vendégprédikátor már az evangéliumi mozgalom szóhasználatában ír 1526 májusában ugyancsak az apostoli üdvözléssel indított levelében a selmecieknek, hogy oda megy: „ahol Isten ígését szívesen hallgatják és hagyják szabadon hirdetni”.⁵⁹

Az új egyházi nyelv nyomainak keresgélésétől látszólag távol esik a beszercebányai Krisztus Teste-testvérületnek és a szomszédos bányavárosok ehhez hasonló szervezeteinek (a körmöci Krisztus Teste-, valamint a selmeci és a hodrusi Szűz Mária-testvérületeknek) a kérdése. Kubinyi András joggal állapítja meg, hogy az ilyen intézményeknél nehéz elhatárolni a vallási és a világi, a kegyességi és az érdekvédelmi funkciót.⁶⁰ A probléma röviden úgy foglалható össze, hogy a felkelés napjaiban a bányamunkások elvitték céhládáikat azok hagyományos őrzési helyéről (az egyes kápolnákból), és nem teljesítették belőlük a szokott egyházi célú kifizetéseket, hanem a testvérület pénzét „saját” céljaira fordították. A felkelés végeztével a ládákat vissza kellett szállítaniuk, s a pénz kezelésében korlátozták őket. Ezen események első értelmezését a felkelőkkel szemben álló oldalon, Werbőczy nádor ítéletlevelében és a helyi hatóságok nyomozati irataiban találjuk: a bányászok tette itt lopásnak, szentségtörésnek minősül.⁶¹ Nem zárható ki egy olyan

55 P. Ratkoš: Povstanie i. m. 165. 5. j.

56 Lásd 41. j.

57 G. Hammann: Nicolaus von Sabinov i. m. 39. 72. j.

58 Breznyik János: A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. I. Selmecbánya, 1883. 39.

59 „...wo man gottes wort gern horet undt frey lest predigen”. P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 174–175. (Nr. 98.)

60 Kubinyi András: Vallásos társulatok a késő középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 10(1998) 1–2. sz. 123–134., 125–127. Kötetbeli kiadását lásd *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (METEM Könyvek 22.) 341–352., 343–345.

61 ETE I. 251–256. (Nr. 245.); P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 77. (Nr. 35.): „Decimo: Propterea ipsi sectores et fraternitas deliberarunt interim, quod ipse Thobias et Swoger Hans vitrici essent, neque obulum neque denarium ad ecclesiam dare vellent, in quo ecclesia magno patitur defectu. Similimodo plebanus, ex quo se sic non exhibent cum offertoriis et aliis rebus uti prius et dedecus ac scandalum est, quod propter duas personas divinum servicium impediri debet.” Lásd még *uo*. 119–133., 156–157., 196. (Nr. 72., 86., 119.)

magyarázat sem, hogy az oltáriszentség hagyományos tiszteletének visszaszorulása és új közösségi kegyességi formák térnyerése is hatással volt az említett eseményekre.

A testvérületek sajátosan középkori világa és a régi egyházi szókincs azonban új elemekkel is bővült: megjelent a városok fölötti szervezet, a felsorolt testvérületek együttműködése, az „egység” (*anikait*),⁶² a véd- és dacszövetség „testestül-lelkestül” (*mit leib, guett unnd leben*).⁶³ A céhkasszák egyesítéséig ugyan nem jutott el a kölcsönös segélynyújtás, ez nem is lett volna praktikus, de a céhhatárok átlépésének mégis van külső jele: egymás megszólításában. A „testvér” (*Bruder*) titulus ezentúl nemcsak a saját, hanem a szövetséges testvérület tagjainak is kijárt,⁶⁴ és további identifikációs eszköz lesz az apostoli üdvözet és variánsai.⁶⁵

A bányavárosi események utójátékaként idekívánczozik két reformátor egyéni sorsa: Bernhardé és Kreslingé. A troppai Simon Bernhard hosszas tárgyalások és több hónapi vendégeskedés után sem fogadta el végül a neki felajánlott besztercebányai prédikaturát, sem a selmeci plébániát (a bizonytalan helyzettől és a hatóságoktól, főleg a besztercei plébánostól, illetve az esztergomi érsektől való félelmében), hanem visszatért előbb Teschenbe, majd Brieg városának szuperintendenseként halt meg 1534-ben.⁶⁶

Johannes Kresling 1526 februárjában szabadult 38 hetes esztergomi fogságából, s feltehetően a bányavárosokban kapott erőre, mielőtt megkezdte volna szolgálatát a boroszlói Szt. Borbála-templomban.⁶⁷ 1526 nyarán ugyanis a számadáskönyvek szerint a város költségére kap bort egy alkalommal Selmecebányán, s két alkalommal Besztercebányán egy bizonyos *pfarrer von Ofen*, aki más ötlet híján vele azonosítható.⁶⁸ Az azonosítást alátámasztja az a tény is, hogy Kresling miután több sziléziai városban, majd Korponán működött, 1541-től haláláig Selmecebánya német papja lett.⁶⁹

62 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 94. (Nr. 47.)

63 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 92. (Nr. 45.)

64 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 88–91., 102., 140–143. (Nr. 42–44., 54., 78–80.)

65 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 88–90., 93., 108. (Nr. 42–44., 47., 60.) Például: „Fryd undt anige libe in Christo Iesu zuvoran.” „Fryd yn Chrysto Jesu bevor.”

66 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 103., 174–175. (Nr. 55., 98.); G. Hammann: Nicolaus von Sabinov i. m. 35–38.; Colmar Grünhagen: Urkunden der Stadt Brieg (bis zum Jahre 1550). Breslau, 1870. (Codex diplomaticus Silesiae 9.) Nr. 1345., 1410.

67 G. Hammann: Kresling i. m. 9.

68 P. Ratkoš: Dokumenty i. m. 336., 386. Más adatok szerint Kresling ugyanekkor körmöci prédikátor is volt.

69 Breznyik J.: Selmecebánya i. m. 65., 80–82.

A hitvédők nyelvéről

A reformátori tanítást elutasító oldal nyelve a vizsgált időszakban jóval több adattal dokumentálható, egyben jóval több sztereotípiát is alkalmaz, mint az eddig bemutatott források, ezért tárgyalásáról itt lemondok. Reformációesszéjében viszont Péter Katalin felhívta a figyelmet egy megfigyelésre, mely megéri a tüzetesebb vizsgálatot. 1514-ben Bakócz Tamás konkoly-nak (*zizania*) bélyegezte a keresztesek eszméit, ez a minősítés viszont hiányzik a Luther-ellenes szövegekből, melyek – egyéb megbélyegző főnevek használata mellett – szívesebben éltek a „szakadárok” „szekta”, „eretnekség” terminusokkal.⁷⁰ A különbség a fogalmakban nyilvánvaló: a schizmatikus, a szektárius, a heretikus elszakad, leválik Krisztus testéről, kívül reked az anyaszentegyházon, külső ellenségnek minősül, mint a kor és a régió par excellence eretnekei, a husziták. Ezzel szemben a konkoly gyomnövény, a gabona közé vegyül, úgy hogy már a jézusi példázat is lebeszél az irtásáról: „amíg a konkolyt szednétek, kiszaggatnátok vele együtt a búzát is” (Mt 13, 29). A konkolyt hintő tévtanítók ezért a földi időben nem különíthetők el az egyház igazi fiaitól, belül bomlasztanak. Ebből egyértelmű, hogy míg Bakócz prímás a tévelygő keresztes prédikátorokat belül tudta a maga egyházán, addig X. Leó átokbullájának hazai kihirdetése óta (1521) a lutheri eretnekek a huszitákhoz hasonlóan nem tartoztak az egyház testéhez.

Egy esetben ugyan találkozni a konkollyal is a hazai reformáció összefüggésében, de ez a lelet is a fenti értelmezést támasztja alá: Kassa városa mentegeti megvádolt prédikátorát az egri vikárius előtt 1526 tavaszán hangsúlyozván, hogy az nem hallgat a tévtanítókra.⁷¹ A hagyományos nyelvben enyhébb jelentésű *zizania* emlegetése itt feltehetőleg azt a célt szolgálta, hogy a levél fogalmazója kikerülje a kifogásolt téveszmék nyílt, tételes és egyértelmű elítélését.

Hogy az ellenlábások 1519 óta közös nevezőre hozták a cseh huszitákat és a szász lutheránusokat, annak nyilvánvaló politikai okai voltak, s az átokbulla közzététele után ezt már különösebben indokolniuk sem kellett. Mégis van valami mélyebb magyarázata annak a furcsa jelenségnek, ahogy a korai reformáció tanításának „reménytelen zűrzavara”⁷² a bírálók szemében annyira egységes rendszert képez, hogy egyetlen személyhez kötik, egyetlen jelzővel tudják le: „lutheránus”. A hitvédők tábor, melynek ítélete Dorot-

70 Péter K.: Kényszer vagy választás? i. m. 48., 62.

71 ETE I. 245. (Nr. 240.)

72 Péter Katalin: Die Reformation in Ungarn. In: European Intellectual Trends and Hungary. Ed. F. Glatz. Bp. 1990. (Etudes Historiques Hongroises 4.) 39–52., 40. Magyar nyelven lásd Uő: A reformáció Magyarországon. In: Uő: Papok és nemesek i. m. 15–30., 17. Az eredetiben „ein heillosen Durcheinander”.

hea Wendebourg tézise szerint a reformációt reformációvá tette,⁷³ tisztában volt vele, hogy az „új hit” alapjaiban tagadja a rendszert, még ha a tanítás egyes elemeiben nincs is sok újdonság. Az a kategorikus igénye viszont, hogy megkülönböztesse a dolgokat: az isteni és az emberi jogot, a törvényt és az evangéliumot, a hitet és a szeretetet, Krisztus országát és a világ birodalmát stb., veszélyesebbé teszi minden spiritualista vagy humanista egyházkritikánál.

Zoltán Csepregi

THE REFORMATION AS A LINGUISTIC EVENT IN HUNGARY BEFORE THE
BATTLE OF MOHÁCS (1526)

(A methodological experiment)

The expression “linguistic event” (*Sprachereignis*) was a key term in Gerhard Ebeling’s famous Luther lectures. These lectures in 1962–63 made the term, originating from Ernst Fuchs, popular in historical theology, although later its use spread over the whole of the Reformation research and became independent of Luther’s person. Ebeling offers this approach of a linguistic event as an alternative to the more static dogmatic or confessional viewpoints.

In the pre-Mohács history of Hungarian Reformation I have found two well-known chains of events and groups of texts in which the use of the new ecclesiastical language is evidenced: a heretic examination in Sopron (1524) and the uprising of the mining towns in Upper Hungary (1525–26). Naturally, all the “linguistic evidence” is in Latin and in German, since the appearance of the Hungarian language in our sources is linked to the reforming activities of András Batizi and Mátyás Dévai.

In October 1524, Kristóf, a Franciscan friar, delivered a homily in Sopron on some holy occasion, the train of thought of which can be reconstructed from the witness statements recorded in the following way: The saints deserved nothing by their own merits and those who declare this tell a capital lie; but the saints “through faith subdued kingdoms” (Hebr 11: 33). Surprisingly, the other Biblical reference has been preserved by the statement of the only secular witness, and therefore this excerpt is to be taken seriously: “Not that we are sufficient of ourselves” (2 Cor 3: 5). This argumentation can be interpreted as a reformed preacher’s sermon wedging apart the whole system of the medieval theology of merit.

The influence of the evangelical movement can be detected in the events of the following year’s uprising of miners. The spreading of the movement is characterised throughout by the attributes “Christian and Evangelical” and the brief remarks calling on to respect social order coincide precisely with the corresponding Wittenberg doctrine, a detailed exposition of which is to be found in Luther’s *Von weltlicher*

73 Dorothea Wendebourg: Die Einheit der Reformation als historisches Problem. In: B. Hamm–B. Moeller–D. Wendebourg: Reformationstheorien i. m. 31–51., 34–35.

Oberkeit of 1523. The characteristically medieval world of fraternities and the old ecclesiastical vocabulary was moreover expanded by new elements. A new, supra-municipal organisation had appeared: the cooperation of local fraternities, the "union", the offensive and defensive alliance. The crossing of the boundaries between guilds was signalled by the greetings: from that time on, the address "brother" was due not only to members of one's own but to those of allied fraternities as well, and the use of the apostolic salutation became one further means of identification.

The apologist camp was aware that the "new faith" refuted the very basis of the system, even if individual elements of the doctrine included little novelty. However, the categorical claim of the Reformation to distinguish things: divine and human rights, law and the Evangel, faith and love, the kingdom of Christ and the realm of the world etc., made it more dangerous than any spiritualistic or humanistic criticism of the church.

Őze Sándor

Az apokaliptika mint legitimációs eszköz Magyarországon a reformáció idején

Elöljáróban

A reformáció alapeszméje egyfajta visszatérési szándék volt a kereszténység első századainak vallásosságához. Purizmusa 1517-től a század végéig a felekezetek különböző hullámainál ezt célozta meg. Bár ezek a felekezetek egységes, egymástól elhatárolt rendszeres teológiát csak a 16. század végére alakítottak ki, egyházszervezetük és vallási szokásaik, a Heinz Schilling által elindított német kutatás mai eredményei szerint csak a 18–19. századra épültek ki.¹

Maga Luther is inkább egy visszatérési, mint reformtörekvést hirdetett. A modern német nemzet megalakulásának igénye a kora újkorban találkozott a középkori császárság Róma-ellenes törekvéseivel. A császárság szakrális térért folytatott harcait erősítette a birodalom határain és a német etnikum területén megjelenő mohamedán török veszély. Mindez hisztériától sem mentes sokkhangulatot idézett elő a 16. század húszas éveiben.² Hasonló érzés uralkodott el a reformáció hívein és tanítóin, mint a kereszténység első századainak őskeresztény apokaliptikájában, azzal a különbséggel, hogy a 15–16. század információs robbanása jóval nagyobb tömegekhez és sokszorosan gyorsabban tudta eljuttatni a híreket és rémhíreket.³

Bár egyes felekezetek a 16. században városonként is más-más álláspontot képviseltek egyazon teológiai probléma kapcsán, valamint az egységet mutató csoportok között is volt átfedés és a század végéig a vitafolyamatok és

1 A témára vonatkozó összefoglalóként lásd Joachim Bahlche–Arno Strohmaier: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999.

2 Hans Buchanan: Luther and the Turks 1519–1529. ARG 47(1956) 145–160.

3 A kommunikációra lásd Kommunikation in landischen Gesellschaft vom Mittelalter bis zu Moderne. Hg. von Werner Rösener. Göttingen, 2000. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte 156.); Raymund Wilhelm: Italienische Flugschriften des Cinquecento (1500–1550). Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte. Tübingen, 1996.; Robert W. Scribner: For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation. Cambridge, 1981.

egységesülési remények egyáltalán nem zárultak le, ennek ellenére dolgozatomban néhány jellemzőt szeretnék keresni a három nagyobb elhatárolódó felekezeti csoport apokaliptikus nézőpontjában.

A lutheránusok apokaliptikája az 1524-es parasztháború után megcsappant. A század nyolcvanas éveitől azonban ismét nekilódult. Létrejött egy apokaliptikus hagyomány és egy intellektuális asztrológiai-matematikai gondolkodás összekapcsolódása, amely főként Reuchlin unokaöccséhez, a fiatal Philipp Melanchthon wittenbergi megjelenéséhez köthető.⁴ Ez az intellektuális hagyomány kapcsolatot tartott fenn főként a neoplatonikus filozófia közvetítésével az antikvitás és a kelet kultúráival és nyitott volt a zsidó kabbala irányába. Ezzel párhuzamosan és konfrontálódva jelent meg a korban a Habsburg-család adta császárok ideológiája Németországban. Az apokaliptika tehát legitimált.⁵

A középkori szakrális császári eszmény I. Miksa császár uralkodása idejére alakult át azzá az új szellemi konstrukcióvá, amelyet a 15. század végétől a birodalmi rendek és hivatalok a német nemzet Szent Római Birodalma elnevezéssel illettek. Ennek ideológiai hátterében már benne rejtett a világot átfogó és irányító uralkodó igénye. Maga Miksa császár is kereste erre a megfelelő jelöltet.⁶

V. Károly számára már uralkodása elején kidolgozták a világcsászári elveket.⁷ Ez az ideológia a *translatio imperii* középkori hagyományára alapozódott, ebbe beleépült az augustinusi gondolkodás, a platoni politikai ideák a sztoikus univerzalisztikával megerősödve. Az antik Róma univerzális császárságát kívánták feleleveníteni, kettős középkori hagyományra építve, a római államjogot kiegészítve az *imperium regimen mundi* hagyományával, ahol a „dominus”, a „moderator” a világcsászár. A másik keretet ehhez a modellhez az univerzális egyház adhatta, mint a társadalmi test feje, amely a többi fejedelem fölött áll. Ő a „protektor és a defensor ecclesiae”. A 16. században megszorodnak a világcsászárságról vitatkozó iratok és messianisztikus próféciaik.

4 Völker Leppin: Antichrist und Jüngster Tag. Das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik in deutschen Luthertum. 1548–1618. Heidelberg, 1999. Hg. von Irene Dingel (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte Bd. 69).

5 A gondolatok bővebben kifejtve elhangzottak a Pécsen rendezett V. Károly konferencián 2000 májusában. Dobrovits Mihály–Őze Sándor: Hatalmi ideológiák összeütközése a Kárpát-medencében V. Károly uralkodása idején címmel.

6 Lendvai Ferenc: Közép-Európa koncepciók. Bp. 1997. 31–36.

7 Alfred Kohler: Karl V. 1500–1558. Eine Biographie, München, 1999. 79–196.; Franz Bobasch: Monarchia universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit. Göttingen, s. d. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 321.); További összefoglaló mű a korra Karl Brandt: Kaiser V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. München, 1941.; Peter Rassow: Der Letzte Kaiser des Mittelalters. Göttingen, 1957.

Sokban támaszkodik az V. Károly számára kidolgozott elképzelés Dante *Monarchia* című műve imitációira. Danténál az érvelés nem az Imperiumra és a kereszténységre hivatkozik, hanem a „humana gens”-re és a „humana civitas”-ra, az emberi nem egységére, amely már nemcsak a kereszténységre szűkít, hanem a gondolatban, V. Károlyra alkalmazva benne rejlik a török szultán birodalma rovására történő terjeszkedés és az Amerikában való berendezkedés új, eddig nem ismert lehetősége is.

A politikai gondolatoknak, természetesen nagyon sok bírálója akadt, nemcsak a pápaság intézménye, amely már a középkorban is harcot folytatott az akkor jelentkező császári hegemonia ellen, de Franciaország és Spanyolország is kidolgozott egy hasonló legitimációs elvet a 16. századra.

Bírálat érkezett a humanisták részéről is, nem kisebb ember fogalmazta azt meg, mint Rotterdami Erasmus, akinek az volt a véleménye, hogy a kereszténység fejének egyedül Jézus Krisztust mondhatjuk.⁸ Számunkra azonban fontosabb, hogy a kidolgozott állameszme másik pólusa a török szultán lett. Az ellene való küzdelem legitimizálta a világcsászárt, aki a föld keresztényei számára majd védelmet fog nyújtani és elhozza az örök békét.

A birodalom szerepének belső közmegegyezésen alapuló hosszú távú elismerését majd csak II. Miksa tudja megvalósítani, aki feladja a világcsászári vágyálmokat és a német részekre koncentrálna a területiális fejedelmi részek önállóságát respektálva elismeri különbözőségeiket a családi, örökös tartományoktól.⁹ Magyarországi politikájában is a hosszú távú kiegyezés a mérvadó, ahol a hagyományos jogi gondolkodás a Szent Római Birodalmat nem ismeri. Az országnak királya van és nem császára.

Az apokaliptika

A görög szó jelentése szerint olyan titok feltárulásáról van szó, mely az isteni szent szféra része. Az apokaliptika a jövőt a múlt és a jelen tapasztalat segítségével próbálja meg előre leírni. Emellett viszont eldöntendő marad a kérdés, mikor jön el a vég? A válasz minden esetben a hamarosan.¹⁰ Az apokaliptikus hit szerint a végidőben az eddigi világ végével kapcsolatos titkok lelepleződnek. Így a világ sorsa, amely az égi könyvben feljegyeztetett, olvashatóvá válik. Minden apokaliptikus szerző biztos abban, hogy meg fogja élni a világ végét. Az apokaliptikában az idő a vég felé közeledve egy-

8 Franz Bobasch: Die Propaganda Karls V. in der Kritik des Erasmus. In: *Respublica Litterarum* II. 1988. 32–58.

9 Lásd Maximilian Lanzinner: *Friedsicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576)*. Göttingen, 1993.

10 Lásd Bendl Vera: *Prófécia és apokaliptika különbsége* Martin Buber és Jacob Taubes két írása alapján. Bp. 2001. (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Dokumentum-füzetek 17.).

re gyorsabban fut, az évtizedek gyorsabban telnek. Az egyéni élet, de maga az emberiség története is, csak értelmezhetetlen, elhanyagolható tényező.

A történetekhez való hozzáállás az apokaliptikában passzív, hiszen minden történik, senki sem cselekszik. Az apokaliptika világa statikus. Itt nem létezik személyi elhívás és csoportos prófétai küldetéstudat. Az a jövő előre megíratott már, megváltoztathatatlan. Csak a már meglévő lelepleződésének kell elkövetkeznie. A mindenkori jelen világában az apokaliptikának csak akkor lehet mozgatóereje, ha a statikus állósíkot egy fejlődési spirállal forgatja meg.

Egy apokaliptikus világ gonoszával szemben, mégha az a fizikálisan megjelenő török is, nincs mód az ellenállásra. Nem is szükséges, sorsa megíratott Dániel prófétánál, János apostolnál, de tudatában van mindennek maga a pogány is. Az apokaliptika azonban nem kelthet hosszú távú csoportösszetartozás-érzést sem. Az utolsó pillanat várása, sorshite erre nem alkalmas. Politikai cselekvésre mozdító erőt csak más identitáselemekkel együtt impilkálhat. Megjelenésének időpontja és helye – bár épülhet ugyan egy hagyományrendszerre, új eszmetörténeti és földrajzi lehetőségekre – korhoz kötött.¹¹

Wittenberg koncepciója Magyarországon: a török mint Antikrisztus

A 16. század közepétől, mintegy morális alapon megfogalmazott válságkezelő programként hat a wittenbergi teológia által kidolgozott apokaliptikus szemlélet. A világtörténeti modell lényegében a középkori Augustinusra alapuló lineáris időskálával dolgozik. Nem a ciklikus-spirális, Joachim de Fiore által kimunkált változatot követi, mely a Szentháromság hármasságára alapozva, lelki fejlődést feltételezve gondolta el a földi idő lefutását, melyben az utolsó generációknak tevőleges jobbító szerepet is szánt, és így számos végidőváró eretnek mozgalom hivatkozási alapjává vált. Augustinus és az ő nyomán haladó Melanchthon rendszere is pesszimista az ember lehetőségeivel kapcsolatban. Az előregező világ egymást követő birodalmai a hat teremtési napnak megfelelő nagy időintervallumokon keresztül jutnak el a hetedikig, melynek nyitánya az apokalipszis. 1529 előtt és után, Melanchthonnál a német császárság az utolsó birodalom. Pusztulását apokaliptikus díszletek között jósolja, bár erős érzelmekkel kötődik hozzá. Mint említettük, ezt a koncepciót nem fogadják el magyarországi tanítványai, mint például Méliusz Juhász Péter.¹²

11 Óze Sándor: Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon: In: Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk. Bitskey István–Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. 112–125.

12 A kérdésről bővebben Óze S.: Apokaliptika és nemzettudat. i. m.

Melanchthon levelezése bővelkedik magyarországi adatokban. Magyar tanítványainak, ismerőseinek információit továbbította német földön. Érdekes, hogy ezek a levelek főleg 1540–1550 között terjednek el. A magyar hódoltsági protestáns egyházak állapotáról tudósítanak. Melanchthon mellett más külföldi, főként svájci teológusok is felsorakoznak. A híradásoknak egy másik csoportja az 1550-es és 1560-as évek fordulójára tehető, ahol a török közigazgatásnak a protestáns felekezetekkel szembeni megváltozott álláspontjáról adnak számot.

Az európai apokaliptikus keresztény hagyományból eredő mohamedán-kép, amely a végítélet Antikrisztusaként jeleníti meg a törököt, doktrinális szempontból kínálja magát a melanchthoni kettős Antikrisztus-kép kialakításához.¹³ A magyar területen megjelenő török idegen kultúrája miatt hozza is ezt a megítélést. Azonban a harmincas, negyvenes éveknél éppen a hódoltságból származó hírei azok, amelyek ezt a doktrinális álláspontot, ha nem is módosítják, de legalábbis mozgóvá teszik Wittenberg és Melanchthon számára.

Mi úgy látjuk, hogy a reformáció és annak terjedésében tevékeny részt vállaló végvári katonaság szoros kapcsolata miatt van visszahatás a török álláspontban. Ugyanis számukra volt szükséges a merev elhatárolódás a töröktől.

Minden valószínűség szerint az oszmán hatalomnak sem volt ínyére, hogy Antikrisztusnak nevezik. A közös ellenség, a katolicizmus visszaszorítása után az 1550-es évek fordulójára az a kölcsönös várakozás, hogy áttér-

13 Az Antikrisztus-irodalomra: *Eckhardt Sándor*: Az antikrisztus legendája. Katholikus Szemle 50(1936); *Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 109–115.; *Bernard McGinn*: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében. Bp. 1995.; *Uő*: Die Mystik am Abenland (Gesamtaufnahme mehrbändiges Werk); *Uő*: Geschichte der christlichen Spiritualität. Würzburg, I. (1993)., II. (1997). – A törökkel kapcsolatos apokaliptikára: *Karl Teplý*: Kizil Elma. Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde. Südost Forschungen S. I., 1982. 78–108.; *Fodor Pál*: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. TSz 39(1997) 1. sz. 21–49. Ugyanez: A szultán és az aranyalma című gyűjteményes kötetben. Bp. 2001. 179–211. Melanchthon kettős Antikrisztus-tanára és Wittenberg török álláspontjának változására néhány fontosabb tanulmány: *F. Lazius*: Luthers Stellung zur türkischen Weltmacht. Baltische Monatschrift 38(1891) 263–280.; *Thomas Kaufmann*: 1600 Deutungen der Jahrhundertwende im deutsche Luthertum Jahrhundertswenden, Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. Hg. von Manfred Jakubowsky Tiessen et al. Göttingen, 1999. 73–128.; *Galati Fischer*: Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520–1529. Church History 23(1954) 46–67.; *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történeti világgépe. Tanulmány a 16. századi protestáns apokaliptika köréből. Bp. 1943.; *Botta István*: Luther Antikrisztus fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Szerk. Fabinyi Tibor. Bp. 1984. 51–65. *Imre Mihály*: „Magyarország panasza” A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. Szerk. Bitskey István–Görömbei András (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 5.).

nek a másik hitére, megszűnik. Mindkét fél türelmetlenné válik. Az álláspontok megmerevednek, ellenségessé válnak. A Wittenbergből hazatérők, mint Szegedi Kis István, Thuri Farkas Pál, Méliusz Juhász Péter, már a ketős Antikrisztus tanát hozzák Melanchthon 1556-tól folyó világtörténet-előadásairól, ahol a török egyértelműen a végítélet népe. Hazaérkezve itthon is ugyanezt tapasztalják. A török levetette álarcát. Ők is a sajátjukat.

Apokaliptika és legitimáció

Tipikusnak egyáltalán nem mondható helyzet alakult ki a mohamedán és keresztény terület tartós határvonalának felálltával.¹⁴ Magyarországon létrejött tehát egy apokaliptikus gondolkodásnak nagyon megfelelő helyzet, amelyet csak súlyosbított az Európát lelkileg megrázkódtató reformációs hullám. Ez a gondolkodás ahhoz segített hozzá, hogy az ütközőzónában élők tetteit az uralkodó hatalommal szemben legitimálja.

Mintegy 30 évre volt szükség, hogy a magyar társadalom felismerje, hogy a Mohács előtti déli határvidék északra, az ország közepére költözött. A politikai megoldási alternatívákat az 1550-es évektől váltotta fel az apokaliptikus sokk. Egy generációra volt szükség, legyen az akár úr vagy paraszt, hogy belenyomorodjon a délvidéken már egy évszázada ismert háborús életformába. Egy megváltozott katonapolitikai helyzet új életformát hozott, és ennek új lelki-ideológiai struktúrára volt szüksége. Az új, az ország közepén üttöerként húzódó sávot paraszttól főtisztig itt is a háború éltette, vagy alkalmazkodtak hozzá, dezertáltak. Harmadik út nem volt.

A határvidék népességének a központi hatalomtól elűtő felekezetváltásának okát többek között a Melanchthon nevéhez köthető Antikrisztus-fogalom elterjedésében láthatjuk, amelyet 1556-tól történetfilozófiai előadásain hirdetett, amelyben a törököt az utolsó ítélet szörnyének, a testi Antikrisztusnak mondta.¹⁵ (A lelki Antikrisztusnak a katolikus egyházfőt tartotta.) Érdekesebben egybeesett az időpont azokkal az adatokkal, amelyek a népességnek abból fakadó kiábrándultságáról tudósítottak, hogy nem lesz európai haderő, amely a törököket kivenné az országból, valamint azokkal a félelmekkel, amelyek az alsóbb néprétegekben az iszlamizáció megindulásától tartottak az ország több pontján.¹⁶

14 Péter Katalin: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában. *Folia Historica* 18(1993) 13–32.

15 Imre M.: „Magyarország panasza” i. m.; Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp. 1991. (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2. – Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta); Kathona Géza: Károlyi Gáspár i. m.

16 Óze S.: Bűneiért bünteti Isten i. m.; Fodor P.: Az apokaliptikus hagyomány i. m.; Óze Sándor–Dobrovits Mihály: Pázmány és az iszlám megítélése a XVI. századi Magyarországon. In: Pázmány Péter és kora. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001.

A wittenbergi történet szemlélet apokaliptikus passzivitását azonban kezdetől az ország gondolkodását végzetesen meghatározó határvidék mentalitásának, különböző területi és csoportidentitásának jegyei, szimbólumai egészítik ki. Ez a környezet élte tovább a 15. századból áthagyományozott határvédő eszmét, hogy Magyarország az egész kereszténység védőbástyája. Mindennek a katonanépeség volt a fő hordozója.

Svájc, Kálvin és az egyéni apokaliptika

Egy összezavarodott népesség számára, melynek irányítója a kiszámíthatatlan háború lett, gyakorlati feloldozásként jött a zürichi és genfi teológia. Relativizálódtak a bűnök, a tér, a közigazgatás, az idő pedig apokaliptikussá vált. Összedőlt a mezőgazdaság világa, életük szakaszossá lett, hullámvázá vált. Háború élte és pusztította a közösséget. Az akció, amelyben az egyéni történelmi idő feléledt, a portya vagy a támadás kivédése idején, az egyéni kegyelem várásához igazította gondolkodásukat. Az akciók után visszahullottak a passzivitásba.

Ez a mentalitás kimunkál egy sorshitet, amelyben a sors alakít mindent. „Meg van írva” – mondták –, lényegtelen momentummá vált a túlvilág. A jelen ugyanis már része a túlvilágnak. A borzalom csak pillanat, az apokalipszt megelőző idő és az azt követő időszak, Krisztus földi uralma csak a határ időbeli két oldala, maga a földi lét kis akciós sora. Az emberi élet kapcsolódik ehhez a nagy egészhez, mely maga az apokaliptika. (Kálvin teológiája ezt a komor és állandó várakozást, az eternitáshoz, időtlenséghez való kapcsolódást térben és időben hangsúlyozza. Kálvin gyakorlata a bűnbánást praktikusabb formában adja elő a magyarországi katonanépeségnek, és az elkövetett vagy átélt borzalmak alól felmentéssel él.)

A helvét reformáció törökképe és apokaliptikája genetikus kapcsolatban áll a wittenbergi történet szemlélettel.

Szegedi Kis István, a magyar ütközőzóna katonanépeségének teológusa

Szegedi Kiss István a 16. század legjelentősebb, Magyarországon és külföldön is elismert teológusa, élete folyamán a határvidék szinte minden jelentős katona- és hadtápvárosában megfordult a század közepén. Teológiájában a wittenbergi és a svájci elemek keverednek, átfedéseket, mintegy köztes álláspontot vélünk benne felfedezni. Nagyonbbrészt a Dél-Dunántúlon, Laskón írta főművének a végítéletéről és az Antikrisztusról szóló fejezeit. Itt a teológus a végítéletet megfelelteti kora nagyhatalmainak, a töröknek és a katolikus tábornak, akik éppen Magyarországon adnak találkozót

egymásnak. Veszélyesebbnek a katolikus egyházfőt tartja, mert a török lelkiileg a keletet tudja befolyásolni, magát a magyar népet csak a rablással, a testi szenvedéssel kényszeríti.

Történeti teológiai alapon a *translatio imperii* ó- és középkori modelljét követi a gondolatmenet. A kettévált Római Birodalom nyugati felének ura a római pápa, VII. Gergely, aki hataloméhes és Krisztusnak az egyház rendjét, a világ és a család ökonómiáját felforgató utóda, kinek katonája a német császár. A keleti birodalomrész törvénytelen bitorló ura a török szultán. Az ő zsarnoki előképe Phokas bizánci császár, aki elődjét, urát megölte és székébe ült.¹⁷

A kálvini apokaliptika az elmondottaktól sokban elüt. Kifejezetten tiltja a végítélettel való azonosítást és szereplőinek behelyettesítését saját koruk helyszíneivel, idejével és személyeivel. Ezzel ugyanis minden esetben Isten szuverén világát sértik. Elismeri, hogy létezik egy apokalipszis, de az az egyén szintjén folyik, mely része a világmindenség nagy harcának. Ebben a harcban részt lehet és kell is venni, de ezt befolyásolni vagy legalábbis tér- és időhatárait látni nem lehet. Sőt még azt kutatni sem szabad.

A 16. század török dúlta Magyarországa azonban még nem a kálvini hagyományok alapján gondolkodott, már csak azért sem, mert számukra a század harmadik negyedében nem Genf, hanem Zürich jelentette a kapcsolódási pont. Bibliander Svájcban foglalta össze és adta ki a latin középkor és saját kora iszlám ismereteit egy nagy antiturcika könyvben. Zürichben is latolgatták, mint Melanchthon Wittenbergben, annak esélyét, hogy a török lovasság a magyar hadszíntérről hány nap alatt érheti el a várost.

Temesvár és Petrovics

A dolgozat hátralevő részében három pillanatfelvételen szeretném bemutatni a 16. századi magyarországi történet legitimációs kísérletét, ahol a hatalom megszerzését a Habsburg uralkodóval szemben a közelgő világvéget jósoló hitújító áramlatokkal igazolták.

Elsőnek adódik az 1551–1552-es Kelet-Magyarország ellen vezetett büntető hadjárat. A hadjárat idején több forrásból is értesülünk a résztvevő katonanépesség valamilyen felekezeti ellentéteiről. Az egyik legjelentősebb eset

17 Kathona Géza: Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Szerk: Bartha Tibor. Bp. 1973. (Studia et acta Ecclesiastica 3.) 13–107.; *Uő*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. (Humanizmus és Reformáció 4.); Imre Mihály: Arbor Haereseon. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond–Fekete Csaba–Berecki Lajos. Debrecen, 2000. 53–85.; Óze S.: Bűneiért bünteti Isten i. m.

Temesváron zajlott le. A városban protestáns főiskolát kívántak létrehozni Szegedi Kis István és tanártársai az ostromot megelőző években.

A várost megszálló spanyol katonák parancsnoka, mikor azt észlelte, hogy a hosszú ideig a protestáns Petrovics Péter parancsnoksága alatt élő városban nemigen van katolikus templom, egy istentiszteleti helyet elfoglaltak és ott elhelyezték az oltáriszentséget. Éjjel azonban a szentséget ellopták. Az eset kapcsán a spanyol katonaság és a magyar hajdúk szembekerültek egymással, úgy hogy tisztjeik csak nagy nehézségek árán tudták őket lecsendesíteni. A provokáció folytán kezdtek el vadászni Temesváron és a környékbeli várakban, városokban a protestánsokra és támogatóikra.

Petrovics, mint a Szapolyai-ház elkötelezett híve, a kelet-magyarországi törökorientáció pártolójaként volt ismert. A szultán közte és Fráter György között osztotta meg a János Zsigmond kezén hagyott magyarországi területeket. Ilyen módon helyezkedhetett szembe Petrovics a Barát Habsburgokkal kiegyező politikájával. A protestánsok üldözésével a Petrovics-kör „kommunikációs központját” érte 1551–1552-ben támadás, amely nem akart konfrontálódni a törökkel. Temesvár vesztét is, mint Isten büntetését, annak tulajdonították, hogy kihívták maguk ellen a pogány hadakat, akik a bűnhődés eszközei voltak. A katonaság tisztjei – maga Losonczi is – nem felekezeti ellentétből, hanem a védelem szervezésének és a zendülések elejét vevésének szándékával tisztították meg Temesvárt, Pankotát és egyéb helyeket Petrovics propagátoraitól, akik már ekkor kezdték Erdélyt diverzáns akcióikkal felzavarni és a Habsburg kormányzat ellen hangolni.

A törökök magyar politikai koncepciójára nézve: V. Károly császár követének jelentése sokat elárul: „az elégtelenek számát növelték a folytonos adózások a török háborúra, mivel eddig semmi sikere nem mutatkozott, hasznosabb volna követni a lengyelek példáját, s török betöréseit és pusztításait évi adófizetéssel váltani meg... *A városokban ezeken kívül a svájciak példájára felállítandó kormányzat is lebegett. Tartani lehetett, hogy a városok nagyobb része a svájcihoz csatlakozik.*”¹⁸

A köztársasági államforma, mint igazgatási alternatíva, rendszeresen felbukkan a 16. század végéig majd Erdélyben. Az Erdélyben nagy számban megtelepedett raguzai kereskedők városállama, a Török Birodalommal szimbiózisban élő sikeres példája lebeghetett az öreg rác Petrovics előtt.¹⁹ Ennek az elképzelésnek nem mond ellent, hogy Petrovics fiaként szerette János Zsigmondot. A peremterületen áru- és információközvetítő szerepet játszó,

18 Idézi: Horváth Mihály: Fráter György élete. Bp. 1872. 89.; Veress Endre: Izabella királyné 1519–1559. Bp. 1901. 306–307.

19 Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647). Bp. 2002. (Humanizmus és reformáció 26.) 56–74. Megjegyzí, hogy Szegedi Kis is majd a raguzai Pantelon dominikánus szerzetessel vitázik Ráckevén.

nagy autonómiával bíró köztársaság szerepét szánták Kelet-Magyarországnak. Ugyanez a törekvés erősítette a protestantizmus svájci ága felé való tájékozódást is, egy városállamra szabott egyházszervezetet szerettek volna adaptálni.

A Bullinger-, Béza-, Musculus-féle irányzat Melanchthon mellett alapvető helyet foglal el majd a Szegedi-féle tanításban is. Tehát a vallási küzdelmek háttérében fel kell tételeznünk, hogy a Petrovics-udvar kezdte meg azokat az államformaváltással is egybekötött tájékozódásokat, melyek majd János Zsigmond életében az antitrinitarizmusig vittek.²⁰

1552-től kezdve Rusztem nagyvezír terjeszteni kezdte Magyarországon, hogy János Zsigmondot a szultán visszahozza Erdély trónjára, visszaadja országrészét Temesvár és Szolnok kivételével, Szlavóniát is mellé rendelve; a híresztelés a János királynak ígért ütközőállami szerep volt, melyet János Zsigmond nagykorúsága esetén ért volna el.²¹

Ez esetben egy törökhöz lojális Szapolyai-ág az ország főuraként maradhatna birtokaiban. A török orientációs párt papjai ezért nem akartak Temesvár várható ostromakor jelen lenni, valószínűleg még mindig egy Wittenberg által befolyásolt pozitív törökkép játszhatott ebben is szerepet. A gondolat 1566-ban fogalmazódott újra, Szulejmán Bécs bevételéhez kötötte az elgondolás valóra válását. A híresztelésről Csányi Ákos a nádori hírszerzés vezetője is értesült az 1550-es években. Ő nem hitt a töröknek, a fehér lovon eladott ország példáját hozta a magyar krónikahagyományból az ígéret jellemzésére.²²

Szegedi Kis Istvánnal szemben pedig gyanú ébred: nem ebből a célból lett-e ő átdobva a Dunántúlra, hogy ott a legnagyobb központ, Szigetvár közelében a szlavóniai, baranyai főurakra (Zrínyi Miklós, Kerecsényi László, Horváth Márk) nyomást gyakoroljon, mivel azonban e téren nem járt sikerrel, ezért került börtönbe. Mindenesetre érthető, miért indítottak hajtóvadászatot Petrovics protestánsai ellen 1551-ben a Partiumban.

20 A velencei követ azt jelenti Petrovicsról 1550. november 6-án: „félő, hogy kikeletre elvesz az ország, hisz maga a Temesi Bán is félig meddig török, amellet, hogy lutheránussá vált. Törökösen jár, és János Zsigmondot is úgy akarja nevelni.” Pedig valójában ugyanolyan keresztény, mint Fráter György, csak más a politikai koncepciója. Veress E.: i. m. 306–307. A katolikus történetírók negatívan jellemzik. Pénzéhesnek, „öreg rácnak”, aki ennek a neológ csoportnak az előmenetelét szolgálja. Horváth M.: Fráter György élete. i. m. 229., 251.

21 Az esetet először Bálint Sándor idézi az általunk használt kontextusban Szeged-monográfiájában. Bálint Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp. 1975. 86.; Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció című kötetének a Szegedi diaszpórákról szóló fejezetében szintén ebben az értelemben építi be az adatot. Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 28.) 207–208. Szakály Szegedi Kis István életrajzának elemzésében értelmezte az adatot.

22 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I–II. Kiad. Óze Sándor. Szerk. Basics Beatrix. Bp. 1996. Bevezető.

Más variáció szerint viszont a folyamatos üldözés elől menekülő Szegedi meggyőződhetett róla, hogy a törökkel sem lehet és érdemes kiegyezni, mert Temesvárt és környezetét nem engedte vissza az erdélyieknek, valamint a mámor elszálltával az 1550-es évek közepén Wittenberg dogmatikai álláspontja is megváltozott a törökkel szemben. Ennek oka lehet, hogy Melanchthon jelentős számú magyarországi tanítványa beszámolt a délvidéki állapotokról és valós képet festettek a törökről, vagy éppen ellenkezőleg, a teológiai kép változása, melyben a török apokaliptikus szörnyyé lépett elő, hatott a délen tevékenykedő prédikátorrétegre is. Mindez ma még nem tisztázott, csak a jelenséget regisztrálhatjuk.

János Zsigmond és az antitrinitáriusok

János Zsigmond néhány év múlva visszatért Erdélybe. Petrovics halála után nehéz időszak következett a választott magyar királyra. Balassa Menyhért lázadását és a székely felkelést Habsburg-akció követte, Schwendy csapatait csak a meginduló szultáni had kényszerítette visszavonulásra. A támogatóit veszített uralkodó nemcsak lelki okokból fordult az egyre radikálisabb hitújító irányzat felé, hanem szélesebb, más legitimációs bázist keresett maga számára.

Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata 1557 óta folytattak levelezést a lengyel antitrinitáriusokkal. Révész Imre hatalmas tanulmánya, a *Debrecen lelki válsága* című, a Karácsony György-féle 1570-es felkelést is Dávidék hatalmas mozgósító erejű apokaliptikus jóslatai hatásának tudja be.²³ Bár Révész elméletének ugyan mára vannak bírálói és kétkedői, akkor is láthatjuk az apokaliptika mozgósító és cselekedeteket, politikai mozgalmakat igazoló erejét abban, hogy ugyanebből a korból Dávid ellenfeleitől is sok szempontból megegyező jóslatok maradtak ránk.²⁴

Szegedit 1561-ből vagy Meliust 1566-ból már idéztük. De a bibliafordító Károlyi Gáspár *Két könyv* című munkája is 1563-ban születik, amit máig az apokaliptika magyarországi állatorvosi lovaként szoktak emlegetni.²⁵

Bocskai legitimációs ideológiája

Harmadik esetként az Erdély történetében fordulatot hozó Bocskai-felkelést tudjuk megemlíteni. A tizenöt éves háborúban végromlásra jutott ország számára bibliai mitizálással, mint Isten által küldött szabadító, jelenik meg

23 Révész Imre: *Debrecen lelki válsága*. (1561–1570). Századok 70(1936) 38–75., 163–203.

24 Lásd például *Balázs Mihály*: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp. 1998. (Humanizmus és reformáció 25.).

25 Az állításra lásd *Károlyi Gáspár*: *Két könyv*. Vál., s. a. r., jegyz., utószó Szabó András. Bp. 1984.

Bocskay, aki nem a tőle elvárt nemesi ellenállási jogra hivatkozik Habsburg-ellenes küzdelmében.²⁶ A vallási legitimáció mindkét protestáns felekezet számára mozgósító erőt jelentett, mivel az ország 80-90%-át ekkor már ők adták.²⁷

Az apokaliptika mint legitimációs eszköz a későbbiekben is jelen van. Használják Bethlen Gábor, a Rákócziak és az Apafiak érdekében prédikátoraik. A 19. századtól szekularizálódva az akkor legjelentősebb kommunikációs befolyásoló eszköz, az irodalom toposzaiban él tovább, hordalékaként legtöbbször Habsburg-ellenességet és ehhez kapcsoltn egy nemzeti egységtudatra való törekvést fedezhetünk fel.

²⁶ Óze S.: Bűneiért bünteti Isten i. m.

²⁷ Péter Katalin: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: Mo. tört. 1526–1686. 375–604.

Balázs Mihály

Fikció és radikális dogmakritika

Észrevételek a korai antitrinitáriusok írásművészetéről

Az erdélyi antitrinitarizmus kutatói az elmúlt évtizedekben elsősorban arra koncentráltak, hogy eszmetörténeti szempontból elemezzék az itt született munkákat. Nagy erőfeszítéseket tettek tehát annak érdekében, hogy teológiai szempontból pontosan írják le a sokszor nagy terjedelmű, latin, német és magyar nyelvű antitrinitárius szellemű verses, vagy prózában íródott vitairatokat, értekezéseket, prédikációkat. Szinte teljesen háttérbe szorultak az antitrinitárius írásbeliség irodalmi jellegű, az elemzett szövegek műfaji, retorikai-poétikai sajátosságaira figyelő vizsgálatai. Mivel a magyarországi kutatók zöme a mai napig is irodalomtörténész, ezt meglepőnek is tarthatnánk. Bármily meglepő is azonban, tény, hogy az antitrinitárius témák kutatásában kedvüket lelő irodalomtörténészek szinte zárójelbe tették ilyen irányú felkészültségüket, s önmagukat egyház- és teológiatörténésszé átképezve vállalkoztak e filozófiatörténeti szempontból is relevánsnak bizonyuló izgalmas témakör kutatására. Ennek persze komoly tudománytörténeti okai is voltak, amelyek elemzését most nem tekintem feladatomnak. Azt történt tehát, hogy az irodalomtörténészek elvégezték mások (történészek, egyháztörténészek, filozófiatörténészek) feladatát, a magukét pedig elhanyagolták.

Különösen igaz ez a legkorábbi időszakra, hiszen az 1570-es, 1580-as évek nagy teljesítményei, s elsősorban persze Jacobus Palaeologus művei esetében a felfedező Pirnát Antal egyben kifinomult olvasó is volt, s így német nyelvű monográfiájának egy-egy poétikatörténeti megállapítása továbbra is kiindulópontja lehet a rendszeres vizsgálatoknak.¹ Ezzel is magyarázható, hogy az antitrinitarizmust kutató, a szekta műveit értően olvasó Horváth Ivánt ez az időszak varázsolta el, és sok finom, de részletesebb megbeszélést igénylő megfigyelését mintegy összegezve így írt: „Nem, az nem lehetséges, hogy a remek fikciókat termelő erdélyi szabadgondolkodás a korabeli, ugyancsak az 1570-es, '80-as években kivirágzó magyar nyelvű, világi fikciós irodalommal semmi kapcsolatot ne mutasson.”²

1 Antal Pirnát: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren. Bp. 1961.

2 Horváth Iván: A magyar vers formatörténete a korai újkor kezdetén. In: Allegro con brio. Írássok Zemplényi Ferenc 60. születésnapjára. Szerk. Bánki Éva–Tóth Tünde. Bp. 2002. 91. Koráb-

Mindez arra ösztönözhet, hogy a legkorábbi időszakot is megvizsgáljuk. Azt a periódust, amelynek ilyen szempontú vizsgálatánál még az alapműveleteknél tartunk, még azt sem tártuk fel, hogy milyen munkákból merítették az erdélyi antitrinitáriusok retorikai-poétikai ismereteiket, hogy voltak-e olyan mintáik, amelyeket imitálni igyekeztek, hogy ily módon hozzanak létre hatásos, olvasóikat megnyerni tudó szövegeket.³ Az ilyen mérlegelés számára is megkerülhetetlenek lesznek persze az eszmetörténeti szempontból kimutatott kapcsolatok és érintkezések.

Nagy szakirodalom foglalkozik például azzal, hogy a kelet-közép-európai antitrinitáriusok teológiai, morálfilozófiai elképzeléseinek kialakulásában mennyire fontos szerepet játszottak a 16. század derekán még rendkívül erős csoportosulást alkotó bázeli humanisták,⁴ ám az rejtve maradt, hogy Bazel szerepe ebből a szempontból is meghatározó volt.

A valóban közismert mozzanatokat – elsősorban bázeli kiadásokban jutottak el Erdélybe a 16. században az itáliai humanizmus olyan képviselőinek a munkái, mint Francesco Petrarca, Lorenzo Valla, Girolamo Pontano, Marsilio Ficino, Poggio Bracciolini, Pico della Mirandola – szinte meg sem említve, azt mondhatjuk, hogy Bazelben megjelent könyvekhez nyúltak akkor is, amikor arra tettek kísérletet, hogy a száraz teológiai gondolatmeneteket kisebb terjedelmű történetek közbeiktatásával frissítsék fel. Megállapítható, hogy a korai időszakban az egyik fő forrásuk az az antológia volt, amely *Prodigiorum ac ostentorum chronicon ...ab exordio mundi usque ad haec nostra tempora...* címmel jelent meg Bazelben 1557-ben, s amelynek összeállítója a bázeli egyetemen grammatikát és retorikát tanító, de egy időben a helyi gyülekezet lelkészeként is szolgáló Conradus Lycosthenes volt. Ő több fontos klasszikus szöveg kiadásában is közreműködött, de erudíciójának kiterjedt voltáról és sokoldalúságáról talán akkor mondunk legtöbbet, ha megemlítjük, hogy a kora újkori nagy enciklopédikus összefoglalások közül a legelsőkhöz sorolható mű, Theodor Zwinger *Theatrum vitae humanae* című munkájának az előszava szerint a vállalkozás megalapozása tulajdonképpen

ban Klaniczay Tibor a jelenségek rokonítása, vagy kapcsolatba hozása nélkül szólt arról, hogy európai viszonylatban a 16. századi magyar irodalomból Balassi Bálint költészete és az antitrinitárius vallási és filozófiai irodalom jelent eredeti szint „a reneszánsz szellemi élet és irodalom európai skáláján”. *Klaniczay Tibor*: Mivel gyarapította a magyar irodalom az európai reneszánszt? In: *Uő*: Stílus, nemzet és civilizáció. Bp. 2001. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 4.)

3 A dialógus műfaj tekintetében lefolytatott ilyen vizsgálatról lásd *Balázs Mihály*: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdete. Bp. 1998. (Humanizmus és reformáció 25.) 123–184.

4 A korábbi szakirodalom áttekintése: *Mihály Balázs*: Einflüsse der Basler Humanismus auf den Siebenbürgen Antitrinitarismus. In: *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der frühen Neuzeit*. Hg. von Ulrich A. Volker Leppin. Wien, 2005. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.) 143–152.

Lycosthenes érdeme, de sajnos nem érhetette meg a munka befejezését.⁵ Arról, hogy miképpen használták Lycosthenesnek imént említett, *Wunderwerck, oder Gottes unergründliches Vorbilden, das er in seinen Geschöpfen... erscheynen... lassen* még 1557-ben németül is megjelent munkáját, a leghelyesebb egy konkrét példa alapján szólnunk.

A *De falsa et vera unius Dei... cognitione* című 1568-ban Gyulaféhevárott megjelent műben egy helyütt arról olvashatunk, hogy Svédországban egy faluban egy hétéves gyermek extázisba esett, majd miután magához tért, olyan dolgokról kezdett beszélni, amelyeket az égiek nyilatkoztattak ki (*coelitus revelata*) számára. Elmondotta tehát, hogy Isten parancsolatából szólal meg, majd főleg a bálványok, a mise meg az olyan papok ellen szónokolt, akik Krisztust két vagy három pénzért eladják. Az ezután következőket érdemes szó szerint idéznünk: „Postremo (ut author opinatur) lethale venenum evomuit, dum multa referret contra Trinitatem, et virginis intercessionem, atque utinam veneni speciem author nobis aperuisset. Haec Conradus Lycosthenes Rubeaquensis libro de Prodigis et Portentis, vide et Ficiulum.” (Végül – amint a szerző véli – halálos mérget hányt ki, miközben sokat beszélt a háromság ellen és a Szűz közbenjárása ellen. Sajnos, a szerző nem árulta el nekünk, miféle méreg volt az. Ezeket írta Conradus Lycosthenes Rubeaquensis a csodákról és rendkívüli esetekről szóló könyvében. Lásd Ficiulum is.)⁶ Látható tehát az idézetből, hogy az antitrinitáriusok forrásukat, sőt minden bizonnyal a forrás forrását is kézbe vették és megadják, hiszen a bázeli nyomtatvány előszava megmondja ugyan, hogy Jacobus Fincelius *De miraculis sui temporis* című műve a könyv egészének egyik forrása, de ennél a konkrét történetnél nem nevezi meg a lelőhelyet.⁷ Erre a feltűnő pontosságra még érdemes lesz visszatérnünk, hiszen talán egyetlen más esetben sem ennyire pontosak az erdélyi szerzők művüknek ebben az egyébként rendkívül fontos, a Szentháromság-tan kialakulását taglaló fejezetében. Másfelől reflexiót olvashatunk a forrásokról: azt mondják, hogy az eredeti szöveg leírója nyilvánvalóan végletes elfogultságból nevezte halálos méregnek a fiú által a Szentháromság ellenében elmondottakat, s sajnálkoznak azon, hogy nem írta le pontosan a feljegyző, mi is hangzott el.

5 Jó összefoglalás róla *Wolfgang Harms* lexikoncikke: Walter Killy *Literaturlexikon* 12(1992) 412–413.

6 Leírása: RMNy 254. Faksimile kiadása Pirnát Antal előszavával megjelent a *Bibliotheca Unitariorum* sorozat második kötetként. Bp. 1988. 42. Magyar fordítása: Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek istenségéről. Ford. Péter Lajos. Kiad. Balázs Mihály. Kolozsvár, 2002. (A Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárának és Gyűjtőlevéltárának Kiadványai 2.) 57.

7 Az erdélyieknél tévesen Ficiulus áll Fincelius helyett. Az először 1556-ban megjelent műnek számos további kiadása is volt.

A Lycosthenesnél szereplő, jóval terjedelmesebben előadott történetet tartalmi szempontból még egy vonatkozásban módosították. A bázeli humanistánál a fiúcska mondandójának igen erős apokaliptikus hangoltsága van: az ágya körül összegyűlt híveknek arról beszélt, hogy a kapuban áll az utolsó ítélet napja, amire abból következtetett, hogy egy három színű fénysugárból álló csillagot látott, amelynek fényei szerinte az utolsó időkben bekövetkező csapásokat jelentették.⁸ Az erdélyiek teljesen eltörlik ezt az apokaliptikus hátteret, aminek az okaival most nem kívánunk foglalkozni. Célszerűnek látszik azonban visszatérnünk az előbb említett pontossághoz. Háttérként még a következőket érdemes figyelembe vennünk: Lycosthenes művét Bazel város tanácsának ajánlotta, s ajánlásában kifejtette, hogy kétféle csodát ismer; az egyik típusba olyan jelenségeket sorol, amelyek rendhagyóak ugyan, mégis természetes módon keletkeznek, s a filozófusok és az asztrológusok tudnak is természeti magyarázatot adni rájuk. A másik típusba azok tartoznak, amelyek nem vezethetők vissza természeti okokra, s céljuk minden esetben az, hogy Isten akaratát (többnyire az istentelenekre kimért büntetés elkerülhetetlenségét) bizonyítsák. Mindenesetre elismeri, mondja szerzőnk, hogy könyve sok olyasmit tartalmaz, ami nehezen hihető és meghaladja az emberi értelmet, ám maga az Isten a tanúja arra, hogy semmit ki nem talált, hogy Cicerót követte, aki szerint a történetírás alapvető törvénye az igazmondás („primum secundum Ciceronem, ac potissimum historiae lex sit veritas”), s ráadásul ezenkívül mindent megbízható és szavahihető szerzőktől vett át, akiknek megadja a listáját is. Ez a lista valóban szerepel a műben, s a szerzőkön kívül a művek címeit is tartalmazza, ám roppant érdekes módon ezzel még nem ér véget a források felsorolása, mert Lycosthenes elmondja, hogy közöl még olyan történeteket is, amiket vagy maga látott, vagy olyan barátaitól hallott, akiknek a megbízhatóságához nem férhet kétség. Ezután következnek a képekkel feltűnően gazdagon illusztrált bibliai és bibliaán kívüli események és jelenségek a margón is jelzett szigorúan kronologikus rendben, vagyis a kötet összeállítója minden egyes csodás vagy különös eseményről pontosan megállapítja, hogy melyik esztendőben történt meg.

Természetesen foglalkozhatnánk azzal, hogy ezek a gondolatok hogyan viszonyulnak ahhoz, amit Pietro Pomponazzi jóval korábban írott és éppen Bazelben közzétett művében olvashatunk a csodákról, de most nincs időnk ilyen kitérőre. A nagy páduai gondolkodó nevét is csupán azért hoztuk szóba, hogy leszögezhessük: Conradus Lycosthenes meglehetősen hagyományosan gondolkodik a csodákról, szinte meg sem érintik a Pomponazzi nyomán is megfogalmazódó racionalisztikus elképzelések, s ezek fényében

⁸ Conradus Lycosthenes: *Prodigiorum ac ostentorum chronicon... ab exordio mundi usque ad nostra tempora...* Basileae, 1557. 548. (A szegedi Somogyi Könyvtár példányát használtam.)

kifejezetten naivnak, vagy álnaivnak is tekinthetjük folytonos hivatkozását a megbízható szemtanúkra. Másfelől azonban igen alapos mérlegelést és utánjárást követelt az évszámok nagyon precíz pontosítása, amelyről egyébként szól is az előszóban.

Nem így járnak el a *De falsa et vera* erdélyi szerkesztői. Mint mondtuk, feltűnően precízek a források megadásában, ám ezzel éles ellentétben egyáltalán nem tüntetik fel, hogy az eseményt Lycosthenes 1532-re datálta. Mivel ezt az epizódot megelőzően középkori, 13–14. századi történetésekről volt szó, ezt követően pedig Erasmus érdemeit méltató sorokat olvashatunk, az olvasó arra a következtetésre juthat, hogy már a kései középkorban voltak Svédországban olyanok, akik kétségbe vonták a Szentháromságot, ám az elfogult források nem őrizték meg pontos argumentációjukat. Pontosság, esetenként álpontosság és nagyon is tendenciózus adatkezelés kettősségét figyelhetjük meg tehát, amely a korai antitrinitarizmus latin és magyar nyelvű írásbeliségében egyaránt jelen van. Természetesen nem azért hozom elő ezeket a mozzanatokat, hogy morálisan elmarasztaljam Giorgio Biandratát, Dávid Ferencet és munkatársaikat. A célom éppen ellenkezőleg annak bemutatása, hogy talán a 16. századi európai paszkvillus irodalom hatására, talán más módon, de feltűnő érzékenységgel figyelhető meg az antitrinitáriusok között a kitaláció, a fikció iránt. Látható, hogy a fantáziát propagandisztikus szándékok működtetik, ám jelenléte ezzel együtt figyelemre méltó. Ez a szándék ugyanis jelentősen átalakítja a legkülönbözőbb forrásokból származó történeteket is. Így alakul ki náluk például Girolamo Cardano *De subtilitate* című művének egy nagyon izgalmas olvasata, amely lényegében érdekes történetek halmazának tekinti a nagyon mély gondolatmeneteket tartalmazó szöveget, ám a tendenciózusan kiválogatott történeteket is lecsupaszítva adja vissza, s kizárólag annak illusztrálására törekszik, hogy a Sátán szinte kifogyhatatlan abban, hogy a legkülönbözőbb okkult technikák segítségével keltsen életre háromfejű, vagy -tagú monstrumokat és szörny-szüleményeket, amiket aztán e megtévesztett emberek a Szentháromság szimbólumainak tekintenek.⁹

A *De falsa et vera unius Dei... cognitione...* című műben ebből a szempontból különösen gazdag az a fejezet, amelyből az imént is idéztünk, s amely a *De origine et progressu Triadis, deque initio sophistices et variis reclamatoribus* (A háromság eredetéről és fejlődéséről, a szofisták kezdetéről és a sokféle elmentmondókról) címet viseli. Ez Servet *De trinitatis erroribus* (A háromság hibáiról) című művének néhány gondolatmenetét leszámítva, az első rendsze-

⁹ Lásd például: *De falsa et vera unius Dei... cognitione...* 47. A magyar fordításban: 49. Cardano utóéletéről fontosak az alábbi kötet tanulmányai: Girolamo Cardano. *Philosopher, Naturforscher, Arzt*. Hg. von Eckhardt Kessler. Wiesbaden, 1994. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung 15.)

res kifejtése annak, hogy az antitrinitáriusok mit gondoltak a Szentháromság dogmájának keletkezéséről, majd középkori fejlődéstörténetéről. Az itt felvázolt koncepciónak az a lényege, hogy bár Krisztus és az apostolok is megjelentek az egyszerű és tiszta tanokat megrontó Antikrisztus eljövételét, ez utóbbinak azonban mégiscsak fokozatosan sikerült meghonosítania a Szentháromságra vonatkozó blaszfémiáit és tévtanait. A szöveg bizonyos szakszerűséggel mutatja be ezt a folyamatot, s alkalmanként hivatkozik forrásaira is, amelyek olyan korábbi vagy újabb egyháztörténetek, amelyek mindegyike hozzáférhető volt 16. századi nyomtatványokban is. E források ugyan nincsenek egészen pontosan feltárva, de a szemelvényes modern kiadáshoz írott jegyzetekben Delio Cantimori és Lech Szczuczki már jelezni tudta, hogy a Szentháromság keletkezéséről írottak kifejezetten eruditus, tudós jellegűek. Kimutatható, hogy Nichephorus, Callistus, Theodoretus, Socrates, Eusebius, Cassiodorus, Rufinus ennek a szövegrészletnek a fő forrásai.¹⁰

Időben előrehaladva azonban a szöveg már nem csupán az egyháztörténetekre hivatkozik, hanem egyéb forrásokra is, illetőleg az is megfigyelhető, hogy egyre kevésbé pontosak és azonosíthatóak ezek a hivatkozások. Így a skolasztika kialakulásával kezdődő időszakot (ezt egy viszonylag csendesebb periódus utáni újabb mélypontnak tekinti) már egy jóval vegyesebb forrásanyagra támaszkodva tárgyalja. A *Carion-krónika*, a *Centuriae Magdeburgenses* vagy Bartholomeus Platina *De vita et moribus summorum Pontificum* című műve mellett hosszabb idézetet, illetőleg parafrázist olvashatunk Beatus Rhenanus 1539-es bázeli Tertullius-kiadásából,¹¹ illetőleg Servet említett munkájából. A tanulmányunk élén említett epizód után azonban talán már nem is tartjuk meglepőnek, hogy ezek mellett gazdagon merít ez a fejezet a 16. században megjelent és nagyobb közönségnek szánt népszerűsítő, olykor képekkel is gazdagon illusztrált nyomtatványokból. Conrad Lycosthenes művéhez itt Cunman Flinsbach *Genealogia Christi et omnium populorum tabulae* című munkája, Georg Witzel, *Libellus de moribus veterum haereticorum*-a, illetőleg Alphonsus Hispanus, *De haeresibus* című műve csatlakozik.¹² Talán ezzel is magyarázható, hogy rendkívül szuggesztív, ám esetenként igen pontatlan képet kapunk azokról, akik a skolasztika kialakulása s Petrus Lombardus fellépése után is bírálni merészelték a Szentháromság dogmáját.

10 Bizonyára az *Autores historiae ecclesiasticae* című kötetből merítettek, amely Beatus Rhenanus gondozásában többször is megjelent a 16. századi Bázelen. Az erdélyi könyvtárakban sok példány található ma is. A szegedi Somogyi Könyvtár példányát használtam.

11 Ennek különleges eszmétörténeti fontosságával külön tanulmány is foglalkozik: *John F. D. Amico: Beatus Rhenanus, Tertullian and the Reformation: A Humanist's Critique of Scholasticism. ARG 71(1980) 37–62.*

12 Valószínűsíthető, hogy Alphonsus De Castro: *Adversus omnes haerese libri XII.* volt a forrás, amely többször megjelent a 16. században, s amely gyakran idéz az előző kettőből.

Az első helyen Gioacchino da Fiore szerepel, ám róla meglepő módon azt olvassuk, hogy IX. Gergely idejében lépett fel a híres *quaternitas*-érvvel.¹³ Ezt követően azonban végképp rejtélyes és elmitizált események következnek, hiszen azt olvassuk, hogy Joachim apát után nem sokkal (*mox post Joachimum*) bizonyos angolok és skótok jelentek meg Párizsban, akik azt állították, hogy a Szentháromság dogmáját csak azok hiszik el, akik hisznek a meséknek (*fabulae*). A dogma ráadásul csak arra jó, hogy alapot szolgáltatson a legkülönbébb veszekedések, gyűlölködések és pártütések számára. Ezeknek a derék angoloknak és skótoknak a fellépését az Antikrisztus követői persze minden eszközzel megpróbálták megakadályozni, s az ilyen tanokat hirdetőket 1200-ban fegyverrel ki is üldözték Párizs városából. A Szentháromság ellen ily módon lázadókat azonban hamarosan egy újabb derék férfi követte, egy bizonyos Joannes Beliardus Teologus Parisiensis, aki világosan megírta, hogy a zsidó rabbik, a próféták és az apostolok még csak nem is hallottak a Szentháromságról. Ő a *De Trinitate* című műve I. könyvének 33. fejezetében azt is kifejtette, hogy ez a tan csupán Tertullianus idejében kezdett elterjedni, hogy aztán Athanasius Augustinus és Hieronymus tevékenysége következtében szinte az egész világon megszilárduljon. A dogma újabb virágkora kezdődött el azonban 1140-ben, amikor minden eddiginél nagyobb támogatójára akadt Petrus Lombardus személyében. A fejezetben ezt követően három olyan részletet olvasunk a Szentháromság bebizonyításával sikertelenül küszködő Robertus Holcotról, Petrus de Alliacoról (Pierre d'Allilly) és Joan Maiorról, amelyek Servet *De trinitatis erroribus* című művéből származnak.¹⁴

Ennyit közöl ez a fejezet a Szentháromság-tagadás középkori előzményeiről, s nem csupán az anyag csekély voltát tartom gondolkodtatónak, hanem igen heterogén jellegét is. Láthattuk, hogy Joachim apátról durván téves adatok is szerepelnek, s végképp fiktív elemekkel vegyítettek a későbbi epizódok. A kora újkori antitrinitarizmus kutatóinak legalábbis nem sikerült kinyomozniuk, hogy miféle angol és skót antitrinitáriusok léptek fel 1200 táján Párizsban, s különféle személyekből összegegyűrtnek látszik lenni a mondott szakemberek által nem azonosítható Joannes Beliardus alakja is. Lech Szczuczkít például bizonyos tekintetben Petrus Abelardusra emlékeztette,

13 Nézeteit, s Petrus Lombardus ellenében megírt *De unitate seu essentia Trinitatis* című művét valójában a 4. lateráni zsinat ítélte el III. Innocentius pápa alatt. Késő középkori utóéletéről: Reeves Marjorie: *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages: A Study*. In: Joachimism. Oxford, 1969.; George H. Williams: *The Radical Reformation*. Missouri, 1992. 513–515. Erre a magyar vonatkozásra is utal Bán Imre: Dante és a joachimizmus. In: *Uő: Eszmék és stílusok*. Bp. 1976. 24–25.

14 Roland H. Bainton: Michael Servetus and the Trinitarian Speculation of the Middle Ages. In: *Autour de Michele Servet et de Sébastien Castellion*. Recueil publié sous de la direction de Bruno Becker. Haarlem, 1953. 29–46.

ám azt is kénytelen volt megállapítani, hogy Abelardus műveiben bajos lenne kimutatni a Szentháromságra vonatkozó fenti megállapításokat.¹⁵ Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a szöveg implicit kronológiája szerint a jeles szerzőnek a 13. század derekán kellett volna kifejtenie merész dogmakritikai elképzeléseit.

Csupán azt szögezhetjük le, hogy ezek a megnyilatkozások a *Carion-krónika*, a *Centuriae Magdeburgenses*, vagyis a protestáns egyháztörténeti tradíció alapos ismeretéről tanúskodnak. Ez eszünkbe juttathatja, hogy Matthias Flacius Illyricus fedezte fel és adta ki azokat a középkorban keletkezett és Lucifernek tulajdonított híres fiktív leveleket (*Epistolae Luciferi*), amelyek leplezték a pápák hataloméhségét és zsarnokságát.¹⁶ Másutt részletesen foglalkoztam azzal, hogy ezt a hagyományt ismerte és merített belőle a *Válaszúti komédia* szerzője is,¹⁷ most egy újabb példával próbálom meg illusztrálni, hogy a kelet-közép-európai antitrinitarizmus egészét jellemezte ez a foglalkozás.

A korai lengyel Szentháromság-tagadók egyik legszellemesebb dokumentumként tartják számon azt a hasonló retorikai és poétikai eljárásokkal megfogalmazott fiktív levelet, amely a közismert egyháztörténész, Christophorus Sandius, *Nucleus historiae ecclesiasticae* című munkájának függelékében jelent meg először nyomtatásban a 17. század végén,¹⁸ de jóval korábban, 1567 táján keletkezett, s több jel szerint már a nagyon korai időszakban is használták a litvániai Szentháromság-tagadók nézeteik terjesztésére.

A fikció szerint a levelet egy bizonyos Ivanyec Szerá Polovlanin írta Vlagyimir kijevi nagyfejedelemnek 990-ben. A levél szövegéből az derül ki, hogy íróját azért küldte el Vlagyimir nagyfejedelem a Bizánci Birodalom területére, hogy tanulmányozza az ottani vallási viszonyokat. Ő ezt meg is tette, és hosszú utazása végállomásából, Alexandriából küldte el részletes beszámolóját. Ebben elmondja, hogy egyfelől olyan embereket talált, akik megfélemlítve kénytelenek engedelmessé válni a császár és a pátriárka semmiféle erőszaktól sem visszariadó akaratának. Ezek a megfélemlített emberek sajnos az ékes-szóloán és nagy retorikával terjesztett babonák rabjaivá váltak, díszes templomokba (zsinagógákba) járnak, a bálványként tisztelt képekhez intézik imái-

15 Egy lengyel nyelvű antológiában közölt jegyzeteiben: Myśl filozoficzno-religijna reformacji XVI. wieku. Wyd. Lech Szczucki. Warszawa, 1972. 484.

16 A gazdag szakirodalomból kiemelkedően fontos *Thomas Kaufmann*: Das Ende der Reformation. Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei” (1548–1551/2). Tübingen, 2003. (Beiträge zur historischen Theologie 123.) Szövegfeltáró tevékenységéről sok új adattal: *Martina Hartmann*: Humanismus und Kirchenkritik. Matthias Flacius Illyricus als Erforscher des Mittelalters. Stuttgart, 2001. (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters).

17 Balázs M.: i. m. 149–153.

18 *Sandius Christophorus*: Nucleus historiae ecclesiasticae. 1668. Újabb kiadása: *Andres Wengert*: Libri quattuor Slavoniae reformatae. Amsterdam, 1679. (Faksimile kiad.: Warszawa, 1973.) 500–502.

kat, s különféle testi áldozatok bemutatásában és a fület gyönyörködtető énekekben lelik gyönyörűségüket. A levélíró azonban vigaszt talált abban, hogy olyan emberekre is rábukkant, akik egy tiszta igaz kegyesség letéteményesei voltak. E közösségek tagjai megvetik a bálványimádást, templomaikban csak asztalok és padok vannak, sőt nagyon sokszor nem is templomokban, hanem erdőkben, völgyekben és szurdokokban találkoznak. Ezeknek az angyali természetű, istenfélő embereknek a közösségeit sokan új Izraelnek nevezik, s tagjaik között vannak királyok és tanult doktorok is.

A levélíró rendkívül ügyesen adagolt részleteket közöl krisztológiai elképzeléseiről is. A Szentháromság szakkifejezéseit teljesen nélkülöző megállapításokban értesülünk arról, hogy ezek a tisztultabb kereszténységet képviselő emberek az egy mindenható Istenben és az ő egyszülött fiában, a názareti Jézusban hisznek, akiről azt tartják, hogy újabban fogantatott a Szentlélektől. A leírtak szerint tehát a Szentháromságról mit sem tudó, s Krisztus preegzisztenciáját tagadó keresztények éltek a 10. században Alexandriában, akik ugyanakkor apokaliptikus események előhírnökeinek is tekintették magukat. Úgy vélték ugyanis, hogy a tiszta evangéliumi tanok előbb a világ minden tájára szétszórt szláv népeket egyesítik, hogy aztán a későbbiekben csatlakozzanak hozzájuk a tévedésüket belátó, s Krisztusban a Messiást legalább utólag elismerő zsidók is. Nem meglepő tehát, hogy az áldokumentum befejező részében – mintegy summázat gyanánt – a levél írója azt javasolja uralkodójának, hogy ha a jó oldalon akar részt venni ezekben a drámai eseményekben, akkor ne csatlakozzék a görögök vallásához.

Talán nem szükséges részletesen bemutatnunk a lengyel kutatók eredményeit e levél megszületésének körülményeiről ahhoz, hogy beilleszthessük gondolatmenetünkbe. Elég annyit tudnunk, hogy minden bizonnyal a legnagyobb hatású litvániai reformátor, Szymon Budny környezetében keletkezett.¹⁹ Az ő környezetéből kiindulva terjedt el az a szövegnek hitelt adni akaró történet is, hogy a bolgár (azaz egyházi szláv) nyelven írott irat Sambor város egyik kolostorából került elő.

E korai időszakból még nem maradt ránk olyan mű, amely teoretikusan is indokolná a fiktív elemek használatának jogosultságát. Ellenfeleik ugyanakkor mintha éreznék ezt a vonzódásukat. Ezt egyetlen példával szeretném illusztrálni. 1569 márciusában Georg Maior, a wittenbergi egyetem professzora egy figyelmeztető iratot (*Commonefactio*) fogalmazott meg arról, hogy miképpen kell védekezni Giorgio Blandrata és Dávid Ferenc eretnokségei ellen, akik Arius és mások elátkozott tévtanait újra életre keltették az al-

19 Az alapmunkák, illetőleg bibliográfiai tájékoztatók: Zdzisław Pietrzyk: Daniel Bieliński. In: *Bibliotheca Dissidentium*. VIII. Baden-Baden, 1987. 85–87.; *Uő*: Szymon Budny. In: *Bibliotheca Dissidentium*. XIII. Baden-Baden, 1991. 85–87.; *Laura Ronchi de Michaelis*: Eresia e riforma nel cinquecento. La dissidenza religiosa in Russia. Torino, 2000. 149–162.

világból. A mű előszavában felidézi azokat az eljárásokat is, amelyekkel az irtózatot blaszfémiákat megfogalmazó eretnekek alkotnak. Ezek egyike az, hogy „prosopopeias fecerunt Poetico more aeternitatis profundī silentiī, mentis”. A wittenbergi professzor szerint az eretnekek ezt gúnyirataikban is alkalmazzák, s Hésziodosz *Theogóniájának* az első sorait imitálva parodisztikus szövegeket hoznak létre a Szentháromság genealógiájáról. Maior egy idézettel is illusztrálja, hogy az antitrinitárius gúnyiratok egyike szerint miképpen jön létre így módon egy platonikus genealógia a Szentháromság születéséről:

„Mens genuit cogitationem.
Cogitatio genuit veritatem.
Veritas genuit verbum.”²⁰

Maior megállapításai több szempontból figyelemre méltóak, amelyek közül most csupán az irodalmira és az esztétikaira koncentrálok. A wittenbergi teológus úgy látja tehát, hogy az Erdélyben egyre több lelket meghódító eretnekek eszköztárába ott van a poétikai is, hiszen a prosopopeia használatát egyértelműen a költői típusú, azaz fiktív elemeket is tartalmazó megszólalás sajátosságának tekinti.

Mint másutt már részletesen bemutattam, a *Genealogia Antichristi filii diaboli inventa in Bibliotheca Romana ad partem sinistram ingredientī, Anno Domini MDXIII* című műben az erdélyi antitrinitáriusok prosopopeia-kal olyan származásával jelenítették meg a Szentháromság keletkezését, amely nem független Curione munkáitól, s főleg a *Pasquillorum tomi duo* címmel 1554-ben Bázelen megjelent antológiában közölt szövegektől.²¹ Most a jelenségre először felfigyelő Antonio Rotondò²² nyomdokain haladva további megfontolásokkal gazdagíthatjuk az olasz kutató által oly szuggesztíven elmondottakat. Először is azzal, hogy az erdélyieknél az ilyen szövegekre vonatkozó, alkalmanként megfogalmazott megfontolások sem függetlenek Celio Secundo Curionétól. Itt talán nem árt emlékeztetni, hogy Curione említett kötetében egy nagyon izgalmas teoretikus gondolatmenet indokolja, hogy miért vállalkozott nevetséget keltő, tréfás és kitalált dolgok közlésére. Az ilyen típusú teoretikus szövegekben alkalmazott toposzokból persze bőségesen me-

20 Commonefactio D. Georgii Maioris ad ecclesiam catholicam orthodoxam de fugiendis et execrandis blasphemis... quae hoc tempore a Francisco Davide et... Georgio Baindrata... sparguntur... Wittenbergae, 1569. E4v.

21 Balázs M.: i. m. 115–126.

22 Antonio Rotondò: Anticristo e chiesa romana. Diffusione e metamorfosi d'un libello antiromano del Cinquecento. In: *Forme e destinazione del messaggio religioso. Aspetti della propaganda religiosa nel Cinquecento*. A cura di Antoni Rotondò. Firenze, 1991. 19–164. (Studi e testi per la storia religiosa del Cinquecento 2.)

rító szövegünk legközvetlenebb rokonának talán a *Encomium Moriae* Morus Tamáshoz intézett ajánlását tekinthetjük. Az olasz humanista azonban Erasmusnál jóval határozottabban hangsúlyozza, hogy két véglet között talált rá az igazi útra. Az egyik azok járnak, akik a komoly teológiai témákról csak sőtlanul, unalmasan és szárazan tudnak beszélni. A másik pedig azoknak az útja, akik nem ismernek határt a célba vett dolgok és személyek kigúnyolásában, s így a gyalázkodásokig is elmennek az ellenfelek elleni támadásban. Ezek között a végletek között kell tehát az írónak megtalálnia az arany középutat, amely nem lehet más, mint a nevetve tanítás programja, amit Curione írásművészete legfőbb céljának tekint. Esetenként – mondja – csupán azért nem sikerülhetett ezen az arany középúton járnia, mert az általa az antológiába felvett és a legtöbb esetben mások által írt szövegek egy-egy részlete túlságosan közel állt a „famosi libelli”-hez, azt pedig ő semmiképpen sem vállalhatta, hogy megcsonkítsa mások szövegeit. Könnyen belátható, hogy mások szövegének igazi humanistára való tisztelete itt ügyes mentegőzés gyanánt szerepel, ám számunkra most nem ez a fontos. Sokkal fontosabb azt regisztrálnunk, hogy szerzőnk szükségesnek érzi elhatárolni magát a *libelli famosi*-tól. Ugyanezt figyelhetjük meg az erdélyi antitrinitáriusok toltán keletkezett dokumentumokban is. A *De falsa et vera... unius Dei cognitione* című munkában például arról olvashatunk, hogy az egyház történetében mindig zűrzavart okozott az ilyen könyvek elszaporodása, s több más iratban is tetten érhető az ilyen jellegű irományok elutasítása.²³ Azt mondhatjuk tehát, hogy a *Pasquillorum tomi duo* című kiadvány előszavában olvasottak megerősítették az erdélyieket abban, amit Erasmustól és másoktól bizonyára már ismertek.

A Curionetól származó további ösztönzések számbavétele előtt érdemes néhány tényről beszélnünk. Az erdélyiek által megismert, fentebb említett két *Genealogia Antichristi* között jelentős különbségek vannak.²⁴ Az előző idézetből is láthattuk, hogy a rövidebb változatban konkrét, látható és megfogható dolgok (*papa, bulla, cera, plumbum*) láncszerű összekapcsolása rajzolja fel a kompozíciót, s az elvont fogalmak szinte belesimulnak aztán ebbe a szerkezetbe. Ezzel ellentétben a hosszabb változatban az elvont fogalmak (*ignorantia, error, meritum, satisfactio, saturitas, feroticas, immanitas*) kerülnek túlsúlyba, és ez még inkább elmondható arról a változatról, amely e hosszabb alapján a Szentháromság-tagadók műhelyében fogalmazódott meg. Ebben ugyanis a *tyrannis, mactatio sanctorum, contemptus Dei, dispensatio, licentia peccandi, abominatio, confusio, anxietas* fogalmakat olyanok váltották fel, amelyeket a középkori teológiában a Szentháromság-tan leírásában használtak: es-

²³ *De falsa et vera*, 37. Magyarul: 54.

²⁴ Szövegük közölve: Balázs M.: i. m. 116–120., 123–124.

sentia, tres Deos, incarnatio, unio hypostatica, idiomatum communicatio, homousion, coaequalitas, coaeternitas.

Fogalmiság és érzékletesség küzdelmét figyelhetjük meg a Gyulafehérvárott közzétett változat további mozzanataiban is. Amikor például a szentencia-sor első mondatához (*Diabolus genuit caliginem*) hozzáfűzték, hogy *et glossas ne conspicua esset veritas*, akkor egészen nyilvánvalóan csökkentettek az eredeti már-már mitikus erejű kezdésének intenzitásán. Másfelől azonban éppen ők hoztak létre teljesen zárt körkörös szerkezetet azáltal, hogy az utolsó tételket megváltoztatva szinte törvényszerűvé tették az evangéliumi fény diadalát. A Nyugat-Európából ismert kiadásokban ugyanis a *contemptus Dei, dispensatio, licentia peccandi, abominatio, confusio, anxietas* sorozat fejezi be a művet, amelynek zárómondata az igazság győzelmét jósolja meg: *Anxietas autem genuit argumentum veritatis, ex qua revelatus est desolator papa, qui dicitur Antichristus*. A gyulafehérvári változat sokkal intenzívebb, s a diadalt a kompozíció bezárulásával is indokló befejezése a következő:

„Anxietas autem genuit quaestiones.
 Quaestiones autem genuerunt inquisitionem veritatis.
 Veritas autem genuit lucem.
 Lux autem genuit lumen evangelii,
 per quod revelatus est Papa Antichristus
 homo peccati et filius Diaboli et perditionis.”

Rotondò szerint a tézisek ezzel a kiegészítéssel valójában annak a fejezetnek a tartalmát összegezték, amelynek a végére a *De regno Christi* című kiadványban elhelyezték. Ám valamivel többről van itt szó: egy motívumai-ban is lezáródó szerkezet létrehozásáról, amely így egyébként megőriz valamit Servet teológiai rendszerének fényszimbolikájából is. (Emlékeztetek itt arra, hogy a *De regno Christi* című kiadvány valójában Servet *Restitutio christianismi* című műve bizonyos fejezeteinek újraközlése.)

Két lényeges különbséget kell még hangsúlyozni. Az egyikre már Rotondò is felfigyelt, s nagyon meggyőzően mutatta be, miért változik meg az Erdélyben kinyomtatott változatban a *Tyrannis autem genuit mactationem sanctorum* mondat és szövegkörnyezete. Szerinte az e helyett álló *Tyrannis autem genuit homicidium* szentencia már egyértelműen Servet és Valentino Gentile kivégzésére utal, s ily módon nagyon konkrét és heves polémiát folytat a mű a tévtanokat tűzzel és vassal is védeni kész protestáns felekezetekkel is. Nem foglalkozott viszont az olasz kutató azzal, hogy az erdélyi kiadvány elhagyja az *Error autem genuit liberum arbitrum et arrogantiam ex philautia* mondat második felét, nem szerepel tehát az *arrogantiam ex philautia* kifejezés. Nem jelentéktelen hiány ez, ha meggondoljuk, hogy a *philautia* olyan fogalom, amely Erasmus teológiai rendszerében is fontos szerepet játszik. Öniró-

nikusan szerepel már az *Encomium Moriae* Morus Tamáshoz intézett ajánlásában is, de a későbbiek során a valóságos krisztusi morál legfőbb akadályaként jelenik meg. Az sem érdektelen, hogy mint Rotondò kimutatta, a *philautia* fogalom hasonló funkcióban jelenik meg Curione Pasquino *in extasi* című munkájában is. Az erdélyiek valószínűleg azért hagyták ki, mert nem akarták megterhelni olvasóikat ezzel a tudósabb magyarázatot igénylő kifejezéssel. Másfelől ugyanakkor emlékeztetnék arra, hogy bár az erdélyi antitrinitáriusok kiadványaiban nem *evangelium secundum Pasquillum* cím alatt szerepel az említett genealógia, valójában a Curione által alkalmazott retorikai, poétikai eljárások folytatóit tisztelhetjük bennük. Ne feledjük, hogy a Gyulafehérvárott megjelent művecske címében az is olvasható, hogy *inventum in Bibliotheca Romana ad partem sinistram ingredientem Anno Domini MDXIII*. A szöveg kiadói tehát tisztában voltak azokkal az eljárásokkal, amelyekkel az itáliai és németországi pasquillusok szerzői éltek. Áldokumentumot tettek tehát közzé, amelyet éppúgy Rómába lokalizáltak, mint azok a pápákat esetenként nagyon szellemesen leleplező nyomtatványok, amelyek a nyomtatás helyéül éppen Rómát tüntették fel. Mindez tehát azt jelenti, hogy annak a kiadványnak a gondozói, amelyben ez a szöveg megjelent (elsősorban nyilvánvalóan Giorgio Biandrata és Dávid Ferenc) igen oskolázottak voltak ebben a műfajban. Ne feledjük: a szöveg kompozícióját összefüggésbe hoztuk *De regno Christi* című kiadvány egészének szerkezetével, ami azt jelenti, hogy e változat megszületését egyértelműen a kiadvány egészének megszerkesztéséhez köthetjük, s így minden kétséget kizáróan Erdélyre lokalizálhatjuk. (Ez egyébként egyáltalán nem lenne triviális. Emlékeztetek arra, hogy az olasz és nemzetközi heterodoxia eme radikális képviselői az 1560-as évek vége táján szinte kizárólag Erdélyben tudták nyomtatásban is megjelentetni munkáikat, s így például *De falsa et vera unius Dei cognitione* című mű jórészt olyan szövegekből áll, amelyek Erdélyen kívül keletkeztek.) Sőt talán arra is gondolhatunk, hogy az erdélyi antitrinitáriusok több változatát is alkalmazták eszméik terjesztése során. Egy ilyen szövegre látszik utalni *De falsa et vera* alábbi bekezdése: „Quia vero error errorem parit, stabilito illo suo Deo Tripersonato, coacti sunt (ne illorum Trinitas Dualitas censeri posset) et alium quoque filium aeternum inducere, ut secundam Trinitatis personam staterent, et generationes de Essentia, deoque personis, duosque filios, et duos Christos etiam praedicarent: Spiritum vero sanctum facerent Deum, et tertium in triclinio personam, et haec post primitivae ecclesiae patres inventa.”²⁵

Még nyilvánvalóbb ez ugyanakkor Dávid Ferenc 1567 őszén megjelent munkájában, a *Rövid útmutatásban*, ahol a Szentháromság műszavai megszületésének tíz mondata tipográfiaiilag is tagolva, egymás alá írva szerepel. Ennek csak az utolsó tagját idézem: „Az Babilonai fogság [szülte] a veszedel-

25 *De falsa et vera*, 21. Magyarul: 44.

met és ekképpen akik ezt a nemzetséget követik, azok az Antikrisztusnak bélyegét viselik, s akik ezt le nem vetik, azok az Antikrisztussal egyetemben elvesznek.”²⁶ Ez az utolsó szentencia láthatóan még nem a győzelemről beszél, hanem az Antikrisztus híveinek pusztulásáról. Talán az történt tehát, hogy a *De regno Christi* összeállításakor módosítottak ezen a szövegen, hogy – amint már szoltunk erről – az evangéliumi fény diadalát hirdethessék.

Nehéz azonban egyértelmű véleményt formálni arról, hogy ez a szentenciasor megjelent-e Erdélyben önálló nyomtatványként is. Rotondò hajlik erre a véleményre, és analógiaként éppen a *De falsa et vera...* című antológiát említi, amelynek több fejezetét valóban önálló füzet gyanánt is közzé tették 1568-ban. A dolgozatunkban felsorolt, eddig figyelmen kívül hagyott adatok újabb érvek lehetnek e hipotézis mellett. Vannak azonban ellene szóló mozzanatok is. Példány nem maradt ránk, s kivételes is lenne egy ilyen egyleveles nyomtatvány a gyulafehérvári nyomda kiadványai között. Nem tesznek említést ilyenről az antitrinitáriusok ellenfelei sem. Így aztán az sem kizárt, hogy 1569 előtt csupán kéziratban terjesztették. Mindez persze elgondolkodtató lehet abból a szempontból is, hogy mennyire voltak sajátosak a reformáció eszméit terjesztő eszközök és módszerek Magyarországon, illetőleg Erdélyben,²⁷ s hogy észlelhetők-e ebben felekezeti különbségek.

Mihály Balázs

FICTION AND RADICAL CRITIQUE OF DOGMAS: REMARKS ABOUT THE WRITTEN WORKS OF EARLY ANTRITRINITARIANS

The paper is involved in less investigated questions regarding the poetic principles used by Transylvanian Antitrinitarians to compose their works in the 1560s. A claim is made that they used the works of Basel humanists as a reference. The source of their often used exemplums was the anthology compiled by Theodor Zwinger and Conradus Lycosthenes. It can also be stated that they were explicitly attracted by fictional stories, integrating them into their own writings. They often made serious changes to the material found in the sources, so they composed quasi pseudo-documents. Such pseudo-documents appear in Poland and Lithuania, one of them being a letter sent from Alexandria to Kiev in 990, in which the writer provides an account of an encounter with true Christians who did not know the Trinity. The final conclusion of the paper is that Antitrinitarians were far more familiar with humanist satirical literature than other denominations of the Reformation.

26 Leírása: RMNy 233. Németh S. Katalin modern kiadásában idézzük: 61–62.

27 Lásd erről Péter Katalin gondolatébresztő esszéjét: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp. 2004. 60–74. (Európai Iskola).

Tusor Péter

Verancsics Faustus emlékiratai?

Nunciatúrai tervezetek a trienti katolicizmus
hazai bevezetésére

Magyarországon a kora újkori katolicizmus megteremtésének egyik legfontosabb sajátossága, hogy kibontakozására nem kerülhetett sor abban a történelmi periódusban, amikor még érdemben számíthatott volna a római központ bekapcsolódására.

A királyságbeli feltételek e téren még az erdélyiekénél is kedvezőtlenebbek voltak. Ott a püspökség szekularizálása miatt és a hangsúlyosabb jezsuita jelenlétnek köszönhetően több önálló római kezdeményezésnek lehetünk tanúi.¹ Kolozsvárral ellentétben a Habsburg-országgrészben például nem került sor pápai kollégium felállítására. Itthonról rendszerint még a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* magyar alapítványi helyeit sem tudták kihasználni.

Néhány, a 16–17. század fordulója tájékán a prágai nunciatúrán készített tervezetből azonban világosan kirajzolódik, hogy még a reformlendületében megtorpanó pápaság részéről is fogalmazódtak meg átfogó koncepciók a protestantizmussal versenyképes, a korabeli viszonyok között modernnek számító magyarországi katolikus konfesszió megszervezésére.

Cesare Speciano emlékirata, 1593

Az 1593 körül papírra vetett reláció (később adott címe szerint: *Discorso dello stato della religione cattolica nel regno d'Ungharia*) a pápai Államtitkárság felszólítására 10 pontban foglalja össze a tennivalókat. Jórészüket a háborús viszonyok miatt inkább a jövőre nézve tartja kivitelezhetőnek, mintsem azonnal. Szerzője minden kétségen felül Cesare Speciano cremonai püspök,

1 Például *Ladislaus Szilas*: Der Jesuit Alfonso Carrillo in Siebenbürgen 1591–1599. Rom, 1966.; Erdélyországi követek jelentései VIII. Kelemen pápa idejéből (Monumenta Vaticana Hungariae II/3). Kiad. Veress Endre. Bp. 1909. V–XX.; és néhány, a 17. század elején készült jezsuita tervezet: Jezuita okmánytár. I/1–2.: Erdély és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. Kiad. Balázs Mihály–Kruppa Tamás–Lázár István Dávid–Lukács László. Szeged, 1995. (Adattár... 34.) Nr. 126–128., 209., 245–246., és passim. A javaslatok leghangsúlyosabb eleme a püspökség visszaállítása.

prágai nunciussal² azonosítható. Az emlékirat a pápai diplomácia azon, már-már szokványosnak mondható célkitűzésein túl, hogy elérje az uralkodónál a katolikusok kizárólagos alkalmazását a fontosabb posztokon és az egyházi javadalmak visszaadását, illetve betöltését (kiváltképpen a fél országrészt felölelő, szinte színprotestáns Egerét, valamint az ország egyetlen szemináriumával rendelkező Esztergomét), több különleges elképzelést is körvonalaz.³

Ilyen például a kapucinusok vagy még inkább a sarutlan karmeliták behozatalának ötlete, továbbá a Kassán felállítandó jezsuita kollégium és szeminárium vélhetően a jezsuita Possevinóra visszavezethető terve.⁴ Az alapításokat részben a periférikus fekvése miatt be nem vált turóci (zníóváraljai) kollégium áthelyezésével, részben egy-egy Kassa közeli apátságnak és prépostságnak – talán Tapolcának és Mislének – a kamarától, illetve a protestánsoktól történő visszaváltásával látja kivitelezhetőnek.⁵ Egy esetleges pápai pénzügyi közreműködés lehetőségére is tesz halvány utalást. Kiemelte, hogy a prépostság visszaszerzését mindössze 12–15 000 forintból meg lehet-

2 Életpályájára: Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen 1592–1605. I–II. Hg. von Klaus Jaitner. Tübingen, 1984. (Instructiones pontificum Romanorum) I. CCLI–CCLII. A prágai nunciatúra reformszerepére lásd *Jochen Köhler*: Der Beitrag der Prager Nuntiatur zur Festigung des Katholizismus in Ostmitteleuropa. *Historisches Jahrbuch* 93(1973) 336–346.

3 A már sokak (Fraknoi [tévesen a Biblioteca Casanatensére hivatkozva], Mosconi, Ludwig von Pastor, Tóth László, Molnár Antal stb.) által idézett irat keletkezése 1593–1596 közé helyezhető (a tizenöt éves háború már kitört, a régóta üresedésben álló Eger és különösen Esztergom még nincs betöltve); a „vostra signoria illustrissima mi commanda con le lettere passate...” kezdősora pedig egyértelműen elárulja, hogy a nuncius és az Államtitkárság iratváltásáról van szó. Mivel a szerző azt írja, hogy nem régóta tartózkodik állomáshelyén, az 1593-as esztendő valószínűsíthető. A szöveg talán azon relációk sorába illeszthető, amelyeket az új nunciusok visszaigazolandó, illetve kijavítandó az elődjük finálrelációjába és az ő főutasításukba foglaltakat, szolgálatba lépésük után szoktak készíteni rendszerint az új római kurzus számára (de inkább alkalmi megrendelésre, mintsem a finálrelációkhoz hasonló egyetemesen kötelező érvénnyel). Teljesen ehhez hasonló Gaspere Mattei nuncius 1639-es jelentése is. Vö. *Péter Tusor*: Due relazioni di Gaspere Mattei nunzio apostolico a Vienna dello stato «delle cose» e di religione nel regno d'Vngheria (1639). In: *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* XI. Città del Vaticano, 2004. (Studi e testi 423.) 671–690. Egzaktabb bizonyítékokat hozó kutatás folytatása a szerzőséget illetően nem csekély nehézséggel járna, hiszen ezen évek nunciusi iratai lappanganak. A forrás lelőhelye: Biblioteca Corsiniana (Roma), vol. 677 (35 B 6), fol. 338r–340v. A kéziratár mutatójában a bécsi nunciatúra címszava alatt cím szerint feltüntetett forrás valójában a prágai nunciatúra anyagát másolatban tartalmazó kötetben maradt fenn. – Vö. még *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I.: 1572–1647. Bp. 2002. (Humanizmus és reformáció 26.) 117., 346. j.

4 Vö. *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal. I–III. Bp. 1901–1903. III. 182.

5 E javadalmak szerepéről legújabbban: *Molnár Antal*: A bátai apátság és népei a török korban. Bp. 2006. (METEM Könyvek 56.) 25–37.

ne oldani.⁶ Ezután a (turóci prépostsággal együtt) három javadalom bevételei fedeznék az évi 10 000 forintos működési költségeket. Különösen akkor, ha a magyar főpapok, akik a török háború kitörése előtt kivétel nélkül tartottak Bécsben egy-két növendéket, szintén hozzájárulnának valamivel. Az összeg száz növendék tartására lenne elegendő. A nuncius közülük ötvenet küldött volna a királyságba, ugyanennyit pedig a hódoltságba.

Észak-Magyarország fővárosára éppen a török területek és Erdély megközelíthetősége miatt esett Speciano választása. Szerinte a Dunántúlon, például Sopronban elsősorban Bécs közelsége miatt nem sok értelme lenne egy ilyen vállalkozásnak. A hódoltsági pasztoráció támogatására – ahol egy évtizeddel korábban pápai vizitátor mérte fel a tennivalókat⁷ – elengedhetetlennek tartotta azt is, hogy a püspökök az onnan érkező papjelölteket a kellő fakultás birtokában *extra tempora* felszentelhessék, mert a – vélhetően az egy-egy idősebb pap mellett a legszükségesebb ismereteket megszerző – jelöltek képtelenek kizárólag az előírt (kántorböjti) időben a királyságba utazni.⁸ A szentszéki diplomata az új intézmény felállításának létjogosultsága mellett azzal érvelt még, hogy a római Német–Magyar Kollégium tucatnyi helye sohasem lesz kihasználható, mivel a magyarok, úgymond, nem nagyon szeretnek külföldre utazni.

A nuncius a két alapvető pillérre: egy biztos kormányzati háttérre és kellő számú, megfelelően képzett alsópapságra támaszkodó katolikus megújulás irányítását ugyancsak kettős formában képzelte el. Egyrészt meghatározó szerepet szánt a kinevezendő új esztergomi érseknek. Véleménye szerint az

6 Speciano korábban is tett utalást Róma anyagi közreműködésének lehetőségére. 1593-ban a primási szék betöltése érdekében sürgette, hogy Apostoli Kamara tekintettel a várható lelkipásztori előnyökre, vállaljon részt Újvár fenntartásának költségeiben, amire az érsekség javait fordították, és legfőbb akadályát képezte az új érsek kinevezésének. Rudolf előtt pedig párhuzamosan azt ecsetelte, hogy egy érsek tartása kevesebbe kerül, mint két ordinárius: egy *in temporalibus* és egy másik *in spiritualibus* illetékes adminisztrátor alkalmazása, mely utóbbi 3000 forint penziót kapott. La nunziatura di Praga di Cesare Speciano (1592–1598) nelle carte inedite Vaticane e Ambrosiane. I–V. A cura di Natale Mosconi. Brescia, 1966–1967. III. Nr. 42.

7 Ahol már a 16–17. század fordulóján Erdélyhez hasonlóan – szintén a hazai hierarchia – korlátozott mozgásteret miatt – önálló római aktivitást figyelhetünk meg. Tóth István György: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). TSz 39(1997) 447–472.; Molnár A.: Katolikus missziók i. m. 121–160.

8 Specianót Kutassy győri püspök sürgette többször is az *extra tempora* és a *casi riservati* fakultások megadására. Leginkább a hódoltságban élőkre hivatkozott, mondván, már többször is üres kézzel kellett visszaküldenie az onnan érkező kérelmezőket. A nuncius támogatta Kutassy kérését, ám annak teljesítését Róma először elutasította. A felhatalmazások megadására végül – az esztergomi adminisztrátoréival egyetemben – azzal a feltétellel került sor, hogy fél éven belül meg kell szerezniük az egyházmegyéjük kormányzását kánonjogilag törvényesítő bullákat. Speciano a feltétel teljesítése érdekében nem mulasztotta el felhívni az Államtitkárság figyelmét a illetékfizetési kedvezmények fontosságára, mondván „ez az ország és lakói nem afféle népek, akik akaródnának fizetni” („questi non sono paese, nè genti, che vogliono pagare denari...”). La nunziatura di Praga i. m. III. Nr. 30., 79., 110.

ő világi és egyházi jogosítványai kellő védelmet jelentenének a katolikusok számára a protestánsokkal szemben – például meg tudná akadályozni a prédikátorok működését a városokban –, és alkalmasak lennének a klérus reformálása szempontjából elengedhetetlen zsinatok összehívására. A primás régi hagyományon alapuló joga pedig, hogy személyi javaslatokat tehet az uralkodónak a püspökségek és más egyházi javadalmak betöltésére, alkalmas lenne a hierarchia összetételének régóta kívánatos megváltoztatására.

Másrészt, biztos ami biztos, hangot adott azon meggyőződésének, hogy „mivel a klérus soraiban bár sok jó és példás életű ember található, mégis végtelen a romlott életűek száma, s mindenek felett az istentiszteletet nem a kötelező tisztelettel végzik, és a régi szent előírásokat sok helyen részben vagy teljesen figyelmen kívül hagyják, jó lenne egy apostoli vizitátor küldése, aki megreformálná mindazt, amit szükségesnek tart, noha mindezen fontos dolgokban nagy odafigyeléssel és kíméletesen járhat csak el. Ha az uralkodó beleegyezését adja, az ország nem tud majd kitérni e vizitáció elől.”⁹

A prágai nunciatúra tervezetei, 1605–1606

Részben szinte szó szerint ugyanezek a gondolatok térnek vissza az *Il modo de restaurare la religione in Ungheria* címet viselő és 1606. május 3-án V. Pál elé tárt emlékiratban. Formai és tartalmi jegyei alapján a forrás szintén a prágai nunciatúrán keletkezhetett, és a hazai katolikus reform részletes programját tartalmazza. A korábbinál radikálisabb hangvételű irat megismétli a kassai alapítás tervét, ahol a nemes ifjakat a kolozsvári mintára a

9 Bár miként a reformpápaság, úgy Speciano is alapvetően a királyságbeli epizkopátusra kívánt építeni, ennek alkalmasságával többször is merültek fel kételyek. Itt-ott a magyar püspökök megítélésének radikalizálódása már ekkor felfedezhető. Az Államtitkárság például 1593 márciusában egy Speciano szerint haszonnal forgatható – közelebből nem ismert – tájékoztatást küldött a nunciának a hazai egyházi viszonyokról, amit a nuncius csupán annyiban igazított ki, hogy tudomása szerint a magyar prelátusok közül senki sem kormányoz egyszerre két egyházmegyét. Ugyanő ez év júniusában azzal fenyegette meg Fejérvögyei István nyitrai püspököt, hogy ha nem kér feloldozást a pápától az irregularitás miatt, amibe azért esett, mert a *Pontificale Romanum* előírásaival ellentétben úgy szentelt papot, hogy a misét nem ő maga, hanem egyik kanonokja mondta, elmozdította az uralkodóval helytartóságából. Speciano ekkor – igaz, a püspök nevét elhallgatva – Santoro bíborostól kért állásfoglalást abban a kérdésben, vajon a szentelés érvényes volt-e. Ez azt jelenti, hogy a Szent Hivatalhoz fordult, lévén Santoro a főinkvizítor. Vö. *Filippo Tamburini*: Giulio Antonio Santoro cardinale penitenziere ed inquisitore generale. Ricerche sulla sua biblioteca. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 95(2000) 54–93., 54–63. – A nuncius ugyancsak nem túl kedvező véleményének adott hangot, amikor Rómától felhatalmazást kért arra, hogy az egyházmegyéket adminisztrátorként kormányzó püspökök – különösen Esztergom esetében – kánoni helyzetét saját hatáskörben rendezhesse, mert sejtése szerint ez ügyben a magyarok végképp nem fognak Rómához fordulni. Azt az elképzelést, hogy a Szent szék adjon magyar papoknak apostoli protonotáriusi jogosítványokat, ugyanakkor készséggel támogatta. *La nunziatura di Praga* i. m. III. Nr. 41., 98., 79., 111.

szemináriumba is be kellene fogadni, anélkül hogy előzetes kötelezettséget vállalnának az egyházi pályára. Az eredményt inkább a már klerikus növendékek jó példájának hatására kell bízni. Sürgeti azon zsinati és pápai rendelkezések betartását, amelyek a püspököket székhelyükön tartózkodásra, egyházmegyéjük vizitálására és szemináriumalapításra kötelezik. Amennyiben pedig a káptalanok vonakodnának a közreműködéstől, a megoldást az olvasókanonoki stallumok jövedelmeinek lefoglalásától várja.

Egy újabb egyházi javadalom visszaváltása és felhasználása, valamint a klérus – különösen a nem rezideáló főpapok – pápai és királyi tekintéllyel e célból történő megadóztatása mellett hangsúlyosan jelenik meg a közvetlen pápai szerepvállalás szükségessége is: „tudom, hogy nem hiányoznak az eszközök arra, hogy Őszentsége ilyen alamizsnát tegyen... miként VIII. Kelemen pápa talált másfél milliót a magyarországi háború számára, miként V. Sixtus talált [pénzt] Róma városának különféle erődítményeire, miként XIII. Gergely talált módot szemináriumok létesítésére az egész világon...” – hangzik a nem is burkolt felhívás.

Az egy évtizeddel korábbiaktól eltérően nagyobb szerepet kap a római *Collegium Germanicum-Hungaricum*. A tervezet növelni szándékozik az ottani növendékek számát. Abban a többek által hangoztatott elképzelésben viszont, hogy a pápai alapítványt Magyarországra kellene áthozni, hangsúlyozottan nem kíván állást foglalni.¹⁰

10 Ezt az álláspontot a Francesco Diotallevi, a magyar prelátusok római ágense képviselte, aki szintén saját tervezetet dolgozott ki a Kúria számára a magyarországi paphiány problémájának megoldására. Az ország katolizációjának kulcsát a római kollégium áthozatalára alapozott pápai kollégium – amelynek működtetését természetesen a jezsuitákra, felügyeletét az esztergomi érsekre és a hazai főpapokra kívánta bízni – megalapításában látta: „Per trovarsi in Hongaria molto pochi sacerdoti cattolici, che possino instruire quel popolo nella religione cattolica et administrarli i sanctissimi sacramenti massime a quelli huomini di più bassa condizione, non è dubbio, che per tale mancamento ci fa paraclita d’un numero infinito di quelle anime, al che volendosi proveder è necessario di trovar modo d’haver sacerdoti cattolici in quel maggior numero, che sia possibile per sovvenire et proveder ad infinite plebanie, le quali mancano de sacerdoti, o se pur li hanno, sono infetti d’heresia. Et a ciò fare il più necessario et prestantissimo remedio sarebbe d’haver in quel regno un colleggio o seminario, che potesse sostentar un bon numero d’alumni, et essendo stato dalla felice memoria del cardinale Collocense già anni sono procurato a questo effetto presso la maestà Cesarea una prepositura in quel regno per li reverendi patri Gesuiti, la quale tuttavia possiedono senza esserci fatto sin hora colleggio alcuno o seminario. Si giudica, fosse bene di oprar, come meglio pare di ridurre a fine quanto prima questo santo proposito con intertener quel maggior numero d’alumni che comportassero quelle intratte sotto l’administrazione et disciplina di detti padri, tanto più che quelli del regno restanno poco contenti, che quelle intratte destinate per beneficio di quella natione, s’habbino a spender etiamdio, che fusse per simile effetto per altra nazione forestiera, massime che in Germania per liberalità di sua beatitudine vi si trovano molti colleggi, tra quali gli Hongari no’hanno ingresso, et a questi si potrebon (se... paresse bene) applicar parimente l’intrate di Santo Stefano Rotondo destinate per la nazione Hongara in Roma per il numero di 12 scolari sempre mai essendone manca-

A papnevelés és a térítések intézményi hátterének biztosítása mellett – igaz, kifejezetten mint kevésbé sürgető teendők – olyan szempontok is említésre kerülnek, mint a hagyományos Mária-kultusz visszaállítása és a tej- és tojáskételektől való megtartóztatást is magába foglaló böjti fegyelem megszilárdítása; a zsolozsmaimádkozás elhanyagolása, illetőleg a liturgiában uralkodó káosz miatt a római breviárium bevezetése; valamint annak a régi szokásnak álcázott abúzusnak megszüntetése, hogy a kinevezett főpapok azonnal értékesebbnél értékesebb anyagból készült prelátusi ruhát öltenek. Akik valójában csak egyszerű papok, mégis megkülönböztetett helyet kapnak az istentiszteleteken, s azonnal tagjai lesznek a királyi tanácsnak – olvashatjuk.

Az emlékirat szerzője leginkább ez utóbbi téren lát kevés reményt a gyors javulásra, s Specianóval ellentétben kevésbé szán központi szerepet az esztergomi érseknek. Szerinte az időközben kinevezett Kutassy János (1597–1601) nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Javai nagy részét például protestáns örökösökre hagyta. A püspöki kar és az egész klérus megreformálását a nunciusra és kiváltképpen egy apostoli vizitátorra kell bízni – tér vissza jóval hangsúlyosabban a régi elképzelés. Nem kívánja ugyan kétségbe vonni a Szent István-i hagyományon alapuló uralkodói jogosítványokat (kifejezetten *ius patronatus* említ), ugyanakkor leszögezi, hogy ez nem lehet alapja a rengeteg visszaélésnek, amelyek ellen a püspökök nem tesznek semmit, sőt többnyire haszonélvezői.

A megoldást az emlékirat szerzője abban látja, hogy a nuncius már a királyi kinevezés előtt kapjon lehetőséget a jelölt megismerésére és alkalomadtán a vétőjog gyakorlására. Továbbá, hogy szigorítsák meg a kánoni kivizsgálási eljárás (*processus informativus*) módját, mivel annak tényleges folytatását az országtól távol, Prágában tartózkodó pápai követek sokszor valamelyik helybéli püspökre bízta. Ő, mivel nem kívánta a jelöltet megsérteni, az általa ajánlott tanúkat hallgatta ki, olykor pedig nemtörődömség-

mento a questa summa per alcune raggioni, che si lasciano de dire con le quali intrate sole d’Roma o di Santo Stefano si sostentarebbono in Hong[aria] per almeno 25 alumni, et forse con maggior profitto, perché più facilmente giornalmente si dispensarebbono in diversi villaggi, i quali sono senza numero e harebbono bisogno piuttosto di sacerdoti esemplari, esercitati nella dotrina Christiana et sufficienti per le confessioni, che di theologia, che così in pochi anni si ridurrebbe quel regno tutto cattolico, perché oltre gli alumni vi concorrerebbono tutta la gioventù di quel regno, che spese proprie et di molti che agiutarebbono a sostentarli, quanto poi al loco per detto collegio monsignor arcivescovo di Strigonia con quelli altri prelati potrebben far elezione, che li paresse più a preposito, al quale arcivescovo per esser molto zelante et sollicito nell’augmento della religione cattolica si potrebbe commetter la cura di ridurre a fine questa santa apra insieme con detti padri.” A sági préposti címmel saját kezűleg aláírt (*Francisco Diotaleui preposito de Sago*) irat: ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 43-c. fol. 168rv. Mivel a *discorso* kinevezett esztergomi érsekről beszél, 1597–1601 között keletkezhett.

ből csak egy papot vagy jegyzőt küldött ki maga helyett. Úgyhogy Rómában korántsem megbízható információk alapján szoktak dönteni az illető felszentelhetőségéről.¹¹

A tervezet nunciatúrai kidolgozója a püspökkinevezések e kettős ellenőrzési mechanizmusának hatékonyságát csak az ország területén tartózkodó apostoli vizitátor révén látta biztosítotttnak. Szerinte nem egy magasabb rangú főpapot kellene Magyarországra küldeni, mert egy ilyen nyílt akció felkeltené a protestánsok, a politikusok, de még a klérus gyanakvását is. Legeredményesebben egy egyszerű pap tudna működni. Ennek nem kellene különösebben képzettnek sem lennie. Elég ha jól tud latinul, a lényeg az, hogy se pénzzel, se tisztségekkel ne legyen megvesztegethető.

A vizitátor – kezdetben inkognitóban – végigjárva az egyházmegyéket, elsőkézből és rendszeresen informálhatná a pápát a tennivalókról. Mindenekelőtt tájékozódna a püspökségre alkalmas papok felől. Róma mellett a nunciának is megküldött jellemzése alapján a császári udvarban így lehetne valóban eredményesen kiszűrni az alkalmatlan személyeket. Majd ő folytatná le a processzust, hiszen kívülállóként sokkal elfogulatlanabb vizsgálatot tud végezni, mint akármelyik püspök. Ugyancsak ő tudná elérni, hogy legalább a hierarchia egy tagja ötévente *ad limina* látogatást és jelentést tegyen, megszerezze a szükséges engedélyeket, diszpenzációkat, és hogy tartományi és megyei zsinatokat tartsanak, ami teljességgel ismeretlen az országban. Az általa szolgáltatott naprakész információk alapján a pápa a konkrét ügyekre azonnal szelíd hangú brévékkel tudna reagálni. Ennek köszönhetően a visszaélések megszüntetése és a kánonok betartása lépésről lépésre, de biztosan haladhatna előre. Végül pedig ez az egyetlen, és minimális költségeket igénylő személy – aki egyszerre szolgálna „nunciusként, vizitátorként, apostoli főesperesként, kivizsgáló jegyzőként, zsinatok [*lebonnyolítójaként*], a püspökök ágenseként, egyszerűval Őszentsége füleként és kezeként, valamint a reform lelkeként” – megfelelően gondoskodhatna a pápai rendelkezések végrehajtásáról is.

A trienti zsinatot követően Itáliában bevált apostoli vizitátorok és a németországi reformnunciusok ötvözetét Magyarországon megvalósítani kívánó emlékirat legszembetűnőbb vonása, hogy a hazai püspöki kart teljesen alkalmatlannak találja a korszerű katolicizmus kialakítására. Sőt ugyanez a szerző egy néhány hónappal korábban (1605 októberében) papírra vetett – nem kevésbé jelentős, bár jóval rövidebb – emlékiratban (*Dello stato presente ecclesiastico et politico in Ungaria*) még sötétebb képet rajzol a mindvégig a fejtegetése középpontjában álló hazai hierarchiáról. Betagozódásáról az ál-

11 Például Kutassy János esztergomi érsek folytatta le Pethe Márton processzusát a kalocsai székre, illetve Verancsics Faustusét a csanádira. ASV Miscellanea (Armadi I–XVI), Armadio XII, busta 216. Fasc. 3. Nr. 387.; Fasc. 1. Nr. 2.

lamszervezetbe, harácsolásáról, és legfőképp arról, hogy erőszakos templomfoglalásaival, irreális polgárháborús tervezgetéseivel felelőtlenül a pusztulás szélére sodorja a meglévő egyházi struktúrákat is. Ezért azt javasolja, hogy mindaddig, amíg a prelátusok nem mutatnak készséget a teljes reformra, Róma helyezze kilátásba a katonai segélyek megvonását.¹²

Az Államtitkárság követutasításai

A magyarországi helyzetet testközelből figyelemmel kísérő prágai nunciátúrával ellentétben a római központnak a nunciosoknak 1592–1604 között adott főinstrukcióiból kihámozható programja meglehetősen minimális volt, viszont sokkal inkább a realitások talaján állt. Általánosságban az udvari hivatalok élén, a különféle tanácsokban a protestáns–katolikus arány megváltoztatása (a még/már katolikus főurak mozgósítása révén), valamint Rudolf császár számára megfelelő gyóntató választása állt a középpontban.¹³

Sajátosan magyar viszonylatban a hangsúly továbbra is a püspöki székek betöltésén van, amely a római központ szemében továbbra is az egyetlen eszköz az „eretnység” visszaszorítására. Az 1594-es regensburgi birodalmi gyűlésre küldött Ludovicio Madruzzo követutasítása kifejezetten előnyként sorolja elő a főpapok állami funkcióit. A néhányuknál megjelenő felfogást, hogy (áthelyezésnél) nem szükséges a pápai megerősítés, a bullák megszerzésének nehézségeire vezeti vissza. Kilátásba helyezi, hogy e téren minden támogatást megadnak a magyaroknak.¹⁴

A főinstrukciók sokszor csak azt remélték elérhetőnek, hogy legalább az egyházi javakat kormányzó kamarai tisztviselők legyenek katolikusok; illetve hogy a hadseregeknél, várakban tartózkodó külföldi, leginkább olasz katonákra tekintettel rendszerezésük a tábori káplánok tartását.¹⁵

A tizenöt éves háború véget érte, és a Bocskai-felkeléssel gyökeresen megváltozott magyar viszonyok azonban minden korábbinál aktívabb szerepvállalást kívántak a pápaságtól. A Kúria a kihívásnak a prágai nunciátúra radikális terveivel ellentétben hagyományos eszközök hatékonyabb alkal-

12 E két emlékirat szerzőségére lásd a 4. fejezetet.

13 Egy-egy elkeseredettebb pillanatában például Speciano is csak ettől a megoldástól várt változást a Habsburgok egyházpolitikájában. La nunziatura di Praga i. m. I. Nr. 52.; II. Nr. 37.

14 „Si procurerà sempre di dare loro le debite sodisfazioni con ogni paterno affetto et carità.” Die Hauptinstruktionen Clemens’ VIII. i. m. I. Nr. 35. (252–254.) Az utasítás magyar vonatkozású részének egyik pontja korábban kiadva: Fraknói Vilmos (kiad.): Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp. 1899. Nr. 104.

15 Speciano, Spinelli és Ferreri utasításai, Róma, 1592. május 5., 1598. szeptember 22., 1604. január 20. Die Hauptinstruktionen Clemens’ VIII. i. m. I. Nr. 10. (55–58.); II. Nr. 71. (568.), Nr. 95. (709–710.), illetve ez utóbbi még: Johannis Stephani Ferrerii nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. I/1.: 1604 Ian.–Iul. Ed. Zdeněk Kristen. Pragae, 1944. (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem, 1592–1628. 3.) Nr. 2. (9–10.)

mazásával tudott megfelelni. Az egyik ilyen eszközt a hazai hierarchia római kötődéseinek szorosabbra fűzésében találta meg az esztergomi érsek bíborosi kinevezésével.¹⁶ A másik, egy szintén klasszikusnak mondható recept alapján, az államhatalom – igencsak bizonytalanra vált – támogatásának biztosítása volt, mégpedig az inkvizíció mozgósításával.¹⁷

*

Tanulmányom eddig tartó soraival azt a Péter Katalint kívántam köszöneti születésnapján, akinek gazdag életműve részben a reformáció megismérésére, megértésére irányul.¹⁸ Áttekintettem a római központ előtt a magyarországi katolikus reform átfogó megindításával kapcsolatban felmerült fontosabb elképzeléseket, és az apparátusban szembesítettem, kiegészítettem azokat a diplomáciai levelezés vonatkozó adataival. Azon történeti folyamat kezdeteit vizsgáltam, amely a protestantizmussal egyetemben alapvetően meghatározta a kora újkori Magyarország arculatát.

Írásomat itt tulajdonképpen be is fejezhetném – mármint ha a 2. fejezetben tárgyalt emlékiratok eddig ismeretlenek lettek volna a kutatás előtt. Szerzőségük most következő vizsgálatát a múlt iránt csillapíthatatlanul érdeklődő, kritikus kérdésfeltevéseivel engem is sokszor zavarba ejtő Történelemnek ajánlom.

Az 1605–1606. évi nunciatúrai tervezetek szerzőségének kérdése

Az ominózus emlékiratokat: a hosszabb és lényegesebb *Il modo de restaurare...* kezdetűt, illetve a rövidebb *Dello stato presente...*-t Verancsics Faustus csanádi püspöknek tulajdonítva Tóth László tette közzé mintegy hetven évvel ezelőtt.¹⁹ A Palazzo Falconieribe átköltözött Római Magyar Történeti

16 *Tusor Péter*: *Purpura Pannonica*. Az esztergomi bíborosi szék kialakulásának előzményei a 17. században. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I/3.) 59–76.

17 *Tusor Péter*: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése. Aetas, 2000. 4. sz. 89–105. – Az Apostoli Szék és a magyarországi katolicizmus 17. századi kapcsolatainak néhány későbbi csomópontjára: *Péter Tusor*: I vescovi ungheresi e Santa Sede nel Seicento (Problemi e svolte decisive). In: *Annuario dell'Accademia d'Ungheria in Roma* 1998–2002. A cura di Gy. Komlóssy–L. Csorba. Roma–Bp. 2005. 138–161.

18 A teljesség igénye nélkül: *Péter Katalin*: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: *Mo. tört. 1526–1686*. 375–604.; *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.); *Uő*: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp. 2004. (Európai Iskola).

19 *Tóth László*: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról. In: A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1933. 155–211., 200–203. és 203–211.

Intézet titkárának²⁰ álláspontja Hermann Egyed máig közkézen forgó monográfiájának²¹ köszönhetően a lehető legszélesebb körben ismertté és elfogadottá vált. Őrá hivatkozva a legújabb kutatások szintén ezt a már-már toposzszerű nézetet vallják.²² A szerzőazonosítás annyira beépült a hazai irodalom- és történettudományba, hogy az általam elsőként ismertetett *Il modo de restaurare...* publikálására Verancsics-műként magyar fordításban is sor került.²³

Verancsicsot illetően egyedül Kruppa Tamás fogalmazott meg komolyabb kételyeket a jezsuita Lukács László kutatásai nyomán.²⁴

Az emlékiratok szerzősége, tekintettel a dokumentumok tartalmára és a megfogalmazójuk kilétének megállapítására tett eddigi kísérletekre – lásd még alább Károlyitól Árpádtól, Oskar Arnold Meyertől –, a magyar historiográfia egyik érdekes kérdésévé vált. Mivel én tanulmányom címében és szövegében korábban következetesen a prágai nunciatúrát jelöltem meg az iratok keletkezési helyeként, aligha kerülhető hát meg, hogy behatóan meg ne indokoljam álláspontomat.

20 Római kutatásaira lásd Tusor Péter: Magyar történeti kutatások a Vatikánban. Bp.–Róma, 2004. (Collectanea Vaticana Hungariae I/1. Exc.) *ad indicem*.

21 Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. 2. kiad. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 1.) 219.

22 Csupán egy példa: Relationes Missionariorum de Hungaria et Transylvania (1627–1707). Ed. István György Tóth. Roma–Bp. 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.) 5.

23 S. Varga Katalin: Verancsics Faustus Machinae novae és más művei. Bp. 1985. 326–350. S. Varga 1994-ben megismételte Verancsics szerzőségét a kritikai reflexió leghalványabb jele nélkül elfogadó álláspontját. Verancsics Faustus, a humanista tudós (1551–1617). Vár ucca 17 2(1994) 3. sz. 107–118., 117.

24 Kruppa Tamás: Adalékok Verancsics Faustus csanádi püspök életrajzához. Vár ucca 17 2(1994) 3. sz. 153–158., 154–157. – Kruppa Tamás Verancsics szerzőségét elsőként megkérdőjelező cikkében arra hívta fel a figyelmet, hogy az emlékiratoknak a Borghese-gyűjteményben található példányain Francesco Diotalevi tünik elő szerzőként. Kruppa szerint, aki Lukács László átiratait használta, ez egyértelműen kiderül. Az iratokon azonban nem szerepel az ágens neve, leellenőriztem. Vagyis Tóth László nem vádolható tudománytörténeti hamisítással, mint ellenkező esetben következne. (Tóth bár az *Il modo de restaurare...* szövegét az OSZK Kézirattárában található másolat után közli, használta a vatikáni példányokat. Az *Il modo de restaurare...* esetében Lukácsétól eltérő jelzete a kötet lapjainak időközbeni újrászámolásából adódhat.) Minden valószínűség szejnt Lukács szintén felismerte Verancsics szerzőségének tarthatatlanságát, és feljegyzéseiben a nálánál tényleg valószínűbb római ágenst tette a helyére. Diotalevi azonban már 1603-ban meghalt. (Vö. alább, 57. j.) Az 1605 előtti keletkezés pedig mindenképp elvethető, hiszen az *Il modo de restaurare...* VIII. Kelemen már nem uralkodó pápáként említi. A Kruppa által felvetett megoldás, miszerint a szerző ugyan Verancsics, de nem akarván exponálni magát, a beadványokat – némi módosításokat is végezve bennük – Diotalevi szignálta, nem valószínű, mert az ágens – Tamás egyébként logikus következtetésével ellentétben – éppen a Collegium Germanicum et Hungaricum áthelyezésének szükségességét vallotta. (Lásd fentebb, a 10. j.-t.) Ezt az elképzelést egyébként az *Il modo de restaurare...* mások véleményének tartotta, és – miként már láthattuk – nem kívánt állást foglalni vele kapcsolatban.

Verancsics szerzőségének cáfolata

Az iratokat közlő Tóth László mindkét dokumentumot 1606 elejére keltezi. Részben célzatosan, hogy az 1605 decemberében Rómába érkező csanádi püspök már elkészíthesse azokat. Meglátása viszont,²⁵ hogy az iratok szerzője egy és ugyanazon személy, helytállónak tűnik. A stílus, a szóhasználat, az adatok egyezése: Heliodoros emlegetése, 300 egyházi Magyarországon (ami még egyéb vonatkozásban is jelentős lesz), a tartalmi átfedések, például éles hierarchia-ellenesség, mind-mind egyazon kézre mutatnak. Emellett a *Dello stato presente...*-ben található, egy részletesebb egyházi vonatkozású tervezet igény szerinti kidolgozására történő hivatkozásnak tökéletesen megfelel az *Il modo de restaurare...*

Tóth legfőbb érve a szerzőség megállapítására, hogy az *Il modo de restaurare...* másolata megtalálható Verancsicsnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött hagyatékában,²⁶ illetve hogy a *Dello stato presente...* különféle államtitkársági hátjegyzetei nem posta- vagy futárszolgálat útján történt, hanem a szerző által személyesen végzett kézbesítést jelentenek. E jegyzeteket véli a közvetlen átadás, ebből következőleg pedig a szerzőség perdöntő bizonyítékának.²⁷ A gondolatmenet első pillantásra szembeötlő és óvatosságra intő fogyatékosága, hogy a *Segreteria di Stato* tisztviselőinek hasonló jegyzetei találhatók a nunciatúrákról beérkező iratokon is. Leginkább azokon fordulnak elő. Az ismeretlen *minutanték* feljegyzései szerint az emlékiratot a területért illetékes államtitkárnak, Marzio Malacridának is látnia kellett, majd beszélnie róla V. Pálnak. Vagyis ha a dokumentum netalán nem a diplomáciai postával futott be az Apostoli Palotába, akkor meglehetősen alacsony szinten fogadták benyújtóját.²⁸

Valóban nem vonható kétségbe, hogy a Kúria magyar ügyekben igényelte Verancsics Faustus közreműködését. Ezt bizonyítja a Tóth által III. szám²⁹ kiadott irat. Közlőjük téves megállapításával ellentétben³⁰ a dokumentum nem a püspök tanácsadása a pápának, hanem a bosnyák ferenceseknek a *stylus Curiae* szabványai szerint elkészített kérvénye.³¹ Az iratot Verancsics – ebben az esetben mint területileg illetékes ordinárius is – leginkább véleményezés (!) végett kaphatta meg. Aligha hihető, hogy a főpap ágenskedett volna a bosnyák ferenceseknek, és ő írta, kézbesítette volna kérvényeiket.

25 Tóth L.: i. m. 165.

26 Uo. 163. Pontosabban egy 18. századi másolatról beszél, amelyen idegen kéztől az *Ex Charophylacio Draganichiano-Verantiano* felirat található. (OSZKK Quart. Ital 10.)

27 Uo. 162.

28 Vö. Tusor Péter: A barokk pápaság (1600–1700). Bp. 2004. 170–174.

29 Tóth L.: i. m. 211.

30 Uo. 188.

31 Vö. Molnár A.: Katolikus missziók i. m. 118.

Vélhetően e véleményező szerepkör alapján indokolható, hogy miért és hogyan kerülhetett hozzá, és maradhatott fenn hagyatékában az *Il modo de restaurare...* másó[d]lata.³²

A csanádi püspök kiváló kúriai beágyazódottságához kétség nem férhet. A számos bizonyíték egyike, hogy pár évvel korábban a prágai nunciatúra VIII. Kelemen személyes parancsára a saját székhellyel rendelkező zenggi püspökséget igyekezett számára megszerezni II. Rudolftól.³³ Ugyanakkor kizárt, hogy a két emlékirat szerzője ő legyen. A dokumentumok hangvétele, jellege, problémakezelése, stílusa, éles püspökellenessége, valódi itáliai-kurialista reformszemlélete (lásd a később szintén egy olasz, Fulgenzio da Iesi révén elhíresült tojás-tej kérdést)³⁴ és szóhasználata már eleve valószínűtlené teszik, hogy a magyar hierarchia bármilyen buzgó tagja írta volna azokat. Netán egy olyan főpap, aki maga is évtizedekig haszonélvezője volt az államegyházi rendszernek. Verancsics leleszi, sági javadalmait az emlékiratokban központi helyet elfoglaló rezidencia-kötelezettség mellőzésével birtokolta. Pályája hivatalnok (királyi titkár), humanista tudós karrier volt. Az iratok szerzőjében a minimális *Hungarus*-tudat sem található meg. *Barbaria della genté*-t emleget.

Ha figyelmesen elolvassuk a *Dello stato presente...* szövegét, rájöhetünk, hogy nem íródhatott az Örök Városban. Az elmúlt napok (*giorni passati*) történéseire hivatkozik, ami a helyszínen vagy a közelben tartózkodásra utal; a magyarok Rómába fognak követet küldeni (*mandare dalle loro diete a Roma ambsciatori*) és nem ide (*qua*), ami az örök városbeli keletkezésnél vélhetően szerepelne. Verancsics szerzőségével kapcsolatos kételkedésem döntő érve még sem ez.

Az eddigi kutatások figyelmét mintha elkerülte volna³⁵ Giovanni Stefano Ferreri prágai nuncius 1605. október 24-ei jelentése.³⁶ Ebben azt említi, hogy csatolva küld egy jelentést Magyarország vallási viszonyairól. A mellékletet a jelentés regesztájának közlője, Oskar Arnold Meyer kifejezetten a *Dello stato presente...*-vel azonosította. Emellett a nuncius november 7-én továbbította az Államtitkárság részére II. Rudolphhoz korábban eljuttatott memorandumát, amely szintűgy 300 katolikus világi papot és püspököt említ magyar vi-

32 Ne feledjük, hogy ennek is csupán 18. századi kópiáját ismerjük. Lásd a 26. j.-t.

33 Spinelli nuncius *dispació*ja Pietro Aldobrandinihez. Prága, 1602. április 26. ASV Fondo Borgese, Serie III, vol. 93b¹. fol. 51r–53v.

34 *Galla Ferenc*: Ferences missziók Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. S. a. r. Fazekas István. Bp.–Róma 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I/2.) 7–18.

35 Vö. Tóth L.: i. m. 163., 12. j.

36 Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiatur des Giacomo Serra (1603–1606). Hg. von Arnold Oskar Meyer. Berlin, 1915. (Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken IV/3.) Nr. 595b.

szonylatban, mint a mindenképpen október 3-a után keletkezett (Esztergomot már török kézen lévőnek mondó) *Dello stato presente...*³⁷

Nem valószínű, hogy ez a szám toposzszerű lett volna. Sőt Ferreri esetleges szerzőségét is felveti, hogy a *Dello stato presente...* a klérus létszámát szintén ennyiben adja meg. Október 24-ei *dispacciójában* azonban a szentszéki diplomata nem említi, hogy ő írta volna az emlékiratot, és valóban nem is írhatta. Csupán még bő fél éve tartózkodott új állomáshelyén, a *Dello stato presente...* szerzője régi, és nagyon pontos, testközelből szerzett tapasztalatait vetette papírra. Kifejezetten azt említi, hogy néhány éve a vallási reformokat illetően már megkísérelte elképzelései kifejtését, de nem járt eredménnyel. (Tóth ezt a sort a reformok tényleges megvalósítására tett kísérletként értelmezi, szerintem tévesen.)

Maga az irat szókimondó stílusa alacsonyabb rangú személy szerzőségét sejteti. Erre már Károlyi Árpád rájött, aki kezdetben Ferrerinek, majd csak egy, a magyar viszonyokat jól ismerő „olasz papnak” tulajdonítja a szöveget, viszont 1604 elejére datálja azt.³⁸

Röviden vonjuk meg a *Dello stato presente...* kezdetű memorandummal kapcsolatos elemzés mérlegét. A szöveg nagy valószínűség szerint nem Rómában, hanem Magyarországon, vagy annak közvetlen közelségében, röviddel 1605. október 3. után keletkezett. Megírásának helye és ideje kizárni látszik Verancsics szerzőségét. Ő már ekkor úton volt, október 22-én lépte át Velence északi határát.³⁹ Szerzője ugyanakkor nem lehet a nuncius, aki ismerte a szöveget, és minden bizonnyal október 24-ei *dispaccia* mellékleteként juttatta el a Kúriába.⁴⁰

Mi a helyzet az ugyanazon tollból született *Il modo de restaurare...* emlékirattal? Ez a forrás valóban Rómában keletkezett. Erre a szövegben található *questa Corte* utalásból, ami a pápai udvarra vonatkozik, továbbá az OSZK-beli másolat hátiratának *presentato al Papa 3 Maji 1606* szavaiból következtet-

37 Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri i. m. 554., 1. j. (és skk.).

38 MOE XI. 230., 240., 248., 283–289., 293.

39 Tóth L.: i. m. 180.

40 „E perché nostro signore resti pienamente informato dello stato della religione di Vngaria, le ne mando un ristretto, che non mandai con le altre scritture nel principio del suo pontificato, perché mi è stato manco facile il ridurre insieme questo puoco, che qualsivoglia altra, che habbia mandato d’altre provincie. Vedrà in esso vostra signoria illustrissima, come Dio benedetto s’è compiacciuto che ancorché il regno d’Vngaria da tanti anni in qua sia ripieno d’heretici, non si sia però mai, nè dai re, nè dai comitii publici professato altra, che la religione cattolica, la quale non si è mai macchiata con una minima senttura, incontario, il che obbliga maggiormente sua maestà e l’arciduca a star constanti nell’istesso. Vedrà in detta scrittura anche vostra signoria illustrissima la vera occasione delle querele degli Vngari, e la ragione con la quale pretendono di non essere chiamati rebelli.” Az Államtitkárság *estrattója* szerint a nuncius „...manda un ristretto dello stato della religione d’Vngaria, della quale vedrà l’occasione della querela degl’Vngari, et la ragione, per la quale pretendono di non esser chiamati ribelli.” ASV Fondo Borghese, Serie II, vol. 167. fol. 96rv és 104v.

hetünk. A formula ismeretlen az államtitkársági gyakorlatban, ahol a *nostro signore/sua beatitudine/santissimo* szerepelne. Azaz ezt a dokumentumot talán valóban közvetlenül, a lehető legmagasabb szinten tárták az Apostoli Szék elé.

Csak hogy ebből egyáltalán nem következik Verancsics szerzősége, miként Tóth állítja. A *Dello stato presente...* esetében felhozott szempontokat ugyanis továbbra sem hagyhatjuk figyelmen kívül, és továbbra sincs okunk kételkedni abban, hogy mindkét tervezet esetében egy és ugyanazon személyről van szó. Ráadásul a római helyszín ellenére a prágai nunciatura mellett szóló lényegi érvként kell figyelembe venni azokat a benne (mármint az *Il modo de restaurare...*-ban) szereplő adatokat, amelyek Eger és Esztergom éves jövedelmét éppúgy pontosan 25 és 40 ezerre teszik, mint a pápai követség korábbi irataiból a maga számára hasznosnak vélt információkat kigyűjtő Ferreri nunciának a magyar püspökökre és egyházmegyékre vonatkozó feljegyzése.⁴¹ Ebben az esetben még kevésbé lehet közszájon forgó számadatokról beszélni. Pázmány tíz évvel később lefolytatott kánoni kivizsgálásakor mindegyik tanú más-más összeget nevezett meg a főegyházmegye éves jövedelmeként.⁴²

A gyanú, hogy az iratok keletkezése valamiképpen összefügg a prágai nunciaturával, tehát több mint megalapozott. De hogyan? – vetődik fel a kérdés. Hiszen nyilvánvaló a dilemma: Ferreri nunciának nem lehet a szerző, az *Il modo de restaurare....* pedig Rómában íródhatott. A megoldást még nem áll módomban a kora újkori forrásviszonyok között elvárható módon explicite megszólaló forrásokkal igazolni. Reményeim szerint viszont alábbi hipotézisem már a megfelelő utat jelöli ki a végleges megoldást magában foglaló vizsgálat irányát illetően. A teljes bizonyossághoz a Ferreri grófoknak a biellai *Archivio di Stato*-ban őrzött családi levéltárából várok majd perdöntő adatokat.

A feltételezett szerző: Fornari uditore

Még ha fenti fejtegetéseimet figyelmen kívül hagyjuk, s azok tapasztalataiból indulunk ki, akik kezén nagyszámú korabeli forrás ment keresztül – így feltételezéseik inkább a realitások talaján mozognak, mint egy olyan szerzőé, aki egy szabványos kúriai kérvényt sem ismer fel –; vagyis ha Meyer alapján elfogadjuk, hogy a *Dello stato presente...* azonos a nunciának által Rómába juttatott relációval, Károlyitól pedig azt, hogy egy buzgó, a magyar viszonyokat behatóan ismerő olasz papról van szó, a két koordináta már első ránézésre a prágai nunciatura egyik beosztott munkatársában metszi egymást.

⁴¹ Johannis Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. Füg. Nr. 4. (392.)

⁴² Archivio Aldobrandini (Frascati), Documenti Storici, Nr. 17/10.

E felismerésünket rögtön alátámasztja, hogy az *Il modo de restaurare...* feltűnően sokat foglalkozik püspökjelöltek alkalmasságát igazoló kánoni kivizsgálási eljárásokkal, és nagy súlyt fektet lefolytatásuk megszigorítására. Valószínűleg nem azért teszi ezt, mert egyszer szerzőjével is lefolytatták, illetve néhányszor esetleg tanúként szerepelhetett bennük, miként Verancsics, hanem mert írója maga is rendszeres közreműködőjük volt.

A kézenfekvő megoldás azonban rögtön zsákutcának látszik, hisz tudjuk: a pápai követségek személyzete az új nuncius érkezével rendszerint lecserélődött annak embereire.⁴³ Ekképpen főnökükhöz hasonlóan közülük sem tehetett volna senki szert olyan mély ismeretekre, és túlfűtött indulatra, mint ami szerzőnket jellemzi. Igen ám, de 1604. március 2-án, még útközben Ferreri arról volt kénytelen értesíteni az Államtitkárságot, hogy a hivatalvezető auditorául kiválasztott pap visszamondta a felkérést. Ezért elődje, Spinelli nuncius helyettesét, Sebastiano Lambero Fornarit szerette volna megtartani.⁴⁴ Figyelmemet először ez az adat irányította a forrásokban leginkább csak *arciprete di Savona*-ként emlegetett savonai esperesre.

Szerzőségét vélelmező hipotézisem a következő. Először is Fornari nem-hogy Spinelli, hanem már Speciano alatt, 1592-ben megkezdte prágai szolgálatát, 1605-re már kerek 13 (!) esztendeje működött állomáshelyén.⁴⁵ 1597. szeptember–1599. március, majd 1603. április–1603. december között ideiglenes ügyvivőként (internunciusként) gyakorlatilag ő irányította prágai nunciatúrát.⁴⁶ Rálátását a pápai követség működésének egészére bizonyítja, hogy Filippo Spinelli nuncius megérkeztekor ő látta el újdonsült főnökét a szükséges információkkal.⁴⁷ Internunciusként egymaga felügyelte a diplomáciai és az egyházi, egyházpolitikai hírszerzést.⁴⁸ Második vezetői megbízatásának már rutinnal, magabiztosan vágott neki 1603 tavaszán.⁴⁹ A több mint egy

43 Tusor P.: A barokk pápaság i. m. 185–194.

44 Johannis Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. Nr. 5. (32–33.), Nr. 7.

45 Rövid *curriculum*a: Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. i. m. I. CCLII., 739. j.

46 Die Prager Nuntiaturs des Giovanni Stefano Ferreri i. m. XV–XVII.

47 „Non ho mancato di consignar a detto monsignor nunzio tutte le scritture de negozi, che havevo in mano, et dargli tutte quelle informazioni, che ho potuto et saputo conforme all'ordine di vostra signoria illustrissima.” Jelentése Cinzio Aldobrandinihez. Prága, 1599. április 26. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 242. fol. 53r–56v.

48 „...dico che mentre io mi tratterò qua, non mancherò stando sano confirmare di scrivergli et dargli tutte quelle nuove, ch'io potrò intendere... mai volsi mancar di scrivergli ogni posta fino all'arrivo di monsignor nuovo nunzio indirizzando sempre tutte le lettere a Lei medesima.” Uo.

49 „Monsignor arcivescovo Spinelli nunzio qua di nostro signore nella sua partenza per Ratisbona mi lasciò la cura delli negozi occorrenti qua di nostro signore, et di scriver ogni ordinario, et, quando fa di bisogno, a vostra signoria illustrissima, et intorno essi governarmi conforme all'istruzione, che me ne sia carica, et l'ho grandissima mia fortuna, et sebben mi conosco per essa debolo et puoc'atto, non mancarò tuttavia almeno di servire et essercitarla con ogni fedeltà et diligenza possibile, et aspettarò alla giornata, che vostra signoria illust-

évtized során bőven volt ideje megfelelő ismeretekre, jártasságra szert tenni a zűrzavaros magyar viszonyokban.

Legalább egyszer, 1596 során személyesen is megfordult az országban, egészen Miskolcig jutott. Főnöke megbízásából pápai segélypénzt vitt a török ellen harcoló csapatoknak.⁵⁰ Fennmaradt jelentéseiben, leveleiben előke-lő helyet foglalnak el a magyar ügyek. Tudósított Báthory András bíboros erdélyi uralmáról, a kanizsaiak és a törökök összecsapásairól,⁵¹ a magyaror-szági politikai és hadihelyzet egyéb aktualitásairól.⁵² Római feletteseinek megbízható tájékoztatást nyújtott a valláskérdés országgyűlési bonyodalmairól, például arról, hogy a kassaiak miként kívánták visszaszerezni templomukat. Tudott a protestánsok ellen még II. Lajos alatt hozott törvények-ről is.⁵³

Magabiztosan eligazodott a hazai egyházi élet szövevényében. Spinelli távozta után a Kúria utasítására sürgette az udvarnál a magyarországi egyházmegyék, javadalmak betöltését. Egyidejűleg felhívta a római döntéshozatal figyelmét arra, hogy a katolikus vallás érdekében kényszeríteni kellene a magyar püspököket: az országgyűléseket leszámítva ne Nagyszombatban, Pozsonyban múlassák az időt, hanem lehetőség szerint rezidenciájukon tartózkodjanak. E cél érdekében már tárgyalt a buzgó katolikus Lippay János királyi titkárral – jelentette 1603. december 1-jén.⁵⁴ Egy hét múltán az eszter-

rissima mi commandi quello sarò [?] da fare, et di mano in mano anderò sollecitare li nego-zi contenuti nella mia instruione, et darò sempre raguaglio di quello riporterò.” Jelentése Cinzio Aldobrandinihez. Prága, 1603. április 7. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 49r–50v.

50 Három sűrűn teleírt oldalnyi, a hadi és a politikai helyzetről tudósító, Specianóhoz címzett levelében például leírta, hogy Esztergomot 600 katona őrzi, és hogy Eger elvesztéséről semmit sem tud közölni, mert a hadseregnek parancsoló főherceg sem ismeri még a részleteket. Miskolc, 1596. október 20. ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 70bef, fol. 31r–32v.

51 Jelentése Cinzio Aldobrandinihez. Prága, 1599. április 26. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 242. fol. 53r–56v.

52 Prága, 1603. január 6-ai és március 10-ei jelentései. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 287. fol. 173r–174v., 175r–180v.

53 „Li heretici di Cassovia et altre città di Vngaria facevano in dieta qualche difficoltà nel conceder le contribuzioni, designavano per questo mezzo venir a ricuperar la chiesa, che da sua maestà gli è stata levata dalle mani in quella città, ovvero poter ottenne ivi un altro luogo. Ma il serenissimo Mathias con molta prudenza li ha chiarito, facendo loro intimare, si dichiarassero, se sono cattolici o settari heretici, ma loro non hanno ardito dichiararsi, sendovi [!] decreto antichissimo del regno che ogni heretico perda li beni, et sia infame et inhabile ad ogni dignità et ufficio di quel regno...” Jelentése Rómába, Prága, 1604. május 3. ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 269r.

54 „Tengo la lettera di vostra signoria illustrissima delli 15 del passato, et con essa li duoi brevi per sua maestà con le lor copie, che con la sua de 8 scrisse mandarmi in materia della nomina-zione delli prelati d’Ungaria et dell’ordini da darsi per servizio della religione cattolica all’ambasciatore Cesareo, che anderà per sua maestà in Inghilterra... Giovarebbe assai in Vngaria alla religione cattolica, se si astrengessero li vescovi et prelati a resedere nelle loro chiese, massime quelli, che hanno luogo ove poter reseder senza star quasi tutti, come fanno

gomi érsekség betöltése érdekében tett lépéseiről emlékezett meg.⁵⁵ A császári tanácsosok kifogásaira naprakész érvei voltak, bár azzal törvénnel, amely üresedés esetén háromévnvi moratóriumot írt elő az esztergomi érseki szék betöltésére, ő sem tudott mit kezdeni.⁵⁶

1604. január 5-én többek között a Diotalevi római ügyvivő halálával megüresedett sági prépostság ügyében írt, és az általa – úgy tűnik – közelebbről ismert Zalatnaky György pécsi püspök és Verancsics Faustus esélyeit latolgatta.⁵⁷ Ez alkalommal az követelte Johann Barvitiusz császári titkártól, hogy tartassák be a főpapokkal a legfontosabb kánonjogi előírásokat. Főként azt, hogy ne mulasszák el megszerezni kinevezésükhöz az Apostoli Szék megerősítését, és ennek híján ne merészeljék átvenni egyházmegyéjük kormányását.⁵⁸

in Possonia et Ternavia, ove potrebbono poi benissimo andare, quando son chiamati alle diete per servizio di sua maestà, la qual cosa vien anco ricordata dal signor secretario del regno huomo cattolico piissimo et di molto zelo.” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1603. december 1. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 192r–193v.

55 „Non resto con ogni occasione di sollecitar et ricordar a questi signori il negozio della nominazone delli prelati conforme al breve di sua santità, et mi vien data intenzione specialmente dal signor conte Fistembergh et signor Barvizio che presto sarà fatta, ma dell’arcivescovato di Strigonia vedo che non bisogna pensarvi.” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1603. december 8. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 196r–196v.

56 „[*Sua maestà*] si darà risposta a sua santità così intorno all’altro particolare della nominazone de prelati, presupponendo essi signori [*i.e. consiglieri*] che non vi resti più da nominar alcuno, et che tutte le chiese siano provviste, al che replicando io che tra li altri ancora vi restavano alcune prepositure, l’arcivescovato di Strigonia et il vescovato di Vienna et altri, mi hanno detto che per conto delle prepositure già sono li decreti dinanti [*!*] sua maestà, et che per l’arcivescovato di Strigonia vi è decreto del regno che vacando tempore pacis aut belli debba star vacante per tre anni...” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1603. december 22. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 207r–208v.

57 „Quanto alla nominazone de prelati, che si erano nominati tutti, et provisto alle chiese, come di già mi havevano detto, et che se vi erano altre chiese et prelature sì nell’Vngaria, come nelle altre sue provincie hereditarie et nell’imperio, delle quali spettasse la nominazone a sua maestà, si dovessero ricordare, perché si sarebbe provisto. Io risposi in ciò specialmente al signor Barvizio, che in Vngaria vacava ancora, come già le havevo detto, l’arcivescovato di Strigonia et la prepositura Saggiense, che haveva già monsignor Diotalevi... et che hormai si dovrebbe anco costituir in queste chiese li suoi vescovi... A questi particolari mi replicò esso signor Barvizio che dell’arcivescovato di Strigonia non si poteva far altro durante la guerra et li tre anni, per quali secondo il statuto del regno doveva star vacante, quanto alla prepositura Saggiense, che si era offerta a monsignor di Cenadio, purché ne lasci un altra, che ne ha, quale designano dare a monsignor vescovo delle Cinque Chiese, che resiede in Cassovia, huomo benemerito et da bene, qual non ha niente del suo vescovato, salvo certi pochi redditi della prepositura d’Agria, però che detto monsignor Cenadio non si risolveva... Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1604. január 5. ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 138r–139v.

58 „Con questa occasione non volsi permetter di non ricordar et far istanza a detto signor Barvizio che si dovesse commendar alli vescovi et prelati nominati che hanno da esser confermati dalla sede apostolica, che quanto prima dobbino, siccome son tenuti procurar della

Fornari testközei ismereteit a magyar felsőpapság személyi és egyéb viszonyairól a már többször emlegetett kánoni kivizsgálási eljárások alkalmával szerezhetette, amelyeknek auditorként éppen ő volt tényleges lefolytatója a prágai nunciatúrán!⁵⁹ Persze alkalmi információk is befutottak hozzá az ország területéről. 1604. március 22-én például arról tudósította Rómát, hogy Mátyás főherceg Pozsonyba hívatta Zengg főpásztorát, Marcello Marchesi zenggi püspököt, akit a magyar országgyűlés törvényes püspöknek és királyi tanácsosnak ismert el.⁶⁰

A széküresedések megszüntetése, a személyi kérdések, a magyar püspökök ösztönzése a trienti reformdekrétumok és az egyházjog rendelkezéseinek betartására. Számos, az emlékiratok középpontjában álló mozzanat, azokéhoz szembeötlően hasonló kontextusban és megfogalmazásban. Fornari uditore jelentésében feltűnik a hazai egyházi állapotok egészéről való gondoskodás igénye is. Miután Verancsics Faustus nem vállalta el, hogy Erdélybe menjen, és vállaira vegye az ottani egyház ügyes-bajos dolgait, Fornari a császári biztosok egyikére bízta a katolicizmus ügyének előmozdítását, az egyházi joghatóság védelmezését, továbbá a laikusok és a klerikusok „szolgálatát”.⁶¹

confirmazione, nè permettere che senza essa s'ingerischino nell'amministrazione delle lor chiese, secondo che da sacri canoni vien ordinato. Mi ha detto che gli lo ricordi, come farò, perché se gli provvedrà...” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1604. január 5. ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 138r–139v.

59 Aki értelemszerűen ellenérzésekkel viseltetik az iránt, ha egy helybéli püspök kapja a jogot – ez némi bevételkiesést is jelentett számára –, és a hitelesítés végett a nunciatúrára küldött ilyen jegyzőkönyvek hiányosságainak megállapítására is bőven nyílik lehetősége, illetve alapja az összehasonlításra. Vö. fentebb, a 2. fejezetnél.

60 Prágából írt jelentése Pietro Aldobrandinihez. Prága, 1604. március 22. ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 228r–229v. (Fornari 1604 tavaszán és az után keletkezett, általam eredetiben használt jelentéseit vö. Kristennél és Meyernél.)

61 „Ho alcune volte ricordato a questi signori ministri non esser bene che le cose della chiesa in Transilvania si lascino così derelitte et desolate, che perciò si dovesse far uffizio con sua maestà, gli volesse provvedere, acciò non perissero del tutto, così ho inteso che poi sua maestà ha eletto per mandarvi et haverne cura monsignor Veratio vescovo Cenadiense, non volendo che li suoi commissari, che pur ha là mandati, s'impedichino nelle cose della chiesa et suoi beni, piaccia a Dio che così segua.” – „Monsignor vescovo di Cenadio si scusa di andar in Transilvania per haver cura di quelle chiese, siccome era stato designato, si tratta, per quanto intendo, di mandarvi monsignor Neupraggi già vescovo d'Albaiulia, uomo dotto et pratico del paese, et più atto alle fatiche et sano... Anderanno seco li commissari di sua maestà per il governo della provincia, un degli è il signor Carlo Fonhoff di Norimberga, buonissimo cattolico, molto ben noto a vostra signoria illustrissima, alla quale fa humilissima riverenza. Io ho pregato questo signore, che vogli con l'autorità, che terrà in detta provincia defender et promover la religione cattolica et giurisdizione ecclesiastica, et far tutto quello potrà in servizio de cattolici et ecclesiastici, che così mi ha promesso fare.” Jelentései Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1603. december 1. és 1604. január 5. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 192r–193v.; és Serie III, vol. 93b². fol. 138r–139v.

A magyar egyházi állapotok nyomon követése mellett a csehországi kolostorok vizitálásának kérdése is figyelme középpontjában állott.⁶² Egyúttal sürgette a prágai udvarban több olyan javadalom kegyuraságának visszaszerzését, amely korábban a császárt illette.⁶³ Egyik jelentésében keményen ostromozta a breslaui püspök lanyhaságát a trienti reformok megvalósításában,⁶⁴ erősen rímelve a *discorsók* leplezetlen főpapellenességére.⁶⁵

Az emlékiratoknak nem csak – számokban is mérhető (lásd az egyházi javadalmak jövedelmeire vonatkozó számos adatát) – tájékozottsága, a *processus informativusok* hangsúlyozottsága válik megmagyarázhatóvá a pápai követésen hosszú szolgálati időn keresztül kulcspozíciót betöltő Fornari szerzőségével. Érthetővé válik átfogó, rendszerezett felépítésük is. Az, hogy első olvasásra sem írásztal mellett kiötlött, *a priori* elméleti fejtegetésnek, hanem a túlzásokkal együtt is széles körű gyakorlati tapasztalatok alapján leszűr, tervszerű programnak tűnnek.

Indoklást nyernek továbbá azok a valóban feltűnő párhuzamok, amelyek Speciano ismertetett tervezete és az *Il modo de restaurare...* között találhatók. A hasonlóság már Tóthnak is szembeötlött: „Ez az emlékirat [*tudniillik Spe-*

62 „Io vado procurarando, che li visitatori eletti da sua santità per visitare li monasteri de regolari di questo regno et provincie adiacenti voglino quanto prima eseguir il pio et tanto ordine et desiderio di nostro signore, se adesso fussero pronti, il gran cancelliere del regno gli darebbe, come più volte mi ha promesso, la lettera et braccio, et tutto quello fa bisogno prima della visita conforme a quello ho seco appuntato, cioè che per non giovar tanto i monachi, et fuggir le molte spese si farebbono andando tuttli li visitaroi insieme...” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1603. december 8. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 291. fol. 196r–196v.

63 „...et che nell'imperio vi erano parimente molte chiese et benefizi, come intendono, delli quali sua maestà ha il ius patronato, che si lasica usurpar da heretici, et che si dovrebbe procurare con simile occasione di levargli dalle mani per honore et servizio d'Iddio et conservazione dell'autorità Cesarea... Per conto delli altri ius patronati di sua maestà [*replicò Barvizio*], che sono nell'imperio, che sia se che ve ne sono, ma non si sa già precisamente quali, et havendosene notizia si farà il possibile per procedere et levarli di mano d'heretici.” Jelentése Cinzio Aldobrandininek. Prága, 1604. január 5. ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 138r–139v.

64 „É vero che ha ricuperato due chiese di mano d'heretici, ma ne haverebbe senza difficoltà potuto riuuperar molto più, et massime ne luoghi propri del vescovato, ne quali è patrone in spirituale et temporale, perché se esse si riducessero, si ridurrebbono poi assai più facilmente le altre. Ha fatto far la visita in molti luoghi della sua diocesi, et alcuni preti licentosi sono stati castigati, tuttavia ve ne sono ancora molti et molti scandalosi senza castigo, et la visita fù instituta per poter poi far una sinodo, la quale è molto necessaria, non se ne essendo mai, mentre esso è vescovo, fatta alcuna, nè molti anni inanti. Intanto si vanno introducendo molti abusi et grandissima licenza nel clero... [*etc.*]” Részlet hosszadalmas jelentéséből Pietro Aldobrandinihez. Prága, 1604. július 5. ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 93b². fol. 292r–296v.

65 A breslaui püspököt Fornari már 1603-ban feljelentette Rómában. Johannis Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. 143., 5. és 7. j. Egyúttal figyelemmel kísért a főpap *quadriennalis* relációját. ASV Fondo Borghese, Serie IV, vol. 298. fol. 121r.

cianóé] hangjában, felfogásában, a reformra vonatkozó terveiben annyira emlékeztet Verancsics Faustusnak tíz évvel későbbi emlékirataira, hogy kissé merész feltevessel ennek a szerzőjét is Verancsics Faustusban kellene feltalálni”).⁶⁶ Abban az esetben, ha mindkét diskurzus írója Speciano egykori auditora, aki annak idején vélhetően részt vett felettese jelentéseinek kidolgozásában, de legalábbis mindenképpen tisztában lehetett azok tartalmával, a szerzők közötti összefüggés megtalálásában nekünk már kevésbé kell mérésnek mutatkoznunk.⁶⁷

*

Fornari esetleges szerzőségét illetően első pillantásra kétségkívül problémát okoz, hogy kapcsolata új főnökével rövidesen megromlott. Ferreri nunciatus 1605 január elején új auditorral váltotta fel őt. Paradox módon ez azonban még inkább Fornarira tereli a gyanút. A konfliktus oka ugyanis éppen az volt, hogy a hosszabb ideig internunciusként működő Fornari nehezen viselte el, hogy annyi év eltelte után sem őt nevezték ki a prágai nunciatúra élére. Előszörban túlzott impulzitása (!) miatt nem tartották erre alkalmasnak.⁶⁸

Diplomáciai karrierje mindenesetre megrekedt, majd leváltásával lezárult. 13 év alatt szerzett tapasztalataival mehetett vissza Itáliába, ahol csupán egy szál esperesi javadalma volt. Aligha valószínű, hogy ebbe bárki egykönnyen belenyugodott volna. Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy ezután is Prágában marad, rendezí viszonyát Ferrerivel, aki korántsem melleleg régi iskolatársa, és aki alkalomadtán talán ezután is igénybe veszi volt beosztottja tudását. Mint például egy, a magyar vallási és politikai helyzetről szóló elemzés elkészítésében. A beszámoló kedvező római fogadtatása és a folytatásra adott utasítás régóta várt lehetőséget csillant meg Fornari előtt. Személyesen megy Rómába – ez a magyarázata az *Il modo de restaurare...* római keletkezésének, és annak, hogy az 1605. októberi *Dello stato presente...* után 6 hónappal, májusban kerül V. Pál elé – hogy megnyerje az új kurzust egy Magyarországra küldendő apostoli vizitátor küldésének, aki a reformok megvalósításának tulajdonképpen kulcsa lehetne. A négy fő fejezet egyike kizárólag e vizitátorral foglalkozik. Ne legyen magas rangú, nem kell tudnia magyarul, egy személyben lehetne többek között vizsgálatokat lefolytató jegyző (*notario examinatore* – amihez volt auditorként Fornarinak megvolt a képeítése, gyakorlata) és apostoli főesperes (az *arcidiacono Apostolico sze-*

⁶⁶ Tóth L.: i. m. 171–[172].

⁶⁷ És itt elgondolkodhatunk még az *Il modo de restaurare...* hivatkozásán a spanyolországi böjti gyakorlatra. Méghozzá azért, mert Speciano cremonai püspöknek, Fornari első főnökének előző diplomáciai állomáshelye a madridi udvar volt. Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. i. m. I. CCLI– CCLII.

⁶⁸ Vö. Meyer áttekintését: Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri i. m. XV–XVII.

memben rendkívül szokatlan formula, de rögtön érthetőbbé válik, ha tudjuk, hogy Fornari esperes volt).

Ráadásul a vizitátor mellett elejtve fel-feltűnik a hõn áhított – magyarországi – nunciusi tiszt is, aminek kifejlõdését egy sikeres apostoli vizitátori intézmény tényleg magában hordozta. Mindez már-már annyira testre szabott, hogy a közben a prágai nunciatúra felé a szövegben tett gesztusok (a vizitátornak neki is jelentéseket kell küldeni, növekedjék hatásköre) akár már figyelmen kívül is hagyhatók.⁶⁹

Hipotézisem teljes bizonyítása, mint mondtam, további levéltári kutatásokat igényel. Ha Ferreri nuncius családi archívumának vizsgálata sem vezet majd eredményre, némi támponttal szolgálhat annak kiderítése, hogy leváltása után Fornari hosszabb ideig Prágában maradt,⁷⁰ és így alkalma nyílt e fontos, mindeddig tévesen Verancsics Faustus csanádi püspök nevéhez kötött tervezetek kidolgozására.

69 A *Dello stato presente...* Tóth általi publikálása kielégítõnek tekinthetõ, az *Il modo de restaurare...*-é viszont már kevésbé. Utóbbi szövegét a vatikáni példányról betûhív átirásban helyhiány miatt nem itt, hanem külön közleményben szándékozom közreadni.

70 Némileg ezt támasztja alá a kiadott forrásanyag alaposabb vizsgálata is. Fornari az új nuncius megérkezése után is számított arra, hogy Rómában továbbra is önállóbb szerepkört szának neki. „...intanti lascierò a lui [*tudniillik Ferrerinek*] la carica delli negozi, se altro non mi vien commandato...”, írta 1604. május 3-án fõ patrónusának, Cinzio Aldobrandininek. Johannis Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. Nr. 32. (71.) Továbbá Ferreri melletti továbbszolgáltát nem csupán auditorként képzelte el. „...mentre mi fermerò qua di servirlo [*tudniillik Ferrerit*], in tutto quello saprò et potrò, et se ben so non ne ha bisogno, di somministrarle ogni aiuto et consiglio, si per l’antica servitù ch’io tengo seco et con sua casa, finché eravamo scolari...”. Uo. 33., 11. j. Elsõ auditorjelöltje visszalépését követõen, bár elõzõleg már tudatta vele hogy nem tart igényt szolgálataira. (Uo. Nr. 5.) Ferrerinek éppen azért esett rá a választása, hogy kezelhetõbbé tudja tenni („circa l’elezione dell’audiotre... io starò in quella risoluzione, non perché io non la desiderassi migliore, ma per fuggir maggior incontro”). Amikor a nuncius 1604 júniusában elõször fontolóra vette leváltását, egyáltalán nem volt biztos benne, hogy beosztottja ezután vissza fog térni Itáliába. Inkább úgy vélte, hogy a császári székvárosban marad, ahol kiterjedt kapcsolatai voltak. („Se l’arciprete non ha occasione di partirsi di qui, questo negotio non andará bene, che sia o non sia mio auditor, questo non fa caso, ma l’importanza è, che stia qua, dove ha manegio con tutti li principali. Se sta in Praga et è auditor, è male, se non, è peggio!”) Ferreri Pietro Aldobrandinihez, 1604. június 21. Uo. Nr. 64a. (193.) – Hogy ez valóban így történt, valószínûsíti, hogy Fornari már utóda megérkezése után, a világi papok létszámát gyarapítandó részt vett a nuncius társaságában a prágai egyházmegyei zsinaton, ami a leváltás ellenére viszonyuk normalizálódására utal. Vö. Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri i. m. Nr. 360., 356d., 349. Ugyanezt erõsíti meg, hogy 1605. február 7-én Ferreri arról tudósította Cinzio Aldobrandinót, hogy Fornari hírlevelekkel (*avvisi publici*) látja el õt. Ez már csak azért is érdekes, mivel konfliktusok egyik fõ oka éppen az volt, hogy a bejáratott információs bázissal rendelkezõ Fornari megbízhatóbb híreket juttatott el Cinzio Aldobrandinihez, mint Ferreri, aki emiatt megrovásban is részesült. Johannis Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. Nr. 36. és p. 87., 3. j.; Nr. 52b., Nr. 64a. Az auditor egyébként maximálisan tisztában lehetett azzal, hogy Itáliába visszatérve jóval kevesebb lehetõsége lesz, mint Prágában. A mostohafivérével, Cinzióval elmentében õt kevésbé kedvelõ Pietro Aldobrandini ezt meg is írta Ferrerinek. „...sempre du-

Péter Tusor

THE MEMORANDA OF FAUSTUS VERANCICS? PAPAL PROJECTS OF INTRODUCING TRIDENTINE REFORM IN HUNGARY

The study surveys the projects under the auspices of the nunciature in Prague, which consider the possibility of the papacy taking part in the introduction of Tridentine Catholicism in Hungary. These documents shed more light on the historical situation that the Papal Curia had a rather minimal programme, as it can be reconstructed from the major instructions of nuncios. The memorandum of Cesare Speciano, apostolic nuncio written around 1593, entitled *Discorso dello stato della religione cattolica nel regno d'Ungheria* summed up in 10 points the agenda. For example it urges the introduction of Capuchins and Carmelites into the country. Makes suggestions of founding a Jesuit college and seminary in Kassa. Stresses the importance of taking back ecclesiastical benefices from Protestants and the care of regions under Turkish occupation. It argues that reforms should be carried out by the archbishop of Esztergom.

These plans are elaborated in more detail by the discourse of *Il modo de restaurare la religione in Ungheria* in 1606, which is a general and systematic programme of Catholic reform in Hungary. The role of the *Collegium Germanicum et Hungaricum* in Rome gains here additional importance. It stresses the significance of the renewal of the bench of bishops, which is to be attained by applying stricter rules when conducting the *processus informativus*. The programme mentions the organizing of synods, the writing of *ad limina* reports as well as questions of fasting and liturgy. The person in the focus is not the archbishop of Esztergom anymore, but an apostolic visitor from Italy. The *Dello stato presente ecclesiastico et politico in Ungheria* written by the same hand in 1605 considers explicitly unsuitable the Hungarian prelates for the implementation of Catholic confessionalization.

The second part of the study refutes the earlier statement that the author of the last two memoranda would be the polihistor bishop, Faustus Verancsics, and argues for the authorship of Sebastiano Fornari, archdean of Savona. He worked as *uditore* between 1593–1605 at the nunciature of Prague and also visited Hungary. His reports written as an internuncio during 1597–1599 and 1603 are identical at certain points with those of the two memoranda in question. Besides, he must have been personally interested in establishing a reform nunciature in Hungary.

bitai di quella persona più per servizio dei nunzi, che di qua, che poco danno può fare...” 1610. július 10. Uo. Nr. 83b. (263–264.) (Fornari érvényesülését sokban hátráltathatta, hogy az őt pártfogoló Cinzio [vö. uo. Nr. 5.] volt a finoman szólva kevésbé befolyásos kardinális nepos. *Klaus Jaitner*: Il nepotismo di Clemente VIII [1592–1605]: il dramma del cardinale Cinzio Aldobrandini. Archivio Storico Italiano 146[1988] 57–93.) Eltávolítása Prágából a nuncius által bármikor keresztülvihető pusztá leváltásával nem volt biztosítva. Ezért Ferreri még júliusban egy – közelebbről nem ismert – tervet dolgozott ki arra, hogy végleg megszabduljon tőle, talán éppen Magyarország irányába. „Ho veduto il discorso che fa vostra signoria come quest'ultima sua delli 12 del corrente intorno al modo scritte a monsignor Serra di levar di costa del personaggio...” Pietro Adobrandini Ferrerinek, 1605. július 30. Johannis Stephani Ferrerii nuntii... acta i. m. Nr. 99. (350.) – Leváltásának hírére Fornari természetesen melankóliával fogadta. (Uo. Nr. 97.) Mindazonáltal nem csekély lehetőséget nyújtott számára az 1605 tavaszán bekövetkező kettős pontifikátus-váltás, amely új perspektívákat kínálhatott számára. Kiváltképpen, hogy a pápai segélyek koordinálására Bécsbe küldött és magyar viszonylatban inkább illetékes Giacomo Serra megbízása 1605/1606 fordulóján már a vége felé közeledett.

Batthyány Ádám „áttérési irata” (1629)

A 17. század folyamán a magyar főnemesség, nemesség tekintélyes része hitet váltott, katolizált, követve ezzel a Habsburg Birodalom más tartományainak főnemességét.¹ Bár a folyamat maga tetten érhető és jól nyomon követhető, az egyes esetek nagyon kevéssé dokumentálhatók.² A kevés kivétel közé tartozik Batthyány I. Ádám (1610–1659) hitváltoztatása, amelyről számos levél, legalább egy Pázmány-munka és, egyedülálló módon, saját kezűleg készített, áttérését indokló irat tanúskodik. A jó forrásadottságoknak köszönhetően többen foglalkoztak már a témával, közülük Iványi Béla, Szilassy László, Koltai András munkái a legfontosabbak.³ Jőmagam az Országos Levéltár ifjú levéltárosaként bukkantam az alább közlendő iratra a Batthyány-levéltár egyik zugában úgy 1989 táján, amelyet különben előttem már Péter Katalin is látott, aki azután maga helyett 1994-ben elküldött a *Schlaininger Gespräche* nyugat-magyarországi ellenreformációt és katolikus megújulást tárgyaló ülészakára.⁴ Az ott tartott előadás írásbeli változata 1999-ben nyomtatásban németül meg is jelent.⁵ Sokáig nagy tanulmány írá-

1 *Thomas Winkelbauer*: Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Lichtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. München, 1999. (MIÖG Ergänzungsband 34.) 66–158. Továbbá a témához alapvető: *Remigius Bäumer*: Motica conversionis ad fidem catholicam. In: *Forum. Katholische Theologie* 7(1991) 254–272.

2 Összefoglalóan: *Péter Shimert*: Péter Pázmány and the Reconstitution of the Catholic Aristocracy in Habsburg Hungary, 1600–1650. (Diss., University of North Carolina). Chapel Hill, 1990. – Egy másik jól dokumentált eset Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése: Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája. S. a. r. Jankovics József–Nyerges Judit. Bp. 1992.

3 *Iványi Béla*: Pázmány Péter kiadatlan levelei. Epistolae ineditae cardinalis Petri de Pázmány. Kőrmend, 1943. 6–19. (Kőrmendi Füzetek 3.); *Szilasi László*: „Vitéz-e vagy ájtatos?”, I. Batthyány Ádám saját kezű bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”. Szeged, 1989. (Peregrinatio Hungarorum 3.) 9–12.; *Koltai András*: Batthyány Ádám és Pázmány Péter. Az érsek szerepe egy magyar főrend életében. In: *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis* 2(2004) 28–40. (további témára vonatkozó publikációk felsorolásával).

4 Az áttérési irat említése: *Péter Katalin*: Esterházy Miklós. Bp. 1985. 168. (Magyar História Életrajzok).

5 *Fazekas István*: Die Rekatholisierung Ádám Batthyáns im Jahr 1629. In: *Reform und Gegenreformation im pannonischen Raum*. Hg. von Gustav Reingrabner–Gerhard Schlag. Eisenstadt, 1999. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 102.) 297–304.

sára készültem a magyarországi katolizálásokról Batthyány megtérésének centrumba állításával, de sajnos az évek során a témától egyre távolabb sodródtam. Felismerve, hogy a terv valószínűleg már csak terv marad, legalább az álom egy részét szeretném valóra váltani, és az „áttérési irat” közlésével szeretnék Péter Katalin előtt tisztelni.

Magyarországon a Habsburg Birodalom más tartományaihoz hasonlóan a 17. század elején került sor az első áttérésekre, a folyamat felgyorsulása a század húszas, harmincas éveiben történt meg. Batthyány Ádám, Batthyány II. Ferenc és Lobkowitz-Poppel Éva fia 1629 folyamán kezdett foglalkozni a katolizálás gondolatával, ekkor zajlottak azok a találkozók, amelyeknek a végén 1629 szeptemberében katolizált. Döntésében minden bizonnyal anyjával egyre feszültebbé váló viszonya is belejátszott.⁶ Forró György jezsuita provinciális már a megtérés után, 1629. szeptember 16-án kelt levele szerint a hitváltoztatásban közreműködött Csáky László, Batthyány Ádám sógora, a Csáky udvarában élő jezsuiták és Esterházy Miklós nádor.⁷ A hitváltoztatás azonban minden jel szerint leginkább Pázmány Péter érdeme, az ifjú konvertita első gyónását is nála végezte el Bécsben.

Az áttérési folyamat végén kerülhetett sor a „Minemü gondolkodások indetottak a’ Luther hitről vallo ketelkedesre, es el allasarol” címet viselő, alább közölt irat megszületésére, amelynek két példánya is megmaradt a családi levéltárban. Szerzőségét egyértelművé teszi, hogy az egyik példány Batthyány jellegzetes kézírásával és sajátos ortográfiájával készült. A munka hangvétele és tartalma is Batthyány szerzőségére utal. Az irat négy okot számlál elő, amely a fiatal Ádámot hitváltoztatásra ösztönözte: 1. A pápista hitben már üdvözültek emberek, a járt utat nem tanácsos elhagyni a járatlanért, 2. Luther és Kálvin egyháza nem igaz egyház, 3. A protestáns fél rágalmazza a katolikus egyházat (kép és feszület a pápisták Istene, a szenteket és Szűz Máriát imádják), 4. A két szín alatti áldozás kérdése.

Pázmány néhány évvel később, 1631-ben „Bizonyos okok, mellyek erejétől viseltetven egy fő ember az uj vallások töreből kifleset, es az romai ecclesianak kebelébe szállot” címmel Pozsonyban egy munkát tett közzé, amelyet Poppel Évának ajánlott.⁸ A munka nyolc okot számlált elő, hogy miért a katolikus az igaz hit, innen van a mű később elterjedt címe, *Nyolc okok*, amelyek az alábbiak: 1. A protestáns tanok nem lelhetők fel a Szentírásban, 2. A pápista hitben biztosabb az üdvözülés, 3. A protestáns felek a hit tekintetében nem tudnak biztonságot adni, 4. Egyházaik nem igaz egyházak, 5. A ró-

6 Az áttérésre vonatkozó információkat legújabbban Koltai András foglalta össze idézett tanulmányában: *Koltai A.*: i. m. 29–33. – Batthyány Ádám személyre vonatkozólag: *Koltai András*: Batthyány Ádám és udvara 1625–1659. Doktori disszertáció. Bp. 1999.

7 *Galla Ferenc*: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Bp. 1940. 72.

8 RMNy Nr. 1511.

mai egyház az igaz egyház, 6. A luheránus és kálvinista hit hamis, 7. A protestánsok a katolikus hitet rágalmaazzák, 8. Nem kötelező a két szín alatti áldoztatás.

A fenti rövid ismertetésekből is nyilvánvaló, hogy a két munka között kapcsolat áll fenn. Mindkettő alapproblémája az üdvözülés kérdése, hol lehet a legbiztonságosabban az örök életet elnyerni. Batthyány írása két pontban foglalva intézi el a kérdést: a már kitaposott ösvényt ajánlja, továbbá elfogadja, hogy csak egyetlen egyházban lehet üdvözülni. A következő pontban megvonja a protestáns egyházaktól az igaz jelzőt. Pázmány ezzel szemben hat pontból álló érvelést épít fel, amelynek során a protestáns tanok alapjait támadja meg azzal, hogy a Szentírásbeli eredeztetésüket kétségbe vonja. Nem elégszik meg azzal, hogy a protestáns fél egyházának hamiságát bizonyítja, külön érvel a katolikus egyház igazsága mellett. Pázmány munkája és Batthyány írása az utolsó két pontban megegyezik: a katolikus egyház elleni rágalmakat cáfolja és a két szín alatti áldoztatással foglalkozik.

Úgy tűnik, hogy Pázmány a magyar főúrral folytatott beszélgetései során nagy művében, a *Kalauzban* már közölt metódus szerint járt el (III. könyv 16. fejezet: „Rövid tanuság, mint kel hasznosan beszélgetni a hit dolgairól”).⁹ Nem véletlen, hogy az ott tárgyalt problémák jelennek meg Batthyány írásában, kivéve a két szín alatti áldozás kérdését (az üdvözülés kérdése, az igaz egyház kérdése, a protestánsok katolikusok elleni rágalmai). Ez részint azt mutatja, hogy a beszélgetéseket valószínűleg az érsek irányította, az általa felvetett problémák adták meg a hitről való beszélgetések vezérfonalát, másrészt azt mutatja, hogy a *Kalauzban* közölt módszer nem pusztán elmélet volt, hanem Pázmány gyakorlati térítőmódszerét adja vissza.

Batthyány egyéni problémái tükröződhetnek vissza a hosszan tárgyalt rágalmak kérdésében, nyilván sok ilyet hallott a családi étkezések során. Hiányoznak viszont más fontos témák, például a fülgyónás kérdése, a házasság körüli eltérő felfogások, a különböző szentségtani problémák. Nagyon fontos, hogy a rövid iratban helyet kapott a két szín alatti áldozás. Ez ismételten jelzi ennek döntő fontosságát. Más források is igazolják, hogy a személyes döntésekben milyen fontos szerepet játszott ez a kérdés, megelőzve sok, látszólag fontosabb teológiai problémát.

Az alább közölt kis irat jelentőségét tehát elsősorban az adja, hogy közelebb visz Pázmány térítői módszerének megismeréséhez és hozzásegít egyik legsikeresebb vitairata megszületésének feltárásához. Pázmány több beszélgetést folytatott az ifjú főúrral, a beszélgetések menetét az érsek szabhatta meg, követve a *Kalauzában* vázolt módszerét, de természetesen az ifjú egyé-

⁹ Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz. Az 1637-i vagyis harmadik kiadás után sajtó alá rendezte Kiss Ignác. Pázmány Péter Összes Munkái. Magyar sorozat III–IV. Bp. 1897–1898. III. 560–564.

ni problémái is helyet kaptak a találkozások során.¹⁰ A beszélgetések alkalomával nyilván több könyvet kézbe is adott az érsek, köztük egész biztosan ott volt a *Kalauz* második, 1623-ban megjelent kiadása, amelynek oldalszámaira hivatkozik is iratában főhőünk.¹¹ A beszélgetések végén valószínűleg Pázmány ösztönzésére Batthyány Ádám írásban foglalta össze döntése okait. Erre azért is szükség lehetett, mert megtérése után egy erősen protestáns környezetbe tért vissza, ahol meg kellett tudnia indokolnia döntését és megvédenie új hitét. E kis iratocskát is felhasználhatta azután az érsek később megalkotott vitairata elkészítésekor. Az írás sikerét az adhatja, hogy háttérben valódi térítés, térítések tapasztalatai húzódnak meg. Évtizedes térítői tapasztalatok és valódi problémák ötvöződtek össze igen sikeresen ez alkalommal. A *Nyolc okoknak* a 17. században még egy, a 18. században további öt kiadása jelent meg.¹²

Nem kevés latolgatás után úgy döntöttem, hogy Batthyány Ádám áttérési iratát betűhíven közlöm, tekintettel a szerző meglehetősen sajátos ortográfiájára. Szögletes zárójelbe kerültek az eredetiben szélen található Batthyánytól származó széljegyzetek, ezek értelemszerűen elválnak a szintén szögletes zárójelbe helyezett végződéskiegészítésektől.

Forrás

Batthyány Ádám áttérési irata

(Magyar Országos Levéltár. Batthyány család levéltára P 1322. A földesúri kegyúri jog gyakorlásával kapcsolatos és vallásügyi vonatkozású iratok 172. csomó fol. 200., 206–209. és fol. 201–205.)

Minemü gondolkodások indetottak a' Luther hitről vallo ketelkedesre, es el allasarol

Nem tagadom, hofi az Igaz hitrűl tudakozván, es vekony elmém szerent gondolkodvan, sok dolgokban igen megh ütköztem, mellyekert immár sem Lutheranus, se[m] Calvinista nem vagyok; noha eddig szűleim akarattia sze-

10 Nyilván nem véletlen, hogy 1629. szeptember 14-én Pázmány egy Bethlen Gáborhoz intézett levelében is felbukkan az üdvözülés problémája, erősen egyező módon a *Kalauz*ban foglaltakkal és az áttérési irattal. Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei I–II. Kiad. Hanuy Ferenc. Bp. 1910–1911. II. 68.

11 *Koltai A.*: Batthyány Ádám és Pázmány Péter i. m. 32. – A könyv meg is volt Batthyány tulajdonában: *Koltai András*: Batthyány Ádám és könyvtára. Bp. 2002. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 4.) 164.

12 Megjegyzendő, hogy Batthyány megtérése minden valószínűség szerint nem csak ezen a fronton okozott harcot a szemben álló felek között. Feltehetőleg az ő áttérése inspirálta Pázmány és Jan Hodík evangélikus szuperintendens vitáját (1631–1632). Hodík és Pázmány latin vitairataikban, amelyet nyilván teológus közönségnek szántak, a pápa egyházfőségét és a *sola fides* tételt boncolgatták.

rent először Calvinista, es azutan Lutheranus voltam: Mivel azért immár ki költem, a gyermekségből, tartozom azzal, hofi magamis fel nyssam szememet es oly választást tegiek, melyből lelkemet örök karhoszatban ne eicsem: Holot kiváltkeppen, kedvert, és felelemert, nem illendő hitet vallasztani, vagi követni.

Első dolog, meliben igen megh ütkösztem az; Mert az Augustai Confessi-onak Apologiaia, meli a Conkordiaba iratot, es a melyre hallom, hogy meg-esküsznek, a Luther^a Praedikatorok, mikor Praedikatorságra választatnak, nyilva[n] es villagos szokkal vallja, hogy a Papista hitben szent Emberek voltak; Mert ennyhanszor iria, hofi Sz. Ferencz, Sz. Domonkos, Sz. Bernard szentek voltak, noha mind harman szinten olljan szerszetes Baratok voltak, mint a' mái Barátok, kik azoknak Reguláia szerent elnek. Azonkeppen, Luther Marton, az Eöregbik Cathechismusban, Sz: Bernardot szentnek hja: es egieb irasiban sok helyen Sz: Ferenczet Sz: Bernardot szenteknek, es Isten előtt kedveseknek neveszi. Mely mondasokat a' Magyar Kalauzban, hoszan leirva talaltam [Fol. 186. 168]. Ennek felette: soha csak egy Lutheranus sem merte, es most sem meri azt mondani, hofi az Apostolok idejétől fogva, Luther Martonig, mind elkarhosztak, a'kik a Papahosz halgattak, eszer esztendő folyasaban a' Luther tamadasanak előte; Ha ez igi vagion, hogy a' regi iambor elleink a' Papista hitben üdvözölhettek, es szentek lehettek: Szem latomast kett dolog ió ki belöle. 1. Hogy mijs azon hitben üdvözölhetünk: mert nagy személy valogatás, es kegyetlenség volna, ha azért a hýtert valakit karhoztatna Isten, melyben mast örök boldogságra emelt. 2. Ha a' Papista hitben vallaki üdvözült; bizonyos, hofi senki a' Luther es Caluinista hitbe nem üdvözülhet: Mert Sz: Pál nyilvan iria az Ephesombeliekhez [Ephes: 4. v.5. Hebr. II. v. 5. 6.], hofi mikeppen csak egy Isten vagyon, úgy a' hitis csak egy, Es ez oly hit, mely nélkül senki, Isten kedvebe nem lehet úgy-mond Sz: Pall. Azert minden okosság szerent, batorsagosb abban a' hitben lenni, melyben minnyáian vallják, hogy udvözülhet ember, es sokannis üduözültek, hogy sem a' melyről sokan azt tanították, hogy abban senki ne üdvözült. A Caluinistak, es Papistak azt mondgyák, hofi a Luther hitben nem üduözülhet senki. A Lutheristak es Papistak azt alattják, hogy a' Caluinista hitben senki nem üdvözülhet; De hogy Luther^b es Caluinus előtt a' Papista hýtben sokan üdvözültek azt minniaian egyarant iauallják. Tehat bolondsag volna a' bizoniost el hadnj a' bizonytalanert. Ha ki pedig azt modana, hogy eszek a' három vallasok közzül, mindenikben üdvöszulhet Ember: Noha az Sz: Iras ellen szollana, De ugy is oktanul cselekednek, ha magais nem köuettne a' batorsagosb utat, es egýebekbennis sainalna, hogy azt

a A h betű betoldás.

b A h betű betoldás.

köuetik: Mert mit art, akar mellyket köuessem, ha mindenikben üduöszülhetek.

Masodik dolog, melyben megh akadtam, es ki nem tudok feselni, az: ha valamiben megh nem tudok alkodhatunk egy más közöt, minthogy a' hit dolgaiban nem alkodhatnak a' Papaistak, Lutheranusok, es Caluinistak, nyilván valo modot mutatot Christus, mint kelljen veget vetni a viszalkodasnak; Mert azt mondotta [Matt: 18 v. 17], Dic Ecclesiae, hogy az Ecclesianak megmongyuk: es valaki annak szavan meg nem ál, azt Pogany[n]ak tarsuk, nem keresztyennek. Es hogy meg ne csaltakoznak az Ecclesianak fellallalasanban, noha sok ieleket adot ennek ismereseben: de eggyet oly vilagost mutatot, melyből a' gyermekis tapasztalhattya, hogi sem a' Luther, sem a' Caluinista gyölekezet nem Ecclesia. Mert azt^c mondgya Christus [Matt: 16 u 18], hogy az mely Ecclesiatul kel tanulnunk, az olly, Hogy soha a' Pokol kapuian ki rohant csalardsag vagy dühösseg gyözedelmet nem vehetnek elene. Mert a' Sz. Pál mondasa szerent [Timot 3 v 15. es Ephes. 4. v. 12.], a' Christus Ecclesiaia Igazsagnak oszlopa, melyben világ vegeig Doctorok, es Pásztorok lésznek, kik oltalmaznak a hamis tudományok szeletül. Bizonyos dolog pedig, hogy Luther Marton előtt, sohult a szeles vilagon, egi ország, egy varas, egy falu nem volt, melyben a Lutherista, es Caluinista hiten valóknak gyölekezete let volna, kereztség, es Ur Vacsora szolgáltatasi letek volna: Ezt magok sem tagadgyak az Lutheristak. Mert Luther első Tomusának elől íáro leuelebe azt iria, hogy Egyedöl ő kezdette az Uisagot, melljet senki ő előtte meg nem mozdítot vala. Es mind Lutheristak es mi[n]d Calvinistak azt allattják, hogy lathatatlan, es el reitetet volt Luther előtt az ő Ecclesiaiok, miuel nem mutathatnak csak egy helytis a' hol Luther előtt Praedikallottak, es kereszteltek volna: Mert az előtt szaz Esztendővel, mind Papistak tanítottak azokon a helyeken, melljeiken mast az Lutheristak tanitanak: Ha azert ugy meg gyözte az ördög Luther es Caluinus előtt az ő Ecclesiaiokat, hogy lathatatlan lenne, es Templomi, Doctori, Pasztori, Sacramentum szolgáltatoi nem találtnának, nyilván valo, hogy nem volt olljan a' Luther vagy Caluinista Ecclesia, minemünek Christus nevezte az igaz Ecclesiát; Mert hová lehet nagioib gyözedelme az ördögnek valamelly gyölekezet ellen, mint ha annyira le niomia azt, hogy sohult egy Temploma, egy Doctor, egy oltalmazsoia ne talleltassek.

Harmadik dolog, melljere el idegenettem a' Lutherista es Calvinista tanitoktul az. Mert olly dolgokat fognak a' Papistakra es olly költesekkel gyölöletetik őket, mellyeket teli torokkal kialtnak a Papistak hogy nem hisznek.

Ezt sok peldakkal tapasztaltam, de csak háromrol emlekezem. I. Azt bezellik a Papistakrol, hogy a feszület es egýeb kepek a Papistak Isteni. Maga a Papistak nyilván mondgyak, hogy a' keptul ok semmit nem várnak; csak

^c Kihúzza: „mert azt”.

emlekeszetre tartják: es ha mi Böcsületet tesznek a' kep előtt, annak teszik, a' kit a' kép ielent, a' mint cselekedtek^d a' Profetakis mikor valami képét lat-tak Istennek, ugymint mikor Micheasnak Isaiasnak, Danielnek Emberi abra-szatot mutata [3 Reg. 21 v. 19., Isa: 6 v. 1., Daniel 7 v. 9. 13.]. Azert mikep-pen^e a' Jesus nevere terdet haitunk, de nem a' szot, hanem azt tisztellyök a' kit ielent: Mikeppen az Sz: Býbliat böcsületben tartjuk, de nem a' tentat, pa-pirosat tiszteliök, hanem azt az ki szavai vannak a' Bibliaba. Ugý mond-gýák^f a Papistak, hogy azt illetik tisztelettek a' kit iellent a' kep. De miuel a kepnek sem értelme, sem hatalma nincsen, abban ök semmi Istenseget nem esmernek: 2. Azt hirdetik a' Papistakrul, hogý Boldog Aszonyt, es az Szentek-et Istennel irgalmasbagnak tartiak, öket Christus felet böcsullik etc. Maga a' Papisták mind irasokban mind Praedikallasokba[n] nilvan mondgiak,^g hogy ezekben sem[m]i sincsen: söt hogy ök semmit egýebet nem kernek az Szentektől, hanem csak azt, a' mit akar mely elő Embertől kerhetnek, tudni illik, hogý Imadkoszanak Istennek erettek: hogy segicsek könnyörgesekkel,^h örizzek bünöktől es veszedelmektől Isten előtt való Imadkozásokkal. 3. Azt igen gýülölsegesen hirdetik a' Papistakrul, hogy magok erdeméből variak bünök bocsanattýat. Maga a' Papistak nyluán es vilagossan azt hýszik, a' mit a Tridentomi Concilium tanit, hogy a' bün bocsanas, csak egýedül a' Christus erdeméből adatik [Conc: Triden(tinum) sess. 6. cap: 8. 9.]: es azt maganak vagý másnak senki közzüllök nem erdemli. Azt beszeg e melle ve-tik: hogý minek utanna Isten irgalmabol, Christus erdemeiert megigazulunk, es Isten kedvebe iutunk, annak utanna ha mi iot csellekezünk, igirettel köte-lezte Isten magat, hogý iutalmat es berit adgýa. Es ez az erdem, mely az igazult emberek cselekedetibe talaltatik az Isten igieretiből.

Ezekben, es töb hasonló dolgokban, bizoniosan tudom hogy a' Lutheristak hamissan vadollýak a' Papistakat, es csak reaiok fogiak a' mit megh sem gondoltak, kiből nilvan eszemben veszem, hagi nem igazán iarnak a' Prae-dikatorok, Mert a' ki igassagal elő viteti dolgat, nem ragaszkodik hamis köl-tesekhez. Es nagy gondolatlansag, hogy a' Papistak hitirül, a magok vallás tetelet nem hiszik.

Negýedszer. Az is nagy szeget ütöt feiemben, hagi noha leg gýakrabban es leg szinesben forgattýak azt a' Lutheranusok, hogý Sz: Iras ellen osztogattýak a Papistakⁱ Egý szin alat, az Ur vacsoraiat: De a' mint csak immaris ertegetem, ebben sincs derekas fundamentomok a' Praedikatoroknak. Mert

d A d betű betoldás a szóban.

e Az egyik p betű betoldás a szóban.

f A d betű betoldás a szóban.

g A d betű betoldás a szóban.

h A harmadik k betű betoldás a szóban.

i Az i betű betoldás a szóban.

j A második r betű betoldás a szóban.

a' Papistak nem tagadgjak azt, hogy Christus a' veg vacsorakor ket szin alatt osztotta szent testet veret: hanem csak azt tanittyak, hogy Christus Urunk arra^j nem kötelezet mindeneket, hogy mindenkor ket szin alatt vegiek az Urat. Es ezt igen vilagoson igy bizonyytták. Először a' Christus peldaia, parancsolat nélkül, nem kötelezi a' hýveket a' mint Szent Palbol ki teczik, ki nilvan iria, Sz: Jánossal egýgýüt [Rom. 14. v. 15., 1 Joan. 3. v. 4.], hogy vetek ot nem lehet, ahol nincs törvény szeges. Mikeppen azért a' Christus peldaia nem kötelez, hogi minden Ember haszassag nélkül ellyen hogi csak Egyszer, csak vacsora után, csak ferfiaknak adassek az Ur vacsora, mint hogi Christus csak ugi adta. Azonkeppen, a ket szin vetelre sem kötelesztetünk, ha erről parancsolat nem adatot. Masodszer. Christus vrunk szavai sem köteleznek mindeneket a' ket szin vetelre. Mert 1. Ama' mondas (Igyatok ebből minniaian) csak azoknak mondatot az Apostoloknak, kik ielen voltak: es azért iria Sz: Mark *Býberunt ex eo omnes* hogi minnyaian ittanak abból [Marc. 14 v. 14.], Tehat megh magiarasza Sz: Mark, kicsodak azok (a minniaiok) tudnia illik; a' ielen levő Apostolok kiknek parancsola Christus hogi ugý igi-anak, hogy minnyiainak iuson abból a' Poharbol. Ennek felette nem mon-gya Christus hogy igyanak minnyaian Poharbol, hanem neveszet es mutatas kepen, ebből a Poharbol mondgya^k hogy igyanak. *Ex hoc* mely kezeben vala: kiből nyłuán következik, hogy ama szot (Igiatok ebből minniaian) csak a' ielen valo Apostoloknak mondota Christus, es nem mi nekünk, kik abból a' Poharbol nem ihatonk. Vegeszetre Sz: Pal: a' Corintusbeliekhez irt leueleben elő szamlalvan az Ur vacsoraiból a' mi közönsegesen illeti a kössegeketis, eppen es tellýesen ki hagia eszeket a' szokot (Igyatok ebből minnyaian) maga ha ezeketis mindeneknek es nem csak az Apostoloknak mondota volna Christus Urunk sem feledékensegből, sem egyeb okból ki nem hadta^l volna Sz: Pál ezeket a' szokot, ot kivaltképpen a' hol arra felel, hogi ugý ad-gya a' Christusbeliek eleibe a' sacramentum dogat, a' mint Christustul vette: De azért hagma el Sz: Pall ezt a' mondas, mert azt csak a' ielen valo^m Apostoloknak mondotta vala Christus Urunk, es nem mindeneknek közönsegesen, vagý ha nem ugý vagyon, adgjak okat a Praedikatorok, mert hadtaⁿ el eszek az szokot Sz: Pall Apostol. 2. Ama mondas, Hoc facite Eszt cselleked-gyetek: nem kötelez mindeneket a' ket szin[ne]k vetelere. Mert eszt a' szot az Evangelistak kösöl, csak Sz: Lukacs emliti [Luc: 22. v.19.], a' töb Euangelistak elő sem hoszak, Sz: Lukacs pedig csak a' kenyer szinnek adasa után iria, hogy Christus ezeket a' szokot mondotta: es a' Pohar adas után nem emleti [1 Cor: 11. v. 24.], Sz: Pal ezen szokot emleti a' kenier szin adas után,

k A d betű betoldás a szóban.

l A d betű betoldás a szóban.

m A „valo” szó kétszer szerepelt, az egyiket későbbi olvasáskor kihúzták.

n A d betű betoldás a szóban.

de a Poharrul^o különben szol: valamenyszer iszatok ugymond az en emlekezetemre cselekedgietek: mellő mondas nem parancsolja a' Pohar vetelet, hanem csak modgiat mutatgia mint vegyők, mikor veszők: Szinte mint mikor valaki azt mongya, valamikor bort iszol, mertekletessen igyal: nem parancsolia a' bor ittalt, hanem csak modgiat mutattja mint kel inja a' bort: vegeszetre mikor Christus azt mongya Hoc facite Eszt mivelietek a' mint en miveltem, azt hagia, *azt hadgja*, hogy meg aldgyak, es egyebeknek osztogassak az Urat, De az bizonios hogy ezt nem parancsolta mindeneknek hanem csak az Egyhazi szolgálknak, kiket illet az Ur testenek szentelese és osztogatasa. Vagy ha azt mongiak a' Praedikatorok, hogy minden firfinak es Azzoni Embernek parancsolta Christus, hagi azt miveliek a' mit miuelt az vegh vacsorán, Engedgiek megh tahat [!] hagi minden Asszony Ember es szeker veszető, vegye, algya, es osztogasa az Ur testet. Ha pedig eszt megh nem engedik, higek el hagi Christus nem mondotta mindeneknek hagi eszt miveliek a' mit eő miuelt.

Ki teczik ezekből, hagi sem a' Christus peldai, sem szava, nem kötelez minden embert a' ket színnek vetellere. Azért nem kelene a' Luther Praedikatoroknakis erre köteleszni mindeneket.

Vannak töb dogokis meliek a' Luther hitben nem teczenek. De elsőben ezekkel^p meg elegszem.

[A szöveg hátán:]

„A minemő Gondolkodassiok [indetot]tak^q az luter Hitreöl vallo kettelkedesre s anak vagi arol valo el allasrais. Nr. 3.”

István Fazekas

ÁDÁM BATTHYÁNY'S "CONVERSION DOCUMENT" (1629)

This study is concerned with Ádám Batthyány I's (1610–1659) conversion to Catholicism and publishes the Hungarian aristocrat's own writing, in which he briefly summarises the reasons of his conversion. In Hungary, similarly to other provinces of the Habsburg Empire, the first conversions occurred at the beginning of the 17th century and the process became accelerated in the 20s and 30s of the century. Ádám Batthyány, son of Ferenc Batthyány II and Éva Lobkowitz-Poppel, began thinking about converting to Catholicism during 1629, and the fact that his relationship with his widowed mother became more and more tense must surely have had a role in his decision. In his conversion several Catholic aristocrats, among them Miklós Esterházy and his brother-in-law, László Csáky, had a role, but to all appearances it

^o A második r betű betoldás a szóban.

^p A második k betű betoldás.

^q Szakadás miatt a szöveg nem olvasható, de az írás címe, az egykorú másolat és a szöveg miatt valószínű a megoldás. Ugyanitt kihúзва: „vitek”.

was chiefly due to Péter Pázmány, archbishop of Esztergom, who was also the first confessor of the young convert in Vienna. The document published here may have been produced towards the end of the conversion process. The intonation as well as the contents of the work unambiguously allude to Batthyány's authorship. The document cites four reasons that motivated the young Ádám Batthyány to convert: (1) In the Papist faith, there have already been people who have found salvation and it is always advisory to follow the beaten path. (2) The church of Luther and Calvin is not a true church. (3) The Protestants calumniate the Catholic Church by saying that image and crucifix are the Papists' God and they adore the saints and the Virgin Mary. (4) The question of Communion under both kinds. A few years later Pázmány published a literary work (*Certain Causes...*, 1631), in which he listed eight causes of why the Catholic faith was the true faith. There was a strong connection between the two writings, with both having the question of salvation as the central problem. It seems obvious that Pázmány had several conversations with the young aristocrat, whom he tried to convince in the manner sketched in his great theological work, *The Guide* (*Hodogeus*, 1613). Following these conversations, Ádám Batthyány summarised the reasons of his conversion himself, which were formulated later by Pázmány on a theological level in his polemic. It was not by chance that the polemic was published several times even in the course of the 18th century. Its success may have been due to the fact that it had as its background the experiences of real conversions.

Monok István

Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650)

A magyarországi olvasmánytörténeti kutatásokban – ugyanígy a szellemi áramlatok befogadástörténetét általánosságban vizsgáló tanulmányokban – azon művek jelenlétének értékelése, amelyek valamilyen filozófia-, teológia- vagy más eszmetörténeti összefoglalások szerint korukat meghaladónak, vagy éppen nonkonformistának ítéltettek, mindig érdekesebbnek, ha nem éppen szenzációsnak mutatkoztak. Igaz ez az állítás úgy is, hogy a nonkonformista szellemi áramlatok történetének kutatása általában nagyobb esz-köztárral – akár intézményesen – folyik, mint az egy-egy korszakot ténylegesen jellemzőké. E jelenségnek számos okát tudjuk.

Az 1950 után kialakuló kutatói intézményi rendszer számára a kora új-kort tekintve nem lehetett feladat az olvasmányok többségét kitevő vallásos, illetve teológiai művek recepciótörténetének a kutatása, csak úgy, ha azok a felvilágosodást előkészítő szellemi áramlatok köréhez voltak sorolhatók. A paletta persze színes, Szent Ferencről Lutherig, Nicolaus Cusanustól Cartesi-usig sok mindenki belefért, aki újjítónak számított. Az újjító eszmék kutatása természetesen érdekesebb szellemi kihívás, mint a nagy tömegű, sokszor unalmas munkák végiglapozása, vagy éppen egy nagy adathalmaz évtizedek alatti összehordása azért, hogy egy-egy korszak szellemi arculatának megrajzolásához legalább a szükséges dokumentumokkal rendelkezünk.

A filozófia történetét kutatók számára a kiemelkedő egyéniségek jelenléte – a Descartes-kutatás erre jó példa¹ – az érdekes, hiszen a filozófiai gondolkodás változásának fő sodrába eső jelenség. Ehhez képest a katolikus vagy bármelyik protestáns teológián belüli gondolkodásmód képviselőinek ismerete csak a „kis patak”, az „oldalág”. Pedig a helyzet fordított: a fősodor az utóbbi, és a ma nagynak ismert gondolkodók jelenléte a kevésbé jellemző. A Magyarországon erős, a radikális reformáció történetét célzó kutatások képviselői ezt sokszor hangsúlyozták, elfeledkezve arról, hogy az ő hőseik az „átlagos” protestáns teológiához, vagy még inkább a katolikus teológiai

1 A karteizianizmus négyszáz éve. – Four Hundred Years of Cartesianism. – Quatre siècles de cartésianisme. Szerk. Csejtei Dezső–Dékány András–Laczkó Sándor. Szeged, 1996. [1997.] (Ész – Élet – Egzisztencia 5.)

és vallási művek gyakoriságához pontosan olyan kis patakot jelentenek a magyarországi recepciótörténetben, mint a filozófiatörténet nagyjai.

A szélsőségek kutatásának népszerűsége mögött egy további jelenség a nemzetközi divatok követése. Ilyen az okkult tudományok jelenlétének túlhangsúlyozása a magyarországi olvasó emberek ismereteiben. Valóban érdekes lehet, hogy a Mohács előtt, vagy éppen a 17. század elején a Kárpát-medencében is dokumentálni tudjuk ilyen munkák jelenlétét, de e jelenlét értékeléséhez az olvasmányok nagy tömegét mindig tudni kell ellensúlyként használni. Az okkult tanok iránti természetes értelmiségi érdeklődés nem feltétlenül az egy-egy ritkaságszámba menő könyv befogadását, szellemi áramlatként való jelenlétét jelenti.²

*

Tanulmányunkban a vizsgált földrajzi terület a királyi Magyarországnak Horvátországtól Pozsonyig, illetve a Balaton–Győr vonaltól a nyugati határig terjedő része. A korszak (1550–1650) olvasmánytörténete viszonylag jól dokumentált, a főúri udvarok, a városok, illetve a különféle egyházakat szolgáló lelkészek könyvtáiról elegendő ismerettel rendelkezünk, csakúgy, mint az itt kiadott könyvekről. Egyháztörténetileg ez a veszprémi és a győri püspökség,³ illetve a dunántúli protestáns, majd nagyjából 1595-től a dunántúli evangélikus és a református egyházkerület területe.⁴

Ez a terület jelentős gazdasági és kulturális kapcsolatrendszer épített ki Itáliától Pomerániáig, Lengyelországtól a németalföldi városokig. Kulturális és tudományos oldalról ez a kapcsolat elsősorban az értelmiség képzésében jelentkezett. Bécs és Graz közelsége, bizonyos értelemben Krakkóé is, a katolikus teológiára igyekvők mellett a könyvbeszerzés lehetőségét jelentette minden felekezeti körnek. Ugyanígy – főként a nemesség, és közvetlen környezetük körében – az észak-itáliai felsőoktatási intézmények népszerűek maradtak a vizsgált periódus egészét tekintve. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy a wittenbergi, majd a heidelbergi egyetem a protestáns értelmiségek képzésében vezető helyre tett szert a 16. században, majd Odera-Frankfurt és Rostock is komoly szerephez jutott. A kiel egyetem első magyarországi hallgatói is soproniak voltak.⁵

2 Vö. Szőnyi György Endre szemléletével: Titkos tudományok és babonák. A 15–17. század művelődéstörténetének kérdéseihez. Bp. 1978. (Gyorsuló idő).

3 Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 1554–1760. Veszprém, 1947.; A Győri Egyházmegye ezer éve. Szerk. Kiss Tamás. Győr, 2000.

4 Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. Sopron, 1924.; Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908.

5 Herepei János: Külsőországokbeli akadémiák magyarországi hallgatói. Bibliográfia. In: *Uő: Művelődési törekvések a század második felében*. Bp.–Szeged, 1971. (Adattár... 3.) 441–451.; újabban bibliográfiai teljességgel lásd Szőgi László sorozatának köteteit: *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. I–XIII*. Bp. 1994–2004.; és *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*. Hg. von Márta Font-László Szőgi. Pécs, 2001. Bornus.

Ez a nyugat-magyarországi régió ugyanakkor a másfél évszázad alatt, amelyet vizsgálunk, több alkalommal befogadó területként szolgált. A török hódítás elől északabbra húzódó magyarok, horvátok telepedtek le itt, az osztrák örökös tartományokból (Karintia, Stájerország, Bécs/Hernals) a protestánsok menekültek ide,⁶ majd a harmincéves háborúban megsemmisített cseh, pfalzi és bajor protestantizmus képviselői, illetve württembergi exulánsok. A rekatolizáció folyamatában megerősödő ferences és cisztercita rend tagjai is több nemzetiségből verbuválódtak, idesorolva a ciszterek között szép számú dél-németalföldi (belgiumi) rendtagot.⁷

A befogadó közeget gyakran a területet birtokló főúr udvara, illetve az általa támogatott vagy éppen fenntartott gyülekezet, iskola jelentette, de a szabad királyi városok, Sopron, Kőszeg vonzó célpont voltak a szülőföldjüket vallási okokból elhagyni kényszerülteknek. A 17. század közepére azonban az arisztokrata családok rekatolizáltak, így a protestáns újító eszmék képviselői számára az utóbb említett városok – majd az 1666-ban szabad királyi városi kiváltságokat nyert Ruszt – maradtak meg működési területnek. A 16–17. század fordulóján elkülönült lutheránus és kálvinista egyházak már nehezebben fogadtak be újító tanokat.

A főúri udvarokról

A most a vizsgálódás homlokterébe állított terület főúri udvari kultúrájáról egyre teljesebb képet alkothatunk.⁸ A 16. századból viszonylag jól dokumentált a Batthyány-udvar Németújvárt, a Nádasdy Sárváron, a 17. század végétől a Nádasdy-udvar Pottendorfban, illetve az Esterházy Kismartonban.

6 *Gustav Reingrabner*: Protestanten in Österreich. Geschichte und Dokumentation. Wien–Köln–Graz, 1981. 81–158.; *Uő*: Adel und Reformation. Beiträge zur Geschichte des protestantischen Adels im Lande unter der Enns während des 16. und 17. Jahrhunderts. Wien, 1976. 11–20., 58–71.

7 800 Jahre Zistenzienser im Pannonischen Raum. Burgenländische Landes-Sonderausstellung. Klostermarienberg, 1996. Hg. von Jacob Perschy. Eisenstadt, 1996. – A terület *canonica visitati*ói jól mutatják a két rend világi pasztorizációs tevékenységét, az egyes szerzetes-papok származását: *Jenő Házi*: Die kanonische Visitation des Stefan Kazó Archidiakon von Eisenburg/Vasvár in Burgenland – Teil des Komitats Eisenburg in den Jahren 1697–1698. Eisenstadt, 1958. (Burgenländische Forschungen 37.); *Uő*: Die kanonische Visitation des Peter Tormásy Archidiakon von Eisenburg aus dem Jahre 1674. Eisenstadt, 1961. (Burgenländische Forschungen 46.); *Josef Buzás*: Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. I–IV. Teil. Eisenstadt, 1966., 1967., 1968., 1969. (Burgenländische Forschungen 52., 53., 54., 55.); *Josef Buzás*: Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem Jahre 1713. Eisenstadt, 1981. (Burgenländische Forschungen 69.); *Josef Buzás*: Kanonische Visitationen 1757 Südburgenland. Eisenstadt, 1982. (Burgenländische Forschungen 71.); *Ebenböck Ferenc*: Győregyház-megyei állapotok 1698-ban. Magyar Sion 1869. 499–512., 576–592., 654–676.

8 Legújabbán lásd Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Szerk. Monok István. Bp. 2005.

Sajnos nem maradt ránk könyvjegyzék az Erdődyektől, a Bánffyaktól vagy az Istvánffyaktól.⁹ A Zrínyi család olvasmányairól is csak a 17. század derekától állnak rendelkezésünkre teljes dokumentumok. A mai horvátországi területek nemességének erudícióját is jobbára csak a ma hozzáférhető régi könyvek tulajdonosi bejegyzései alapján elemezhetjük.¹⁰ Alsólindva olvasmánykultúrája csupán *per analogiam* jellemezhető.¹¹ Az analógia alapjául azt hiszem, hogy Batthyány Boldizsár németújvári udvara, illetve a Beythe család (István, András és Imre) könyvei szolgálhatnak. Ebben az összefüggésben fontos figyelni a sárvári Nádasdy-udvarra és ennek köznemesi környezetére is.¹²

*

A Bánffy család alsólindvai udvartartása¹³ a fennmaradt elszórt adatok fényében hasonlítható a sárvári Nádasdy-udvarhoz, habár a család anyagi lehetőségei nem érték el ez utóbbit.¹⁴ Biztonsággal állíthatjuk, hogy a főúr, lelkészei, az iskola tanítói, illetve az udvar környezetében élt nemesek is birtokoltak könyveket. Az itt megjelent könyvek szerzői által idézett művek, a filológus szakemberek által feltárt forrásaik (Kulcsár György prédikációi-

9 Bibliográfiát a terület főúri udvarairól lásd *István Monok*: Bibliotheken und Erudition der Magnaten in Ungarn. 1526–1711. Eine Bibliographie. In: Kulturelle Zentren der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit. Vergleichende Studien zur herrscherlichen, adligen und geistlichen Kultur in Böhmen, Mähren, Ungarn und den Erbländern. Bibliographie. Vorgelegt von Karl Vocelka–Thomas Winkelbauer. Wien, 1996. Bd. II. 1–43.; vö. Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Hg. von Tibor Grüll–Katalin Keveházi–Károly Kokas–István Monok–Péter Ötvös–Harald Prickler. Hg. von István Monok–Péter Ötvös. Szeged, 1996. (Adattár... 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband 15.) [a továbbiakban Adattár 18/2.] 264–277.

10 *Monok István*: Zrínyi Miklós könyvtára és a többi horvátországi magángyűjtemény a 17. században. (Bibliográfiai összefoglalás). In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerk. Bálint István János. Bp. 1987. 55–63.

11 Vö. *Horváth Sándor*: Alsólendva múltja és jelene. Alsólendva, 1942. 20–46. (a Bánffy-, a Nádasdy-, majd az Esterházy-udvarokról); *Németh József*: Lendva kulturális és irodalmi jelentősége. In: Naptár '87. Murska Sobota, 1986.; *Bence Lajos*: A XVI. századi irodalom és nyomdászat. Muratáj 2000. 177–182.

12 Egyik legutóbbi tudományos ülészak anyaga erről az udvarról: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999.

13 A lindvai ágon a vizsgált korszakban a családfők: Bánffy János (?–1534), az ő fia, Bánffy István (1522–1568) már protestáns volt, János unokája, Bánffy Miklós (1547–1593) a terület protestáns egyházának egyik fő támasza lett. Bánffy Kristóf (1577–1644) katolizált (1598), vele az alsólindvai ág kihalt. Közben a Bánffy család bolondóci ága is kihalt a 16. század végén, az ugyancsak protestáns Bánffy László (?–1584) fiainak korai halálával.

14 Vö. *Tantalics Béla*: Lendva kulturális emlékei a 16. század második feléből. Kulturne znamenitosti Lendave v drugi polovici 16. stoletja. Zalaegerszeg, 1988.

nak,¹⁵ és Tőke Ferenc *Spira históriájának*¹⁶ forrásait bőven elemezték¹⁷) feltehetően megvoltak nekik, vagy az udvari könyvtárban. Közvetlen forrásul szolgálhatnak a Beythe István és fia András könyvei, azok kézírásos bejegyzései. A németújvári ferences könyvtárban őrzött gyűjtemény könyveinek kritikai leírása, a könyvanyag elemzése 2006–2008-ban lát napvilágot. A Beythe családnak közel 500 műben szerepel bejegyzése. Nehéz azonban meghatározni azt a módszert, amellyel ebből az anyagból kiválaszthatóak azok a könyvek, amelyek feltehetően már Beythe Istvánéi voltak 1559 és 1574 között, amikor Alsólindván tartózkodott. (A bejegyzések csak elvétve datáltak.) Az első ilyen kérdés az, hogy vajon a csak Beythe András – ő tevékenykedett legtöbbit a Bánffy-udvarban – bejegyzést tartalmazó kötetek a vizsgálandó körbe vonhatóak-e? Elvileg kaphatott olyan könyvet apjától, amelybe az apa nem írta be a nevét, és már hosszú ideje birtokában volt. Mindössze kettő olyan könyvről tudunk, amelyik ugyanabban a kiadásban maradt fenn Beythe István, illetve a másik példány Beythe András bejegyzéssel.

Azt mondhatnánk, hogy a könyvek megjelenési éve orientálhat bennünket, bár magától értetődő, hogy egy könyvet annak megjelenése után bármikor megvehetünk. Mégis feltűnően sok régi könyve volt Beythe Istvánnak és Andrásnak is. Csak az antik szerzők kiadásait tekintve: Istvánnak ismerjük 15 ilyen könyvét, Andrásnak 25-öt. E negyven könyv közül 4 jelent meg 1520 után. Ez az arány azt is sugallhatná, hogy már István is örökölte, vagy valamelyik felosztott szerzetesi közösség könyvtárának maradványaként ajándékba kapta a terület főurától(?). Példa éppen van az esetre: a németújvári ágostonosok kolostorának több kötete Batthyány Boldizsár ajándéka-ként került az ottani protestáns iskolába, majd a ferencesekhez, és maradt ránk az említett bibliotékában. A feltevésnek ellentmondó adatok azonban az olyanok, hogy Beythe István egyik korai Vergilius-kötetét 1586-ban vette, egy másikat 1587-ben. András egy Martialisát (megjelent 1510-ben) 1582-ben vette, egy 1483-ban és 1485-ben megjelent Horatius–Ovidius kolligátumot 1586-ban Németújváron szerzett, egy ugyancsak ősnymtatvány Lucianus–Ovidius kolligátumot pedig 1592-ben. Hasonló kérdések természetesen ugyanígy felvethetőek bármely tematikus csoportot válasszuk is. Azt mondhatjuk, hogy Beythe István a helvét szellemű könyveit (8 ilyen művet ismerünk) idősebb korában vette volna, és a 21 evangélikus teológiai munkát korábban. A sok régebbi könyv (a 15–16. század fordulóján megjelentekre

15 RMNy 319.: Az halálra való készölettről rövid tanosság; RMNy 320.: Az ördögnek a penitencia tarto bünössel valo vetekedeseröl; RMNy 334.: *Postilla*.

16 RMNy 513.

17 Hubert Ildikó: Kulcsár György az alsólindvai prédikátor. Lendva, 2001.; Tőke Ferenc: *Spira* doktor hitehagyása. Szigeti győzedelem. Bevezette: Tőkei Ferenc. Bp. 1996 (Eötvös Klasszikusok 9.).

gondolunk) zavarba ejtően sok a filozófiai, illetve a humanista filológiai témájúak között is, ugyanígy nem protestáns teológiai traktátus is főként a reformációt megelőző időkből származó kiadásban volt meg mindkettőjüknek.

A találgatás, illetve valószínűsítés helyett rátérnék néhány konkrét darabra, amelyek az alsólindvai, illetve a németújvári szellemi életre, könyves kapcsolatokra jellemzőek. Mindkét Beythe gyakorta említi bejegyzéseiben barátait, társait. „Sum Stephani Beythe et amicorum”, „Andreae Beythe et Fratrum Christianorum”. Ha nem lennének óvatosak, akár egy alsólindvai olvasókörről is beszélhetnénk az ilyen bejegyzések kapcsán.¹⁸ A környék köznemességének nevei bukkannak fel a bejegyzésekben, akik könyvet adnak a Beythéknek, vagy akitől ők könyveket vásárolnak: Christophorus Kraleczy, Casparus Dragonus (Sárkány Gáspár?), Horváth Boldizsár, vagy Szabó András cubicularius. Alsólindvát illetően talán a legérdekesebb bejegyzés egy 1495-ös Cicero-kiadásban maradt fenn, amely szerint a könyvet Beythe István Tőke Ferenctől kapta. Egy másik antik szerző, Martialis műveit pedig Tőke özvegyétől vette meg az udvari prédikátor.

Minden arisztokrata udvarban számos alumnus, illetve a birtokok gazdálkodását irányító gazdatiszt is élt. Számukra a művelődési mintát a főúri család adta, és anyagi lehetőségüktől, személyes indíttatásuktól függően maguk is szereztek be könyveket. Az udvar szellemi színvonalát is jelzi, ha feltűnik egy-egy literátus tisztartó a főúr környezetében. Számos példa említhető, olyanok, mint a Nádasdyak mellett Perneszi György¹⁹ és Csányi Ákos,²⁰ vagy Zrínyi György (1598–1626) udvarában Jóna István.²¹ A Zala megyei Böde községből való Komlós Tamás is ilyen jószágigazgató volt Bánffy László (?–1584) mellett, akinek egy könyve a németújvári ferences könyvtárban maradt ránk: Alexander de Villa Dei: *Doctrinale, cum commentariis Hermannii Torrentini...* Venetiis, 1519. Petrus Lichtenstein a budai Urban Keym kereskedőnek nyomtatta.²²

18 Monok István: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: Tarnai Andor Emlékkönyv. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp. 1996. 181–187.

19 Könyvjegyzéke 1560-ból: Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657. S. a. r. Varga András. Mtárs: Monok István. Bp.–Szeged, 1986. (Adattár... 13/1.) [a továbbiakban Adattár... 13/1.] 13–14.

20 Őze Sándor: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I–II. Bp. 1996.; vö. Mályusz Elemér: A Nádasdy-levéltár magyar levelei 1531–1549. LK 1923. 126–149., 287–309.; 1924. 55–69.; 1926. 68–85.; 1927. 94–129.; 1928/5. 82–103.; 1928/6. 66–86.; 1929. 231–277.; Istványi Géza: A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Bp. 1934.; Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok a XVI. századból. Bp. 1964. (Nyelvtudományi Értekezések 44.)

21 15 könyvről lásd A Bibliotheca Zriniana története és állománya. – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Írták és összeáll. Hausner Gábor–Klaniczay Tibor–Kovács Sándor Iván–Monok István–Orlovsky Géza. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1992. (Zrínyi Könyvtár 4.)

22 Güssing Franziskanerkloster, Bibliothek 3/130.

A Bánffy-udvarról általánosságban tehát elmondható, hogy a világi tárgyú irodalom megjelenése ellenére, az ott jelenlévő olvasmányok nagy része az örökölt középkori és humanista anyag. Ugyanakkor a 16. századi reformációs szellemi áramlatok közül a lutheránus és a helvét irányzatok képviselői egyaránt jelen voltak, nem állítható azonban, hogy jelentős újító, főként nem szélsőséges nézeteket tartalmazó könyvvvel találkozhattak volna. Feltétlenül kiemelhető, hogy a gazdálkodást irányító köznemesek körében is megjelentek a könyvek, igaz, a gazdálkodást segítő természetismereti, vagy egyéb szakmai művekről e környezetben nem tudunk.

*

A Nádasdyak négy generáción keresztül az ország legbefolyásosabb arisztokratái voltak.²³ Lékai könyvtárukról csak említés szinten vannak információink,²⁴ és a sárvári udvar családi gyűjteménye sem ismert. A család tagjainak ajánlott könyvek, az általuk pártfogolt nyomdák termékei, illetve az udvari környezetükben élt familiárisok olvasmányaira vonatkozó ismeretek arról árulkodnak, hogy a tudás, a könyvekben őrzött és azokkal átadott ismeretek fontosságával tisztában voltak. Nádasdy Tamás humanista kapcsolatai (Oláh Miklós, Ursinus Velinus, Georgius Logus, Jacobus Piso) vagy középnemesi környezete (Perneszith György, Csányi Ákos, Szentgyörgyi Gábor) arra utalnak, hogy a főúr patrónusi tevékenysége tervezett volt. Az intézményesülő lutheránus egyház templomainak, iskoláinak támogatása ki egészült a Sárvár-Újszigeten alapított nyomdával.²⁵

A nyomda ismert kiadványai és Perneszith könyvjegyzéke²⁶ is a humanista alapoottságú ismereteket helyezik a központba. Ezek az ismeretek egészülnek ki az első reformátorgeneráció könyveivel, nézeteivel. Nem véletlen a nagyobb számú, a 16. század elején kiadott, főként bázeli könyv, illetve a wittenbergi klasszikusok (Luther, Melanchthon, Bugenhagen) munkái. Perneszithnek nem kellett, de Nádasdynak feltehetően voltak jogi könyvei vagy a seregvezetéssel, erődítésekkel kapcsolatos munkái. Ugyanígy nehezen feltehető, hogy az udvar orvosa, Szegedi Kőrösi Gáspár számára ne álltak volna rendelkezésre könyvek. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy Nádasdy Tamás műveltsége humanista jellegű volt, tájékozódott az életében nagy változást hozó – ő az első protestáns a családban – reformáció tanai felől. Ismerte a protestáns patrónus feladatát (templom, pártókia, iskola, nyomda, könyvtár támogatása), hiszen cselekedeteiből ez tűnik

23 Nádasdy Tamás (1498–1562), fia Ferenc (1565–1604), a „fekete bég”, az ő fia, Pál (1598?–1633) a család protestáns generációit vezették, Pál fia, Nádasdy Ferenc (1623–1671) 20 évesen, 1643-ban katolizált.

24 Adattár... 18/2. 200–201.

25 Legújabbban: *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp. 2005. 17–39.

26 Adattár... 13/1. 13–14.

ki. Az ő generációja számára az a kérdés, hogy Luthert kövesse, vagy a hozzá képest toleráns Melanchthont, még nem volt aktuális, ahogy az sem, hogy kálvinista legyen-e. Tudott Calvinról, hiszen környezetében felbukkanak a helvét szerzők munkái. Dévai Bíró Mátyás mellett Meéliusz Juhász Péter patrónusa is volt, csakúgy, mint Tinódi Lantos Sebestyéné. Udvara szellemi arculatát azonban Sylvester János neve fémjelzi leginkább: humanista tudós, akit a lutheránus egyház úttörői közt tart számon, és aki a bécsi – igaz, akkor még toleráns – egyetem heber tanára lett.

Nádasdy Ferenc, a „fekete bég” elsősorban hadvezérként ismert. Fontos feladatának tekintette ugyanakkor a birtokain zajló egyházi viták követését. A csepregi zsinaton is részt vett (1591), ő maga lutheránus maradt, míg falvainak egy része lelkészeit követve helvét hitvallású. Johannes Manlius sárvári és keresztúri officinája az ő támogatásának köszönhetette létét, ahogy sok lelkész és tanár a külföldi tanulmányok lehetőségét. Ahogy apja udvarának emblemikus alakja Sylvester volt, az övé Magyarai István. A nyomda a késő humanista értelmiségi mozgalomnak is műhelye tudott lenni, hiszen itt jelent meg egy latin–magyar–német szótár (Szikszai Fabricius Balázs, 1602)²⁷ és egy sor fordítás kortárs lutheránus teológusoktól: Aegidius Hunnius (Esterházy Tamás, Kürti István, 1602),²⁸ Gottfried Rabe (Fabricius János, 1603),²⁹ Andreas Osiander (Zvonarics Mihály, 1603).³⁰ A magyar nyelvi egységesülés is sokat köszönhet tehát Nádasdy Ferencnek. Ebben a nyomdában jelent meg továbbá a legtöbb gyászvers és prédikáció a patrónus halálakor (1604).³¹ Ezekből a főúr humanista dicsérete mellett tudható, hogy nem egyszerűen a birtokait, a hazáját védő katona távozott halálával.

A halálakor kiskorú fia, Pál, gyámság alatt nőtt fel, majd örökölte azt a feladatot, amely a birtokain külön-külön utat kereső két protestáns egyház intézményeinek támogatásában állt. A keresztúri nyomda nyújtott fórumot a vitairatok megjelenéséhez (lutheránus és kálvinista, illetve protestáns és katolikus viták), de az irénikus munkák ismertté válásához is. Tudta, hogy a helyi nyomdák technikai felszereltsége nem elégséges komolyabb metszetanyag kiadásához, talán ezért is támogatta Lackner Kristóf emblémás könyvének frankfurti kiadását.³² Nádasdy Pál befogadója volt külföldi exuláns protestánsoknak is, mint például Wolfgang Mangelburg és Gregor Gerber.³³

²⁷ RMNy 891.

²⁸ RMNy 888.

²⁹ RMNy 901.

³⁰ RMNy 902.

³¹ RMNy 910. (Georg Hartlieb), 912. (Nagy Benedek), 913. (Magyarai István), 914. (Joannes Ru-land), 915. (gyászvers gyűjtemény).

³² RMK III. 1189.

³³ Vö. RMNy 1492., illetve 2027.

A harmincéves háború kezdete után a cseh és délnémet protestánsok közül sokan menekültek e területekre.

A sárvári udvarban élt Nádasdy-generációk tehát, úgy tűnik, naprakészen fogadták be a mindig korszerűnek számító szellemi áramlatokat – humanista filológia és nyelvtudomány, a reformáció lutheránus, helvét és irénikus eszméi –, és egyben figyelmet fordítottak arra, hogy az oktatás, a vallás napi gyakorlatában használt munkák is rendelkezésére álljanak az udvarban élőknek. A történeti ismeretek fontosságának felismerését azzal is tanúsítják, hogy történeti – krónikás és történetfilozófiai – munkák megírását is támogatták. Nem tudunk arról, hogy szélsőséges, nonkonformista eszmékkel ismerkedtek, vagy ezek képviselőivel kapcsolatot tartottak volna.

Nádasdy Ferenc, Pál fia, 1643-ban katolizált.³⁴ Politikai karrierje és meggyőződése is megkövetelte ezt. Ahhoz az arisztokrata körhöz tartozott, amelyik Pázmány Péter politikai gondolkodásából sokat tanult. Ő maga életével (és halálával) is bizonyította, hogy hitt abban a lehetőségben, amelyet a Habsburg szövetség jelenthetett a török kiűzésében, az ország újraegyesítésében.³⁵ Ahogy Pázmány, ő is tudta, hogy a magyar kereszténység, a magyar kultúra nem Habsburg kreálmány. Ezért is volt számára fontos családja mellett a magyar történelem, és annak bemutatása.³⁶ Udvertartását Pottendorfba helyezte, és megnövekedett anyagi erejét kihasználva európai szintűre fejlesztette azt. Képtára, könyvtára, építkezései, az udvar kulturális élete sok csodálót és irigyet szerzett neki. Kapcsolatot tartott az antwerpeni Moretus, az amszterdami Blaeu, a nürnbergi Endtner család mellett bécsi és grazi nyomdászokkal, metszőkkel.³⁷ Nem egyszerűen könyvgyűjtő, hanem szerző, szerkesztő is lett. Pottendorfi nyomdája is azt a programot szolgálta, amelyet majd a 18. század elején Esterházy Pál folytatott: a magyarországi birtokok lakosságának kulturális színvonalának felemelését iskolákkal, a katolikus egyház, főként a ferencesek, illetve szerviták – és nem a jezsuiták – segítségével. Kultuszt teremteni, erősíteni: a magyar szentek, illetve a *Patrona Hungariae* kultuszát.³⁸ Nádasdy Ferenc már modern, nyugati főúr. *Patrona*

34 Bessenyei J.: i. m. 69–101.

35 A kérdésről legújabban: Bitskey István: A nádor és az érsek (Esterházy Miklós vitája Pázmány Péterrel). In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János–ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 55–62.; vö. Klaniczay Tibor: Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. (Memoria Saeculorum Hungariae 5.) 337–400.

36 Vö. Dümmerth Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648). In: *Uő: Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok.* Bp. 1987. 155–204.

37 Viskolcz Noémi: Nádasdy Ferenc pottendorfi udvertartása (előkészületben).

38 Lásd a következő hasonló kiadások kísérő tanulmányait: Esterházy Pál: Az egész világon lévő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti Nagyszombat, 1690. Knapp Éva–Tüskés Gábor–Galavics Géza tanulmányával. Hasonmás kiad. Bp. 1994. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 30.); Esterházy Pál: Az Boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden

náltjaival már nem egyszerűen familiáris kapcsolatban állt, intézményeket támogatott, és azok önállóan működtek. Olvasmányai nyelvileg is, tematikusan is modernek voltak: a politika, a történelem tudománya, a jog és az alapvető filozófiai és teológiai ismeretek mellett a földrajzi, a történelmi és irodalmi érdekességek is érdekelték.³⁹ A latin és német mellett az olasz és a francia nyelv volt számára az ismeretszerzés forrása. Könyvtárának katalógusát újabban teljes egészében sikerült rekonstruálni, így biztosan állíthatjuk, hogy Magyarországon az első olyan ismert gyűjtemény, amely tulajdonosának nem csupán olvasmányait tartalmazta, hanem minden olyan könyvet, ismeretet, amely valamilyen formában a látókörébe került, vagyis bibliofil gyűjtemény.

Sajnos nem ismerjük a vele kortárs Batthyány Pál és Kristóf könyvtárát, hogy összehasonlítási alapul szolgáljon.

*

A szalónaki és a rohonci udvartartás a 16. század elejétől szorult háttérbe, akkor, amikor Batthyány Boldizsár (1537–1590) már Németújvárt választotta központi udvarául.⁴⁰ A nyugat-magyarországi területek legjelentősebb humanista udvarává a protestáns Batthyány Boldizsár tette. Az ő alakja önmagában is az újítás jelképe lehet, nem véletlen a róla szóló gazdag szakirodalom, illetve életének irodalmi feldolgozása. Tevékenységén jól példázható az, hogy a más országok, intézményi rendszerek ismerete mennyire kitágítja egy személy látókörét, különösen akkor, amikor szemlélődését olvasmányokkal alapozza meg, és ismereteit frissen tartja. Franciaországi tartózkodása alatt egy gazdag udvar fényét, működési mechanizmusát, és egyben a hatalom gyakorlásának visszásságait is látta. Személyesen is jelen volt az első – a felszínen – vallási indíttatású gyilkosságok helyszínén, a hugenották mézszárlása, egy országot tönkretévő vallásháború pedig a megvásárolt könyvekből, illetve személyes ismeretsége révén érkező hírekből vált követhetővé számára. A nem csupán Bécset, Grazot, Észak-Itáliát és déli német fejedelemségeket látó Boldizsár „franciás” korszerű olvasmányanyagot hal-

szombat napokra való ájtatosságok. *Szörényi László tanulmányával.* (Reprint) Bp. 1995. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 31.)

39 A könyvtár katalógusának töredékei megjelentek: Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. S. a. r. Farkas Gábor–Varga András–Katona Tünde–Latzkovits Miklós. Szerk. Monok István. Szeged, 1992. (Adattár... 13/2.) [a továbbiakban Adattár... 13/2.] 73–79., 101–106.

40 A Batthyány család a 15. század második felében erősödött meg annyira, hogy tagjai jelentős méltóságokat kaptak. Batthyány Boldizsár (1452 k.–1519), a második Boldizsár (?–1525 után) és ennek fia első Ferenc (1497–1566) alapozták meg az utat a protestáns generációk előtt: Batthyány Boldizsár (1537–1590), és fia, Ferenc (1573–1625) protestánsként is haltak meg, ez utóbbinak fia, Ádám (1610–1659) azonban 1629-ben katolizált. Az ő fiainak (Pál és Kristóf) könyves ügyeiről csak nagyon keveset tudunk.

mozott fel a várbéli könyvtárban.⁴¹ Történeti, politikai és politológiai ismeretei kiemelték kortársai közül. Ezzel párhuzamosan a Magyarországon szükséges módon támogatta a protestáns egyházakat, számukra komoly könyvtárral felszerelt iskolát is létrehozott Németújvárt.

Udvarának humanista kapcsolatai (David Chytraeus,⁴² Carolus Clusius,⁴³ Elias Corvinus⁴⁴) csak erősödtek akkor, amikor a stájerországi protestánsok közül többen birtokaira költöztek. Egyes források arra utalnak, hogy rövid időre Johann Kepler⁴⁵ is vendég volt udvarában. Levelező partnerei közül kiemelkedik Felizian von Herberstein természettudós, Nicolaus Pistorius, Joannes Homelius, Cesare Franco orvosok, vagy az építész Pietro Ferrabosco.⁴⁶

A németújvári nyomda (Johannes Manlius),⁴⁷ amely halála után is működött, kiadványainak összetétele pontosan mutatja az egyházszervező és a humanista főúr érdeklődését: az alkalmi kiadványok mellett természettudományos és protestáns teológiai munkákat adott ki.

Batthyány Ferenc alakja éppúgy eltűnik a történetírásban az apa, Boldizsár és a konvertáló fiú, Ádám között, mint Nádasdy Pál, a fekete bég és a konvertáló fiú, Ferenc között. Pedig a németújvári Batthyány-udvar kulturá-

41 Fennmaradtak könyvszámlák, amelyeket Erhardt Hiller (Bécs), Erhardt Widmar (Graz) és Jean Aubry (Frankfurt am Main) állítottak ki, felsorolva a Boldizsár által vásárolt könyveket. Ezt a címanyagot egészítik ki azok a könyvek, amelyek napjainkig fennmaradtak, főként a németújvári protestáns iskolának a helyi ferences rendházban megőrzött anyagában. Boldizsár könyvzárlását jelzik azok az említések is, amelyek levezésében maradtak ránk. Vö. *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Hg. von István Monok-Péter Ötvös. Bd. II.: István Monok-Péter Ötvös-Edina Zvara: Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Hg. von István Monok. Eisenstadt, 2004. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 26.)

42 Vö. *Holl Béla*: Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 18(1981) 55–63.

43 *Führer durch die Clusius-Gedächtnisstätten in Güssing*. Bearb. von Stephan Aumüller. Mit zwei Beiträgen von Otto Guglia. Eisenstadt, 1973.; *Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius (Charles de l'Escluse) im panonischen Raum*. Eisenstadt, 1973. (Burgenländische Forschungen. Sonderheft 5.)

44 *Barlay Ödön Szabolcs*: Boldizsár Batthyány und sein Humanisten Kreis. MKSz 95(1979) 231–251.; *Uő*: Elias Corvinus és magyar barátai. MKSz 93(1977) 345–353.; *Bobory Dóra*: Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecénatúra egy 16. századi főúr életében. *Századok* 139(2005) 923–944.

45 Kepler talán akkor volt Németújváron, amikor a Grazból kiűzött protestánsokkal szolidaritást vállalva tüntetésként elhagyta az egyetemet.

46 *Koltai András*: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. LK 71(2000) 207–231. Újabban Bobory Dóra dolgozik Batthyány Boldizsár levelezésének kiadásán.

47 Johannes Manlius (1540?–1605?) 1582-ben nyomdai felszerelésével Németújvárra költözött, és először 1585-ig tartózkodott itt, majd 1595 és 1597 között, és összesen 22 könyvet adott ki. Összefoglalóan lásd *V. Ecsedy Judit*: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Bp. 1999. 70–73.; és *Uő*: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai 1473–1600. Bp. 2004. (Hungariae Typographica 1.) 117–122.

lis élete legalább olyan gazdag volt, mint apja idején. Talán azért, mert könyvbeszerzéseiről nagyon keveset tudunk. Ismertek a kortárs magyar értelmiségiekkel fenntartott kapcsolatai – Balassi Bálint, Lackner Kristóf, Szenci Molnár Albert stb. –, udvara megőrizte nyitottságát az exulánsok befogadására is. Felesége, Eva Poppel Lobkowitz (1585?–1640) és az őt Magyarországra elkísérő udvari emberek is támogatták azt a kulturális horizontot, amelyből modern eszmék érkeztek a Batthyány-birtokokra. A harmincéves háború kitörése után a cseh, pfalzi és sziléziai területekről számos protestáns lelkész érkezett, és őket is befogadták.⁴⁸

Ezek között az exulánsok között akadt olyan is, aki nem feltétlenül a háború miatt, hanem esetleg nézeteinek el nem fogadottsága okán hagyta el hazáját. Johann Jacob Knaus (?–1638) feltehetően 1623-ban érkezett Magyarországra, Batthyány Ferenc borostyánkői lelkészi álláshoz juttatta. 1629-ben, Batthyány Ádám katolizálása után tért vissza Würtembergbe.

Knaus könyvtárából 280 mű (sok közülük egyetemi disputáció) maradt fenn a németújvári ferences könyvtárban (feltehetően a protestáns iskolának ajándékozta őket, vagy anyagi okokból eladta a patrónus főúrnak). A jellemzően lutheránus teológiai gyűjteményben két érdekes kolligátumkötet is fennmaradt: egy rózsakeresztes iratokat, illetve egy weigelánus traktátusokat tartalmazó gyűjteményes kötet. Talán az arab nyelv iránti érdeklődése sem véletlen. Nem kívánjuk túlértékelni ezt a tényt – a kolligátumkötetek meglétét –, hiszen lehet ez annak is tanúsága, hogy nyitott értelmiségiként érdekelte a korban az érdeklődés középpontjában álló társaság, illetve irodalom.⁴⁹ Óvatosságra utal a Weigel egyik munkájában feltehetően az ő keze írásával olvasható következő bejegyzés is: *NB. Wer will Weigelium lesen, der sehe auf seinen Geist das er nicht verführt, unnd hindern Enthusiatischen Denckhfelds offen gebracht werde, dann seine schrifftten nichts dann Lauter Enthusiasterej, vnd eine geistliche fantasterej sein. Er ist eins seltzamen Geistes kind. Er vnnd seine schwärmesgenossen Lehren Vil vom Inneren menschen, aber am eussern seind keine bekertene Leut. In Iesu Christo Salvabor.*⁵⁰

A másik, rózsakeresztes kolligátum 11 tagból áll,⁵¹ Johann Sivert, Valentin Weigel, Stefano Guazzo, Thomas Naogeorgius, Ludovicus Helmbold, Caspar Eurymachaera, Julianus de Campis, Theophil Scheichart irataiból állítot-

48 Kék vér, fekete tinta i. m. Lásd a 8. j.-t!

49 Vö. A Weigel-művek soproni jelenlétéről írt értékeléssel: Németh (Viskolcz) Noémi-Schaffer *Andrea*: Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években. MKSz 112(1996) 223–233.

50 Kirchen Oder Hauspostill Uber die Sontags und fürnembsten Fest Evangelien durchs gantze Jahr aus dem rechten Catholischen und Apostolischen Grunde und Brunnen Israelis vorgetragen und gepredigt. Durch M. Valentinum Weigelium. Neuvenstatt, 1617. Johann Knuber. Güssing Franziskanerkloster, Bibliothek 8/200.

51 Güssing Franziskanerkloster, Bibliothek 8/130.

ták össze. Emellett Valentin Weigel külön két kötettel is képviselteti magát: az egyikben négy kisebb műve található, a másik egy beszédgyűjteménye.⁵² Elképzelhető az is, hogy Knaus Württembergben összeütközésbe került saját egyházával, ezért kényszerült elhagyni hazáját, de az is lehet, hogy nincs összefüggés szélsőségek iránti érdeklődése és magyarországi tartózkodása között. A 17. század első évtizedeiből származó többi könyve ugyanis határozottan ortodox lutheránus teológiai anyag.

Batthyány Ferenc és özvegye abban az időszakban állt a nyugat-magyarországi protestáns egyház mellett, amikor az – a felélénkülő katolikus támadásoktól övezve – két egyházzá szerveződött. A viták a lutheránus és a kálvinista meggyőződésű lelkészek között éppen akkor váltak a legerősebbekké, amikor Batthyány Ádám katolizált, és megvonta támogatását a protestánsoktól.⁵³ Batthyány Ferenc tisztában volt azzal, hogy milyen fontos az általa pártfogolt egyház szolgálatába nyomdát állítani, ezért megvásárolta Kanizsai Pálfi János javaslatára 1615-ben a bécsi Johann Fidler nyomdáját.⁵⁴ 1617 és 1619 között Szepesváraljai Bernhard Máté működtette, ebből az időszakból négy kiadványról szólnak a források, példányt csak egyből ismerünk, Pathai István helvét hitvallást bemutató művét.⁵⁵ A kiadványok határozottan kálvinista jellegűek (a nyomda felügyeletét Beythe Imre, Beythe István fia látta el). A legközelebbi nyomtatvány már Pápán jelent meg 1624-ben, ott, ahol a nyomda 1632-ig működött. 1626-ban Batthyány Ferenc özvegye, Poppel Éva bérbe adta az officinát Wechel János Zsigmondnak (ahogy a nyomtatványokon szerepel a bérlő neve), aki leszármazottja volt a hugenotta André Wechel frankfurti nyomdásznak. Ez utóbbi rokonának, a bécsi Andreas Wechel könyvkereskedőnek lehetett az öccse. A bécsi Andreas Wechel maga is megfordult Batthyány Ferenc németújvári várában.⁵⁶ A nyomdászdynasztia Batthyány Boldizsár párizsi tartózkodása óta állt kapcsolatban a magyar protestáns családdal, nem véletlen, hogy Szenci Molnár Albert Calvin *Institutio*-fordítása is e család sikeres műhelyében jelent meg Hanauban.⁵⁷ A pápai protestáns nyomda termékei közül tizenöt ismert.

52 Güssing Franziskanerkloster, Bibliothek 8/156., 200.

53 Vö. *Kathona Géza*: Samarjai János gyakorlati teológiája. Debrecen, 1939. (Theológiai Tanulmányok 61.) 338–343.; *Holl B.*: i. m.; *G. Reingrabner*: i. m.; Gustav Reingrabner (Hg.): *Evangelisch im Burgenland. 200 Jahre Tolerantpatent. Ausstellung in der evangelischen Kirche zu Oberschützen. 21. Mai bis 26. Oktober 1981. Oberschützen, 1981. 21–57.*; *Urai Piroska*: Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. (Memoria Saeculorum Hungariae 5.) 187–208.; *Kokas Károly*: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok 3.); *Pataky László*: Az őrségi református egyházmegye története. Bp. 1992.

54 *Ecsedy J.*: i. m. 105–109.

55 RMNy 1143A. (A másik három: RMNy 1194., 1195., 1196.)

56 *Robert J. W. Evans*: *The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*. Oxford, 1975. (Past and Present. Supplement 2).

57 RMNy 1308. (Hanau, 1624, David Aubry.) David Aubry apja, Jean, André Wechel veje volt.

A korszak jelentős helvét hitvallású szerzőinek munkái mellett kalendáriumok, ábécéskönyv is jelent meg. Külön említjük Samarjai János nevét, aki a kor toleráns teológiai irányzatának, az irénizmusnak legjelentősebb magyarországi képviselője.⁵⁸ A nyomda 1634-ben Németújváron már használaton kívül állt, ami arra utal, hogy a katolizált Ádám elvitette Pápáról. Mégis a protestánsoké lett (bizonyára az özvegy Poppel Évának köszönhetően), és később Wechel Tejfalun (1637–1645), fia András pedig Somorján (1650), majd Kőszegen (1651–1668?) használta.⁵⁹

Batthyány Ferenc udvara modernségben igyekezett követni a kortárs protestáns udvarokat, bizonyára ezért is került Németújvárra a wolfenbütteli udvari rendtartás.⁶⁰ Az udvar szellemi arculata azonban meghatározóan vallásos jellegű maradt. A főúr és felesége – részben kényszerűségből – közvetlenül is foglalkozott a birtokok egyházi helyzetével, az udvar meghatározó értelmiségi személyiségei pedig a protestáns lelkesi körből kerültek ki. Jól mutatja ezt a helyzetet a Batthyány Ferenc temetésén elhangzott prédikációk száma, azok nyelvi összetétele (az 1625. szeptember 13-án elhunyt főúr temetésén 20 magyar, 17 német és 5 horvát nyelvű prédikáció hangzott el).⁶¹

Batthyány Ádám, Ferenc fia 1629-ben katolizált.⁶² Hasonlóan az ő generációjához tartozó főúri fiúk olvasmányaihoz, Ádám is a hagyományos teológiai, krónikás és jogi könyveket forgatta. Emellett feltűnik a kortárs modern historikus irodalom, a hadvezetés- és erődítéstudományi irodalom is könyvtárában. Apja hagyományosan magyar kultúrára való odafigyelését követve nagyon sok hazai nyomtatványt szerzett be (a magyarországi könyvek aránya könyveinek jegyzékein jelentősebb a kortárs átlagnál). Ugyanígy jelentősnek mondható patrónusi tevékenysége is, amellyel a magyar nyelvű katolikus irodalmat, illetve az alkalmi kiadványok megjelentetését támogatta.⁶³

58 *Kathona* G.: i. m.

59 Felsorolásuktól itt eltekintünk, lásd az RMNy és az RMK I., RMK II. megfelelő tételeit.

60 Heinrich Herzog von Braunschweig d. Jüngere: *Hoffgerichte ordnung des... Hern Heinrichs des Jüngeren Hertzogs zu Braunschweig und Lüneburg etc.* Newlich geordnet und auffgriecht. Wolfenbüttel, 1556., Henning Rüden's Erben. – Güssing Franziskanerkloster, Bibliothek 3/25.

61 A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1527–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése. S. a. r. Szilasi László. Szeged, 1990. (Adattár... 29/1.) 322–329.

62 *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert.* Hg. von István Monok, Péter Ötvös. Bd I.: *András Koltai: Adam Batthyány und seine Bibliothek.* Hg. von István Monok. Eisenstadt, 2002. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 25.) 20–29.

63 A jegyzékeket, az egyes tételek azonosítását lásd uo. 148–268.

A városi polgárság olvasmányai Nyugat-Magyarországon

E területről a következő helyiségekből maradtak ránk könyvösszeírások (1550–1650): Fertőszéleskút (1), Kismarton (1), Kőszeg (22), Németújvár (5), Ruszt (3), Sopron (142).⁶⁴

Egy Sopronban előkerült jegyzék a tübingeni Ungnad–Truber nyomda kiadványairól pedig jól bizonyítja, hogy a térség kereskedői érdekelték voltak a szlovén és horvát reformáció nyomtatott termékeinek terjesztésében.⁶⁵

Az említett könyvjegyzékek egyes tételeinek feloldása, tárgyszavazása után lehetőség lesz majd egy nagyon impozáns statisztikai elemzést adni arról, hogy a vizsgált városok olvasmányműveltsége például a konfesszionális együvé tartozás ellenére mennyire más, vagy éppen ezért mennyiben hasonló. Lesznek különbségek természetesen az olyan városok esetében, mint Kőszeg, Sopron vagy Ruszt, hiszen e városok lakosságának vallási összetétele másként-másként alakult.

Kőszeg város hagyatéki jegyzékeiben – a tulajdonos foglalkozásától tulajdonképpen függetlenül – gyakrabban ott találjuk a más konfesszióhoz tartozó szerzők munkáit, illetve az olyan szellemi áramlatok képviselőit, amelyek a toleráns, a más vallással való megbékélést célzó teológiai nézeteket vallották. A szász filippizmus, az irénizmus vagy éppen a pietizmus neves szerzői – a könyvjegyzékek szerint – a vegyes lakosságú városokban gyakrabban vannak jelen.⁶⁶ Jól látszik, hogy ha az egyes szerzők gyakoriságát tekintve más-más sorrendet tudunk felállítani, Sopron és Ruszt, vagy éppen Magyarország más városait tekintve. Sopronban Luther, Philipp Kegelius, Johannes Habermann, Conrad Dietericus, majd meglepetésre Johann Arndt a sorrend, de rögtön ezután Johann Spangenberg következik, s az első tízbe csak nehezen fér bele Melancthon.⁶⁷ Ruszton Luther, Spangenberg, Selnecker, Aegi-

64 Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Hg. von Tibor Grüll–Katalin Kevházi–József László Kovács–István Monok–Péter Ötvös–Katalin G. Szende. Hg. von István Monok–Péter Ötvös–Harald Prickler. Szeged, 1994. (Adattár... 18/1. – Burgenländische Forschungen. Sonderband 14.) [a továbbiakban Adattár... 18/1.]; és Adattár... 18/2. kötetekben valamennyi megtalálható ezek közül.

65 Vö. F. Dedic: Verbreitung und Vernichtung evangelischen Schrifttums im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation. Zeitschrift für Kirchengeschichte 57(1938) 433–458.; Tibor Grüll–István Monok: Der Katalog der Ungnad–Truber Druckerei in Urach (Tübingen) im Bestand des Stadtarchivs von Sopron (Ödenburg) in Ungarn. Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte. 1992. 77–81.

66 Monok István: Ortodoxia és humanitás. Iskolakultúra 1996. 9. sz. 28–33.; Uő: Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des lutherischen Bürgertums in Ungarn. In: Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. Hg. von István Monok–Péter Ötvös. Szeged, 1998. 71–80.

67 Grüll Tibor egyetemi doktori értekezésében (Sopron könyves műveltsége a XVI–XVII. században. 1997. kézirat) részletes, műveig elmenő statisztikát ad.

dius Hunnius, Kegelius és Simon Pauli sorrend állítható fel. Csak példaként egy felföldi város: a lőcsei anyagban is egyértelmű a nem filippista wittenbergi teológusok túlsúlya, igaz Johann Arndt ott is gyakran szerepel. A kései jegyzékeken azonban nem sűrűsödnek a pietista szerzők előfordulásai.⁶⁸

Ehhez a képhez hozzátartozik az is, hogy a református egyházkerületekben, főként a Dunántúli (és a Tiszáninneni) kerületekben Melanchthonnak és tanítványainak a jegyzékek tanulsága szerint is nagy kultusza van, s természetesen mondható a századforduló heidelbergi irénikus gondolkodójának a jelenléte is.⁶⁹ Már a gondos statisztika is figyelmeztet persze, hogy a most jellemzett evangélikus városokból előkerült jegyzékek között viszonylag kevés a lelkészé, a tanáré. E réteg a református tulajdonosú jegyzékek esetén előfordulási arányaiban jobban képviselteti magát. Mégis maradnak olyan kérdőjelek, amelyek a könyvjegyzékekből készített statisztika tanulságainak érvényességét vitatják.

De nézzünk egy, a mostani tanulmányunk témájához közelebbi példát: hol van David Chytraeus, aki 1568–1569 fordulóján Alsó-Ausztria és Stájerország reformátora volt, s *Agendát* is írt ezen egyházaknak?⁷⁰ Kőszegen gyakran előfordul, mint ahogy a filippisták is. De Ruszton soha, Sopronban ritkán (a felvidéki városokban is csak véletlenszerűen). Míg a rostocki egyetem, annak professzorai, Chytraeus és a magyarországi evangélikus egyház kapcsolata más források alapján sokkal élénkebbnek tetelezhető fel, könyvjegyzékeink hallgatnak e kapcsolatról.

Külön kell kitérni arra a jelenségre, amelyet Sopron kapcsán Viskolcz Noémi elemzett.⁷¹ A soproni orvos, Erhardt Artner és a Sopron környéki falvakban lelkészként alkalmazott szászországi exuláns, Theodor Ömich württembergi, tübingeni kapcsolatai nem örvendhettek népszerűségnek az ortodox lutheránus egyházi körökben. Artner könyvtárában jelentős számú weigeliánus munka szerepelt, de ez nem volt egyedi példa. Karner Károly, már két várostatya, Georg Poch és Mark Fauth olvasmányai kapcsán említi e jelenséget.⁷²

68 Adattár... 13/2. 227–326.

69 Vö. Partiumi könyvesházak 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. S. a. r. Fekete Csaba–Kulcsár György–Monok István–Varga András. (Adattár... 14.) Bp.–Szeged, 1988.; Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. S. a. r. Monok István–Németh Noémi–Tonk Sándor. (Adattár... 16/2.) Szeged, 1991.

70 Lásd az 53. j.-t!

71 Németh N.–Schaffer A.: i. m.; az idézett soproni Erhardt Artner orvos könyvjegyzéke: Adattár... 18/1. 170–176.

72 A könyvek összeírása 1665-ből, illetve 1667-ből maradt ránk. Lásd Karner Károly: Két soproni polgár könyvtára a 17. század harmadik negyedében. MKSz 93(1977) 111–133.; Adattár... 18/1. 270–283., 290–295.

A városi polgárság olvasmányairól összegzésként elmondhatjuk, hogy a ruszti és a soproni orthodox lutheranizmus mellett Kőszegen a protestantizmusnak lényegesen több szellemi áramlatával találkozhatunk, elsősorban is a szász filippizmus és a heidelbergi irénizmus képviselőivel. A 17. század folyamán a soproni könyvanyag gazdagodása a világibb témakörök irányába tolódott el, a könyvtárak nagyobbak lettek, tematikailag heterogénebbeké váltak. Jelentkezik az említett heterodox olvasmányanyag is. Ruszton ez a tartalmi gyarapodás, nyilván anyagi okokból, nem következett be. Kőszegen a könyvanyag a 17. század végére elveszítette frissességét. Természetes módon több ugyan a *hungaricum*, ez azonban csak a századelő élénk teológiai, vallási csatározásainak emlékét őrizte, s a könyvanyag konzervatívvá vált. A katolikus szerzők jelenléte – kivéve néhány katolikus hagyatékot – csak jelképes, illetve azok a művek voltak jelen a bibliotékák polcain, amelyekkel a protestáns szerzők vitába szálltak.

István Monok

TRADITIONAL AND NON-COMFORMIST READINGS IN WESTERN HUNGARY 1550–1650

Interests very different from what is regarded as average have always been regarded as weird. It is no wonder therefore, that in a historical perspective too they create more intrigue. Alchemy, esoteric works, novel theological and philosophical treatises were all attractive fields for intellectuals. At the same time, researching what people read in certain periods of history shows that based on the frequency of titles indicating the presence of such non-conformist ideas it is not appropriate to analyse people's tastes in reading in a given age. The author of the present paper has taken a comprehensive look at archival sources and books published in Western Hungary between 1550 and 1650, in order to characterise the readings of people living in the region.

The main cultural institutions in the given period were noblemen's courts. The author takes into account the relics of the Bánffy, the Nádasdy and the Batthyány courts, and notes that their tastes in reading were all rather conservative. Nevertheless, mostly in the Batthyány court of Németújvár, which received different people in exile, there were more books that could be labelled as non-conformist. There is a considerable amount of Weigelian and rosecrucian literature among the books of Johann Jacob Knaus from Württemberg, but even in this case we cannot claim that he was an active advocate of the ideologies listed. It is not impossible however that among the teachers of the local Protestant church, as Knaus's books ended up there, these books too found their readers.

The townspeople of the region received their information about the world from traditional readings, although it may be emphasised that in addition to having up-to-the-minute information from their readings, some of the burghers of Sopron ventured onto such spiritual paths that gave them access to the works of innovative

Lutheran theology on the one hand, and alchemy, as well as Weigelian and rosecrucian tenets on the other. Needless to say, this interest characterised physicians and teachers rather more than dignitaries with no university education. The presence of the works mentioned needs attention also because it was exactly in the early 17th century Sopron that the first Hungarian reading group was launched. In other words, we have evidence that the owners of books used an organised form for spreading the knowledge they had gained from their readings.

In general terms, it can be said about burghers' readings that besides Orthodox Lutheranism in the towns of Ruszt and Sopron, Kőszeg featured more ideological currents of Protestantism, primarily representatives of the Saxon Philippism and of Irenism widespread in Heidelberg. In the course of the 17th century, Sopron possessed a growing number of books with their topics shifting towards the more mundane; libraries increased in size with their stocks getting more mixed. There is also the so-called heterodox literature which is not in agreement with accepted church dogma. The presence of Catholic authors, with the exception of some Catholic bequests, is only symbolic. It may be that some were displayed on shelves simply because they were the ones that Protestant writers had debates with.

Anton Schindling

Fremde Nachbarn an unsichtbaren Grenzen

Das Nebeneinander der christlichen Konfessionen
im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation
nach dem Westfälischen Frieden

Deutschland und Ungarn sind konfessionell pluralistisch geprägte Länder. Zu den besonderen Kennzeichen der deutschen Geschichte in der Neuzeit gehört seit der Glaubensspaltung im 16. Jahrhundert das konfessionelle Nebeneinander von Protestanten und Katholiken, zeitweise auch von Lutheranern und Reformierten, wobei dieses Nebeneinander geographisch stets unterschiedlich verteilt war.¹ Weit über den Bereich von Kirche, Theologie und Frömmigkeit hinausreichend, haben die Konfessionen gesellschaftliche und kulturelle Verhaltensmuster in den deutschen Ländern und Städten geprägt und bestimmen sie auch noch in säkularisierten Formen in der Gegenwart. Die Aufteilung der Konfessionen ergab sich dabei seit den Anfängen der Reformation gemäß den territorialen und städtischen Einheiten des Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation, was durch den reichsrechtlichen Grundsatz „*cuius regio eius religio*“ festgelegt wurde.

In Abhängigkeit von obrigkeitlichen Entscheidungen durch Landesfürsten und Stadtmagistrate bildeten sich evangelische oder katholische Identitäten in Territorien und Städten heraus, die in der Folgezeit die wechselseitige Wahrnehmung der Deutschen aus unterschiedlichen Regionen voneinander ganz wesentlich mitbestimmten. Zum Beispiel gehören Hamburg als protestantische, Köln als katholische Stadt, ebenso wie etwa Sachsen als evangelisches und Altbayern als katholisches Kernland seit Jahrhunderten zu den Stereotypen einer bewusstseinsmäßigen Landkarte, einer „*mental map*“

¹ Die hier dargelegten Forschungsergebnisse fußen auf dem siebenbändigen Sammelwerk: Anton Schindling–Walter Ziegler (Hg.): *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*. VII Bde. Münster, 1989–1997. (Bd. I: *Der Südosten*, 2. Auflage 1992; Bd. II: *Der Nordosten*, 3. Auflage 1993; Bd. III: *Der Nordwesten*, 2. Auflage 1995; Bd. IV: *Mittleres Deutschland*, 1992; Bd. V: *Der Südwesten*, 1993; Bd. VI: *Nachträge*, 1996; Bd. VII: *Bilanz – Forschungsperspektiven – Register*, 1997.) – In diesem Sammelwerk finden sich die einschlägigen Artikel zu den erwähnten Territorien und Städten des Heiligen Römischen Reichs. Einzelnachweise werden im Folgenden nicht gegeben.

Deutschlands. Abweichungen – wie ein Hamburger Katholik oder ein alt-bayerischer Protestant – werden nach wie vor als etwas Besonderes vermerkt, womit die unausgesprochene Annahme des Regelfalles zum Ausdruck kommt. Die konfessionelle Landkarte des Alten Reiches gehört so zu den langlebigen Bewusstseinsdispositionen für Wahrnehmungen und Erfahrungen der Deutschen im eigenen Land und zu den Kriterien der Abgrenzung zwischen Fremdem und Eigenem auch innerhalb des deutschen Sprachraums. In vielen Bereichen – von der politischen Geschichte bis zur Alltagsgeschichte – erweist sich immer wieder die fundamentale Prägekraft des konfessionellen Faktors und damit der frühneuzeitlichen Konfessionalisierungsprozesse.

Dabei war und ist der Andersglaubende in vielen deutschen Regionen immer auch ein Nachbar, zumindest ein entfernter, oft aber ein naher. Erlebnis und Erfahrung der fremdkonfessionellen Nachbarschaft gehören ebenfalls zu den mentalitätsbestimmenden Faktoren der deutschen Geschichte, wobei die wechselseitige Wahrnehmung im Alltag oft von unsichtbaren Grenzen, von Misstrauen, Unkenntnis, Vorurteilen und Gehässigkeiten bestimmt war, auf der offiziellen Ebene jedoch von einer starken Tendenz zur Juridifizierung im Sinne einer rechtlichen Parität und Gleichbehandlung. Letzteres ist sogar in das geltende Recht zwischen Staat und Kirche in der Weimarer Reichsverfassung und im Bonner Grundgesetz eingegangen. Dass all diese Tendenzen so wirkmächtig wurden, ist nicht zuletzt dem Westfälischen Frieden zuzuschreiben, der als Reichsgrundgesetz gerade die Religionsverfassung der deutschen Länder und Städte dauerhaft regelte.²

Es gab im Alten Reich Territorien und Städte, die konfessionell weitgehend homogen waren und so dem Modell des geschlossenen Konfessionsstaates entsprachen. Aber es gab daneben eine Vielzahl von politischen Einheiten, die mit unterschiedlichen Anteilen konfessionell gemischt waren, die den Minderheiten einen offiziellen Status einräumten oder die sogar eine konfessionell paritätische Verfassung hatten. Der Westfälische Frieden bestimmte in seinem Osnabrücker Teilfrieden fast immer direkt oder indirekt die Positionen von Mehrheits- und Minderheitskonfession und ihre Einbindung in die territoriale oder städtische kirchliche Ordnung. Dafür war in erster Linie die Normaljahrsregelung maßgebend, welche die Besitzstände von Katholiken und Augsburger Konfessionsverwandten auf den Stichtag des 1. Januar 1624 festschrieb. Zwischen Lutheranern und Reformierten sollte ein ähnlicher Normaltermin mit dem Abschlussdatum des Westfälischen Friedens 1648 gelten.

2 Weitere Publikationen des Verfassers zum hier behandelten Thema: <http://www.uni-tuebingen.de/neuere/dozenten/schindling.htm> (10. 05. 2006).

Bei Konfessionsstreitigkeiten war so eine formalisierte Entscheidungsnorm gegeben, die nach den verworrenen Besitz- und Konfessionswechseln des Dreißigjährigen Krieges Beruhigung und Rechtssicherheit versprach. Die konkreten Auswirkungen des Normaljahrstermins waren dabei vielfach von lokalen Umständen und Zufällen abhängig – je nachdem, wie sich die besonderen Verhältnisse am 1. Januar 1624 gestaltet hatten. Dennoch lassen sich in der bunten Vielfalt der Territorien und Städte des Reiches mehrere Typen von zweikonfessionellen oder sogar dreikonfessionellen Konfigurationen ausmachen, die im Folgenden beschrieben werden. Ganz großflächig kann gesagt werden, dass der Westfälische Frieden mit seinem Normaljahr 1624 im Westen, Süden und Südosten des Reiches eher protestantische Minderheitenpositionen in katholischen Umfeldern festschrieb, während es im Norden, Nordosten und Mitteldeutschland umgekehrt katholische Minderheitenpositionen in protestantischen Umfeldern waren. Eine solche grob gerasterte Charakterisierung genügt freilich nicht und muss in eine Betrachtung der einzelnen Einheiten in ihrer Vielgestaltigkeit einmünden.

Der geschlossene Konfessionsstaat, wie er katholischerseits in Spanien, Portugal und den italienischen Staaten, lutherischerseits in den skandinavischen Königreichen verwirklicht war, blieb auf dem Boden des Reiches nur annäherungsweise möglich. Am nächsten kamen diesem Staatsmodell die habsburgischen Erblande, für die gemäß dem Westfälischen Frieden das Normaljahr 1624 nicht galt, da der Kaiser hier die während des Dreißigjährigen Krieges durchgeführte Gegenreformation absichern wollte. Aber die habsburgische Rekatholisierung hatte ihre Lücken. Trotz der Illegalität überlebten in den österreichischen Alpenländern, in Böhmen und Mähren in abgelegenen ländlichen Gebieten im Geheimen zahlreiche protestantische Gemeinden. Weltliche und kirchliche Obrigkeiten wurden des Phänomens nicht Herr – weder durch Zwang, noch durch geistliche Werbung. Eine geheime protestantische Schriftenmission aus den Reichsstädten Regensburg und Nürnberg und aus Sachsen unterstützte die verfolgten Glaubensbrüder. Auch Zwangsumsiedlungen nach Siebenbürgen, wo die Protestanten Religionsfreiheit genossen, lösten das Problem nicht. Als schließlich Kaiser Joseph II. 1781 das Ruder herumriss und seinen nichtkatholischen Untertanen Toleranz gewährte, meldeten sich die bislang illegalen Protestanten zu Hunderten und ließen sich als Bethausgemeinden von den Behörden registrieren.

Einen Sonderfall unter den habsburgischen Ländern stellte seit dem Jahr 1648 Schlesien dar. In Schlesien musste der Kaiser auf Drängen Kursachsens und Schwedens den Protestanten einen offiziellen Status einräumen. In der Stadt Breslau und in den noch von der einheimischen Dynastie der Piasten regierten Mediätfürstentümern Liegnitz, Brieg und Wohlau sollte öffentliche Religionsausübung für die Augsburger Konfessionsverwandten erlaubt sein,

und in den habsburgischen Erbfürstentümern sollten an drei Orten, nämlich in Schweidnitz, Jauer und Glogau, protestantische Kirchen neu erbaut werden dürfen, die so genannten Friedenskirchen. Den tatsächlichen Konfessionsverhältnissen in der schlesischen Bevölkerung entsprach dies allerdings nicht; vor allem in Oberschlesien waren die Protestanten in einer ähnlichen Situation der Illegalität wie in den anderen böhmischen und österreichischen Ländern.

Der Rückhalt an der evangelischen Großmacht Schweden sicherte den schlesischen Protestanten jedoch einen Schutzherrn. In Fortschreibung des Westfälischen Friedens brachte dann die Altranstädter Konvention von 1707 eine weitergehende Regelung zugunsten der protestantischen Bevölkerungshälfte Schlesiens, als König Karl XII. von Schweden im Großen Nordischen Krieg von Kaiser Joseph I. den Bau sechs weiterer evangelischer Kirchen, der so genannten Gnadenkirchen, erzwang. Schlesien war so auch unter habsburgischer Herrschaft ein offiziell zweikonfessionelles Land – mit Gewährleistung durch den Westfälischen Frieden – wenngleich die politischen und gesellschaftlichen Verhältnisse durch die massive Begünstigung der Katholiken weit entfernt von der Parität blieben.

Ähnliche Verhältnisse wie in den österreichischen Alpenländern bestanden in den benachbarten geistlichen Fürstentümern Salzburg und Berchtsgaden, wo ein ländlicher Geheimprotestantismus überlebte, der nicht die Chance hatte, sich auf einen öffentlichen Gottesdienst im Normaljahr 1624 berufen zu können. Als der Salzburger Fürsterzbischof 1732 seine protestantischen Untertanen vor die Alternative Konversion oder Auswanderung stellte, hatte er das formale Reichsrecht des Westfälischen Friedens auf seiner Seite, belastete mit seinem Vorgehen jedoch schwer die interkonfessionellen Beziehungen im Reich. Sehr viel geschlossener als Salzburg stellte sich 1648 das Kurfürstentum Bayern in seiner landeseinheitlichen Katholizität dar, das auch die während des Krieges durchgeführte Rekatholisierung der Oberpfalz unbeeinträchtigt über die Westfälischen Friedensverhandlungen hinwegbrachte. Auch das katholische Bayern musste jedoch mit den lutherischen Enklaven der Reichsstadt Regensburg und der Grafschaft Ortenburg leben sowie mit der protestantischen Nachbarschaft in Franken und Schwaben. Die Reichsunmittelbarkeit einer noch so kleinen territorialen oder städtischen Einheit schützte gemäß dem Westfälischen Frieden die von dem übermächtigen Nachbarn abweichende Konfession.

Ähnliche Konstellationen gab es öfters im Reich, so beispielsweise mitten in der protestantischen Landgrafschaft Hessen die kurmainzischen katholischen Enklaven Amöneburg, Neustadt, Naumburg und Fritzlar oder das ebenfalls kurmainzische Eichsfeld zwischen lutherischen Territorien der Wettiner und Welfen. Der Geheimprotestantismus in Österreich, Böhmen und Salzburg einerseits und das reichsunmittelbare Zwergterritorium bzw.

die reichsunmittelbare Enklave inmitten eines konfessionell geschlossenen größeren Territorialstaats andererseits sind zwei entgegengesetzte Grenzfälle im Spektrum der im Reich möglichen Konfigurationen von Mehrkonfessionalität. Schlesien vertritt daneben eine weitere Möglichkeit, nämlich den durch auswärtige Verträge abgesicherten Minderheitsstatus einer Konfession. Mit Schlesien vergleichbar war die Situation in den beiden Lausitzen, wo die Abtretungsverträge zwischen dem Kaiser und dem Kurfürsten von Sachsen den letzteren verpflichteten, den Minderheitsstatus der Katholiken zu bewahren.

Die Lausitzer Katholiken konnten sich gegenüber dem neuen sächsischen Landesherrn auch auf das Normaljahr 1624 des Westfälischen Friedens berufen. Dies galt ebenso für die katholischen Minderheitenpositionen in den seit dem 16. Jahrhundert mehrheitlich lutherischen geistlichen Fürstentümern Magdeburg, Halberstadt und Minden, die im Westfälischen Frieden an Kurbrandenburg abgetreten wurden mit der ausdrücklichen Verpflichtung für den Kurfürsten von Brandenburg, die Konfessionsverhältnisse zu wahren. Die katholischen Minoritäten scharten sich in allen diesen Fällen um kirchliche Institutionen wie Domkapitel, Stiftskapitel oder Klöster, die im Normaljahr ganz, teilweise oder auch nur noch mit Randpositionen katholisch gewesen waren.

Solche jetzt vom Normaljahr 1624 abgesicherten Minderheitenpositionen markierten Grenzen der Konfessionalisierungen in den vorangegangenen Jahrzehnten – Grenzen, die sich manchmal durch glaubensfesten Widerstand von Minoritäten, manchmal auch nur durch Zufälle stabilisiert hatten. Die fortbestehenden katholischen Domherrenstellen, Stifte und Klöster in einem protestantischen Umfeld im Norden hatten dem lutherischen Konfessionalisierungsdruck standgehalten, ebenso wie gegenüber katholischen Landesherrn die Protestanten in Erfurt und im habsburgischen Schlesien. Sogar im evangelischen Fürstbistum Lübeck überlebten vier katholische Domherrenkanonikate im Domkapitel.

Die Konfessionsverteilung des Normaljahrs 1624 legte bis in einzelne Städte und Ortschaften hinein die Grenzen der gegenseitigen Konfessionalisierbarkeit unwiderruflich fest. In einer Reihe von evangelischen Reichsstädten überdauerten so katholische Stifte und Klöster sowie die – ohnehin reichsunmittelbaren und damit dem Zugriff des reichsstädtischen Magistrats entzogenen – Kommenden des Deutschen Ordens. Die reichsunmittelbaren Kommunen Dortmund, Frankfurt am Main, Heilbronn, Nürnberg, Regensburg, Speyer, Ulm, Wetzlar und Worms seien hier als Beispiele genannt. In Wetzlar wurde und wird die Stifts- und Pfarrkirche St. Marien sogar simultan genutzt; die Bikonfessionalität der kleinen Reichsstadt an der Lahn war eine wichtige Voraussetzung dafür, dass am Ende des 17. Jahrhunderts das Reichskammergericht von Speyer hierher verlegt wurde.

Ein Sonderfall war die Reichsstadt Regensburg, in der die lutherische Bürgerschaft einer Vielzahl von katholischen Einrichtungen gegenüberstand – vom reichsunmittelbaren Fürstbistum Regensburg über die ebenso reichsunmittelbare Abtei St. Emmeram bis zu einer ganzen Reihe von weiteren Stiften und Klöstern, gegen die der Rat keine Machtmittel hatte.

Die Mehrheit der Einwohner war in Regensburg durch Zuwanderung schon einige Jahrzehnte nach dem Westfälischen Frieden wieder katholisch, während das Reichsstadtre Regiment bis zum Ende des Alten Reiches protestantisch blieb. Demgegenüber erreichten die Katholiken in den anderen evangelischen Reichsstädten, in denen abgesicherte katholische Rechtspositionen galten, nirgendwo auch nur annähernd die Hälfte, geschweige denn eine Mehrheit der Einwohnerschaft. Eine Zuwanderung von Menschen, die nicht die Stadtkonfession hatten, gab es immerhin in vielen der größeren Reichsstädte. In den evangelischen Reichsstädten reichte das Spektrum von katholischen Diensthofen bis zu katholischen Kaufleuten aus Italien. Blieben die Zuwanderer auf Dauer, so erhielten sie meist das Recht von Beisassen, ganz selten nur das Bürgerrecht – ein Beispiel für den Beisassenstatus sind die italienischen Kaufleute, die sich schon bald nach dem Westfälischen Frieden in der lutherischen Reichsstadt Frankfurt am Main niederzulassen begannen. Eine katholische Migration in evangelische Städte wurde erkennbar begünstigt durch die Existenz katholischer Institutionen, wie es auch in Frankfurt die katholischen Stifte und Klöster waren.

Eine ähnliche Konstellation wie in evangelischen Reichsstädten gab es in einigen größeren autonomen Territorialstädten. Hingewiesen sei hier auf die klevische, dann kurbrandenburgische Stadt Soest, auf die Bischofsstädte Hildesheim und Minden, auf das unter habsburgischer Herrschaft stehende schlesische Breslau und auf das kurmainzische Erfurt: In diesen Städten, deren Bürger zur Reformation übergetreten waren, überlebten katholische Stifte, die auf Dauer die Präsenz von katholischen Minderheiten garantierten. Nicht autonom war dagegen die braunschweig-wolfenbüttelsche Landstadt Helmstedt, in der ein zur Reichsabtei Werden an der Ruhr gehörendes Benediktinerkloster überdauerte. Die evangelische welfische Landesherrschaft beachtete hier ebenso das Normaljahr wie die katholische der geistlichen Fürsten von Kurmainz und Würzburg in Erfurt und Kitzingen.

Der Westfälische Frieden sagte nichts aus über fremdkonfessionelle Zuwanderungen. Er sah – im Gegenteil – das Auswanderungsrecht von Dissidenten vor, die sich der vom Normaljahr 1624 festgelegten Landeskonfession nicht anschließen wollten und die unter Garantie ihres Besitzes in ein Territorium oder eine Stadt ihres Glaubens auswandern durften. Dieses „*ius emigrandi*“ – das „*beneficium emigrandi*“, das auch als „*ius expellendi*“ der Staatsgewalt verstanden werden konnte – sollte der konfessionellen Homogenisierung von Territorien dienen, wie es noch 1732 als Ausweisungsrecht

des Landesherrn gegenüber den Salzburger (Geheim-)Protestanten durch den Fürsterzbischof praktiziert wurde.

Andererseits ließ eine Reihe von Städten und Territorien im Reich aus wirtschaftlichen Gründen die Zuwanderung auch von Christen zu, die nicht der eigenen Konfession anhingen – die gleichfalls wirtschaftlich bedingte Zuwanderung von Juden muss hier außer Betracht bleiben. Die lutherischen Handelsstädte Frankfurt am Main und Hamburg sind bekannte Beispiele für Mehrkonfessionalität durch Migration: Hier konnten Katholiken und Calvinisten sich – als Beisassen, nicht als Bürger – niederlassen und ihren Geschäften nachgehen; die Frage des öffentlichen Gottesdienstes war allerdings ein Problem, wenn nicht das Normaljahr zwingende Vorschriften zugunsten der Minderheit bereithielt (so zum Vorteil der Katholiken in Frankfurt). Im Fall von Hamburg nutzten der Graf von Schaumburg-Pinneberg und später der König von Dänemark die Situation und gewährten von sich aus Religionsfreiheit im benachbarten Altona (1592/94, 1640). Dabei wurden auch christliche Gruppen wie die Mennoniten einbezogen, für die das Reichsreligionsrecht des Westfälischen Friedens keine Duldung vorsah. Eine solche über das Reichsrecht hinausgehende Ermöglichung von Mehrkonfessionalität blieb allerdings vorerst die Ausnahme. Sie wurde in Schleswig-Holstein früh auch bei den Stadtneugründungen von Glückstadt (1616/17) und Friedrichstadt (1621) praktiziert.

Die großen Wanderungsbewegungen, zu denen es im Reich nach dem Westfälischen Frieden kam, waren lange noch stark konfessionell geprägt – wie die Zuwanderung in die kriegszerstörten Gebiete der Kurpfalz, Pfalz-Zweibrückens und Württembergs, nach Hessen, Brandenburg-Preußen und nach Ungarn. Die reformierten Schweizer und die piemontesischen Waldenser wurden von der Pfälzer und der württembergischen Landeskirche integriert, die reformierten Hugenotten verstärkten in Brandenburg-Preußen, in Hessen-Kassel, in Hessen-Homburg oder in der wett-rauischen Grafschaft Ysenburg die Konfession der gleichfalls reformierten Landesherrn, die Salzburger kamen in Ostpreußen in ein lutherisch konfessionalisiertes Territorium, und zur Neubesiedlung Ungarns wurden zunächst nur katholische Donauschwaben eingeladen. Obwohl das Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden lebhaftige Migrationsströme im Reich hervorbrachte, wurde dadurch die im Frieden festgeschriebene Konfessionskarte der deutschen Länder und Städte zunächst allenfalls lokal verändert – am meisten noch in der Kurpfalz und in Pfalz-Zweibrücken, zwei von der Ausgangslage her reformierten Territorien, die sich durch lutherische und katholische Zuwanderung seit der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts zu dreikonfessionellen Gebieten wandelten.

Der Aufschwung des Katholizismus in der Kurpfalz, die vor dem Dreißigjährigen Krieg einmal das Herzland des deutschen Calvinismus gewesen

war, resultierte aus dem dynastischen Herrscherwechsel des Jahres 1685: Auf die reformierte Simmerner Linie der Pfälzer Wittelsbacher folgte die katholische Linie Pfalz-Neuburg, deren Kurfürsten die Rekatholisierung der Pfalz betrieben – unter Umgehung des Westfälischen Friedens und mit einem zumindest teilweisen Erfolg. Die Neuburger Rekatholisierungspolitik in der Pfalz wurde im Zusammenspiel mit Frankreich durch die Rijswijker Klausel von 1697 möglich, die in den Friedensvertrag nach dem Pfälzer Erbfolgekrieg eingefügt wurde und die in den während des Krieges von den Franzosen besetzten Orten den öffentlichen katholischen Gottesdienst garantierte.

Es kam in der Folge in der Kurpfalz zu erheblichen konfessionellen Zwistigkeiten, die zwar die interkonfessionellen Beziehungen zwischen den Reichsständen schwer belasteten, schließlich jedoch durch die von der Reichsverfassung bereitgestellten Konfliktregelungsmechanismen eingedämmt wurden und sich ebenso wenig zu einem Flächenbrand ausweiteten wie alle noch nachfolgenden Konfessionsstreitigkeiten im Alten Reich. In den meisten Orten der Kurpfalz wurden die Kirchen dergestalt aufgeteilt, dass der durch eine Mauer abgetrennte Chor den Katholiken und das Kirchenschiff den Reformierten zur Verfügung standen; daneben gab es auch baulich nicht zerteilte Simultankirchen. Auch die Lutheraner, die ebenso wie die Katholiken durch Zuwanderung ins Land kamen, erhielten Kirchen für ihren öffentlichen Gottesdienst; im Fall der Stadt Oppenheim am Rhein schrieb dies sogar der Westfälische Frieden vor, der damit die mehrkonfessionelle Nachkriegsentwicklung der Kurpfalz einleitete. Die neue kurpfälzische Residenzstadt Mannheim bot im 18. Jahrhundert mit ihren repräsentativen Kirchenbauten – früher als andere deutsche Residenzen – auch im Stadtbild die architektonischen Zeichen für das mehrkonfessionelle Nebeneinander von Katholiken, Lutheranern und Reformierten.

Das Normaljahr 1624 des Westfälischen Friedens an sich hinderte die Landesherren daran, ihre eigene Konfession oder eine persönliche Konversion auch den Untertanen aufzuzwingen. Obgleich der Westfälische Frieden das „*ius reformandi*“ der Landesobrigkeit und damit das Prinzip „*cuius regio eius religio*“ explizit bestätigte, hob er es doch zugleich implizit mit der Überordnung des Normaljahrs für die Zukunft auf. Die Konversion des Landesherrn vom Protestantismus zum Katholizismus – was nach 1648 mehrfach vorkam – konnte für ein evangelisches Land in unterschiedlichem Ausmaß das Nebeneinander von zwei Konfessionen nach sich ziehen, indem katholische Kirchengemeinden in Abweichung vom Normaljahr 1624 neu errichtet und gefördert und so die Spielräume des Westfälischen Friedens jeweils ausgelotet, aber auch belastet wurden. In der Sekundogenitur Hessen-Rheinfels zum Beispiel ermöglichte der Konvertit Landgraf Ernst von Hessen-Rheinfels die Neugründung katholischer Gemeinden, im klei-

nen Fürstentum Pfalz-Sulzbach in der Oberpfalz führte Pfalzgraf Christian August in den Kirchen Simultaneen zugunsten seiner neuen katholischen Glaubensbrüder ein. In Hannover unter Herzog Johann Friedrich, in Schwerein unter Herzog Christian Louis und in Dresden seit August dem Starken blieb der Katholizismus auf eine Hofgemeinde im Umkreis des Fürsten und der fürstlichen Familie begrenzt. So war es dann auch bei den späteren Fürstenkonversionen im 18. Jahrhundert in Württemberg und Hessen-Kassel. In Pfalz-Zweibrücken hatte die katholische Zuwanderung in das vom Dreißigjährigen Krieg und den Kriegen Ludwigs XIV. zerstörte Land bereits geraume Zeit vor der Nachfolge von katholischen Herzögen in der Landesherrschaft begonnen.

Die katholischen Residenzgemeinden in protestantischen Territorien der Barockzeit hatten neben dem persönlichen Umfeld des Fürsten noch ein besonderes Element durch die oft zahlreichen italienischen Hofkünstler, die als Architekten, Stukkateure, Maler, Theaterdekorateure, Musiker, Sänger und Schauspieler eine besondere Form der Arbeitsmigration mit konfessioneller Kontur darstellten. An einer ganzen Reihe von deutschen Fürstenhöfen wurden so – ähnlich wie in den großen Handelsstädten – die strengen Konformitätsmuster der Konfessionalisierung seit der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts durchbrochen und damit in Frage gestellt.

Ebenfalls als ein Ausdruck der absolutistischen Fürstenpolitik nach dem Westfälischen Frieden, wenn auch auf einer völlig anderen sozialen Ebene, ist die Ermöglichung von katholischen Militärseelsorgegemeinden für geworbene katholische Soldaten in Preußen zu erwähnen. Der Soldatenkönig Friedrich Wilhelm I. ließ in Potsdam die Gründung einer katholischen Gemeinde zu und gewährleistete so die Mehrkonfessionalität innerhalb der Armee. Auch vorher waren schon viele Armeen konfessionelle Freistätten: Wallenstein fragte keinen Söldner nach seinem Glauben, und in der Spätphase des Dreißigjährigen Kriegs waren auch die Heere des Kaisers, der Schweden und der Franzosen bunt zusammengesetzt. Mehrkonfessionalität in Gestalt einer geregelten Militärseelsorge scheint es allerdings erstmals in der preußischen Armee unter Friedrich Wilhelm I. gegeben zu haben. Das berühmte geflügelte Wort des jungen Preußenkönigs Friedrich II. aus dem Jahre 1740, dass bei ihm „jeder nach seiner Façon selig“ werden könne, bezog sich übrigens auf den Religionsunterricht für katholische Soldatenkinder in der Garnison Potsdam. Bei der Integration des bikonfessionellen Schlesiens in den preußischen Staat sollten sich bald schon die Vorteile der hohenzollernschen Toleranzpolitik erweisen.³

3 Anton Schindling: Friedrichs des Großen Toleranz und seine katholischen Untertanen. In: Peter Baumgart (Hg.): Kontinuität und Wandel. Schlesien zwischen Österreich und Preußen. Sigmaringen, 1990. 257–272.

Die brandenburg-preußische Konfessionspolitik wird oft als eine Art „Königsweg“ zur Toleranz in der deutschen Geschichte dargestellt – dies im Kontrast zu Österreich und den anderen größeren Territorien des Alten Reichs. Jedoch muss dabei auch, mehr als es meistens geschieht, auf die Rahmenbedingungen eingegangen werden, die der Westfälische Frieden für die Berliner Regenten setzte. Seit dem Übertritt Kurfürst Johann Sigismunds zum Calvinismus 1613 bildete sich in der Mark Brandenburg eine spezifische Form von innerprotestantischer Zweikonfessionalität heraus: Das Land blieb lutherisch, was der Kurfürst den Ständen 1615 auch vertraglich zusichern musste, die Dynastie, der Hof, die hofnahe Beamtenschaft und die Landesuniversität Frankfurt an der Oder bekannten sich demgegenüber zum Reformiertentum. Durch die Zuwanderung von Niederländern, Schweizern und Hugenotten wurde die reformierte Kirche gestärkt. In manchen Städten und Dörfern gab es in der Folge nebeneinander Kirchen beider protestantischer Konfessionen, gelegentlich auch Simultankirchen.

Der Calvinismus profilierte sich in Brandenburg-Preußen als eine Hof- und Beamtenreligion – dies im Gegensatz zu anderen reformierten Territorien wie der Kurpfalz, Nassau-Dillenburg, Wittgenstein, Bentheim-Tecklenburg, Lippe, Anhalt und Ostfriesland, wo die reformierte Kirche entweder das gesamte Land oder doch zumindest wesentliche Teile des Landes umfasste. Wenn es auch in Ostfriesland, Lippe und Anhalt im territorialen Kontext ein andauerndes Nebeneinander von Reformierten und Lutheranern gab, so war die reformierte Kirche doch nirgendwo so prononciert eine Religionsgemeinschaft von Herrschafts- und Funktionseliten wie in Brandenburg-Preußen. Durch die Ansiedlung der aus Frankreich vertriebenen Hugenotten unter dem Großen Kurfürsten und deren Stellung als eine staatsnahe, privilegierte Zuwanderergruppe wurde dieser Charakter des Reformiertentums in den hohenzollernschen Territorien noch verstärkt. Dass führende ostpreußische Adelsfamilien, wie die Grafen von Dohna und von Finckenstein, ebenfalls zum Calvinismus übertraten, passt in dieses Bild der calvinistischen Minderheitenposition, die für den werdenden preußischen Gesamtstaat eine tragende Bedeutung bekommen sollte.

Über die lutherisch-calvinistische Zweikonfessionalität hinaus hatte sich für die Berliner Kurfürsten jedoch durch das jülich-klevische Erbe am Niederrhein und in Westfalen seit 1609–1614 schon früh der Zwang auch zur Duldung katholischer Untertanen ergeben. Die klevischen Herzöge hatten in ihren Territorien aus erasmianischer Gesinnung auf Konfessionszwang verzichtet und die freie Entfaltung aller drei Konfessionen zugelassen, was zu einer unterschiedlich durchmischten Dreikonfessionalität in Jülich, Berg, Kleve, Mark und Ravensberg führte. In den Erbverträgen zwischen Pfalz-Neuburg und Kurbrandenburg über die Teilung der klevischen Lande wurde die Garantie für alle drei christlichen Bekenntnisse festgelegt. Im

Westfälischen Frieden wurden die Erbverträge über die jülich-klevischen Territorien zwar nicht erwähnt, aber es war klar, dass die Normaljahrsregelung diese einschloss; allerdings gab es noch Auseinandersetzungen, ob für diese Gebiete nicht ein früheres Normaljahr als 1624 gelten müsse.

Bei allen andauernden Reibereien zwischen Kurbrandenburg und Pfalz-Neuburg wurde die grundsätzliche Festlegung auf eine dreikonfessionelle Duldungspolitik in den fünf Territorien des jülich-klevischen Erbes niemals in Frage gestellt. Die Berliner Hohenzollern wurden vielmehr durch den Westfälischen Frieden zusätzlich ebenfalls auf die Gewährleistung der katholischen Minderheitenpositionen in den ehemaligen geistlichen Fürstentümern Magdeburg, Halberstadt und Minden verpflichtet, die 1648 zugunsten von Kurbrandenburg als Entschädigung für Vorpommern säkularisiert wurden. Brandenburg-Preußen war somit spätestens seit dem Westfälischen Frieden zumindest für alle seine Territorien westlich der Elbe an eine mehrkonfessionelle Minderheitenpolitik gebunden, die breiter angelegt war als in fast allen anderen Territorien und Städten des Reichs. Im 18. Jahrhundert wurde diese pragmatisch und reichsrechtlich begründete Toleranzpolitik dann durch die Ideen des Naturrechts und der Aufklärung auch staatstheoretisch legitimiert und sicherte Preußen einen Modernitätsvorsprung vor der Habsburger Monarchie und anderen Reichsterritorien.

Die Territorien der so genannten Zweiten Reformation waren auch sonst vom Westfälischen Frieden direkt betroffen, und zwar mehrfach im Sinne einer Festschreibung von lutherisch-reformierter Zweikonfessionalität. Das innerprotestantische Normaljahr 1648 verankerte, dass beispielsweise die reformierten Landgrafen von Hessen-Kassel in ihrem oberhessischen Landesteil um Marburg ebenso wie in dem hessischen Anteil an der Grafschaft Schaumburg das lutherische Bekenntnis der Untertanen sowie den lutherischen Konfessionsstand der Universität Rinteln gewährleisten mussten, dass die reformierten Grafen zur Lippe an dem lutherischen Bekenntnis ihrer Territorialstadt Lemgo nicht rühren durften und dass ebenso die gleichfalls reformierten Grafen von Schaumburg-Lippe ihr Bekenntnis auf die Schlosskapelle begrenzt halten und die lutherische Landeskirche unbeeinträchtigt lassen mussten.

In Ostfriesland wurde die konfessionelle Teilung des Landes zwischen Lutheranern und Reformierten durch das Reichsrecht des Westfälischen Friedens zusätzlich garantiert. Andererseits war umstritten, ob das Normaljahr des Westfälischen Friedens auch in der dem Haus Oranien-Nassau gehörenden Grafschaft Lingen an der Ems Geltung habe, als es dort während der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts zu erbitterten Konfessionskämpfen zwischen reformierter Landesherrschaft und katholischer Bevölkerungsmehrheit kam. Die reichsunmittelbare reformierte Enklave Burgsteinfurt mitten im katholischen Münsterland konnte sich ihrerseits gegen Rekatholi-

sierungsversuche des „Kanonenbischofs“ Christoph Bernhard von Galen behaupten, obwohl es diesem gelang, einen der Grafen von Bentheim zur Konversion zu bewegen. Das Normaljahr 1624 bildete wie stets im Reich eine starke Schutzwehr.

Die konfessionelle Entschiedenheit der Zeit nach 1648 hatte sich jedoch erst allmählich herausgebildet. In den Territorien und Städten des Heiligen Römischen Reichs trafen frühe und späte Konfessionalisierungen im Zeitraum zwischen dem Augsburger Religionsfrieden und dem Dreißigjährigen Krieg offenbar auf einen von Generation zu Generation sich verdichtenden Prozess der religiös-konfessionellen Identitätsfindung und Traditionsbildung – ein gedehnter Prozess, in dem sich Druck von oben und Akzeptanz von unten verbanden. Abgesehen von Stammländern der Reformation wie Sachsen, Hessen und (dem Herzogtum) Preußen und den bereits früh zum evangelischen Glauben übergetretenen Städten wie Nürnberg, Straßburg, Ulm, Lübeck und Hamburg war der Prozess der breitenwirksamen Ausbildung von neugläubig-protestantischem und altgläubig-katholischem Kollektivbewusstsein zeitlich sehr gestreckt. Die Formierung fester Identitäten und eines kollektiven konfessionellen Erinnerns ist eher spät als früh zu datieren, jedenfalls darf sie nicht auf die retrospektiv hervorgehobenen Daten von einzelnen Ereignissen als „Einführung der Reformation“ fixiert werden. Der Zwang zur Konfessionalisierung seit 1555 durch die Auswirkungen des „*cuius regio eius religio*“-Prinzips und der Kampf um die Landeskongregation wurden dabei regional sehr unterschiedlich wahrgenommen. In vielen Regionen gab es Mischformen zwischen alter Kirche und neuem Glauben, und es gab auch „konfessionelles Niemandsland“, wie Volker Press es für Gebiete und Familien der Reichsritterschaft formuliert hat.⁴

Eine konfessionelle Unschlüssigkeit und das Offenhalten von Optionen waren in Kreisen des ritterschaftlichen Adels verbreitet, vor allem wenn männliche und weibliche Familienangehörige in reichskirchlichen Domkapiteln und Damenstiften bepfündet waren und die Entscheidung für den neuen Glauben den Verlust von Pfründenchancen bedeutete. Bis in die Zeit des Dreißigjährigen Krieges waren Konfessionswechsel in den adeligen Familien nicht selten. Stabile konfessionelle Familienprofile bildeten die Niederadeligen – sowohl reichsritterschaftliche als auch im Territorium landsässige Familien – oft erst im Laufe des 17. Jahrhunderts aus. Die Reichsritterschaft als reichsunmittelbare Korporation vermied jedoch im

⁴ Volker Press: Adel im Reich um 1600. In: Grete Klingenstein–Heinrich Lutz (Hg.): *Spezialforschung und „Gesamtgeschichte“*. Beispiele und Methodenfragen zur Geschichte der Frühen Neuzeit. Wien, 1981. 15–47, hier 28; *Ders.*: Adel im Alten Reich. Gesammelte Vorträge und Aufsätze. Hg. von Franz Brendle–Anton Schindling. Tübingen, 1998; *Ders.*: Das alte Reich. Ausgewählte Aufsätze. Hg. von Johannes Kunisch. 2. Auflage. Berlin, 2000.

Ganzen eine konfessionelle Festlegung ebenso wie ihre Teilgliederungen, die Ritterkreise und Ritterkantone in Franken, Schwaben und am Rhein, die in ihrer Mehrzahl hinsichtlich der Mitgliederfamilien und hinsichtlich der Untertanen konfessionell gemischt waren.

Den Mitgliedern der Reichsritterschaft blieb grundsätzlich die Entscheidungsfreiheit zwischen den im Reich erlaubten Konfessionen; die einzelnen Ritter hatten das Glaubensbekenntnis ihrer dörflichen Untertanen bestimmt, wobei natürlich gerade bei einer solchen reichsnahen Gruppe nach 1648 das Normaljahr strikte Beachtung fand. Auch die von niederadeligen Mitgliedern geprägten geistlichen Ritterorden, der Deutsche Orden und der Johannerorden, hatten – bei katholischer Dominanz – ihre evangelischen Teile; die Deutschordensballei Hessen in Marburg zum Beispiel war sogar dreikonfessionell mit reformierten, lutherischen und katholischen Ordensangehörigen. Im Falle der Reichsritter erwiesen sich die Strukturen des Reichs – ebenso wie bei den Reichskorporationen der Reichsgrafen und der Reichsstädte – als nicht konfessionalisierbar; die Reichsverfassung blieb resistent gegenüber jeglichen Vereinnahmungsabsichten von Seiten einer einzigen Konfessionspartei. Hier klafften Lücken zwischen den konkurrierenden Konfessionalisierungen – und zwar mehrfach ganz konkret auf der konfessionellen Landkarte der Territorien und Städte des Reichs.

Konfessionelle Niemandsländer waren nicht nur reichsritterschaftliche Gebiete, sondern auch manche Kondominate von Herren unterschiedlicher Konfessionen, so die zwei- oder mehrherrischen Gemeinherrschaften der badischen Markgrafen oder der Kurfürsten von Mainz und der Pfalz. In manchen Kondominaten war faktisch Religionsfreiheit für die Untertanen gegeben, die sich der Konfession eines der konkurrierenden Kondominatsherren anschließen konnten. Das Normaljahr 1624 galt natürlich nach dem Westfälischen Frieden für die Benützung der Kirchen. In der kleinen Lebenswelt der badischen, pfälzischen und mainzischen Kondominate im Schwarzwald, im Hunsrück und im Taunus bildete sich ein besonderes Nebeneinander der Konfessionen im Alltag der Menschen heraus.

Gerade aus Kondominaten werden eigentümliche Bräuche des konfessionellen Zusammenlebens erzählt: In Tigerfeld auf der Schwäbischen Alb, einem Kondominatsdorf zwischen Württemberg und einem Reichsritter, gab es ein konfessionell geteiltes Bauernhaus; je nachdem in welcher Haushälfte die Kinder geboren wurden, erhielten sie die Taufe in der ritterschaftlich-katholischen oder in der württembergisch-evangelischen Kirche. In Eppstein, einem kurmainzisch-hessischen Kondominat im Taunus, fand sich der Brauch bei konfessionell gemischten Ehen, dass die Trauung in der einen Kirche und die Kindstauung in der anderen erfolgten. Die Familien lebten hier buchstäblich zwischen den Konfessionen.

Solche Kondominatsverhältnisse zeigen lebenspraktische Grenzen der territorialstaatlichen Konfessionalisierung. Allerdings scheint es in manchen Kondominaten sowie in reichsritterschaftlichen Herrschaften, deren Inhaber die Konfession wechselten, auch eine feste Korrelation von Konfession, bürgerlichem Besitz und dörflicher Sozialstruktur gegeben zu haben, vor allem wenn nach dem Dreißigjährigen Krieg eine von dem Normaljahrsbekenntnis abweichende anderskonfessionelle Zuwanderung erfolgte. Insgesamt ist zu betonen, dass die allzu wenig bekannte Konfessionsgeschichte der reichsritterschaftlichen Herrschaften ebenso wie die der Kondominate noch ein lohnendes Feld für künftige Forschungen ist. Die Häufigkeit und Praxis von konfessionell gemischten Ehen wäre dabei ein besonderes Problem, und zwar auf der Ebene der Herrschaft ebenso wie auf derjenigen der Untertanen.

Eine vergleichbare Situation wie in den reichsfürstlichen Kondominaten ergab sich in einigen Reichsgrafschaften, die von Linien des Grafenhauses verschiedener Konfession mehr oder weniger gemeinsam regiert wurden. Bei den Ottonischen Nassauern gab es neben dem dominierenden Dillenburg Calvinismus auch katholische Teillinien in Hadamar und Siegen; vor allem in der Stadt Siegen und im Siegener Land mit dem katholischen „Johannsländchen“ war die Zweikonfessionalität ausgeprägt. Die Grafen von Solms in der Wetterau und an der Lahn waren teils reformiert, teils lutherisch. In den reformierten Grafschaften Ysenburg und Wied wurde später eine dezidierte Toleranzpolitik gegenüber protestantischen Dissidenten wie separatistischen Pietisten und Herrnhutern praktiziert. Zweikonfessionalität zwischen Lutheranern und Katholiken gab es in den Grafschaften Löwenstein-Wertheim, Öttingen und Hohenlohe, wo jeweils Grafenlinien beider Konfessionen miteinander regierten – in Wertheim und Öttingen bei etwa paritätischen Verhältnissen, in Hohenlohe bei eindeutig protestantischer Dominanz. Gerade für viele solcher kleinerer Herrschaftseinheiten im Alten Reich waren somit konfessionelle Vielförmigkeit und ein einigermaßen auskömmliches Nebeneinander im Alltag charakteristisch; wie die konfessionsverschiedenen Linien eines Grafenhauses pragmatisch miteinander umgehen mussten, so galt dies auch für ihre konfessionell gemischten Untertanen. Der paternalistische Regierungsstil in diesen kleinen „Vaterländern“ überdeckte im Schutze des Reichsgrundgesetzes des Westfälischen Friedens allen etwa vorausgegangenen konfessionellen Hader.

Die Reichsgrafen mussten auch in den Reichsgrafenkollegien nach 1648 über die Konfessionsgrenzen hinweg zusammenarbeiten. Die zuletzt behandelten Beispiele von Zweikonfessionalität und Mehrkonfessionalität bei kleinen Einheiten des Alten Reiches können als mehr oder minder paritätisch bezeichnet werden, mit einer annähernden Gleichstellung von Angehörigen der beteiligten Konfessionen.

Die Aufteilung der konfessionellen Niemandsländer und die Sortierung der Gläubigen erfolgten oft erst nach dem Friedensschluss von 1648. Jetzt bildeten sich auch fest geprägte konfessionelle Erinnerungskulturen aus, gerade im Zusammenhang mit dem Dreißigjährigen Krieg und dem Westfälischen Frieden – im Gedenken an Kriegsnot durch Friedensfeste, Buß- und Bettage, Reformationsfeste, Gelöbnistage, Prozessionen und Wallfahrten. Die Feiern zum Gedenken an den Westfälischen Frieden waren dabei zunächst eine spezifisch protestantische Form des Erinnerns. Zu einer definitiven Abgrenzung der Konfessionen in den äußeren Erscheinungs- und Lebensformen kam es vielfach erst nach 1648. Nicht nur im Fürstbistum Osnabrück vor dem Dreißigjährigen Krieg, worauf noch näher einzugehen ist, sondern auch anderswo waren in Liturgie und kirchlichem Brauchtum die Grenzen zwischen Luthertum und alter katholischer Kirche bis ins 17. Jahrhundert hinein fließend – vor allem in norddeutschen und ostdeutschen Landeskirchen. Dies gilt für das Luthertum in der Mark Brandenburg und in Schlesien, das in den äußeren Formen stark altkirchlich geprägt blieb. Altäre und Bilder in den Kirchen, die deutsche Messe, die Verwendung der alten liturgischen Gewänder, Versegelungen und die Feier der traditionellen kirchlichen Feiertage belegen diese Kontinuität über den Bruch in der theologischen Lehre hinweg. In den welfischen Territorien in Niedersachsen bestanden Stifts- und Klosterkonvente mit einer evangelisch-monastischen Tradition fort. Für die Wahrnehmung des einfachen Volkes muss die Reformation im Erfahrungsraum solcher Landeskirchen eher als ein gleitender Übergang denn als eine grundsätzliche Wende erschienen sein.

Am Ende des Überblicks über zwei- und mehrkonfessionelle Konstellationen bei den Teileinheiten des Reichs ist nunmehr die Parität zu behandeln, auf die der Westfälische Frieden als zweite Stütze neben dem Normaljahr 1624 den Religionsfrieden in Deutschland gründete. Der Osnabrücker Frieden nennt die Parität eine „*Aequalitas exacta mutuaque*“, und er präsentiert auch zwei Modelle für konfessionell paritätische Ordnungen bei Gliedern des Reichs, nämlich die vier schwäbischen Reichsstädte Augsburg, Biberach, Dinkelsbühl und Ravensburg sowie das Fürstbistum Osnabrück. Es handelt sich dabei um Einheiten, die vor und während des Dreißigjährigen Kriegs von besonders heftigen Konfessionskämpfen erschüttert wurden.

Sowohl in Osnabrück als auch in den vier schwäbischen Reichsstädten, vor allem in Augsburg, standen sich Katholiken und Lutheraner als zahlenmäßig und politisch etwa gleich starke Lager gegenüber; während des Krieges hatten sie je nach dem Vorherrschen der kaiserlichen und ligistischen oder der schwedischen Heere versucht, die Gegenseite mit Gewalt zurückzudrängen, wodurch die wechselseitigen feindseligen Emotionen aufgeschürt waren. Nur eine formale Juridifizierung des konfessionellen Nebeneinanders konnte in diesen heiklen Fällen das Konfliktpotential entschärfen

und eine politische Zukunft dieser reichsständischen Einheiten sicherstellen. Der Osnabrücker Frieden brachte hier zwei unterschiedliche Formen von Parität zur Anwendung: In den schwäbischen Reichsstädten sollte strikte Ämterparität durch kollegiale Doppelbesetzung der städtischen Ämter mit Katholiken und Protestanten die Zusammenarbeit sichern; im Fürstbistum Osnabrück sollte Verfahrensparität bei der Besetzung des fürstbischöflichen Stuhls gelten durch die so genannte „alternative Sukzession“ abwechselnd von katholischen und lutherischen Fürstbischöfen.

In Augsburg wurden nicht nur die Magistratsämter aufgeteilt, auch die Pfarreien und Pfarrkirchen wurden teilweise verdoppelt. Katholische und lutherische Pfarrkirchen stehen mehrfach direkt nebeneinander, ebenso die Spitäler; beide Seiten hatten auch ihre Kirchenvermögen und ihr Bildungswesen, insbesondere Gymnasien, nämlich das evangelische Gymnasium bei St. Anna und das katholische Jesuitengymnasium St. Salvator. Eine „unsichtbare Grenze“ zog sich fortan durch die große Bürgerstadt am Lech. Die Augsburger Katholiken hatten eine starke Stütze im Fürstbistum, wenngleich der Fürstbischof außerhalb der Reichsstadt in Dillingen an der Donau residierte, sowie im Haus Fugger, das vom führenden Handels- und Finanzhaus in den Reichsgrafenstand mit Territorialbesitz im Umland aufgestiegen war. Für die evangelischen Augsburger gab es keine derart einflussreichen Helfer in der Stadt selbst, wohl aber die Unterstützung durch die etwas entfernten evangelischen Reichsstände. Ihre Dankbarkeit für die Errettung aus den konfessionellen Bedrängnissen des Dreißigjährigen Kriegs drückten die Augsburger Protestanten mit der alljährlichen Feier des Friedensfestes aus, das zunächst ein rein evangelisches Dankfest war und erst im 19. Jahrhundert den Charakter eines ökumenischen Stadtfestes erhielt.

In Biberach, Dinkelsbühl und Ravensburg bestanden analoge paritätische Einrichtungen wie in Augsburg; in Biberach wurde sogar die alte Stadtpfarrkirche St. Martin von beiden Konfessionen simultan genutzt. An dem Muster der vier paritätischen Städte orientierte sich auch die gemischtkonfessionelle kleine Reichsstadt Kaufbeuren ebenfalls in Ostschwaben, die allerdings im Osnabrücker Frieden nicht genannt wird. Augsburg als die wichtigste der paritätischen Reichsstädte war nach 1648 einerseits durch verhärtete Fronten im alltäglichen Nebeneinander der Konfessionen gekennzeichnet, durch Verfestigung der konfessionellen Identitäten und der wechselseitigen Abgrenzung; Konfessionelle Mischehen und Konversionen blieben im späteren 17. und im 18. Jahrhundert äußerst selten. Andererseits gab es aber doch auch mancherlei wechselseitige Berührungen, zum Beispiel im Feld der religiösen Kunst, da die Stadt am Lech auch in der späten Reichsstadtzeit ihren Rang als überregionales Zentrum für Kunstwerkstätten und Kunsthandwerk behauptete: Aus evangelischen Augsburger Goldschmiedewerkstätten kamen so zahlreiche prachtvolle katholische Barockmonstranzen.

In Osnabrück wurde die komplizierte Regelung der alternativen Sukzession in der Landesherrschaft gefunden, um einerseits die von den Protestanten auf dem Westfälischen Friedenskongress geforderte Säkularisation des etwa zur Hälfte wieder katholischen Fürstbistums zu vermeiden und um andererseits die bei dem Friedensschluss etwas zu kurz gekommenen Welfen mit einem Territorialgewinn zufrieden zu stellen. Das Osnabrücker Domkapitel war – bei drei protestantischen Domherrenstellen – ganz überwiegend katholisch und sollte in kanonischer Weise die katholischen Fürstbischöfe in jeder zweiten Amtsperiode wählen. Die mit diesen katholischen Regenten alternierenden lutherischen Fürstbischöfe sollten dagegen aus der Calenberger, d. h. Hannoveraner Linie des Welfenhauses genommen werden. In der Regierungszeit eines evangelischen Fürstbischofs war der Kölner Erzbischof als geistlicher Oberhirte auch für die Osnabrücker Katholiken zuständig; die Lutheraner konnten sich dagegen zur Zeit katholischer Regentschaften an Hannover anlehnen.

Die Kirchen und Pfarreien in Stadt und Stift Osnabrück wurden gemäß dem Normaljahrstermin des 1. Januar 1624 zwischen Lutheranern und Katholiken aufgeteilt. Bevölkerungsmäßig dominierten die Evangelischen in der Stadt Osnabrück, die Katholischen in Teilen des Territoriums. Über die komplizierten Aufteilungsfragen wurde 1650 die „*Capitulatio Perpetua*“ als eigenes Osnabrücker Staatsgrundgesetz ausgehandelt. Festgelegt wurde jeweils gemäß dem Normaltermin die Konfession der Pfarrer und des in einer Kirche abzuhaltenden öffentlichen Gottesdienstes. Das Fürstbistum Osnabrück war bis zum Beginn des Dreißigjährigen Krieges ein konfessionelles Niemandsland besonders verworrener Art geblieben. Als der tridentinisch-katholische Visitator Lucenius in den 1620er Jahren die Osnabrücker Kirchengemeinden überprüft hatte, waren sich die Pfarrer meist im Unklaren gewesen, was die Unterscheidungsmerkmale zwischen Katholizismus und Luthertum seien. Mischformen wie Laienkelch und Lutherlieder in der Messe sowie die Priesterehe wurden mit dem Osnabrücker Landesbrauch begründet. Der Schub der Konfessionalisierung war in Osnabrück bis dahin noch gar nicht angekommen; er wurde jedoch schließlich nach dem Westfälischen Frieden und der *Capitulatio Perpetua* nachgeholt.

Die Osnabrücker Untertanen hatten faktisch Wahlfreiheit zwischen Katholizismus und Luthertum, mussten sich aber für die kirchlichen Amtshandlungen Taufe, Hochzeit und Beerdigung an die zuständige Pfarrkirche ihres Sprengels halten. Bei der Aufteilung der Pfarreien kam es mehrfach zu Ungerechtigkeiten in der Weise, dass die Konfession des Pfarrers gemäß Normaljahrstermin und die Konfession der Gemeindemehrheit gegensätzlich waren, woraus in der Folge mannigfache lokale Streitigkeiten erwuchsen. Erst 1786 wurden zwei besonders extreme Fälle durch Neugründung je einer evangelischen und einer katholischen Pfarrei bereinigt – der evangeli-

schen in Schleddehausen und der katholischen in Fürstenau. An dieser Maßnahme war der bekannte Osnabrücker Staatsmann und Aufklärer Justus Möser entscheidend beteiligt.

Trotz der Gemengelage und dem Nebeneinander im Alltag kam es im Osnabrückischen nach 1648–1650 zur Ausbildung bemerkenswert stabiler konfessioneller Identitäten in den Familien und zu einer unsichtbaren Grenze zwischen den beiden Konfessionsgemeinschaften in der Stadt Osnabrück und dem Hochstift. Der interkonfessionelle Alltag war einerseits von Misstrauen und vielfältigen Nadelstichen und Schikanen bestimmt, andererseits aber auch von einem pragmatischen Miteinanderauskommen.⁵ So wie bis in den Dreißigjährigen Krieg hinein in Osnabrück die kirchlichen Mischformen in Glauben und Gottesdienst sehr verbreitet gewesen waren, so blieb es auch nach 1648 bei jetzt ausdifferenzierten konfessionellen Formen selbstverständlich, dass zum Beispiel die gleichen Kunsthandwerker für die barocken Innenausstattungen von katholischen und evangelischen Landkirchen arbeiteten.

Das Bildungswesen war in Augsburg und anderen zweikonfessionellen Städten – so in Hildesheim, Regensburg und Breslau – und selbstverständlich auch in Osnabrück von der konfessionellen Parität geprägt: Dem lutherischen Ratsgymnasium stand in der Bischofsstadt an der Hase das Domgymnasium, das katholische Carolinum, gegenüber. Die Parität führte freilich auch zu einer Mentalität der eifersüchtigen Besitzstandswahrung mit starren, kaum innovationsfähigen Verkrustungen in der städtischen und territorialen Gesellschaft; dafür ist das Armen- und Fürsorgewesen in Osnabrück ein Beispiel. Der ständige Zwang zur Rücksichtnahme auf die miss-trauische anderskonfessionelle Seite lähmte fast jede Initiative, die über Detailverbesserungen hinausführte.

In Augsburg hatte das System der paritätischen Ämterbesetzung ähnlich immobile Konsequenzen. Das Ende des Paritätssystems mit seinen Fesseln, welches die Säkularisation und Mediatisierung mit sich brachten, leitete am Beginn des 19. Jahrhunderts sowohl für Osnabrück als auch für Augsburg und die drei anderen paritätischen Städte in Schwaben den Beginn der modernen Stadtentwicklung ein, obwohl die von der Parität geprägten kommu-

⁵ *Manfred Rudersdorf*: Justus Möser, Kurfürst Max Franz von Köln und das Simultaneum zu Schleddehausen. Der Osnabrücker Religionsvergleich von 1786. In: Klaus J. Bade–Horst Rüdiger Jarck–Anton Schindling (Hg.): Schelenburg – Kirchspiel – Landgemeinde. 900 Jahre Schleddehausen. Bissendorf, 1990. 107–136; *Ders.*: „Das Glück der Bettler“. Justus Möser und die Welt der Armen. Mentalität und soziale Frage im Fürstbistum Osnabrück zwischen Aufklärung und Säkularisation. Münster, 1995; *Ders.*: Das Prinzip der „Lokalvernunft“. Der konservative Aufklärer Justus Möser und das Problem der Armutsbewältigung im Ancien régime. In: Manfred Hettling–Uwe Schirmer–Susanne Schötz (Hg.): Figuren und Strukturen. Historische Essays für Hartmut Zwahr zum 65. Geburtstag. München, 2002. 241–262.

nalen und gesellschaftlichen Verhaltensmuster gerade in diesen Städten noch sehr lange weiterwirkten. Hier hinterließ das Paritätssystem des Westfälischen Friedens seine Spuren bis weit in das 20. Jahrhundert hinein.

Das paritätische Nebeneinander der Konfessionen in Augsburg und Osnabrück war in mancher Hinsicht ein wegweisendes Modell, das der Westfälische Frieden zur Lösung der Konfessionskonflikte bereithielt.⁶ Im Spektrum der Möglichkeiten von Zweikonfessionalität im Alten Reich stellt die Parität das konsequente Gegenbild zu den oben dargestellten Verhältnissen in den habsburgischen Erblanden mit ihrem in den Untergrund abgedrängten Geheimprotestantismus dar. Zwischen diesen beiden Gestaltungsformen liegt eine ganze Skala von Konfigurationen des zwei- oder dreikonfessionellen Nebeneinanders, die jeweils ihre spezifischen Profilierungen hatten. Als strukturelle Typen stellten sich nach dem Westfälischen Frieden die folgenden Konfigurationen dar, wobei der Bezugsrahmen jeweils ein Territorium oder eine Stadt ist:

1. die von Institutionen gestützte katholische Minderheit in einem mehrheitlich protestantischen Umfeld,
2. die anderskonfessionelle reichsunmittelbare Enklave in einem konfessionell homogenen Territorium oder einer Stadt,
3. die vom Normaljahr geschützte evangelische Gemeinde unter katholischer Landesherrschaft,
4. das durch auswärtige Garantien gestützte System der evangelischen Friedenskirchen und Gnadenkirchen in Schlesien,
5. die fließenden Konfessionsgrenzen in einigen Kondominaten,
6. das tolerierte Nebeneinander von Reformierten und Lutheranern,
7. das tolerierte Nebeneinander aller drei im Reich zugelassenen Konfessionen und
8. schließlich die institutionalisierte Parität.

⁶ Anton Schindling: Westfälischer Frieden und Altes Reich. Zur reichspolitischen Stellung Osnabrücks in der Frühen Neuzeit. In: Osnabrücker Mitteilungen 90(1985) 97–120; Ders.: Reformation, Gegenreformation und Katholische Reform im Osnabrücker Land und im Emsland. In: Osnabrücker Mitteilungen 94(1989) 35–60; Ders.: Der Westfälische Frieden und die deutsche Konfessionsfrage. In: Manfred Spieker (Hg.): Friedenssicherung, Bd. III: Historische, politikwissenschaftliche und militärische Perspektiven. Münster, 1989. 19–36; Ders.: Der Westfälische Frieden 1648. Die Regelung im konfessionellen Nebeneinander. In: Karl Georg Kaster-Gerd Steinwascher (Hg.): 450 Jahre Reformation in Osnabrück. Ausstellungskatalog. Osnabrück-Bramsche, 1993. 623–634; Ders.: Ein historisches Beispiel für Gerechtigkeit und Fairness im Verfahren: Der Westfälische Frieden. Die Regelung im konfessionellen Nebeneinander. In: Günter Bierbrauer u. a. (Hg.): Verfahrensgerechtigkeit. Rechtspsychologische Forschungsbeiträge für die Justizpraxis. Köln, 1995. 245–255; Ders.: Corpus evangelicorum et corpus catholicorum. Constitution juridique et réalités sociales dans le Saint-Empire. In: Jean Pierre Kintz-Georges Livet (Hg.): 350e anniversaire des Traités de Westphalie 1648–1998. Une genèse de l'Europe, une société à reconstruire, Actes du Colloque International. Strasbourg, 1999. 43–55.

Die rechtliche Ausgestaltung des konfessionellen Nebeneinanders durch das Reichsrecht des Westfälischen Friedens sowie durch territoriale und lokale Rechtsregelungen, gelegentlich auch durch auswärtige Schutzverträge für Minderheiten, bildeten jeweils den Rahmen dieser im einzelnen sehr vielfältigen Konfigurationen. In den Grundzügen sind diese juristischen Aspekte in der Forschung bekannt, obwohl auch hier noch Detailarbeit zu leisten wäre, etwa zu den Rechtsvorstellungen und Abstufungen der Parität. Sehr viel weniger noch sind die sozialgeschichtlichen Trägerkonstellationen des konfessionellen Nebeneinanders erforscht. Zweikonfessionalität und Dreikonfessionalität bildeten häufig auch soziale Gegensätze und Unterschiede ab, sie konnten die Begleiterscheinung oder Folge von Migrationsgeschehen sein. Dazu sind noch zahlreiche lokale und regionale Studien notwendig.

Schließlich eröffnet sich ein weites, spannendes Forschungsfeld mit der Frage nach den mentalen und kulturellen Folgen der konfessionellen Spaltung und des konfessionellen Nebeneinanders. Zum Beispiel: Inwieweit war das Nebeneinander konfliktfördernd oder konflikthemmend? Gab es feste Konfliktmuster und gesellschaftlich ritualisierte Formen des Konfliktausgangs? In welchem Umfang gab es interkonfessionelle Wechselwirkungen und wechselseitige Beeinflussungen? Waren die konfessionellen Gemeinschaften trotz enger Nachbarschaft zueinander jeweils in sich „versäult“ oder gab es Interferenzen zwischen ihnen? Existierten konfessionelle „Niemandsländer“ und „Freiräume“? Haben Zweikonfessionalität und Mehrkonfessionalität zu spezifischen Profilierungen im deutschen Nationalcharakter beigetragen oder nicht? Waren die Juridifizierungstendenzen des Westfälischen Friedens zur Beilegung des Konfessionskonflikts langfristig eher förderlich oder hinderlich für irenische Annäherungsbemühungen? In welchem Umfang hat diese Juridifizierung ein spezifisch deutsches Verständnis von Konfession und Kirche sowie von den staatlichen Aufgaben geprägt? In der letzten Frage steckt die nach wie vor brisante Problematik der Ausgestaltung des Verhältnisses von Staat und Kirche in der besonderen deutschen Tradition, aber auch die Frage nach der Vorgeschichte von sozial- und kulturstaatlichen Ausformungen der Staatszwecke. Der Westfälische Frieden war dafür in den Territorien und Städten des Reichs ein wichtiger Markstein und Ausgangspunkt.

Die Mehrkonfessionalität in einer ganzen Reihe von Territorien nach dem Westfälischen Frieden gab auch den Anstoß für theoretische Bemühungen des Staatskirchenrechts, das jetzt über das Verhältnis von Staat und Kirche unter der Voraussetzung des Nebeneinanders mehrerer Kirchen im Land nachdachte. Religiöse Homogenität hatte in der Staatstheorie bislang immer als notwendig gegolten: „*religio vinculum rei publicae*“. Die Unterscheidung der staatlichen „*iura circa sacra*“ und des unantastbaren kirchlichen

Kerns im „*ius in sacris*“ wurde jetzt differenzierend durchdacht. Es ist kein Zufall, dass dies vor allem an der 1694 neu gegründeten brandenburgisch-preußischen Universität Halle an der Saale geschah. Christian Thomasius und seine Schüler, vor allem Justus Henning Böhmer, entwickelten die staatskirchenrechtliche Theorie des Territorialismus, die einerseits den Bedürfnissen des preußischen Absolutismus Rechnung trug, andererseits das vom Westfälischen Frieden sanktionierte „*ius territoriale in politicis et ecclesiasticis*“ systematisierte. Das Staatskirchenrecht der Aufklärung und in den sich selbst als paritätisch verstehenden deutschen Staaten des 19. Jahrhunderts nahm so vom Westfälischen Frieden seinen Ausgangspunkt. Über einige geschichtliche Brüche hinweg hat diese Thematik, wie bereits angedeutet, verfassungsrechtlich auch Gegenwartsrelevanz bis zu den „Weimarer Kirchenartikeln“ des Bonner Grundgesetzes.

Für die rückschauende Erinnerung und Deutung der deutschen Geschichte ist es zweifelsohne von Gewicht, dass Deutschland im Rahmen des Reiches, seiner Territorien und Städte durch den Westfälischen Frieden ein frühes, rechtlich geregeltes Nebeneinander für Katholiken und Protestanten gefunden hat. Dieser juridifizierte Ausgleich von 1648 hatte Bestand und bewährte sich bei kommenden Konflikten als Lösungsweg – auch wiederkehrende konfessionelle Krisen im Reich des 18. Jahrhunderts konnten die Regelungen des Osnabrücker Friedens nicht außer Kraft setzen. Das Normaljahr 1624 und die Parität erwiesen sich als formale Rechtsprinzipien, welche Konflikte entschärften.

Im europäischen Vergleich zeigt sich die geschichtliche Bedeutung dieser Tatsache.⁷ Nur in der Schweiz, in den nördlichen Niederlanden, in Ungarn und Siebenbürgen sowie in Polen und Litauen gab es gleichfalls frühe und einigermaßen dauerhafte Regelungen für Zwei- oder Mehrkonfessionalität. Die Mehrzahl der europäischen Staaten hielt im 17. Jahrhundert noch an dem Modell der konfessionellen Uniformität und Intoleranz fest und lehnte das Prinzip der Toleranz grundsätzlich ab. Das säkulare Reichskirchenrecht des Westfälischen Friedens wies so früh einen Weg zum säkularen, konfessionsneutralen Staat, der später als Folge der Aufklärung und als Konsequenz aus dem Zeitalter der Glaubenskämpfe erstmals in den Vereinigten Staaten von Amerika verwirklicht wurde.

Die Aufklärung begründete die Toleranz und den religiösen Pluralismus dann auch in einer über den juristischen Pragmatismus des Alten Reiches hin-

7 *Márta Fata*: Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500–1700. Hg. von Franz Brendle–Anton Schindling. Münster, 2000; Matthias Asche–Anton Schindling (Hg.): Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500–1660. Münster, 2002.

ausgehenden Weise durch das moderne Naturrecht. In vielen europäischen Ländern wurde die Trennung oder Entflechtung von Staat und Kirche seit der Französischen Revolution im Laufe des 19. und 20. Jahrhunderts zu einem konfliktreichen und schmerzhaften Prozess. In Deutschland gab die frühe Gewöhnung an Mehrkonfessionalität und Parität diesem Prozess eine eigene Prägung und in mancher Hinsicht auch Mäßigung – trotz der Kirchen- und Konfessionskonflikte auch der deutschen Geschichte im 19. und 20. Jahrhundert. Ein deutsches Defizit war freilich, dass es nicht gelang, in das etablierte System der christlichen Parität auch die Judenemanzipation und die jüdische Religionsgemeinschaft stabil und nachhaltig einzubeziehen. Die Thematik der christlich-jüdischen Beziehungen hat jedoch nichts mit dem Westfälischen Frieden zu tun.

Abschließend soll vielmehr auf die aktuelle Forschungsaufgabe in dem hier umrissenen Themenfeld hingewiesen werden. Das komplexe Nebeneinander der christlichen Konfessionen im Alten Reich und auch im 19. und 20. Jahrhundert müsste öfters in seinem Spannungsgefüge thematisiert werden. Bei dem Blick auf nur eine Konfession gerät vieles an Parallelen, Interferenzen, aber auch an Konfliktmustern aus dem Gesichtskreis oder wird nicht angemessen gewichtet. Der Erfahrungsraum der Deutschen im Alten Reich und seinen Nachfolgestaaten war gerade durch das Nebeneinander der Konfessionen bestimmt, das in den meisten Regionen auch Elemente von engerer oder weiterer Nachbarschaft einschloss, wobei die konfessionelle Spaltung unsichtbare Grenzen des gesellschaftlichen Lebens zog. Eine fremde Nachbarschaft prägte das Leben der Menschen zwischen den Kirchtürmen, die oft in Sichtweite nebeneinander standen und den baulichen Orientierungspunkt für unterschiedliche Bekenntnisgemeinschaften boten, welche einander misstrauten. Der Schatten der Kirchtürme fiel auf die gesellschaftlichen Gliederungen von Stand, Besitz und Arbeit, er konnte diese bekräftigen oder relativieren.

Auf jeden Fall bildeten sich entlang der Grenzen konfessioneller Gemeinschaften trennscharf unterschiedliche Erlebnis- und Wahrnehmungsweisen und Erwartungshorizonte aus.⁸ Die Trennlinien bezogen viele Lebensbereiche ein, die nicht zum „*proprium*“ der Konfessionen gehörten: Bräuche, Sitten und Verhaltensweisen, die Einstellung zu Beruf und Arbeit, die Zeichen, Worte und Bilder erhielten eine konfessionelle Kontur. Angesichts des neu erwachten Interesses an Kulturgeschichte in der Geschichtswissenschaft dürften zu solchen Zusammenhängen konfessionsgeschichtliche Studien mit anthropologischer und mentalitätsgeschichtlicher Fragestellung vielverspre-

8 Matthias Asche–Anton Schindling (Hg.): *Das Strafgericht Gottes. Kriegserfahrungen und Religion im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*. 2. Auflage. Münster, 2002.

chend sein. Sowohl die klassischen Themen der Bildungsgeschichte, als auch neue der Wahrnehmungs- und Erfahrungsgeschichte können gerade in diesem Forschungsfeld noch zu wichtigen Ergebnissen führen. Mehr als in anderen europäischen Ländern bietet sich dabei in Deutschland und im alten deutschen Sprachraum die Chance, aber auch die Aufgabe des interkonfessionellen Vergleichs, und in einschlägigen komparatistischen Untersuchungen könnte ein wichtiges Betätigungsfeld der Geschichtsforschung für die nächsten Jahre liegen. Der über das Heilige Römische Reich hinausgreifende europäische Vergleich zwischen den Konstellationen und Entwicklungen in den deutschen Territorien und Städten und denen in den – gleichfalls trikonfessionellen – Ländern der Sankt Stephanskrone, also des alten Ungarn, dürfte besonders interessante Perspektiven bieten.

Kalmár János

I. Lipót magyarországi valláspolitikája és a Kollonich-féle *Einrichtungswerk*

Az *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* című, 1688-ban készült tervezet 'Ecclesiasticum' cím alatt külön fejezetben foglalkozik a magyarországi egyházakkal és felekezetekkel. E rész elkészítésében az elaborátumot kidolgozó, a bécsi udvar által kinevezett albizottság vezetőjének, Kollonich Lipót győri püspöknek minden bizonnyal még közvetlenebb része volt, mint a munka egyéb fejezeteinek megfogalmazásában.¹

E témával – avagy „fő ponttal”, ahogy a szöveg mondja – kapcsolatos célkitűzésüket a következőképpen jelölték meg a szerzők: nem „...[szándékozunk] részletesen kifejteni a nagy rendetlenséget, a visszaéléseket és bajokat, melyek régóta Isten dicsősége és az igaz katolikus hit ellen mindenfelől behatoltak és ebben az apostoli királyságban mindmáig gyakran ismétlődnek és terjednek... Hanem kizárólag azokat az ártalmakat kívánjuk a legalázatosabban bemutatni, melyek feltárása most, a Királyság jelen állapotán segíthet, és amelyek révén el lehet érni Isten dicsősége és e monarchia javára, hogy növekedjék az örökös királyához való hűség és a kellő alázat.”²

Az *Einrichtungswerk* megállapítja, hogy a Magyar Királyság felekezetei lényegében két kategóriába sorolhatók, úgymint az elismertek, illetve a megtértek csoportjába. Az előzőek közé a római katolikusok, az evangélikusok és a reformátusok tartoztak, míg a másodikba a különböző szakadárok, illetve szektások, tudniillik a görögkeletiek, az unitáriusok (vagy antitrinitáriusok) – akiket a szöveg gyakorta ariánusokként emleget³ –, a zwingliánusok, az unióra nem lépett bazilita szerzetesek, az újrakeresztelők (másképpen anabaptisták) és a zsidók.

1 *Joseph Maurer*: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Innsbruck, 1887. 364–365.

2 Az *Einrichtungswerk* szövegét Varga J. János kollégámmal kiadásra előkészítettük. E tanulmányhoz saját kéziratunkat használtam, amely azonban még nem jelent meg. Ezért itt és a továbbiakban nem adok meg lapszámot az erre való hivatkozásoknál.

3 Nem számított ez kivételnek akkoriban. Lásd például *Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania* (1627–1707). Ed. Tóth István György. Róma–Bp. 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 3.) 75., 230., 243. stb.

Elsőként a királyi országrész katolikusainak helyzetéről emlékezik meg az *Einrichtungswerk*. Az „egyedül üdvözítő” katolikus vallást tekinti a legelőkelőbbnek, hiszen azt még az utóbb szentté avatott István király vezette be, s a klérus az ország első rendje. Ennek ellenére igen alacsony a tekintélye, mert javai áldozatul estek az oszmán hódításnak. Az ország elpusztult két érseki rezidenciájának, Esztergomnak és Kalocsának a felépítését javasolja. Az 1676. január 21-ei megállapodás alapján bevezetett, a primás elnökletével ülésező egyházmegyei zsinatok rendszeresen megtartandók, hogy megszilárdulhasson az ország (katolikus) egyházszervezete. Ez utóbbit a tervezet annál inkább sürgetőnek ítéli, mert az újonnan visszahódított országrészekben (*neoacquistica*), Belső-Ausztria és Magyarország határvidékein, valamint Belgrád környékén a püspökségek vagy üresen állnak, vagy görögkeleti püspökök igazgatása alá kerültek. Ezért azt indítványozza, hogy az ilyen egyházmegyék élére ügybuzgó püspököket nevezzenek ki, akik – a munkácsi egyházmegye példájára – előmozdítják híveiknek a katolikus egyházzal való egyesülését. Az unióra jó esélyt lát, mert mind a felső-magyarországi nagybirtokosok, mind pedig a Szepesi Kamara alkalmazottai római katolikusok. De éppen az egyházi unió miatt ítéli szükségesnek a szufragáneos-püspökök felügyeletének megújítását: metropolitájuknak ellenőriznie kellene, hogy a helyben alkalmazott liturgia nem áll-e ellentétben a római egyházzal.

Az egyházmegyék gazdálkodása megszenvedti az oszmánok elleni háborúk és a belső felkelések következményeit, ezért igen csekély bevétellel rendelkeznek. Némelyik püspök magánemberként is alig képes megélni, ezért nem várható el, hogy kolostorokat vagy káptalanokat alapítsanak. A helyzet javítása céljából szükség lenne egyrészt korona által teendő alapítványokra, másrészt arra, hogy a korábban török fennhatóság alatt álló területeken fekvő ingatlanjaikat térítésmentesen visszakapják. Amíg a körülmények miatt a püspökök nem teljesen élvezhetik az őket megillető tizedet, addig kocs máltatási joguk mellett az államtól évi 1200 forintot kellene kapniuk „időközbeni megélhetés” címen. Gondoskodni kellene megfelelő püspöki rezidenciákról is.

A katolikus papság nyomorúságos helyzete miatt írták be ebbe a fejezetbe, hogy valamennyi plébános kapjon egy kényelmes házat 48 hold szántóval, amihez még a tizedjövedelem tizenhatoda (*sedecima*) járna. A plébános „szükséges segítőjének”, az iskolamesternek bocsássanak rendelkezésére egy házat iskolával együtt, hozzá 16 hold szántót és a stólaösszeg meghatározott hányadát, valamint az iskolai taksát. Azokban a helységekben, amelyek háromszáznál több házból állnak, engedélyezzék, hogy a plébános káplánt tarthasson, aki a plébánosi juttatás felét igényelhetné magának. A templom, a plébániaépület és az iskolamester házának fenntartása a földesúr feladata. Ezért ügyelni kell arra, hogy a kegyuraság ne kerüljön akatolikus kézre, mert az visszaélésekhez vezethet. Ahol a veszélyhelyzet miatt a plébános kénytelen várban lakni, ott stólapénz, lóporció és kenyér illesse meg. Az

unitus (azaz görög katolikus) plébános érje be a római katolikus plébános juttatásainak felével. Mivel a gyermekek hitoktatása oly sok kívánnivalót hagy maga után, hogy körükben már a katolikus hit kihunyásától kell tartani, a plébánosoknak nyomatékosan írják elő a gyermekekkel való foglalkozás kötelezettségét.

Az 'Ecclesiasticum'-fejezet a továbbiakban a protestánsok követeléseit sorolja fel. Ezek az 1681. évi soproni országgyűlés 25. és 26. törvénycikkelyeire támaszkodnak, melyek a földesúr erre vonatkozó jogának fenntartása mellett engedélyezik számukra a nyilvános istentiszteletet. Lehetővé teszik továbbá az előzőtt prédikátorok visszatérését és működésük folytatását, a protestánsok építtette, utóbb azonban a katolikusok által birtokba vett, de még felszenteletlen templomok visszaadását. Az ország bizonyos területein helységeket jelöltek ki – megyénként kettőt vagy hármat –, ahol evangélikus vagy református templomot, iskolát és lelkészházat építhettek.⁴ Az 1681. évi 25. törvénycikkely a Bocskai István erdélyi fejedelem és I. Rudolf király között 1606-ban kötött – és az 1608. évi koronázás előtti 1. dekrétum által megerősített⁵ – bécsi béke 1. pontjára hivatkozik. Ez a mágnások, a nemesek, a szabad királyi és egyéb kiváltságolt városok lakói, továbbá a végvidékek magyar katonasága számára engedélyezte vallásuk nyilvános szabad gyakorlását, a római katolikus felekezet sértetlensége mellett, az utóbbi egyházának, papságának és templomainak érintetlenül hagyásával.⁶

Az 1681. évi 26. törvénycikkelyt – amely felsorolja azokat a helységeket, ahol engedélyezték protestáns templomok, lelkészlakok, illetve iskolák építését – az evangélikusok és a reformátusok vallásgyakorlatukat korlátozó tartalmúnak tekintették. Hiszen ez azt jelentette, hogy a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatára csak az úgynevezett artikuláris, vagyis a vonatkozó dekrétumban felsorolt helyeken volt legális lehetőség. A nyugat- és a felső-magyarországi vármegyékben ráadásul többnyire nehezen megközelíthető településeket jelöltek ki ilyen célra. A hódoltsági határ mentén, illetve a Thököly Imre fennhatósága alatt álló területeken azonban a fennálló helyzetet erősítették meg, azaz a protestánsok – függetlenül a földesúr felekezeti hovatartozásától – megtarthatták templomaikat, parókiájukat és iskoláikat.⁷

4 CIH IV. 284–286.

5 Uo. 8.

6 CIH II. 960.

7 *Fata Márta*: Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700. Münster, 2000. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 60.) 276–277. Az 1681. évi soproni országgyűlés vallásügyi intézkedéseire részletesebben lásd *Gyenge Imre*: Der Landtag zu Ödenburg und die Artikulargemeinden. In: Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Josephs II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen. Hg. von Peter F. Barton. Wien, 1981. 33–58., főként 38–54.

Az északkelet-magyarországi protestánsok e viszonylag előnyös helyzete tanúsítja a bécsi udvarnak a Porta és az Erdélyi Fejedelemség által támogatott felkelőktől való félelmét. Az 1683. évi bécsi ostrom oszmán kudarca és Budának az egyesült keresztény sereg által történt bevétele 1686-ban – ami a magyarországi hódoltsági terület felszabadításának nyitánya lett – lényegesen megváltoztatta az addigi erőviszonyokat. 1687-re Pozsonyba összehívták az országgyűlést, amelyen I. Lipót idősebbik, de még kiskorú fiát, Józsefet magyar királlyá koronázták, és a rendek – uralkodói előterjesztésre – a Habsburg-dinasztia fiágának fennmaradásáig lemondtak királyválasztási jogukról. Az udvar elérte az 1222. évi Aranybulla ellenállási záradékának – mely a király jogsértése esetén a vele szembeni ellenállást jogosnak ismerte el – hatálytalanítását is.⁸ Az 1681. évi soproni országgyűlés vallásügyi határozatait megerősítették ugyan, előrebocsátva azonban, hogy a protestánsok – az általuk hangoztatott kifogások következtében, amelyeket e törvénnyel kapcsolatban utólag megfogalmaztak – eljátszották azokban felsorolt jogukat. Így ettől fogva kizárólag őfelsége méltányosságának köszönhető, hogy a szóban forgó törvények továbbra is érvényben maradhattak.⁹ Ami annyit jelentett, hogy ettől kezdve a protestánsok nyilvános vallásgyakorlata immáron nem őket megillető elidegeníthetetlen jog többé, hanem csupán a király kegyén múlik, hogy részesülhetnek-e benne.¹⁰

Ez az evangélikusokat és a reformátusokat érintő változás nem volt előzmény nélküli. A Thököly pártján álló városok és várak 1686 elejéig azzal a feltétellel kapituláltak a királyi sereg előtt, hogy meglévő állapotuk vallási tekintetben változatlan marad. Csakhogy a felső-magyarországi megbízott királyi főparancsnok, Antonio Caraffa generális egy felderített politikai összeesküvésre hivatkozva elérte rendkívüli bíróság felállítását az ottani protestánsok egyik fontos központjában, Eperjesen. Ez a „vértörvényszék” 1687-ben huszonnégy személyt halálbüntetéssel sújtott, további hatvanat pedig állítólagos vétkük bizonyítása nélkül börtönre ítélt. Valamennyi áldozat protestáns volt, akik között az evangélikus egyház vezető személyiségei is megtalálhatóak voltak.¹¹

Ebben a helyzetben érthetően megsokszorozódtak a protestánsok sérelmei, miként azt az *Einrichtungswerk* velük szembeni ellenséges hangvétele is tanúsítja. Kihagyni követelték az 1681. évi 25. törvénycikkelyből a „földesurak jogainak fenntartásával” kitételt; igényelték továbbá a nyilvános vallásgyakorlat szabadságának általános engedélyezését, hogy az ezzel kapcsolatos törvényeknek valamennyi szabad királyi és bányavárosban, de még a falvak-

⁸ Lásd a 4. j.-t, 336. (4. tc.).

⁹ Uo. 348–350. (21. tc.).

¹⁰ *Fata M.*: i. m. 279.

¹¹ *Kónya Péter*: Az eperjesi vértörvényszék 1687. Eperjes/Prešov-Bp. 1994. 107.

ban is érvényt lehessen szerezni. Az 1681. évi törvény értelmében továbbra is meg akarták tartani a néhai bányavárosi főhadbiztos, az evangélikus Rudolf Rabatta generális által a protestánsoknak 1672-ben meghagyott templomokat, lelkészházakat és iskolákat. Sérelmezték, hogy templomaik és iskoláik számára gyakran félreeső, piszkos helyeket jelöltek ki, ahol némelykor valamely romos templomot bocsátottak rendelkezésükre, és ahol arra kényszerítették őket, hogy a tizedet a lelkészeik helyett katolikus papoknak fizessék. Azok a protestáns nemesek, akiknek engedélyezték, hogy várukban imaházat építsenek, amelyben szabadon gyakorolják vallásukat, azért elégedetlenkedtek, mert akadályozták őket abban, hogy olyan prédikátorokat alkalmazzanak, akik idegeneknek és nem nemeseknek is hirdetnek igét.

Mindezeket a panaszokat Kollonich Lipót és munkatársai megalapozatlanul tartották. A protestánsok ugyanis az 1687. évi pozsonyi országgyűlésen szót emeltek Esterházy Pál nádornál az 1681. évi vallásügyi törvények ellen. Minthogy azonban – bár eltérő indítékból – a katolikusok is tiltakozást jelentettek be, ezért az előzők utóbb mégis azok megerősítését kívánták. A katolikusok azt nehezményezték, hogy a protestánsok akatolikus, illetve evangélikus rendnek (*status acatholicus* vagy *evangelicus*) nevezték magukat, ami azt a látszatot kelthette, mintha egy ötödik rend is létezett volna az országban. Moson vármegyében, de másutt is, ahol a birtokosok többsége katolikus volt, az 1681. évi 26. törvénycikkelynek a protestánsok által épített templomoknak számukra való visszaadási kötelezettségét tartalmazó kitételét az előbbiekre nézve hátrányosnak ítélték. A vitatott selmecbányai katolikus templomot 1683-ban, Bécs török ostroma idején az evangélikusok elfoglalták és összetörték a Madonna szobrát. Igaz ugyan – hangoztatták Kollonichék –, hogy a megboldogult Rabatta tábornok annak idején nem vette vissza tőlük a templomot, de ez még nem jogalap arra, hogy megtarthassák. Nagy különbség van ugyanis – úgymond – az adni, meg a nem elvenni között. Annál is inkább, mert Rabatta grófnak a templomok ügyében való intézkedésre nem volt felhatalmazása. Mivel a protestánsok nem hajlandók a Pozsony külvárosában számukra fenntartott hellyel megelégedni, nincs joguk igényelni további helyek kijelölését. A protestáns nemesek – az 1681. évi határozatra hivatkozva – legkisebb épületüket is rezidenciának tüntetik fel, legbelsőbb szolgálójukat vagy cselédjüket meg lelkipásztornak, s kocsmájuk nagy forgalmát használják fel nyilvános istentisztelet tartása céljára, ahol nyomban számos prédikátor jelenik meg. Akik azután az újra nőszülni vágyó férjet, vagy azt a feleséget, aki azt állítja, hogy férje török fogságba esett, feloldják a házassági kötelék alól, anélkül hogy házastársa elhunytáról előzetesen meggyőződnenek. Ha katolikus személy folyamodik ilyen igénnyel hozzájuk, úgy őt rábírák a hitehagyásra. Így aztán gyakori jelenség a bigámia meg az aposztázia, és a katolikus hitet a papságával egyetemben kiírtják. A tizedet Magyarország szent királyai a katolikus papság, nem pedig az „eretnekek”

számára rendelték. Ezért ezen és egyéb kegyes alapítványok rendeltetésén semminemű világi hatalom nem jogosult megváltoztatni. Azokon a helyeken, ahol az 1681. évi törvény lehetővé teszi, a katolikus papoknak el kell ugyan tűrniük, hogy a tizedet a protestáns lelkészek számára szedjék be, a tizenhatod viszont – valamennyi vonatkozó törvény értelmében¹² – a katolikusok hasznára fordítandó. Azon prédikátoroknak, akiknek van reverzálisuk arra, hogy zavartalanul élhessenek a Magyar Királyságban, ne nézzék el, hogy a vallás ürügyén lázítsanak. A felekezeti tartalmú törvények végrehajtása céljából létrehozott bizottságot, amely a nyugalmat igyekszik helyreállítani, a „zavarosban halászó” akatolikusok akadályozzák ebben a törekvésében.

A protestánsok panaszainak megválaszolását követően az *Einrichtungswerk* 'Ecclesiasticum' fejezete a megtúrt felekezetekről ír – a görögkeletieket leszámítva, akikről a római egyházzal való unióra tett javaslat miatt már a katolikusokkal kapcsolatban megemlékezett. A némely Vág¹³ menti településen élő, Morvaországból származó csekély számú újrakeresztelőt illetően – bár nekik egy 16. századi törvény szerint el kellett volna hagyniuk Magyarországot¹⁴ – azt javasolja, hogy tűrjék meg őket, mert hasznosak, amennyiben olykor katolikus papok helyett megkeresztelik a gyermekeket. Ám a legszigorúbban meg kellene tiltani nekik, hogy testvériségeikbe más keresztény gyerekeket is felvegyenek. Felső-Magyarországon is él egy kevés unitárius templom nélkül, Pécs környékén azonban igen nagy számban vannak, akik ráadásul annyira tudatlanok, hogy nincsenek tisztában a hitükkel. Ezért ők könnyűszerrel, kényszerítés nélkül megnyerhetők lennének a katolicizmus számára. Egész másként viszonyul a tervezet a zsidókhoz, akiket – a szöveg szerint – bár nem fogadtak be, mégis megtűrnék. Titkos szakrális keresztény gyermekgyilkossággal és keresztényekkel való közös áldozással, illetve úrvacsoravétellel vádolja őket. Mivel a „jó rendet” állítólag mindenütt szétzilálták és a szegény alattvalóknak sok kárt okoztak, azon területekre, amelyekre addig még nem telepedtek le – főként az újszerzeményiekre – nem engedné be őket. Azt javasolja, hogy régi törvények rendelkezésének érvényt szerezve,¹⁵ kétszeres kontribúciót szedjenek tőlük, tiltsák meg nekik a vámszedési jog bérlését és azt, hogy saját gazdaságot vagy majorságot birtokolhassanak. Szigorú tilalmakat írna elő számukra, amelyeket ha megszegnének, úgy nemcsak a vétkes kapna példás büntetést, hanem egész közösségüket kiűznék az országból. Más megtúrt felekezetekkel ellentétben, esetükben nem csupán vallásuk, a judaizmus elítéléséről van itt szó, hanem

12 Vö. az 1546. évi 55. tc., illetve az 1557. évi 12. tc. Lásd a 6. j.-t, 184. és 434.

13 A fejezetben a Vág helyett tévesen a Morava folyó szerepel.

14 Tudniillik az 1548. évi 11. tc. szerint. Lásd a 6. j.-t, 226.

15 Tudniillik az 1578. évi 2. és az 1593. évi 4. tc. szerint. Uo. 672. és 734.

a zsidóság egészéről általában. Az antiszemitizmus egyébként Kollonich egyik állandó jellemvonása volt, amelyet már korábban, más helyzetekben is kifejezésre juttatott.¹⁶ Ez lehet az oka, hogy az *Einrichtungswerk*ben – ellentétben más megtúrt felekezetűekkel – a zsidóság áttérítésének lehetősége egyáltalán nem kerül szóba.

*

Az 'Ecclesiasticum' fejezet e tartalmi ismertetése után megválaszolandó az a kérdés, hogy milyen helyet foglal el az *Einrichtungswerk* Kollonich Lipót, illetve a 17. század második fele bécsi kormányzatának valláspolitikájában. Annál is inkább, mert a szóban forgó részt némely történész „más felekezetűek elleni harci irat” gyanánt értékelte, amely „a katolikus egyház javát az államéval” azonosítja.¹⁷ Ahhoz azonban, hogy a kérdésre felelni lehessen, a tervezet tágabb keretek közötti vizsgálata szükséges.

Nyomban a Wesselényi-féle szervezkedés felszámolását követően, 1671-ben jelent meg Bársony György címzetes váradi püspök és szepesi apát *Veritas toti mundo declarata* című értekezése, amely szerint egyáltalán nem szükséges, hogy az 1606. évi bécsi béke vallásügyi pontjai megkössék az uralkodó kezét, hiszen a törvények érvényességéhez mindegyik rend egyetértése szükséges. Az 1608. évi országgyűlés határozatai ellen azonban akkoriban a klérus, az 1647. évek ellen – melyek az 1645. évi linzi békét ratifikálták, amelyben a vallásszabadságot már nemcsak a rendek, a városok és a végvári katonaság, hanem a jobbágyok számára is biztosították¹⁸ – pedig a klérus mellett már a mágnások és a nemesek többsége is tiltakozott.¹⁹ A főúri szervezkedés egyik következményét, az úgynevezett „jogeljátszási elméletet”, vagyis azt a felfogást, amely szerint a magyar rendek felségsértésükkel eljátszották volna azon jogukat, hogy az alkotmánynak megfelelően kormányozzák őket, Bársony írása kizárólag a protestánsokra vonatkoztatta. Ezt a meggyőződést erősítették a jezsuiták is.²⁰ A bécsi udvar, főként az 1672 óta háttérbe szoruló, majd kegyvesztetté váló Wenzel Eusebius Lobko-

16 Benczédi László: Kollonich Lipót és az 'Einrichtungswerk'. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzetésének idején. Szerk. Praznovszky Mihály–Bagyinszky Isvánne. Salgótarján, 1987. (Discussiones Neogradienses 4.) 157.

17 Theodor Mayer: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Bearb. von Adalbert Toth. Sigmaringen, 1980. 39–40. (A szerző e helyütt a Kollonich-életrajzíró Maurer – lásd az 1. j.-t – véleményét vette át.)

18 Lásd az 5. j.-t, 422. (5. tc.).

19 Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. 2. kiad. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1.) 284. A traktátusra részletesebben lásd Esze Tamás: Bársony György 'Veritas'-a. ItK 75(1971) 672–677.

20 Obál Béla: Die Religionspolitik in Ungarn nach dem Westfälischen Frieden während der Regierung Leopold I. Halle, 1910. 217.

witz herceg császári főudvarmester²¹ helyett igen befolyásossá váló Johann Paul Hoher osztrák udvari kancellár, a Jézus Társaság elkötelezett támogatója,²² már csak gyakorlati indítéktól vezérelve is magáévá tette e nézetet. Csak ekként volt ugyanis lehetséges, hogy a szervezkedőkkel kapcsolatot ápoló, de központosító törekvései megvalósításához a kormányzat számára nélkülözhetetlen katolikus egyháziakat – köztük Szelepcsényi György esztergomi érseket – mentesítse a Wesselényi-mozgalommal való kapcsolattartás miatti felelősségük alól.²³ A protestánsoknak némely földesúr birtokán gyakran jezsuita segítséggel elkezdett áttérítéséhez katolikus egyházi méltóságok és magyar kamarai tisztségviselők is csatlakoztak. Az utóbbi hivatal kezelte többek között a Wesselényi-féle szervezkedésben való részvétel miatt fő- és jószágvesztésre ítélt mágnások igen tekintélyes nagyságú javait. Közös céljuk a protestáns templomok birtokbavétele volt.²⁴

Épp ekkoriban, 1672 márciusában nevezték ki Kollonich Lipótot, akkori bécsújhelyi püspököt a Magyar Kamara elnökévé, s ő ugyanazon év július 18-án kamarai tanácsosok, kanonokok és katonák kíséretében²⁵ a bezárt kapujú pozsonyi evangélikus templomhoz vonult, hogy erőszakkal kinyitassa és a katolikusok számára birtokba vegye. A lelkes, a templom megmentése érdekében azt állította, hogy az épületet aláaknázták. Amire a püspök állítólag ezt mondta: „Gyertek velem, birtokba veszem a templomot; ha a puska- por a levegőbe repít bennünket, úgy én a mennybe jutok, ti viszont a pokorra!”²⁶ Kevéssel utóbb, 1672 őszén a Tiszaháton kirobbant első kuruc felkelést követően az uralkodónak címzett írásában Kollonich néhány száz „láza- dónak” büntetésből a máltai gályákra küldését javasolta az uralkodónak.²⁷ Következő ősszel egy protestáns prédikátorok elleni közös feljelentés alapján – mely szerint „láza- dást” szítottak volna – rendkívüli bíróságot állítottak fel Pozsonyban, hogy e felség sértés miatt a felső-magyarországi bányavárosok

21 Adam Wolf: Fürst Wenzel Lobkowitz, erster geheimer Rath Leopold's I. 1609–1677. Wien, 1869. 404–421. Lobkowitz nem támogatta sem a jezsuitákat, sem a klérust. Vö. Jean Bérenger: Léopold Ier (1640–1705) fondateur de la puissance autrichienne. Paris, 2004. (Perspectives germaniques) 240.

22 John P. Spielman: Leopold I. Zur Macht nicht geboren. Graz, 1981. 58–59.; és Oswald Redlich: Weltmacht des Barock. Österreich in der Zeit Kaiser Leopolds I. 4. Auflage. Wien, 1961. 92.

23 Benczédi László: Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén. TSz 15(1975) 497–498.

24 Uő: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Bp. 1980. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 91.) 53–55.

25 Meszlényi Antal: Szelepcsényi primás és Északmagyarország rekatolizálása (1671–75). Theologia 2(1935) 225.

26 J. Maurer: i. m. 52. (A szerző e helyütt Kollonich gyászbeszédére hivatkozik.)

27 Uo. 68–69. Kollonich e megnyilvánulását szintén említi Varga J. János: Kollonich Lipót és az 'Einrichtungswerk'. A bíboros érsek egyházpolitikájának változatai. In: A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Szerk. Janovics József–Monok István–Nyerges Judit. Bp.–Szeged, 1998. II. 772.

lelkészei felett ítélkezzék. Minthogy azonban ők visszavonták „eretnek” tanait, halálbüntetésüket száműzetésre enyhítették. A magas klérus e váratlan sikere nyomán 1674 márciusában valamennyi protestáns lelkészt és tanítót a pozsonyi törvényszék elé rendelték. Közülük azokat, akik – túlélve az addigi kínzásokat – nem voltak hajlandók száműzetésbe vonulni, s továbbra sem mondtak le hivatásukról, először bebörtönözték, majd Kollonich javaslatára – a bűnözőkhöz, illetve a török hadifoglyokhoz hasonlóan – Nápolyba és Buccariba adták el gályarabnak.²⁸

Amit tehát nem sikerült elérni a protestáns templomok megszállásával, később radikálisabb módszerekkel kísérelték megvalósítani, úgy mint a lelkészek likvidálásával. Ebben kétségkívül Kollonich Lipót játszotta a szólista szerepét, miközben egyik-másik bécsi miniszter és maga az uralkodó²⁹ – a magyar katolikus püspöki karral együtt – alkotta a kórust. Olyannyira, hogy 1681 szeptemberében, az akkor zajló soproni országgyűlési tárgyalások idején – pillanatnyi politikai érdektől vezérelve, tudniillik a protestánsokkal való megegyezés érdekében – I. Lipót maga kényszerült utasítani országgyűlési biztosát, hogy a vallási kérdésben hajthatatlan Kollonichot kapcsolja ki az érdemi tárgyalásokból.³⁰ Az 1687/88. évi pozsonyi országgyűlést és az *Einrichtungswerk* elkészülését követően, 1691 áprilisában jelent meg I. Lipót aláírásával az 1681. évi 26. törvénycikkely Kollonich által fogalmazott önkényes értelmezése, az *Explanatio Leopoldina*, amely leszögezi, hogy a protestáns papok az abban felsorolt, úgynevezett artikuláris helyeken kívül nem tarthatnak istentiszteletet. Valamennyi protestáns hívőnek szabadságában áll azonban felkeresni ezek valamelyikét, ha előzőleg lakóhelye plébánosának a saját lelkésztől igényelt hivatali szolgálatáért járó stóladíjat lerója. Az e törvényben nem szereplő településeken is építhet a földesúr saját maga és háza népe számára imaházat, de papot nem tarthat.³¹ 1701. április 9-én tette közzé a király – szintén az ekkor már esztergomi érseki méltóságot viselő Kollonich szövegezésében – az úgynevezett második *Explanatiót*, amelyben megvonta az egykori végvárok katonaságától a szabad vallásgyakorlat jogát és a hajdani magyarországi hódoltsági területeken tilalmazta protestáns istentiszteletek tartását.³² Mindezek alapján úgy tűnik, hogy 1690 után, Er-

28 A prédikátorperre újabban bőséges irodalommal lásd Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. S. a. rend., ford. Varga S. Katalin. Pozsony, 2002.

29 Benczédi László: Historischer Hintergrund der Predigerprozesse in Ungarn in den Jahren 1673–74. (Zusammenhänge der Steuer- und Religionspolitik des Leopoldinischen Absolutismus). Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 22(1976) 284–285.

30 Mo. tört. 1526–1686. 1238.

31 Az 1691. évi *Explanatio* szövegét lásd in Mandata regia intimata per excelsum Consilium Locumtenentiale Regium. Vacii, 1775. 1–5. („Resolutio”).

32 Az 1701. évi magyarázat szövege uo. 5–6.; illetve Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae, tom. XVII. Budae, 1805. 186–201.

délynek a Habsburg Monarchiába való integrálása kezdetével és az oszmánok felett aratott döntő jelentőségű zentai győzelem (1697) után, melyet a karlócai békekötés (1699) követett, a kormányzat a vallás dolgát országos ügy helyett mindinkább csupán egyszerű közigazgatási kérdésnek tekintette.³³

Visszatérve végül arra a kérdésre, hogy milyen helyet foglal el az *Einrichtungswerk* a 17. század második felének magyarországi valláspolitikájában, a válasz alighanem a klérusnak és a bécsi udvarnak a protestánsokhoz való változó viszonyában keresendő. A kormányzati törekvés Magyarországnak az addiginál nagyobb mértékű beillesztése volt a Monarchiába. A magyar püspökök – akik között Kollonichot leszámítva nemigen akadt egy sem, aki egyetértett volna a központosító törekvésekkel – ebben a javarészt számukra is ellenszenves politikai szándékban,³⁴ amelynek érvényesülését azonban nem tudták megakadályozni, felismerték a (re)katolizációs, valamint – a volt hódoltsági területeken – a javak szerzésének, illetve az egykori katolikus egyházmegyék helyreállításának lehetőségét. Úgy tűnik, hogy a katolizálást többnyire a magyar klérus ösztönözte. Ennek során a kormányzat, melynek számára a hasonló cél elérése – bár mindenekelőtt politikai indítékból fakadóan – nem kevésbé kívánatos volt, beérte a támogató szerepével.

Az *Einrichtungswerket* a bécsi udvar kezdeményezte.³⁵ Kollonichot valószínűleg nem elsősorban katolikus egyházi méltóságviselőként (akkoriban még nem ő volt az ország prímása), hanem mint a Magyar Kamara egykori elnökét bízták meg a munka irányításával. (Talán nemcsak a véletlenül múlt, hogy a 'Camerale' fejezet háromszor olyan hosszú lett, mint az 'Ecclesiasticum'.) Mint a magas klérus tagjától, tőle sem álltak persze távol a hazai katolikus püspökök törekvései. Egyszersmind azonban a magyar méltóságok közül ő ismerte a legjobban a kormányzati elképzeléseket. Bécs a keresztény fegyvereknek az oszmánok felett aratott jelentős sikerei ellenére sem akarta pattanásig feszíteni a felekezeti húrt Magyarországon olyan időszakban, amikor I. Lipót a vallási türelméről nevezetes és többségében protestáns Erdélytől is fegyveres és anyagi támogatást várt a fejedelemség területén zajló török elleni harchoz. Már csak ezért is célszerűnek látszhatott azt javasolni a 'Politicum' fejezetben, hogy a betelepítés előmozdítása céljából – azaz praktikus okból – az újszerzeményi területeken el kellene tűrni a különböző vallások gyakorlatát, ha nem is nyilvánosan. Kollonichnak számolnia kellett azzal is, hogy az uralkodó által a volt magyarországi hódoltsági területek újjászervezése céljából felállított bécsi udvari Főbizottság (Koronatanács) tagjai véleményezni fogják az *Einrichtungswerket*, mielőtt annak rövi-

33 Hermann E.: i. m. 355.; Fata M.: i. m. 279–280.

34 Benczédi L.: Rendiség, abszolutizmus i. m. 72.

35 J. Mayer: i. m. 30–31.

dített változatát, a 'Compendium'-ot I. Lipót elé terjesztenék. Márpedig ez az udvari miniszterekből álló testület kritizálta a bíboros-püspök egyházi ügyekkel kapcsolatos javaslatainak némely elemét. Szerintük ugyanis a katolikus egyháziak által gyakran emlegetett „földesúri jogsérelem nélkül” kifejezés csak a jobbágy személyi függésére vonatkozatható, de nem érintheti lelkiismereti szabadságát; továbbá, hogy vallási ügyekben az állásfoglalás joga az uralkodót, nem pedig a földesurat illeti; végül pedig, hogy az úgynevezett artikuláris helyekre annyi lelkészt engedjenek be, amennyit csak az ottani protestánsok kívánnak.³⁶ A koronatanácsai jegyzőkönyvek³⁷ megörökítették azt az álláspontot, mely szerint a klérus sem teheti túl magát a törvényeken. Ez a vélemény az egyházmegyei zsinatokkal kapcsolatban bukkant fel, melyeket – a Főbizottság szerint – csak királyi biztos jelenlétében lenne szabad tartani.³⁸ Ez a testület – az *Einrichtungswerk*kel ellentétben – indokoltan tartotta a protestánsok legtöbb sérelmét. Egyik tagja, Theodor Althet Heinrich Strattmann gróf osztrák udvari kancellár kifejezetten ellenezte az eperjesi és kassai zsidók, valamint anabaptisták kiűzését.³⁹

A fenti elemeket tekintetbe véve, azokat a hazai magas klérus, illetve a bécsi kormányzat 1688 előtti, valamint utáni javaslataival és módszereivel összehasonlítva, arra az eredményre jutunk, hogy a magyarországi vallásügyi problémák megoldását az *Einrichtungswerk* egy kétségkívül céltudatos, mégis aránylag visszafogott katolizálásban képzelte el, amelytől persze távol állt mindennemű felekezeti türelem.⁴⁰

János Kalmár

RELIGIOUS POLITICS OF LEOPOLD I IN HUNGARY AND THE *EINRICHTUNGSWERK* OF KOLLONICH

The plan of the *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn* (1688), concerning the new implement of the previously by the Ottoman Empire occupied parts of Hungary, was elaborated on behalf of the Viennese Court with the direction of count Leopold Kollonich, the cardinal bishop of Győr / Raab. One of the five chapters deals with the religious life of the country. This finds, the catholic church was being

³⁶ Uo. 111.

³⁷ A főbizottsági ülésjegyzőkönyvek értékelésére lásd saját cikkemet: Az 'Einrichtungswerk' fogadtatása a bécsi udvari főbizottságnál. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. Szerk. Szita László. Pécs, 1993. 105–116.

³⁸ MOL P 1568, Fasc. 7. fol. 190.

³⁹ Uo. fol. 190b–191a.

⁴⁰ Hasonló értelmezés olvasható *Jean Béranger: Tolérance ou paix de religion en Europe Centrale* (1415–1792). Paris, 2000. (Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine 3.) 217. Ugyanazon szerzőtől részletesebben a kérdésről lásd *Le Cardinal Kollonich & la Contre-Réforme en Hongrie. Le XVIIe Siècle* 50(1998) 308., 313.

in a very poor situation, mainly because of the long Ottoman authority. The "heresy" also spread. The plan proposes different measures in the interest of the catholic clergy and of the church.

Contrasting with this, the requisitions of the Protestants were considered as unfounded in the text. The diet of 1681 assured the public practice of their religion on designated places for them, limiting territorially their rights at the same time.

Before the following diet in 1687, Buda, the capital of Hungary was reoccupied by the Christian army, and the deliberation of the Ottoman-occupied parts of the Kingdom began. The military success caused the consolidation of the Viennese government and of the catholic church at the Protestants' expense in Hungary. According to the decisions of the new diet, the laws concerning the religious life should depend only on the favour of the king. 1761 the ruler published his first, later 1701 his second arbitrary interpretation of the laws of 1681, concerning the religious life of the Protestants, both were Kollonich's texts, with the title *Explanatio*. According to this the Protestants were obliged to pay the fees due to their pastors to the catholic parish priests. The non catholic military of the border fortresses and the inhabitants of the territories former occupied by the Turks were prohibited the practice of their religion.

In the case of the Hungarian catholic ecclesiastics had this vehement anti-protestantism its proceedings in the preachers' process of 1674. The government leaning on the (re)catholisation, promoting the confessional unification, seemed to be a little more moderated: until the elimination of the Ottoman political influence in the majority protestant Transylvania in the 1690'ies Vienna stood for a more considerate confessional politics in the Hungarian Kingdom, than the Hungarian catholic prelates.

Márta Fata

Glaubensflüchtlinge aus Ungarn in Württemberg im 17. und 18. Jahrhundert

Forschungsaufriß mit einer Dokumentation der Exulanten

Exulanten aus Ungarn und ihre Erforschung

Die Vertreibung religiöser Gruppen stellte in der frühen Neuzeit ein häufig angewandtes Herrschaftsmittel zur Sozialdisziplinierung der Bevölkerung dar. Ausgelöst wurde die frühneuzeitliche Glaubensmigration durch die Konfessionalisierung der europäischen Staaten und Gesellschaften, die auf eine religiös-kirchliche Homogenisierung der Bevölkerung abzielte, da man die Religion – wie Heinz Schilling feststellte – bis zur Französischen Revolution nicht nur als eine der Gesellschaft gleichgestellte Säule der bestehenden Ordnung, sondern zugleich als ihr einigendes Band verstand, deren Einheit es aus Sicht der Staatsräson unbedingt zu bewahren bzw. herzustellen galt.¹

In diese gesamteuropäische Entwicklung sind auch die Ereignisse in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert einzubinden. Das gezielte Vorgehen gegen die Protestanten in Ungarn erfolgte aus der Bestrebung der Habsburger, aus dem Konglomerat ihrer österreichischen, böhmischen und ungarischen Länder mit dem Band des Katholizismus eine absolutistisch beherrschte Staatseinheit zu schaffen. Die Konsequenz dieser Politik war das Zurückdrängen des Protestantismus ab 1621 in Böhmen, ab 1600–1628 in den innerösterreichischen Ländern, ab 1629 auf dem Gebiet westlich der Enns, 1652 östlich der Enns, ab 1671 auch in Ungarn und schließlich 1731/32 im Lande und Erzstift Salzburg.² Die österreichischen Protestanten wurden noch bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts durch Einweisung in Konversionshäuser oder durch Vertreibung bestraft. Unter Karl VI. und Maria Theresia vertrieb man mindestens 4.000 Protestanten aus Oberösterreich, der Steiermark und

1 Zum Phänomen und zur typologischen Einordnung der konfessionellen Migration vgl. *Heinz Schilling*: Die frühneuzeitliche Konfessionsmigration. In: IMIS-Beiträge 20(2002) 68ff.

2 Zur Geschichte der Gegenreformation in der Habsburgermonarchie siehe zuletzt *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im Konfessionellen Zeitalter. Teil. 1. Österreichische Geschichte 1522–1699. Hg. von Herwig Wolfram. Wien, 2003.

Kärnten. Im Sinne der merkantilistischen Wirtschaftspolitik wurden sie allerdings nicht aus dem Habsburgerreich, sondern nach Ungarn und vor allem nach Siebenbürgen gewiesen, wo die sich am Ende des 17. Jahrhunderts einrichtende Habsburgermacht die Mehrkonfessionalität auch auf der Verfassungsebene akzeptieren musste.³

Während die Gewaltmaßnahmen in den österreichischen und böhmischen Ländern Erfolg hatten, waren in Ungarn der katholischen Konfessionalisierung bis in die zweite Hälfte des 17. Jahrhunderts Grenzen gesetzt. Einerseits fungierte das selbstständige Fürstentum Siebenbürgen gewissermaßen als Schutz des ungarischen Partikularismus. Andererseits sah sich Wien in Ungarn einer vom Adel dominierten partizipatorischen Politikkultur gegenübergestellt, die 1608 die Deklaration der ständischen Freiheiten, an erster Stelle der Religionsfreiheit, ermöglichte, wodurch das habsburgische Ungarn bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts zum Ziel von Glaubensflüchtlingen aus den konfessionell bedrängten Gebieten des Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation werden konnte.⁴

In den 1670er Jahren änderte sich die Lage grundlegend, als Leopold I. 1673 mit der Aufstellung eines Guberniums für Ungarn die Stände aus der Regierung auszuschalten und zugleich mit dem Protestantismus, dem „Geist der Rebellion“,⁵ tabula rasa zu machen versuchte, indem er die Religionsfreiheit außer Kraft setzen ließ. Wie aus der ungarischen Literatur wohl bekannt, erreichte die Rekatholisierung zwischen 1671 und 1674 einen ersten Höhepunkt in Form von Verhaftung, Zwangsarbeit und Vertreibung der Protestanten.⁶ In den vier Jahren leitete man mehr als 250 Prozesse gegen

3 *Erich Buchinger*: Die „Landler“ in Siebenbürgen. Vorgeschichte, Durchführung und Ergebnis einer Zwangsumsiedlung im 18. Jahrhundert. München, 1986. Über Transmigranten aus Kärnten vgl. *Wilfried Schabus*: Die Landler von Großpold. Kärntner Vertriebene in Rumänien. Carintia I 182(1992) 417–440.

4 Zum Gegensatz zwischen Staaten und partizipatorischen Politikulturen vgl. *Heinz Schilling*: Europa in der werdenden Neuzeit – oder: ‚Was heißt und zu welchem Ende studiert man europäische Geschichte?‘ Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences Heineken Lectures 2000. Hier 63–81. Zu Ungarn als Aufnahmeland siehe zuletzt *Ivan Mrva*: Uhorsko, azylová krajina v období novoveku. In: Česko-slovenská historická ročenka, 1999. 17–25; *Walter Brunner*: Westungarn als Zuflucht steirischer Glaubensflüchtlinge. In: Gustav Reingrabner–Gerald Schlag (Hg.): Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Eisenstadt, 1999. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 102.) 107–129; *István Monok*: Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában. MKSz 119(2003) 205–211.

5 Die Wiener Regierung war der Meinung: „Seine Mayestät kann solange keine sichere Regierung in diesem Land führen, bis die Häresie, die Mutter der Sünden und der Nährboden der verpesteten Rebellion, ihre Kraft bewahrt.“ Zit. nach *László Makkai*: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. Bp. 1976. 10.

6 Stellvertretend für die reiche Literatur über die Protestantenverfolgung siehe zuletzt *Ján Doruža* (Hg.): Obdobie protireformácie v dejinách slovenskej kultúry z hľadiska stredoeurópskeho kontextu (z príležitosti 300. výročia úmrtia Tobiáša Masníka). Bratislava, 1998.; *László Zsigmond Bujtás*: A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása, 1675–1676. A Lymbus

lutherische und calvinistische Pfarrer, Lehrer, Kantoren, Glöckner und Studenten sowie Bürger und andere Städtebewohner ein. Diejenigen, die nicht flüchteten und vor Gericht gestellt wurden, hatten zwischen Konvertierung, Berufsverzicht oder Auswanderung zu wählen. Wie viele durch die Prozesse betroffen waren, ist wahrscheinlich nicht mehr genau zu ermitteln, doch wie Katalin Péter feststellte, waren von den einzelnen Prozessen vor allem in den Städten stets über hundert Personen betroffen.⁷ Trotz der großen Zahl der Prozesse ist in der historischen Erinnerung das 1673 und 1674 gegen die protestantischen Prediger und Lehrer veranstaltete Vorgehen verhaftet geblieben, was oft die Ansicht suggeriert, die antiprotestantischen Maßnahmen in den 1670er Jahren hätten sich fast ausschließlich gegen Pfarrer und Lehrer gerichtet. Die insgesamt mehr als 700⁸ aus Ortschaften im königlichen und sogar osmanisch besetzten Ungarn vor ein Sondergericht zitierten Pfarrer und Lehrer wurden des Majestätsverbrechens und des Landesverrats beschuldigt und kollektiv schuldig gesprochen. Auffallend ist die hohe Zahl der betroffenen Ortschaften im habsburgisch-osmanischen Grenzgebiet,⁹ wo die Osmanen der Bevölkerung in konfessionellen Angelegenheiten stets eine größere Bewegungsfreiheit zusicherten. Hier ging es Wien mit dem Angriff auf die protestantische Elite wahrscheinlich um die Erweiterung der habsburgischen Einflussphäre mit konfessionellen Mitteln. Die Reihe der Prozesse beendeten jene – etwa 320 – protestantischen Pfarrer und Lehrer, die am 5. März 1674 angeklagt wurden und die weder die Rekatholisierung, noch den Berufsverzicht, noch die Auswanderung, sondern geschlossen die Todesstrafe wählten. Der dem Herrscher und der katholischen Kirche höchst unangenehm gewordene Vorfall wurde schließlich damit gelöst, dass man die zu Tode Verurteilten zur Festungsarbeit begnadigte. 42 von ihnen wurden als Galeerensklaven¹⁰ nach Neapel und 20 nach Buccari verkauft, von denen 1676 nur noch 32 Überlebende mit Hilfe der niederländischen Generalstaaten¹¹ und des sächsischen Kurfürsten Johann Georg II.

füzetei, 1999. 35–74; Ders.: A pozsonyi véstörvényesékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek 17. és 18. századi holland kiadványokban. In: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának közleményei 2003. 115–157; Katalin S. Varga: Vitetnek ítélszékre.... Az 1674-es gályarabperek jegyzőkönyve. Pozsony, 2002. Bes. 11–38.

7 Katalin Péter: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. In: Dies.: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 200–210.

8 Die hier angegebenen Zahlen beruhen auf den Angaben von Mihály Bucsay: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp. 1985. 115.

9 Vgl. die beiden Karten bei Varga (wie Anm. 6).

10 Die Galeerenstrafe war in Frankreich und im Habsburgerreich eine Ersatzstrafe für todeswürdige Verbrecher, die man auch gegen die Protestanten einsetzte. Ausführlicher bei Helfried Valentinič: Festschrift für Gernot Kocher zum 60. Geburtstag. Graz, 2002. 331–366.

11 Vgl. u. a. József Borus: Die Befreiung der ungarischen Galeerensklaven – Admiral Michiel de Ruyter. In: Reingrabner-Schlag (wie Anm. 4), 243–256.

befreit werden konnten. Ebenfalls wies Katalin Péter darauf hin, dass der niederländische Admiral de Ruyter nicht als Mitglied eines feindlichen Staates, sondern als Verbündeter der Habsburger die Galeerensklaven aus der Gefangenschaft des spanischen Vizekönigs befreite. Leopold I., der zu seiner europäischen Politik Verbündete benötigte, blieb nichts anderes übrig, als eine Verordnung über die Freilassung der protestantischen Prediger und Lehrer zu unterschreiben. 1681 musste Wien in Folge des Kuruzzenaufstandes gegen die habsburgische Militärdiktatur und Gegenreformation einlenken und die freie Religionsausübung wieder genehmigen. Die außen- und innenpolitischen Folgen der gewaltsamen Rekatholisierung mahnten die Habsburger in ihren religionspolitischen Zielen zur Zurückhaltung.¹²

Der zwischen 1671 und 1681 erfolgte Angriff auf die ungarischen protestantischen Kirchen und Schulen sowie die Gefährdung der Lebensexistenz der Protestanten durch Verweigerung von Bürgerrechten und Freiheiten im Berufsleben lösten freiwillige und erzwungene Migrationswellen aus. Beim Überblick dieser Konfessionsmigration muss festgestellt werden, dass die ungarische und slowakische Forschung zwar immer wieder neue Ergebnisse zu den Geschehnissen in der als Trauerjahrzehnt bezeichneten Zeit zwischen 1671 und 1681 vorlegte,¹³ sich aber mit dem Thema der eigentlichen Glaubensmigration bisher nicht befasste. Lediglich das Schicksal der befreiten Galeerensklaven weckte immer wieder ein reges Interesse.¹⁴ Die 1975 von Sándor Ladányi in der Zeitschrift „*Theologiai Szemle*“ und 1976 von Kirchenhistorikern in Debrecen formulierte Forschungsaufgabe, die in europäischen Archiven zerstreuten Dokumente des Trauerjahrzehnts zu sichten,¹⁵ hat deshalb nach wie vor Aktualität, wenn auch unter veränderter Fragestellung. Auf neue Aspekte der bisher vernachlässigten Glaubensmigration weist neuerdings Eva Kowalská aus Bratislava hin, die betont, dass in Ungarn die ganze protestantische Elite zehn Jahre lang durch Verfolgung oder Vertreibung zum Schweigen verurteilt war, und dass dieses traumatische Erlebnis wie auch die im Exil gesammelte Erfahrung die ganze weitere

12 Hier muss zugleich betont werden, dass die Rekatholisierung der einzige Versuch der Habsburger auf Homogenisierung ihres Reichs darstellte. Sie sprachen der religiösen Homogenisierung als Integration der Völker eine grundlegende Bedeutung zu, wobei andere Unterschiede wie etwa die sprachlichen, anders als in Frankreich, mit Ausnahme der Sprachregelung Josephs II., keine Rolle spielten.

13 Siehe eine Auswertung über die ältere Literatur bei Sándor Ladányi: A „gyászévtized“ történetének forrásai és szakirodalma. Eredmények és feladatok. *Theologiai Szemle* 17(1975) 15–23.

14 Vgl. u. a. Imre Varga: Protestáns lelkészek gályarabsága. A Wesselényi-féle összeesküvés egyházpolitikai következményei. *Vigilia* 38(1973) 232–239.

15 Siehe dazu die ungarischen Beiträge im Sammelband von Peter F. Barton–László Makkai (Hg.): *Rebellion oder Religion?* Bp. 1977. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte 3).

Entwicklung des ungarischen Protestantismus (sowohl die protestantische Theologie als auch das Gemeindeleben) grundlegend prägte.¹⁶ Um diesen nach 1680 veränderten Entwicklungsweg des ungarischen Protestantismus besser verstehen zu können, wäre die Bearbeitung der ungarischen Glaubensmigration als historischer Sozialprozess unerlässlich.

Aus einzelnen Exulantenbiographien ist zwar zu erfahren, dass die Prediger und Lehrer, aber selbst Mitglieder der protestantischen Kirchengemeinden, die eine Vergeltungsmaßnahme erfuhren oder eine zu befürchten hatten, aus den östlichen Gebieten des habsburgischen Landesteils zumeist nach Siebenbürgen flohen,¹⁷ während die Verfolgten aus dem nordöstlichen Ungarn oft den Weg über Schlesien weiter nach Sachsen nahmen. Dagegen richtete sich die Flucht aus den westlichen Gebieten in das Heilige Römische Reich und weiter in die calvinistischen Länder, wie die Niederlande und England. Wegen fehlender Forschungsergebnisse ist jedoch nicht einmal annähernd bekannt, wie groß die einzelnen Flüchtlingsgruppen waren. Ebenso hat man keine genaue Kenntnis darüber, wie die einzelnen Gruppen sozial und ethnisch zusammengesetzt waren.

Zeitgenössische Korrespondenzen und Aufzeichnungen lassen darauf schließen, dass das Kurfürstentum Sachsen der wichtigste deutsche Zufluchtsort der Exulanten aus Ungarn war. Bereits 1955 wies Eduard Winter¹⁸ darauf hin, dass neben slowakischen Pfarrern und Lehrern auch Bürger und Bauern¹⁹ in Wittenberg und Dresden oder in den bereits von tschechischen Exulanten bewohnten bzw. gegründeten Orten wie Neusalza Asyl fanden. Dass es auch die meisten deutschen und ungarischen Exulanten in das albertinische Sachsen zog, ist aus einem Brief des von der Galeerenstrafe befreiten calvinistischen Pfarrers István Ladmóci (1646–1684)²⁰ aus dem Jahr

16 Eva Kowalská: Exil als Zufluchtsort oder Vermittlungsstelle? Ungarische Exulanten im Alten Reich während des ausgehenden 17. Jahrhunderts. In: Joachim Bahlcke (Hg.): Glaubensflüchtlinge. Ursachen und Auswirkungen konfessioneller Migration im frühneuzeitlichen Osteuropa. [Münster, 2006.] (Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa 4.) im Druck.

17 Zu den im siebenbürgischen Exil literarisch aktiv gewordenen Pfarrern vgl. István Juhász: Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben. Theologiai Szemle 17(1976) 186–192.

18 Eduard Winter: Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der hussitischen Tradition. Berlin, 1955. (Veröffentlichung des Instituts für Slawistik 7.) 188–224.

19 Winter spricht verallgemeinernd über Bürger und Bauern. Welche sozialen Gruppen und Berufsgruppen hier tatsächlich gemeint sind, bleibt allerdings unklar. Es muss jedoch festgehalten werden, dass die allgemein verbreitete Annahme, die Bauern hätten im Trauerjahrzehnt die Möglichkeit der Migration nicht ergriffen, sondern sich widerstandslos der Obrigkeit gefügt, den Quellen keineswegs entspricht.

20 István Ladmóci beschrieb sein Schicksal ausführlich in seinem Album amicorum. Vgl. OSzK. Handschriftenabteilung, Duod. Lat. 90.

1676 zu erfahren: „In Sachsen sind [*die Exulanten*] dermaßen vorherrschend“, berichtete er, „daß uns Simonides geschrieben hat, wir sollten dorthin nur mit Bargeld reisen, weil wir dort keine Almosen bekommen könnten, so viele Bittsteller gibt es.“²¹ Kurfürst Johann Georg II. setzte sich neben den Generalstaaten der Niederlande am entschiedensten für die Befreiung der Galeerenprediger ein und nahm – wie schon Johann Georg I. die böhmischen Exulanten – protestantische Flüchtlinge in seinem Land auf.

Zahlenmäßig bedeutend geringer war die ungarische Auswanderung in das ernestinische Sachsen, worauf die Forschungsarbeit von Walter Reißig aus dem Jahr 1982 am Beispiel von Coburg und Römhild hinweist.²² Auch hier baute die Migration auf ein bereits vorhandenes Beziehungssystem auf. So wurden in Coburg in den Matrikeln des Gymnasiums Casimirianum zwischen 1654 und 1659 fünf Studierende aus Ödenburg, Güns und Neu-sohl, und in den städtischen Unterlagen mehrere Handwerker aus Westungarn registriert. Während der Protestantenverfolgung fanden in Coburg und Römhild mehr als 32 Handwerker aus West- und Oberungarn Zuflucht. Dies ist ein weiterer Hinweis darauf, dass sich die Exulanten aus Ungarn, anders als bisher von der Forschung dargestellt, nicht ausschließlich aus der Elite rekrutierten und die Zwangsmigration zwischen 1671 und 1681 keineswegs nur als eine Elitenwanderung zu definieren ist.

Im ernestinischen Sachsen konnte Reißig auch die Spur von acht Pfarrern nachweisen. Laut seiner Forschungen bildete Valentin Sutorius (1633–1708) einen Brückenkopf dieser Migration. Der Sohn eines Römhilder Eisenwarenhändlers wurde 1659 von der Universität Straßburg nach Preßburg als Pfarrer eingeladen und war dort bis 1672 tätig, als er zusammen mit Pfarrer Anton Reiser (1628–1686)²³ und dem Subrektor des Gymnasiums Christian Pihringer (1641–1694)²⁴ gegen die Konfiskation der evangelischen Kirche und Schule protestierte und nach zwei Wochen Haft des Landes verwiesen wurde. Während Reiser in seiner Heimatstadt Augsburg als Rektor des humanistischen Gymnasiums und Pihringer bei der Familie seiner Frau in Bayreuth Zuflucht fanden, kehrte Sutorius in seine Heimatstadt zurück und wurde dort 1673 vom Herzog Ernst zum Superintendenten ernannt. So konnte Sutorius nachweislich bei den Anstellungen seines Freundes, des

21 Zit. nach *Endre Zsindely*: Die Zürcher Dokumente zur Geschichte der Galeerenprediger. In: Barton-Makkai (wie Anm. 15), 118.

22 *Walter Reißig*: Ungarndeutsche Exulanten in Coburg nach dem Dreißigjährigen Krieg. *Jahrbuch der Coburger Landesstiftung* 27(1982) 109–128.

23 Vgl. zu seiner Person u. a. Deutsches Biographisches Archiv [DBA]. Eine Kumulation aus 254 der wichtigsten biographischen Nachschlagewerke für den deutschen Bereich bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts. Bearb. von *Willi Gorzny*. München, 1985. 378.

24 *Károly Jenő Schmidt* u. a.: A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története. Bd. II: Az egyházközség belső élete és intézményei. Pozsony, 1906. 56f.

Pfarrers Michael Höher (1625–1685)²⁵ aus Modern, und dessen Freund Michael Gärtner (1628?–1695)²⁶ aus Güns behilflich sein.

Die Richtung der Flüchtlingsmigration wurde vor allem von den vorhandenen familiären und freundschaftlichen Beziehungen bestimmt. Dies war der Fall besonders bei den Glaubensflüchtlingen aus den Orten entlang der Westgrenze, wo schon seit der Verbreitung der Reformation eine große Anzahl von Pfarrern und Lehrern aus den deutschen protestantischen Territorialstaaten arbeitete. So waren etwa von den 21 evangelischen Stadtpfarrern, die zwischen 1606 und 1672 in Preßburg wirkten, 19 aus dem Gebiet des Heiligen Römischen Reichs nach Ungarn eingewandert.²⁷ Über Kontakte im Ausland verfügten auch die ungarländischen Pfarrer in jenen Orten entlang der Westgrenze, wo Flüchtlinge aus den deutschen Territorialstaaten und habsburgischen Erbländen Asyl gefunden hatten. So unterrichtete etwa der Ödenburger Präzeptor Daniel Klesch unter anderem die Kinder von Barbara Freiherrin von Regall, oder den späteren kurpfälzischen Sekretär und Heidelberger Professor Johann Andreas Lochner, zu denen Klesch in den 1670er Jahren erneut Kontakt aufnahm, als er seine ungarische Heimat verlassen musste.²⁸

Einige andere ungarische Exulanten wiederum standen mit bekannten Vertretern der evangelischen Theologie in Europa im Briefwechsel, die sich wie der Begründer des lutherischen Pietismus Philipp Jacob Spener mit dem „elend der Christlichen Kirchen... in dem Babylonischen gefängnuß des Antichristischen Roms“ auseinandersetzten und den Exulanten auf verschiedene Weise Hilfe leisteten. Auf die Tätigkeit von Spener in Frankfurt am Main und später in Dresden lenkte Wilhelm Neuser die Aufmerksamkeit.²⁹ Hans Schaffert³⁰ und Dietrich Blaufuß³¹ wiederum wiesen auf das Wirken von

25 Michael Höher aus Neusohl studierte Theologie in Wittenberg und wirkte anschließend in Bösing und Modern als Pfarrer und Schulinspektor. Nachdem er 1674 aus Ungarn flüchtete, wurde er 1676 Pfarrer in Grub, 1679 in Römhild, wo er zuletzt Hofprediger Herzog Heinrichs wurde. Ausführlicher bei *Reißig* (wie Anm. 22), 115.

26 Ebenda 116.

27 Vgl. die Kurzbiographien der Pfarrer bei *Schmidt* (wie Anm. 24), 9–110. Präsenz und Tätigkeit der deutschen protestantischen Pfarrer und Lehrer in den ungarischen Orten gehören ebenfalls zu den bisher unerforschten Kapiteln der deutsch-ungarischen Beziehungen.

28 *Daniel Klesch: Cynosura Peregrinantium...* Einfältige und eilfertige Reis- und Gast-Predigt. Jena, 1677. 3.

29 *Wilhelm Neuser*: Philipp Jacob Speners Eintreten für die verfolgten Protestanten in Ungarn (1671–1689). In: Barton–Makkai (wie Anm. 15), 135–146. Zu Speners im Interesse der ungarischen Exulanten ausgeübten Tätigkeit vgl. auch Johannes Wallmann (Hg.): Philipp Jakob Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686. Bisher I–III Bde. Tübingen, 1992–2000; Ders.: Philipp Jakob Spener. Briefe aus der Dresdner Zeit 1686–1691. Tübingen, 2003.

30 *Hans Schaffert*: Johann Heinrich Heidegger 1. Juli 1633 bis 18. Januar 1698. Professor der Theologie – Protektor der ungarischen Prädikanten. *Communio Viatorum* 18(1975) 113–127.

31 *Dietrich Blaufuß*: Vom Widerstand zur Anpassung? Ungarische Exulanten in Briefen an

Theologen in den oberdeutschen Städten hin, wie das des reformierten Theologieprofessors Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) in Zürich, das des Diakons und Pfarrers Gottlieb Spizel (1639–1691) in Augsburg oder das Wirken des Münsterpredigers und Gymnasiumsleiters Elias Veihel (1635–1706) in Ulm.

Diese und andere Persönlichkeiten der deutschen evangelischen Kirche bewegten nicht nur die Bürger der Reichsstädte besonders in Regensburg, Augsburg, Nürnberg oder Ulm zur finanziellen Unterstützung der Exulanten, sondern nutzten auch ihre Stellung und Kontakte dazu, dass die protestantischen Fürsten und Reichsstädte beim Kaiser im Interesse der Protestanten in Ungarn intervenierten. Die Zentren der Hilfsaktionen und die Beziehungsgeflechte zu untersuchen, wäre – wie Neuser schon 1977 betonte – eine mit Sicherheit lohnenswerte gemeinsame Aufgabe für deutsche, ungarische und slowakische Forscher.

Ebenso wichtig wäre es, den in der Forschung bisher kaum gestellten Fragen nachzugehen, mit welchen Zielen sich hervorragende Gestalten des deutschen Protestantismus wie Spener und seine Studienfreunde Spizel und Veihel den ungarischen Exulanten und der Lage der lutherischen Kirche in Ungarn angenommen haben, und welche Auswirkungen die ungarischen Ereignisse auf die deutschen Protestanten hatten. Wie aus der Korrespondenz Speners hervorgeht, wertete er die äußere Unterdrückung des Evangeliums und dessen Verkündigung als Gericht Gottes wegen des Missbrauchs der Gnadenmittel und erhoffte von dem erlebten Leiden die Festigung des Glaubens.³² Er war der Ansicht, dass man von dem Leid der ungarischen Protestanten nicht unberührt bleiben könne, da wie in einem Spiegel zu erkennen sei, welche Zukunft eventuell auch die deutschen Protestanten zu erwarten hätten.³³ Die konfessionelle Migration aus Ungarn trug somit dazu bei, den grenzübergreifenden Charakter des Luthertums zu thematisieren. Interessant wäre in diesem Zusammenhang zu untersuchen, inwieweit die

Gottlieb Spizel in Augsburg. In: Mihály Balázs u. a. (Hg.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére*. Szeged, 1997. 37–49.

32 Spener an die Exulantengemeinde von Neusalza am 8. Oktober 1677. In: Wallmann (wie Anm. 29), Bd. III: 1677–1678. Tübingen, 2000. 371ff. Diese Auffassung vertraten auch die herumziehenden ungarischen Pfarrer in ihren vor den deutschen Gastgemeinden abgehaltenen Predigten und konnten ihr eigenes Schicksal als lebendigen Beweis vorführen. So mahnte Stephan Szenci Fekete, vertriebener niederungarischer Superintendent, seine deutschen Zuhörer zur Bußfertigkeit, um das Schicksal der ungarischen Exulanten zu vermeiden, die wegen ihrer Sünden die Verfolgung ertragen mussten. Vgl. die sechste in deutscher Sprache abgehaltene Predigt von Stephan Szenci Fekete: *Trifolium sacrum... Geistliches Kleeblatt / vorstellend Die allernächste Ursach der Trübsal des Volcks Gottes / und der Verwüstung ihrer Landschaften vermittelt einer Buß=Predigt...* Jena, 1677. 19.

33 Spener an Andreas Zaskalitzky in Breslau. In: Wallmann (wie Anm. 29), Bd. I: 1686–1687. Tübingen, 2003. 286ff.

Migration als Mittel eines evangelischen Internationalismus angesehen wurde, ähnlich wie beim Calvinismus, dessen Internationalismus durch die von Anfang an vorhandenen Wanderungsbewegungen von Studenten und Predigern gefördert und verstärkt wurde.

Ein weiteres, neue Ergebnisse versprechendes Arbeitsfeld wäre, die vielseitige Tätigkeit der Exulanten aus Ungarn im deutschen Ausland zu erforschen, zumal nicht wenige von ihnen an Universitäten oder in wissenschaftlichen Sozietäten tätig wurden und Anknüpfungen an die deutsche Literatur fanden.³⁴ Besonders groß ist auch die Zahl jener theologischen Schriften, die ungarische Exulanten in Deutschland verfassten und die zahlreiche „Ego“-Dokumente bzw. persönliche Aussagen beinhalten, weshalb sie für die Exulantenforschung eine besondere Bedeutung haben.

Die Aufarbeitung von Exulantenschicksalen wäre ebenfalls dringend notwendig, da es bisher nur ältere Darstellungen der Tätigkeit weniger, meist slowakischer Exulanten wie Georg Lani, Tobiáš Masník³⁵ oder Stefan Pilárik³⁶ gibt, obwohl der Buchhistoriker Gedeon Borsa schon 1986 die Aufmerksamkeit auf eine deutschstämmige Gruppe von Exulanten lenkte, die ihm wegen ihrer besonderen Beziehung zu den Büchern aufgefallen war. Borsa konnte lediglich das Wirken von Michael Ritthaler (1641–1685) re-

34 Hervorzuheben sind vor allem die Brüder Daniel und Christoph Klesch, die sich in mehreren barocken literarischen Gesellschaften engagierten. Daniel war Mitglied in der Fruchtbringenden Gesellschaft, der Sionischen Rosengesellschaft und in der von Philipp von Zesen gegründeten Deutschgesinnten Genossenschaft. An der Tätigkeit der letzteren nahm er als „Neben-Ertzschreinhalter“ und „absonderlicher Schreinhalter“ „im Ungerischen Kreuze“ besonders aktiv teil. Ihm war es zu verdanken, dass zahlreiche Exulanten aus Ungarn in der Gesellschaft Mitglied wurden. Vgl. *Béla Pukánszky: A magyarországi protestáns exuláns irodalom a XVII. században. Protestáns Szemle*, 1924. 144–155, hier 144–149. Von der neueren Literatur u. a. *Karl F. Otto: Daniel Klesch und die Deutschgesinnten*. In: Martin Bichler–Guillaume van Gemert (Hg.): *Brückenschläge. Eine barocke Festgabe für Ferdinand van Ingen*. Amsterdam, 1995. (Cloe. Beihefte zum Daphnis 23) 233–243. Klesch hinterließ mehr als 120 literarische und theologische Werke, von denen die allermeisten im deutschen Sprachraum erschienen sind. Vgl. dazu die Werkbibliographie bei *Jonathan Clark–Karl F. Otto: Bibliographia Kleschiana. The Writings of a Baroque Family*. Columbia, 1996. 3–106.

35 *Erich Eichler: Leben und Wirken des slowakischen Schriftstellers Georg Lani in Leipzig*. In: *Zeitschrift für Slawistik* 5(1960) 565–575. Über das Leben als Exulanten: *Ders.–Anton Blaschka: Briefe des slowakischen Schriftstellers Tobias Masník an Juraj Láni*. In: *Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität. Halle-Wittenberg* 1966/2. Halle, 1966 (Historische Beiträge 1.); *Jan Mockos: Tobiáš Masník, mucedlník pravdy Bozej. Ruzomberok*, 1896; *Jan Minárik: T. Masník–J. Simonides–J. Láni. Z vlasti na galeje. (Z cestopisnych spomienok 17. Stor.)*. Bratislava, 1961.

36 *Jan Minárik: Leben und Werk des Exulanten Stefan Pilárik (1615–1693)*. In: *Zeitschrift für Slawistik* 5(1960) 398–406; *Felix von Schroeder: Die slowakisch-deutsche Predigerfamilie Pilárik*. *Südostdeutsches Archiv* 9(1966) 65–125, mit Abdruck der Autobiographie von Stephan Pilárik II.

konstruieren, der 1674 aus Modern vertrieben worden war und Bibliothekar an der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel wurde.³⁷ Fortsetzen könnte man die Reihe etwa mit dem Assessor, später Dekan der Philosophischen Fakultät der Universität Wittenberg und Gründer der Bibliotheca Nationis Hungaricae, Georg Michaelis Cassai (1640–1725)³⁸ aus Steina, oder mit der vielleicht vielseitigsten Gestalt der Glaubensflüchtlinge aus Ungarn, David Wilhelm Moller (1642–1712).³⁹ Moller, der nach dem Studium in Leipzig und Wittenberg (dort 1663 Magister) und Reisen durch Deutschland, Holland, England, Frankreich, Polen, die Schweiz und Italien 1671 in seine Heimatstadt Preßburg als Konrektor am Gymnasium zurückgekehrt war, trat auch als Gesandter der Preßburger Protestanten in Wien auf. Von seiner letzten Reise kehrte er nicht mehr zurück, sondern flüchtete nach Nürnberg, wo er 1673 die in Preßburg erlebten Ereignisse⁴⁰ veröffentlichte. Mit Hilfe von Professor Johann Christoph Wagenseil, selbst ein Exulant aus Österreich, erhielt Moller eine Professur für Metaphysik an der Altdorfer Akademie und übernahm von ihm auch die Leitung der Bibliothek, die er nach wissenschaftlichen Kriterien neu ordnete. 1704 war Moller der erste in Mitteleuropa, der eine Qualifizierung der Mitarbeiter von Wunderkammern und Museen forderte. Als Professor und Mitglied mehrerer wissenschaftlicher Sozietäten war sein Beitrag zum Renommee der Altdorfer Bildungsinstitution bedeutend. Diese Exulanten, die nicht nach Ungarn zurückgekehrt sind, wurden im römisch-deutschen Reich im Dienst der ungarischen Protestanten in verschiedener Form aktiv, was weitere Forschungsfragen aufwirft. Im Fall von Cassai und Moller wäre etwa die Frage zu erörtern, wie sie mit ihrer universitären und wissenschaftlichen Tätigkeit auf die studentische Migration aus Ungarn und die Wissenschaftsbeziehungen einwirkten.

Neue Ansätze in der Erforschung der ungarischen Exulanten bringt Kowalská, die Zusammenhänge und Folgen der Glaubensmigration aus

37 *Gedeon Borsa*: Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben: Michael Ritthaler (1682–1685). *MKSz* 102(1986) 274–281.

38 Zu Michaelis Cassai vgl. *Karl Gerhard*: Die Ungarische Nationalbibliothek der Universität Halle-Wittenberg. Leipzig, 1903. (Beiträge zur Bücherkunde und Philologie) 139–158.

39 Zu Moller vgl. *David Czwittinger*: Specimen. Leipzig, 1711. 257–275; und *Georg Andreas Will*: Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon.... Nürnberg–Altdorf, 1755. Teil 1. 640–647.

40 *Reinmundo Rimando*: Preßburger Kirchen und Schul-verlust, Daß ist, Wahrheits-gegründete Anzeig, Wie und auff was Weise, zu Preßburg, In der Nieder-Ungarischen Haupt-Stadt, einer daselbst sich befindenden unkatholischen Gemeinde, anfangs Kirchen- und Schul-Possess disputirlich gemacht, und endlich, nach mehr als halb-jährliher Action, mit gewehrter Hand ab- und eingenommen worden, Männiglich zu beständiger Nachricht und wahrhaftem Unterricht / in öffentlichen Druck gegeben 1673. Hinter dem Pseudonym hat man Moller identifiziert, wobei man das XII. Kapitel der 224 starken Arbeit Christian Pihringer, ab 1672 Prediger in Nürnberg, zuschreibt. Vgl. dazu *Schmidt* (wie Anm. 24), 57.

Ungarn untersucht⁴¹ und dabei Ergebnisse des sich in Deutschland formierenden neuen Arbeitsfeldes „konfessionelle Migration“ aufgreift. Die slowakische Historikerin, die die konfessionell bedingte Flucht zwischen 1671 und 1681 als eine kurzfristige Elitenwanderung definiert, beschäftigt sich vor allem mit rechtlichen, sozialen, sprachlichen und mentalen Integrationsproblemen der Exulanten in Deutschland und mit Fragen der Exulantenerfahrung auf dem Gebiet des Kirchenlebens.⁴² Diese, wie ihre weiteren Untersuchungen etwa zur Wahrnehmung (Akzeptanz und Ablehnung) der Exulanten durch die Aufnahmegesellschaft, werden die Forschung gewiss mit neuen Ergebnissen befruchten.

Dagegen stellt die Migration der nicht geistlichen Exulanten nach wie vor ein Desiderat der Forschung dar, deren Untersuchung jedoch unter dem Aspekt des Transfers von Technologie und handwerklichem Wissen von besonderer Bedeutung wäre. Schon das Beispiel der exulierenden Zinngießer in Coburg, die im Auftrag des Stadtrates und des Herzogs tätig wurden, weist auf den möglichen Transfer von handwerklichem Wissen von Ost nach West hin. Eine eingehende Untersuchung zu diesem Thema würde zugleich unser schematisches Bild vom Wissenstransfer als Einbahnstraße von West nach Ost modifizieren.

Württemberg als Zufluchtsort?

Als Fallbeispiel für die deutschen Aufnahmegebiete der Exulanten soll hier das Herzogtum Württemberg stehen, dessen Wahl keineswegs willkürlich erfolgte. Für die Ausschau nach Exulanten in Württemberg spricht erstens die Tatsache, dass das Herzogtum während des ganzen 17. Jahrhun-

41 Vgl. *Eva Kowalská*: Z vlasti do exilu: skúsenosti evanjelických farárov z prenasledovania a exilu v 17. storočí (Faktory uchovania a posilňovania luteránskej identity). Slovenský národopis, 2004. 249–269; *Dies.*: Kázeň ako zdroj informácií pre sociálne a politické dejiny? K možnostiam interpretácie kázňovej tvorby luteránskych exulantov z Uhorska. In: Zuzana Kákošová–Miroslav Vojtech (Hg.): Slovenský literárny barok. Venované 340. výročiu smrti Petra Benického. Bratislava, 2005. 118–129; *Dies.*: Die Verfolgung und Rettung: Die lutherischen Pastoren in Westungarn in und nach der Trauerdekade. In: Wynfried Kriegliedler–Andrea Seidler (Hg.): Deutsche Sprache, Kultur und Presse in Westungarn/Burgenland. Bremen, 2004. 61–71; *Dies.*: Exil als Zufluchtsort oder Vermittlungsstelle? (wie Anm. 16).

42 Kowalská wies darauf hin, dass die Erfahrung der Exulanten in die ungarische evangelische Kirche einen für die spätere Entwicklung der Kirche bestimmenden Eingang gefunden hat. So erachtete man in der grundlegend veränderten Lage nach dem Trauerjahrzehnt die Legalität der evangelischen Kirche mit der Verstärkung der lutherischen Orthodoxie als gewährleistet und deshalb wohl lehnte man die neuen theologischen Ideen wie den Pietismus zunächst ab. *Eva Kowalská*: The social function of orthodoxy: The Lutherans in Hungary, 1700–1750. In: Eszter Andor–István György Tóth (Hg.): Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750. Bp. 2001. 195–201; *Dies.*: Exil als Zufluchtsort oder Vermittlungsstelle? (wie Anm. 16).

derts lutherische Exulanten aus den österreichischen Ländern⁴³ und – trotz theologischer Debatten im Lande – auch Waldenser und Hugenotten aus Frankreich und Savoyen, sowie Calvinisten aus anderen deutschen Territorialstaaten aufnahm.⁴⁴ Zweitens spricht für eine Untersuchung Württembergs, dass die Beziehungen zwischen dem lutherischen Herzogtum und den Lutheranern in Ungarn gerade im 17. Jahrhundert intensiver wurden. Einen großen Anteil daran hatte die Universität Tübingen, die im 17. Jahrhundert von insgesamt 86 Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen – fast doppelt so vielen wie im 16. Jahrhundert – besucht wurde.⁴⁵ Sie kamen zu dieser Zeit fast ausschließlich aus dem habsburgischen Landesteil Ungarns. An der Spitze stand Preßburg, wo das evangelische Gymnasium 1607 nach dem Muster des Gymnasiums Illustre von Lauingen mit Hilfe von zwei Pfälzern in der Schule und Kirche, Andreas Grosch und Simon Heuchelin, errichtet wurde. Beide hatten in Tübingen studiert⁴⁶ und schickten begabte Schüler zum Studium an ihre Alma mater, deren strenge lutherische Orthodoxie von der 1606 gegründeten jungen Preßburger Superintendenz begrüßt wurde. Die Kontinuität der Peregrination aus Ungarn nach Tübingen war ab 1659 durch die Aufnahme ungarischer Studenten in das herzogliche Stift, „zentrale Schaltstelle für die Theologieausbildung im Lande“,⁴⁷ gesichert. Herzog Eberhard III. kam mit der Gewährung von freier Logis und Verpflegung für Ungarn im Stift der 1659 in Bük abgehaltenen Synode der evangelischen Kirche diesseits der Donau entgegen. Diese suchte einen Ausweg aus ihrer schweren Lage, in der sie sich seit der Rekatholisierung der das Gebiet beherrschenden Magnatenfamilie Nádasdy im Jahr 1642 befand. Trei-

43 *Gustav Bossert*: Die Liebestätigkeit der evangelischen Kirche Württembergs von der Zeit des Herzogs Christoph bis 1650. *Württembergische Jahrbücher*, 1905. Heft 1. 1–28; Heft 2. 66–117; 1906. Heft 1. 44–94; *Werner Wilhelm Schnabel*: Österreichische Exulanten in oberdeutschen Reichsstädten. Zur Migration von Führungsschichten im 17. Jahrhundert. München, 1992. 123ff.

44 Vgl. dazu u. a. *Theo Kiefner*: Ausländerfeindliches Württemberg? Eine Untersuchung an Hand der Akten und Aufnahmeprivilegien für Waldenser und Hugenotten-Flüchtlinge in Württemberg zwischen 1685 und 1722. *Blätter für württembergische Kirchengeschichte* 88(1988) 273–288; *Albert de Lange*: Die religionspolitische Bedeutung der Ansiedlung der Waldenser in Deutschland 1699 damals und heute. In: Günter Frank-Jörg Hausteil-Albert de Lange (Hg.): *Asyl, Toleranz und Religionsfreiheit. Historische Erfahrungen und aktuelle Herausforderungen*. Göttingen, 2000. (Bensheimer Hefte 95.) 140–188, hier 172–180. Zu den Straßburger Calvinisten u. a. in Stuttgart vgl. *Peter Hertner*: Die Straßburger Einwanderung in süddeutsche Städte an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. *Jahrbuch für schwäbisch-fränkische Geschichte* 27(1973) 221–247.

45 Vgl. die Liste der Immatrikulierten bei *István Gémes*: *Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)*. Bp. 2003.

46 Vgl. dazu *Schmidt* (wie Anm. 24), 34ff. und 191ff.

47 Vgl. *Anton Schindling*: *Bildung und Wissenschaft in der Frühen Neuzeit 1650–1800*. München, 1994. (Enzyklopädie deutscher Geschichte 30.) 15.

bende Kraft der Kontaktaufnahme zu Stuttgart war Stephan Wittnyédy, Abgeordneter der Stadt Ödenburg auf dem ungarischen Landtag, der dem Stuttgarter Hof durch seinen Ochsenhandel mit Württemberg bekannt war.⁴⁸ Dass Eberhard III., der zwischen 1634 und 1638 selbst das Schicksal der Exulanten erfahren musste, viel an der Hilfeleistung für die ungarischen Protestanten lag, beweist die Tatsache, dass er sich trotz der finanziellen Schwäche im eigenen Lande nach dem Dreißigjährigen Krieg bereit erklärte, zwei bis drei Ungarn im Stift wegen des „gebrechlichen und völlig elenden Zustandes“ der ungarischen Protestanten aufzunehmen.⁴⁹ Die ersten beiden Studenten, Johann Fabritius aus Dobra und Johann Odor aus Lózs, kamen 1661 an. Um diese Zeit fanden auch Wittnyédys Sohn Stephan und der oberungarische Adelige Georg Dömötöri in dem von den württembergischen Herzögen errichteten Collegium Illustre für adelige Studenten Aufnahme.⁵⁰ Ebenso wandte sich Wittnyédy mit dem Plan der ungarischen evangelischen Stände zur Errichtung der Eperieser Akademie zwischen 1665 und 1667 an Eberhard III., der die Gründung der einzigen lutherischen Hohen Schule in Ungarn im 17. Jahrhundert unterstützte.⁵¹

Aus der Korrespondenz von Eberhard III. geht außerdem hervor, dass er mit den deutschen protestantischen Fürsten und mit Schweden und Dänemark vertraulich über die Lage der Protestanten in Ungarn verhandelte und zusammen mit ihnen beim Kaiser gegen die Verfolgung der Glaubensgenossen intervenierte.⁵² Im gleichen Zusammenhang steht wahrscheinlich die von Miklós Asztalos bereits 1933 beschriebene Reise eines noch in Italien aufgestellten Komitees der befreiten Galeerenprediger unter Boldizsár Nikléczi (1636–1704) und Tamás Steller (1640–1715). Die Abgesandten begaben sich zwischen 1676 und 1679 auf eine diplomatische Reise durch die Schweiz, die deutschen Fürstentümer und die Niederlande weiter nach Dänemark und Schweden mit dem Ziel, mit internationaler Hilfe den Gewaltmaßnah-

48 Hauptstaatsarchiv Stuttgart [HStA], A 16a, 123: Berichte des Jonas Schimpff, württembergischer Agent in Wien, an Herzog Eberhard III.

49 Vgl. den Antwortbrief von Eberhard III. an die ungarischen Protestanten vom 30. August 1659, in dem er die Aufnahme von ungarischen Studenten im Tübinger Stift genehmigt. Gedruckt bei *Sándor Payr*: Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez. Sopron, 1910. 140ff.

50 Ausführlicher über die ungarischen Beziehungen zwischen Ungarn und der Universität Tübingen vgl. *Márta Fata*: Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Tübingen. Eine 500 Jahre lange Beziehungs- und Wirkungsgeschichte. In: Dies.–Gyula Kurucz–Anton Schindling (Hg.): *Peregrinatio Hungarica*. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. [Stuttgart, 2006.] Im Druck.

51 Es handelt sich hier um eine für die Forschung bisher unbekannte Quellensammlung zur Gründungsgeschichte der Akademie aus dem Hauptstaatsarchiv Stuttgart, deren Auswertung von der Autorin geplant ist.

52 Ebenda.

men gegen die Protestanten in Ungarn ein Ende zu setzen.⁵³ Die lange Reise führte die Exulanten am 24. Juli 1676 durch Tübingen und an den folgenden beiden Tagen durch Stuttgart. Ob und worüber die Ungarn in den beiden württembergischen Städten verhandelten, ist allerdings nicht bekannt.

Es wäre anzunehmen, dass aufgrund der ungarischen Beziehungen zu Stuttgart und Tübingen im Trauerjahrzehnt ein nicht ganz unbedeutender Teil der lutherischen Pfarrer und Lehrer Württemberg als Fluchtort wählten. Diese Annahme suggerieren auch zeitgenössische Schriften, die von Eberhard III. das Bild eines milden Wohltäters der ungarischen Exulanten vermitteln.⁵⁴ Die Durchsicht der Bestände des Evangelischen Landeskirchlichen Archivs und des Hauptstaatsarchivs Stuttgart, des Universitäts- und Stadtarchivs Tübingen sowie des Stadtarchivs der freien Reichsstadt Reutlingen in der Nachbarschaft von Tübingen brachten aber für das Trauerjahrzehnt nur 17 Fälle, bis 1765 insgesamt 22 Fälle hervor. Ein eher enttäuschendes Ergebnis!

Exulanten aus Ungarn in württembergischen Quellen

Die meisten Exulanten aus Ungarn im 17. Jahrhundert treten in den Quellen der evangelischen Landeskirche auf, die sich an das Konsistorium in Stuttgart mit dem Wunsch auf eine Anstellung in der württembergischen Kirche oder um Aufnahme in das herzogliche Stift in Tübingen wandten. Die Bittschriften wie die mitgeführten Testate und Empfehlungsschreiben aus der Heimat sind heute in den Beständen des Evangelischen Landeskirchlichen Archivs nicht mehr erhalten; die einzelnen Fälle sind nur aus den meist knappen Notizen und aus der Sicht der Kirchenbehörde kennen zu lernen. Ein anderer, kleinerer Teil der Exulanten erscheint unter den ausländischen Bittstellern in Beständen des Geheimen Rates, der obersten Landesbehörde – aufbewahrt im Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Hier sind zwar die Bittschriften erhalten, es fehlen aber ebenso die Atteste. Im Folgenden

53 *Miklós Asztalos*: A gályarab Nikléczy Boldizsár diplomáciai utazása. In: *Károlyi Emlékkönyv*. Bp. 1933. 66–72.

54 Der aus dem oberungarischen Karpfen vertriebene evangelische Pfarrer Johannes Burius (?–1688), der ein Pantheon jener deutschen evangelischen Herrscher, Persönlichkeiten und Städte zusammenstellte, die sich den ungarischen Exulanten besonders angenommen haben, lobte Eberhard III. ohne seine Taten für die ungarischen Exulanten zu konkretisieren. Dagegen übernahm er das Lob auf den Herzog als Gönner und Förderer der Exulanten aus der „Traur- und Klag-Predigt“ Christoph Wölfflins und übertrug die dort eigentlich auf die österreichischen Exulanten bezogene Aussage (S. 69.) auch auf die ungarischen Exulanten. Vgl. *Johannes Burius*: Einfältige christlich-wohlmeynende underhebliche Motiven oder Ursachen an alle hohe und niedrige Evangelische Stands-Personen, Denen Von allen fast verlassenen / winselnden / sehr bekümmerten / von andern verachteten / unschuldig verhassten und verfolgten Exulanten Gutes zu thun... 1680. 124f.

werden die aktenkundig gewordenen Glaubensflüchtlinge aus Ungarn anhand der auffindbaren Eintragungen und Aufzeichnungen vorgestellt, ohne die Absicht, eine vollständige Biographie der Personen wiederzugeben.

1. Am 23. Juli 1672 notierte man im Protokollbuch des Stuttgarter Konsistoriums: „M. Johan Fabricig, bisherig Rector zu Caschaw nunc Exul, bietet vmb auffnahm zu einer Professurstell.“ Die Bitte wurde kurzerhand abgelehnt: „Mit einer Professur seye es nichts, möchte gleichwohlen am Herrentisch alimentirt, auch die Kleydung vnd anderen sich vberlassen werden möchte.“⁵⁵ Die Ablehnung ist mehr als überraschend, weil Johann Fabricius (1635–1675) aus Dobro ab 1661 an der Universität Tübingen mit finanzieller Unterstützung von Stephan Wittnyédy Theologie studierte und als erster Ungar Aufnahme im herzoglichen Stift erhielt. 1664 studierte Fabricius in Wittenberg und 1667 in Jena weiter, wo er sein Studium mit dem Magistertitel abschloss. 1667 kehrte er nach Ungarn zurück, wo er zuerst in Bries, ab 1668 in Kaschau als Rektor tätig war. 1672 musste er wegen der Auseinandersetzungen mit den Jesuiten und seiner Obrigkeit flüchten, kehrte jedoch laut seines Biographen nach einer „Herumschweifung“ schon Anfang 1673 in das sichere Siebenbürgen zurück und wurde Professor am Hermannstädter Gymnasium.⁵⁶

2. Aus der Eintragung im Protokollbuch des Konsistoriums vom 15. April 1673 lernen wir den kurzen Lebenslauf eines weiteren Flüchtlings aus Oberungarn kennen: „Exulant M: Philip Jacob Winckler, vertriebener Pfarrer von Tyrnaw auß Vngar, gebürtig von Süßenbronn... nicht weit von Wien, Jacobi Winc(k)lers Praefecti ibid. filig, Posenii in Gymnasio fundamentis studior jactis, Tubingae ritu ao. 1652 Depositionis hustento, Argentorati studuit usgo ad. am. 1656 invisit post Academiis Saxonis, primum Pastor factus zu Deutsch-Altenburg, hernach zu deinde Tyrnavii, ubi ante annum remotg. von Modna, nach Ödenburg im Sept. nach Wien, da er mit noth Von Preßb. sein Weib vnd Kinder vber die donaw gebracht venit 3. octobr. Ratisbonam vnd habe sich endlich hirher begeben, vnd bite vmb Auffnahm v. diens- te.“⁵⁷ Im Falle des 43 Jahre alten Winckler entschied das Konsistorium am 22. April, dass er nach einer Probepredigt angestellt werden solle.⁵⁸ Über sein weiteres Schicksal ist uns nichts bekannt.

3. Im Juni 1673 bat die Witwe des Magisters Paul Rochat, eines evangelischen Pfarrers in Ungarn, ihr „ein wenig unter die arme zu greifen undt etwa mit einem christlichen Beysteuern zu beseeligen“. Margareta Rochat

⁵⁵ Evangelisches Landeskirchliches Archiv [ELA], Stuttgart-Möhringen, A 3, Bd. 9, 373.

⁵⁶ Johann Seivert: Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Preßburg. 1777. 252. Davon abweichende Lebensdaten bei András Mészáros: A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona. Pozsony, 2003. 90.

⁵⁷ ELA A 3, Bd. 9, 408.

⁵⁸ ELA A 3, Bd. 9, 409.

bezeichnete sich als „wittib exulantin“, die mit ihren beiden Töchtern unterwegs in ihr „Vatterland nacher Erßleben in Chur Hessen“ war. Auf dem Heimweg verstarb ihre ältere Tochter in Heilbronn. Um den Weg fortsetzen zu können, bat sie um ein Reisegeld, was ihr am 21. Juni 1673 in Form von zwei Gulden bewilligt wurde.⁵⁹

4. Der Witwe des Apothekers Johann Baptista Meyer zu Modern wurde am 16. Januar 1674 ein Viaticum von drei Gulden bewilligt, damit diese ihre Weiterreise von Göppingen nach ihrem – in der Quelle nicht angegeben – Ziel antreten konnte. Die Supplikantin trug ihr Schicksal in aller Kürze vor: „durch daß leidige reformieren vnd zue Mothern vnd anderer Orthen vorgegangene harte procediren nicht allein meiner Güter, Hauß und Hoff entraubet, sondern, weil Ich mich zue dem Irrischen Pabstumb nicht begeben wollen, gar in daß Exilium getrieben vnd verjaget worden [bin].“⁶⁰ Herzog Eberhard verfügte, die Hälfte des Reisegelds für die Witwe von der Göppinger Kirchenkasse, die andere Hälfte von der Hofkasse auszubezahlen.

5. Am 8. Mai 1674 notierte man im Konsistorialbuch eine – zum Teil schwer lesbare – Besprechung mit dem in Ödenburg gebürtigen Johann Kusser (1626–1696). Er „wurde vorgefordert, sind mit ihm seines Vorhabens halber weiters geredet; Ist alt 47 Jahr. Officia gehabt, zu Rust seye Er 3 Jahre Rector Musicus gewesen; Nachgehen naher Oedenburg anfangs alß Cantor beruffen worden.... Nachgehents zu einem Rectore Musicus und Præceptore naher Preßburg promovirt als Samuel Capricornus⁶¹ hihero zur Capell angenommen worden... solches Er... die Reformation über die 4 Jahr gewehret, Er sich in dessen in die freie Statt S. Georgen auch übers Jahr alß ein Cantor... gehalten, biß Er hirhero sich begeben, vnd Er gesehen, daß die Reformation nicht nachlaßen werde; Hatt 1 Sohn v. 1 Tochter. Seine Frau halte sich noch der Zeit zu Rust auf, vnd sie anjetzo bescheiden, erst... wartten, was Er für eine accommodation erlangen werde. Falle Ihr... angebracht werden, das Er möchte zu recipiren, wird zu einem Cantore bey allhisigem Stift

59 HStA A 202, 1682.

60 Ebenda.

61 Samuel Capricornus (1628–1665) wurde in Scharditz bei Brünn geboren. Sein Vater, ein evangelischer Pfarrer, floh mit seiner Familie vor der Gegenreformation nach Preßburg. Capricornus studierte Theologie in Tübingen und Musik in Wien. In der Kaiserstadt bekam er entscheidende Impulse von den dort wirkenden Komponisten Giovanni Valentini und Antonio Bertali. 1651 wurde Capricornus von Reutlingen zum „Director musices“ an die evangelische Dreifaltigkeitskirche in Preßburg berufen, wo er das musikalische Leben entscheidend prägte. 1655 wurde er Musikdirektor an St. Trinitas in Nürnberg und am 6. Mai 1657 trat er die Stelle als Hofkapellmeister in Stuttgart an, wo er bis zu seinem Tode am 10. November 1665 wirkte. Capricornus gilt als der einflussreichste unter den süddeutsch-protestantischen Komponisten zu Beginn der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Vgl. *Robert Eitner: Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker*. Bd. I–II. 2. Auflage. Graz, 1959. 319f.

gegen einig bestimmenden Ergötzlichkeit von d. Statt... wird den Musi Einkommen, bis sich einige... stelle bey dem Pädagogio ergeben möchte, anzunehmen sein.“⁶² Johann Kusser wurde als „Direktore und Informatore Musices“ am Pädagogium und an der Stiftskirche angestellt. Allerdings war sein Gehalt so niedrig, dass er 1686 um eine Gehaltserhöhung ansuchte.⁶³ Mehr über ihn ist aus den Quellen nicht zu erfahren; dagegen wissen wir, dass sein auch in der Quelle erwähnter Sohn Johann Sigismund Kusser (1660–1727) zwischen 1698 und 1704 die Stuttgarter Hofoper leitete und den Opernbetrieb in der württembergischen Hauptstadt gründete. Als Komponist machte er eine steile internationale Karriere und war zuletzt am irischen Hof tätig.

6. Am 29. Mai 1674 protokollierte man: „Johan Caspar Kes(s)ler gewesener Conr. et Cantor zu S. Georg in Ungarn bitet vmb dienste.“⁶⁴ Kessler war in Modern gebürtig und studierte 1667/68 evangelische Theologie in Wittenberg. In Stuttgart erhielt er die Stelle eines Oberrats-Kanzellisten und am 7. November 1683 diejenige des Organisten in der Stiftskirche. Er wurde während seines Stuttgarter Aufenthaltes auch Mitglied in der „Deutschgesinneten Gesellschaft“, was mit Sicherheit dem ehemaligen Zipser Senior und Exulanten Daniel Klesch zu verdanken war, der eine Zeit lang ebenfalls in St. Georgen wirkte, und der im deutschen Exil als Leiter der ungarischen Gruppe innerhalb der literarischen Gesellschaft tätig war.⁶⁵ 1686 bat Kessler bereits um seinen Abschied in Stuttgart und kehrte nach Ungarn zurück. Die mögliche Ursache begründet Robert Eitner mit der Vermischung der Ämter in Stuttgart, denn als Organist war er, und mit ihm die Leitung der Kirchenmusik, dem Rektor des Pädagogiums untergeordnet, was zu ständigen Spannungen führte.⁶⁶

7. Ebenfalls am 29. Mai 1674 beriet sich das Konsistorium über den sechzehnjährigen Exulanten Michael Petenadi aus St. Georgen, der um seine Aufnahme in eine Klosterschule bat.⁶⁷ Wahrscheinlich nutzte Petenadi die Gelegenheit, mit dem Kantor seiner Heimatstadt Kessler ins Ausland zu fahren, um dort ein Theologiestudium zu absolvieren. 1680 immatrikulierte er sich – höchstwahrscheinlich nach dem erfolgreichen Absolvieren einer der württembergischen Klosterschulen – an der Universität Tübingen.

8. Am 22. Oktober 1674 wurde in Stuttgart ein Exulant aus Kaschau vorgestellt: „M. Christian Eccard, gewesener Evangel. Predig zu Caschau in Obe-

62 ELA A 3, Bd. 9, 457f.

63 Eitner (wie Anm. 61), Bd. 5–6, 481.

64 ELA A 3, Bd. 9, 462.

65 Vgl. Otto: Daniel Klesch (wie Anm. 34), 237.

66 Eitner (wie Anm. 61), 355.

67 ELA A 3, Bd. 9, 462.

rungarn, bietet Ihn ins Land aufzunehmen v. zu bedienen.“⁶⁸ Am 6. November 1674 notierte das Konistorium bereits seine Aufnahme mit Angabe seiner wichtigsten Personalien: „M. Christiang Eccard, 36 annor, gewesener Prediger zu Caschaw, M. Barthol. Eccardi Augustani filig,⁶⁹ Posonii prima fundamenta studior, deinde Wite(n)bergae et Lipsiae Philos. et Theolog. Parens Posonii obiit, ipse T. Scholae Collega persecutionem ejectus, ubi prigr trienn. Deinde Pastor in Kaltenbronn, post Zibinii, denique Caschoviae Archidiacong inde 1 ½ Jahre in custodia cum 4 Collegis detentg, post migrare jussus Posonium regressg, et hinc ad nos defundit. Ihm wurde die Feld Pradicatur bey dem Schwäb. Crayß aufgetrag.“⁷⁰

Eccard gehört zu den wenigen Exulanten, von denen wir auch über eigenhändige Bittschriften verfügen. Am 5. Februar 1676 wandte er sich an Herzog Wilhelm Ludwig mit der Bitte „umb eine rühigere Condition im Landt“.⁷¹ Er hatte, wie er schrieb, seine Stelle als Feldprediger in „dreyen schweren und mühsamen Feldzügen“ auf „Vergnügen“ seiner Vorgesetzten verrichtet. „Nun wegen herannahenden Alters“ und – wie er betonte – „wegen von Kindheit auff erlitenen mannigfaltigen Jammers und elends, desgleichen in der Zeit schwer gehabter Dienste, unter dieser schweren und trübseligen Angsteslast“ bat er um seine Versetzung vom Kriegsfeld in das Hinterland. Dabei vergaß er nicht auf seinen Exulantenzustand zu appellieren: „Nachdem vor vier Jahren in dem Königreich Ungarn der höchst betrübstkümmere und allerschmerzlichste Zustand deß Reformationswesens der Christ. allin seeligmachende Religion augsburgisch. Confesion vorgenommen und ich aus selbigem nebenstehendem gleichfalls verjaget wurde, deßwegen nebst den meinigen mit Hinterlassung deß meinigen, andere orten in der Fremde vmb Schutze und Unterhaltung mit Schmetze mich bewerben müssen.“⁷² Der Herzog kam seiner Bitte nach. Eccard wurde 1677 Stadtpfarrer in Heubach und als solcher von seinem Dekan in Heidenheim als ein wohl studierter Mann, „eifrig in officio, beliebt im Predigen, theologisch im Leben“ gerühmt. 1685 war er Pfarrer in Stetten und 1688 in Heidenheim, wo er 1690 zum Dekan gewählt wurde. 1691 enthub man ihn des Amtes und ernannte ihn erneut zum Feldprediger beim Kreisregiment Baden-Durlach. 1699 bat er erneut um eine Anstellung in einer Pfarrei, zu-

68 ELA A 3, Bd. 9, 480.

69 Christian Eccard war einer der Söhne des 1606 in Augsburg als Sohn eines Barettmachers geborenen Bartolomeus Ecard (Eckhardt). Bartolomeus studierte in Altdorf und Wittenberg und war 1633–1641 im sächsischen Laas Pfarrer. Von dort wurde er zuerst zum vierten Pfarrer nach Preßburg eingeladen, wo er 1657 starb. Er hinterließ sechs Söhne und zwei Töchter. Vgl. dazu *Schmidt* (wie Anm. 24), 22f.

70 ELA A 3, Bd. 9, 481.

71 ELA A 26, 1088, 1.

72 Ebenda.

nächst ohne Erfolg. Nach der Verabschiedung lebte und starb er in Armut in Giengen an der Brenz.⁷³

9. Am 19. Dezember 1676 erging die Anweisung des Konsitoriums an den Magister domus und Procurat des herzoglichen Stifts in Tübingen, den Exulanten „Emericus Friwaldsky von Teutolipsch auß Oberungarn SS. Theolog. Stud: dessen Vatter als gewesener Oberprediger zu gedachtem Teutolipsch ohnlangsten sambt der Seinig in das Exilium getriben worden... ihm gleich anderen seiner Landtsleuthen bißher wiederfahren, in das Theolog: Stipendium zu Tübingen aufnehmen zu lassen, damit er sein angefangenes Studium Theolog: continuiren könne, und man ihm wegen deß von der Statt Eperies... aleda er ein Alumnus gewesen eingereichten Testimonii vnd in Ansehung seiner Eltern, miserablen Exilii zu willfahren... gemeint seyn deßwegen sey d. Befehl Sie ihm Friwaldsky in berührtes Stipendium zu denen bereits gegenwärtige Ungarn recipiren wollen, und der Procurator ihm auch gleichmäßiger Alimentation wiederfahren lassen: und verrechnen solle. Und wie sich in Studiis und moribus anlassen werde jener etlich Monathen solches... zu berichten.⁷⁴

Emericus Friw(v)aldsky (1657?–1731) verschwieg bei seiner Aufnahme, dass sein Vater Simon Frivaldszky (1609?–nach 1672), Pfarrer von Deutschlipsch und Senior der evangelischen Kirchengemeinden im Komitat Liptau, vor dem Gericht in Preßburg am 8. Oktober 1672 einen Revers unterschrieben und damit auf seinen Pfarrerberuf verzichtet hatte, um nicht des Landes verweisen zu werden.⁷⁵ Sein Theologiestudium beendete Emericus Friw(v)aldsky 1677 in Jena und wurde 1683 im polnischen Boianowo Pfarrer und Lehrer, schließlich 1695 Rektor in der von Comenius gegründeten Schule von Lissa.⁷⁶

10. Am 14. Februar 1677 wurde der „studiosg Exul.“ Blasius Löwei „in das Theologische Stipendium rezipiert“.⁷⁷ Er kam aus Jena nach Tübingen und kehrte 1682 nach Ungarn zurück, wo er Pfarrer und Consenior in Raab wurde.⁷⁸

11. Am 3. Juli 1677 bat Johann Georg Loch von Preßburg, „armer Exul, so zu Beyreut frequentirt“, um seine Aufnahme in das Theologische Stipendium, wurde aber mit der Begründung zurückgewiesen: „Weil Er keine Testi-

73 Christian Sigel: Das evangelische Württemberg. 2. Hauptteil: Generalmagisterbuch. Mitteilungen aus dem Leben der evang. Geistlichen von der Reformation an bis auf die Gegenwart. Bd. VIII. 915. (Maschinengeschriebenes Exemplar im Besitz des ELA).

74 ELA A 3, Bd. 9, 628f.

75 Simon Frivaldszky konvertierte schließlich zum katholischen Glauben.

76 Vgl. dazu János Frivaldszky: Három új Hungarica és szerzőjük. MKSz 114(1998) Heft 2. Vgl. www.epa.oszk.hu.

77 ELA A 3, Bd. 9, 639.

78 Vgl. dazu u. a. Zoltán Csepregi: Magyar pietizmus 1700–1756. Bp. 2000. 19, 22.

monia publica hat, vnd nur von der Trivialschul kombt, alß hat man Ihm nicht willfahren können, zumahlen noch 4 oder 5 Hungari im Stipendio unterhalten werden.“⁷⁹

12. Am 18. August 1677 sprachen die Magister Stephan Fekete und Daniel Klesch, „Exules ex Hungaria“, beim Stuttgarter Konsistorium vor. 1677 unternahm Klesch⁸⁰ laut seiner in Jena im September 1677 veröffentlichten Gast-Predigt „Cynosura Peregrinantium“ mit seinem „geliebten Kreutz-Bruder in Christo“, ⁸¹ Fekete,⁸² eine Reise durch Deutschland, wahrscheinlich mit dem Ziel, Informationen über die ungarischen Verhältnisse zu sammeln und Kontakt zu anderen Exulanten aus Ungarn und deren Gönnern aufzunehmen. Der Weg führte die beiden Exulanten über Coburg, Nürnberg, Tübingen, Stuttgart, Kirchheim, Ulm, Augsburg bis Regensburg. In Tübingen haben Klesch und Fekete mit Sicherheit von dem Stipendium für Ungarn im Theologischen Stift erfahren und nachher in Stuttgart den „Ober-Consistorio und Herrn Direktore Nicol. Myller“⁸³ „vmb Recept. ins Stipend. zweyer jung Studiosi auß ihrem Mitel“⁸⁴ gebeten. Klesch betonte, dass beim Treffen mit dem Oberkonsistorialdirektor und „grossen Ungarn-Patron“ Myller sein ungarischer Landsmann, Kessler, als Vermittler behilflich war.

Das Stuttgarter Konsistorium versprach sicherlich eine Unterstützung für die beiden Exulanten, denn Klesch berichtete, „dass diese unser Reise kein Fürwitz gewesen; sondern dem Schaden Josephs aufzuhelffen vorgenommen worden“. Wahrscheinlich ist auf diese Reise auch die Tatsache zurückzuführen, dass 1678 Johann Georg Wisliz, der Sohn eines ebenfalls nach

79 ELA A 3, Bd. 9, 663.

80 Im Fall von Daniel Klesch (1624–1700) handelt es sich um den 1674 vertriebenen Senior aus der Zips, der in Wittenberg studierte, wo er 1649 den Magistertitel erwarb und zum Dichter gekrönt wurde. 1674 ging Klesch ins Exil, nachdem er sieben Monate lang in Festungshaft saß. 1675 studierte er erneut in Leipzig und 1676 in Jena, bevor er wegen seiner apokalyptischen Theologie ein rastloses Leben als Rektor und Pfarrer in verschiedenen deutschen Städten fortsetzte. Vgl. DBA (wie Anm. 23), Bd. I. 286–302; *Jochen Bepler*: Klesch, Daniel. In: Walther Killy (Hg.): *Literatur-Lexikon. Autoren und Werke in deutscher Sprache*. XVI Bde. Gütersloh, 1988–1993. Hier Bd. VI. 383f.; *Clark-Otto* (wie Anm. 34), X–XXI.

81 Wie Anm. 27, 2.

82 Im Fall von Stephan Szenci Fekete (1634–1692) handelt es sich um den u. a. in Wittenberg ausgebildeten Superintendenten und ungarischen Oberpfarrer der Stadt Güns, der 1673 vertrieben worden war, aber Ende 1679 mit einem Schutzbrief des sächsischen Kurfürsten aus Naumburg nach Westungarn zurückkehrte. Da er dort seine Tätigkeit unter den Protestanten wieder aufnahm, wurde er gefangen genommen und konvertierte schließlich am 31. März 1681 unter Druck zum katholischen Glauben. Vgl. dazu *Sándor Payr*: Szenci Fekete István, a hitehagyott püspök. Egy viharos életpálya I. Lipót és Thököly korából. Sopron, 1918.

83 Ebenda 4. – Nicol. Myl(l)er aus Ehrenbach war zwischen 1659 und 1677 im Amt. Seine von Klesch erwähnte Tätigkeit im Interesse der ungarischen Exulanten zu untersuchen, was neue und unbekannte Details zum Vorschein bringen könnte, wäre eine lohnenswerte Aufgabe für die Zukunft.

84 ELA A 3, Bd. 9, 672.

Sachsen geflüchteten Pfarrers aus Güns und zugleich eines guten Bekannten von Klesch und Fekete, in das Stift aufgenommen wurde. (Siehe unter Nr. 14.)

13. Am 8. Januar 1678 wurde über die Bittschrift des Andreas von Schönhoff, eines „Erbgesessen in Neukirchen“, positiv entschieden. In seiner an Herzog Friedrich Carl gerichteten Supplik beschrieb Schönhoff sein „Unglück, demnach ich durch die Ungarische Reformation, von meinem gehalten landgütern, in daß Schmerzliche elent bin verwiesen worden, Ob ich nun wohl zwardt fast nichts mehr übrig habe, alß waß von Gnädigen herzen und händen kommet, so ist doch wegen der Krieges Völcker die besorgung so groß, daß ich oft nicht weiß, wo ich mich mit dem meinigen in sicherheit hinwenden sol. Alß habe ich meine Zuflucht zu Ihrofürstl. Durchl. genommen, Aller unterthänigst bittende, mich mit einem schriftlichen pass zu begnädigen, damit ich durch dero hochfürstl. Landt, desto sicherer und wohlständiger begleitet werden möchte, All die weil meine Reise wegen zu fallender leibesbeschwer nacher Franckforth undt Wießbaaden bestehet, lebe getröster zu versucht, eß werde Ihrofürstl. Durchl. sich meiner mit Hülfe erbarmen, die Allermächtige handt des großen Gottes, wolle dar vor Ihrofürstl. Durchl. mit Schutz Schein und Segen in sichrer Ruhe, zu allerzeit gnädiglich begleiten...“⁸⁵ Aus der Bittschrift geht leider nicht hervor, welcher Ort mit Neukirchen gemeint war. Auch eine adelige Familie Schönhoff in Ungarn war nicht zu identifizieren.

14. Am 12. November 1678 wurde der Student Johann Georg Wisliz aus Petersdorf in das Tübinger Stift aufgenommen.⁸⁶ Er war mit Sicherheit Sohn des Pfarrers Georg Vislicenus, der zuerst in Petersdorf, dann zusammen mit Fekete in Güns tätig war, bevor er 1673 vertrieben und im sächsischen Schönburg angestellt wurde.⁸⁷ Johann Georg Wisliz blieb nach seinem Studium in Württemberg. Zwischen 1694 und 1704 war er nachweislich Pfarrer in Gemmingen.⁸⁸

15. Am 2. Juli 1680 wandte sich Magister Abraham Eccard aus Breslau als ein „im Elend betrübter Creützträger“ an Herzog Friedrich Carl und hoffte auf eine Anstellung in Württemberg. Aus seiner Bittschrift geht hervor, dass der aus Leibitz vertriebene Pfarrer, Schulinspektor und Assessor des dortigen Consistoriums die „meistberühmte Liberalität und Beneficenz“ des württembergischen Herzogs schon vor einigen Jahren in Stuttgart genossen

⁸⁵ HStA A 202, 1682.

⁸⁶ ELA A 3, Bd. 9, 798.

⁸⁷ Wahrscheinlich spielte Vislicenus eine Vermittlerrolle dabei, dass sein Günser Kollege Fekete, nachdem er aus Ungarn flüchten musste, sich in Naumburg ansiedeln konnte. Vgl. dazu Payr (wie Anm. 82), 65.

⁸⁸ Theodor Schön: Protestantische Exulanten und Flüchtlinge in Württemberg. Blätter für württembergische Kirchengeschichte 6(1891) 46.

hatte und sich gerade deshalb an den Herzog wandte, ihn, den „in dem ungarischen Verfolgungssturm aller Ambts und Güter beraubten Diener Christi, zu weißen und durch erwünschte Beförderung aus dem threnenvollen Exilio hochgeneigt zu erheben...“⁸⁹ Warum der in Schlesien gebürtige Eccard Stuttgart verlassen hatte und jetzt zurückkommen wollte, ist aus dem Brief nicht ersichtlich.

16. Am 21. Oktober 1684 genehmigte das Konsistorium die Aufnahme des Theologiestudenten Johann Jacob Fridelius aus Ödenburg in das Tübinger Stift. Fridelius, der sich bereits 1683 an der Universität immatrikulierte, wurde in der Aufzeichnung des Konsistoriums als Exulant bezeichnet und als solcher gefördert.⁹⁰

17. Am 26. Januar 1691 stellte der in Neusohl geborene Goldarbeiter Jacob Ramßler einen Antrag auf Erlangung des akademischen Bürgerrechts.⁹¹ Seiner Bittschrift ist zu entnehmen, dass er „wegen damaliger Verfolgung der Evangelischen Religionsangewandten“ 1674 nach Tübingen gekommen war, wo – wie er schrieb – „meiner Vorelter verbürgert gewesen“ war. Die „Kunst in Silber und Gold zu arbeiten, auch mithin das Illuminieren“ erlernte er von seinem Vater und auf einer siebenjährigen Wanderschaft. Er war mit Sicherheit ein geschickter Handwerker und Geschäftsmann, denn schon am 19. Dezember 1674 führten die Tübinger Goldschmiede Paul Nilger und Wilhelm Wölau Klage gegen ihn, mit der Begründung, dass er ihnen die Arbeit entziehe.⁹² Durch seine Heirat mit einer Tübinger Bürgerin erlangte Ramßler auch das Bürgerrecht. Nach 16 Jahren wollte er jedoch auf Anraten seiner Geschwister in Neusohl in seine Geburtsstadt zurückkehren und gab sein Tübinger Bürgerrecht auf, nachdem er das Neusohler beantragt und erhalten hatte. „Inweilen aber die facies neu in Ungarn... sich geändert“ hat, – hier wies er auf die Beschränkung der freien Religionsausübung in Ungarn im Jahre 1691 durch Kaiser Leopold I. hin⁹³ – wollte er die Heimreise nicht mehr antreten. Mit dem Erlangen des Tübinger akademischen Bürgerrechts, das mit zahlreichen Privilegien verbunden war, hatte Ramßler sicherlich auf die Fortführung seiner Existenz in Tübingen in dem gewohnten Rahmen gehofft. Am 8. Juli 1691 gewährte ihm schließlich die Universität das akademische Bürgerrecht.

⁸⁹ ELA A 26, 1088, 1.

⁹⁰ ELA A 3, Bd. 10, 623.

⁹¹ Universitätsarchiv Tübingen [UAT], 9/5, 8.

⁹² Stadtarchiv Tübingen, A 20: Gerichtsprotokoll 1671–1675, 206.

⁹³ Die Explanatio Leopoldina führte die im ungarischen Recht bis dahin unbekannte Unterscheidung zwischen öffentlicher und privater Religionsausübung ein und beschränkte die öffentliche Ausübung des protestantischen Glaubens auf ausgewählte Orte, die gesetzlich festgelegt wurden.

18. Im 18. Jahrhundert setzte sich die Reihe der Glaubensflüchtlinge fort. Am 22. August 1710 wandte sich der Rektor der Universität in der Angelegenheit des Exulanten Johann Christoph Ansfeldt, Theologiestudent aus Ungarn, an den Herzog um die Unterstützung durch ein Stipendium. Ansfeldt, der nicht in der Matrikel eingetragen war – wahrscheinlich, weil er nicht einmal die dazu erforderliche Summe bezahlen konnte –, kam aus Preßburg, wo er „ein guttes Zeugnis von dem Pastore primario zu Preßburg M. Aulber“ erhalten hatte.⁹⁴ Ansfeldt unterrichtete „in etlichen führnehmen Städten im Königreich Ungarn“⁹⁵ die Jugendt sonderlich im Catechismo H. Lutheri.“ Deshalb wurde er von den Jesuiten verfolgt und endlich des Landes verwiesen.

19. Am 19. Oktober 1750 bewilligte der Kirchenrat eine „erckleckliche“ Hilfe für Matthias Kermann (Krmann), dem aus Miava vertriebenen Rektor und Sohn „des um der evangl. Religion willen zu Pressburg im Gefängnis verstorbenen Superintendenten Daniel Kermann“.⁹⁶ Daniel Krmann wurde 1708 vom aufständischen Fürsten Franz II. Rákóczi auf eine diplomatische Reise zu Karl XII. nach Schweden geschickt, um von dem als Patron der evangelischen Kirche geltenden Schwedenkönig Hilfe für die ungarischen Protestanten zu erlangen. Bis 1731 war er in Miava tätig, wo ab 1716 auch sein Sohn Matthias (1693–1757) an der dortigen Schule unterrichtete. Als Daniel Krmann 1731 vom katholischen Bischof von Neutra angeklagt und zur Gefängnisstrafe verurteilt wurde, flüchtete sich Matthias nach Preußen, wahrscheinlich gerade deshalb dorthin, weil Friedrich Wilhelm in der Angelegenheit seines Vaters persönlich beim Kaiser protestierte.⁹⁷ Matthias Krmann wurde in Potsdam als Lehrer angestellt.⁹⁸ Was ihn 1750 nach Stuttgart führte, können wir aus den Quellen nicht erfahren.

20. Im Oktober 1762 erhielt Jonas Wozary vier Gulden aus dem Fonds des Tübinger Universitätslazarets, um seine Rückreise nach Regensburg antreten zu können. Der Fourier des Ádám Battyányischen Infanterie-Regiments floh 1756 aus dem westungarischen Raab. Die Ursache seiner Flucht schilderte er besonders ausführlich in seiner Bittschrift an die Universität, in der er zugleich über die Fortführung und die ausgefeilten Methoden der Rekatholisierung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts berichtete: „Denn nachdem ich daselbst... von einem hitzigen Fieber überfallen worden, machte sich ein Jesuite kein Gewissen, mir zu eben der Zeit, da ich hieran am gefährlichsten und völlig vernunftlos danieder lag, ihre Hostie zu

94 UAT 25/3, 176.

95 So auch wahrscheinlich in Eperies, denn in der Abschrift steht zuerst „in Eperies“ geschrieben, was durchgestrichen und durch „etlichen Städten“ ersetzt wurde.

96 ELA A3, Bd. 35, 628.

97 Vgl. Tibor Fabiny (Hg.): Dániel Krmann: Küldetésém története (1708–1709). Bp. 1984. 151ff.

98 Vgl. Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990). Bd. III. Martin, 1989. 270.

reichen und mich deswegen von Stund an, vor einen Papisten zu erklären.“⁹⁹ Darauf folgte ein monatelanger Leidensweg: „Doch hieran lehrte sich der Geist des Pabsthums nicht sondern suchte sein vermeyntes Recht an mir, auch auf die unbarmherzigste Weise, zu behaupten. Diese würde er auch längstens schon befolget haben, wenn ihn, die Zeit hindurch als ich bey dem Regent gestand nicht eines Theils die noch fürdauernde Kriegs-Conjuncturen, anderen Theils aber, als man mich hienach blos in der Absicht, um mich nun unter ihrem Joche noch ferneres zu erhalten, in der Qualitaet eines Accessistens zu der Hung. Hofkammer zu Pressburg gestellet hatte, die Hoffnung, dass ich mich nemlich durch die Schmeucheley und der Dycastrial-Bedienung von ihrer Partie einnehmen lassen werde, an seinen Vorhaben noch eine Zeitlang zurückgehalten hatte. Weil jedoch weder dieses, noch die beyten Versprechungen, noch auch die öfters wiederholten Ermahnungen, bey mir den gehofften Zweck erreichen wollten, ließ mich der Stadtpfarrer den 6ten jüngst abgetretenen Monats Augusti, vor das Dom-Capitel zum letzten Mal citiren. Welche da es sah, dass ich kurzum von meiner Religion nicht abstehen will mich nicht nur mit den unmäßigsten Ausdrücken beschalt, sondern auch versicherte, dass ich unausbleiblich nach dem wahren Inhalt derer bereits in puncto Religionis ergangenen königl. Verordnungen pad poenam gezogen werden würde.

Und gewiß würde ich auch unmöglich ihrer fürchterlichen Gewalt und Tyranny entkommen seyn, wenn nicht die Redlichkeit und wahre Menschenliebe einen Cameral-Concipisten, meinen sehr guten Freund, bewogen hätte, mir so wohl die Absicht des Clrei, als eben auch das, daß die Kammer stündlich die Antwort vom Präsidenten meinethalben zu erhalten gewärtig sey, zu entdecken, zugleich aber auch zu rathen, da der Ausschlag meiner Sachen hiebey sehr gefährlich sey, ohnverweilt auf die Flucht bedacht zu seyn.

So betrübt und schmerzlich nun auch dieser Vorschlag, in Absicht auf die Verlassung meines Weibs, Kindes und der innegehabten Lebensbequämlichkeit, war: desto mehr fand ich mich, als ein Bekenner Jesu alle diese Reitzungen mit Rücken anzusehen und den 12ten obangeführten Monats Aug. ohne, der allzu großen Gefahr und Kürze der Zeit wegen mich diesfalls mit förmlichen Legitimations-Documenten versehen zu können, meinen gegenwärtigen misslichen exulanten Stand wirklich anzutreffen.“

Wozary flüchtete über Regensburg nach Stuttgart, wo er jedoch wegen fehlender Beweise der erlittenen Verfolgung keine Unterstützung erhielt: „Allein am letzten Orte wurde ich theils der... Verfassung, theils auch ohngeacht der von Sr. Excellenz dem Cursachsischen Herrn Gesandten v. Seefrid mitgehabten Recommendation, der Leib- und Fühllosigkeit des hochwürden Herrn Special Hellers wegen, dergestalten hoffnungsleer abge-

99 UAT 12/4.

wiesen...” Einige ungarische Studenten haben sich schließlich des bettelnden Landsmannes angenommen und ihn in die Aufmerksamkeit der Universitätsleitung empfohlen.

Wozary flehte: „...Hochdieselbe wollen hochgnädig und um Gotteswillen geruhen, mir armen verlassenen Fremdlinge mittelst Hochdero großmuthige interposition entweder hier oder auch anderer Orten zu ein Unterkommen beforderlich zu seyn. Mein bisheriges Werk war obschon nur blos in Finanz- und Rechnungsangelegenheiten, die Feder: allein ich bin vergnügt und werde mein Gott unablässig davor dankbar seyn, wenn ich nur endlich irgendwo und wenn zu noch so geringen Bedienstung gelangen... darf. Sollte es aber allenfalls die Unmöglichkeit selbst seyn, mich weder hier noch anderwärts einigermaßen unterbringen zu können: so bitte ich unterthänigst, damit ich, weil ich Unglücklicher! nicht weiß, mich dermalen mehr wohin zu wenden, die Zurückreise nacher Regensburg wieder anzutreffen vermag mir wenigstens zu einen großmüthigen Reise-Beytrag behilflich seyn zu wollen. In welch unterthänigst zuversichtsvollen Getröstung, mich zu fürwährenden Gnaden und Patrocinance, in Unterthänigkeit erlassende, mit allschuldigem Respect beharre.“ Die Universität entschied sich für die Auszahlung eines Reisegeldes.

21. Am 28. August 1765 wurden auch Johannes Ternovski, einem evangelisch getauften Juden, zwei Gulden aus dem Fonds des Universitätslazarets ausgezahlt. Auch er floh vor „unterschiedene[n] Drangsalen“ aus Ungarn und erhielt eine Unterstützung der Universität durch Hilfe der ungarischen Studenten Georg Anton Nogel und Andreas Kosut. Letzterer kannte Ternovski noch von zu Hause, aus dem Komitat Turóc, und konnte seine Aussage glaubwürdig bestätigen.¹⁰⁰

22. Neben den protestantischen Glaubensflüchtlingen im 18. Jahrhundert trat auch ein katholischer Vertriebener in Erscheinung, dessen Fall mit Sicherheit zu den Ausnahmen im lutherischen Württemberg gehörte. Während des Rákóczi-Aufstandes zwischen 1703 und 1711 kam es mehrmals zu Ausschreitungen der Kuruzzen, und auf die Brandschatzungen und Plündereien der Truppen folgte oft die Hungersnot. Die Oberin des Klosters St. Joseph des regulierten Kanonnissenordens im westungarischen Eisenstadt entließ am 14. Februar 1707 die Klosterfrauen in Anbetracht der „großen Gefahr der Rebellen“ und der „höchsten Hungersnoth“ zu ihren Verwandten.¹⁰¹ Die Klosterfrau Xaveria Christine, die anders als die anderen Mitbewohnerinnen des Klosters „in der welt gar nit leben“ wollte, erhielt von Christian August von Sachsen-Zeitz, Erzbischof von Gran und Bischof von Raab (1707–1725), die Erlaubnis, sich in ein anderes Ordenskloster zu bege-

¹⁰⁰ Ebenda.

¹⁰¹ Stadtarchiv Reutlingen, A 1: Akten aus der Reichsstadtzeit, Nr. 13088.

ben.¹⁰² Anhand der sehr lückenhaften Schriften und Empfehlungsschreiben kann der Weg der Klosterfrau nur schlecht rekonstruiert werden. Demnach lebte Xaveria Christine 1707 in Klöstern auf dem Gebiet des Salzburger Bistums, 1710 hielt sie sich in den Klöstern Andernach, Marienstein und Marienburg im Erzstift Köln auf, und schließlich war sie 1716 in Stuttgart.¹⁰³ Was sie nach Württemberg führte, geht allerdings aus den Quellen nicht hervor.

Fazit

Anhand der durchgesehenen Archivunterlagen lässt sich mit Sicherheit behaupten, dass Württemberg nicht zu den Zielgebieten der Glaubensflüchtlinge aus Ungarn gehörte. Obwohl die Beziehungen zwischen den ungarischen Lutheranern und Württemberg gerade ab Mitte des 17. Jahrhunderts reger wurden, baten im Herzogtum nur wenige Flüchtlinge und Vertriebene aus Ungarn um Asyl: Von den nur 17 Exulanten im 17. Jahrhundert waren es nachweislich nur sechs, die Württemberg als dauerhaften Zufluchtsort wählten. Bezeichnend für das Migrationsverhalten der Exulanten aus Ungarn in Württemberg war die Reise von Tobias Mascinius [*Masník*] nach Tübingen, der die Stadt aufsuchte, um Bücher einzukaufen,¹⁰⁴ doch eine Zuflucht in der Neckarstadt zu finden, kam ihm nicht in den Sinn. Die Frage, warum das lutherische Württemberg von den lutherischen Glaubensflüchtlingen aus Ungarn nicht frequentiert wurde, ist nach dem heutigen Stand der Forschung noch nicht zu beantworten.

Höchstwahrscheinlich ist aber der entscheidende Grund weniger auf der Seite der Glaubensflüchtlinge als viel mehr auf württembergischer Seite zu suchen. Die lutherische Kirche in Württemberg trachtete bis Ende der 1680er Jahre danach, ihre 1565 festgeschriebene Orthodoxie und ihre nach dem Dreißigjährigen Krieg verstärkte Geschlossenheit und Uniformität zu bewahren. Die lutherischen Glaubensflüchtlinge aus Ungarn repräsentierten dagegen nicht immer eine dogmatisch klar ausgerichtete Glaubensrichtung innerhalb der evangelischen Kirche. Nicht selten entstanden die Abweichungen gerade durch die Tätigkeit der deutschen Pfarrer in Ungarn, die selbst wegen ihrer abweichenden Meinung die deutschen Territorialstaaten und

102 Ebenda. Lizenz vom 11. November 1707.

103 Ebenda. Briefe vom 24. Mai 1709, Brief der Lucia von Breitbach vom 17. August 1710, Brief des Probstes zu St. Thomas A. Thielen vom 17. August 1710, Brief von Johann Adam vom 24. Oktober 1710, Brief an Therese Christine in Reutlingen vom 23. Dezember 1716 und ein undatiertes Brieffragment.

104 Mascinius schrieb am 15. Februar 1681 aus Zittau nach einer Reise seinem Freund Georg Láni: „Von meiner jüngsten Reise habe ich in Tübingen für mein eigenes Geld Broschüren von Osiander mit dem Württembergischen Katechismus gekauft und sie in einem Bretterverschlag nach Art einer Kiste verpackt in Nürnberg zur Beförderung nach Leipzig aufgegeben.“ Vgl. *Eichler-Blaschka* (wie Anm. 35), 6.

Reichsstädte verlassen mussten.¹⁰⁵ In diesem Zusammenhang wäre es wichtig zu wissen, welche konkreten Erfahrungen man in Württemberg mit der Aufnahme von österreichischen Exulanten machte. Ebenso wichtig wäre der Frage nachzugehen, ob man in kirchlichen Kreisen etwa mit heterodoxen Richtungen bei den ungarischen Evangelischen rechnete, wodurch man eine ablehnende Haltung gegenüber den Exulanten generierte, die letztlich zur Meidung Württembergs als Zielland durch die Glaubensflüchtlinge aus Ungarn führte. Nachweislich trat erst 1687/88 eine Wende in der württembergischen Kirche ein, als die herkömmliche orthodox-lutherische Haltung der Kirche – nicht zuletzt dank der Tätigkeit von Philipp Jakob Spener in Württemberg – allmählich aufgegeben wurde. Die Erneuerung der Kirche beinhaltete neben der Reformierung des kirchlichen Lebens und Denkens die Öffnung gegenüber anderen, auswärtigen theologischen Ansichten im Luthertum.¹⁰⁶ Bezeichnend für diese Änderung war, dass 1687 eine Gruppe von Waldensern in Württemberg aufgenommen wurde, allerdings zu einer Zeit, als die große Fluchtwelle aus Ungarn bereits abgeklungen war und viele Exulanten schon den Heimweg nach Ungarn angetreten hatten.

Nimmt man die Exulanten aus Ungarn unter die Lupe, so kann festgestellt werden, dass unter den insgesamt 21 Exulanten, die zwischen 1672 und 1765 nach Württemberg gelangten, mit Ausnahme des Theologen und Schriftstellers Daniel Klesch und des Superintendenten Stephan Szenci Fekete, keine prominenten Vertreter des ungarischen Luthertums waren. Mit zwei Ausnahmen¹⁰⁷ waren alle Supplikanten entweder Deutsche oder Slowaken aus Ungarn, was nur zum Teil damit zu erklären ist, dass die meisten Lutheraner aus Ungarn der deutschen oder der slowakischen Ethnie zugehörten. Auch wenn die kleine Zahl der Exulanten aus Ungarn in Württemberg keine Typologisierung und tiefere Analyse zulässt, kann festgehalten werden, dass im 17. Jahrhundert vor allem zwei Gruppen der Glaubensflüchtlinge in Erscheinung traten: Pfarrer und Studenten. Einige von ihnen verfügten über gewisse Informationen über Anstellungs- bzw. Stipendienmöglichkeiten in Stuttgart und Tübingen und kamen gezielt nach Württemberg. Neun der Bittsteller aus dem 17. Jahrhunderts wurden mit Sicherheit angenommen und konnten in Württemberg eine neue Existenz

105 Vgl. zu der ähnlichen Bewertung der österreichischen evangelischen Exulanten im Reich bei *Schnabel* (wie Anm. 43), 693ff.

106 *Martin Brecht*: Philipp Jakob Spener und die württembergische Kirche. In: *Geist und Geschichte der Reformation*. Festgabe Hanns Rückert zum 65. Geburtstag. Berlin, 1966. (Arbeiten zur Kirchengeschichte 38.) 443–459.

107 Nur im Fall von Szenci Fekete und Löwei ist mit Sicherheit zu behaupten, dass sie der magyarischen Ethnie angehört haben. Es ist allerdings anzumerken, dass die Feststellung der ethnischen Zugehörigkeit von Personen im Fall des frühneuzeitlichen Ungarn nur anhand der Familiennamen keineswegs eine sichere Methode ist.

aufbauen bzw. erhielten einen Platz im herzoglichen Stift und konnten ein Studium der Theologie aufnehmen. Die Zahl der immatrikulierten Studenten aus Ungarn im Trauerjahrzehnt zwischen 1671 und 1681 überstieg jedoch nur um eine einzige Immatrikulation die Zahl der Studenten zwischen 1661 und 1671 und in den auf das Trauerjahrzehnt folgenden Jahren bis 1700 war die Tendenz sogar rückfallend: Lediglich elf Studenten immatrikulierten sich in Tübingen. Die hospes-Stellen für Theologiestudenten aus Ungarn im Tübinger Stift hatten also zur Zeit des Trauerjahrzehnts keine besondere Auswirkung auf die *Peregrinatio academica*.¹⁰⁸

Obwohl in den württembergischen Quellen nur ein exulierender Handwerker vorkommt, ist diese Tatsache schon deshalb hervorzuheben, weil sie darauf hinweist, dass die ungarische Glaubensmigration zwischen 1671 und 1681 keineswegs nur eine Elitenwanderung darstellte.

Ungarische Exulanten in Württemberg gab es auch im 18. Jahrhundert, als die Rekatholisierung in Ungarn mit Hilfe des Jesuitenordens und der ungarischen katholischen Kirche weitergeführt wurde. Jonas Wozary beschrieb treffend: „Wie so eyfrig und zugleich selbst der gesunden Vernunft entgegen, der römische Clerus in Hungarn ununterbrochen geschäftig ist, den gänzlichen Umsturz und Ausrottung des in diesem Königreich noch vorhandenen Evangelischen Zions endlich nach Wunsche auszuführen: lehren leider! nicht nur die täglich wider denselben erscheinende neue Staats-Verfassungen; sondern es bewähren solches auch die von Zeit zu Zeit theils an ganzen Gemeinden, theils an gewissen Familien, theils nur an einzelnen Persohnen ausübende Gewaltthätigkeiten.“¹⁰⁹ Vier Fälle schlugen sich auch in den württembergischen Quellen nieder.

Die Quellen sagen über Status und Akzeptanz der Exulanten in Württemberg nur wenig aus, doch es ist den Protokollen zu entnehmen, dass sowohl im 17. als auch im 18. Jahrhundert ein Nachweis über den Exulantenstand von den Behörden höchst erwünscht und somit für die Gewährung von Unterstützung förderlich war. Die Atteste im 17. Jahrhundert dienten mit Sicherheit nicht nur der Kontrolle der Glaubwürdigkeit, sondern zugleich der Glaubensrichtung der Bittsteller. Bei einer Anstellung – vor allem bei Prädikanten und Pfarrern – konnte im Rahmen einer Anhörung oder einer Probepredigt eine weitere Kontrolle erfolgen.

Die Erweiterung der Quellenarten und der einzubeziehenden Archivbestände in Württemberg, Ungarn und der Slowakei würde mit Sicherheit nicht nur die Zahl der Exulanten aus Ungarn in Württemberg erweitern, sondern auch das Beziehungssystem zwischen Württemberg und Ungarn in der frühen Neuzeit mit neuen Erkenntnissen bereichern.

108 Vgl. Gémes (wie Anm. 45).

109 UAT 12/4.

Márta Fata

RELIGIOUS REFUGEES FROM HUNGARY IN WÜRTTEMBERG
IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES

(Research outline with a documentation of the exiled persons)

In the Early Modern Period, the expulsion of religious groups was a widely used means of power to impose social disciplinary measures on the population. Events in Hungary in the 17th and 18th centuries have to be integrated into these overall-European developments. Calculated actions against Protestants in Hungary were based on Hapsburg efforts to unify the conglomerate of their Austrian, Bohemian and Hungarian countries, and create a unitary area of absolutistic rule also held together by the bonds of Catholicism. The attack on Hungarian Protestant churches and schools between 1671 and 1681 caused voluntary and forced migration; the Protestants were denied civil rights and liberties in professional life, which posed a threat to their lives and existence. An overview of this denominational migration shows that although scientific research has repeatedly produced new results about the events during the so-called “decade of grief” between 1671 and 1681, it has not dealt with the topic of actual religious migration yet. Some papers already point to aspects of religious migration that have been neglected so far; it is emphasised that, for a decade, the Protestant élite in Hungary was forced to remain silent, and this traumatic experience, in the following, influences the development of Hungarian Protestantism in a fundamental way (Protestant theology as well as the life of the community). At the same time sources indicate that Hungarian religious migration, too, was not confined to small sections of society, i. e. migration of the élites. In order to get a better idea of how these observations are connected with each other, it would be essential to deal with the Hungarian religious migration as a historical social process. For that purpose, an analysis of those groups of people living in exile in Europe, including those taking refuge in some German territorial states, would be of major importance. This present article is an attempt to record exiled people from Hungary finding refuge in the territory of Württemberg, and answer the question why Lutheran Württemberg was not suited to become an important destination of the religious refugees.

Mítoszok, identitások, percepciók

„Magyarország 16–17. századi történelme sok ponton ellentmond a történetírás elméleti tételeinek. Valóság és elmélet ellentmondása valószínűleg főként azért alakult ki, mert a történetírás sarkigazságai rendszerint tipikusnak tekintett események tanulságai alapján születnek, a 16. és a 17. századi magyar politikai történelemhez hasonlót viszont egyetlen más ország sem élt át.” (Péter Katalin: A haza és a nemzet, Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. [A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.] 211.)

Robert J. W. Evans

Europa als Peripherie in der Frühen Neuzeit¹

Die Frühmoderne entbehrt der leicht erkennbaren Gedächtnisorte späterer Jahrhunderte, seien es Standbilder, Straßenzeichen oder was auch immer. Die geschichtliche Erinnerung bezog sich damals weniger auf konkrete *loci communes*. Ob es solche mit europäischer Tragweite überhaupt gab, hängt davon ab, inwieweit Europa in diesem Sinn präsent war, inwieweit nicht das Trennende das Verbindende in der Praxis fast immer überwog, ungeachtet dessen, dass im literarischen und philosophischen Schrifttum europabezogene Idealvorstellungen gang und gäbe waren.

Da jeder Fachhistoriker auf diesem Gebiet seine eigenen Erfahrungen mit den wechselnden Konjunkturen der Europafrage zwischen Renaissance und Aufklärung gemacht haben dürfte, erscheint zu Anfang eine persönliche Vertorung angebracht. Als Spezialist für Ostmitteleuropa möchte ich eine entsprechende empirische Fallstudie bieten, gleichzeitig aber als Historiker aus Großbritannien – knapper – über Aspekte der Rezeption des Europabewußtseins in meiner eigenen *patria* nachdenken. Dabei ist mit Blick auf unsere Fragestellung zu hoffen, dass die in erster Linie semantische Ausrichtung meiner Beobachtungen das Thema nicht zu eng fasst. Damit soll einer bestehenden Tendenz entgegengearbeitet werden, denn eigentlich ist der Gebrauch des Terminus „Europa“ in meiner bisherigen akademischen Karriere größtenteils verhältnismäßig unreflektiert geblieben, wie wohl bei den meisten meiner Kollegen. Deshalb bedeutete die Mitwirkung an diesem Band des *Jahrbuchs für Europäische Geschichte* für mich eine Herausforderung –

1 Amikor a felhívást megkaptam, hogy hozzájáruljak Péter Katalin emlékkönyvéhez, nagyon sajnáltam, hogy nem voltak kéznél új kutatási eredményeim az ünneptelt munkaterületén. Viszont igen szívesen teszek eleget a kedves javaslatnak, hogy egy már publikált, de Magyarországon nehezen hozzáférhető cikket lehetne benyújtani. Jelen tanulmány eredetileg előadásnak készült, amely 2000-ben egy 'Europäische lieux de mémoire'-t tárgyaló konferencián hangzott el. Megjelenése: *Jahrbuch für europäische Geschichte* 3(2002) 59–79. A mainzi Institut für Europäische Geschichte-nek köszönöm, hogy megengedték az utánközlést. A szöveget úgy hagytam, ahogy az adott körülményeknek megfelelt: remélem, hogy ez nem okoz megértési nehézségeket. De megragadtam az alkalmat, hogy a jegyzeteket helyenként felfrissítem.

wenn ich auch einen Anflug von Skepsis gegenüber allzu weit gehenden Behauptungen über den Stellenwert von *lieux de mémoire* in der Epoche der Frühen Neuzeit immer noch nicht ablegen kann.

Natürlich haben britische Historiker, die sich mit der Geschichte kontinentaler Länder befassen – übrigens ein vergleichsweise hoher Anteil der einheimischen Zunft – „europäische“ Geschichte betrieben wie Monsieur Jourdain die Prosa. Gewissermaßen (und auf diese Problematik ist später zurückzukommen) gilt das auch für die Geschichtsschreibung der britischen Inseln selber, als Bestandteile desselben Kontinents. Darüber hinaus kennen wir „gesamteuropäische“ Geschichte als additive Gattung, welche grosso modo die Vergangenheit der verschiedenen Staaten und ihrer Beziehungen zueinander unter Nutzung gelegentlicher komparatistischer Elemente untersucht. Diese Sichtweise bildete sich zunächst besonders in der Zwischenkriegszeit heraus.

Berühmt wurde die zuerst 1935 erschienene Zusammenfassung von H. A. L. Fisher, ehemals Universitätsrektor und Kultusminister, dann Warden von New College in Oxford. Fishers *History of Europe* behielt ihre Gültigkeit Jahrzehnte hindurch. Wer erinnert sich dagegen noch an *European Civilization, its Origin and Development*, herausgegeben von Edward Eyre, eine Serie des Oxford University Press in acht Bänden und fast 8000 Seiten, die gleichzeitig mit Fisher vom Stapel lief?² Seitdem gab es – um ein weiteres Beispiel herauszugreifen – *The European Inheritance*, ein ähnliches, wiewohl weniger ausladendes und weitschweifiges Unternehmen desselben Verlags, diesmal als Ergebnis einer Initiative der alliierten Regierungen während des Zweiten Weltkriegs. Im vergangenen Jahrzehnt versuchten sich mehrere Autoren wieder – wie Fisher – im Alleingang an dem Thema.³

All diese Abhandlungen erwiesen sich allerdings als weitgehend unergiebig für die Frage „europäische Idee“. „We Europeans are the children of Hellas... There is an European civilization. We know an European when we meet him“, schrieb Fisher am Anfang seiner Darstellung. Aber er bot kaum festere Anhaltspunkte. Eyre begnügte sich mit einem Vorwort, wo er eine „long period, from Augustus and the beginnings of Christian Europe down to the seventeenth century“ unterschied, „in which the sense of unity was keenly alive in the consciousness of European Society“, und dies im Gegensatz zu „recent centuries in which an exclusive nationalism [man schrieb das

2 Eyres Bände, 1934–1939, führen von der Prähistorie über Griechenland und Rom, Mittelalter und Reformation (ein dicker Band für sich!) bis zur neuzeitlichen Entwicklung innerhalb des Kontinents und in seinen Kolonien.

3 *The European Inheritance*. I–III Bde. Hg. von E. Barker., Oxford, 1954. Vgl. in jüngster Zeit Norman Davies: *Europe. A History*. Oxford, 1996.; John Roberts: *A History of Europe*. Oxford, 1996.

Jahr 1934] has taken the front of the stage“. Auch später begegnen wir nicht viel mehr als allgemeinen Hinweisen auf gemeinsame Traditionen.

Eine Ausnahme unter den einschlägigen britischen Beobachtern bilden die bekannten Ausführungen von Denys Hay, die 1957, gleichzeitig mit den Schriften von überzeugten Verfechtern europäischen Gemeinguts wie Federico Chabod, Heinz Gollwitzer, Bernard Voyenne und Carlo Curcio veröffentlicht wurden.⁴ Hay gelangte jedoch nicht über das 16. Jahrhundert hinaus – und fand kaum Nachfolger. In Großbritannien war – außer vielleicht in einigen katholischen Zirkeln – keine *prise de conscience européenne* wie bei den deutschen Nachkriegshistorikern zu verzeichnen.⁵ Können wir daraus etwa auf die überaus wichtige Frage der (noch kaum geklärten) Einstellung damaliger Briten zum frühneuzeitlichen Europa Rückschlüsse ziehen? Darauf ist ebenfalls noch zurückzukommen.

*

Unser Anliegen betrifft nicht nur „europäische Geschichte“, nicht nur eine mutmaßliche „europäische Idee“, sondern die Frage eines europäischen Zusammengehörigkeitsbewusstseins, eine Vorbedingung für die Ausbildung einer gemeinsamen Erinnerungskultur. Man nimmt, so stelle ich mir vor, „europäische“ Wesenszüge an – laut einer neueren Formulierung Heinz Duchhardts gehörten dazu Christentum, Recht oder Rechtsgefühl beziehungsweise Gesetzeskonformität, politische Repräsentation und namentlich Volksvertretung, Rechte des Individuums, die Verwendung von *Linguae francae*, grenzübergreifende gesellschaftliche Verbindungen, Überheblichkeit und Konkurrenzdenken.⁶ Dann versucht man, die zeitgenössische Wahrnehmung dieser Charakteristika abzumessen.

4 Denys Hay: *Europe. The Emergence of an Idea*. Edinburgh, 1957. Neuausgabe ebenda 1968. Vgl. Federico Chabod: *Storia dell'idea d'Europa*. Neuauflage. Hg. von E. Sestan–A. Saitta. Bari 1962.; Heinz Gollwitzer: *Europabild und Europagedanke*. Beiträge zur deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts. München, 1951. Neuauflage 1964.; Bernard Voyenne: *Histoire de l'idée européenne*. Paris, 1952. Neuauflage 1964.; Carlo Curcio: *Europa. Storia di un'idea*. I–II Bde. Florenz, 1958.

5 Fritz Fellner in *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg*. Hg. von E. Schulin. München, 1989. 213–226.; Winfried Schulze: *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*. München, 1989. bes. 211 ff.; Hartmut Lehmann–James van Horn Melton (Hg.): *Paths of Continuity. Central European Historiography from the 1930s to the 1950s*. Washington DC, 1994. bes. 12ff. – Unter britischen Katholiken hat Christopher Dawson am ehesten versucht, wenigstens die Frühgeschichte 'Europas' unter diesem Gesichtspunkt aufzuarbeiten. Vgl. jetzt R. J. W. Evans: *Europa in der britischen Historiographie*. In: *Nationale Geschichtskulturen. Bilanz, Ausstrahlung, Europabezogenheit*. Hg. von H. Duchhardt. Mainz–Stuttgart, 2006. 77–93.

6 In: 'Europäische Geschichte' als historiographisches Problem. Hg. von H. Duchhardt–A. Kunz. Mainz, 1995.

Da andere Autoren dieses Bandes die Aufgabe auf sich genommen haben, die zentralen Traditionen des christlichen Europa zu erläutern, möchte ich mich diesbezüglich mit einer kurzen Stellungnahme zufrieden geben, um die frühneuzeitliche Ausgangssituation darzulegen. Kernstück dieser Traditionen blieb weiterhin die zwar abgeschwächte, aber selbst nach dem Ausgang des Mittelalters auf allen Seiten noch anerkannte Universalmission Roms, die im Heiligen Römischen Reich ihre Verkörperung fand. Es gab kein anderes Reich (mit der teilweisen Ausnahme von Byzanz und seinem Erbe – wie noch anzusprechen sein wird – in Russland). Aber die romanischen Länder hatten ihren Anteil an denselben Traditionen, besonders Italien mit der Wiedergeburt klassischer Zivilisation in der Form des Humanismus und dann Frankreich im politischen Kräftespiel des 16. und 17. Jahrhunderts.

Allmählich ersetzten freilich Rivalitäten das Ideal einer Universalmonarchie durch das frühmoderne Gleichgewicht der Kräfte, das Europa wie *ex hypothesi* als einen politischen oder diplomatischen Rahmen auf den Plan rief, wobei das Reich deutscher Nation noch gelegentlich als Muster herangezogen werden konnte. Diese Sachlage bildete eine Quelle der viel erörterten utopischen Europapläne der Epoche, von der Renaissancezeit über Sully (und den viel früher konzipierten, aber erst dann veröffentlichten Dubois) bis Penn, Saint Pierre und ihresgleichen. Die andere Quelle war die veränderte religiöse Lage im gespaltenen Christentum mit den daraus entstehenden Versuchen eines konfessionellen Ausgleichs. Letztlich begann dieses „alte“ Europa sich gegen überseeische und koloniale Kontrastbilder abzuheben. Die Folge war eine Anmaßung in Bezug auf Europäertum, die ich im Zusammenhang mit britischen Perspektiven noch kurz veranschaulichen werde.⁷

Aber schon früher hatte es eine Expansion, allerdings eine weit weniger anmaßende, gegeben, und zwar im Hochmittelalter und innerhalb des europäischen Kontinents. Genauer gesagt: als Hauptfaktor in der geistigen Ausgestaltung dieses Erdteils. Gemäß einer vor kurzem von Robert Bartlett aufgestellten und als „the making of Europe“ umschriebenen These wurden „europäische“ Werte zwischen dem 10. und 13. Jahrhundert hauptsächlich im Kerngebiet erschaffen, jedoch insbesondere an der (neuen) Peripherie, unter Kolonisten und Konvertiten, nachgeahmt und infolgedessen verinnerlicht.⁸ Diese Einsicht schöpft wahrscheinlich aus heutigen Erfahrungen mit

⁷ Außer den oben angegebenen Zusammenfassungen, siehe jüngst Heinz Duchhardt: Europabewußtsein und politisches Europa – Entwicklungen und Ansätze im frühen 18. Jahrhundert am Beispiel des Deutschen Reiches. In: Der Europa-Gedanke. Hg. von A. Buck. Tübingen, 1992. 120–131.; Winfried Schulze in 'Europäische Geschichte' als historiographisches Problem *op. cit.* 35–65.

⁸ Robert Bartlett: The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350. Harmondsworth, 1993.

der Europäischen Union, beschreibt jedoch keine bloße Randerscheinung und eignet sich besonders für eine Betrachtung der Frühen Neuzeit.

Diesem Phänomen möchte ich folglich in einigen Ländern nachgehen, die nicht, oder nur in reduzierter Form, an den herkömmlichen politischen und kulturellen Herrschaftsgebilden der Territorien des Reichs und des Mittelmeerraums teilgehabt hatten. Meine längere Fallstudie gilt dem Werden eines Europabewusstseins in den östlichen Königreichen Ungarn, Polen und Böhmen (in gewisser Hinsicht könnte die Analyse auch auf Teile des Reichs – zu dem Böhmen formell gehörte – ausgedehnt werden). Hier hatten die Wiederbelebung des Vermächtnisses der Antike und dann das Vermächtnis des Humanismus selber für die eigenständige Entwicklung eines Europa-begriffs ganz besondere Brisanz. Und dieser Stellenwert war nicht nur ein selbstbezogener. Letzten Endes räumte derjenige Denker und Politiker, der im Nachhinein häufig als geistiger Ahnherr Europas gepriesen wurde, der Prälat und spätere Papst Enea Silvio, in seinem Schaffen diesen Gebieten einen hervorragenden Platz ein.⁹

*

Damit wurde der erste der drei Hauptgründe für diese Entwicklung schon angesprochen: das frühzeitige Auftreten einer intensiven und gut organisierten humanistischen Bewegung in den ostmitteleuropäischen Ländern, nicht zuletzt infolge günstiger geographischer und gesellschaftlicher Gegebenheiten. Man denke an Ungarn, das in Enea Silvios Text über Europa an erster Stelle erscheint. Hier gab es schon seit den 1460er Jahren ein Aufleben antiker Werte unter seinem Renaissancefürsten Matthias Corvinus: mit dem *Contubernium* um János Vitéz, mit Einschluss des meisterhaften Dichters Janus Pannonius; mit der *Bibliotheca Corvina* und dem Mäzenatentum am Hof; mit vielen direkten Kontakten zu italienischen Akademien und Bildungsstätten.¹⁰

In Böhmen wurde gleichzeitig die Erinnerung an Petrarcas Aufenthalt in Prag gepflegt und die intellektuelle Aufbruchsstimmung durch die bahnbrechende Landesgeschichte von Enea Silvio bestärkt, in der die Schlüsselrolle des Königreichs im europäischen Zusammenhang trotz der Verwüstungen der Hussitenkriege klar herausgearbeitet wurde. Gegen Ende des Jahrhun-

9 Aeneas Silvius' unvollendet gebliebene Schrift liegt in seinen *Opera omnia*. Basel, 1551. 387–471 vor. Vgl. Werner Fritzemeyer: *Christenheit und Europa*. München–Berlin, 1931. (Historische Zeitschrift. Beiheft 23.) 18–29.; D. Hay: *Europe op. cit.* 83–87.

10 Tibor Klaniczay: *Egyetem Magyarországon Mátyás korában*. ItK 94(1990) 575–611.; Ders.: *Le mouvement académique à la Renaissance et le cas de la Hongrie*. *Hungarian Studies* 2(1986) Fz. 1. 13–34.; Ders.: *Das Contubernium des Johannes Vitéz*. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Hg. von K. Benda u. a. München, 1988. II. 227–243.

derts folgte eine Generation von einheimischen Humanisten, mit dem an der Karls-Universität tätigen Gregor von Prag und seinen Schülern an ihrer Spitze. Unter ihnen ragten hervor die zwei leicht miteinander zu verwechselnden Všebrds, Viktorin Kornel (sonst als Cornelius bekannt) und Jan Šlechta, sowie Gregor Hrubý von Jelení and dann sein Sohn Sigismund (odor Gelenius), der später in Basel mit Froben zusammenarbeitete. Als die namhaftesten von allen galten bei ihren Zeitgenossen als Schriftsteller der adelige Dichter Johannes Hassenstein von Lobkowitz und als Mäzen Stanislaus Thurzo, über vier Jahrzehnte Bischof von Olmütz.¹¹

Unterdessen übte die neue internationale Wissensrichtung eine tiefgreifende Wirkung auch in Polen aus. Über einheimische – wie Grzegorz von Sanok – und zugewanderte Gelehrte – wie Callimachus und Celtis – wurde der Humanismus auf eine feste Basis gestellt, besonders an der Universität Krakau. Dies gelang schon zur Zeit des jungen Copernicus, bis er dann unter Sigismund I. und seiner Gemahlin Bona Sforza die königliche Gunst erlangte und an den Höfen mehrerer gebildeter Prälaten Aufnahme fand.¹² Überall, aber speziell unter den Polen, wurde Erasmus zum höchstbewunderten Modell, und es gab vielerlei persönliche Kontakte zu ihm. Jan Łaski (Lascovius), ein Neffe des polnischen Primas, wohnte bei ihm und kaufte seine Bibliothek auf, die er nach Erasmus' Tod in seine Heimat zurückschickte.¹³

Es wurde hingegen – und hier sind wir schon beim zweiten Grund angelangt – immer schwieriger, diese Initiativen auf Dauer zu stellen. Drei Momente sind hier festzuhalten. Zum einen erlitt die Region eine Serie von Zerstörungen, die in Europa ihresgleichen suchten. In Böhmen hatte schon die Hussitenzeit die Musen schwer mitgenommen und die Wissenschaften zwischen theologische Kampflinien eingezwängt.¹⁴ Aus diesem Konflikt erwuchs übrigens der Friedensplan des ähnlich wie Matthias Corvinus zum König aufgestiegenen Georg von Poděbrad, der sich zum ersten Mal auf

11 Allgemein: H. B. Harder–H. Rothe (Hg.): Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern. Köln, 1988.; *Peter Wörster* ebenda, 39–60 (zu Thurzó); *Rado Lencek* in Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy. I–III Bde. Hg. von A. Rabil. Philadelphia, 1988. II. 335–375.; *František Šmahel* in Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation. Hg. von W. Eberhard–A. A. Strnad. Köln, 1996. 189–214.

12 *Harold B. Segel*: Renaissance Culture in Poland. The Rise of Humanism, 1470–1543. Ithaca NY, 1989; und die sich überschneidenden Einführungen von Paul W. Knoll in The Copernican Achievement. Hg. von R. S. Westman. Berkeley, 1975. 137–156.; *Ders.* in Science and Society: Past, Present and Future. Hg. von N. H. Steneck. Ann Arbor, 1975. 19–44.; und *Ders.* in The Polish Renaissance in its European Context. Hg. von S. Fiszman. Bloomington, 1988. 189–212.

13 Polski słownik biograficzny 18(1973) 237f.

14 Vgl. die (etwas übertriebene) Argumentation bei *Josef Macek*: Hlavní problémy renesance v Čechách a na Moravě. Studia Comeniana et Historica 35(1988) 8–42.

explizit europäischer Ebene bewegte.¹⁵ Dann kamen die türkischen Angriffe, die Ungarns kulturelle Infrastruktur weitgehend hinwegfegten und im ganzen südöstlichen Grenzgebiet auf zweihundert Jahre für verwilderte Verhältnisse sorgten. Das Schicksal der *Bibliotheca Corvina* nach 1541 wurde zum Topos – und generell diente diese Konfrontation weithin zur Verdichtung bewusst christlich-europäischer Traditionen.¹⁶ Einige Jahrzehnte später, ab 1600, erlebte Böhmen als besonders exponierter Schauplatz des ruinösen Dreißigjährigen Krieges einen drastischen Niedergang. Gerade als dieser Konflikt seinem Ende zuing, fing es schließlich auch in Polen zu gären an. Massiv verschlimmerte sich der Zustand dort um 1700.

Zu gleicher Zeit – ein weiteres Moment – ging die staatliche oder überhaupt institutionelle Unterstützung infolge politischer und gesellschaftlicher Veränderungen ständig zurück. Die königlichen Höfe zogen sich aus der Region zurück oder büßten an Renommee ein. In Ungarn residierten nach 1526 keine Herrscher mehr, abgesehen von der verhältnismäßig bescheidenen Residenz der Fürsten von Siebenbürgen. Gleiches gilt für Böhmen, mit der wichtigen, aber transitorischen Ausnahme des Rudolfinischen Prag. Nach dem Aussterben der Jagiellonen und dem Verfall der königlichen Autorität war die Lage in Polen kaum besser. Die quasi-höfische Rolle einzelner Magnaten und Kirchenfürsten konnte hier kaum Abhilfe schaffen.

Dies alles gehört – drittes Moment – in einen breiteren Rahmen. Inner- und außerhalb der Höfe konnten die Verwaltungsstrukturen Ostmitteleuropas mit der allgemeinen Entwicklung nicht Schritt halten. Deshalb gab es vergleichsweise immer weniger Stellen und Kontakte für die nichtadelige Intelligenz mit humanistischer Ausbildung.¹⁷ Der relative Rückgang des Städtewesens hatte ähnliche Folgen; darüber hinaus reduzierte er das Publikum für einheimische Drucker und für den Buchmarkt insgesamt. Dabei verkümmerten die schon bestehenden Universitätseinrichtungen – und neue kamen kaum hinzu. So unterhielt zum Beispiel das Prager Carolinum bis 1620 ein Netz von sogenannten „Partikularschulen“, deren Lehrerschaft als Teil des humanistischen Engagements des Landes eine erstaunliche Menge von lateinischen Gelegenheitsgedichten und ähnlichem hervorbrachte, was jedoch dann völlig abbrach.¹⁸

*

15 Bekanntlich stammte dieser Entwurf von Georgs französisch-italienischem Ratgeber, Antoine Main/Antonio Marini. Vgl. J. Kejř-Václav Vaněček (Hg.): *The Universal Peace Organization of King George of Bohemia*. Prague, 1964.

16 Im allgemeinen: *Marianna D. Birnbaum: Humanists in a Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*. Columbus, Ohio, 1986. (Nicht sehr ergiebig für das Gesamtbild.) Zusammenfassung von *Dies.* in *Renaissance Humanism op. cit.* II. 293–334.

17 Vgl. *Tibor Klaniczay: Les intellectuels dans un pays sans universités. in Intellectuels français, intellectuels hongrois, XIIIe–XXe siècles. Ed. par J. Le Goff–B. Köpeczi. Bp. 1985. 99–109.*

18 Die Universität Prag diente nur der Religionsgemeinschaft der Utraquisten, aber ihre Schüler legten eine außerordentliche Produktivität in der Gattung lateinischer *carmina* u.s.w. an

Wir haben es folglich mit früh erblühten Errungenschaften zu tun, die rasch wieder dahinwelkten – These und Antithese, die eine für Ostmitteleuropa eigentümliche Synthese ergaben. Wie wir als Historiker diese Leistungen auch beurteilen, sie lebten in der Region als Goldenes Zeitalter des Wissens und der Gelehrsamkeit weiter. Man war auf „nationale“ Assoziationen oder Verbindungen erpicht; aber die Stimmung war im Grunde kosmopolitisch. Europa als Ganzes stellte den einzigen echten Maßstab für die Verdienste der *patria* dar. Als unwesentliches, aber gerade deshalb typisches Beispiel führe ich die Prahlereien des gelehrten ungarischen Prälaten Miklós Olahs an zu den „aves rostratae, quas Galli begasas [*bécassine*], Germani veto sneppas vocant“, also Schnepfen, die unter diesen Völkern als Delikatesse betrachtet würden, die in Ungarn jedoch unberücksichtigt blieben, weil dort überall noch feinere Leckerbissen zu finden seien.¹⁹ Heftige, jedoch unruhige Loyalitäten, die aus Gefühlen der Verschanzung und Isolation schöpften. Die Beliebtheit von Justus Lipsius und des Neostoizismus in der Region um 1600 wird auf diese Weise erklärlich.²⁰

Hierher gehört das Vokabular vom „Bollwerk“, vom *antemurale* oder *scutum* des Christentums oder des christlichen Europa. Diese Bezeichnung hatte ihre besondere Konjunktur anlässlich des polnischen Entsatzes Wiens im Jahr 1683, aber sie war nicht nur auf Polen gemünzt.²¹ Auch Ungarn im Allgemeinen oder Kroatien als besonders anfälliger Punkt konnten auf die Anerkennung einer Märtyrerrolle Anspruch erheben. Umgekehrt gab es Anspielungen auf eine exotische Abstammung, wobei Polen, Ungarn und Südslawen als Nachfahren der Sarmaten beziehungsweise Hunnen oder

den Tag; unter den zwischen 1550–1620 Graduierten, scheinen nicht weniger als 65 Prozent der Bakkalaurei und 92 Prozent der Magister als Dichter im Handbuch von Jiří Hejnic-Jan Martínek: Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě. I–V Bde. Prag, 1966–1982. auf. Vgl. František Šmahel: Regionální původ, profesionální uplatnění a sociální mobilita graduovaných studentů pražské univerzity v letech 1433–1622. Zprávy Archivu Univerzity Karlovy 4(1983) 3–28.; Ders.: Die Karlsuniversität Prag und böhmische Humanistenkarrieren. In: Gelehrte im Reich. Zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts. Hg. von R. C. Schwinges. Berlin, 1996. 505–513. Zu den ostmitteleuropäischen Universitäten vgl. allgemein R. J. W. Evans: Die Universität im geistigen Milieu der habsburgischen Länder, 17–18. Jahrhundert. In: Die Universität in Alteuropa. Hg. von A. Patschowsky–H. Rabe. Konstanz, 1994. 183–204.

19 Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila. Hg. von C. Eperjessy–L. Juhász. Bp. 1938. 31. Zu Olah allgemein: M. D. Birnbaum: Humanists *op. cit.* 125–167.; Cristina Neagu: Servant of the Renaissance: The Poetry and Prose of Nicolaus Olahus. Oxford, 2003. und die leider nur in rumänischer Übersetzung vorgelegte Edition seines Briefwechsels: Corespondență cu umanisti batavi și flamanzi. Hg. von C. Albu. Bucharest, 1974.

20 Lipsius u. s. w.: Gerhards Oestreich: Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius. Der Neostoizismus als politische Bewegung. Hg. von N. Mout. Göttingen, 1989.

21 Janusz Tazbir: Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna, Warschau 1987.; Lajos Hopp: Az 'antemurale' és 'conformitas' humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Budapest 1992.

Illyrer gelten wollten, also antiker Völker, die angeblich Erhebliches zum Fortschritt der Zivilisation beigesteuert hätten – eine deutliche Parallele zur deutschen Begeisterung für Tacitus. Die Rumänen besaßen hier eigentlich eine durchaus privilegierte Position, indem sie wahrhaftige „römische“ Vorfahren geltend machen konnten. Zur damaligen Zeit waren es jedoch meist Fremde, welche diese Ansicht verfochten – und bekanntlich war für ihren berühmtesten klassischen Bewohner, Ovid, die Provinz Dacia lediglich ein bitteres Exil gewesen.²² Bedenken wir zudem in diesem Zusammenhang Erasmus' bekannte zweischneidige Aussage über Polen: „Ich gratuliere einem Volk (*gens*), das einst wegen Barbarei in Verruf gekommen war, nun aber in der Literatur, in Gesetzen, Sitten und Religion und in allem anderen, was vom Makel der Barbarei reinwäscht, derart erblüht, dass es mit den vornehmsten und berühmtesten Nationen (*nationes*) wetteifern kann“²³

Diese Breite der Bezugnahme wurde durch die Vielgestaltigkeit der ost-mitteleuropäischen Länder zusätzlich bestätigt. Multinationalität galt als besonders charakteristisch für die ungarischen und polnischen Länder und bis zu einem gewissen Grad auch für Böhmen; und sie wurde im Grunde noch für eine Tugend gehalten. Darüber hinaus bot sie Gelegenheit, vielseitige humanistische Karrieren zu gestalten, wie etwa im Fall von Andreas Dudith (oder Dudić, oder Sbardellato: erhellend sind schon die unterschiedlichen Formen seines Namens), der es vom am Tridentinum beteiligten ungarischen Bischof bis zum Krypto-Antitrinitarier in Breslau brachte.²⁴ Dementsprechend stark war für solche Menschen der territoriale Patriotismus, nicht nur gegenüber neuzeitlichen Staatsgebilden wie Ungarn, sondern auch gegenüber ihren ehemaligen oder vermeintlich klassischen Entsprechungen, wie der Provinz Pannonia.²⁵

Die sprachliche Dimension dieses Tatbestands war eine herausgehobene Stellung des Lateinischen, und zwar sowohl in praktischer als auch in symbolischer Hinsicht. Bis ins 18. oder sogar ins 19. Jahrhundert hinein behielt es seine übergeordnete Rolle im ganzen Bildungswesen, wobei patriotische

22 Kroaten: M. D. Birnbaum: *Humanists op. cit. passim*; Dražen Budiša in *Renaissance Humanism op. cit.* II. 265–292; Branko Franolić: *Works of Croatian Latinists*. Zagreb, 1997. Rumänen: Adolf Armbruster: *La romanité des roumains. Histoire d'une idée*. Bucharest, 1977.

23 Genti gratulor, quae quum olim ob barbariem male audierit, nunc et literis et legibus et moribus et religione, et se quid aliud est quod a barbariei probro vindicet, sic floreat et cum praecipuis ac laudatissimis nationibus certare possit': zitiert nach H. B. Segel: *Renaissance Culture op. cit.* 13.

24 Die äußerst 'europäische' Gestalt Dudiths wird jetzt durch die Herausgabe seiner sehr weitläufigen Korrespondenz neu beleuchtet: *Epistulae*. Hg. von L. Szczucki–T. Szepessy. Bp. 1992–. (Bis jetzt 6 Bde. für 1554–1580.)

25 Vgl. die einfühlsame semantische Untersuchung von Tibor Klaniczay: *Die Benennungen Hungaria und Pannonia als Mittel der Identitätssuche der Ungarn*. In: *Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance*. Hg. von Klaniczay u. a. Bp. 1993. 83–110.

Humanisten eine Symbiose mit den Volkssprachen anstrebten. Als Erläuterung zu seiner Geschichte Polens beschreibt Marcin Kromer seinen onomasitischen *modus operandi* folgendermaßen: „Wir haben die barbarischen Orts- und Personennamen nach dem Exempel der alten griechischen und lateinischen Autoren so gebeugt, dass sie einen römischen Klang und sozusagen Staatsbürgerschaft gewinnen, jedoch ihre ursprüngliche Natur möglichst beibehalten konnten“.²⁶ In seiner Bearbeitung von Castigliones Cortegiano ersetzt Łukasz Górnicki die ursprüngliche Debatte über das Verhältnis des Toskanischen zu den anderen italienischen Mundarten durch Erörterungen zum Thema Polnisch und die klassischen Sprachen.²⁷

Das Wörterbuch Albert Szenci Molnárs, des hervorragenden ungarischen Gelehrten der Jahrzehnte um 1600, sollte vorrangig ungarischen Studenten das Lateinische zugänglich machen; aber die Widmung an Kaiser Rudolf II. bringt in Form eines Stoßseufzers auch das Umgekehrte zum Ausdruck: „Wenn wir Ungarn in der Schmückung und Propagierung unserer Sprache nur die Mühe und den Fleiß der Lateiner und Griechen und derjenigen nachahmen könnten, die als ihre Nachfolger sich den Studien der Humanität hingegeben haben“.²⁸ Entsprechendes treffen wir in den zwei- oder dreisprachigen böhmischen Ländern an, wo Humanisten wie Hassenstein von Lobkowitz und Collinus in gebildeten Kreisen den ausschließlichen Gebrauch des Lateinischen urgieren, während Cornelius als Wortführer seiner Umsetzung auftrat: „Mögen andere Leute neue Bücher auf Lateinisch verfassen und Wasser ins Meer gießen, um diese Sprache zu verbreiten. Ich ziehe es vor, mit meinen tschechischen Übersetzungen die Armen zu erreichen, statt mich mit schlechten und unerwünschten Geschenken bei den Reichen einzuschmeicheln“.²⁹

Unter diesen Verhältnissen nimmt es nicht Wunder, dass die neulateinische Dichtung nicht nur im Zeitalter von Janus Pannonius, sondern weit länger ihren Reiz für Ostmitteleuropa bewahrte. Sie entwickelte sich in Polen besonders intensiv. Dort gab es im 16. und sogar im 17. Jahrhundert eine Schar von europaweit bekannten Figuren wie Szymon Szymonowicz (Simonides) und Maciej Sarbiewski (Sarbievius). Letzterer, gemeinhin als

26 *Caeterum locorum & hominum barbara nomina exemplo veterum Graecorum & Latinorum scriptorum infleximus, ita ut Romanum quidem sonum & quasi civitatem acciperunt: indolem tamen suam genuinam, quoad fieri posset, retinerent...*. Marcin Kromer: *De Origine et rebus gestis Polonorum*, Basel, 1558. Vorwort.

27 Łukasz Górnicki: *Dworzanin polski*. Krakau, 1566.; vgl. *Peter Burke: The Fortunes of the Courtier. The European Reception of Castiglione's Cortegiano*. Cambridge, 1995. 90–93.

28 *Utinam vero et nos Ungari in ornanda et propaganda nostra lingua Latinorum Graecorumque et qui hos sunt secuti, populorum humanitatis studiis excultorum, possemus imitari studia et diligentiam...*. *Albert Molnár: Dictionarium Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum*. Nürnberg, 1604. Vorwort.

29 Zitiert bei *J. Martínek* in *Studien zum Humanismus op. cit.* 294.

„Christlicher Horaz“ apostrophiert (er war übrigens Jesuit), diente König Władisław IV. als Hofprediger. Seine Lyrik, geistlichen Lieder und sonstigen Gedichte wurden nicht nur in Mittel-, sondern auch in Westeuropa häufig aufgelegt.³⁰

Ähnliche Tendenzen lassen sich *mutatis mutandis* auch in deutschen Ländern beobachten, wo das durch römische Reminiszenzen verstärkte Reichsbewusstsein als Teil der gebildeten Selbstidentifikation fungierte und wo eine anders geartete, aber parallele Divergenz zwischen kultureller und territorialer Zugehörigkeit aufkarn, indem die *patria* entweder vage supranational oder ausgesprochen „subnational“, das heißt regional oder kleinstaatlich aufgefasst wurde. Im Reich trug dies bekanntlich zu der ebenfalls lange andauernden Herrschaft einer Fremdsprache bei. Überall nahm der lateinische Buchdruck in der gesamten Region wieder überhand: Die Zahl polnischsprachiger Ausgaben ging nach 1560 zurück; der Anteil lateinischer Titel an der ungarischen Buchproduktion stieg von rund 25 Prozent Mitte des 16. Jahrhunderts auf mehr als 60 Prozent noch im Jahre 1730.³¹ Es handelte sich um eine verspätete Übertragung auf den Rest des Kontinents des Stolzes eines Lorenzo Valla oder Erasmus auf die Kultur – eine europäische Kultur? –, die sich erstreckte, „soweit die lateinische Zunge klingt“.³²

Dazu kam noch die religiöse Vielfalt Ostmitteleuropas. Auch das begünstigte Formen der geistigen Toleranz, machte aus dieser Not, besonders im 16. Jahrhundert, häufig eine Tugend und legte vielen Intellektuellen (denken wir nur an Dudith zurück) kulturelle und politische Lösungen nahe, die allmählich als „europäisch“ bezeichnet werden könnten und konnten. Nicht zufällig brachte diese Region die utopischen Betrachtungen eines Comenius hervor, die sich zwar – wie er schrieb – an „das Menschengeschlecht“, aber „vor allen anderen an die Gelehrten, Geistlichen und Machthaber Europas“

30 Zu Sarbievius gibt es eine reichhaltige neuere Literatur, sowohl *Krystyna Stawecka*: Maciej Kazimierz Sarbiewski, prozaik i poeta. Lublin, 1989.; and *Studia Sarbeviana*, Gnesen 1998, als die Editionen seiner *Dii gentium/Bogowie pogan*. Hg. von K. Stawecka. Breslau, 1972.; und seiner *Liryki oraz Droga rzymska i fragment Lechiady*. Hg. von M. Korolka. Breslau, 1980; vgl. *Polski słownik biograficzny* 35(1994) 179–184. Zu Simonides, vgl. die Editionen von Castus Ioseph. Hg. von K. Górski u. a. Breslau, 1973; und *Dichtungen Sielanki*. Hg. von J. Sokolski. Breslau, 1985. Vgl. allgemein *Andreas Angyal*: Die slawische Barockwelt. Leipzig, 1961. bes. 88ff.

31 *Alodia Kawecka-Gryczowa*: Z dziejów polskiej książki w okresie Renesansu. Warschau, 1975, 7–163., schildert den Aufstieg und den Niedergang des polnischen Buchwesens in der Renaissancezeit; *Edit Madas-István Monok*: A könyv-kultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp. [1998.] 165ff., vgl. *Monok* in *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 12(1997) 127–142.; und *Ders.* in *Latein und Nationalsprachen in der Renaissance*. Hg. von B. Guthmüller. Wiesbaden, 1998. 137–149.

32 Vgl. *Jacques Chomoral–Marie Madeleine*: Payen de la Garanderie. In: *La conscience européenne au XVe et au XVIe siècle*. Hg. von Ecole Normale Supérieure de Jeunes Filles. Paris, 1982. 64–74., 296–308.

richteten.³³ Selbst nach endgültiger Festlegung der konfessionellen Spaltung blieb vieles noch gemeinsam, wenngleich abweichende Vorstellungen von kultischen Stätten unterschiedliche Orte des Gedächtnisses entstehen ließen.

*

Halten wir inne. Diese humanistische Begeisterung mit europäischem Anstrich ging Hand in Hand mit einem Mangel an kulturellen Landesinstitutionen und mit einer Undurchsichtigkeit der lokalen Verhältnisse. Natürlich gab es Neugründungen, sowohl unter katholischer als unter protestantischer Ägide: Jesuitenkollegien in Böhmen oder Polen und die reformierten und lutherischen Schulen Siebenbürgens im 17. Jahrhundert. Das einheimische Bibliothekswesen und örtliche Verleger behaupteten sich. Vereinzelt und befristet konnten großartige Bildungsanstalten gestiftet werden, wie die Akademie des polnischen Kanzlers Jan Zamoyski – der bei Carlo Sigonio in Bologna studiert hatte und Gönner des Simonides war³⁴ – in seiner neuen Renaissancestadt Zamość. Gelegentlich gab es königliche, fürstliche, ständische Unterstützung und nicht zuletzt städtische Patronage; z. B. in Oberungarn, wo Städte wie Kaschau und Leutschau reich an Bibliotheken und Druckereien und die ethnisch meist deutschen Bürger mit viersprachigen kulturellen Traditionen konfrontiert waren.

Am auffallendsten sind jedoch die Studienreisen ins Ausland und die gelehrten Verbindungen, die daraus entstanden. Für die Länder im Osten war die *peregrinatio academica* noch wichtiger als für das Reich – kein Zufall, dass ihre Historiker dieses Phänomen schon ziemlich genau nachgezeichnet haben. Es handelte sich um Abertausende von Studenten, oft junge Adelige mit ihren bürgerlichen Präzeptoren, die eine Vielzahl von Universitäten und Akademien sowie *gymnasia illustria* aufsuchten, namentlich in Italien (an erster Stelle Padua) und Deutschland (an erster Stelle Wittenberg). Ein typischer Höhepunkt war 1615–1616 die Wittenberger Rektorschaf von Imre Thurzó, einem Sohn des ungarischen Palatins: Fast 200 unlängst veröffentlichte Briefe zeugen von dieser engen Verbindung, die jedoch infolge von Todesfällen und des Kriegsausbruchs nur von kurzer Dauer war.³⁵

33 ...ad genus humanum, ante alios vero ad eruditos, religiosos, potentes Europae': zitiert nach H. Gollwitzer: *Europabild und Europagedanke op. cit.* 43., 350.

34 Jerzy Kowalczyk *Zamoyski: W kręgu kultury dworu Jana Zamoyskiego*. Lublin, 1980; Stanisław Lempicki: *Mecenat wielkiego kanclerza: studie o Janie Zamoyskim*. Hg. von S. Grzybowski. Warschau, 1980.; Stanisław Grzybowski: *Jan Zamoyski*. Warschau, 1994. Vgl. William A. McCuaig: *Carlo Sigonio. The Changing World of the Late Renaissance*, Princeton, 1989. 53f., 70f.; A. Kawecka-Grzybowska: *Z dziejów polskiej książki op. cit.* 229–309.

35 A Thurzó család és a wittenbergi egyetem. Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624. Hg. von E. Dományházi u. a. Szeged, 1989.

Vieles aus der Tätigkeit dieser Studentenschaft ist uns erhalten geblieben: ihre *alba amicorum* und Tagebücher; ihre *dissertationes* und *orationes*; ihre Gesellschaften (die *coetus* und *sodalitates*) und Bücherlisten; ihre Korrespondenz – ab Mitte des 16. Jahrhunderts können wir zum Beispiel die Briefe der Schüler zur Kenntnis nehmen, die sich als Stipendiaten der Stadt Leutschau im Reich aufhielten.³⁶ Es stellt wohl eine Art Bekenntnis zum Europäertum *avant la lettre* dar – selbst wenn die Leutschauer Briefschreiber häufig aus dem Latein ins Deutsche wechseln, um über ihre Geldnöte zu klagen. Und die Zieluniversitäten wurden mit den Besuchergenerationen zu Tempeln oder gleichsam zu Gedächtnisorten dieser kosmopolitischen Anhänglichkeit.

Das Wort Europa kam dagegen nur ziemlich zögerlich auf. Beim bahnbrechenden polnischen Topographen Maciej von Miechow, genannt Miechowita oder Miechovius, war es ganz früh vorhanden (1517), aber lediglich um die „europäische“ von der „asiatischen“ Sarmatia zu unterscheiden. Ebenso gebrauchte Erzbischof Olah den Terminus lediglich, um die zwei als verschiedenen Erdteilen zugehörig hingestellten Heimaten der Skythen auseinanderzuhalten.³⁷ Als *Antemurale Christianitatis* (nicht „Europae“) wurde diese Verteidigungsfunktion zumeist noch bis tief in die frühe Neuzeit hinein bezeichnet. Des Öfteren – was schon angedeutet worden ist – sagte man „tota Europa“ oder Ähnliches, um einen positiven Vergleich anzustellen.³⁸ Erst im 18. Jahrhundert setzte sich jedoch, wie mir scheint, der volle Wortgebrauch durch.

Überhaupt gipfelte diese Entwicklung im Zeitalter der Aufklärung. In Ostmitteleuropa mündete der Humanismus organisch in den Neohumanismus ein. An die Stelle von Erasmus und Lipsius traten die großen *philosophes*. Bei den am stärksten französisch orientierten Polen kamen sogar der Landessprache angepasste Buchstabierungen (das Gegenteil des Verfahrens Marcin Kromers!) in Mode: „Monteskusz“ „Wolter“, und „Russo“. Die dauernde Identitätssuche leitete ins modern anmutende Minderwertigkeitsgefühl der ostelbischen Intelligenz über, die von einer zunehmend herablassenden Haltung des Westens begleitet wurde. Angeblich entstand damals aus dieser Beschaffenheit der Dinge heraus sogar die Bezeichnung „osteuropäisch“ –

36 Lőcsei stipendiánsok és literátusok. Külföldi tanulmányutak dokumentumai. 1550–1699. Hg. von T. Katona–M. Latzkovits. Szeged, 1990. Zu ihrem Verein in Wittenberg, siehe *András Szabó* in Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung. Hg. von A. Buck–T. Klaniczay. Wiesbaden, 1992. 41–48.

37 Maciej Miechowita (Miechovius): *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiaea*, Krakau 1517.; Neuauflage als *Descriptio Sarmatarum Asiana atque Europea*, ebenda 1521.; dann als *De Sarmathia Asiana atque Europea in Novus orbis regionum ac insularum veteris incognitarum*. Hg. von S. Grynaeus. Basel und Paris, 1532; Olahus: *Hungaria – Athila op. cit.* 2.

38 Z.B. in Szikszai Fabricius Vazuls Vorwort zur vollständigeren Neuauflage von Antonio Bonfinis *Chronik* (1565): siehe *Humanista történetírók*. Hg. von P. Kulcsár. Bp. 1977. 14–28.

ein wichtiger Schluss für unsere Zwecke, obwohl die Beweisführung nicht einwandfrei ist.³⁹ Auf jeden Fall hob bis Anfang des 19. Jahrhunderts eine beeindruckende Verselbständigung der Nationalkulturen des Ostens an, die mit ihrer Europäisierung eng zusammenhing. Diese Entwicklung mit ihren dramatischen politischen Folgen gehört nicht hierher, wird uns aber am Ende dieses Essays noch beschäftigen. Statt chronologisch voranzuschreiten, möchte ich geographisch ausweichen, mit einem sehr kurzen Abstecher weiter nach Osten, dann einem Abschluss im Westen.

Die hier erörterte lateinisch-humanistische Kultur des frühmodernen Ostmitteleuropa übte ihre Wirkung nicht nur innerhalb der Region aus. In den Provinzen Ruthenien, Wolhynien und Kiew – also in der heutigen Ukraine – diente sie der Orthodoxen Kirche als Herausforderung. Die geistigen Sprecher dieser Kirche übernahmen wesentliche Bestandteile davon, gerade um ihren Widerstand *gegen* Rom und *gegen* westliche Einflüsse zu verfestigen. Klassisches Beispiel dafür ist das später in eine Akademie umgetaufte Kollegium, das um 1631 in Kiew von Peter Mogila (Mohila oder Movilă) gegründet wurde. Mogila selber war – wie die abweichenden Formen seines Namens widerspiegeln – eine äußerst internationale Figur mit humanistischer Ausbildung, ein Schützling des polnischen Königs und seines Kanzlers Zamoyski. Er sprach perfekt Latein, bewunderte die jesuitische Pädagogik und vermittelte beides seinen Schülern.⁴⁰

Nach der Eingliederung der Ukraine in den moskowitischen Staat ab den 1650er Jahren trug diese Kiewer Akademie viel zur Verwestlichung der russischen Kirche und des russischen Staats bei, worauf hier jedoch nicht näher einzugehen ist. Damit sind wir indessen bei der Frage angelangt, ob das damalige Russland überhaupt zu Europa gehörte. Bis dahin kaum: Namentlich das ostmitteleuropäische Beweismaterial sowie die fast einhellige Meinung der Humanisten sprechen dagegen.⁴¹ Selbst die hochtönende Lösung von Moskau als drittem Rom hatte wenig mit einem Europagedanken zu tun. Im 18. Jahrhundert änderte sich diese Situation grundsätzlich; nicht nur durch Russlands Mitgliedschaft im europäischen Gleichgewichtskalkül, sondern auch in der einheimischen Perspektive. Peter I. rief sich zum „Imperator“

39 Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Cal., 1994. Zu den sich wandelnden westlichen Ansichten über Polen ist immer noch grundlegend *Stanisław Kot: Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*. Krakau, 1919.; vgl. auch E. M. Szarota (Hg.): *Die gelehrte Welt des 17. Jahrhunderts über Polen*. Wien, 1972.

40 Teofil Ionesco: *La vie et l'oeuvre de Pierre Movila*. Paris, 1944, liefert eine biographische Einführung. Zur Akademie: *Ambroise Jobert: De Luther à Mogila. La Pologne dans la crise de la chrétienté, 1517–1648*. Paris, 1974. 367ff.; *Alexander Sydorenko: The Kievan Academy in the Seventeenth Century*. Ottawa, 1977. Mogilas ökumenische Ideale werden von *Arkadij Zhukovskii: Petro Mohyla i pitannya ednosti tserkov*. Paris, 1969. hervorgehoben.

41 Gute Einführung bei Marie-Louise Pelus in *La conscience européenne op. cit.* 309–328.

aus, mit betontem Anspruch auf die Reichstradition; sein Geograph Vasily Tatiščev und andere verlegten die Grenze Europas vom Don an den Ural. Die Legenden um die zwei Sarmathien oder Skythien verblassten. Dann, wenn auch etwas verspätet, nahmen sogar Russen wie Desnitzky und Malinovsky am Pläneschmieden für ein befriedetes Europa Anteil.⁴²

Ebenso wichtig wurde ein anderes, ebenfalls unvollständiges Bekenntnis zum frühneuzeitlichen Europa. 1620 (also im Jahr der Schlacht am Weißen Berg) veröffentlichte in Kaschau einer der fahrenden Studenten, Martin Szepsi Csombor, eine Beschreibung seiner Studienreise: überhaupt das erste ungarischsprachige Reisebuch. Sein Titel aber ist lateinisch: *Europica Varietas* – das Adjektiv (nur einmal verwendet im ganzen Band) hängt offensichtlich mit dem Hauptwort zusammen und deutet auf die Vielfältigkeit des Kontinents.⁴³ Es kam ihm wohl besonders deshalb in den Sinn, weil Szepsi Csombor nicht nur Polen, Deutschland und andere kontinentaleuropäische Länder kennengelernt hatte, sondern auch über den Ärmelkanal nach England vorgedrungen war.

*

England war gleichzeitig Zentrum der britischen Inseln und europäische Peripherie. Als Peripherie blieb seine Lage zweideutig. Auf der einen Seite betrachtete sich das England der Königin Elizabeth noch bewusst als Bestandteil der Christenheit; und die Literatur seines Goldenen Zeitalters wäre ohne europäische Bezugspunkte geradezu unvorstellbar.⁴⁴ Auf der anderen Seite hingegen gab es kartographisch in der bekannten Darstellung der „europäischen Jungfrau“, mit Kopf in Spanien und Herz in Böhmen (zur Ermütigung der Tschechen) und mit Armen in Italien und Dänemark, keinen Platz für Britannien.⁴⁵ Einerseits erlebte seit Anfang des 17. Jahrhunderts der *Grand Tour*, die kontinentale Bildungsreise der englischen Oberschicht, mit ihren – wenn man so will – „Orten der Erinnerung“ (hauptsächlich Paris, Venedig und Rom) eine rasante Entwicklung. Andererseits herrschte da-

42 Zur Akademie als Verwestlichungsanstalt: Z. I. Khyzhniak: Kievo-Mogilyanskaya Akademiya. Kiev, 1988.; A. O. Čubaryan: Evropeiskaya idea v istorii. Problemy voyny i mira. Moskau, 1987. 65–66 (zu Tatiščev), 125–145. Vgl. Conrad Grau: Der Wirtschaftsorganisator, Staatsmann und Wissenschaftler, Vasilii N. Tatiščev. Berlin, 1963.; Peter als Imperator: *Isabel de Madariaga* in Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe. Hg. von R. Oresko u. a. Cambridge, 1997. 351–381.

43 Márton Szepsi Csombor: Összes művei. Hg. von S. I. Kovács–P. Kulcsár. Bp. 1968. 116–291. Bemerkenswerterweise bleibt in dieser äußerst akribischen Edition gerade das wichtigste Wort des Titels, 'Europica', unberücksichtigt.

44 Franklin L. Baumer: England, the Turk and the Common Corps of Christendom. *American Historical Review* 50(1944–1945) 26–48., Jean-Philippe Genet–Marie-Thérèse Jones-Davies in *La conscience européenne op. cit.* 144–169., 176–188.

45 Abbildungen in D. Hay: *Europe op. cit.* Titelblatt, und *La conscience européenne*, fig. 9.

heim jedoch die merkwürdig schwache Latinität, die von Szepsi Csombor und vielen anderen Besuchern als Manko des dortigen Unterrichts und als Hindernis der Verständigung hingestellt wurde.

Wie verhielt sich überhaupt England zu Europa? Die Deutungsprobleme spiegeln sich in der Sprache wider.⁴⁶ Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts gebrauchte man immer öfter die Wendung „continent of Europe“. Aber gehörte England dazu? „Continent“ bedeutete ursprünglich Festland (so wie „Europa“ zu Beginn das griechische Festland gegenüber den Agäischen Inseln bezeichnet hatte); also beispielsweise „continent of England“ gegenüber Isle of Wight. In diesem Sinn fing also der „Continent [of Europe]“ bei Calais oder Ostende an. Die geographische, inklusive Bedeutung von „continent“ entwickelte sich parallel, ohne die engere zu verdrängen. 1760 wird „continental“ als Eigenschaftswort im engeren Sinn belegt; Napoleons „Continental System“ – die verhasste Kontinentalsperre, *blocus continental* – hat diese Sinngebung sicher bestärkt. Noch heute unterscheidet man (aber lediglich in gepflegtem – und selbstverständlich schriftlichem – Englisch) zwischen „continent(al)“ und „Continent(al)“.

Leider besitzen wir keine ähnlichen Maßstäbe für den Eigennamen „Europe“ allein (einschlägige Arbeiten zur Semantik stehen meines Wissens noch aus). „European“ findet sich schon gegen Ende des 16. Jahrhunderts, wie in der 1593 entstandenen Verszeile „O pearle of rich European bounds“.⁴⁷ Später kam der inklusive Gebrauch auf, besonders unter der Oranien-Partei der Whigs im Kampf gegen Ludwig XIV. England hatte wichtigen Anteil an dieser Gleichgewichtsliteratur, Frucht eines „europäischen“ Bewusstseins, das hier vermutlich stärker ausgeprägt war als vergleichsweise in Deutschland.⁴⁸ Bei den großen kosmopolitischen Autoren des 18. Jahrhunderts wird Europa sicher als umfassende Kulturgemeinschaft aufgefasst: so von Edward Gibbon als „realm of civilization“, als „one great republic“. Er äußert die Sorge, ob „Europe is still threatened with a repetition of those calamities which formerly oppressed the arms and institutions of Rome“.⁴⁹ Edmund Burke spricht noch häufiger von „this European world of ours“ und ähnlichem. An einer berühmten Stelle seiner Kritik der Französischen Revolution, wo er sich dem kontinentalen *Ancien régime* besonders verbunden fühlt, fällt er ein Urteil über die gemeinsame Sache: „The age of

46 Für das Folgende habe ich im Oxford English Dictionary und in anderen Standardwerken nachgeschlagen.

47 John Eliot: *Ortho-Epia Gallica: Eloit's Fruits for the French*. London, 1593.

48 A. D. Schmidt: The Establishment of "Europe" as a Political Expression. *Historical Journal* 9(1966) 172–178.; Heinz Duchhardt in *Der Europa-Gedanke op. cit.* 120–131.; Schulze in *Europäische Geschichte op. cit.* 60.

49 Decline and Fall of the Roman Empire. I–VII Bde. Hg. von J. B. Bury. London, 1896–1900. IV. 163f.

chivalry has gone. That of sophisters, economists and calculators, has succeeded, and the glory of Europe is extinguished for ever“.⁵⁰

Solche Hinweise legen von einem inklusiven Europaverständnis klares Zeugnis ab. Mittlerweile ist dennoch sehr zu vermuten, dass der exklusive Sinn des Worts mindestens ebenso lebendig geblieben ist, speziell im Zusammenhang mit der Verbreitung des Begriffs „(Groß-)Britannien“. Die Anfänge dessen, was allmählich als „Britishness“ empfunden wurde, sind in den letzten Jahren viel diskutiert worden, namentlich unter dem Einfluss von Linda Colley, die diese Identitätskonstruktion in Gegenüberstellung zu Frankreich, also zum Bild eines katholischen, absolutistischen, sogar geknechteten Europa, eindrucksvoll beschrieb.⁵¹ An ihrer Auffassung ist manches auszusetzen, aber man braucht nicht allen Argumenten Colleys zuzustimmen, um in diesem Falle auf eine Art emotionelle Verselbständigung oder Entfernung vom Festland zu schließen, deren mit eigener urwüchsiger Ikonographie wirkende Mobilisierungskraft durch die hannoversche sowie weitere protestantische Verbindungen nicht aufgewogen werden konnte.

An sich ist dieser Sachverhalt merkwürdig, denn die mitteleuropäische Reformation hatte der anglikanischen Weltanschauung starke Gedächtnisimpulse geliefert. Foxe's Acts and Monuments, im Volksmund das „Book of Martyrs“, enthält eine Ahnengalerie von hussitischen, lutherischen und reformierten Blutzeugen. Mit der Zeit ging jedoch diese Zusammengehörigkeit in einer umfänglicheren auf, in der sich das Verhältnis zwischen einheimischen und fremden Elementen geändert hat. Wir können diesen Prozess an zwei britischen Beobachtern verfolgen.

Anfang des 17. Jahrhunderts äußerte sich Samuel Purchas, Herausgeber einer langen Reihe von Beschreibungen weltumspannender Entdeckungsfahrten, die er bezeichnenderweise „Pilgerfahrten“ nannte, zu unserem Thema folgendermaßen: „The Qualitie of Europe exceeds her Quantitie, in this the least, in that the Best of the world... If I speake of Arts and Inventions... what hath the rest of the world comparable?... Nature hath yielded herself to Europaeen industry...“. Hier wiederholt Purchas die Gemeinplätze von Humanisten wie Botero. Er fährt jedoch in einer frommen Lobeshymne fort:

“And is this all? Is Europe onely a fruitfull Field, a well watered garden, a pleasant Paradise in Nature? A continued Citie for habitation? Queene of the World for power? Nay, these are the least of Her praises, or His rather, who hath given Europe more than Eagle's wings, and lifted her above the Starres... Europe is taught the way to scale Heaven, not by mathematicall principles, but by Divine veritie. Jesus Christ is their way, their truth, their

50 Reflections on the Revolution in France, in Works I–II. Bde. Hg. von H. Rogers. London, 1827. I. 409f.

51 Linda Colley: Britons. Forging the Nation, 1707–1837. New Haven, 1992.

life; who hath long since given a Bill of Divorce to ingratefull Asia where hee was borne, and Africa the place of his flight and refuge and is become almost wholly and onely European".⁵²

Purchas, ein Londoner Geistlicher, der selber seinen Lehnssessel nie verließ, steigert also die herkömmliche religiöse Begründung des europäischen Zusammenhalts (bei Ortelius steht noch 1578 der Querverweis „Christiani, vide Europaei“⁵³) unter gleichzeitiger Vorwegnahme materieller und globaler Rechtfertigungen. Während solche Rhetorik in anderen Ländern des Kontinents nur schwer Fuß fassen konnte – man denke an das Stichwort im Zedlerschen Lexikon aus den 1730er Jahren, das immer noch mit dem Europa-Mythos anfängt, dann über geographische Ausdehnung und Aufzählung der „Provinzen“, das heißt Königtümer etc. bis zu physischen Merkmalen und Völkerschaften alles bündig und trocken wiedergibt⁵⁴ –, wurde sie ausgerechnet in Großbritannien immer stärker von gebieterischen Tönen durchzogen. Ein Mitarbeiter an der dritten Ausgabe der *Encyclopaedia Britannica* war in den 1790er Jahren ebenfalls um Kurzinformationen bestrebt; allein was für ein Unterschied in der Stellungnahme! Ich erlaube mir ein längeres Zitat:

„Europe is situated in the temperate zone, insomuch, that we neither feel the extremities of heat nor cold. We cannot boast of rich mines of silver, gold and precious stones; nor does it produce sugar or spices, nor yet elephants, camels, etc., *which we can do without*, but produces abundance of corn, pulse [*Hülsenfrucht*], fruits, animals, etc., the most necessary for the use of mankind. In general, it is better peopled and better cultivated than the other quarters; it is more full of cities, towns and villages, great and small, and its buildings are more solid and commodious than those of Africa and Asia. The inhabitants are all white; and incomparably more handsome than the Africans, and even than most of the Asiatics. The Europeans surpass both in arts and sciences, especially in those called the liberal, in trade, navigation and in military and civil affairs; being, at the same time, more prudent, more valiant, more generous, more polite and more sociable than they, and though we are divided into various sects, yet, *as Christians*, we have infinitely the advantage over the rest of mankind...“⁵⁵

52 Hakluytus Posthumus or Purchas his Pilgrimes. I–XX Bde. Glasgow, 1905–1907. I. 244–255. Vgl. D. Hay: *Europe op. cit.* 110, 120ff.; und Jean-Claude Margolin in *La conscience européenne op. cit.* 235–264.

53 D. Hay: *Europe op. cit.* 109.

54 Johann Heinrich Zedler (Hg.): *Großes vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschaften und Künste*. 8(1734) Sp. 2192–2196.

55 *Encyclopaedia Britannica*. I–XVIII. Bde. 3. edn. Edinburgh, 1797. VII. 39f. (Hervorhebung von mir).

Damit wird einerseits Purchas gleichsam auf den neuesten Stand der Aufklärung gebracht. Andererseits fragt man sich, wer mit diesem selbstgefälligen „wir“ gemeint ist, und man kann nicht umhin, eine britische Einstellung zu erkennen (man beachte in dieser Beziehung den Titel der Enzyklopädie) und die Stimme des aufkeimenden britischen Weltreichs zu vernehmen. Wie weit diese Aneignung europäischer Werte selbst im Wortgebrauch von Schriftstellern wie Gibbon und Burke – und vermutlich auch in der späteren Überlieferung bis hin zu Fisher und Eyre und ihresgleichen – mitschwingt, ist bei dem gegenwärtigen Stand der Forschung schwer zu beurteilen.

*

Handelte es sich hier um einen Ersatz für Europäertum? Sicher haben wir es mit einer Insularität im strengen Sinne zu tun, denn Britannien – oder Großbritannien, wie der Länderkomplex ab 1604 in politischem Zusammenhang offiziell bezeichnet wurde – untermauerte gerade die Küsten der britischen Hauptinsel als Denkhorizont, mit Irland als Anhängsel. In diesem Inselreich war England der Kern und die anderen Länder Peripherien. Wenngleich „Britishness“ gewissermaßen eine plumpe Großschreibung der Ansprüche Englands war und blieb (und diesen Tatbestand mag Colley wohl unterschätzt haben⁵⁶), bedeutete es jedoch gleichzeitig eine Zähmung oder Anspannung der sonst auseinanderstrebenden Identitäten anderswo auf den Inseln.

Wie verhielten sich nun diese Randgebiete zu Europa, unter den Fittichen des werdenden britischen Imperiums? Lässt sich ein Vergleich mit Ostmitteleuropa im Wechselspiel von nationaler und übernationaler Anhänglichkeit anstellen? In Schottland beobachten wir einen Prozess der Vereinigung oder Verquickung der europäischen Dimension. Die Traditionen der „Alten Allianz“ (mit Frankreich) und der Auswanderung von Söldnern, Kaufleuten, Medizinern, später Ingenieuren und sonstigen vertrugen sich mit einer vollen Teilnahme am britischen Unternehmen, die mit der Union der Kronen 1603 und dem Zusammenschluss der Parlamente 1707 besiegelt wurde. Die soeben erwähnte *Encyclopaedia Britannica* zum Beispiel erblickte in Edinburgh das Licht der Welt. Die legendäre Frühgeschichte des Landes (seine Dalriadischen Könige und so weiter) wurde nur langsam und nicht völlig ausgeschaltet; die Ossianischen Dichtungen zeugen davon.⁵⁷ Indes entwickelte sich im 18. Jahrhundert eine Hochkultur, die bewusst europäische Geltung anstrebte; und selbst die Ossian-Begeisterung galt als gesamteuro-

56 Vgl. *Gerald Newman: The Rise of English Nationalism. A Cultural History, 1740–1830.* London, 1987. der allerdings die britische Problematik völlig außer Acht lässt.

57 *Colin Kidd: Subverting Scotland's Past. Scottish Whig Historians and the Creation of an Anglo-British Identity, 1689–c.1830.* Cambridge, 1993.

päische Erscheinung, so wie Fingals Höhle zu einem Gedächtnisort der internationalen Romantik wurde.⁵⁸

In Irland ging dagegen ein Prozess der Absonderung vor sich. Während protestantische Anglo-Iren sich zur britischen Vorherrschaft oder *Ascendancy* innerhalb und außerhalb der Insel bekannten, gestalteten sich die katholischen Traditionen vollends zur europäischen Alternative: mit Diaspora auf dem Kontinent, in Löwen, Prag, Salamanca, Rom... Hier hielten sich die frommen Legenden bezeichnenderweise viel zäher als in Schottland, indem sie sich in auf Europa abgestimmte Mythen verwandelten. So beschreibt Mitte des 18. Jahrhunderts Thomas Comerford die altirische Milesische Zivilisation: „Ireland might then [*in der Völkerwanderungszeit*] be said to be to the rest of Europe, as Athens and Rome to the rest of the world in times of old; so much did learning flourish in this island“. Man legte sogar einen alternativen Weg in Richtung der Welt der Aufklärung frei. Mit den Worten eines anderen Zeitgenossen aus Dublin: „All the modern nations of Europe (the Irish alone excepted) are indebted to the Greeks and Romans for their letters and learning“.⁵⁹

In Wales vollzog sich eine dritte Art von Anpassung.⁶⁰ Unfähig, entweder mit England zu rivalisieren oder es zu umgehen, nahm das gebildete Wales die britische Identität als solche in Anspruch. Waliser der Renaissancezeit stellten sich als Nachkommen der Altbritten hin, als Nachfahren des sagenhaften Namensgebers Brut(us), Enkel oder Großvater von Aeneas. In diesem Sinne beriefen sie sich tatsächlich auf eine ur-„europäische“ Abstammung. Auf der einen Seite wollten walisische Humanisten die bardischen Überlieferungen der Heimat bekräftigen. Gleichzeitig suchten sie jedoch internationale Geltung: vom wandernden Lehrer Leonard Coxe, der in Polen und Ungarn (und zwar im oben genannten Kaschau und Leutschau) wirkte und schon 1518 eine Oration *De laudibus celeberrimae Cracoviensis Academiae* veröffentlichte, bis zum gefeierten Meister des lateinischen Epigramms, John Owen, einem keltischen Zeitgenossen und Pendant zu Sarbievius. Gruffydd Robert und Sion Dafydd Rhys betätigten sich sogar als Philologen in Italien. In ihren Schriften kommen Wendungen wie „tota Europa“ bemerkenswert oft vor.⁶¹

58 Neuerlich: H. Gaskill (Hg.): *The Reception of Ossian in Europe*. London, 2004.

59 Charles O'Connor, 1753, zit. *Colin Kidd*: *Gaelic Antiquity and National Identity in Enlightenment Ireland and Scotland*. *English Historical Review* 109(1994) 1197–1214., 1203. (Hervorhebung von mir; O'Connor schreibt 'Scots alone...', meint aber damit im heutigen Sinne die Iren). Vgl. *Claire O'Halloran*: *Irish Recreations of the Gaelic Past*. *Past and Present* 124(1989) 69–95.

60 Für das Folgende vgl. *R. J. W. Evans*: *Wales in European Context. Some Historical Reflections*, Aberystwyth, 2001.; *Ders.*, 'Was There a Welsh Enlightenment?' In: *From Medieval to Modern Wales. Historical Essays in Honour of Kenneth O. Morgan and Ralph Griffiths*. Ed. by R. R. Davies–Geraint H. Jenkins. Cardiff, 2004. 142–159.

61 Allgemeine Einführung: *Ceri Davies*: *Welsh Literature and the Classical Tradition*. Cardiff, 1995. Die humanistischen Vorworte werden in *Rhagymadroddion, 1547–1659*. Hg. von G. H.

Im Schatten der englischen Überlegenheit galt der Stolz dieser Humanisten namentlich der britischen, das heißt der kymrischen Sprache, die sie als älteste gerade im kontinentalen Vergleich priesen. Nach John Davies, dessen Grammatik und Wörterbuch des „Britischen“ den Gipfel dieser Versuche darstellt, unterscheidet sich diese ursprüngliche Sprache von „den anderen europäischen Zungen“ und gleicht eher dem Hebräischen. Sie stand an der Wiege Britanniens (er zitiert Tacitus, Cäsar, Diodorus Siculus); sie blieb rein und unveränderlich, widerstand sowohl Latinisierungs- als auch Anglisierungstendenzen; sie eignete sich zum Vehikel sowohl für die Gelehrtheit der Druiden als auch für die Religion in „der ersten Provinz, welche den Namen Christi öffentlich empfangen hat“.⁶² Es entbehrt nicht der Ironie, dass diese „europäischen“ Mythen schon hundert Jahre früher gegen einen Italiener, Polydore Vergil, verteidigt werden mussten, der sie im Namen der humanistischen Kritik in Frage gestellt hatte.

Nach 1700 ging dieser engere kymro-britische Landespatritismus langsam und unauffällig im breiteren Nationalgefühl Großbritanniens auf. Die Entwicklung wurde durch den immer tiefer empfundenen und radikaleren Protestantismus der meisten Waliser beschleunigt, aber die Hauptrolle spielte sicher die Attraktivität identitätsstiftender Einflüsse aus dem englischen Raum. Waliser – und zumal erfolgreiche Waliser – fühlten sich meist als Mitglieder eines durch englische Werte geprägten, jedoch als britisch bezeichneten Weltreichs. Deswegen gab es hier lange Zeit hindurch keine kymrische Nationalbewegung im modernen Sinne. An dieser Peripherie des Kontinents ging der Mangel an politischem Nationalismus mit einem Mindestmaß an Europabewusstsein einher.

Ganz anders im ostmitteleuropäischen Raum, auf den wir im ersten Teil dieses Essays unser Augenmerk richteten. Im Osten besaßen die Großreiche auf die Dauer viel weniger Anziehungskraft. Böhmen und Ungarn unter den Habsburgern sowie die geteilten polnischen Gebiete (von den Zuständen auf dem Balkan ganz zu schweigen) wurden zum Tummelplatz des neuzeitlichen Nationalitätenhaders. Das, was ich hier als (Proto-)Europäertum untersucht habe, gestaltete sich in einen Geltungsdrang um, der nach dem Ende des Aufklärungszeitalters das Aufkommen des Nationalgefühls unterfütterte. An dieser anderen Peripherie des Kontinents und in einer dem britischen Beispiel entgegengesetzten Weise hatten sich europäischer Bezugsrahmen und lokale Eigenart gegenseitig ergänzt.

Hughes. Cardiff, 1951 (die Walisischen); und Rhagymadroddion a Chyflwyniadau Lladin, 1551–1632. Cardiff, 1980 (die Lateinischen, in walisischer Übersetzung) wiedergegeben.

62 John Davies (aus Mallwyd): *Antiquae Linguae Britannicae... Rudimenta*, London, 1621.; *Ders.: Antiquae Linguae Britannicae... Dictionarium Duplex*, London, 1632. Vgl. R. Brinley Jones: *The Old British Tongue. The Vernacular in Wales. 1540–1640*. Cardiff, 1970.

Robert J. W. Evans

EUROPE AS PERIPHERY IN THE EARLY MODERN TIMES

This essay examines notions of Europeanness in the early modern period on the peripheries of the continent. It takes two case-studies. The longer of these argues that special circumstances in the lands of east-central Europe – their early exposure to the world of international humanism, which was subsequently stunted and fragmented there by a combination of political, social and economic debilitation – conduced to a substantial identification with “European” values on the part of educated elites. The second case-study introduces a comparison with the British Isles, where an initially parallel development was later transformed, though in different degrees for the separate nations involved, by the power and success of the “British” imperial idea.

Ács Pál

Tinódi Sebestyén és Bornemissza Gergely

„Bornemissza Gergely, jer ide. Fogd ezt a kardot. A tiéd. Légy hű vitéze a hazának, jámbor szolgája Istennek. Áldás és szerencse legyen a fegyvereden” – ezekkel a szavakkal avatta vitézzé ruszkai Dobó István, az egri vár későbbi kapitánya a bátor legénykét valamikor az 1530-as években: „Felkötötte a kardot a gyerek derekára, és homlokon csókolta a kis vitézt.”¹ Így történt – legalábbis az *Egri csillagok* írójának fantáziájában. Ennek köszönhető, hogy a történelmi köztudatban immár mindörökre összekapcsolódik az idősebb és az ifjabb egri hős sorsa. Ők ketten együtt valóságos csillagpárt alkotnak: „Két csillag száll fel az égre. Egyik a börtönből... Másik a tengerpartról... Ragyognak örökké”² – így hangzik a regénybeli jóslat, utalva Dobó keserű pozsonyi börtönéveire³ és Bornemissza Gergely kivégzésére az isztambuli Héttoronyban.⁴

A két vitéz végvári katona barátságáról a hiteles történeti források hallgatnak. Egymáshoz való viszonyukról, kapcsolatuk természetéről voltaképpen nem tudunk semmit. Ismerhették egymást már 1552 előtt is, hiszen Bornemissza Gergely már korábban megfordult Egerben. De valójában az egri vár török ostromakor, a harcban találkoztak össze. A várháború heteiben együtt küzdöttek az oszmán támadók ellen. A török elvonulása után Dobó lemondott a főkapitányságról, és Bornemissza lépett a helyébe.⁵ Kedvelték egymást vagy sem, megválaszolhatatlannak tűnő kérdés. Mindketten Ferdinánd király hűséges magyar katonái voltak, ám származásuk, emberi alkattuk, viselkedésmódjuk, személyes kapcsolataik rendszere erősen különbözött. Nehezen képzelhető el, hogy együttműködésük súrlódásmentes lett

1 Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*. Kiad. Császtvay Tünde. Bp. 2005. 48.

2 Uo. 51.

3 „A regény olvasói számára azonban a legtöbbször megfejthetetlen ez az utalás, hiszen rendszerint nem tudják, hogy Dobó élete második felében... Balassa Jánossal... az akkor regnáló uralkodó, II. Miksa ellen szervezkedett. A szövetkezés kitudódott, s a két főurat börtönbe zárták.” Hóvári János: *A hűtlen Dobó*. Bp. 1987. (Labirintus 6.), 86–97.

4 Sugár István: *Bornemissza Gergely deák élete*. Eger, 1984. (Studia Agriensia 4.) 113.

5 Dercsényi Dezső–Voit Pál: *Heves megye műemlékei*. II. Bp. 1972. (Magyarország Műemléki Topográfiája 8.) 66.

volna. Az egykorú beszámolók szoros olvasata akár a kettejük közti feszültségre is következtetni enged.

Dobó és Bornemissza „páros csillagának” legendáját a 16. század historiográfiai hagyományának csíráiból fejlesztette ki Gárdonyi Géza. Forgách Ferenc *Emlékirata* plasztikusan ecseteli Gergely deáknak az 1552-es egri várostromkor véghezvitt kiváló tetteit.⁶ Istvánffy Miklós pedig kitüntető figyelmet szentelt földijének, a pécsi Bornemissza Gergelynek. Az ő megfogalmazásában Bornemissza nem csupán egyike a vár védőinek, hanem az a katona, aki bátorsága és leleményessége révén olyan érdemeket szerzett, amelyek csak Dobó kapitány cselekedeteihez mérhetők.⁷ Ezt a Gárdonyi Géza által kiszínezett évszázados tradíciót igyekezett hiteles adatokkal alátámasztani a *Bornemissza Gergely deák életéről* szóló monográfia is: „Bornemissza Gergelyt méltán tartja nemcsak a hálás utókor, de a tárgyilagos történetírás is az 1552. évi nagy egri katonai siker egyik kulcsszereplőjének, s emlegeti a vár hat »főhadnagy«-a között Dobó István után a második helyen.”⁸

A „tárgyilagos történetírásnak” mindenképp számot kell vetnie azzal, hogy az 1552-es egri ostromra vonatkozóan sem a kortárs történetírók, sem a „hálás utókor” nem ismertek más, az eseményeket összefüggően elbeszélő forrást, mint Tinódi Sebestyén *Eger vár viadaljáról való énekét* és annak *Summáját*.⁹ Semmi okunk sincs arra, hogy kételkedjünk Tinódi adatainak és történetmondásának hitelességében. Sőt, a történészek között egyre inkább erősödik az egyetértés abban, hogy Tinódi életműve „igaz történelem – versben és énekben elbeszélve”.¹⁰ A kassai lantos hírösszefoglalói és hírértékelései többnyire megfelelnek a legkényesebb modern történetkritikai kívánalmaknak is.¹¹ A *Cronica* szerzője – méltán viseli ezt a címet Tinódi énekeskönyve – pontosság, gyorsaság, jólértesültség dolgában a humanista történetírókat is felülmúlta. Nem is titkolt szándéka volt ez: „Készörítettém enmagamat ez szegín eszömmel ezöknék gondviselésére foglalnom, és ez egynehány istóriát megírnom, özveszednöm, és az községnek kiadnom, ki lenne az több kró-

6 Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford. Borzsák István. In: Humanista történetírók. Szerk. Kulcsár Péter. Bp. 1977. (Magyar remekírók) 618–634.

7 Istvánffy, J.: Magyarok dolgairól... I/2. 207–223.

8 Bodola Gyula: Dobó István a magyar költészetben. Kolozsvár, 1908. 6–15.; Sugár I.: i. m. 40.

9 Tinódi Sebestyén: Cronica. Kolozsvár, 1554. – Hasonmás kiad. Szerk. Varjas Béla. Kísérő tan. Bóta László. Bp. 1959. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 2.) N2b–Y2b. – Modern kiadása: Tinódi Sebestyén: Krónika. Kiad. Sugár István. Bev. Szakály Ferenc. Bp. 1984. (Bibliotheca Historica) 221–309.

10 Ezt az álláspontot a legmarkánsabban Szakály Ferenc képviselte az 1984-es Tinódi-kiadás bevezető tanulmányában. Szakály Ferenc: Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve. Tinódi Sebestyén élete és életműve. In: Tinódi S.: Krónika i. m. 5–85. – Vö. még Szakály Ferenc–Dávid Géza: Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez. ItK 100(1996) 481–489.

11 Vö. Hóvári J.: i. m. 21.

nikák között végemléközet, kinek munkájába sokat fáradtam, futostam, tudakoztam, sokat es költöttem.”¹² Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós és Schaeseus Keresztély pontról pontra az ő verseiből írták ki az egri várostrom eseményeit.¹³ Tudjuk, hogy maga Ferdinánd király is olvasta Tinódi beszámolóját, Zsámboky János latin tolmácsolásában.¹⁴

Ismerjük Tinódi munkamódszerét. A legnagyobb figyelmet a *Cronicába* foglalt események valóságtartalmának és az elbeszélés megbízható kronológiájának szentelte: „Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamissat bé nem írtam, az mi keveset írtam, igazat írtam.”¹⁵ Egyúttal elismerte, hogy a megverselt történetek hitele forrásközlőinek emlékezetétől függ: „Igazmondó, jámbor vitézőktől, kik ez dolgokba jelön voltanak, értéköztem... Ha valahol penig vétők volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem az kiktől értéköztem, tulajdonítsátok, és kérlek titöket, énnéköm megbocsássátok.”¹⁶ Azt is kifejezésre juttatta a szerző, hogy a *Cronicába* „beírt” vitézek jelentőségük és haditetteik arányában kaptak kisebb vagy nagyobb szerepet. A végvári hősök „végemléközetét” egy szilárd alapokon nyugvó hierarchikus rend szerint rögzítette. Ez a sajátos kifejezés a szerző legfontosabb történetírói törekvéseire utal. A mindentudó krónikás a vége felől láttatta az események sorát. Visszatekintve ésszerűen újragondolta, egyszersmind érzelmileg megrostálta az elbeszélte történeteket. Vergiliust idézi annak tanúságául, hogy emlékezni öröm: „Tanúbizonság erről az tengör vizébe Éneás társait mint biztatja volt, hogy az ott való nyomorúságok végre emléközetre öröm leszön.”¹⁷ Tinódi tehát az igazat, a „meglőtt dolgot”¹⁸ írta, de ez mindig átszűrődött adatközlőinek szubjektív emlékezetén és a dolgok maga formálta „végemléközetén”.

Tinódi különös gonddal érzékeltette a végvári vitézek közti rangkülönbségeket. Az egri históriás ének arról igyekszik meggyőzni közönségét, hogy

12 Tinódi S.: Cronica i. m. aa2a.

13 Vö. Szakály F.: i. m. 40.

14 Joannes Sambucus: Rerum ad Agriam gestarum narratio, 1553. – Kiadásait lásd Kulcsár Péter: A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig. Bp. 2003. 611–612.; vö. Dézsi Lajos: Tinódi Sebestyén (1505?–1556). Bp. 1912. (Magyar Történelmi Életrajzok) 104.; Bodola Gy.: i. m. 15–19.; Hóvári J.: i. m. 22.

15 Tinódi S.: Cronica i. m. aa2b.

16 Uo.

17 Tinódi S.: Cronica i. m. aa3b – „revocate animos, maestumque timorem / mittite: forsan et haec olim meminisse iuvabit”. – „Bátorságotokat nyerjétek vissza. A gyásztól / sem kell félni, hiszen majd emlékezni öröm lesz”. Vergilius: Aeneis I. 202–203. Ford.: Kartal Szusza. Bp. 1987. 17.; vö. Bodola Gy.: i. m. 8.

18 Tinódi szóhasználatában a „lőtt dolog” a „história”, „krónika” szinonimája. Például „ez könyvnek második része, kiben külömb-külobm időben és országokban lőtt dolgok, históriák vannak”; „Sokat szólhatok az meglőtt dolgokról, / Régieknek az ő krónikájokról”; stb. Tinódi S.: Cronica i. m. a1a, f4a. – Lásd Pirnát Antal: Fabula és história. ItK 88(1984) 137–149.

minél magasabb beosztású egy katonatiszt, annál több és jelentősebb hőstett fűződik a nevéhez. Porkoláb, főhadnagy, hadnagy, főlegény, drabant, katoná – rangjának megfelelő helyet kap a versben: „Hogy mind éltig éljön az ő jó nevők.”¹⁹ Ez az ábrázolásmód a krónikás szemléletére oly igen jellemző „szervitori éthoszból”²⁰ eredeztethető. Tinódi ugyanis minden más értéknél fontosabbnak tartotta az engedelmesség erényét.

Lássuk tehát, miként rögzítette Tinódi Sebestyén az egri vár gyaloghadnagyának, Bornemissza Gergelynek „végemléközetét”. Az egri „nagy historia”²¹ kezdetén megtudjuk, hogy „Gergöl deák harmadfél száz gyalogval”,²² királyi utasításra, királyi haderő²³ élén érkezett a várba, és ő lett a mintegy kétezer főnyi védősereg főtisztjeinek egyike. Eger hat főhadnagya²⁴ között nem volt katonai rangkülönbség, a porkoláboknak nevezett várnagyokra, Dobó Istvánra és Mekcsey Istvánra mégis mindenkinél nagyobb felelősség hárult, a legnagyobb Dobóra, aki tiszttartóként a vár gazdasági ügyeit intézte.²⁵ Az újonnan odavezényelt egységek parancsnokait arra kötelezték, hogy: „Az porkolábokkal együtt szóljanak, / Egymást értvén szeretettel lakjanak”.²⁶ A vár négy új főhadnagya között Bornemissza lehetett a legtekintélyesebb, mivel egymagának több mint kétszer annyi katonája volt, mint három társának együttvéve. Ez persze még nem elég ok arra, hogy az egri hősök sorában Dobó István után a második helyen említsük őt.

Ha figyelmen kívül hagyjuk Bornemissza Gergely később kialakult nimbuszát, és csupán a védelem stratégiai jelentőségű eseményeit vesszük számításba, Dobó és Mekcsey nemcsak tisztségük révén, de tetteikkel is fölülhaladják őt. A várháborúban sok mulott a személyes bátorságon, a győzelem kulcsa mégis a tüzéség kezében volt. Az egri ágyúkat Dobó irányította, mégpedig kiválóan: jól irányzott lövéseivel két ízben is súlyos csapást mért az ellenségre. A várfalakon ütött sérüléseket megfeszített éjszakai munkával mindig sikerült feltöltenie, befoltoztatnia.²⁷ Lecsapott a vár fel-

19 Tinódi S.: Eger vár viadalja i. m. 541. sor.

20 Szakály F.: i. m. 59.

21 Ezzel a kifejezéssel különbözteti meg Tinódi a részletekben gazdag Eger vár viadalját annak Summájától: Tinódi S.: Summa i. m. 457. sor.

22 Tinódi S.: Eger vár viadalja i. m. 276. sor.

23 Bornemissza Gergely gyalogos drabantokból álló csapatát a későbbi források is a „király embereiként” emlegetik. Sugár I.: i. m. 57.

24 Sugár István: Az egri vár története. Bp. 2002. 60.

25 Sugár I.: Bornemissza Gergely i. m. 21.

26 Tinódi S.: Eger vár viadalja i. m. 271–272. sor.

27 „Dobó kivált a célzásra s a megrongált várfalak gyors helyreállítására ügyelt, s ekként a török tüzelés eredményét paralyzálta.” *Thallóczy Lajos*: Csömöri Zay Ferenc. Bp. 1885. (Magyar Történelmi Életrajzok) 61. – Ez a megállapítás még akkor is helyes, ha a szerzőnek a várvédők tüzéségi fölényéről vallott nézeteit a modern kutatások már megcáfolták. Dobónak négy, a törököknek húsz nagy kaliberű „öreg” ágyúja volt. Sugár I.: Az egri vár története i. m. 49., 70. A vár védműveit már az ostrom előtt úgy megerősítette Dobó, hogy később a tö-

adását fontolgató árulókra, és úrrá lett a lőporraktár robbanását követő általános pánikon. Jól gazdálkodott a munícióval, és mindig elegendő pihent katonát tudott a falakra küldeni. Mekcsey kapitány kevesebb hőstettet hajtott végre, de ezek közt említhetjük a várfal alá fúrt török akna felfedezését, a fal felrobbantásának megakadályozását. Mekcsey tehát a vár egyik megmentője volt.²⁸

Bornemissza Gergely nem vitt végbe ezekhez mérhető cselekedeteket. Részt vett egy bátor rajtaütésben, égő oldalszalonnákkal felgyújtott egy farakást, amit a törökök a várárokbán halmoztak fel, és magára vonta a figyelmet pirotechnikai találmányaival, amelyek alighanem nagy riadalmat keltettek, de kevés pusztítást okoztak az ellenség soraiban.²⁹

Tinódi mégis minden lehetőséget megragadott arra, hogy öregbítse Bornemissza hírnevét. A Bornemissza által összeszerkesztett tüzes kereket eposzba illő szárnyas szavakkal illette: „Talám ily fortélt kevés embör látott, / Gergöly deák mint szörzé ez bölcs dolgot”.³⁰ A látványtól és a robbanásoktól megrémült törökök állítólag Isten csodáját látták a félelmetes tákolmányban:

„Nám, az puskák, szakállosok ropognak,
Sokan az terekek földre burulnak,
Csudálkoznak, mondják Isten haragjának,
Csak az ő bölcseségének, hatalmának.”³¹

rököknek intenzív ágyúzással sem sikerült szétlőniük azokat. Ő építtette a nevét viselő modern, óolasz rendszerű bástyát a vár nyugati részén. A Dobó-bástya történetét lásd *Dercsényi D.–Voit P.*: i. m. 93.; vö. *Hóvári J.*: i. m. 21.; *Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Bp. 2000. 21.

28 Tudjuk, hogy az erődítményekben az aknászok okozhatták a legkomolyabb károkat. Végül Eger várát is aknaháborúban foglalták el a törökök 1596-ban. *Sugár I.*: Az egri vár históriája i. m. 141–143.

29 Mindezt kimerítően tárgyalja *Sugár I.*: Bornemissza Gergely i. m. 19–41. – A könyv részletesen elemzi Bornemissza haditechnikai furfangjait, de kísérletet sem tesz ezek hatásvizsgálatára. Kritika nélkül azonosul a hagyományos szemlélettel, miszerint Bornemissza Gergely „az egri ostrom Archimedese” volt. A 16. századi várvédelemben általánossá vált a különböző tüzes szerszámok (például a Tinódi által gyakran emlegetett „aprópuskák”) használata. Nem Bornemissza találta fel, noha kétségtelenül ügyesen alkalmazta ezeket a szerkezeteket az ostrom idején. A 16. századi erődítmények fejlődéstörténete – a tüzérség hatékonyságát megnövelő, olasz rendszerű bástyák elterjedése – azt mutatja, hogy a támadókra zúdított ágyú- és puskatűzet sohasem pótolhatták, legfeljebb kiegészíthették a gyorsan, könnyen elkészíthető égő-robbanó szerszámok. A Bornemissza Gergely által bevetett haditechnikai eszközökről legutóbb Kelenik József tartott előadást az egri vár védelmének 450. évfordulója alkalmából rendezett X. végvári konferencián (Eger, 2002. április 23–24.): *Hausner Gábor*: Az egri vár diadala 1552. HK 115(2002) 456.

30 Tinódi S.: Eger vár viadalja i. m. 1175. sor.

31 Uo. 1183–1186. sor.

A „nagy história” „harmad részé”-nek első szakaszából szokása szerint akrosztichont alkotott Tinódi. Ebben a strófában előre felsorolta az énekrész legfontosabb témáit, isteni beavatkozásként jellemezve Bornemissza ötletes hadigépezetét:

„Mégis halljatok szép viadalokat,
 Porfelgyúlást, szép csuda ostromokat,
 Az jó Isten mint mutatá meg magát,
 Nagy szégyenbe hozá az császár hadát.”

Semmiképpen sem lehet véletlen, hogy az akrosztichon-strófa harmadik sora – AZ IO ISTEN MINT MVTATA MEG MAGAT – éppen azokra a versszakokra esik, amelyekben Gergely deák csuda tetteiről esik szó.³²

Bornemissza dicsőségét növeli egy apró, ám árulkodóan elfogult jelenet is. Ismeretes, hogy a várfal felrobbantását Mekcsey kapitány akadályozta meg egy jó időben és helyen fúrt ellenaknával. Tinódi az izgalmas epizód kulcsjelenetében – a török és magyar aknavájat összehasonlításakor – mégsem Mekcseyt, hanem Bornemisszát szerepelteti, aki egy mordály puskával hasba lövi a török pallért:

„Az két ásás hogy közel öszvejuta,
 Egy mordály puskával Gergely deák juta.

Vaj, mikoron egy likacskát nyitának,
 Löve hasába az terek pallérnak,
 Lőn halála egy főpatyolatosnak.”³³

Egyetlen török harcos halála – még ha „főtörök”³⁴ is – önmagában nem tűnik említésre méltó dolognak. Az oszmánok is elismerték, hogy „a vár alatt elesett vértanúknak nincsen száma”³⁵ – nyomós oka lehetett Tinódinak, hogy egy egész versszakon keresztül ecsetelje azt a tényt, hogy a török „főpatyolatost” Bornemissza Gergely puskája küldte át a „paradicsomba”. Ezt az okot az *Eger vár históriájának* keletkezéstörténetében és Tinódi Sebestyén szervitori szemléletében kereshetjük.

32 Vö. *Vadai István*: A függőleges beszéd. Tinódi akrosztichonjairól. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály. Szeged, 1997. (Adattár... 35.) 633–634.

33 Tinódi S.: *Eger vár viadalja* i. m. 1205–1210. sor.

34 Tinódi némiképp túloz, mivel ez a kifejezés a végvári küzdelmek nyelvhasználatában a török méltóságokra, katonai és politikai tisztségviselőkre vonatkozott. Az aknászok (lagimdzsik) vezetője alacsonyabb rangú tiszt lehetett. Vö. *Pálffy Géza*: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a 16–17. századi török–magyar határ mentén. Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez. *Fons* 4(1997) 1. sz. 23–24.

35 Dzselaalazáde Musztafa oszmán történetíró beszámolóját lásd *Sugár I.*: Az egri vár históriája i. m. 101.

Tudjuk, hogy az énekszerző nem sokkal az ostrom után, valamikor még az 1552. évben járt Egerben, ahol személyesen találkozhatott a hősökkel.³⁶ Ám az is ismeretes, hogy csak fél évvel később, 1553 augusztusában fejezte be az egri éneket.³⁷ Ez alatt sok változás történt a vár életében.

Dobó és Mekcsey nem sokkal a törökök elvonulása után lemondott a kapitányságról.³⁸ A királyi hadvezetés – több-kevesebb eltökéltséggel – igyekezett maradásra bírni a sértődött főporkolábot, valójában azonban már folytak a tárgyalások a vár vezérkarának átalakításáról.³⁹ Bornemissza Gergely, aki csapatával együtt a várban maradt, dacolva a téli útviszonyokkal, 1553 januárjában Grazba utazott, ahol személyesen találkozott Ferdinánd királlyal, eszmecserét folytatott vele az egri vár helyreállításának és megerősítésének teendőiről. Ekkor született meg a döntés, amelynek értelmében rövidesen Bornemisszát nevezték ki az egri vár főkapitányának.⁴⁰

Általános vélekedés szerint a várvédelem során tanúsított hősiessége jutalmául nyerhette el ezt a tiszteletet.⁴¹ Ám számos körülmény azt a gyanút ébresztheti bennünk, hogy az uralkodó és tanácsosai már az ostromot megelőzően fontos szerepet szántak Bornemissza Gergelynek az egri vár vezérkarában. Tudvalevő, hogy amikor 1552 júniusában bizonyosnak látszott, hogy a török haderő megtámadja Egert, Dobó István segítséget kért Bécstől, és megnevezte azokat a tiszteket, akikben megbízott – Bornemissza egyébként nem volt köztük.⁴² A Habsburg hadvezetés választása azért esett Bornemisszára, mert jól ismerték őt az udvari körökben, és maga az uralkodó is megbízott benne. Föltételezhető, hogy rokonságban állt Bornemissza Pál⁴³ erdélyi püspökkel, és bírta Oláh Miklós egri püspök támogatását is, aki

36 *Sugár István*: Mikor írta Tinódi az Egri várostrom históriás énekét? Irodalomtörténet 14(1982), 181.

37 *Décsi L.*: i. m. 95.

38 A lemondás oka az volt, hogy sem a bécsi hadvezetés, sem a vármegyék küldöttei nem adták meg azt a támogatást Dobónak, amit ő a vár újjáépítésének érdekében méltányosnak tartott. Mindazonáltal az eset hátterében régebbi, anyagi természetű sérelmek és konfliktusok is meghúzódhattak. *Sugár I.*: Az egri vár históriája i. m. 107.

39 Nem valószínű, hogy „Bornemissza Gergelyt úgy kellett a király küldöttjének, Pallavicini Sforza Mátyás főkapitánynak a várkapitányság elfogadására rábeszélni”. *Dercsényi D.–Voit P.*: i. m. 66.

40 *Sugár I.*: Bornemissza Gergely i. m. 45–47. – Bornemissza még két másik alkalommal is felkereste a Habsburg-udvart.

41 *Sugár I.*: Az egri vár históriája i. m. 108.

42 Dobó Pethő Gáspár, Zoltay István és Káldy Márton hadnagyokat hívatta Egerbe. Hármójuk közül ketten meg is érkeztek, ám Káldy Márton helyett Bornemisszát küldték. *Sugár I.*: Bornemissza Gergely i. m. 20.

43 A Bornemissza Gergelyhez hasonlóan pécsi származású Bornemissza (Abstemijs) Pál rendkívül nagy befolyású egyháznagy volt. Vö. *Mikó Árpád*: Bornemisza (Abstemijs) Pál püspök végrendelete 1577-ből. Adatok a nyitrai, az óbudai, a veszprémi és a gyulafehérvári egyház középkori kincseinek sorsához. *MÉ* 45(1996) 203–221.; *Ács Pál*: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. *Vigilia* 64(1999) 5. sz. 360–374. Ha bebizonyosodna, hogy közvet-

egyébként az egri vár birtokosa volt.⁴⁴ Már a korábbi időkben megfordult Konstantinápolyban, alighanem futárszolgálatot teljesített,⁴⁵ máskor pedig az udvar által elkönfiskált Forgách-birtokok provizoraként bizonyította rátermettségét és királyhűségét.⁴⁶ Egy eddig figyelmen kívül hagyott adat tanúsága szerint Bornemissza Gergely már 1547-ben királyi ellenőrként működött Egerben. Az volt a feladata, hogy felülvizsgálja Dobó István számadásait, képviselje a király érdekeit, kezelje az állami jövedelmeket.⁴⁷

Dobó István kortársai szemében is valóságos hős volt. Mindenki tudta róla, hogy elévülhetetlen érdemeket szerzett előbb Egervár megerősítésében, majd védelmében.⁴⁸ A Kamara mégis elégedetlen volt vele, mert elszámolásai rendre hibásnak, hiányosnak bizonyultak: „bor, az Isten tudja, mennyi fogyott, mert kapitány uram nem mérette” – ezt jelentették róla.⁴⁹ Közkeletű

len rokonságban állt Bornemissza Gergellyel, akkor joggal következtethetnénk arra, hogy ő is egyengette a gyaloghadnagy gyorsan felívelő karrierjét. *Sugár I.*: Bornemissza Gergely i. m. 8–9., 100.

- 44 A fennálló törvények értelmében az egri püspöknek járó tizedet Dobó István szedte be, és ő rendelkezett vele oly módon, hogy a püspök kapta a befolyó összeg egyharmadát, a fennmaradó kétharmad részt a várkapitány a katonák zsoldjára, illetve várépítkezésekre volt köteles fordítani. Az új kapitányok kinevezése Oláh Miklós jóváhagyásával és támogatásával történt. *Hóvári J.*: i. m. 17.
- 45 Szakály Ferenc és Sugár István feltételezése szerint ő volt az a Bornemissza Gergely, aki egy Nádasdy Tamásnak küldött jelentés szerint szemmel látta, amint a szultán magához hívatta a moldvai vajdát, és körülméltette. *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I. Bp. 1915. 322.
- 46 A Forgách családtól konfiskált Gimes vára és a Komjáti uradalmak királyi udvarbírája és várnagya volt. Számadása: MOL E 554, MKA Városi és kamarai iratok, Fol. Lat. 1219.; *Sugár I.*: Bornemissza Gergely i. m. 15–17.
- 47 Bornemissza Gergelyt *contrascrib*aként említik Dobó István és Zay Ferenc 1547. évi utasításában. Az adat *Kenyeres István* kéziratos disszertációjából való. (Pálffy Géza szóbeli közlése.) Kenyeres István a X. végvári konferencián tartott előadásában beszélt az egri vár jövedelmének kettős, püspöki és kamarai kezelésének rendszeréről és a két funkció elhatárolódásáról. Dobó István ugyan „egy személyben volt »castellanus és provizor«, várnagy és udvarbíró, de udvarbíróként kizárólag Oláh Miklós püspöktől (a váruradalom birtokosától) függött. A királyi érdekeket ekkor az ellenőr (*contrascriba*) képviselte.” *Hausner G.*: i. m. 457.
- 48 *Bodola Gy.*: i. m. 15–19. Zsámboky Dobóhoz címezte latin nyelvű Tinódi-átdolgozásának ajánlását. *Sambucus: Rerum ad Agriam gestarum narratio* i. m.; *Décsi L.*: i. m. 104. A dobóruszkai síremlék felirata Istvánffy Miklós Dobóhoz címzett epigrammájának felhasználásával készült. A költemény kizárólag Dobó egri hőstetteiről beszél. Nicolaus Istvanffy: *Carmina*. Ed. Iosephus Holub–Ladislaus Juhász. Lipsiae, 1935. 48. sz. Vö. *Galavics Géza*: „Kössünk kardot az pogány ellen”. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 54. – további irodalommal. – A Dobó-kultuszról, valamint Dobó személyiségének árnyoldalairól legutóbb *Lőkös Péter* beszélt, Tinódi Sebestyén és Csabai Mátyás: az 1552-es egri ostrom két első megörökítője című előadásában, 2006. május 5-én, az MTA ITI Illyés Archívumban megrendezett Tinódi Sebestyén-konferencián.
- 49 Tudjuk, hogy Dobó pénzügyi elszámolásai nem mindig voltak kifogástalanok. (1551. november 23-án Oláh Miklós egri püspök és kancellár Dobó István számadásainak felülvizsgálatát sürgette. MOL E 41, MKR Litterae ad Cameram exaratae, 1551. Nr. 128.) A várkapitányi tisztség átadása azért tartott hónapokig, mert ennyi időbe tellett a kapitány

vélemény szerint a vitéz nemesúr rendkívül pénzsóvár volt – mérhetetlen kapzsiságáról Bornemissza Péter is feljegyzett egy gonosz anekdotát az *Ördögi kisírtetek*ben.⁵⁰ Ismeretes az is, hogy Dobó Istvánt és testvéreit korábban elkövetett erőszakoskodásaikért 1551-ben fő- és jószágvesztésre ítélte a király. Noha az ítéletet felfüggesztették, érvényét nem veszítette.⁵¹ Nem lehetetlen, hogy I. Ferdinánd jobban megbízott Bornemisszában, a frissen megnevesített,⁵² udvarhű katonai adminisztrátorban, mint Dobóban, a főrangú katonatisztben. Annál is inkább, mivel számtartótisztként Bornemissza már korábban is betekintést nyert a vár gazdasági ügyeibe. Úgy tűnik, hogy az egri vár fenntartásához és megerősítéséhez szükséges anyagi eszközökhöz Bornemissza, ha nem is könnyebben, de kényelmesebben hozzájutott, mint Dobó.

Nem tudni, hogyan zajlott le a kapitányváltás Egerben. A leköszönő Dobót mintegy kárpótlásul erdélyi vajdává nevezték ki. Rendkívül megtisztelő, de igencsak perspektívtalan pozíció volt ez. Ma úgy mondanánk: fölfelé bukott. Már 1553-ban sejthető volt, hogy a Habsburgok nem sokáig tarthatják kezükben Erdélyt – Forgách Ferencsel szólva „nyilvánvaló volt az erdélyi változás”.⁵³

Amikor 1554 októberében a hatvani bég törbe csalta és rabul ejtette Bornemissza Gergelyt, Dobó István talán tehetett volna valamit kiszabadítása érdekében. Ő tartotta rabságban az egyik legértékesebb török foglyot az akkori Magyarországon. Ám Dobónak nem állt szándékában az, hogy kincset érő rabjával megváltsa Bornemissza Gergely szabadságát, hiszen ő ennek csak kárát látta volna.⁵⁴ Így esett, hogy Bornemisszát hamarosan Isztambulba szállították, ahol – miután megtagadta az együttműködést az oszmánokkal – felakasztották.⁵⁵

Tinódi négy-öt hónappal a kapitányváltás után fejezte be az egri históriát: „Az jó Dobó bírja már vajdaságát, / Gergöly deák tisztiben Egör várát.”⁵⁶ Az 1552-es ostrom igazi hőse tehát ekkor már távozott dicsőségének színter-

számadásainak az ellenőrzése. *Dercsényi D.–Voit P.*: i. m. 66.; vö. *Kenyeres István*: 16. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. Bp. 2002. (Fons Könyvek 2.) I. 141–143.

50 „Dobó Istvánnak, mikor ötszáz hordó bora lőtt volna, kérdezte az kolcsárt, töltelékre valót hol vegyenek. Mert annak a számát nem örömet kezdené meg.” *Bornemissza Péter*: Ördögi kisírtetek. Kiad. Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 208. Hasonló tartalmú, Dobóról közszájon forgó történeteket Forgách Ferenc is elbeszél. *Forgách F.*: Emlékirat Magyarország állapotáról i. m. 704.

51 *Csipes Antal*: Dobó István élete és szerepe Magyarország 16. századi történetében. Eger, 1972. 76–77.

52 Istvánffy Miklós „pécsi kovács fia”-ként beszél Bornemisszáról: *Istvánffy*: Magyarok dolgairól... I/2. 207.

53 *Forgách F.*: Emlékirat Magyarország állapotáról i. m. 704.

54 „Dobó István rideg álláspontját a korszak gyakorta embertelenül kemény szellemének tükrében kell elbírálnunk” – írja a monográfus. *Sugár I.*: Bornemissza Gergely i. m. 98.

55 Uo. 113.

56 *Tinódi S.*: Eger vár viadalja i. m. 1716–1717. sor.

réről. Többek szemében kíváncsnak tűnhetett, hogy Bornemissza Gergely ne csupán Dobó tisztségét, hanem hírnevének egy részét is örökölje. Világosan látta mindenki, hogy az új várkapitány az uralkodó és az immár esztergomi érsekké lett Oláh Miklós bizalmasa:

„Az jó király vitéz Gergöly deákat
Ajándékozá, ada szép jószágot,
Az mellett ada nagy szép ajándékot,
Miklós pispök adá egri bánságot.”⁵⁷

Köztudomású, hogy az egri vár históriája révén maga az énekszerző is elnyerte a király és az érsek elismerését, megbecsülését.⁵⁸ Az a kérdés, megpróbált-e igazodni Tinódi a vár életében bekövetkezett változásokhoz? Nyomot hagyott-e a várostrom és a vers megfogalmazása közt eltelt idő magán az egri éneken?

Erre a kérdésre – ami a história lényegét illeti – bizvást nemmel felelhetünk. Tinódi nem tartozott a történelmet a mindenkori hatalom szája íze szerint alakító krónikások közé. Más lapra tartozik, hogy amit mellékesnek vagy oda nem illőnek tartott, arról nem beszélt. Dobó lemondását például a kapitány fáradtságával indokolta: „Elgondolá Dobó István magába, / Hogy már megnyugodjék otthon házába”.⁵⁹ Tinódi társadalomszemléletének ismeretében az is könnyen belátható, hogy mindig tiszteletben tartotta a fennálló hatalmi struktúrákat. Ezzel magyarázható, hogy az új várkapitány kétségtelenül „meglőtt” tetteinek valós jelentőségüknél nagyobb hangsúlyt adott. Így működik a szájhagyományozó történetmondás és a Tinódi-féle „végemléközet”-gyártás gépezete: a rangemelkedés dicsfénye az elmúlt idők tetteit is beragyogja.

Az igazságot Tinódi nem akarta eltussolni. Finoman érzékeltette, hogy nem mindenki fogadta kitörő örömmel az új tisztartót. Ha így lett volna, hiábavalóan és üresen csengett volna az egri vitézekhez intézett szózata – közvetlenül a kapitányváltás bejelentése után:

„Kik hívön szolgálatok Egör várba,
Kevélségbe és felfúalkodásba
Ne essetök, légyetök hallgatásba,
Az Úristennek nagy hálaadásba.

57 Uo. 1708–1711. sor. – Nemcsak Ferdinánd király, hanem Oláh Miklós is több birtokot adományozott Bornemisszának. *Sugár I.*: Bornemissza Gergely i. m. 41–44.

58 Köztudomású, hogy Tinódi az Eger vár viadalja elismerésekképpen kapott nemességet. Nemességét az uralkodó mellett kancellárként Oláh Miklós is aláírta. *Décsi L.*: i. m. 99–105.

59 *Tinódi S.*: Eger vár viadalja i. m. 1656–1657. sor.

Szálláskoron ki nagy sok viadalba
Titöket megtarta jó szerencsába,
Ne légyetök ti hálaadatlanságba,
Kiért végre jussatok mennyországba.”⁶⁰

Tinódi sohasem szólt hiábavalóan és üresen. Ám a magyar vitézség legfényesebb diadala kapcsán elégedetlenkedésről, zúgolódásról beszélni nem lett volna ildomos. Erről a tárgyról éppen ezért nemcsak az egri békétlenkedőknek, de önmagának is hallgatást parancsolt.

Pál Ács

SEBESTYÉN TINÓDI AND GERGELY BORNEMISSZA

One of the greatest successes of the history of the fight between the Ottomans and the Hungarians, the beating off of the Turkish siege of the castle of Eger in 1552, was an enormous sensation in the Christian world. This victory – thanks to the authentic and detailed chronicle of Sebestyén Tinódi who built the history of his own time into a poem – has become the most vivid Hungarian historic tradition. Géza Gárdonyi's popular historical novel, *Egri csillagok* (*Stars of Eger*) signifies the peak and a strengthening of the building of this tradition. The two best known heroes of the siege, captain István Dobó and lieutenant Gergely Bornemissza marched into the Pantheon of Hungarian history as „double stars” (to use Gárdonyi's words). Historical legends enrich heroic deeds and forget about moments that do not fit into the heroic gallery of national triumph. The friendship between captain Dobó and lieutenant Bornemissza probably existed only in the novelist's imagination. Both soldiers were faithful servants of king Ferdinand but their personal interests highly differed. Although they fought together against the Ottoman attackers, there was a badly hidden controversy between them. If we read Sebestyén Tinódi's lyrical chronicle carefully, this controversy can be detected. The king did not really trust the aristocrat István Dobó because rumour had it that he was growing his own fortune with the help of his high military office. Gergely Bornemissza was a punctual military administrator of modest origins, a *contrascriba*, that is a controller representing royal interests. The king did not only send him to Eger to help Dobó defend the castle but also to continuously monitor the captain's financial dealings. After the siege, Dobó resigned and Bornemissza succeeded him as captain of Eger. By the time Sebestyén Tinódi finished his song about the heroes of the castle of Eger, Bornemissza had become the captain. No wonder that the chronicler tried to enlarge the military merits of the former financial controller, now captain, which in reality could not be compared to the heroic deeds of István Dobó. Sebestyén Tinódi did not lie but he projected the situation of 1553, the time of the writing of the poem, to the events of the siege of 1552, and thus launched the process of legendmaking.

60 Uo. 1760–1767. sor.

Almási Gábor

Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről

Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben¹

Gyűlöletről, előítéletekről, románellenességről, római-román és dákoromán kontinuitáselmületről és *Hungarus*-tudatról lesz szó.² A helyszín Magyarország, az időpont a 16. század, a főszereplők neves magyarországi humanisták. A tanulmány szenvedő alanya Oláh Miklós Magyarország főkancellárja és esztergomi érseke, a gyűlölködés „elkövetői” Forgách Ferenc történetíró, váradi püspök, Dudith András humanista, pécsi püspök, a császár lengyelországi követe, továbbá Kovacsóczy Farkas humanista, későbbi erdélyi kancellár. A történet középpontjában az Oláh Miklós elleni gyűlölet áll, ebből kiindulva szeretném megvizsgálni a román-magyar származású érsek etnikai-politikai identitását, illetve a románság megítélésének kérdését a 16. században. Célom, hogy a humanista főpap elleni gyűlöletet az általános románellenes érzület kereteibe illesszem, és érzékeltessem, hogy a jelenség tétje nem kevesebb volt, mint a román származás értelmiségi-politikai elfogadása, illetve elutasítása, melynek érvrendszerébe illeszkedett a római-román kontinuitáselmélet körüli humanista vita is.

A gyűlölet megnyilvánulásai

Jóllehet Oláh, Forgách, Dudith és Kovacsóczy neve aligha szorul bemutatásra, a 20. század második felének történetírása sokkal kevesebb érdeklődést mutatott e négy jeles férfiú iránt, mint a századelő. Közülük talán

1 Szeretném megköszönni Péter Katalinnak az elmúlt hat évben nyújtott szakmai segítségét, emberi odafigyelését. E tanulmány is Neki köszönhető, annak, hogy a reformációról írt legutóbbi könyvében a témáról folytatott egyik beszélgetésünkre hivatkozva megemlíti az itt is szóba kerülő Oláh Miklós-ellenes, román voltát kigúnyoló paszkvillusokat. *Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás?* Bp. 2004. 27. A tanulmány megírását a Habsburg Történeti Kutatások Intézet ösztöndíja tette lehetővé.

2 A „nemzet”, „nemzeti” szavak használatakor etnikumra, etnikumhoz való kötődésre gondolok. Bár történetileg megfelelőbb lenne az „oláh” szó használata a „román” helyett, az „oláh” mindmáig érezhető pejoratív töltete miatt ezt igyekszem mellőzni. A „román” szó a magyar nyelvbe az 1849-es magyar-román megbékítési szerződésnek köszönhetően került be, mely kimondta, hogy „az oláhok külön nemzetiséget képezvén, a jövőre a közokiratokban román név alatt lesznek említendőek”. *Katus László: Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika 1848–1849-ben. Kisebbségkutatás* 11(2002) 74.

Kovacsóczy Farkas maradt mindvégig a leginkább mellőzött: Szádeczky Lajos 1891-es, Kovacsóczy kancellárságáról szóló monográfiája szinte az egyetlen biográfiai érdekelttségű munka.³ Igaz, a történeti köztudatba nem annyira politikai életpályája miatt, mint inkább egy fontos magyarországi politikai értekezés szerzőjeként, az 1584-es *Dialógus Erdély igazgatásáról* című, Heltai Gáspár nyomdájában megjelent műve révén került be.⁴ Szádeczkynél valamivel többet, de még mindig nagyon keveset tudunk kancellársága előtti előéletéről. Ismereteink leginkább a Veress Endre által összeállított, a padovai egyetemjárásra vonatkozó 1915-ös forráskiadványból származnak, annak ellenére, hogy Varjas Béla 1970-ben felhívta a figyelmet a fiatalember 1563 és 1567 között írt kiadatlan naplófeljegyzéseire, melyeket a bécsi nemzeti könyvtár egyik kódexe őriz.⁵ Szempontunkból érdekesebb, hogy e kódex a naplófeljegyzéseken kívül néhány más iratot is tartalmaz: egyebek mellett a feljegyzések lapjai közé illesztett paszkvillusokat és egy Oláh Miklós elleni *Invectivát*, vagyis egy támadó jellegű orációt, „gyalázkodó írást”.⁶ E műveket eddig egyedül Ritoókné Szalai Ágnes méltatta komolyabb figyelemre 16. századi magyarországi politikai satíráról írt munkájában.⁷ A versek többsége (négy, összesen 110 soros latin költemény) Oláh Miklós halálára írt gúnyos epitáfium, sírvers.⁸ Lássunk ízelítőül egy részletet az „Oláh Miklós esztergomi érsek sírkövére” írt strófából:

„Itt nyugszik a barbárságában és vadságában még se isten, se ember által nem látott fő, a Valach népecske (fia), akit méltatlanul nem a szent hit, a becsületesség, a kitartás, a virtus vagy a származás, a szent vallásért érzett rajongás emelt fel és helyezett magas székbe, ahonnét most a Párkák lepende-rítették, hanem a sors, a ránk haragvó isteni akarat, hogy legyen valaki, aki a Pannonokat mindinkább sanyargassa.”⁹

3 Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas, 1576–1594. Bp. 1891.

4 Legutóbbi latin–magyar kiadása: Kovacsóczy Farkas: *Dialógus Erdély igazgatásáról*. Ford. Bónis György. In: Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény. I. Humanizmus. Szerk. Ács Pál–Jankovics József–Kőszeghy Péter. Bp. 1998. 650–687.

5 Varjas itt ígéretet tett e kézirat feldolgozására, de ez tudomásom szerint nem történt meg. Varjas Béla: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. ItK 74(1970) 129–151. A bécsi kézirat (ÖNB Cod. S.N. 1912) a MTAK mikrofilmtárjában is megtekinthető.

6 *Invectiva in Nicolaum Olahum Archiepiscopum Strigoniensem*. ÖNB Cod. S.N. 1912 fol. 59r–60v.

7 Ritoókné Szalai Ágnes: Politikai satíra Magyarországon a XVI. században. ItK 75(1971) 265–277.

8 Szerzőjük Ritoókné szerint is Kovacsóczy volt. Ritoókné Sz. Á.: i. m. 274.

9 ÖNB Cod. S.N. 1912 fol. 55v. In tumulum Nicolai Olahi, Archiepi(scopi) Strigonen(sis): „Hic iacet invisum caput et mortalibus & Dijs, / Barbarus, immitis, fere populi valachi. / Quem non sancta fides, probitas, constantia, virtus, / Aut genus, aut sanctae religionis amor: / Ex-tulit indignum, celsaque in sede locavit, / é qua nunc Parcae praecipitem ejiciunt. / Sed sors, & nobis iratum numen, ut esset, / Qui magis atque magis Pannonios premeret.”

A verseket követő Oláh-ellenes szónoklat ugyanattól a Kovacsóczyra utaló kéztől, hasonlóan szép írással folytatódik, ám folyamatosan csúnyul, a negyedik oldal aljára már szinte olvashatatlanná válik. A szöveg itt ugyan nem szakad meg, de a folytatása hiányzik. Úgy tűnik, a mű teljes lemásolására már nem jutott ideje Kovacsóczynak.¹⁰

Az *invectiva* filozofáló, humanista stílusban megírt bevezetője után a szerző hangja egyszerre csak a versek gyalázkodó stílusába vált át.¹¹ Kifejti, hogy kevesen vannak e nagy országban, akiket az érsek pökhendi, durva beszédével meg ne sértett volna. Ami igazán megbélyegzi, az mégis a származása: „Jóllehet alacsony és bizony szégyenletes származásodról nincs szándékomban beszélni, hogy mihamarább belefoghassak gonoszságba és gyalázatba burkolt életed elbeszélésébe, mégsem hallgathatok róla. Nincs mit csodálkozni azon, hogy természeted olyannyira durva (*asper*), sőt egyenesen kegyetlen, hiszen oláh (*olahus*) vagy, vagyis annak a népnek a nemzetiségéből származol, amelyet állhatatos erdei élete miatt mások valachoknak hívnak, akik Erdély hegyeiben Valachiáig üregekben és barlangokban vadak módjára élnek, járványokhoz és birkákhoz szokva tengetik napjaikat, a többi kereskedő nép társadalmához semmivel sem kötődnek, istenről semmilyen szilárd képzzel nem rendelkeznek. Tehát ily nemes származási adottságokkal indulva, lássuk, miképp jutottál hamarosan a Magyar Királyság legnagyobb méltóságára. Hogy bemutassam, miképpen érted is ezt el, hosszabb és pontosabb lesz elbeszélésem. Mikor a valachiai rejtékhelyekről Erdélybe gyerekként – oh! – elragadt a sors és azt a vad hazát valamelyest félretetted, Magyarországra jöttél és Pécs városában betűvetést tanultál, mellyel alig ismerkedtél meg felületesen, mikor ugyanannak a városnak a püspökének, Györgynek az udvarába kerültél, ahol a gyalázatos templomszolgákkal töltött szexuális élet kedvéért elhagytad magadat. Innen aztán sok évvel később, miután ennek az udvarnak legmélyebb bugyraiban hosszasan lapangtál, hosszú könyörgés és türelmes várakozás után nem éppen kelleetlenül kanonok lettél, minthogy abban az időben efféle méltóságokat bármelyik önként vállalkozónak a nyakába varrták, ami után csaknem azonnal meg-

10 A másolás ténye mind Kovacsóczy, mind Forgách (akinek környezetében Kovacsóczy húzamosabban tartózkodott) szerzőségét megkérdőjelezi, bár nem zárja ki. A szöveg fogalmazása, latinsága alapján egy kezdő humanista (mint amilyen Kovacsóczy volt) irodalmi ujjgyakorlatának vélem. A mű feltehetőleg az 1567-es pozsonyi diéta idején keletkezett és terjedt. Lásd *Almási Gábor*: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. Századok 140(2006).

11 Nem értek egyet Ritoókné jellemzésével, mely szerint „nyomát sem látjuk a mocskolódásnak”, hogy tacitusi hideg iróniával lett volna megírva, és nehezen látom e műveket a szatíra műfajába illeszthetőnek. (*Ritoókné Sz. Á.*: i. m. 275.) Oláh elleni megvetés igazán szatirikus formában csak a Balassa Menyhártról írt *Comoediában* nyilvánul meg. Erre a műre azonban itt nem térünk ki, mert az érsek származását nem firtatja, és lényegesen enyhébb formában támadja, mint az itt felsorolt szerzők.

szervezte a Fehérvárhoz tartozó egyház őrkanonokságát. Időközben elhunyt Lajos király, és te nem tudom miképpen, felhívtad magadra Mária királyné figyelmét, és miután valamikor megtanultál németül gagyogni, valamely érdekének képviselőjében téged küldtek a bányavárosokba. Ahonnét miután Belgiumba érkezted, nem volt nehéz Máriától egy a testvéréhez, Ferdinándhoz szóló ajánlólevelet kicsikarni, és aztán ettől a nagylelkű embertől, aki olyannyira igyekezett nővérenek eleget tenni, bármit, amit akartál, megszerezted. A kancellária vezetését, pedig miután a pesti csatában legyőzött Perényi Pétertől elvette... neked engedte át...”¹²

A szerző tehát nem hagyott kétséget afelől, hogy Oláh Miklósban a leggyűlöletesebb a román származása volt, mely a barbárnak, a civilizálatlanak, a vadnak a szinonimája, ebből következően az érsek származása már csakis „alacsony” lehetett. A korabeli humanista *viták*ban az alacsony származás azonban még nem minősült hátránynak, éppen ellenkezőleg, szinte a biográfiák kötelező jellegű elemévé vált. Minél előnytelenebb a származás, annál jobban kidomborítható a tehetség és a virtus. Ezt az egyértelmű csapdát a szerző sem tudta teljesen kivédeni. Egyfelől megállapította, hogy abban az időben az egyházi méltóságokat csukott szemmel osztogatták, másfelől Oláh német nyelvismeretére hivatkozott: bármilyen hiányos is volt, úgy tűnik, Mária királyné mégis hasznát vette (mintha Buda és az udvar hiányt szenvedett volna német anyanyelvűekből).

12 ÖNB Cod. S.N. 1912 fol. 60rv. „Quaquam autem de natalibus tuis humillimis scilicet ac sordidissimis dicere non est in animo, quo celerius ad vitam tuam veniam omnibus sceleribus ac flagitiis coopertam, illud tamen silentio non praeteribo. Mirandum non esse te tam asperis atque adeo nimi(s) acerbis moribus esse, cum tu olahus sis, id est ex eorum populorum genere unus, quos propter sylvestrem ac firmam vitam Valachos alii vocant, qui sunt homines in montibus Transsylvaniae ad Valachiam in specubus et antris more belluarum di(e)gentes, luorum ac pecudum usu vitam tolerant, nulla praeterea, cum ceteris hominibus commerciorum societate coniuncti, nulla firma dei cognitione imbuti. Ab his ergo tam praeclaris generis profectus initiis, videamus breviter quemadmodum ad summas in Hungariae regno dignitates perveneris, nam quemadmodum eas gesseris, longior atque accuratior erit oratio. Cum a Valachiae latebris in Transsylvaniam prox puer erupisses atque ibi patriam feritatem aliquantum deposuisses, venisti in Hungariam atque in urbe Quinqueseiensense primas litteras didicisti, quibus vix primoribus labiis degustatis in aula Georgii eiusdem urbis episcopi sordidis ministeriis sustentandae sex(ualis) vitae caussa te tradidisti. Inde post multos annos cum diu in infima eius aulae sentina latitasses, diuturno obsequio ac longa patientia haud aegre canonicatum adeptus es, cum eo tempore eiusmodi honores prope offerenti se cuique obtruderet, quo quasi gradu facto custodiam in ecclesia Albaregale collegiata obtinuisti. Mortuo interea Ludovico rege in Mariae reginae notitiam te nescio quomodo insinueris, ut ab ea, quod germanice balbutire didiceras, ad oppida metallica ad rationes quasdam eius procurandas mittereris. Proinde cum ad ipsam in Belgicam profectus litteras ad Ferdinandum fratrem commendatitias extorsis haud difficile fuit, ut ab homine liberalissimo et sorori gratificari summopere cupiente quacunque volueris, impetraris. Scriporis igitur praefecturam, quam amplissimo viro Petro Perenio bello Pestgano confecto eripuerat... tibi permisit...”

Ha szerzőnk ismerte volna Oláh meglehetősen nehézkes felemelkedésének valós történetét, talán gúnyiratát is ügyesebben szerkeszthette volna. Oláh, aki Nagyszebenben született (ezt már valószínűleg tudatosan tagadja a havasalföldi származást deklaráló *invektiva*) a váradi káptalani iskola növendéke volt, 1510-től a királyi udvarban apródoskodott, majd 1516-ban Szathmári György pécsi püspök (majd esztergomi érsek) titkára lett, ahonnan csak 10 évvel később lépett a király szolgálatába mint kancelláriai titkár. Ezt a pozícióját azonban 6 nap múltán kénytelen volt feladni, valószínűleg Szalaházi Tamás vagy Szalkai László nyomására. Innentől kezdve (a mohácsi csata előestéjéig) Oláh Miklós királynéi titkárként működött és csak meglehetősen szerény egyházi méltóságokra tudott szert tenni. A Magyarországra való visszatérésre már 1527-ben kísérletet tett (ekkor még az erdélyi püspökség megszerzésére is esélyt látott). Oláh külföldi tartózkodásában, úgy tűnik, elsősorban fő vetélytársa, Szalaházi Tamás egri püspök volt érdekelt. Bár Belgiumból folyamatosan haza készült, erre végül csak 1539-ben kerülhetett sor.¹³

Az *invektiva* többé-kevésbé pontos értesülései Oláh Miklós kanonokságára, fehervári őrkanonokságára, illetve a Perényi Péter hatalmi körébe tartozó alkancellári pozíció megszerzésére vonatkoztak.¹⁴ Ez mindenestre nem kevés, tekintve, hogy a szerzőnek feltehetőleg csak közvetve lehetett az érsek múltjáról tudomása, akár az 1540-es években született Kovacsóczy, akár az 1535-ben született Forgách, vagy más, Forgách klientúrájába tartozó, humanista műveltségű ember volt az alkotója.

Kovacsóczy Farkas patrónusa, Forgách Ferenc, az *Emlékirat Magyarország állapotáról* szerzője kétségkívül a 16. század egyik legkiválóbb magyarországi történetírója volt. Mindazonáltal megítélését még mindig jelentősen beárnyékolja a Szekfű Gyula által kanonizált sötét kép. Szekfű szerint e „keserű, embergyűlölő” férfi történetét nem lehet elég óvatossággal kezelni.¹⁵ Forgách személyes előítéleteire, túlzásaira már Istvánffy Miklós is felhívta a figyelmet: „E művet sokan hibáztatják azért, mert úgy tűnik, hogy rágalmakkal és szidalmakkal áraszt el kiváló férfiakat, akik ezt egyáltalán nem érdemelték meg, és nem mindenütt őrzi meg az igazi történeti hűséget sem.”¹⁶ (Kérdés, vajon mennyire osztotta ezt a „sokak” képviselte véleményt

13 Sok új adattal kiegészítve adja elő karrierje korai szakaszának történetét Fazekas István: Oláh Miklós, Mária királyné titkára (1526–1539). In: Habsburg Mária, Mohács özvegye: A királyné és udvara 1521–1531. Szerk. Réthelyi Orsolya et al. Bp. 2005. 37–39. További pontos adatokkal szolgál Sugár István: Az egri püspökök története. Bp. 1984. 241–253.

14 Vö. Fazekas I.: i. m. 42.

15 Szekfű Gyula: Magyar történet. III. Bp. 1935. 335.

16 Istvánffy Miklós: Vita Francisci Forgach. In: Toldy Ferencz: Forgách Ferencz élete és munkái. In: Ghymes Forgách Ferencz nagyváradi püspök Magyar története, 1540–1572. Kiad. Mayer Fidé. Pest, 1866. (MHH II.: Scriptores 16.) LXXXVIII. A fordításhoz lásd Nemeskürty István:

Istvánffy, hiszen margójegyzeteiben csak olykor-olykor sérelmezte Forgách „túlzásait”). Érthető mindenesetre, hogy már az *Emlékirat* második kiadója, Toldy Ferenc is valóságos apológiát írt Forgách érdekében Istvánffy és számos követőjével szemben,¹⁷ bár tény, hogy kevés hatással, hiába csatlakoztak később pozitív véleményéhez olyan kutatók, mint Sörös Pongrác, Pirnát Antal, Péter Katalin vagy Nemeskürty István.¹⁸

Forgách Oláh Miklósról alkotott képe azok közé a portrék közé tartozik, melyben sokan rosszmájúságának bizonyítékát látták – nem is ok nélkül. Az *Emlékirat*ban elsőként azt tudjuk meg Oláhról, hogy „megvesztegethető ember”, aki futni hagyta Nyáry Lőrincet.¹⁹ Istvánffy – aki patrónusához, Oláh Miklóshoz halála után is lojális maradt²⁰ – az érsek megvesztegethetőségét nem tudta szó nélkül hagyni: „Lassan a testtel!” – jegyezte fel erre vonatkozólag a margóra.²¹

Egy másik helyen Forgách beszámol arról, hogy Oláh Miklós Zrínyi Miklóssal és Batthyány Ferencsel bizalmas megbeszéléseken buzdította Ferdinándot, hogy ne törődjön a nemesség zúgolódásával, bátran koronáztassa meg Miksát. „A korona, a királyi jelvények a kezében vannak; ki merészelné meggátolni, hogy a koronázás azonnal megtörténjék” – javasolták Oláhek.²² Mint kortárs megfigyelőktől tudjuk, Oláh fellépése Miksa koronázásán valóban általános visszatetszést keltett, különösen hogy a koronázási beszédből – a rendi egyeztetés ellenére – nem hagyta ki azokat a részeket, melyek a alattvalói-vazallusi viszonyt hangsúlyozták.²³ Nem véletlen hát, hogy For-

Sorscapások krónikása. Kiegészítő jegyzetek egy Forgách Ferenc-portréhoz. In: Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk. Jankovics József. Bp. 1994. 206.

17 Toldy F.: i. m. XXXVIII–XLVII.

18 Pirnát Antal: Forgách Ferenc. Irodalomtörténet 44(1955) 17–32. Péter Katalin: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: Mo. tört. 1526–1686. 492. Nemeskürty I.: i. m. 206–211.

19 „Venalis homo” (megvesztegethető ember) – Borzsák István fordításából valamilyen okból kimaradt, jöllehet a kézirat tartalmazza. OSzKK Fol. Lat. 352 fol. 30r. Nyáry Lőrinc, a „rablásból meggazdagodott”, „hasának élő”, „tehetetlen” szolnoki várkapitánynak az volt a fő hibája, Forgách szerint, hogy a vár védelmét rosszul vezette, sőt a várból, miután katonáinak egy része emiatt elhagyta, maga is elmenekült. Csakhogy, miután eszébe jutott „az esküje és a tisztesség”, visszatért a várba, ahol „vitézül harcolt”, és az „ellenség vérértől áztatva” került a török kezébe. Innen, miután órét lefizette, és a kifizetést illetően szavát megtartotta (!), elmenekült. E vegyes Nyáry-képhez a túlzásokat kerülő Istvánffynak két megjegyzése volt: nem éppen harcolt vitézül; illetve a menekülésért cserébe felkínált, „házzasságra nem méltó” lánya már nem kellett az örök. Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról. In: Humanista történetírók. Szerk. Kulcsár Péter. Bp. 1977. 617.

20 Vö. Istvánffy: Magyarok dolgairól... I/2. 453.; Vö. Istvánffy (még Oláh életében írt) hosszú dicsőítő versével. *Uló* (Nicolaus Istvánffy): Carmina. Ed. Holub József, Juhász László. Lipsiae, 1885. 1–17.

21 „Parcius ista viris.” Forgách F.: Emlékirat i. m. 617.

22 Forgách F.: Emlékirat i. m. 794.

23 Lásd például Giovanni Michiel velencei követ beszámolóját 1563. szeptember 2-ról: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. Band 1. Hrgb. Gustav Turba. Wien, 1889. 236–237.

gách épp ezen eseményekhez fűz Oláh személyére vonatkozó elmarasztaló megjegyzéseket: „Az egészen alacsony származású, oláh apától született érsek, aki mások gyűlölködése közepette emelkedett a legfőbb méltóságba, a helytartóságot és a királyi pecsétet igyekezett megtartani. Mert mindezeket a tisztségeket a maga kezében egyesítette, mindenki súlyos megbotránkozására, mivel sok ember méltóságát és helyét foglalta el méltatlan módon.”

Oláh Miklós mindössze még egyszer kerül szóba, de Forgách ekkor sem bírja ki bántó megjegyzések nélkül: „az oláh származású Miklós, aki csakis a többiek gyűlölködésének és homályos származásának jóvoltából nyerte el az érsekséget” – ismétli önmagát.²⁴ Amennyire sokat köszönhetett Forgách Ferenc a karrierje kezdetén Oláhnak, annyira nehezen tudta elviselni, hogy további felemelkedésének, többek között ő is útjában állt. (A felszínen a jó viszony nem tört meg: Oláh még néhány évvel halála előtt is „mintegy fiának” [*filio uti meo*] hagyott a váradi püspök számára örökségül egy ezüst tintatartót.²⁵)

Míg az „oláh származású Miklós” kapcsán Forgách nem térhetett ki arra, mit is gondol általában az oláhokról, ezt történeti emlékiratainak utolsó lapjain a moldvai Bogdán vajda történetéhez fűzött kiegészítésként végül megteszi: „János [*akit a törökök helyeztek Bogdán helyére a trónra*] mint oláh fejedelem a török sereget elbocsátotta, de a nevesebb és tekintélyesebb férfiakat, különösen Bogdán híveit ottani szokás szerint egy szálíg kiirtotta. Mert ezekben a barbárokban olyan kegyetlenség lakozik, hogy a legcsekélyebb ok miatt meggyilkolják uraikat, azok pedig alattvalóikat. Így tehát soha senkinek a hatalma nem lehetett tartós; nincsenek is ott fényes családok, mert azokat minden ok nélkül, gyakran pedig a gazdagságra vágyakozva az utolsó szálíg kiirtják. Valamennyien a görög hitvallás buzgó képviselői; és eddig nem akadt ember, aki a szigorú büntetéstől való félelmében az új tant merészelte volna vallani, pedig mindenféle nemzetből való emberek fordulnak meg arra. De inkább csak a babona, nem a vallás köti őket, hisz ők maguk csakúgy, mint papjaik legnagyobbbrészt műveletlenek [*fere idiotae sunt*] és még az ott egyedül használt illyr betűket is alig ismerik. Nagyobb bűnt alig tartanak számon, mint tiltott napokon hús élvezését; ezért az év nagyobb felében minden nemű zsíros ételtől való tartózkodással sanyargatják magukat. Feleségeiket mindannyian hamar elbocsátják és másikat vesznek [*uxores dimittere, et alias ducere, commune est*]; a más valláson lévők megölését vagy megsértését nem nagy dolognak tartják.

A két oláh tartomány közelsége folytán annyian vannak Erdélyben is, hogy a földeknek szinte egyharmadát elfoglalják; de annyira faragatlanok és minden emberi formájukból kivetkezettek, hogy semmiféle példaadással,

²⁴ Forgách F.: Emlékirat i. m. 877.

²⁵ *Merényi Lajos*: Oláh Miklós végrendelete. TT 1896. 154.

semmi törvénnyel nem lehet őket műveltségre szoktatni. Egyiküknek sincs külön háza, mint [nálunk] egy nemesi istálló; egy fedél alatt – kicsiny fedél alatt! – több család is él. Legfőbb élelmüket általában a nyáj adja; kenyeret legtöbbször különösen nyár idején nem eszik, mivel egész nyarakat töltenek az erdőkben és a hegyekben; férfiak és nők ugyanazt a maguk szőtte ruhát viselik; az alsót faggyúval kenik be, hogy meg ne tetvesedjenek; de azt sem teszik le, csak ha elrongyolódott. Hasonló okból kenik be a hajukat – férfiak és nők – faggyúval és zsiradékkal. Testük színe fehér, de bűdös; mindenféle munkától irtóznak. Ha valaki megbetegszik, semmi másnak nem tulajdonítják, csakis a korábban – esetleg sok évvel ezelőtt – végzett munkának. Éppen ezért majdnem mindannyian rablásból élnek... Minden barbárban megfigyelhetjük, hogy a semmittevést és a legrútabb élvezeteket tartják legfőbb jónak; a megfontolást, fegyelmezettséget, és mindennemű rendnek a szeretetét mint valami fájdalommal járó bajt kerülnek, és a förtelmes tunyaság és vágyak iránti odaadásukban jó- és balszerencséjüket egyforma közömbösséggel viselik.”²⁶

Dudith András egészen hasonló okokból nagyjából ugyanabban az időben fejezte ki Oláh Miklós elleni gyűlöletét, mint Forgách Ferenc. Forrásunk ezúttal Dudith egyik híres, Miksa királyhoz címzett levéltraktátusa, melyet házassága védelmében írt, és később kéziratos formában terjesztett (mint-hogy kinyomtatása akadályokba ütközött).²⁷ Miksa lengyelországi követe, miután püspöki hivatása és fontos politikai megbízatása ellenére, mindenki meglepetésére megházasodott, súlyosan megsértette uralkodóját és patrónusát. Különösen bántó volt, hogy a házasságkötésre titokban, a király előzetes figyelmeztetése nélkül került sor. Levelében arra tett kísérletet, hogy meggyőzze a császárt: házassági szándékát nem közölhette vele előzőleg, mert a király környezetében olyan ellenlábasa volt, mint az érsek, aki, ha egy ilyen pletykának híre megy, mindent megtett volna, hogy ártson neki.

„Vagy úgy gondolod, hogy ez a geták leghitványabb gyűlevész népségből származó barbár ember, aki nem tudom, milyen okból vagy a szerencse mely játékanak köszönhetően – de semmilyen erénynek sem jutalmául – nyerte el azt a rangot, ahonnet Istent és embert egyaránt lenéz, [hogy ez az ember] nyugtát lelte volna, míg engem, amennyire bizony tőle telik, mindeztől el nem pusztít? Ő, aki a kezdet kezdetétől soha nem tudta magát annyira megtartóztatni, hogy engem, bármiféle úton-módon aknák segítségé-

26 Forgách F.: Emlékirat i. m. 1034–1036.

27 Kelt 1567. június 1-jén. Dudith András (*Andreas Dudithius*): Epistulae. Vol. I. 1554–1567. Ed. Szczucki, Lech et Tibor Szepessy. Bp. 1992. 444–459. Vö. Szepessy Tibor: Marginalia Dudithiana. ItK 94(1990) 77–78.; Almási Gábor: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584). Századok 139(2005) 921.

gével meg ne támadjon, akár nyíltan (bár így ritkán), akár titokban? Mind-
ezt annak dacára tette, hogy én eddig semmilyen gyanúba nem keveredtem.
Ő mégis azok közé sorolt, akik a pápai dekrétumokat, istentelen ember
módjára, egyértelműen többre becsülik, mint Isten és a természet törvényeit,
és azt szeretnék, hogy nagyobb hatalma legyen azoknak, mint ezeknek. So-
sem szűnt meg engem támadni előtted ez a gyűlöletes vén csontzsák, és
csakhogy nekem ártson, vagy jobban mondva, ártani remélhessen, nem átal-
lott mindenki tudomására hozni, mennyire csodálatosan tompa az értelme,
nevetségesen ostoba a sziszegő, fogaiban újra és újra megbotló nyelve,
mennyire hihetetlenül járatlan mindenféle tudományban [*bonarum artium im-
peritia*], mennyire szembeötlő lelkének ferdesége.”²⁸

Mindezt Dudith csak amolyan bevezetőnek szánta ahhoz, hogy feltárhas-
sa, miben is gyökerezett az érsek rosszindulata. Kifejti, hogy egyfelől ezt
már szinte örökségként kapta, hiszen Oláh legfőbb egykori ellenlábasa az ér-
seki cím megszerzése előtt éppen az ő nagybátyja, patrónusa és nevelője
volt, az irodalmi és hadi tudományokban olyannyira kiváló váci püspök, az
esztergomi érsekség apostoli kormányzója, Sbardellati Ágoston,²⁹ akinek,
miután hősi halált halt, Oláh már nem árthatott, így aztán neki ártott, min-
denféle vallási ürügyekre hivatkozva. Ez az eredendő gyűlölet és az iránta
táplált féltékenység akkor lobbant még nagyobb lángra, amikor az érsek rá-
ébredt, Dudith rangban és befolyásban mekkorát nőtt, és már azt is el kellett
tűrnie, hogy kliensei egyre-másra Dudith szolgálatába álljanak. Mindez kü-
lönösen sértette Oláhot, minthogy „arra törekedett, hogy Magyarországon
minden rangot maga szerezzen meg, minden jó pozíciót magához ragadjon,
a méltóságokhoz, illetve a kegyed megszerzéséhez vezető utat pedig min-
denki más előtt elzárja”.³⁰

Mint láthatjuk, a levél műfajából kifolyólag a stílus is személyeskedőbb.
Oláh származásával Dudith kevesebbet törődött, megelégedett azzal, hogy a

28 *Dudith A.*: Epistulae i. m. 452–453. „...an putas barbarum illum ex infima Getarum colluvie, quem casus et nescio quod fortunae ludibrium, non ulla virtus extulit ad fastigium illud, unde et Deum et homines despicit, conquieturum fuisse antequam, quantum in ipso quidem esset, me funditus perderet? Qui ne tum quidem continere se potuit, quin, quibus posset rationibus, et aperte, quamvis id raro, et occulte, iam inde ab initio per cuniculos me oppugnaret, cum ego adhuc nulla huiusmodi suspicione laborarem, sed ab ipso in iis numerarer, qui paparum decreta sine dubitatione ulla Dei ac naturae legibus nefarie anteposenda censent, dum maiorem illorum quam harum vim esse volunt. Oppugnare me apud te odiosum illud silicernium non destitisset, ac, dummodo me laederet vel potius speraret laedere, mirificum torporem ingenii, ridiculum stuporem sibilantis et subinde in dentes incursantis linguae, incredibilem omnium bonarum artium imperitiam, insignem pravitatem animi sui prodere non dubitasset.”

29 *Almási G.*: Két magyarországi humanista i. m. 812.

30 *Dudith A.*: Epistulae i. m. 453. „Occupare enim ipse omnium dignitatum insignia in Hungaria volebat, omnem praestantem invadere, omnibus aditum ad honores et gratiam tuam intercludere.”

geták barbár, szedett-vedett népségéhez sorolta.³¹ Dudith esetében Oláh igazi fő bűne tehát nem származása vagy „műveletlensége” volt (ahogy Forgách esetében sem), hanem hogy karrierje útjában állt. Meg kell jegyezzük, a tisztségek halmozásában Oláh valóban rendkívüli tehetséget mutatott fel. Mint esztergomi érsek, főkancellár, császári tanácsos, Hont vármegye ispánja, prímás, Nádasdy Tamás halála óta pedig helytartó élete végére valóban rendkívüli hatalomnak vált birtokosává.³²

Érdekes, mennyire fontos érvvé vált a volt pécsi püspök apologetikus levelében Oláh Miklós rosszindulatának ecsetelése, valamint a katolikus egyház elmarasztalása. Mindez a szerző etikailag igencsak megkérdőjelezhető retorikai stratégiájának volt része, mely a visszatámadás révén Miksa figyelmének elterelését és empátiájának felkeltését célozta. A talaj előkészítése után a levél vége felé Dudith végül egy valószínűbb, őszintébbnek ható érveléssel is előrukkolt: nem az érsektől való félelmében kötött titokban házasságot, hanem azért, mert félt, ha kikéri a császár engedélyét, azt nem kapja meg, tiltásával viszont nem akart szembeszállni.

Amennyiben az aposztata pécsi püspök ilyen magabiztosan építhetett levelében az Oláh elleni közös ellenszenvre, feltételezhetjük, hogy Miksa sem lehetett túl jó véleménnyel a legmagasabb magyarországi méltóságokat viselő klienséről. Erre az ellenszenvre lehet következtetni abból is, ahogyan a király az érsek ellenreformációs törekvéseinek az útjába állt, például a tridentini zsinati határozatok kihirdetése kapcsán.³³ De erre lehet következtetni egy másik, korábbi tanulságos esetből is: Somogyi (Melius) Péter, vagsellyei tanító inkvizíciós perének történetéből 1558-ból.³⁴

Miután egy több napon át tartó kihallgatássorozat végén az ügy Oláh Miklós elé került (amikor történetesen az országbíró, Báthory András is je-

31 A geta önmagában még nem feltétlen bántó jelző. A geták egykori erdélyi jelenlétére maga Oláh is hivatkozik a Hungária és az Athila előszavaként szolgáló versben: „Nézd el, kérlek, hogyha találsz földrajzi hibákat, / Hisz geta partoktól messzire ring a hajóm; / majd a házamban, a házamban, kedves kikötőmben / sorra kivizsgálom minden adat hitelét.” *Oláh Miklós: Az olvasóhoz.* Ford. Hegyi György. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Kiad. Klaniczay Tibor. Bp. 1982. 334.

32 Lásd például sírfeliratát. *R. P. Nicolaus Schmitth: Episcopi Agrienses.* Tom. 2. Tyrnaviae, 1768. 416. A tisztségek halmozásából következett például az a mai szemmel nem éppen alkotmányosnak tűnő helyzet, hogy az érsek az 1567-es országgyűlés által kijelölt bírói és feljebbviteli testületben is egyaránt képviseltetve volt, sőt a hiányzó tagok pótlásáról szabadon dönthetett. Lásd MOE V. 151.

33 *Vö. Fazekas István: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben.* In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 154–164.

34 *Stromp László: Somogyi Péter fogsága. Kép a protestantizmusnak Oláh Miklós esztergomi érsek alatt szenvedett üldöztetése idejéből.* Pozsony, 1891. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár) 80–92. *Vö. Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575).* Bp. 1991. 78–79.

len volt), a vallató, egy János nevű nagyszombati szerzetes az „eretnek” Somogyi Melius papi nőtlenségről vallott elveit helyezte a vita középpontjába. Az érvek és ellenérvek meghallgatása után Oláh megjegyezte Báthorynak – tudjuk meg Somogyi naplójából –, hogy mindaz, ami elhangzott még csak elviselhető volna, de hogy őt sátánnak nevezi, az már sok. Mint kiderült, az érsek egy a vádlott könyvtárában talált – azonosíthatatlan – gúnyíratra gondolt, melyet egy Mihály nevű sárvári tanár írt, Somogyi egykori barátja. A több hónapon át tartó fogság és vallatás végül egy erőtlén száműzetési kötelezettségvállalásba torkollott, melyet azonban Miksa, Nádasdy Tamás nádor vagy annak környezetéhez tartozó emberek közbenjárására érvénytelenített, elrendelvén a fogoly szabadon bocsátását.³⁵ Néhány hónappal később, a pozsonyi diétán, Miksa, aki ekkor Ferdinándot helyettesítette, a bártfai követek jelentése szerint a következő szavakkal csillapította le a zúgolódó protestáns rendeket: „Legyenek nyugton, nem mindig az oláhnak (*dem wolochen*) kedve szerint fognak menni a dolgok.”³⁶ Igaz, nem tudjuk, vajon a főherceg szájába adott szavak valóban így hangzottak el, pejoratív élűkhöz azonban nem férhet kétség.

Az érsek elleni országos ellenszenv tehát nemesi-főnemesi körökben túlzott hatalmából, intézményes pozíciójából eredt,³⁷ míg nem nemesi körökben többnyire az ellenreformációs, illetve a katolikus megújulásra irányuló törekvéseivel függött össze. Oláh Miklós érsek „oláhnak” gúnyolása, vagyis román származása miatti lenézése ugyanakkor társadalmi rangtól függetlenül általános jellegűnek tűnik, ezt erősíti meg a lutheránus Purkircher György egyik selmecbányai barátjához címzett versének részlete is: „A haragos Valach sanyargatja a hazát, és az ige száműzésével nyomja el a lelkészeket.”³⁸

Oláh Miklós nemzeti-politikai identitása

Oláh Miklós elleni gyűlöletbeszéd középpontjában románsága, alacsony származása állt. Feltételezhetjük, hogy ez nem azért volt, mert a „vádlóknak” – Kovácsóczynak, Forgáchnak és Dudithnak – ez fájt a legjobban, hanem mert egyrészt joggal számíthattak arra, hogy az érseknek egyik gyenge,

35 A hírt a nádor magasan képzett orvosa, Szegedi Körösi Fraxinus Gáspár vitte meg Somogyinak. (*Stromp* L.: i. m. 91.)

36 „... es wirt dem wolochen nicht allzeit nach seinem willen fortgehenn.” MOE IV. 170., 2. j.

37 Az okokat részletesen feltárom: *Almás* G.: Variációk i. m.

38 „Infensus patriam premit Balahus / ac verbi exilio gravat ministros.” *Georg Purkircher: Opera quae supersunt omnia*. Ed. Okál Miloslav. Bp. 1988. 114. A *valachus* helyett a *balahus* használata egy verziónak tekintendő, mely a szláv latinságra volt jellemző – lásd Szentpétery Imre Anonymus „Blachii ac pastores Romanorum” kifejezéséhez fűzött kommentárját. (*Scriptores Rerum Hungaricarum* Vol. I. Ed. Szentpétery Imre. Bp. 1937. 45.)

sebezhető pontjára tapintanak rá, másrészt mert Oláh Miklós románságának kiemelésével nyugodtan alapozhattak az olvasójukban felébredő megvetésre vagy ellenszenvre.

Oláh nemzeti identitásának kérdése sokkal nehezebben megfogható annál, mintsem hogy románságának, illetve magyarságának állításával vagy cáfolásával elintézhető lenne. Habár családi eredete sokat foglalkoztatta az utókort, román és magyar részről egyaránt,³⁹ előrelépés lényegében nem történt, és kevés az esélye annak, hogy az Oláh Miklós által teremtett vonzó családi mitológia helyébe az összetett valóság lépjen. Erre példa az a 2003-ban megjelent, Oláh irodalmi munkásságát, költészetét tárgyaló angol nyelvű monográfia is, melynek mellékleteit az érsek román fejedelmekig, illetve Hunyadi Jánosig visszavezetett családfái képezik,⁴⁰ holott a Hunyadi-ág létét már 1910-ben megcáfolta Karácsonyi János, akinek nyomában Tonk Sándor (a szerző által is hivatkozott román nyelvű publikációban) meggyőzően mutatott rá az Oláh Miklóstól ismert származási narratívák ellentmondásaira.⁴¹

A kortársak egy részének, illetve az utókornak sokáig az egyetlen fogódzót Oláh Miklós eredetére vonatkozóan a saját maga által megkonstruált és propagált származási mítosz jelentette. Ennek első, kéziratban maradt forrása a Belgiumban tartózkodó humanista titkár egyik levele, melyet Cornelius Schepperhez, V. Károly konstantinápolyi követéhez címzett.⁴² Meglepő, hogy ebben a levélben a románság, illetve származásának kérdése nem elsősorban annak pozitív vonzata miatt merült fel, jóllehet a szerző előkelő származása kétség kívül megerősítést nyert. Oláh Miklós kifejti, hogy a „mieink” és a lengyelek nemigen számíthatnak az oláhok vagy moldvaiak katonai segítségére az ottani politikai viszonyok bizonytalansága miatt. Jellemző erre a helyzetre az, ahogyan családja sorsa alakult: „Emlékszem, hogy atyám, aki a havasalföldi Dragula vajda családjából származott, valamikor

39 Lásd például A. *Sacerdoțeanu*: Stema lui Dan al II-lea in legătură cu familiile Huniade și Olah. *Revista muzeelor* 5(1968) 5–16.; Ștefan *Bezdechi*: Familia lui Nicolaus Olahus. *Anuarul Institutului de istorie națională* 5(1928–1930) 63–85.; Ion *Lupaș*: Doi umaniști români in secolul al XVI-lea. *Anuarul Institutului de istorie națională* 4(1926–1927) 337–353; Fodor *István*: Oláh Miklós Hungariája: egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai. Bp. 1990. 7–8., 29–32.

40 *Christina Neagu*: *Servant of the Renaissance: The Poetry and Prose of Nicolaus Olahus*. Bern, 2003. 373–376.

41 *Tonk Sándor* (Al. *Tonk*): Diplomele de înnobilitare ale lui Nicolaus Olahus. Unele probleme privind genealogia familiei Olahus. *Revista Arhivelor* 46(1969), 13–31.; *Karácsonyi János*: Az oláhországi (havaselyi) vajdák családfája. *Századok* 44(1910) 187–192.

42 Brüsszel, 1533. március 2. *Oláh Miklós* (*Nicolaus Olahus*): *Codex epistolaris*: MDXXVI–MDXXXVIII. Ed. Ipolyi Arnold. Bp. 1876. (MHH I.: *Diplomataria* 25.) 307–315. Schepper 1533-as konstantinápolyi naplótöredékét közli: *Kretschmayr Henrik*: Adalékok Szapolyai János király történetéhez, 2. rész. TT 1903. 198–232.

elmesélte nekem, hogy Havasalföldről Mátyás király idejében elmenekült, nehogy a fejedelemség miatt Dragula meggyilkolja, mert inkább választotta Erdélyben a középszert, mint hazájában a magas méltóságot.”⁴³ Mátyás javaslatát, hogy térjen hadsereggel vissza Havasalföldre, apja elutasította, mondván, hogy inkább szeretné az öregkort békében megélni, mint egy évig magas méltóságot élvezni, majd gyilkosság áldozatává válni. A bizonytalan társadalmi helyzetet súlyosbítja, hogy nemcsak a törökök, hanem maguk a románok is már kevés okból leteszik az uralkodó vajdát, melyet Oláh egy újabb családi példával támasztott alá. Myhne vajda, aki, amennyire fel tudta idézni, apja nagybátyja volt, egyszer szintén menekülésre kényszerült, így Szebenbe jött, ahol apja és mások védelmükbe fogadták, de a bosszú itt is utolérte (a történet igazságát igazolja, hogy Oláh birtokában volt Myhne aranygyűrűjének⁴⁴). Vagyis a havasalföldi férfiak ártani árthatnak, de Magyarország védelmében bizony nem lehet hasznukat venni.

A román fejedelemségek instabilitásáról és a vajdák vérengzéséről terjesztett, sokak által előszeretettel ismételt képet tehát Oláh Miklós is megerősíti. Az elbeszélés menetében saját származásának előkelősége mindeközben háttérben marad. A három év múlva készült *Hungáriában* már sokkal súlyozottabban van jelen a család származási története, és a románság kérdése is árnyalódik.⁴⁵

Mielőtt rátérnénk a *Hungáriának* az Oláh család történetét tárgyaló 12. fejezetére, érdemes röviden áttekinteni e művet, jelesen annak felosztását. Az 1–3. fejezetet Oláh az őshazának, Szkítiának és a hun származási legendának szenteli; a 4. fejezetben Magyarország folyóit jellemzi; az 5–8. fejezetben az ország első nagy tájegysége, a Dunántúl és városai kerülnek leírásra; a 9. fejezetben a rácok lakta második tájegység, a Drávától délre fekvő területek; a 10–11. fejezetben a harmadik tájegységet, a Duna–Tisza közét és a Felvidéket jellemzi, ahol a városok lakossága vegyes: magyarok, németek, csehek (vagy szlávok) lakják, Kassán például még lengyelek is élnek; a 12–17. fejezet a Tiszán túli negyedik tájegységre, vagyis az egykori Dáciára: „A következő tartományok vannak benne: Nagy-Oláhország, melyet Havasalföldnek is neveznek; Moldva, Erdély, Máramaros, a Szamosköz, a Körösköz, a Nyírség és a Temesköz”;⁴⁶ a 18–19. fejezetben végül Magyarország természeti és ásványi kincseit írja le. A mű legvégén Oláh még egyszer nyomatékosítja az ország soknemzetiségű karakterét: „Egész Magyarország napjainkban különféle nemzeteket foglal magába: magyarokat, németeket, cseheket, szlávokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, oláhokat, rácokat, kunokat, jászokat, ru-

43 Oláh Miklós: Codex epistolaris i. m. 310–311.

44 Karácsonyi J.: i. m. 190.

45 Oláh Miklós: Hungária. Ford. Németh Béla. In: Janus Pannonius i. m. 1044–1097.

46 Oláh M.: Hungária i. m. 1075.

téneket és végül már törököket”,⁴⁷ sőt Eger mellett még egy „eburok” lakta, francia nyelven beszélő település is van. A mű pedig egy egészen extrém példával zárul: a simándi öncsonkító, koldus cigányokkal, akik saját tolvajnyelvet hoztak létre, hogy mások ne értsék őket.

Az ország negyedik tájegysége tehát az egykori Dácia, melynek a tizenhárom, az ország részeit leíró fejezetből hatot szentel a szerző. Havasalföld és Moldva ezen belül külön fejezeteket kapnak. Az Erdélyről és a Partiumról szóló fejezetek hossza a leíró részek harmada. Erdélyre vonatkozóan meg tudjuk, hogy „négy különböző eredetű nemzet él benne (*quator diverso genere nationes*): magyarok, székelyek, szászok, oláhok; közülük hadra alkalmatlabbnak a szászokat tartják”.⁴⁸

„Havasalföldről azt mondják – tudjuk meg a szerző származását tárgyaló 12. fejezetben –, hogy valaha a rómaiakat odatelepítő Flaccusról Flacciának is hívták” – utal a szöveg az elsőként Enea Silvio Piccolomininél található felfogásra, miszerint V(a)lachia és a v(a)lachok neve Flaccustól származik.⁴⁹ Ezt a területet a danok és a dragulák nemzetségéből származó vajdák uralják – közelít a szerző saját családjának történetéhez. Hunyadi János idején Dragula vajda leszámolt a danokkal és kezébe vette a hatalmat. A danus nemzetségből származó Mamsillának feleségétől, aki Hunyadi János nővére volt, született Oláh Miklós apja, Stoian, azaz István. Mikor Dragul lefejeztette Mamsilla másik fiát, Stancult, apja, aki akkor még csak gyerek volt, Mátyás királyhoz futott. Innentől a történet már ismert: apja nem akart erővel visszatérni, hanem inkább a magánember életét élve feleségül vette Huszár Borbálát. Ezek után Oláh részletesen elbeszéli Myhne szebeni meggyilkolásának történetét, Myhne azonban már nem apai nagybátyként szerepel, mint a Schepperhez írt levélben, csupán erős vérségi kötelékkel kötődik a családhoz, hiszen ő is a Danusok nemzetségéből született. Megtudjuk, hogy a hatalomért folytatott véres harc még mindig tart, melyre újabb személyes példa Oláh unokatestvérének, a meggyilkolt Stancul fiának, Petrusnak az elűldözése a trónról, miután az ellenpárt nem akart belenyugodni abba, hogy a török őt tette meg vajdának – minderről a szerző levélben értesült magától Petrústól.

A két szöveghely – az említett Schepperhez írt levél és a *Hungária* – el-
lentmondásosságára Tonk Sándor hívta fel a figyelmet.⁵⁰ Oláh mintha nem tudta volna eldönteni, hogy a Draguláktól vagy a Danusoktól származtassa családját. Később, a nemesi, illetve bárói diplomáiban – melynek szövegezése nyilván a kancellártól, vagyis tőle származott – Oláh visszatért a Dragula-

47 Oláh M.: *Hungária* i. m. 1096.

48 Oláh M.: *Hungária* i. m. 1080.

49 Oláh M.: *Hungária* i. m. 1075. Piccolominire és a Flaccus-kérdésre lásd 52. j.

50 Tonk S.: i. m. 15–16.

eredet elméletéhez.⁵¹ Mégsem inkább bizonytalanságra kell itt gyanakodnunk, hanem szándékos ferdítésre. Ha a szerző került a Dragulákkal való képzettársítást, annak feltehetőleg a széles körben ismert Dragula-legenda lehetett az oka. A *Hungáriának* éppen az egyik a szerző által is megnevezett forrása, Piccolomini volt a Dragulák kegyetlenségének egyik legismertebb krónikása.⁵²

A *Hungáriában* a Hunyadi-ág nem csak azért problémás, mert a források hallgatnak Hunyadi János nővéréről, Oláh állítólagos nagyanyjáról,⁵³ és mert kronológiailag is ellentmondásos Hunyadi János nővérenek a házassága Oláh állítólagos nagyapjával,⁵⁴ hanem azért is, mert ezt az elméletet egyedül ebben a művében hangoztatja. A Hunyadiakról a Schepperhez címzett levélben még szó sincs, és még inkább meglepő, hogy Oláh Miklós későbbi nemesi, illetve bárói diplomáiból is hiányzik e szálnak az említése.

Oláh Miklós tehát vagy kevés biztosat tudott családja múltjáról (a források még abban is ellentmondanak egymásnak, hogy apja gyerekkorában vagy már férfiként kényszerült menekülésre), vagy szándékosan változtatgatott a család származási történetén. Mindenesetre tény, hogy Oláh bizonyos havasalföldi kérdésekben jól értesültnek látszik, sőt állítólag még családi kapcsolatai is megmaradtak a fejedelemség területén élőkkel. Fejedelmi családi származását mindez nem kérdőjelezi meg, valószínűvé teszi azonban, hogy a származás foka valamivel kevésbé volt előnyös, mint azt írásaiban láttatni szeretne volna.

Szebeni levéltárban végzett kutatásai alapján Tonk Sándor megállapította, hogy Oláh Istvánnak, Miklós apjának, megmaradtak a kapcsolatai az őshazával. Az apa a forrásokban először 1492-ben bukkan elő, majd intenzív kereskedelmi tevékenységre utaló adatok találhatók rá vonatkozóan. Házassága Huszár Borbálával a család felemelkedését és integrációját szolgálhatta, ez a gazdag polgári család – úgy tűnik – addigra már több szálon is a magyar nemességhez kötődött.⁵⁵ Később, Oláh István a királyi kegynek köszönhetően szászvárosi királybíró lett (ezt a tisztséget később Máté nevű fia vitte tovább⁵⁶) és *praefectus salinarum*.⁵⁷ A család későbbi teljes elmagyarosodására

51 Mindkettőt eredeti formájában közli: Tonk S.: i. m. 21–31.

52 *Enea Silvio Piccolomini*: II. Piusz pápa feljegyzései. Ford. Bellus Ibolya–Boronkai Iván. Bp. 2001. 501–503 (11.12). A Drakula-történet forrásaira lásd *Matei Cazacu*: L'histoire du prince Dracula en Europe centrale et orientale, XVe siècle: présentation, édition critique, traduction et commentaire. Geneve, 1996.

53 Tonk S.: i. m. 16–17.

54 *Karácsonyi J.*: i. m. 191–192.

55 Tonk S.: i. m. 17.; *Oláh M.*: Codex epistolaris i. m. 462. Mindenekelőtt a Bogáthy családdal és talán közvetve a Gerébekkel lehettek kapcsolataik.

56 *Vö. Fazekas I.*: Oláh Miklós, Mária királyné titkára i. m. 38.

57 1522 körül hal meg, a források szerint már „senex”-ként. Tonk S.: i. m. 18.

utal a magyar nyelv használata a családon belül: egyedül Oláh Miklóstól több mint 40 magyar nyelvű levelet ismerünk, melyek nagy részét rokonaihoz írta.⁵⁸

Hungária, vagyis egy elképzelt, soknemzetiségű Duna melléki monarchia megörökítésével Oláh azt az államalakulatot írta le, amelyhez, úgy érezte, szívesen tartozik. Kötődése, *Hungarus*-tudata épp e műben nyert méltó kifejezésre. Egy ilyen politikai értelmű *Hungarus*-tudatnak nem kellett elhomályosítania az etnikai identitást. A nemzet, amelyből Oláh Miklós apai ágon származott, ráadásul nem a legutolsók közé tartozott, miképpen ezt már maga a mű szerkezete is kifejezte. Annak ellenére, hogy a *Hungária* 12. fejezetében közvetített románság-kép nem mentes a már említett pártharcok részletezésétől, hiszen a havasalföldi véres vendették a saját családja történetét, így az ő sorsát is meghatározták, a szerző hangja tárgyilagosságra törő és egyben visszafogott. Oláh egyik irányban sem elfogult. Egyfelől nem tud az instabil politikai viszonyokról hallgatni, éppen a személyes következmények miatt, másfelől arra sem lát okot, hogy kulturálisan a románságot lebecsülhessük: „Beszédük és a többi oláh beszéde valaha római volt, hiszen a rómaiak telepítéséből származtak, jelenleg erősen eltér tőle, attól eltekintve, hogy számos szavuk érthető a latinul tudóknak... Az oláhokról a hagyomány azt tartja, hogy a rómaiak telepítései. Erre bizonyíték az, hogy sok közös vonást mutatnak a rómaiak nyelvével, s ennek a népnek számos pénzdarabját találják e területen, ez kétségtelenül nagy bizonyíték a Római Birodalom itteni múltjára és annak régiségére.”⁵⁹

Feltűnő továbbá az a semleges hangnem, mellyel Oláh Miklós a románok vallásosságát tárgyalja: „A [*havasalföldi*] oláhok keresztények, attól eltekintve, hogy a görögöket követik a Szentlélek eredetében és néhány túrhetőbb cikkelyben eltérnek a mi egyházunktól... A moldvaiak ugyanolyan nyelvűek, szertartásúak, vallásúak, mint a havasalföldiek, ruházatban csak részben térnek el.”⁶⁰ Különösen nagy a kontraszt, ha ezt összevetjük Forgách Ferenc már idézett szöveghelyével. A románság „barbárságának”, „másságának” megkonstruálásakor általában – ahogy Forgáchnál is – nagy súlyt kaptak a vallásbeli különbségek (a románok babonásak, hiszékenyek és tudatlanok), illetve a szokások (ruházkodás, étkezés) közti különbségek. E szöveghelyek pikantériája, hogy mind Oláh, mind Forgách méltán érezhette, hogy a románok vallásához való viszonyukban az erasmusi keresztény humanizmus talaján állnak. Mikor Oláh hangsúlyozta, hogy a görögkeletiek csak „néhány

58 Oláh kutatói e leveleket vagy figyelmen kívül hagyták, vagy nem ismerték. MOL P 184, Esterházy családi levéltár hercegi ága. Egyedül a Batthyány Ferenchez írt magyar levelet publikálták. Magyar leveleskönyv. Szerk. Balogh József-Tóth László. Bp. 2001. 139–140.

59 Oláh M.: Hungária i. m. 1080.

60 Uo. 1078–1079.

tűrhetőbb cikkelyben” térnek el a katolikusoktól, valójában az adiaphorák – az indifferens vagyis vitára nem méltó hittételek – körébe vonta be a nyugati és keleti egyház közötti doktrinális különbségeket. Ugyanakkor, amikor Forgách a románok körében a keresztény rítus túlzott fontosságát emelte ki, a külsőségekben megélt vallásosság elutasításában ugyancsak Erasmus szellemi örökségére hivatkozhatott.⁶¹

Oláh Miklós románságtudata, és a származását propagáló mitológia végül az 1548-as nemesi diplomában jelent meg talán legtisztább formájában. Az egri püspök, királyi tanácsos és kancellár ekkor kísérletet tett arra, hogy e származási narratívát a király tekintélyével támogassa meg, vagyis mintegy hivatalossá tegye: „Ami pedig a származásodat illeti, egyes híveink szavahihető elbeszéléséből értesültünk róla, hogy a Valach nép ősi fejedelmi családjából származol. A kiváló férfi, apád, Oláh István idején a családdoból néhányan fejedelmek voltak a havasalföldi Dáciában (*Dacia Transalpina*), mely most a Valachok hazája. Az, hogy apád kevésbé vált vagyonossá, az annak köszönhető, hogy lelke mindenféle dicsvágyó pártharctól irtózott, minthogy legfőképpen békére és biztonságra vágyott. Így aztán, mikor a felséges Mátyás király idejében Havasalföld akkori vajdájának kegyetlensége és zsarnoksága miatt hazájából elmenekült, sem a harcban álló honfitársainak visszatérését sürgető ragaszkodása, sem az említett felséges Mátyás király tekintélye és vagyona nem tudta rávenni, hogy hagyja magát ősei hazájába visszahelyezni, mert inkább akart kivételes mértékletességgel bíró, bölcs férfiként köztevékenységtől lehetőleg visszavonulva magánemberként élni a szomszédos erdélyieknel, akik közé, annyira hitték, hogy visszavonult, mint a fejedelemséget viszontagságok közt kormányozni. Ennek megfelelően élt Erdélyben méltósággal, ahogyan arra virtusa révén rászolgált, olyannyira, hogy, mondják, tetteivel és hivatalaival mindenki elismerését megnyerte, és miután visszavonult, örök hiányérzetet hagyott maga után.”⁶²

61 Vö. például *Desiderius Erasmus*: Krisztus katonájának kézikönyve. Martonvásár, 2000. 113–156.

62 „Nam quod ad genus tuum attinet, sic quidem certorum fidelium nostrorum fide digna relatione edocti sumus, te ab ipsis vetustissimae gentis Valachorum principibus originem ducere. Patre natus Stephano Olaho, viro praestanti, cuius etiam aetati aliquot tua in familia Daciae Transalpinae, quae nunc Valachorum patria est, principes fuerint. Nam quo minus ipse rerum potius sit, ideo evenisse, quod animus eius ab omni ambitioso certamine abhorruerit, quietisque et securitatis fuerit appetentissimus. Itaque eum, cum serenissimi Mathiae regis tempestate saevitia et tyrannide Drakulae Waivodae, tunc temporis Transalpinae principis, consanguinei scilicet sui, patria excessisset, neque popularium suorum reditum eius certatium efflagitantium favore, neque praedicti serenissimi quondam Mathiae regis auctoritate et opibus adduci potuisse, ut se in avitas sedes restitui pateretur, maluisse virum singulari moderatione animi et prudentia peditum, apud vicinos Transilvanos, ad quos tum secessisse tantum credebatur, in ocio vitam privatae similem agere, quam principatum cum discrimine gerere. Vixisse tamen eum et in Transilvania cum dignitate quemadmodum virtus eius merebatur, ita gestis magistratibus ut unicus in magna omnium fuisse dicatur ad-

Ha ebbe az elbeszélésbe a Hunyadi Jánoshoz vezető családi szálak nem lettek beleszöve, annak valószínűleg Oláh arányérzéke volt az oka. A diploma zárószakaszából azonban egyértelműen kiderül, miért is került a Hunyadi-rokonság az eredettörténetbe anno, a *Hungária* megírásakor. Oláh olyan megkérdőjelezhetetlen, román származású autoritással igyekezett magát társítani, aki kompenzálhatta a havasalföldi vajdák erőszakosságáról és pártoskodásáról elmondottakat (mint láthattuk, minderre a nemesi diploma már csak burkoltan utalt). Ezek a román fejedelmi családok, minden hibájuk ellenére, olyan nagyságokkal gazdagították Magyarország történetét, mint amilyen Hunyadi János volt.⁶³ Nem véletlen, hiszen népük maguktól a rómaiaktól származott. A származási érzékenység és a humanista öntudat összefonódása a diploma végén jelenik meg a legvilágosabban: „Az egyszarvúról [az új családi címeren lévő állatról] azt mondják, hogy a legkeményebb vasból van gyúrva, de ugyanakkor rendkívül önzetlen állat; hasonló igaz szinte minden dicső nép eredetére is, melyek között a te Valach nemzedet a legkevésbé sem marad el a többitől,⁶⁴ minthogy a valachok köztudottan magából Róma városából, minden dolgok urától származnak, akiket a régi Dáciának abba a ragyogó részébe, melyet most Havasalföldnek hívnak, telepítettek a római provinciákba betörő ellenséges szomszédos népek elleni védekezés céljából, éppen ezért hívják ma is nyelvüket rómainak. Eredetted nemességére utal tehát az egyszarvú, miképpen tehetségedre, hanem az, ami a vasakban a keménységet [*asperitas*] jelenti, az az emberben a bátorságot [*fortitudo*]. Sokak szerint leginkább abban tűnik ki, mennyire hatalmas is volt mindig a te néped, hogy oly sok kiváló fejedelemnek volt szülője, melyek között ott volt Hunyadi János, a nevezetes Mátyás király apja, és a te legközelebbi felmenőid is. Igaz, nagyszerű dolog a ragyogó származásból, valamint a lelki szilárdságból és nagyságból eredő kiválóság, ez csak oly módon érvényesül és virágzik, ha ezt kiegészíti a békét hozó, gyümölcsök rakta babérkoszorú, vagyis a gyümölcssei által felékesített szépirodalom [*bonae litterae*] és más békebeli tudományok, és ez életbölcsességgel és feddhetlenséggel társul. Minderről te már tökéletes tanúbizonyságot tettél, miközben halhatatlan hírnév és fényes dicsőség birtokosává váltál.⁶⁵

ministratione et decedens perpetuum sui desiderium reliquisse.” Tonk S.: Diplomele de în-nobilare i. m. 21.

63 Az 1558-as bárói diploma csak annyi újat hoz, hogy Mátyás és apja kapcsolata valamivel hangsúlyosabbá válik, illetve ismét bekerül Myhne neve a történetbe, de negatív töltettel.

64 Jellemző, hogy a diplomának ezt a mellékmondatát a szöveg második kiadója egyszerűen kihagyta. *Török János: Magyarország prímása*. Pest, 1859. 114.

65 „Asperimam ferarum, sed eandem generosissimam monocerotem esse aiunt, sic vero sunt omnes propemodum laudatissimarum gentium originem, inter quas Valachi gentiles tui minime postremas habent, ut quos ab ipsa rerum domine urbe Roma oriundos et in veteris illius Daciae opulentissima parte, cui nunc nomen est Transalpinæ, ad arcendos hostium finitimorum in provincias Romanas incursiones collocatos esse constat, unde nunc quoque sua

Nemesség adományozásakor a király az ősök és az egyén hűséges szolgálatát jutalmazta, az adományozott nem nemes származásának előkelősége csak kivételes esetekben jöhetett szóba. A humanisták nemesi diplomáiban gyakran nyert megerősítést az „igaz nemesség” doktrínája, mely hangsúlyozta, hogy a kard mellett a penna vagyis az erudíció megléte is szükséges. Oláh Miklós oklevele a származás előkelőségére, a hűséges szolgálatra és a műveltség meglétére egyszerre alapozott. Ezt azért is tehette meg, mert Oláh előkelő származása nem magyarországi, hanem román eredetű volt. Ennek az eredetnek azonban egy olyan országban kellett hitelt szerezni, ahol a románság inkább megvetést, mint tiszteletet váltott ki a kortársakból. Mint ez hamarosan még világosabbá fog válni, Oláh Miklósnak éppen ezen ellenszenv miatt volt égető szüksége a római–román származási elméletére (a diploma az egész román nép kollektív nemességét, „rómaiságát” hangsúlyozza), valamint a Hunyadiakkal való gondolattársításra.

Római–román eredetelmélet, románellenesség

Nem tisztázott, hogy Oláh Miklós miért nem törekedett a *Hungária-Athila* kiadására. Az *Athilát* Zsámboky János publikálta először Bonfini *Decades*-ének egyik történeti mellékleteként, a *Hungária* csak kéziratban terjedt, mind Belgiumban, mind később Magyarországon, Oláh környezetében.⁶⁶ Mint-hogy a két mű összetartozását többen is tisztázták,⁶⁷ feltételezhetjük, hogy Oláh a folytatás megírását is sokáig tervezte, és a kiadást emiatt halasztgatta. Talán erre utalhatott Dudith András patrónusához címzett egyik előszavában 1560-ban: „te is egy magyar történetet tervezel, s hogy nevezetes mű lesz belőle és minden tekintetben lelkes fogadtatásra talál majd, egyhangúan jósolják.”⁶⁸ Egy ilyen megjegyzés hízelkedő voltahoz nem férhetett kétség, jöllehet valószínűleg mindketten tisztában voltak vele, hogy ez a mű már nem fog elkészülni.

lingua Romani vocantur. Generis itaque tui nobilitatem refert monoceros simul et ingenium, nam que in fera asperitas est, ea in homine fortitudo vocatur. Qua tua ista gens semper pre-pollens fuit, multorum prestantissimorum ducum genetrix, inter quos et Joannes Huniades, incliti regis Mathiae pater, et illius aetate proximi maiores tui potissimum enituisse feruntur. Tametsi vero et natalium splendore et animi robore ac magnitudine excellere praeclarum est, tamen ita demum haec vere vigent florentque, si pacifera et suis baccis onusta lauras, hoc est bonae litterae ac cetera pacis studia suis ornata fructibus cum vitae candore et innocentia coniuncta accesserint, quae tu omnia cum immortalis tua laude et gloria amplissime es consequutus.” *Tonk S.*: Diplomele de înnobilitare i. m. 24.

⁶⁶ *Antonio Bonfini*: *Rerum Ungaricarum Decades Quatuor, Cum Dimidia...* Basileae, 1568.

⁶⁷ *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 314.; *Fodor I.*: Oláh Miklós Hungariája i. m. 9.; *Ch. Neagu*: i. m. 220–246.

⁶⁸ Az említett mű: *Dionysius Halicarnasseus*: De Thucydidis historia iudicium Andrea Dudithio Pannonio interprete. Venetiis, 1560. Az előszó kiadva (Szepeßy Tibor fordítása.): Janus Pannonius i. m. 763–770., itt: 768.

A kéziratos terjesztés, a nyomában vagy tőle függetlenül terjedő szóbeszéd, úgy tűnik, volt annyira széles körű, hogy a származási mitológia reakciókat váltson ki Oláh Miklós kortársaiból. Mint az eddigi példákön láthatuk, a családi legenda ősi származást bizonyító része többnyire süket fülekre talált, a Hunyadi-szálat pedig egyszerűen nem hitték el. Mi sem bizonyította jobban az érsek alacsony származását, mint románsága.

A negatív fogadtatás alól jelentett kivételt az a belgiumi humanista, aki versében „a királyi vérből származó Oláh Miklósunk” visszatérését ünnepelte.⁶⁹ Sokkal ambivalensebb volt már Istvánffy Miklós Oláh eredettörténetére adott válasza abban a 17 oldalas panegyricusban, melyet patrónusa tiszteletére írt. Istvánffy kétértelműsége sokat elárul a kortársak attitűdjéről: „Vajon tudod-e – hogy csakugyan felidézzem őseid népének dicsőséges, híres, ősi, fényes emlékét –, hogy egykor kemény harc árán a vad dák nép, valamint a marcona geta és a római vidékekről idevezetett kolónia jelent meg a Fekete-tenger partjai által határolt, kincsekben és juhokban gazdag, termékeny területen, ahol a hatalmas Duna hömpölygő folyóként ömlik a kék tengerbe. Sőt, téged és nemzetséged ősi vérével nem más ékesített, mint a harci jelvényekkel dicső Mars fia, a hős Hunyadi, a nyomorúságos Pannónia valamikori támasza és dísze, a törökök hathatós fegyveres erejének réme, ki erényben semmivel sem maradt el a régiektől... És jóllehet nevedet, dicső mecénás, ily (nemes) eredettől származtatod, hiszen harmadfokú leszármazottja vagy a nagy Hunyadinak (ugyanis az ő isteni nővére, a nimfákkal egyenrangú Marina hozta világra nemződet a fényes légárban), téged mégsem az ősi nemzetség híre vagy dicsősége, hanem saját lelki adottságaid, tüzes virtusod, hatalmas, töretlen, mindenütt érvényesülő állhatatosságod emelnek ki, és viszik el híredet a felhők közé.”⁷⁰

Istvánffy láthatólag a románok eredetét inkább nem részletezi. Míg a római származást nem is zárja ki, utal arra, hogy a római kolóniakon kívül a vad dákokkal és getákkal is számolni kell. Ha nem is kimondottan, de helyt

69 R. P. N. Schmitth: Episcopi Agrienses i. m. 417. „Regius sanguis, Nicolaus ille / Noster Oláhhus rediisse fertur / Nunc Brabantias, avibus bonis, & / Sanus ad urbes.”

70 „An vero gentis laudemque decusque vetustae / Claraque maiorum referam monumenta tuorum, / Queis olim indomitique Dacae gens aspera bello / Truxque Geta et Latiis deducta colonia ab agris / Paruit et lato tellus contermina Ponto / Dives opum pecorisque ferax, qua maximus Ister / In mare caeruleum prono delabitur amne. / Quin etiam insignis bello Mavortius heros / Hunniades miserae quondam columenque decusque / Pannoniae et validis Turcarum terror in armis, / Hunniades nulli veterum virtute secundus / Sanguine teque genusque tuum decoravit avito... Atque licet tanta ducas ab origine nomen, / Inclyte Maecenases, ut tantum tertius haeres / A magno sis Hunniade (namque illius olim / Dia soror specie Nymphis aequata Marina / edidit hasce tuum genitorum in luminis auras), / Te tamen haud veteris laudes vel gloria stirpis, / Sed proprii dotes animi, sed fervida virtus / Maximaque in cunctis semper constantia rebus / Extollunt famamque tuam inter nubila condunt.” Istvánffy M.: Carmina i. m. 2–3.

hagy a dákoromán eredetelmélet számára, szemben a római–román leszármazási elmélettel. Az ősi múlt taglalása helyett inkább rátér a hős Hunyadi törökellenes háborús érdemeire, homályban hagyva, hogy Hunyadi is román származású volt.

A római–román eredetelmélet óvatos felvázolásában Oláh Miklós írásos forrásra is támaszkodott, Enea Silvio Piccolomini *Europájára*.⁷¹ Traianus római telepeseinek továbbéléséről a Balkánon elsőként Poggio Bracciolini tájékoztatta a nyugatot 1451-ben.⁷² A rómaiak románságára vonatkozó görög források azonban messze megelőzték a humanistákat. Joannes Kinnamos bizánci történetíró már a 12. században feljegyezte, hogy a valachokról azt tartják, hogy egykor itáliai telepések voltak.⁷³ Egy Domonkos-rendi utazó, Sultanyeh érseke 1400 körül egy autochton leszármazási elméletéről is beszámolt (valószínűleg a macedo–románok körében), sőt már a dáko–római–román elméletre is utalt, vagyis a római katonák helyiek közé való beházasodására.⁷⁴ Tény, hogy a rómaiság tudatát a román fejedelemségekben, illetve az erdélyi románság körében számos 15–16. századi forrás is megerősíti.⁷⁵

71 Oláh M.: Hungária i. m. 1076. Oláh Miklós forrása: *Eneo Silvio Piccolomini*: Europa Pii Pont. Max. nostrorum temporum varias continentes historias. Venetiis, 1501. Vö. II. Piusz pápa feljegyzései i. m. 501–503. (11.12).

72 Poggio Bracciolini: *Historia disceptativa convivalis* (1451). A dáko–római–román származási elmélet keletkezéséhez és historiográfiájához lásd *Vékony Gábor*: Dákok, rómaiak, románok. Bp. 1989. 23–54.; *Adolf Armbruster*: Der Donau-Karpatenraum in den Mittel- und Westeuropäischen Quellen des 10–16. Jahrhunderts. Köln–Wien, 1990. 117–211. *Uő*: La Romanité des Roumains. Histoire d’une idée. Bucuresti, 1977.

73 Ioannis Cinnami *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*. Ed. Augustus Meineke. Latin ford. Charles Du Fresne, Seigneur du Cange. Bonnae, 1836. 260. (L. VI. p. 152A.) A forrásra egy bolgár kutató hívta fel a figyelmet.

74 A kérdés, hogy volt-e ilyen autochton hagyomány, fontos szempontja a dákoromán elmélet körüli vitának. E forrásról *Vékony G.* (i. m.) nem tud. János nevű sultanyeh-i érsek Armbruster által idézett tudósítása: „Ipsi habent linguam propriam et quasi latinam et, ut fertur, ipsi exiverunt de Romanis, quia cum quidem imperator Romanus obtinisset illas terras, scilicet Macedoniam, quaedam societas Romanorum videntes bonam patriam recipientes uxores, remanserunt ibidem.” Lásd *A. Armbruster*: Der Donau-Karpatenraum i. m. 117., 31. j. Miskolczy Ambrus a forrás interpretációját illetően óvatosságra int Armbrusterről írt recenziójában: <http://www.c3.hu/scripta/buksz/97/01/miskolc.htm>.

75 Az, hogy volt-e a románságnak római leszármazási tudata, szintén a dákoromán elmélet egyik vitatott kérdése. Lásd például Gritti pohárnoka és titkos komornoka, Francesco della Valle leírását, aki szintén beszámol egy autochton származási elméletéről havasalföldi szerzetesek körében. *Francesco Della Valle*: Breve narrazione della grandezza, virtu, valore, et della infelice morte dell’ Ill.mo Sigr. Conte Alouise Gritti... Kiad. Nagy Iván. MTT 1857. 22–23. További szemtanúk, akik a románoktól hallottak a leszármazási elméletéről (vagy legalábbis rómaiságuk említéséről): *Pierre Lescapier*: Utazása Erdélyben. Bp. 1982. 62–63.; *Verancsics Antal* (*Antonius Verantius*): De situ Transylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae. In: *Uő*: Expeditionis Solymani in Moldaviam et Transylvaniam libri duo De situ Transylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius. Ed. Eperjessy Kálmán. Bp. 1944. 33. (36. sor), 35. (63.); *Giovannandrea Gromo*: Compendio di tutto il Regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d’esso Regno (1564/67). Kiad. Aurel Decei. Apulum 2(1943–45) 166.; Ti-

Enea Silvio – Oláh hivatkozott forrása – három Erdélyben lakó népről (*gens*) tud: teutonokról, székelyekről és oláhokról.⁷⁶ Az utóbbiak – állítása szerint – itáliai származásúak, ami romlott latinságukon is látszik. Oláhország nevét (Valachia) Flaccus hadvezértől származtatja, melyben nemcsak Oláh Miklós lesz követője, hanem sokan mások is.⁷⁷ Mégsem kizárólag Piccolomini lehetett Oláh irodalmi forrása. Joggal feltételezhetjük, hogy ismerte Bonfini történeti tizedeit is, legalábbis az első négy tizedet, melynek kéziratait széles körben olvasták már ekkor is, első megjelenésük előtt.⁷⁸ Bonfini több ízben megerősíti a románok római leszármazását, így Hunyadi János családjáról írva is:⁷⁹ „Ő oláh apától, görög anyától született, nemzettségét igyekezetével és jó tulajdonságaival minden várakozáson fölülműltetve; azt beszélték, hogy szülei egyáltalán nem voltak alacsony rendűek. Apja állítólag igen sokra vitte az oláhok között, akik most a géták és a dákok helyén laknak, és bizonyosan hihető, hogy a római gyarmatosok közül maradtak hátra, mint nyelvük hasonlósága tanúsítja... Corvinum faluban születvén nemzettségét a római Corvinus családra vezette vissza. Görög származású anyjáról pedig azt tartották, hogy ősi és császári vérből ered... Olyan férfi volt, akiben fel lehetett ismerni a Corvinusok erényeit, lelki nagyságukat, a római bölcsességet és bátorságot... szelíd és kiváló erkölce megfelelt a római méltóságnak.”⁸⁰

pikusnak mondható Gromo 1564-es levéltraktátusának hangneme: „Piszokban élnek, és csúnya emberek, úgy a férfiak, mint a nők... A nyelvüket romának vagy romának hívják, egy keverék latinhoz hasonló. A római kolonusok leszármazottainak tartják magukat.” („Vivono sporcamente, et sono gente brutta, si huomini come donne di costoro... La lingua loro si chiama Romanza o romanescha, et è quasi un Latino maccheronesco. Si tengono discesi da colonie Romane.”) Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, și Țării-Românești. I. Kiad. Veress Endre. București, 1929. 253.; Vö. még *Giovanni Francesco Baviera*: Ragguaglio di Transilvania (1594). Ed. Alessandro Cortesi. Corvina 3(1942) 692.; *Alessandro Cortesi*: De Mathiae Corvini regis Ungariae laudibus bellicis carmen. In: A. Bonfini: *Rerum Ungaricum* i. m. 888.

76 Az Erdélyben élő három nép (*gens*, *volk*) – német, székely és román – megnevezése olyan alternatív történetírói hagyománynak tűnik, amelyet lényegesen kevesebben követtek, mint a három nemzet (*natio*) – magyar, szász, székely – hagyományt. Piccolominin kívül ebbe a csoportba tartozott még például Hartmann Schedel, vagy Sebastian Münster. Lásd *Krista Zach*: *Konfessionelle Pluralität, Stände und Nation. Ausgewählte Abhandlungen zur südeuropäischen Religions- und Gesellschaftsgeschichte*. Hg. von Joachim Bahlcke-Konrad Gründisch. Münster, 2004. 38–39.

77 Piccolomini Európájának idevonatkozó részét idézi: *Zach*: *Konfessionelle Pluralität* i. m. 37. Vö. II. Piusz pápa feljegyzései i. m. 501.

78 *Kulcsár Péter*: Bonfini-kéziratok. MKSz 111(1995) 213–237.

79 *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 385. (2.7.155.)

80 *A. Bonfini*: A magyar történelem i. m. 584. (3.4.250–265.) Érdemes összevetni Hunyadi János származását illetően Bonfini a firenzei Ludovico Carbóval, aki az 1475 körüli Mátyást dicsőítő dialógusával hiába pályázott egy budai állásra. „Jánosunk szerény eredetét – Hunyadi városából – ugyan nem tagadhatjuk. Egy bárónak – miként nálunk nevezik – udvarában tartózkodván s a gyermekekkel neveltetvén, oly annyira bátor és merész volt, hogy gyakran, a

Érdemes megjegyezni, hogy a görög, császári vérből származó anya mennyire rímél Oláh „királyi” származását bizonyító, a Hunyadi-házból származó nagyanya konstruálására.

Bonfini később eleget tesz humanista történészi feladatának és részletesen feltárja a holló jelképének szimbolikáját, majd hosszan fejtegeti a római Corvinus család továbbélésének történetét, a család Pannoniában megjelenő Valerianus-ágán keresztül egészen a dalmáciai származású Diocletianus leányáig, Valeriáig (aki szintén a Valeriusoktól eredt), és akiről végül Valachiát elneveztek.⁸¹ Bár Bonfini Piccolominivel tudatosan szembehelyezkedve Valachia nevét Valeriától származtatja, ragaszkodott egy másik, korábbi megállapításához is, mely szerint az oláhokat íjásztudásukról nevezték el: „Ki az, aki... nem álmélkodik azon, hogy a latin nyelv nyomai mindmáig fennmaradtak a dákok és a géták között, akiket kitűnő íjásztudásukról oláhoknak mondanak.”⁸²

Bonfini azt sem rejti véka alá, miért volt szükség Corvin Mátyás római származását részletesen előadni: „A Corvinus vér tehát ezután igen hosszú időn át itt lappangott, s végre Corvinum faluban tört a felszínre... Talán azt gondolják rólunk, hogy hosszasabban taglaltuk mindezeket, mint a tárgy megkövetelni látszik, sokan megrójják a szószátyár író, azonban nem ok nélkül tettük ezt, ugyanis Mátyás, aki jól ismerte törzsének régiségét, talán semmit sem viselt nehezebben, mint amikor irigyei közül valaki származásának ismeretlenségét hozta fel ellene, vagy barbár nemességével pöffeszkedve nem saját erényeinek érdemével akart elébe tolakodni. Jól tudta, hogy

gyermek-sereget kettéosztva, mintegy csataként ütközött meg s nagy tűzzel harczola. (Etc.)” *Ludovicus Carbo*: Mátyás király dicső tetteiről. Ford. Kazinczy Gábor. In: Olaszországi XV. századbeli írónak Mátyás királyt dicsőítő művei. Kiad. Ábel Jenő. Bp. 1890. (Az interneten: <http://carbo.mtak.hu/hu/09.htm>.)

81 A. Bonfini: A magyar történelem i. m. 710–713. (3.9.230–285). Vö. Pietro Ranzano hasonló Corvinus-történetével, melyet Bonfini valószínűleg felhasznált. Ranzano egyértelműen a dákoromán elmélet mellett tör lándzsát: Dáciában a római polgárok a szomszédok asszonyaival házasságra lépve oláhok lettek. *Pietro Ranzano*: A magyarok történetének rövid foglalata. Ford. Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. Bp. 1999. 166. A dáko–római–román (és nem pusztán római–román) elmélet egy másik korai képviselője (az említett János érsek mellett) *Tranquillus Andronicus*: De rebus in Hungariae gestis ab illustrissimo et magnifico Ludovico Gritti deque eius obitu epistola (ad Joannem comitem in Tarnow, 1534). Közli: *Kretschmayr Henrik*: Adalékok Szapolyai János király történetéhez, II. TT 1903. 203. Érdekes, hogy az egyaránt Gritti környezetéhez tartozó, hiányos műveltséggel rendelkező Della Valle és a humanista Andronicus eltérő véleményen vannak e téren. Andronicust láthatólag a románok latinokkal való asszociációja sokkal inkább sértette, a dákokkal való keveredésre is valószínűleg ezért tér ki.

82 Ez a hely tehát több értelmezési nehézséget is magába rejt. Bonfini egyfelől megerősíti, hogy a római légiosok a barbárok közé süllyedésük ellenére életük árán is nyelvük megőrzésére törekedtek, másfelől kijelenti, hogy e nyelv nyomai a dákok és a géták között maradt meg. A. Bonfini: A magyar történelem i. m. 713. (3.9.285.) és 385. (2.7.155.) Ennek oka lehetett, hogy Bonfini az ellentmondó antik és modern forrásokon nem tudott kiigazodni.

ellenfelei lenézik alantas származását (*ignobilitatem sui generis*); széltében beszélik, hogy oláh nemből született; egyesek korcsnak mondják, akit különböző nyelvű szülők hoztak a világra; elsősorban az innenső Magyarország főurai mondogatták, hogy nem kell túrni az oláh királyocskát. Frigyes császár is nehezen viselhette, hogy e dúsgazdag királyságot egy ifjonc és úgyszólván jöttment uralkodó birtokolja...”⁸³

Mátyás esetében tehát a római származás ideológiája – melynek Bonfini és Pietro Ranzano lettek szócsövei – hasonló funkciókkal is bírt, mint később Oláh Miklósnál.⁸⁴ Vagyis nemcsak császári és trónutódlási törekvéseit volt hivatott legitimálni, hanem a román és egyszersmind alacsony származására vonatkozó támadások élet is igyekezett elvenni.⁸⁵

A római–román származási elmélet egyéb 15–16. századi forrásait most nem részletezve,⁸⁶ érdemes egy pillantást vetni az érme másik oldalára: mit szegeztek a kortársak e leszámazási teóriával szembe. Nem egy szerző, amellet hogy humanista képzettségét is megcsillogtatva ilyen vagy olyan formában összegzi a leszámazási elméletet, sietve hozzáteszi, mennyire nyomát sem látni a románok rómaiságának, és előszeretettel ecseteli különös kegyetlenségüket. A kulcsfogalom a „barbár”, vagyis az alacsonyabb rendű civilizációból származó idegen.⁸⁷ Élen járt már e tekintetben is Silvio Piccolomini, aki nemcsak a római légiós eredetre mutatott rá, hanem arra is, hogy az itt maradt rómaiak leszámazottai „a barbároknál is barbárbábbá váltak”.⁸⁸ Az ugyancsak magyarországi (és a román fejedelemségekben szerzett) ismeretekkel rendelkező Tranquillus Andronicus, Gritti Alajos titkára is hasonló szellemben vonta le a konklúziót: a nyelvükön kívül semmi római nincsen bennük (*sed nihil Romani habent praeter linguam*). Hogyan is lehetne, mikor „egyetlen nép sem ennyire tudatlan, sem ennyire becstelen; hitszegésből rászedni valakit nem számít bűnnek köztük; efféle gaztetteket sokan elkövet-

83 A. Bonfini: A magyar történelem i. m. 713. (3.9.290.)

84 Mátyás önmitológiájának ezen okaira már Armbruster is felhívta a figyelmet Bonfini szövegével kapcsolatban. A. Armbruster: La Romanité des Roumains i. m. 61–62. A Corvinus-legenda valós gyökereire és történelmi szerepére (nevezetesen Corvin János kiházasítására irányuló törekvésekkel való kapcsolatára) lásd Kulcsár Péter: A Corvinus-legenda. História 15(1993) 1. sz. 14–16.

85 Más lapra tartozik, hogy császári ambíciói milyen relációban álltak származási öntudatával, származására vonatkozó érzékenységgel.

86 További forrásokhoz lásd A. Armbruster: La Romanité des Roumains i. m.; Uő: Der Donau-Karpatenraum i. m.; Vékony G.: i. m.

87 A románok barbárságára számtalan forrást lehetne még felhozni, lásd például F. Della Valle: Breve narrazione i. m. 22.; Giovanandrea Gromo: Compendio di tutto il Regno i. m. 166.; Petrus Albinus ajánlása Forgách Imrének. In: Johann Sommer: Vita Jacobi Despotae Moldavarum Reguli. Witembergae, 1587. Aßv.; Christianus Schesaeus: Ruinae Pannonicae. In: Uő: Opera quae supersunt omnia. Kiad. Csonka Ferenc. Bp. 1979. I. rész, 326–333.

88 II. Piusz pápa feljegyzései i. m. 501–503. (11.12.)

nek, mindegyikük megbüntetésére nincs idő”. Andronicus, aki a Flaccus-elméletet a dák–római keveredés teóriájával ötvözi, ironikusan megpróbálja feloldani azt az ellentmondást, melyet a római leszármazás és a román fejedelemségek „vadsága” és instabilitása között lát: „talán a polgárok közötti egyenetlenséget és a zsarnokságot is a rómaiaktól örökölték”.⁸⁹

Feltűntek azonban már olyanok is, akik egyenesen cáfolni igyekeztek vagy legalábbis eltorzítva hagyományozták a római–román leszármazási elméletet. Az első között említendő az olmüci, német származású Stephanus Taurinus, aki magyarországi érsekek és püspökök szolgálatában futott be tipikusnak mondható humanista karriert. *Stauromachia* című, a Dózsa-paraszt-háborúról írt eposzát már Nagyszebenben szerezte élete végén 1519-ben. Amennyi szó esik e műben az egykori Dáciáról, a Római Birodalom idevonatkozó történetéről, valamint függelékében az újonnan Erdélyben felfedezett római feliratokról, annyira szembeötlő, hogy a római–román kontinuitáselméletéről a szerző nem beszél. Illetve, amikor igen, akkor meglehetősen sajátosan interpretálja e hagyományt: „Az oláhokat (*Vlacci*) (ahogy ezt Enea Silvio leírja) az ő vezérüktől Vlaccustól [!] kezdték így hívni, aki őket az itáliai hegyekből [*ex Italicis montibus*] elsőként vezette be Moesiába.”⁹⁰ Ha kiadatlanul is, de utal arra, hogy a románok ősei legfeljebb itáliai (talán valamilyen latin dialektust beszélő) hegylakók voltak.

Taurinust (akit mellel Oláh Miklós talán személyesen is ismert), egyik forrásaként használhatta Verancsics Antal, amikor 1540 körül elkészítette Erdélyről, Moldváról és Havasalföldről (vagyis a teljes antik Dáciáról) írt, sokáig kéziratban maradt leírását.⁹¹ Verancsics először is leszögezi, hogy csupán az elmúlt évszázadban akkora változások álltak be erkölcsökben, elnevezésekben, hatalmi viszonyokban a Kárpát-medencében és környékén, hogy alig lehet „Magyarországot Magyarországbán” felismerni. Hogy is lehetne akkor a rómaiakról vagy a hunokról valami biztosat állítani, kérdezi, mikor egyfelől minden kor magában látja az erkölcsök és intézmények letéteményesét, másfelől a háborúk okozta pusztítások oly könnyen feledésbe

89 „Fortasse traxerunt etiam a Romanis civiles discordias et tyrannicidia, quippe rari eorum vayvode (sic enim suos principes vocant) fato morbisque intererunt; inimicitarum neque modus neque finis est; fratres et cognati principibus suspecti sunt nec patiuntur eos in suo regno degere; capti occiduntur aut, si viles sunt, truncantur naribus, qua deformitate non admittuntur postmodum ad principatum. Nulla gens nec ignavior nec magis perfidiosa; vitio non datur apud eos periurio fallere; multa istiusmodi habent nefaria, quae omnia persequi non est huius temporis.” *T. Andronicus: De rebus in Hungariae gestis* i. m. 203.

90 „Vlacci autem (ut in literas retulit Aeneas Syl.) ab Vlacco eorum duce, qui eos primus ex Italicis montibus in Moesiam deduxit, cognominari coeperunt.” *Stephanus Olomucensis Taurinus: Stauromachia id est Cruciatorum servile bellum* (servilis nelli Pannonici libri V). Ed. Juhász László. Bp. 1944. 66.

91 *Verancsics A.: De situ Transylvaniae* i. m.

merülnek.⁹² E szkepszis ellenére, amennyire az ellentmondó források engedik, alaposan kifejti Dácia ókori történetét, majd rátér a műve középpontjába állított római–román származási elmélet cáfolatára: „A nép, amely manapság e területeket lakja, az oláh, eredetüket a rómaiaktól származónak vélik, bár e névhez semmi közük. Mivel erről sokan eltérő véleményen vannak, és az írók is különbözőképpen nyilatkoznak, valamivel hosszabban fejteném ki az én véleményemet.”⁹³ Verancsics fő érve, hogy a Flaccus-valachus etimológia hamis, hiszen Flaccusról a források nem is szólnak. Ennél is fontosabb kérdésnek véli azt, hogy miért hallgatnak az antikvitás szerzői e római hadvezérről elnevezett v(a)lachokról, ha már egyszer az ókorban megjelentek.⁹⁴ A „vlachok” – állítja Verancsics – a két Moesia szomszédságába telepített volt dáciaiak utódai, nevük pedig szláv eredetű.⁹⁵ Az itt élő „olaszoknak” és lombardoknak voltak a pásztorai, akiknek nevét (rámutatván az olasz–oláh–vlach szavak rokonságára) és nyelvének elemeit azután is megőrizték, hogy a hunok az itáliaiakat az Adriai-tengerig vetették vissza.⁹⁶ Verancsics csak ezek után fejt ki, hogy erkölceikben és szokásaikban mennyire elmaradtak a románok, majd kísérletet tesz kegyetlenségük raciónalis okainak feltárására.⁹⁷

A kontinuitáselméletre adott reakciók között furcsa helyet foglal el a szebeni származású, kétes hírű humanista-politikusnak, Georg Reicherstoffernek Erdély és Moldva leírását adó 1550-es műve, melyet ráadásul éppen Oláh Miklósnak ajánlott. Bár mind Verancsicsot, mind Taurinust forrásként használta, Reicherstoffer némiképp más utakon járt.⁹⁸ Meglepő, hogy az egri püspökhöz szóló ajánlás ellenére, mennyire élesen fogalmazott: „[Erdélyben]

92 Verancsics A.: De situ Transylvaniae i. m. 30. (12–14.)

93 „Gens, quae eas terras nostra aetate incolit, Valacchi sunt eaque a Romanis ducit originem, tametsi nomine longe alieno. De quo, quoniam multi ambigunt et diversimode traditur a scriptoribus, afferam paulo prolixius etiam meam hac de re sententiam.” Verancsics A.: De situ Transylvaniae i. m. 35–36. (63.)

94 Verancsics A.: De situ Transylvaniae i. m. 36–37.

95 Verancsics A.: De situ Transylvaniae i. m. 37. Vö. Szabadi István: Georg Reicherstoffer és a magyarországi humanista földrajzírás. In: Georg Reicherstoffer: Erdély és Moldva leírása. Ford., kiad. Szabadi István. Debrecen, 1994. 126. A szláv „olasz” és „oláh” egytövűségére tehát Verancsics hívja fel elsőként a figyelmet, mely észrevétel később a dákoromán elmélet egyik fontos pillérévé válik.

96 Verancsics A.: De situ Transylvaniae i. m. 38.

97 Verancsics A.: De situ Transylvaniae i. m. 38–40. Az instabilitás oka, hogy nem legitim örökösök ugyanúgy a fejedelmi trónért folyó küzdelem részesei, mint a legitimek – állítja Verancsics. Ez arra vezethető vissza, hogy büntetlenül több házasságot köthettek. A fejedelemségek politikai instabilitásának külpolitikai, illetve gazdasági okait (például túladóztatás) kevesen keresték. A kivételek közé tartozik Giovanni Botero: Relationi Universali. Prima parte. Roma, 1591. 81.

98 Feltehetőleg e plágium ellen tiltakozott Verancsics egyik elégiájában. Szabadi I.: i. m. 125–127.

három nemzet különböztethető meg... a szászok, a székelyek és a magyarok. Ezek között ugyanennek a tartománynak az oláhok is lakói, akik elhagyott birtokokon és tanyákon telepsznek meg, igen kemény emberfajta, és nem csak nyájakból meg csordákból, de leginkább aprómarhák s lovak tolvaj elhajtásából élnek. Az a szokásuk, hogy saját kezűleg feldolgozott, szőrös vagy borzas fürtös kecskeszőr ruhába öltöznek, igazából semmiféle emberi törvényt nem követnek.”⁹⁹

Mindezzel együtt Reicherstoffer, aki szintén kedvteléssel írja le az Erdélyben található római feliratokat, nem sokkal később ugyancsak megerősíti a románok itáliai származását, illetve a Flaccus-Valachus etimológiát, de evvel ellentmondásban egyben utal arra is, hogy a 16. században az emberek már más véleményen vannak: a románokat a moesusok leszármazottainak tartják, vagyis a dákok utódjának.¹⁰⁰ A rómaiak ittlétének semmiképp sem a románok a dicső örökösei, hanem akkor már inkább a szászok, derül ki egyértelműen a mű végszavából:¹⁰¹ „Erdély tehát... az egykori Dáciával azonos... annak legvirágzóbb és legfontosabb része, amelyet Traianus császár... provinciává szervezett, telepéseket hozott és városokat alapított... [Ezek] legelőször és néhány századon át teutonok birtoka volt, akik akár Szászországból, akár a Rajnától jöttek... A magyarok krónikájában [is] olvasható, hogy Szent István uralkodása idején egy időben sok nemzet töltötte meg Magyarországot és az azzal szomszédos területeket, és köztük a szászokat is megemlítik.”¹⁰²

A század legvégén a Kovacsóczy Farkas klienseként Paduában végzett Szamosközy István a Verancsics Antal által kijelölt úton tovább haladva újabb érvekkel gazdagította a római–román kontinuitáselmélet cáfolatát. Dácia római feliratait ismertető, még Padovában kiadott, Kovacsóczynak ajánlott művében nem lehetett megválaszolatlanul hagyni azt a kérdést, hogy ez az örökség vajon valóban a „rómaiságukat hangoztató” románokhoz tartozik-e. Elődeivel egyetértésben Szamosközy leszögezte, hogy a románok római kolóniai eredetét kizárólag csak romlott latinságuk jelzi. Nevüket szerintem sem Flaccustól kapták, hanem a Pannóniában őslakos népektől, akik kezdetben „olaz”-nak hívták őket.¹⁰³ Amiben azonban műve újat hoz, az a

99 RMK III. 389. *Georg Reicherstoffer*: Erdély és Moldva i. m. 21. Lásd a moldvaiak kegyetlenségéről uo. 81–85.

100 *Georg Reicherstoffer*: Erdély és Moldva i. m. 25–27. Ez nem a római–dák keveredés teóriája, hanem két független leszármazási elmélet. Lásd *Szabadi I.*: i. m. 126.

101 Ennyiben – megszorításokkal – Reicherstoffer a későbbi 17. századi dáko–szász leszármazási elmélet előfutárának is tekinthető (képviselői: Lorenz Töppel vagyis Laurentius Toppeltinus, David Hermann, Johann Tröster). Lásd *Vékony G.*: Dákok, rómaiak i. m. 40.

102 *Georg Reicherstoffer*: Erdély és Moldva i. m. 51.

103 „Quinetiam sese adhuc Romanos appellant, cum tamen nihil Romanae indolis habeant... Dicti sunt Valachi non a Flacco, ut Bonfinius et alii comminiscuntur: sed quia ab origine eorum a Pannonibus Olaz vocantur, hinc Olachi, ac additis literis tandem Valachi sunt dic-

tudományos kísérlet, hogy római forrásokra hivatkozva bebizonyítsa: a római kolóniákat utóbb teljesen visszavonták Dáciából.¹⁰⁴ Ez a megállapítás később a római–román kontinuitás tagadóinak egyik fő érvévé vált.

Érdemes megjegyezni, hogy a történetíró Szamosközy sem éppen előítéletektől mentesen állt a témához. Történeti maradványainak egyik magyarra le nem fordított részében különös előszeretettel részletezte a románok tolvaj szokásait, háborús kegyetlenségeit: „Bizony ezek az erdélyi oláhok mint-hogy életkörülményeikre nézvést – született tunyaságuknál fogva – szegényesek és egyenesen piszkosak, így sokan azon vannak, hogy nagy nyomorukon tolvajlással, rablással és zsákmánylással segítsenek.”¹⁰⁵ Szamosközy nemesi felfogásának megnyilvánulását láthatjuk abban, hogy a privilegizált helyzetű, nemesi címekkel is bíró karánsebesi románokkal kivételt tett: „Lakószai vlachok ugyan, de tisztesség, műveltség és vagyonszerzésben mutatott szorgalmuk tekintetében különbek, és a többi vidék népségénél izlésebben élnek.”¹⁰⁶

A római–román származási elméletre adott 16. századi reakciókat a legjellemzőbben talán az Oláh Miklós ellen írt gúnyversek szerzője,¹⁰⁷ Kovacsóczy Farkas összegezte a *Dialógus Erdély igazgatásáról* című művében, melyben Eubulus („jó tanácsot adó”) és Philodacus („Dácia lakóit szerető”) vitatkoznak az egyszemélyes, illetve a testületi kormányzás előnyeiről és hátrányairól. A mű végén a beszélgetők az őket körülvevő római emlékek kapcsán a románság kérdésére is kitérnek:

EUBULUS: Nem tudod-e, hogy római szellemek kóborolnak itt, mintegy honi istenek? Ahol azok a romok fekszenek (most nézz arra) Fehérvárig, s innen a Marosig, ahol a falábakon álló híd van, valaha egy nagy város volt és a rómaiak nevezetes települése.

PHILODACUS: Hogy hívták?

EUBULUS: Ezt még nem tudom biztosan, bár sokat kutattam.

ti.” Szamosközy István (Stephanus Zamosius): *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*. Padua, 1593. (Reprint) Balázs Mihály–Monok István. Szeged, 1992. B4rv.

104 „Ovidii autem seculo nullos in Dacia Valachos habitasse, manifestius est, quam ut ostendi debeat. Nec enim Coloniae ullae Italicae isthuc tunc deductae adhuc erant, quae Traiano imperante primum traductae sint. Tum vero Ovidius quoque testatur, Latinae linguae nulla ibi tunc fuisse vestigia...” Szamosközy I.: *Analecta lapidum* i. m. D3rv.

105 „Nam hi Valachi Transylvani ut sunt re familiari ob ingenitam ignaviam, tenui admodum et sordida, ita etiam plerique omnes domesticam egestatem furtis, latrociniiis, rapinisque sublevare nituntur.” Szamosközy István: Szamosközy István történeti maradványai, 1566–1603. II. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1876. (MHH II.: Scriptores 28.) 343.

106 Szamosközy István: Erdély története. 1598–1599., 1603. Ford. Borzsák István. Bp. 1963. 218.

107 Eddig sokan Kovacsóczy e művét tartották az első ilyen reakciónak. Kovacsóczy F.: *Dialógus* i. m. 649.

PHILODACUS: Miért nem fordulsz a kövekhez?

EUBULUS: Mert homályosak, mint Pythia jóslatai.

PHILODACUS: Kétségtelen, hogy valaha rómaiak laktak a környéken. Hát a mi valachjaink, akik még most is általában rómaiaknak adják ki magukat, nem az ő maradékaik?

EUBULUS: Ezt nem állíthatom.

PHILODACUS: Miért? nem elég bizonyíték számodra az ő köznyelvük, amelyben majdnem több a római elem és a latinság, mint a mai olasz nyelvben?

EUBULUS: De életük és szokásaik ellene mondanak, hiszen ezeknél semmi sem lehet alacsonyabb rendű. Bizony, ha most valaki a régi rómaiak, e helyek lakói közül visszatérne az alvilágból, joggal mondhatná ezekről a tücskökről:

Fajtánkhoz nincs semmi közük, mind bamba bámmá
fajzottak, lelkük s vele testük a sírba okádják.

PHILODACUS: Ennek az átalakulásnak az okát meg kell keresni.

EUBULUS: Nekem nincs megfejtésem.

PHILODACUS: Én pedig az orvosok egyik mondását ajánlom neked.

EUBULUS: Lássuk, hogy alkalmazhatod-e a valachokra.

PHILODACUS: Azt mondják az orvosok, hogy minden romlás rossz, de a kenyéré a legrosszabb.

EUBULUS: Különösen azé, amellyel ők táplálkoznak.

PHILODACUS: Hallgasd meg, mit javaslok. A kenyér a legegészségesebb valami; ha tehát megromlik, a legrosszabb lesz, és az emberi természetre a legkárosabb.

EUBULUS: Ez nem áll távol az igazságtól.

PHILODACUS: Tehát arra következtetek, hogy a legkitűnőbb római nép (mert vannak a népeknek is hibáik) annyi század során ilyen bolondokká és hitványakká aljasodott le.

EUBULUS: Vigyázz, hogy ezt ne mondd szemükbe, mert tudod, milyen bosszúállóak.

PHILODACUS: Tudom, és azt is megértem, hogy a sors viszontagságai folytán rengeteg a hibájuk.¹⁰⁸

Konklúzió

A 16. századi magyarországi humanista körök románellenségére továbbá a római–román kontinuitáselmélet körüli vitára az itt felhozott példák közel sem kimerítőek.¹⁰⁹ Remélem mégis, hogy meggyőzően bizonyították: Oláh

¹⁰⁸ Kovacsóczy F.: Dialógus i. m. 683–685.

¹⁰⁹ További hasznos eligazítást ad Adolf Armbruster kiváló bibliográfiája: Der Donau-Karpaten-

Miklós román voltának kigúnyolásával Forgách, Kovacsóczy, Dudith és társaik Magyarország érékének egy rendkívül érzékeny pontját célozták meg, vagyis azt a fegyvert vetették be, melynek hatásosságáról meg voltak győződve. Ugyanakkor arra is méltán számíthattak, hogy Oláh Miklós népes elmentáborában, ha másban nem is, abban mindenki egyet fog érteni, hogy az érsek alacsony, román származása mindenképpen megvetendő.

Feltételezhetjük, hogy Oláh Miklós hosszú, valóban kiemelkedőnek mondható felemelkedése során már a kezdet kezdete óta folyamatosan voltak ellenlábasai. Közöttük nem elsősorban a patrónusi szerepet játszó főnemeseket kell keressük, hanem azokat a polgári-nemesi származású vetélytársakat, akik a társadalmi emelkedésük során ugyancsak humanista műveltségükre támaszkodtak. Ebben az etnikailag rendkívül vegyes művelt elitben a magyarokon kívül tekintélyes számban voltak jelen a politikailag integrálódott délszlávok és szászok. A *Hungarus*-tudat megkonstruálásáért és terjesztéséért elsősorban ők voltak felelősek.¹¹⁰ A politikai töltetű *Hungarus*-identitáshoz azonban (többek között) a románoknak *ab ovo* nem voltak jogosultságai. Vallásuk nem szerepelt az erdélyi bevett vallások között; testületi és politikai szervezetlenségüknek köszönhetően nem tartoztak bele az Erdélyben elismert *natiók* sorába. A legtöbb 16. századi országismertetésben a három (politikai) nemzet – magyarok, székelyek, szászok – leírása mellett a románok csak mintegy „mellesleg” kerülnek említésre.¹¹¹ Éppen ezért a románság „másságát”, „barbárságát” megkonstruáló, jól ismert toposzokra épülő szövegeknél nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a hatalmi-politikai erőteret, melyben jelentésüket elnyerték. Tagadhatatlanul, a románellenességnek legnagyobb részét társadalmi és politikai gyökerei voltak. Az elutasítás elválaszthatatlan volt attól, hogy a románság döntő többségében nemtelen, politikai jogokkal nem rendelkező, etnikailag szervezetlen és gazdaságilag is elmaradott népcsoport volt. A románok „másságának”, idegenségének posztulálásában azonban alapvetően azok voltak érdekelve, akik ennek a helyzetnek az előnyeit élvezték, vagyis a magyar nemesség és a vagyonos szászság. Nem véletlen mégsem, hogy a fennmaradt források jó része a humanista elittől származik: a románok rómaiságának tétele leginkább e réteg „humanista” identitását sértette.

raum i. m. Az itt mellőzött humanisták között említendő például Johannes Honterus, Christian Schesaeus vagy Johann Sommer. Bizonyos szerzők tollából már a románságra utaló antik névválasztás is a dáko-római elmélettel való szembefordulást jelezhetette (dákok, geták, thrákok, triballusok, moéziaiak stb.).

110 Vö. *Klaniczay Tibor*: Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban. ItK 81–82(1987–1988) 1–19.

111 A kivételek közé tartozik néhány külföldi megfigyelő, mint például Piccolomini vagy Gromo, de jellemző módon Oláh is, aki négy erdélyi nemzetről beszél. *Oláh M.*: Hungária i. m. 1080.

Oláh Miklós Szeben gazdag, kulturált, több nemzetiséget is felölelő városából, vagyonos, politikai hatalommal is rendelkező polgári családból származott. Kitörésében, felemelkedésében nem csekély erőt meríthetett a fényes családi múlt, az előkelő származás tudatából. Ez a tudat azonban alig volt több, mint egy emlék, egy családi hagyomány, melyet politikai tőkévénemigen lehetett átváltani egy olyan országban, ahol a politikai életbe a tekintélyes számú, de társadalmilag és gazdaságilag többnyire súlytalan románság volt szinte a legkevésbé integrálva. A családi múlt mitologizálása vagy a *Hungarus*-tudathoz való jogának hangoztatása magától értetődő reakcióknak tekinthető. A származási hátrány érzetét fokozhatta, hogy Oláh egy olyan társadalmi elitbe szocializálódott, ahol a felemelkedésüket ugyancsak a humanista műveltségüknek köszönhető délszláv származású (például Dudith vagy Kovacsóczy) vagy németajkú emberek elfogadása nem ütközött ilyen akadályokba. Éppen ezért lehetett szomorú tapasztalat az idős érsek számára, hogy egykori kliensei, abban a karrierharcban, amelynek pillanatnyi kudarcáért több-kevesebb joggal őt tették felelőssé, etnikai érvekkel manipuláltak.

Oláh Miklós esete arra figyelmeztet, hogy az etnikai-nemzeti identitással – mint történeti, illetve személyes motivációs tényezővel – már a 16. században is súlyozottabban kell számolnunk.

Gábor Almási

ON THE HATRED TOWARDS NICOLAUS OLAHUS. RADICAL NATIONAL
AND SOCIAL PREJUDICES AMONGST HUMANISTS

The paper deals with sixteenth-century anti-Romanian prejudices in humanist circles. It is based on a case study regarding the hatred and prejudices towards Nicolaus Olahus, one of the most important political and intellectual figures of sixteenth-century Hungary. Olahus' renown is based on his intense correspondence with Erasmus and on his successful political career that made him the most powerful person in Hungary by the end of his life. As a primate, archbishop and chancellor hardly anyone could have a political career without his support. Olahus' former clients, the politician and historian Ferenc Forgách (and his clients like Farkas Kovacsóczy), further, the humanist diplomat Andreas Dudith rightly felt blocked in their political advance by Olahus in the 1560s. Their attack against their former patron is therefore not surprising, however, the proto-nationalistic rhetoric they exploited appears rather peculiar. Nevertheless, it suited well the general sentiment against the archbishop, which found some rational support in positing his Romanian, hence low origins.

In fact, Olahus took pains to grapple with his origins probably since the beginning of his life. His father, coming from the princely family of the Drakulas from Valachia, was forced to flee his country because of power fights that made the life of the principality instable. Nicolaus had to realise that the memory of high origins had

not much use in his country of birth. In his famous chorography *Hungaria* he attempted to describe the country with which he could easily identify. This was a huge multi-national, multi-ethnic peaceful monarchy where even mendicant gypsies got a mention. Curiously it also included the two Romanian principalities, perhaps to enable the author to present his own family history. Olahus named here as his ancestors the other princely family of Valachia, the Dans – probably not to evoke the usual associations that concerned the name of the Drakulas. He also added a new aspect to family history: he claimed his grandmother was the sister of the greatest military hero, János Hunyadi, the father of king Matthias. Why he needed such ancestors (who were indisputably admired in his epoch) becomes clear from his diploma of nobility where the Hunyadis are not mentioned any more as relatives but as examples for the greatness of the Romanians, the heirs of Roman colonizers of Dacia. It is worth mentioning, however, that already king Matthias had problems with his Romanian origins. The Corvinus-myth elaborated by his Italian historians Bonfinus and Ranzanus was only one of the tools to fend off contemporary criticism.

Roman-Romanian origin theory had already a long past in the 16th century when it first started to be debated. Mostly arguments against Roman origins of Romanians were presented by intellectuals with humanist education. Among them most importantly Antonius Verantius, Georg Reicherstoffer, Farkas Kovacsóczy and István Szamosközy are mentioned here. It is revealed that the intellectual debate about the origins of the Romanians was coloured by prejudices against Romanians in general (and in Kovacsóczy's case against Olahus in particular). Finally, it is pointed out that in employing proto-nationalistic rhetoric those intellectuals excelled who belonged to a politically admitted nationality of Hungary or Transylvania (unlike Romanians) and mostly based their political advance on their intellectual credentials. Besides, the social strata most interested in maintaining anti-Romanian prejudices were the Hungarian nobility and the rich Saxon town-dwellers of Transylvania.

Klaniczay Gábor

Ördögi kísértetek – Bornemisza Péter és a reformáció ördögképe

Bornemisza Péter a 16. századi magyar reformáció és irodalomtörténet markáns alakja. Schulek Tibor¹ és Nemeskürty István² monográfiái és mások tanulmányai adatgazdag és színes képet adnak életéről, munkásságáról. A *Magyar Elektra* (1558)³ mellett legismertebb, és legtöbbet vitatott műve az 1573 és 1579 között öt kötetben közzétett *postilla*-gyűjteménye negyedik kötetének 1578-ban önálló könyvként is megjelentetett függeléke *Ördögi kisírtetekről avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak*.⁴ Érdekes alkotás ez a kötet, mely túlnőtt a prédikációgyűjtemény keretein, s melyben az ördög természetéről, kísértéseiről egybeszerkesztett moralizáló elmélkedések, sokszor az egyházatyákra visszamenő példázatok sora kiegészül az „én látásom” alapján igazi indulattal megírt zaftos történetekkel, „kiket én pór, paraszt és Grobián módra ki is fakasztottam, hogy megértessem akárkivel is”.⁵ Bornemisza nem retten vissza attól sem, hogy nekitámadjon a legnagyobb uraknak, mint például magának a néhány éve (1576 óta) uralkodó Rudolf császárnak és királynak. Nem kisebb bűnnel vádolja Rudolfot, mint azzal, hogy az ördöggel cimborál: „Egynéhány császárok tartottak olyakat, kik előhozták szemlátomást az ördögöt sokféle urak és emberek képébe: némelyek vendégeket oly étkekkel tartottak, kiket az ördögökkel hozattak sok fejedelmek asztaláról messziünnen. És azok találtak is szolgálk képébe, és sok lovakon is kísértettek az udvarba, mint 1577. Rudolfus császárnál halom. Némelyek kutakat és házakat csináltatnak vélek, amint mutatták Páduában, némelyek kécncset ásatnak. De ha sereget szereznek belőlek, csak vesz-

1 Schulek Tibor: Bornemisza Péter (1535–1584). Bp.–Győr–Sopron, 1939.

2 Nemeskürty István: Bornemisza Péter, az ember és az író. Bp. 1959. (Erre hivatkozom.).

3 Bornemisza Péter: Tragoedia magiar nyelvenn az Sophokles Electraibol. Kiad. Ferenczi Zoltán. Bp. 1923.

4 Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. Kiad. Eckhart Sándor. Bp. 1955. [a továbbiakban ÖK]; ugyanebből válogatást tesz közzé Nemeskürty István: Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. Bp. 1977.; Vö. még: Nemeskürty István: Bornemisza Péter kísértései. Bp. 1984.

5 ÖK 152. Az idézeteket modernizált helyesírással közlöm.

teg állnak, nem harcolnak. Ezek mind csak szemfényvesztő álnoksági az Sátánnak, kiket megfizet végre.”⁶

És nem Rudolf császár volt az egyetlen hatalmasság, aki ellen kirohanásokat intézett Bornemisza, ekkor állt a röpirat-párbajban a katolikus egyház akkori legrangosabb vezetőjével, az ellenreformáció harcos képviselőjével, Telegdi Miklós pécsi püspökkel, főegyházmegyei kormányzóval. Elképzelhető, hogy az efféle vádaskodások is hozzájárultak ahhoz, hogy a provokatív módon másodjára is kinyomtatott *Ördögi kísértetek* miatt meggyült Bornemisza baja: őrizetbe vették, kihallgatták, megfenyegették, elűzték Julius Salm gróf melletti, semptei prédikátori állásából. További üldöztetések, egy kalandos bécsi raboskodás, majd szökés, bujkálás után végül, 1584-ben meghal.⁷

Bornemisza könyvét eddig elsősorban irodalomtörténeti szempontból elemezték, arra figyeltek, milyen ízesen és plasztikusan meséli el vaskos történeteit, hogyan lényegül a példabeszéd és a prédikáció igazi magyar nyelvű szépirodalommal, és hogyan szolgál az „ördögi kísértés” metaforája az emberi gyarlóságok és a társadalmi igazságtalanságok tüzes, plebejus indulattal átítatott morális bírálata.⁸ A róla szóló tanulmányokban azonban furcsamód háttérbe szorult az, ami Bornemiszát a legjobban izgatta: a számtalan történeti és kortárs „bizonyíték” a Sátán félelmetes hatalmára, jelenlétének, kártékony működésének ezerféle formájára. E kérdéskör egy részével szeretnék foglalkozni ebben az írásban, azzal, hogy hogyan illeszkednek Bornemisza történetei és a belőlük kibontakozó ördöghit a reformáció korának ördöggépébe, s a kortárs magyarországi néphit ördögről, kísértetekről, boszorkányokról alkotott elképzeléseibe. Érdeemes lenne egy differenciáltabb teológiai olvasat nézőpontjából is rendszerezni Bornemisza nézeteit a Sátán működéséről, és elhelyezni azt a reformáció és a katolikus reform kora újkori vallási univerzumában – erre azonban itt nincs tér.

Mielőtt részletesebben elkezdenék foglalkozni Bornemisza vitairatával, egy pillanatra megállok a cím jelentésénél. Az „ördögi kísértetek” valójában ördögi „kísértést” jelentenek, ezt egyértelműsíti a könyv 17. századi latin fordítása is (*Tentatio diaboli*).⁹ A könyvben azonban találkozunk olyan törté-

6 ÖK 131.; Rudolf császár valóban meglevő mágikus érdeklődéséről lásd Robert J. W. Evans: *Rudolf II and His World. A Study in Intellectual History, 1576–1612.* Oxford, 1973.; *Szónyi György Endre: „Exaltatio” és hatalom. Keresztény mágia és okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben.* Szeged, 1998. 72–75.

7 *Nemeskürty I.*: i. m. 295–319.

8 *Nemeskürty* könyvei és a kritikai kiadást, illetve több tanulmányt készítő Eckhardt mellett itt említést érdemel *Borzsák István*: Az antikvitás XVI. századi képe. (Bornemisza-tanulmányok.) Bp. 1960.; és a „spenót”-ban róla író *Vargyas Béla* In: *A magyar irodalom története 1600-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 377–382.

9 *Nemeskürty I.*: i. m. 279.

netekkel is, amelyek a kísértet szó mai jelentésére emlékeztetnek. Valójában e kétértelműség épp arra utal, hogy a kor szemlélete szerint az ördög kétféle módon támad az emberre, kívülről félelmetes kísértetek, démonok, szörnyek formájában, belülről pedig bűnös gondolatokkal, vágyakkal, melyek kísértésbe visznek. Az ördögi megkísértetés leghíresebb példái az antik remetékhez, mindenekelőtt Szent Antalhoz fűződnek, nem véletlen, hogy Bornemisza is beszámol könyve több fejezetében „Az régi remetéknek csudájokról, az ő eredeteikről, és sok féle kisirtetekről”.¹⁰ E leírásban, mint Eckhart Sándor kimutatta, elsősorban a Georg Meier, a wittenbergi Hofkirche lelkésze, Luther és Melanchthon jó barátja által összeállított *Vitae Patrum* című legendagyűjteményre támaszkodott, melyhez maga Martin Luther írt előszót.¹¹ A Bornemisza által bemutatott remeték között Szent Antalról egy egész fejezet szól.¹²

Szent Antalnak és a többi remetének saját tapasztalatán kellett megtanulnia, hogy aszketikus gyakorlataik közben támadó jelenéseik, látomásaik különleges éberséget követelnek, mert gyakran nehéz megkülönböztetni az Istentől kapott látomást a Sátán megtévesztő játékától. Már Pál apostol is figyelmeztetett erre: „maga a Sátán is átváltoztatja magát világosság anyalává” (2 Kor. 11, 14). Bornemisza Antal példáján keresztül így ír erről: „Szottak az ördögök Angyalok képébe is változni, és dicsérni jó cselekedtünket, csudálni tökéletességünket, ajánlani érdemünket... Szottak sok különb különb ábrázatban is tűnni, és sokképpen mind biztatni, mind röttenteni... Az ördögök is, az Angyalok is sokszor el jönnek hozzánk, kiket imígy ismeri meg: Mikor az jó Angyalok jelennek, azoknak mind tekintetek, mind szavok, magok tartások, igen csendes és kedves, kikbe nincs magok fitogtás, kiáltás, röttentes, hanem lassú gyorsasággal békességesen úgy oktatnak és intnek, hogy Isteni félelmet és hitet indítsanak bennünk. És olykor mennyei édességre úgy indul lelkünk, hogy velek egyetemben kívánnánk oda mennyi, az hol ők lakoznak... De az ördögöknek jelenések, mint az ihogó, vihogó gonosznőié, mely gonosznő noha friss, de szemtelen és fajtalan maga mutogató, és bűnre izgató. Kiknek ábrázatjok szörnyűk, jövések csatepatéval való, gonosz gondolatra indítók, és nyughatatlan, és álhatatlan csélcsapok, mint egy szeles és értetlen ifjúnak, avagy lator tolvajnak: hogy az szeméből is ki tetszik az latorság. Kik mindjárt röttentetést indítanak szívünkben, és testi bűnre való vágyolódást minden érzékenységeinkben. Buja-

¹⁰ ÖK 23., 111–129.

¹¹ *Vitae Patrum*, in usum ministrorum verbi, quoad eius fieri poterit repurgatae. Per D. Georgium Maiorem. Cum praefatione D. Doctoris Mart. Luth. Witebergae, Per Petrum Seitz, 1554.

¹² ÖK 122–126.

ságot, kevélységet, torkosságot, gyilkosságot, röstséget, Isteni kelletlenséget, Isteni feletlenséget, és testi bátorságot...”¹³

A természetfeletti eredetű jelenések elbírálásának nehézségeire, s az ehhez szükséges különleges képességekre már Pál apostol utalt, amikor a Szentlélek kegyelmi adományairól szólt: „Némelyiknek ugyanis bölcsességnek beszéde adatik a Lélek által, másiknak pedig a tudománynak beszéde ugyanazon Lélek szerint... némelyiknek pedig lelkeknek megítélése...” („Alīi datur per spiritum sermo sapientiae, alīi sermo scientiae, alīi discretio spirituum...” 1 Kor. 12, 8–10.) A 3–4. századi egyiptomi szerzetességnél felbukkanó látomások értelmezéséről írt a késő középkorban is kedvelt Johannes Cassianus (360. k.–430),¹⁴ kitért rá a kora középkori latin kereszténység két megalapozója, Augustinus és Nagy Szent Gergely,¹⁵ és ismét vitatott kérdés lett a 12. századi vallási mozgalmak keretében újra kibontakozó misztika képviselőinél, mindenekelőtt Clairvaux-i Szent Bernátnál,¹⁶ és Szent Viktori Richárdnál.¹⁷ Ezek a tradíciók elevenednek fel a 14–15. században, melynek három legfontosabb képviselőjét érdemes itt megemlíteni. Az 1384/85-ben alapított bécsi teológiai fakultás egyik vezéregyénisége, a Párizsból odaérkező Heinrich von Langenstein (Henricus de Hassia) (1325–1397) 1388-ban írta *De discretione spirituum* című művét.¹⁸ A legtermékenyebb szerző e témában a párizsi egyetem kancellárja, Jean Gerson (1363–1429) volt,¹⁹ aki az „igazi” és a „hamis” látomások megkülönböztetéséhez először 1401 körül szólt hozzá (*De distinctione verarum visionum a falsis*),²⁰ és két további értekezést írt e tárgyban: *De probatione spirituum* (1415),²¹ és *De examinatione doctrinarum* (1423).²² A harmadik itt megemlítendő szerző, aki a „szellemek megkülönböztetéséről” írt, a 15. századi Domonkos-rendi obszer-

13 ÖK 125.

14 Conlationes, I. 16–22.; II.

15 Augustinus: Confessiones, 9., 24., De civitate Dei, 4., 122.; 11., 8.; 16.; De doctrina christiana 5., 8.; 10., 19.; Gregorius Magnus: Moralia in Iob, 4., 162.

16 Bernhardus Clarevallensis: Sermo de discretione spirituum. PL 183., col. 602.

17 Richardus de Sancto Victore: De gratia contemplationis (“Benjamin minor”) IV–V.; PL 196., coll. 155–183.

18 Thomas Hohmann: Heinrichs von Langenstein „Unterscheidung der Geister” lateinisch und deutsch. Texte und Untersuchungen zu Übersetzungsliteratur aus der Wiener Schule. Zürich–München, 1977.

19 James L. Connolly: John Gerson, Reformer and Mystic. Louvain, 1928.

20 Jean Gerson: Oeuvres Complètes, ed. Palémon Glorieux, Paris, 1973. III. 36–56.; Paschal Bolland: The Concept of Discretio Spirituum in John Gerson’s „De Probatione Spirituum” and „De Distinctione Verarum Visionum a Falsis”. Washington D.C. 1959.; Jean Gerson: Early Works. Ed. by Brian Patrick McGuire. New York–Mahwah, 1998. 365–378.; Dyan Elliott: Seeing Double: John Gerson, the Discernment of Spirits, and Joan of Arc. American Historical Review 107(2002) 26–54.

21 J. Gerson: Oeuvres complètes i. m. IX. Oeuvre doctrinale, 177–184.

22 J. Gerson: Oeuvres complètes i. m. IX. Oeuvre doctrinale, 458–476.

vancia és a baseli zsinat egyik vezéralakja, a bécsi egyetem tanára, Johannes Nider (1380–1438) volt, aki e kérdésnek szentelte *Formicarius* (Hangyaboly) című művét (1436), mely egyúttal a „demonológia” új műfajának egyik megalapozója lett.²³

A „szellemek megkülönböztetéséről” a 15. század elején írt traktátusok arról tanúskodnak, hogy ebben az időszakban a látomásokkal szemben a teológusok körében egyre erősödik a szkepszis. A szentek, próféták és misztikusok ambícióját, hogy az általuk kapott revelációk, isteni kinyilatkoztatások alapján beleszóljanak a politika és az egyház nagy kérdéseibe, ami különösen elterjedt a százéves háború és a nagy egyházszakadás idején, egyre negatívabb megítélés övezi. Sokan csalóknak, érzelmileg vagy mentálisan megzavarodottnak tartják őket, s a női próféták, vizionáriusok ellen egyre gyakrabban hozzák fel a középkori „nőellenes” irodalom tipikus sztereotípiáit. A két leghíresebb női szent, Svédországi Szent Brigitta (1303–1379) és Sienai Szent Katalin (1348–1370) fellépését szüntelen viták, egyházi vizsgálatok övezték.²⁴ Igaz, az ő esetükben még ezek pozitív végeredménnyel, a szentté avatással végződtek, ugyanez azonban már egy más formát öltött a 15. század elejének legnagyobb női prófétája, Jeanne d’Arc esetében, ahol, a „szellemek megkülönböztetésével” foglalkozó traktátusok kritikáira, s a párizsi egyetem negatív véleményére is támaszkodva a százéves háború sorsát alapvetően megfordító Jeanne-t ellenségei 1431-ben, Rouen-ben eretnekség vádjával halálra ítéltetik és megégetik, és ezen felül az ördöggel szövetség – a prófétákkal, vizionáriusokkal szemben újszerű – vádját is hangoztatni kezdik, mint erről a Jeanne máglyája mellett olvasható közszemlére kitett felirat is tanúskodik: „A magát *Pucelle*-nek nevező Jeanne hazug, gonosz, szemfényvesztő, boszorkány, babonás... bálványimádó, kegyetlen, ördögidéző, hitehagyott, skizmatikus, eretnek”.²⁵

Ennek az elítélésnek kettős következménye lett. Ami a látnokok, vizionáriusok fellépését illeti, az egyház ezeket kifejezett gyanakvással kezdte kezelni, megtiltotta e látomások, revelációk előzetes vizsgálat nélküli terjesztését, népszerűsítését, és a kora újkorban a legtöbb ilyen látnok előbb-utóbb az

23 Werner Tschacher: *Der Formicarius des Johannes Nider von 1437. Studien zu den Anfängen der europäischen Hexenverfolgungen im Spätmittelalter*. Aachen, 2000.; Michael D. Bailey: *Battling Demons. Witchcraft Heresy, and Reform in the Late Middle Ages*. University Park PA, 2002.

24 E folyamatról részletesebben Klaniczay Gábor: *Transz és szkepticizmus Johannes Nider Formicarius című traktátusában*. In: *Demonológia és boszorkányság Európában*. Szerk. Pócs Éva. Bp. 2001. 39–106.; Vö. Peter Dinzelbacher: *Heilige oder Hexen? Schicksale auffälliger Frauen in Mittelalter und Frühneuzeit*. Zürich, 1995.; Renate Blumenfeld-Kosinski: *Poets, Saints and Visionaries of the Great Schism (1378–1417)*. University Park, PA, 2006.

25 Jules Quicherat: *Procès de condamnation et de réhabilitation de Jeanne d’Arc*. Paris, 1861. IV. 459–460.; Georges Duby–Andrée Duby: *Jeanne d’Arc pereir*. Bp. 1989.

inkvizíció elé került.²⁶ Másfelől azonban, egész váratlan módon, az isteni-angyali jelenésekre vonatkozó állításokkal szemben oly racionalista, kritikus és szkeptikus egyházi szerzők ugyanakkor egész más kritériumok szerint kezdi megítélni a természetfelettire vonatkozó állítások egy másik csoportját, az ördögi megnyilvánulásokat. Egy érdekes dogmatörténeti változást jelez, hogy a *Canon episcopi* tételét, a boszorkányoknak „a pogány istennő, Diana kíséretében történő” állítólagos éjszakai röpködésére, levegőben lovaglására vonatkozó kora középkori, elitélő kánont, mely e hiedelmet a babonák körébe sorolta,²⁷ a 15. században revideálják és egyre inkább az ebben kételkedőket minősítik eretneknek.²⁸ Egyre jobban elhatalmasodott az a meggyőződés, hogy valóban létezik a boszorkányok eretnek szekta formájában, éjszakai gyűléseken az ördögöt imádó titkos szervezete, mely a keresztény társadalom megrontására tör. Az egyre nagyobb számban megrendezett boszorkányperek szerencsétlen vádlottjaiból kipréselt tanúvallomások újabb és újabb mesészerű vagy rémséges részletekkel gazdagították a boszorkányszombat formálódó mitológiáját.²⁹ Az üldözési hullámok során elharapódzó pánik, a láncreakció-szerűen terjedő vádaskodás során az egyébként is válságoktól, konfliktusoktól terhelt 15. században a boszorkányokból lesz a természeti, magánéleti és társadalmi balszerencsék legfőbb felelőse, bűnbakja, az elképzelhető legszörnyűbb gonoszság és rosszakarat megtestesítője, s minden rossz fő okozója, a Sátán első számú földi szövetségese, s a Sátán földi hatalmát egyre fokozódó félelemmel szemlélik.

E mentalitástörténeti és vallástörténeti változást, melynek valahol a végpontján találhatjuk Bornemisza „Ördögi kísérteteit” két példasorozattal szerezni szemléltetni, két olyan műből, mely műfaja, felépítése és céljai alapján rokonítható Bornemiszáéval, és reprezentatív képet ad ennek az átalakulásnak egy-egy fejezetéről. Az első a már említett Johannes Nider *Formicarius* című traktátusa, melyet 1436 táján írt, épp abban az időben, amikor az ördögi boszorkányság újféle mitológiája kezdett kialakulni,³⁰ a második pedig, egy évszázaddal később, Luther Márton *Asztali beszélgetései*, mely

26 William A. Christian, Jr.: *Apparitions in Late Medieval and Renaissance Spain*. Princeton, 1981.

27 Dieter Harmening: *Superstitio. Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*. Berlin, 1979.

28 Werner Tschacher: *Der Flug durch die Luft zwischen Illusionstheorie und Realitätsbeweis. Studien zum sog. Kanon Episkopi und zum Hexenflug*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung zur Rechtsgeschichte 116. Kan. Abt. 85(1999) 225–276.

29 Carlo Ginzburg: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Bp. 2003.; *L'imaginaire du sabbat. Édition critique des textes les plus anciens (1430c.–1440c.)*. Kiadja Martine Ostroero–Agostino Paravicini Bagliani–Kathrin Utz Tremp–Catherine Chène. Lausanne, 1999. (Cahiers Lausannois d'histoire médiévale 26.)

30 Vö. Klaniczay G.: *Transz és szkepticizmus i. m.* 39–106.

meghatározó szerepet játszott, egyebek között, a reformáció ördöggépzeteinek alakításában.

Témánkhoz illik, hogy egy kísértettörténettel kezdjük. Példagyűjteményének harmadik könyvében, a „hazug, csaló látomások” sorát Nider egy berni *fratricellus seu semi-beghardus* történetével indítja.³¹ E beghard úgy hívta fel magára a figyelmet, hogy éjjelente nagy zajt csapott lakóházában, köveket és fadarabokat hajigált a falnak, s híresztelni kezdte, hogy szellemek jártak nála. Azt is terjesztette, hogy e – jó vagy rossz – szellemek hamarosan revelációkat fognak neki adni. Majd szobájába bezárkózva, „hangját elváltoztatva nyöszörögni kezdett, mintha egy olyan halott szelleme szólna, akit a helybeliek jól ismertek. Válaszokat is adott a kívülről feltett kérdésekre, azt állítva magáról, hogy ő a szóban forgó halott szelleme”.³² Ezután pénzt gyűjtött a hozzá fordulóktól, megígérve, hogy elhunytjaik lelki üdvéért zárandoklatokat tesz majd. Egy idő után azonban gyanús lett a tevékenysége, kifigyelték, kilesték a kulcslyukon, leleplezték a csalást és elnyerte méltó büntetését.

Értékes e késő középkori adat a „halottlátó” tevékenységéről – a népi mágikus szakértők e fajtája felbukkan a kora újkori boszorkányperek dokumentumaiban is, a Carlo Ginzburg által feltárt *benandanti* perekben is találhatunk ilyen eseteket,³³ és a halottlátók mestersége egész napjainkig fennmaradt.³⁴

Nider egy másik érdekes története egy „bolond öregasszony” (*vetula demantata*) esetét írja le, aki azt híresztelte, hogy éjszakánként Diana kíséretében röpköd a levegőben. Egy domonkos barát, akinek ez a fülébe jutott, megkérte, hadd legyen jelen, amikor elindul az éjjeli repülésre, s az öregasszony furcsamód beleegyezett. Este a lakásán beleült egy padra állított tésztagasztó teknőbe. Bedörzsölte magát valamilyen kenőccsel, varázsigét mormolt, majd hirtelen hátrahanyatlott a feje. Szinte azonnal mély álomba zuhant. Valószínűleg „ördögi” álmokat látott *Domina Venere* társaságában, mert hol örömteli ujjongásban tört ki, hol hevesen gesztikulált, míg végül oly izgatottan vonaglott, hogy dagasztóteknőjével együtt leborult a

31 Jean-Claude Schmitt: La mort d’une hérésie: l’Eglise et les clercs face aux béguines et aux béguards du Rhin supérieur du XIVe au XVe siècle. Paris, 1978.; W. Tschacher: Der Formicarius des Johannes Nider i. m. 202.

32 „mutata voce verbis gemebundis, ac si anima esset alicujus defuncti, in civitate bene noti, responsa sciscitantibus dedit, asserendo se animam esse cujusdam nuper defuncte persone”. Johannes Nider: De visionibus ac revelationibus seu Formicarius. Helmstedt, 169. III/1. 288.; vö. Nancy Caciola: Spirits Seeking Bodies: Death, Possession and Communal Memory in the Middle Ages. In: The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe. Ed. by Bruce Gordon–Peter Marshall. Cambridge, 2000. 69–73.

33 Carlo Ginzburg: I Benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento. Torino, 1966.

34 Czövek Judit: A halottlátók a magyar néphagyományban. Debrecen, 1987.

padról. Amikor magához tért, elmondták neki, hogy egyáltalán nem volt Di-anával vágtazni, mert a teste végig ott volt – erre nagy zavarba jött.³⁵

E két történet még azt a kételkedést tükrözi, amellyel az egyházi „elit” a középkor korábbi évszázadaiban szemlélte a néphit „babonás” elképzeléseit a természetfeletti hatalmak ártó megnyilvánulásairól, s leleplezni próbálta a „csaló” népi gyógyítók, kuruzslók állításait a velük való kommunikációról. A második példabeszéd áttételesen a már említett kora középkori *Canon episcopi* jegyében figurázza ki a boszorkányok éjjeli repülésére vonatkozó hiedelmet.³⁶ E kritikus szemlélettel kiáltó ellentétben a *Formicarius* ötödik könyve olyan történeteket gyűjt csokorba, amelyek a Svájcban és a szomszédos Dauphinéban a 15. század elején kibontakozó újféle boszorkányüldözésekből származnak – ezek voltak a legkorábbi ismert perek, amelyek azt próbálták bizonyítani, hogy a boszorkányok ártó tevékenysége az ördög által irányított titkos szekta keretébe illeszkedik. Egy boszorkánypereket folytató bíró elbeszéléseire támaszkodva Nider beszámol a svájci Simmentalban elítélt boszorkányok éjjeli összejöveteleiről, akik szentségtörő módon a falusi templomban tartották éjjeli összejöveteleiket, „mesterkékük” (*magisterulus*), vagyis az ördög vezetésével, és szörnyű dolgokat műveltek, például rontó italt, boszorkányszírt készítettek az általuk meggyilkolt csecsemők, kisgyermek megfőzött húsából, csontjaiból.³⁷ A boszorkányszombat itt felbukkanó központi motívumait hamarosan újabb elemekkel egészítik ki a Nider munkájával egy időben készülő újabb demonológiai írások, például a fekete-miséken rendezett vérfertőző orgiákról beszámoló *Errores Gazariorum* című értekezés,³⁸ vagy a Savoyában boszorkányüldözést rendező világi bíró, Claude Tholosan traktátusa, mely leírja, hogyan tagadják meg Istent az ördög szolgálatára felesküvő boszorkányok.³⁹ A baseli zsinat intellektuális miliójében születő értekezéseket⁴⁰ valami újféle bizonyosság hatja át, miszerint a keresztény társadalomra a legfőbb veszélyt az ördög egyre nagyobb számban tevékenykedő emberi szövetségesei jelentik. E témát azután számos újabb demonológiai traktátus boncolgatja, mint például – a baseli zsinaton ugyancsak részt vevő – Nicolas Jacquier 1458-ban elkészült értekezése,⁴¹

35 J. Nider: *Formicarius* i. m. II/4. 200. A történetet újabb elemzését lásd *L’imaginaire du sabbat* i. m. 204–220.

36 Vö. 28. j.

37 J. Nider: *Formicarius* i. m. V/3. 546–547. Újabb kiadás: *L’imaginaire du sabbat* i. m. 154–157.

38 Kiadva: *L’imaginaire du sabbat* i. m. 267–337.

39 „Ut magorum et maleficiorum errores manifesti ignorantibus fiant.” Ed. Pierrette Paravy: *A propos de la genèse médiévale des chasses aux sorcières: le traité de Claude Tholosan, juge dauphinois (vers 1436). Mélanges de l’École française de Rome* 91(1979) 333–379. (Újra-nyomva: *L’imaginaire du sabbat* i. m. 355–437).

40 Michael D. Bailey–Edward Peters: *A Sabbath of Demonologists*. Basel, 1431–1440. *The Historian* 65(2003) 1375–1395.

41 *Flagellum haereticorum fascinariorum* (1458).

vagy a hírhedt „Boszorkánypöröly”, a *Malleus Maleficarum* (1487), két Dominikos-rendi inkvizítor, Heinrich Krämer és Jakob Sprenger alkotása,⁴² mely minden korábbi múnél hangsúlyosabb módon a nőket teszi felelőssé a boszorkányság terjedéséért és a középkori nőellenesség vaskos sztereotípiáival indokolja, hogy miért leginkább bennük találja meg a Sátán földi szövetségeseit, miért belőlük lesznek a Sátán szeretői.⁴³

Példáim második csoportja Bornemisza Ördögi kísérteteinek közvetlen előképét mutatja be. A reformáció – miközben bírálta és elvetette a középkori egyház közvetítőrendszerét (szentkultuszát, képtiszteletét, paraliturgikus szertartásait), babonát, bálványimádatot látott bennük, illetve, mint az Úrvacsora esetében, valódi rituális hatékonyság helyett csupán szimbolikus szerepet adott neki – paradox módon nagyobb jelentőséget tulajdonított az ördög földi tevékenységének. Míg az üdvözülésnek csak az Istenbe vetett hit tisztasága lehetett az alapja, a bűn minden megnyilvánulása mögött személyesen a Sátán állt. „A Sátán mindenütt ott van az ember mellett: a hercegi udvarokban, a lakóházak, a mezők, az összes utca, a vizek, a tüzek mind-mind ördöggel vannak tele” – írta Luther.⁴⁴ Ennek a jegyében születetett a híres anekdota is, mely szerint Luther egyszer a tintatartóját vágta hozzá az őt a wartburgi magányában kísértő Sátánhoz. Luther ördöggel kapcsolatos nézeteiről a legszínesebb összefoglalást az „Asztali beszélgetések” (*Tischreden*) történeteiben találjuk. Luther tanítványai körében elhangzó mondásainak első gyűjteményét Johann Aurifaber (Goldschmied) készítette 1545-ben, majd ennek mintájára Luther más asztaltársai – Veit Dietrich, Hieronymus Besoldus, Johann Schlaginhaufen, Johann Mathesius – is folytattak hasonló gyűjtést, s ezeknek felhasználásával Aurifaber készítette 1566-ban e mondásokból az első nyomtatásban is megjelent kiadást, melynek 25. fejezete szól „Az ördögről és az ő cselekedeteiről”.⁴⁵

Luthernél megtalálhatjuk ugyanazt az ellentmondást, amelyet már a 15. századi obszervánsoknál megfigyeltünk. A Sátán figurája tovább „spiritualizálódik”: Luther különbséget tesz az „örjögők” „testi megszállottsága” és

42 Der Hexenhammer. Entstehung und Umfeld des *Malleus Maleficarum* von 1487. Ed. by Peter Segl. Köln–Wien, 1988.

43 Walter Stephens: Demon Lovers. Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief. Chicago–London, 2002. 32–57.

44 „dass der Teufel allenthalb umb die Menschen ist, an Fürstenhöfen, in Häusern, auf dem Felde, auf allen Strassen, in Wasser, in Hölzern, in Feuer, da ist alles voll Teufel.” In: *Sigismund Feyrerabend: Theatrum diabolorum* Franckfurt am Mayn, 1569. 23/b. Idézi Eckhardt S.: ÖK 233.; vö. Hermann Obendick: Der Teufel bei M. Luther. Berlin, 1931.; Max Osborn: Die Teufelsliteratur des XVI. Jahrhunderts. Berlin, 1893.

45 „Vom Teufel und seinen Wercken”, Cap. XXV., Tischreden oder Colloquia doct. Mart. Luthers, Johan G. Cap. samlet die übrige Brocken. Eisleben, 1566. 278–308. Az alábbiakban, ahol lehetett, Márton László válogatását és magyar fordítását idézem: *Martin Luther: Asztali beszélgetések*. Bp. 1983. 72–82.

az „istentelenek” „lelki megszállottsága” között. Gúnyosan nyilatkozik a pápaság vagy a szerzetesek hagyományos, „babonás” ördögűző módszereiről. Az igazi problémát ugyanis szerinte a „lelki” megszállottság jelenti; a hatalmas ellenség ellen az egyéni hit és az erkölcsök területén kell felvenni a harcot.⁴⁶ Másfelől azonban a mindenütt kísértő Sátán félelmetességét egy sor – saját tapasztalatából vagy a falusi szóbeszédből merített – színes anekdotával illusztrálja, ahol „a nép fiaként” jellemzi az ördögöt, valójában egy szinte teljes katalógust állít össze az ördöghöz kapcsolódó kortárs folklorisztikus hiedelmekből. Leírja például, hogyan kínozza egy „hajigáló kísértet” (*Poltergeist*) a Torgau melletti Stüptz falu lelkipásztorát, aki elpanaszolta neki, „hogy az ördög éjszakánként zörömböl, rohangál, hajigálózik az ő házában, úgyhogy az összes fazekát és fából faragott edényét összetörte, s nem hagy egy perc nyugalommal sem neki, saját fazekait és tálat vagdossa fejéhez, úgyhogy összetörnek darabokra; gyötri háza népét, és őt még hozzá kineveti, hallja gyakran az ördög vihogását, bár mit sem látott eddig”.⁴⁷

Mindehhez hozzáfűzi saját ijesztő élményét is arról, hogyan gyötörték e hajigáló ördögök őt magát Wartburgban, „az ő Pathmoszában”: „...nem jöhetett hozzám senki, csupán két nemesfiú, kik napjában kétszer ennem-innom hoztak. Mármost ők vettek nekem egy zsák mogyorót, amelyből időnként eszegettem, és a zsákot egy ládában tartottam elzárva. Amikor egyik éjjel feküdni készültem, levetkőztem és világot oltottam, bementem a hálókamrába s ágyba bújtam: akkor jöttek a mogyorók, átröppentek fölöttem, egyik a másik után koppant a gerendán, az ágyamnál zörömböltek, de nem törődtem velük. Amikor egy kicsit elaludtam, akkora dörömbölés támadt a lépcsőn, akárha csak öt tucat hordót gurigáznának alá, pedig tudtam, hogy a lépcső láncokkal és vasakkal el volt rekesztve, hogy senki föl nem jöhetett, hát még annyi hordót le nem guríthatott. Akkor azt mondtam: »Ha te vagy az, hát úgy is jó...«”⁴⁸

Olvashatunk Luthernél arról, hogyan jelennek meg „ördögi káprázatok a bányákban”,⁴⁹ hogyan működnek a jósok és a „fekete mágia szakértői” (*Schwartzkünstiger*),⁵⁰ ír az alvajárókról („Woher es kommt daß die Leute des nachts aufstehen und im Schlaf umher gehen”),⁵¹ elmeséli a nemesembernek szolgáló ördög példázatát,⁵² néhány történetet arról, hogy miként tud az ör-

46 Tischreden i. m. 283 b–284 b.

47 Uo. 289/a; M. Luther: Asztali beszélgetések i. m. 78. – A fordítás a „ludvérc” terminussal jelöli a német *Poltergeist*-et, de az előbbi terminushoz fűződő magyar néphiedelmek az itt leírtól eltérnek, ezért inkább a „hajigáló kísértet” megjelölést alkalmazom. Vö. Hoppál Mihály: A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje. *Ethnographia* 80(1969) 402–414.

48 Tischreden i. m. 289/b–290/a; M. Luther: Asztali beszélgetések i. m. 78–79.

49 Tischreden i. m. 285/b; M. Luther: Asztali beszélgetések i. m. 74.

50 Tischreden i. m. 293/b.

51 Uo. 296/b.

52 Uo. 297/a.

dög gyerekeket nemzeni,⁵³ hogyan gondoskodik arról, hogy saját gyerekei „váltott gyerekként” (*Wechselkinder*) embercsaládban nevelkedjenek.⁵⁴ Végül pedig arról is beszámol, „hogyan gyötörte meg anyját az ő szomszédasszonya, egy vajákos asszony” (*Zeubererin*): „...a gyermekeit a szomszédasszony úgy megrontotta, hogy torkuk szakadtából ordítottak. És amikor egy pap éppen csak átaljában dorgálta meg, őt is megrontotta, hogy belehalt, semmilyen orvosság nem segített rajta. Mert az asszony vette volt azt a földet, amelyikre rálépett a pap, és a vízbe hajította. Így rontotta meg a papot, mert anélkül a föld nélkül ő nem gyógyulhatott meg.”⁵⁵

Luther számos meseszerű történetet mesél még az ördög és a boszorkányok rontásáról, a tejet, vaját, tojást lopó, mérget étető boszorkányokról, a parasztot lovastul-szekerestül fölfaló ördögről, hangot ad annak a meggyőződésének, hogy saját betegségei „korántsem természetesek... hanem Sátán úrfi bizonygatja rajtam az ő hatalmát rontással”, mert bár „a lélek megváltatik, a test aligha menekülhet az ördög tőrdöféseitől”.⁵⁶ „Martin doktornak” arra is van ajánlása, hogy miként védekezzenek az emberek. Egyfelől megtaláljuk a Magyarországon is ismert népi védekezést, amit őmellette a reformáció egy másik központi alakja Johannes Bumengarten, latin nevén Pomeranus is népszerűsített, s Luther ezért csak „Pommer doktor tudománya”-ként emleget, mely „a gonosz lelket szarral gyötri”: „Gyakran kevert szart a tejbe, hiszen úgylis bűzlenek ők minden ízükben, azért amikor az ő teheneitől is ellopták a tejet, rögvést lerántotta nadrágját, belerottyintott vigyázónak egy nagy hurkát egy tejesköcsögbe, jól elkeverte, mondván: »majszold, ürdüng!«, mire soha többé nem lopták el a tejét.”⁵⁷

A népi gyógy módok mellett azonban Luther a bíróságra is támaszkodni kíván: „Az efféléket azonnal büntetni kell; túl sok tanúságot és bizonyágot akarnak a juristák, és kicsibe veszik az ilyesféle nyilvánvalóságokat... Senki ne legyen az ilyesfajtaéhoz irgalmas! Magam égetném el őket, mint ahogy a törvényben írva vagyon, a papok vetették az első követ a gonosztevőkre.”⁵⁸

A varázslást „a teológia felől ábrázva” Luther a következőképpen foglalja össze a reformáció álláspontját: „...a varázslás, ha valóságos nevét adjuk iszonyatának, *crimen laesae Maiestatis divinae*, zendülés, vagyis olyan bűn, amely az isteni felséget különösképpen és fölötte súlyosan sérti... művelője mind Istentől, akinek hűséget ígért és akire fölesküdt, átállt a Sátánhoz,

53 Uo. 299/b.

54 Uo. 300/b.

55 Uo. 307/a; M. Luther: Asztali beszélgetések i. m. 83.

56 Tischreden i. m. 307/a–b; M. Luther: Asztali beszélgetések i. m. 83–84.

57 Tischreden i. m. 307/b; M. Luther: Asztali beszélgetések i. m. 83–84.

58 Tischreden i. m. 307/b; M. Luther: Asztali beszélgetések i. m. 84–85.

aki pedig Isten ellensége; tehát mindezek megérdemlik, hogy szabadságukat és életüket veszítsék.”⁵⁹

A reformáció ördöggépének teológiai, politikai és propagandisztikus „használati módjairól”, s az európai boszorkányüldözés legnagyobb hullámaival való összefüggéséről itt részletesebben nem foglalkozhatom.⁶⁰ Annyit a szűkebb témám szempontjából mindenképp megállapíthatunk, hogy Bornemisza művében viszontláthatjuk a Luthernél kifejtett meggyőződést az ördög mindenütt-jelenvalóságáról. Bornemisza tárgyalásmódja is igen hasonló Lutheréhez: a nagy ívű általánosabb teológiai és valláserkölcsei koncepciót ő is az ördög cselekedeteiről, mindenféle apróbb hétköznapi gonosztettéről összegyűjtött népi történetek, példázatok s a saját élményeiből vett példák segítségével illusztrálja.

Bornemisza és Luther ördöggépének további kapcsolódása, hogy az *Ördögi kísértetek*ben olvashatunk egy – forrásmegjelölés nélkül közölt – külön anekdotát arról, hogyan kínozták Márton doktort az ördögök: „Luther Mártonról írják, hogy néha disznók képébe röhögtek kamarája előtt, és szövétneket vittek éjjelre eleibe, és néha barát képébe szóltak vele, és az üveg ablakon el ki mentek. És úton sok puskákkal forgolódtak kocsija mellett, kiket ő látott, de egyéb nem láthatott.”⁶¹

Azokban az élményekben, amelyeket *Én látásom* címmel beszél el Bornemisza, ugyancsak sok hasonlóság ismerhető fel Luther *Asztali beszélgetéseivel*. „Ím szólok én időmbeli dolgokról is. Mert láttam hagyigálásokat az ördögnek, forgó szélben való csavargásokat, szóltam azokkal is, kik szörnyűképpen látták sokszor. Azokkal is, kiknek angyal képébe kristályból vagy kelhből szólt. Azokkal is, kiknek sok dolgokban szolgáltak, amit nekik parancsoltak. Hallottam, hogy némelyek megértötték azt is, mit szólnak az madarak és barmok, az ördög segítségével, megmondom azért, mindezekről mit értöttem. Ezmellett az én magam kísértetimről. Emlékezem az ördögűzésről is, kiről csuda látott dolgokat mondok, kik én időmbe löttek.”⁶²

Mielőtt még a hasonló történeteket összevetnénk Bornemisza korának magyarországi néphitével, röviden meg kell említeni, hogy a korai reformáció németországi ördög-folklórja azért is könnyen eljuthatott hozzá, mert 1559-ben egy évet Wittenbergben tanult.⁶³ Ott elsősorban Melanchthon elő-

59 Tischreden i. m. 308/a; M. Luther: Asztali beszélgetések i. m. 86–87.

60 Vö. erről R. W. Scribner: Demons, Defecation, Monsters. Popular Propaganda for the German Reformation. In: *Uő: Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London, 1987. 277–299.; Stuart Clark: Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe. Oxford, 1997. 81–87.

61 ÖK 121.

62 ÖK 129.

63 Nemeskürty I.: i. m. 71–74.

adásait hallgatta, mint számos más magyar diák – Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Molnár Gergely, Melius Péter, Károli Gáspár, Vetési János, Csirke György, Károlyi Péter, 1555-ben a magyar diákok itt külön *coetust* alapítottak.⁶⁴ Eckhardt Sándor szerint Bornemisza ördög-anekdotáinak egy számottevő része Melanchthon előadásából származott, melyeket a jegyzetek alapján Johann Mennel (Manlius) 1562-ben publikált.⁶⁵ Bár ebben a gyűjteményben épp nem található, ugyanerre a wittenbergi diákoskodásra utal Bornemisza könyvében az a történet, melyben egy wittenbergi diák szerződést kötött az ördöggel, hogy meggazdagodjon – a Faust-legenda egy helyi variánsa.⁶⁶

Mindezek után most következzenek egy rövid áttekintés Bornemisza ördög-és kísértet-történeteiről. Mint Luther, ő is meg volt győződve arról, hogy mindenütt, állandóan kísért az ördög, és az ő befolyása érvényesül minden erkölcsileg kifogásolható tettben, minden bűnös gondolatban. Az ördögi kísértés legtöbb általa leírt példája a mindennapokból származik: bujálkodás, Isten szidalmazása, mulatozás, részegség, tánc, hiúság. Ehhez figyelemre méltó plebejus indulattal és társadalomkritikus éllel Bornemisza hozzákapsolja a gazdagsággal és a hatalommal való visszaéléseket. Rabelais-ízű elbeszéléseinek, kirohanásainak sorába illeszkednek azok az ördögtörténetek, melyek a kor népi hiedelmei alapján illusztrálják az ördöghöz kapcsolható természetfeletti megnyilvánulásokat.

Miközben a „szellemek megkülönböztetéséről” író 15. századi szerzők még hosszasan foglalkoztak azzal, hogyan különböztethetők meg az ördögi eredetű megnyilvánulások az isteni, angyali eredetű szent jelenésektől, Bornemisza e kérdés iránt alig tanúsít valami érdeklődést. Akárcsak Luthernek, neki sem okoz gondot az ördögi kísértés felismerése (korábban idéztem, milyen egyszerű volt ez a feladat szerinte már Remete Szent Antal számára is⁶⁷).

Az ördög jelenlétére e korban az ördögi megszállottság esetei adták a leglátványosabb példákat.⁶⁸ Nem véletlen, hogy Luther *Asztali beszélgetéseiben*

64 *Fraknói Vilmos*: Melanchthon magyarországi barátai, Bp. 1874.; *Borzsák István*: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. *ItK* 69(1965) 433–446. Irodalomtörténeti Közlemények, különösen 436–440.; *Keveházi Katalin*: Melanchton és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig. Szeged, 1986.; *István Szabadi*: Melanchton und seine Freunde in Ungarn, in Ladislaus Havas et Emericus Tegyei eds.: *Hercules latinus*, Debreceni, 2006, 201–208.

65 *Locorum communium collectanea*: a Johanne Manlio per multos annos, tum ex lectionibus D. Philippi Melanchtonis, tum ex aliorum doctissimorum virorum relationibus excerpta.... Basel, 1562.

66 *Frank Baron*: *Doctor Faustus from History to Legend*. München, 1978.

67 Vö. 13. j.

68 *Traugott Konstantin Oesterreich*: *Die Besessenheit*. Langensalza, 1921.; Az újabb kutatásokhoz lásd *N. Caciola*: i. m. 225–273.; *Moshe Sluhovskiy*: *The Devil in the Convent*. *American Histori-*

több ilyen esetet találhatunk,⁶⁹ akárcsak Bornemisza könyvében. Az egyik történetét „oskolamestere,” Lethenyi Pál mesélte neki: amikor egy Mácséd nevű „igen megvakult” faluban lekipásztorkodva egy bizonyos Tardoskeddi Szerencse Benedeknél „egyszer is, másszor is feddené bálványozásáról és bábajosságáról”, s az asszony jó útra kívánt térni, „és magába gondolkodnék az hallott Isten ígéjéről: egy éjjel kezd imádkozni térden állva az ő szokott imádsága szerint, és látván az ördögök, hogy elvágyódik tőlök, rajtatermének, és kezdik röttenteni és kínozni...” Bornemisza leírja az ördögűzésben ilyenkor szokványos párbeszédet a pap és az ördög között („végre az asszony hol szólni kezdett, hol megent az szolt ki belőle, és megismerték, mikor az ördög szolt”), a Sátán fenyegetőzéseit, szembeszegülését, majd végül a megszállott nő menyeyi látomások segítségével történő megszabadítását.

Érdekes, hogy miként hozza a történet kapcsolatba az ördögi megszállottság bekövetkeztét a babonás szokások elhagyásának szándékával. A történet egyúttal arra is alkalmat adott Bornemiszának, hogy lejegyezze, hogy „az ördög nevébe minemű imádsággal mielte az bájolást, kit ő vélt, hogy Isten nevébe mielt. Kiket nagyanyjátul és egy misemondó paptul tanult volt” – e nyolc „bájoló imádság” pontosan közölt szövege a magyar történeti néprajz értékes forrása.⁷⁰

A másik részletesen leírt megszállottság-eset Farkasdon, az 1577. esztendőben történt.

„Két embert röttenetesén kínozott az ördög, az egyikhez híjnak bűvös-bájos asszonyt, azt úgy kínoza, hogy meg is öli, és amiatt elrötten az falu: az másikhöz híjnak egy prédikátort, azból jövendőt mond az ördög, és azt is megmondta: most nem jöhet az prédikátor, mert halottat temet, és itt találjátok, de azért azután eljő. Hogy odamegyen, az ember örül neki, és kéri, hogy tanítsa és bátorítsa. Az ördög másfelől mást mondatott vele. Mond az ember: níha én magam szólok, de níha nem én, hanem más szól ki belőlem. Úgy tetszik, hogy jobbfelől vagy onnan bennem, balfelől az szívem felé még nem eresztette az Isten, sokszor igyekezik odamenni, de könyörgök Istennek, és neki szólok, hogy nem megy oda, nem, és ottan megtartózik. Mikor kedig ezből szolt az ördög, jobbfelől az szája félreficsorodott, és megmondta az ember: ő mondja ezt. Ezen a falu megrémült, és midőn azmellett hallották volna az prédikátor biztatását, az falu is megkévánta, és azokkal felindulván hozzám jöttek, hogy én bocsássak prédikátort közikben.”⁷¹

cal Review 107(2002) 1379–1411.; *Uő*: Discerning Spirits in Early Modern Europe. In: Communicating with the Spirits. Demons, Spirits, Witches. I. Szerk. Klaniczay Gábor–Pócs Éva. Bp. 2005. 53–70.; *Pócs Éva*: Possession Phenomena, Possession Systems. Some East-Central European Examples. *Uo.* 84–153.

⁶⁹ Tischreden i. m. 283/b.

⁷⁰ ÖK 132–137.

⁷¹ ÖK 132. Arról a kérdésről, hogy a megszálló ördög a test mely részébe veszi be magát, lásd

Más történeti források is megőrizték annak emlékét, hogy az 1570-es és 1580-as években az ördög megnyilvánulásainak e formája a figyelem középpontjába került. Az Erdélyben harciasan fellépő jezsuiták 1583/84-ben Szász-ferenesen és Kolozsmonostoron rendeztek egy sor „csodás” ördögűzést, mely egyúttal azt is jelezte, hogy a reformáció és a katolikus reform egymással harcoló felekezetei a másik jelenlétében és tevékenységében látták az ördög nagyobb hatalmának egyik legfőbb okát. 1584 januárjában Kolozsmonostoron például egy erdő mellett sétáló nőt az ördög két karcsú termetű, tanult – valószínűleg protestáns – diákokra hasonlító ördög szállt meg, és hajszolt majdnem öngyilkosságba.⁷²

A legrészletesebb megszállottság-történetet ugyancsak Erdélyből őrizte meg a történeti dokumentáció. 1587-ben a Szolnok-Doboka megyei Füzesen Bontzhiday Bálint református prédikátor családját húsz héten át éjjel-nappal zaklatta egy hajigáló „sátán”, akit végül Dobokai Mihály németi lelkész segítségével sikerült szóra bírni és kiűzni abból a házból, amelyet ilyen hosszú időn át megszállva tartott. Dobokai beszámolójából kiderül, hogy a házat megszálló, almával, aszúszilvával, piszkafával hajigáló, „hideg nyálakkal pökdöső”, olykor táncnótát dúdoló „sátán” valójában egy elkárhozott lélek, egy hajdan gazdag alóri születésű, bűnös életű ember, akit Isten arra ítélte, hogy kísértései által másokat „próbáljon” és megtérésre intsen.⁷³

Visszatérve Bornemiszához, említsük meg az ördögi jelenések általa felsorolt más formáit is: „Semptén forgószeél támada Szent Jakab napján, prédikáció után: 1577. Egynéhány ház előtt kéményképpen forgolódott, és az port el-felvitt e az égre, végre jöve az én házam eleibe és midőn az Úr nevével titkon magamba elküldém, rút bűdös kénköves szagot szerze, és elműlék. De azután tizenketten dögösültek meg házam népébe, hata megholt, négy gyermekim, két szolgám, hata megélede. De az Úr nekül hajszálamnak is nem árthatott volna. Méltán pedig nagyobbat is érdemlenék, de tekinti az ő szent Fiának érdemét.”⁷⁴ – „Egy világtalan Anna asszony, Pápai, jöve hozám Semptén, és számtalan dolgait beszélte, hogy eb, disznó, ló és egyéb undok képekbe eleibe jű, reá röhög, és bűdös dögvel csaknem megöli, és mikor elmegyen is, röttenetes gonosz szagot ereszt.”⁷⁵

A kora újkori magyarországi boszorkányperek kutatói érdekes megegyezéseket találhatnak a Bornemisza által lejegyzett hiedelmek és a boszorkány-

Nancy Caciola: Breath, Heart, Guts. The Body and Spirits in the Middle Ages. In: Communicating with the Spirits i. m. 21–39.

72 E megszállottság-ügyeket részletesebben elemzi Tóth G. Péter: Boszorkányok, kísértetek, ördögi megszállottak. Politikai látomások és boszorkányüldözés Erdélyben az 1580-as években. Kézírtatos tanulmány.

73 Takáts Sándor: Lélekjárás. In: *Uő: A régi Magyarország jókedve*. Bp. 1921. 230–239.; Dézsi Lajos: Ördögi kísértet- és lélekjárás 1587-ben. *Ethnographia* 39(1928) 213–220.

74 ÖK 130.

75 ÖK 131.

perek tanúvallomásaiban elmondottak között. A legutóbbi, állat képében megjelenő ördögről például így beszél az egyik legelső kolozsvári boszorkányperben, 1565-ben elítélt Botzi Klára egyik vádlója, Raw Imréné, Margit (a 20. tanú): „Monostor felől hazaúton két hatalmas kutya szegődött a nyomába, és amikor elértek a monostori kis kapuhoz, az egyik átváltozott disznóvá és a szájából egy karöltésnyi láng csapott ki, mely megcsapta, lángra lobbantotta köpenyét, majd a démonok belökték az árokba, és [*a vízben*] elaludt égő köpenye.”⁷⁶

Bornemisza elmesél egy Huszár Gáltól hallott történetet: „...beszéllett egy emberrel, aki kígyóból ételt főzött és valaki azban evött minden állatnak, madárnak, tyúknak, lónak, tehénnek az szavát megértötte. Históriát is beszélt róla, az tyúk mint szólt fiának, hogy farka alá bújnék, és azon mosolyodott az szolgál, ki titkon ött volt az ura étkébe: az verebeknek is mint hoztak követséget, hogy egy számár elontott egy zsák búzát az úton. De én ezt is ördögi praktikának vélem.”⁷⁷

Szinte majdnem azonos hiedelemmel találkozunk Botzi Klára perének tanúvallomásaiban (7., 15. és 16. tanúk), amelyek felidézik, hogyan hencegett a bevádolt bábaasszony arról, miként szerezte természetfeletti tudományát. Klára elmesélte, hogy egy nagyváradi embernél dolgozott szolgálóként, s ott – a háziasszony segédletével – az úr ételeiből titokban elcsent darabkák és egy külön e célra megfőzött kígyó (mások szerint csigák) elfogyasztásával lett képessé arra, hogy a madarak, hüllők és minden állat beszédét megértse, szándékaikat átlássa. Amikor háziura előtt mindez kitudódott, az megeskette, hogy e tudományt csak három év múltán kezdi el majd használni. A gazda megajándékozta egy könyvvvel, amit azóta is őriz; a füvek először akkor szólaltak meg neki, amikor e könyvet olvasta a mezőn.⁷⁸

Emlékezünk, Luther gyakran panaszkodott a „hagyigáló ördög” (*Poltergeist*) támadásaira – Bornemisznál is megtaláljuk ugyanezt. „Híttak vala engem Babindali házához, Nyitra vármegyébe: és ott hagyigálkodtak az gonosz lelkek. Estve vacsora felött, ül vala mellettem egy szolgabíró, ki hozám képest jüött volt oda: azt úgy agyítá, hogy ottan betörök az feje, egyebeket is hagyigált, énmellettem is ütötte az falt, de csak ruhámot sem illette: míg ott voltam szép dicséreteket és könyörgőseket mondottam, és írva náluk hagytam az könyörgő imádságot, hogy az szerint segítségül hívják az urat, és életjeket megjobbítsák, azután rövid nap eltávozott. Vala másutt is, azhova misemondó papokat híttak előszer, és tüzet fűtt reájok, és ő magokat

76 Magyarországi boszorkánypercek oklevéltára. Kiad. Komáromy Andor. Bp. 1910. 5. A kolozsvári boszorkánypercekről részletesebben lásd Klaniczay Gábor: A boszorkányvád mozgatórugói. Gondolatok az első kolozsvári boszorkánypercek kapcsán. *Korunk*. 16(2005) 5. sz. [május] 27–38.

77 ÖK 131.

78 Magyarországi boszorkánypercek i. m. 7–8.

is keményen meghagyigálta, és elpironkodtak onnan.”⁷⁹ – „Támadtak vala hagyigáló csintalan ördögök Apajon egy mélyföldön Szombathoz: oda híttak egy-néhányszor szombati papokat misét mondani az hagyigáló ördög ellen, de az ördög ő magát is az papot sulyokkal, mivel hagyigálta.”⁸⁰

Ismét érdemes e leírásokat összehasonlítani a boszorkányperek tanúvallomásaival. Egy 1584-es kolozsvári boszorkánytörténet a következőképp hangzik: „Az én udvaromon tilolak vala és mikor éjjel éjfélkor is ott dolgozám, hallék egykor nagy ropogást, mintha köves úton jönne száguldva egy szekér az Kómál felé. Addig hallgatám, hogy a Szamoson által jövének és ez Lakatosné házára jövének és az pitvarába bejövének; de nem merém nézni, mert igen félek vala. Noha azért szomszédja vagyok, de ugyan nem merém nézni, hogy micsodák volnának. Hogy az pitvarba bejuta, nagy zörgéssel ott is úgy zörgöttek, mintha minden hordókat, kádakat egybe rontották volna. Nem sok idő múlva esmég azon úton kijövének és visszamenének. Nem merék ott mulatni, hanem bemenék a házbamba. Másnap ezen szomszéd asszonyhoz bemenék, a Lakatosnéhoz, megbeszélém ezt neki és monda, hogy az éji idő nem kedvez senkinek, nem kellene éjjel vigyáznod.”⁸¹

A 16. századi boszorkány-folklór központi eleme a boszorkányszombat mitológiája. Bornemisza könyve ezzel kapcsolatban is tartalmaz érdekességet: „Éjjel járó asszonyokról is sokat mondhatnék, kik éjjel macska képébe szökdécselők, sok lovagok módjára járók voltak, tombolók, táncolók, részegesek, paráznák egymás között, kik fél lábbal kis gyermekskéket cégérbe töttek, kik sok kárt, sok csintalanságot míveltek. Kik közül nemrégén is 1574 esztendő tájába, Pozsony felé sokakat benne megégetének, kik sok szörnyű dolgokat vallottak. Kiknek ugyan királyné asszonyok vagyon, és annak szavára röttenetes dolgokat mível az ördög. De mind azért, hogy végre elveszesse őket.”⁸²

Ez a leírás az egyik legelső részletesebb híradás az ördögi boszorkányszombat mitológiájáról Magyarországon. Nemcsak azt láthatjuk benne, hogy a boszorkány bűnbak-figurája épp ezeknek a kínvallatással kikényszerített meséknek a segítségével sűríti magába mindazt, amit a kor morális gondolkodása kárhoztat: a „tombolást, táncolást, részegséget, paráználkodást” (a 16. században sorra tiltják be a karneváli típusú népünnepeket). Szerepel a leírásban az új boszorkánymitológia fontos alkotója, az állattá (itt macskává) változás képessége, a csecsemők meggyilkolásának vádja, az ördög jelenléte. Érdekes elem, hogy a vigasságot tündérkirálynő vezeti, és nem maga az ördög – ebben felismerhetők egy archaikus hiedelemkör, a tündérhiedelmek bizonyos elemei. Miközben Carlo Ginzburg közelmúltbeli kutatásai arra helyezték a hangsúlyt, hogy a boszorkányszombat mitológiája mit kölcsönzött az európai

79 ÖK 130.

80 ÖK 168. A „hagyigáló ördögre” a másik történetet fent idéztem.

81 Magyarországi boszorkányperek i. m. 59.

82 ÖK 138.

vallások archaikus, „samanisztikus szubsztrátumából”,⁸³ Pócs Éva több monográfiában bemutatta, hogy emellett egy másik mitológia, a tündérhit legalább ilyen jelentős. A 16. század derekán elszaporodó magyarországi boszorkányperekben gyakran előfordul e tündérek elnevezése: „szépasszony” (*pulchrae mulieres*) – a délszláv néphitben a *vila* ugyanehhez a hiedelemkörhöz kapcsolható. A néprajzi-vallástipológiai elemzés bemutatta, hogy az erdőkben, folyóknál, tavaknál éjszaka felbukkanó, időnként az emberek házaiba is belátogató tündérek-szépasszonyok valójában a holtak visszatérő lelkeihez hasonlítható hiedelemlények. A nekik kikészített ajándékok megnyerhetik jóindulatukat, de ha elővigyázatlanul megsértik őket, alkalmatlan időpontban behatolnak területükre, megbüntetik az élőket. E hiedelemkör „diabolizálása” figyelemmel követhető a magyarországi boszorkányperekben,⁸⁴ miként az is, hogy a boszorkányszombat borzongató narratívája visszavezet kezdeti problémánkhoz, az élők és a holtak, kísértetek világának a kommunikációjához.⁸⁵

Befejezésként röviden visszatérek a mai értelemben vett kísértetekhez, vagyis a visszajáró halottak jelenségköréhez.⁸⁶ Bornemisznál szóba került a már a középkorban ismert történet is,⁸⁷ az özvegyasszonyt éjszakánként titokban továbbra is látogató kísértet-férj esete. „Lidérc ördögökről is csudákat mondhatnék, és azfélékről, kik özvegyek lévén, ura képében az sátán hozzá járt, és vele játszadozott”⁸⁸ – írja. Nem sokkal később, a 18. század elején a saját özvegyéhez visszajáró halottra vonatkozó hiedelmet Kaszperek lublói történetével hozták összefüggésbe. Bornemisza idejében még csak e kísértet-folklór korai, boszorkányság- és megszállottság-ügyekkel keveredett változataival találkozhattunk. Másfél évszázad leforgása után e kísértetekből egy új természetfeletti veszély megtestesítői, félelmetes vámpírok lesznek – ez azonban már egy másik történet.⁸⁹

83 C. Ginzburg: Éjszakai történet i. m.

84 Pócs Éva: Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. *Ethnographia* 97(1986) 177–256.; ugyanez könyvformában: Bp. 1989.

85 Mind Ginzburg, mind Pócs magyarázó értékűnek tartják e párhuzamot. Vö. Pócs Éva: Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban. Bp. 1997.

86 Ez a tanulmány eredetileg a 2005. július 1–2-án Berlinben a Max Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte a kísértetek történetével foglalkozó, „Gespenster und Politik in Europa, 16–21. Jh.” című konferenciájára készült, Budapesten pedig a 2006 tavaszán Tóth István György emlékére rendezett konferencián mutattam be anyagát, a Közép-európai Egyetemen, amelyen Péter Katalin elnökölt. E közös „fellépés” jegyében ajánlom szeretettel e tanulmányt az öt köszöntő kötetbe.

87 Jean Gobi: *Dialogue avec un fantôme*, ed. comm. Marie-Anne Polo de Beaulieu. Paris, 1994.

88 ÖK 204.

89 Klaniczay Gábor: Boszorkányok, vámpírok, felvilágosítók. In: *Uő: A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Bp. 1990. 299–324.; *Uő: Historische Hintergründe: Der Aufstieg der Vampire im Habsburgerreich des 18. Jahrhunderts*. In: *Poetische Wiedergänger. Deutschsprachige Vampirismus-Diskurse vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Hg. von Julia Bertschik–Christa Agnes Tuczay. Tübingen, 2004. 98.

Gábor Klaniczay

DEVILISH SPECTRES. BORNEMISZA AND THE REFORMATION'S IMAGE
OF THE DEVIL

This study examines the book on “Devilish spectres or the horrible loathsomeness of this contaminated world” (*Ördögi kísértetekről avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak*), a mixture of exempla-like stories and moral commentaries related to the workings of the devil by Peter Bornemisza, one of the prominent Protestant preachers and polemicists in Northern Hungary (1535–1584), one of the founding masterpieces of sixteenth-century Hungarian prose. It tries to situate the views of Bornemisza in the context of late medieval and early modern debates on the discernment of spirits, on the operation of the devils, and on the emerging new mythology of witchcraft. It examines how the ambivalent concept of the Devil developed in the later Middle Ages and the early Reformation by confronting Bornemisza's views with those of expressed in the demonological treatise entitled *Foromicarius*, written by the 15th century Dominican Observant, Johannes Nider, the *Tischgespräche* by Martin Luther, and the documents of early Hungarian witch-trials.

Németh S. Katalin

Magyarságkép a 17. században

Martin Zeiller példája

A 17. századi magyarságképet vizsgálva hungarológusok, irodalmárok és történészek egyaránt gyakran idézik a német barokk egyik markáns képviselőjének, Martin Zeillernek a nevét. Jóllehet, Zeiller Magyarország-leírása csak tíz éve jelent meg magyarul¹ és a kiadás akkor is meglehetősen visszhangtalan maradt, sokan és sokféleképpen citálták, gyakran anélkül, hogy a szerzőről és munkásságáról bővebb ismereteket szereztek volna. „A Zeiller” alpműnek számított, de sem a különféle kiadások, sem a szerző egyéb munkássága, magyar vonatkozású ismereteinek forrása nem érdemelte ki az alaposabb vizsgálódást.

A magyar nyelvű lexikális irodalom, még a kiváló *Világirodalmi Lexikon* sem teszi ismertté a szerző legfontosabb életrajzi adatait, és kimaradt a német irodalom nagy összefoglalásaiból is. Csupán nagyon specializált kötetek névmutatóiban kerül elő – többnyire téves információval – Zeiller neve.

Nem sokkal jobb a helyzet a német szakirodalomban sem. Ha figyelembe vesszük, hogy a szerző egyike a 17. század legtöbbet publikáló, oldalezreket közreadó szerzőinek, ha tudjuk, hogy ismertsége a század folyamán szinte senkiéhez sem hasonlítható, akkor valóban meglepő, hogy a rendkívül alapos német szakirodalomban csupán egy vékony kis kötetke és három nevezetesebb tanulmány jutott Martin Zeillernek. Ennek alapján sikerül is röviden összefoglalni mindazt, amit Zeillerről a szakirodalom ismeretében tudni érdemes.

A kutatás mai állapotát illetően sokatmondó, hogy Martin Zeiller 17. századi kiadásainak máig legteljesebb felsorolását a halálát követő temetési oráció tartalmazza. Marcus Wollaib önállóan megjelentetett terjedelmes beszéde a kor szokásainak megfelelően közreadja az elhunyt „personalia”-ját, csatolva hozzá a művek jegyzékét, valamint az 1660-as évek ulmi előkelőségeinek, értelmiségének latin és német nyelvű búcsúztató verseit.² Az életrajz korsze-

1 *Martin Zeiler [!]: A magyar királyság leírása.* Szerk. Kollega Tarsoly István. Ford. Glósz József (német), Élesztős László (latin). Utószó G. Etényi Nóra. Szekszárd, 1997.

2 *Marcus Wollaib: Bey Christlicher und ansehlicher Leichbegängnuß Des Herrn Martin Zeilers, Weit- und hochberühmten Historici, Kayserlichen Notarii, und alten Visitators Lateinischer Schulen zu Ulm... vorgestellt.* Nürnberg, 1662.

rú – de csupán informatív célú – újrafogalmazására Zeiller születésének négyszázadik évfordulóján került sor, amikor a Steiermarkisches Landesarchiv kiállítással tisztelgett a tartomány nevezetes szülötte emlékének. Walter Brunner rövid, ám sok illusztrációval közreadott összefoglalása éppen a szakirodalom hiánya miatt alapvető munka,³ mégsem került be a Zeillerre hivatkozó utazási szakirodalomba. A 17. századi szórakoztató és/vagy nevelési irodalomról szólva Wilhelm Kühlmann foglalkozott Martin Zeiller szépirodalmi munkásságának egy részével,⁴ Italo Battaifarano pedig egy, a barokk kor irodalmában jellemző motívum továbbélését vizsgálta Zeiller kapcsán.⁵ Geográfusként foglalkozott Zeillerrel Hugo Hassinger,⁶ az utazási irodalom kapcsán pedig csupán Uli Kutter tárgyalta – elnagyoltan – Zeiller munkásságát.⁷

Martin Zeiller élete és pályája

Martin Zeiller 1589. április 17-én született Steierországban, a Mura menti Rantenben. Az evangélikus lelkész fia csupán néhány évet tölthetett szülővárosában, a protestánsüldözések idején a családnak menekülnie kellett és először Regensburgban, majd 1600-tól kezdve az evangélikus Ulmban talál menedéket. Zeiller az ulmi Lateinschule tanulója, egyetemi tanulmányait a lutheránus wittenbergi egyetemen végezi. Egész életében Luther hűséges

3 Walter Brunner: Martin Zeiller. 1589–1661. Ein Gelehrtenleben. Graz, 1990. (Styriaca. Neue Reihe Bd. 4.); (A szerző előadást is tartott Martin Zeiller magyar vonatkozású útikönyveiről a mogyersdorfi osztrák–magyar konferencián.)

4 Wilhelm Kühlmann: Lektüre für den Bürger: Eigenart und Vermittlungsfunktion der polyhistorischen Reihenwerke Martin Zeillers (1589–1661). In: Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Hg. von Wolfgang Brückner–Peter Blickle–Dieter Breuer. Teil II. Wiesbaden, 1985. 917–934. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 13.)

5 Italo Michele Battaifarano: Von Sodomiten und Sirenen in Neapel. Barocke Erzählkunst bei Martin Zeiller und Georg Philipp Harsdörffer In: Simpliciana, 1999. 125–140.; Rövid népszerűítő életrajzot tartalmaz a Tausend Jahre Österreich című összefoglalás: Ernst Bernleithner: Martin Zeiller–Clemens Beuttler–Georg Matthäus Vischer. In: Tausend Jahre Österreich. Eine biographische Chronik. Band: I. Von den Babenbergern bis zum Wiener Kongreß. Hg. von Walter Pollak. München, 1973. 161–163.

6 Hugo Hassinger: Zwei vergessene österreichische Geographen: Martin Zeiller und Marx Freiherr von Lichtenstein, Wien, Rohrer, 1950. (Sonderdruck aus der philosophisch-historisch Anzeiger der ÖAW, 1948.) 377–386.

7 Uli Kutter: Zeiller – Lehmann – Krebel. Bemerkungen zur Entwicklungsgeschichte eines Reisehandbuches und zur Kulturgeschichte des Reisens im 18. Jahrhundert. In: Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen. Hg. von Wolfgang Griep–Hans-Wolf Jäger. Heidelberg, 1986. 10–29. – Csak cím szerint ismerjük azt a két szakdolgozatot, amely a grazi és a bécsi egyetemen közel egy időben készült Martin Zeillerről: Gerlinde Bichler: Martin Zeiller, „wie die Reysen insgemein wol und nützlich anzustellen seyn”. Graz, Univ. Dipl.-Arb., 1990. 100 Bl.; Georg Poremba: Martin Zeiller und seine Reisebeschreibungen Österreichs und Süddeutschlands. Wien, 1992. 101.

követője, az áttérési ajánlatokat a kedvező életkörülmények felajánlása ellenére visszautasítja,⁸ de műveiben, mint erre később példákat látunk, a vallási tolerancia kifejezője. 1611-ben visszatér Ausztriába és Wolf von Taffenbach gróf fiainak nevelője lesz. A nemesi ifjak utazásain mint nevelő, udvarmester, útimarsall vesz részt, az először érintett útvonalak Csehországba, Lotharingiába, Franciaországba, Svájcba vezetnek és egyetemlátogatásokat, professzori ismeretségeket céloznak meg. Újabb utazásain Balthasar Freiherr von Galler auf Wasen fiai mellett nevelő, velük teszi első utazásait Itáliába. Az utazások alatt feladatai közé tartozott a szellemi előkészítés mellett a gyakorlati szervezés is, az útvonalak kijelölése, a szállások, látogatások megszervezése, az utazáshoz szükséges eszközök beszerzése is. Ezeket a tapasztalatait későbbi munkáiban írásba foglalva kamatoztatja. Zeiller udvarmesteri, nevelői pályafutása tipikusnak mondható, mint Michael Maurer megállapítja, „az újkori európai utazást nemzetközi szakértőcsoport kialakulása jellemzi, amely állandóan úton volt vagy utazásokat készített elő. Itt kiemelkedő a protestánsok jelenléte, akik katolikus hazájukban nem találtak nyugalmat, ezért az udvarmester, útikalauz és végül mint utazási könyvek írói és szerkesztői stációit végig járva jelentős szakértővé váltak, mint a francia protestáns François-Maximilien Misson vagy a protestáns osztrák Martin Zeiller”.⁹

Zeiller 40 éves korában visszatér Ulmba, ahol véglegesen letelepedik, megnősül. 22 évig tartó házassága kiegyensúlyozott, ám gyermektelen. Élettét az írás, a tudományos munkálkodás teszi teljessé, az első hivatásos német íróvá válik (*Berufsschriftsteller*), akinek hallatlan szorgalmát, több ezer oldalnyi kéziratának papírra vetését nem befolyásolja az a tény, hogy Zeiller jobb szemére gyermekkorra óta vak volt. A visszahúzódó Zeiller első sikeres munkája után évekig névtelen szerzője Matthäus Merian *Topographia*ja különböző köteteinek, amely végül lehetővé tette, hogy Zeiller útikönyvei is a Merian-műhely rézkarcaival jelenjenek meg.¹⁰ Az útikönyvek mellett Zeiller részt kért az utazáselméleteket közreadó kiadványok sorában is. Az utazásokat szervező udvarmester és – mai kifejezéssel – idegenvezető szólal meg *Fidus Achates* című munkájában, amely ugyan a korabeli apodemikus irodalomhoz képest szinte semmi újat nem nyújt, de gondolva kevésbé iskolázott honfitársaira, német nyelven foglalja össze – könnyen zsebben hordható,

8 Wurzbach Biographisches Lexikonja (Wien, 1890. Bd. LIX. 281–281) tévesen Zeiller katolizálásáról ír. Ezt veszi át Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp. 1976. 209.

9 Michael Maurer: Reisen interdisziplinär – Ein Forschungsbericht in kulturgeschichtlicher Perspektive. In: Neue Impulse der Reiseforschung. Hg. von Michael Maurer. Berlin, 1999. Akad. 354.

10 Wolfgang Behringer: Reisen als Aspekt einer Kommunikationsgeschichte der frühen Neuzeit. In: Neue Impulse der Reiseforschung. Hg. von Michael Maurer. Berlin, 1999. 83–84.

nyolcadrét nagyságú kötetben – az utazásra való felkészülés tudnivalóit, a felkeresendő látnivalók sorrendjétől az utazáshoz szükséges lábbeli, fehérnemű és kéztörölő számáig.¹¹ Ismeretterjesztő hajlamát nemcsak útikönyvírásban kamatoztatja: fiktív levélformában foglalja össze – először száz levélben,¹² majd kibővítve – mindazokat a kuriozitásokat, amelyeket hatalmas könyvtára tanulmányozása és a megtett utazások közben megismert és továbbadásra méltónak érdemesített. A hétszer száz levél tárháza a 17. század ismereteinek, történeti dekameron és pletykatár egyben, amelynek feldolgozása – terjedelme miatt – a mai napig várat magára.¹³ Amikor Martin Zeiller 72 éves korában, 1661. október 16-án meghalt, az ulmi tudósközösség korának egyik legtöbbet publikáló polihisztoraként búcsúztatta.¹⁴

Martin Zeiller munkássága határterület a gyakorlati bédekker és a leíró földrajz között, a kor igényeinek megfelelő országismeretet ad, amely sokkal több, mint amit a később specializált leírások egymástól műfajilag elkülönítve nyújtanak az olvasónak. Első könyve még főleg személyes tapasztalatok összegzője, bár benne hihetetlenül nagy szakirodalmat vonultat fel. Az *Itinerarium Germaniae nov-antiquae, Teutsches Reyßbuch...* (Straßburg, 1632) noha fólió formátumban három oldalon sorolja a felhasznált irodalmat, azokat az útvonalakat dolgozza fel, amelyeket nevelőként, udvarmesterként maga is megtett. A bevezetőben, amely megalapozza későbbi apodemikus összefoglalását, a könyv megírásának céljaként azt tűzi ki, hogy praktikus és *anyanyelvi* segédkönyvet adjon az elavult, pontatlan és főleg latin nyelvű út-leírások helyett. Ugyan a terjedelmes kötet úti olvasmányként nehezen kezelhető, azonban a krúdában forgalmazott fejezetek önállóan is segíthették az egyes útvonalak utazóit. Martin Zeiller Magyarországgal kapcsolatos leírásaira alkalmazhatjuk Thomas Grosser megállapításait, aki az 1674-es francia útikönyv kapcsán fogalmazza meg, hogy „információtartalma a szaktudományos tradíció és autoritás által a kortalan aktualitás látszatát kelti, eltekintve attól, hogy saját utazása [az 1634. évi franciaországi útról van szó] és

11 A következő kiadást használtam: *Martin Zeiller: Fidus Achates, Oder Getreuer Reißgefert, welcher Seinen Reißgesellen nicht allein, zum Theil auß eigner Erfahrung, zum Theil auß anderer Schrifften, und Berichte... anzeigen thut. Jetzt zum drittenmal gedruckt.* Ulm, 1680. 8° 579.

12 *Martin Zeiller: Das Erste Hundert Episteln oder Sendschreiben, von unterschiedlichen, Politischen, Historischen, and andern Materien und Sachen.* Ulm, 1640., Ulm, 1648. (dritte Auflage); *Centuria Epistolarum miscellaneraum. Hundert Episteln, oder Send-Schreiben, von unterschiedlichen, Politischen, Historischen, und andern Materien, und Sachen.* Balthasar Kühn, Ulm, 1663.

13 Az általam használt – posztumusz – kiadás: *Martin Zeiller: Epistolische Schatz Kammer, Bestehend von Siebenhundert und Sechs Send-Schreiben.* Übs. aus dem Lat., hg. von Zacharis Hermann. Ulm, 1683. 876.

14 Életrajzának magyar összefoglalását lásd G. Etényi Nóra utószavában. Lásd 1. j.

az útikönyv kiadása között 50 év telt el... Műve nem egy konkrét utazás egyedi leírása, hanem sokkal inkább egy átfogó kézikönyv, amely »nagyon hasznos és szükséges«.¹⁵

A magyarországi leírások

Az elsősorban német nyelvterületen megtett utazások sokáig elkerülték a hungarológusok figyelmét, akik nem vették észre, hogy a címmel ellentétben magyar fejezetei is vannak a kötetnek. Ezért gyakori még a modern szakirodalomban is, hogy Magyarországgal kapcsolatban Zeiller 1646-os önálló kötetét említik először (példány hiányában azonban csak a későbbi és Zeiller halála után más szerzők által jelentősen bővített kiadást idézik), sőt az 1632-es szöveg nem ismerése miatt még Zeiller egy esetleges magyarországi utazására vonatkozó ismeretek is bizonytalanok voltak. Pedig az *Itinerarium Germaniae nov-antiquae, Teutsches Reyßbuch...* XXIX. fejezete egyértelműen a *Von den Vngarisch Raisen* címet viseli és az alcímben megjelöli közvetlen forrását is: „Diese und folgende zwo Reisen, hat Herr Veit Marchtaler des Raths zu Ulm verrichtet: der sich bey Zwanzig Jahr in Vngarn vnd Sibenbürgen auffgehalten, und die Wallachey durchwandert hat: Auß dessen schrifflichen [!] verzeichnussen, die wolgedachter Herr mir günstig communiciert hat, ich das maiste genommen, auch sonsten in Beschreibung dieser Länder mich derselben vielfaltig gebraucht habe.” (575.)

Az első utazás Bécsből a nyugat-dunántúli magyar városokon át vezet vissza Bécsbe, a következő útvonalon:¹⁶ Wien – Bruck an der Leita – Ungarisch Altenburg – Raab – Tatta – S. Marthon – Papa – Palotta – Stuelweisensburg – Wesprin – Tyhan – PlattenSee – Sarwar – Stein am Anger – Günß – Oedenburg – Eisenstatt – Neustatt – Wien.

A második út ismét bécsi indulással a felső-magyarországi bányavárosok bemutatásával jut el Nagyváradig: Wien – Schwechat – Vischamund – Hainburg – Preßburg – Wartberg – Tirnau – Freystat – Tapoltschau – Sambokret – Besermitz – Pribiz – Nedescher – Rautten – Tottbrunn – S. Martin – Kralwa – Rosenberg – S. Nicolau – Peter – Geiba – Neuheusel – Schemnitz – Chremnitz – Neusol – Tyllen – Puggantz – Königspersg – AltSol – Lausperg – Leutsch – Kirchorff – Eperies – Somosch – Caschau – Santo – Tokay – Dorogh – Bessermín – Döbritz – Heniczida – Biharr – Wardein.

15 Thomas Grosser: Der mediengeschichtliche Funktionswandel der Reiseliteratur... In: Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung. Hg. von Hans-Wolf Jäger. Heidelberg, 1992. (Neue Bremer Beiträge 7.) 275–310.

16 A városnévalakokat a Martin Zeiller által használt formában adjuk meg, a kurziválás azt jelzi, hogy mely városokról ír a szerző legalább egy mondatot. A nem jelölt városokat csupán felsorolja mint az útvonal következő állomását. – Zeiller művei megtalálhatók a 17. századi könyvjegyzékekben, elsősorban a soproni és kassai olvasmányjegyzékekben.

A harmadik utazás az erdélyi városokat mutatja be: Telegd – Reff – *Feke-tetoo* – Sebes – Hunniad – Körösfw – Wasarhell – Gjalu – Feniesch – *Clausenburg* – *Dorenburg* – *Weissenburg* – *Mülnbach* – Proß – Deua – *Waida Hunniad* – *Hermanstatt* – Sarkad – Kercz – *Sarkany* – Zeiden – *Cronstadt* – *Merenburg* – *Schesburg* – *Medies* – *Kochelburg* – *Nösen (Bistricia)*. Tartalmaz a fejezet még két magyar területen is átvezetett utazást, Johann Lewenklaui (Leunclavius) 1584-ben megtett hajóútját a Wien – Fischamund – Comorn – *Gran* – *Ofen* – Rachzkew – Paxi – Tolna – Erdewdi – Walkowar – Scherwich – *Griechisch Weissenburg* útvonalon, valamint Joseph von Lamberg zu Schneeberg u. Niclas Jurischiz Laibachból Constantinapolyba vezető követjárásának feljegyzéseit, amelyek szlovén–horvát területen tett utazásról számolnak be.

Ezek a feljegyzések, amelyek az alcím tanúsága szerint egyértelműen megjelölik a szerzőt, Veit Marchthaler ulmi tanácsost, válnak az alapjává annak a lexikális adatokban gazdag és megállapításokban időtálló Magyarországi irodalomnak, amely a 18. század végéig meghatározta a német nyelvterületről a Magyar Királyságba és Erdélybe utazók ismereteit. Marchthaler útleírását az ulmi Stadtarchivban sikerült megtalálni és magyar nyelvre fordított tervezett kiadása a közeljövőben tényleges bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a 17. századi Magyarország-képben döntő szerepe volt a négy-száz évig elfeledett szerzőnek.¹⁷

Martin Zeiller első könyve váratlan sikert aratott. A nevelőként és udvarmesterként papírra vetett feljegyzések közönsége újabb és újabb kiadásokat igényelt és megkezdődött Zeiller hivatásos írói karrierje, amely a gyakorlati útkönyvek megírásától az enciklopédikus ismerettárig és az apodemikus alapvetésig vezetett.¹⁸ A Magyar Királyságról 1646-ban jelentette meg önálló kötetét,¹⁹ amely már szakított az útvonalak leírását szem előtt tartó formával és alfabetikus rendben sorolta fel a magyar városokat. Természetszerűleg bővültek az ismeretek is, szinte minden városnál megmaradtak az eredeti, Marchthalertől származó mondatok, azonban az egyre gyűlő szakirodalom nyomán Zeiller is egyre több – főleg történeti – hírrel bővítette a beszámolókat. Az 1632-es városleírásokkal szemben, ahol szinte csak az ulmi tanácsos kéziratára támaszkodott, később már idézi és szembesíti az ellentmondó véleményeket és a látszatát sem kelti annak, hogy a leírt helyeket valóban

17 Lásd bővebben: Németh S. Katalin: Utazások Magyarországon és Erdélyben. (Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588.) ItK 106(2002) 3–23.; *Uő*: Eine wiederentdeckte Reisebeschreibung. Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588. In: Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance. Hg. von Wilhelm Kühnmann–Anton Schindling. Stuttgart, 2004. 207–218.

18 Martin Zeiller könyveinek közkeletűségéről tanúskodnak a wolfenbütteli hercegi könyvtár 17–18. századi kölcsönzési kimutatásai is, lásd Mechthild Raabe: Die Fürstliche Bibliothek zu Wolfenbüttel und ihre Leser, 1664–1806. H. n. 1997. 200–201.

19 Martin Zeiller: Neue Beschreibung deß Königreichs Vngarn. Ulm, 1646.

meglátogatta volna. A következő kiadás ugyancsak Ulmban látott napvilágot 1660-ban, az időrendből adódó következtetéssel ezzel a kiadással azonosítják a szerzők Zrínyi Miklós könyvtárának Zeiller-kötetét.²⁰ A folyamatosan bővített kötetnek már Zeiller halála után, 1664-ben volt egy ulmi és egy Johann Beza által az „újabb időkben történetekkel” kibővített és 1664-ben Lipcsében megjelentetett kiadása.²¹ Zeiller munkájának időtállóságát, kézikönyv jellegét igazolja, hogy a következő kiadás Stübel átdolgozásában 1690-ben jelent meg, a városleírások változatlanul hagyásával, csupán a történeti események időrendi kiegészítésével.²²

Martin Zeiller Magyarországról szóló könyvei az idők folyamán sok félreértés forrásává váltak. Egyrészt kevéssé ismerve Zeiller kompilációs módszerét, valamennyi adatát közvetlen forrásra vezették vissza, másrészt túl önállónak tartva Zeillert, forrásként jelölték meg akkor is, amikor csupán másoktól átvett toposzokat ismételtetett. A számos kiadást megért városleírásokat és történeti összefoglalásokat összevetve arra a megállapításra jutotunk, hogy valahol a két érvelés között kereshetjük az igazságot. Az életrajz ismeretében, a források összevetése után teljesen kizárhatjuk, hogy Zeiller járt volna Magyarországon vagy Erdélyben. Ugyanúgy kizártnak tartjuk magyar nyelvismeretét is, a magyar városok nevének és a minimális magyar szövegrész írásmódjának megvannak a közvetlen forrásai.

Források

Martin Zeiller Magyarországra és Erdélyre vonatkozó ismereteit számos közkeletű történelmi, geográfiai, államismereti munkából, kortársi beszámolóiból, kalendáriumból és újságlapból merítette. A korszak hivatásos íróként nevezetessé vált szereplői, mint a magyar „Hadi Román”-t író Eberhard Werner Happel, a minden műfajban publikáló és magyar útikönyvet ugyancsak kiadó Erasmus Francisci vagy Johann Georg Eccard és Martin Zeiller egyaránt szoros kapcsolatban álltak az újság- és hírlapírókkal, kiadókkal, részt vállaltak a kiadásokban, információkat adtak át és gyűjtöttek össze.²³ Az *Itinerarium Germaniae nov-antiquae, Teutsches Reyßbuch...* (Straßburg, 1632)

20 Martin Zeiller: Beschreibung deß Königreichs Ungarn. Ulm, 1660. Vö. A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Írták és összeáll. Hausner Gábor–Klaniczay Tibor–Kovács Sándor Iván–Monok István–Orlovsky Géza. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1991. 178.

21 Martin Zeiller: Neue Beschreibung Des Königreichs Vngarn. Abrisse. Hg. von Johann Beza. Leipzig, 1664.

22 Martin Zeiller–Andreas Stübel: Hungaria. Frankfurt u. Leipzig, 1690. A magyarországi török háború eseményeinek visszhangjáról Martin Zeiller műveinek korszakonként bővített kiadásaiban lásd G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003. 52., 141., 153–154., 197.

23 Holger Böning: Wie man Leser glücklich macht. Vor 400 Jahren erschien in Straßburg die erste gedruckte Zeitung. Doch Redakteure gab es damals noch nicht. Die Zeit, 16. Juni 2005.

bevezetőjében felsorakoztatott lista magyar vonatkozású címeit korábban már sikerült azonosítanunk,²⁴ fontos szakirodalmi feltárást végzett G. Etényi Nóra az 1664-es Zeiller-kiadás magyar fordításának mellékleteként,²⁵ mostani kiegészítésünk azokra a művekre vonatkozik, amelyeket Zeiller útikalauzának későbbi kiadásában, illetve egyéb, magyar vonatkozású műveiben idézett. Vác városának történeti legendáját Zeiller Salomon Küsel *Dictionariolum Geographicum* című művéből veszi,²⁶ Brassó leírása két forrásra megy vissza. A látható élményeken alapuló városleírás szó szerinti átvétel a Brassót is megjárt Veit Marchthaler kéziratából. A történeti eseményeknél azonban, miként Lőkös Péter a közelmúltban kimutatta, a brassói Fekete-templom falikrónikájának a szövegét közli.²⁷ Mivel Zeiller erdélyi útjáról semmiféle bizonyítékunk nincs, joggal feltételezhetjük, hogy a falikrónika szövegét a magyar vonatkozású műveiben idézett Jacobus Bongarsius-féle közlésből vette át.²⁸ Az 1632-es kiadásban fel nem sorolt, de a későbbi, még Zeiller életében megjelentetett kiadások jegyzékében szerepeltetett művek közé tartoznak Thuróczy János, Ludovicus Tuberus, Martin Boregk, Révay Péter, Werbőczy István, Konrad Löwe művei. A 17. század végén bővítve kiadott Zeiller-munka kiegészítője, Andreas Stübel már felsorakoztatja azokat a forrásmunkákat is, amelyeket Zeiller életében nem láthatott és amelyek csak a posztumusz megjelent kiegészítéshez szolgálhattak forrásul. Így kerül bele a listába Georg Kreckwitz *Hungariae Superioris & Inferioris accuratam descriptionem* (1685) címen idézett műve, amelyről Stübel is megállapítja, hogy nem a források közé tartozik, hiszen éppen ez a mű vette át a legtöbbet Zeiller korábbi kiadásából.²⁹

Zeiller munkásságának továbbélésével a magyar irodalom német elemeinek vizsgálata kapcsán a legrészletesebben Turóczy-Trostler József foglalkozott.³⁰ Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyarországi forrásokkal, fürdőkkel kapcsolatban Zeiller forrása Georg Wernher *De admirandis Hungariae*

24 Németh S. Katalin: A Magyar Simplicissimus forráskérdéséhez In: Fata libelli. A nyolcvan-
éves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp.
2003. 267–276.

25 Lásd 1. j.

26 Küsel (Cuselius), Salomon: Dictionariolum Geographicum. Erfurt, 1632. és Wien, 1637.

27 Hieronymus Ostermayer: Erdélyi krónika. 1520–1570. – Dácia rövid krónikája 1143–1571.
Ford., előszó, jegyz. Lőkös Péter. Kolozsvár, 2005. 19.

28 Jacobus Bongarsius: Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici... Frankfurt,
1600.

29 Georg Kreckwitz: Totius Regni Hungariae, Descriptio. Frankfurt u. Nürnberg, 1685. 1110.

30 Turóczy-Trostler József: Német kalandorok Magyarországon a XVII. században. Magyar Figye-
lő, 1913. 366–383.; *Uő*: Magyar elemek a XVII. század német irodalmába. Temesvár, 1914.
(Klny. A Temesvári Állami Főreáliskola 1913–1914. évi értesítőjéből); *Uő*: A „Magyar Simplicissimus” s a „Török kalandor” forrásai. Egyetemes Philológiai Közöny, 1915. 104–112.,
181–192., 291–300.

aquis (Basel, 1549) című műve, vagy annak német fordítása.³¹ Nemegyszer hivatkozik Turóczi-Trostler arra is, hogy a német olvasók főként Zeiller közvetítésével ismerték meg Frölich Dávid turisztikai kuriózumszámba menő, személyes tapasztalatokon alapuló Tátra-leírását,³² amelyet Kovács Sándor Iván „a hazai reneszánsz természetkultusz Petrarcát idéző nagy pillanatának” nevez.³³ 1632-ben Zeiller még átvette a 16. század végén ott járt Marchthaler leírását: „A csúcsok részben teljességgel megmászhatatlanok, csupán zergék lakják őket, részint állandóan hóval vannak borítva.”³⁴ Martin Zeiller bővített Magyarország-könyve már Frölich hatása alatt készül, a leírás félelmet és csodálatot kelt és mindenek felett elismerést a „tiszteletre méltó Fröhlich úr” iránt: „Legszörnyűségesebben és legmagasabban a felhők közé nyúló hegy a Szepesi grófságban Késmárk városa mellett fekszik, valamint nem kevésbé a Havas-hegység, mivel ez majdnem mindig hóval fedett és a vendek Tatrynak vagy Tarcálnak, azaz Csillogónak és kopárnak nevezik, amely zordságával az itáliai, a svájci, a tiroli hegyeket messze felülmúlja, s amelyre kevés ember jut fel. Ezért öröm olvasni, amit a tiszteletre méltó Fröhlich úr ír, hogy 1615 júniusában, amikor még ifjú volt, két társával felmászott rá.”³⁵ Martin Zeiller útikönyvének és David Frölich apodemikus írásainak összefüggése egyértelmű, de nem kizárólagos. Nem lehet Frölichre hivatkozni olyan esetekben, amikor Zeiller szövegének alapja már 1632-ben megjelent, tehát tíz évvel korábban, mint Frölich *Viatoruma* (Ulm, 1643).³⁶

Zeiller hatásának vizsgálata a közelmúltban új kontextusba került. Magyar-német konferencia foglalkozott a német barokk egyik kedvelt olvasmányának, a magyar vonatkozású *Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus* című Daniel Speer-regénynek a forrásaival. A 17. századi német városleírá-

31 Georg Wernher: Der wunderbaren wasseren in Vngaren verzeichnuß. In: Herberstein, Siegmund von: Moscouiter wunderbare Historien. Basel, 1563. CXCI–CCV.

32 Turóczi-Trostler J.: A „Magyar Simplicissimus” i. m. 185.

33 Szepesi Csombor Márton: Összes művei. S. a. r. Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter. Bev. Kovács Sándor Iván. Bp. 1968. (Régi Magyar Prózai Emlékek 1.) 99.

34 „Ezliche höhe dieses gebirgs aber sei unersteigliche, von Gämbsten unnd der gleichen Thieren bewohnt, unnd mit schnee an ezlichen orten stets bedekt.” Veit Marchthaler: Ungarische Sachen 1588. 98v. „Teils Höhin sein gar vnersteiglich, vnnd werden von Gembsen bewohnt, theils mit Schnee stäts bedeckt.” M. Zeiller, 1632. 582.

35 Lásd 1. j., p. 19. Frölich tátrai túrájának leírását magyarul lásd Szőnyi Benjámin: Gyermekek fisikája. Pozsony, 1766. és 1774. 129–133. Frölich utazásméleti munkásságával részletesen foglalkozik Kovács Sándor Iván: A régi magyar irodalom az európai utazásméleti művek tükrében In: *Uő: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Bp. 1988. 93–200.

36 Rosemarie Zeller noha bevallja, hogy Frölich munkájához nem jutott hozzá, az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* forrásai között a Frölich–Zeiller átvételt valószínűsíti, lásd Rosemarie Zeller: Der Ungarische Simplicissimus zwischen Schelmenroman und Reisebericht In: *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*. Hg. von Dieter Breuer–Gábor Tüskés. Bern, 2005. 143–160.

sok szövegének összehasonlító vizsgálatával több szerző is arra a következtetésre jutott, hogy Daniel Speer felső-magyarországi városleírásainak forrása Martin Zeiller Magyarországról szóló bédekkere. Erre korábban ugyan a *Simplicissimus*-regényt „gátlástalan hazudozásnak” tartó Turóczi-Trostler József éppúgy utalt,³⁷ mint a 17. századi kompilációs technika iránt mélyebb megértést tanúsító Konrad Gajek,³⁸ azonban az újabb kutatások újból felfedezik Zeiller szövegének átvételét. Csupán az marad homályban, hogy jöllehet Daniel Speer, akinek magyarországi tartózkodásáról csupán közvetett bizonyítékok vannak, használhatta Zeiller útikönyvét, de az átvett szöveg nem a Magyarországon szintén nem járt Zeillertől, hanem az úti beszámolójának kéziratát ráhagyományozó Veit Marchthalertől származik. Jó példa erre Rosmarie Zeller tanulmánya, aki szövegszerűen egymás mellé illeszti Zeiller és Speer leírását Lőcse városáról, azt is megállapítva, hogy Zeiller egyértelműen Frölichre hivatkozik, csak arról nem tud, hogy a leírás olvasható Marchthaler 1600 előtt keletkezett kéziratában is.³⁹ De előfordult ez Turóczi-Trostler József tanulmányaiban is. Turóczi-Trostler szerint Daniel Speer (azaz *Simplicissimus*) „a magyar alkotmányt Zeiller szemével látja, tőle kölcsönzi a nádor fogalmának körülírására a »Kyrál kepe« elnevezést”,⁴⁰ holott a magyarul nem tudó Zeiller minden magyar kifejezést, szólást, városnevet a magyar nyelvterületen két évtizedet eltöltött Marchthaler kéziratából vett át.⁴¹ Hasonló a helyzet a Tarnai Andor kiváló könyvében elemzett, nagy elterjedtségnek örvendő szólástopossal is.⁴² A magyarok fokhagyma szeretetét idéző mondást Tarnai Zeiller 1646-os kiadásában leli fel, „Die Vngarn gebrauchen sich mit sonderlicher Begierd dess Knoblauchs, als wie die Spanier dess Rettichs”⁴³ utalva arra, hogy a megállapítás átvétel, Frölich 1639-ban Bártfán megjelent viláfgöldrájából eredeztethető: „Allio haec gens tanta aviditate vescitur, quanta Hispani raphano.”⁴⁴ A magyarok fokhagymaszeretetét Marchthaler az 1590-es években először a hajdúkkal kapcsolatban írja

37 Turóczi-Trostler J.: A „Magyar *Simplicissimus*” i. m. 1915. 106.

38 Konrad Gajek: Daniel Speers romanhafte und publizistische Schriften. Wrocław, 1988. 24.

39 R. Zeller: i. m. 150–151.

40 Turóczi-Trostler J.: A „Magyar *Simplicissimus*” i. m. 190.

41 M. Zeiller, 1632. 583. Kassa leírásánál használja a Király képe kifejezést, de nem a nádorra, hanem Felső-Magyarország főkapitányára: „und hat da der *Vice Re*, so die Vngern *Kyrál Kepe* nennen, das ist, der FeldObriste in OberVngarn, sein Residentz, so gemeinlich ein Teutscher gewesen, (etwa auch Welsche, als der Graff von Nagrol, Belgioiosa &c.) seithero Vngarn bey dem Hauß Oesterreich ist.” Marchthaler Győr leírásánál Alsó-Magyarország főkapitányát és Felső-Magyarország főkapitányát Kassánál egyaránt így nevezi: „Also hat das Feldt Obrist in Ober Hungern sein *resident* auch in dieser Statt, so die Ungerer *Kiral Kepe* nennen” (103v).

42 Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita*. (Egy szállóige történetéhez). Bp. 1969. 18–19.

43 Martin Zeiller: *Neue Beschreibung des Königreichs Vngarn* i. m. 15.

44 David Frölich: *Medulla geographiae practicae*. Bártfa, 1639. 344.

le: „einmal den *Heiducken* brot hinauß gebracht, und Käß und Knoblauch darzue gegeben wirdt (109v), máskor egy konkrét vásárhelyi reggeli kapcsán jegyzi meg: *Caseus & cepae commenduntur in Hungaria saepe* (136v).

Nemcsak a kisebb jelentőségű megállapításoknál hivatkozik a szakirodalom a Zeiller által elterjesztett közhelyekre, megjegyezve, hogy mindezt Zeiller Frölich Dávid világföldrajza nyomán kompilálta. Noha Zeiller valóban megadja forrásai jegyzékét, a szövegösszevetést alig végezték el. Tarnai Andor megállapítja, hogy „Zeiler [!] a magyarok jellemvonásait szóról szóra a szepességi Frölich Dávid latin földrajzából fordítja németre. Könyvének jelentősége abban áll, hogy – tudomásom szerint legalábbis – elsőnek hozza a német és az európai közvélemény tudomására a soknemzetiségű nemesi állam műveltségének teljes eldeákosodását. [Erasmus] Francisci Frölichet már nem olvasta, csak Zeillert variálja tovább újabb adatokkal: az egyik úgy szól, hogy Magyarország megingott a »kereszténység védőbástyája« szerepében, a másik azt adja hírül, hogy ha magasabb tudományokat akarnak tanulni, az ország fiai, külföldi, főleg német egyetemekre kell menniök”.⁴⁵ Erasmus Francisci eredetiségének kérdését valóban nem érdemes vitatni, a könyvpiac konjunktúralovagjaként leírt és kiadott mindent, ami számára elérhető volt, munkássága inkább mennyisége, mint tartalma miatt érdemel elismerést. Az útikönyvkiadás alapműveit közreadó Zeillernél, mint a német olvasók egyik legfontosabb ismeretformálójánál azonban még érdemes elidőznünk. Zeiller valamennyi Magyarországgal kapcsolatos könyvében részletes nemzetkarakterológiát ad, amelynek hatása nem csupán az elit olvasóközönséget érte el, hanem „a városi polgárok, kereskedők, diákok is szívesen forgatták”.⁴⁶ Csakhogy ez a jellemzés aligha származott, különösen a legkorábbi, 1632-es kiadásnál David Frölichtől. Összevetve Wilhelm Dillich kasseli polgároknak ajánlott magyar krónikáját, amely tíz év alatt három kiadást ért meg,⁴⁷ meggyőző szövegazonosító bizonyítékaink vannak arra, hogy Zeiller behatóan forgatta Dillich köteteit, amint arra már 1632-ben hivatkozik. Természetesen Dillich sem források nélkül dolgozott, magyar krónikájában többször hivatkozik Antonio Bonfini magyar krónikájának 1581-ben németül megjelent kiadására,⁴⁸ amelynek kifejezései végül visszaköszönnék Martin Zeiller 17. századi útikönyveiben is. Ezeknek a népkarakterológiai toposzoknak száza-

45 Tarnai A.: i. m. 73. Idézi Erasmus Francisci [= Christian Minsicht]: *Neue, und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn*, Nürnberg, 1664. 14–16.

46 G. Etényi Nóra utószava, lásd 1. j.

47 Wilhelm Dillich: *Vngarische Chronica*. Kassel, 1600., *Dillich, Wilhelm*: *Vngarisch Chronica*. Kassel, 1606., *Dillich, Wilhelm*: *Kurtze Beschreibung...etlicher Länder*. Kassel, 1609. Mórighessen-kasseli választófejedelem udvari historikusának magyar krónikájáról művészettörténeti szempontból értekezik: Rózsa György: *Die Ungarnchronik Wilhelm Dilichs*. In: *Gutenberg-Jahrbuch*, 1996. 157–164.

48 Antonio Bonfini: *Ungerische Chronica*. 1581.

dokon átívelő továbbéléséről értekezett Bitskey István is, aki a „Pro Hungaria – Contra Hungariam” érvek összevetése kapcsán idézte Martin Zeiller útikönyveinek a 17. században elterjedt megállapításait.⁴⁹ A 16. század végi eldeákosodásról persze a német kereskedő Marchthalernek más véleménye van, ő elsősorban azt emeli ki, hogy aki Lőcsén boldogulni akar, az a latin mellett a németet is megtaníttatja a gyerekének „dan die Vngern vil irer kinder alda halten [98v] unnd neben der latteinischen auch die teitsche spraach erlernen lassen”, a német (szász) kézművesek pedig azért küldik németországi tanulmányokra a gyerekeiket, mert urat akarnak belőlük faragni.⁵⁰

Volt azért Martin Zeiller 1646-os Magyarország-könyvének és Frölich Dávidnak más összefüggése is, amelyre eddig nem figyelt fel a kutatás. Kovács Sándor Iván fedezte fel, hogy Frölich *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium* (Ulm, 1644) című munkájának a budapesti Akadémiai Könyvtárban őrzött példányában más dedikációs versek szerepelnek, mint a korábbi kiadásban.⁵¹ Az 1644-es kiadásban az ajánlás Thököly Istvánnak, a kuruc fejedelem nagyapjának és Kemény János, későbbi erdélyi fejedelemnek szól, az 1643-asban viszont Khevenhüller bárónak, karinthiai örökös istálló-mesternek. A *Magyarország leírása* iránt érdeklődő Sigismund Khevenhüller zu Anchelbergtől nemcsak Frölich kapott munkájához pártfogást, hanem ő volt az egyik támogatója és az előszó címzettje Martin Zeiller 1646-ban megjelent első Magyarország-könyvének is. Az ajánlás változtatás nélkül megjelent az 1664-es kiadásban is, ezért indoklását magyar fordításban is közölhetjük: „Mivel Nagyságod többnyire Magyarországon tartózkodik, s nagytekintetű uram kereskedelmi lerakata s időnként lakása is az egész világban ismert Velencében van, ezért a jelenlegi állapot és a török háború feltehetőleg nem közömbös számára.”⁵²

49 Bitskey István: Militia et littera. Volkscharakterologische Ungarn-Topoi in der frühen Neuzeit. In: Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit. Hg. von Dieter Breuer-Gábor Tüskés. Bern, 2005. 111–124.

50 Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588. [173r]: „Hie muß ich ebenfals vermelden, das die Saxen in allen iren Orten den brauch gehabt,[0] wie reich unnd firmamb hie auch gewest, ire Kinder Handtwerken lernen zu lassen, Vnder welchen firmember leut Kinder, gemeiniglich, das Kirßner, Schneider oder Seiler handtwerk lernen, sich der nach Teitschland begeben, und etwas sehen und erfaren müessen, sein demnacht hernach handelßleut worden und des Handtwerks abgestanden. Jetziger Zeit aber, lassen sie solchen gueten brauch auch schon abkommen, und wollen also baldt von Jugent auf, herren und Edelleut, auß iren Kindern ziehen.”

51 Kovács S. I.: A régi magyar irodalom i. m. Bp. 1988. 129. Az MTAK-ban őrzött példány jelzete: MTA Kvt Ráth 1215/1. A datálási problémák megoldását a tanulmány az RMNy III. kötetének megjelenésétől várta, azonban az ulmi impresszumú kiadvány nem tartozik a Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiájának gyűjtőkörébe.

52 Lásd 1. j., p. 11. Az ajánlás változatlanul megjelent az 1690-es átdolgozott, bővített kiadásban is, noha akkor már sem Zeiller, sem Sigismund Khevenhüller nem élt.

Martin Zeiller útikönyveinek hatása, nem kevésbé a változatlanul hagyott ajánlások sugalmazzák azt, hogy a kötetekben közreadott információk örök érvényűek, de legalábbis statikusak végig a 17. században. Közhelyek öröklődnek tovább és nyernek olyan magyarázatot, mintha a század elején történt események akár száz év múlva is aktualitással bírnának. Az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* 1683-as kiadásában a kalandos életutat bejárta zenész beszámol a Barcaságról Erdélybe vezető út veszélyességéről. Nem számítva azt, hogy egy kalandregénynek alapvető eleme a veszélyek eltűlése és a legkevesbé sem kell a kalandok mögött dokumentált igazságtartalmat keresnünk, mégis előfordul, hogy ezt a veszélyes utat mint útikönyvekben rögzített látnivalót próbálják azonosítani. Ilyen nyomozás után jut el Speer könyvének egyik értékelője ahhoz a megállapításhoz, „sem Zeiller *Itinerarium*ában, ahol ez leginkább elvárható lenne, sem egyéb Magyarországról szóló geográfiai munkájában nem találunk utalást ennek a vidéknek a veszélyességére”.⁵³ Pedig jócskán van utalás már Zeiller 1632-es leírásában is és főleg az alapszövegben, Veit Marchthaler úti beszámolójában. Hasonlóképpen alapforrásként idézi a szakirodalom Martin Zeiller leírását a váradi Öregtemplomról. Balogh Jolán, kétkötetes, rendkívül alapos Várad-monográfiájában kimerítően ír a régi református templomról.⁵⁴ Megbízható forrásként idézi a kortárs Martin Zeiller leírását, amint Zeiller *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn* (1664) című művében egy nagy csűrhez hasonlatosan megépített tetőről beszél („ein gross aufgericht Schindeltach, gleich einer grossen Scheuern”). Mivel a templom hatalmas tetőszerkezete 1660-ban megsemmisült, hiteles tanúként Balogh Jolán Zeillert idézi és feltételezi, hogy a templomot az állítólagos hatalmas tetővel együtt a 17. század elején, Várad meghódítása után építették, hiszen Zeiller beszámol róla. Miután nemcsak Zeiller szövegét, hanem annak forrását, Marchthaler szemtanúként megfogalmazott leírását is ismerjük, kétségbe kell vonnunk, hogy itt egy a 17. század elején épített nagy tetőszerkezetről lehetett szó. Marchthaler ugyanis még az 1590-es években írta, hogy a váradi kálvinistáknak nincsen rendes templomuk, hanem „a kálvinista prédikációk hallgatásához egy nagy tetőt húztak fel, amely egy nagy csűrhez hasonlatos” („Zum gehör der Calvinischen Predigen haben sie ein groß aufgericht schindeltach, gleich einer grossen scheuern...”). Hasonlóan fogalmaz – nyilván Zeiller szövegének ismeretében – Sigmund von Birken is.⁵⁵

Martin Zeiller tudatos szerkesztési technikájának és a 16. századi apodemikus irodalom előírásainak összefüggéseiről a közelmúltban Pozsonyban

⁵³ R. Zeller: i. m. 148.

⁵⁴ Balogh Jolán: Várad vára – Varadinum. I–II. Bp. 1982.

⁵⁵ Sigmund von Birken: Der Donau-Strand. Nürnberg, 1665. 85. „[die Schloßkirche] samt vielen anderen Kirchen und Klöstern, eingerissen und in die Pasteyen vermaueret, und wird den Bürgern unter einem Schindeldach, so gleich einer Scheuern ist, gepredigt.”

tartott utazási irodalomról szóló konferencia adott újabb vizsgálódási szempontokat. Martin Schultz és Harald Tersch Pozsony és Bécs 17. századi leírásainak összevetése kapcsán mutatott rá arra, hogy „ez a kompozíció messzeemenően megfelel az utazáselmélet (apodemika) követelményeinek, amelyet a 16. század humanistái az antik technikák és a ramista logika függvényében kifejlesztettek. A leírandó pontok kézikönyv jellegű összefoglalása, amelyet a kései 17. századi utazók használtak, a következő tagolást javasolják: I–II. Helyszín és fennhatóság (*regio, ditio hominum*), III. Városnevek (*nomen urbis*), IV. Földrajz (u. a. *flumina*), V. Nyilvános egyházi és világi épületek (*opera publica sacra – profana*), Magánépületek, VI. Városháza, iskolák, gazdaság és öltözködés (*ratio gubernationis, vulgi mores*).⁵⁶ Ezek az apodemikus előírások, amelyeknek alapműve Frölich Dávid utazási kézikönyve, érvényesülhettek Zeiller 17. század közepi Magyarország-leírásaiban, de kevésbé az első magyar vonatkozású kötetben, az 1632-es *Itinerariumban*.⁵⁷

Zeiller és olvasói

Martin Zeiller művei közkedvelt olvasmányok közé tartoztak nemcsak Németországban, hanem a királyi Magyarország és Erdély német anyanyelvű lakosai között is. A 17. századi olvasmányjegyzékek feldolgozása elősegíti, hogy a német nyelvű földrajzi, államismereti vagy éppen szórakoztató irodalom elterjedtségéhez adalékokat kapjunk. Az ismert jegyzékek szerint Martin Zeillernak főleg szórakoztatva ismeretterjesztő munkái maradtak fenn a soproni és a felső-magyarországi polgárok olvasmányai között. Kepel Henrik (?–1703) tokaji orvos hagyatékában a *Fidus achates* maradt fenn, feltehetőleg ugyanez a kötet volt meg *Raiszgefehrt* címen Joseph Frech budai serfőzőmester könyvei között. Ursula Bernert lőcsei polgárasszony a *Hungaria* címmel megjelent 1690-es Magyarország-leírást birtokolta, Samuel Günther evangélikus lelkész jegyzékében egy közelebbről meg nem határozott Zeiller-féle *Handtbuchot* regisztráltak.⁵⁸ Keiffel János eperjesi polgár hagyatékában *Theatrum Tragicum Német históriák* címmel jegyezték fel egy Martin

56 Martin Scheutz–Harald Tersch: Die Achse Wien–Pressburg/Bratislava in vier Reiseberichten um 1660. Zwischen kaiserlicher Residenz und Osmanenbedrohung. Mit einem Editionsanhang von Pia Mörtinger-Grohmann–Thomas Wallning. In: *Itineraria Posoniensia*. Zborník z medzinárodnej konferencie Cestopisy v novoveku, ktorá sa konala v dňoch 3–5. novembra 2003 v Bratislave. Akten der Tagung Reisebeschreibungen in der Neuzeit. Bratislava, 3–5. November 2003. Editorok Eva Frimmová–Elisabeth Klecker. Bratislava, 2005. 264–293.

57 Frölich és Zeiller összefüggéseivel is foglalkozik *Justin Stagl: Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800*. Wien etc., 2002.

58 Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. S. a. r. Farkas Gábor–Varga András–Katona Tünde–Latzkovits Miklós. Szeged, 1992. 163., 167., 246., 307.

Zeiller-művet.⁵⁹ Ugyanez a kötet rejtőzhet a beazonosítatlan *Liber germanicum historiarum Martini Czaierlin* bejegyzés alatt Ordódy Imre pozsonyi kamarai tanácsnok Belec várában fennmaradt könyvtárában.⁶⁰ A soproni könyvjegyzékek tanúskodnak a legtöbb Zeiller-mű ismertségéről. Andre Löffel könyvkötőnél a leveleskönyv első száz levelét két példányban is regisztrálták, ugyanő birtokolt Zeiller Svédország-leírásából két példányt. A Lipcsében jogot tanult, soproni tanácsnok, Gotthard Radl jegyzékében a *Traurige Geschich Martj Zeillerj* maradt fenn, Hans Jacob Poch ügyvéd a levelekből a második és az ötödik százat birtokolta (*Epistolarum Martini Zeilers Centuriae 2. et 5.*). A krónikájáról nevezetes Mark Fauth könyvjegyzékében a leveleskönyv mind az öt kötetét regisztrálták (*Epistel undt Sendschreiben in 5 Bänden*), ugyancsak ezt a kiadványt birtokolta Marcus Melchior Zuana soproni ügyvéd is (*Zeilleri Sendschreiben*), Vitnyédi István gazdag könyvgyűjteményében az episztolák első és második része volt meg negyedréti formátumban, de a nyolcadréti alakú könyvek között is szerepel a *Centuriae Epistolarum Miscellaneorum Zeyleri*. A Tübingenben és Altdorfbán tanult soproni polgár Georg Preißegger könyvtára *Collectanea* címen tartalmazta az episztoláskönyvet, mint ahogy az ugyancsak Altdorfbán tanult Johannes Andreas Schuwert (Schubert) is ugyanezt a Zeiller-művet ismerte, valamint szerepel nála is egy *Handtbuch*, feltehetően a *Fidus achates*.⁶¹

Az ismertetett könyvjegyzékek arról tanúskodnak, hogy Magyarország területén nem a magyar témájú könyvek voltak ismertek, hanem az utazási kézikönyvként számon tartott *Fidus achates* és a szórakoztató fiktív leveleskönyv. A több mint hétszáz levelet tartalmazó gyűjtemény feltehetően mindenféle érdeklődési kört kielégített, olvasható volt benne történeti história, földrajzi leírás, államismeret, gyakorlati nyelvtan éppúgy, mint mindenféle „elegy-belegy” történet.

Magyar kuriozitások

Martin Zeiller úttörője volt azoknak a hivatásos íróknak, akik a 17. század közepén papírra vetették mindazt, ami társasági beszédtema volt, vagy éppen az olvasmányélmény nyomán azzá válhatott. A tízezer oldalnyi „beszédtema” közreadásával arra törekedett, miként azt az *Epistelnben* megfogalmazta, hogy a közönségesen folyó dolgok tudományát (*Wissenschaft der*

59 A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. S. a. r. Herner János–Monok István. Szeged, 1983. 487.

60 Uo. 307.

61 *Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721.* Hg. von Tibor Grüll–Katalin Kehézi–József László Kovács–István Monok–Péter Ötvös–Katalin G. Szende. Szeged, 1994. 142., 146., 191., 229., 293., 298., 307., 311., 318., 357., 358.

gemeinen Läufe) foglalja össze, amely különbözik az egyszerű kíváncsiság kielégítésétől. Történeteiben nem az aktuális pletyka érdekli, hanem az érdekes történetek tanulsága, az ismeretek kibővítése.⁶² A fiktív levelekben egy-egy aktuális esemény csupán kiindulópont, ürügy a téma kiterjesztésére, az olvasmányélményekkel való gazdagításra. Az olvasott és továbbadott történetek összefonódnak, mint egy társasági beszélgetés szálai, a több ezer oldalas gyűjtemény fiktív beszélgetési szituációkat szimulál, aki ezeket a gyűjteményeket kinyitja, az szinte egy társasági beszélgetés közepén találja magát. Zeillernak, aki könyveket írt Magyarországról, vannak kifejezetten magyar témájú levelei is, hiszen élelmes szerzőként témáját sokféle formában felhasználta, a továbbiakban azonban csupán a kevésbé idézett történetekből adunk ízelítőt, bemutatva, hogy milyen kuriozitásokat ismerhettek meg az episztolák magyar érdeklődési körű olvasói.

A nem kifejezetten magyar témájú levelek egy-egy társasági aktualitás kapcsán elevenítik fel azokat az olvasmányélményeket, amelyek – akár évszázadokkal korábban – megtörtént érdekes eseményeket idéznek fel. Ezek a források többnyire latin nyelvűek, Zeiller citálásukkal nem elolvasásukra, hanem tartalmuk megismerésére akarja buzdítani csak németül tudó olvasóit. Az episztolák ugyan történeti összefoglalást is nyújtanak, a CCCCX–CCCCXX. *Epistel* Thuróczy és Istvánfi alapján kronologikusan foglalja össze a magyar történelmet Izabella, Szapolyai, Bocskai és a Báthoryak korában, megadva forrásai pontos fejezet- és oldalszámát is, vannak azokban olyan eldugott történetkék, amelyek a tízezer oldalas fólió formátumú kötetnek csupán egy-egy bekezdését töltik meg. Ezek az események részben csodákkal, kuriozitásokkal foglalkoznak, részben a magyar történelemnek a német olvasó által is ismert személyiségeiről mondanak el egy-egy anekdotikus történetet. A 17. századi olvasmányok és egyben a társalgás kedvelt témája volt a megmagyarázhatatlan természeti jelenségek felidézése. Zeiller a magyar történeti könyvekben bogarászva talált is ilyeneket, de beszámoltak a természeti csodákról a mind rendszeresebbé váló újságok, hírlapok is. Istvánfi alapján írja Zeiller: „...daß vor der gedachten Königin Isabell Absterben, so unlängst, nach Abfertigung des obgemeldten Gesandten, ehe sie das 40. Jahr ihres Alters erreicht hatte, in Sibenbürgen geschehen, bey dem Städtlein Miscotz [*Miskolc*], 5. Gar grosse Stein, wie ein menschen Kopff, von bleichgelber und eisen- oder rostig-eisen Farb von grosser Schwere und schwefflichem Geruch, auß der Lufft gefallen, als der Himmel, so vorhero klar gewesen, sich mit gehlichem Blitz, Donner und schröcklicher Bewegung des Luffts, in einer Gehe verändert hatte, und doch bald in einem Augen-

62 *Markus Fauser*: Klatschrelationen im 17. Jahrhundert. In: *Geselligkeit und Gesellschaft im Barockzeitalte*. Hg. von Wolfgang Adam. Wiesbaden, 1997. 391–399.

blick still worden war. Einer dieser Stein wird noch heutigt Tags, in dem Diosgorianischen [*Diósgyőr*] Schloß auffbehalten, die andere hat Sigismund Balassi dem Kayser Ferdinanden zugeschickt.”⁶³ Zeiller Finck csodatörténete⁶⁴ is kellőképpen kiaknázza. Számtalan megmagyarázhatatlan betegség és testi furcsaság között olvassuk a Tisza menti járványról szóló történetet: „Anno 1549. Seynd in Ungarn, bey dem Fluß Teyssa, in vieler Menschen Leibe Ottern und Eydechsen gewachsen, wann sie an der Sonnen gelegen, haben sie sich eins Theils sehen lassen, und sollen mehr als 3000. Menschen, in grosser Pein, daran gestorben seyn.” (Fincelius part. I. von Wunderzeichen.)⁶⁵ A csodás jelenségek és a történeti események mellett azonban érdekesebbek azok a megállapítások, amelyek a magyarok szokásairól szólnak. Ezek a viselkedésbeli érdekességeket átörökítő történetek a köznapi mentalitástörténethez is adalékul szolgálhatnak. Antonio Guevara a forrása annak a megállapításnak, hogy a magyarok különleges tisztelettel bánnak az állapotos asszonyokkal: „Und stehet beym besagten Guevara, daß die Ungarn vorzeiten den schwangern Frauen grosse Ehr angethan und sie auff der Gassen begleitet haben.”⁶⁶ Az udvarlás, a szerelmi kapcsolat összehasonlító vizsgálatával – egyszerűbben: a csókolódzás szokásainak összevetésével és jelentésével foglalkozik a LVI. levél: „Insonders geliebter Herr, desselben angenehmes Schreiben ist mir wol worden, in welchem er mich, wie sein Französisch, Englisch und Niederländische Räß abgangen, und was er in selbigen grossen und mächtigen Ländern observiert habe, berichtet, und vermelden thut, daß ihme unter andern allda der Brauch wunderlich vorkommen, daß die Inwohner derselben es ihnen vor eine Ehr halten, wann die ankommende Gäst ihre Weiber, Töchter und Schwestern, mit einem Kuß grüssen, sie umbfangen, und in ihrem Schoß sitzen lassen; welches aber bey andern Nationen, sonderlich den Italiänern und Ungarn gar übel aufgenommen werde; bey denen es vielleicht heissen mag, was Ovvenus über das Wort Osculum schreibt:

63 M. Zeiller: Episteln i. m. 473. Tállyai Pál 17. századi fordításában: „Miskolc városánál is öt igen nagy emberfejnyi verhenyős sárga és vasrozsda színű, nehezet nyomó s kénköszagú kövek estenek vala az égből, holott az tiszta ég hirtelen villámlással s mennydörgésekkel és rettenetes égháborúval hirtelen beborult, és azok ismég igen kicsiny idő alatt megszűntének volna. Melyek közül egyik Diósgyőr várában mai napig is tartatik, a többit Balassi Zsigmond Ferdinándhoz küldötte.” In: *Istvánffy: Magyarok dolgairól...* I/2. 290.

64 *Hiob Fink (Fincelius): Wunderzeichen...* von dem Jahr an MDXVII. Biß auff yetziges Jar MDLVI. Frankfurt a. M., [1566].

65 M. Zeiller: Episteln i. m. XCVII. Epistel, 107.

66 Uo. XV. Epistel, 17.

»Syllaba prima meo debetur tota marito
Sume tibi reliquas, non ero dura, tuas.

Das ißt:

Die erste Sylbe darff mein Mann alleine nehmen,
Brauch du die andere zwo, ich wil mich nicht viel schämen.«⁶⁷

Zeiller, aki a felsorolt országok közül csupán Magyarországon nem tett látogatást, meríthetett éppen saját tapasztalatából is. Az episztolájában emlegetett intenzív vendégszeretetet a protestáns országokban tapasztalhatta, a katolikus Itáliában és a katolikusnak tartott Magyarországon ezt bizony zokon vették.⁶⁸

Tiszteletreméltóbb, ám mindenképpen említésre méltott szokásként eleveníti fel Zeiller a nemesi név továbbvitelének módját. Zsámboky János Bonfini kommentárja alapján idézi a nemes Losonczy név megőrzését, amelyet I. Ferdinánd engedélyezett az 1552-es temesvári kapitány, a hitszegő módon felkoncolt Losonczy István leányának: „Wie dann Käyser Ferdin. I. zugelassen, daß des tappfern Helden *Losonczii* Tochter, wegen dieses ihres Wattern trefflichen Thaten wider dem Türcken, des Mannlichen Stammens der Losonciorum, (weilen sonsten dieses uhralte vortreffliche Geschlecht mit ihrem Vatter abgangen wäre,) Namen führen und solchen auff ihre Kinder und Nachkommen fortpfantzen möchte, wie Joan. Sambucus in Appendic. Ad Bonfinium in An. 1552. & expugnat, arcis Temesvar, circa finem, f. 811. schreibet.”⁶⁹

Martin Zeiller azonban nem csupán mesélni való kuriozitásokkal szórakoztatta olvasóit, hanem a társalgási témák közé tudományos ismereteket is elegyített. Ennek példájára idézzük végezetül a „föld” szó eredetének magyarázatát. Zeiller Martin Schödelnél olvasott a „föld”-ről és megosztja olvasóival, hogy a szó nem a „feudum”-ból származik, hanem az általa egy nyelvnek tartott hun–magyar szókinszből: „Ich hab dieser Tagen in des Martini Schödeli *disquisitione Historico-Politica de Regno Hungariae* num. 206. Gelesen, daß das Wörtlein *Feudum* nicht ein *GothoLongobardicum*, sondern ein *Hunno-Ungaricum vocabulum* seye; Dieweil kein Unterthan der Hunnen ein Erdschollen, als aus ihrer Zulassung und Gnad besessen; und vermeynt er,

67 Uo. LVI. Epistel, 57.

68 Egy 18. századi gyóntatói kézikönyvben Franciscus „Herzig viszont idézi két pápa, VIII. Kelemen és V. Pál véleményét, akik egyenesen azt parancsolták, hogy adják át az inkvizíciónak azokat a teológusokat, akik azt tanítják, hogy az ölelés és a szerelmi csók nem halálos bűn”. Lásd *Szörényi László*: Szexualitás és erotika a 18. századi gyóntatási kézikönyvekben. In: *Ámor, álom, mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. 512.

69 M. Zeiller: Episteln i. m. XLV. Epistel, 48. A hivatkozás alapja: *Antonio Bonfini: Rerum Ungaricarum decades quattuor cum dimidia*. Ed. János Zsámboky. Frankfurt, 1581. 811.

daß solches Wörtlein, sonder zweiffel, von dem Ungarischen *Föld*, so ein Land, oder Erdreich bedeutet, herkomme.”⁷⁰

A bemutatott példák csak ízelítőt adnak abból, hogy Martin Zeiller, az egyik legolvasottabb német szerző milyen ismereteket közvetített Magyarországról, a magyar történelemről, szokásokról, mentalitásról. A magyarországi olvasmányjegyzékek arról tanúskodnak, hogy az itt élő németül olvasó polgároknak is kedvelt olvasmánya volt, németországi ismertségéről pedig a nagy számban, sokféle átdolgozásban megjelent művek sokasága ad bizonyosságot. Közkeveltsége indokolná, hogy az iskolázott olvasók latinos műveltségének tudós vizsgálata mellett kiterjedne az érdeklődés a magyarországi és külföldi nem magyar anyanyelvű polgárok szórakoztató olvasmányaira is.

Katalin S. Németh

THE IMAGE OF HUNGARIANS IN THE 17TH CENTURY
(THE EXAMPLE OF MARTIN ZEILLER)

With regard to the image of Hungarians in the 17th century, Hungarologists, literary theorists and historians often cite the name of a characteristic representative of German baroque, Martin Zeiller. Researchers mainly refer to his *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn*, which was also published in Hungarian about ten years ago.

Martin Zeiller (1589-1661), one of the most widely read 17th c. German author, an escaped Austrian Protestant in Ulm, worked first as a pedagogue and then as a travelling “steward”, and finally, summarising his experiences and readings, he became one of the first professional writers (*Berufsschriftsteller*), publishing mainly country descriptions and guide books. He never visited Hungary but was sufficiently familiar with encyclopaedic works and travelogues about the country and thus had the competence to compile and publish in several, amended, editions a historical and geographical description of Hungary and Transylvania. In addition to this practical travellers’ guide he also published a travel theory manual (*Fidus Achates*), and summarised curiosities in a collection of fictive letters (*Epistolische Schatz Kammer, Bestehend von Siebenhundert und Sechs Send-Schreiben*).

His works served not only as the often used handbooks of travellers but also as the amusingly instructive readings of the German citizenry in Hungary, as evidenced by the book registers processed.

This study, besides providing a summary of Martin Zeiller’s career and activities, allows a glance into his method of writing and, by revealing his sources, also contributes to the question of compilation versus originality. In examining the image of Hungarians it calls attention to the fact that the assessment of the influence of 17th c. popular literature on the formation of popular opinions has still much to offer for Hungarologists.

70 M. Zeiller: *Episteln i. m. CXLIX. Epistel*, 163. A hivatkozás alapja: *Martin Schödel: Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae*. Strassburg, 1629. 206.

Szörényi László

1651. A szerkesztett verskötet mint a szerző ifjúkori önarcképe

Adriai tengernek Syrenaia: Groff Zrini Miklós

*Péter Katalinnak, a magyar romlásnak
(hányadik?) századában sok szeretettel*

„Nagyobb egyéniség, mint amekkora költő. A szakszerű hadviselés, a honvédelem, a főúri kötelességek, a politika, a hadtudományi szakmunkák, a líra, az epika különféle régiókban ereje széttöredezett, vére szétfolyt, mint a vaddisznó agyarától. Férfias, reszelős hangja nem illik Titirus és Viola, meg Arianna olvatag témáihoz, és a hősi halált halt nagyapjáról írt eposz többnyire döcögős.”¹

Nehéz, sőt hálátlan dolog oly nagy költővel vitatkozni, mint Weöres, mégis kénytelen vagyok megállapítani, hogy ellenérzését – melyet szakmai érveknek látszó, de igen merész költői képbe csúcsosodó mondatba épít – félreértésre alapozza. E félreértés alapja egyrészt a *Syrena* kötet élén, mindjárt az emblematis- al- legorikus címlap után következő első darab, a *stylus lapidaris*-ban (Toldy Ferenc magyarázatával élve: kőírályban) írott *Dedicatio*.

Dedicalom ezt a munkámat
magyar nemességnek
adja Isten, hogy véretem
utolsó csöppig hasznossan
néki dedikálhassam.²

A félreértés másik alapja szintén Zrínyi szövegére megy vissza: „...az én professiom avagy mesterségem nem az poesis, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál”.³ Gondolhatott természetesen az előszón kívül a *Vitéz hadnagy* első discursusára is, ahol ezt olvashatjuk: „Nagy dolog, hogy

1 Weöres Sándor: Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Bp. 1997. 215.

2 Zrínyi Miklós: Összes művei. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 2003. 9.

3 Uo.

az egész mesterségek között, kiket az emberi társaság fel talált leg tündöklőbb betsülletesebb a' vitézség." ⁴ Weöres értelmezésében tehát Zrínyi a költő művét eleve nem irodalmi, hanem politikai közösségnek ajánlja, s egészében kevesebbre is becsüli, mint eljövendő és elhatározott életáldozatát; másrészt a hadvezéri (és – beleértőleg – államférfiúi, hiszen 1651-ben Zrínyi már több éve horvát bán, avagy más szóval alkirály) „mesterséget” többre becsüli, mint a költőt! Azonban – ami ez utóbbit illeti – Zrínyi egy olyan, antik és bibliai forrásokra visszanyúló humanista rangsorra utal a számba jöhető mesterségek, illetve hivatások között, amelyet a könyvtárában is meglévő híres könyvből, az egyes mesterségek „feltalálásáról” szóló műből az urbinói Polydorus Vergilius *De inventoribus rerum libri tres* című alkotásából (1499) merített, a második könyv 10. fejezetéből: „Nunc venio ad disciplinam militarem, praecipuum inperatorum decus, qua sola multi quidem mortales aeternam sibi gloriam compararunt, unde tanto literis praeferenda videtur quanto facta dictis praestant. Quanquam illud non facile Cicero concedendum iudicat, ut ipse Pro Marco Marcello ait, bellicas laudes solent quidam extenuare verbis, easque detrahare ducibus communicare cum multis ne propriae sint imperatorum. Certe in armis militum virtus, locorum opportunitas, auxilia sociorum, classes, commeatus multum iuvant; maximam vero partem quasi suo jure Fortuna sibi vindicat, et quicquid prospere gestum est in pene omne ducit suum. At gloriae quam tu recte scienterque scribendo adeptus fueris socium habebis neminem.” (Magyarul: „Most érkezem a katonai tudományhoz, amely a hadvezérek különleges ékessége, tudniillik egyedül ezzel sok halandó örök dicsőséget szerzett magának, ennél fogva annyival látszik helyesebbnek, hogy elébe helyezzük az irodalomnak [itt: az írás tudományának és művészetének], amennyivel a tettek előbbre valók a szavaknál. Noha Cicero ítélete szerint ezt nem könnyen lehet odaítélni – ahogyan ő maga a Marcus Marcellus érdekében írott beszédében mondja –, egyesek a hadi dicsőséget ócsárolni szokták, elvenni a vezérektől, megosztani sokakkal, nehogy a hadvezérek tulajdona legyen. Bizonyára a katonák fegyvereinek virtusa, a terepek alkalmassága, a szövetségesek segítsége, a hajóhadak és az utánpótlás sokat segít; viszont a legfőbb szerepet szinte mindig saját jogán magának követeli a Szerencse és bármi kedvezően kiütött tettet majd teljes egészében magának tulajdonít. Abban a dicsőségben azonban senki társad nincsen, amelyet te szereztél helyes és tudós írásoddal.)” ⁵ A teljes szövegkörnyezet magában foglalja az írás önértékének becsületét is, de Zrínyi elég sarkosan fogalmaz ahhoz, hogy eljövendő olvasói kihívásnak érezzék a megállapítást; a költő azonban éppen ezt akarja, akárcsak a *Dedi-*

4 Zrínyi Miklós: Prózai munkái. S. a. r., jegyz. Kulcsár Péter. Bp. 2004. 63.

5 Polydore Vergil: On Discovery. Ed. and translated by Brian P. Copenhaver. Cambridge (Mass.)–London, 2002. 252–254.

catio paradoxális fogalmazásával: mindkettővel ugyanis az *egész mű* olvasására óhajtja nyomatékosan felhívni a figyelmet, hiszen a *teljes kötet* folyamatos és az egyes részeket, illetve a benne foglalt értékítéleteket összemérő olvasása után nyerheti el csak értelmét a kötetzáró *Peroratio*. Ha ennek első és utolsó strófáját nézzük: az első helyen az írói halhatatlanság bejelentése, a másodikon pedig – nem ellentétbe, hanem fokozásba állítva – a holtig vállalt vitézkedés áll:

„Véghöz vittem immár nagyhírű munkámat,
Melyet irigy üdő, semt űz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.

...

De hiremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal:
Míg élek, harcolok az ottoman hóddal,
Vigan burittatom hazám hamujával.”

A közbeeső két versszakban azonban a költő felidézi eljövendő halálát, amely csak testén lehet úr, lelke halhatatlanságát pedig összekapcsolja a megírt műből fakadó örök és az egész világra – kelettől nyugatig – kiterjedő írói dicsőséggel:

„És mikor az a’ nap eljün, melly testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el éltemen
Hatalma: magamnak ugyan nagyobb részem
Hordoztatik széllel az magas egeken.

S honnan Scitiából kijött magyar vitéz,
Merre vitézségét látta világ nagy rész,
Azokrul helyekről minden szem reám néz,
Hirrel, böcsülettel, valamig világ lesz.”⁶

Annyit mindenesetre sejtetni enged a költő a *Peroratió*ban, hogy – miután éppen most befejezett és mintegy felajánlott művével szilárd meggyőződése szerint már elnyerte a költői halhatatlanságot – hátra lévő életében leginkább nem mint író, hanem mint vitéz keresi majd a dicsőséget, az ottomán Holdban (azaz a Török Birodalom címerében, a félholdban) óhajt csorbát okozni és elégedett lesz, ha hazája földjébe temetkezhetik. Tehát az írói életmű lezárulása után, mintegy saját halála és temetése szemszögéből néz

6 Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 246.

vissza és minősíti ezt az életművet. A Könyvet. Amelynek ő nem csupán szerzője, hanem mintegy tárgya is. Erre utal a szokatlan cím, amely magában foglalja a költő nevét is.

Újabb látszólagos ellentmondás és a szerep-hierarchiával kapcsolatos félreértésnél is súlyosabb félreértések forrása Az Olvasónak szóló előszó egy további kijelentése: „Vagyon fogyasztás verseimben, de vagyon mind az holdban, mind az napban, kit mi eclipsisnek hivunk.”⁷ Legelsősorban a művel szemben emelt verstani kifogásokat hangoztató kritikusok hivatkoztak mint végső érvre a fentebb idézett passzusra, mint olyanra, ahol maga a költő vallja be verstani hibáit. Maga Horváth János is, aki egy fontos könyvének nagy fejezetét szánta Zrínyi verselésének tisztázására, annyira döntőnek tartja ezt az önbevallást, hogy hajlandó vállalni egy igen erőteljes paradoxont. „Azt hisszük tehát, Zrínyi valami hasonlót írt volna előszavában maga igazolására [tudniillik Horváth János itt szellemes fogással mintegy Zrínyi nevében, de Ráday mentségeinek szellemében új előszót fogalmaz a költő nevében], ha valóban szándékosan s művészi célzattal szakított volna a magyar verselés hagyományaival. De nem azt tette, hanem fogyasztását vallotta és okolta meg verseinek. Vegyük komolyan nyilatkozatát, melyet versei tanulmányozása is megerősít. Tartsuk tiszteletben a verstörténet tényeit, s ne vegyük semmibe több mint két évszázad legilletékesebb magyarjainak, köztük egy Arany Jánosnak a véleményét. S míg egyfelől elismerjük, hogy vannak versei közt elragadó szépségű sorozatok, méltók az ő emberi és költői nagyságához, ne tagadjuk, hogy vannak hevenyészett, prózaibb ritmusúak is. S ha azt mondják, hogy világirodalmi unikum egy nagy költő, ki tökéletlenül versel, ám legyen világirodalmi unikum: akkor is a miénk, s a mi dolgunk őt a maga igazsága szerint megismerni. Ne feledjük azonban, hogy ezt a ritka kétféleséget legelőször maga emlegette, egyrészt halhatatlan becsűnek tudva és hirdetve költői munkáját, másrészt nyíltan megvallva versei fogyasztását. Alighanem unikum ő abban is, hogy bár a poézis »utolsó gondja« volt, szorgos műgond nélkül is ily kiválót alkotott.”⁸

Azonban a 'fogyasztás' szó Zrínyinél nem azt jelenti, mint aminek gondolták és gondolják. Ha megnézzük az ő általa is használt Szenci Molnár Albert-féle latin–magyar és magyar–latin szótárt, akkor a *fogyasztás* latin megfelelője három szó: *defectus*, *deliquium*, *penuria*. Mivel azonban a nap- és holdfogyasztásra való utalásra Zrínyi maga megadja a szakszót, az *eclipsist*, amely szintén szerepel a szótárban, akkor egyértelműen megjelölhető, hogy a három latin megfelelő közül csak a *defectus* jön számításba. Ez viszont mennyiségi hiányt jelent, mint ahogyan a hasonlatban is a nap- és a holdfelü-

7 Uo. 9.

8 Horváth János: „Vitás verstani kérdések”. In: Verstaní munkái. 2. kiad. Bp. 2004. [Első kiad. 1955.] 827–828.

let (vagy annak egy része) nem látható *eclipsis* esetén. Tehát Zrínyi kijelentése úgy értendő, 'vannak befejezetlen, csonka verssoraim'. Mint tudjuk, vannak is: az *Obsidio* III. énekében a 72. versszak 4. sora; VIII. énekében a 71. versszak harmadik sora, XI. énekében a 84. versszak 4. sora csonka; a 4. ének 37. strófájából pedig hiányzik a teljes 4. sor. Felmerült már, hogy ezek Vergilius *Aeneis*-ének csonka sorait utánozzák. Pirnát Antal így írt 1982-ben: „...vannak csonka sorok, amelyeket Donatus szerint Vergilius nem tudott tökéletesen kidolgozni. Ezért a »neo« [*a szépség-szeplő*] elvének megfelelően Zrínyi is hagyott szépséghibákat a *Szigeti veszedelemben*.”⁹ Kozák László pedig – aki részletesen megvizsgálta Zrínyi csonka sorait –, úgy látja, hogy ennek tartalmi jelentése is van: „Összegzésként annyit, hogy a négy csonka versszakot vizsgálva ugyanazon elemet: etikai vétséget találtam. Az eposzban más helyen etikai vétség nincs, vagy másból magyarázható.”¹⁰

Vergilius eposzában valóban található 58 csonka verssor. Az ókor óta (kezdve Donatus Vergilius-életrajzával és az úgynevezett bővített Servius-kommentárral) szinte a mai napig vitatkoznak azon a filológusok és irodalomtörténészek, hogy szándékosan, tehát retorikai és költői célokat követve (például nyomatékos elhallgatást imitálva, vagy egy szereplő beszéltetésekor drámai hatást keresve) alakította-e így ezeket a sorait a költő, avagy pedig azért maradtak így, mert – mint tudjuk – váratlan halála miatt elmaradt a művön a végső simítás és ezért ő maga is máglyára ítélte művét, csak a császár parancsa és szöveggondozó barátok hűsége mentette meg. Korunk egyik legnagyobb Vergilius-kutatója Ettore Paratore amellel érvel, hogy a csonka sorok tulajdonképpen emlékeztetők, jelzések a végleges kidolgozás-hoz. Így ír: „Donatus *tibicines* [*magyarul: támasztóállványok*] névvel illette a csonka sorokat... A bővített Servius szerint nem csonkák, hanem különleges kapcsolódási pontok; eloszlásuk ideiglenességre vall.”¹¹ A legteljesebben Friederich Walter Lenz járta körül a kérdéskört. Mind az 58 esetet végigvizsgálva és józanul mérlegelve az ókori és újkori teóriákat végül is úgy látja, hogy: „a kezdetek kezdetétől minden kísérlet kudarcra volt ítélve, amely egységesített értelmezést próbált meg, különbséget kell tennünk az egyes típusok között.”¹² Zrínyi – mint a hősi elbeszélés mesterétől, akit Homérosz mellett főmintaként mindjárt előszava élére helyezett – természetesen például vehette Vergiliust csonka sorainál, továbbra is nyitva marad azonban a kérdés, hogy mi volt velük a célja. Azt a benyomást semmiképpen sem

9 Kovács Sándor Iván: Az író Zrínyi Miklós. Bp. 2006. 124–125.

10 Kozák László: Zrínyi költészetének néhány újabb aspektusa. In: Zrínyi-Dolgozatok VI. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 1989. 241–268., itt: 262.

11 Ettore Paratore: Commento. In: Virgilio: Eneide. A cura di Ettore Paratore. Milano, 1999. 680.

12 Friederich Walter Lenz: „The incomplete verses in Vergil's Eneid: A critical report”. In: Vergiliana: Recherches sur Virgile. Publ. par Henry Bardon–Raoul Verdière. Leiden, 1971. 159–174., itt: 173.

akarhatta kelteni, hogy ő már meghalt és csak kiadja a saját verseit, úgy ahogy találta. Ha azonban az előbb elemzett szándékát tekintjük, tudniillik, hogy hátra lévő életére nem tartja valószínűnek a főmű után további művek írását, akkor ezt a szándékot viszont jól szolgálják mindazok a kijelentések, amelyekhez felhasználja az önócsárlásra alkalmas összes szerénykedési formulát. Különösen akkor, ha találhatott hozzá kanonizált ókori előképet. Mint majd fogjuk látni talált is, Ovidiusnál... Véleményem szerint viszont metrikai kérdésekre, tehát szabálytalan cezúrahasználatra a fogyatkozás = *eclipsis*-kép semmiképpen sem vonatkozhatik.

Voltak azért a múltban is, akik nem osztottak a Horváth János által összefoglalt értelmezői véleményben – szerintem félreértésben. Eltekintek most attól, hogy Zrínyi Péter (Petar Zrinski) 1560-ban Velencében kiadott horvát fordításában – amelyet maga Zrínyi Miklós felügyelt – nem is használt csonka sorokat, ennek megfelelően az általa fordított, illetve átdolgozott előszóból is kihagyja az egész passzust nap- és holdfogyatkozásostul. Zrínyi költői nagyságának első felfedezője és népszerűsítője idősebb Ráday Gedeon Kazinczyhoz írott levelét (1788. január 4-ről) is rengetegszer idézik; rendesen félre is értik. Szerencsére Zrínyi verseléséről alkotott véleményét egy másik levelében is kifejtette, ráadásul bővebben. Így ír 1788. július 8-án a kiváló erdélyi filológushoz, Kovásznai Sándorhoz: „Én, ha itelemben nem tsalattatom, minékünk hozzá hasonló spiritusu és tűzű Poétánk nintsen. Ugyanis akár az egész munkának Oeconomiját, akár az Poetica hasonlatosságokat, akár az Virilis transitiokat, akár az eleven descriptiokat, akár pedig az hathatós egymáshoz tett Vitézi beszédeket, és tanács adásokat vegyem fel, mind ezekben úgy tartom minden Poétáinkat meszsze maga után hadgya. Gyönyögsinek ugyan simábbak és elaboráltabbak a’ Versei, válogatottabbak a’ szavai a’ Zrinyiénél, sőt ebben ötlet Zrinyi fellyül halladgya, hogy az rettenetesseket rettentő szókkal, az szellemetesebbeket pedig, ahoz alkalmaztatott hangzással tudgya elől adni. Hibának tartják némellyek Zrinyiben azt is, hogy Versiben a’ Hemistichiumot nem mindenkor az hatodik syllabában teszi, de ő azt az Olaszokat követve szánszándékkal tselekedte, és az ki egyszer Zrinyi olvasásához hozzá szokott, nem botránkozik meg benne, ha azt comma szerént olvassa; sőt e’ mellett szépségetis talál abban, hogy azáltal Zrinyi (mellyet az mindenkor egyenlő Hemistichium szokott okozni) a’ Monotoniát el-kerülte.”¹³ Ráday tehát nem tartja hibának azt, hogy Zrínyi tizenketteseiben nem mindig alkalmazott a hatodik szótag után középmetrumot, mivel ezt itáliai (az olasz itt ezt jelenti, mint még sokáig, a 19. század közepéig), azaz római költők mintájára szándékosan tette; ez értelemszerűleg csak annyit jelentett, hogy a latin *hexametert* utánozta. Ezért jár jól az olvasó

13 Jancsó Elemér: Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 4(1960) 370–375., itt: 372.

akkor, ha vesszők szerint tagolja olvasáskor a verset; ez vers marad akkor is, mégpedig esetleg szebb vers, mint az egyhangú középmetricses, nem pedig próza.

Rádaynak a hozzáintézett levelét – a belőle készített kivonat szerint – Kazinczy így értelmezte: „Ő Zrinyit majdnem mind[en] Poetáinknak elébe teszi. Zr[inyi] kevesebbet vigyázott a rimekre, mint a' válogatott szókra, és a' dolog eleven kirajzolására. A' caesurát nem őrzötte majd az indulat heve, majd a' Monotonia elkerülése miatt. Zrinyit nem a' hemistichiumok hanem commák szerint kell olvasni.”¹⁴ Mindenesetre később sem sokat tartott Zrínyi verseléséről: egy szarkasztikus jegyzete szerint – mivel Zrínyi, mint minden régi író nem ügyelt a helyesírássra: „Legjobban teszi tehát a Kiadó ha ezeket a gondatlan csinálmányú Versekét gondatlan Ortographiával adja ki.”¹⁵ Kölcsey – Kazinczyt szorosán követve – noha elismeri, hogy a Ráday által a régiségből kiemelt Zrínyi az első igazi költő, mégis igen szigorúan ítél: „Zrini a' mint felül multa Gyöngyösit mint poeta, ugy maradt viszont ennek alatta, mint verselő, 's ez az oka, hogy elfeledtetvén, nem ébreszthette fel más Magyarban azt a' szellemet, melyet ő Olasz példányaitól költsönözött.”¹⁶ Magasztalását megismétli később is, de kritikáját is: „Zrínyi, mint a bánhoz s az egész dőledező haza bajnokoszlopához illett, alárendelte a hősnék a poetát, s így a költői körben sokat ugyan, de végtelenül kevesebbet tett vala, mint amennyire lelkének nagy ereje által képes volt. Ő siető kézzel dolgozott, s munkáiban a költői lelkesedés szép vonásai nem rítkán ugyan, de magányosan, s művészi gond nélkül elszórva fénylenek; külső ékességet s versificátori érdemet őnála hiában keresnél, s ez utolsó okból foly, hogy a nemzetben egy egész századig nem találkozott lélek, mely feléje vonzódott volna, midőn a csengő rímű, vizenyős Gyöngyösi sok füleknek tetszett. Így történt, hogy Zrínyi, mint poeta, nemzetünkre semmi befolyást nem nyerhet; mert míg a kornak felette állott, addig nem ismertetett, s midőn végezetre szemeink érdemeire felnyílni kezének, már akkor, ha nem sokkal is, de még is valamivel, őtet meghaladtuk.”¹⁷

Ráday zseniális meglátását Zrínyi verselésével kapcsolatban csupán Arany folytatja, igaz, hogy egy olyan szövegösszefüggésben, amelyet azután a Zrínyi-kutatás egyáltalán nem használt fel: „Zrínyi ellenben, a magyar rhytmusnak kevésbé vagy nem mindenütt hódolva, a klasszikai szabadságot

14 Kazinczy Ferenc: Levelezése. I.: 1763–1789. Kiad. Váczy János. Bp. 1890. 160.

15 Békési Gábor–Sváb Antal: Kazinczy Zrínyi-jegyzetei. In: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 10. Széphalom, 1999. 260–288., itt: 278.

16 Kölcsey Ferenc: Berzsenyi Dániel' Versei. In: Irodalmi kritikák és esztétikai írások: I.: 1808–1823. Bp. 2003. 55. (1. kiad. 1817.)

17 Kölcsey Ferenc: Nemzeti hagyományok. In: Összes művei. I. S. a. r. Szauder Józsefné–Szauder József. Bp. 1960. 520–521. (1. kiad. 1826.)

követte, s az összetartozókat *elszórta*...”¹⁸ A szövegösszefüggésből teljesen világos egyrészt, hogy nem önmagában a latinos szórendcserékre (inverziókra) gondol Arany, hanem szerinte a „klasszikai szabadságot” ritmusában, tehát verssorai szerkezetében követte időnként Zrínyi; ez nem jelentett egyebet, mint az antik római epikus sor, tehát a hexameter sormetszeteinek követését.

Végül Kanyaró Ferencet idézhetem a régibb kritikusok közül: „Zrínyi az ő »históriájában« s az époszával egykeltű »Arianna sírásá«-ban latin szabályokat követve igen gyakran készakarva vét a magyaros sormetszet elen...”¹⁹ Mint ismeretes Gábor Ignác, Németh László majd Vargyas Lajos a szabálytalan cezúrájú Zrínyi-verssorok létét egy feltételezett ősi, szabadabb tagolású magyar sorfajtaéhoz való visszatéréssel magyarázták; ezt a feltevést azonban Horváth János megcáfolta. Sőt – mint láthattuk fentebb – inkább hajlandó volt Zrínyit rossz verselőnek tartani! Ő utána Klaniczay Tibor volt az, aki – Horváth Jánossal szemben érzett minden tisztelete ellenére, támaszkodva Képes Géza finom költői érzékű verstani elemzéseire is – nem tudta elfogadni a ‘nagy költő–rossz verselő’ képletét: „A ritmus, a rímelés, az alliterációk és a versmondattan terén egyaránt tudatos verselőnek bizonyul Zrínyi. Ha nem is tekinthetjük még tisztázottnak Zrínyi verselésének a problémáját, és ha ebben a fejezetben nem is volt módunk a kérdést előbbre vinni, összefoglalásunkból annyi kiderül, hogy helytelen minden olyan kísérlet, mely Zrínyi verselését művészetének egészétől elszakítva próbálja magyarázni. A *Szigeti veszedelem* nagyszerű művészi egysége a verselésre is érvényes és ezért ritmusát, rímelését is csak a tartalom, a mondanivaló, a műfaj összefüggéseiben érthetjük meg és értékelhetjük helyesen. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy Zrínyi a verselésben is nagy művész. Nem a költő sablonos szerénykedő szavainak kell hinni, s még kevésbé félre is érteni, el is túlozni azokat, hanem előítélet nélkül meg kell keresni e gigászi mű verses formájának törvényszerűségeit, sokszor rejtetten, de annál hatásosabban érvényesülő verselési bravúrait.”²⁰ Végül – elsősorban az *enjambement*-okat vizsgálva – az igen alapos sorfaj-statisztika alapján dolgozó Mohácsi Ágnes joggal írhatta le: „Zrínyi semmiféle szabály megszegésével nem vádolható.”²¹

A kritikátörténeti visszatekintéssel azt óhajtottam bizonyítani, hogy egyrészt Zrínyi látszólagos mentegetőzése nem vonatkozhatik a művének mintegy húsz százalékát kitevő nem középmetszetű verssorokra, csupán a szán-

18 Arany János: „A magyar nemzeti vers-idomról”. In: Összes művei X. Próza művek 1. Bp. 1962.

19 Kanyaró Ferenc: Zrínyi legújabb epigonja. Egyetemes Philológiai Közlöny 17(1893) 15–36., itt: 22.

20 Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. 2., átdolg. kiad. Bp. 1964. 305.

21 Mohácsi Ágnes: Zrínyi verseléséről. ItK 95(1991) 297–311., itt: 310.

dékosan csonkán hagyott sorokra, másrészt pedig azt, hogy a Ráday–Arany–Kanyaró-idézetekből kibontható tétel megoldhatja az agyonvitatott kérdést: Zrínyi nem szabálytalan sormetszetekkel élt, hanem olyanokkal, amelyeket a római költészet példája nyomán alakított ki. Szerintem ez pedig nem egyéb, mint a római hexameter különböző cezúratípusainak utánzása. A klasszika-filológia megállapította, hogy a már a görög epikus sornál igen alaposan kialakított cezúratant a rómaiak továbbfejlesztették: „A római technika fő erőssége a verssorok cezúrával való tagolása volt.”²² Igen gyümölcsöző és nélkülözhetetlen jövőendőbeli kutatásnak tartom azok munkáját, akik a korábban már a verstanászokról elkülönített, látszólag szabálytalanul tagolt sorokat hozzámérik majd a változatos antik mintaképekhez. Még egy további lehetőséget is megfontolásra ajánlok. Chiabrera neve Zrínyivel kapcsolatban először Kardos Tibor egy tanulmányában merült fel 1932-ben; később Szerb Antal annyira hasznosíthatónak látta ezt az összefüggést, hogy beemelte irodalomtörténetébe. Ők az *Amedeide* nevű hőseposzra gondoltak, van azonban Chiabreranak verstani érdekessége is, mégpedig éppen a később Carducci által újra felfedezett és Chiabrerara, mint elődre hivatkozva kialakított „barbár metrika”; ahogyan egy modern méltatója írja, azért alkalmazza az epikában, ahol először ő is a már szentesített és általában elfogadott *ottavát* használta később – ráadásul Tassora hivatkozva – az *endecasillabo sciolto*-t mert: „Úgy látta, hogy a rímek a hősi elbeszélés roppant dimenzióit nagyon rövid szekvenciák közé szorítják és szerinte az epikus költőnek olyan versalkotó mesterségének kell lennie, amely nem kötelezi őt és nem is fosztja meg szabadságától.”²³ Chiabrera igen szoros kapcsolatokat ápolt VIII. Orbán, a költő-pápa udvarával, és tudjuk, hogy Zrínyi magától e pápától kapta meg az első, döntő ösztönzést életpályája kialakításához. Nem lehetetlen tehát, hogy verstani kísérleteiben esetleg mintául vehette őt is, aki a lírában sokkal merészebb újításokra is vállalkozott, hiszen a pindaroszi és alkaioszi stb. metrumokat próbálta rámintázni az olasz nyelvre.

Ha – reményeim szerint legalábbis – sikerült valószínűsítenem azt a meggyőződésemet, hogy Zrínyi sem általában nem volt a költészet ócsárlója, sem a saját verseivel kapcsolatban nem volt büntudata, akkor meg kell keresnünk azt az antik mintaképet, amely felbátorította ebben a viszonylatban is az imitációra. Szerintem ez pedig nem egyéb, mint Ovidius *Tristia* című elégiagyűjteménye! Marót Károlytól tudjuk, hogy a *Peroratio* és a *Szigeti veszedelem* tizenöt énekre osztása nyilvánvalóan ovidiusi, azonban e nagy tu-

22 Gaspar Hammer–Hugo Gleditsch: Rhetorik und Metrik der Griechen und Römer. Dritte umgearbeitete Auflage. München, 1901. 284.

23 Giacomo Jori: Poesia lirica »marinista« e »antimarinista«, tra classicismo e barocco: Gabriello Chiabrera. In: Storia della letteratura italiana. Volume V. Parte II. L'età barocca. Diretta da Enrico Malato. Milano, 2005. 653–726., itt: 671.

dós az utókorra hagyott egy kutatási feladatot is: „(Különben nemcsak magyar, hanem általános szempontból is gyümölcsöző feladatnak tartanók Zrínyi, mint eposzköltő és a *Metamorphoses* mint »eposz« egymáshoz való viszonyulását közelebbről megvizsgálni.)”²⁴

Mint tudjuk, a *Tristia* egyik leghíresebb darabja (III. könyv XIV. kesergés) éppen a *Metamorphoses*-ről szól. Meg nem nevezett római barátjához ír Tomiból, a száműzetésből; a barát arra vállalkozott, hogy összegyűjtse és mintegy kiadja a szerencsétlen költő verseit. Külön figyelmébe ajánlja a *Metamorphosest*, amelyet mintegy a halotti máglya lobogó tűzből kimentettnek tart, hiszen a kéziratot elégette számkivetésbe indulása előtt. Hadd idézzük egy részletét – a 9–52. sorokat – egy régi magyarításból: igaz, hogy modern fordítása nincs is:

„Ámbár számkivetett legyek: a' könyvem nem az eddig
 A' vereségemet ez mert nem is érdemelé.
 Gyakran számkiveték az atyák; és gyermeki otthon
 Lakhattak szabadon, senki se szólla azért.
 Pallás módja szerint született fiam és maradékom
 A' könyvem: mellynek nem vala annya soha.
 Ötet ajánlom azért, a' melly mivel árva szegényke
 Úgy a' gondviselés lenni fog arra nehézbe.
 Három gyermekeim veszedelmem' sorsosi: nyilván
 A' többekre legyen gondod örökre ugyan.
 Ötször három az át formált csuda dolgokat írja
 A' temetéséről vissza vittetek azok.
 E' munkánk' ha be végezhattuk volna elébb mint
 Elvesztünk: hírünk általa lenne dicsőbb.
 A' népnek keze közt igazíttatlan forog; arról
 Nem tehetek: ha ugyan menne kezekbe nekik.
 Azt se tudom te az én könyvemre felül miket írál
 Melly idegen földről mégyen elődbe oda.
 Kívánom ki megolvassgatja, tanulja meg aztat,
 Hol földön, mi időn lettenek énekeim.
 Versemről igazán ítél ki eszébe veéndi –
 E' kínos helyet, és számkivetési időt.
 El fog húlni belé ilyen sok rossz, özönében
 És gyötrelmek közt ennyit is írni tudék.
 A' veszedelmem az elmémet megtörte: amúgy is
 Hitván kútfeje, és csak nyomorúlt ere vólt.

24 Marót Károly: Bevezetés. In: A kétezer éves Ovidius: Szemelvények a költő műveiből. Bp. 1957. 5–49., itt: 42.

Nem – mivelés, és a' hosszas heverés ki apasztá
 Azt, 's elszáritá bár minemű vala is.
 Nincsenek itt könyvek, nem tápláltathatik elmém;
 A' könyvek' helyiben kard, d'sida, lánd'sa zörög.
 Nem lakik e földön olyan ki meg értse beszédem'
 Hogy ha elolvasnám nékie verseimet.
 Csendes helyre mezőre ki nem mehetek: becsukatva
 Tartják a' kapuink' a' fene Géta miatt.
 Több ízben kérdnék valamelly helyet, és nevet abvagy
 Szót; de ki megmondná, nem lelek itt soha se.
 Sokszor erőlködök (a' mit azonbann mondani szégyen)
 Nem jut eszembe szavunk, már kitanúlni fogok.
 Rácz, vagy Scythia szavai hallok harsogni körültem:
 És már láttatok én írni Geták' szava – ként.
 Félek, hogy ha leénd vegyesenn ez az Ausoni szóval
 És versemben sok Pontusi szóra találsz.
 Bár millyen versem, méltóztasd a' kegyelemre;
 És sorsom' nézvén – ments ki hibáim alól.”²⁵

Ovidius tehát műve csonkaságáról panaszkodik: nem volt ideje elvégezni rajta a végső simítást, még igazi címet sem tudott neki adni; a verseken meglátszik a költő zaklatott élete, akit bármikor elvonhat a költői foglalatosságtól az ellenség hadilármája, ráadásul idegen nyelvek kavarognak körülötte (a „rácz” természetesen itt trákot jelent) ezért még a nyelv tisztasága is hagyhat maga után a barbarizmusok miatt kívánni valót. Nagyon jellemző, hogyan használja Zrínyi ezeket a motívumokat: sugallja a simítatlanságot, beszámol a kanizsai török támadásáról, ami miatt kénytelen volt félbeszakítani egyszer a költeményt, a barbarizmus-vádat pedig épp az ellenkezőjére fordítja, hiszen az előszóban dicsekszik a nyelvkeveréssel. A *Tristia* több más helyét is figyelembe kell vennünk. Legelsősorban az I. könyv VII. darabját (a régi kiadásokban ez a VI. elégia), amelyet egy másik régi fordító, Vörösmarty atyai barátja, Egyed Antal ezzel a címmel illetett: Igaz arczképe Ovidnak. Tartalmát így foglalta össze: „Arczképéről, mellyet barátja aranygyűrűjének kövébe vésve viselt, a' repkény koszorút, mint szerencséjéhez épen nem illőt, levetetni kívánja. Jobban megismerhetni őt, mondja, verseiről. Átváltozásáról [= *Metamorphoses*] tudniillik, mellyeknek olvasására serkenti. Majd eléadja, mint történt, hogy számkivetésbe mentekor azon munkát tűzbe vetette. Mivel pedig az baráti által leiratott, 's így főnvagyon, de tökélyetesen bevégezve és kijobítva nincs, hat verset küld, a' kézirat' homlokára függesztendő, késővilág

25 P. Ovidius Naso Szomorú verseinek Öt Könyve. Kiad. Homonnay Imre. Pest, 1825. 94–95.

előtti kimentésére.”²⁶ Érdeemes idézni belőle magyarul a 11–16. és a 21–40. sort:

„Kedves, jóságod, de nagyobb képem lehet a’ vers:

Meg hagyom olvassad, légyen akármilyen.

A’ Metamorphosis nyomorúlt Ura’ számkivetésbe

Lett vitetésével félbe szakadva maradt.

Nagy fájdalomban mi időn indulva valék már,

Több munkáimmal tűzbe vetém magam azt.

...

Már, vagy azért, mivel a’ verset mint vétkem’ okát, úgy

Gyűlöltem, vagy azért, mert darabos vala még.

Úgy vélem; hogy azon könyvek mind fen maradának

Példákban kellett lenni le írva nekik.

Éljenek óhajtom; ki tanulni szeret mulatásra

Légyenek; intsek meg, jussak eszébe magam.

Még is nem lehet azt örömet olvasni azoknak,

A’ kik nem tudják – félbe szakadva maradt.

Én mivel e’ munkám’ le vevém az ülő közepéről

Ráspoly alá nem ment, hát az ezenn az okon.

Dícséret helyiben ha bocsánatot ad ki elolvas,

Meg dícsér – nem fog becsteleníteni ha az.

E’ könyvecskének, ha te jónak gondolod aztat,

Légyen ezen hat vers írva felülre neki:

A’ ki ezenn árván maradott könyvemre tekintel –

Rómában leg alább ennek adódna helye.

Annyival inkább kedvezvén, hogy nem Ovidé,

Mint egy Sírjából vonta ki a’ ki szeret.

E’ készíttetlen versben hát a’ mi hibás van –

Meg jobbítottam volna; de el-hozaték.”²⁷

A modern kutatás is úgy látja, hogy ugyan a *Metamorphoses* „igaz hogy nem posztumusz mű, mint az *Aeneis*, mint ahogyan szerzője mondja egy hiperbolikus metaforában; ám a forrás megjelenése óta fel lett zavarva és Ovidiusnak nem akadt Variusa és Tuccája; mikor a mű először jutott az idősebb Seneca kezébe, aki első idézői közé tartozik, a szöveg már valóban bizonytalan és jó pár helyen félreérthető volt.”²⁸

26 Publius Ovidius Naso’ Készevei: Öt könyv. Második jobbított kiadás. Kiad. Egyed Antal. Pest, 1847. 39.

27 P. Ovidius Naso Szomorú verseinek Öt Könyve i. m. 32–33.

28 Georges Lafaye: Introduction. In: *Ovide: Les Métamorphoses: Tome I. Texte établi et traduit par Georges Lafaye*. Paris, 1928. I–XXXIV., itt: III.

A legérdekesebb talán a II. könyv, amely azzal a ravasz retorikai fogással próbál kegyelmet, vagy legalább enyhébb helyre való száműzetést kieszközölni Augustustól, hogy végtelenül nagynak állítja be az ő, azaz a császár hivatását, vagyis a birodalom igazgatását a saját maga végtelenül jelentéktelen, azaz költői mesterségéhez képest; a császárnak tulajdonképpen ideje sem lehet elfoglaltságai mellett az olvasásra, hiszen ha elolvasta volna a bevádolt költő szerelmes verseit, akkor bizonyára nem is ítélte volna el a szerzőt. Egyik fő mentségének azt tartja, hogy énekelt ugyan a szerelemről, de nem a saját, valóságos szerelmeit verselte meg, nem úgy, mint a név szerint, ellenpéldaként felhozott Catullus és Calvus! Ehhez képest kell értékelni Zrínyi hallatlan merészségét, aki nyíltan bevallja a szerelmes versekkel kapcsolatban saját érdekelttségét az előszóban. „Írtam szerelemről is, de csendessen; nem tagadhatom, hogy olykor az is nem bántott.”²⁹ Ebben a versben olvashatunk ráadásul arról is, hogy míg az Augustus által a meggyilkolt Caesar emlékére emelt és a Bosszuló Marsnak szentelt római templomban is látható a szerelmes Marsot és Venust együtt ábrázoló szobor. (II. könyv 295–296. verssor). Így nyerhet dimenziót Zrínyi utószavának csattanós zárása a Petroniusnak tulajdonított epigrammával: „osztán nem egyenetlen az szerelem vítézséggel, abbul az versből tanultam:

In galea Martis nidum fecére columbae,
Apparet Marti quam sit amica Venus.”³⁰

Elgondolkodtató egyébként, hogy ez az Ovidius-célzás valószínűleg arra a szoborcsoportra vonatkozik, amely – ahogy egy művészettörténész látja – görög előképeihez képest jelentős módosuláson ment át, mert: „Az Augustus korában keletkezett szoborcsoport Róma belső harmóniáját propagálta, párhuzamként a külső békét jelképező Pax-szobrokhoz képest.”³¹

Külön vonzerővel ingerelhetette Zrínyit a III. könyv II. darabja, amelyben Ovidius arról panaszkodik, hogy miért vetette őt a végzet Scythiába; hiszen ő a maga nemzetét éppen Scythiából eredzteti. A III. könyv V. darabjának végén a fehérén ragyogó hajnali csillag égi lovon száguldva adja hírrül a napkeltét. (Vö. a *Szigeti veszedelem* 8. énekének 1. strófájával.) A IV. könyv I. darabjában végig a könyveiben ejtett hibákért kér bocsánatot. Nagyon érdekes, hogy Zrínyi ismét ellentétet kreál, hiszen ő elméje első szülöttjének állítja be művét – láhattuk az előbb a fordításban idézett darabnál, hogy maga

²⁹ Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 10.

³⁰ Uo.

³¹ Heiner Knell: Vorbilder, Sinngebung und Bedeutungswandel der Mars-Venus-Gruppe. In: Die Allegorese des antiken Mythos Hg. von Hans-Jürgen Horn und Hermann Walter. Wiesbaden, 1997. 331–349., itt: 338.

az elméből való szülés képe is, amelyet a Jupiter–Minerva-mítoszból eredeztethetünk szintén Ovidiustól való – ebben a versben a száműzött költő viszont öregségét hangsúlyozza, hiszen ősz fejjel is harcol a becsapó barbárok ellen, a költészettel mégsem hagy fel.

Ovidius utolsó művében, a *Tristia* után írott *Epistulae ex Ponto* (Levelek Pontusból) című gyűjteményben is jó pár passzus található a költészet és az élet viszonyáról, illetve fontosságuk sorrendjéről. Érdemes idézni a III. könyv IX. Brutushoz intézett leveléből a 7–8., 17–18., 31–32., 45–46. sorokat:

„Jómagam is látom több híja van ennek a könyvnek,
bár a saját verset többre becsülni jogos.

...

Gyakran vágyom rá, hogy változtassak a versen,
mert úgy ítélem, csakhogy erőm nem elég.

...

Kötve hiszem, hogy józan eszem van: durva geták közt
verseket írok, s még gondosan is tegyem azt?

...

Annyira nagy dolog ez? Hát megvallom, ti tudósok,
éltem volt fontos, mint ez a mű.”³²

Látni való, hogy az Ovidius által a száműzetésben megszerkesztett írói önéletrajzot igen nagy mértékben követi Zrínyi szerkesztett verskötetének sorrendje. A fiatalkori szerelmes művekre következik a nagyeposz – a *Metamorphoses* – azután pedig a panasz, megbánás és könyörgés. Megvizsgálándónak tartom tehát azt, hogy az igen feltűnő és egyedülálló tizenöt könyvre való felosztás mellett találhatók-e szövegszerű vagy tematikus ovidiusi reminiscenciák a *Szigeti veszedelem* egyes könyveiben?! Végigvizsgálva mindkét művet véleményem szerint Zrínyi minden egyes könyvében igen jelentős utalásokat találhatunk az *Átváltozások* megfelelő könyvére. Az első könyvben Ovidius szól az ember teremtéséről, a négy világkorszakról azután arról a bűnös állapotról, amelynek végén Jupiter megszemléli teremtését, és úgy határoz, hogy az egész emberiséget elpusztítja özönvízzel (I. 76–312. sor). Nyilvánvaló a kapcsolat Zrínyi Istenével, világtervével, a bűnbe esett kiválasztott néppel és az eltervelt büntetéssel. A *Metamorphoses* II. énekében indul a botor Phaethon világgrontó útjára (II. 153–271.). Két részlet különösen figyelemreméltó szempontunkból, a 214–216. és a 227–228. sor a felgyújtott világról:

32 Ovidius: Levelek Pontusból. Ford. Kartal Zsuzsa. Bp. 1991. 93–94.

„S ezt siratom? Kicsiség. Falaikkal a városok égne,
 terjed a tűz és vész, ország vész, népe is elvész,
 ...
 Körbetekint Phaethon, és látja: az ég meg a föld ég,
 ég a világ, nagy a láng, nagy a hő, nem tudja kiállni;”³³

Párhuzamba hozható ezzel Zrínyi II. énekének az a helye, ahol Szulimán serege nemcsak Magyarország, hanem az egész világ rontására is elég volna. A III. énekben Ovidiusnál (513–526.) a vesztébe rohanó Pentheust figyelmezteti Tiresias; az nem hisz a jósnak és elűzi. Utána pedig elpusztul. Zrínyinél Mehmet basa ugyanilyen módon nem hisz az őt figyelmeztető Szkendernek, el is pusztul a siklósi harcon. A *Metamorphoses*-beli történet Jupiter és Junó asztali évődésének egy epizódja, ugyan úgy, mint ahogy Szkender a sátrában rendezett banketten figyelmezteti Mehmetet (10–18. versszak). Az *Átváltozások* IV. énekében (512–530.) Athamast Junó parancsára Tisiphone megbolondítja, hiszen gyűlöli őket Bacchus miatt; Athamas erre éjjel leöli saját családját, mert oroszlánnak nézi őket. Ino és fia úgy menekül meg, hogy átváltoznak. Zrínyi IV. énekében (81–103. versszak) a törökök Zrínyi nevére éjjel megbolondulnak a szultáni táborban, egymást ölik le, csak mintegy felük menekül meg. Ovidiusnál az V. könyvben megbűnhődnek a bűnös Emathisok, szarkákká válnak, a múzsákkal való verseny elvesztése és rágalmaik után, hiszen a Gigászokat dicsérték és az isteneket kicsinyítették (V. 294–334., 661–678. sor). Zrínyinél viszont a megfelelő énekben Isten azért bünteti meg majd Szulimánt Zrínyi vitézeihez intézett lelkesítő beszéde szerint, mert gőgös, mint a fáraó volt, meg Góliát, meg a filiszteusok vagy általában a pogányok. Velük szemben Isten az alázatosakat emelte fel: a zsidókat, a szent királyokat és Dávid gyermeket (Dávid említése itt még a múzsákkal is paralellbe állítható.) Az *Átváltozások* VI. énekének egyik leghíresebb epizódja Niobe gyermekeinek halála (146–312.); Zrínyinél a gyermekifjú Hamviván halála hozható párhuzamba, különösen, hogy ha hozzávesszük ugyanezen ovidiusi ének egy másik epizódjából Pandion búcsúját Philomelától (VI. 504–510.), amelynek megfeleltethető az öreg Menet-ham király búcsúja halálba induló fiától Hamvivántól. A *Metamorphoses* VII. énekében található többek között az aeginai pestis híres leírása; a betegség végül már annyira tombol, hogy a holttesteket sincs már, ki eltemesse (547–548., 606–610.). Zrínyi ezúttal ellentétesen szerkeszt, hiszen Farkasics az ő költeményének VII. énekében betegségben hal meg, de rendben el is temetik. Ovidiusnál a VIII. ének elején (1–3. sor) Lucifer elűzi az éjt, Zrínyinél ugyanezt a megfelelő helyen, a lovon érkező szép piros hajnal teszi (1–10. versszak). Másik párhuzamot is találni vélek: Daedalus atyailag oktatja fiát a

33 Ovidius: *Átváltozások*. Ford. Devecseri Gábor. Bp. 1964. 45.

repülésre (203–211. sor), mint ahogy az Zrínyinél (90–93. versszak), Szulimán atyailag nem engedi Delimant párbajozni. A *Metamorphoses* IX. énekében Jupiter az istenek gyülekezetében hírt ad fia, Hercules rémes földi haláláról, egyúttal bejelenti halhatatlanságát és megjósolja apoteózisát (239–272. sor). Zrínyinél viszont Radivoj és Juranics elogiumát olvashatjuk (77–78. versszak); sőt – mint ahogy a római költemény olvasva értesülhetünk Hercules kínhalálának szörnyű részleteiről – Zrínyinél is megjelenik Radivoj véres szelleme Delimánnak, hogy jelentse halálát. Nagyon figyelemreméltó, hogy Jupiter ünnepélyes bejelentésének tónusát itt maga Zrínyi a költő veszi át első személyű megszólalásával:

77. „O, áldott, o, boldog, o, erős vitézek!
Ha mit az én magyar verseim tehetnek,
Soha ti dicséretre méltó hitek
Meg nem hal, míg folynak alá sebes vizek.”

78. „Mig az nap meg nem áll, míg az magyar nemzet
Karddal oltalmazza az keresztény hitet,
Élni fog nevetek; ti pedig az Istent
Örök boldogságban mostan dicséritek.”³⁴

Jupiter így beszélt (248–258. sor):

„...De hiába ne féljen
hű szívetek, sose tartsatok így ti az oetai tűztől!
Győzött mindenén ő: gyűz majd, mit láttok, e lángon;
Vulcanus csak anyától lett részébe tehet kárt,
mert örök az, mit tőlem nyert, sosem érheti romlás,
nem győz rajta halál, nincs láng, ami ezt leigazza:
és idejét amidőn ez a része bevégzi a földön,
égbe hozom; hiszem is, hogy e tettem az égbelieknek
kedves lesz. De ha, Herculesem, lesz bárki az égben,
kit tán sértene ez, ki nem adná néked e díjat,
mégis elismeri érdemedet, s dicséri e tettem.”³⁵

Ovidius a X. énekben felvonultatja a fákat, akik mintegy gyülekezettel hallgatják Orpheust (X. 87–105.). Zrínyi a X. ének 54. versszakától kezdve ír a szerencsétlen sorsú török költő gyermekről, Embrulahról, aki (56. versszak):

³⁴ Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 138.

³⁵ Ovidius: Átváltozások i. m. 262.

„Erdőknek Orfeus, Arion halaknak,
Második Endimio volt az fényes Holdnak.”³⁶

(Hozzátehetjük, hogy a következő, a XI. ének elején szerepel Ovidiusnál Orpheus halála, amely szintén idevonható.) A *Metamorphoses* XI. énekében szereplő Daidailon, Ceyx fivére, miközben leugrik a szikláról Apolló madárrá, nevezetesen horgas csőrű, éles karmú, erős és kegyetlen ölyvvé változtatja (339–345.). Zrínyinél viszont ezt olvashatjuk:

„Vid várbul kijüve, mint egy keselyő sas,
Kinek orra, körme fegyveres és horgas;”³⁷

Ovidiusnál a XII. ének foglalja magába a kentaurok és lapiták öldöklő harcát. A számtalan szereplő egyike annak a merész Ixionnak a gyermeke, aki Hipodamét vette feleségül. Zrínyinél Cumilla imájában találhatjuk e baljóslatú mitológiai szereplőt (99. versszak): „Ixiont szaggattatád sasok körmével.”³⁸ A kentaurok és lapiták csatája, mint tudjuk elfajult; egy idő után Monychus javaslatára kicsavart fákkal ütik agyon Caeneust (XII. 488–521.). Zrínyinél viszont a XII. ének 110. versszakában Delimán fákat tépked ki tövestül. Ovidiusnál a XIII. énekben találjuk a versengést Achilles fegyvereiért. Előbb Ajax utána Ulixes szónokol a maga igaza mellett. Ő többek között Ajax szemére hányja, hogy ő is oda akar menekülni a többivel, amikor Agamemnon cselből hazatérési haditanácsot hívott össze (XIII. 216–237.). Zrínyinél a megfelelő énekben olvashatjuk Szulimán haditanácsát. Al bék és Delimán összezsapása szinte pontról pontra megfelel a két görög hős vitájának, amikor az erő és az ész pozícióját mérik össze. Itt Al bék javasolja a futást, és Delimán torkollja le durván (47–57. versszak). A *Metamorphoses* XIV. énekében található Circe varázslata Picus átváltoztatása után. Felidézi az alvilágot (404–411.):

„mélybeli isteneket meg az Éjt szólítja a földből,
és Hecatéhoz üvölt hosszan, süvítő dühös ajkkal.
Elhagyják helyüket (csoda hallani!) ekkor az erdők,
nyögdel a föld, a közelben a tölgy kifakul, haloványul,
körben a fű véres csöppekben harmatot izzad;
s mintha rekedten bőgnének körülöttük a szirtek;
kezdek ugatni kutyák, feketén bozsorogtak a kígyók,
s légszerű árnylelkek látszottak lengeni körben.”³⁹

36 Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 148.

37 Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 160.

38 Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 179.

39 Ovidius: Átváltozások i. m. 422.

Azt hiszem, hogy szinte magától értetődő utalnunk párhuzamként Zrínyi Alderánjának alvilág idéző varázslatára (a 26. versszaktól kezdve). Végül: a *Metamorphoses* utolsó epizódja a „kataktériszmosz”, a csillaggá válás, azaz Caesar üstökösként való mennybe szállása. Venus viszi ölében az égbe; Caesar lenéz a földre és látja fiát, azaz a későbbi Augustust, hogy az még nála is nagyobb! Augustus ugyan megtiltja azt, hogy őt magasabbra becsüljék, mint apját, azonban a Hír őt mégis csak magasabbra emeli. Ovidius megjósolja, hogy egykor majd Augustus is a mennybe jut (XV. 843–870.). Zrínyi eposzának végén a szigeti Zrínyi midőn kijön a várból, megkapja hasonlítás-ként az üstököst (XV. 56. versszak):

„Ily kegyetlenül jün oroszlány barlangbul,
És ily szörnyen fénlík cometa magasbul:
Ez nagy országokra kár nélkül nem fordul,
Szörnyü jüvendőket hordoz hatalombul.”⁴⁰

Venus helyett itt Gábrriel arkangyal viszi a mennybe a dicsőült lelket, és maga a költő bízta rá olvasóira, hogy őt – majdani hősi halála után – nagyobbnek vagy kisebbnek fogják-e tartani hős dédapjánál, akit egyébként folyton atyjának nevez. Azt pedig Marót Károly óta tudtuk, hogy az egész kötetkompozíciót záró *Peroratio* a fenti Ovidius-szakaszhoz közvetlenül csatlakozó *Metamorphoses*-zárlat imitációja. Egy régebbi tanulmányomban, amelyet Zrínyi epikus modelljeiről írtam, megpróbáltam továbbfejleszteni és részletezni Ovidius hatását a *Szigeti veszedelem*re. Kovács Sándor Iván a lírikus Zrínyiről írott monográfiájában részletesen számba vette az eposzt megelőző és követő költemények Ovidius-reminiszcenciáit. Kozák László pedig így ír – miután immár az egész kötetkompozíciót vizsgálja a *Metamorphoses* szempontjából: „Így új értelemmel telítődik az egész *Syrena*-kötetet átjáró metamorfózis-toposz... A metamorfózis Zrínyinél a lírai én kitágítására irányuló törekvés, mely így rokonságba kerül a barokk hiperbolákkal.”⁴¹ Azonban – miután számba vettük azokat a nyomjelzéseket, amelyet Zrínyi gondosan a *Szigeti veszedelem* minden énekében elhelyezett az ovidiusi *carmen perpetuum* megfelelő egységére utalva – most meg kell vizsgálnunk, hogy milyen eszközökkel képes az eposz és a kötet többi része közötti egységet biztosítani a történelemszemlélet oldaláról.

A *Szigeti veszedelem* homéroszi archaikusságát véleményem szerint az is jellemzi, hogy hiányzik belőle a vergiliusi eposz jövőirányultsága – hogy ezzel a fogalommal Borzsák István tanulmányára utaljak – sőt (ha ugrunk

⁴⁰ Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 215.

⁴¹ Kozák L.: i. m. 243–244.

egy) a reneszánsz, vagy manierista, vagy kora barokk olasz mintaképek és kortársak jövőirányultsága is! Ehhez ugyanis dinasztia kellene. Ovidiusban is van ilyen hangoltság – mint ahogy láttuk –, hiszen a káosztól Caesar mennybemeneteléig szerkeszti meg a XV. énekes eposz folyamát. Zrínyi a nemzetnek, azaz a magyar nemességnek ajánlja művét, nem az uralkodó dinasztának. Azt, hogy ez nem véletlen, a szigorúan rejtélyes költő egy újabb félreérthető passzusának elemzésével próbálom meg bemutatni.

Mivel a Szelimnek öltözött fúria Károllyal ijesztgeti fiát, Szulimánt, és a budai Arszlán basa is Károlyt és Maximiliánt emlegeti, ezért az utókor Kazinczytól fogva – ő ugyan egy kéziratban maradt jegyzetében kirakott egy kérdőjelet – V. Károly császárral azonosította a Károly nevű eposzi szereplőt. Arany is és azután mindenki szándékos anakronizmusnak vette, mert hiszen V. Károly császár már rég meghalt a szigeti ostrom idején. Pedig nyilván nem róla van szó, hanem Károly főhercegről (1540–1590), I. Ferdinánd harmadik és legfiatalabb fiáról, tizenöt gyermek atyjáról. Az egyik gyermek volt a későbbi II. Ferdinánd császár, az eposzirás idején uralkodó III. Ferdinánd édesatyja. Gondolom ez is magyarázza, hogy Zrínyi nem akart különösebben közérthető lenni, amikor „Károlyról” szól, aki mint Arszlán írja Szulimánnak (I. ének 63–64. versszak):

63. „Ha tudni akarod keresztények dolgát,
Azok veszni hagyták magok állapotját;
Károly gyűlésekről gyűlésekre magát
Hordoztatja, s nagyon forgatja hit dolgát.”

64. „Nincs sohul kész hada, s nem is gondolkodik,
Mint bolond, hogy valaha talán kelletik.
Ám Maximilian magyarok közt lakik
Gondviseletlenül, csak észik és iszik.”⁴²

Tudnivaló, hogy Zrínyi fő forrása Szigetvár veszésére Istvánffy volt. Tőle tudhatta meg, hogy hogyan tevékenykedett a kritikus 1556. évben, Miksa király és császár, valamint öccse Károly. A XXIII. könyvből megtudhatjuk, hogy Miksa öccsét küldte Magyarországra, a pozsonyi országgyűlésre, amely rendkívül izgatott hangulatban folyt, és a rendek csak akkor hagytak fel ellenállásukkal, amikor megtudták, hogy Szulimán elindult Magyarország ellen. Közben Miksa maga az augsburgi gyűlésen próbált segítséget szerezni a német birodalmi rendektől. Azután augusztus 15-én indult el Magyarországra. A magyaróvári és győri táborozásban összegyűlt vagy huszonötezer,

42 Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 31–32.

vagy még több lovas és több mint nyolcvanezer gyalogos. Ezek azonban gyakorlatilag nem csináltak semmit. Istvánffy, az elkötelezetten Habsburg-hű történétíró, ezt finoman úgy érzékelteti, hogy említést tesz a lengyel segélycsapat csalódásáról és távozásáról: „Lascus albert penig s Sboroczky [Zborowski] Márton lengyel hercegek hasonló igyekezettel az császárnak s az tábornak látása kedvéért kevés, de szép módjával felékesített úti társasággal jöttek vala, de midőn az táborban csak erőtelenedni és semmit nem próbálni az hadat eszekben vötték volna, az sokáig való várakozás unalmától tartván s az császártól elbúcsúzván házokhoz és hazájokban Lengyelországban visszamenének.”⁴³ Károly főherceg időközben a Muraközt erősítette, de ő sem tett semmit. Zrínyi tehát – nyilván azért, hogy az uralkodó dinasztíát feltűnően ne sértse – megcseréli a két testvér szerepét, Miksát Magyarországon hagyja, azonban Károlyt küldi ki gyűlésre, ez okozhatta az V. Károllyal történő téves azonosítást. A lényeg az, hogy Szulimán számára azért válik reálissá a hódító vállalkozás, mert anarchia van vagy legalábbis kettős uralom: *kétfajúság*. A kötet szerkezet egészéhez ezt az Attiláról és Budáról írott epigrammapár biztosítja! Attila – mint maga mondja – Isten haragjának volt szelle. Ez bibliai utalás. Szent Páltól idézünk, a tesszalónikiaknak írt második levélből (2, 6–12): „A gonoszság titka már munkálkodik, csak annak kell még az útból eltűnnie, ami még késlelteti. Akkor majd megjelenik a gonosz, de Urunk Jézus elsöpri szája leheletével, és megsemmisíti jövetelének tündöklésével. Megjelenését a sátán erejéből mindenféle feltűnő tett, jel és hamis csoda kíséri, meg mindenféle gonosz csábítás is, azok vesztére, akik el-kárhoznak, mert nem voltak fogékonyak az igazság szeretetére, ami üdvösségükre szolgált volna. Azért szolgáltatja ki őket az Isten a kísértés hatalmának, hogy higgyenek a hazugságnak. Így azok, akik nem hittek az igazságban, hanem a gonoszságban telt kedvük, mind ítéletet vonnak magukra.”⁴⁴ Zrínyi tehát amikor innen merít ihletet Attila ábrázolásához, akkor hősét, a hun honalapítót apokaliptikus szövegkörnyezetbe helyezi. Egyrészt Inchofer Menyhért könyvének (1644) alapján – amely megvolt könyvtárában – tudta, hogy Attiláról joggal feltételezhető, hogy mivel szerette azt, hogy Isten ostorának hívják, és mint ilyentől rettegnek tőle, ezért becsülte és tisztelte az Istennel eltelt férfiakat, tehát – mondhatni – lélekben megtette az első lépést a kereszténység felé. „In tam fero pectore tantum religio pondus habuit... Nam qui se flagellum Dei et vocitari et formidari amabat, viros Deo plenos aestimare et honorare didicerat.”⁴⁵ Másrészt Attilát – később, a Má-

43 Istvánffy: Magyarok dolgairól... I/2. 409.

44 A Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Bp. 1973. 1376.

45 Melchior Inchoffer: Annales ecclesiastici regni Hungariae. Tom. I., vol. 1. Posonii, 1795. 20–21. (Első kiad. Róma, 1644.)

tyás emlékezésekben – pozitíve megkülönböztette Nagy Sándortól vagy Tamperlántól, mint világhódítóktól: „de Attilának fáradcsága hasznossab vala, mert amannak [*vagyis Nagy Sándornak*] az eő győzedelmei, országlásai holta után mind füstben menének, ez maradandó és örökös királyságot csinála magyarnak, ha miis úgy continuálnánk, mint a’ régi jó magyarok kezdték.”⁴⁶

Az alapító időben, Attila hódítása és honalapítása idején megvolt tehát az isteni mandátum; Isten nyilván erre céloz a *Szigeti veszedelem* első énekének dorgáló beszédében, ahol a magyarok kiválasztása és a Szentlélek általi ihletettsége megelőzi a pannóniai honfoglalást és a szent királyokkal való megajándékoztatást. A kettős uralmat Budával elimináló alapító ő és hős az egyetlen legitim útmutató a mai magyaroknak is, akik erre azonban alkalmatlanok. Ezt mutatja a Miksa-Károly névvel megjelenített kettős uralom, vagy anarchia az ország vezetésének legfelsőbb szintjén, amely után Szulimán egyrészt méltán vélheti, hogy neki most jött el az ideje, hiszen most ő az Isten ostroma a magyarok megbüntetésére, másrészt az attilai legitimitás képviselője az eposz cselekményének idejében egyedül a szigeti Zrínyi Miklós! Ezt a lelki és nem genealógikus Attila-Zrínyi leszármazást a költő Zrínyi Miklós, mikor legendás családtörténetét írhatja Forstall Márkkal, kiegészíti a gót királytól való vérségi leszármazással: „Zrínyi bizonyára tudott valamit, amit Dante, Boccaccio és sokan mások nem: Florentia városát nem Attila dúlta fel és pusztította el (ő a környékén sem járt), hanem egy évszázaddal később, 541-ben Totila gót király seregei döntötték romba. Tudta, mit alapított és építtetett újra Nagy Károly, és titkon talán büszke is volt rá. Mint mondtuk: a genealógia szenvedélyes műfaj; a titkos szenvedély pedig mindennél erősebb lehet.”⁴⁷ Noha a kötet megjelentetése utánról való (1652. október 20.) az a Batthyány Ádámmal írott levele, amelyben rejtett bibliai idézettel már a magyar nemzet elpusztulását jósolja amikor a henyélés bűnét ostromozza, mégis azt hiszem, teljes joggal számba vehetjük akkor, amikor az eposz történeti világképét vizsgáljuk. „Édes Bátyám Uram, az nemzeteknek nevetsége lettünk, mi szegény magyarok, nincsen az ki szánjon bennünket, ha mi henyélünk, odavagyunk, és csak emlékezetünk sem leszen a földön.”⁴⁸ A bibliai hely, amelyre Zrínyi céloz, Mózes V. könyve (28. fejezet 37. vers): „S minden nép körében, ahova csak taszít az Úr, botránkozás, gúnydal és szóbeszéd tárgya leszel.”⁴⁹ Ha továbbolvassuk a bibliai könyvet, akkor természetesen felmerül a nemzet legyőzése, rabságba vetése, szétszóratása és pusztulása...

46 Zrínyi Miklós: Prózai munkái. S. a. r., jegyz. Kulcsár Péter. Bp. 2004. 197.

47 Bene Sándor: „Őskeresők”. (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere). ItK 107(2003) 3–42.

48 Zrínyi Miklós: Válogatott levelei. Vál., jegyz. Bene Sándor–Hausner Gábor. Bp. 1997. 60.

49 A Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. 208.

Zrínyi többnyire a latin Biblia-fordításra hivatkozik. Ha megnézzük tehát a *Vulgatában* a fentebb idézett helyet, akkor két szó fejezi ki a „nevetséget”: „et eris perditus in proverbium ac fabulam omnibus populis”.⁵⁰ A *fabula* szó nyilván felidézte benne Petrarca verseskönyvének (*Rerum Vulgarium Fragmenta*) első szonettjét, ahol maga a költő határozza meg léthelyzetét, mint aki fabulává (*favola*), azaz nevetséggé és gúny tárgyává lett az emberek előtt. „A *fabula vulgi* kifejezésnek igen tekintélyes hagyománya van. Az első a bibliai származás...; de mellette ott van a klasszikus görög-római is.”⁵¹

A pusztuló magyarság önbűne miatt nevetség tárgya; a költő pedig nem csupán mint e közösség tagja, hanem mint költő is bűnös, szerelmei miatt. Legalábbis csak így tudom értelmezni a Feszületre írott vers bűnvallomását. Ezek után talán nem nehéz felvázolnom azt, hogy hogyan látom a *Syrena*-kötet szerkezetét. A címlap, a *Dedicatio* és *Az olvasónak* (az előszó) az első egység, amelyek megkísérlik irányítani a rákövetkező költemények befogadását. Az I. és a II. Idilium az ifjúkori szerelmi játszadozás dokumentumai, azonban félig már tragikus hangütésben. A II.-nak a végén a vadász, vagyis a lírai én, be is jelenti, hogy Violától elpártol a Hajnalcsillag szerelméhez. Mivel rögtön erre következik az Obsidio, amelyben a költő a Szűzanyát választja műzsájául, elég okom van feltételezni, hogy a „Hajnalcsillag” itt nem egy másik szerelmes nő, tehát Viola vetélytársa – ahogy a szakirodalom gondolja –, hanem Mária akit a Lorettói Litánia VII. invokációja Hajnalcsillagnak (*Stella Matutina*) nevez! (Természetesen az eposz utáni, ismét erotikus hangvételű versekben a féltékenység hangjának jellemzéséül Hajnalt nőnek nézik.) Következik az eposz, mint a szerelmi bánat antidotuma, mint az igaz példa, az üdvözlésnek a régi Zrínyi Miklós által mutatott útja, de ezután a költő visszaesik a tragikus szerelmi hangulatba (Arianna sírása), hiábavalónak minősíti hőseposzi kísérletét Ámor hatalmával szemben:

„Én Márst énekelek haragos fegyverrel,
Kínzó szerelmemet hogy felejtsem el;
Másfelől kis isten megkerül fegyverrel,
Harcol, vagdalkozik lángozó szívemmel.”⁵²

Következik a legmonumentálisabb és legabszurdabb metamorfózis, ahol Zrínyi, mint lírai én mintegy nővé változva kesereg.

Boldog szerelemnek semmi nyoma, megholt feleség siratásának annál inkább. Mérges kígyó tette el láb alól Euridicét; a korán meghalt Draskovics

50 Biblia Sacra iuxta Vulgatum Clementinam. Rome–Tornaci–Parisiis, 1956. 192.

51 Ovidius: Amores III/1, 19–22. Francesco Petrarca: Canzoniere. Edizione commentata a cura di Marco Santagata. Nuova edizione aggiornata. Milano, 2004. 10–11.

52 Zrínyi Miklós: Összes művei i. m. 224.

Eusébia rokonai által alkalmazott történész, Ladányi Ferenc (horvátos latinsággal Franciscus Ladanji) később arról ír, hogy az ifjú asszony halálát a gyanú szerint a neki nyújtott mérge okozta: „...licet non sine suspicione propinati veleni fato functam.”⁵³ Ezt a gyanút megismétli az erdélyi Macskási Boldizsár levele (1682): „De Zerényi Miklós példáját addálom, az is az feleségét az lovászával tapasztalta: kurválkodott. Vitézi módon az fegyvert is elébe tette, s az mérget is, s az asszony az mérget választotta. Vétjét megvallván, érdemes reája.”⁵⁴ Lehet tehát, hogy egy szörnyű családi tragédia is – méregpohár és kard együtt Cumillánál! – nyomhatta a pokolra szálló lírai én lelkét, amikor egyszerre csak a vers félbeszakad és – mintegy figyelmeztetésül és eligazításul feltűnik Attila, a szigeti Zrínyi Miklós és a szigeti legfőbb hősök kis csapata, az *Epigrammák* hőseiként. Ezután tud leborulni a költő, lezárván szerepkísérleteit, a Megfeszített lába elé. Király György híres kísérletét nagyjában és egészében érvényesnek tarthatjuk, amikor a *Syrena*-kötet tagolását összevetette Petrarca Triumphijával. Felhívnam azonban arra a figyelmet, hogy a Feszületre írott vers leginkább mégiscsak a *Canzoniere* egy darabjával hozható kapcsolatba, nevezetesen a feszülethez fohászzkodó, a *Miatyánk* parafrázisául is tekinthető híres 62. szonettel:

„Padre del ciel, dopo i perduti giorni,
dopo le notti vaneggiando spese
con quel fero desio ch'al cor s'accese
mirando gli atti per mio mal sì adorni,

piacciati omai, col Tuo lume, ch'io torni
ad altra vita et a più belle imprese,
sì ch'avendo le reti indarno tese,
il mio duro adversario se ne scorni.

Or volge, Signor mio, l'undecimo anno
ch'i' fui sommerso al dispietato giogo
che sopra i più soggetti è più feroce:

Miserere del mio non degno affanno;
reduci i pensier' vaghi a miglior luogo;
ramenta lor come oggi fusti in croce.”

53 *Franciscus Ladanji*: Fructus Honoris arboris Draskovitianae. ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Collectio Hevenessiana, tom. LXX. fol. 47. A szöveg másolatáért Bene Sándornak mondok köszönetet.

54 *Herner János–Orlovsky Géza*: Macskási Boldizsár levele Teleki Mihálynak, felesége hűtlenségéről. In: *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények*. I. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2004. 79–82., itt: 82.

Magyarul, Szabolcsi Éva fordításában:

„Ó, Ég Ura, az átvirrasztott éjek
és szívem-gyújtó vágyban elpazarlott
napok után, midőn e bájos arcot
csodálva révedeztem, arra kérlek:

ki oly kegyes vagy, hagyd, hogy visszatérjek
a másik létbe, adj szebb, tiszta harcot;
hadd valljon ádáz ellenem kudarcot,
kerüljem el rút hálóját s a véget.

A súlyos járom, mely hívére jobban
nehezül, immár majd tizenegy éve,
hogy nyomja vállam súlyával kegyetlen.

Irgalmazz hát nem-érdemelt bajomban,
a gondolatnak légy igaz vezére,
emlékeztess, hogy függél a kereszten.”

A kötet szerkezetéből kirajzolódó költői Én katarzisa tehát két szakaszra tagolódik: a vitézek istenének lábához borulva, aki úgy szenved, hogy nem hívja segítségül a rendelkezésre álló mennyei seregeket – Vida Christiasára történő utalás – megtisztul a metamorfózis-költészet, illetve a szerelmi tematika bűnétől, hogy azután a *Peroratió*ban diadallal hirdethesse meg költői halhatatlanságát, személyes üdvözlését és bejelentse örömmel várt halálát, amelyben mintegy cselekvőleg fogja megvalósítani vagy jobban mondván megújítani költeménybeli ősapja hőstettét. Hamuba fog rejtezni, de tudjuk, hogy hamuból születik újjá a Főnix...

Szeretném azt hinni, hogy – kezdő idézetünk tanúbizonyságával szemben – talán Weöres Sándor is megenyhülne, és beeresztené Zrínyit az 1946-ban, Hamvas Bélának írott levelében konstruált írói mennyei hierarchiába, a megfelelő helyre. „A költő-óriás, a tökéletes művű; az immanens líra tetőfoka. Arany János, Euripides, Ovidius, Villon, Burns, Heredia, Lafontaine, Tasso, Mörike stb. »Király«, csillaga Neptun.

Itt végződik a 3-ik hármas, s a költészet ember-régiója, melynek tetőfokán a költő elmondhatja: »Művem eléri a tisztán-emberi lehetőség végső határát.«⁵⁵

55 Weöres Sándor: Egybegyűjtött levelek I–II. Bp. 1998. II. 447.

László Szörényi

1651. A COMPILED VOLUME OF POEMS AS A SELF-PORTRAIT
BY THE AUTHOR AT YOUNG AGE

This work attempts to re-evaluate the current image of Zrínyi's poetry and his poetic consciousness as well as to investigate not only the relationship between the epic *Szigeti veszedelem* and the preceding and following miscellaneous poems, but to explore the constraints in genres in the whole volume. As for versification, Zrínyi applied the technique of leaving certain lines incomplete. Antal Pirnát showed that this tradition originated with Virgil. However, when Zrínyi refers to his „diminishing” in the forewords, he does not mean this kind of imitation of Virgil. He aims at presenting his volume as fragmented, since his poetic fate prevented him from final polishing. This trick is adopted from Ovid, who, in his compilation of elegies *Tristia*, presented his main work *Metamorphoses* as a quasi-posthumous work fetched from the poet's funeral pyre because Augustus sent him into exile before he could finish it. The term “diminishing” does not refer to his mistakes in caesura. The author's opinion is that Gedeon Ráday, János Arany, and Ferenc Kanyaró were all right in assuming that Zrínyi followed Roman poets not only in his inversions but he mixed several types of caesurae in standard lines. *Metamorphoses* served as an example not only with his structure (fifteen songs) but Zrínyi placed emblematic references in each song that remind us to the main theme of the corresponding song of Ovid. He breaks away from the dynastism of Latin epic: here it is the hero, the Zrínyi great-grandfather – not only an ancestor but an alter-ego of the author – who rises to Heaven in the end, not the father of Ovid's ruler, Julius Caesar. On the one hand, Zrínyi considered Attila the real founding father of the Hungarian dynasty, on the other hand, he presented the ruler tandem of King Maximilian and Prince Charles as illegitimate: feuding brothers who are unable to do anything against Suleiman. (Literature so far has identified Charles with Emperor Charles V without any basis whatsoever.) *Metamorphoses* do not end with the alter-ego hero becoming god, since the story goes on with a sad romance and a descent to the underworld. Thus Zrínyi presents his epic placed among love poems as an attempt to transcend the pangs of love. Resolution is to be found in the dichotomy of the hymn *Feszület* (Crucifix) and *Peroratio*: in comparison to Christ's heroic suffering any poetic inspiration is insignificant. Nonetheless, the work provides immortality, life provides heroic death. The poet gives the key to this dichotomy starting from the influence of the 62th sonnet of Petrarca, and the guilt of the poet wandering in the underworld is explained by the fact that Zrínyi forced his unfaithful wife to commit suicide. Zrínyi is a great and original poet in every sense – Arany was right again.

Z. Karvalics László

Drabik-dimenziók: egy harmincéves tanulmány információtörténeti újraolvasása

1671. július 16-án, miután a kőpádon kivégezte Drabik Miklóst, az aggasztán felső-magyarországi evangélikus lelkészt, holttestét és *Lux in tenebris* című, veszélyesnek ítélt könyvének összegyűjtött példányaait együtt égette el a pozsonyi hóhér.

A magyar köztörténeti hagyományban 1671. április 30. a nevezetes időpont, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc bécsi, valamint Bónis Ferenc pozsonyi kivégzése. Drabik perbe fogása és elítéltetése (az uralkodó és a katolikus egyház elleni lázítás miatt) nem került be a négykötetes magyar történeti kronológiába, noha abban tételként szerepel a II. Rákóczi György várható magyar királyságáról szóló prófécia (is) tartalmazó *Lux in tenebris* tizennégy évvel korábbi, 1657. tavaszi amszterdami megjelenése.¹ Pedig politikatörténeti szempontból különösen érdekes, hogy miért csinál magának „ügyet” az 1671 nyarára kifulladás pozsonyi rendkívüli bíróság: a „meggondolatlan” (az egyházat vagy a katonaságot érintő) *kijelentések miatt* beidéztettek vagy elengedték már, vagy az illetékes megyei bíróságokhoz utalták őket, s 1671. június 1-jén I. Lipót rendelete be is szüntette a további letartóztatásokat.² Drabik elfogása és pere *ezt követően*, alig egy hónap alatt zajlott le, ami legalábbis további, részletesebb vizsgálatot igényelne.

A könyv és szerzőjének elégetése így a magyar cenzúratörténeti irodalom adalékaként³ „él tovább”, kiegészülve avval, hogy a kivégzés másnapján, jú-

1 Az eseményt vélhetően két dolog „értékelte fel” a kronológia összeállítói számára: Comenius közbenjárása a megjelentetés érdekében, valamint az, hogy ugyancsak ekkor, 1657 tavaszán dolgozza ki „a fejedelem magyar királyságának tervét” Zrínyi Miklós gróf. Lásd Mo. tört. kron. 1526–1848. 476. Jegyezzük meg továbbá, hogy az adattárban „politikailag korrekt” módon hősünk Mikuláš Drabikként szerepel.

2 Barta János: Miért halt meg Zrínyi Péter? Bp. 1986. 213., 254.

3 A roppant hiányosságai ellenére mégis egyetlen, átfogó igénytel megírt magyar nyelvű cenzúratörténeti munka vonatkozó fejezete nem ismeri az 1671-es Drabik-epizódot (*Maros Andor*: A cenzúra. A haladó eszmék üldözésének története. Történelmi áttekintés az ókortól a XIX. századig. Bp. 1947.). Ez annál különösebb, mert ugyanakkor 1671-ből közöl adatot: „Lipót császár 1671-ben bezáratta a protestáns Gründer Gottfried nyomdáját, minthogy néhány, a katolikusok ellen írt munkát adott ki.” Uo. 36.

lius 17-én azt is „közhírré tették, hogy aki Drabik könyvét birtokolja, adja le a városházára, különben a szerzőhöz hasonló módon fog bűnhődni”.⁴

Drabik „története” azonban messze túlmutat a cenzúratörténeten, és a pozsonyi vérpadig vezető út több mint 80 életéve alatt számos olyan érdekességet halmozott fel, amelyek egy viszonylag friss irányzat, a történeti folyamat információközpontú elemzésére vállalkozó iskola számára különösen izgalmasak.

Az információtörténelem a világon és Magyarországon is az 1990-es évek közepétől jelentkezik egyre nagyobb teoretikus erővel,⁵ ezért is több mint figyelemreméltó, hogy a Drabikkal foglalkozó addigi, rövidebb közleményeket integráló és azokat osztrák levéltári anyaggal kiegészítő néhány oldalas tanulmány, amelyet Péter Katalin 1977 januárjában tett közzé a *Világosság* hasábjain,⁶ *milyen részletességgel és hány ponton előlegezte meg az információ-történeti problematikát.*

E kurta tanulmány egyetlen és kizárólagos célja, hogy Péter Katalin invenciózus megközelítésének és meglátásainak segítségével mutasson rá az információtörténelem relevanciájának néhány általános, illetve speciálisan újkori mozzanatára.⁷

4 V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Bp. 1999. 271. (A *Tiltott könyvek* című fejezet egy rövid bekezdése foglalkozik Drabikkal.) Érdekes, hogy még több mint száz évvel később is, 1764-ben, amikor a Kollár Ádám ellen írott *Vexatio* szerzőjét nem sikerült kinyomozni, ugyanúgy a fellelt példányok nyilvános (bécsi) elégetéséhez nyúlt az udvar.

5 Alistair Black: Information and Modernity: The history of information and the eclipse of library history. *Library History*, 1998. Nr. 1. 39–46.; Z. Karvalics László: Bevezetés az információtörténelembe Bp. 2004. 1–247.; Zalai K. László: Úton a történeti informatika felé. *Jel-Kép* 1991. 1–2. sz. 131–139. – A kora újkor információtörténelmére lásd Információáramlás a kora újkorban. Szerk. Z. Karvalics László–Kiss Károly. Bp. 2004. 1–194., különösen a bevezető tanulmányt 7–19.

6 Péter Katalin: Drabik Miklós, a lehotkai próféta. *Világosság* 1977. 1. sz. 36–41.

7 Nem tartottuk tehát feladatunknak, hogy áttekintsük a Drabik-kutatással foglalkozó hazai irodalmat, mint ahogy ezúttal nem reflektáljuk a Péter Katalin más munkáiban megjelenő közvetlen vagy közvetett információtörténeti érdekességeket sem. Laudációként azonban annyit megemlítünk, hogy ebben a tanulmányban már minden benne van, ami Péter Katalin alkotói stílusára jellemző: kiforrott, pontos és élvezetes szövegépítkezés, az ismert tényeken túllépő merész és bátor kombinációk az új összefüggések felismerése érdekében.

Az információáram kettőssége: közösségi dimenzió, individuális transzformáció

„Azt kell megvizsgálnunk, hogy a lehető proféta hallucinációi az ország eldugott sarkában hogyan telítődtek politikai kombinációkkal: nappalainak társasága, beszélgető partnerei, az ő gondolatait alakítók kerülnek az érdeklődés középpontjába.”⁸

Péter Katalint a prófétává lett Drabik vízióinak eredete érdekli. Annak nyomába ered, hogyan jut el egy eldugott trencsényi faluban élő morva bevándorló ahhoz, hogy 1638-tól éppen az erdélyi fejedelmi család küldetésével kapcsolatos isteni sugallatok közvetítőjévé váljon. Kideríti, hogy a látomásokba beépülő információrészecskék nem származhattak magából a fejedelmi udvarból, hanem „a mezővárosok sokadalmaiban nyüzsgőkkel cserélt információkat, velük latolgathatta, mikor változik már a világ... a vásárok kocsmáiban szövögetett politikai kombinációkat... falusi iparosokkal beszélgetett otthon... gazdag parasztokkal, ha kenyérkereső foglalkozása után járt”.⁹

Jól látható, hogy Drabik tájékozódási és ismeretbázisát alkotó elemek forrásvidéke nem az intézményes híráramlás, hanem egy azt megelőző, diffúz szóbeliség. A kora újkori információáramlásról szóló tanulmánykötet bevezetőjében az eszmék, képzetek és jelentések e különös keresztkapcsolataira javasoltuk Bruno Latour „transzláció”-fogalmának alkalmazását. A Drabikot is jellemző kommunikációs kölcsönviszonyról azt írtuk: „jellemzően nélkülözi az intencionalitást, és, úgy tűnik, a jól megszokott terjedési... mintázatokat is. Valami más ez: közös élettérben... egységesedő ismeretbázis, vagy a közös cselekvések »oldalvizén« születő mikrokommunikációs aktusok sora. Ezek »eredője« nemcsak az adott »szituációkra és tárgyakra« vonatkozó, hanem a kérdéssel foglalkozók attitűdjeit és érdekeit is megjelenítő *párbeszédek* keresztül formálódik ki.”¹⁰

Péter Katalint az érdekli, hogy „a hallucinációkban bonyolult kombinációvá keveredett információk eredeti állapota talán visszaállítható”.¹¹ Nem kisebb kihívás azonban annak megértése sem, hogy a kapcsolatot létesítő csoportok néha hosszú ideig tartó, de mindig összetett kölcsönviszonyaiból hogyan születnek mégis individuális innovációk: hiába „társadalmi konstrukció” a transzláció, mégis egyedi döntési és jelentéstermelési aktusokba fut

⁸ Péter K.: i. m. 40.

⁹ Uo.

¹⁰ Információáramlás a kora újkorban i. m. 13. Itt a példaként kiválasztott személy egy „brédai orvos” volt.

¹¹ Péter K.: i. m. 41.

bele. Miért pont Drabik? Drabik miért pont így? És itt már nem elégséges az „információk eredeti állapotának” rekonstrukciója: az értékelődik fel, hogy ezek az információk milyen meglévő, belső tartalommal találkoztak. Az „új” jelentés, az innováció születésének a természetrajza mindkét oldal tanulmányozását igényli, de már alapvetően egy harmadik kulcskérdés fényében: tudniillik hogy milyen áttételekkel válik közösségivé az individuális innováció, és közösségivé válásának milyen hatása, hatáskövetkezménye van, hogyan és miképpen „fordul vissza” a valóság formálásába.

Drabik látomásai, úgy tűnik, soha nem jutottak el efféle „erős” visszacsatolásig. Az európai politikai helyzetben időleges érdekességet mindig kölcsönzött neki elementáris Habsburg-ellenes éle, átmeneti érdeklődést tudott kiváltani a műfaj, a chiliasztikus várakozás-irodalom, amelynek a harmincéves háborút követő intellektuális vákuumban egyfajta divatja volt. Valójában azonban Drabik „innovációja” mindvégig illusztrációértékű maradt, dacára annak, hogy szövegeinek egyre több kiadása volt, hogy Angliától Törökorszáig ismerték, és Amszterdamból, brit földről és Franciaországból is kapott támogatásokat, egyfajta kétséges „világhír” eljutva. Nem tudott azonban alakító hatásúvá, *transzformatív* válni. Szövegeire nem épült hosszú perpcióis lánc, változások, elhatározások, cselekedetek kiváltója nem lett. (Comenius „megfertőzése” átmeneti és talmi „eredménynek” tűnik.) A próféta igazi tragédiája annak az érdektelenségnek az átfogóvá növekedése, amely a Rákóczi családot – vele szemben – a kezdetektől fogva jellemezte.

Hogy milyen egy transzformatív innováció, annak érzékeltetéséhez egy pontosan száz évvel későbbi történetet hívok segítségül.

1771 táján Fridvaldszky János, ez a csodálatosan friss elméjű erdélyi polihisztor kutatóútján „örmény vándorkereskedőkkel találkozik, akikkel beszédbe elegyedve arról értesül, hogy kordovánbőrt nem lehet erdélyi nyersanyagokból készíteni, mert hiányzik hozzá a *skumpia* (*cotinus*, cserszömörce). Felkelti érdeklődését a kérdés, elmondhatja magának, hogy milyen ez a növény, azonosítja a rendelkezésére álló botanikai munkákból, majd elkezd keresni.”¹²

Egy éven át hasztalanul kutat Moldova és Máramaros vidékén, majd újabb egy év múlva Hunyad megyében, Ulm és Aranyos közt egy hegyen megtalálja.¹³ Kísérletezni kezd, kiszámítja, hogy a *cotinus* importja Erdélynek több ezer rajnai forintjába kerül. Egy gazdatiszt segítségével *cotinus*-ültetvényt telepít, és kordovánbőr-készítési útmutatóval segíti azokat, akik ebben az „iparban” látnak lehetőséget.

12 Fridvaldszky János: Fridvaldszky János (1730–1784) élete és munkássága. MKSz 113(1997) 417–424.

13 Mindezt le is írja *Dissertatio de skumpia* című művében (Kolozsvár, 1773). Magyarul: Domokos János: Fridvaldszky János: *Dissertatio de skumpia*. Bp. 1944.

A translációból kinövő transzformáció lényegileg különbözik az *intézményes tudástranszfer* látszatra nagyon hasonló formáitól. Amikor Colbert francia pénzügyminiszter 1673-ban Magyarországra küldött egy *Larose* nevű tímárlegényt, hogy tanulja meg a „magyar cserzés” technikáját,¹⁴ illetve az összes fortélyt, az gyakorlatilag korabeli *ipari kémkedésnek* számított.¹⁵ (Az már viszont egy másik fajta translációnak tekinthető, hogy Franciaországban azokat a tímárokat, akik ezt a bőrfajtát készítették *hongroyeureknek* vagy *hongrieurnek* hívták.¹⁶ Megjegyzésre érdemes az is, hogy a „magyar bőr” históriája sokkal inkább része a hazai bőripar és a kémia¹⁷ történeti hagyományának, mint az információs mozzanatokra gyakorta érzéketlen köztörténetnek.)

Kereskedelemtörténet és információtörténelem

„A próféta mindennapjai a morva posztók előállítói és vásárlói között teltek.”¹⁸

Drabik sikeres posztókereskedő volt, Péter Katalin feltételezése szerint azért kerülhetett közössége termékeinek eladói közé, „mert mint papot, megbízhatónak tartották”.¹⁹ S noha „nem tudjuk, mekkora távolságokat járt be, milyen messzire vitte társai termékeit”,²⁰ az egészen bizonyos, hogy – a modern hálózatkutatás kifejezésével – egyfajta „hub” volt. Olyan hálózati csomópont, amely különböző (információ)közösségeket személyében kapcsol össze.

14 Nem meszelték a bőrt, hanem borotvával szőrtelenítették, így tömörebb maradt. Faggyúval tették vízállóvá, a cserzéshez pedig timsót használtak (ezért hívták német területen „timsós bőrnek”). Így nagy szakítószilárdságú, szívós bőrt kaptak. *Felix R. Paturi: A technika krónikája*. Bp. 1991. 124. Ezt a rendkívül erős és tartós anyagot főleg a szíjgyártók, nyergesek, és lószerszámkészítők dolgozták fel. *Marady Róbert: Valahol olvastam: technológiák és történelem* [2003]. Lásd <http://www.bimeo.hu/bor-cipo/2003/030207.html>.

15 És intézményi természetére jól rávilágít az a tény, hogy a francia király azokat a tímárokat, akik a magyar bőr készítésével foglalkoztak, 1705-ben *kizárólagos joggal* ruházta fel. Ezek a tímárok a Saint Denis-i állami gyárral egyesültek, s az onnan kikerülő bőroket külön bélyegzővel jelölték, mint a királyi bőrgyárból kikerült magyar bőroket. A szabadalom 1716-ig volt érvényben, ettől az időtől kezdve bárki készíthetett „magyar bőrt”.

16 De la Lande *L'art de l'Hongroyeur* című, Párizsban 1766-ban megjelent művében teljes részletességgel írja le az eljárást is, amelynek nyomán a magyar bőrt Franciaországban gyártották. *Marady R.*: i. m.

17 Hogy mást ne mondjunk, a „sztori” az OKI Követelmény- és Vizsgafejlesztő Központ egyik kémia próbaérettségijének az anyagába is bekerült.

18 Péter K.: i. m. 41.

19 Uo. 40.

20 Uo. 41.

A kereskedő mivolt nem az egyetlen, de az egyik legfontosabb, kitüntetett szerep az információáram kultúrtörténetében. Már a legelső, 1695-ben megjelent sajtótörténeti és elméleti tudományos összegzésnek tekinthető munka, Kaspar Stieler *Zeitung Lust und Nutz*-a is²¹ a kereskedőtársadalmat emeli ki, amikor az újság műfajnak a polgári renddel való szoros kapcsolatát elemzi. A kereskedelmi utak és a kereskedőhálózatok információs funkcióját sokoldalúan vizsgálja a szakirodalom, 2003-ban a patinás *Annales* egyenesen tematikus számot szentelt a kérdésnek.²²

Mivel viszonylag gazdag diskurzusról van szó, azt a kérdést érdemes feltennünk, hogy az újkor magyar kereskedelem-történetének vannak-e olyan sajátosságai, amelyek korábbi és későbbi korok kereskedelem-történetétől az információs mozzanatok felől lényegesen különböznek.

Három ilyen sajátosság is jól látszik. Elsőként is a megélnékülő európai és regionális piacok *felértékeli a kereskedőt mint hírszerzőt*, annak köszönhetően, hogy az úton lévő kereskedők számának növekedésével párhuzamosan minősülnek egyre kevésbé „fajlagosan” gyanúsaknak.²³

Evvel párhuzamosan *leértékeli a kereskedőt mint a nagyvilág közéleti-politikai „híreit” mintegy másodlagosan szállító „szolgáltatót”,* annak köszönhetően, hogy professzionális hírüzemek és intézményes hírcsatornák veszik át ezt a szerepet, a modern sajtóműfajok kiformálásával.

És végül: egyedi és páratlan jelenség a *kereskedőtársadalomnak a reformáció terjesztésével való szoros összefonódottsága*. Az egyes közösségek döntési/választási szabadsága megnövelte annak jelentőségét, hogy milyen mélységben és eredményességgel sikerül meggyőző erőt kifejteni valamelyik „hit” érdekében – nem véletlen, hogy a kereskedő gyakorta saját prédikátorát utaztatta, s az élénk kereskedelmi kapcsolatok mögött felsejlik a hit „közvetlen” terjesztése is. (Egyértelműen ez lehet például a Szakály Ferenc által érzékletesen bemutatott 1588-as Péter-napi botrányban²⁴ a lelkészük által feltűzelt református tolnaiak és az antitrinitárius pécsiek közti konfliktus mögötti magyarázó ok.) S mivel a kereskedelmi siker legitimáló tényező volt a közösségi önszerveződés egyes formáiban megszerezhető pozíciók esetében,²⁵ a kereskedők világképe, értékválasztásai nagy súllyal estek latba az egyes kö-

21 „Az újság élvezete és hasznossága.” Újabb kiadása: Kaspar Stieler: *Zeitung Lust und Nutz*. Bremen, 1969. 1–327.

22 A *Reseaux marchands* (kereskedőhálózatok) fél tucat tanulmányát lásd *Annales* 58(2003) mai-juin.

23 Lásd különösképpen Szakály Ferenc nagyszerű könyvének *Trombitás János titkos mestersége* című fejezetét a mezővárosi és török „kémvilágról”. Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció*. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. (Humanizmus és reformáció 28.) Bp. 1995. 255–289.

24 Szakály F.: i. m. 421.

25 Lásd ismét csak Szakály úttörő következtetéseit idézett könyve önálló tanulmány értékű Epilógusában. Szakály F.: i. m. 413–426.

zösségek vallásválasztásai esetében is. Ez a különösképpen „diszkurzív” társadalmi erőter azután a hódoltsággal együtt elillan, s vele együtt a kereskedők rendkívüli információtörténeti szerepe is.

Immigráció, akkulturáció, mobilitás

Drabik immigráns: a lelkész szűkebb és tágabb közössége, a vallásuk miatt menekülésre késztetett morva iparosok a fejükben lévő *szakmai tudás* és a mindennapjaikat szabályozó *erkölcsi rend* (a „kötelességteljesítésre koncentrált szigorú életmód”) révén „jó néhány nagyonis evilági gazdagodásra törekvő uradalom gazdálkodását változtatták meg”.²⁶

Az újabb információtörténeti irodalom feltűnően érzékeny a csoportos immigrációra, mert azt részben *tudásvagyon-gyarápodásként* olvassa, részben csoport-, illetve közösségszinten megnövelt transzformációs erőt tulajdonít neki. Ebből a szempontból az akkulturáció sikeressége egyúttal annak a mérőszáma is, hogy milyen tempóban és megtermékenyítő erővel tudnak találkozni az „érkező” tudás-, ismeret- és kultúraelemek az „őshonosakkal”. A transzformációképző lendületet ugyanakkor nemcsak a külső, hanem a belső mobilitás is biztosítani tudja: a hódoltság végének magyar társadalmában már megindult a korábbi zártság oldódása,²⁷ a szabad királyi városok lakosságának kicserélődése, miközben az élénk peregrináció mellett a hadseregek vonulása is állandó „hatásként” van jelen.

Korszakunk különösen izgalmas kérdése, hogy az élénk (és a Bácska és Bánát töröktől való visszafoglalása után kifejezetten komoly méreteket öltő) *immigráció tudáshozadéka Magyarországon vajon miért nem fordul olyan méretű, néhány generáció múlva már mérhető gazdasági teljesítménynövekedésbe*, amit a hasonló betelepülési hullámok esetében másutt tapasztalhattunk. Ha néhány uradalom gazdálkodását néhány morva betelepülő fellendíthette, miért nem adtak érzékelhető lökést a gazdaságnak a soknyelvű, sokkultúrájú betelepülők százezrei? Kétségtelen, hogy a mérleg másik oldalán (legalábbis a hódoltsági területek egy részén) elpusztult falvak, kihalt vidékek is állnak, és a háborús pusztítások sokféle tudásformát tudnak diszkontinuussá tenni. Mégis, ahogy – Szakály Ferencet követve – némiképp értetlenül állunk a magyar vállalkozásoknak a 17. század végi első fénykort követő megtorpanása előtt, ugyanúgy megválaszolatlan kérdés, hogy a „fogadó oldal” mely sajátosságai miatt nem tudott az immigránsok tudástökéje látványosabb módon konvertálódni a gazdaságba.

²⁶ Szakály F.: i. m. 40.

²⁷ Lásd különösen Szakály F.: i. m. 416., aki Szabó István nyomán és pontosításával, a vámjegyzékektől a révnaplóig sokféle dokumentum faggatásával igazolja mindezt.

Pszichohistória

1638-ban, már tízévnyi száműzetéssel a háta mögött, Drabik titokban hazaoson egy szőlő eladása ügyében. Felismerik, üldözőbe veszik, menekülnie kell. „Végőskig kimerülten, elkeseredetten ér vissza Lehotkára. És ekkor történt a csoda. Éjszaka jelenést látott... majd szózatot is hallott.”²⁸

Péter Katalin a hallucinációk mögött úgy és olyan magyarázó elveket keres (némiképp belepillantva a kortárs *neurológiai irodalomba*, a látási, hallási és taktilis hallucinációk elkülönítésével), amelyek több ponton is megelőlegeznek későbbi narratívákat.²⁹ Nem is a „klinikai” rész az érdekes – az orvosi diagnózist a bőséges feljegyzések birtokában Péter Katalin „átengedi” a szakembernek –, hanem annak felismerése, hogy Drabik zárt rendszert alkotó eszméiben – az általa „előállított kombinációktól függetlenül – *a mindennapi beszédtemák és gondolatok kínálatának tükröképe* lelhető fel. Lehet, hogy Ginzburg Menocchiojának mintájára³⁰ a történeti lélektan, a mikrotörténelem és az információtörténelem egy alapos Drabik-életrajzban tudna magyarul összecsúszni? Kinek kívánjunk hozzá erőt és kedvet?

László Z. Karvalics

DRABIK-DIMENSIONS: THERE-INTERPRETATION OF A 30-YEAR-OLD STUDY FROM THE PERSPECTIVE OF INFORMATION HISTORY

On July 16, 1671 the hangman of Bratislava burnt the body of an executed evangelic priest, Miklós Drabik from Upper Hungary, together with the collected copies of his dangerous book titled *Lux in tenebris*, which contained his visions.

Drabik's "story" points far beyond the history of censorship and is extremely exciting for information history, which has gained greater and greater theoretical power in the world and in Hungary since the middle of the '90s. This is also one reason why it is more than noteworthy how deeply and in how many points Katalin Péter's Drabik essay published in January 1977 anticipated the information historical problematics.

Katalin Péter argues that the pieces of information that Drabik's visions were built on could not come from the princely court itself, but originated in the diffuse verbal culture being typical of his everyday environment. Beyond the reconstruction of the "original status of the information", the question is what inner mental content

28 Péter K.: i. m. 37.

29 Erikson klasszikusa, amellyel a történeti lélektan útnak indul, 1958-ban jelenik meg először, de a magyar olvasók elé csak 1991-ben kerül a fordítása. Erik H. Erikson: *Young man Luther*. Norton, 1958. (1962). Magyarul: *A fiatal Luther In: A fiatal Luther és más írások*. Ford. Erős Ferenc. Bp. 1991. 9–400. Említsük meg: Drabik menekülése és látomásos éjszakája erősen emlékeztet Luther „nevezetes” dührohamára a kórusban.

30 Carlo Ginzburg: *A sajt és a kukacok*. Egy XVI. századi molnár világképe. Bp. 1991.

this information interacted with. Thus, a description of the birth of the “new” meaning, i.e. the innovation, requires an examination of both sides, but from the viewpoint of a third key question: through what transfers individual innovation becomes collective, and what kinds of effects and consequences this process entails.

Drabik was a successful draper, a “hub”, according to modern network research: a node connecting various (information) communities in his person. In connection with Drabik I point out the information historical peculiarities of the history of Hungarian trade in the new age. The more and more active European and regional markets of the age appreciated the trader as an informant and, in parallel, the trader as a “servicing enterprise,” incidentally delivering news of the public and political life of the world, becomes depreciated. The role of traders in the spreading of the Reformation can be considered a unique and unprecedented phenomenon.

In the priest’s narrower and wider community, the Moravian craftsmen who had been forced to escape from their homes because of their religion, owing to their professional knowledge and the moral order regulating their everyday lives, were of a transformative nature in the receiving communities despite their isolation. Still, it seemed worth examining why the knowledge returns of immigration in the new era did not turn in Hungary into a growth of economic productivity of a size (measurable after some generations) we could experience elsewhere in the case of other immigration waves.

Katalin Péter recognizes the fact that Drabik’s hallucinations and ideas, which form a closed system independent of the combinations that he “created”, provide a reflection of the range of the everyday topics and thoughts. Could it be that, by analogy with Ginzburg’s *Menocchio*, a clever combination of historical psychology, micro-history and information history would be able to produce a detailed Drabik biography in Hungarian?

Buzási Enikő

Hagyományőrzés vagy hagyományteremtés?

A Batthyány család 17. századi Mátyás-kultuszáról egy újabban előkerült festmény kapcsán*

2005 májusában, New Yorkban, a Christie's árverésén két nagyméretű lunetta-kép került kalapács alá, amelyekről akkori tulajdonosuk közlése alapján csak annyi volt tudható, hogy magyarországi eredetű alkotásokról van szó.¹ A heraldikai, illetve bibliai-történeti narrációval bőven ellátott festmények származását utóbb alátámasztották, mi több, pontosították a rajtuk olvasható donációs feliratok is, melyekből kiderült, hogy az egyik képet 1698-ban Batthyány II. Ádám rendelte meg, ezen többek között a Köpenyes Máriaként megjelenő *Patrona Hungariae* látható, míg párdarabja, amely a Napbaöltözött Asszony elé járuló Padovai Szent Antalt ábrázolja, Nádasdy Tamás költségén készült 1697-ben.²

* Köszönettel tartozom Ács Pálnak és Pálffy Gézának, azért, hogy kéziratomat elolvasták, helyenként javították, s hogy még néhány fontos és igen találó irodalomra felhívták a figyelmet.

1 Christie's, New York, Phister-1529, Old Master Paintings, 25. May 2005. A 17. századi magyar iskola meghatározással árverezett képek közös katalógus száma: 274. Mindkettő olaj, vászon, méretük 376 × 140, illetve 369 × 133 cm. Az árverésen elkeltek, jelenlegi tulajdonosuk nem ismert. Az árverést követően készült fotók alapján a képeket az eredeti vakráma mentén valamikor körbevágták, majd a festett felület visszahajtásával újból vakkeretre vonták. Ez újabb felfeszítés nyomát őrzi a jelenlegi képszelek mentén látható világosabb (lakkréteg és piszok nélküli) festett sáv, ami arra utal, hogy a vakkeretre való utolsó felerősítés nem a közeli évtizedekben történt. Itt szeretnék őszinte köszönetet mondani a Los Angelesben élő gyűjtő házaspárnak, Balázs Jánosnak és Szabó Zsuzsának, akik figyeltek az árverésre bocsátott képekre, felhívták rájuk figyelmünket, majd a megszerzésükre tett kísérlet kudarca után a képek kitűnő minőségű fotóinak beszerzésével arról is gondoskodtak, hogy e ritka érdekességű művek a magyar művészettörténet számára dokumentálva legyenek, s ez által lehetővé váljék további kutatásuk, meghatározásuk.

2 A Batthyány-megrendelésre készült festményen balra középen, a címet tartó fa alatt: „Excellentissimus Comes D(omi)nus D(omi)nus Adamus de Batthyany[...] / Croatiae, et Schlavoniae Banus, Sacrae Caesaree Regiae(ue) Ma(ies)t(at)is intimus Consiliarius Camerarius, Eqves Avrat(us) / ac Partium Regni Hungariae, cis Danubianoru(m) [!] et Confinioru(m) Canisien-sium Suprem(us) Generalis, etc. etc. / Fieri curavit / 1-6-9-8.”; a Nádasdy-megrendelésre készült festményen jobbra lent, az ornamentális sáv fölött: „Illustrissimus D(omi)nus D(omi)nus Comes / Thomas de Nádasd, Perpetuus Terrae / Fogaras, Eqves Avratus, Sacrae Caesareae / Regiae(que) Ma(ies)t(at)is Consiliarius, Camerarius, / Fieri Curavit 1-6-9-7.” Nádasdy Ta-

A ferences-ikonográfia mellett a lunetta-forma, valamint a méret alapján is biztosra vehettük, hogy a képek eredeti helye valamelyik ferences templomban vagy rendházban lehetett, a nyugati országrészen egykor birtokos megrendelőket figyelembe véve, valahol a Nyugat-Dunántúlon. A megoldás kulcsát egy szűkszavú, de a lényegét azért tartalmazó adatközlés jelentette, amelyik a szombathelyi ferencesek számadáskönyvének egyik bejegyzéséről szólt, miszerint 1697 novemberében gróf Nádasdy Tamás 15 forintot adott a rendházfolyosó Szent Antal-képére.³ Egyezett a dátum, a megrendelő, valamint a képtéma is, mi több, utóbb bebizonyosodott, hogy a festmény közel azonos méretű a kolostorépület földszinti folyosójának azokkal a boltíves falszakaszaival, amelyek egyikében a kép valamikori helyét feltételezhetjük.⁴ Az egykori elhelyezést a ferencesek számadáskönyvének egy kevésbé későbbi, 1698. március 15-én tett bejegyzése adja meg, amiben egy másik ábrázolás, a rendház „alsó folyosójára” szánt Szent Bonaventúra-kép készítésének adatait találjuk. A forrás itt is megnevezi az adományozót, gróf Esterházy Dánielt, aki erre a célra Nádasdyval csaknem azonos összeget, 14 forint 50 dénárt juttatott.⁵ A mondott képet a tétel hasonló nagyságrendje mellett az adományozás közeli ideje is sorozati darabként valószínűsíti, s jóllehet a festmény ma már nincs meg, a rendház keleti szárnyának földszintjén a fennmaradt képekkel egyező méretű és formájú, fent ívelt falszakaszokból három található ma is. Mindez arra enged következtetni, hogy 1697–1698 folyamán a szombathelyi ferencesek rendházfolyosójának díszítésére egy háromdarabos sorozat készült, ami a két adatolt képből, továbbá a forrásokban nem szereplő,⁶ de ma is meglévő, Batthyány Ádám által megrendelt harmadikból állt.

más († 1734), a felségárulással vádolt és kivégzett országbíró fia a kép készítése idején királyi tanácsos (1695-től), később Somogy vármegye főispánja (1703-tól), koronaőr (1713-tól), majd helytartótanácsos (1726–1734). *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai. Bp. 1988. 94.; *Uő*: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. 95.; *Uő*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Bp. 2002. 208.; *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp. 2005. 106.

3 VML XII. 6. A Szombathelyi ferences rendház iratai (1673–1950). 18. köt. Számadáskönyv, 1673–1718, számozatlan lapon. A kötet egyik fele a bevételeket (*Introitus*) rögzíti, a másik a kiadásokat (*Exitus*). Emiatt a kötet közepén az évrond újra kezdődik. A bevételek között 1697. novemberi (22-ei) bejegyzésként: „Pro Imagine S. Antonj in Ambitu solvit Illustr[issim]us Comes Thomas de Nadasd – 15 –” A bejegyzés közölve: *Takács J. Ince*: Sabaria Franciscana. A szombathelyi ferencesek története. Szombathely, 1998. (Acta Savariensia 14.) 237.

4 Itt szeretném megköszönni Főtisztelendő Sill Ábá Ferenc OFM ottjártamkor nyújtott szíves segítségét.

5 VML XII. 6. A Szombathelyi ferences rendház iratai (1673–1950). 18. köt. Számadáskönyv, 1673–1718, számozatlan lapon. A bevételek között 1698. március 15-ei bejegyzésként: „Ill[us] D. Comes Daniel Esterházy Pro Imagine S. Bonaventurae in Ambitu inferiori – 14 – 50” A bejegyzés ugyancsak közölve: *Takács J. I.*: i. m. 237.

6 A számadáskönyvek bevételi rovataiban az 1690 és 1700 közötti évekre sehol nem található Batthyány-adományra vonatkozó bejegyzés.

A megrendelés körülményei egyetlen lényeges momentumban különböznek egymástól: a Szent Antal-, illetve a Szent Bonaventúra-kép megfestéséhez Nádasdy és Esterházy pénzzel járult hozzá, így kivitelezésükről vélhetően a rend gondoskodott, a Köpenyes Mária-ábrázolás ezzel szemben közvetlenül Batthyány megbízása lehetett, erről a képről ugyanis a számadáskönyv semmilyen adatot nem tartalmaz. A feltevés mellett szól továbbá, hogy az első két kép szorosabban rendi tematikájú, míg a harmadik programjához a ferences-ikonográfia – mint alább meglátjuk – lényegében csak apropót szolgáltatott. Ezzel együtt azt gondolom, hogy a most előkerült két mű, az erőteljes és különösen dekoratív festőiségű, élénk színekkel megfestett két lunetta – a festői és formai jegyek nagyfokú rokonsága alapján – valószínűleg egyazon mester alkotása lehet.⁷

A ferences obszervancia szellemisége mindkét festmény programjában felismerhető. A Padovai Szent Antal-kép a ferences misztika hagyományai-ban gyökerezve a *Jelenések könyvének* szereplőjeként és a látomások tanúja-ként ábrázolja a szentet; a Napbaöltözött Asszony előtt térdelve, a festmény kettejük magyarázó gesztusaiban egyfajta *Sacra conversazione* résztvevőjeként örökíti meg Szent Antalt. Kísérője az Apokalipszis hét angyalának egyike, aki Mária oltalmába ajánlva őt, megmutatja neki a háttérben magasodó szent várost, a tornyai egyikén Ómega jelet viselő, Istentől alászállott mennyei Jeruzsálemet. Jóllehet a képen minden az Írás betűje szerint történik, a képi nyelv, az előadásmód tökéletes ellentétben áll az Apokalipszis nagylélegzetű vízióival. A békés táj, a szelíd folyó menti hangulat valós vidéki jelenetté profanizálja a szent történetét, s a hétköznapiaság gravitációja vándorbottá egyszerűsíti még az angyal kezében lévő aranyvesszőt is, ami pedig a szent város falainak mérésére szolgálna; eredeti szerepe és jelentése így csupán a két alak mögött olvasható feliratból kap magyarázatot.⁸ A kép felső ívét angyalfejes felhőkoszorúba foglalt ferences szimbólumok töltik ki:

7 Mivel 1697 folyamán a szombathelyi ferencesek több alkalommal (július 2.; július 13.; december 22.) is fizettek egy meg nem nevezett községi képirónak feltehetően egyéb munkával kapcsolatosan, nem kizárt, hogy az általuk megrendelt Nádasdy- és Esterházy-féle lunettákat is vele készítették. A forrásra lásd az 5. j.-t.

8 Szent Antal mellett jobbra: „Et habebat Angelus Men= / =suram Arundineam Avream. / Apoc. 21.” A kép többi felirata balra az angyalfejes kartusban: „Sancta et Immaculata Virgo Maria an / : paruit in simili forma Sancto Antonio da / Padua ordinis Sancti Francisci, dicens ad / eum: Antoni haec sunt insignia, quae ego / in corde meo portavi ab illo tempore, quo / Filius meus dilectissimus IESVS CHRIS: / TVS pro humano genere crucifixus fuit: / et qvi haec insignia in domo sua servaverit, / eadem domus ab omni incendio pestilen / tia et demonys libera et absoluta erit. / Hanc apparationem Sanctus Antonius / ad majorem amplificationem devotionis / Salvatoris Crucifixi, et Immaculata Con / ce[ptio]nis Mariae, publice Padvae promul / gavit, et [...] divini amoris / qve [...] hoc signo advertit, / [...] gido/guto/gulo [?] sui Ordinis cir / cum[cin?]xit [?].” Alul az ornamentális sávban erősen sérült és hiányos szöveg. Itt szeretném megköszönni Mikó Árpádnak a két kép sérülések miatt sokhelyütt csak nehezen olvasható feliratainak átnézését és javítását.

cordával körülvelt lángoló szív, közepén korpusszal, Krisztus szeretetének és szenvedésének jelképi megformálása. A Nádasdyak címere jobbra, a donációs felirat mellett, egy sziklára festve kapott helyet.

A fennmaradt párdarabon a Köpenyes Mária-, a magyar koronával megörökített *Patrona Hungariae*-ábrázolás nem az egyetlen ikonográfiai rétege a képnek; noha kétségtelen, hogy a látványt a felhőkből alkotott mennyei kapuban, aranyló háttér előtt megjelenő, széttárt köpenyű Mária kecses alakja uralja. A festményen voltaképp messzire nyúló tájat, kék hegyvonulatban végződő hatalmas zöld mezőt látunk, imitt-amott sziklakkal és alacsony bokor sorokkal, legfőként azonban seregek felvonulására alkalmas tágas vidékkel. Itt sorakoznak kétoldalt, félkörívet alkotva, címerrel díszített zászlók alatt azok a lovass csapatok, amelyek a magyar korona országait és tartományait, valamint Erdélyt jelenítik meg, felirattal is nevesítve azokat: balról „Hungaria”, majd „Bosnia”, „Bulgaria”, „Gellitia” (!), „Transylvania” és „Dalmatia” jobbra pedig középtől haladva „Ladameria” (!), „Cumania”, „Servia”, „Sclavonia” és „Croatia”. Vagyis tizenegy hatalmas címeres zászlót magasba emelő lovass csapat, tizenegy országrész, illetve tartomány hadinépe kap jelképesen helyet a képen, akik mind a *Patrona Hungariae* oltalmát élvezik. Jóllehet az allegória képlete nem áll távol a Magyarországot védelmező Mária-ábrázolások 17. századi megoldásaitól, a jelenet ikonográfiai forrása-ként, és a képi megoldás alapjaként ezúttal mégis egy konkrét előzményre, az 1689-es nagyszombati kalendárium J. Sigmund Schott által kivitelezett címkép-metszetére kell gondolnunk.⁹ Ezen a kevéssel előbb magyar királlyá koronázott I. Józsefet veszik körbe a fent említett területek címerei, mind egy-egy csillag képében. Hódolatukat a gyermek uralkodó előtt – bizonyára a névazonosság miatt is – az ószövetségi József álmára utaló (latin nyelvű) idézet fogalmazza meg, amely egyben a képi allegóriát is értelmezi: „Álmod láttam, a nap, a hold és tizenegy csillag meghajolt énelöttem.”¹⁰ Nos, kissé lerövidítve, de ugyanez szerepel a festmény főhelyén, Mária széttárt köpenyének latin feliratában is, a zászlós seregekkel jelképezett ország és a *Patrona Hungariae* közötti misztikus kapcsolat jeleként.¹¹ S habár József és családja történetére a kép máshelyütt is hivatkozik, itt, e részlet esetében épp maga a szövegadaptáció, az eredeti idézet értelmező megkurtítása árulja el, hogy az átvétel forrása ezúttal nem az ótestamentumi kontextus, hanem a gondolati előzményt jelentő metszet, illetve közvetlenül annak képi megoldása lehe-

9 RMK II. 1649. A metszet első közlése: Galavics Géza: „Kössünk kardot az pogány ellen”. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 120., 153.

10 A lap alján: „Vidi per somnium quasi solem, et lvnam, et steli vndecim adorare me Gen. cap. 37. vers 9.”

11 Mária széttárt köpenyére írva: „VIDEO STELLAS UNDECIM ADORARE ME. / Genesis 37”. A holdsarlón álló Mária alatt, a felhőre írva: „PATRONA HUNGARIAE. / Sub tuum praesidium / confugimus.”

tett. Mindazonáltal a festmény programjának alkotója nemcsak követte az ott megkezdett utat, de csavart is egyet az allegória jelentésén azzal, hogy a tizenegy zászlós csapat felvonulásában a mennyei látomás előtt való hódolat mellett Mária országának védelmét is kifejezésre juttatta. Ezzel ugyanis az új Habsburg uralkodó felmagasztalására alkotott képi szituációt a törökellenesség hagyományának történeti összefüggésébe állította. A mű közlendőjének egyik vezérfonalát kétségkívül ez a szál adja, s végül is ennek a gondolatnak a mentén juthatunk tovább a festmény ikonográfiájának felfejtésében is.

A kompozíciót pontosan értelmezve egyértelművé válik, hogy a *Patrona Hungariae* voltaképp azt a négy szereplőt fogadja oltalmába, akik látomás-szerű alakja alatt, egy szobabelsőt formázó térben kaptak helyet. Itt drapériával letakart asztal mellett csizmát és magyar főveget viselő, magyar öltözetű férfi ül, előtte buzogánya és két levél, vele átellenben pedig egy ferences szent, aki megáldja a lábainál térdeplő két magyar ruhás ifjút. Hogy kik ők, s miként értelmezhető a jelenet, azt a jobbra olvasható tizennégy soros felirat tudatja. Ez tartalom szempontjából két részből áll: egyfelől a *Teremtés könyve*, másfelől Bonfini jelentik a forrást.¹² A felirat elsőként Jákob áldásának történetét beszéli el, a jósló áldást, amellyel Jákob magáévá fogadta József fiait, Manasseszt és Efraimot, Izrael két törzsének ősatyját. Elmondja, hogy József az áldáshoz járulva idősebb fiát, Manasseszt állította Jákob jobbára (hisz elsőszülöttként őt illette a jobb kézről áradó nagyobb áldás), az ifjabb Efraimot pedig baljára. Azonban Jákob áldás közben kezeit keresztbe téve, jobbával mégis a kisebbik fiút áldotta meg, mert mint mondta: „... hatalmasabb lesz s utódai népek sokaságává válnak”.¹³ A történet lényegét összefoglaló feliratban az ótestamentumi eseményt, mondhatni, plutarkhoszi

12 „Ut olim Jacob Patriarcha Benedicturus duos filios Joseph, Manas(s)en scilicet et Ephrain, / Manassen posuit majorem filium ad dextram Patris sui Jacob, Ephrain vero minorem natu / ad sinistram, Jacob posuit dextram suam super caput Ephrain minoris fratris, sinistram av- / tem super caput Manasse qui major natu erat. Videns Joseph quod posuisset Pater dext- / ram / manum super caput Ephrain graviter accepit; dixitque ad Patrem, non ita convenit / Pater, quia / hic est primo-genitus pone dexteram tuam super caput ejus, qui renuens ait: / Scio fili mi scio, / et iste quidem erit in Populos, sed frater ejus minor natu, major ill[o?] / erit. Ita Sacer textus Gene. 48. / Ita Gloriosissimae memoriae Ioannes Hunyadi Regni Hun- / gariae Gubernator; Terror Turcarum, accessit Sanctu(m) Patrem / Joannem Capistranum Or- / dinis Seraphici, Militiae Crucigerorum in Hungaria Generalem, ut duos filios suos Ladisla- / um nempe et Mathiam / Benediceret, posuit itaque ad dexteram Sancti Patris Ladislaum, / majorem natu, ad sinistram verò Mathiam minorem natu, his visis Sanctus Pater: / transpo- / nit dexteram suam super caput Mathiae junioris, et sinistram super caput Ladislai majoris / natu, stupente factum Ioanne [?] Hunyadi el[?]iter / =rogante cur id faceret [?] respondit / Sanctus Pater, Ladislaus immatura morte praecipietur Regno Hungariae minime serv[?]rus; / Mathias vero / Regnum Hungariae co(n)sequetur; Virtute et Gloria Militari cum Alexandro / Magnó certabit, eventus docuit dum totus [?] [...] ejus virtu / =tes stupens aspexit. Ita Bon- / finius(us).”

13 Gen. 48. 19.

szerkesztésben követi Bonfinire hivatkozó újkori párhuzama, amelyhez a kép középjelenete is kapcsolódik.

A *Magyar történelem tizedeiből* vett rövid elbeszélés a töröktől rettegett, dicsőséges emlékeztű Hunyadi Jánosról, a Magyar Királyság kormányzójáról szól, aki fiaival felkereste a magyarországi keresztes hadak vezérét, Kapisztrán (Szent) Jánost, hogy áldását kérje a két gyermekre. És ekkor a bibliai történet megismétlődik: a ferences, noha fordítva járultak elé, Mátyást a jobb, Lászlót a bal kezével áldja meg, majd Hunyadinak megjövendőli sorsukat, azt, hogy Lászlót idő előtt ragadja el a halál, így hazájának nem tud hasznára lenni, míg Mátyás, aki elnyeri Magyarország királyságát, erényben és dicsőségben Nagy Sándorral vetekszik majd, s ha sokáig él, kortársai csodálatát fogja kivívni. A felirat e történetben mindazonáltal csak főbb vonalakban követi Bonfini¹⁴ és inkább az ótestamentumi szövegelőképet adaptálja: a *Decades*ben ugyanis szó sincs áldásról, csupán Kapisztrán János – egyébként minden történelmi alapot nélkülöző¹⁵ – jóslatáról, s arról, hogy a jövőbeni dicsőség ismeretében a ferences mindig Mátyást ültette jobbára, ahogyan az ószövetségi történetre ismerhetünk a megfestett jelenetnek abban a mozzanatában is, hogy a szent keresztbe tett kézzel áldja meg az ifjakat.

Mindezek után indokolt a kérdés: miről is szól valójában a kép? A Köpenyes Mária alakjával megjelenített kereszténység védelméről – hivatkozással az országegységet megjelenítő felsorakozott seregekre, akiket Nándorfehérvárnál épp Hunyadi és Kapisztrán vezetett győzelemre –, vagy pedig arról az oltalomról, amit Mária nyújt a magyar korona alá tartozó területek népeinek? Mindenesetre a 17. századi hazai festészetben teljes mértékben előzmények nélküli ábrázolás gondolati háttere túlon túl erőteljes és jelentésteli ahhoz, hogy csupán a *Patrona Hungariae*-téma irodalmias, humanista hagyományú átfogalmazását lássuk benne. A mondanivalót tekintve sokkal lényegesebb tudnunk, aktualizálható-e vajon a téma a 17. század végi török-

14 Bonfini 3. 8. 150., valamint 3. 9. 50.: *Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 680–681., 699. Bonfini munkájának 1568-as baseli kiadását a német-újvári tárház leltára már 1644-ben Batthyány Ádám könyvtárában regisztrálja, lásd *Koltai András: Batthyány Ádám és könyvtára*. Szerk. Monok István. Szeged-Bp. 2002. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 4.) 167. Az 1651. szeptember 17-én felvett leltár szerint a Batthyányak könyvtárában megtalálható volt Göröcsöni Ambrus Mátyás királyról szóló története 1570/1573-as debreceni első kiadásának egy példánya is. Uo. 191.

15 Kapisztrán Bonfini által leírt jóslatának nincs ténybeli alapja. Erre legjobb bizonyíték Mátyás Kapisztrán János szentté avatása ügyében írt levele II. Pius pápához, amelyben a király elmondja a ferences érdemeit, tetteit, de önmagára nézve csak fogságból való szabadulását említi közöttük. Lásd a levél szöveggözlésében *Bölcskey Ödön: Capistrano Szent János élete és kora*. Székesfehérvár, 1924. II. 573.; Kulcsár Péter szerint Kapisztrán jövendőlése közhiedelem volt akkoriban, ezzel kapcsolatban Újlaki Miklós egy levelére hivatkozik 1460-ból, *Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973. (Humanizmus és reformáció 1.) 100.

ellenes harcok végső erőfeszítéseire, Buda felszabadítására és a török kiűzésének utolsó fázisára? Majd pedig, hogy ennek fényében kiderítsük, vajon miféle érezhető nosztalgia húzódik meg mindemögött: az, amelyik a török elleni védekezés hősiességéhez, vagy az, amelyik a nemzeti királyság eszményéhez kötődik? A kép eddig értelmezett részleteiből nem adódik kézenfekvően a válasz, ennek a különös ikonográfiai kaleidoszkópnak a darabkái úgy tűnik, egyedül a családtörténet prizmája által állnak össze értelmes egészzé. Az allegorikus ábrázolás ugyanis aligha bontható ki a Batthyányak családi múltjának, történelmi és aktuális közéleti szerepének, lényegében tehát társadalmi felemelkedésük folyamatának ismerete nélkül. Ezt támasztja alá a heraldikai utalások rendszere, ahogyan a mondanivalónak ezt az irányát jelöli ki a kép egyetlen konkrét topográfiai eleme, Németújvárnak, a Batthyányak elsőként megszerzett, „ősi” várának az ábrázolása is.¹⁶

A választ elsőként a megrendelő közéleti, katonai pályájáról, politikai tájékozódásáról, kulturális kötődéseiről tudottakban kell keresnünk. Batthyány II. Ádám (1662. szeptember 13–1703. augusztus 26.) Zrínyi fegyvertársának, Batthyány Kristófnak fia, Batthyány I. Ádámnak pedig az unokája volt. A magyar főrangúak általánosnak mondható iskolai nevelését kapta: Sopronban végezte gimnáziumi tanulmányait, majd 1679-től logikát hallgatott a grazi egyetemen, ahol 1683 júniusában királyi kitüntetéssel lett bakkalaureus.¹⁷ Személye a családi és birtokügyek irányításában ezt követően, főként pedig 1684 folyamán került előtérbe, amikor apja Thököly támogatása miatt időlegesen kegyvesztett lett, így Karl von Strassoldo generális felfüggesztette katonai pozícióból, s váraiban német helyőrségeket helyezett el, akik a befolyó jövedelmek felett is rendelkeztek.¹⁸ Az uradalmak gondozása és a gazdasági ügyek 1684 nyarán kerülhettek az immár nagykorúvá lett Ádám kezébe, amire részben a többéves kimaradást követő újbóli inventálás, részben pedig az a tény utal, hogy az ifjú gróf ekkor Körmendre tette át székhelyét, ami majd a 18. század első negyedében (addigra már özvegye kezelésében) a családi uradalmak adminisztratív központja is lesz.¹⁹

16 A ferences-festményen Németújvár képe a várnak azt az ábrázolását követi, ami Batthyány Ádám Magyar Nemzeti Múzeum [a továbbiakban MNM] Történelmi Képcsarnokában őrzött, családi ősgalériából származó portréjának (ltsz.: 568) háttérében jelenik meg.

17 *Fazekas István*: Batthyány I. Ádám és gyermekei. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. Péter Katalin. Bp. 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) 91–114., itt: 106.

18 *Zimányi Vera*: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp. 1968. 24–25.; *Fazekas I.*: i. m. 106.; valamint vö. *Varga J. János*: Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikájához. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. 415–421., itt: 420–421.

19 *Koltai A.*: i. m. 269., Batthyány II. Ádám 1684. július 7-én apjához írott levelére hivatkozva. A körmendi uradalom 18. századi történetéhez: *Koppány Tibor*: Egy dunántúli nagybirtok

Batthyány Ádám katonai karrierje akkor indul, amikor apja helyében, 1685-ben őt teszik meg a „Dunántúli” kerület, valamint a Kanizsával szembeni (1690-től kanizsai) végvárok főkapitányának.²⁰ Részvétele a hadi eseményekben valójában 1682-ben kezdődik, amikor még a nádor, Esterházy Pál felügyeletére bízva száll táborba a török ellen, 1684 augusztusában viszont már saját bandérium élén vesz részt Buda (sikertelen) ostromában.²¹ Új pozíciójában, kerületi főkapitányként, Buda 1686-os visszavételénél vív ki magának először elismerést,²² majd 1688 májusában Székesfehérvár, 1690 áprilisában pedig Kanizsa meghódításával járul hozzá az oszmán megszállás végső felszámolásához.²³ 1691-ben altábornagyi kinevezést kap,²⁴ 1693-tól pedig a horvát–szlavón báni méltósággal együtt járó katonai pozíciót, a Kulpamenti végvidéki főkapitány tisztét látja el.²⁵ Hasonlóan sikeres a hivatali-közületi előmenetel terén is: 1687 áprilisában megörökölve apja egykori névleges magyar királyi udvari tisztségét, pohárnokmester lesz, ezt 1693 júliusáig, horvát–szlavón báni kinevezéséig tölti be. A báni méltóság mellett 1694-től titkos tanácsos, majd 1700-tól országbíró, azév októberétől pedig Vas vármegye főispánja, mely utóbbi méltóságait és pozícióit haláláig viseli.²⁶ A ferencesek számára megrendelt kép egyik felirata mindemellett kamarásként és aranysarkantyús vitézként is említi.²⁷

Ez a 17. századra oly jellemző katonai-közületi pálya, mi tagadás, elég sok ponton kötődik a magyarországi török harcok eseményeihez. Annyira legalábbis, hogy megfelelő háttérrel lássunk benne egy olyan kép megrende-

építési szervezete a 18–19. században. Magyar Műemlékvédelem 11(1991–2001) 195–224., itt: 196–197.

20 Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. TSz 39(1997) 257–287., itt: 270., 280.

21 Iványi Béla: Adalékok Buda és Pest 1684. és 1686. évi ostromához. Tanulmányok Budapest múltjából 10(1943) 120–162., itt: 124., 128.

22 Uo. 136–147.

23 Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936. 332., 334.; Mo. tört. kron. 1526–1848. 512., 514.

24 MOL P 1313, A herceg Batthyány család levéltára, Törzslevéltár, 50. cs. Lad. 27. Nr. 72. Ebben fennmaradt egy altábornagyi („General Feldmarschall lajtnonságrúl” szóló) kinevezése, amely 1691. március 26-án kelt (p. 80).

25 Pálffy G.: i. m. 276.

26 Királyi pohárnokmesteri kinevezésének dátumára: MOL P 1313, Törzslevéltár, 50. cs. Lad. 27. fol. 59.; horvát báni kinevezésének oklevele: uo. 50. cs. Lad. 27. fol. 91.; lásd továbbá Fallenbüchl Z.: Magyarország főméltóságai i. m. 72., 75.; Uő: Magyarország főispánjai i. m. 107.; titkos tanácsosi kinevezéséről Koltai A.: i. m. 290.

27 Lásd a 2. j.-ben. Kamarásságára vonatkozóan: 1655-től Lipót főherceg, majd I. Lipót kamarása (1655. június 13-án teszi le esküjét Pozsonyban: ÖStA HHStA OMeA SR Eidbücher Kart. 19. Bd. 1. p. 224., és uo. Bd. 2. fol. 144.; vö. 1661 után: ÖStA HHStA OKäA Reihe F, C 2 p. 40.: Nr. 11.) Az adatot és a hozzá tartozó forrásokat Pálffy Géza bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezért őszinte köszönettel tartozom. Batthyány aranysarkantyús vitézzé avatásának időpontja nem ismert.

lőjére nézve, mint a szombathelyi ferencesek számára készült *Patrona Hungariae*-ábrázolás. Csakhogy a 17. század utolsó éveiben egy mű, amely a felszabadító háború témájához kapcsolódott, nem nélkülözhetette a Habsburg-ház és szövetségesei részvételére, győzelmére hivatkozó tematikai és ikonográfiai utalásokat. Különösen nem az olyan aulikus megrendelők esetében, mint amilyen Batthyány Ádám is volt. Mi több, vele kapcsolatban még egy párhuzamos példa is adódik, öccsének, Batthyány Boldizsárnak, a grazi egyetem hallgatójának a tézislapja, amely a ferences-képpel azonos évben, 1698-ban készült.²⁸ Ennek allegóriája ugyanis ténylegesen a felszabadító harcok köréből merít, s az ifjú Károly főherceg lovas portréjával kísérvé a hadjárat akkor legjelentősebb haditényét, a zentai győzelmet dolgozza fel, amelyet a közvélemény a tézislapon is látható, Bécsbe vitetett Pócsi Mária-kegykép csodás pártfogásának tulajdonított. A párhuzam és az abból kirajzolódó szemléleti különbség azzal együtt is beszédes, hogy tudjuk, a tézislapok képi nyelvezete nem a vizsgáló, illetve családja megrendelői ízlését, felfogását tükrözte, hanem a programadó s valódi megbízó, a lapot kibocsátó (jezsuita) egyetem szándékait valósította meg.²⁹ Mindenesetre ha a festmény programjában a 17. század végi felszabadító háborúra, illetve abban a család részvételére vonatkozó utalások fogalmazódtak volna meg, úgy a téma ikonográfiai megközelítésének és kifejtésének kortárs példái bizonyára nem maradtak volna hatás nélkül a kép allegorikus nyelvezetére.

Mi több, a ferencesek számára készült festményben mintha mindazoknak épp az ellenkezője valósulna meg. A kifejezésmód archaizmusában, s abban a prófétai hangban, amellyel a kommentár az Írást a Hunyadiak korára vonatkoztatja, mintha a jelentől való elfordulás, elhatárolódás lenne érzékel-

28 Galavics G.: i. m. 122.; Szilárdfy Zoltán: Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok. Bp. 2003. 124.; Galavics Géza: Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában. MÉ 53(2004) 53–80., itt: 73., 77. – Batthyány Boldizsár (1673 után?–1743. május 17.) 1690-től volt Grazban a poétika hallgatója, 1698-as vizsgájára készült tézislapját Johann Andreas Pfeffel kivitelezte. Ugyanaz évben Rómába utazott, innen 1698. december 11-én írt beszámolóját bátyjának lásd Iványi Béla: A körmendi levéltár memorabiliái. (Körmendi Füzetek 2.) Körmend, 1942. 176–178. Majd 1699–1702 között a bolognai magyar–illír kollégium növendéke lett, azonban tanulmányait betegsége miatt meg kellett szakítania („Romae sub philosophicis studiis aegritudine ob omnibus medicis desperata correptus, dies multumque valetudinarius”). 1743-ban bekövetkezett haláláig birtokaira visszavonulva élt. Fazekas I.: i. m. 106.; Koltai A.: i. m. 290. Batthyány Boldizsár eddig nem pontosított születési idejéhez támpontot jelent az a körülmény, hogy 1693-ban még nem volt nagykorú, mivel bátyja gyámsága alatt állt. Lásd Batthyány Ádám 1693. április 12-én Rohoncon kelt adományozó iratát udvari ötvöse, Radicskovics Miklós javára, amelyet többek között „mint groff Batthyány Boldizsár testvér eöcsénk legitimus tutora s curatora” írt alá. MTA Művészettörténeti Intézet Levéltári gyűjteménye [a továbbiakban MI Lt. gyűjt.], Iványi Béla gyűjtése, A-I-24/220. cédula. Az adományozó irat 1736. március 11-én kelt másolatára lásd a 85. j.-ben hivatkozott forrást.

29 Lásd a kérdésről legújabbban, a tézislapok megrendelésének körülményeire is kitérő részletességgel: Galavics G.: Magyar diákok 17. századi tézislapjai i. m.

hető. Mintha a csak nemrégiben egyesített ország feledhetné a megelőző másfél száz év szétagoltságának minden addigi, s várható terhét, s ott folytathatná, ahol a középkori Magyar Királyság folyamatos története megszakadt: az önálló államiság fénykorában, a Hunyadiak idejében. A példázat legalábbis ebbe az irányba viszi a kép lehetséges olvasatát, s ezt segíti az érvelésmód, az utalások gondolatvezetést befolyásoló hálója is. A *Patrona Hungariae* a nemzeti királyság apológiájának részeként jelenik meg, a múltidézés pedig szinte kínálja, hogy az ábrázolásban annak az időszaknak a lenyomatát lássuk, amikor a felszabadító háború sikereit követően a magyar rendek számára egy ideig úgy tűnt, talán helyreállíthatók az ország Mohács előtti határai.³⁰

Nem vitatom, hogy a képnek van egy ilyen üzenete is. Ahogyan azt sem zárnám ki, hogy Batthyány Ádám nagyon is törekedett sejtetni ezt az üzenetet. Hisz tudjuk róla, hogy azok közé a reformpárti főurak közé tartozott, akik 1688 táján Esterházy Pál irányításával az ország új berendezkedésének programszerűen megfogalmazott tervét az állami lét és önállóság bizonyos mértékét igényelve képzelték megvalósítani.³¹ Az ezt kidolgozó nádori felterjesztéssel Batthyány nemcsak egyetértett, de egy évtized múlva országbíróként nevét és pártfogását is adta egy, az ország közigazgatási-hivatali rendjét tekintve még mindig a korábbiak nyomdokán járó újabb tervezet-hez.³² Országos politikát érintő elképzelései ezzel együtt nem befolyásolták a császár és az udvar iránti hűségében, ami a lojalitásnak ezen a szintjén vele kezdődik el a családban. Mert noha a 17. század második felében közvetlen felmenőit nem a Habsburg-politika oldalán találjuk, Thökölyvel rokonszenvező apja a felkelés bukását és Bécs felmentését követően sietve hódol meg Lipótnak, fiát pedig egyenesen a bécsi udvarba küldi.³³

A Batthyányak udvarhűsége ezt követően valóban nem kérdőjeleződik meg, sőt Ádám személyében, aki 1693-tól Strattmann Eleonórának (1677–1741), a Titkos Tanács elnöke, Theodor Heinrich von Strattmann kancellár leányának a férje, bizonyos garanciákkal is bír.³⁴ Olyannyira, hogy Kollonich Lipót egyetértésével 1692-ben őt teszik meg II. Rákóczi Ferenc javainak „inspektorává”,³⁵ s az ő rohonci birtokára vonul félre 1697–1698 folyamán (épp a

30 *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. LK 42(1971) 137–161., itt: 159–160.

31 Uo.; valamint *Köpeczi Béla*: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszméi útja. Bp. 1982. 157–160., 183., 218.; *Iványi Emma*: Esterházy Pál. In: Esterházy Pál: Mars Hungaricus. S. a. r. Iványi Emma. Bev., szerk., jegyz. Hausner Gábor. Bp. 1989. (Zrínyi-könyvtár 3.) 429–463., itt: 448.

32 A tervezet Patachich Boldizsár magyar kancelláriai tanácsos munkája, aki azt Batthyány Ádám révén terjesztette be az udvarban, *Köpeczi B.*: i. m. 157–159. Itt meghatározza Patachich tervezetének készítési idejét is, melyet 1700 októberére tesz.

33 *Zimányi V.*: i. m. 24.; *Köpeczi B.*: i. m. 57.

34 *Köpeczi B.*: i. m. 73.

35 *Iványi B.*: A körmendi levéltár memorabiliái i. m. 17.; *Köpeczi B.*: i. m. 79.

kép készítése idején) csaknem egy évre a hegyaljai felkeléssel kapcsolatban megvádolt Rákóczi, aki kettejük barátságán túl azért is látta ezt tanácsosnak, mert udvarhúisége miatt Batthyány Ádám az udvar szemében minden gyanú felett állt.³⁶ Mindezek fényében még erőteljesebben merül fel a kérdés: vajon volt-e Batthyány Ádámnak más oka arra, hogy megidézze Mátyás alakját és dicsőséges uralkodása fiktív megjövendölését, mint a 16. század óta valamennyi társadalmi rétegben élénken élő Mátyás-tradíció, a nagy király nem szűnő, nosztalgikus emléke. Az ábrázolás tovább fejthető jelentésrétegei megadják a választ erre a kérdésre.

Az allegorikus kifejezőmódhoz a festményen egy, a szokásosnál hangsúlyosabb heraldikai nyelvezet társul. A központi jelenetet feliratokkal ellátott³⁷ Batthyány-címerállatok veszik körül, ezúttal önálló szerepben: a fiait saját vérével tápláló pelikán egy pálmafa tetején fészkel, a szájában kardot tartó oroszlán pedig annak a sziklának az ormán ágaskodik, amelynek barlangszerű üregében a család címerábráján amúgy meghúzódni szokott. Mindkettőt egy-egy országcímeres pajzs kíséri, majd a családot és az országot heraldikailag összekapcsoló képes beszéd a Hunyadiak címerábrájával egészül ki: kétfelől egy-egy holló száll Mária felé, csőrében aranygyűrűvel. A család címerképe táji részletként egy további helyen is megismétlődik, az előtérben elhelyezett üreges szikla, a környezetbe illeszkedve, a címerben szerepelő állatok „természetes élőhelyeként” jelenik meg. Ez az ábrázolás ikonográfiáját erőteljesen befolyásoló heraldikai arzenál szinte sugallja, hogy az összefüggést a családi címer Mátyás kori eredetében feltételezzük, már ha egyáltalán ennek az értelmezésnek a tényeket illetően elegendő alapja lenne. Mert hiába bukkan föl rendre, „adat-jelleggel”, különböző összefüggésekben még szinte manapság is, hogy a Batthyányak 1481-ben I. Mátyástól címeradományt kaptak,³⁸ mindeddig nem került elő semmilyen okleveles támpont, ami okot adna arra, hogy ennek a nézetnek hitelt adjunk. Egyelőre minden arra mutat, hogy a Batthyányak Mátyástól címet nem, csupán bir-

³⁶ Köpeczi B.: i. m. 142–143.

³⁷ Balra fent a pelikán fölött: „Nutrio pullos hos, PELICANUS BATHYAN ADAMUS, / Pro Regno, Patria, Milite, Gente mea”. Jobbra fent, a címet tartó oroszlán fölött: „In fluctu, motuque simul dum vita superstes”. Ugyancsak a címerrel hozható kapcsolatba az alul húzódó sávba írt, rozettákkal elválasztott hét disztichon, amelyeknek szövege a kép állapota miatt erősen hiányos, ezért helyenként értelmezhetetlen volta miatt közlésétől eltekintünk.

³⁸ Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I. Pest 1857. 239.; Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch 15. Abt. IV. Bd. Der Adel von Ungarn. Supplementband Nürnberg, 1894. 17. Taf. 10.; Tárnok Lajos: A Batthyány hercegi s grófi nemzetség leszármazása 972-dik évtől 1874-dik évig. Nagykanizsa, 1875. 7.; Zimányi Vera: A herceg Batthyány család levéltára. Repertórium. Bp. 1962. 5.; Uő: A rohonc-szalónaki uradalom i. m. 15.: 62. j.; Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 236.; Zimányi Vera: A Batthyány-család hagyományai. Századok 116(1982) 1153–1158., itt: 1153.

tokadományt nyertek, mégpedig Batthyány I. Boldizsár (1452 körül–1520) révén, aki akkoriban – egyedülként a családban – az udvari nemesség tagja volt, idővel különböző tisztségekben és pozíciókban. Az 1476-ban kelt adománylevélben az uralkodó még udvari emberként, palotásként (*aulicus*) említi,³⁹ 1478-ban királyi apród,⁴⁰ 1482-ben azonban már királyi kamarásként szerepel, s egyúttal kancelláriai relátor.⁴¹ 1483–1490 között kőszegi várnagy Corvin János szolgálatában.⁴² II. Ulászló idején előmenetele inkább az országos politika területére tevődik át: az 1492-es országgyűlésen horvát–szlavón küldöttként vesz részt,⁴³ majd köznemesi ülnök a királyi tanácsban (1502, 1507).⁴⁴ Két periódusban is jajcai bán (1493–1495, 1501–1502),⁴⁵ az 1509 és 1517 közötti években több időszakban szlavón vicebán,⁴⁶ később pedig alorzságbíró Újlaki Lőrinc mellett (1518–1520).⁴⁷ Ő az, aki II. Ulászló 1500. december 12-én kelt diplomájával címeradományban részesül, amit az uralkodó követjárásaival, hadjáratokban és jajcai bánságban szerzett érdemeivel indokol.⁴⁸

39 MOL DL 100 872.; DL 101467.: I Mátyás 1476. augusztus 30-án kelt adománylevele, amelyben Battyánt és más Fejér, illetve Somogy megyei birtokokat adományoz neki, *Rácz György*: A középkori Atád. In: Nagyatád monográfiája. Szerk. Bősze Sándor. Nagyatád, 2001. 64–97., itt: 76. Az *aulicus* megnevezésre vö. *Kubinyi András*: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: „Idővel paloták ...” Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 13–32., itt: 24.

40 Egy 1478-ban kelt záloglevélben: MOL DL 100 903. Itt jegyzem meg, hogy a DL tanulmányban hivatkozott anyagáról a MOL honlapján közzétett regesztákat használtam.

41 *Koltai A.*: i. m. 285. – Batthyány Boldizsár emellett 1479-ben adószedő a kincstartó szolgálatában, 1481-ben királyi *aulicus*, 1482-ben kancelláriai relátor, lásd *Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik. Bp. 1984. 257–268., itt: 265.; *Uő*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula–V. Molnár László. Bp. 1990. 53–147., itt: 67., 128., 123. j.

42 *Rácz Gy.*: i. m. 75–76.

43 *Kubinyi A.*: A királyi tanács köznemesi ülnökei i. m. 261.; *Uő*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. Századok 122(1988) 147–215., itt: 208.

44 *Kubinyi A.*: Bárók a királyi tanácsban i. m. 208.

45 A jajcai bánság mellett 1506 őszétől 1508-ig Szlavónia adószedője másod-unokatestvére, Batthyány Benedek kincstartó szolgálatában lásd *Kubinyi A.*: A királyi tanács köznemesi ülnökei i. m. 265.; *Uő*: Bárók a királyi tanácsban i. m. 208.

46 *Kubinyi A.*: Bárók a királyi tanácsban i. m. 208.

47 *Kubinyi A.*: A királyi tanács köznemesi ülnökei i. m. 265.

48 II. Ulászló 1500. december 12-én kelt diplomája, amelyben Batthyány Boldizsárnak és Benedeknek az oklevélben leírt címert adományozza: MOL DL 107 672. Első ismertetése és szövegének közlése: *Áldásy Antal*: Batthyány Boldizsár és Benedek címeres levele 1500-ból. Turul 12(1894) 94–96. Legújabban közölve: A Batthyányak évszázadai. Kiállításkatalógus. Szerk. Zsámbéky Mónika. Szombathely, 2005. 163. Noha a címerhasználat kezdetének kérdését nem dönti el, érdemes megjegyezni, hogy Batthyány Boldizsár 1499-ben Cupidót ábrázoló gemmagyűrűs pecsétet használ (MOL DL 37731), lásd *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. I–II. Bp. 1966., itt: I. 683.

Az adomány kiterjed másod-unokatestvérére, Batthyány Benedekre († 1524 után⁴⁹) is, akinek hivatali karrierje már teljes egészében II. Ulászló idejéhez és udvarához kötődik. Kezdetben ő is a királyi tanács köznemesi tagja,⁵⁰ majd legmagasabb hivatalként a kincstartóságig viszi, amit 1506 és 1520 között több éven át tölt be, így 1506-tól a királyi tanácsban már a bárók közt szerepel a neve.⁵¹ Emellett 1511–1524-ig budai várnagy is.⁵² Batthyány Boldizsár és Benedek hivatali-közeleti karrierje tehát II. Ulászló idejére érik be, mindketten ekkor emelkednek – hivatali előmenetelükkel – a köznemesi előkelők vezető köreibbe, majd utóbb már bárói tisztségek viselői lesznek. S habár a címeradományozó oklevél szövegében csupán a régi címer használatának megerősítéséről van szó, tény, hogy a későbbiekben használt családi címer először II. Ulászló armálisában fordul elő. Ezzel együtt Batthyány I. Boldizsárral voltaképp Mátyás idején veszi kezdetét a család hivatali karrierje, s ez indítja el őket utóbb, udvari tisztségek és országos méltóságok betöltésével az arisztokrácia soraiba való felemelkedés útján. Valószínűnek tartom, hogy az erre vonatkozó családi tudás nem kopott el az évszázadok folyamán, s az, hogy Mátyás, illetve uralkodásának emléke még a 17. század második felében is néhány tárggyal ugyan, de jól körülírhatóan képviselve volt – mégpedig a jelenségre korántsem jellemző módon, több generációt is érintve – a család reprezentációjában, az akkoriak történeti gondolkodását meghatározó Mátyás-tradíció mellett talán ennek tudható be.

A Batthyányak műpártolásában Mátyás és a Hunyadi kor kultusza leg-egyértelműbb formában a rohonci ősgalériaként számon tartott 17–18. századi festménysorozatban mutatható ki.⁵³ Az ősgaléria megnevezés a sorozat

49 Újlaki Lőrinc országbíró 1524. május 25-én kelt oklevele még élőként beszél róla, lásd MOL DL 101 581. Közli *Rácz Gy.*: i. m. 78.

50 1500-ben és 1502-ben. *Kubinyi A.*: Bárók a királyi tanácsban i. m. 203.

51 Királyi kincstartó három periódusban: 1506–1509, 1510–1511, 1519–1520 között, lásd *Soós Ferenc*: Magyarország kincstartói 1340–1540. Bp. 1999. 16., 54–55., 56–57., 61. E tisztségében nevezi meg őt Lónyay Alberthez írott, 1517. augusztus 28-án kelt levele is: MOL DL 104 330. Batthyány neve 1506, 1507, 1508, valamint 1510 folyamán már a bárók között szerepel, lásd *Kubinyi A.*: A királyi tanács köznemesi ülnökei i. m. 266.; *Uő*: Bárók a királyi tanácsban i. m. 203.; *Uő*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. Századok 135(2001) 301–361., itt: 337. Batthyány Boldizsár 1502 körül a kalocsai érsekség kormányzója, emellett pedig kincstartóságát megelőzően máramarosi sókamaraispán, lásd *Soós F.*: i. m. 54. Valamint vö. még *Kubinyi András*: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. LK 28(1958) 35–60., ebben Batthyány Benedek kincstartói idejére és pecséthasználatára: 44., 48., 112. j., és 50., 130. j.

52 *Kubinyi A.*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök i. m. 337.; *Uő*: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541) (Kísérlet az országos és a királyi magánjövödelmek szétválasztására) LK 35(1964) 67–98., különösen: 69–72., 89–90.

53 Valamennyi: MNM Történelmi Képcsarnok. A sorozat darabjai 1852-ben, Batthyány Kázmérnak, a Szemere-kormány külügyminiszterének vagyonekbevételekor különváltak, a Batthyány családtagok 17–18. századi portréi (ltsz.: 557., 558., 561., 563., 566., 568., 569., 570., 572., 578.) Enea Lanfranconihoz kerültek, tőle vásárolta meg őket a múzeum 1895-ben. A ve-

összetartozó 17. századi darabjaira nézve mindenesetre némi korrekciót igényel, elsősorban annak alapján, ahogyan maguk az egykorú leltárak a képekről szólnak. A láthatóan egyazon mestertől származó egész alakos festmények között, amelyekből archív fotókkal is kiegészülve jelenleg tizenhetet ismerünk, mindössze kettő örökít meg Batthyány-családtagot: I. Ádám és fia, Kristóf portréi. A többi – mint arról már többhelyütt szó volt – Árpádról és Attiláról, valamint a hun és a magyar vezérekről, továbbá Szent Istvánról, Hunyadi Jánosról, Hunyadi Mátyásról és Kinizsi Pálról készült, ez utóbbi kivételével valamennyi az 1664-ben megjelent *Mausoleum* megfelelő metszete alapján.⁵⁴ A képek első említése Németújvár inventáriumában 1673-ból, Kristóf korából való, ahol az összeírás „Az Palotán” lévőnek mondja őket, eképp nevezve: „Réghi Pogányok Fejedelme Kepek No 12”.⁵⁵ Az adatot azzal együtt is a sorozat ismert darabjaira érthetjük, hogy a leltár csak tizenkettőt tüntet fel belőlük (a megnevezés alapján ezek mind a sorozat hun–magyar vezérképei voltak, tehát az ábrázoltak időrendjében a legkorábbiak⁵⁶), aminek oka akár az is lehet, hogy a képek az idő tájt készültek, s az összeírás

zérképek, valamint Szent István és Hunyadi János ábrázolásai csak 1966-ban bukkantak fel és kerültek a múzeum tulajdonába (Itsz.: 66.6–66.18), a Mátyásról és Kinizsi Pálról készült képek lappanganak. Lásd *Rózsa György*: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. 69–70., valamint Mátyás és Kinizsi Pál ábrázolásainak archív fotói: 123., 124. kép; *Galavics Géza*: A török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk. MÉ 25(1976) 1–40., itt: 38., 29. j.; a teljes sorozat csaknem valamennyi fennmaradt képe közölve: A Batthyányak évszázadai i. m. 25–38. (Zsámbéky Mónika).

54 *Rózsa Gy.*: i. m. 69–70., itt többek között arról is, hogy Szent István festett ábrázolása nem a *Mausoleum*-beli kompozíciót követi, hanem a kötet II. Mátyás-ábrázolását; továbbá: *Galavics G.*: „Kössünk kardot az pogány ellen” i. m. 95.; az összetartozó 17. századi darabok legújabbban: A Batthyányak évszázadai i. m. a II.1–II.13., II. 19., II. 21. katalógus számokon.

55 Németújvár leltára, 1673, MOL Mf. 4347. d. A herceg Batthyány család levéltára, Inventáriumok, Vegyes leltárak, Nr. 151.: „Inventarium Arcium Német Uyvar et Szalonak 1673” (fol. 19r) Németújváron „Az Palotán – Réghi Pogányok Fejedelme Kepek No 12”, lásd ugyanerről: MTA MI Lt. gyűjt., A-I-24/487. cédula, Iványi Béla gyűjtése. A képek legközelebbi említése 1799-ből való, itt 20 darabot mond a leltár. De mivel összefoglalóan kapitányoknak mondja az ábrázoltakat, nem tudni, hogy nem számította-e a következő jegyzetben felsorolt 12 vezér, valamint Géza fejedelem ábrázolásához azt a hét vezérképet is, amelyek a Batthyány Ádámné Wittmann Katalin követeléséhez kapcsolódó összeírásban fordulnak elő (lásd az 57. j.-ben írottakat): MOL P 1322, A herceg Batthyány család levéltára, Körmenyi központi igazgatóság, 115. cs. (p. 348–409.) „Inventarium über die Rechnitzen Schloß Mobilien de Ao 1799” p. 378.: „Großer Saal – Zwanzig Portrait in Lebens grosse in blinder Rahmen die Alt Hungarischen Capitains No 20”.

56 Keve, Keme, Béla, Buda, Attila, Árpád (ez a kettő ma már csak archív felvételtől ismert), Szabolcs, Gyula, Kund, Lehel, Vérbulcsu, Örs. A festett sorozatba tartozik még Géza fejedelem portréja is, de minthogy az ő megnevezése a *Mausoleum* feliratában „Dux Christianor. Hungarorum”, az is elképzelhető, hogy az ő ábrázolását nem érezték a pogány fejedelmek sorozatába tartozónak.

csak a már meglévőket említi. A sorozat időbeli behatárolása ezt a magyarázatot lehetővé teszi.⁵⁷

A tudott tények mindenesetre egyértelműen arra mutatnak, hogy a képek elsősorban egy olyan, a *Mausoleum* példáját folytató reprezentatív vezér- és királysorozat gyanánt készültek, amelyben kétségbevonhatatlan nyomaték-kal jelölték ki a tartalmi súlypontokat: a magyar történelem legendás kezdeit, Szent István uralkodását és a Hunyadiak korát. Ez utóbbi időszak külön jelentőséget kap azáltal is, hogy a képek programadója Kinizsi *Mausoleum*-ban nem szereplő, de az ott megjelent metszetek mintáját követő ábrázolását is a sorozatba emelte, az egykorú *Mausoleum*-adaptációk között egyedülálló módon és megoldással. Nem vitás, hogy a Hunyadiak kora a törökkel szembeni sikerek, a dicső hadjáratok, valamint a példaadó hősiek helytállás miatt került előtérbe; igazodva egyfelől a 17. század képzőművészeti témáinak fő vonulatához,⁵⁸ másfelől pedig párhuzamot állítva Batthyány I. Ádám és Kristóf török elleni küzdelemben kiteljesedett katonai pályájához. Mindenesetre az elsődleges megrendelői szándék – a leltár dátuma alapján Batthyány Kristófé – a „nemzeti múlt”, a hun–magyar történelem szereplőinek és az önálló államiság jelképes alakjainak példaszzerű felvonultatása lehetett – mint monumentális olajképsorozat, jelen tudásunk szerint a 17. századi festészetben ez idáig egyedüli példaként.

Ezek után nem véletlen, hogy épp ezekben az években, feltehetően ugyancsak Batthyány Kristóf „szerzeményeként” bukkan fel a család tulajdonában az a másik mű is, amelyikben ábrázolásának tárgyát, s szó szerint vehető mondandóját tekintve is, lényegében a magyar államiságról és az egységes országtudat kifejeződéséről van szó. Tehát ugyanazok a politikai eszmék és értékek fogalmazódnak meg benne, amelyekhez a 16. század óta a magyar nemesség politikai gondolkodásában Mátyás uralkodásának emléke is kapcsolódott. Első előfordulása a németújvári vár 1677. január 1-jére datált inventáriuma, amely az „audientiás házban” regisztrálja a falon függő képet, amit „országablának” mond.⁵⁹ Ugyanezzel a megnevezéssel kerül

57 Feltűnő, s nem tudni, hogy vajon a leltárak esetleges pusztulása vagy a leltározás hiányossága miatt-e, de az 1673 után készült 17. századi németújvári leltárakban (1675. december 10–1676. január 5.; 1677. január 1.; 1686. január 1. valamennyi csak Iványi Béla kivonatából ismert: MTA MI Lt. gyűjt., A-I-24/488., 489., 496. cédulák) már csak arról a hét vezérképről történik említés, ami először egy 1660. július 21-ei, Batthyány Ádámné Wittmann Katalin követeléséhez kapcsolódó összeírásban fordul elő (MOL Mf. 4347. d. A herceg Batthyány család levéltára, Inventáriumok, Vegyes leltárak, Nr. 144. p. 327.: „Effigies Septem Electorum... 42 fl”). Mivel ezeknek első említése még a *Mausoleum* megjelenése előtti időre esik, a képek nem lehetnek azonosak az 1664-es metszetek után készült festménysorozat vezérábrázolásaival. Vagyis lehetett egy másik hét vezért ábrázoló sorozat is, ami a *Mausoleum* metszeteitől független volt.

58 Galavics G.: „Kössünk kardot az pogány ellen” i. m. 95.

59 Kivonat a németújvári vár inventáriumából, 1677. január 1. MTA MI Lt. gyűjt., A-I-24/489. cédula, Iványi Béla gyűjtése, (p. 14v) „Az audientiás házban” „Ország tábla 1”.

lajstromba 1686 januárjában is, elhelyezése is azonos az egy évtizeddel korábbival.⁶⁰ De hogy e cím voltaképp mit is takar, az csak az egyik 18. század végi leltárból derül ki, amely már a körmeneti vár műtárgyairól készült, s amelyben így szerepel: „2240 Die Ungarische Kron mit allen Wappen des Königreichs.”⁶¹

Ez a nagyon is pontosan megnevezett tárgy valójában tehát nem más, mint a magyar korona különleges hatású, 17. századi emblematikus ábrázolása, amelyből jelenleg négy példány ismert: kettő a trencsényi Vármúzeumban (voltaképp a vár gyűjteményéből), egy a Magyar Történelmi Képcsarnokban, ennek származása nem ismert,⁶² a negyedik kép pedig a Szombathelyi Képtárban van, s mindeddig a trencsényi példányok provenienciáját követve feltételesen Illésházy–Erdődy-tulajdonból származónak vélte a kutatás, minthogy múltja visszamenőleg csak a 19. század végéig tudható. Eredetét az idézett inventáriumok, főként pedig a kép bal alsó sarkában olvasható leltári szám alapján – minthogy az megegyezik a 18. század végi összeírásban szereplővel – immár egyértelműen a Batthyányakhoz köthetjük.⁶³ Azt azonban továbbra is homály fedi, hogy miféle összefüggés van a kép s a többi ismert példány között, s hogy miként került a családhoz. A legvalószínűbb magyarázat, hogy Batthyány Kristóf megrendelésére készült az 1670-es évek közepén, a festmény kora ennek a datálásnak nagyon is megfelel, ám biztosat erről csak akkor mondhatunk, ha pontosan ismerjük az eddig előkerült példányok megfestésének okát és körülményeit.

60 Kivonat a németújvári vár inventáriumából, 1686. január 1. MTA MI Lt. gyűjt., A-I-24/496. cédula, Iványi Béla gyűjtése, (p. 2.) [Az ebedlő palotan] „Abul nilo Audiencia Házban” „Ország tábla no 1”.

61 A körmeneti várban létező szobrok, vegyes műtárgyak, metszetek inventáriumára „MUSAEUM” címmel, 18. század vége. MTA MI Lt. gyűjt., A-I-24/661. cédula, Iványi Béla gyűjtése.

62 A kép a Parlamenti Múzeumból került a MNM-ba, azt megelőző története nem ismert. Erről, valamint a trencsényi múzeumban őrzött, Illésházy-tulajdonból származó példányokról: *Pandula Attila*: Egy XVII. századi, heraldikai témájú, magyar olajfestmény. Turul 70(1997) 26–28.; *Sólymos Szilveszter*: Hozzászólás és kiegészítés Pandula Attila „Egy XVII. századi, heraldikai témájú, magyar olajfestmény” című tanulmányához. Turul 71(1998) 39–41.; *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás-katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Bp. 2000. VII-1. (Mikó Árpád); Holler László: A magyar királyi koronát ábrázoló, 1620–1621. évi festményekről. MÉ 49(2000) 297–310., itt: 302.*

63 A szombathelyi képet a 19. század végén Vas vármegye levéltárában őrizték, eredetét, korábbi történetét az eddigi irodalom nem ismerte, lásd *Holler L.*: i. m. 297–301.; Újabb közlése: *Zsámbéky Mónika*: Megjegyzés a magyar királyi korona 1621. évi ábrázolásaihoz. A megkevert szombathelyi kép. MÉ 51(2001) 341–342., ahol a képet a szerző feltételesen Erdődy László (1693–1751) és felesége, Illésházy Anna Mária (1694–1765) tulajdonából származtatja. A kép bal alsó sarkában lévő fekete festékekkel írt 2240-es szám első tagja kopás következtében hiányos ugyan, de egyértelműen egy 2 szám töredéke. Ez a régi leltári szám a fenti irodalmakban sehol nincs közölve. A kép készítésének feltételezett ideje az eddigi közlésekben 1621, igazodva a budapesti példány legújabb datálásához, lásd 62. j.

A kérdés annál is inkább választ igényel, mivel a két trencsényi változat a vár 1678-as leltárába még nincs bejegyezve,⁶⁴ a Batthyányak képének első leltári előfordulása ezzel szemben 1677. január 1. Elképzelhető, hogy a koronaábrázolások első említésének ez a különös egyidejűsége a jövőben majd a képek egy harmadik, közös forrásához vezet el a kutatást. A Batthyány-tulajdonú festményről szóló leltárszövegezés finom terminológiai distinkcióval mindenesetre segít azonosítani a bejegyzést a képpel – függetlenül annak 18. századi leírásától – amikor az ábrázolást „országábrázolásnak” mondja. Ezzel ugyanis nemcsak gondolatilag definiálja pontosan a művet, de figyelembe veszi képi hatását is, amikor annak tekinti, aminek a *trompe-l’oeil*-megoldással készítettője láttatni akarta: sarkain rozettákkal díszített, felerősített táblának, az országok és tartományok címereinek koszorújában ábrázolt magyar koronával, jelképi egységükben a középkori Magyarországot jelenítve meg. Alul egy rollwerkes kartussal keretelt, imitált kőtábla „vésett” verses felirata adja tudtul az ábrázolás lényegét: a korona 17. század eleji útját Prágából Pozsonyba, majd onnan Zólyomba. A kalandos történet, amely időrendben II. Mátyás koronázásával kezdődik, nem a kronológiai végkifejlettel ér azonban véget, hanem annak az eseménynek a felidézésével, amit Révay Péter koronaőr, az ábrázolás szellemi atyja két államelméleti munkájában a *De Sacrae Coronae Regni Hungariae...*, valamint a *De Monarchia...* című művekben a korona történetének „csúcspontjaként” tárgyal: amikor Corvin Mátyás a koronát ausztriai őrizetéből, Frigyes császártól visszaváltotta.⁶⁵

Nincs okunk kétségbe vonni az eddigi megállapítások igazát arra nézve, hogy az ábrázolás Révay Péter koronaőri működésének s a korona iránti szinte vallásos tiszteletének állít emléket.⁶⁶ Azonban sem a korona 17. század eleji története, sem pedig az az aggódó hang, amivel a felirat a felségjelvény akkori bizonytalan jövőjéről szól, az 1670-es években, a kép felbukkanása idején nem tartozott az aktuális témák közé. Amit Batthyány Kristóf és kortársai számára jelentett és közvetített, a kézenfekvő hatáson, a magyar Szent Korona ábrázolásának jelképi erején túl, az az ország vágyott egységről szóló üzenet volt, amire nézve a festményen olvasható sorokból tán kihallották Révay Péter véleményét is, miszerint Mátyás uralkodása a korona történetében a Gondviselés jele és ideje volt.⁶⁷ Mindenesetre az erőteljes gondolati azonosság és a narráció hangsúlyos szerepe miatt az „országábrázolásnak”

64 Sóllymos Sz.: i. m. 41.; Holler L.: i. m. 302.

65 Lásd a mű magyar fordításában: Révay Péter: ...Magyarország több mint 600 éve tündöklő Szent Koronájának eredetéről, jeles és győzedelmes voltáról, sorsáról. Ford. Kulcsár Péter. In: A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Szerk. Katona Tamás. Bp. 1979. 211–212.; valamint Történelem-kép i. m. 426–427.

66 Bónis György: Révay Péter. Bp. 1981. (Irodalomtörténeti füzetek 104.) 43–71.; Sóllymos Sz.: i. m. 41.; Történelem-kép i. m. 427.

67 Vö. Bónis Gy.: i. m. 67–68.

mondott mű egyértelműen a *Patrona Hungariae*-ábrázolás szellemi előzményeként fogható fel. Mint ahogy bizonyára példát jelentett abban a tekintetben is, hogy az országegység gondolata a magyar korona alá tartozó országok és tartományok címereinek együttes ábrázolásával fogalmazódott meg benne. A *Patrona Hungariae*-kompozíció ugyanis a képen felsorakozott tizenegy csapat címeres zászlóiban láthatóan ezt a szimbolikát követte, annyi különbséggel, hogy a heraldikai sor, az aktuális helyzetnek megfelelően, kibővült Erdély címerével.

Nemcsak a ferenceseknek szánt festmény témája tanúskodik arról, hogy a családi mecénatúrában nyomon követhető Mátyás-tradíció továbbvitelét Kristóf fia, Batthyány Ádám is fontosnak tartotta. Valamely tárgy megszerzése vagy a családi hagyomány dokumentálása egy mű Mátyáshoz köthető eredetét tekintve, úgy vélem, elsősorban ennek a szándéknak tulajdonítható. Ezzel együtt is lehetséges, hogy csupán alkalom szülte annak a drágaköves kardnak a gyűjteménybe kerülését, amelyet Mátyás kardjának mond a németújvári tárház 1684 augusztusában megkezdett leltára.⁶⁸ Pontosabban maga Batthyány Ádám, aki a leltári egységet, ahol a fegyver említve van, az alábbi címmel jelölte: „Az mit magunk szerzettünk”. A megfogalmazás módjából, s a körülményekből ítélve nem kizárt, hogy erre akkor nyílt alkalma, amikor a leltár felvétele előtt nem sokkal, 1684 augusztusában Buda alatt táborozott.⁶⁹ Épp az alkalmosság fennálló lehetősége miatt nem is elsősorban e díszkard megszerzésében látom megnyilvánulni – a ferencesek számára készült képen túl – Batthyány Ádám tudatosságát Mátyás kultuszának ápolásában. Sokkal inkább abban a historizáló gesztusban, amellyel megrendelőként formát adott egy akkor már generációk óta családi tulajdonban lévő és a Batthyányak érdemeit, társadalmi karrierjét önnön voltával tanúsító emlék családi reprezentációba emelésének. Ez a mű a Magyar Nemzeti Múzeum úgynevezett Mátyás-pohara, amely épp a Batthyányak családi hagyománya révén jutott ehhez az elnevezéshez.⁷⁰

68 A németújvári tárház inventáriuma, 1684. augusztus 11.: „Anno 1684 die 11. Augusti az Német Uyvári Tár Háznak inventárioma”. MTA MI Lt. gyűjt., A-I-24/491–495A, Iványi Béla gyűjtése, „Az mit magunk szerzettünk” megjelölés alatt (492. cédula): „Az előbb meghirt fegyveres hosszú almariumban Mátyás király köues kardgya merő ezüst hövelyü, kötés formán 1.” Lásd Balogh J.: i. m. 453.; *Uő*: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985. 34., 424.

69 Iványi B.: Adalékok Buda és Pest ostromához i. m. 124., 128.

70 MNM Középkori Osztály, ltsz.: 1929.9. Balogh J.: A művészet Mátyás király udvarában i. m. 440., az addigi bő irodalom közlésével, amelyre itt ezúttal nem térek ki; ezen kívül Höllrigl József: Régi magyar üvegek. Magyar Művészet 10(1934) 176–187., itt: 187.; Borsos Béla: A magyar üvegművészet. 1974. 34–35.; Balogh Jolán: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Graz, 1975. 9., 284.; Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1540. Ausstellungskatalog, Schloß Schallaburg. Schriftleitung: Tibor Klaniczay–Gyöngyi Török–Gottfried Stangler. Wien, 1982. 496–497., Nr. 514. (Pál Voit); Régiségek könyve. Szerk. Voit Pál. Bp. 1983. 165 (Katona Imre); Balogh J.: Mátyás király és a művészet i. m. 34., 412.; Galavics

Amit a pohár történetéről és Batthyányakhoz kerüléséről tudunk, az ma-
gán a tárgyon, a talp vésett, verses feliratában olvasható.⁷¹ Eszerint eredeti-
leg Mátyásé volt, majd tőle II. Lajosra szállt, ő pedig „bortöltőjének”, Bat-
thyány I. Ferenc pohárnokmesternek ajándékozta. Ez a származástörténet
nemcsak logikus, de elég ténybeli alappal is bír ahhoz, hogy hihető legyen.
Batthyány I. Ferencet (1497–1566) még II. Ulászló tette meg pohárnokának,
legalábbis 1515-ben már így említik a források,⁷² majd 1517-ben már pohár-
nokmester II. Lajos szolgálatában, aki azt követően sem vette ki tisztségéből,
hogy 1525-ben horvát-szlavón és dalmát bánná nevezte ki őt.⁷³ Kézenfekvő,
hogy a családi emlékezet őhozzá kötötte a különleges díszedény megszerzé-

Géza–Marosi Ernő–Mikó Árpád–Wehli Tünde: Magyar(országi) művészet a kezdetektől 1800-ig.
Bp. 2001. 287. (Mikó Árpád); A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.
Pintér János. Bp. 2002. 467. (Ridovics Anna); Szentmártoni Szabó Géza: A Batthyány Billikom.
Kulturális Műhely, Körmeny 13(2005) 5. sz. 9–10.

71 A vers szövegének teljes terjedelmű közlését három irodalomból ismerem: Thaly Kálmán
(Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. I–II. Szerk. Thaly Kálmán. Pest, 1864. 23–25),
Höllrigl József (*Höllrigl József: A „Hónap műtárgya” a Nemzeti Múzeum kupolacsarnoká-
ban. Magyar Művészet 12(1936) 88–89., itt: 88.*), valamint Szentmártoni Szabó Géza (*Szent-
mártoni Szabó G.: i. m. 9.*) közzétételében. Betűhűséget tekintve egyik sem pontos. Ezért az
alábbi feliratot a tárgy részletes dokumentációjára támaszkodva adom közre: „VINA BIBANT
HOMINES ANIMALIA COETERA FONTES”, „Ez Hunyadi Mátyás Király Bilikumja, Velenczések-
től vett régi ajándékja, Midőn ellenségen lett diadalomja, Ez volt Vitézinek aldomás adoja *
Hunyadirul Lajos Királyra maradott kiis vitézivel gyakran ebből ivott, BATTYÁNI
FERENCZNEL Pohár szeki állott, Bortöltője lévén híven forgolodott. * Kinek hűségéért hógy
Német Uyvárát Adta, rá köszönte akkor ez Pohárát, Az Király éltéért meg iván á borát, hü
szolgálatyának vette melto árrát. * Melly HÁZ eleinek mostis követője Királyának igaz s ál-
hatatos hive, Országának egyik paisa s örzője, Edes Nemzetinek hü védelmezője. * Hazánk
szolgainak igaz szereteti, Meg rögzött ez Háznál Vitéz kedvelleti, Sok szegény legénnek
szükségét enyhéti, Asztalát mindennek egyeránt teréti * Gazdag dus Papoknak meny bár
Udvarokra, Meg kérdik: barátom mit hoztal konyhára, Jer bé ha sebedben pönög az bor
árta, Ha nem, ki ballaghacz á nyitott kapura * Söt némelly Urakhoz törtennyék meneti, Rit-
ka katonának most a’ böcsületi, Nem lévén szivekben hazánk szereteti, A’ vitéz embernek
sincsen tiszteleti * Inkáb veti abban ki ki dicsőségét, Miképpen tölthesse erszény ürességét,
Közönséges joban nem látnyi hűségét, Ritkábban ellenség ellen viteztségét * De szegény le-
génynek csak jo hajlék ROHONCZ, Mert ott katonának bő kenyere, bor s koncz Untig igyál
azért, csak vigszágot ne boncs, Es ez Bilikumot barátom el ne roncs.”

72 Az 1515-ös dátumhoz lásd Batthyány Ferenc királyi pohárnok levelét Batthyány Boldizsár-
hoz: MOL DL 104 280.

73 MOL DL 104 319 Batthyány Ferenc levele 1517. június 6-ai keltezéssel, amelyben már pohár-
nokmesterként szerepel. Az irodalom pohárnokmesteri tisztségét 1519–1522 közötti dátum-
mal említi: *Koltai A.: i. m. 285.* Lásd továbbá II. Lajos tanúsványát a horvát-szlavón dalmát
báni kinevezéssel egy időben arról, hogy nem fosztja meg a pohárnokmesteri méltóságtól
addig, amíg le nem mond: MOL DL 101 834. Ezzel együtt még az évben kinevezik királyi
főpohárnokká csulai Móré Lászlót, aki I. Ferdinánd Székesfehérvárott megtartott koronázási
lakomáján (1527. november 3.) étékfogómasterként és pohárnokmesterként utoljára látja el e
minőségében tiszteét: *Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Szá-
zadok 138(2004) 1013., 1065.* Batthyány báni kinevezése 1525. március 12-én: DL 101835.,
méltóságát 1527-ig töltötte be lásd *Fallenbüchl Z.: Magyarország főméltóságai i. m. 74.*

sét, ahogyan az is kézenfekvő, hogy az uralkodói ajándékban utóbb Mátyás kincstárának darabját látták; a pohár Budáról, a királyi udvarból való származtatása egy ilyen hagyomány meggyökerezéséhez már épp elég indokot jelentett. A legtöbb Mátyáshoz kapcsolt tárgy eredetéhez gyakran még ennyi bizonyosság sem társult.⁷⁴ Első említése 1644-ből való, a németújvári felsővárbeli tárház Batthyány I. Ádám idején készült inventáriumában. Ebből némileg képet kapunk akkori állapotáról is, annak alapján, ahogyan a leltár szól róla: „Kívül aranyozot Tokban matyas kiraly Üveghe”.⁷⁵ A következő adatot 1654 májusából szintén a németújvári tárház leltára hozza, az előbbivel azonos szövegezésben.⁷⁶ Ezután Batthyány Kristóf idején olvashatunk róla ismét, Németújvár 1675 decembere és 1676 januárja között felvett inventáriumában, ahol a megfogalmazás lényegében változatlan.⁷⁷ Újabb információt csak a vár 1684. augusztusi leltára ad, amelyet feltehetően már Batthyány II. Ádám vétetett fel.⁷⁸ A díszedény a tárház összeírásában ugyanis így szerepel: „Máttyás király öveg poharia ezüstben foghlalt”; aranyozott tokjáról már nincs szó, ezüsttalpa viszont ekkorra már készen van.⁷⁹ A két utolsó

74 Vö. Balogh J.: A művészet Mátyás király udvarában i. m. 335–464. oldalak között passim; Szilágyi András: Az Esterházy-gyűjtemény 15. századi ötvösművei és a Mátyás-tradíció. *Ars Decorativa* 12(1992) 7–33.; *Történelem-kép* i. m. VII-3., VII-4., VII-5., VII-12. katalógustételek.

75 A németújvári felső vár tárházának inventárium, 1644. június 15., MOL 1322, A hg. Batthyány család levéltára, Körmenyi központi igazgatóság, Leltárak, 113. sz. p. 80–92.; Külzetén „Anno Domini 1644. Az Németuyuari feölseő Varban léueő Táárhazban ualo Inuentarium etc.” Belül „Anno Domini 1644 die 15 mensis Junij. Az minemő Katona szerszamok, és egyeb Eszkeözök vannak az feölseő varbelj Táárhazban, azoknak rend szerint ualo megh irasa.” (p. 88v) „Az Szezeleő hell mellet ualo Almariomban... 22. Kívül aranyozot Tokban matyas kiraly Üveghe No 1”.

76 A németújvári felső várban lévő tárház inventárium, 1654. május 4., MOL 1322, Leltárak, 113. sz. p. 200–218.; Külzetén: „Németuyuari feölseő Varban lévő Táárhaznak az Inuentariumia, á mally conscribáltott In Anno MDCLIV in Mense Maio etia.” Belül: „Anno Domini Millesimo Secen(tesi)mo quinquagesimo quarto die quarta Mensis Maj. Az minemeő Katona Eszkeözök és egyeb Küleömb-küleömb féle portékák vannak az Német Uyvári feölseő várbéli Táárhazban azoknak rend szerint ualo Inventálása”. (p. 218v) „Az Szezeleő hell mellet való ormariumban... 7. Kívül aranyozot Tokban Matthyás király Üveöge No 1”.

77 Kivonat Németújvár inventáriumából, 1675. december 10–1676. január 5. MTA MI Lt. gyűjt., A-I-24/ 488. cédula, Iványi Béla gyűjtése, (p. 91.) „Az Tárházban ... Egy almariumban egy aranyos [valószínűleg tokban, itt a másolat szövege hiányos!] Máttyás király kerek övegje.”

78 Az 1684-es inventárium (lásd 68. j.) némely tételének megfogalmazása ad okot arra, hogy a leltár elkészíttetését Batthyány Ádámnak tulajdonítsuk. Így például az „Ezüst miv”-eket felsoroló egységben írottak (495 cédula): „Három só tartó, egyik miénk, kettei az atyánkfiáé”, vagyis, mivel apját még élőként említi, egyértelműen Batthyány II. Ádám lehetett a leltár megszövegezője, nem pedig Kristóf. Hogy az inventálás Batthyány személyes részvételével történt, arra a Mátyás-kardhoz tartozó leltári egység megnevezésének („Az mit magunk szerzettünk”) fogalmazásmódja is utal.

79 A németújvári tárház inventárium, 1684. augusztus 11. (lásd 68. j.) 495. cédula: „Külső boltban, almáriumban ... Máttyás király öveg poharia ezüstben foghlalt”. A megfogalmazás arra enged következtetni, hogy a talp ekkor még nem volt aranyozva. Ugyanitt a néhány tétellel lejjebb található ötvöstárgyak esetében ugyanis a leltározó külön kitér arra, ha az ezüsttalp

leltári említésből következően a talp valamikor 1676 és 1684 között kerülhetett az üvegkehely alá; formája, a felirat felett húzódó profilált gyűrű kiképzése, valamint a nádusz csomkjára való rákapcsolódás megoldása legalábbis alátámasztja ezt a datálást.⁸⁰ Az, hogy a fehér fonalas díszű üvegnáduszban végződő, szokatlanul nagy méretű cuppához eredetileg üvegtalp tartozott, eddig is tudott volt.⁸¹ Arról azonban, hogy annak cseréje a jelenlegire – nyilván sérülés, törés miatt – mikor történt, igencsak különböző (a 16–17. század más-más időszakára szóló) feltevések olvashatók.⁸² Ahogyan abban sincs egységes álláspont, hogy az üvegpohár sorsát elbeszélő vers mikor készült, s mikor vésték rá.⁸³

aranyozott volt: „Egy strucz mony ezüstben foghlalt aranyozot”; „Egy musli ezüstben foghlalt aranyozott” stb. Ahogyan a korábbi leltárak is körültekintőek voltak például abban a kérdésben, hogy a pohár „ezüstben foglalt”-e, vagyis ezüsttalp tartozik-e hozzá. Így írta le például az 1654-es németújvári leltár készítője azt a három csiga-poharat, egy „szerecsen dió”-poharat, illetve struccmadár-poharat, amelyeket egy fehér „cifrázott ládában” tartottak. Lásd a németújvári felső várban lévő tárház inventárium, 1654. (lásd 76. j.) p. 210r. Ez a fajta leltározói pontosság segít minket a Mátyás-pohár állapotát illető változások követésében és időbeli behatárolásukban is. Ezt a változó állapotot hagyta figyelmen kívül Balogh Jolán, aki ugyan ismerte és közölte az 1684-es leltár adatát (egyedül csak azt!), de amiatt, hogy a leltár a poharat „ezüstben foglalt”-nak írja, úgy vélte, a két tárgy nem azonos és a „híres üveg-billikomon” kívül a Batthyányak tulajdonában egy másik Mátyástól származó üvegpohár is volt, amit így külön tételként vett fel a monográfiájában. Lásd *Balogh J.*: A művészet Mátyás király udvarában i. m. 440. Az összes ismert és fentebb hivatkozott leltár azonban csak egyetlen Mátyás-poharat tüntet fel! Érdemes megjegyezni, hogy a leltár felvétele talán ahhoz az alkalomhoz kapcsolódott, hogy a nagykorúvá vált II. Ádám 1684 nyarán a török elleni felszabadító háborúk megindulása miatt Körmendre tette át székhelyét. Lásd *Koltai A.*: i. m. 269., Batthyány II. Ádám 1684. július 7-én apjához írott levelére hivatkozva.

80 A Mátyás pohár ezüsttalpba foglalásának leltári adatok által kiadott datálását reálisnak találta és elfogadta Kiss Erika, akitől egyébként a hivatkozott stílus-technikai észrevételek és megállapítások is származnak. Mind ebben, mind a tárgy alaposabb vizsgálatában nyújtott segítségét, továbbá az alkalmankénti hasznos együttgondolkodást ez úton is nagyon köszönöm neki.

81 Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. II. Magyar renaissance. Bp. é. n. 653.; *Höllrigl J.*: Régi magyar üvegek i. m. 187., 17. j.; *Borsos B.*: i. m. 34.; Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn i. m. 496–497., Nr. 514 (Pál Voit); Régiségek könyve i. m. 165. (Katonai Imre); A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei i. m. 467. (Ridovics Anna).

82 *Varjú Elemér*: Vezető a M. Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya kiállított gyűjteményeiben. Bp. 1929. 73.: 16. század; Magyar művelődéstörténet i. m. 653.: 16–17. század; *Höllrigl J.*: Régi magyar üvegek i. m. 187., 17. j.: 16. század; *Uő*: A „Hónap műtárgya” i. m. 88.: 1600 körül; Vezető a Magyarországi története a honfoglalástól 1849-ig című kiállításához. Bp. 1968. 45.: 16. század; *Borsos B.*: i. m. 34.: 16. század vége, 17. század eleje; Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn i. m. 497.: 16. század (Pál Voit); Régiségek könyve i. m. 165.: 16. század (Katonai Imre); A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője. II: XI–XVII. század. Főszerk. Kovács Tibor. Bp. 1996. 43. a 35. képaláírásban: 16. század vége, 17. század eleje; A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei i. m. 467.: 16–17. század fordulóját, illetve az előtti (Ridovics Anna).

83 Magyar művelődéstörténet i. m. 653.: Batthyány Boldizsár († 1590) vagy fia, Ferenc († 1625) ideje; *Höllrigl J.*: Régi magyar üvegek i. m. 187., 17. j.: 16. század; *Borsos B.*: i. m. 34.: Batthyány

Ez a vers egyébként a tárgy legkülönösebb részlete, minden tekintetben az: vagyis közlendőjének lényegét és megfogalmazását, valamint a szövegterjedelmet illetően, továbbá hogy a felirat nem maiuszkulás, ami pedig egy ilyen társadalmi körben, s ilyen jelentős tárgy esetében legalábbis elvárható lenne, sőt, minuszkulás írásként sem kurrens, mint szokásos, hanem (vésett formában) a 17. század nyomdai betűkészletét alkalmazza, végül pedig ugyancsak reprezentatív volta okán tűnik ki a családi címer hiánya is, amire egyelőre nincs magyarázat. A fentieket együttesen nézve, a hazai emléksanyagban nem állítható mellé, még csak megközelítőleg sem hasonló. Ugyanakkor maga a gondolat, hogy egy irodalmi alkotással, egy szabályos, kilenc versszakból álló költeménnyel „emeljék meg” egy elsősorban történeti értéke miatt becsben tartott tárgy reprezentációs jelentéstartalmát, nemcsak egyedülálló, de mondhatjuk: egy elsősorban irodalmi beállítottságú megrendelői magatartás jele.

Az elképzelés mindezzel együtt oly mértékben a 19. század második felének historizáló gondolkodása felé mutat, hogy a vers és a talpra való vésés datálásakor a feliratban megfogható korjelző ismérveket ennek az időszaknak történelmi korok kifejezőmódját integráló szemléletéhez, alkotói gyakorlatához viszonyítva kellene vizsgálnunk, ha a feliratozás felső időhatárát nem adná meg az a körülmény, hogy a vers, a pohárra írt szöveggént, egy 1805 körüli kéziratos kolligátumban már szerepel.⁸⁴ Ami a talp készítésének idejéről tudottakkal együtt annyit jelent, hogy a költeményt Batthyány II. Ádám vésette rá, vagy a talp rákerülésekor vagy az azt követő években.⁸⁵ Mindenesetre a feliratozás *ante quem*-je 1703, Batthyány halálának éve. Ugyanis ahogy özvegyéről, Strattmann Eleonóráról nem feltételezzük, hogy magyar nyelvű verssel látta volna el ezt a nagybecsű családi emléket, úgy fiairól, a hercegi rangra emelkedett és a bécsi arisztokrácia tagjaivá lett Károlyról és Lajosról sem hihetjük azt. Egyébként is a 18. század ízlésétől, gondolkodásától igencsak távol áll mind a reprezentációnak, mind a historizálásnak ez a módja, különösen egy iparművészeti tárgy esetében. Az egyetlen, közlendője szándékát tekintve rokon emléken, a műfaji mássága okán

Boldizsár († 1590) vagy fia, Ferenc († 1625) ideje; Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn i. m. 497.: a rávésés ideje 18. század (?); A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei i. m. 467.: 16–17. század fordulója.

84 OSzKK Fol. Hung. 569. Vegyes versgyűjtemény, helyenkénti datálások szerint az 1782–1805 körüli évekből. A pohár felirata: Fol. 1r-v. A forrást Szentmártoni Szabó Géza közölte először, lásd a 71. j.-ben i. m.

85 A feltevésről kapcsolatban nem érdektelen megjegyezni, hogy Batthyány Ádám ezekben az években udvari ötvöst tartott, erre nézve lásd Batthyány Ádám 1693. április 12-én Rohoncon kelt adományozó iratát udvari ötvöse, Radicskovics Miklós javára, amelyben Rohonc városában egy negyed telek és egy kőház átadását hagyja jóvá. Lásd MTA MI Lt. gyűjt., Iványi Béla gyűjtése, A-I-24/220. cédula. MOL P 1313, Törzslevéltár, Lad. 5. 74. cs. fol.189., az adományozó irat 1736. március 11-én kelt másolata.

azonban párhuzamként épp csak felvethető galgóci festményen, amelynek témája Mátyás király és az Erdődy család kegyessége, s amely 1743-ban, Erdődy György megrendelésére készült, a múlt felmutatásának éppen hogy egy másik megoldásával találkozunk.⁸⁶ Itt a program és a képi kifejezés alapja ugyanis az írott dokumentumokra, s a tárgyi forrásokra való hivatkozás, a történeti hitelesség iránti elkötelezettséget nyomatékosítva, az adott források képen való megörökítésével.

A Mátyás-poháron ezzel szemben egy irodalmi alkotást találunk, a verses história, a vitézi ének és a 17. századi alkalmi költészet valamiféle elegyét, azon a személyes hangon megszólaltatva, amelyet a század végén íródott korai kuruc versekből ismerünk. S ez nemcsak a szóhasználatban mutatkozik meg, a „szegény legények” felemlítésében,⁸⁷ de abban a panaszos-kritikus hangvételben is, amellyel a szerző önmaga és vitéz társai sorsát érzékelteti. A török kiűzése után szélnek eresztett végvári katonák számkivettségét élethelyzetekben örökíti meg ez a költemény, amely „Mátyás király Bilikumja” kapcsán végtére is arról szól, hogy a Batthyányak nemcsak a múltban, de azidőt is királyuk igaz hívei és nemzetük hű védelmezői, hogy kedvelik a vitézlő népet, befogadják és megvendégelik a szegénylegényeket, azokat, akiket másutt nem becsülnek, merthogy kiveszett a vitézség iránti tisztelet és a hazaszeretet, s csak abban jeleskedik mindenki, hogy erszényét miképp tölthesse meg. A szerzőnek, aki azok közül a lecsúszott végvári vitézek, bujdosó szegénylegények közül kerülhetett ki, akik némi iskolázottsággal, deákos múlttal rendelkeztek,⁸⁸ volt legalább annyi stílus- és for-

86 Endrődi Gábor: Fejezetek a „Galgóci Betlehem” történetéből. MÉ 47(1998) 1–38.

87 A 16. századból származó kifejezés eredetére, akkori jelentésére a fogalom történetét is áttekintve: Takáts Sándor: Az igazi szegénylegények. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. (Nemzeti könyvtár) S. a. r. Benda Kálmán. Bp. 1961. 37–43.; A szó korai irodalmi előfordulása Rimay János Balassi-epicédiumában: (VII. A Balassi fivérek elsratása) „Ők abban örvendettek, Ha kivel jól tettek, Szegény legént felvettek, Segítettek, Mint arra termettek”. Lásd Rimay János írásai. Kiad., valamint az utószót és a jegyzeteket írta Ács Pál. Bp. 1992. (Régi Magyar Könyvtár. Források 1.) 43. A kifejezés 17. század végi, kuruc kori előfordulására és a szegénylegény-téma irodalmi feldolgozására példaként lásd Szegénylegény éneke. (Incipit: „Nincs becsülete a katonának...”.) In: A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Vál., S. a. r. Varga Imre. Bp. 1977. 559–561., 176. sz., valamint a Szegénylegény dolga, Egy bujdosó szegénylegény címmel fennmaradt verseket Szentsei György kéziratoss énekgyűjteményéből (1704). A Jankovich-gyűjteményből származó énekeskönyv legújabb feldolgozását a korábbi irodalommal lásd Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállításkatalógus. Szerk. Mikó Árpád. Magyar Nemzeti Galéria. Bp. 2002. 245–246., 230. sz. (Ács Pál).

88 Vö. összefoglalóan: A magyar irodalom története. II. (1600-tól 1772-ig) Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 474–475. – A végvári vitézek- és szegénylegények-kérdésre elsősorban társadalomtörténeti, szociológiai összefüggésben: Nagy László: „Álmodjunk harcot szegény magunknak...” (Végvári vitézek – szegénylegények 1699–1703 között). In: A végváriak és végváriak sorsa (1699–1723). Szerk. Petercsák Tivadar és Pető Ernő. (Studia Agriensia 11.) Eger, 1991. 15–23., különösen 16–19. A vers szövegében előforduló, papokkal kapcsolatos,

maérzéke, hogy a versnek keretet adva, mindezek után még visszatérjen mondandója kiindulópontjához, a „Mátyás-Bilikumhoz”.

Nem kérdés, hogy a költemény a pohár számára íródott, s az sem lehet vitás, hogy Batthyány maga adott hozzá családtörténeti támpontokat. Így a tárgy hagyományozódásán túl azt a családban élő tudást, hogy a díszedényt Batthyány Ferenc abból az alkalomból kapta, hogy „hű szolgálatának méltó áráként” a király neki adományozta Németújvár várát. S ugyancsak a megrendelő tájékoztatását hallhatjuk ki a versnek abból a mozzanatából is, hogy a királynak „Battyáni Ferencznel Pohár szeki állott”, hiszen, folytatódik a vers, a király bortöltője volt. Amely megjegyzésben vélhetően az a gyakorlat kapott költői kifejezést, hogy a pohárnokmester, tisztéből kifolyólag, alkalmanként saját borát kínálta fel az uralkodónak.⁸⁹ A vers szerzőjére, Verestói Istvánra tett korábbi javaslatot az újabb kutatás nem igazolta,⁹⁰ a fentiek alapján csupán keletkezésének hozzávetőleges idejére, a 17. század nyolcvanas éveire,⁹¹ valamint szerzője fent vázolt társadalmi-szociológiai közegére nézve lehet határozott véleményünk. Ez utóbbi okból zárható ki egyébként, hogy alkotója netán maga Batthyány Ádám lett volna, akinek pedig írói próbálkozása is ismert; ez azonban egy kéziratban lévő, alig megkezdett latin nyelvű hadtörténeti értekezés, aminek írásába láthatóan inkább a hadviselés és a történelem iránti vonzódása, semmint szépírói vénája vitte bele.⁹²

protestáns érzelmű gúnyolódásra a kuruc kori énekek közül példaként említhető a Papvilág magyart rág (Incipit: „Pilises fejeknek ...”) című, lásd A kuruc küzdelmek költészete i. m. 76–79., 21. sz. A Mátyás-pohárra írt vers szerzőjének a felfogásbeli rokonság alapján hasonló szellemi, társadalmi kötődései lehettek, mint a kuruc érzelmű, dunántúli protestáns értelmiségiként számon tartott Szentsei Györgynek. Lásd az előző jegyzetet.

89 *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főméltóságai i. m. 26., itt ez épp a Batthyányakkal kapcsolatban említve.

90 Ponor Thewrewk József javaslatát Verestói István erdélyi lelkész szerzőségére (*Ponor Thewrewk József: Hunyadi Székely Mátyás serlege Rácz-Almásan... Esztergom, 1855.*) meggyőzően cáfolta *Szentmártoni Szabó G.*: i. m. 9–10.

91 A datálás alapja a korábbi jegyzetekben hivatkozott irodalmak mellett az utolsó versszak rímokra (Rohoncz – koncz – boncs – roncs), amely rímtechnikai alapötletként Rimaytól származik, s amely az ő verseinek példáján épp a 17. század végi alkotásokban bontakozik ki, s válik az akkori művek jellegzetes formaelemévé. Lásd irodalmi párhuzamként a Magyar ének vagy Rákóczi-Mars (Incipit: „Jaj, szép régi...”) című kuruc verset, in: A kuruc küzdelmek költészete i. m. 721–722., 238. sz., valamint a téma irodalomtörténeti feldolgozását: *Imre Mihály*: Egy rímtoposz története (nép – szép – kép – ép ... tég). Itk 88(1984) 399–426. A jegyzetben említett stílári és irodalomtörténeti érvek a hozzájuk tartozó irodalmakkal (mint ahogy az előző jegyzetek némelyikében is) Ács Páltól származnak. A vers készítési idejét ő határozta be és pontosította a 17. század nyolcvanas éveire. Nagyon köszönöm neki ezt a kedves segítséget.

92 MOL P 1313, Memorabilia, 1341/D. „*Mars Politicus seu maximae ac observationes politicae maritales... azaz okos hadviselő*”. Töredékben maradt, számtalan javítással, betoldással írt kézirat 1690-ből. *Thaly Kálmán* ismertetésében: HK 4(1891) 273–274. Thaly itt több ívre terjedő, magyar nyelvű munkának mondja, holott mindössze egy 24 lapos füzetről van szó, amely-

Mégis, azt gondolom, szerepe lehetett az irodalmi gondolkodásnak és a leírt szó iránti (tán a család nem is oly régen volt protestáns múltjából eredő) tiszteletnek abban, hogy Batthyány Ádám egy verssel örököltette az utókorra e nevezetes tárgy családdal kapcsolatos – vélt vagy valós – történetét. Merthogy e történet két állítása közül ugyanis legalább az egyik, vagyis, hogy a pohár Mátyás idejéből való, nem állja meg a helyét. A fonalas díszű nóduszba ültetett üvegkupa így, ebben a formájában Kiss Erika szóbeli meghatározása szerint a technika alkalmazása, s az idevonatkozó irodalom alapján nem lehet korábbi a 16. századnál, annak is inkább a második negyedénél,⁹³ a fonalas dísz nóduszon látható változatait (*vetro a fili*, *vetro a reticello*) a pohár származási helyének tartott Velencében legfeljebb a 16. század elejétől alkalmazták ugyanis.⁹⁴ Ebben az esetben viszont lehet, hogy a megadományozott személyében is téved a családi emlékezet, s ennek megfelelően a felirat, ugyanis ha a díszedény a 16. század második negyedében valóban a pohárnokmesteri tisztséggel összefüggésben került a Batthyányakhoz (ilyesmire a későbbiekből van is példa a családban⁹⁵), akkor az Ferenc pohárnokmester unokaöccsének, Batthyány Kristófnak az idejében történhetett, akiről alig tudunk többet, mint azt, hogy 1534 decemberétől 1571-ben bekövetkezett haláláig ő látta el a király mellett a pohárnokmesteri tisztelet.⁹⁶ Ez a király azonban már nem II. Lajos, hanem I. Ferdinánd volt,⁹⁷ viszont Batthyány Ferenc annak idején Kristóffal közösen kapta meg Németújvár várát,⁹⁸ ebben a tekintetben tehát a pohár felirata legalább egybevág a családtörténeti tényekkel.

ben maga a latin nyelvű írásmű a 3–12. oldalig terjed. A meglévő rész a rómaiak idejét tárgyalja. Lásd még: *Iványi B.*: A körmendi levéltár memorabiliái i. m. 154., Nr. 414.

93 Köszönettel tartozom Kiss Erikának, aki a pohár datálásával kapcsolatos véleményét megosztotta velem, s annak közlésére felhatalmazott.

94 *Varga Vera*: Régi magyar üveg. Bp. 1989. 73–74., a fonalas díszítés megjelenésének idejéről, alkalmazásáról és változatairól.

95 Lásd az 1684-es leltár (lásd 68. j.) Mátyás-poharat követő tárgyról készült bejegyzését (495. cédula): „Egy kristál pohár kit ő fölsége az soprony országh gyűlésekor a bortöltésért adott”. Az alkalom, amelyre a leltár utal, Eleonóra Magdolna magyar királynénak, I. Lipót harmadik feleségének a soproni országgyűlés alkalmával megtartott koronázási lakomája volt, 1681. december 9-én. Távollévő apja, Batthyány Kristóf pohárnokmester helyett ekkor II. Ádám látta el a pohárnokmesteri feladatot a királyné mellett. (*Pálffy G.*: Koronázási lakomák i. m. 1090.)

96 *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főméltóságai i. m. 91.; valamint: OSzKK Fol. Lat. 4607/I. Genealogia familiarum Hungaricarum, Genealogia familiae Batthyanianae. Fol. 25.

97 Batthyány Kristóf 1537-ben I. Ferdinánd udvarában szolgált: *Koltai A.*: i. m. 3.

98 *Zimányi V.*: A rohonc-szalónaki uradalom i. m. 14–15.; 1524. június 30-án kelt diplomájával II. Lajos tekintetbe véve szolgálatait, Batthyány Ferencnek és unokaöccsének, Batthyány II. Boldizsár fiának, Kristófnak adományozza Németújvár várát Vas megyei tartozékaival együtt: MOL DL 101 593., a fehérvári konvent 1525-ös átírásában, az adományozott helységek felsorolásával. A vár korábban Újlaki Lőrincé volt, de annak halálával a koronára szállt.

Hogy az egyre bizonytalanabbnak látszó összefüggések ellenére a családi emlékezet – okkal vagy anélkül – végül is miért Batthyány Ferencet tartotta a pohár megszerzőjének, arra több magyarázat is lehet. Elsősorban azért, mert Mátyástól – és Budáról – való feltételezett eredete csakis ezzel a származástörténettel volt elképzelhető. Mohács után az önálló magyar királyi udvar megszűnt, II. Lajos és Mária királyné budai udvarának nem volt folytatása. I. Ferdinánd megválasztásával Bécsben jött létre a monarchia közös udvartartása, ettől kezdve a magyar királyi udvar főméltósági posztjai az ausztriai székvároshoz kötődtek, mondhatnánk virtuális tisztségekké váltak, így ennek betöltői pusztán a pozsonyi vagy később a soproni magyar koronázások alkalmával – a pohárnokmesterek például a koronázási lakomák idején –, esetleg országgyűléseken láthatták el tisztüket.⁹⁹ Batthyány Ferenc volt tehát az utolsó, aki még Budán, Mátyás egykori udvarában – az érzéketlenség kedvéért némileg sarkítva –, az ő idejéből maradt tárgyakkal berendezett palotában látta el hivatalát. A díszedény eredetét „hitelesítő” kontinuitás önmagáért beszél.

Ferenc pohárnokmester esetében ráadásul nem is akármilyen hivatalokról és udvari karrierről van szó. Pohárnokmesteri méltósága mellett, ami a bárók sorába emelte,¹⁰⁰ királyi kamarásként már II. Ulászló idején az udvar befolyásos tagja,¹⁰¹ s különösen azzá lesz II. Lajos uralkodása alatt. 1517-ben már Lajos király mondja őt kamarásának (*cubicularius noster*),¹⁰² majd az uralkodó 1520-ban az egri püspökség kormányzójává (*gubernator Agriensis*) nevezi ki.¹⁰³ Udvari helyzete szempontjából fontos mozzanat, hogy háztulaj-

99 Pálffy Géza: Új dinasztia, új udvar, új politikai döntéshozatal. Korszakváltás Magyarországon a mohácsi csata után. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Kiállítatkatalógus. Szerk. Réthelyi Orsolya–F. Romhányi Beatrix–Spekner Enikő–Végh András. Budapesti Történeti Múzeum. Bp. 2005. 28–31. Megjegyzendő, hogy a pohárnokmesterek a felsorolt országos események vagy esetleg az uralkodói esküvők alkalmával kaphattak tisztükkel együttjáró ajándék gyanánt kupát, serleget vagy éppenséggel poharat, ahogyan Batthyány I. Ádám is az 1681. évi soproni koronázási lakomához kapcsolódóan, lásd erre a 95. j.-ben írottakat.

100 Vö. Kubinyi A.: A Mátyás-kori államszervezet i. m. 70.; valamint *Uő*: A királyi tanács köznemesi ülnökei i. m. 266.; *Uő*: Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531 i. m. 13–23., itt: 16.

101 Pohárnokmesteri kinevezésére lásd a 72. j.-t. Batthyányt 1514-ben királyi kamarásnak mondja Koltai A.: i. m. 285. Az általam talált legelső forrás, amely ebben a minőségében említi, 1515-ből való: MOL DL 101 480., itt II. Ulászló Varasd megyei és más szlavóniai birtokokat adományoz neki és apjának, Batthyány Boldizsárnak. A királyi kamarásokról (*cubicularius*) mint az udvari nemesség legbefolyásosabb tagjairól Kubinyi A.: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon i. m. 23.; valamint *Uő*: A Mátyás-kori államszervezet i. m. 66–69.

102 MOL DL 34 454.

103 1520–1521 között volt az egri püspökség javainak kormányzója: MOL DL 104 404. Kinevezése éveire: Koltai A.: i. m. 285.

donos lesz Budán, a király ugyanis 1521 tavaszán neki adományozza a város alatt azt a két telekkel bíró házat, amely korábban Ippolito d'Este egri püspöké volt.¹⁰⁴ S nemcsak hivatalai kötik az udvarhoz, de onnan is nőszül: felesége 1524 januárjától Svetkovics Katalin, Mária királyné udvarhölgye,¹⁰⁵ akit a királyné férjhezmenetele alkalmából a Veszprém megyei vázsonyi várral ajándékoz meg.¹⁰⁶ Batthyány Pozsony és Vas vármegyék főispánja, 1525-től pedig, az előbbiekkal részben egyidejűleg, horvát-szlavón és dalmát bán volt.¹⁰⁷ A családi presztízs szempontjából nem mellékes, hogy részt vett a mohácsi csatában, amit sikerült túlélnie, majd pedig az, hogy kitartott a Habsburgok, azaz Ferdinánd hűségén, 1527-ben a rohonc-szalónaki uradalom megszerzését eredményezte számára.¹⁰⁸

A Mátyás-pohár eredetének 17. században kezdődött „hitelesítése” nem ért véget. A feladat, hogy kibogozzuk a történeti és tárgyi valóság, valamint a családi mitológia jól egybecsomózott szárait, még csak most kezdődik.¹⁰⁹ Ezzel együtt nagyon is lehet, hogy soha nem tudjuk meg a pohár tényleges eredetét, ahogyan azt sem, mióta vélték úgy, hogy egykor Mátyásé volt. Hogy például nincs-e valami csalfa összefüggés abban, hogy Németújvár 1640 áprilisában felvett leltárában még szó van egy tokban tartott üvegpo-hárról, ami a szigetvári Zrínyi Miklóse volt, de amiről később már nem hal-lunk többet, miközben a következő leltárban, 1644-ben felbukkan Mátyás pohara.¹¹⁰ Egy ilyen lehetséges „összefüggés” mi tagadás, legalább egybe-

104 II. Lajos 1521. április 6-án kelt adománylevelének másolata: MOL DL 106 815.

105 Mária királyné 1523. november 1-jén kelt levelében értesíti Várdai Ferenc erdélyi püspököt, hogy Katalin nevű udvarhölgyét Batthyány Ferenc pohárnokmesterhez adja, és egyben meghívja lakodalmukra a püspököt: MOL DL 82 620.; valamint *Kubinyi A.*: Habsburg Mária királyné udvartartása i. m. 15.

106 Mária királyné 1524. május 26-ai oklevele, amelyben udvarhölgyének adományozza a Veszprém megyei vázsonyi várat tartozékaival együtt: MOL DL 101 583.

107 1525–1527 között Pozsony, 1527–1534 között, pedig Vas vármegye főispánjaként tünteti fel *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főispánjai i. m. 92., 107. Báni kinevezésére lásd a 73. j.-ben írottakat.

108 Batthyány életéről és pályájáról még további, itt nem említett részletekkel *Koltai A.*: i. m. 1–2., 285.

109 A cikk kapcsán felmerült kérdések, továbbá az eddigi datálás revíziója miatt időszerűvé, mondhatni megkerülhetetlenné vált a pohár alaposabb technikai, restaurátori vizsgálata. Kiss Erika ezzel összefüggésben (is) tervezett kutatásai és kilátásba helyezett publikációja bizonyára tisztázni fogják a tárggyal kapcsolatban még mindig meglévő bizonytalanságokat.

110 A németújvári felső várban lévő tárház inventáriuma, 1640. április 15., MOL P 1322, Leltárak, 113. sz. p. 53–62.; Külzetén: „Anno Dominj 1640. die 15. Aprilis. Az minémő katona Szerszámunk és egymás eszközünk az Fölsővárbéli tárházunkban vagy on, annak rend szerint való föl írása.” (p. 54) „Az első Almariumban valo dolgok ... 12. Egy üveg pohar tokban Zríny Miklose volt... 1.” Meg kell jegyezzük, hogy egy Zrínyitől származó tárgy előfordulását a Batthyányak kincsházában nagyon is hihetővé teszi az, hogy Batthyány Boldizsár étekgófogmester felesége, Zrínyi Dorottya Zrínyi Miklós leánya volt.

vágna a tárgy fentebb mondott 16. századi datálásával. Ennyi bizonytalanság mellett egy dologban azért mégis biztosak lehetünk: a pohár, mint a család Mátyás-kultuszának kétségkívül legkorábbi darabja, valamikori tulajdonosától függetlenül a Batthyányak szemében társadalmi felemelkedésük érdemeikkel teli kezdeteinek méltó emlékét jelentette.

A Mátyás-kultuszhoz köthető alkotások sorából azonban egyvalami ezen túlmenően is kiderül, mégpedig a 17. századi magyar arisztokrácia reprezentációs gyakorlatára szólóan is: a képzőművészeti tematika terén a Mátyás-hagyomány jelentésében a század végére megtapasztalható változás mibenléte. Az, hogy miközben a nosztalgia a rendet és az egységet megtestesítő reneszánsz uralkodó iránt nem hagyott alább, a török kiűzését követően áttevődtek a hangsúlyok: a Mátyás-kori állam már nem a hadifölény, az ellenségen aratott győzelmek tekintetében magasodott követésre méltóvá, hanem a szilárd államberendezés és az erőskezű kormányzás remélt megvalósulásában. A szombathelyi ferencesek Batthyány Ádám megrendelésére készült festményének szellemesen kódolt üzenetében ennek megfelelően azok a vágyak is megfogalmazódtak, amelyek a hazai politika 17. század végi szereplőiben a Mátyás-kori erős állam történelmi példájával és a nemzeti királyság eszményével kapcsolatban éltek.

Enikő Buzási

PRESERVATION OR CREATION OF TRADITION? ON THE KING MATTHIAS-CULT OF THE BATTHYÁNY FAMILY IN THE 17TH CENTURY IN CONNECTION WITH A RECENTLY FOUND PAINTING

In May 2005, Christie's auction house in New York sold two large lunetta paintings, the only thing known about them being, at that time, that they both originated from Hungary. Research has discovered about the paintings, now held at an unknown location by the new owner, that they belonged to an originally three-piece set of the Franciscan friary of Szombathely in Western Hungary. One of them, painted with the help of a donation from Tamás Nádasdy in 1697, shows Saint Anthony of Padua kneeling before the Woman of the Apocalypse, while the other, commissioned by Croatian-Slavonian ban Ádám Batthyány II for the order in 1698, is a representation of the Virgin of Mercy. Mary appears in this painting with the Holy Crown of Hungary as *Patrona Hungariae*, surrounded by cavalry troops whose banners display the coats-of-arms of Transylvania and of the countries and provinces of the Hungarian Crown. The many-layered message of the painting is based on the central scene in which Mary takes into her protection the two heroes of the battle against the Turks at Nándorfehérvár (Belgrade, Serbia): Governor János Hunyadi and Johannes de Capistrano, who blesses the two Hunyadi brothers, László and Mátyás (Matthias), with hands crossed. The scene is based on a fictive story, which is about how Capistrano prophesied the election and grandness as king of the younger brother, Matthias (ruling between 1458–1490), originating in a work by Antonio Bonfini,

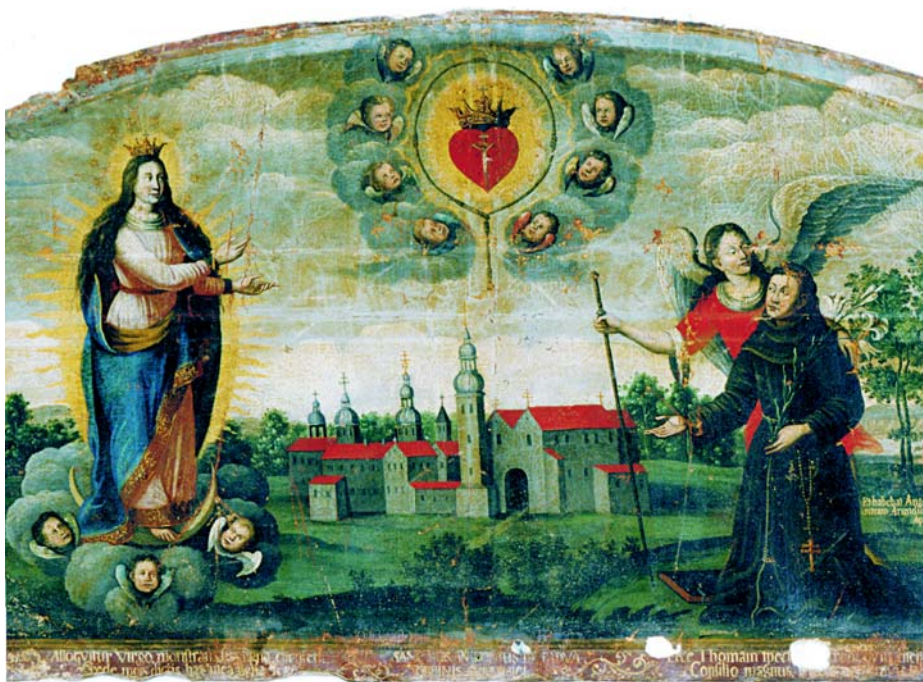
King Matthias's historian. As an antecedent to this story in the Old Testament, the caption of the painting refers to Jacob's prophetic blessing of Joseph's younger son.

The intellectual background of this canvas, unprecedented in 17th c. Hungarian painting in terms of its topic and design, reveals a nostalgia present all throughout the 16th and 17th centuries related to the Matthias tradition. The picture can be thought of as an apologia of the national kingdom when at a time of political and social troubles following the elimination of Turkish rule in Hungary at the end of the 17th century, the age of Matthias became an example of a solid system of state and firm-handed governance. The concrete allusions of the picture, referring to the person of Matthias I, also evoke the Batthyány family's career, since their rise to aristocracy began in the days of Matthias and the following period. The family's "ancient fortress" at Nemetújvár (Güssing, Austria) appears in the painting as a reference to this and heraldic details and animals of the family's coat-of-arms are also emphatic elements.

Works of art connected with the Matthias tradition commemorating the beginnings of the family's career were patronised by the Batthyány's until the end of the 17th century, the last one being the painting commissioned for the Franciscans of Szombathely. Also included in this list are portraits in the family's gallery of János Hunyadi, King Matthias, Pál Kinizsi, a war lord in Matthias's time, an image of the crown glorifying Matthias's reign, and the earliest piece of the family's Matthias cult: a representative glass cup, originating from Venice, according to the inscription. The family tradition held that this came from the king's treasury and at the end of the 17th century Ádám Batthyány II, the man who commissioned the picture of Mary Cloaked in a Mantle, had a nine-stanza poem telling the story of the cup engraved in the stem.

1. kép. Nyugat-magyarországi festő: Padovai Szent Antal a Napbaöltözött Asszony előtt, 1697. Külföldi magántulajdonban

2. kép. Nyugat-magyarországi festő: Padovai Szent Antal a Napbaöltözött Asszony előtt, 1697. Részlet

3. kép. Nyugat-magyarországi festő: Patrona Hungariae a Batthyány család dicsőségének allegóriájával, 1698. Külföldi magántulajdonban

4. kép. Nyugat-magyarországi festő: Patrona Hungariae a Batthyány család dicsőségének allegóriájával, 1698. Részlet Kapisztrán János áldásának jelenetével

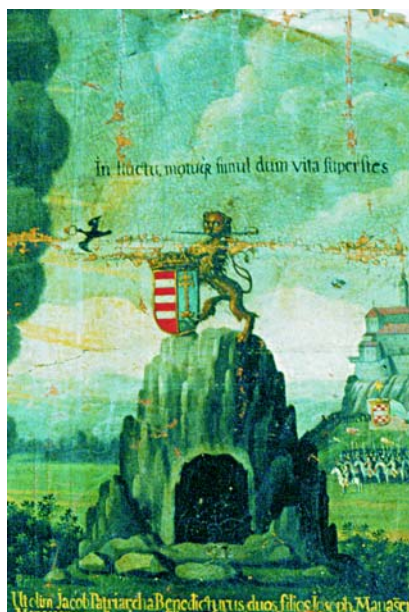
5. kép. J. Sigmund Schott: I. József magyar király diadala. Az 1689-es nagyszombati kalendárium címlapja. Rézmet-szet, Budapest, Egyetemi Könyvtár

6. kép. Id. Johann Andreas Pfeffel: Batthyány Boldizsár tézislapja a grazi egyetemen a zentai csata allegóriájával, 1698. Rézmetszet, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár

7. kép. Nyugat-magyarországi festő: Patrona Hungariae a Batthyány család dicsőségének allegóriájával, 1698. Részlet a Batthyány család címerállataival

8. kép. Nyugat-magyarországi festő: Patrona Hungariae a Batthyány család dicsőségének allegóriájával, 1698. Részlet a Batthyány család címerállatával és Németújvár ábrázolásával

9. kép. Nyugat-magyarországi festő: Szent István ábrázolása a Batthyány család arcképgalériájából, 1670-es évek eleje. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

10. kép. Nyugat-magyarországi festő: Hunyadi János ábrázolása a Batthyány család arcképgalériájából, 1670-es évek eleje. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

11. kép. Nyugat-magyarországi festő: Mátyás király ábrázolása a Batthyány család arcképgalériájából, 1670-es évek eleje. (Archív felvétel)

12. kép. Nyugat-magyarországi festő: Kinizsi Pál ábrázolása a Batthyány család arcképgalériájából, 1670-es évek eleje. (Archív felvétel)

14. kép. Az ún. „Mátyás-pohár”, 16. század első fele. Magyar Nemzeti Múzeum

15. kép. Az ún. „Mátyás-pohár” részlete: vésett felirat a talpon

G. Etényi Nóra

I. Lipót császár változó arcai *almanach royalok*on

I. Lipót hosszú uralkodása alatt látványos változásokon ment keresztül az uralkodó imázsa.¹ A váltásokat markánsan tükrözi három korabeli *almanach royal*, mely Berlinben a *Staatsbibliothek* röplapgyűjteményében maradt fent.² A kora újkori nyomtatványokat tekintve is folyamatosan bővülő könyvtár anyagát I. Frigyes Vilmos alatt kezdték el szisztematikusan gyűjteni, s szerencsére a röplapgyűjtemény a II. világháború pusztításait is átvészelte, így bizonyos szempontból lenyomata annak, hogy milyen korabeli sajtótermékek, röplapok jutottak el uralkodói udvarokba. Az *almanach royalok* műfaja a 17. század közepén jött divatba, s nagy népszerűségnek örvendett XIV. Lajos udvarában, de szerte Európában közkedvelté vált a század végére.³ Ebben nemcsak az játszott szerepet, hogy az egyoldalas látványos naptárlap az uralkodói reprezentációnak széles körben terjeszthető igen hatékony és nem is különösebben drága formája volt, hanem az is, hogy külön metszőműhelyek specializálódtak a látványos naptárlapokra, s egyszerre több változatban, különböző uralkodói udvarok számára készítették el ezeket a megrendelő érdekeinek megfelelően.

Beszédes változást mutat, hogy az *almanach royalok*on egyre kisebbek a funkciót jelentő, az év ünnepeit, holdtölteket, csillagképeket, bolygóegyüttállásokat bemutató naptárrészek, s egyre nagyobb teret szentelnek az uralkodók előző évi sikereit bemutató ábráknak. Az általában majd egyméteres, két vagy akár három lemezről nyomtatott rézmetszeten egy nagy vagy több

1 Péter Katalin több tanulmányában foglalkozott a kora újkori propaganda eszköztárával a véleménybefolyásolás sokféle lehetőségével. *Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas panasz keletkezéstörténete.* Bp. 1973.; *Uő: Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán. Az országgyűlési pasquillus.* TSz 41(1979) 200–224.; *Uő: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Bp. 1995. 152–181.; *Uő: Buda ostroma, 1686.* Bp. 1986.; *Uő: Zrínyi angol rajongói.* In: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról.* Zrínyi Könyvtár II. Bp. 1987.

2 SB Preußischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung. Berlini kutatásaimat a Klebelsberg Kun-ösztöndíj és az OTKA F 046270 számú Ifjúsági OTKA-pályázat tette lehetővé. Ezúton is köszönöm.

3 *Rózsa György: Magyarország XVII. századi képe a francia népies grafikában.* *Folia Historica* 4(1976) 35–90. Itt: 37–39.

kisebb kép az előző év legfontosabbnak tartott eseményeit ábrázolja az udvari életből – mint követfogadások, vagy a dinasztia életéből fontos momentumok – például esküvők, valamint nagy számban jelennek meg hadi események, csaták, várostromok. Művészi színvonalukat jelzi, hogy a csataképfestészet műfajának is megfelelőek.⁴ A valóságos földi szereplők, politikai hatalmak mellett bibliai és mitológiai alakok is gyakran szerepelnek a képeken, így a világi apoteózis műfajának is hatásos képviselői sokszorosított formában. Franciaországi eseményekkel kapcsolatban egyértelműen bizonyítható a királyi privilégiumok mellett az ajánlások alapján is, hogy a naptárak hivatalos eredetűek, egy adott politikai hatalom megrendelésére készülhettek. Az almanachokat a műhelyben is meg lehetett vásárolni, hiszen gyakran szerepel a produktumára méltán büszke metsző és a kiadó neve mellett a pontos cím is, de feltehetően vándor képárosok szintén terjesztették a praktikus célokat is szolgáló falinaptárakat, hiszen a művészi színvonalú, mégis viszonylag olcsó képek hosszabb-rövidebb ideig akár díszítésként is szolgálhattak.

A témák, a beállítások alapján azonban úgy tűnik, hogy az egyes uralkodói udvarok hivatalosan is terjesztették ezeket az *almanach royalok*at. A XIV. Lajost középpontba állító, sokszor az udvari rézmetsző által készített naptár-lapokat francia diplomaták szerteágazó kapcsolataikon keresztül eljuttathatták számtalan külföldi udvarhoz.⁵ Legtöbbször egy uralkodó személye köré csoportosítják az adott év legfontosabb eseményeit, de jelentős hadi esemény kapcsán az is megfigyelhető, hogy hadvezérek állnak a naptár-lap középpontjában, mint Strassburg 1681-es elfoglalásakor a hadügyekért felelős miniszter Louvois, aki személyesen vonult be Strassburgba 1681. szeptember 30-án.⁶ Buda visszafoglalását követően pedig az 1687. évre készült Augs-burgban elsősorban Lotharingiai Károly és Miksa Emanuel dicsőítésére naptár-lap.⁷ A Buda visszafoglalását követő évre készült francia falinaptárakra is a török elleni győzelmek képei kerültek.⁸ A 18. század elejére pedig az év legfontosabb európai eseményei jelentek meg leggyakrabban az egyoldalas naptár-lapokon kis képekben összefoglalva.

A naptár-lapok a kalendáriumokkal egy töről fakadtak, de egy populáris műfajnak, egyfajta tömegcikknek az igényesebb, műveltebb elitnek szóló változatai voltak. A megjelenítés eszköztára visszavezethető a sokféle tudás-

⁴ Uo. 38.

⁵ Uo.

⁶ Heinz Schilling: Höfe und Allianzen. Deutschland 1648–1763. Siedler Deutsche Geschichte. Berlin, 1998. 236–237.

⁷ Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Hg. von U. Thieme–F. Becker. Vol. XXI. Leipzig, 1923. 442.

⁸ Rózsa György: Budapest régi látképei. Alte Ansichten von Budapest 1493–1800. Bp. 1999. 134. és 227. kép.

anyagot összegző kalendáriumokra, de itt nem elsősorban az új ismeret, hanem az új információ átadása a cél, nem az ismeretterjesztés a szándék, hanem az emlékezés irányítása, az események közül a leglényegesebbnek ítélt kiemelése, a véleményalkotás befolyásolása. Az aktualításra törekvő reprezentatív műfaj hatékonyságát valószínűleg a francia reprezentációs technikákra gondosan figyelő Habsburg-udvar is jól látta.

I. Lipót számára már 1661-ben készült egyoldalas látványos naptárlap.⁹ A fiatal uralkodó pálmaágak és olajágak között jelent meg a metszet felső részén, mert – amint egy rövid versike is hangsúlyozza – Lipót az olivai béke megkötésével békét és virágzást teremtett, ezért övezi dicsőség. Cesare Ripa először 1593-ban Rómában megjelent alkotása, az *Iconologia* a 17. század egyik legnépszerűbb műve volt Európában: Itáliában, Franciaországban is rengeteg kiadást ért meg, Frankfurt am Mainban 1669–1670-ben, 1704-ben pedig Augsburgban jelent meg új kiadása.¹⁰ Cesare Ripa a korban közismert értelmezése szerint a pálma egyszerre jeleníti meg a győzelmet, a dicsőséget, a keresztény igazságot és szilárdságot is, mert nem hajlik meg a súly alatt.¹¹ Az olajágnak is többféle jelentését hangsúlyozza Cesare Ripa: a béke jelképe mellett a bőséget, irgalmasságot és a halhatatlanságot is felidézi szimbólumként.¹² A nagyméretű lapon középen hangsúlyos a naptárrész, melyen a régi és új stílus szerint is feltüntetik a napokat, hiszen egyszerre szánják katolikus és protestáns területek számára is, valószínűleg elsősorban a Német-római Birodalom politikai, gazdasági és kulturális elitjét megcélózva. Nemcsak Lipót ábrázolása jelzi, hogy fiatal, illetve uralkodóként is nemrég lépett a császári trónra, hanem az is, hogy a naptárat övező kereten elődei, korábbi jeles Habsburg-császárok láthatók, nem elsősorban Lipót személyét kiemelve, hanem a Habsburg-dinasztia nagyságát, jelentőségét hirdetve.

Rövid, könnyen megjegyezhető négy soros versikével és egy kisméretű emblémával jelenítik meg a korábbi Habsburg-császárokat. A keret legfelső képén I. Rudolf (1218–1291, 1273 óta király) szerepel „Ultrum lubet” („Ahogy tetszik”) jelmondatával.¹³ Az emblémán páncélos kar kezében olajágot, a béke szimbólumát tartva, amit a vers is kiemel, hogy harcaiban egyszerre tudott bölcsen és bátran dönteni. I. Rudolf képe alatt fia, a szintén Aachen-

9 SB Preußischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung, YA 9280m.

10 Cesare Ripa: Baroque and Rococo. Pictorial Imagery. The 1758–60 Hertel Edition of Ripa's *Iconologia* with 200 Engraved Illustrations. Ed. by Edwards A. Maser. New York, 1971. Introduction, XI.; Sajó Tamás: Egy elfelejtett nyelv. In: Cesare Ripa: *Iconologia*. Ford., jegyz., utószó Sajó Tamás. Bp. 1997. 617–644.

11 C. Ripa: *Iconologia* i. m. 589.

12 Uo. 97., 119., 156., 449–452.

13 Habsburg Lexikon. Szerk. Brigitte Hamann. Bp. é. n. 367–370. Az uralkodóknál szereplő jelmondatokat a Habsburg Lexikonban szereplő fordítás szerint adtam meg. Gonda Imre–Niederhauser Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Bp. 1978. 7–13.

ben koronázott, 1298-tól császár I. Albert (1255–1308) látható, aki a vers szerint ellenségeivel is türelmes és okos volt, s ezt jelképezi a felhőből kinyúló kézben kereszt, illetve a medálképen olvasható felirat: „Fugam victoria nescit”. („A győzelem nem ismeri a menekülést.”)¹⁴ I. Albert fia, I. (Szép) Frigyes (1289–1330) német király 1314-től is páncélban szerepel, medálképe egy lócán két láb „Ad huc stat” („Még áll”) felirattal. Már csak a másik dúcra fért fel a következő három császár, II. Albert (1397–1439) 1438-tól német király, aki páncélban jelenik meg, s a medálképen is páncélos kéz tart egy lándzsát, miközben a vers mély vallásosságát emeli ki. A felirat más, mint amit jelmondataként számon tartanak.¹⁵ Alatta a szintén páncélban szereplő III. Frigyesnek a versben a magyarországi háborúját emelik ki jelmondatát hangsúlyozva: „Rerum irreciperabilium summa felicitas est oblivio”. („Az a legnagyobb szerencse, hogy felejteni tudunk.”)¹⁶

Őt követi I. Maximilian (1459–1493), aki 1493-ban foglalta el a császári trónt. Bár nem visel páncélt a képen, I. Miksának szintén a háborúit emeli ki a rövid dicsőítő költemény: Magyarország, Franciaország, Velence, svájci kantonok és a bajorok ellen, és egy forgandó szerencsét jelképező embléma szerepel a félalakos portré alatt. („Per tot discrimina rerum”. „Oly sok veszélyen keresztül.”)¹⁷ A keret másik oldalán már fordított a kronológiai összefüggés. Legfelül II. Ferdinánd (1578–1637) mint a birodalom számára békét teremtő császár jelenik meg: „Corona legitima certantibus”. („Az igaz ügyért harcolókat illeti meg a korona.”) II. Mátyással kapcsolatban a török elleni háborút emelik ki, s a napfelé forduló főnixmadár szerepel a medálképpen. II. Rudolf császár a vers szerint békében irányította a birodalmat, s pártolta a művészeteket, de jelmondata nem kivehető. Az uralkodó páncélt visel, s jelképeként egy fiait saját vérével etető pelikán szerepel. II. Rudolf udvarában nagyon népszerűek voltak a politikailag is értelmezhető emblémák, a pelikán is megjelenik portréján, mégis meglepő, hogy nem Rudolf legkedveltebb emblémái jelennek meg vele kapcsolatban.¹⁸ A naptárlapon a 17. század közepének az uralkodóképe látható, nem elevenítik fel Rudolf propagandájának jellegzetes eszköztárát, pedig a császári propaganda tudatossága, a természettudományos érdeklődés, különösen pedig az asztrológia iránti vonzódás kínálta volna a párhuzamokat. Rudolf udvari historikusának, Jakob Typoteusnak és Octavio Stradanak a „Symbola divina et huma-

14 Habsburg Lexikon i. m. 28–31.

15 Uo. 31–33.

16 Uo. 133–137.

17 Uo. 340–344.

18 Galavics Géza: „Kössünk kardot az pogány ellen.” Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 30–31.

na” 1601-ben Prágában megjelent emblémáskönyve a 17. század folyamán végig igen népszerű volt.¹⁹

A török elleni háború programja ekkor még nem volt aktuális Lipót udvara számára, talán ezért nem szerepelnek a kalendáriumlapon II. Rudolf és II. Mátyás tizenöt éves háború alatt fogant emblémái. A kalendáriumlapon a páncélos II. Miksa jelképe egy galamb a földgolyón, hiszen a vers szerint szorgalmasan és nagy tudással kormányzott. „Providebit Deus” („Isten megoltalmaz”)²⁰ felirat alatt. I. Ferdinánd esetében azt hangsúlyozzák, hogy négy nyelven beszélt, olaszul, németül, spanyolul, magyarul, s bár uralkodását jócskán jellemezték háborúk, erre a jelmondata utal: „Fiat iustitia, pereat mundus!” („Legyen igazság vesszen a világ!”),²¹ de a képen nem páncélban szerepel, csak a császári sas érzékleteti, hogy a Habsburg-ház jelentőségét tekintve meghatározó I. Ferdinánd uralkodása. A képen a jobb alsó sarokban V. Károly zárja a sort, aki a rövid vers szerint a széles világon sok sikeres háborút viselt. V. Károly esetében viszont valóban kedvelt jelmondata: „Plus ultra” („Még tovább”)²² és emblémája szerepel: a hatalom oszlopai között a kétfejű sas a császári koronával.²³

Bár az almanachlapon sem a kiadó, sem a metsző neve nincs feltüntetve, a kép alsó részén Bécs városának látképe szerepel, s ez a kalendáriumok címlapján általában a kiadási helyet jelzi. A 17. század végén csak Bécs városában öt nyomda foglalkozott naptárkiadással, ami önmagában is azt mutatja, hogy egyre szélesedik az almanachok olvasóközönsége.²⁴ Mégis valószínűbb, hogy Bécs látképe az uralkodó rezidenciájára utal, s ez a falinaptár inkább valamelyik metszetekkel illusztrált röplapokat is megjelentető délnémet nyomdához köthető. Német naptárakra jellemző a *Calendarium historicum* műfaja, amikor a régebbi krónikairódalomból is szemelgetnek a kalendáriumok ismeretterjesztő részeibe. A kalendáriumokba nemcsak jelentős hadi eseményeket, uralkodók trónra lépését emelik be a nevezetes események közé, hanem különös eseményeket, időjárási szélsőségeket is,²⁵ s a természeti csodajelek, *prognosticonok* feltüntetése és politikai értelmezése is rendszeresen kimutatható a kalendáriumokban.²⁶ Ezen az *almanach royalon*

19 Uo. 31.; Robert J. W. Evans: Rudolf II. and his World. A Study in Intellectual History, 1576–1612. Oxford, 1984. 13. kép.

20 Habsburg Lexikon i. m. 344–347.

21 Uo. 90–93.

22 Uo. 197–200.

23 Galavics G.: i. m. 43.

24 Dukkon Ágnes: Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben. Bp. 2003. 38–39.

25 Uo. 180. Dukkon Ágnes: Vallás és politika a régi magyarországi naptárakban. In: Testis temporum. Tanulmányok a magyar művelődés történetéből. Szerk. Závodszy Géza. Bp. 2003. 17–34.

26 Aby Warburg: Pogány antik jóslás Luther korából. Bp. 1986. Dukkon Á.: Régi magyarországi kalendáriumok i. m. 134–136.

látható sajátos történeti összefoglalás azonban nem bevett műfaji sajátosságokat mutat, hanem részben egy uralkodó dinasztia történetisége jelenik meg legitimációs igénnyel, részben pedig aktuális politikai eseményekre való reflektálás szándéka érhető tetten.

I. Lipót megválasztása 1657-ben a császári trónra nem történt zökkenőmentesen. Az ekkor csak 18 éves Lipót, apja tekintélyét nélkülözve a birodalmi gyűlésen, Frakfurt am Mainban tapasztalhatta a választófejedelmek politikai súlyát.²⁷ Míg III. Ferdinánd életében császárrá, illetve római királlyá választott IV. Ferdinánd körüli propagandában a koronázásról kiadott röplapokon a Habsburg-ház dicsősége tükröződik, addig IV. Ferdinánd váratlan halála után az idős III. Ferdinándnak már nem volt ideje, hogy Lipót 1655-ös magyar és cseh királlyá koronázása mellett a német-római császári címet is megfelelő háttértárgyalásokkal előkészítse.²⁸ Így az 1657-ben megnyíló birodalmi gyűlésen a választófejedelmek érdekei is jobban érvényesültek. A vesztfáliai békekötés után a Német-római Birodalomban felerősödő francia politikai befolyás is nagyobb teret kapott. A vesztfáliai béke lehetővé tette, hogy szövetségeket kössenek a választófejedelmek, s ezt az 1658-ban megalakuló Rajnai Szövetség remekül kiaknáztta, a választófejedelmek számára markánsabb politizálást lehetővé téve a Német-római Birodalomban.²⁹ I. Lipót udvara lépéshátrányban volt a birodalmi gyűlésen a felkészülten politizáló Johann Philipp von Schönbornnal, a mainzi érsekkel szemben, aki 1658-tól a Rajnai Szövetség elnökeként még inkább megerősítette politikai súlyát a Német-római Birodalmon belül.³⁰ 1657–1658-ban burkolt propagandaháború bontakozott ki, mely a német-római császárválasztással kapcsolatban nem elsősorban az új császár személyét éltette, hanem jóval inkább a választófejedelmek és a választás jelentőségét hangsúlyozta.

A Habsburg-udvar is érzékelte a politikai publicisztikák és a nyomtatott sajtótermékeken megjelenő reprezentáció jelentőségét, így nem meglepő,

27 Jutta Schumann: Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstaregien im Zeitalter Leopolds I. Hg. von Johannes Burkhardt–Theo Stammen. Berlin, 2003. (Institut für Europäische Kulturgeschichte der Universität Augsburg, Colloquia Augustana Band 17.)

28 Bernd Herbert Wagner: Kaiserwahl und Krönung im Frankfurt des 17. Jahrhunderts. Darstellung anhand der zeitgenössischen Bild- und Schriftquellen und unter besonderer Berücksichtigung der Erhebung des Jahres 1612. Frankfurt am Main, 1994. (Studien zur Frankfurter Geschichte 34.)

29 Thomas Winkelbauer: Ständefreiheit und Fürstenmacht Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im Konfessionellen Zeitalter. Teil. 1. Österreichische Geschichte 1522–1699. Hg. von Herwig Wolfram. Wien, 2003. 395.

30 Matthias Schnettger: Dier Reichsdeputationstag 1655–1663. Kaiser und Stände zwischen Westfälischem Frieden und Immerwährendem Reichstag. Münster 1996. (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der neueren Geschichte 24.) 111–170.; Andreas Müller: Der Regensburger Reichstag von 1653/54. Eine Studie zur Entwicklung des Alten Reiches nach dem Westfälische Frieden. Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris, 1992. (Europäisch Hochschulschriften. Reihe III.)

hogy csak 1657–1658-ban százhusz különböző röpirat foglalkozott a császári trónra lépő I. Lipóttal.³¹ A választófejedelmeknek, különösen a mainzi érseknek lépéselőnyt jelentett Frankfurt am Main helyszíneként, hiszen a Német-római Birodalom egyik legnagyobb hírcentruma a könyv-, újság- és heltilapkiadás fellegvára is volt. S tavaszi és őszi nagy könyvvásárai közkedvelt fórumai voltak az információcserének. Frankfurt am Main egyik legnevezebb kiadója, Caspar Merian tette közzé napra pontosan – gondosan feltüntetve, hogy a főudvarmesterektől szerezte az információkat – a különböző választófejedelmek látványos bevonulásait.³² A mainzi választófejedelem, Johann Philipp von Schönborn 1657. augusztus 7/17-ei, a trieri érsek, Carl Caspar von Leyen március 13/23-ai, a kölni érsek, a bajor, a szász, s a brandenburgi választófejedelem bevonulása is szépen kidolgozott metszeten szerepel, nemcsak pontosan megadva, hogy miként is épül fel a bevonulási menet, hanem Frankfurt am Main látványos metszetével a birodalmi város reprezentációját is szolgálva.

A francia követ 1657. augusztus 9/19-ei bevonulása is külön röplapon jelent meg, érzékeltetve, hogy milyen komoly befolyással bír a francia diplomácia még a birodalmi gyűléseken is.³³ Természetesen márciusban I. Lipót magyar és cseh király nagybátyjával, Lipót Vilmos főherceggel együttes bevonulása is szerepel külön röplapon.³⁴ Frankfurt am Main kiadói mellett az augsburgi és a nürnbergi metszőknek és könyvkiadóknak is sok megrendelés jutott a birodalmi gyűlés és a császárválasztás alkalmával, hiszen a választást követően látványos portrésorozatok jelentek meg a választófejedelmekről: lovas porték, félalakos arcképsorozatok, sőt kártyalapokon közzétett arcképek is napvilágot láttak főként augsburgi és nürnbergi kiadóknál.

Az egységet próbálta hangsúlyozni a Paulus Fürstnél készült változat, melyen egy Habsburg kétféjű sason jelentek meg a Német-római Birodalom legfontosabb hatalmasságai. A sason középen Lipót császár szerepelt, aki cseh királyként is itt jelent meg, a sas két szárnyán pedig a három egyházi és a négy világi választófejedelem arcképe volt látható. Paulus Fürst nürnbergi kiadó már három évvel a vesztfáliai béke után megjelentetett olyan metszetekkel illusztrált röplapot, melyen a Habsburg birodalmi sas a császár és a birodalmi rendek politikájának egységét sugallta III. Ferdinánd személyét éltetve. A kiadóként igen népszerű Paulus Fürst röplapját Nürnbergben

31 J. Schumann: i. m. 67–98.

32 John Roger Paas: *The German Political Broadsheet 1600–1700*. Vol. 8. (1648–1661) Harrasowitz Verlag, 2005. P. 2385. 193., P. 2389. 197., P. 2408. 215., P. 2409. 216., P. 2411. 219., P. 2415. 220., P. 2416. 221.

33 H. Schilling: i. m. 156–157.

34 „Dero zu Hungarn und Böchhaim Königh May. Herrn Leopoldi und Ihrer Hoch Erzfürst. D. Herrn Leopoldi Wilhelmi Erzherzogen... Einzug...” Paas 8. P. 2410. 217.

kívül Lipcsében, Frankfurt am Mainban, Linzben, Grazban és Bécsben is terjesztette a legszélesebb publikum számára.³⁵

Lipót a császárválasztás nehézségeit ellensúlyozandó látványosan hosszasan, s a fontosabb birodalmi városokat útba ejtve tért vissza bécsi udvarába. Az út során a birodalmi városok, mint például Nürnberg is, igyekeztek az uralkodó számára városuk jelentőségét hangsúlyozni, ugyanakkor a Habsburg császárok reprezentációját is megjeleníteni. A Paulus Fürst által kiadott metszeten a Lipót császár nürnbergi bevonulására emelt diadalkapun Habsburg-ősök sora látható. 1659–1661 között több látványos röplap is megjelent uralkodói portrékkal, melyeken a Német-római Birodalom jelentős császárait mutatták be, nemcsak a Habsburg-ház, hanem a császári cím súlyát is kiemelve. Ezen az 1662. évre készült naptárlapon szereplő uralkodóképek is emlékeztetnek a Fürst-féle diadalkaput ábrázoló röplapon megjelenő jelentős uralkodókra, ugyanakkor már I. Lipót személyes sikereként az olivai béke jelentősége is megjelenik.

Az 1660-as években megjelent röplapok azt mutatják, hogy újra virágkorukat élik az uralkodóházakat bemutató sorozatok, illetve az egyes koronák, trónok jelentőségét hangsúlyozó kiadványok. A pápaválasztással kapcsolatban már több korábbi kiadvány használja ezt a technikát, Paulus Fürst az 1655. április 7-én megválasztott, VII. Sándorként trónra lépő új pápa mellett feltünteti, felsorolja a korábbiakat is.³⁶ Ilyen sorozat jelent meg a francia uralkodókról is, fiktív ősökig visszanyúlva, 1660-ban.³⁷ Elgondolkodtató, hogy mennyire ismerhette ezeket a röplapokat Nádasdy Ferenc, amikor megrendelte Nürnbergben az Endter Kiadótól a magyar királyok arcképcsarnokát. A Nádasdy által megrendelt reprezentatív *Mausoleum*nak egyoldalas, kis uralkodóarcképekkel röplapon összefoglalt változata is elkészült már valószínűleg 1664-ben, s több kiadást³⁸ ért meg Paulus Fürst jogilag nem tisztázott³⁹ nyomtatványainak köszönhetően. A magyarországi jezsuita

35 T. Winkelbauer: i. m. 397.

36 J. R. Paas: i. m. VIII. P. 2346.

37 J. R. Paas: i. m. VIII. 346. P. 2546. „Historische Erzählung der sämtliche Könige in Frankreich neben derr Contrefaiten wie solche von Pharamunde an dem ersten Könige...”

38 Rózsa György: Magyar történelemábrázolás a 17. században Bp. 1973. 73., 179. Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállításkatalógus. Szerk. Mikó Árpád-Sinkó Katalin. Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai. Bp. 2000. 395–396.; Knapp Éva: „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XIV. századtól a XIX. század közepéig. Bp. 2001. 60., 61., 62.; Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien. Teil I. Porträts. Band VII. Hg. von Brigitte Klosterberg-István Monok. Bearb. von Attila Verók-György Rózsa. Tübingen, 2003.; G. Etényi Nóra: A magyar királyi udvar egy kortárs német hetilapban. Tudósítások az 1655-ös országgyűlésről. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra-Horn Ildikó. Bp. 2005. 172–191., itt: 183., 185.

39 Viskolcz Noémi: Ungarische Königsbilder in Nürnberg im 17. Jahrhundert. Ein Rechtsstreit über die Königsbilder des „Mausoleum”. In: Barock und Aufklärung in Ungarn und in

egyetemen készült tézislapon 1665-ben és 1681-ben is megjelennek az égi szférában a korábbi Habsburg uralkodók, valamint a magyar királyok.⁴⁰

Bár I. Lipót reprezentációjában az 1670-es években is szerepet kapnak az égi szférában megjelenő Habsburg-ősök, 1665–1666-tól látványos változás figyelhető meg I. Lipót udvarának reprezentációjában és propagandájában. A váltást több tényező is segítette. Bár már I. Lipót trónra lépésénél megfigyelhető a fordulat, hogy III. Ferdinánd udvarának meghatározó politikusával, Johann Weikhard Aursperggel szemben egykori nevelőjét, a velencei követet, Johann Ferdinand Porciát emelte első miniszterévé. Auersperg hatása azonban még az 1660-as évek elején is érvényesült. Nagy váltást az 1663–1664. évi török elleni háború és birodalmi rendekhez való viszony megváltozása jelzi. Porcia a franciákkal szemben diplomácia és a reprezentáció terén is megfogalmazta a Habsburg Birodalom európai érdekeit ezért a birodalmi abszolutizmus gyors megvalósítását tűzte ki célul.⁴¹ Amit a franciákkal való egyre nyíltabb szembenállás sürgetett, bár a meghaladni kívánt ellenfél sok területen azonban mintát is jelentett.⁴² I. Lipótnak Margit Teréziával, a spanyol uralkodó második lányával tartott 1666-os esküvője mutatja a fordulatot, mikor Lipót a spanyol örökség iránti igényét a házasságát kísérő hároméves ünnepi játékokban jeleníti meg. A Német-római Birodalom fejedelemségeinek rendi törekvéseivel szemben is határozottabban lép fel az udvar,⁴³ mely a megváltozó császári imázsban is megjelenik.

Lipót nemcsak a spanyol örökség iránti igényében jeleníti meg, hogy V. Károly örökebe lép, hanem a birodalmi rendekhez való viszonyában is. Míg az 1663-tól ülésező regensburgi birodalmi gyűlésen kezdetben a választófejedelmek befolyása érvényesült jobban, s a császári udvar hiába tett többször is kísérletet a birodalmi gyűlés lezárására pestisjárványra vagy a költségekre való hivatkozással,⁴⁴ a franciákkal való nyílt háborúskodás kö-

Deutschland. Internationales Symposium im Ungarisches Institut in München. Az előadás megjelenés alatt az *Ungarn Jahrbuch* 2006. évi számában K. Lengyel Zsolt szerkesztésében.

40 Galavics Géza: Esterházy László tézislapja (1680) – egy főúri család múlt és jövőképe. In: Détschy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 2002. (Művészettörténet-Műemlékvédelem XI.) 280–281. Galavics Géza: Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában. MÉ 53(2004) 1–4. sz. 53–80., itt: 61., 68.

41 R. Várkonyi Ágnes: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: Idővel paloták i. m. 77–86.

42 Oswald Redlich: Weltmach des Barock. Österreich in der Zeit Kaiser Leopold I. Wien, 1961.; John P. Spielman: Leopold. I. Zur Macht nicht geboren. Graz–Wien–Köln, 1981.; Jeroen Duindam: Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550–1780. Cambridge, 2003.

43 T. Winkelbauer: i. m. 402–403.

44 Johannes Burckhardt: Verfassungsprofil und Leistungsbilanz des Immerwährenden Reichstags. Zur Evaluierung einer frühmodernen Institutionen. In: Reichsständische Libertat und Habsburgische Kaisertum. Hg. von Heinz Duchhardt–Matthias Schnettger. Mainz, 1999. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, Abteilung Universalgeschichte. Beiheft 48.) 155–157.

vetkeztében a birodalmi rendek francia befolyásra építő egyensúlyozó politikája aktualitását veszti, így a császári udvar hatékonyabban tudta érdekeit megjeleníteni.⁴⁵ A visszafoglaló háború idejére már egyértelműen a császár politikai hatalmának kedvez a birodalmi gyűlés folyamatos működése, ahol a nagykövetek helyett egyre inkább rezidensekkel és ügyvédekkel működött a rendi jelenlét.

Mattheus Wagner kiadásában jelent meg az 1686-os évre egy nagyméretű falinaptár,⁴⁶ melyen már csak igen kis méretben látható a naptárrész. I. Lipót egy országalmán ül babérkoszorúval a fején, római hadvezéri öltözetben. Két sas veszi körül, melyek egy-egy pajzson jól felismerhető látképeket mutatnak be. Az egyik az augusztus 19-ei évszámot kiemelve Érsekújvár jól felismerhető hadmérnöki ábrázolása szerepel, nemcsak a szabályos hatszög alaprajzot és az újolasz bástyákat érzékelteti pontosan, hanem az 1685-ös ostrom hadállásait, közelítő árkait is feltünteti, jelezve a vár visszafoglalásának jelentőségét és a szabályos ostrom mikéntjét. A másik pajzson augusztus 16-ai évszámmal egy Esztergom előtti térség szerepel, konkrét dátummal is utalva az augusztus 11-ei Tát melleti csatára, mikor Lotharingiai Károly Érsekújvár ostroma alól a törökök által ostromlott Esztergom felmentésére indult. Az augusztus 16-ai táti csata tette lehetővé Esztergom felmentését, majd pedig Érsekújvár elfoglalását.⁴⁷ A kép középpontjában megjelenített I. Lipót egy szalag veszi körül, melyekre a hónapok jegyeit írták úgy, hogy az oroszán kerüljön legfelülre Leopold nevére rájátszva, de az augusztusi események kiemelése az oroszán jegyében bekövetkezett győzelmekre is utal. De nemcsak az oroszán, hanem a többi csillagjegy is Lipótot dicsőíti, mind a rák, mind pedig a nyilas jegy jól felismerhető térképen halad. A rák Esztergom felől Buda felé halad, ollójával már el is érte Budát „Ister monstret iter” felirat alatt. A nyilas pedig már hódoltsági területeken tapos, Székesfehérvár elolvasható felirata mellett nyilával mintha már Belgrádot venné célba, „Plus ultra” felirattal. Cesare Ripa *Iconológiájában* a „Tökéletességet” egy olyan nőalak jelképezi, aki az állatöv közepén áll, amely az értelem jelképe, s a tökéletes cselekedetek illő és helyén való mércéje. A nőalak körzőjével rajzolt kör a matematikai tökéletes ábrája.⁴⁸

A naptárlapon a szalagon kívül egy sas és egy oroszán tart egy-egy pajzsot. A sas karmában lévő metszeten felismerhetően, s felirata szerint is az eszéki híd látható, nemcsak az 1685-ös év hadi sikereit összegezve, hanem előrevetítve a további terveket, a hadászati, stratégiai előkészített

45 Anton Schindling: Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg, Mainz, 1991. 68–69.; J. Burkhardt: i. m. 168.

46 SB Preußischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung, YA 11310gr.

47 Szakály Ferenc: Hungaria eliberata. Bp. 1986. 44–47.

48 C. Ripa: i. m. 467.

újabb hadjáratokat. A szárnyas oroszlán Velence tengeri sikereit mutatja. Érdekes, hogy miközben az 1685. év legfontosabb eseményeit emeli ki a naptárlap, nem játssza ki a kép megkomponálója azt a lehetőséget, hogy Thököly Imre 1685. október 15-ei váradi elfogatását, török rabságba vetését mint az év fontos eseményét rátegye a naptárlapra, ugyanakkor az esztergomi síkságon learatott kévek olyan várak és városok (Eperjes, Kassa, Hatvan, Szolnok) elfoglalását jelképezik, melyek korábban Thököly kezében voltak. Nem szerepel Nógrád, mely augusztus 16-án került a császári katonák kezére. A képen a törökkel szemben diadalmas császár jelenik meg, öltözékével egyszerre utalva a római hadvezérek és a római császárok diadalára is. A naptárlap készítője jól ismerhette az udvari szokásokat, az újfajta uralkodói imaget. Az uralkodó konkrét, ugyanakkor egyfajta jelmezben való megjelenítése párhuzamba állítható az udvari színház előadásaival, ahol antikizálva, hadvezérként, vagy mitológiai párhuzamokkal Jupiterként, de sokféle formában megjelenik Lipót császár, akit le is festenek színházi jelmezben.⁴⁹ Ezen a naptárlapon már nem jelennek meg I. Lipót ősei, korábbi német-római császárok, a „Plus ultra” felirat, mely V. Károly jelmondata volt, hangsúlyos helyen szerepel, de magyarázat nélkül. A csillagképen megjelenített, halfarkú bak II. Rudolf egyik kedvelt emblémája volt, bár itt sincs felfejtve a párhuzam, a műveltebb elit érthette az utatlast Rudolf császárra, hiszen az újabb hosszú török háború párhuzama most erősítette I. Lipót propagandáját.

Kara Musztafa Bécs elleni támadása mind katonailag, mind diplomáciailag felkészületlenül érte I. Lipót udvarát, de XI. Ince pápának, a bajor, brandenburgi és szász választófejedelemnek, valamint a lengyel királynak köszönhetően mind katonai téren, mind pedig diplomáciai téren sikerül a kedvezőtlen helyzetet gyorsan fordítani. I. Lipót udvara a katonai sikerek s Lotharingiai Károly hatására, valamint XI. Ince pápa diplomáciai és pénzügyi szervezésének köszönhetően a korábbi békekötési koncepcióval szemben időszerűnek látja a törököt kiűző háborút. Bár a visszafoglaló háborút több nagyhatalom hatékony propagandája kísérte, a Habsburg-udvar a korábbiaknál jóval hatékonyabban tudta irányítani a széles körű tájékoztatást és befolyásolást. Nemcsak a döntéshozók szűk elitje előtt tudta megfogalmaztatni az uralkodó szerepét, hanem a tömegcikknek számító rölapokon is megjelent az uralkodó új imázsa.

A naptárlapon a tudományos igényt csillagászati eszközök jelképezik, melyek mellett csodás égi jelek is láthatók, amik a török bukását jelenítik

⁴⁹ Jan Thomas: I. Lipót császár színházi kosztümben. In: Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások. Budapesti Történeti Múzeum 1993. június 11–október 10. A kiállítást rendezte: Galavics Géza. 151. Kép; Galavics Géza: Németalföldi barokk festők és grafikusok a 17. századi Közép-Európában. In: uo. 22–43.

meg. A szépen felépített és kivitelezett metszetet Johann Ulrich Kraus készítette, aki a híres augsburgi metsződinasztia egyik jeles képviselője. A Kraus család a 16. századtól készített rézmetszeteket gazdag és sokrétű megrendelői kör számára, akik között a császári udvar tagjai közül is sokan feltűntek. A heidelbergi udvar számára diadalkaput tervezett, de dolgozott Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemnek, II. János György szász választófejedelemnek, s hosszabb időt töltött el Bécsben. Johann Ulrich Kraus a másik híres augsburgi metszőcsalád, a Küsselek családjával házasodott össze, a megrendelői körét is kiszélesítve. A magyar megrendelőknek is rendszeresen dolgozó, Esterházy család tézislapjait készítő Matthias Küssel lányát, Sibillát veszi feleségül 1685-ben. Sybilla Küssel maga is készített metszeteket. A Kraus család generációk óta foglalkozott rézmetszetek, festmények készítésével, magas művészi kvalitásokkal rendelkezve rajzolja meg a képeit, kedveli a történelmi témákat, s a török elleni háborúról több metszetet is készít, de kalendáriumspecialistaként is számon tartották.⁵⁰

Nehéz pontosan megragadni, hogy ki is lehetett a megrendelő, hiszen miközben egyre több olyan tömegcikként terjeszthető grafika jelent meg, mely I. Lipót személyét állította az ábrázolás középpontjába, addig I. Lipót császár közvetlen környezetében, az ő személyes kezéből alig születtek a török felszabadító háborúkkal kapcsolatos reprezentatív ábrázolások.⁵¹ A császári udvarban azonban olyan új, a propagandatechnikákat is jól alkalmazó szakértő elit jelent meg, akik a közvetlen intenciók nélkül is ismerik és alkalmazzák a kor legmodernebb, leghatékonyabb reprezentációs eszköztárát. A bécsi udvari ünnepek megváltozó arculata is azt jelzi, hogy az uralkodói reprezentáció és propaganda képzett „szakemberei” egyre nagyobb számban vannak jelen Lipót udvarában. I. Lipót udvara neves németalföldi metszőkkel, itáliai építészekkel dolgoztat, akik nemcsak épületek, hanem belső terek, színházi díszletek tervezésével is foglalkoznak, udvari szerzők, akik színdarabokat, költeményeket, operákat írnak az udvari élet eseményeihez, uralkodói névnapi és születésnapi ünnepekre.⁵² S udvari történész foglalja össze Lipót uralkodásának eseményeit az uralkodó számára előre felolvasott fejezetekben. XIV. Lajos intenzív és sokoldalú propagandája nyomán a császári udvari elit tagjai készítenek jogi érvekkel és élvezetes fordulatokkal hatásossá tett pamfleteket és röpiratokat. Az egyik legszorgalmasabb tollú röpirat és pamfletszerző Lisola, a császári diploma-

50 Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Vol. XXI. i. m. 442.

51 Galavics G.: Kössünk kardot i. m. 110.

52 Maria Goluobeva: The Glorification of Emperor Leopold I. In: *Uő: Image, Spectacle, and Text*. Mainz, 2000. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte 184. Abteilung für Universalgeschichte).

ta.⁵³ A császári udvarban az új reprezentációs technikákat meghonosító művészek mellett továbbra is hatékonyan alkalmazzák a folyamatosan megújuló jezsuita propagandát.

A felszabadító háborúk idején a jezsuita rend Magyarországon is új formát talált a török elleni harc megjelenítésére. A sokszorosított grafika műfaját hozzákapcsolták a kor egyik legnépszerűbb, egyik legnagyobb példányszámban megjelenő műfajához, a kalendáriumhoz.⁵⁴

A nagyszombati jezsuita nyomda latin nyelvű kalendáriumát is a török háborúkkal kapcsolatos rézmetszetekkel jelentették meg. A felszabadító háború idején a hagyományos *Patrona Hungariae*-gondolat mellett konkrétabb, közvetlenebbül az eseményekre reflektáló címlapokkal látták el a kalendáriumokat. Az augsburgi Bartholomeus Kilian rézmetszete a Szent Liga győzelmeit fogalmazza meg a liga résztvevőinek, XI. Ince pápa, I. Lipót, a bajor választófejedelem és Velence babérkoszorús címerével, az egyetértés erejét hangsúlyozva. Az égi fény sugarának tűzénél kardokat kovácsoló Mars és Herkules jelenete áll a kompozíció középpontjában, kiemelve a Nap és az égbolt, csillagok szerepét.⁵⁵ Az 1689. évi kalendárium címlapja is a magyar királlyá koronázott gyermek I. Józsefnek hódol. A várakkal jelképezett Magyarország mellett a hajdani tartományokat 11 csillag jeleníti meg címereivel. Ószövetségi párhuzamként a bibliai József gyermekkori álmát idézi meg: „Azt láttam álmomban, hogy a nap, a hold meg 11 csillag leborult én-előttem” (Genezis 37, 9).⁵⁶ A nagyszombati kalendáriumok közül az 1685. évi és az 1688-as is a magyarországi török háborúk győzelmeit idézte fel kis látképekkel.⁵⁷

A Habsburg-dinasztia már nem a császári cím iránti igényt legitimázáló tényezőként, a Habsburg-család európai politikai súlyát megfogalmazó örökségként jelenik meg a naptárlapokon, hanem a jelen sikereit a jövő számára hosszú távon megfogalmazó programként. Egy szintén Matthäus Wagner által kiadott 1688-as kalendárium már I. Józsefet helyezi a kompozíció középpontjába, nem konkrét hadi eseményekkel idézi fel a visszafoglaló háborút, hanem sokkal inkább azt érzékelteti, hogy az 1687. december 9-én magyar királlyá koronázott I. József egy felszabadított Magyar Királyságot örökölt. A térdelő nőalakok a Magyar Királyságot és Horvátországot jelképezik. A második mohácsi csataként éltetett 1687. augusztus 12-ei nagyharsányi csatára az előző évek hadi sikereiben számottevő szerepet játszó

53 *Markus Baumanns*: Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674). Ein Beitrag zum Verhältnis von absolutistischem Staat, Öffentlichkeit und Mächtepolitik in der Frühen Neuzeit. Berlin, 1994. (Historische Forschungen 53).

54 *Galavics G.*: Kössünk kardot i. m. 116.

55 Uo. 100., 116–119.

56 Uo. 116.

57 Uo. 119.

Miksa Emanuel és Lotharingiai Károly mellszobra és egy látványos csatakép utal.⁵⁸ A mecsetekkel és lerontott félholddal megjelenített Török Birodalommal szemben a kereszt a keresztény világ győzelmét jeleníti meg, nem konkrét hadi eseményeket ábrázolva, hanem allegorikusan a következő uralkodó hatalmát előkészítve.

Egy 1706-os évre szóló naptárlap⁵⁹ foglalja össze az 1705-ben meghalt Lipót császár uralkodását. A nagyméretű naptárlapon Lipót portréja is megjelenik középen, de az uralkodói életutat a Nap járásával jelenítik meg. A Martin Etlinger kiadásában megjelent naptárlap híven tükrözi Lipót császár propagandájának azt a törekvését, hogy XIV. Lajos mellett Lipót császár másik napként jelenjen meg Európa égboltján, érzékeltetve, hogy Franciaországgal szemben a Habsburg Birodalom szeretne legjelentősebb európai hatalomként megjelenni a nemzetközi nyilvánosság előtt. I. Lipót udvarában 1682-ben Lipót gyermekének születésekor feltűnik a mindent bevilágító Nap képe az ünnepségeken, majd a török elleni háború kapcsán jelenik meg hivatalosan is a „Sol Austriacus”,⁶⁰ amely egyre több részt világít meg a Földgolyón, s Európa mellett Ázsiát is fénykörébe vonja.⁶¹ A több részből összeállított falinaptár ötven kis emblematikus képet tartalmaz, melyekhez egy-egy szentenciaszerű latin jelmondat, valamint annak közérthetőségre törekvő német fordítása tartozik. A szimbolikus képi megjelenítést, valamint a sokszor kissé talányos verseket kiegészíti egy rövidebb, konkrét eseményre vonatkozó magyarázat napra pontos dátummal együtt. De az ötven ábrához külön jelmagyarázat is tartozik a naptárrész legalján, mely segít feloldani az időnként nehezen értelmezhető szimbólumokat. Elképzelhető, hogy a képi kompozíciót készítő William Hanommen magyarázatait nem találta elég közérthetőnek a naptárrészt kiadó Martin Etlinger, ezért illeszti be, amint írja a „megoldását” a jelmondatoknak és a jelképeknek.⁶²

Az egyrészt szentenciaszerű, morális tanácsokat, életbölcseességeket tartalmazó, másrészt allegorikus szimbolikus ábrázolásokat tartalmazó képek igen divatosak voltak a korban. Ezek alapvetően már nem a legműveltebb elitnek szóló emblémák, melyek pontos jelentését csakis a politikai vagy kul-

58 Allegória I. Lipót győzelmeire, 1688. A kalendáriumlapot elemzi: *Vajda László*. In: Batthyányak évszázadai. A Szombathelyi Képtár Kiállítása, 2005. Katalógus. Szerk. Zsámbéki Mónika. Szombathely–Körmend, 2005. 88.

59 SB Preußischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung, YB 1760gr.

60 *H. Schilling*: i. m. 268–269.

61 Philip Kilian metszete a triumfáló Lipót császárról 1690-ből. *M. Golubeva*: i. m. Belső címlap-kép.

62 Bevetett technika volt, hogy az évi naptár szövegét a lapok alján üresen maradó felületre nyomdai úton vitték rá, vagy pedig külön papírra nyomtatva utólagosan ragasztották be. A nyomtatott naptárszövegek rendszerint külön adresszt kaptak, ami nem mindig azonos a rézmetszetével, ilyenkor a rézmetszetű kép és a nyomtatott szöveg más-más kiadónál készült. *Rózsa Gy.*: Magyarország 17. századi képe i. m. 38.

turális elit bírja. Az embléma műfajt először megjelenítő mű, 1531-ben Andreas Alciatus *Emblematum libellus* című könyvét több mint 170 alkalommal adták ki a kora újkorban, s mintegy 600-féle emblémáskönyv jelzi a műfaj népszerűségét.⁶³ A 17. század folyamán a magas művészet felől a populáris műfajok irányába mozdult el az embléma, mely fontos közvetítő szerepet játszott a különböző kulturális rétegek között.⁶⁴ Az emblémák műfajok között is közvetítő szerepet játszottak, a szélesebb városi közönség számára főként illusztrált röplapok tették közzismertté és közkedvelté a sokféle politikai, morális, hétköznapi bölcsességeket megjelentető szimbólumokat.⁶⁵ A jezsuiták vallásos tárgyú, szentek dicsőségét hirdető, vagy morális példákat hangsúlyozó, de közérthető emblémák készítésével kiemelt szerepet játszottak a műfaj térnyerésében és popularizálódásában.⁶⁶ I. Lipót udvara számára készült drámák is szívesen alkalmaztak mind jeleneteikben, mind pedig színpadképükben emblémákat.⁶⁷ Ha közvetlenül nem is megfeleltethetők az almanachon megjelenő emblémák, az emblémákban való gondolkodásra bizonyosan hatott Cesare Ripa töretlenül népszerű könyvének új kiadása a kalendariumlapra, hiszen 1704-ben új kiadása jelent meg Augsburgban.

De igen népszerűek voltak azok a sorozatok is, ahol a kép középpontjában állatokkal foglalkozó közmondásokat, vagy éppen egyes foglalkozásokat megjelenítő emblémákat felvonultató jelenetek álltak. Daniel Meisner *Thesaurus Philo-Politicus, Das ist: Politisches Schatz Kästlein...* igen sok kiadást megért sorozatában magyarországi városokról, várakról is készültek közérthető, magyarázattal ellátott emblémák. E falinaptár emblematikus képei azonban színvonalasabbak, természettudományos érdeklődést is takarnak. Az uralkodói reprezentáció középpontjába a Nap került, így érthető, hogy a Nap sugarai szinte minden képen megjelennek, ugyanakkor a fény az Istentől eredeztetett égi hatalmat is sugallja. Már az 1680-as évek propagandájában hangsúlyosan megjelenik Lipót uralkodásának természetfölötti eredete, az égi segítséggel a török felett aratott győzelmek legitimizálják Lipót egyre szélesebb körű hatalmát. Politikai olvasatban a császári hatalom úgy jelenik meg a Földön, amint a Nap az égben.⁶⁸ A fény, fényesség önmagában is

63 Andreas Alciatus: *Eblematum libellus*: Mit einer Einleitung im August Buch. Darmstadt, 1991.

64 Knapp Éva–Tüskés Gábor: A „magas” művészettől a „populáris” művészet felé: a transzformációs folyamatok az emblematikában. In: *Uők: Populáris grafika a 17–18. században*. Bp. 2004. 13–50.

65 Uo. 23.

66 Knapp Éva–Tüskés Gábor: Jezsuita szentek emblematikus életrajzai; és *Uők: „Abgetrocknete Thränen”*. A pócsi Mária-ikon kultuszának emblematikus elemei 1698-ban. In: *Uők: Populáris grafika i. m.* 51–81., itt: 75–77. és 83–100.

67 Albrecht Schöne: *Emblematik und Drama in Zeitalter des Barock*. München, 1993. 84–85., 102–109.

68 Karl Vocelka–Lynne Heller: *Die Lebenswert der Habsburger. Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*. Wien–Köln, 1997. 18–19.

megjeleníti a hírnevet, amely akár a nemesség, akár az erény útján szerezhethető – írja Cesare Ripa Pierio Valerianóra hivatkozva, illetve Szent Ambrus alapján kiemeli, hogy a fényesség jelenti az igaz hit fényét is.⁶⁹ Cesare Ripánál a Nap és a Földgömb együttes szerepeltetése még inkább hangsúlyozza, hogy a Nap fölötte áll a világ gömbjével megtestesített világi hívságoknak és isteni eredetű révén értékesebb azoknál.⁷⁰

A kalendáriumlapon megjelenített tudományos eszközökön azonban a természettudományos újdonságok, felfedezések hatása is érzékeltethető. 1673-ban Newton új távcsövet fejleszt, fénnel kísérletezik, az égitestek pályáját számolja ki.⁷¹ A Föld bolygóként való megjelenítése, a Nap pályájának az útja áttételese, de mégiscsak egyfajta természettudományos gondolkodásmódot, az újdonság iránti igényt is tükröz, s elfogadott tudásként jeleníti meg a csillagászati felfedezéseket. Felvetődik, hogy lehet-e értelmezni alkímiára utaló szimbólumként a naptárlapon megjelenő emblémákat, hiszen a bolygók, a Nap, a pelikán, a tűz, az oroszlán, a fönix, az alkímiának is kedvelt szimbóluma,⁷² a naptárlapon azonban nincs ilyen típusú utalás.

A naptárlapon éppen a műfaj adta szemléletmódból következően napra pontosan jelölik meg Lipót uralkodásának jelentős eseményeit, rögtön első dátumként nem születését, hanem császárrá koronázásnak idejét kiemelve, amikor már napkorongként ragyog az égen 1657. augusztus 12-én. Uralkodása első fontos eseményeként itt is kiemelik Lengyelországban aratott sikerét 1660. május 3-án, valamint az olivai békét 1661 márciusában. A regensburgi birodalmi gyűlést egy mérleggel jelenítik meg, a szövegben csak arra utalnak, hogy ennek a birodalmi gyűlésnek a legfontosabb kérdése a török elleni háború volt, nem értelmezik, hogy a mérleg mennyiben jellemzi a császár és a rendek viszonyát, mennyiben a döntés súlyát, esetleg csak a csillagképre utal. Az 1663–1664-es háborúból a szentgotthárdi csatára készült egy embléma, melyen a török félholddal szemben a Nap fénye győz a Föld felett. A szomszédos ábra felirata szerint bár Székelyhidat le kellett rombolni a vasvári béke értelmében, ugyanakkor az uralkodó Lipótvárat is fel tudta építtetni, melyet a híd túlsópartján virágzó rózsza jelképez. Lipót császár családi életének fontos eseményei hangsúlyosan megjelennek e sajátos összefoglalásban. A császár első házassága 1666. február 7-ei dátummal a spanyol örökségre utalva úgy jelenik meg, hogy egy gyöngy érkezik Spanyolországból, mely ezután Ausztriához tartozik. A rövid ideig tartó máso-

69 C. Ripa: i. m. 101.

70 Uo. 587–589. *Albrecht Schöne–Arthur Henkel*: Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Stuttgart–Weimar, é. n. 14.

71 *Simonyi Károly*: A fizika kultúrtörténete. Bp. 1986. 213–225., 252–256., XIX. színes tábla.

72 Vö. *Microcosmos Hypochondriacus*. In: *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. London, 1978. 1.

dik házasságot az Innsbruckban született Claudia Felicitasszal, Ferdinánd Károly tiroli főherceg lányával, 1673-ban, napraforgó jelképezi.

Az örökösöket adó, I. Lipótot túlélő harmadik feleségnek, Eleonóra Magdalena, Fülöp Vilmos pfalzi választófejedelem lányának a jelentőségét a tükörbe néző Nap szimbóluma is érzékelteti 1676 decemberében. I. Lipót gyermekei közül csak a két trónörökös születése szerepel: 1678. július 26-án a Nap egy nőalakra tekint és a felhők közt látszik a Hold. A Nap és a Hold ebben az összefüggésben a házastársakat jelképezi. Meglepő, hogy a félhold kétféle értelmezésben is szerepel a naptárlapon. Bár például Koháry István első tézislapján, mely I. Lipót IV. Fülöp spanyol király lányával, Margarita infánsnővel tartott esküvője alkalmával készült, szintén megjelenik az a közismert szimbólum, hogy a férj, a császár a Nap, a feleség pedig a Hold. Koháry István édesanyjának elküldött leírása is kiemeli a tükör jelentőségét, hiszen az „oroszlán égbeli jel, mely az égi Leot, azaz Leopoldust jelent, tükröt tartván a holdnak és a napnak, azaz a császárnak és császárnénak fényével az egész ausztriai házat fényesítik”.⁷³ A naptárlapon másutt is felfedezhetjük, hogy egy adott szimbólum különböző jelentéstartalmakat képvisel. I. József római királlyá való választását, illetve I. Lipót harmadik feleségének császárnévé koronázását Augsburgban 1690-ben az emblémán három Nap megjelenése jelzi. A metszetekkel illusztrált rölapokon az égen megjelenő több Nap csodás égi jelként fontos fordulópontot, sokszor kedvezőtlen változást érzékeltetett a közemberek számára. A naptárlapon III. Károly 1685. októberi születésekor a Nap egy friss sarjadó fácskát táplál melegével. Az 1699-es év eseményeként I. József házassága szerepel.

I. Lipót belpolitikai nehézségeire (mint például a zsidók kiűzése Bécsből 1670-ben) csak kismértékben utalnak az emblémák, inkább olyan sorscsapások jelennek meg, melyeket az uralkodó kiállt. Egy sírokkal teli temető képe, melyre a Nap sötét felhők közül tekint 1680. augusztus 23-án a nagy bécsi pestisjárványra utal, az 1681. április 11-ei évszám alatt pedig szerepel I. Lipót visszatérése a császári rezidenciára, amikor szivárvány mellett süt ki a nap a sötét felhőkkel borított égen. De az is szerepel 1693-ban, amikor felállítják az emblémán felismerhető módon ábrázolt, Fischer von Erlach hatását tükröző pestis emlékművet, az uralkodó fogadalmának megfelelően, a bajok és a járványok elűzésének örömére. A pestisemlékmű nemcsak Lipót mély vallásosságát emeli ki, hanem a három oldal a Habsburg szakrális államideált is tükrözi a császári koronával, a cseh koronával és Szent István koronájával megjelenített Magyarországgal.⁷⁴

I. Lipót e sajátos ötven emblémában összefoglalt nekrológia alapvetően a külpolitikai sikerekre koncentrált, s nem is elsősorban az egyes csatákat, ha-

⁷³ Galavics G.: Magyar diákok i. m. 65.

⁷⁴ H. Schilling: i. m. 309.

nem a szövetségekötéseket és a béketárgyalásokat kiemelve, melyek azt érzékeltetik, hogy miként lesz egyre inkább a Nap szerepe a meghatározó a franciákkal való elhúzódó konfliktusban. Lovagi párbajként jelenik meg a Pfalzáért és Lotharingiáért vívott háború, amikor azonban a Nap ragyogását semmi nem árnyékolja be. A fény és tükrözés többszöri megjelenése az emblémákon is azt az érzetet erősíti, hogy ennek nemcsak vallási okai vannak, hanem sokkal inkább a természettudományos újdonságok hatása érzékelhető, hiszen az új csillagászati eszközök is attól lettek hatékonyabbak, hogy újfajta tükröket, nagyítókat alkalmaztak.

I. Lipót császár harmadik, Eleonórával kötött házasságára készült tézislapja szintén intenzív természettudományos érdeklődést mutat. Lippay a tézist a logika és a fizika területéről vette, tézislapján a fény természetét vizsgáló eszközök dominálnak. Az általuk megvilágított szimbólumokból olvasható ki a császári pár boldogságát előrevetítő jóslat, de még így is szembeszökő a természettudományos eszközök jelenléte, tükröződés, látcső, szögmérő kiemelt bemutatása.⁷⁵ A földgömb, éggömb, napóra, kvadráns a kulturális, politikai elit reprezentációjának fontos része,⁷⁶ sőt a németalföldi festmények és metszetek már a városi rétegek számára is a hétköznapiak részévé tették az asztrológiai utalások mellett a tudományos újdonságok iránti igényt is.⁷⁷ Uralkodói és főúri udvarok ritkasággyűjteményeiben egyre nagyobb teret nyernek a fizikai, matematikai mérőeszközök, műszaki különlegességek.⁷⁸

Az 1672. szeptember 22-én kötött szövetség jelentőségét úgy érzékeltetik, hogy a Nap egy nagyítón világít át, azt sugallva, hogy miként sokszorozza meg az uralkodó hatását, illetve I. Lipót külpolitikai befolyását a szövetségkötés. A Pfalzzal kötött szövetség 1674 májusában pedig úgy jelenik meg, hogy a Nap mellett két gyertya is megvilágít egy tükröt, mely így szintén megsokszorozza erejét, fényét. 1675. július 27-én pedig a Nap a fényével is el tud űzni egy páncélos katonát, ami azt hangsúlyozza, hogy milyen könnyen aratott I. Lipót diadalt a franciák felett. 1677. május 11-én a békekonferencia megjelenítéseként a Nap egy távcsőbe tekint bele, de nem mosolyog, érzékeltetve, hogy további konfliktusok várhatók. Az 1679. március 28-án megkötött nymwegeni béke azonban már egy virágzó kertként jelenik meg, melyet a letekintő Nap fénye táplál.

A Lipót uralkodására való emlékezésnél, emlékeztetésnél a legtudatosabban megkomponált rész a visszafoglaló háború időszaka, amikor már valóban használta az uralkodói propaganda a Nap szimbólumot. 1682-ből azt

⁷⁵ Galavics G.: Magyar diákok i. m. 66., 69.

⁷⁶ John North: A követek titka. Holbein és a reneszánsz világa. Bp. 2005.

⁷⁷ Svetlana Alpers: Hű képet alkotni. Holland művészet a XVII. században. Bp. 2000.

⁷⁸ R. Várkonyi Ágnes: A múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 6(2003) 15–41.

idézi fel a medálkép egy újolasz bástya török zászlókkal ékesített képével, hogy 1682. augusztus 24-én Eperjes, Tokaj és Szendrő Thököly kezére kerül, bár őt nem idézi meg személy szerint a naptárlap. Bécs török ostroma viszont szeptember 12-ei dátummal szerepel, a kahlenbergi csatára utalva, a Napot megkísértő Ikarosz bukását ábrázolva a medálképen, s már az 1684-es váci csata azt érzékelteti a hármassal halommal és kettős kereszttel, hogy jelentős eredményekkel megindul a török kiűzése Magyarországról. A váci csata valószínűleg azért szerepel ilyen kiemelten, túl azon, hogy fontos átkelési lehetőséget sikerül így biztosítani, mert 1685-ből nem hadi esemény, hanem I. Lipót másik fiának, Károly hercegnek a születése a kiemelő dátum. 1686-ban, amint Buda visszafoglalásával kapcsolatban másutt is látható a Nap egy diadalszekérre ül, a felsorolt városok: Buda, Szeged, Pécs konkrétan is visszautal Lipót császár fiktív diadalmenetére. 1689-ből viszont a nyugat-európai konfliktusokra utalnak, Mainz és Bonn elfoglalására, melyet egy rózsára és egy vadvirágra világító Nap jelképez. A török hadszíntérről a szalánkeméni csata szerepel 1691. augusztus 9-ei dátummal. A napkorong előtt egy orosz lán látható a földgolyó felett, érzékeltetve az 1690-es török elmentámadást megállító összecsapás, a század legvéresebb csatájának a jelentőségét. 1694-től együtt szerepelnek a török és a francia hadszíntér sikerei, a sötét felhők közül kiragyogó Nap jelenik meg az égen Gyula, Kasal, Honay győzelme kapcsán. A visszafoglaló háború eseményeiből már csak a zentai csata szerepel, a karlócai békét nem is emelik ki. A zentai csata szimbóluma érzékelteti a döntő győzelmet a Nap körül repdeső angyalok képével. A franciákkal való pfalzi háború kapcsán viszont hangsúlyos a békekötés, bár 1698-ra teszik az 1697-ben megkötött ryjswicki békét.

Az 1700-as évből a naptárreformot emelik ki, a Janus arccal azonban nem elsősorban az új időszámítást érzékeltetik, hanem az uralkodói felelősség szimbóluma jelenik meg, hiszen az uralkodónak egyszerre kell a múltba tekintenie, hogy előre is láthasson a jövőre,⁷⁹ egyfajta hosszú távú hatását is bemutatva I. Lipót uralkodásának a konkrét példa kapcsán.

A spanyol örökösödési háború először a spanyol király, II. Károly hamis végrendelete kapcsán jelenik meg: elfelhősödő Nap jeleníti meg az újabb európai hatalmi konfliktust. De már 1702-ben egy tóba nézve a Nap magát látja, érzékeltetve, hogy Lindau elfoglalása már Habsburg-győzelmet vetít előre, s ezt erősíti a flotta sikere is. A víztükörben megjelenő Nap az isteni hatalmat jeleníti meg.⁸⁰ Amikor 1703-ban Károly elhagyja Ausztriát és Spanyolországba utazik, a kis embléma ismét a földgolyót ábrázolja, ahol a Nap lemegy, árnyékban, ahol feljön, beragyogja azt. 1704-ben a nagy győzelmek-

79 A Janus-arc elemzésére legújabban lásd *Bubryák Orsolya*: Egy polgári mecénás a 17. században. Weber János eperjesi főbíró (1612–1684). *Ars Hungarica*, 2003. 225–280., itt: 238.

80 A. Schöne–A. Henkel: i. m. 12.

re: Höchstädtre és Donauwörthre utalva csillagképek között látható a Nap. 1705-ben I. Lipót halálával lemegy a Nap, így sötétség borul a földgolyóra, de a következő képen a felkelő Nap, I. József beragyogja azt. A két oldalsó kép szintén Lipótra és Józsefekre utal. „Consilio et Industria”, Lipót jelmondata alatt egy földgolyón korona, kard és jogar, két sorban hangsúlyozva, hogy miként a jelmondata is ígérte, bölcsességgel és szorgalommal uralkodott.⁸¹ A másik képen pedig egy szárnyas bőségszaru – „Amore et timore” felirat alatt – József uralkodásának a szimbólumaként jelenik meg.

Mind a megfogalmazás, mind pedig a hatásosságra való törekvés alapján feltételezhető, hogy jezsuita hatásra készült I. Lipót halála kapcsán ez a szépen megkomponált kalendáriumlap. I. Lipót temetési ceremóniájának megtervezésében a jezsuita kollégiumok nagy szerepet játszottak nemcsak Bécsben, hanem Grazban is. Leopold Voigt adta ki a *Mausolaeum Caesareum Austriacorum* című kiadványt, melyen a beszéd művészetének a fontos elemeit tanították jezsuita iskolákban, s szintén jezsuiták fogalmazzák meg az év eseményeit 1709-ben.⁸² A jezsuiták nyitottak a módszertani újdonságokra, új utakat keresnek a hatékonyság érdekében, jól működő saját hírhálózatuk van, figyelemmel kísérik a technikai újdonságokat, látcsöveket, asztrológiai eszközöket, s fontosnak tartják a városi lakosság elérését. A vallásos elmélyülésnek és a meditációnak hatásos eszközeit alkalmazzák szélesebb olvasóközönség számára is.⁸³

Az I. Lipót császárt dicsőítő falinaptárak szimbolikájukat, a kompozíció tudatosságát tekintve a jezsuita egyetemeken összeállított tézislapok átgondolt szerkesztéséhez is hasonlíthatók. A tézislap műfajának a virágkora egybeeseik az *almanach royalok* divatjával. A párhuzamokat erősíti, hogy a nagyméretű sokszorosított grafikák, így a tézislapok és a falinaptárak elkészítésében, nyomtatásában Augsburgnak kiemelkedő hagyományai⁸⁴ voltak, ami a formanyelvüknek is egységes stílust adott. A tézislapok az európai barokk sokszorosított grafika csúcsteljesítményei voltak.⁸⁵ Nemcsak a kivitelezés színvonala, hanem a megjelenített program is sok tekintetben párhuzamba állítható a tézislapokon és a falinaptárakon.

81 A lenyugvó Nap koronával és jogarral fejedelmek halálát jelképezi. Uo. 20.

82 *Magdalena Hawlik-van de Water*: Der schöne Tod. Zeremonialstrukturen des Wiener Hofes bei Tod und Begräbnis zwischen 1640 und 1740. Wien–Freiburg–Basel, 1989.; *Liselotte Popelka*: ...Quasi per umbram Objicimus Jesuiten als Erfinder ephemere Strukturen In: Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der „Gesellschaft Jesu“ im 17. und 18. Jahrhundert. Hg. von Herbert Karner–Werner Telesko. Wien, 2003. 147–156.

83 *Markus Hundenmer*: Argumentatie Bilder und Bildliche Argumentation. Jesuitische Rhetorik und Barocke Deckenmalerei. In: Die Jesuiten in Wien i. m. 261–273.

84 Augsburgi Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hg. von Helmut Gier–Johannes Janota. Wiesbaden, 1997.; Augsburg, die Bilderfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der frühen Neuzeit. Hg. von John Roger Paas. Augsburg, 2001.

85 *Galavics G.*: Magyar diákok i. m. 54.

G. Etényi Nóra

THE CHANGING FACES OF EMPEROR LEOPOLD I IN THE ALMANACH
ROYALS

Wall calendars had become an important part of regal representation by the end of the 17th century. The French monarchs, German ecclesiastic and secular prince-electors, and councils of imperial cities ordered wall calendars, mainly from famous Augsburg engravers, decorated with important events and successes of the previous year. The three wall calendars of Leopold I that have survived in the Berlin leaflet collection are impressive representations of the important period shifts in Leopold I's regal representation. The first calendar was made for the year 1661. The print shows the imperial predecessors of Leopold I, stressing his legitimacy by demonstrating how important emperors of the Holy Roman Empire came from the house of Habsburg. The wall calendar is an organic part of the peculiar propaganda campaign that emerged in connection with the 1658 election of Leopold I as emperor and in which the prince-electors emphasised their political predominance within the Holy Roman Empire. The second calendar sheet was made for the year 1686, calling attention to the great successes achieved in the anti-Turk war during 1685, putting the emperor's person in the centre. The emperor occurs in the characteristic accessories of the court as a victorious Roman war-lord and emperor. Although the victories of Venice over the Turks were also recorded on the print, Leopold is represented as the victor of the holy war against the Turks, suggesting the divine origin of the victories. The third sheet is a summary of Emperor Leopold's reign, as it was made for the year following his death, 1706. In this print of 50 small emblems, Emperor Leopold figures against Louis XIV as "the other sun" in Europe's sky. This propaganda publication, made probably with the Jesuits' cooperation, represents the Habsburg Empire as the most important European power, the victor in the Habsburg-French conflict that spanned the time of Leopold's reign. The Augsburg-made print attests not only to the state-theoretical erudition and high-quality political learning of its makers but also to their profound knowledge of the natural sciences and their receptivity to scientific innovations.

R. Várkonyi Ágnes

A kiválasztott gyermek

A *Confessio peccatoris* forráskritikai vizsgálatához

Első „homályos” gyermekkori emléke a kígyóval történt eset. Életét is összefoglaló írása, a *Confessio peccatoris* lapjain rendkívül részletesen, szemléletesen beszéli el. Hangsúlyozza, hogy frissen él benne, mert nővére és a komorna többször elmondták neki. Leírja azt is, hogyan rögződött az élmény benne, a gyermekben. Tapasztalatai birtokában pedig értelmezi is a rendkívüli esetet. Munkács várában éltek akkor, és nővérével együtt édesanyjával közös ágyban aludtak. Egyik este, miután anyjuk esti imáját elvégezve, ketten közük közé lefeküdt és elaludt, a komorna arra lett figyelmes, hogy az asztal alól hatalmas kígyó csúszik elő, és felemelkedvén az ágy felé tart. A komorna sikolyára felriadt anyja felkapta Juliankát és kirohant a szobából. S a döbbenetes gyermeki élmény: „ego solus remansi cum serpente.”¹ Majd hosszabb magyarázat következik: rossz előjel volt, édesanyja Thököly Imrével kígyót fogadott az ágyába, s mostohaapja később életére tört.

1 „6. Morabamur in fortalitio nostro Munkacs, arce in sat alto monte / saxeo constructa; et, quia pia illa et devota tibi ancilla materni / obligaminis duxit pro viribus suis et lactare proles suas et ablactatas / in lecto suo proprio ad latus suum cubare, quadam die sorore mea et me / iam iacentibus longius pro solito contigit eam orare, et postquam / precibus ad te, Deus infinite bonus, fuis media inter nos / decubisset, cameraria quoque sua, quae in eodem cubiculo vigilare / solebat, dormiente hera, orationi vacabat, sed necdum eam absolverat, dum casu fortuito sub mensa lecto proxima, serpentem ordinariam / magnitudinem horum reptilium excedentem egredi cernit, et dum de visionis / suae realitate ad lumen nocturnum dubitat, serpens tardivo motu lecto / appropinquabat. Cunctabatur illa inops consilii et visu extraordinario / reptilis exterrita, sciens aliunde naturalem matris meae antipathiam / cum hujus speciei insectis nec eam terrere, nec illud aggredi ausa fuit; sed videns tandem illud, levato in altum corpore lectum ingredi clamore / timido sublato, matrem nostram e somno excitavit; quae incendium rata / sororem meam apprehensam e lecto, me relicto eripuit, et viso serpente / e cubiculo praeceps exiliens, ad usque adventum aulicorum prae foribus / excubantium, ego solus remansi cum serpente.” A készülő kritikai kiadásból Juhász László alapján Kenéz Győző szövege, kontrollszerk. Érszegi Géza, az OTKA 37638. támogatásával, kiegészítések Rákóczi kéziratából, utólagos bejegyzések, sorszámozás, szöveggondozás R. Várkonyi Ágnes és Dénesi Tamás, 6 / 15–31., 7 / 1–2. Vö: II. Rákóczi Ferenc: Önéletrajza és egy keresztény fejedelem áhításai. Felkut., leírta Grisza Ágost. Bp. 1876. 8.

A történet kivétel nélkül minden Rákóczi-biográfiába bekerült mint csodálatos, borzalmas vagy megragadó, valóban megtörtént esemény. Többkevesebb részletességgel a szerzők, szemléletük szerint, elhagyták, vagy ellenkezőleg, hangsúlyozták a Thökölyre vonatkozó értelmezését, halványan kételyt is megfogalmazva, magyarázatot keresve, vagy nyomatékkaal megemlítve, hogy Rákóczi írta, s ezzel tudatosítva: az egykori valóság és a történetíró között ott van az esemény után jóval később keletkezett szöveg, a *Confessio*.²

Rákóczi életrajzával foglalkozva, a korszak teljes kultúráját is át kívánván fogni, nyilvánvaló lett a kígyó-történet jó néhány ellentmondása. Így merült fel a *Confessio* történeti részeit az egykorú forrásokkal összevetve, műfaját kora viszonyainak megfelelően értelmezve, hogy mást közöl, mint amit leír. A korszerű toposzkutatás pedig megkövetelte, hogy a kifejezési formák valóságtartalmát korhú eredetiségében ragadjuk meg. Megállapítható lett, hogy Rákóczi a kígyóval „közkeletű toposzt épített be művébe”, és Thököly gyilkos terveit ellene az egykorú dokumentumok nem igazolják.³ Majd a *Confessio* történeti hitelességét, értékrendszerét, időkategóriáit vizsgálva, az emlékezés, önvallomás, én-történet a korabeli meditációk valóságtartalmát illető szövegkritikai eljárásokat alkalmazva bontakozott ki a kígyó-rejtély háttere. A közvetlen bizonyíték azonban hiányzott. Megnyugtató eredményt, ha a tudományban erről egyáltalán beszélhetünk, a történeti gyermeki lét és emlékezés átvilágítása hozott. Péter Katalin gyermektörténeti tanulmányaival és a szerkesztésében megjelent kötettel jelentősen hozzájárult a gyermekkor korabeli megismeréséhez.⁴

A következőkben vázolom a kígyó-történet forrását, eredeti tartalmát és funkcióját Rákóczi *Confessiójában*, remélve, hogy további vizsgálatok ösztönzésül szolgál.

-
- 2 A *Confessio*t még kiadás előtt olvasva: Horváth Mihály: Magyarország történelme. 2., bőv. kiad., Pest, 1872. VI. 126–127.; Thaly Kálmán: II. Rákóczi Ferenc ifjúsága. Pozsony, 1881. 29–30., 1882., 34–36.; Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. I. 1676–1707. Bp. 1907. 60.; Zolnai Béla: Rákóczi. Bp. é. n. 12.; Asztalos Miklós: II. Rákóczi Ferenc és kora. Bp. é. n. 43.; Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. 22–23., 1976. 26–27., 2004. 48.; Hopp Lajos: Vallomások. In: II. Rákóczi Ferenc: Vallomások, Emlékiratok. Szerk., jegyz., ford. Szepes Erika. Bp. 1979. 737., 941.; Köpeczi Béla: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszméi útja. Bp. 1982., 20.; Sipos Ferenc: Rákóczi Ferenc Lipót nehéz gyermekora 1676–1690. Századok 135(2001) 967.
- 3 A kígyó-történet problematikájának első megfogalmazásai: R. Várkonyi Ágnes: Kritika és emlékezet (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről. In: A Thököly felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. 215–255.; *Uő*: A fejedelem gyermekora. Bp. 1989. (2. kiad. 2002.); *Uő*: Rákóczi karácsonyi elmélkedése. In: *Uő*: A tűzvész tanú. Esszék. Bp. 1995. 160–175.
- 4 Péter Katalin: A gyermek és a gyermekkor a történetírásban (Bevezetés helyett); és *Uő*: A gyermek első tíz esztendeje. In: Gyermek a kora újkori Magyarországon („adott Isten hozánk való szeretetéből ...egy kis fraucimmerecskét nekünk”). Szerk. Péter Katalin. Bp. 1996. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) 17–13., 15–50.; Péter Katalin: Jobbágy gyermekek a kora újkori Magyarországon. Műhely 22(1999) 5–6. sz. 141–148.

A gyermekkor és az emlékezés különösen az utóbbi negyedszázad kutatásaiban került a kutatók figyelmének körébe, összefüggésben az emlékiratok valóságtartalmának kérdéseivel. A 17–18. századi gyermekről és a gyermekorról különösen megélénkült kutatás joggal tekinti kiemelkedő jelentőségűnek a kor emlékirat-irodalmát a különböző források között. Valóban a levelek, bírósági iratok, tanúvallatási jegyzőkönyvek, játékok, ABC-s könyvek, szülői intelmek, boszorkányperek, főleg a 17. században megjelenő gyermekportrék és -metszetek tobzódó gazdagságában az egyén életéről, gondolatairól, a személyiségről az emlékirat, az írásos visszaemlékezés rendkívül fontos tájékoztató.⁵

Fontos, de könnyen megtévesztő forrás. Mint minden személyes feljegyzés, az emlékirat gyűjtőfogalommal összefoglalt forráscsoport, a napló, az önéletírás, a vallomás, az én-történet valóságtartalmához szigorú és éles forráskritikával vezet út.⁶ Mindig is számoltak vele, akik tudományos igénnyel foglalkoztak az emlékiratokkal, az emlékezés írott dokumentumaival, hogy az átélt események lenyomatát kapják, még akkor is, ha a 17–18. századforduló gyorsan változó politikai légkörében az emlékirók politikai dokumentumokat is szívesen bemásoltak személyes élményeik közé. Régtől fogva általános a kételkedés az emlékirat valóságot közlő értékéről. Röviden megfogalmazva: „képes-e az író saját múltját, s abban önmagát objektíven szemlélteni, nem alakítja e tudatosan – vagy akár öntudatlanul – a történetekben játszott szerepét, nem akar-e önmaga apologetája lenni.”⁷ Újabban pedig az emlékirat több tudományág érdeklődési körébe kerülve, régi és frissebb eleméletek kapnak hangsúlyt, célratörőbb módszerek és kritikai eljárások segítenek, hogy az emlékezés valóságtartalmát jobban megközelíthessük.⁸

5 A gyermek 13. századi felfedezéséről is: *Philippe Ariès: Gyermek, halál, család. 1971–1987 között megjelent tanulmányok.* Ford. Csákó Mihály–Szapor Judit. Utószó Szapor Judit. Bp. 1987.; *Hugh Cunningham: Children and Childhood in Western Society since 1500.* Longman, 1995.; *Linda Pollock: Forgotten Children. Parent-Child Relation from 1500 to 1900.* Cambridge, 1996.; *Csukovits Enikő: Gyermek a késő középkori Magyarországon.* Műhely 22(1999) 5–6. sz. 136–141.; *Tóta Péter Benedek: Édes fiam! (A gyermek-mivolt átváltozása egy keresztény humanistánál.)* Műhely 22(1999) 5–6 sz. 94–98., historiográfiai áttekintéssel; *Péter K.: A gyermek és a gyermekkor i. m.; és Péter K.: A gyermek első tíz esztendeje i. m.; Péter K.: Jobbágy gyermekek i. m. 141–148.*

6 *Marc Bloch: Tanúbizonyság és kritika.* In: *A történelem védelmében. Válogatott művek.* Vál., bev., jegyz. Kosáry Domokos. Bp. 1974. 58–59.

7 *Jankovics József: Önéletírás és hitelesség? Művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen-levelezés tükrében.* In: *Bethlen Miklós levelei (1657–1698).* Kiad. Jankovics József. Latin ford. Kulcsár Péter. Szerk. Tolnai Gábor. Bp. 1987. (Régi Magyar Prózái Emlékek) 6/1. 15.; *Vö: Hankiss Ágnes: „Én antológiák”? Az élettörténet mitikus áthangolása.* *Mozgó Világ* 6(1976) 1. sz.; *André Maurois: Aspects de la biographie.* Paris, 1928. *Vö. Szávai János: Az önéletírás.* Bp. 1978.

8 *Hans-Georg Gadamer: Igazság és módszer.* Bp. 1969.; *Paul Ricoeur: Emlékezet-felejtés-történelem.* In: *Narratívák. 3. A kultúra narratívái.* Szerk. Thomka Beáta. Bp. 1999.; *Gyáni Gábor:*

Az emlékirat úgy sűrít magába nagy tömegű információt, hogy a történeti valóságot a szubjektum szűrőin át fogta fel. Az emlékező felejt, téved, rendszerez, esetleg tudatosan átírja a megtörtént, látott, hallott, átélt eseményeket, és saját múltját különböző meggondolások alapján őrzi. Úgy írja le a megtörtént dolgokat, ahogy átélte, vagy amilyen jelentőséget adott egyes mozzanatainak. A humanizmus óta a személyiség és önérték tudata gazdag változatokban fejlődött ki, és a róla alkotott kép formálható lett. Megváltozva az időfogalom, alig felmérhető horderejű a korszak embereinek gondolkodásában a jövő jelentősége. Az önmagáról író tudatában van, írásán is múlik, hogy híre-neve milyen lesz az utókorban. Tehertétel az emlékező állapota, íráshelyzete is. Nem mindegy, hogy békés, biztonságos otthonban, vagy az ellenséges hatalom internált kiszolgáltatottjaként, hozzátartozóit, elvbarátait féltve veti papírra emlékeit az író, amint azt többek között Bethlen Miklós *Önéletírása* bizonyítja. A felidézett gyermekkor szubjektív élmény és kettős történelem.

A gyermeki lét állandó eseményei, a születés, az első évek, viszony a szülőkhöz, a nevelkedés, a felnőtté válás a történelem előtti mítoszoktól végigkísérhetők minden évszázadban. Minden kor örököl meghatározott értékrendet és új értékeket alakít ki. Befolyásolja a családi hagyomány, a szülők, nevelők, a kortársak hatása, a társadalmi helyzet és elvárásai, meghatározza az általános korélmény. Nyilvánvalóan, vagy öntudatlanul, de mindenképpen befolyásolják a gyermekkor élményeit, ahogy az adott kor a gyermek-mivoltot felfogja, a gyermekség minőségét kezeli. Ahogy a világ, a közösség értelmezésében a gyermek helyét meghatározza. Szent Ágoston szavaival megfogalmazottan a születés egzisztenciális kérdése változatlanul fut végig az évszázadokon: „nem tudom, honnan jöttem ide, e halálos életbe, vagy talán mondjam így: élő halálba? Nem tudom.”⁹

A *Confessio* gyermekkori részleteinek tárgyszerű értelmezését különösen megnehezíti a mű céljáról és műfajáról több mint egy évszázada zajló vita. Jellemző, hogy 1980-ban még a kutatók egyetértettek a súlyos megállapítással: „Az írói, emlékirói szándék megítélése tekintetében a lehető legnagyobb zűrzavar található a szakirodalomban.”¹⁰ Rákóczi maga is többféle megnevezéssel illette írását: *confessio*, *soliloquium*, *meditatio*. Elmondta többször is, hogy nem történelmet ír, és mégis történelmet írt, különböző módon, nem az emberekhez szól, Istennel beszélget, és mégis szól olvasóihoz. Amióta

Emlékezés és oral history; és *Uő*: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: *Uő*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 128–134., 145.

9 „...nisi quia nescio, unde venerim huc, in istam dico vitam mortalem an mortem vitalem? Nescio.” Szent Ágoston Vallomásai I–II. köt. Ford. és magy. Balogh József. Bev. Borzsák István. Bp. 1943. (Reprint 1995.) Első könyv VI/7.

10 *Gyenis Vilmos*: Rákóczi Vallomásai és a hazai emlékirati hagyomány. In: Rákóczi tanulmányok. Szerk. Hopp Lajos–Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1980. 401.

műve 1876-ban megjelent¹¹ a kutatók többféle néven nevezték: önéletrírás, vallomás, életgyónás, életrajz, Szent Ágoston *Confessiones* című művét követve a lelki élet spontán, csapongó leírása, vagy ellenkezőleg, tudatosan megírt történeti-politikai mű.

A *Confessio* három életszakaszt tartalmazó három „könyv”-re van tagolva, ezek a szerző bejegyzései szerint három különböző időben, különböző helyen készültek s az életrajzi és történeti leírásokat fohászok, meditációk, imák, az író lelki állapotát tükröző részek szakítják meg. Megoszlanak a vélemények, hogy az elmélkedések önálló betétek, esetleg nem is tartoznak a munka gondolati fővonalához, következésképpen kihagyhatók. Vagy ellenkezőleg, a *Confessio* szerves részei. Esetleg ezek az elmélkedő részek alkotják a mű gondolati gerincét. A kutatók sok részletben eltérő álláspontja, de ugyanakkor számos új szempontot érvényesítő munkája a mű egységben történő értelmezéséhez szolgáltat bizonyítékokat. A *Confessio* három részére a janzenista elveken kívül egyaránt jellemzőek az átvételek Szent Ágoston *Confessiones* című művéből, a bibliai passzusok, zsoltárrészletek, a közös fogalmak, szimbólumok, metaforák. Egységet alkotnak a három rész között az oda-vissza utalások és a karácsony ünnepével létrehozott gondolati keret.¹² Mindhárom részre jellemző az idősíkok változása s a gyermekkor jelenléte.¹³

A gyermekkori visszaemlékezésekre általában a történetiség kettős meghatározása jellemző: az emlékező számol a történeti idővel, és a belső, saját személyes históriájával, a személyiség szubjektív idejével. Ez általában koroktól függetlenül is jellemző, ha azt vizsgáljuk, hogy ki, miért és hogyan emlékezik vissza saját gyermekkorára.¹⁴ „Csak a múlt és a jelen közötti folyamatosság teszi lehetővé számomra, hogy élményjelenemtől időbeli törés nélkül lemerüljek gyermekkorom legtávolabbi eseményeire” – olvasható a gyermekkori emlékek felidézésének legáltalánosabb megfogalmazása.¹⁵

A gyermekkor, a megélt múlt a *Confessio peccatoris* első részében mint létélmény és a gyermekség mint létállapot a mű mindhárom részében végigkö-

11 II. Rákóczi Ferenc: Önéletrajza i. m.

12 *Brisits Frigyes*: Szent Ágoston és Rákóczi Ferenc Vallomásai. Pécs, 1914.; *Szekfű Gyula*: A száműzött Rákóczi. Bp. 1913. 351/72., 355/76.; *Zolnai B.*: i. m. 135–136.; *Reisinger János*: Rákóczi Vallomásainak műfaji kérdései. A Rákóczi-emlékév diák pályázatán díjnyertes tanulmányok. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1977. 70–99.; *Hopp L.*: i. m. 915–921., 940–949.; *Köpeczi Béla*: A bujdosó Rákóczi. Bp. 1991. 491.; *Tüskés Gábor*: A meditációíró Rákóczi. In: II. Rákóczi Ferenc meditációi. A latin szöveget gond. Déri Balázs. A francia szöveget gond. Kovács Ilona. Tart. összefogl. Tüskés Gábor. Bp. 1997. 961–962.; *Tóth-Barbalics István*: Beszédmódok és retorikai struktúrák II. Rákóczi Ferenc Vallomásaiban. Szakdolgozat. Témavezető R. Várkonyi Ágnes. 2002.; *Kis Domokos Dániel*: Rákóczi Vallomásai és Szatmári Király Ádám naplója. Kézirat.

13 Részletesebben lásd tanulmányom: A *Confessio peccatoris* történeti közléseiről. Kézirat.

14 Gazdag anyaggal szolgál a 20. század irodalma. Újabban a Korunk „Gyermek” tematikus száma: 13(2002) 10. sz. 3.

15 P. Ricoeur: i. m. 1999.

vethető. Az egyik legszámottevőbb személyiségformáló tényező. Több szinten, több minőségben; jól elkülöníthetők az életrajz adatai, az egzisztenciális megpróbáltatások eseményei és a lelki élet élményei.

Gyermekkorának, úgy is mondhatnók, hivatalos eseményeit Rákóczi röviden közli. Születésének időpontját, apja és nagyanyja halálát, édesanyja második házasságát; majd a munkácsi ostromot tényszerűen említi meg. Az apátlanság, a pótolhatatlan hiány élménye is rejtetten húzódik végig a mű három részén. Mozgalmas gyermeki éveinek látványos eseményeiből feltűnően kevés személyes élményt közöl, sokan forogtak körülötte, alig néhány személyről emlékezik meg név szerint. Tudnia kellett a családjuk ellen 1683 őszén a vár átjátszása érdekében szőtt szervezkedésről, s a vizsgálat során a tanúvallomásokból kiderült veszélyekről.¹⁶ Sok mással együtt erről is hallgat. Még az ostromról is kevés személyes benyomást közöl, legbővebben a vár feladásának körülményeiről ír, átrajzolva az adott helyzetet. Feltűnő, mert a viszonylag jó forrásadottságok révén több, a 10–12 éves gyermeket mélyen foglalkoztató esemény derül ki. Neki, a 11 éves gyermeknek mint „Fejedelem úrfinak” kellett megköszönni a védők kitartását, a reménytelen né vált helyzetben pedig Zrínyi Ilona arról tárgyalt, hogy a lengyel királyhoz küldi ki, s erre fel kellett készíteni.¹⁷

Ezzel szemben a kígyó-epizód is azok közé az események közé tartozik, amelyekről egykorú forrás nem került elő. Megfelelője a Herkules-mítosz. Vagy forrása?

*

Herkules-gyermek névvel a Rákóczi-kutató Zolnai Béla illetve röviden említve a kígyó-történetet: „A keresztény hőstettekre hivatott Hercules-gyermek sértetlen marad.”¹⁸ Nincs azonban nyoma, hogy a kígyó-jelenet eredetét vagy tágasabb jelentését kutatta. Megállapítása mégis kutatási irányjelző lehetett volna, de senki nem figyelt fel rá. Senki nem kételkedett Rákóczi közlésében: „Akár véletlenül, akár a te rendelésedből történt ez meg, Uram.”

Pedig ha belegondolunk, a jelenetben sok minden érthetetlen. Írói eljárásnak még elfogadható, hogy az esemény idejét elég bizonytalanul jelöli meg: kevéssel anyja eljegyzése előtt történt. A két gyermek már túl volt a szoptatás korán.¹⁹ Miért említi mégis, hogy Zrínyi Ilona maga szoptatta gyerme-

16 MOL E 148, MKA Neoregistrata Acta, Fasc. 927. Nr. 38.

17 Dobay Zsigmond naplója, 1686. In: Késmárki Thököly Imre és némely főbb hívének naplói és emlékeztetői, 1686–1705. Kiad. Thaly Kálmán. (MHH II.: Scriptores 23/2.) Pest, 1868. 431.

18 *Zolnai B.*: i. m. 12.

19 A gyermek betegségének hírérl: Kazinczy Péter levele Zrínyi Ilonának: Pozsony, 1678. március 13. – „Cancellárius Uram tudakozá tülem, hogy Ngod kit tartana az úrfi ő Nga mellett, s ételére is legjobban közelebb ki viselne gondot? Én ő Ngának mondom, hogy Ngod az úr-

keit? Alig hihető, ahogy anyja viselkedését ábrázolja. Miért a hat-hét éves leányát kapta fel? Három évvel idősebb, mint a fia, önállóan kiszaladhatott volna. Otthagytá volna a Rákóczi-ház utolsó sarját az életveszedelemben, a fiát különben túlzóan is féltve óvó anya? Noha a családok fiaikat, leányaikat egyformán szerették, a fiak vitték tovább a család nevét, hírét, vagyonát.²⁰ Zrínyi Ilonának pedig elsőszülött kisleánya meghalt s utána sokáig kellett az örökösre várniuk. Mi lett a szolgálóval? Hova tűnt a kígyó? Nincs szó róla, hogy a befutó udvari emberek ölték volna meg. Szaporítja a kérdőjeleket, hogy az esetről nem került eddig elő egykorú forrás. Ha van róla egykorú dokumentum, hogy a bölcsőben fekvő gyermek betegsége Pozsonyban és Bécsben közbeszéd tárgya volt, érdekelte a kancellárt, és az esztergomi érsek asztalánál is emlegették, akkor a kígyó-történetnek is híre ment, ha valóban megtörtént. A források hallgatnak róla. Máig minden biográfia kivétel nélkül egyedül a *Confessióból* ismeri.²¹

Mivel egy forrás nem forrás, a közlés igazságtartalmáról csak úgy győződhetünk meg, ha megvizsgáljuk, milyen többletjelentést hordozhatott ez az epizód. Feltehető, hogy Rákóczi vagy környezete szabad fantáziával a kor hiedelmeiből, mítosz- és mesevilágából formált történetet. A kor gondolkozásában közhely a kígyó szimbolikus jelentése. Az ősi kultúrák, Physiologus, az antikvitás, a kereszténység és a népi hiedelemvilág egyaránt élt a kígyó-szimbolikával. Ez azonban rendkívül sokrétű, a kozmosz, a csillagkép jelentésétől az Ó- és Újszövetségen át az ember testi-lelki tulajdonságaiig és elvont képzetekig, annyi ellentétes jelentést hordoz,²² hogy csak a legnagyobb óvatossággal járhatunk el.

A kígyó jó és rossz szimbólumainak garmadájból Rákóczi az álnokság, gonoszság jelentését emelte ki és vonatkoztatta Thökölyre. A kígyó képzetének ez a jelentése, akár családi hagyományként is élhetett környezetében. A *Szigeti veszedelem* első énekében a „nagy mindenható” a bűnökbe süllyedt magyarokat keblén melengetett viperáknak nevezi, és Mihály arkangyalt

fira ő Ngára való nagyobb s közelebbvaló gondviselést másra nem bízva, hanem mind fektetésére, étele készítésére maga Ngod visel gondot.” Hidy György Zrínyi Ilonának, Pozsony, 1678. április 28. Első említése: *Horváth Mihály*: Zrínyi Ilona. Bp. 1869. 24–29. A levelek egyéb közléseiről is: *R. Várkonyi Á.*: A fejedelem gyermekkorai i. m. 83–88.; A szoptatás idejéről: *Péter K.*: A gyermek első tíz esztendeje i. m. 37.; *Deáki Zita-Krász Lilla*: „Minden dolgok kezdete...” A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század). Bp. 2005. 297.

20 *Péter K.*: A gyermekek első tíz esztendeje i. m. 26–29.

21 1678 elején súlyosan megbetegedett: Hidy György levele szerint Gubasóczy János nyitrai püspök és kancellár közölte vele, hogy a gyermek egészségi állapota felől „több nagy rendek is tudakozódtak...” Lásd a 19. j.-t.

22 *Cesare Ripa*: Iconologia. Kiad. Sajó Tamás. Bp. 1997.; A szimbólumkutatás historiográfiáját és kiterjedt irodalmát is közli *Hoppál Mihály*: Jelképek a kultúrában. In: *Hoppál M.–Jankovics M.–Nagy A.–Szemadám Gy.*: Jelképtár. Bp. 1988. 5–15., 245–256., a kígyóról: 119–121. – Újabb áttekintés: *Hans Biedermann*: Knauer Lexikon der Symbole. München, 1989. Magyar kiadása Havas Lujza és Körber Ágnes fordításában: Szimbólum – lexikon. Bp. 1996. 208–210.

Alectóhoz küldve Szulimán szultán haragját úgy ébreszti fel, hogy az alvilág ura a szultán ágyába mérges kígyót bocsát.²³ Csakhogy nincs rá közvetlen bizonyíték, hogy Rákóczi olvasta volna Zrínyi Miklós művét. A Munkács környékén élő kígyó-hiedelmek, a korabeli fabulák, az antikvitas törtéirái, a török mesevilág, a képi környezet, kárpitok, metszetek s a kígyón taposó Istenanya ábrázolásai egyaránt indokolják, hogy a gyermekkorban a kígyó történetképző toposz lehetett.²⁴

Herculest, a kora újkorban az egyik legnépszerűbb antik istent, különleges kultusz vette körül. Uralkodók a barokk világ felfokozott reprezentációjában szívesen választották szimbólumuknak, nem csupán sokféle népszerű előnyös tulajdonságáért, hanem mert ő volt az egyetlen, aki emberből lett isten, földi halandó léte felkerült az Olympusra.²⁵

A 16–17. századi királyi Magyarországon, miként Európában, nyüzsgtek a Herculesek. Az ókor népszerű alakja megjelent Venus és a magyar szent királyok társaságában a *Regni Hungariae descriptio vera* című, 1552-ben készült térképen,²⁶ a humánusot kifejező Venus mellett a meztelen Herkules a szöges buzogánnyal a hősiesség, az erő, a legyőzött félelem és az erény jelképe. Herculest attribútumaival, az oroszlanbőrrel, a szöges buzogánnyal és mint gyermeket, a kígyóval ábrázolták metszeten, kárpitokon, érmeken. Adrien de Vries udvari szobrász a törököt legyőző Rudolf császár mellszobrát a Herkulesre utaló oroszlanfőkkal ábrázolta. A Habsburg királyok tetteit, győzelmét megörökítő metszetek gyakori alakja lett. A kassai egyetemen végzett Melczer János tézislapján Lipót lábai előtt az oroszlan képében öli meg Hercules a kígyót. Gerard Hoet festményén a kígyót taposó Lipót császár maga Hercules.²⁷ Általában V. Károly császár óta a Hercules-allegória a Habsburg császárok számára ikonográfiai klisé lett századokon át, még II. József császár is használta. Nyilván szélesebb körű hatásával is számolhattunk. A 17. század végén a bajor udvarban a hadi hősiesség, a katonai bátorság képzetét fejezte ki a különösen népszerű Hercules-szimbólum. Buzogánnyal és az oroszlanbőrrel ott van a Lipót császár második házasságának tiszteletére bemutatott Minato, Nicolò *Il Fouco eterno custodito dalle Vestali* című operája színpadán a keretépítményen (1674). A törököt kiűző háború

23 Obsidio Sigetiana, I/7–19., 44., 45.

24 Részletesen: R. Várkonyi Á.: Kritika és emlékezet i. m. 250–251.

25 Turóczi–Trostler József: Keresztény Hercules. In: Magyar irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. I. 265–279.; C. Ripa: i. m. 295–296.

26 Hrenkó Pál: Lazius 1552–1556. évi nagy Magyarország-térképe. In: Papp-Váry Árpád–Hrenkó Pál: Magyarország régi térképeken. Bp. 1989. 58–59. Egyetlen eredeti példánya: Basel, Öffentliche Bibliothek Universität Basel.

27 Galavics Géza: „Kössünk kardot az pogány ellen.” Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 47. lap, 22. színes kép. 66. kép.

idején Lipót török győzelmeit reprezentáló metszeteken Hercules az elmaradhatatlan kísérő alak, a császár „Hercules Austriacus”.²⁸

A királyságban Dobó István lett a „*Magyar Hercules*” (1552), Nádasdy Ferenc *Mausoleumának* címlapját a buzogányos Hercules hirdeti a magyar vezérek és királyok erényeit (1664). Gyöngyösi István verseiben Hercules szinte állandóan a színen van. Hercules lesz Wesselényi Ferenc és Kemény János. Nehéz elhinni, hogy a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* című verset Rákóczi ne olvasta volna, de közvetlen bizonyítékkal nem rendelkezünk. Gyöngyösinek ebben a művében feltűnően sok szó esik a görög emberistenről. Hercules Atlással együtt tartja az egek súlyát, segíti Jasont, Thököly Herculeshez méltó harcos, tevékenysége az ókori fenegyerekek számító hőshöz hasonlatos.²⁹ Thököly sógora, Esterházy Pál nádor ugyancsak példát látott benne, különben miért állított volna Hercules-szobrot kismartoni rezidenciája udvarán?³⁰

Rákóczi azonban Herculest nemcsak a magyar világból vagy a bécsi udvarból ismerhette. Gimnáziumi tananyagában az antik auctorok révén műveltségének természetes része lett, jezsuita tanárai szívesen krisztianizálták az ókori hősöket, Rómában a Capitoliumon Herculesnek aranyozott bronzszobra állt, oroszlánbőrbe öltözötten, jobbában a metszetekről jól ismert buzogánnyal, baljában a Hesperidák kertjéből hozott három almával. Láta Rákóczi római útja alkalmával? Nem tudni. Nyitott kérdés az is, hogy vajon hosszabb ideig tartózkodván Firenzében, felfigyelt-e vajon rá: jelképének Herculest választotta a város.³¹ A Magyar Konföderáció legszebb érme, a Hercules-érem mindenesetre azt bizonyítja, hogy Rákóczi tisztában volt az ókori isten szimbolikus jelentőségével és népszerűségével.

A fejedelmi udvarban dolgozó Daniel Warrou svéd éremművész Rákóczi megrendelésére készítette el, valószínűleg 1705 végén, 1706 elején a Hercules arany emlékérmét. Előlapja Rákóczi arcképét ábrázolja birodalmi hercegi és erdélyi fejedelmi címével, hátlapján pedig a lernai hidrával küzdő Herculest, a következő felirattal: „Tendit per ardua virtus.” Eddig sem volt vitás,

28 Guido Bruck: Habsburger als Herculier. In: Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen. Wien 50(1953) 191–198.; Maria Goluobeva: The Glorification of Emperor Leopold I. in: *Uő: Image, Spectacle and Text.* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte 184. Abteilung für Universalgeschichte. Hsg. H. Duchhardt) B. 184. Mainz, 2000. 44., 132., 138., 170.

29 A Marssal társolkodó Murányi Venus. Kiad. Jankovics József–Nyerges Judit. Utószó Jankovics József. Bp. 1998. I/48/4., 51/1.; Porábúl megéledett Főnix. Kiad. *Uők. Utószó Uő.* Bp. 1999. II/IX/31/1.; Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága. Kiad. *Uők. Utószó Uő.* Bp. 2000. 19/4., 27/2., 222/3., 304/2., 321/1.

30 Dagobert Frey–Endre Csatai: Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und Rust. Wien, 1932. (Österreichische Kunsttopographie 24.) 64–65. Idézi: Galavics Géza: A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet. In: Rákóczi tanulmányok i. m. 493.

31 C. Ripa: i. m. 202., 214., 295–296. Rákóczi itáliai útjáról részletesen a *Confessio* s könyvtárának Itáliával foglalkozó könyvei alapján: Köpeczi B.: Döntés előtt i. m. 85–95.

hogy Warrou rendkívül kvalitásos érmének Herkules-témáját Rákóczi gondolta el. Magas színvonalú művészi teljesítmény viszont, hogy a páncélban ábrázolt fejedelem személyiségét az érme hátlapján küzdő Herculessel összefüggésben tudta Warrou megjeleníteni. Galavics Géza találó megfigyelése, hogy a Hercules küzdelmének ábrázolása a hidrával „a szabadságharc küzdelmét jelképező dombormű”.³² A *Confessio* kígyó-jelenete csak megerősíti, hogy az érmen Rákóczi elgondolása valósult meg.

A rendkívül népszerű Hercules-mítosz alapján nagy biztonsággal állítható, hogy a *Confessio* kígyó-történetébe belejátszott a görög isten-gyermek képzete. Azonos a helyzet, a bölcső, a kígyó. Lehet, hogy szimbolikus háttér történet. A közismert első hőstett, hogy Hercules csecsemő korában megfojtotta az ágyába kúszó kígyót, környezetében a kiválasztottság bizonyítéka volt, s ettől kezdve úgy is kezelték, mint nagy tettekre kiválasztott gyermeket. A gyermek-Rákóczi is kiválasztott, mert egyedül maradván a kígyóval, a halálos veszedelemben, de az isteni gondviselés megmentette. Megmenekült, mert nagy tettekre hivatott.

A *Confessio* lapjain a kígyó-történetet további csodás események leírása követi. Thököly életére tört, magával vitte a táborba, és súlyos nélkülözésnek tette ki, hogy elpusztuljon. Kamarását, Kőrösy Györgyöt megkörnyékezték, kastélyt és birtokot kap, ha megmérgezi őt. Bécs ostromának felmentése után a janicsárok fejvesztve menekültek, s őt a lezuhanó sátor majdnem agyonütötte. Thököly túsul akarta adni a török udvarba, de az utolsó pillanatban elállt a szándékától. Egyik esetről sem került elő korabeli bizonyíték. A *Confessio* szövege semmi kétséget nem hagy felőle, hogy az életveszedelmekből történt megmenekülések sorozata isteni csoda. Isten megmentette őt, mert nagy feladatokra választotta ki. Megmenekült, mert nagy dolgokra hivatott. Herculest a bölcsőbeli csodás cselekedete avatta kiválasztottá, őt a halálos veszélyek szerencsés átvészélése. Az első életveszedelmet akkor élte át, amikor ágyukba kúszott a kígyó, anyja nővérével kirohant, s ő egyedül maradt vele.

Ellenvethető, nincs közvetlen bizonyíték rá, hogy a *Confessio* kígyó-jelenetét Rákóczi a csecsemő Hercules mítoszának mintájára formálta meg. A gyermek Hercules története a gyermekkorban megmutatkozó kiválóság, nagyra-hivatottság toposzává csiszolódva lehetett közismert. Amint azt Gyöngyösi érzékelteti: Venus Zrínyi Ilonát a házasságra rábeszélve ismerteti Thököly életét és elmondja, hogy már gyermekkorában kitűntek különleges

32 Az emlékérem keletkezését Thaly Kálmán az ónodi országgyűléshez kötötte. *Thaly Kálmán*: Az 1707-iki ónodi emlékérem. Századok 29(1896) 111. Esze Tamás viszont „kimutatta, hogy mivel az érmen csak Rákóczi erdélyi fejedelmi címe szerepel s vezérlő fejedelmi címe nem, a mű csak az erdélyi eseményekhez kapcsolható”. Idézi és megállapítja, hogy vagy az 1705 őszére tervezett, vagy esetleg a megvalósult marosvásárhelyi országgyűlésre készülhetett: *Galavics G.*: A Rákóczi-szabadságharc i. m. 491.

képességei. „Azmint Hercules is csöcsömös korában / Mérges viperáknak elszagatásában/ Teve első cégért nagy állapotjában, / Mellyel azután lén híres e világban.”³³

Ez azonban túllontúl egyszerű, egysíkú a *Confessio*-beli leíráshoz képest. Nem lehetett minta. Rákóczi több személyes elemet fűz leírásába: édesanyja szoptatta, de már el van választva, gondosan lefektette őket, és ő is elalszik, a komorna hosszan töpreng, helyzetét is megmagyarázza, virrasztania kell, mialatt úrnője alszik. Ezek a motívumok részben megtalálhatók a gyermek Hercules tetteről Theokritos leírásában.³⁴ Nála található több Rákóczinál is előforduló attribútum. Trencsényi Waldapfel Imre leírásában közöljük: „Tíz hónapos volt akkor Héraclés, és öccse Iphilés... Alkméné, az édesanyjuk megfüröszttötte, megsoptatta mindkettőt és bölcső helyett öblös ércpaizsba fektette mindkettőt éjszakára... Azután elnyugodott az egész ház népe. Hanem éjjel felé az ármányos Héra két gonosz sárkánykígyót küldött, hogy elpusztítsa a kis Héraclést. Kék gyűrűkbe tekergőzve csúsztak át a küszöbön, szemükben gyilkos tűz villogott, sziszegő nyelvükön halálos mérget hordoztak. De Zeus vigyázott Alkméné két szép fiára. Mikor már az ércpajzs közelebe értek a kígyók, ragyogó fény jelent meg a pajzs-bölcső felett és a gyermekek felriadtak. Elsírta magát Iphikles... De a kis Héraclést még dajkája sem látta soha sírni. Most is bátran szembeszállt a veszedelemmel és két kicsi kezével mint kemény bilincsel ragadta torkon a két kígyót.” Közben Alkmémé is felébredt, fellármázta a házat, betódultak a szobába a szolgák, és Héraclés az apró kis gyermek apja elé tette a két megölt kígyót.”³⁵

Theokritost már a 15. században lefordították latinra, és a 16. században további öt latin fordítását ismerik.³⁶ Nincs kizárva, hogy Rákóczi ne ismerte volna valamelyik latin fordítást. A megfelelések feltűnőek: két gyerek, az anyjuk megsoptatta őket, és elalszik, a gyermek Hercules egyedül küzdött a kígyókkal. Lehet, hogy Rákóczi Héra nevét is belerejtette a leírásába: „cameraria quoque sua, quae in eodem cubiculo vigilare solebat, *dormiente hera orationi* vocabat”. Tudatos, vagy véletlen? Egyelőre nem lehet eldönteni.

Felmerülhet a kérdés, hogy Rákóczi ebben az eleve vallásos művében hivatkozhatott akárcsak rejtetten is pogány istenre? Nincs eleve ellentmondás az isteni Gondviselés kiválasztottja és a pogány, mert önmaga erejével kiválasztottá lett személyiség, Hercules között? Részletesebb kifejtésére ezúttal nincs terünk, de annyit szükséges jelezni, hogy a Hercules-mítoszt a közép-

33 Gyöngyösi I.: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága i. m. 126.

34 Theokritos: XXIV.

35 Trencsényi Waldapfel Imre: Mitológia. 8. kiad. Bp. 1983. 189. Vö. A görög bukolikusok (Theokritos, Moschos, Brion) költeményei. I.: Theokritos valódi alkotásai. Ford. Vértesy Dezső, magy. Módi Mihály. Bp. 1939. 236–237.

36 Ritoók Ágnes szíves közléséből, ezúton köszönöm.

korban keresztény tartalommal töltötték meg. Krisztus pogány előképének tekintették és mivel az emberek javára tevékenykedett, a bűn kényelmes útja helyett az erény útját választotta, legyőzte a kígyót, az erő és a bátorság szimbóluma lett. Hercules, aki a gazdagságot megvetette és a görög mitológia „igazi népi hőse”,³⁷ alkalmas is volt a keresztény átértelmezésre.

Vizsgálataink azt mutatják, hogy a *Confessio peccatoris* rendkívül tudatosan minden részletében átgondoltan megszerkesztett mű. A kígyó-jelenet akár megtörtént, akár nem, a gyermek kiválasztott voltát reprezentálja. Szerkesztés része Rákóczi kiválasztottságtudatát a *Confessio* további lapjain, mindhárom könyvön végig különböző összefüggésekben megfogalmazó részleteknek.

Ágnes R. Várkonyi

THE CHOSEN CHILD. CONTRIBUTION TO THE SOURCE CRITICISMS OF
CONFESSIO PECCATORIS (SUMMARY)

The present paper examines the relation between reality and the deliberate forming of the autobiographical recollection from early childhood based on an episode in *Confessio peccatoris* selfimage by Prince Ferenc II. Rákóczi (1676–1735). In this work written in Latin during his exile in France and Turkey, he relates, as a shocking experience, that when he was three years old a snake crept into the bed he shared with his mother and his six-year-old sister; his mother seized her daughter and ran out of the room leaving him alone with the snake. He maintains that this, as also the other mortally dangerous adventures to be related which all ended in miraculous escapes, were owing to divine providence and showed that he was chosen for a special mission. In this paper I point out that this recalls the myth of Hercules who strangled a snake in his cradle, and this brings to mind the episode as related by Theocritus.

In this paper it is suggested that Hercules appeared very prominently in the Kingdom of Hungary and the Habsburg Empire in and about the period indicated above. Prints, medals, paintings presented him very frequently; he was the symbol of strength and courage. The commander and defender of the fortress of Eger, István Dobó was the *Hungarian Hercules*, and the Emperor Leopold I. was named *Hercules Austriacus*. The Swedish etchter Daniel Warrou, active in Rákóczi's court made a golden medal during Rákóczi's war of independence, in 1705 or 1706, showing Hercules killing the hydra of Lerna.

By way of conclusion an effort is made to resolve the contradiction between Rákóczi's work conceived in the spirit of St Augustin and the pagan hero symbolically evoked. Also, it sketches out the re-interpretation of the myth of Hercules in the medieval Christian tradition.

³⁷ *Trencsényi-Waldapfel* I.: i. m. 188.

Kontler László

Felvilágosult patriotizmus és identitás Közép-Európában

Vázlat

Péter Katalin sokoldalú történetírói munkásságának számomra egyik legizgalmasabb vállalkozása az a tanulmánya, amely a nemzettudat, a nemzeti azonosság megnyilvánulási formáit tárgyalja egy olyan korszakban, amelyben erről jobbra a „kifejlett” jelenség amolyan „megelőlegezése” gyanánt szokás megemlékezni.¹ Az alábbiakban én is a hazafiság és az identitás kérdéséhez szeretnék hozzászólni, az ő kutatási területét közvetlenül követő 18. század kapcsán, vállaltan elnagyolt összehasonlító perspektívából. A nézőpont madártávlat-szerűségét fokozza, hogy a közép-európai felvilágosodást a *mainstream* nemzetközi felvilágosodáskutatás kérdésfeltevéseiben bekövetkezett hangsúlyeltolódások felől közelítem meg, döntően magát a régiót illetően is olyan szakirodalomra támaszkodva, amely e „főáram” kutatói számára hozzáférhető. Ennek prózai oka természetesen az, hogy magam sem olvasok szláv nyelveken. Írásom módszertani törekvését azonban ez talán nem érinti olyan súlyosan. Nemcsak – nem elsősorban – olyan szempontokat szeretnék felvetni ugyanis, amelyek a hazai felvilágosodáskutatás korszerűségét netán fokozhatják, hanem ennél egy lépéssel továbbmenni: felhívni a figyelmet arra, hogy e szempontok következetes alkalmazása a közép-európai anyagra, hozzájárulhat a felvilágosodás mint európai jelenség egész topográfiájának átrajzolásához.²

„Felvilágosodás” és „Közép-Európa” fogalmainak egymás mellé rendelése korántsem problémamentes.³ Pusztán a korabeli nyelvi eszközök alapján ugyan természetesen volt felvilágosodás e vidéken. A lengyeleknél volt *oświ-*

1 Péter Katalin: A haza és a nemzet az ország három részre szakadt állapota idején. In: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Szerk. Péter Katalin. Bp. 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.) 211–233.

2 Írásom angol nyelvű változata, eltérő hangsúlyokkal, előszóként megjelenik: Regional Identity Discourses in Central and Southeast Europe, 1775–1945. I: Late Enlightenment and National Romanticism. Szerk. Balázs Trencsényi et al. Bp. 2006. 34–45.

3 „Közép-Európa” mibenlétének sokat és sokféleképpen taglalt kérdésével nem foglalkozom, az alábbiakban heurisztikus módon a a lengyel–litván unió és a Habsburg-monarchia (örökletes tartományok nélküli) területeit értem rajta.

ecenie („felvilágosodás/felvilágosítás” – igaz, eredetileg az oktatás, nevelés szűkebb értelmében, melléknévi és igei alakokban is, de a kiterjesztés lehetőségét eleve magában foglalva); a magyaroknál világ és világosság; a horvátoknál *prosvitljeni* vagy *rasvečeni* („felvilágosult”) gyanánt számon tartott hazafiak; igaz, a cseheknél „csak” *buditelě*, a nemzeti ébredés előfutárai – aminek azért a fényességhez mégis van valami köze (s a kétnyelvű csehek persze előszeretettel használták az *aufgeklärt* és *aufklären* szavakat is). A viszonylag közeli múltig azonban a felvilágosodás tekintélyes megközelítéseit olyan axiómák uralták, amelyek az ebben a szókinszben rejlő állítások komolyságát eleve megkérdőjelezték. A világháborúk, a totális rendszerek és a demokráciák közötti küzdelem, a hidegháború korának tapasztalatától nehezen elválasztható, döntően eszemetörténeti tájékozódású „nagy elbeszélés” szerint a felvilágosodás alapzata az ész és a tudás eszköziesítése, a világ varázstól való megfosztása: a bizakodás – vagy, nézőpont függvényében, elbizakodottság –, hogy az ember ezáltal a teremtett világ urává nőheti ki magát; „modern pogányság”, világi utópia, melyet a filozófusok kis csapata (*petit troupeau des philosophes*) a kritikai ész hatalmára épít, melynek ítélőszéke előtt kell állnia vagy (többnyire) buknia a hagyománynak és az előítéletnek. A felvilágosodásra a modernitás szellemi előfutárának szerepét osztották – akár a liberális, ipari-kereskedelmi demokráciát, akár az iparszerűen űzött népiértéssel járó zsarnoki diktatúrát tartották a modernség végkifejlésének.⁴

Ebben a kutatási modellben a felvilágosodást olyan, antiklerikális és szabadgondolkodó mércével mérték, mely tendenciája szerint ellentétben állt legalábbis a kinyilatkozott vallással, és a tekintély minden egyéb formáját is aláásta. A felvilágosodás sugarait kibocsátó fényforrás természetesen Párizs volt, kiegészülve néhány másodlagos központtal vagy közvetítő állomással. Ebben a metaforában gondolkodva kézenfekvő a következtetés, hogy a fénycsóvák észlelői a távolság függvényében többé vagy kevésbé megkésve, az eredetinek csak halvány utánzatait hozhatták létre – így például Közép-Európa elmaradott vidékein, ahol a virágzó középosztály, a felvilágosodás eszméinek *par excellence* hordozója (termelője és fogyasztója) hiányában még helyettes élcsapat kiállítására is szükség volt. Ilyen körülmények között lehetett-e egyáltalán a „befogadás” több, mint felületes?⁵

4 Mindez erősen összemossa, és az adott terjedelemben persze karikaturizálja is Ernst Cassirer, Max Horkheimer és Theodor Adorno, Carl Becker, Peter Gay és mások klasszikus pozícióit. Fontos tudományos örökségükhöz nem fér kétség, a felvilágosodás kutatásának hangvételét mindenesetre évtizedekre a fenti szellemben határozták meg.

5 E perspektíva visszasságát újabban érzékelik a felvilágosodás nemzetközi referencia-irodalmának szerzői. A legutóbbi időkig a felvilágosodás mint eszmeáramlat kutatói úgy tartották azt számon, mint ami „egységes jelenség, kanonizált gondolkodókkal, akik osztoznak abban, hogy mindannyian fehérbőrű nyugat-európai férfiak” – írja Dorinda Outram: *The Enlightenment*. Cambridge, 1995. 3.

Ez az értelmezési keret különös szerepet rótt a felvilágosodás azon avatott szakembereire, akik Európa „kevésbé szerencsés” vidékeiről származtak: nem elégedhettek meg kutatási eredményeik önmaguk jogán való közlésének legitim törekvésével, a nemzetközi figyelem felkeltéséhez, egyáltalán a vérkeringésben való részvételhez a központhoz való közelség bizonyítékainak rekonstruálására is szükség volt – ami gyakran éppen a távolság élményét erősítette meg. A felvilágosodás kutatása a paradigma szerint rokon értelmű volt Montesquieu, Voltaire, Rousseau, a materializmus, a földalatti, akár a pornográf irodalom stb. befogadásának történetével és a helyi párhuzamok kimutatásával, ami bizonyos értelemben kényszerpályára állította azokat, akik érdemi szakmai párbeszédet akartak folytatni.⁶ Akkor is, amikor a régió „nyugati” kutatói szorgalmazták, hogy „Kelet-Európa [ebben az esetben a kelet-európai felvilágosodás] történetét integrálni kell általában az európai civilizáció történetével,” ebben az esetben ez annak a szokásnak a felülbírálatát jelentette, melynek szellemében „az európai történeti mozgásokat általában ott jellemzik és elemzik, ahol a legkorábban és a legintenzívebben jelentkeztek,” miközben „ezen áramlatok megkésett és sajátos kelet-európai megnyilvánulásait” elhanyagolják.⁷ Bár ebben a megfogalmazásban a „kései” jelző élet a „sajátos” némileg tompítja, a szerző munkahipotézise még mindig a „valódi” és az „utánzat” egymás mellé állítása: az értelmezési keretet úgy vitatja, hogy közben alapfeltevéseit továbbra is elfogadja.

A nemzetközi felvilágosodáskutatásban az utóbbi két-három évtizedben olyan hangsúlyváltásokra került sor, amelyek hasznos eszközzé válhatnak az európai kulturális tér efféle, kelet-nyugat dichotómia szerinti strukturálásának meghaladásához. Először is, ma lehetségesnek látszik „felvilágosodásokról” beszélni – tehát nem egyetlen, egységes, túlnyomóan frankofón, a „filozófusok” által fémjelzett, határozott névelővel ellátott és nagybetűvel írott jelenségről⁸ –, vagy legalább azt sugallni, hogy míg a felvilágosodás mozgalmát egységes platformra hozták az általa feltett kérdések, a válaszok jelentős mértékben eltérhettek akár kulturális és földrajzi határok, akár ideológiai törésvonalak mentén, miközben valamennyit jogosan lehet felvilá-

6 A nevezetes „mátrafüredi konferenciák” indíttatása és hozadékaának jelentős része (akárcsak néhány kiemelkedő lengyel tudós, így Jerzy Michalski, Zofia Libiszowska, Zofia Zielińska munkássága) üdítő kivétel ez alól. Az a tény, hogy 1987-ben Budapest volt a négyévenkénti nemzetközi felvilágosodás-kongresszus házigazdája, nem utolsósorban azok tevékenységének elismerése volt, akik „Mátrafüredet” kezdeményezték.

7 Joseph Frederick Zacek: Introduction. Canadian Review of Studies in Nationalism 10(1983) Nr. 1. 1. (A közép- és délkelet-európai felvilágosodásnak és nemzeti ébredésnek szentelt szám.)

8 Munkássága tetemes részét szentelte ennek a kérdésnek John Pocock. Lásd például J. G. A. Pocock: Enlightenment and Counter-Enlightenment, Revolution and Counter-Revolution: A Eurosceptical Enquiry. History of Political Thought 20(1999), 125–139.; vagy Edward Gibbon a középpontba állító *magnum opusa* bevezetőjét, *Uő: Barbarism and Religion. I. The Enlightenments of Edward Gibbon, 1737–1764.* Cambridge, 1999. 1–10.

gosultnak minősíteni.⁹ A *lumières sans philosophes* értelmezési keretében könnyen belátható, hogy a 18. században tipikusan felvilágosult célokat lehetett követni anélkül, hogy valaki támadást intézzen az egyházi vagy világi tekintélyek ellen – sőt, hogy e célokat a meglévő infrastruktúra és *establishment* felhasználásával, netán annak tagjaként vagy azzal egyezkedve, akár annak megerősítését is előmozdítva kövesse. Ennélfogva a közép-európai nemesek és papok (nem csak a vallástalanságukról elhíresült francia abbék) is kitörhetnek a „helyettes élcsapat” szerepéből s elfoglalhatják helyüket, ha nem is a felvilágosodás panteonjában, de derékhadának teljes jogú tagjaként. A felvilágosult miniszter vagy tanácsadó nem a lemaradó perifériákon a centrum fejlődésével való lépéstartás követelményére kétségbeesett szükség-megoldásként feltalált felvilágosult abszolutizmus kreatúrája, hanem önálló, hiteles felvilágosult törekvéseket ápoló cselekvő. Ami az ész központi szerepét illeti, az persze változatlan, de a felvilágosodás efféle képviselőinek kezén az értelem többé-kevésbé a mérsékelt józansággal azonos jelentésre tesz szert, amely nem annyira ítélkezik, mint inkább sürget, tanácsol, vagy – ha harcosabb – int és figyelmeztet.

Semmi kétség, az ész a felvilágosodás „instrumentalizálta”, abban az értelemben, hogy a tudás, melyet „mert” felhalmozni, nem öncélú volt.¹⁰

9 E perspektíva korán, de markánsan jelentkezik Franco Venturi munkásságában, lásd *Franco Venturi: Italy and the Enlightenment*. New York, 1972.; és *Uő: Settecento riformatore*. I–V. Torino, 1969–1990. A felvilágosodás egységességének, illetve sokszínűségének régi kérdését a „nemzeti kontextus” bevezetésével újította meg *The Enlightenment in National Context*. Szerk. Roy Porter–Mikuláš Teich. Cambridge, 1981. A vállalkozás nemcsak féloldalas, amennyiben régiókból például egyedül a cseh „kontextus” szerepel benne, hanem némileg problematikus is, mert a „nemzeti” fogalmának eszencializálását kockáztatja. Viszont a felvilágosodás korábban túlhangsúlyozott „kozmodopolitizmusa” kapcsán ez a nézőpont többek között – s írásom szempontjából ez lényeges – felhívja a figyelmet arra, hogy a felvilágosodás éthosza éppen az egyetemes humanitás kozmopolita értékének a középpontba állításával inspirált egy olyan, újfajta patriotizmust, amelynek gyakorlását és esélyeit döntően helyi körülmények határozták meg. A „konzervatív felvilágosodás” valaha önellentmondásnak tűnő fogalmára lásd ugyancsak Pocock több írását, a legmarkánsabban J. G. A. Pocock: *Conservative Enlightenment and Democratic Revolutions: The American and French Cases in British Perspective*. *Government and Opposition* 23(1989) 81–106. (magyarul in: *A koramodern eszmétörténet cambridge-i látképe*. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, 1997). Mind a „nemzeti nézőpontot”, mind Pocock „plurális felvilágosodásának” téziséét revízió alá veszi *John Robertson: The Enlightenment Above National Context*. *The Historical Journal* 40(1997) 667–697.; és *Uő: The Case for the Enlightenment*. Scotland and Naples, 1680–1760. Cambridge, 2005.

10 Érdemes ezen a ponton felidézni, hogy nem Kant kölcsönözte elsőként Horatius szavait, hogy identitást adjon korszakunknak – tehát a program ebből a szempontból is ismert és vállalt volt jóval előtte. A *Sapere aude!* mottót vésette medáljára a berlini *Societas Aletophilorum* („Az Igazság Barátainak Társasága”) 1736-ban. Lásd *Was ist Aufklärung? Thesen und Definitionen*. Szerk. Erhard Bahr. Stuttgart, 1974. 57. *Sapere aude* („annak, aki mert tudni”) felirattal Szaniszló Ágost lengyel király veretett medált a piarista oktatási reformer, Stanisław Konarski tiszteletére 1765-ben. *Franco Venturi: Contributi ad un dizionario storico*. 1. *Was ist Aufklärung? Sapere aude!* *Rivista Storica Italiana* 71(1959) 125–126.

A felvilágosodás sok mindent jelentett sokféle ember életében, de a valamennyiük számára elfogadható legkisebb közös többszörös mégiscsak az volt, hogy az az ember fizikai és társadalmi-erkölcsi környezetére és természetére vonatkozó új tények és igazságok felfedezése és a már ismertekkel együtt történő átvizsgálása, rendszerezése, továbbá ezek közzététele és jelentőségük felmérése egy közös nyilvános térben folytatott eszmecsere által – azzal a végső céllal, hogy a vizsgálódás tárgyát képező környezet állapotain javítsanak. Egyszerűbben: a felvilágosodás a boldogság keresését jelentette, az anyagi és lelki-szellemi „jól-lét” fokozásának lehetőségeit kutatta az egyén és társai számára. Az az állítás, hogy a felvilágosodás Nyugat-Európán kívül nem hatolhatott eléggé mélyre, nemcsak azt jelenti, hogy mivel a társadalmi-kulturális környezet eltér, a „befogadás” csak „felületes” lehetett, hanem azt is, hogy az általában a felvilágosodással asszociált elméleti rendszerekben mért „eredeti hozzájárulás” ezekben az intellektuális sivatagokban igen szerény kellett hogy legyen.

A szó szoros értelmében ezt aligha lehetne komolyan vitatni. Az iméntieket meggondolva azonban ez a fajta megközelítés célt téveszt, hiszen e „rendszerek” (már amennyiben azok voltak: Cassirer éppen a felvilágosodás klasszikus értelemben vett „rendszerellenességéről” beszél) tekintélyes mértékben maguk is a hétköznapi élet gyakorlatias ügyeivel voltak kapcsolatosak. Ami egyúttal – végre – közelebb visz ennek az írásnak a szűkebb témájához is. Ha ugyanis a felvilágosodás vezérfonalát a fentebb körülírt jobbító akaratban jelöljük meg (amely a gyakorlatban csak valamely konkrét tárgyra irányulhat), s ennek indítékát a társiasság, az emberiesség, a szimpátia érzésében ismerjük fel (mely ugyancsak öltheti a határtalan kozmopolitizmus formáját, de többnyire egy nagyjából világosan meghatározható körre koncentrál), s végül, ez az akarat a jobbító tevékenység által megcélzott térben zajló kommunikáció útján fejt ki hatását,¹¹ akkor a felvilágosodás nemcsak

11 Ennek szakirodalma mára könyvtáryira duzzadt. A felvilágosodás mint magánszemélyek körében közös ügyekkel kapcsolatosan a „nyilvánosság” terében zajló kommunikációs folyamat vizsgálatát természetesen Jürgen Habermas 1962-es munkája: *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (magyarul: *A polgári nyilvánosság szerkezetváltása*. Bp. 1993.) vezette be. Habermas munkájára a történészek kreatív és kritikus módon támaszkodtak, viszonylag friss áttekintések a következők: *Öffentlichkeit im Achtzehnten Jahrhundert*. Hg. von Hans-Wolff Jäger. Göttingen, 1997.; *James van Horn Melton: The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. Cambridge, 2001.; *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America 1760–1820*. Ed. by H. Barker–S. Burrows. Cambridge, 2002. *Verbesserung és Geselligkeit* az 1970-es évek óta a német 18. századról szóló szakirodalom hatalmas áradatának központi témái (miközben az *Aufklärung*gal korábban kevésbé asszociált *Politisierung*ot is felfedezték). *Richard Van Dülmen: Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerliche Emanzipation und Kultur in Deutschland*. Frankfurt, 1986.; *Aufklärung als Politisierung, Politisierung der Aufklärung*. Hg. von Hans Erich Bödeker–Ulrich Hermann. Hamburg, 1987. *Improvement és sociability* a legfontosabb hívszavak a skót felvilágosodás kutatásának látványos, az 1960-as évek vége óta tartó folya-

beilleszthető a 18. századi Közép-Európa viszonyai közé, hanem komoly jelentőséggel bír a kollektív identitás korabeli diskurzusainak szempontjából. A felvilágosodásnak pontosan ezek a törekvései könnyen teremthettek olyan kontextust, amelyben kirajzolódhattak a közösség, a patriotizmus, végső soron a nemzet-mivolt újszerű felfogásának körvonalai.

Mindez nem jelenti azt, hogy a feltételezett („nyugati”) etalontól mért távolság tudatának nem kell központi szerepet játszania a közép-európai felvilágosodás vizsgálatában. Ennek azonban nem a kultúrkritikát gyakorló, vallási szempontból heterodox, politikájában ellenzéki felvilágosodás 20. századi konstrukciójából, hanem azoknak a korabeli „keletieknek” a feljegyzett tapasztalatából kell kiindulnia, akik látták a Nyugatot és ünnepelték annak humanitását, tudását, urbanitását – aminek vagy volt köze az ismerős képből rögzült merész radikalizmushoz, vagy nem. Ha a (nyugati) felvilágosodás valóban „feltalálta Kelet-Európát” mint a saját önmeghatározásában pallérozatlanságával konstitutív szerepet betöltő „másikat”, a „keletiek” – ha a szabadság benyújtásának lehetőségét elszalasztották is, mert némileg megkésve szóltak hozzá a kérdéshez – mindenesetre nem mondtak ellent. Tényleges földrajzi vizsgálódásaik, akár a dolgozószobába visszavonulva, akár Európa útjait nyakukba véve, olyan mentális térképek rajzolására sarkallták őket, amelyeken a távolságot nem mérföldekkel, hanem fejlettségi szintekkel mérik. Ennek során a távolság olykor olyan méreteket ölthetett, amelyeket csak a nyelvi határ fogalmával lehetett megragadni. Mozart valószínű és szimbolikus értetlensége a Bécsből Prágába vezető úton, vagy Fichtée, Szilézián áthaladtában,¹² megtalálja beszédes párját a havasalföldi Dini-cu Golescu vallomásában, mely szerint anyanyelve képtelen az utazásai során megfigyeltek pontos előadására.¹³

matos megújulásában, abból kiindulva, hogy az 1707-es unió, azaz a politikai erény intézményesült fórumainak és feltételeinek elvesztése után ezek váltak a patriotizmus és az állampolgári cselekvés új szókincsének kulcsfogalmaivá – ami nem elhanyagolható szempont jelen témánk felől nézve. Scotland in the Age of Improvement. Ed. by Nicholas Phillipson–Rosalind Mitchison. Edinburgh, 1970.; *John Robertson: The Scottish Enlightenment and the Limits of the Civic Tradition. In: Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment.* Ed. by István Hont–Michael Ignatieff. Cambridge, 1983. 137–178. A francia felvilágosodás kutatásában és újabb szintéziseiben is kidomborodik az a kérdésfeltevés, hogy a felvilágosodás miként vált e kulturális térben eszmeáramlatból életmóddá. *Daniel Roche: La France des Lumières.* Paris, 1993.; *Dena Goodman: The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment.* Ithaca, 1994.; a szociabilitásnak a direkt politikai cselekvés funkcióit átvevő szerepére a francia közegben lásd *Daniel Gordon: Citizens without Sovereignty: Equality and Sociability in French Thought, 1670–1789.* Princeton, 1996.

12 Lásd *Larry Wolff: Mozart's Eastern Europe: Bohemians, Albanians, Wallachians and Turks.* *Halcyon* 15(1993) 58., 61. Átfogóbban lásd Wolff ihletett, bár újabban vitatott munkáját, *Uő: Inventing Eastern Europe: The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment.* Stanford, 1994.

13 In: *Regional Identity Discourses* i. m. 104–111.

Ahhoz, hogy a távolságot valaki ezen a meglehetősen absztrakt módon, az anyanyelv modern vívmányok – legyen szó német filozófiáról, bányászati technológiáról, netán kormányzattanról – szabatos visszaadására való alkalmatlanságával juttassa kifejezésre, persze nem volt feltétlenül szükség valóságos vagy szimbolikus térképek forgatására. Mindenesetre ezzel a lépéssel nyomban kapocs kovácsolódott a fenti értelemben vett felvilágosodás és az anyanyelv művelése között: amellet, és sok esetben inkább, mint hogy a vérségi-etnikai közösség jelképét és kötőanyagát tartották volna számon, a nyelvet kommunikációs eszközként értékelték, amelynek karbantartása elengedhetetlen feltétele a haladás áldásaiból való részesülésnek. Ebből a szellemiségből táplálkozik Bessenyei until idézett és önmaga által is sokszor elismert gondolata (tudniillik hogy egy nemzet se a más nyelvén lett tudós), de a Janko Drašković és mások által a *što* dialektus művelését szorgalmazó, a magyar törekvésekkel való rivalizálásban kifejtette horvát álláspont is.¹⁴ Irodalomtudásaink meggyőző érvekkel támasztják alá azt a nézetet, hogy a „nyelvkérdést” nem annyira a (felvilágosult és felvilágosulatlan) abszolutizmussal szembehelyezkedő nemesi nacionalizmus emelte központi jelentőségűvé, hanem a „tudományok” problémájának kultúracentrikus felvetése, melyben a nyelv nemcsak az összetartozás jele, hanem a műveltség szempontjából meglévő adottságok terepe – kifejezésének egyelőre készületlen, de lehetőségekben gazdag közege –, a műveltség elterjesztésének (kommunikációjának) eszköze.¹⁵ Ez illeszkedik ahhoz a történetírói észrevételhez, mely szerint „legalábbis a kereszténység megjelenése óta egyetlen kulturális mozgalom története sem támasztja alá a kultúra konstitutív mivoltát olyan meggyőzően, mint a 18. századi európai felvilágosodás”.¹⁶

A 18. századi Európában mindenfelé megszokott jelenség, hogy a helyi környezet silány állapotainak felmérése nyomán – akár a „szerencsésebb” tájakkal való összevetés, akár a „pártatlan megfigyelés” állt a háttérben – a honfitársak iránti együttérzés dagasztja azok kebelét, akik patriótának nevezik és mint ilyenek a jobbításnak szentelik magukat. Szándékosan használok az érzelmesség nyelvezetét, hogy hangsúlyozzam, a felvilágosodás mint a „hűvös értelem” kora ugyancsak revízióra szoruló szereotípiája: az értelem szenzibilitással párosult, humánusnak és emelkedettnek és ezért közösségteremtőnek minősülő érzelmekkel.¹⁷ Ezt magán viseli maga a patriotizmus

14 Uo. II. 339–347.

15 *Bíró Ferenc*: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp. 2003. 118–137.

16 *Carla Hesse*: Afterword. In: *Enlightenment and Communication: Regional Experiences and Global Consequences*. Ed. by László Kontler. *European Review of History / Revue d'histoire européenne*, különszám, 13(2006) Nr. 3. Előkészületben.

17 A nemzetközi szakirodalomból lásd például *John Dwyer*: *Virtuous Discourse: Sensibility and Community in Late Eighteenth-Century Scotland*. Edinburgh, 1987.; *John Mullan*: *Sentiment and Sociability: The Language of Feeling in the Eighteenth Century*. Oxford, 1988.

fogalmának átalakulása is. Az antik városállamok, melyeket humanista csodálóik eszményítettek és mitizáltak, a patriotizmus aktivista változatát hagyták örökül, mely szerint az a polgárok politikai erényének gyakorlása, hogy a köztársasági intézmények biztosította szabadságukat a közjó megvalósítására fordítják. Ez természetesen szorosan kötődött a részvétel elvén alapuló politikai rendszer meglétéhez. A felvilágosult patriotizmus ambivalens volt az (állam)polgári humanista modell aktivista elemével kapcsolatban: tartott attól, hogy hanyatlása erkölcsileg kártékony politikai eltunyuláshoz és közönyhöz vezet, viszont felismerte, hogy természetes közege a 18. századi európai államoknál kisebb és – főleg – pallérozatlanabb politikai közösség, ráadásul olyan kompromisszumokkal is párosul, amilyen a jogilag szentesített társadalmi egyenlőtlenség – azaz a rabszolgaság.

A felvilágosodás korának a republikanizmussal kapcsolatos, a „(politikai) romlatlanság *versus* progresszió” fogalmaiban megragadható dilemmáit és ezek megoldási kísérletét példázza régióinkból a dalmáciai Ivan Lovrić és Alberto Fortis vitája,¹⁸ de vannak hazai párhuzamok is.¹⁹ A felvilágosult patriotizmus megtartotta tehát a közjó iránti elkötelezettséget mint a hazafiasság kritériumát, de ennek tartalmáról újfajta nézeteket vallott. Ezek szerint a patrióta nem feltétlenül kell hogy közvetlenül hallassa szavát a kormányzásban, főleg, ha erre az intézményes lehetőségek nem adóttak. Legfőbb ismérve az, hogy miután behatóan megismerte a haza állapotait – ezért döntő jelentőségű a korszakban a statisztikai (államtani: *Staatistik*) és geográfiai leírások elszaporodása –, e tájékozottság birtokában a vele egyívásúakkal eszmecserét folytat róluk, kiváltképp a jobbítás lehetőségeiről, legyen szó iskola létrehozásáról vagy a természetfilozófia művelésének szentelt társaság alapításáról, tudós vagy erkölcsnemesítő folyóirat indításáról, az út- és csatornahálózat fejlesztéséről, netán a jobbágyság felszámolásáról.

Patrióta miniszter vagy patrióta uralkodó e nyelvezet szerint nagyon is lehetséges szóösszetétel. A közép-európai felvilágosodást ma is okkal asszociáljuk emblematikus reformer uralkodókkal, s Mária Terézia és II. József mellett bizvást idesorolhatjuk a lengyel Szaniszló Ágostot is. Az előbbieknél a *Gesamtmonarchie* érdekeitől inspirált politikája persze folytonosan összetűzésbe került cseh és főleg magyar birtokaik elitjének *Landespatriotismus*ával. De miként a felvilágosult abszolutizmus kérdésköre túlságosan bonyolult ahhoz, hogy ebben az írásban reflektálhatnánk rá, a patriotizmushoz való viszonya is jóval összetettebb, semmint hogy kimerülne a (nemzeti szabadsággal összemosott) *status quo* melletti konzervatív kiállás kiváltásában, és az

18 In: Regional Identity Discourses i. m. 57–64.

19 Takáts József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején. A keret. ItK 102(1998) 5–6. sz. különösen 673.

uralkodók ezt követő törekvésében, hogy programjuk végrehajtásához helyi tanácsot mozgósítsanak – ami aztán az ellenállás arculatát is megváltoztatta. Kezdeményezéseik és a háttérükben álló, például II. József *Álmodásaiban* előadott elvek maguk is megfelelnek a 18. századi patriotizmus iméntiekben összefoglalt kritériumainak, csakúgy, mint ugyanezen ismérvek Joseph von Sonnenfels, a bécsi felvilágosult abszolutizmus egyik kútfője kicsiny korabeli klasszikusa, az *Über die Liebe des Vaterlandes* (A hazaszeretetről, 1771) lapjain olvasható változatának.

Ezen túlmenően – az ismert tényeket írásom gondolatmenetének fogalmai-ban megragadva – az általuk létrehozott adminisztratív, oktatási és egyéb intézmények, a szociabilitás általuk részben támogatott, részben túrt fórumai olyan hálózatot alkottak, amelynek keretében helyi partnereik nem túl népes csoportja ápolhatta és gyakorolhatta a fenti értelemben felfogott patrióta elkötelezettségét – mindaddig, amíg útjaik elváltak, mert a közösen feltett kérdésekre adott válaszaik kezdtek jelentősen eltérni egymástól. Besse-nyei és a testőrírók, Hajnóczy és a józsefi kerületi igazgatásból indult társak pályarajzának megvannak a cseh és lengyel párhuzamai. A prágai gróf, Franz Joseph Kinsky hangsúlyozottan hazafias megbízásaként vette át a bécsújhelyi katonai akadémia parancsnokságát 1779-ben, hogy felvilágosult horizontú tiszteket képezzen. A varsói Kázmér-palotában működő „lovagiskolában” 1765-től Adam Czartoryski herceg patronálása mellett hasonló program valósult meg: Locke és Rousseau nevelési eszméit kreatív módon alkalmazták (Kinsky maga is jelentős nevelésméleti szövegek szerzője volt) egy olyan tanmenet összeállításában, melynek célja nem egyszerűen képzett katonák és közhivatalnokok, hanem széles műveltségű, hazafias állampolgárok képzése volt, akik pontosan ismerik országuk adottságait, hibáit, szükségleteit.²⁰

A politikai identitás kérdései az efféle kezdeményezésekben jobbra ki-mondatlanok, illetve a korabeli politikai gondolkodás szövetének háttérével bonthatók ki. Ha az eddigiekben tompítottam a közép-európai felvilágosodásban „a politikai” élet, ideje némi figyelmet szentelni neki. Ami a politikai *status quó*t illeti, Csehország, Magyarország és a lengyel-litván Rzeczpospolita egyaránt az összetett állam fogalmának segítségével jellemezhető, de a különbségek szembeötlőek. A birodalmi igazgatási és kulturális struktúráknak a fehérhegyi csata utáni csehországi offenzíváját a Habsburgok Magyarországon lényegesen kevesebb sikerrel hajtották végre, s a rendeket a Rákóczi-

20 Teodora Shek Brnardić: The Enlightened Officer at Work: The Educational Projects of the Bohemian Count Franz Joseph Kinsky (1739–1805). PhD-disszertáció, Közép-európai Egyetem, Bp. 2004.; Jerzy Lukowski: Liberty's Folly: The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century, 1697–1795. London–New York, 1991. 221. skk.

felkelés utáni kompromisszum igen erős pozícióban hagyta. Így a teréziánus és józsefi igazgatási, jogi és társadalmi refomok kezdetére elődjek kamera-lista alapokon nyugvó csehországi politikája nagymértékben előkészítette a talajt, míg Magyarországon a helyzet ambivalens volt: bár a rendek készségesen együttműködtek bizonyos „jobbítások” véghezvitelében, ennek határai voltak, amelyeket az ősi alkotmány (azaz szokások és törvények) bástyái mögé vonulva eredményesen lehetett védelmezni is – így 1754 után a Magyar Királyság volt a Habsburg-monarchia egyetlen olyan területe, ahol a nemesek nem fizettek adót. Ami a híres-hírhedt lengyel nemesi köztársaságot (sőt „demokráciát”) illeti, ha a magyar nemesség ragaszkodott ahhoz, hogy „szkíta” őseinek áteredő harci vitézsége kikezdhettelen örökletes jogot biztosít számára (mint a *communitas regni* számára) az ország kormányzásában való részvételre, lengyel kortársaik „szarmatizmusa” ennél is határozottabban kiállt az önkormányzat joga mellett.

A lengyel és a magyar eset összevetése különösen érdekes. Az utóbbiban a rendek egy része – saját kezdeményezéséből vagy az „idegen” uralkodó és kormány bátorítására-ösztökélésére – fogékonnyá vált a jobbítás gondolata iránt, amit az adott körülmények között a legeredményesebben hivatali szolgálattal nyomatékosíthatott, miközben az „ország szabadságainak” ügye is féltéssel töltötte el – bizonyos mértékig tehát az udvar és az „ország” közé ékelődött.²¹ A szarmatizmusnak ugyancsak volt egy felvilágosult változata, mely nem korlátozódott a feudális szabadságok védelmére, és támogatta Szaniszló Ágost erőfeszítéseit az ország reformok útján történő megerősítésére. Ennek az attitűdnek nemcsak a *szlachta* vonakodó többségével szemben kellett tartania magát, hanem Lengyelország hatalmas szomszédaival szemben is, amelyeknek az volt az érdeke, hogy az megmaradjon gyöngének és anarchikusnak – és legalábbis egyiküknek „ötödik hadoszlopa” is volt: az „orosz párt”, mely még az után alakult ki, hogy a század elején I. Péter közvetített II. Ágost és nemessége konfliktusában.²²

A politikai tradíciók, intézmények, realitások és követelmények e sajátosságai relevánsak a felvilágosodás és azon fogalomkészlet szempontjából is,

21 A magyar jozefinizmus dilemmáinak klasszikus feldolgozása H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen. Bp. 1987. Annotált és bővített angol változata: Hungary and the Habsburgs 1765–1800: An Experiment in Enlightened Absolutism. Bp. 1997.

22 Némileg paradox módon, minél inkább erőre kapott Lengyelország, annál inkább fokozódott a rá nehezedő külső nyomás és fenyegetés. L. E. Rostworowski: Polens Stellung in Europa im Zeitalter der Aufklärung. In: Polen und Deutschland im Zeitalter der Aufklärung. Hg. von Rainer Riemenschneider. Braunschweig, 1981.; Zofia Zielińska: Poland between Prussia and Russia in the Eighteenth Century. In: Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland: The Constitution of 3 May 1791. Ed. by Samuel Fiszman. Bloomington–Indianapolis, 1997. 87–112.; Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája. Bp. 2001.

amelyet annak hívei a három országban a kollektív identitás kifejezésére használtak. A jogi és intézményi feltételek Csehországban kedveztek a legkevésbé annak, hogy a patrióta célok megvalósítását közvetlenül politikai mederben lehessen egyengetni, miközben – ha felidézzük a fent említett skót modellt,²³ talán éppen ezért – természetes otthont adott a szociabilitás révén kifejezésre juttatott, a finom és a hasznos művészetek, a jó ízlés, a tudományok csiszolását célzó projektekben megnyilatkozó patriotizmusnak.²⁴

Természetesen arra is történtek heves erőfeszítések, hogy hangsúlyozzák a cseh rendek és a Cseh Királyság történeti jogait: így például a két tudós német–cseh piarista, Gelasius Dobner és Mikuláš Adaukt Voigt könyvének címe, *Über den Geist der böhmischen Gesetze* (A cseh törvények szelleméről, 1788) önmagáért beszél. Mégis, a csiszoltság, a civilizáció és a kultúra központi jelentőségű volt a csehországi felvilágosodás számára, s a nemesi képviselő viszonylagos irrelevanciája ugyancsak azt serkentette, hogy a patriotizmus és az azonosság fogalma a politikai mezőtől, az állam hagyományainak és egyszerűségének témáitól távolabb sodródjék – a nyelvkérdés irányába. Mint már utaltam rá, a fő okok és maga a folyamat hasonlított arra, ahogyan az a régióban máshol is megfigyelhető, de a cseh területeken a jelenség viszonylag korai. Legmarkánsabb megnyilvánulása Josef Dobrovský 1791-es felirata II. Lipótnak, ezt azonban a cseh nyelv melletti „apológiák” jó két évtizedes folyama előzte meg és készítette elő.

Az adott körülmények között a felvilágosodás korában a cseheknek nem lett volna könnyű a politikai legitimitásra és az állampolgári erény aktív gyakorlására épülő azonosságtudatot kialakítani (vagy akár csak álmodni ilyenről). Az is kétségtelen, hogy a nyelvre való koncentrációtól többé-kevésbé egyenes út vezet az etnikai alapú definíciókhoz. Mindazonáltal még a cseh példa sem illeszthető be minden további nélkül abba a dichotómián alapuló – régi, de máig ható – értelmezési keretbe, mely szerint a nemzeti azonosságtudat modern formái „nyugaton” a felvilágosodásból következnek, „keleten” pedig a felvilágosodásra való reakcióként fogalmazódtak meg.²⁵ Ennél még bonyolultabb a magyar és a lengyel eset. Mindkét országban töretlenül fennmaradt az a hagyomány, melyben a *natio* eszméje a politikai részvétellel (pontosabban a privilegiáltak politikai részvételével) fonódott össze. Ez mindkét esetben középkori eredetre tekinthetett vissza, s míg a „szkítianiz-

23 Lásd a 11. j.-t.

24 Mikuláš Teich: Bohemia: From Darkness to Light. In: The Enlightenment in National Context i. m. 141–163.; Hugh LeCaine Agnew: The Origins of the Czech National Renaissance. Pittsburgh, 1997.; Jiří Kroupa: The Alchemy of Happiness: The Enlightenment in the Moravian Context. In: Bohemia in History. Ed. by Mikuláš Teich. Cambridge, 1998. 164–181.

25 Hans Kohn: The Idea of Nationalism. A Study in its Origin and Background. New York, 1961.

mus” az ősi szokás jegyében fogant és erőt merített a jogi humanizmusból, a szarmatizmus gyakran a republikanizmus nyelvén szólalt meg.²⁶

Az előbbiek a korszak vége felé megteremtették az angol és a magyar alkotmány történeti párhuzamának mítoszát, az utóbbiak pedig büszkén állították, hogy Angliában a politikai szabadságot szűkmarkúbban mérik, mint Lengyelországban. Beszédes ezzel kapcsolatban, hogy Montesquieu (az angol alkotmány nagy tisztelője) a magyar nemesség példáját idézte fel, hogy illusztrálja a köztes hatalmak jelentőségét a monarchikus államokban, míg Rousseau (aki az angol alkotmányról lekicsinylően nyilatkozott) úgy vélte, Lengyelország az egyetlen olyan európai állam, amely egy megfelelő alkotmánnyal még megmenthető a modernség ártalmaitól.²⁷ A „címzetek” nem maradtak adósok: *A törvények szelleméről* a II. Józseffel folytatott viták, majd az 1790-es évektől a korona és az ország viszonyát a hatalmi ágak szétválasztásának összefüggésében való átfogalmazására tett kísérletek során a magyarok, míg Rousseau az 1791-es alkotmány előmunkálatai és vitái során a lengyelek számára szolgált fontos tájékoztató pontként.²⁸

A nemzeti közösséget mindkét felfogás politikai testként „képzelte el”,²⁹ s mindkettő konzervatív volt és *társadalmi* szempontból exkluzív – de nem *etnikai* értelemben, aminek következtében, ha ehhez hozzávesszük a jobbítás avagy társadalmi haladás felvilágosult programját, az állampogári alapon szerveződő nemzetfogalom kialakulását korántsem zárta ki eleve. A felvilágosodás pillanata ebből a szempontból Magyarországon az volt, amikor egyes hazafiak felhívták a figyelmet arra, hogy az országban uralkodó állapotok fő oka nem a Bécsből működtetett „gyarmati rendszer”, hanem a társadalmi szolidaritás hiánya, és a jobbítás ennek a problémának az orvoslásával függ össze; Lengyelországban pedig az, amikor felismerték, hogy az idegen hatalmaktól való (még nagyobb) függőség elkerüléséhez szükséges jobbítás ugyancsak összefonódik a társadalmi szolidaritás kérdésével. Mind-

26 Lásd Szűcs Jenő tanulmányait *Kézairól és a communitas-teóriáról*. In: *Szűcs Jenő: Nemzet és történelem*. Bp. 1984.; *Custom and Law in Central Europe*. Ed. by Martyn Rady. Cambridge, 2003. – Lengyelországra lásd *Andrzej Walicki: The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood: Polish Political Thought from Noble Republicanism to Tadeusz Kościuszko*. Notre Dame, 1989.; *Uő: The Idea of Nation in the Main Currents of Political Thought in the Polish Enlightenment*. In: *Constitution and Reform* i. m. 155–174.

27 *Montesquieu: A törvények szelleméről*, VIII. 9. Bp. 2000. 197.; *Rousseau: Gondolatok Lengyelország kormányzatáról*.

28 *László Péter: Montesquieu’s paradox of freedom and Hungary’s constitutions, 1790–1990*. *History of Political Thought* 16(1995) 77–104.; *A. Walicki: The Idea of the Nation* i. m.; *Jörg K. Hoensch: Citizen, Nation, Constitution: The Realization and Failure of the Constitution of 3 May 1791 in Light of Mutual Polish-French Influence*. In: *Constitution and Reform* i. m. 423–451.

29 A szóhasználat eredete *Benedict Anderson: Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983.

két felismerés a rendi korlátok lebontását célzó, az emancipatórikus hazafiasság nyelvén megfogalmazott programokba torkollott, Magyarországon mindenekelőtt Hajnóczy József, Lengyelországban Hugo Kołłataj és Stanisław Staszić részéről.³⁰

Ugyanakkor természetesen a magyarok és a lengyelek, akárcsak sokan mások a korabeli Kelet-, Közép- vagy Nyugat-Európában, fontos gondolatokat fogalmaztak meg a nyelvről mint a nemzet-mivolt konstitutív eleméről, ezek azonban kölcsönösen kiegészítették, nem kizárták egymást az állampolgárság momentumán alapuló definíciókkal. A hangsúlyok a körülmények által meghatározott követelmények, illetve lehetőségek függvényében változtak. A lengyel állam összeomlása után Franciszek Jezierski nézetei viszonylag hamar váltak a Lengyelországban domináns szerephez jutó etnikai-nyelvi-kulturális nemzetfogalom magjává,³¹ de az állampolgári alapú meghatározás hagyományának továbbélése nyilvánvaló az 1830-as és későbbi felkelések idején. S miután a nyelvkérdésre a jobbitás fent említett szükségletei, no meg II. József német nyelvrendelete ráirányította a figyelmet, nem lehetett megkerülni a magyar liberálisok „egységes magyar politikai nemzet” fogalmának kialakításakor sem. Az utóbbi azonban mégis döntően az állampolgárság elemére épített, és a köznemesi hagyományba a liberalizmus mellett felvilágosult örökséget oltott, amennyiben azt állította, hogy a nemzet olyan emancipált polgárok tömege, akik mint egyének azonos jogokat élveznek egy modern alkotmány védelme alatt – és ebből a pozícióból visszautasította a kollektív jogok nyelvi-etnikai elvre alapított követelését, melyet nagyrészt olyan országlakosok közösségei fogalmaztak meg, akik nem rendelkeztek „politikai nemzet” építéséhez felhasználható intézményi és ideológiai tradícióval.

Az állampolgári és az etnikai nemzetfogalom és az azokat alátámasztó identitás-diskurzusok merev elválasztása, valamint az előbbi kizárólagos asszociálása a felvilágosodással és a „Nyugattal”, az utóbbié pedig a romantikával és a „Kelettel” az olyan sztereotípiák világába tartozik, amelyeknél a történeti anyag lényegesen gazdagabb és összetettebb. Nem csak arról van szó, hogy a két szélsőség közötti átmeneti típusok változatossága eleve meg-

30 Hajnóczy jó ismerősünk, lásd *Benda Kálmán*: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Bp. 1978.; *Poór János*: Hajnóczy József. Bp. 1998. Kołłataj „névtelen leveleiben” 1788–1789 folyamán Hamilton, Madison és Jay „föderalistájához” hasonló gondolatmenetben igyekezett összeegyeztetni a politikai szabadság megőrzésének követelményeit a lengyel állam túlzott decentralizációjának és a társadalmi kiváltságok ehhez háttérül szolgáló rendszerének kritikájával. Staszić viszont akár a despotizmust is elfogadhatónak minősítette volna, csak hogy Lengyelország ezektől megszabaduljon. Lásd *Maciej Janowski*: *Polish Liberal Thought before 1918*. Bp. 2004. 1. fejezet. Utóbbival kapcsolatban árnyaltabban fogalmaz *Ring É.*: i. m. 182–184.

31 In: *Regional Identity Discourses* i. m. 132–138.

kérdőjelezi az efféle általánosítások értékét. Vázlatomban annak az illusztrálására tettem kísérletet, hogy ez a változatosság talán megenged egy másik általánosítást. A 19. századi közép-európai azonosságmeghatározások, patriotizmusok, nacionalizmusok fogalmi hálóját alkotó különféle elemeknek egyaránt van olyan származásvonala, mely visszavezethető arra, amit – a korabeli felfogással összhangban – felvilágosodásként határoztam meg: arra a törekvésre, mely az emberek mint racionális és társias lények tehetségének és elkötelezettségének a jobbítás szolgálatában történő egyesítését tűzte céljául.

László Kontler

ENLIGHTENED PATRIOTISM AND IDENTITY IN CENTRAL EUROPE: AN
OUTLINE

Against the background of developments in Enlightenment studies over the past few decades (such as the growing complexity in the study of political discourse, the exploration of the theme of sociability as a phenomenon in the history of ideas as well as socio-cultural history, the study of the Enlightenment as a set of communicative practices within and across diverse contexts etc.), this article proposes correctives to some established paths of inquiry into the history of both the Enlightenment and patriotism in Central Europe. First, it makes a case against studying the Enlightenment in the region as a simple matter of transfer of ideas from the more advanced "West", and argues that the enlightened pursuit of the values of universal humanity ("cosmopolitanism") in local contexts created authentic ("patriotic") voices whose better understanding may throw new light to the phenomenon in continental dimensions and contribute to the reshaping of the entire topography of the European Enlightenment. Second, it makes a case against the dichotomy still often encountered in the lineages of nationalism, supposedly "civic" in Western and "ethnic" in Central and Eastern Europe (the one deriving from the Enlightenment, the other from Romanticism), and argues that the various elements of the conceptual frame of nineteenth-century Central European patriotisms and nationalisms can be credibly traced back to the Enlightenment as an endeavour to unite the talents and commitments of men as rational and sociable beings in the interest of improvement in this world.

Poór János

Kovachich Márton György Anton Gustermann magyar alkotmánytörténetéről

Anton Wilhelm Gustermann magyar történelmet taglaló munkája, a *Die Ausbildung der Verfassung des Königreiches Ungern*¹ egyike volt azoknak a nemes- és magyarellenes könyveknek, amellyel élénken foglalkozott az 1811–1812-es országgyűlés.² A bécsi *Theresianum* tanárának terjedelmes műve terjedelmes bírálatra ösztönözte a jogtudós Kovachich Márton Györgyöt is, aki *Die Ausbildung der Verfassung des Königreiches Ungern dargestellt von Anton Wilhelm Gustermann K.K. Büchercensor und Professor der Rechte in der K.K. Theresianischen Ritter-Academie einer unpartheyschen Prüfung unterworfen von Martin Georg Kovachich* címmel két nagy kéziratot kötetet szentelt a Gustermann-mű bírálatának,³ amely tudósként és magyarként⁴ egyaránt felháborította. Célul tűzte ugyan ki, hogy megjegyzéseit harag és elfogultság nélkül veti papírra, a szerző személyét nem támadja – szójáték, viccelődés, gúnyolódás, olvassuk, nem egyezik méltóságával, korával, rangjával stb. (*K. II/2.*) Mielőtt azonban rátérnék a bírálatra, a Kovachich-kézíratra, néhány szó a bírálat tárgyáról, Gustermann könyvéről.

A szerző hét korszakra bontva mutatja be Magyarország történetét. Az első kötet tartalma: *I. A kezdetektől Árpád megválasztásáig, II. Árpádtól*

1 *Die Ausbildung der Verfassung des Königreiches Ungern; aus der Geschichte und den Gesetzen dieses Reiches dargestellt I–II. Im Verlage bey Anton Doll, Wien, 1811.*

2 Felséges Első Ferentz austriai tsászár, Magyar, és Cseh Ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, Kis-Aszszony havának 25dik napjára rendeltett magyar ország' gyűlésének jegyző könyve... Pozsony, 1811–1812. 282–286.; *Magyar Ország közgyűlésének írásai*, 1811. Pozsony, 1811. 177–178.

3 OSzKK Fol. Germ. 219. A megírás dátumaként az első kötet előszavában 1812. március 30-a, a második kötet előszavában 1812. május 10-e van megadva. A saját kezű kézirat mellett két másolat is van az OSzKK-ban Fol. Germ. 217. és Fol. Germ. 1091. számon (az utóbbit Kovachich az eredetivel összevetette és hitelesítette). A dolgozatban – szövegközben, a kötet és oldalszám megadásával – Kovachich saját kezű, Fol. Germ. 219. jelzetű kéziratára hivatkozom. Hasonlóképpen hivatkozom Gustermann könyvére is.

4 Az anyai ágon osztrák Kovachich magyarság értelmezésére nem térek ki, de jelzem, hogy írásában választ ad arra a kérdésre: mi a magyar? Magyarnak tekintette a Magyar Királyság lakosait, függetlenül etnikai és nyelvi hovatartozásuktól. (*K. II. 97–98.*)

I. Istvánig, *III.* I. Istvántól a tatárjárásig, *IV.* A tatárjárástól 1301-ig, *V.* 1301-től a mohácsi csatáig. A második kötet tartalma: *VI.* A mohácsi csatától a török alóli felszabadulásig, *VII.* A török alóli felszabadulástól I. Ferencig. A két kötet az előszót követően a korszakoktól függetlenül, folyamatosan számozott, összesen 238 paragrafusra van osztva. Szerkezete egyszerű: időrendben ismerteti a magyarok és Magyarország történetét a kezdetektől a 18. század végéig.

A több mint 700 oldalas munka részletes bemutatására természetesen nincs módom, és nem is célom. A bemutatást összesen 276 sűrűn teleírt oldalon Kovachich elvégezte. Kis túlzással: mondatról mondatra végighaladt a könyvön, a kifogásolt részeket szó szerint idézte, és kommentálta. Többnyire cáfolta, mert a Gustermann-könyvben sok tárgyi tévedés van. Sem a könyvvel, sem a bírálattal nem foglalkozom azonban tárgyi-filológiai szempontból. Sem a könyvnek, sem a bírálatnak nem az volt ugyanis az elsődleges célja, hogy bemutassa a magyar történelmet. Mind Gustermann, mind Kovachich elsősorban koncepciók (Gustermann többnyire prekonceptciók) igazolására használta a történeti anyagot. Mindenekelőtt a dinasztia és Magyarország 19. század eleji viszonyában akarta eligazítani az olvasót. Alább főleg a koncepciókról és a prekonceptiókról lesz szó.

*

Gustermann művén stigmatizáló, szándékosan sértő, magyarellenos minősítések húzódnak végig. Néhány példa. A honfoglalás nem más, mint menekülés a besenyők elől. A Pannónia területére menekült „vadak” aztán, akiknek sem országuk, sem megélhetési eszközeik nem voltak, raboltak, leigázták a náluk gyengébbeket, így szereztek maguknak lakóhelyet. Árpád halála után magyar rablócsapatok gyilkoltak és gyűjtögettek a szomszéd országokban, így vészték be a nevüket a 9. és 10. századi évkönyvekbe. (*G. I/43.*) A „vad-harcias, romboló szellem” Géza uralomra jutásáig megmaradt. Aztán Géza belátta, hogy a háborúkat be kell fejezni. Arra törekedett, hogy népét megbékítse, annál is inkább, mert a szomszédok, különösen a németek egyre inkább figyeltek saját biztonságukra. (*G. I/45.*) A hordáknak (a magyaroknak) Gustermann szerint természetesen előnyük is származott a rablóhadjáratokból. A Magyarországra hozott hadifoglyoktól európai erkölcsöt tanultak, harciasságuk mérséklődött, belátták, hogy a rablóháborúkon és az általuk kizárólag ismert állattenyésztésen kívül a földművelést és az ipart is meg kell ismerniük. Végül megismerték a kereszténységet is, amely kifinomultabb, emberibb életmód irányába indít el. (*G. I/46.*) I. István aztán elterjesztette a kereszténységet, megismertette a népét a mesterségekkel, a megfogyatkozott lakosságot külföldiek behívásával pótolta, előmozdította a földművelést és a népnek – gondolkodásának és hajlamainak megfelelő – törvényeket adott. Az ázsiai erkölcsöket moderálta és a magyarokat a mű-

velt Európához közelítette. (G. I/79.) Aztán kiderül: nem sok sikerrel. Még a tatárjárásig tartó harmadik korszak végére írt összefoglaló megjegyzések is arról szólnak, hogy a magyarok gondolkodásmódja semmit, vagy keveset változott. Nemi erőszakról, a klerikusok között is dívó tolvajlásról, a magántulajdont nem respektáló, még pogányságra hajló nép kulturátlanságának bizonyítékairól értesülünk ebből a korszakból is. A 12. században is jellemző a rabszolgaság, mert a szabadok nem akartak földet művelni, s nem maradt más, mint hogy háborúban, vagy emberkereskedelem révén rabszolgákat kellett szerezni. A magyarok ekkoriban is csak vadásztak, raboltak, az országot belső háborúk, lázadások dúlták. (G. I/164–165.) A negyedik részben, amely a tatárjárás utáni időszakot taglalja, a szerző látszólag tisztelettel adózik a magyarságnak, arról írva, hogy szinte alig magyarázható meg, hogy a magyarok az ázsiai népek közül egyedüliként megmaradtak, államot alkottak Európában, és nem tűntek el, mint a hunok, az avarok, besenyők és a kunok. Túléltek a mongol kannibalizmust is. Aztán megtudjuk az okokat. A szerző A. L. Schlözer magyarázatát fogadja el e különös jelenségre. Eszerint a magyarok elsősorban a feudális alkotmány átvételének, továbbá külföldiek, főként németek behívásának köszönhetik fennmaradásukat, akik mellesleg a földjeiket is termőre fordították. (G. I/179–181.) Hasonló szellemben taglalja a magyar történelem későbbi évszázadait is. Míg kezdetben a külföld, főleg a németek az ország civilizálódásához járultak hozzá, a későbbiekben a magyarság védnökévé emelkedtek, ami nélkül az ország véglegesen a törökök áldozatává vált volna. A Habsburg uralkodók többnyire hősként lépnek elő (a szerző az I. Lipót kori vérengzéseket is megértéssel taglalja), akik rebellesekkel, Szapolyaival, Bocskaival, Bethlennel, a Rákócziakkal, Thökölyvel stb. vívják elszánt küzdelmeiket.

Jóllehet a vagdalkozó minősítések – ismétlem – végighúzódnak a könyvön, elsősorban nem ezek váltottak ki kritikát és ellenérzéseket Gustermann alkotmánytörténetével szemben, hanem az, ahogyan a magyarok helyét kijelöli Európában és az, amit a királyi hatalom és a rendiség (az ország) viszonyáról gondol.

Nyilvánvaló, hogy a Kárpát-medencébe menekült magyarság társadalmi és politikai viszonyairól a gyér forrásanyag, a vonatkozó szakirodalom elmentmondásossága miatt nehéz nyilatkozni, Gustermann azonban nem zavarják a nehézségek: határozott (nem feltétlenül világos, logikailag nem feltétlenül összeálló) elképzelései vannak a magyar történelem kezdeteiről és menetéről.

Az, amit a honfoglalás utáni állapotokról, Árpád és népe viszonyáról írt, nehezen értelmezhető. Gustermann szerint Árpád nem tulajdonosa a meghódított területeknek. A tulajdonos ugyanis a nemzet, és nem bizonyított, hogy átruházta volna a földek tulajdonjogát Árpádra, aki aztán hűbérként adományozta volna tovább azokat. Bizonyos azonban, olvassuk mégis, hogy

Árpád földet osztott. A vezérek és a tekintélyes magyarok tőle és utódaitól kiterjedt birtokokat kaptak, de a fejedelmek a meghódított föld nagy részét azért megtartották maguknak. A fejedelmek által adott föld – jogi státusát tekintve – allódium volt, nem hűbér. A tulajdon és a hűbér között jóval később István törvénye is különbséget tesz. (G. I/39–40.) A fentiekből aztán Gustermann levonja azt a (fentiekből nem adódó) konklúziót, hogy Árpád-nak és utódainak korlátlan hatalma volt⁵ és ez a korlátlan hatalom szállt át aztán Istvánra is. „Stephan regierte mit eben der unbeschränkten bürgerlichen Obergewalt, welche von Arpaden und dessen Erben auf den König gekommen war.” (G. I/157.)

A fejedelmek és a királyok kora között azonban csak a hatalom korlátlan-sága tekintetében van folytonosság, mert Istvánnal merőben új korszak kezdődött. Az első király új alkotmányt adott. „Az egyházi alkotmányt, hierarchiát, törvényeket abból az egyházi szervezetből ültette át, amely a Magyarországgal határos országokban létezett, hiszen Levédiában vagy Etelközben a magyaroknak nem voltak püspökeik és latin, keresztény-egyházi törvényeik”, és Magyarország politikai intézményei is a nyugat-európai minta alapján jöttek létre. (G. I/151.) Egyszerűbben: István átültette Magyarországra a hűbéri alkotmányt. A hűbéri alkotmány szerint – Gustermann értelmezésében – a nemesi birtok hűbér, tulajdonjoga a koronát illeti, s a hűbéresnek/nemesnek csak használati joga van. Birtokot katonai szolgálattal lehet szerezni. Összefoglalva: „Az alkotmány, amelyet István az országának adott, a korabeli Nyugat-Európában meglévő alkotmány utánzata.” (G. I/153.) Ennek lényege: a királyi hatalom korlátlan. Az előkelők tanácsát a király kikérheti ugyan, de ha ezt teszi, az csak politikai bölcsességére vall, mert döntéseihez nincs szüksége semmiféle beleegyezésre (*Einwilligung*). (G. I/157.)

Miután Gustermann ekként „megalkotta” a maga igen egyszerű István kori alkotmányát, rögtön ki is merevítette, és normaként kezelte a későbbi évszázadok taglalásakor.⁶ Ahogy Istvánnak nem volt szüksége az előkelők beleegyezésére, ugyanúgy nem volt szükségük később az utódainak a rendek együttműködésére. Mint olvassuk, csak Zsigmond uralkodása alatt találkozunk azzal, hogy a király a rendekkel együtt alkotott törvényt, de ez a 16. századig esetleges maradt, és később is csak a törvényhozásban és az

5 Valójában nem is konklúzióról van szó. Gustermann számára Konstantin császár feltétlen tekintély, akinek a véleményét kritikátlanul elfogadja, és szerinte Konstantin császár Árpádot korlátlan hatalmú uralkodónak írta le. (G. I/57.)

6 Gustermann műve valójában nem sok újdonsággal szolgált. Kovachich többször is utal arra, hogy célkitűzését és a demonstrálandót illetően lényegében egy „bokorba” tartozik Lakits Györggyel és Piringer Mihállyal, még ha bizonyos részletek interpretálásában lényeges különbségek vannak is köztük. (K. I/XIII., XVIII., XXI., XXIII., 57., 72., 76., 107.)

adókiivetésben volt szerepük azoknak.⁷ (G. II. 307–308.) A rendiség szerepének lebecsüléséből logikusan következik, hogy Gustermann mellékesnek tekinti az országgyűléseket is, amit már csak az országgyűlések kései keletkezése is indokol számára. Hasonlóképpen: vagy törvénytelennek, vagy a rendek által értelmükből kiforgatottnak tekinti azokat a törvényeket és dokumentumokat – például az Aranybullát, a királyok által kiadott-elfogadott különféle biztosítékokat, a királyi esküt stb. –, amelyek a királyi hatalom elé korlátokat állítanak, vagy a királyt bizonyos feltételek betartására kötelezik. Visszatérően hangsúlyozza azt is, hogy a koronázó országgyűléseknek (amelyek nyilván szintén kései keletkezésűek) csak ceremoniális jelentőségük, nem királyi hatalmat legitimáló szerepük van.⁸

A királyi hatalmat Gustermann nem csak a rendiség fölött állónak, hanem „lerázhatatlannak” is tekinti. Egyrészt, mert a királyi hatalommal való legitim szembeszegülést elvileg elképzelhetetlennek tartja, másrészt mert a királyi hatalom szerinte eredendően örökletes.⁹ III/VI. Károlynak például a Pragmatica Sanctiót fölösleges volt kiadnia, mert a Habsburgok mind németországi birtokaikban, mind Magyarországon régtől fogva *mindkét* ágon örökös királyok. „Aus dem Inhalte... der P[ragmatischen] S[anction] ergibt sich, daß der Kaiser keine neue Erfolgordnung einführte... Im Erzherzogthume Österreich ist schon durch das Privilegium des K(aisers) Friedrichs I. vom Jahr 1156. die Erbfolge für die Prinzen, und in deren Abgang auch für die Prinzessinnen nach der Primogenitur eingeführet worden... In den §§. 67. 81. f. habe ich schon bewiesen, daß Ungern auch für die weiblichen Descendenten aus dem arpadischen Geschlechte schon seit dem 14. Jahrhunderte (denn bis dahin gab es immer männliche Abkömmlinge Arpads) erblich gewesen ist.” (G. II/217., 220.) Következésképpen: a választott királyok – I. Mátyás és I. Ulászló – nem is törvényes uralkodók: „Wladisla (1) und Mathias (1) Usurpatoren waren.” (G. I/252.)

Gustermann könyvének olvasója tehát azzal szembesült, hogy Magyarország nyugatról átvett hűbéri alkotmány alapján berendezett ország, az ősi osztrák és ősi magyar jog szerint a Habsburg-dinasztia *mindkét* ágon örökös királysága, amelyben a rendiség és a rendi képviselő intézménye néhány szerzett rendi jog ellenére (adómegajánlás, sajátos közreműködés a törvényhozásban) a királyi hatalom alá van rendelve.

*

7 A rendek törvényhozási és adókivetési szerepét illetően könyve 235. és 236. §-ára utal, melyek szerint az 1791:12. és az 1715:8. törvénycikkben foglaltakra kell gondolni.

8 „Das Recht auf die bürgerliche Obergewalt giebt die durch Gesetze bestimmte Successions-Ordnung, nicht aber die Krönung, eine bloße Ceremonie um die Könige den Völkern heiliger, und unverletzlicher darzustellen; auch nicht der krönende Prälat giebt sie.” (G. I/245.)

9 Erről is Konstantin császár győzte meg, éppúgy, mint az uralkodói hatalom eredendő korlátlanágáról. (G. I/57.)

Ezzel szembesült Kovachich Márton György is és megjegyzéseit, szándékával szemben, nem tudta harag és elfogultság nélkül papírra vetni. Már csak azért sem, mert egy évvel korábban egy másik mű, Piringer Mihály magyar hadtörténetet taglaló könyvének első kötete már kellőképpen felkavarta,¹⁰ s Gustermann munkáját hangütésében akár annak folytatásának is tekinthette.

Nem kétséges, hogy a bíráló és a megbírált anyagtudásban nincs egy „súlycsoportban”. A bírálaton végighúzódo bizonyítékokból, néhol ironikus megjegyzésekből csak egy-két példa. Terminológiai problémák: a *serviens* nem azonos a *Burg-Jobbagio*-val, a *milites majores* nem azonosak a *barones*-szal, az országbárok, nem koronahivatalnokok, a magyar földesurak, miután *Grund*- és nem *Land*-tulajdonosok, nem hasonlíthatóak a német tartományurakhoz, mint Gustermann teszi. (K. I/64., 72. II/64.) Aki Kovachich szerint, ha célszerű, szándékosan rosszul fordít németre is. Az „auf Anrathen der Baronen und des Adels” kifejezés például a „Communi Baronum nostrorum, ac totius Regni Consilio” kifejezés fordítása. A latin szöveg Kovachich szerint országgyűlést valószínűsíthet IV. Béla korában, de az nem férne Gustermann koncepciójába. Valószínűleg ezért fordítja kissé félre a vonatkozó fejezet jegyzetében szereplő latin szöveget. (K. I/56.) Számos tárgyi tévedést is a szemére vet. A megyének Magyarországon nem voltak földjei. A városok nem a várak körül keletkeztek. A hiteleshelyek nem azt bizonyítják, hogy a magyarok nem tudtak írni. Fegyveres országgyűlés Magyarországon nem szokatlan. A földesúri kilencedet nem a Dózsa-felkelés utáni megtorlások egyik elemeként vezették be. Szapolyait nem a török szultán tette királlyá. Az Aranybulla ellenállási záradékát 1687-ben nem eltörölték, hanem kihagyták a királyi esküből. II. József jobbágyrendeletével nem a jobbágyfelszabadításhoz adott lökést, hanem a szabad költözési jog megadásához stb. (K. I/61., 66., 70., 118., 126., II/12., 65., 94.) Több helyütt, és meglehetősen szarkazmussal kioktatja Kovachich a szerzőt diplomatikából.¹¹ Visszatérően felhívja a figyelmet a Gustermann-könyv belső ellentmondásaira is. Ha – mint már az előzőekben volt róla szó – Árpád korában a nemzet volt a földek főtulajdonosa, akkor később hogyan lett az a király? Hogy van az, hogy Gustermann folyamatosan a királyi hatalom korlátatlanságáról beszél,

10 Michael Piringer: Ungarns Banderien, und desselben gesetzmäßige Kriegsverfassung überhaupt I. Wien, 1810. című könyvére Kovachich 1811-ben terjedelmes kéziratban reagált: *Erinnerungen – Uiber Michaels von Piringer I Theil seiner Ungarischen Banderien*. 120 fol. (OSzKK Fol. Lat. 3205.) A kötet a háromrészes *Defensio Patriae* harmadik kötete. Piringer könyvének második kötete csak 1816-ban jelent meg, amelyre Kovachich szintén reagált. A Piringer-bírálatokról lásd Poór János: Egy recenzió és recenziója. Kovachich Márton György a magyar alkotmányról és hadszervezetről. LK 74(2003) 105–133.

11 Így például az 1231-es, az 1267-es és az 1298-as dekrétumok hitelességéről, amelyet Gustermann kétségbe von. (G. I/46. §, K. I/51–53.)

majd amikor a szerinte trónbitorló Mátyás korszakát taglalja, azt olvassuk: annak ellenére, hogy Magyarországon a főhatalomnak alkotmányos korlátai voltak, Mátyás korlátlanul uralkodott: „ungeachtet der durch die Verfassung gemässigten Obergewalt in Ungern so unbeschränkt regieren könnte, wie in einem eroberten Lande”. (G. I/287.) Akkor a királyi hatalom korlátozott vagy korlátlan? (K. I/105.) Vajon aláásták a nagyok királyi hatalmat a 14. században, amikor I. Lajos lányával, Máriával szemben ellenkirályt állítottak, mint Gustermann írja? Nem éppen arról van szó, hogy a fiatal és gyenge Mária helyett erős királyt akartak? S inkább akartak erős királyt, mintsem attól féltek volna, hogy az majd kordában tartja őket. (K. I/132.) Hasonló példa: ha Gustermann szerint a kapitulációk és a koronázási diplomák döntötték romlásba az országot, akkor hogyan lehetséges, hogy már a korábbi – kapitulációkat, diplomákat még nem ismerő – századokban is rendre romlásról számol be? (K. II/128–129.)

Aligha kell tovább bizonygatni, hogy Gustermann könyve tényleg tele van tévedésekkel, s aligha érthetetlen, hogy a tévedésekkel párosuló, a magyarsággal szemben dehonesztáló megjegyzések miatt Kovachich nem tudta harag és elfogultság nélkül olvasni, és maga is dehonesztáló megjegyzésekkel tűzdelte meg bírálatát, rendre kétségbe vonva a szerző írói és tanári alkalmasságát stb.

*

A könyvnek és bírálatának azonban nem a tárgyi (és személyeskedő) vita a fontosabb része, hanem a politikai mondanó. Nyilvánvaló, hogy Gustermann nem *sine ira et studio* akarta a német nyelven olvasó közönség elé tárni a magyar történelmet. Könyve elvi célja – prekonceptiója – igen egyszerű: a királyi hatalom társadalom és rendek fölé rendeltségének bizonyítása történeti anyagon. Hasonló célokat kitűző kortársaihoz hasonlóan azonban ő is eleve vesztes helyzetben van. Nincs kellő elméleti muníciója és egyáltalán nincs bizonyító anyaga konstrukciója megalkotásához.

Ami az elméleti alapokat illeti, Kovachich szerint a Gustermann-féle publicisták érvelésükben érvek helyett folyamatosan az általános államjog elvont elveire hivatkoznak, mintha legalábbis valamilyen modern bibliát találtak volna fel. Elfelejtik, hogy az általános államjog alkotmányokból, kormányzati rendszerekből, törvényekből néhány évszázaddal ezelőtt absztrahált, tantárggyá lett tudomány, de nem a létező alkotmányokon és törvényeken felül álló norma, amelyhez minden állam pozitív jogának igazodnia kellene.¹² Valójában amikor Gustermann az általános államjog elveire hivat-

12 Freylich wäre es am besten wenn man in der bürgerlichen Gesellschaft nach den Vernunftgesetzen leben könnte, weil aber ein jeder seine Vernunftgesetze nach seinen Leidenschaften und Vortheilen anwenden würde, so war es nöthig, positive Gesetze, mit allgemeinen Wil-

kozik, Kovachich szerint többnyire csak arról van szó, hogy a neki nem tetsző történeti tényekkel, folyamatokkal szemben nincs érve.

Az elméleti muníció hiányánál nagyobb probléma azonban, hogy történeti anyaga sincs legfőbb tételei alátámasztására, és ezt Kovachich rendre rábizonyítja. Semmi bizonyíték nincs arra, hogy Árpád hatalma korlátlan volt. 800 év gyakorlata azt tanúsítja, hogy a magyaroknak vannak/voltak fenntartott szabadságaik. Miért kellene bizonyítani – Gustermann ezt akarja a magyaroktól –, hogy eredendően is fenntartottak ilyeneket? Kovachich szerint az ellenkezője szorul bizonyításra. (K. I/25.) Elvi/elméleti szinten: a hatalom (*höchste Gewalt*) átruházása önmagában nem jelenti azt, hogy a hatalmat átruházó fél minden jogáról lemondana. Ha pedig maradunk a józan észnél: hogyan képzelhető el, hogy mikor egy szabad nép, szabad akaratából uralkodót választ magának – s Gustermann szerint a magyarok ezt tették –, akkor nem szab semmilyen feltételt uralkodójának, hanem egyoldalúan lemond minden jogáról? (K. I/30–31.) Ha Anonymust elvetjük, írja Kovachich, nyilván érvénytelennek kell tekinteni azokat az egyébként nehezen értelmezhető, de mégiscsak az uralkodót korlátozó feltételeket is, amelyek nála találunk, de azt szem előtt kell tartani, hogy később az Árpád-házi királyok, a 12. századtól forrásokkal bizonyíthatóan, ígéretet tettek bizonyos szabadságok biztosítására, ami nyilván korábbi eredetű szokás volt. (K. I/33.) A jövő is valószínűtlenné teszi tehát Gustermann egyébként sem bizonyítható múlt-képét.

Amilyen váratlanul „szakad” rá a magyarságra Gustermann interpretációjában Árpád korlátlan és örökös monarchiája, *deus ex machina* „szakad” rá István hűbéri alkotmánya is, amely azonban Kovachich szerint csak az aulikus írók fantáziájában létezik. Nem igaz, hogy István „reformjainak” következtében Magyarországon a földek főtulajdonjoga a királyé, a nemesi birtok hűbérbirtok, és a nemest csak annak használati joga illeti meg. (G. I/152.) Nem igaz, hogy Magyarországon birtok katonai szolgálatért jár, és a nemesnek, aki hűbérbirtokkal rendelkezik, folyamatosan a király rendelkezésére

len festzusetzen, und dem Regierer die Handhabung derselben ebenfalls mit allgemeinen Willen anzuvertrauen, folglich derselben mit hinlänglicher Gewalt zu versehen. Diese muß bei der Wildheit einer Nation am wenigsten, bey der Verfeinerung derselben kann sie mehr beschränkt seyn, und um alle diese Staats Zwecke und Absichten zu erreichen konnte das allgemeine Staatsrecht den Willen der Nationen und Regenten nicht auf ein System einschränken, sondern die Anwendung und die Modificationen mussten denselben freigelassen werden, und der allgemeine Wille läßt sich ohne Volk nicht einmal denken, folglich bleibt immer die erste Frage: Wie war der allgemeine Wille der Nation? und diese ein historisches Factum betreffende Frage kann nicht aus den Grundsätzen des allgemeinen Staatsrechtes beantwortet werden. Soll man den allgemeinen Willen unter dem Vorwand, dass er den Grundsätzen des allgemeinen Staatsrechtes widerspricht, bestreiten und verwerfen, so ist er nicht mehr frey, ist nicht mehr Wille und öffnet sich weites Feld verschiedener Meinungen, Uneinigkeiten, und willkührlicher, eigenmächtiger Anmassungen. (K. I/XIII.)

kell állnia katonaként és katonatartóként. Egyszerűbben: Kovachich szerint nem igaz, hogy a nemes a királynak hűbéri hűséggel tartozik, mert István nem vezette be, és Magyarországon később sem honosodott meg a hűbéri-ség. A terminusai is hiányoznak: „wenn die Lehenverfassung, und die Würden und Aemter, von den Deutschen durch K. Stephan in unser Vaterland verpflanzt worden sind, warum nicht auch die in dem Lehenrechte gebräuchlichen Benennungen, warum findet man in unsern Urkunden, und alten Denkmalen gar keine Terminos technicos Iuris Feudalis?” – teszi fel a kérdést. (K. I/60.) Ha pedig István nem ültette át Magyarországra a nyugati hűbéri-feudális rendszert, akkor a királyi hatalom Magyarországon elvileg és eredendően sem korlátlan, és nem lehet fejlődési anomáliaként számon kérni a királyi hatalmat korlátozó jelenségeket, intézményeket és folyamatokat. Lássunk erre néhány példát!

Kovachich a földtulajdonjog problematikájának taglalása kapcsán tér ki a nemes (a hűbéres) Gustermann szerint állítólag a 19. század elején is fennálló kötelezettségeire, melyek között a legfőbb, hogy a nemes katona. Gustermann szerint – láttuk – Árpád a meghódított Pannónia földjének egy részét harcosainak adta tulajdonba. Tehát – szögezi le Kovachich – az első osztáskor nem voltak hűbérek. A nem hűbéres földtulajdonosokat azonban nehezen lehetett rávenni a katonáskodásra, ezért a királyok hűbéreket adományoztak, hogy a szükséges számú katonára és hűbéresre szert tegyenek. Ezáltal – a hűbéradományozások által – kapott az ország feudális alkotmányt. Így Gustermann. Túl azon, hogy komoly terminológiai kifogásai is vannak Gustermann fenti elméletével szemben (amelyekre nem térek ki), Kovachich főként azt nem érti: hogyan lettek hűbéressé az eredetileg nem hűbéres tulajdonosok is. Mert Gustermann szerint azok lettek. Leszögezve, hogy Gustermann mondandója nem érthető, Kovachich kifejti a saját véleményét a kérdésről.

A honfoglalás után szerinte is volt Magyarországon földmagántulajdon, és az uralkodók a föld nagyobb részét szerinte is saját tulajdonban tartották. Az uralkodói föld egy részének használati jogát aztán várjobbágyoknak (*Burgmänner*) engedték át, akik cserébe katonai szolgálatra voltak kötelesek. Ami az első osztáskor szétosztott földeket illeti, az uralkodónak/királynak háramlási joga volt azokra (és rászálltak a magántulajdonban lévő birtokok hűtlenség esetén is). Kovachich szerint e jog révén aztán a királyok jelentős birtokokhoz jutottak. Ezekből – és nem a várföldekből – adományokat tettek egyházaknak és világiaknak. Fel-, nemessé emelhetett a király adománnyal várjobbágyokat is. Az adományokkal járhatott együtt konkretizált katonai szolgálati kötelezettség, de az nem jellemző. Amit Kovachich meglehetősen bonyolultán demonstrálni akar, az az, hogy a király nem birtokadományozások révén tesz szert hadseregére, s bár a nemes tartozik katonai szolgálattal, de a nemes nem a királyi hadsereg tagja. A királyi hadsereg tagjai

ugyanis Kovachich szerint, ismétlem, a várjobbágyok, azok a nemesek, akik konkrét katonai szolgálatért kapnak földet (ami, lásd fent, nem jellemző), továbbá, akikről még nem volt szó: a király által tartott zsoldosok, illetve azok a városok, közösségek, amelyeknek a király szabadságokat ad katonai szolgálatért.

De akkor hogyan katonáskodik a nemes? Megkapjuk a választ. Kovachich szerint a *nemesnek*, hacsak nem volt mentesítve (betegség stb. miatt), katonai szolgálatot kell teljesítenie a hon védelme érdekében. Nem azért, mert hűbértoka lenne. „Diese Kriegsdienstpflicht fließt nicht aus der Natur des Lehens, weil sie auch jenen obliegt, welche unbegütert sind, folglich kein Lehen haben, sondern aus der Natur des Foederalsystems, weil alle verpflichtet sind einander beyzustehen, und das gemeine Wesen zu vertheidigen, worunter auch die Freyheit, oder Immunität von Lasten und die gesamte Staats Verfassung begriffen ist, aber der Natur nach erstreckt sich nur auf die Vertheidigung, folglich nur auf einen defensiven Krieg, und ist persönlich.” (K. II/102.) A *birtokos nemesnek* emellett van egy másik kötelezettsége is, nevezetesen, hogy jobbágysai száma alapján katonát állít, és egy bizonyos létszám fölött saját zászlaja alatt vezeti harcba, az alatt pedig a megyei bandériumba küldi.¹³

Miért fontos Kovachichnak a fentiek előadása? Nyilván azért, hogy bizonyítsa: Magyarországon nem volt hűbéri rendszer, tehát a magyar alkotmány nem nyugati import, s főleg azért, hogy a király–nemes viszonyban erősítse a nemesség pozícióit. Az általa „definiált” nemesi jogok és kötelezettségek lényegesen eltérnek attól, ahogy azokat Gustermann interpretálja. Kovachich szerint a nemes sem történetileg, sem aktuálisan nem tartozik semmivel a királynak, mert kötelezettségeit teljesítette és teljesíti. Személyesen és portális katonák kiállítására révén az 1800-as években éppúgy a király rendelkezésére áll, ha kell, mint a korábbi századokban. Semmilyen jogalap nincs arra, amit (mások mellett) Gustermann is propagál, hogy a nemességet, mivel az alkotmányos hadi kötelezettségeit nem, vagy nem elégségesen teljesíti, meg kellene, és legitim módon meg lehetne adóztatni. (G. II/349–351.) Ugyanis maradéktalanul teljesíti.¹⁴

A hűbéri rendszer tagadásának és a nemesség felértékelésének további következményei is vannak. „Helyükre kerülnek”, sőt felértékelődnek azok a jelenségek és intézmények, amelyek Gustermann interpretációjában „ördög-

13 Kovachich korábbi és későbbi Piringer-bírálatában és más kézírataiban a fentieknél jóval részletesebben foglalkozott hadszervezeti kérdésekkel és a nemesség katonai kötelezettségeivel. Vö. 10. j.

14 Kovachich szerint a katonatartás soha nem volt állandó kötelessége a birtokos nemesnek, ezt kiváltandó tehát törvényesen nem lehet állandó adó alá vetni. (K. II/107., 111. és Poór, i. m. 131–132.)

től valók”. Az előkelők, a nemesek, a rendek és a rendi országgyűlések Kovachich szerint nem a királyi hatalom ballasztjai, hanem a király partnerei. Gustermann szerint a fejedelmi-királyi hatalom bármilyen – egyébként mind jellemzőbb – korlátozása, egyszerűbben, az ország, a rendek beleszólása az ország irányításába sérti a hűbéri-feudális alkotmányt, ezért elfogadhatatlan és törvénytelen. Jogbitorlás, írja a bevezetésben, hogy a nemesek 1301 után – hogy vélt választói jogukat bizonyítsák – választási feltételeket (kapitulációt) kezdtek szabni az uralkodóknak, az I. Ferdinándot követő királyoktól pedig koronázási diplomákat kényszerítettek ki, ami később oly sok bajt hozott az országra.¹⁵

Kovachich éppen az ellenkezőjét vallja. Elvileg is úgy véli, hogy feltételek szabása a mindenkori uralkodónak nemcsak természetes, hanem szükséges is. Láttuk, azt sem tartja elképzelhetőnek és életszerűnek, hogy az első alávetési aktusnál csak a hatalmat adták volna át a vezérek, és ne kértek volna semmi biztosítékot a megválasztott fejedelemtől a maguk és a „nemzet” számára. A királyok Kovachich szerint rendre tettek olyan ígéreteket, amelyek a később állandósuló koronázási diploma (*Inauguraldiplom*) előzményeinek tekintendők, s végig is követi ezek történetét.¹⁶

A koronázási diploma nyomait/előzményeit kétszer is megtalálja III. Andrásh 1298-as dekrétumában, a 21. és a 41. törvénycikkben¹⁷ (*Versicherungsdipl-*

15 Gustermann a kapituláció és a diploma fogalmát zavarosan használja. Jóllehet a kapituláció keletkezését 1301 utánra datálja (*G. I/XII.*), Károly Róbert biztosítékait nem tartja annak (*I/208*). A trónbitorlónak tekintett I. Ulászló esetében a feltételek (*Bedingungen*) terminust használja (*I/254*). II. Ulászlónál egyértelműen kapitulációról szól, amely azonban szerinte érvénytelen, lévén, hogy Ulászló a trón örököse volt, akinek nem lehet feltételeket szabni. (*I/294*.) A diploma szó használata hasonlóan homályos. Miközben azt olvassuk, hogy diplomákat I. Ferdinánd utódaitól kényszerítettek ki (*II/351.*), közvetlen utódainál nem találkozzunk velük, II. Mátyás esetében a kapituláció terminust találjuk (*II/55.*), és csak II. Ferdinándtól van szó koronázási diplomáról. (A koronázási diploma problematikájához lásd *Szijártó István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Bp. 2005., 196–208.)

16 Megjegyzem, hogy a királyi hatalom korlátlanságának elvét csökkönyösen hangoztató, és minden történetileg keletkezett korlátot relativizáló Gustermann is érzi, hogy valamilyen korlátot mégiscsak el kell ismerni az uralkodói hatalommal szemben, s tanácsos az értelmezhetetlen természeti, isteni törvényekből derivált korlátokon túlmenni. S valójában túl is lép ezen, de a királyi hatalommal szemben korlátként mégis csak egy praktikus értelmezhetetlen korláthoz jut. Úgy véli, hogy az alkotmány megváltoztatásához a király (a dinasztia) és az egész nemzet egyetértésére van szükség. Nem nehéz belátni, hogy ez a „korlát” a gyakorlatban értelmezhetetlen, és csak arra szolgál, hogy a nemzet képviselőinek, a rendeknek az esetleges alkotmánymódosító szerepét diszkreditálja. Kovachich egyébként szarkasztikusan reagál arra, vajon mit kell érteni az egész nemzetet? „Die Nation machen ja auch Weiber und Männer, alte, junge und Kinder, Gescheide und Blöde, Gesunde, Gebrechliche (Stumme, Taube, Blinde, Skrupirte), Kranke, Sieche etc. aus.” Ha a szerző mindezeket össze akarja hívni, írja, akkor valami lehetetlent akar. És ha netán ezek mind szavaznának, akkor sem az egész nemzet akarataról lenne szó, hanem csak a többség akarataról. (*K. II/120–121.*)

17 *Martinus Georg. Kovachich: Supplementum ad Vestigia Comitiorum I. Budae*, 1798. 118., 136.

lom). Talál diplomaelőzményt I. Ulászlónál, Hunyadi Jánosnál és Szilágyi Mihálynál, aki Mátyás nevében erősített meg ilyesmit. Szabályos diplomának tekinti II. Ulászlót. II. Lajos helyett az apja adott ki hasonlót (*Asssecurationsdiplom*). I. Ferdinándnál, mint III. Andrásnál, két biztosítékot adó törvénycikkekről számol be (1527:2., 1537:29. tc.), és Szapolyainál is talál diplomákat „idéző” biztosítékokat. Miksához és Rudolphhoz kötődő diplomáról Kovachich nem tud, hogy II. Mátyáshoz köthető-e koronázási diploma, szerinte kérdéses.¹⁸ Az azt követő időszakból aztán felsorolja az összes diplomát.

Utal továbbá arra: előfordul, hogy a leendő uralkodó még a választása előtt valamilyen iratban ad biztosítékokat bizonyos szabadságok majdani betartására. (K. II/33–36.) De részletez más biztosítékfajtákat is, például a királyi esküket, az ellenállási záradékot és biztosítékként felfogható törvényszöveg-fordulatokat is stb. (K. II/37–49.) Nem is érti: Gustermann miért sérelmezi, hogy a nemesek, a rendek, az ország szabadságait biztosítandó feltételeket nyújtanak át a királyoknak. Aligha tagadható, hogy vannak szabadságok, s akkor aligha vitatható, hogy természetes azok garanciáját kérni. Van gyakorlati oka is. Nevezetesen, hogy a királyok az ígéretek ellenére gyakran megsértették a szabadságokat: „also die Bedingungen, Verbindnisse, Versicherungen, und die Forderungen der Nation nothwendig, und gerecht gewesen”. (K. II/52.)

Annak, hogy Gustermann elszántan harcol mindenféle, a királyi hatalmat szerinte korlátozó biztosíték és diploma ellen, nemcsak az az oka, hogy ezek ellentmondanak a királyi hatalom hűbériségből levezetett korlátlanságáról szóló elméletnek, hanem az is, hogy sértik a királyi hatalom mindkét ági örökletességéről szóló elméletet is. Kovachich szerint azonban Gustermann nem tudja bebizonyítani, hogy a királyi hatalom Magyarországon örökletes lenne, hanem – egyszerűen és elméletileg igénytelenül – a dinasztia rokonságának tényéből visszamenően állítja azt.¹⁹ Az örökletes királyságról szóló elméletek könyvének egyébként „legmunkásabb” és legsikertelenebb részei. Amilyen gyakran leszögezi, hogy a királyi hatalom örökletes, ugyanannyiszor leszögezi le Kovachich, hogy nincs rá semmi bizonyíték. Sem neki,

18 Matthias II. gab im Jahre seiner Erwählung 1608. Articulos Ante Coronationales. In der Anschrift haben die Originalien nicht die Klausel: *Ante Coronationem*, aber aus dem §. 3. in dem Eingange des Bestätigungsdiploms ersieht man, dass sie noch vor der Wahl festgesetzt worden sind; ob sie aber auch von Matthias bestätigt wurden, lässt sich nicht behaupten. Der Stylus lässt die Stände, nicht den König, darin sprechen, welches zum Beweise dient, dass sie ihm als Regierungs-Bedingnisse vorgelegt worden”. (K. II/34–35.)

19 Kovachich szerint egyébként a túlzott ragaszkodás az örökösödés elvéhez akár az éppen uralkodó dinasztia ellen is fordulhat. Mi lenne, kérdezi, ha egy külföldi tudós a genealógiákból bebizonyítaná, hogy az osztrák ház trónbitorló, mert nem is állt rokonságban az Árpád-házzal, vagy esetleg leányágon voltak előtte jogos igénylők a magyar koronára? (K. I/107.)

sem Piringernek, sem Lakitsnak,²⁰ akik ugyanígy vélik.²¹ Ami az örökös királyságot illeti: nem csak Magyarországon, másutt is szokás, hogy a királyokat ugyanabból a dinasztíából választják, ami önmagában sehol nem jelenti azt, hogy a királyi hatalom örökletes lenne. Gustermann számára az örökös királyság mellett az egyik fő, kései érv az 1547:5. törvénycikk, amely szintén nem érv. A magyarok itt csak azt szögezték le, hogy nem akarnak királyt más dinasztíából (ami egyébként szólhatott János Zsigmond ellen), és nem bizonyítja a Habsburgok örökös királyságát. Annál is kevésbé, mert nincs forrás arra, hogy választásakor örökös uralkodóvá tették volna a magyarok Ferdinándot. (K. II/16.) (Az utóbbi, lássuk be, igen gyenge érv Kovachichtól.)

Ami a nőági örökösödést illeti: abból, hogy Károly Róbert nőágon Árpád-házi leszármazott, nem következik a nőági örökösödés. Az a dekrétum, amelyre Pray nyomán²² Gustermann hivatkozik, nem is országgyűlési dekrétum.²³ Nem bizonyítja a nőági örökösödést I. Mária uralkodása sem, külö-

20 *Lakits György Zsigmond* a De haereditario succedendi iure ducum primum, deinde regum Hungariae inde ab origine monarchiae usque ad nostra tempora. Viennae, 1809. című könyvében fejtette ki, hogy a királyi hatalom Magyarországon eredendően mindkét ágon örökletes volt.

21 Kovachich szerint az aulikus íróknak nincsenek rá hiteles forrásaik. „Nachdem aber der H. V. mit Piringer den ungenannten Notar als Fabelmann verworfen hat, aus dessen Zeugniß Lakics doch seine ganze neue Lehre von der Erbthronfolge aufgebaut hat, so bleibt nicht einmal eine historische Quelle übrig, aus welcher sich diese Erbthronfolge schon von Arpadswahl herleiten liesse, oder nur die ursprüngliche Verfassung bewiesen werden könnte, indem Leo der Weise, und Constantin Porphyrogenitus keine sichere Spühen davon liefern... Es ist auch sehr wunderlich, dass Lakics dem ungenannten Notar allen Glauben beymisst, Piringer ihn gänzlich verwirft, und vor Stephan von keiner Verfassung etwas wissen will, H. Gustermann aber den Notar zwar auch verwirft, doch die Wahl unter Arpaden, die Verfassung, und die Erbthronfolge annimmt, sich also in der Hauptsache alle drey widersprechen, und die Erbthronfolge keiner von ihnen beweiset, sondern sie alledrey prekär annehmen, bis zum Eckel widerholen und ihr Lehrgebäude darauf aufführen.” (K. I/XIII.)

22 *Georgius Pray: Historia Regum Hungariae* II. Budae, 1801. 12–14.

23 „In der Urkunde wird nirgends erklärt, dass Karl constitutionsmässiger Thronerbe sey, sondern nur anerkannt, er sey Arpads weiblicher Nachkommen, welches sie [a rendeket] zum Beweggrundseiner Annahme zum König genommen haben, um der Anmassung des Papstes auszuweichen, damit es nicht das Ansehen habe, als hätte er das Recht ihnen Könige zu geben, oder aufdringen... In so weit, als die Rede in der Urkunde von der posteritas Arpads oder Karls ist, heisst es nicht, als hätten sie das Erbfolgerecht für das Vergangene oder Zukünftige so anerkannt, als wenn ihnen das Wahlrecht nicht zustünde, sondern, sie berufen sich bloss auf den herkömmlichen Brauch, die Könige aus dem schon regierenden Hause anzunehmen, den sie auch in die Zukunft beybehalten wollten... Dieses vergebliche Decret ist kein Landtagsdecret, es ist nur von der Parthey Karls ausgefertigt, noch im Jahre 1307. Erst im Jahre 1310 ward Karl einhellig zum König angenommen, erklärt, und mit gewöhnlicher Feyerlichkeit gekrönt, bey welcher Gelegenheit keine andere Erklärung oder Urkunde über die Thronfolge ausgefertigt, noch der vorigen gedacht worden ist.” (K. I/82–83.) – Kovachich ugyanitt szarkasztikusan jegyzi meg, hogy a rendi-országgyűlési jogokról tudni sem akaró Gustermann Károly Róbert országgyűlési megválasztásáról beszél, és az ősi nőági örökösödési jog kétségtelen hangsúlyozása mellett azzal is érvel legitimitása mellett. (K. I/81–82.)

nösen nem összehasonlítva Mária Terézia regnálásával. „Der Fall war sehr ähnlich jener mit Maria II. Theresia, beyde sind als Prinzessinen sehr verdienster und geliebter Könige bey Ermangelung männlicher Erben zu regierenden Königinnen durch die Nation angenommen worden, nur mit dem Unterschiede: Maria Theresia ausdrücklich mit dem auf beyde Geschlechter ausgedehnten Rechte der Erbfolge, nicht aber so Maria I. Wäre diese mit solchem Rechte aufgenommen worden, so wäre die ausdrückliche Bestimmung für Maria Theresia noch vor dem Successionsfalle, und bey Lebzeiten des regierenden Vaters Karl VI. nicht nothwendig gewesen.“ (K. I/86.) Kovachich nem érti, hogy az 1687-es és az 1723-as örökösödést kimondó törvények nyilvánvaló tanúsága ellenére, Gustermann és más publicisták miért érvelnek oly nagy hévvel az örökös királyság ősisége mellett.²⁴

Visszatérve Gustermann elszánt harcára a biztosítékok és a diplomák ellen, megismétlem: az oka az, hogy ezeket az örökös királyi hatalomra nézve veszélyesnek tekinti, mert korlátozzák azt. Ezért kissé leegyszerűsítve úgy véli: a rendeknek nincs semmi közük ahhoz, hogyan uralkodik örökös uralkodójuk. Bármilyen feltétel csorbát ejt a király jogain, az a törekvés pedig, hogy feltételeket szabjanak, szereptévesztés és jogbitorlás a rendek részéről. Kovachich természetesen nem lát korlátozást a biztosítékokban. Éppen ellenkezőleg, a királyok szerint az Árpádok óta „beschworen bey der Krönung die Beobachtung der Nationalfreyheiten, oder der Landesverfassung, was immer, eine Art Capitulation war, die Oesterreichischen auch als die unbezweifeltesten Erbmonarchen fertigen bis auf den heutigen Tag die Inaugurationsdiplomen aus, in welchen sie sich zur Beobachtung gewisser Punkte sub verbo Regio anheischig machen. Freylich können diese nicht Wahlkapitulationen genannt werden, sind aber doch immer, wenn nicht Antritts- wenigstens eine Art von Inaugural- oder Krönungscapitulation. Wird durch dieselben die königliche Gewalt geschwächt? Nein: befestiget. Was hat also der H. V. wider die Kapitulationen sonst, als dass er sie mit der unumschränkten Gewalt nicht zusammen reimen kann, aber man muss sich nicht in solche Abwege verirren, aus welchen man sich nicht zu helfen weis“. (K. I/133–134.)

*

A fentiekben a nagy terjedelem miatt csak néhány ponton tekintettem be egy vitába, amely valójában nem vita, hanem két homlokegyenest ellentétes álláspont a magyar történelemről. Egy Magyarországgal szemben negatívan

²⁴ Gustermann valóban elszánt híve a mindkét ágon örökös királyság elméletének. Olyannyira, hogy szerint az, hogy III. Károly koronázási diplomája szerint a férfiág kihalása esetén Magyarországon visszaáll a szabad királyválasztói jog, új jelenség, ezzel a joggal a magyarok korábban nem, a 14. század óta bizonyosan nem rendelkeztek, mert a dinasztia mindkét ágon örökletes. (G. II/229–230.)

elfogult szerző mindent megtesz azért, hogy a külföld előtt történelmében és jelenében is dehonesztálja az országot, mindenekelőtt politikailag meghatározó nemesi társadalmát. A magyar történelmet ezért egyrészt mint a folyamatos hanyatlás történetét mutatja be, amelyben a kiváltságos rétegek folyamatosan az alkotmányosan korlátlan és örökletes királyi hatalom állandó gyengítésén fáradoztak. Folyamatos lázongásaikkal gyengítették az országot és kizárólagos felelősei voltak a középkori magyar állam 1526-os bukásának, s a Habsburg-dinasztia nélkül az ország beolvadt volna a Török Birodalomba. A kiváltságos osztály, miközben rebellióival gyengítette az országot (még ha a rebellis hajlam a 18. század eleje óta finomodott is), olyan előjogokat vívott ki magának, amelyek ellen a 19. században is hiábavalóan küzd a dinasztia. A mű politikai üzenete: meg kell törni a kiváltságosokat, és érvényesíteni kell a királyi hatalom alkotmányos fölérendeltségét.

A bíráló összehasonlíthatatlanul jobban, és elsődleges források szintjén ismeri a történelmi anyagot, a bírálat ezért részben a Gustermann-mű hibajegyzékének is felfogható. A történeti tények és a történeti jogszerűség megítélésének kérdésében (mi jogszerű és mi nem jogszerű a hatályos törvények szerint?) Kovachich rendre „legyőzi” Gustermann. Elméletileg is képzetesebb, mint a *Die Ausbildung* szerzője, de könnyebb helyzetben is van. Valójában egy konstrukció dekonstruálása a feladata történeti források alapján, s „feladatát” teljes sikerrel hajtja végre, megcáfolva Gustermann minden előfeltevését a királyi jogokról, a királyi hatalom örökletességéről, és a rendiség állítólagos jogtiprásairól. Nem hagyható azonban szó nélkül, hogy akkor, amikor nem történeti tényekről, nem arról van szó, hogy valami a létező törvények alapján jogszerű-e vagy sem, hanem arról, hogy a magyar történelem bizonyos jelenségei vajon elvileg és politikailag nem kifogásolhatók-e, akkor kiderül, hogy a jeles diplomatikus az elvtelenségig pozitívan elfogult a magyar nemesség iránt. Ugyanis nemcsak azt állítja, hogy törvényesek a nemesi előjogok, hanem azt, hogy rendben is vannak. A Dózsa-parasztfelkelés említésekor történelmi érdemeket tulajdonít annak leverőjének, s Dózsa kivégzésének taglalása kapcsán is főleg a parasztok állati kegyetlenkedéseivel foglalkozik. Nem ártallja többször leírni, hogy a magyar parasztnak irigylésre méltó a helyzete, hogy a magyar nemes a paraszt jó ura. Különös interpretációja a nemesség hivatalviselési előjogainak, amikor azt állítja: rendben vannak ezek az előjogok, mert ösztönző hatásuk van. Sok törekvő, hivatalba vágyó paraszt ennek révén emelkedett fel (a nemességbe).

Vajon van-e értelme egy sok hibát tartalmazó, prekoncepción alapuló művel és annak bírálatával foglalkozni. Több érv szól mellette. Egyrészt olyan fogalmak kerülnek elő, amelyek önmagukban sem érdektelenek. Másrészt Gustermann műve a magyarság külföldi arcképét formáló munka és országgyűlési vita tárgya volt. Harmadrészt, jó alkalom arra, hogy tisztelettel és szeretettel köszöntsem Péter Katalint.

János Poór

MÁRTON GYÖRGY KOVALICH ON ANTON GUSTERMANN'S
HUNGARIAN CONSTITUTIONAL HISTORY

Anton Wilhelm Gustermann's work on Hungarian history, *Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungern*, published in 1811, was one of the books written against Hungary and the Hungarian nobility which were actively discussed at the diet of 1811-12. And it was not by chance. Gustermann, a teacher of the Theresianum in Vienna, was not intent on guiding his readers through Hungarian history but on discrediting the country before Europe in an effort to prove that Hungary's history was in fact a history of violations. In his opinion, Hungarians were raised from barbarity by Saint Stephen by adopting and establishing the feudal system of the West. The essence of feudalism, in his eyes, was the dominance of royal power. Thus the rights of the nobility and the estates, gradually developing against the power of the king, violated the ancient (feudal) constitution and were mostly illegitimate and to be abolished.

This book was not only dealt with by politicians but also by one of the most qualified jurists of the age, Márton György Kovalich. He devoted two large manuscript volumes entitled *Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungern dargestellt von Anton Wilhelm Gustermann K.K. Büchercensor und Professor der Rechte in der K.K. Theresianischen Ritter-Academie einer unpartheyschen Prüfung unterworfen von Martin Georg Kovachich* to providing a critique of Gusterman's work, which revolted him both as a scholar and as a Hungarian. He proceeded through the book almost sentence by sentence, literally quoting and commenting on the objected parts. He mostly refuted these parts because Gustermann's book was full of matter-of-fact errors. Even more importantly, he made it clear that the Hungarian constitution was not feudal, the rights of the nobility, the estates and the diet were not illegitimate, and thus the Vienna court had no historical arguments at the beginning of the 19th century to "reform" the Hungarian constitution.

This study, by analysing the Gustermann book and the Kovalich critique, provides an insight into the debates on constitutional law at the beginning of the 19th century and contributes to clarifying some debated terms of Hungarian history.

Néhány tény a mindennapokról

„A társadalom egyes tagjaiban cselekszik.”
(Budapesti Könyvszemle 9[1997] 2. sz. 201.)

Bessenyei József

Magyar kereskedők Bécsben a 16. század közepén

Adalékok a Mohács utáni
kereskedelmi kapcsolatok történetéhez

A mohácsi csata nemcsak a magyar történelemben, hanem a Bécs és Magyarország közötti kereskedelmi kapcsolatok történetében is új korszak kezdetét jelentette. Tudjuk, mihelyt a veszteség híre megérkezett a magyar fővárosba, Mária királyné példáját követve, a kereskedők – németek és magyarok egyaránt – azonnal elhagyták városukat. A kortársi beszámolókból azt is tudjuk, hogy a legtöbbjük Bécs felé futott.¹

Útirányukat nem véletlenül választották, hiszen, mint ismeretes, Bécs – miként már korábban is – az ő életük és működésük idejében is kitüntetett helyet foglalt el a magyar külkereskedelemben. Ez sokuk esetében rokon-üzletbaráti kapcsolatok kiépülésével járt, a két város kereskedőit sok szál kötötte össze. Így természetesnek tarthatjuk, hogy barátaik, üzlettársaik, rokonaik felé indultak.

Ekkor Buda annyira kiürült, hogy a városban alig néhány száz ember létezett. A szultáni sereg elmenetele után, októberben Szapolyai János kezére jutott a főváros, de 1527. augusztus 20-án Habsburg Ferdinánd kiszorította onnan Magyarország koronás királyát. Ferdinánd a nyár végét és az ősz Budán töltötte, s ekkor az elmenekült kereskedők többsége visszaköltözött. Napjaik azonban meg voltak számlálva. Az Oszmán Birodalom hadereje nemsokára beavatkozott a magyarországi belháborúba a szövetségesévé vált Szapolyai oldalán. Rövid ostrom után 1529. szeptember 8-án Buda városa és a királyi vár immár másodszor is a szultán kezére jutott.

A polgárok ekkor ismét elhagyták városukat, igaz, most már nem mindenki. De a német polgárok többsége úgy döntött, hogy – a vár védelmére hivatott, ám a kapitulációt választó német katonákhoz csatlakozva – él a töröktől kapott, szabad elvonulást biztosító ígérettel. Ám miután kivonultak a várból, kíméletlenül legyilkolták őket. Az esetnek nagy volt a visszhangja a keresztény világban, és ez a tragédia – úgy gondolom – mélyen bevésődött

¹ *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története. II. Szerk. Gerevich László–Kosáry Domokos. Bp. 1973. 201., 206.

a bécsi polgárok emlékezetébe. Miként az is súlyosan megterhelte a két város kapcsolatait, hogy a lengyelországi száműzetésből a visszatért Szapolyai az életben maradt német polgárokat azonnal kitelepítette fővárosából.² Ingóságait magukkal vihették ugyan, de ingatlanaikat az uralkodó elkobozta és híveinek adományozta.

Buda középkori történetének talán legnagyobb társadalmi változása ment végbe 1529-ben. A várost közel háromszáz éven át vezető német patríciuscsaládok egyik napról a másikra eltűntek Budáról. Sokan meghaltak, az életben maradtak java része pedig elmenekült, és nekik csak csekély vigaszt jelenthetett, hogy I. Ferdinánd király nem hagyta cserben őket, gondoskodott például a II. Lajos királynak nyújtott kölcsöneik visszafizetéséről.³

A menekülteket, akik közül a legtöbben Pozsonyban próbáltak új életet kezdeni, nem fogadták kedvezően. Ferdinánd király 1530-ban, majd 1537-ben is kénytelen volt rendeletet kiadni Budáról elűldözött híveinek támogatása érdekében.⁴

A fővárosban immár uralkodó pozícióban, vetélytársak nélkül maradt magyar polgárok a következő évben, 1530-ban, amikor a Habsburg uralkodó Wilhelm von Roggendorff vezetésével hadat küldött a főváros visszavételére, tetteikkel bizonyították Szapolyainak, hogy nem hálátlanok a kapott adományokért. Az ostrom alatt – bár a város bírja, Balázs kereskedő, átszökött Roggendorffhoz, a helyét azonnal átvevő Pálczán Péter vezetésével – a polgárság nemcsak hűségesen kitartott Szapolyai oldalán, hanem a vártán állva verte vissza a támadók rohamát.⁵ Az ostrom sikertelenül ért csúfos véget, János király pedig újabb adományokkal kedveskedett a budai polgároknak.

A helyzet Szapolyai halála után gyökeresen megváltozott. A Ferdinánd-pártiak – ismét Roggendorff vezetésével – újra megpróbálkoztak Buda visszaszerzésével. Kísérletük végzetesnek bizonyult, ugyanis magukra vonták Szulejmán szultán haragját, aki – hadai élén – harmadszor is megindult a magyar főváros irányába. Az új helyzetben a korábban elkötelezetten Szapolyai-párti budai magyar polgárok, köztük Pálczán – az 1530. évi, Roggendorff elleni védelem fő alakja – most Roggendorff kezére akarták játszani a

2 Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Bp. 1961. 194–196.; Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban i. m. 208–209.

3 Az egyik menekült Kretschmer adósságának visszafizetéséről: ÖStA HHStA HKA Ungarn Gedenkbücher, T. 387. 1550–1551. fol. 24r. 1546. január 13.

4 A parancsok: 1530 szeptember 17., Augsburg. Archiv Mesta Bratislavy (Pozsony Városi Levéltár), vol. I 1. fol. 13–14.; Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban i. m. 230., 3. j.

5 Szerémi György: Magyarország romlásáról i. m. 212.

fővárost. Kísérletük azonban – mint ismeretes – kudarcot vallott, s a török hadak most birtokba is vették a Magyar Királyság fővárosát. Most már a budai magyar kereskedők nagy többsége is elmenekült, és a város rohamos hanyatlásnak indult.

Buda török kézre kerülésével teljesen új helyzet állt elő, s az azután bekövetkező változásokhoz a társadalom minden rétegének, így a kereskedőknek is alkalmazkodniuk kellett. El kellett fogadni azt a tényt, hogy a korábbi Magyar Királyság területének egy jelentős része – amely a kereskedelem szempontjából továbbra is elsőrendű fontosságú volt – egy ellenséges hatalom, az Oszmán Birodalom részévé vált. Az utazás ide rendkívül kockázatos volt, mind az áru, mind a kereskedők személyes biztonságát illetően, és ez okból a hivatalok józan előrelátása következtében a bécsi polgárok számára éppenséggel tilalmas is lett.

A török terjeszkedés az elkövetkező években nemcsak a Magyar Királyság, hanem Bécs fejlődését is visszavetette. Elsősorban a város 1529. évi ostroma végzett nagy pusztítást, emberben és anyagi javakban egyaránt. A helyzet romlásából bekövetkező demográfiai válságból a város csak a század második felében tudott kilábalni. A kedvezőtlen népesedési helyzetet tovább súlyosbította a század első felében – más okokból – mindinkább növekedő infláció, továbbá a gyötrő tőkehiány. A kedvezőtlen tényezők összegződő hatása a század második felére Bécs kereskedelmi szerepének hanyatlását okozta, polgárai immár nem vehették fel a versenyt sem a szélesebb látókörrel, erősebb üzleti tőkével és nagyobb politikai befolyással bíró délnémet kereskedőkkel, sem pedig a dinamikusan terjeszkedő itáliaiakkal. A bécsiek ebben az időszakban már nem jelentettek számottevő tényezőt a közép-európai távolsági kereskedelemben, tevékenységük elsősorban a szomszédos régiókat összekötő kistérségi áruforgalom lebonyolítására szorult vissza. Ám éppen ezen a területen volt szükségük a magyar kereskedők szolgálataira, s azt mindinkább igénybe is vették. Bécs gazdasági visszaesését egyébként a magyarországi városok nem voltak képesek kihasználni, az állandósuló hadiállapot – a belháborúk – viszonyai között. Bécs kereskedőinek vezető szerepe tehát a Mohács utáni évtizedekben is megmaradt a régióban, sőt, az odamenekültek révén még tovább erősödött.

A magyarországi kereskedelmi kapcsolatok fenntartása a megváltozott erőviszonyok közepette is nélkülözhetetlen maradt a Habsburg Birodalom számára, hisz a létfontosságú élelmiszerek biztosítása ugyanolyan érdek, mint korábban. Mivel pedig a belháborúkkal terhes, megromlott közbiztonságú időszakban a bécsi kereskedők közül mind kevesebben merészték a magyarországi üzleti utak kockázatait vállalni, így azok lebonyolítása egyre inkább a zűrzavaros viszonyok között is biztosan eligazodó magyarok feladata lett. Ezután elsősorban a királyi Magyarország kereskedői juttatták ki az árut – főképpen az exportcikk 90%-át kitevő szarvasmarhákat – Bécsbe,

s miután azok gazdát cseréltek, ott vásárolták meg a behozatal alapját képező importárukat, elsősorban textilárut, ruházati cikkeket, fém- és vasárukat.⁶

Az új körülmények között a bécsi kereskedők a korábbinál előnyösebb helyzetbe kerültek. Ugyanis ahhoz, hogy nagy haszonnal kecsegtető üzleteiket nyélbe üssék, immár nem kellett a magyarországi városokba hosszas és kockázatos utakat tenniük, az odavalósi kereskedők helyben keresték fel a partnereket, ráadásul a korábbinál sokkal gyakrabban.

A magyar kereskedők helyismeretén, tapasztalatain és tartósnak bizonyuló, jól kiépített összeköttetésein nyugvó áruforgalom tehát többé-kevésbé a kritikus helyzetben is zökkenőmentesen folytatódott a királyi Magyarország empóriumai és Bécs között.

Ám a megváltozott politikai helyzet következtében a korábbi működés feltételrendszere alaposan átalakult. Nem sokkal azután, hogy a magyar királlyá választott Habsburg Ferdinánd új tartományát birtokba vette, végleg eldőlt a Buda és Bécs kereskedői között korábban váltakozó sikerrel folytatott konkurenciaharc. Új tartományának alattvalói nem tudták olyan hatékonyan képviselni érdekeiket, mint a bécsiek. Ennek biztos mutatójaként 1528-ban az uralkodó megújította a bécsi kereskedők régi kiváltságait, közöttük a magyarországi kereskedelemre vonatkozókat is. Az egyik fennmaradt példány Pozsonyban kelt, éppen abban a városban, amelyik Buda után átvehette volna a gazdaság területén az ország központjának szerepét.⁷ Emellett több korábbi, a magyar kereskedőkre sérelmes rendelkezés is érvényben maradt, például egy 1515-ben hozott császári rendelet, amely előírta, hogy az idegen kereskedők nem rendezhetnek be Bécsben önálló háztartást (*khein aigen kuchen halten*), csupán polgárházaknál és vendéglőkben tarthatnak szállást.⁸

A magyar főváros török kézre kerülése, az ország három részre szakadása után újabb, a magyar kereskedőkre nézve kedvezőtlen intézkedések születtek.⁹ A legfontosabb ezek közül megtiltotta a bécsi polgároknak, hogy személyesen Magyarországra menjenek, s ott intézzék üzleti ügyeiket. A tilalomnak a hatóságok igyekeztek is érvényt szerezni, például egy ízben Bor-

6 *Gecsényi Lajos*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XVIII. Debrecen, 1991. 25–35.

7 1528. május 15., Prága. Archiv der Stadt Wien [a továbbiakban AstW], H. A. Urkunden n. 7016.; 1528. november 27., Pozsony. ASTW H. A. Urkunden n. 7024. Szalaházy kancellár ellenjegyzésével; MOL A 57, MKL Libri Regii, 1. k. 140–141., 141–142.

8 *Erich Landsteiner*: Strukturelle Determinanten der Stellung Wiens im interregionalen Handel. In: Wien. Geschichte einer Stadt. Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert). Hg. von Peter Csentes-Ferdinand Opll–Karl Vocelka–Anita Traninger. Wien–Köln–Weimar, 2003. 206–210.

9 Ezen intézkedéseket a 16. század végéig bemutatja *Gecsényi Lajos*: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. (Thököly Sebestyén felemelkedésének háttéréhez.) Századok 129(1995) 769–790.

nemisza Tamás, budai menekült kereskedő állatait a bécsi piacfelügyelő azért foglaltatta le, mert – úgymond – bécsi polgárként ő személyesen vásárolta azokat az Alföldön, s így megszegte a bécsiekre vonatkozó tilalmat. Az érvelésnek azonban súlyos hibája volt, hogy Bornemisza sohasem volt bécsi polgár, ezt azonban csak több, kétségbeesett hangú kérvény hatására sikerült elhíttatnie. Nehezebb lett volna ugyanezt bebizonyítani sógoráról, Michael Weissről, aki teljes jogú bécsi polgárként kísért el őt magyarországi üzleti útjára – róla ezért csak annyit tartott szükségesnek közölni, hogy Weiss „puszta könyörületességből” segített neki.¹⁰ Emellett I. Ferdinánd király egy 1544-ben kibocsátott rendeletében megtiltotta mindenféle hadiszerszám, továbbá bármifajta fém és élelmiszer „...meg bármilyen dolog, ami az ellenségnek hasznos és szükséges...” kivitelét.¹¹ Ezt teljesen jogosnak is tarthatjuk, hiszen hadban álló felekről volt szó, ám a rendelet szövege olyan tágan szabta meg az ellenség számára hasznos áruk fogalmát, hogy annak következetes betartatása lehetetlennek bizonyult. Ezért az nem is ment át a gyakorlatba. A magyar kereskedők (közülük is a legaktívabbak, a menekült budai polgárok) erre válaszul azzal a kéréssel fordultak az uralkodóhoz, hogy az új helyzetben is ismerje el budai polgárjogukat.¹² Törekvésük sikerrel járt, s így a királytól nyert privilégium tartalma szerint a jövőben minden árucikkal szabadon kereskedhettek.¹³

1544-ben a Habsburg-adminisztráció az odaérkező magyar kereskedők fokozott ellenőrzéséről intézkedett. Bécs város tanácsának javaslatára kötelező tolmácsfogadást rendelt el, s tilalmazta az éjszakai megszállást a városban. A Bécsben élő magyarok ezután nem érezhették magukat biztonságban. 1547-ben a polgármester elé idézték és összeírták őket, s azt is megkérdezték tőlük, van-e magyar sáfárjuk. Nem kerülhette el a gyanakvás szülte nyílvántartásba vételt az a Bornemisza Gergely sem, aki 1522 óta tartott fenn kereskedelmi kapcsolatot bécsi polgárokkal, s aki, bár 1530-ban a Szapolyai-párti védők oldalán állt, később, 1540-ben számtalan tanújelét adta Habsburg-hűségének. Nem véletlen, hogy a budai tanács tagjai éppen őt küldték ki 1541-ben Roggendorff táborába, hogy az átadás feltételeiről a fővezérrel tárgyaljon, és annak bizalmát teljesen elnyerte. Korábban Nádasdy Tamás szolgálatában állt, pártfogói közé tartozott Várdai Pál, Maylád István, Verancsics Antal is, sőt 1546–1549 között maga az uralkodó fogadta udvarába,

10 Bornemisza Tamás irata (1549. július 3. után?): ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn RN 2. 1549. fol. 160–161.

11 Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 116–117.

12 Bessenyei József: Autonomiebestrebungen geflüchteter Bürger aus Buda (und Pest) nach der türkischen Eroberung der Stadt (1541). Historia Urban 8(2001) Nr. 1–2. 25–29.

13 A Bornemisza Tamásnak adott privilégium: 1549. január 8., ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn RN 2. 1549. fol. 183., 188.

*aulicus*ként.¹⁴ Ám nem volt elég az uralkodó birtokadományozásra, kárpótlásra is kiterjedő kegye, érdemei nem győzték le a bécsi városi hatóságok mindenkire kiterjedő gyanakvását.

Bornemisza a számára igen megalázó procedúráról egy 1547. február 9-én kelt elkeseredett hangú levelében számolt be Nádasdy Tamásnak, hozzáfűzve, úgy látja, el akarják őket a városból távolítani, ő azonban ezt nem várja be, s inkább önként távozik.¹⁵ Ezt hamarosan meg is tette, s később kizárólag a Magyar Királyság területén, a Forgách grófok tisztartójaként, majd harmincadfelügyelőként tevékenykedett 1552-ben bekövetkezett haláláig.

Ám nemcsak Bornemisza Gergely, mások is sérelmesnek találták a Habsburg-adminisztráció korlátozó és megalázó intézkedéseit, s 1548 augusztusában a váradi és debreceni kereskedők (illetve nevükben Was Antal, Bakoczy Péter, Ember Tamás, Fejér Bálint) tiltakoztak a szabályok fenntartása ellen. Bécs polgármestere és tanácsa azonban a tilalmak további érvényesítését javasolta, s I. Ferdinánd el is fogadta javaslatukat.¹⁶

A magyar kereskedők azonban ebbe nem nyugodtak bele, s rövidesen, 1550-ben újabb lépésre szánták el magukat. A pozsonyi, nagyszombati és soproni polgárok ekkor azt kérték az uralkodótól, hogy Buda árumegállító jogát saját városukban érvényesíthessék – ezzel az intézkedéssel a bécsi kereskedőket kívánták volna városukba kényszeríteni. De a válasz nemleges volt: Buda árumegállító joga nem származtatható át más városokra. Hiába támogatta a magyar királyi helytartó és tanácsa a magyar városok kérését, az uralkodó az alsó-ausztriai Kamara elutasító véleményének megfelelően – vagyis a bécsi kereskedők hegemoniájának érvényesítése érdekében – hozta meg döntését.¹⁷

Tehát az aktuális történelmi helyzet, a kényszerítő körülmények, a realitás ellenére az uralkodó fenn akarta tartani székvárosa kereskedőinek vezető szerepét.

A következő szigorítás 1556-ban lépett hatályba. Akkor ugyanis, bizonyára az éppen folyó török hadjárat miatt, a hatóságok kitiltották Ausztria területéről a „rác” és a „török” marhakereskedőket. Mindkét idézőjelbe tett szó némi magyarázatot kíván. A bizonytalan helyzetben mindkét nációnak tagjai

14 Bornemisza Gergely életéről Bessenyei József: *Ami a budai tanács „árulása” után következett.* In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* XXIX. Szerk. F. Dózsa Katalin–Szvoboda Dományszky Gabriella. Bp. 2001. 23–37.

15 Mállyusz Elemér: *Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar nyelvű levelei. 1531–1549.* LK 5(1927) 90–91., Nr. 131.

16 A tiltakozás szövege: *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien.* Redigiert Anton Mayer. I. Abtheilung. Regesten aus in- und ausländischen Archiven mit Ausnahme des Archivs der Stadt Wien. II. Bd. Wien, 1896. N. 1416. Lásd Gecsényi L.: *Kelet-magyarországi kereskedők i. m.* 33.

17 R. Kiss István: *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve.* Bp. 1908. 325–327. Nr. 322.

gyanúba keveredtek. Az általánosítás természetesen ebben az esetben is helytelen, akkor is, ha tudjuk, hogy néhány esetben a gyanú nem volt alaptalan. A rációk között valóban voltak, akik kémtevékenységet folytattak (igaz, mindkét részre), azonban azt hiszem, inkább azért keveredtek gyanúba, mert városaik, például a hódoltságban fekvő Ráckeve kereskedői közvetítők nélküli, közvetlen kapcsolatot tartottak fenn bécsi kereskedőkkel. A török kifejezés pedig nyilvánvalóan a hódoltságban lakó, nem pedig a török nemzetiségű vagy a hódoltságból jövő személyeket jelentette, hiszen az utóbbiak között lehettek a Magyar Királyságban lakók is. Így tehát a szigorítás után a kereskedelem lebonyolítása a királyi Magyarország kereskedőinek volt fenntartva. Természetesen azt nem lehetett ellenőrizni, hogy a kereskedő az Oszmán Birodalom alattvalója-e, vagy a Magyar Királyság olyan lakója, aki csupán üzleti ügyeit intézve tartózkodik a török megszállás alatti területen. A hadiállapot körülményei között a kémektől rettegő bécsi hatóságok – a gyanakvás mindent előntő, fokozódó légkörében – egyre inkább össze is mosták a kettőt, s a Magyar Királyságból érkezettekkel is úgy bántak, mint a „törökökkel”. Érzékletes példával szolgál erre két nagyszombati kereskedő, Ferenczy Mátyás és Szabó Lőrinc esete, akik 1556 március elején érkeztek Bécsbe. A velük történekről ők maguk számoltak be városuk bírójának írott levelükben, amely értékes forrása a Péter Katalin által oly kedvvel kutatót egyik témának, amely az emberek konfliktushelyzetekben megmutatkozó magatartásformáival ismert meg:¹⁸

Kezenetewnket es hűwsegös zolgalatunkat Irjük Mýnt týztelendő Nemes Uraýnknak, Towaba ezt Irjwk tý kegýelmetöknek, hogý itt bechbe az polgar Mestör Eleýbe wýwenek bennewnk, es az polgar mestör meg kerdöze honnan walok wagýnk, mýs meg mondek hogý zombatiak wagýnk towaba aztýs elő kerr hogý wagýon waros lewele Nalunk aztýs meg mutatok neký, Mýnd erreis Mýnket zabadon nem hagýa hogý Jarýunk, hanem kezest kellett Magunkert bechý embört keresnewnk, wegre masod napon egý az kezest be wýwök es sok Jambor előtt mýnd az kezest es mýnd mýnket Nagý rutt bezedökel Illette, az kezeskedig gruber miclos, es ezt te Kegýellmetöknek tutara adom ezt egýnehanzor monda hogý ollýan arulok wagýwnk mýntt az kýk budan laknak, azert egýet sem hagý az Zombatiakba zabadon Jarný mýnt az raczoknak, azert tý kegýelmetök lassa ha illýen newet kellýön

18 1556. március 3., Bécs. Ferenczy Mátyás és Szabó Lőrinc Nagyszombat város bírójának. [Címzése:] Adassek Az mý Nemes es Thýztelendő Urunknak es Býrannknak Lessenprandt Sebesstýennek Nagý Zombatý býranknak [A levél külsőén későbbi kéztől:] 1556. 3a Martii. Mathiae Ferenczy et Laurentii Szabó. A levél jelzete: Štátný Okresný Archív v Trnavě (Nagyszombati Állami Járási Levéltár), Magistrát Mesta Trnavy (Nagyszombat Város Levéltára), Listy adresované mesty (Missiles) 1500–1850. Kart. 6. 1556–1564. fol. 36. Papírfelzetes gyűréspecsét töredékével.

wýselew wnk, mert ezt zömelÿ walogatas nekwl motta sok Jambor előtt, meeg egÿebekÿs intnek wala hogÿ ez dolgott el ne Zenwedÿwk, azert lassa tÿ kegÿelmetök, mert most mÿ raÿtunk lött ez vtannis walakÿ ide fel Iw kezes nekwl be nem bochatÿak meg hÿdÿe kegÿelmetök Isten tarcha meg tÿ kegÿelmetöket, Adatott bechbe Marti 3 napÿan 1556

Ferenchÿ Mathias
Zabo Lörÿncz

A bécsi polgármester, Hans Übermann két súlyos sértést vágott a nagyszombatiak fejéhez. Azzal a szidalommal illette őket, hogy olyan árulók, mint akik Budán laknak. Vajon mire gondolhatott Übermann? Talán az ő szemében mindenki, aki nem menekült el a török megszállás elől Budáról, az automatikusan árulónak számított? Az, hogy úgy bánik velük, mint a ráccokkal, akiket, mint olvashattuk, kitiltottak Ausztriából, szintén igen rosszul érintette őket, hiszen városukban, Nagyszombatban megfelelő igazoló iratokkal szerelték fel őket. A levélből kiderül, hogy nem a török hódoltságából érkeztek, tehát nem lehetett összetéveszteni őket a török fennhatóság alatti területen élőkkel, így nem is lehetett volna velük szemben érvényesíteni az onnan beutazókkal szemben alkalmazott rendszabályokat, amelyeket mégis kiterjesztettek rájuk.

A legnehezebb kérdés azonban az, miért éppen Nagyszombat két polgára váltotta ki ezt a súlyos indulatot? Ők ketten, személyükben aligha hordoztak valamilyen rosszat, egyszerű kisemberek voltak, Szabó háza Nagyszombat egyik szegénynek számító részében, a Posztó utcában állott.¹⁹ A család vagyoni helyzetére jellemző, hogy özvegyétől 1560-ban nem lehet behajtani egy 15 forintos kintlevőséget.²⁰ De a város maga egésze sem lehetett vörös posztó a bécsi polgármester szemében, hiszen az mindig a Habsburg-pártot követte. Vagy annyira előítéletes volt a bécsiek gondolkodása, hogy minden magyarban, még a nagyszombatiakban is a „budaiakat” látták, vagyis azokat, akiket felelősnek tartottak a budai németek 1529. évi lemészárlásáért? A tragikus esemény emlékezete elevenen élhetett ebben a közegben, hiszen számos pesti német polgár rokona élt Bécsben, akik annak hírért fenntartották. De azt gondolom, a hirtelen indulatkitörésnek ez csak egyik oka. Furcsa lélektani helyzetnek vagyunk tanúi. A magyar élelmiszerekre (s itt a lábon hajtott szarvasmarha mellett a borra, a mézre, a gabonára is kell gondolni, hiszen ezekből is tekintélyes mennyiségű exporttal számolhatunk), égetően szükség van a Habsburg Birodalom városainak fogyasztásában, hiszen nemcsak Bécs, de a délnémet városok, így Nürnberg, Augsburg, Ulm, továbbá

19 *Bott'ánková, Mária*: K topografii mesta Trnavy v 16. storočí. In: Trnava, okres a mesto. Štúdie. Zostavil Jozef Simončíč. Bratislava, 1980. 134.

20 *Szakály F.*: i. m. 330.

Köln, Prága, ellátásához is nélkülözhetetlenek. Ám a forgalom növekedésére a hadiállapot körülményei között került sor, s ebben a helyzetben, a folyamatosan elszenvedni kényszerült török hadi sikerek sokkoló hatása alatt érthető, ha egyre mélyült a gyanakvás, a magyar kereskedők, a forgalom lebonyolítói irányában, akik egyre inkább a török megszállta területen voltak kénytelenek tevékenykedni. Jellemző, hogy az 1556. évi beutazási tilalmat 1561-ben megerősítették, és a következő években is további szigorító intézkedések láttak napvilágot. Nagy volt a félelem attól, hogy az élelmiszer nem érkezik meg a fogyasztókhoz, de ugyanakkor erősen tartottak a forgalmat lebonyolító kereskedőktől is. A Bécsbe eljuttatott élelmiszereket a városfalak védelmében álló polgárházak asztalánál jóízűen elfogyasztották, de az árut a fogyasztókhoz eljuttató kereskedőknek csak falakon kívül jelöltek ki tartózkodási helyet. Amikor elismeréssel adózunk azoknak a kereskedőknek, akiknek helyismerete, jól kiépített és működtetett kapcsolatrendszere tovább élte a térség kereskedelmét Debrecen, Várad, Kolozsvár, Szeben, Kassa, Pozsony, Nagyszombat és Bécs között, erről sem szabad megfeledkeznünk.

Bessenyei József

HUNGARIAN MERCHANTS IN VIENNA IN THE MIDDLE OF THE 16TH
CENTURY. ADDITIONS TO THE HISTORY OF COMMERCIAL RELATIONS
AFTER MOHÁCS

After the battle of Mohács, the merchants from Hungary – both Germans and Hungarians – were forced to leave their residences several times. The greatest change occurred in 1529, when the German patrician families of Buda disappeared from the capital. Most of refugees tried to start a new life in Bratislava. In 1540, after Buda was conquered by the Turks, the great majority of the Hungarian merchants fled as well, and the economic significance of the city decreased.

The Turk expansion meant a setback for the development of Vienna as well, however, its regional leading role remained, to which the activity of the Hungarian merchants taking refuge in the city also contributed. Even within the changed power relations, it was essential for the Habsburg Empire to maintain the commercial relations with Hungary as indispensable foods were imported from Hungary. The flow of goods that was based on the Hungarian merchants' knowledge of the circumstances and their connections continued in the new situation between the royal Hungary and Vienna. However, the previous conditions of operation were thoroughly transformed in the changed political situation, the competition between Buda and Vienna was decided finally for the latter city. Several earlier, for the Hungarian merchants detrimental regulations remained in force, for example, they weren't allowed to keep an independent household in Vienna, they could only have lodgings at the houses of citizens and in inns. In 1544, it was made mandatory to hire interpreters and lodging overnight in the city was forbidden. In 1556, the authorities banned merchants living in the territory occupied by the Turks from Austria. As it had al-

ready previously been forbidden for citizens of Vienna to go to Hungary personally and conduct their business there, this meant that commerce could only be organised by merchants living in royal Hungary or having escaped to Austria from there.

In the circumstances of a permanent state of war, the authorities of Vienna, being terrified of spies, often treated these two categories as one and treated people arriving from the Hungarian Kingdom like the Turkish subjects. An example of this is the case of two merchants from Nagyszombat, Ferenczy Mátyás and Szabó Lőrinc, arriving in Vienna in the beginning of March 1556 who were treated as if they would have come from the occupied territory, as if the ban would have been valid for them as well. So on one hand, the authorities were very much afraid that the food would not reach the consumers, at the same time, they were also afraid of the merchants organising the trade.

Kizökkent idő: az 1582-es naptárreform hatásai a 16. század végi Szepességen¹

1582. február 24-én XIII. Gergely pápa kibocsátotta *Inter gravissimus* kezdetű ediktumát, melyben elrendelte az új naptár bevezetését, ami később Gergely-naptár néven vált közismertté. A rendelet, igen praktikus módon, a régi Julianus-naptárt reformálta meg oly módon, hogy tíz nappal megrövidítette a naptári évet, és a szökőévek számának szabályos csökkentését írta elő, ezzel összhangba hozta a napévet és a Julius Caesar-féle Julianus évszámítást. A reformot és az átalakított új naptárt ott fogadták el egyből és vezették be azonnal, ahol az uralkodó, illetve a populáció többsége katolikus volt: tehát például Spanyolországban, Portugáliában, Itáliában vagy Franciaországban, ahol 1582 decemberében vették át. A protestáns és görögkeleti ortodox egyházak elutasították a pápai rendelkezést, így Európában „kizökkent” az addig egységesen számolt idő. A régi és új kalendáriumok egymás mellett, párhuzamosan léteztek hosszú időn keresztül, az új és régi időszámítás mintegy „versengett” egymással, bizonyos mértékig beavatkozva a mindennapi élet személyes idejének ritmusába, illetve megváltoztatva az intézményeknek a bevett kalendáriumhoz kötött ritmusát.²

A Gergely pápa-féle rendelet alapján 1582. október 4. után rögtön október 15-nek kellett következnie, és október 15-től kezdődően mindenkinek csakis az új naptárt kellett (volna) használnia, s ezzel összefüggésben számolnia az időt. Ha a közép-európai recepcióra vetjük tekintetünket, akkor látható,

1 Elhangzott elsőként a Hajnal István Kör „Személyes idő – történelmi idő” című konferenciáján, 2003. augusztus 29-én. E szöveg az akkori előadás szerkesztett és bővített változata.

2 A naptárreform kapcsolódó szakirodalma meglehetősen régi, s nem foglalkozik a kizökkent idő tartalmi kérdéseivel, csak részletes eseménytörténeti leírásokat ad. Felhasználtam *Barbura László*: Az új naptár behozatala Szepesmegyében (Egyidejű kútfők után). Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve 3(1887) 49–59.; *Knauz Nándor*: A veteristák. Századok 3(1869) 17–37.; *Hoffmann Viktor*: Adatok a Gergely-féle naptár behozatalához Magyarországon. TT 1894. 745.; *Szádeczky Lajos*: A naptárjavítás történetéhez 300-ados évfordulója alkalmából. Századok 16(1882) 656–659.; *Tóth László*: Garampi bécsi nuncius jelentése a Gergely-féle naptárreform végrehajtásáról a birodalomban. Turul, 1927. Az újabb szakirodalomból: *Nagy Balázs*: A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon. MKSz 102(1986) 60–67.; *Arno Borst*: Computus: Zeit und Zahl in der Geschichte Europas. Wagenbach, 1990. 79–113.

hogy II. Rudolf császár elsőként nem tudta teljes körűen foganatosítani az intézkedést, mert 1582 decemberében a protestáns rendek képviselői elutasították azt az augsburgi gyűlésen. Közel egy évvel később, 1583 szeptemberében Rudolf ismét körbeküldte a pápai rendelet bevezetését előíró leiratát (szeptember 4/14-én, ahogy akkoriban keltezték az iratokat),³ ám a protestáns dominanciájú területek újra elutasították a megreformált naptárt. Csak az örökös tartományokban, Tirolban, Karinthiában, Stájerországban, Cseh- és Morvaországban, Lausitzban és Sziléziában tértek át ekkor az új naptár használatára.

A problémák egy része abból keletkezett, hogy nem készítették elő a reform végrehajtását (például a megfelelő számú új kalendárium kinyomtatását), a kihirdetés módja pedig alkalmas volt a protestáns területek felzúdulására, amelyek természetesen saját önrendelkezésük és igazgatásuk elleni támadásnak vették a pápai rendeletet, hiszen az csak a pápai hatalomra és a tridenti zsinat határozataira hivatkozott mint autoritásra. A pápai bulla, mindezen felül, nem sorakoztatott fel tudományos érveket az új időszámítás mellett, ezek csak jóval később, 1603-ban láttak napvilágot Christoph Clavius, a reform értelmi szerzője tollából. A kor jeles csillagásza, Kepler és Tycho Brahe is a szökőévek csökkenő szekvenciái, tehát a reform fokozatos átvétele mellett érveltek, ám a birodalom protestáns rendjei sem az 1603-as, sem pedig a későbbi, 1613. és 1654. évi birodalmi gyűléseken sem fogadták el az új naptárt. A viták, a törvénycikkek és a különböző szintű ellenállások egymásnak feszülése egészen 1699-ig tartott, amikor a tartományok és rendek képviselői végül megegyeztek a közös harmonizációban és az egységes naptárgyakorlatban.

Máris sokféle dátum és adat hangzott el, amit egy idővel kapcsolatos írás során nehéz is lenne mellőzni. Rövid vizsgálatomban egy kisebb régióban, a felső-magyarországi Szepességen belüli viszonyokat szeretném rekonstruálni, mintegy mikrotörténeti metszetben nyomon követni az 1583-ban bemutatott, ám azonnal el nem fogadott naptárrendelet sorsát. Az elsőre technikai és praktikus korrekciónak látszó rendelet nagyon hamar vitákat és konfliktusokat gerjesztett. A konfliktusok vizsgálata ez esetben is az egyik leggyümölcsözőbb megközelítés egy-egy közösség értékrendszerének feltárására.

3 Lásd az 1583-as nagyszombati kalendáriumot (RMNy 529.), amelyben megtalálható Rudolf rendelete, és az október havi oszlopban olvasható a naptárváltás: Hic omittendi sunt dies 10 inter 4. et 15. diem Octobris occurrentes. Ita ut a 4. die, statim ad 15. fiat transitus. A kalendárium a nagyszombati Telegdi Miklós-féle nyomdában jelent meg, ahol 1579-től Pécsi Lukács fordításában és szerkesztésében láttak napvilágot a naptárak. A kalendárium kiszámítását Paulus Fabricius bécsi császári matematikus végezte, akinek korábban készült almanachjait folyamatosan alkalmazták a birodalmi püspökségekben. A századvégi kiadványokkal foglalkozott: *Dukkon Ágnes*: A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában. MKSz 120(2004) 2.

A konfliktusok elemzésén keresztül világosabbá válhat a közösség viszonyrendszere a hatalomhoz és a reformhoz, az autoritáshoz és az autonómiához. A naptárrendelet a protestáns Szepességen először, csakúgy mint Európa más protestáns tartományaiban, elutasítást és felzúdulást eredményezett, majd időhúzást – melyet némi konfúz töprengés és vonakodás kísért –, illetve versengést hozott a világi és egyházi élet reprezentánsai között.

Az új naptár okozta felháborodás és viták egy konfesszionálisan amúgy is felhevült időszakban zajlottak, hiszen az 1580-ban bevezetett *Egyezés könyve* (*Liber Concordiae*) elfogadása vagy elutasítása nagy vitákat eredményezett a protestáns Európában, így a Szepességen is. Már ekkor is az egyház és az arisztokrácia autoritása kérdőjeleződött meg egy olyan régióban, amelynek azonban speciális hagyományai és korábban kivívott szabadságai voltak, melyekkel más vármegye vagy régió nem vagy alig rendelkezett (Erdélyt lehetne hasonlítani a Szepességhez, de az uralmi és felügyeleti viszonyok mégsem voltak teljesen megegyezők). Egy olyan régióban történtek mindezek a viták, ahol a „felülről jövő” regulák elutasítása – együtt a felsőbb hatóságokkal szemben tanúsított bölcs és kiegyensúlyozott politikával – az ellenállás szimbólumává vagy metaforájává válhattak. Abban a Szepességen, mely protestánssá vált a 16. század első felében, ám egyházi intézményei katolikus felügyelet alatt álltak. A leginkább intézményesült felügyeleti formát, a *canonica visitatiot*, azonban a prépost gyakran elfelejtette, vagy nem tartotta szükségesnek. A viták és konfliktusok, s az ezeket kísérő élénk kommunikáció jellemezte a szepességi protestáns egyház különböző intézményeit és frakcióit, végig az egész 16. század során. Ebben a konfesszionális és regionális kontextusban szeretném tehát rekonstruálni az eseményeket, majd értelmezni az egyéni és csoportos attitűdöket, a felügyelet és az ellenőrzés kérdéseivel, illetve a hagyományokkal összefüggésben.

Így nem foglalkozom a kalendáriumnyomtatás vagy -használat hétköznapi példáival, illetve a személyes és közösségi ünnepek megváltozott ritmusával, tehát összefoglalóan a reformnak az időszemléletre és az idő számontartására gyakorolt hatásaival. Ennek prózai okai vannak: egyrészt több monográfia szemléletesen mutatja be a kalendáriumok rendszeres nyomtatásával megváltozott helyzetet és a naptárokat, mint új kommunikációs eszközöket, a 16–17. század fordulóján.⁴ Másrészt nagyon kevés direkt forrás található azokról a lehetséges olvasókról, akik a naptárakban megjelenő új információkat – jóslásokat, kereskedelmi adatokat, emlékeztetőket, időjárási és ünneplési adatokat – használták, csak a nyomtatásban megjelenő, egyre növekvő számú kiegészítő tartalmi elemekből lehet indirekt módon következtetni arra, hogy a gyakorlati információkat kik is igényelték s használták.

4 Például Kovács I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Bp. 1989. 3–16.

Végül pedig: itt nem vállalkozom, csak néhány részlet erejéig, az „intézményes időnek” nevezhető területen észlelhető változások és reakciók elemzésére (például a városi tanácsok, a rendek, az országgyűlések etc. időhasználata, vagy éppen manipulációja az új naptárral).

A Gergely-naptárt kihirdető királyi rendeletet 1583 októberében küldték meg Bornemissza Gergely prépostnak az év hátralevő részére vonatkozó naptártöredékkal. A bevezető kiemelte, hogy a reformot XIII. Gergely pápa foganatosította, a rendelet pedig minden egyes naphoz a megfelelő szent igék olvasását írta elő a *Szentírásból*. Bornemissza azonban minden egyeztetés és utasítás nélkül átadta a rendeletet a szepesi káptalannak, aki november 1-jétől már be is akarta vezetni azt. A káptalan a fennhatósága alá tartozó szepesváraljai lelkésztől, Cyriac Obsopaeus Kochtól azt kívánta, hogy mindenszentek napját már az új naptár szerint, november 10-én ünnepelje meg, ám ő ellenállt. Koch esperessége (a XXIV. szepesi város) az V. szabad királyi város egyházi vezetőjétől, Bels Benedek *seniortól* kért tanácsot és állásfoglalást az új naptárra vonatkozóan. Bels pedig lelkésztársát, a filippista késmárki elsőpapot, Sebastian Ambrosiust küldte Hans Rueberhez, hogy puhatolja ki álláspontját az ügyben. Rueber, a felső-magyarországi főkapitány nem fogalmazott meg határozott véleményt, hanem azt tanácsolta, a szepességi papok fogadják a legmesszebbmenő előzékenységgel a prépost utasításait, de hangoztassák azt is, hogy a naptár reformja nem tekinthető felekezeti kérdésnek, hanem ebben az esetben a világi hatóság véleménye a döntő.⁵ A prépost nem sokkal ezután, november 29-én megjelent Szepes helyen, hogy tisztázza a helyzetet. Bornemissza kijelentette, maga sem helyesli, hogy a káptalan, feljebbvalóinak értesítése nélkül, azonnal be akarta vezetni a naptárt, de avval sem értett egyet, hogy az esperes Rueber véleményét kérte ki. A szepesi káptalan erre maga is visszatért a régi naptárhoz.⁶

1583. december elején Forgách Imre, trencsényi főispán Selmezbányához fordult tanácsért, hisz ő is úgy vélte, az új naptárt addig nem szabad elfogadni, míg el nem terjed az egész birodalomban. A városi tanács is megerősítette e véleményében, mondván „nem is tartozik reánk őcsászári és királyi felsége parancsolata, és az országnak, melyben élünk közmegegyezése nélkül újat elfogadni, és aszerint élni és a közügyeket intézni”.⁷ Forgách ismertette e levelet megyéje papságával, és a régi naptár használatát írta elő számukra. A selmezbányaiak vélekedésével felvértézve Forgách egyúttal egy új

5 Az eseményeket az úgynevezett *Matricula Molleriana* [a továbbiakban MM], Georg Moller és más szepesi lelkészek feljegyzése rögzítette, egy példánya az OSzKK-ban található, Fol. Lat. 2088 jelzeten. MM 600.

6 A naptárreform szepességi sorsát bemutatta Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I.: 1520–1745-ig. Bp. 1922. 177–182.

7 Knauz N.: i. m. 22.

szempontot is megfogalmazott levelében, hiszen kijelentette: amíg az országgyűlés el nem fogadja az új naptárt, addig ők sem hajlandók annak átvételére. Majd ezután egy szemléletes test-metaforával érzékeltette álláspontját, hasonlóan a kora újkori államelméletek egyik kedvelt fordulatához: „Mert mire való lenne elfogadni a püspök úr kívánatára azon naptárt, amelyet nemcsak az ország rendei vetnek el, de sem a birodalom, sem a szomszéd tartományok nem helyeselnek. Midőn ti nem az ország feje, hanem csak tagjai vagytok; hogyha a tagok a fejtől elválnak, minek kelljen történnie, nem lehet előttetek ismeretlen.”⁸

Ernő főherceg 1584. január 6-án leiratot intézett a Pozsonyi és Szepesi Kamarához a naptárrendelet végrehajtásáról, ám mivel a rendelet már az egyből következő napon, január 7-én, az új naptár szerinti 17-én lépett volna életbe, így az nem volt kivitelezhető. A Szepesi Kamara január 20-ai válaszelevelében ezért tudatta a főherceggel, hogy az új időszámítást Gyertyaszentelő Boldogasszony napján, tehát február 2-án kezdi meg. Egyúttal kérte Ernőt, hogy az új kalendáriumból küldessen harminc példányt, és intézzon a megyékhez s városokhoz nyílt rendeletet a naptár kötelező elfogadása ügyében.⁹

Az új naptár megjelenése tehát jelentősen megosztotta a felső-magyarországi városok és közösségek életét, és ez hasonlóképpen történt Európában is. Michel de Montaigne 1587-ben, „A sántaságról” szóló esszéjében ekként adott hangot szkepticizmusának: „Két-három évvel ezelőtt Franciaországban tíz nappal rövidítették meg az évet. Mennyi változás követhette volna e reformot! ...Ám sem a szokásainkban rejlő hibák megjavítása, sem a változtatás nem volt érzékelhető.”¹⁰ A német tartományokban a katolikusok szinte egyből, már 1583-ban elfogadták a rendeletet és a kalendáriumot, a protestánsok azonban csak 1699-ben álltak véglegesen át a Gergely-naptárra.¹¹ Amandus Polanus, sziléziai református teológus arról írt későbbi apósának, Johann Jacob Grynaeusnak 1584-ben, hogy mind náluk, mind pedig Tübingenben igencsak vitatják az új naptár helyénvalóságát.¹² Angliában 1752-ig volt érvényben a régi időszámítás.

8 1583. december 12. *Knauz N.*: i. m. 23.

9 Idézi *Hoffmann V.*: i. m. 746. Ernő főherceg február elején kelt válaszában értesítette a Kamarát, hogy a kért mennyiségű új naptárt elküldte, és kilátásba helyezte a nyílt parancsok továbbbírását is. Az eredeti levelezést lásd MOL Szepesi Kamarai Levéltár, Benigna Mandata, De observando novo calendario 1584.

10 Michel de Montaigne ezt éppen a „Sántaságról” szóló esszéje elején fogalmazta meg.

11 A naptár elterjedéséről lásd még *Nagy B.*: i. m. 60–67.

12 Közli *František Hrubý*: *Étudiants Tchéques, aux écoles protestantes de l'Europe occidentale*. Brno, 1970. Nr. 150., 234. A szakirodalomból lásd még *Gerhard Römer*: *Kalendarreform und Kalendarstreit im 16. und 17. Jahrhundert*. In: *Kalender im Wandel der Zeiten*. Landesbibliothek Baden. Baden-Baden, 1982. 70–84.

A naptárügy a felső-magyarországi területeken, a presztízs-szempontra túl, politikai kérdéseket is felvetett: ki tudja-e vívni elsőbbségét a prépost a világi hatósággal szemben? Avagy a világi hatóságok és a nemesség veszik kezükbe az értelmezések utáni kezdeményezést és cselekvést? Látható, bizonyos pontokon a világiak is közbeléptek, hiszen a felügyeletet és ellenőrzést ők is gyakorolni kívánták. A naptárkérdést a szepesi evangélikus egyházközségek, a *Matricula Molleriana* feljegyzéseinek tanúsága szerint, viszont nem politikai, hanem egyházi és felekezeti kérdésnek tekintették, mivel nézetük szerint a naptárreform nagyban emelte a pápa tekintélyét.¹³ A reformtól elsődlegesen annak katolikus jellege miatt idegenkedtek, hiszen az evangélikusok ekkor már tagadták a pápa primátusát, és veszélyesnek tekintették, hogy a katolikus egyház írja elő számukra a naptártöredékbe felvett és kijelölt szent igéket.

1584 márciusában Bártfa város Tanácsa is nyilatkozott az új naptárról, kijelentvén, nem akarnak ellenszegülni a királyi rendeletnek, de néhány évre lenne szükségük annak foganatosítására. Diplomatikusan levelükben valójában elutasították az átvételt, és Forgách Imre érveléséhez hasonlóan arra kérték az uralkodót, hogy amíg az ország rendjei és főurai, tehát az országgyűlés bele nem egyezett az új naptár használatába, addig őket se kényszerítse annak alkalmazására. Hasonlóképpen fogalmazott a Sáros vármegyei gyűlés is, mondván „őfelsége ne kényszerítse egyenként a megyéket az új naptár elfogadására, hanem határozzon afelett az egész országgal, meghallgatván az egész ország véleményét”.¹⁴

Bornemissza prépost márciusban újfent levelet intézett a szepesi káptalanhoz, és II. Rudolf sürgető leiratára hivatkozva elrendelte, hogy az új naptár behozatalával egy időben meg kell tartani a régi egyházi szertartásokat is.¹⁵ Néhány hónappal később, miután a szepesiek elvetették kérését, keményebb hangú levelet küldött a „tisztelendő testvéreknek” megállapítván, hogy „a naptár rögtöni elfogadása botrány nélkül nem fog végbemenni”, és utasította őket parancsa végrehajtására. A prépost helyettese is ezt hangsúlyozta a fraternitások vezetőinek, akik tartva a katolikus szertartások visszaállításától a megye alispánjához, Görgey Kristófhhoz fordultak tanácsért és támogatásért.¹⁶ Görgey azt javasolta a fraternitás papjainak, hogy várják be a szabad királyi városok és a kassai gyűlésre összeülő nemesség ez irányú ha-

13 „...ut existimarent negotium hoc non mere Politicum esse, sed Ecclesias quoque imisceri, easque spectare, ut auctoritate Papae sensim aucta, doctrinae etiam apud simpliciores auditores insidia struantur.” MM 599.

14 Szádeczky L.: i. m. 657.

15 „A királyi parancsnak hódolva a legközelebbi Hamvazószerdán vegyék használatba a naptárt, és a szent szertartásokat március 15-től kezdve az új naptár szerint ünnepeljék meg.” MM 605–606.

16 MM 607.

tározatát, hiszen ilyen országos ügyet a király nem rendezhet a városokkal és a megyékkel folytatott külön tárgyalásokon, csak országgyűlés útján. A vármegye egy protestáló levelet is megküldött a prépostnak az evangélikus papok védelmében. Kiemelték, az új naptár sérti a nemesek kiváltságait és szabadságait, és megjegyezték: „mi vagyunk a lelkipásztorok kegyurai és mi adjuk nekik a tizedet. Sem mi, sem a mieink nem fogadják el a naptárt, míg a király az ország rendével az országgyűlésen határozni nem fog, mert mi a többi megyékkel egyetérteni akarunk. Továbbá az új naptár régi szabadságainkat, jogainkat és kiváltságainkat csorbítja.”¹⁷

A kegyúri-patronatusi kérdést feszegető, érdekes helyzet állt elő, hiszen a vita érintette a *cuius regio, eius patronatus* praxist s hagyományt. Akié a birtok, azé a kegyuraság, a Magyar Királyság területén még ekkor is ez volt a gyakorlat. A patrónus vallási hovatartozásától függetlenül volt kegyura a birtokán lévő templomnak, s az ott dolgozóknak. A reformáció századában pedig a királyságbeli kegyurak – erről szól Péter Katalin legutóbbi könyvének egyik fejezete – nem szóltak bele a vallásgyakorlatba, sőt, egyszerűen közönyösen viselkedtek a hétköznapi, falusi ügyekkel kapcsolatban.¹⁸ Ebben az esetben azonban nem kívántak közönyösek maradni, ám az idézett vármegyei nemesek nem a szakirodalomban általánosnak vélt *cuius regio, eius religio*-elve alapján léptek fel: számukra elsődlegesen a kegyúri szokáson nyugvó felügyelet kérdése került napirendre és a hagyományos privilégiumaik. Ebben a megközelítésben tehát a vallási hovatartozás indifferens volt, bár nyilván tudatában voltak a katolikus kezdeményezésre adott protestáns válaszokkal, az egyértelmű elutasítással. Épp a katolikus egyház és a birodalom képviselői viselkedtek úgy, mintha birtokosként a vallási hovatartozást – s ebben az esetben a naptár azonnali átvételét is – meghatározhatnák, szemben a létező kegyúri hagyománnyal.

1584 márciusában a Szepesi Kamara Kassára rendelte az V. szabad királyi város bírait és megígértette velük, hogy városaikban meghonosítják az új naptárt.¹⁹ A városokban tevékenykedő lelkészek azonban ellenálltak, és ez azonnal konfliktust okozott az ünnepek megtartásában. Lőcsén például, Friedrich Papst bíró érvényesíteni akarta a kamarának tett ígéretét, ezért március 20-ra az evangélikus templomba rendelte a híveket, hogy kihirdesse az új naptár bevezetését és ennek értelmében húsvét március 21-re való kitűzését. Anton Platner lelkész azonban hevesen tiltakozott a bíró önkényes akciója ellen, távozásra szólította fel a jelenlevőket, és ezzel megakadályozta a

¹⁷ MM 612.

¹⁸ Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp. 2004. (Európai Iskola) 108–117. Péter Katalin egyértelműen szétválasztja a *cuius regio, eius patronatus* illetve a *cuius regio, eius religio* elvek gyakorlati alkalmazását, s ezzel egy régi egyháztörténeti közhely differenciált értelmezését adja.

¹⁹ MM 608.

bíró szándékának érvényesülését. A bíró azzal tudott „visszavágni”, hogy áldozócsütörtökön távoltartatta az istentisztelettől a városi tanács nagy részét, az orgonistával együtt.²⁰

A XXIV. szepesi város fraternitása azonban nemcsak a nemességet kívánta megnyerni a régi naptár támogatására, hanem maga is szervezkedésbe kezdett. A június 18-i, ruszkinóci gyűlésen döntöttek el, hogy küldöttséget menesztenek Bornemisszához. Arra kérték a prépostot: amíg a politikai hatóság nem tette magáévá az új naptárt, addig ne tekintse engedetlenségnek, ha a lelkészek is tartózkodnak annak átvételétől.²¹ Bornemissza nagy felháborodással fogadta a küldöttséget, amelynek tagjai Jancsi János, Tarczai János és világi részről pedig a XIII. elzálogosított város jegyzője Georg Hasko volt. Nemcsak engedetlenséggel, hanem felségsértéssel is megvádolta őket, akik egyházi főhatóságuk mellőzésével a nemességgel paktálnak, hiszen a XIII. város papjainak semmi közük nincsen a megye nemeseihez. Megfenyegette őket, ha rövid időn belül nem viszik keresztül a naptárreformot, akkor háromszoros büntetéssel fognak bűnhődni. Hasko jegyzőt is megintette, mondván őt a lengyel hatóságnál, mint rebellist fogja feljelenteni, hiszen Báthory István már 1583-tól előírta az új naptár használatát. Ezenkívül furcsálta idegenkedésüket a reformtól, hiszen korábban a wittenbergi Melanchthon és Caspar Peucer is a naptárjavítás mellett emeltek szót. Itt világlik ki igazán, hogy Bornemissza politikai kérdésnek tekintette a naptárügyet, és csak annyiban elvi s ideológiai problémának, hogy az akadémikusokat számszerű példaképeik követésére buzdította.

A fraternitás küldöttsége ezután Lublón tárgyalt, de az ottani alkapitánytól, Johann Grundeltől is csak súlyos fenyegetéseket kapott, majd Thurzó Szaniszlónál, a sztarosztánál interveniált, aki korábban eltiltotta papjait az új naptár bevezetésétől, ám 1584 nyarára már semleges álláspontra helyezkedett.²² Az ezután következő, augusztus 5-i leibici gyűlésen, ahol nemcsak a fraternitás, hanem a XIII. város bírái is részt vettek, a folytonos elutasítás után a lelkészek nem tehettek mást, mint elfogadták a naptárreformot, de azzal a kitételrel, hogy az a vallásukra nézve nem lehet sérelmes, és a pápa utasításait nem hajlandók követni, különben visszatérnek a régi időszámításhoz.²³ Viszonylagos kompromisszum jött tehát létre: a katolikus prépost keresztülvitte akaratát bizonyos evangélikus patrónusok ellenében is. A többi felső-magyarországi megye azonban állhatatosan elutasította az átvételt, s

²⁰ MM 610–611.

²¹ Ezzel tehát átvették a nemesség által használt argumentumot: MM 614.

²² MM 615–616.

²³ Barbura László kissé pontatlan és jegyzetek nélküli közleményében megemlítette (57–58.), hogy a leibici gyűlésen a lengyel hatóság képviselői, közöttük Johann Kraus lublói várkapitány a megújított naptár átvételére szólította fel a XIII. város képviselőit. Kraus azonban Ambrosius baráti körének tagja volt, ahol általános elutasításban részesült a naptár.

amikor Ernő főherceg 1585-ben arról tanácskozott Bécsben a magyar küldöttekkel, miként lehetne elkerülni az 1583-as diétához hasonlatos zajos vitákat a következő országgyűlésen, akkor arra figyelmeztették: komoly veszély származhat abból, ha az uralkodó nem a régi naptár szerint hívja össze a rendeket. A főherceg megfogadta a tanácsot, s a királyi meghívókat később kétféleképpen, a régi és az új naptár szerint keltezték, bár az országgyűlést egy ideig így sem hívták össze.

A régi és új naptár használatáról írásos vita is kifejlődött, amit egy Erdélyhez kapcsolható példa is mutat: 1585-ben Nagyváradon egy régi időszámítás szerinti kalendárium jelent meg, ami ellen a kolozsvári jezsuita Szántó Arator István és L. Serechinus adtak ki költeményt. Válaszul Beregszászi Péter és Ambrosius egykori tanítója, Thoraconymus állított össze írást a Julianus-naptár védelmében, amelyet Szántó ismét megtámadott, majd Thoraconymus szerkesztett viszontválaszt. Nem tudjuk, eljutott-e a vita a nyilvános összeütközésig, ám annyi biztos, hogy „Joó János váradi professor az 1589. esztendőben a nagy gyűlésen győzedelmesen disputált az egész úri méltóságok előtt Szántó jezsuita ellen. Vetélkedtenek nevezetesen az új kalendáriumnak bevétele iránt.”²⁴ A Thoraconymussal folytatott vita a szokásosnál nagyobb publicitást kapott, hiszen az egymással polemizáló iratok végül Johann Jacob Grynaeus segítségével, Bázelen jelentek meg 1587-ben.²⁵

Oly sok viszály után végül az 1587–1588. évi országgyűlés tárgyalta a naptárkérdést, amely határozatot hozott az ügyben. Érdemes idézni az így megszületett XXVIII. törvénycikket, hiszen tükrözi a vita által felvetett problémákat és annak hangulatát is: „A karok és rendek, bár inkább szeretnék, hogy a régi naptár maradjon továbbra is érvényben, amely annyi évek óta használatban van, s amelyhez gazdagok és szegények oly hosszú használat által hozzászoktak, mégis őfelsége kegyes intésére hajolni akarván nem elenzik, hogy ez időtől fogva az új javított naptár használtassék; de azt határozottan ki akarják jelenteni, hogy az új naptárt egyes-egyedül őfelsége és senki más tekintélye alapján fogadják el. Az okiratok és levelek, melyek ekkoráig akár az új, akár a régi naptár szerint kelteztettek, maradjanak érvény-

²⁴ Bod Péter: Magyar Athenas. 122.

²⁵ Szántóék költeménye ilyen címen szerepelt: *Iesuitarum CARMEN, adversus auctores Iuliani Pseudocalendarij, Varadini impressi, Anno 1585 et defensio Calendarij Gregoriani, Claudiopoli in Transylvania edita*. Thoraconymus válasza: *VENTILATIO Scripti illius, quod inscriptu est, Adversus auctores Iuliani Pseudocalendarij etc. Thoraconymo auctore*. Végül pedig: *Thoraconymi Defensio Ventilationum adversus Stephanum Aratorem in qua multa de Iesuitarum Ordinis Institutione referuntur*. A kötet pedig *De controversiis religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta...* címmel jelent meg Bázelen. Meglehetősen mulatságos, hogy Knauz Nándor, aki nem tudta a szerzőket teljes bizonyossággal megkülönböztetni így írt: „Megjegyzem, hogy ezen Thoraconymus kétségkívül álnév, mely alatt Beregszászi Péter rejlik.” Feltételezése téves volt. Knauz N.: i. m. 27.

ben.”²⁶ A gyakorlat persze nem feltétlenül követte a törvényt: Rudolf császár 1588. augusztusi leirata felrótta Bártfa városának, hogy az ottani nyomda naptárai még a régi időszámítást követik. David Guttsegel nyomdász minden bizonnyal így tett 1583 óta. A felszólító levél nem maradt hatástalan, ám sajátos megoldást hozott, melyet leginkább „büszke dacolásnak” lehet nevezni: az 1588 végén nyomtatott, s a következő évre szóló kalendárium már közölte az új naptárt, de párhuzamosan a régivel.²⁷ Az 1594. évi kalendáriumában pedig még egyértelműbb jelzés volt: Guttsegel ugyanis megfordította a sorrendet, s a régi időszámítás került a főhelyre, az új csak mintegy kiegészítette azt.²⁸

A hétköznapi élet egyéb területein sem gyorsan honosult meg a reform. Ha a magánlevelezéseket vesszük, akkor láthatjuk, a protestánsok által fogalmazott episztolákat, az ortodox lutheránusokat kivéve, a régi naptár szerint keltezték. Fegyverneki Izsák a sárospataki iskola tanára például 1587-ben még a régi naptár szerint dátumozta Johann Jacob Grynaeushoz szóló levelét, kiemelve, hogy a régi kalendáriumot használja az egész ország, kivéve az úgynevezett ubiquitárius, tehát ortodox lutheránus hitet valló városokat.²⁹ Két évvel későbbi levelében is annak adott hangot, hogy a felső-magyarországi ubiquitáriusok nem nyugszanak, ők azok, akik a gregorián naptárt is elfogadták.³⁰ Szepesi György királyhalmeci pap még 1591-ben is azt írta Grynaeusnak, hogy a Gergely-naptár miatt nagy felzúdulás van az országban, Magyarországon még nem fogadták el, de Erdélyben a fejedelem ráerőszakolta az országra.³¹ Az 1591-es nagykárolyi református zsinat egyhangúlag a régi naptár mellett nyilatkozott, majd egy évre rá Jancsi János esperes felszólította a XXIV. város lelkészeit, hogy Gyümölcslő Boldogasszony ünnepét ne március 25-én, hanem 21-én tartsák, ahogy ezt Lőcsén is hagyományosan szokták. Thurzó Szaniszló követe azonban megtiltotta ezt, március 17-én.³²

Sebastian Ambrosius, a késmárki elsőpap hosszú ideig szintén a régi módon keltezte leveleit, a Grynaeusnak szóló 1599. július 10-i levelét azonban már az új naptár szerint datálta.³³ Üzenetében röviden elmagyarázta barátjá-

26 MOE VII. 375.

27 RMNy 604.

28 RMNy 712.

29 Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai. Közread. Szabó András. Szeged, 1989. (Adattár... 22.) XXXVI.

30 Uo. XXXVII.

31 Uo. LIX. Erdélyben 1590-ben fogadták el az új naptárt, „mivelhogy más szomszéd közelebb való keresztyén országban acceptáltatott”.

32 Hivatkozik rá *Friedrich A. Lampe*: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 331.

33 Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai i. m. XIX.

nak, hogy a kalendáriumot igazából csak tiltakozással fogadták el, de nem a pápa parancsára, hanem a pozsonyi országgyűlés határozatára, amely véget akart vetni a keltezés körüli zűrzavarnak. Az 1599-es országgyűlés 45. cikkelye ugyanis súlyos büntetéseket helyezett kilátásba az új naptár visszaautóitól szemben, és ezután a Tiszán inneni esperességek hivatalosan elfogadták a Gergely-féle naptárt.³⁴ Lőcsén azonban még 1599-ben is a régi kalendáriumot nyomtatták, és Mátyás főhercegnek kellett közbelépnie, s hatalmi szóval figyelmeztetnie a polgárokat.³⁵ A régi naptár a hétköznapi használatban tehát egészen a századfordulóig élt.

*

A kalendáriumreform által generált viták behatoltak a felső-magyarországi társadalom szinte minden szintjére, és a résztvevők a korabeli kommunikáció számos eszközével alakították a nyilvános diskurzusok tematikáját. A naptárak vagy képes kalendáriumok használata mindennapos gyakorlat volt a társadalom tagjai számára, és éppen ezért a kalendárium megtestesítője és eszköze volt a hagyományhoz való kötődésnek. A hagyományok megőrzése pedig a közösség integritását jelentette. Ha a hagyományt, tehát az integritást bárki vagy bármi kikezdte, akkor működésbe léphettek a védekező ellenreakciók: ebben az esetben a publikus tereken, az ünnepek alkalmával vagy a választott képviselőkön keresztül, tehát ahogy láttuk, az egyházközség tagjain keresztül érvényesültek, akik a világi hatóság támogatását, majd retorikáját használták a hagyomány védelmében. Kicsit másként és kibővítve fogalmazva: egy közösség identitása nagyban függött a hagyomány védelmében kialakított magatartásoktól és reakcióktól. Mi több, itt nemcsak az évszázados időszámítás és kalendáriumhasználat bevett gyakorlata szorult védelemre, hanem a közösség protestáns identitása is, hiszen, ahogy olvasható a forrásokban, az új naptár átvétele „nagyban emelhetne volna a (kibocsátó) pápa tekintélyét”. Bár a szepességiek katolikus ellenőrzés és felügyelet alatt álltak, ez az egyöntetű kiállás erős protestáns identitásról tanúskodik. Egyúttal azt is mutatja, hogy a mindennapi élet sokszor rejtett ritmusát, az ünnepeket és a különféle ciklusokat kizökkentő új naptárral szemben védelmezett hagyomány mellett a 16. század végére megerősödött protestáns identitást is mint hagyományt élték meg vagy tételezték, melyet egy katolikus rendelet nem bolygathat fel.

A helyzet összetettebb értelmezésére egy másik kontextuális szintet szeretnék bevonni. Ez a korábban felvillantott hitéleti/konfesszionális konfliktus

³⁴ A törvény kimondta: „Azon városokat és földesurakat pedig, kik ezen nyilvános rendeletnek ellene mernek szegülni, és régi naptárt nyomtatni és avval élni találatnak, őfelsége ezer forintnyi bírsággal büntesse, valahányszor makacsok lesznek.”

³⁵ *Carolus Wagner: Analecta Scepusii, Sacri et Profani. I. Leutschau, 1774. 99.*

tus, melyet 1580-tól kezdődően egy szintén határozatként, sőt bizonyos helyzetekben kizárólagos diktátumként „működő” formulagyűjtemény, a *Liber Concordiae*, s ennek VIII. fejezete a *Formula Concordiae* okozott. A rendkívül szerteágazó, a személyes kapcsolatok hálójában megjelenő ellentmondások és véleménykülönbségek történetét rövidre fogva az mondható: 1580 és 1584 között egyrészt látunk egy csoportot, a regionális ortodox lutheránusok többségét, akik támogatták a *Formula* elfogadását. Vezető képviselőik a világi élet reprezentánsai voltak: a korábban említett Rueber főkapitány és Horváth Gergely, a Szepességre frissen betelepült főnemes. Ők olyan „importáltak” tartott személyeket alkalmaztak – elsősorban papokat, tanárokat és iskolaigazgatókat, főként német területekről –, akik a *Formula* propagátorai voltak. Olyan intézményes háttérrel biztosítottak számukra – iskolákat, gimnáziumokat, képviselőket a fraternitásokban, ahonnan elokvensen és buzgón bátoríthatták a helybéli protestánsokat a *Formula*-könyv aláírására, tehát az ebben található hitvallások és előírások követésére.

A másik karakterisztikus jegyekkel és hitelvekkel rendelkező csoport a helyi konfessziókat – a *Confessio Pentapolitanat* és *Heptapolitanat* részesítette előnyben, illetve a Melanchthon által írt *Corpus Doctrinae*. Fraternitásaik gyűlésein és a rendszeres regionális zsinatokon, mint a nyilvánosság egyik korabeli színterein, mindig ezekhez, az ismert, a hagyományos, a bevett hitvallásokhoz tartották magukat. Őket kevésbé ortodox vagy keményvonalas, inkább megengedőbb protestánsként lehet leírni. Nem támogattak, ahogy megfogalmazták „bárminemű új és külhonból behozott találmányt vagy rendelkezést, mint hitéletünk helyettesítőit”. Természetesen megvolt mindennek a teológiai argumentuma is – oda s vissza – főként az Úrvacsora lehetséges és megengedhető értelmezésében voltak eltérések és viták, de ez egyébként is a reformáció évszázadának hitvita-közhelyévé csontosodott. A *Formula* a filippistának hívott csoport szemében tehát nem a reform elősegítője volt, hanem a jól megalapozott rendelkezések szükségtelen kikezdése, a hagyomány megbolygatása. Meglehetősen érdekes, hogy a katolikus prépost, a már megismert Bornemissza Gergely szintén ellenezte a *Formula* elterjesztését és átvételét a Szepességen, és szintén a hagyományra hivatkozva gondolta mindezt. Ebben az értelemben pedig a kérdés hasonlóképpen vetődött fel, mint a új kalendárium esetében: ki ellenőrzi a regionális életet, szokásokat és mindennapokat? Vagy más szavakkal, melyik autoritás rendelkezik az ellenőrzés jogával? A világi vagy az egyházi? És mi a helyzet a közösség függőségével, függetlenségével, avagy autonómiájával?

Egy korábban meg nem fogalmazott értelmezést szeretnék bevonni ebbe az interpretációs mezőbe: ha párhuzamosan tekintünk ezekre az eseményekre, melyek mind a *Formula*, mind pedig a naptár kapcsán történtek, akkor egyrészt azt látjuk, hogy a keményvonalas ortodox lutheránusok egyaránt elfogadták a *Formulát* és az új kalendáriumot, másrészt a filippisták egyönte-

tűen elutasították mindkét rendelkezést. Mi végre e konvergencia a reakciókban és álláspontokban? Az ortodox lutheránusoknál egyértelműen látjuk az autoritás és a hatalom iránti tiszteletet (kritika nélkül), és az engedelmeskedést. Mindkét rendelkezés esetében tudomásul vették és követték a számukra előírt regulákat. A filippista csoport esetében épp az ellenkezőjét láthatjuk: bár a hagyomány és a közösség védelmében emelték fel szavukat, mégis vették a bátorságot, hogy megkérdőjelezzék az előírásokat, és az esetek többségében kritikusan viszonyultak a szükségtelen változásokhoz. Hittek relatív autonómiájukban, és hittek közösségük véleménynyilvánítási szabadságában, mely közösség időről időre képes volt artikulálni elvárásait és követeléseit a világi vagy egyházi hatóságok számára. Az persze kissé ironikus és elgondolkodtató, hogy a filippista társaság inkább a konfliktusmentes, gördülékeny változásban hitt, melyet a kritikus és nyilvános párbeszéd segítségével érhet el, ám elutasították azokat a radikális változtatásokat, melyek kikezdi a hagyományaikat, tehát integritásukat. Másként fogalmazva: a filippisták óvakodtak az extrém és felforgató megoldásoktól, az ortodox lutheránusok viszont a jóval erőteljesebb és a hatalom által támogatott lépések hívei voltak, ám mint hangsúlyoztam, ez nem radikális reformista, hanem behódolónak leírható attitűdjükből fakadt. Természetesen a filippisták sem nélkülözhatték a patronátust, ám a patrónus és kliens közötti viszonyt másképp értelmezték és élték meg. Kicsit később, a regionális hitviták 1590-es évekbeli csúcspontjain az ortodox lutheránus Horváth Gergely patronálta vitázók és szerzők mintegy végrehajtották rendelkezéseit, ezzel szemben a Thököly Sebestyén által patronált papok és oktatók, akik ugyan morális és materiális támogatását bírták, mégis szabadnak, tehát önállóan és következetesen megfogalmazott véleményüknek adhattak hangot.

Péter Katalin utolsó könyve a reformációnak, mint a 16. században érvényes fogalomnak az újraértelmezését adó, gondolatébresztő munka. A kötet végén a maga és az olvasó számára a Mi volt a reformáció a községnek? kérdésre a következő „egyszerűnek” ítélt választ adja: „Az a reformáció tehát, amelyről írtam, a községnek elsősorban a kételkedés lehetőségét adta. A reformáció a zsigereibe ivódott tudást kérdőjelezett meg. Ez mindenkire, a reformációhoz csatlakozókra és a reformációt elvetőkre egyaránt vonatkozik. A reformáció befogadásán ugyanis a megismerést értettem.”³⁶ Amikor először fogalmaztam meg a szepességi konfesszionális bináris oppozíciót, tehát a *Formulára* és a naptárreformra adott felekezeti választ, még nem ismertem Péter Katalin konklúzióját.³⁷ Éppen ezért bátorító összegzése, hiszen a

36 Péter K.: i. m. 118.

37 Először a 2000-ben megvédett, Sebastian Ambrosiussal foglalkozó doktori disszertációmban tárgyaltam a *Formula Concordiae* és a gregorián naptárreform lehetséges közös metszeteit. A doktori munkám segítője és egyik opponense Péter Katalin volt.

szepességi filippisták fellépéseiben pontosan a kételkedés jelenik meg a hatalmi szóval szemben. Az a kritikus attitűd, amelyet kiegészített a megismeréshez szorosan tartozó érdeklődés. Ezeknek a személyeknek vizsgálata azért is felettébb fontos, mert a társadalom *par excellence* „egyres tagjaiban cselekszik”. Ezt is Péter Katalin fogalmazta meg szemléletesen, Szakály Ferenc egyik utolsó monográfiájának szereplői kapcsán: „...olyan embereket írt le, akiknek alkati tulajdonságából fakadt az, hogy az események középontjába kerüljenek. Ilyen személyiségek cselekedeteiben működik a társadalom. Amikor az kerül a történelem napirendjére, az ő cselekedeteikben valósul meg a reformáció a mezővárosokban, de a városokban, a falvakban is, mindenütt.”³⁸

A hitéletben létező kettős szembenállás volt az egyik legmarkánsabb karakterisztikus jegy a 16. század utolsó szepességi évtizedeiben, és ez érvényesült a naptárügy során is. Az engedelmeskedő és „engedetlen” frakciók és személyek ugyanazon egyházközségekben és városi közösségekben dolgoztak egymás mellett, mely azzal a következménnyel járt, hogy a hosszan tartó konfliktusokkal is együtt éltek. Néha az elítélés, máskor pedig a megbocsátás és feloldozás került előtérbe ebben a kis hatalmi mérlegben, és ez határozta meg akcióikat. A századforduló idején is, amikor már hivatalosan az új naptár szerint kellett számítani az időt. A regionális helyzetet, a hitéleti, a időről és a hagyományokról szóló diskurzust azonban tragikusan megváltoztatta az 1600-as év nagy pestisjárványa: a korszak vitáiban oly tevékenyen részt vevő helyi értelmiség java része odaveszett. Hirtelen eltűnt a diskurzust formálók jelentékeny köre. Ami ezután következett, már egy másik történet.

Marcell Sebők

DISLOCATED TIME: THE IMPACTS OF CALENDAR REFORM IN SZEPESSÉG AT THE END OF THE 16TH CENTURY

The article aims to reconstruct the internal reactions within the Upper-Hungarian region, Szepesség, in connection with the calendar-decree introduced in 1583, and its short story in a microhistorical frame. The papal ruling “that primarily seemed a practical correction” generated disputes and conflicts very soon after its introduction. Examining conflicts, as in other cases, is one of the useful approaches to reveal the value-system of a community. Through their interpretation the community’s relationship to power, reform, authority and autonomy can be better understood. The calendar-reform in Szepesség, as it happened anywhere else in Europe, first resulted refusal and upheavals, then temporization alongside with hesitation, and also caused

³⁸ Péter Katalin: A társadalom egyes tagjaiban cselekszik. Budapesti Könyvszemle 9(1997) 2. sz. 201. (Tiszteletkőr Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció című kötete kapcsán.)

a competition between representatives of the church and secular authorities. It was also a period of confessionally heated disputes created by the *Liber Concordiae* (1580), its acceptance or refusal in the region. Different churchmen and laymen questioned the authority of the church and aristocracy over a region that had special liberties and traditions throughout the centuries. The disputes generated by the calendar-reform happened in a region where the refusal of the “upside-down” rulings could become a metaphor or symbol of resistance. It happened in a region which turned into Protestant in the first half of the 16th century, however, its church institutions were under Catholic control. Nevertheless, the different fractions within the Protestant church were also in discussions by the end of the century, more precisely on theological issues, the acceptance of religious formula and the right counting of time. Within this confessional and religious context, the article intends to present the events, and interpret the individual and group attitudes towards questions of discipline and control, tradition and innovation.

Vendégfogadás Kolozsváron a 16. század fordulóján

Kolozsvár viszonylag gazdag levéltárának köszönhetően széles körű kutatási lehetőségeket nyújt mindazoknak, akiknek az ősrégi mikrofilmolvasók ellenére van elég türelmük ezeket a forrásokat a tekercsek fogságából kiszabadítani. Sőt, ha csak a kolozsvári fejedelemség kori vendégeskedés, ellátás kérdését akarjuk szemügyre venni, már több megközelítést is olvashatunk Komáromy Andor,¹ Bíró Vencel,² Kiss András³ és Jeney-Tóth Annamária⁴ jóvoltából, jómagam is már több alkalommal foglalkoztam ezzel a kérdéssel.⁵

Ismét ehhez a kérdéshez tértem vissza, sőt egy 1998-ban román nyelven megjelent írásom továbbgondolásából indítom ezt a tanulmányt azért, mert az ott megfogalmazott gondolat teljes mértékben tükrözi mindazt, amit Péter Katalin jelent a magyar történetírásban. Péter Katalinnak sikerül életében és munkájában úgy odafigyelni a másakra, a másra, hogy saját maga értékeiben megerősödve környezetében mély nyomokat hagy.

Kolozsvár, mint szabad királyi város, a 16. században egy rendkívüli fejlődést él meg, és így Erdély egyik legjelentősebb városává lesz, versengve Brassóval, meg is előzve azt sok szempontból.

Mint azt nagyon jól tudjuk, a 16. század második felében Közép-Európában terjedni kezdenek a reformáció eszméi, és nagyon rövid idő alatt áthatják azt az élet minden megnyilvánulásában. Ezek hatására Kolozsvár megismer- te a reformáció minden irányzatát, kezdve a lutheránussal, majd a kálvini reformációt, és végül az antitrinitárius reformáció egyik fontos központjává

1 *Komáromy Andor*: Kolozsvári polgári konyha a XVI. század végén. Erdélyi Múzeum 1902. 76–88.

2 *Bíró Vencel*: Külföldi követek fogadása az erdélyi fejedelmi udvarban. Erdélyi Helikon 1928. 219–220.

3 *Kiss András*: Mihai Viteazul Erdélyben. In: Források és értelmezések. Kolozsvár, 1994. 222–241.

4 *Jeney-Tóth Annamária*: Attam Urunk ő nagysága konyhájára. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2003. 223–235.

5 *Rüsz-Fogarasi Enikő*: Alteritate și ospitalitate. In: Identitate și alteritate. Cluj-Napoca, 1998. 56–64.; *Uő*: Nivelele de alimentație în Clujul în epoca principatelor. In: Caiete antropologice. Cluj-Napoca, 2005.

lett. Ebben az időszakban a város lakossága aktívan élte meg a város életében végbement vallási változásokat. A reformáció eszméi azonban csak a katolikus környezetben terjedtek ebben a században, és csupán a következő században történtek kísérletek az ortodox vallásúak (románok) körében való terjesztésükre.

A Báthoryak hatalomra jutásával egy bizonyos egyensúly állítódik be, a városban ugyanis az unitáriusok mellett lutheránusok, sákrámentáriusok és katolikusok is helyet kérnek maguknak. Felek, amely a legrégebb idők óta a város tulajdonát képezte, megmaradt ortodox vallásában.

A város vezetőségét a szászok és magyarok bírták, már a 15. század közepétől fele-fele arányban osztottak a százak tanácsa helyein, ugyanakkor a város vezető adminisztrációjában.⁶

A város stratégiai és gazdasági-kulturális jelentősége sok külföldi követ jövetelét, utazásában való megállását eredményezte. Így a város vendégei között, a magyarok mellett megtaláljuk a román vendégeket a Havasalföldi és Moldvai Fejedelemségből, de az olaszokat, lengyeleket, németeket, tatárokat, törököket is. Ha etnikai és vallási alapon vizsgáljuk a város vendégeit, arra a következtetésre jutunk, hogy azok különböző kulturális területekről érkeznek, és implicite hozzák magukkal mentalitásukat és szokásaikat.

A fejedelemség korában így számtalan követ és vendég élvezte a város vendégszeretetét, a mostani elemzésem ezt a nagyon mozgalmas időszakot próbálja átfogni és tárgyalni, mégpedig a tizenöt éves háború korszakát. Azért választottam ezt az időszakot, mivel rövid időn belül viszonylag sok és sokféle vendéget és követet fogadott a város.

Az előzetes fejtegetésből kiindulva, érdekes lenne megtudni, hogy voltak-e különbözőségek a különféle vendégek fogadásában és ellátásában.

Mindenekelőtt differenciáltan kell kezelni a Kolozsváron vendégeskedőket. Teljesen más az, amikor fejedelem a maga udvarával, vagy a fejedelem valamely családtagja és kísérei, a beszállásolási jogukkal élve a város vendégei voltak, vagy messzi földről érkező követek, utazók és előkelők vendégeskedtek a városban. A beszállásolás jogán fogadott vendégeskedésre a város 1561. december 26-án hozott határozata szerint a „jövőben a királyon és a kancelláron kívül ezüst kupát másnak nem ajándékoznak, sem háromnapos vendégséggel nem gazdálkodnak”.⁷ Egy másik, 1564. augusztus 19-én hozott városi közgyűlési határozat elrendeli, hogy a „követeknek és más előkelőknek adjanak bort kannával, csirkét és hasonló eledeleket”.⁸

6 Kiss András: Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as unióig és kiteljesedése az 1568-as királyi ítéletig. In: Más források más értelmezések. Marosvásárhely, 2003. 160–172.

7 Jakab Elek: Kolozsvár története. II. Bp. 1888. 181.

8 Jakab E.: i. m. 181.

A továbbiakban feltevődik a kérdés, hogy a város hol szállásolta el a vendégeit. A város és az ország érdekei szempontjából nagyon jelentős követeket leggyakrabban a város vendégházában fogadták és szállásolták el. A közgyűlési határozatok 1590 decemberében megállapítják, hogy a vendégfogadó házat elhanyagolták.⁹ A számadáskönyvek különféle munkálatok végzéséről számolnak be, mint például a kémény javításáról vagy a falak javításáról 1594. május 6-án.¹⁰ Más év novemberében a vendégfogadóház karbantartására, javíttatására közel 30 forintot fordított a város.¹¹

A város vendégfogadó házának melléképületei is voltak, ahogy az az 1592-es számadásokból kiderül, amikor a város több mint negyven forintot költött az istállóra.¹² Bizonyára a meglévő pajta nem volt elegendő, és mivel a vendégek, még ha a polgároknál is szálltak meg, a város istállóját igénybe vették, a város 1596–1597-ben egy aránylag nagy (414 forint + 460 forint értékben) istállót épít.¹³ A piacon fekvő öreg konyhát 1605-ben az Óvár váron kívüli részén jelzik az adójegyzékek.¹⁴

Ez a vendégfogadó már 1601-től kezdődően átalakult, vagy egy másik is épült, mivel Rudolf császár az 1601. szeptember 23-án keltezett adománylevelében megengedte a kolozsváriaknak, hogy hűségükért a városban bárhol vendégfogadót építhessenek, ott a többi városban szokásos módon vendégeket és átutazókat fogadhasanak és azoktól szolgáltatásuk fejében díjat kérhessenek.¹⁵ A kiváltságlevél azt is elrendelte, hogy az ország minden hatósága a vendéglők szabadalmaira tekintettel legyen.

Azonban, ha nagyon fontos személyiségek érkeztek a városba, mint a fejedelem, a Szent Szék küldöttei vagy a török császár üzenetével érkező követek, a város módosabb polgárai szállásolták el őket otthonaikban azért, hogy a fogadtatás a lehető legjobb legyen. A város vendégszeretete így bizonyára az érdekeinek függvényében más és más formát öltött. Ez a különbségtétel megmutatkozik a követek fogadásában is, például ha ezek a küldöttek a városhoz érkeztek, vagy csak átutazóban voltak, és abban is, hogy előre bejelentették érkezésüket vagy sem. Az elemzett időszak alatt nagyon sok mindenki megfordult Kolozsváron. Sokkal gyakrabban gazdálkodtak különböző követeknek mind más időszakban, és ez természetes is egy háborús időszakban, amikor a követek által hozott, vitt hírek politikai döntésekhez is vezethettek. A város számára is fontos volt, hogy a fejedelemhez tartó

9 1590. KvKözgyJk. 79.

10 1594. KvSzám. 6/V. 45.

11 1595. KvSzám. 6/XV. 27.

12 1592. KvSzám. 5/IX. 74.

13 1596. 7/IV. 10.; 1597. KvSzám. 7/V. 12.

14 1605. KvSzám. 10/X. 120.

15 *Jakab E.: i. m.* 366.

hírvivőket megvendégelje, hiszen a hírek a város sorsát is meghatározták. A városvezetők döntései is sokkal megalapozottabbak voltak, minél több ismeretük volt az ország általános helyzetéről. Kolozsvár városa azt remélte, hogy ebből a háborúból minél kevesebb kárral fog kikerülni. Azonban a hozott döntések nem mindig jártak pozitív eredménnyel, hiszen Basta kétszeri, Kolozsvárra kirótt adója igazi anyagi megpróbáltatásnak tette ki a várost.

A város egyik szakácsát 1595-ből név szerint is ismerjük, Munkácsi István személyében.¹⁶ A szakácsnak elég sok dolga lehetett – amint az a város számadáskönyveit forgatva kiderül –, hol a város vonásigazgatóinak, hol a sáfárpolgároknak, hol a király vagy főbíróknak, hol a városba érkező követeleknek és vendégeknek vásároltak főzésre alkalmas és szükséges alapanyagokat, amelyek a szakácsmester munkája által kerülhettek a város vendégeinek asztalára. A kolozsvári szakácsnak évi fizetése 25 forint, 6 sing boroszlói posztó, 11 sing karasia posztó.¹⁷ Azonban némelykor többet is fizetnek, bizonyára a munkájának arányában, például 1602-ben, amikor szinte hatvan forintot kapott.¹⁸ Azért, hogy a fűszerek kéznél legyenek a szakács számára a sáfárpolgár sokszor előre megvásárolta a kereskedőktől. Így történt ez 1595. január 4-én is, amikor ifj. Heltai Gáspár ezeket jegyezte fel: „...készültem vonásigazgató uraimnak gazdálkodásra vettem fűszerszámot, miért hogy mindennap kellett és az fűszerszámot nehéz akkor venni, az piacról hozatni és törni. Jó lelkiismerettel pedig mondván többre is telnék, de így az gondviselő embernél szaporábban is megmarad és jobb móddal táplálhatja az városnak szükségét, hogy nem mint az hirtelen való töréssel.”¹⁹

Hogy pontosan kik is voltak, akik *vendégként* megszálltak Kolozsváron, nagyvonalakban tudjuk, azonban igen gyakran a feljegyzések pontatlanságával is kell számolnunk. Sokszor egyszerűen csak a dátum mellett a vendég neve helyett „Az olaszokra költöttem” vagy „A német kapitányokra”, „Jövének a lengyel követek” feljegyzést olvashatunk, minekutána felírták a vásárolt termékeket és értéküket. Ez természetes, mivel a számadáskönyvek célja a kimenő összegről való számvitel és nem a vendégek pontos megjelölése. A lényeg ezekben a feljegyzésekben az, hogy a számadásokat ellenőrzők számára azonosítható legyen a vendégfogadásokra költött pénz.

Mindezek ellenére, az esetek többségében a vendégek nevei is feljegyzésre kerülnek a számadáskönyvekben. A város vendégeinek összesítése elég nehéz feladat, mert nem minden évből maradtak fenn a számadások, és a két sáfárpolgár felváltva vezette a feljegyzéseket. Mindenképpen a vizsgált időszakban nagyobb a mozgás mint a háború előtt és után. Azt észleljük,

16 1595. 6/XVII. 234.; Komáromy Andor: i. m. 80–81.

17 Komáromy A.: i. m. 81.

18 1602. KvSzám. 9/XXVII. 118.

19 1595. KvSzám. 6/XV–XVI. 25.

hogyan voltak olyan évek, amikor különösen sok ember fordult meg a város vendégeként. Az 1595–1603 közötti években különösen sok vendéget fogadott a város. Ha csak az 1595-ös évet nézzük, több mint ötven, nevén is említett vendég volt, azonkívül, hogy a fejedelemszont háromszor is vendégül fogadták Kolozsvár városában.²⁰ Különösen az év első felében azt mondhatjuk, hogy egymásnak adták a kilincset a vendégek Kolozsváron. Január 4-én két vendég is érkezett: az egyik Enyedi Kraucer Lukács, a másik Mihai havasalföldi vajda volt. A két vendég fogadásáról a két sáfár számadásaiból értesülünk.²¹ Az egyik Enyedivel foglakozott, a másik a havasalföldi vajdával. Sok lenne ennek az időszaknak a vendégeit név szerint is felsorolni, de voltak lengyel, császári, pápai, havasalföldi, moldvai, tatár, és török követek, vármegye ispánok (Szentpáli János 1595-ben kétszer), a váradi kapitány, a kővári kapitány, a fejedelem emberei (orvosa, hadnagya, követe, titkára) kancellár, kancellárné, német kapitányok, az ország főurai.

A vendég rendszerint nem egyedül érkezett, hanem kíséretével. Minél rangosabb volt egy követ vagy szállóvendég, annál több ember kísérte el. A számadások nem mindig jegyezték fel, hogy hányan érkeztek. Azonban van olyan is, hogy a sáfárpolgár feljegyzí „moldvai követ érkezék huszad magával”,²² „Carolus Magnus a német császártól jött hatodmagával”.²³ Általában nemcsak egy étkezés erejéig pihentek meg a követek, küldöttek Kolozsváron, hanem legalább egy éjszaka itt háltak és esetleg másod- vagy harmadnap mentek tovább.

De hadd lássuk, mit is tudott ajánlani vendégeinek Kolozsvár városa a 16. században a szálláshelyen kívül. Gyakran történt meg, hogy a város jövője szempontjából fontos személyiségek, akik a város vendégszeretetét élvezték, *ajándékokat* is kaptak a várostól. Ajándékot azonban nemcsak az itt megszálló vendégek kaptak, hanem számos esetben a város ajándékokat küldött vendégeik által bizonyos címzetteknek is. A számadások sokszor az ajándékok között emlegetik azokat az étkeket, illetve olyan alcím alatt jegyzik fel, „enni való ajándék”, amelyeket a város nekik „gazdálkodott” kolozsvári tartózkodásuk idején. Nyilván nem minden ajándék tartozott az ehettek közé, a számadáskönyvekben az ajándéktárgyak nagy különfélesége mutatható ki. Az ajándékozási kedv nagyobb volt az év elején, és az ajándékok értékében is nagy változatosság jelentkezik, a csupán kis értékű figyelmességekől egészen a 100 forint értékig.

A város így különféle ajándékokat adott, mint: aranykelyheket, drága, luxus textíliákat, szőrméket, ékszereket, de a listán néhányszor a narancs is

20 1595. KvSzám. 6/XV–XVI. 32–112., 130–191.

21 1595. KvSzám. 6/XV–XVI. 32., 130.

22 1601. KvSzám. 9/XVII. 51.

23 1595. KvSzám. 6/XXVII. 152.

megjelenik. 1582. június 4-én a fejedelemnek 11 narancsot küld a város 1 forint értékben és 2 mérték mazsolát – 1 forint értékben.²⁴ 1595. május 17-én Kolozsvár a fejedelemnek 10 narancsot ad ajándékba 1,40 forint értékben.²⁵ 1596-ban csupán ajándékokra a város 469 forintot költött, és ebből az összegből több mint 200 forint értékben a fejedelmek számára vásároltak.²⁶ 1599-ben az újév alkalmával vásárolt és átadott ajándékok értéke 200 forintra, „a fejedelmekre való gazdálkodás” pedig 2000 forint fölé emelkedett.²⁷ Egy Andrási nevezetűnek a város 1600-ban 100 forint értékben gyöngyöket vásárol.²⁸ Bastának a visszajövelekor is a város hasonló értékű ajándékot vásárol 1602-ben, és ugyanabban az évben Báthory Zsigmond a várostól 133 forint értékben kap ajándékot.²⁹

Az ajándékok mellett mindazok, akik a város vendégszeretét élvezték, különféle *ételeket* és *italokat* is fogyaszthattak a város jóvoltából. Sokszor a szállóvendégeknek adott ételmet – amint azt már megjegyeztem – az ajándékok közé jegyezték fel.

Hogy képet alkothassunk arról, hogy mivel is láthatta el Kolozsvár a vendégeit, először látnunk kell, hogy a gasztronómia a középkor rendjén hogyan fejlődött a vizsgált területen, és milyen hatások mutathatók ki ebben a fejlődésben. A középkor gasztronómiai szokásairól és kultúrájáról sajnos nagyon kevés adattal rendelkezünk, és azok is csupán a társadalom csúcsán levők étkezési szokásaival kapcsolatosak. A királyi és fejedelmi udvarokban jelennek meg az első szakácskönyvek, amelyek azonban csupán az illető környezet szokásait tükrözik. A városiak számára írt szakácskönyvek megjelenése és fejlődése értékes adatokat nyújtanak a korabeli konyhaszokásokról, a fejlődő konyhaművészetről. A kora újkori gasztronómiai ismeretekkel sem állunk jobban. Csupán a 17. század derekától, még inkább a 18. századból maradtak fenn szakácskönyvek és étrendek.³⁰

Gundel a főzési technikákról írt tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a 16. században még nem volt éles különbségtétel az ételek főzése és sütése között.³¹ Ugyanakkor a levesek, húslevesek szinte teljes mértékben

24 1582. KvSzám. 2/VII. 12.

25 1595. KvSzám. 6/XVI. 32.

26 1596. KvSzám. 6/XVIII. 1.

27 1599. KvSzám. 8/XV. 12., 15.

28 1600. KvSzám. 9/VII. 32.

29 1602. KvSzám. 9/XXXIV. 10.

30 *Király Erzsébet*: Szakács mesterségnek könyvecskéje. Bp. 1981. (Magyar Hírmondó); *Lakó Elemér*: Bornemissza Anna szakácskönyve. Bukarest, 1982. 7.; *Radványszky Béla*: Régi magyar szakácskönyvek. Bp. 1893. I., VII.; XVII. századbeli szakács-könyv. Kiad. Toldy László. TT 1881. 367–371.

31 *Gundel Károly*: A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyv irodalom a XVIII. században. In: A magyar vendéglátóipar története. Szerk. Balla Károly. Bp. 1943. 320.

hiányoznak, csupán a borsólevesel vagy marhahúslével találkozunk a különféle étkek között.

A 16. században az étel annál finomabbnak számított, minél sűrűbb, vastagabb volt. Gyakorta az étkek sűrűsítésére kenyeret használtak, mint ahogy fel is jegyezték a levesbe való kenyér vásárlását. Kolozsváron – igaz ritkán – még mandulát is feljegyeztek mint levesbe valót, amit szintén használhattak a levesek állagának a sűrűsítéséhez.

A húsokat különféle lében sütötték meg, de az asztalra más szósszal kerültek. Ebben az időszakban gyakran találkozunk a bor főzéshez való használatával. A kolozsvári konyhán szalonnát, olajat és vajat használtak sütéshez. Nagyon kevés káposztás receptet találunk, és a tészták is nagyon ritkák. Az ételek ízesítésére a város szakácsa bőséggel használt fűszereket. Körülbelül ez volt a konyhaművészet szintje a 16. századi Erdélyben.

Bár Kolozsvár városi számadáskönyveiben ritkán találunk adatokat az ételek készítésével kapcsolatban, mégis bennük célunkra nagyon szépen hasznosítható alapanyagok egész listáját találjuk meg.

Az 1592–1606 közötti időszakban a számadáskönyveiben több mint húszféle hús vásárlásával találkozunk, ezek között szárnyasokkal és vadállathússal, de több mint tíz fajta hallal is. A tehénhús és tyúkhús a leggyakrabban előforduló feldolgozott húsféle. De emellett lúd-, borjú-, disznó-, kecske-, juh-, nyúlhús is szerepel a vásárolt alapanyagok között. A fácán, fogoly is előfordult a vásárolt étkeknek valók között. Csuka, kárász, csík, retke, sós-hal, apróhal, pisztráng, paduc, márna, posár, harcsa, víza szerepel a halak listáján. Ugyanakkor tizenöt fajta zöldség és húsféle gyümölcs került a vendégek asztalára.

A különféle ételek ízesítése érdekében nagy változatosságú fűszerről olvashatunk a számadáskönyvekből. Ismerték a kolbászt és a hurkát, májast, sódart, kocsonyát és megjelennek a sütemények is, mint a perecek, lepények, rétesek és a fánkok.

Akkor, amikor magas rangú vendégei vannak a városnak, a felszolgált ételek is változatosabbak, gazdagabbak, és ingyenségek is kerülnek terítékre. Báthory Zsigmond és Báthory András igen gyakori látogatója a városnak, és a házigazdák ilyenkor mindent megtesznek, hogy a jelentős személyiségek jól érezzék magukat. Amikor az erdélyi fejedelem felesége nem vett részt a látogatásban, a felszolgált étkek domináns eleme a sült hús. Amikor a fejedelemasszony is részt vett a kolozsvári vendégeskedésben, a hús mellett más étel-alapanyagok értéke egyenlő a húséval. Ugyanakkor az is kitűnik az adatokból, hogy a nagymasszony a szárnyasokat kedvelte a legjobban. Emellett a terítékre kerülő gyümölcsök sokfélesége és nagy mennyisége jelentősen megemelte a költségeket.

A felszolgált ételek domináns ízei az édes és savanyú voltak, amit a használt fűszerek és ízesítők milyensége és mennyisége is igazol. A savanyítás-

hoz az ecetet, a savanyú káposztát, az egrest és uborkát használták. A fejedelemszony vendégeskedése esetén nem használtak erős fűszereket, csupán köményt, fenyőmagot és fahéjat. Ha a fejedelemszony asztalánál az édes és savanykás ízek domináltak, a fejedeleménél megjelentek a csípős ízek is, amelyeket különféle fűszerek hozzáadásával, mint a bors, torma és sáfrány használatával érték el. A fogyasztott italok között szerepel a sör.

1599. február 18-tól Báthory András és kísérete több napot tölt el Kolozsváron. Ebben az időben igen sokféle, nagy mennyiségű élelmet vásárol a város. Ezek között szerepel a hal, disznóhús, túró, de a cseresznye és a bor is. A borvásárlásnál a város vezetői nem voltak szűkmarkúak, és a nagy alkalmakhoz illő 3 és 4 dináros, drága borokat szereztek be, szemben a szokványos borvásárlásokkal, amikor csupán kétdináros bor került az asztalra.

Hasonló módon, ha a város a román fejedelemségek urait kellett megtisztelje fogadásával, azt grandiózus és gazdag asztalterítéssel, valamint ajándékokkal érte el. A tanulmányozott időszakban gyakran történnék fejedelemlátogatások Moldvából, de Havasalföldről is. Például 1595. január 4-én Mihály havasalföldi vajda³² és 1595. június 2-án Áron³³ moldvai vajda jött látogatóba. A moldvai és havasalföldi fejedelmi vendégek fogadásai alkalmával felvetődik a kérdés, hogy a kolozsvári vendégfogadók vajon ismerték-e az ortodox vallás által megkövetelt böjti szabályokat és étkezési szokásokat. Ez fontos kérdés, hiszen az ortodox vallású vendégek évente több mint 200 nap szigorú böjtöt tartottak szerda és péntek napokon, valamint húsvét böjti időszakában, Péter és Pál apostolok böjtjében, a Szűz Mária halálának ünnepi böjtjében, és a karácsony böjtjében.³⁴ Bár nem volt a térség egyedüli böjtöt hirdető egyháza, a katolikus egyház évente 160 nap böjtöt követelt. A reformáció terjedésével, a világiak nagyon kis száma ismerte pontosan a böjttel kapcsolatos követeléseket, így csupán az egyházhoz közel állók tartották be azt nagyobb szigorúsággal.

1600 júniusában Mihalcea bánt a város mandulával, áfonyával, dióval, mazsolával, nádcukorral és borral „a németekéből”, valamint rákkal, és különféle halakkal vendégelte, azért hogy böjtös legyen a felszolgált éték.³⁵ De ugyanaz a kérdés vetődik fel, hogy vajon a város tisztában volt-e a böjti előírásokkal, vagy maga a bán kérésére állították így össze az étrendet. Matei Cazacu nyújt nekünk érdekes információkat, amikor bemutatja a kolozsváriak által felszolgált ételek minőségét és mennyiségét, amelyet Vitéz Mihály

32 1595. KvSzám. 6/XVII. 120.

33 1595. KvSzám. 6/XVII. 20.

34 *Matei Cazacu: Introducere a Ioana Constantinescu: O lume intr-o carte de bucate.* Bucuresti, 1997. 27.

35 Uo. 36.

vajda és Basta György, valamint Székely Mózes és kíséretük számára teremtetek elő.³⁶

Ennek alapján megállapítható, hogy Mihály vajdának és Bastának napon-ta sózott halat, de Székely Mózes és kísérete számára marha- és bornyúhúst szolgáltak fel. Ez érthető, hiszen ők Szűz Mária halálának böjtjében voltak. Ugyanabban a feljegyzésben szerepel, hogy Bastanak és Székely Mózesnek ecetet is felszolgáltak, ami azt jelentheti, hogy ezzel savanyították étkeiket.

A havasalföldiek böjti szokásairól, valamint azok betartásáról Franco Sivi-ori, Petru Cercel genovai titkára is tudósít. Többek között, a következőket is írja: „nagyon figyelmesek a nagy és kisböjtökkel oly annyira, hogy inkább meghalának, mint, hogy áthágjanak egy böjti napot, még abban az esetben is, ha éhezés vagy gyógyíthatatlan betegségek is kényszerítenék őket.”³⁷

A moldvai és havasalföldi fejedelmek fogadása körülményeinek tisztázása érdekében felmerülő következő kérdés, hogy vajon ki készíthette el ilyen alkalmakkor az ételeket, ugyanis a számadáskönyvekben szerepel a mandula is, és némelykor fel is jegyezték, hogy ezt a mártások vastagabbá tételére, sűrítésére használták. Erdélyi környezetben ez a szokás nagyon ritka, a szakácskönyvek nem is ismerik ezt az eljárást, ezért kérdéses marad, hogy vajon az, aki a számadáskönyvekbe lejegyezte az erre vonatkozó adatokat, a havasalföldi bojárok szakácsaitól hallott róluk, vagy ismerte, mint helyi szokást és receptet.

A török küldötteket nagy változatosságú élelmiszerekkel vendégtették meg, mivel Bíró Vencel is feljegyzi „ők azt szerették, hogy sokféle ételből fogyasszanak, igaz csupán csak egy-egy keveset”.³⁸ Érthető is, és meg is állapítható a számadáskönyvekből, hogy ilyen esetben nem vásároltak disznóhúst. Egy 1613-as vásárlások listáján szerepel többek között a bor, azonban nem tudhatjuk, hogy maga a török követ itta-e meg, vagy valaki az ő küldöttségéből.

A számadáskönyvek feljegyzéseinek elemzése során egyik érdekes észrevétel, hogy a vendégek számára felszolgált étkek alapanyagai között egyik legritkább a libahús, de lengyel vendégek esetében sokkal gyakoribb, valamint Sinnyei Pongrácz asztalán is.

Azonban nem csupán a város vendégei örülhettek a gazdag fogadtatásoknak, hanem a saját alkalmazottaik és képviselőik is. A számadáskönyvekben egész év folyamán szerepelnek különféle élelmiszervásárlások az igazgatók, vonásigazgatók, számvevők számára is. A mennyiségek és a felsorolt élelmiszerek alapján következtethetjük, hogy a város anyagi dolgai fölött felelős személyeket a város bizonyos napokon, többfogatásos étellel vendégtelte

36 Uo. 34.

37 Uo. 27.

38 Bíró V.: i. m. 220.

meg, azonban a költségek ezeknél az asztaloknál nem voltak túlzottak, csupán 1 és 3 forint között mozogtak.

Bár többfogásos ételt szolgáltak ilyen alkalmakkor fel, a mennyiség legtöbbször igencsak kielégítő volt, de nem túlzott. Például ha 1582. január 9-én a számvevők számára 80 dinárra vásároltak húst, a lengyel követ megvendégelésére már február 3-án 1 forint 92 dinárra, február 4-én 1 forint 98 dinárra és február 5-én 2 forint 91 dénárra vásároltak. A számadáskönyv megjegyzi, hogy mindegyik esetben az asztalnál körülbelül 4–6 személy vett részt. Érdekességgént még megjegyezném, hogy Heltai Gáspár a sáfárpolgár két nap gazdálkodott a vonásigazgatók számára 1586 januárjában a második nap kétszer is főzetett, bizonyára a második alkalom a vacsora volt, amelyről így ír: „Ő kegyelmék kívánák, hogy egy indiai tyúkot (pulyka) főzetnék, főzettem meg gyömbérlével, ára volt 35 dénár.” A gyömbérléhez bort, körtét, mandulát, mazsolát és mézet vásároltak.³⁹ Ez a bejegyzés annál is érdekesebb, mivel a számadáskönyvekben egyedülálló adat a pulyka használatára, sőt a szakácskönyvek sem említenek erre vonatkozó adatokat. Bizonyára a főúri fejedelmi udvarokban szerepelt az étlapon és kapható is volt a piacon, de nem mindennapi étékként említették. Még a céhes asztalok étrendjén sem igen szerepel, egyedül a gyulafehérvári szabócéh statútumában szereplő huszonhat fogásos lakoma egyik fogásaként.⁴⁰

Vajon a protestáns Kolozsváron, ahol a vendégeknél tekintettel voltak a böjtre, mennyire tartották meg ezt a szokást? A számadáskönyvekből azt olvashatjuk ki, hogy a város vonásigazgatói és hivatalnokai leggyakrabban az év végén karácsony és újév első két hetében találkoztak, amikor nem volt böjt, ezért esetleg arra következtethetünk, hogy olyankorra időzítették ezeket az elszámolásokat és különböző számonkéréseket, amikor nem volt böjti időszak.

A számadáskönyvekben feljegyzéseket találunk ugyanakkor azokról az élelmiszerekről is, amelyeket a város területén végzett munkák esetében adtak a különféle munkásoknak. Így 1594. július 29–30. között a kaszálóknak savanyú káposztát, szalonnát, füstölt halat, olajat, vöröshagymát, fokhagymát, bort vásároltak, és meg van ugyanakkor jegyezve, hogy a románoknak különféle gyümölcsöket is adtak.⁴¹ A vendégek szolgálóinak csupán a kenyér és bor van megemlítve, és nagyon ritkán a sült, ami azonban azt jelentheti, hogy a szolgák az urak maradékait fogyasztották el.

Ha Báthory Zsigmond feleségének fogadására és ellátására a város (igaz több napról van szó) több mint 1000 forintot költött,⁴² ugyanabban az évben az alkalmazottak megvendégelésére csupán 70 forintot.⁴³

39 1586. KvSzám. 3/XXV. 2.

40 Céhes élet Erdélyben. Szerk. és vál. Binder Pál–Kovács Géza. Bukarest, 1981. 136–137.

41 1594. KvSzám. 6/X. 15.

42 1595. KvSzám. 6/XV–XVI. 39–85., 194–229.

43 1595. KvSzám. 6/XV–XVI. 31., 110.

A szokás az volt, hogy a vendégeket ebédre és vacsorára főtt étellel várták és látták el, és az asztalra több fogásban volt felszolgálva, ami után gyümölcs következett és sütemény és természetesen a bor is. Reggelire általában előre elkészített étkekkel élelmezték a vendégeket, mint a hurka, kolbász vagy főtt sonka és tojásból készült könnyű ételeket, esetleg sajt, túró került az asztalra.

Ha váratlanul estére érkezett vendég a városban, vagy átutazóban volt valaki, mint ahogy 1595. január 29-én a fejedelem orvosa tette, akkor sem maradt el a vendéglátás, a sáfár tüstént intézkedett „estve érkezék Doctor Bibiellus, adtam neki egy hidegtálat disznólábakkal (kocsonyát), adtam pecsenyét és prenze túrót”.⁴⁴

Az év bármely időszakában a város vendégei számára többféle gyümölcsöt tudott felszolgálni (leggyakrabban almát, körtét, szőlőt, mogyorót, diót, gesztenyét). Mivel tél végén, tavasz elején ezek a gyümölcsök nem drágultak meg túlzottan, arra következtethetünk, hogy a város ellátottsága ezen a területen jó volt, és azok, akik ezeket a gyümölcsöket termesztették, könnyen tudták raktározni a következő termésig.

A város számvevői megjegyezték azt is a számadáskönyvekben, hogy a megemlített gyümölcsök egy részét a főzésben is felhasználták (egres, citrom, mandula, mazsola, alma).

Kolozsvár város gasztronómiájában a domináns ízek a savanyú és az édes voltak. A savanyú íz ily jellegű dominanciáját az erdélyi gasztronómiában bizonyára a francia ételművészet befolyása eredményezte, amely az egreslevet a gyömbér használatával helyettesítette, és ez Erdélyben is, bár eleinte csupán szerényen fog jelentkezni, de aztán fő helyre lép elő. Az édes ízek fele való vonzódást az angliai és itáliai gyakorlat készíti elő, itt ugyanis a savanyú-édes szintézis igencsak divatos.

A behatások közé tartozik a Balkán-félszigetről jött szokás, amely a mártások mandulával való sűrítését jelentette.

Az erdélyi konyhaművészetre mégis a legnagyobb befolyást a német gasztronómia gyakorolta, ugyanis ennek ételkészítési szokásjoga rányomja bélyegét a hagyományos főzéstechnikára. A 16. századig mindegyik nemzetiség megőrizte saját konyhaművészeti szokásait, de a zavaros idők, ugyanakkor a nagyobb nyitottság is, a kultúrák közötti sorompók lebomlását eredményezte ilyen téren is. A sáfrány, bors és torma használata minden változás és behatás ellenére mindenkor jelezte a magyar specifikumát ennek az erdélyi konyhaművészetnek.

Az étkezés idején nagyon sok *bort* szolgáltak fel, és a számadáskönyvek jegyzik is a nagy változatosságot, amelyet a 2, 3, 4 dináros árak is mutatnak.

44 1595. KvSzám. 6/XXVII. 5.

Ugyanakkor kesernyés bort is szolgáltak az asztaloknál (vermut vagy ürmös), valamint méhsört és sört.

Többnyre ezek a lényeges változások az erdélyi, és kiemelten a kolozsvári gasztronómiában.

A 16. és 17. századokban általában a fehérjedús élelmiszerek domináltak, azonban a fejedelmi udvarok és városi konyhák által felszolgált élelmiszerek sokfélesége egyensúlyt teremtett az ételmezésben. Minden ismeretünk mellett azonban egy kalóriaanalízis, kielemezés készítése szinte lehetetlen, hiszen az élelmek készítésére felhasznált állati és növényi jellegű alapanyagok az illető kor fajai, és ezek az időkkel együtt változtak.

Itt talán az is elégséges lenne, ha megemlítnék, hogy például a disznót a 16. században sokkal gyengébben táplálták, így a hús kalóriaértéke jóval alacsonyabb volt a mainál, és ugyanez érvényes a gabonafélékre is. Mivel nincs a kalóriaértékek fejlődését, változásait kimutató tanulmány (talán lehetetlen lenne is elkészíteni), legjobb esetben az illető időszakra csak a mai realitások alapján tehetünk némi megállapításokat.

Az ételmezés mellett, a vendéglátáshoz tartozott az a tény is, hogy a város fizette a vendégei számára a közfürdőt.⁴⁵

Összefoglalásként megemlíthetjük, hogy a 16. század végén és a 17. században Kolozsvár nagyon széles körű vendégsereget fogadott és látott el: fejedelmek, fejedelemasszonyok, urak, püspökök, apátok, pasák, birodalmi revizorok, a Nyugat követei az Oszmán Birodalom felé, a mantovai herceg, a Szentszék, Habsburgok képviselői, török, tatár, havasalföldi és moldvai küldöttek. Mindegyik vendéget a város a követ rangjának és fontosságának függvényében fogadta és látta el.

Az ellátás milyensége és minősége azt igazolja, hogy a kolozsváriak figyelmes és gondos vendéglátók voltak, és számon tartották, hogy a vendégek különféle kultúrzónából jöttek és más és más vallásúak, vagyis hogy katolikusok, ortodoxok, protestánsok és muzulmánok. A számadáskönyvekben tisztán kimutatható, hogy a vendéglátók figyelemmel voltak a vendégeik böjtös szokásaira, és egyes vendégek esetében a vallási tiltásokra is. De azonban azt nem lehet megállapítani, hogy a város adminisztrációja rendelkezett-e a különleges igények figyelembevételét, vagy maguk a vendégek kérték a differenciált ellátást.

45 1585. február 24. KvSzám. 39.; 1595. KvSzám. 6/XVII. 249.; 1602. KvSzám. 9/XXVII. 118.

Enikő Rűsz-Fogarasi

WELCOMING OF GUESTS IN KOLOZSVÁR AT THE TURN
OF THE 16TH CENTURY

In the times of the principality countless ministers and guests were welcomed by the town. My analysis in the present work makes an attempt to deal with the period of the 15-years war, a highly eventful time of the principality. I choose this period as a subject to my research, because this was a time when the town of Kolozsvár welcomed many guests and ministers, of many different kinds and in a relatively short period of time and this fact enables me to make a proper analysis on the financial and behavioral attitude of the town towards its guests.

At the turn of the 16th century Kolozsvár welcomed, offered accommodation and provided for the needs of a variety of guests: princes, princesses, lords, bishops, abbots, pashas, imperial auditors, western ministers with a mandate toward the Ottoman Empire, ministers of the prince of Mantua, of the Holy See, of the Austrian Empire, of the Ottoman Empire, of the Tartars, ministers from Walachia and Moldavia. In the town of Kolozsvár each guest was welcomed, accommodated and provided for according to his rank and importance.

The quality and specificity of the hospitality of Kolozsvár's inhabitants proves that the people of this town were thoughtful and careful hosts who observed the cultural and religious differences of their guests, i.e. whether their guest was a Catholic, an Orthodox, a Protestant or a Muslim. It can be clearly proved from the books of account that the people of Kolozsvár observed the fasting habits of their guests and sometimes even the religious prohibitions guests submitted themselves to. However there is no evidence from which to decide whether specific treatment was ordered by the local government or required by guests.

Fodor Pál

Hiúzprém és szántóföld: egy oszmán-török adóbérlő vagyona a 17. század elején

A 16–17. század fordulóján az oszmán társadalom valószínűleg legtöbbet szidott figurája az adóbérlő (*mültezim*) volt. Adóbérlőket már a 15. századtól alkalmaztak a központi kincstár kezelésében lévő jövedelmek beszedésére, de szerepük a 16. század utolsó harmadát követően minden korábbi felülmulóan fontossá, mondhatni nélkülözhetetlenné vált. Ez nagyjából négy új fejleménynek volt köszönhető: 1. a szultáni vagy koronabirtokok állományának lassú, de biztos növekedése; 2. a főhivatalok adóbérlettel összekötött adományozása; 3. az odzsakliknak nevezett testületi birtokok kifejlődése; 4. a vállalkozási formák térnyerése a hagyományos adóbérleti rendszeren belül, vagy másképpen kifejezve: a közigazgatási funkciók adóbérlettel történő összekapcsolása. Mindez egyre több pénzügyi vállalkozót igényelt, egyre összetettebb üzleti láncolatokat hívott életre, és fordítva: a pénzügyek mind nagyobb része került vállalkozó adóbérlők ellenőrzése alá. A utóbbiak körébe tartoztak a názirnak (*nazır*) nevezett ellenőrök is, akik eredetileg az adóbérletek működését felügyelték. Legfontosabb feladatuk az volt, hogy átnézzék és hitelesítsék a vállalkozók elszámolásait. Ennek során gyakran vállaltak kezességet az adóbérlőkért, és nyújtottak hiteleket az adóbérlet finanszírozásához (az is megesett, hogy mindezen túl az általuk ellenőrzött adóbérlő nevében pénzbeszedőként jártak el). Ebből az összetett funkcióból nőtt ki a századfordulóra a „(nagy)vállalkozó ellenőr” (*nazır-i mültezim*) típusa, aki a „normális” adóbérlőkhöz hasonlóan nyílt versenyben, előleg fejében, többletbefizetés ígéretével és kezesek felmutatása ellenében nyerte el megbízatását. A joghatósága alá tartozó adóbérletek száma szintén növekedésnek indult (akár egy egész kormányzóság összes adóbérlete hozzá tartozhatott), ezért azokat vagy azok egy részét előleg stb. fejében alvállalkozóknak adta ki. A názirok által ellenőrzött egységek egy része hamarosan szervezetileg is kivált a korábbi struktúrából, és a tartományi kincstartó, a defterdár alá rendelt, különálló pénzügyigazgatási egység (*nezaret*) lett belőle.¹

¹ A témáról részletesebben ld. Fodor Pál: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. Bp. 2006. főleg 75–124.

A korabeli oszmán értelmiség az adóbérlőt a legsötétebb színekkel festette meg, és a „klasszikus” társadalmi rend aláásójaként ítélte el.² Visszatérően vádolta azzal, hogy összeharácsolt vagyonából állami hivatalokat vásárol magának, s ezzel lezülleszti a korábban jól működő államapparátust. Ennek fényében még furcsább, hogy miközben a csúcstelthez tartozó, politikai hatalommal is rendelkező pénzügyér-nagyvállalkozó típusáról már van némi képünk,³ a vállalkozók derékhadáról, az általuk elért gazdasági eredményekről és vagyonosodásukról igen keveset tudunk. Ezért tűnt számomra különösen érdekesnek az a forrás, amelyet az isztambuli miniszterelnökségi levéltárban találtam egy vidéki názir vagyonáról. A szóban forgó irat egy úgynevezett „hagyatéki leltár” (*defter-i muhallefat*), amelyet bizonyos Haszán aga vagyonáról vettek fel 1602-ben.⁴ Az illetőről csak annyit tudunk meg, hogy a kelet-közép-görögországi Talanda⁵ (kis)városban (*kasaba*) lakott, názirként, vagyis pénzügyi ellenőrként dolgozott, a Talandától nyugatra található Szalonában⁶ halt meg és ott temették el. Nem tudjuk, milyen formában látta el hivatalát, de az elmondottak fényében biztosra vehető, hogy ő is a vállalkozó adóbérlők széles táborához tartozott. Teljes összhangban áll az ilyen körökben megszokottakkal, hogy tartományi hivatalnok létére magának udvari müteferrika, fiának pedig csaus tisztséget szerzett.⁷ A lakóhely és az iratban felsorolt birtokok az agribozi szandzsákhoz tartoztak, így elképzelhető, hogy Haszán aga ennek az alkormányzóságnak az adóbérlőit

2 Ali Kemalî Aksüt: Koçi Bey risalesi. İstanbul, 1939. 40, 54, 70.

3 Pl. Fodor Pál: Üvejsz pasa hagyatéka. Pénzügypolitika, vagyoneklobzás és az oszmán hatalmi elit a 16. század végén. Történelmi Szemle 44:3–4(2002 [2004]) 209–253.

4 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri, III. Mehmed, No. 51. A hagyatéki defterek (*muhallefat* vagy *tereki defterleri*), amelyek többnyire az ún. kádi-protokollumokban (*kadı sicilleri*, *şerhiye sicilleri*) maradtak fenn, az utóbbi pár évtizedben az oszmán társadalom- és gazdaságtörténet fő forrásai lettek. E kútfőre annak idején Fekete Lajos irányította rá a figyelmet: Fekete Lajos: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 15(1959) 87–106. A velük kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat kiválóan összefoglalja Gerelyes Ibolya: A török hagyatéki leltárak művelődéstörténeti tanulságai. Keletkutatás 1987. tavasz, 83–93. A nemzetközi szakirodalomból néhány alapvető munka: Ömer Barkan: Edirne askeri kassamı’na âit tereke defterleri (1545–1656). Belgeler 3:5–6(1966) 1–479.; Hüseyin Özdeğer: 1463–1640 yılları Bursa şehri tereke defterleri. İstanbul, 1988.; Said Öztürk: Askeri kassama ait onyedinci asır İstanbul tereke defterleri (sosyo-ekonomik tahlil). İstanbul, 1995., különösen a 28–29. oldalon hivatkozott irodalom.

5 Ma Atalánti, az Északi-Éviai-öböl közelében.

6 Ma Amphissza, Delphoi közelében.

7 Müteferrika: a szultán és más magas méltóságok udvartartásának tagja. İsmail Hakki Uzunçarşılı: Osmanlı devletinin saray teşkilâtı. Ankara, 1984.² 428–431. Csaus: a birodalmi tanács apparátusának tagja, parancskézbesítői, hírnöki, követi, kísérői feladatokkal; a központi méltóságok és a tartományi kormányzók mellett külön csausok szolgáltak. İsmail Hakki Uzunçarşılı: Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1984.² passim.

ellenőrizte.⁸ Arra sem derül fény, hogy milyen okból avatkoztak be az állami szervek (kádik és pénzügyi ellenőrök, a tartományi előkelők és a földközi-tengeri flotta főadmirálisa) a hagyaték sorsába. Erre általában akkor került sor, ha vagyonmegosztási viták miatt az örökösök ezt kifejezetten kérték, vagy ha ezt kívánta meg a kiskorú örökösök érdekeinek védelme. Ugyancsak azonnali állami beavatkozást vont maga után, ha az illető akár egy fillérrel is tartozott a kincstárnak. Ilyenkor – kikiáltók vagy alkuszok közreműködésével – elsőként a könnyen fellelhető javakat adták el a piacon, és a bevételből törlesztették az elhunyt adósságait.⁹ Több mint valószínű, hogy itt az utóbbi esettel állunk szemben.

Ha ezek után megnézzük, mit gyűjtött és halmozott fel halála napjáig a hagyatékozó, akkor azt látjuk, hogy kiválóan teljesített. Személyes tárgyai (háztartási eszközök, berendezési tárgyak, ruhafélék, szövetek, prémek, takarók, lószerszámok, fegyverek stb.) akkora értéket (141 466 akcse) képviseltek, hogy pusztán ezek birtokosaként is kiváltságos embernek érezhette magát, hiszen egyes vélemények szerint az oszmán társadalomban a 100 ezer akcsés és annál nagyobb vagyonok tulajdonosai már gazdagnak számítottak.¹⁰ Ám ha ehhez hozzáadjuk a 32 132 akcsényi készpénzt, a 48 000 akcsét érő ló-, öszvér- és teveállományt, akkor máris 200 ezer akcse felett járunk. A pénzbeli ellenérték nélkül felsorolt ingatlanokkal, mezőgazdasági üzemekkel és állatállománnyal együtt Haszán aga teljes vagyona valahol 300–500 ezer akcse között lehetett, sőt az sem kizárt, hogy elérte az utóbbi összeget. Ennek mértékét és jelentőségét akkor érthetjük meg jobban, ha más, korabeli adatokkal vetjük össze. Az 1545–1659 közötti időszakból kiadott edirnei katonai hagyatékokat megvizsgálva azt találjuk, hogy a 175 főből 31-é (17,7%) haladta meg az 500 ezer akcse, illetve 7 főé (4%) az 1 millió akcse értékét. A S. Öztürk által közreadott 17. századi isztambuli katonai hagyatékok a következő képet mutatják: az ezer főből 109 (10,9%) vagyona haladta meg a 300 ezres határt, míg az 500 ezrest mindössze 69-é (6,9%).¹¹ Mindezek

8 Ugyanerre utal, hogy két agribozi pénzügyi ellenőr (*müfettiş*) is feltűnik a közreműködők között. Agriboz (a török szakirodalomban jobbra Eğriboz alakban) mai neve Khalkisz, Euboea/Negroponte (ma Évia) szigetének nyugati, a szárazföldhöz legközelebbi nyúlványán fekszik. Korszakunkban alkormányzóság központja, amelynek területe Közép-Görögországra és az Attikai-félszigetre is kiterjedt, és hat vagy hét bírósági kerületre (*kaza*) oszlott. Talanda/Atalánti és Szalona/Amphissa egyaránt kádi-székhely volt. *Evangelia Balta*: Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century. Athens, 1992. 57–77.; *Machiel Kiel*: Eğriboz. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10. İstanbul, 1994. 491–493.

9 A hagyatékokkal kapcsolatos eljárásokra ld. *Claudia Römer*: Zu Verlassenschaften und ihrer fiskalischen Bearbeitung im Osmanischen Reich des 16. Jhs. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 88(1998) 185–211.

10 Fodor P.: Vállalkozásra kényszerítve i. m. 142.

11 Ö. Barkan: Edirne i. m. 460–471. S. Öztürk: İstanbul tereke defterleri i. m. 138–139., 144., 438–493., 485. További adatok: Fodor P.: Vállalkozásra kényszerítve i. m. 142.

alapján Haszán agát kiugróan sikeres (üzlet)embernek tekinthetjük, aki vagyoni szempontból a korabeli oszmán társadalom legfelső rétegeibe kapaszkodott fel. Ezt az értékelést támasztja alá az is, hogy eredetileg 8 rabszolgát (2 férfit, 6 nőt) birtokolt, amit tudvalévőleg csak a legtehetősebb oszmánok engedhettek meg maguknak.¹² Teljesítményének valódi értékét természetesen akkor tudnánk még pontosabban meghatározni, ha sok más pályatárs eredményével vethetnénk össze.

Haszán aga hagyatékának nemcsak összecszerúságában, hanem összetételében is van egy-két figyelemre méltó vonása. Az egyik az ingatlanok és főleg a csiftlikeknek (*çiftlik*) nevezett gazdaságok meglepően magas száma. Az oszmanisztikai szakirodalomban korábban nagy viták zajlottak arról, hogy mikor kezdődött el a monokultúrás, (kül)piacra termelő mezőgazdasági nagyüzemek, az úgynevezett csiftlikok kialakulása, és mikor, miképpen bontotta fel ez a folyamat a kisparaszti termelést. A manapság mérvadó álláspont szerint a csiftlikok még a 18. században is szerény helyet foglaltak el az oszmán mezőgazdaságban, és elsősorban belső okokból jöttek létre, anélkül hogy gyökeresen átalakították volna a hagyományos termelési szervezetet.¹³ A politikai hatalom képviselői a föld helyett inkább a parasztok feleslegének elsajátítására törekedtek, s mivel ehhez viszonylag könnyen hozzájuthattak, kevésbé nyúltak hozzá az előbbihez. Ha mégis megtették, akkor sem a parasztok elűzésével, hanem eladásításukkal és földre vonatkozó jogcímeik elbitorlásával próbálkoztak, amivel függőségbe taszíthatták és súlyos feltételeket támasztva kvázi-tulajdonosokból bérlőkké (részesművelőkké) fokozhatták le őket. De még ennél is régebbi, vonzó módja volt a csiftliképítésnek a műveletlen vagy üresen hagyott földek (re)kultivációja, a közföldek megszerzése és kisajátítása, vagy éppen szőlők és gyümölcsösök összevásárlása. Az új rendszer elemei (köztük az adóbérlet ürügyén a paraszt és az állam közé ékelődő járadékigénylők) a régin belül jelentek meg, és csak fokozatosan nyertek teret.¹⁴ Kétségtelen ugyanakkor, hogy a 16. század végi, 17. század eleji lázadásokkal és háborúkkal együtt járó belső felfordulás és a parasztok tömeges elmenekülése csábító lehetőségeket kínált a hatalmasoknak, és nagy csiftlikalakítási hullámot indított el.¹⁵

12 Y. Hakan Erdem: *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800–1909*. Oxford, 1996. 16–17.

13 Kitűnő áttekintést ad Gilles Veinstein: *On the Çiftlik Debate*. In: *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*. Ed. by Çağlar Keyder–Faruk Tabak. New York, 1991. 35–53., 200–203.

14 Bruce McGowan: *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1800*. Cambridge–Paris, 1981. 56–79., 137–141. G. Veinstein: i. m. 37–41.

15 Ö. Barkan: *Edirne* i. m. 47–58. Egy 1609. évi szultáni „igazságosztó levél” (*adaletname*) részletes információkkal szolgál erről, és hároméves türelmi idővel elrendeli az elmúlt tíz évben létrehozott csiftlikok felszámolását és a telkek visszaadását a hazatérő parasztoknak: *Halil İnalçık: Adâletnâmeler*. Belgeler 2:3–4(1965) 126–127.

Ahol létrejött, ott a csiftlik a következő képet mutatta. Központjában néhány lakóépület, szoba, esetleg konyha, fürdő, mindenekelőtt pedig számos gazdasági épület (istálló, csűr, fészer, pajta, hombár stb.) állt, amelyekben nagy mennyiségű gabonát (búzát, árpát, kölest stb.) tároltak. A gazdálkodás elmaradhatatlan, gyakran legfontosabb része az állattartás volt: többnyire juhnyájakkal, tehén- és bivalycsordákkal, ménesekkel és méhesekkel találkozunk. Gyakran tűnnek fel a csiftlikeken kertek és szőlők, ritkábban malmok, és az egészet kiterjedt szántók egészítik ki.

Hagyatéki leltárának tanúsága szerint Haszán aga – bár valószínűleg nem ekkor kezdte a birtokok gyűjtését – szintén alaposan kihasználta a háborús konjunktúrát, és 1602-ben bekövetkezett halálakor egy nagyobb és egy kisebb csiftlikközponttal (Kirdanics és Valtedzs), állattartó (vízibivaly, ló, ökör) teleppel, birka- és kecskenyájakkal, valamint hatalmas szántóterülettel rendelkezett. Az utóbbi kiterjedését nem adták meg, de egyszerű számítás-sal kideríthető, hogy mintegy 252 hektárnyi földet szedett össze.¹⁶ Ez akkor is lenyűgöző, ha ebből 36 hektár nagyon rossz minőségű volt, hiszen a maradék is kb. 20-25 hagyományos parasztteleknek (*çift*) felel meg. Haszán aga a szántókat – a csiftlikeknél (később) megfigyelt gyakorlattal teljes összhangban – felesbérlőkkel műveltette meg, és ezzel valószínűleg 20-25 parasztcsalád vagy paraszti kisüzem alól húzta ki a talajt, számottevően rontva életkörülményeiket. A szántók hozamáról a csűrökben halomban álló gabona (kerekítve 22 tonna búza és 8 tonna árpa) tanúskodik, amelynek értéke – az 1600-ban kiadott isztambuli limitáció hivatalos áraival számolva¹⁷ – több mint 45 ezer akcséra rúgott.

A hagyatéki lista másik külön figyelmet érdemlő adata az, hogy Haszán aga 3 hátszló és 1 málhás ló mellett 6 öszvér és 13 teve gazdájának mondhatta magát. Ez annak ismeretében nyer jelentőséget, hogy a korabeli helyi szállításban messze az ökör volt a legjelentősebb, a tevét, az öszvért, a szamarat és a lovat inkább az utazók és a távolsági kereskedők használták.¹⁸ Aligha tévedés azt feltételezni, hogy ezt az állatállományt Haszán aga is kereskedésre, minden bizonnyal a gabona szállítására tartotta. Mivel Görögország nemcsak a nyugat felé irányuló legális gabonakereskedelem, hanem

16 Egy csiftet 100 dönümnek (vö. *Halil İnalcık: The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600. In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. Ed. by Halil İnalcık–Donald Quataert. Cambridge, 1994. 147.*) és 100 dönümet az egyszerűség kedvéért 9 hektárnak véve az összesen 28 csiftnyi szántó 252 hektárt ad ki.

17 *Mübahat S. Kütiükoğlu: 1009 (1600) tarihli narh defterine göre İstanbul'da çeşidli eşya ve hizmet fiatları. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 9(1978) 1–85.*

18 *Suraiya Faroqhi: Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520–1650. Cambridge, 1984. 49–51. A teve dél-balkáni használatára: Uő: Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. International Journal of Middle Eastern Studies 14(1982) 535.*

a csempészet egyik központjának is számított,¹⁹ nem kizárt, hogy hősünk az utóbbiból is kivette részét.

Haszán aga személyében tehát valóban az új korszak jellegzetes típusát vehetjük szemügyre: a pénzügyérből (adóbérlőből) lett „új földesúr”, aki sikeresen használta fel hivatalát és gazdasági-politikai kapcsolatait arra, hogy bármikor elcsapható, fizetett alkalmazottból és összes javait kockáztató vállalkozóból földbirtokkal, azaz szilárdabb háttérrel körülbástyázott gazdasági és politikai tényező legyen szűkebb pátriájában.²⁰ Mint ilyen egyik előfutára a tartományokban később oly befolyásos helyi elit, az „előkelők” (*ayan*) társadalmának.²¹ Igaz, Haszán aga vagyona – részben vélhető tartozásai, részben a sajátos muszlim örökösödési jog folytán – halála után nagyrészt ugyanúgy szétfolyt, ugyanúgy állami kézre került, mint sok más sors társáé, de a hagyatéki defter néhány bejegyzése arra mutat, hogy azért mégsem vészelt el minden. Több csiftliket, házhelyet, telket stb. még életében Hüszejn nevű fiának ajándékozott, s egyes birtokokat a gyerek szülőanyjának örökségeként tudtak megmenteni. Egy utalásból úgy tűnik, hogy fia a foglalkozását (és nyilván a kapcsolatait) is megörökölte. Bár mindez sokkal kevesebb volt annál, mint amit Haszán aga fölhalmozott, az utána következő nemzedéknek mégsem a nulláról kellett indulnia ahhoz, hogy a családi és a vagyoni folytonosságot valamennyire fenntarthassa.

*

A hagyatéki deftert magyar fordításban adom közre, de lábjegyzetben (latin betűs átírásban) megadom minden tárgy és fogalom eredeti oszmán-török alakját, és közlöm a legfontosabb összefüggő szövegeket is. A török szavak megfejtéséhez az alább felsorolt, illetve jegyzetben idézett szótárak és munkák mellett a legtöbb segítséget Pásztor Emesétől, az oszmán-török textíliák és iparművészet egyik legjobb ismerőjétől kaptam, aki rendelkezésemre bocsátotta kézíratos disszertációjának kiadásra előkészített változatát, és személyes beszélgetéseink során is rengeteg hasznos információval szolgált. Azt a néhány szót, amelyet nem tudtam kibetűzni, ...-al jelöltem, ahol pedig a megfejtésben nem voltam teljesen biztos, (?) -et tettem. Az eredetiben sorszámok nincsenek, a tételeket én számoztam meg.

19 A szultáni tanács számos erre vonatkozó korabeli rendelete közül ld. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defterleri 67, 415/169 (1591. augusztus–szeptember). Vö. H. İnalcık: *The Ottoman State* i. m. 182–185.

20 Pozícióját kegyességi cselekedettel is igyekezett megszilárdítani: a talandai dzsámi javára tett napi tíz akcsés alapítvánnyal, amelynek költségeit az általa épített boltok bérletéből fedezte.

21 *Yücel Özkaya*: *Osmanlı İmparatorluğu'nda âyanlık*. Ankara, 1994.

Irodalom

- Ahmed Vefik Paşa*: Lehçe-i Osmânî. Hazırlayan Prof. Dr. Recep Toparlı. Ankara, 2000.
- Barkan, Ömer*: Edirne askerî kassamı'na âit tereke defterleri (1545–1656). *Belgeler* 3:5–6(1966) 1–479.
- Emecen, Feridun*: A csata, amely a „Nagy Török” előtt megnyitotta a magyar Alföldet – Mohács. In: Mohács. Szerk. B. Szabó János. Bp. 2006. 412–434., főleg 428–434.
- Fekete Lajos*: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 15(1959) 87–106.
- Fekete Lajos*: Das Heim des 'Ali Čelebi, eines türkischen Defterbeamters in Buda. In: *Vocstocsnie isztocsniki po isztorii narodov Jugo-Vosztocsnoj i Central'noj Evropü*. Ed. Anna Sztepanova Tveritinova. Moszkva, 1969. 29–75.
- Gerelyes Ibolya*: Inventories of Turkish Estates in Hungary in the Second Half of the 16th Century. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 39:2–3(1985) 275–338.
- Junker, Heinrich F. J. – Alavi, Bozorg*: Wörterbuch persisch–deutsch. Leipzig, 1977.³
- Kakuk, Susanne*: Recherches sur l'histoire de la langue Osmanlie des XVIe et XVIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Bp. 1973. (*Bibliotheca Orientalis Hungarica* 19.)
- Kakuk Zsuzsa*: A török kor emléke a magyar szókincsben. Bp. 1996. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23.)
- Koçu, Reşad Ekrem*: Türk giyim, kuşam ve süslenme sözlüğü. Ankara, 1969.
- Kütükoğlu, Mübahat S.*: 1009 (1600) tarihli narh defterine göre İstanbul'da çeşitli eşya ve hizmet fiatları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 9(1978) 1–85.
- Kütükoğlu, Mübahat S.*: Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri. İstanbul, 1983.
- Kütükoğlu, Mübahat S.*: 1624 sikke tashihinin ardından hazırlanan narh defterleri. *Tarih Dergisi* 34(1984) 123–182.
- Mütercim Âsim Efendi*: Burhân-ı katı. Hazırlayan Prof. Dr. Mürsel Öztük–Dr. Derin Örs. Ankara, 2000.
- Nicolle, David–McBride, Angus*: Armies of the Ottoman Turks 1300–1774. London, 1983. (Osprey Military Man-at-Arms Series 140.)
- Özdeğer, Hüseyin*: 1463–1640 yılları Bursa şehri tereke defterleri. İstanbul, 1988.
- Pásztor Emese*: Hódoltság kori oszmán-török textíliák Erdélyben és a királyi Magyarországi területén az írott források és az Iparművészeti Múzeum textilgyűjteménye tükrében. PhD-disszertáció. Bp. 2001.
- Redhouse, James W.*: A Turkish and English Lexicon. Constantinople, 1921.

- Redhouse yeni Türkçe–İngilizce sözlük. 1986.⁸
- Şemseddin Sâmî: Kāmûs-i Türkî. İstanbul, 1998.
- Steingass, F.: A Comprehensive Persian–English Dictionary... New Delhi–Madras, 1992. (reprint).
- Szóllósy Gábor: Javaslat a lószerszámok és részeik egységes névhasználatára. (Lómenclatura Hungarica sive Index Nominum Instrumentorum Equorum Gabrieli de Wienis [sic!] ad usum inter fraters vulgo). Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31(1993) 563–595.
- Turski izvori za baġgaskata istorija. XXI. Săstavili Nikolaj Todorov i Marija Kalicin. Sofija, 1977.
- Zenker, Julius Theodor: Türkisch–arabisch–persisches Handwörterbuch. Leipzig, 1866.
- Żygulski, Zdzisław: Stara broń w polskich zbiorach. Warszawa, 1982.

Forrás

Ö!²²

**Az elhunyt Haszán aga, udvari müteferrika, talandai lakos
hagyatéki deftere.**

A hagyatékot az említett városban²³ adták el.

[Felette:] Szalona városában hunyt el.

A Musztafa alkusz által eladott [holmik]		
		Érték
1. Szent Korán, indiai ²⁴	1 kötet	1060
2. Szent Korán, indiai	1	700
3. Fürdőkellékek jó állapotú batyukendővel ²⁵		420

22 Ti. az Isten.

23 *Kasaba*: kisvárosi jellegű település, gyakran kádi-székhely.

24 *Mushaf-i şerif, Hindiye*.

25 *Hamam esbabı ma boğça-i mükemmel*. *Boğça*: hímzéssel díszített csomagoló-kendő; többnyire vászonból vagy selyemből készült, és gyakran bélést varrtak bele.

26 *Ferace-i kanaviçe-i surh*.

27 *Mamul*. E szó magyarítása sok fejtörést okozott, mivel efféle környezetben eddig nem találkoztam vele, s az általam ismert szövegkiadásokban sem leltem nyomára. A leltár készítője a tárgyak jellemzésére három szót használt: 1. *köhn*: régi, használt, ócska stb. 2. *mamul*; elsődleges jelentése: elkészített, gyártott, megszokott, bevett, érvényes stb. 3. *mükemmel*: pompás, tökéletes, míves, jó állapotú. Döntő többségében az első kettővel élt, s bár egyszer (140. tétel) mindkettőt beírta ugyanahhoz a tárgyhöz, számomra sokáig úgy tűnt, hogy a *köhmét* és a *mamult* egymás ellentétének tekintette: az elsővel a tárgy régiségére, viseltességére, a másodikkal pedig jó állapotára kívánt utalni. Ezt az értelmezést támasztaná alá egy Zenkernél található jelentésváltozat: 'künstlich hergestellt' (Türkisch–arabisch i. m. 864.), amely bizonyos arab adatokkal is összhangban áll. Ugyanakkor más hagyatéki defterek és egy új, gazdag (18–19. századi) anyagon alapuló elemzés (*Ülkiü Zeynel*: Terekeler ışığında Göynük'te

4. Piros vászonköpönyeg, ²⁶ használt ²⁷	– darab	1005
5. Orosz bőrből készült ezüstös lószerszám zablával, gyeplővel és ezüstláncsal, ²⁸ jó állapotú	1	3015
6. Ezüstös zablá ²⁹	1	521
7. Amásziai szövetből készült lótakaró, ³⁰ régi	1	500
8. Zöld posztóból készült köpönyeg, hosszú ujjú, ruméliai hiúzprémmel, ³¹ használt	1 darab	5600
9. Kosár nagy lószőrzsákkal ³²	1 pár	840
10. Ezüstös szablya ³³	1 darab	2500
11. Gyöngyház berakású ... ³⁴	1 pár	120
12. Ezüstös szablya ³⁵	1 darab	1500
13. Színes bagdadi-szövet ³⁶	1 darab	705
14. Zöld bagdadi-szövet ³⁷	1 darab	705
15. Csicscriborsó színű bagdadi-szövet ³⁸	1 darab	640
16. Burszai lótakaró, sima, ³⁹ használt	1	1000
17. Fehér selyemlampaszból készült köpönyeg, hosszú ujjú, nyúlprémmel ⁴⁰	1 darab	1800
18. Ezüstös lószerszám, heveder (?) nyakravaló nélkül ⁴²	200 dirhem, ⁴¹ 1 darab	3340

konutlarda mekan düzenlenmesi. Türk Dünyası Araştırmaları 163[2006] 103–142.) inkább amellest szól, hogy az itt előforduló három terminus ugyanazt a viszonylatot/állapotot írja le, mint a 18–19. századi defterekben található *köhne* – *müstamel* ('használt') – *cedid* ('új') hármas. Ebből kiindulva a *köhnét* a 'régí', a *mamult* a 'használt', a *mükemmelt* a 'jó állapotú' kifejezéssel fordítottam.

28 *Raht-i simin an telatin ma gem ve dizgin ve zincir-i sim. Telatin:* orosz földön készült, erős, puha bőr, szattyán.

29 *Bilan-i simin.* A *bilan* szó olvasatához és értelmezéséhez ld. Ö. Barkan: Edirne i. m. 473.

30 *Abayi an kumaş-i Amasya.*

31 *Ferace an çoka-i sebz ba postin-i vaşak-i Rum ili, astin-i diraz.*

32 *Sepet ma garar.*

33 *Şimşir-i simin.*

34 *...-i sadefkari.* A tárgyat magát nem sikerült azonosítani, jöllehet más forrás alapján bizonyos, hogy itt az *ş*, *k*, *k* betűcsoport áll. Esetleg szemellenző?

35 *Şimşir-i simin.*

36 *Bağdadi-i rengari.* *Bağdadi:* pamutból és selyemből szövött, atlasz felületű, fényes félselyem-szövet.

37 *Bağdadi-i sebz.*

38 *Bağdadi-i nohudi.*

39 *Abayi-i Bursa, sade.*

40 *Ferace an kemha-i beyaz ba postin-i tavşan, astin-i diraz.*

41 Az ún. rúmi dirhem: 3,207 g, a tebrizi dirhem: 3,072 g. A 17. század közepéig inkább az utóbbit használták. Ld. Ágoston Gábor: A török hadsereg lőporellátása a 16–17. századi magyarországi hadjáratokban. Zalai Múzeum 4(1992) 71: 23. j.

42 *Raht-i simin kemer-i bi-kilade.*

19. Vállprém nyestprémmel, régi; piros csíkos atlással ⁴³	1 darab	3050
20. Piros posztóból készült csótár, ⁴⁴ régi	1	590
21. Gyapjúnemez imaszőnyeg, ⁴⁵ régi	1 darab	70
22. Zöld ülőpárna, ⁴⁶ használt	1	400
23. Mákszínű atlaszból készült köntös ⁴⁷ [felette:] Gazanfer alkusz [adta el]	1 darab	1400
24. Bíborszínű posztóból készült dolmány, ⁴⁸ használt	1 darab	346
25. Nehéz, egyélű, ezüstös kard (pallos) ⁴⁹	1 darab	3030
26. Ezüsttel befuttatott zabla ⁵⁰	1 darab	400
27. Ezüstveretes kengyel ⁵¹	fél pár	325
28. Ezüstös nyereg ⁵²	1 darab	3025
29. Sárga gyapjútakaró, ⁵³ használt	1	330
30. Tarka kilim, ⁵⁴ régi	1 darab	180
31. Vállprém, ⁵⁵ régi; [oldalt:] bárányprem ⁵⁶	1 darab	220
32. Kis sátor, ⁵⁷ régi	1 darab	200
33. Régi nemeztakaró, ⁵⁸ kicsi	1	80
34. Fémfonalas selyembársony, kerek ülőpárna, ⁵⁹ kicsi, használt	1	600

43 *Postin-i eğin ba postin-i sansar, köhne, ba tarak-i atlas-i surh. Eğin:* a hát felső része, váll; vö. még *Barkan*: Edirne i. m. 224: *eğin kürkü. Sansar:* nyest vagy nyuszt. *Taraklı:* csíkmintás vagy iktolt szövet. *Atlas:* laza szerkezetű, fényes felületű szövetfajta.

44 *Çultar an çoka-i surh.* A korabeli magyar forrásokban csótár, csujtár stb. alakban szereplő *çultar* jelentése: (nyereg alá helyezett) lőtakaró, lópokróc, szőnyeg.

45 *Seccade-i keçe. Keçe:* gyapjúnemez, filc, illetve ebből készült takaró, szőnyeg, derékalj, függöny, fejfedő stb.

46 *Makad-i sebz.* A *makad* másik jelentése: sátrakban használt selyem vagy félselyem, mintás trónkárpit, falikárpit, huzat; jellegzetesek a khioszi darabok. Ld. *Nurhan Atasoy: Otağ-i hümayun. The Ottoman Imperial Tent Complex.* I. Istanbul, 2000. 131., 138.

47 *Kaftan an atlas-i haşhaşi. Kaftan:* a török kabátok, köntösök összefoglaló neve.

48 *Dolama an çoka-i erguvani. Dolama:* testhez simuló, derékig érő felsőkabát.

49 *Gaddare-i simin.*

50 *Bilan-i simin-kaplama.*

51 *Rikab-i kuft-sim.* Vö. Ö. *Barkan*: Edirne i. m. 213: *rikab-i kuft-zer.*

52 *Zin-i simin.*

53 *Velençe-i zerd. Velençe:* rojtos felületű, szövött gyapjútakaró; ágytakarónak, kárpitnak, lőtakaró pokrócnak használták.

54 *Kilim-i alaca. Kilim:* gyapjúfonalból szőtt szőnyeg, takaró.

55 *Postin-i eğin.*

56 *Kuzi kürkidür.*

57 *Hayme-i küçük.*

58 *Keçe-i köhne.*

59 *Balin-i kadife-i tellü.*

35. Acél lámpaernyő ⁶⁰	1 darab	140
36. Ezüstdoboz ⁶¹	52 dirhem	400
37. Füles rézkorsó ⁶²	1	200
38. Böreksütő tepsi ⁶³	2 darab	160
39. Kerek, középre való fémtálca ⁶⁴	1 darab	200
40. Régi bogrács, ⁶⁵ kicsi	2	40
41. Mosdótál és hosszú csőrű, füles vizeskancsó ⁶⁶		150
42. Füles rézkorsó, ⁶⁷ kicsi	1	150
43. Szalvétakendő, ⁶⁸ régi	1	150
44. Használt étkezőasztal ⁶⁹	2	300
45. Gyertyatartó, ⁷⁰ használt	1	95
46. Csésze ⁷¹	7 darab; 3 új, 4 törött	140
47. Hosszú csőrű, füles kávéskancsó ⁷²	1	115
48. Gyertyatartó, ⁷³ kicsi	1 darab	40
49. Piros, régi kilim ⁷⁴	2 darab	200
<i>A Mehmed alkusz által eladott [holmik]</i>		
		Érték
50. Szederjes posztóból készült bő nadrág, ⁷⁵ használt	1	320
51. Turbánpatyolat, ⁷⁶ használt	1	260
52. Ing ⁷⁷	1 darab	
53. Alsónadrág ⁷⁸	3 darab	

60 *Fanus-i ahen.*

61 *Hokka-i sim.*

62 *Güğüüm.*

63 *Tepsi-i börek.* Börek: zöldséggel, sajttal vagy hússal töltött török rétesféle.

64 *Sini-i miyane.* Az ilyen, viszonylag nagy méretű tálcákat asztal helyett használták.

65 *Bakraç-i köhne.*

66 *Leğen ve ibrik.*

67 *Güğüüm.*

68 *Peşkir.*

69 *Sofra-i mamul.*

70 *Şamdan.*

71 *Fıncan.*

72 *İbrik-i kahve.*

73 *Şamdan.*

74 *Kilim-i köhne-i surh.*

75 *Çahşır an çoka-i mor.* Çahşır: valójában bokáig érő, bő bugyogó.

76 *Destar:* kemény fejfedőre tekert, vékony len vagy pamut fátýolszövet.

77 *Pirehen.*

78 *Zir-came.*

54. Hímzett batyukendő, ⁷⁹ régi	1	
55. Törlőkendő ⁸⁰	1 [52–55. tétel együtt:]	460
56. Ezüstberakásos sarkantyú ⁸¹	2 pár	220
57. Sárga csizma, ⁸² használt	1 pár	70
58. Ismeretlen könyvek ⁸³	4 kötet	260
59. Borbélykendő és másik, hímzett kendő ⁸⁴	2 darab	305
60. Fehér bagáziából készült ujj, ⁸⁵ régi	1 pár	20
61. Szederjes posztóból készült köpönyeg, hosszú ujjú, rókaprémmel ⁸⁶	1 darab	705
62. Hiúzprém ⁸⁷	3 darab	2350
63. Kék selyemlampaszból készült köntös, ⁸⁸ használt	1 darab	800
64. Piros posztóból készült salvár, ⁸⁹ használt	1 pár	370
65. Sárga mintás, selyemlampaszból készült köntös, ⁹⁰ használt	1 darab	450
66. Fehér bagáziából készült köntös, ⁹¹ sima	1 darab	130
67. Sárga szattyán ⁹²	1 darab	56
68. Piros fakanál ⁹³	18 darab	33
69. Egyiptomi papucs, ⁹⁴ régi	1 pár	10
70. Sima zablá ⁹⁵	1 darab	65
71. Szederjes posztóból készült verejtékfogó (sapka) ⁹⁶	3 darab	33

79 *Boğça-i müinakkaş.*

80 *Destmal.* Csomagolásra is használták; drága, hímzett változata is ismert.

81 *Mahmuz-i simin-kaplama.*

82 *Muze-i zerd.*

83 *Kitabha-i na-malum.*

84 *Makrama-i berber ve diğər makrama-i müinakkaş.* A téglalap alakú makramát vékony patyolatból készítették, gyakran fémszálból varrott vagy horgolt rojtsorral szegték be.

85 *Astin an boğası-i beyaz.* *Boğası:* vászonkötésű pamutvászon, bélésanyag.

86 *Ferace an çoka-i mor ba postin-i rubah, astin-i diraz.*

87 *Post-i vaşak.*

88 *Kaftan an kemha-i mai.*

89 *Şalvar an çoka-i surh.* *Şalvar:* köntös alatt viselt, derékban bő, lefelé szűkülő szárú nadrág.

90 *Kaftan an kemha-i zerd-i res(i)mi.*

91 *Kaftan an boğası-i beyaz.*

92 *Sahtıyan-i zerd.* *Sahtıyan:* finoman kidolgozott, puha, többnyire juh- vagy kecskebőr.

93 *Mılaka-i surh.*

94 *Paypuş-i Mısır.*

95 *Gem-i sade.*

96 *Arakiyye an çoka-i mor.*

72. Díszített keskül ⁹⁷	1	20
73. Fehér zubbony, ⁹⁸ régi	1 darab	41
74. Ezüstös tokos kés ⁹⁹	1	130
75. Ciprusi (?) fehér lepedő ¹⁰⁰	1 darab	165
76. Szederjes posztóból készült bő térdnadrag, ¹⁰¹ régi	1 pár	100
77. Piros moaréból készült salvár, ¹⁰² használt	1 darab	240
78. Fehér bagáziából készült zubbony ¹⁰³	1 darab	45
79. Tokati atlaszból készült kaftán, ¹⁰⁴ használt	1 darab	350
80. Nehéz, egyélű, ezüstös kard (pallos) ¹⁰⁵	1 darab	3000
81. Khioszi piros ülőpárna, ¹⁰⁶ használt	1	1000
82. ...rókaprém, kis lapokban ¹⁰⁷	2	500
83. Szederjes posztóból készült nyereg, ¹⁰⁸ régi	1	240
84. Piros kilim, ¹⁰⁹ régi	1	160
85. Régi gyapjúszőnyeg ¹¹⁰	1 darab	400
86. Szaloniki nemeztakaró, ¹¹¹ kicsi	1 pár	830
87. Szederjes posztóból készült nyereg, ¹¹² használt	1	800
88. Orosz bőrből készült ruhásláda ¹¹³	1 darab	50
89. Sárga terítő, ¹¹⁴ használt	1 darab	565
90. Damaszkuszi buzogány ¹¹⁵	1 darab	710
91. Kis tepsi ¹¹⁶	1	30

97 *Keşkül-i münakkaş*. *Keşkül*: A dervisek és a koldusok hajó alakú, kókuszdió héjából vagy ébenfából készített kolduló edénye.

98 *Zibun-i beyaz*. *Zibun*: rövid pamuting, amit a köntös alatt hordtak, illetve selyem- vagy fél-selyemszövetből készült, steppelt otthoni köntösféle, rövid ujjas mellény.

99 *Kard-i simin*.

100 *Çadir-şeb-i beyaz-i Kıbrıs (?)*.

101 *Çahşır-i zanu*.

102 *Şalvar an hare-i surh*. *Hare*: moaré, habos vagy hullámos mintázatú selyemszövet.

103 *Zibun-i boğası-i beyaz*.

104 *Kaftan an atlas-i Tokati*.

105 *Gaddare-i simin*.

106 *Makad-i surh-i Sakız*. Vagy: huzat, kárpit; vö. a 46. j.-tel.

107 *Postin-i rubah-i ...*, *küçük tahtalu*. A róka fajtájára utaló szót nem sikerült megfejteni.

108 *Zin an çoka-i mor*.

109 *Kilim-i surh*.

110 *Kalıçe-i köhne*. *Kalıçe*: csomózott gyapjúszőnyeg.

111 *Keçe-i Selanik*.

112 *Zin an çoka-i mor*.

113 *Camedan an telatin*.

114 *İhram-i zerd*. *İhramnak* nevezik a zarándokok varratlan, fehér ruháját is.

115 *Debbus-i Dimişki*.

116 *Tepsi-i küçük*.

Az Ajdin alkusz által eladott [holmik]		
		Érték
92. Gyeplő ¹¹⁷	1 darab	65
93. Daláni (?) ezüstös handzsár ¹¹⁸	1 darab	420
94. Egyiptomi ezüstös handzsár ¹¹⁹	1 darab	1000
95. Turbánpatyolat, ¹²⁰ használt	1 darab	220
96. Aranyfonállal hímzett, új turbánpatyolat ¹²¹	1 darab	510
97. Törött tükör ¹²²	1 darab	30
98. Piros selyemöv ¹²³	1 darab	137
99. Ezüstös tokos kés ¹²⁴	1 darab	240
100. Piros selyemlampaszból készült zubbony ¹²⁵	1 darab	220
101. Hímzett batyukendő, ¹²⁶ régi		100
102. Sötétkék posztóból készült köpönyeg ruhaszegéllyel ¹²⁷	1 darab	1670
103. Kék moaréből készült köpönyeg ¹²⁸	1 darab	515
104. Fehér bagáziából készült sima köntös ¹²⁹	2 darab	220
105. Ezüstös buzogány ¹³⁰	1 darab	280
106. Piros atlasz ¹³¹	9 rőf ¹³²	1200
107. Fehér, bagáziából készült ujj, ¹³³ régi	1 pár	10
108. Ezüstös szablya ¹³⁴	1 darab	3060
109. Rátétes (applikált díszű) lópokróc, ¹³⁵ régi	1 darab	140

117 Dizgin.

118 Hancer-i simin-i Dalani (?).

119 Hancer-i Mısri-i simin.

120 Destar.

121 Destar-i cediid-i zertari.

122 Mirat-i şikest.

123 Miya[n]bend-i harir-i surh.

124 Kard-i simin.

125 Zıbun an kemha-i surh.

126 Boğça-i münakkaş.

127 Ferace an çoka-i laciverdi ba sincef. Sincef, sencef. általában drága selyemszövetből készült szegőanyag.

128 Ferace an hare-i mai.

129 Kaftan-i sade an boğası-i beyaz.

130 Debbusi-i simin.

131 Atlas-i surh.

132 1 zira: 65 cm.

133 Astin-i beyaz-i boğası.

134 Şimşir-i simin.

135 Yapuk-i mukatta.

110. ...selyem szalvétakendő ¹³⁶	1 darab	595
111. Hímzett arcpárna ¹³⁷	1 darab	50
112. Szederjes posztóból készült köpönyeg, hosszú ujjú, nyestprémmel ¹³⁸	1 darab	3510
113. Szantálfából készült olvasó ¹³⁹	1 darab	121
114. Szederjes posztóból készült bő nadrág, ¹⁴⁰ használt	1 darab	280
115. Világossárga atlasz köntös ¹⁴¹	1 darab	1800+50 = 1850
116. Bíborszínű atlaszból készült kaftán, ¹⁴² régi	1 darab	380
117. Öszvérré való málhásláda ¹⁴³	1 pár	800
118. Ezüstös szablya piros selyembársony hüvellyel ¹⁴⁴	1 darab	3340
119. Hitetlenektől való (?) ezüstös lószerszám, ¹⁴⁵ jó állapotú	1	3535
120. Ezüstös nyílvesszőtartó tegez ¹⁴⁶	1 darab	2000
121. Sárga ülőpárna, ¹⁴⁷ régi	1	500
122. Díszített tányér ¹⁴⁸	1	145
123. Isztambuli lótakaró, ¹⁴⁹ régi	1	130
124. Szaloniki nemez derékalj ¹⁵⁰	1 darab	1020
125. Ezüstveretes kengyel ¹⁵¹	1 pár	720
126. Kék szaloniki nemeztakaró ¹⁵²	1 darab	500
127. Lábas ¹⁵³	1	300

136 *Peşkir-i harir-i ...* A selyem fajtáját meghatározó szót nem sikerült megfejteni. Kb. *mülemmi-yének* olvasható.

137 *Balin-i ruy-i münakkaş.*

138 *Ferace an çoka-i mor ba postin-i sansar, astin-i diraz.*

139 *Tesbih-i kalembek. Kalembek:* illatos szantálfa.

140 *Çahşır an çoka-i mor.*

141 *Kaftan-i kibriti-i atlas.*

142 *Kaftan an atlas-i erguvani.*

143 *Sanduk-i ester.*

144 *Şimşir-i simin ba niyam-i kadife-i surh.*

145 *Raht-i harbi (?) -i simin.*

146 *Tirkeş-i simin.*

147 *Makad-i zerd.* Vagy: huzat, falikárpit; vö. a 46. és 106. j.-tel.

148 *Tabak-i münakkaş.*

149 *Abayi-i İstanbul.*

150 *Keçe-i Selanik-i döşeme.*

151 *Rikab-i kuft-sim.*

152 *Keçe-i Selanik-i mai.*

153 *Tencere.*

128. Turbán alá való nemezföveg, ¹⁵⁴ régi	1	30
129. Üst ¹⁵⁵	1 darab	760
130. Sátorba való zsámoly ¹⁵⁶	1 darab	80
131. Kék selyemlampaszból készült kaftán, ¹⁵⁷ használt	1 darab	800
<i>A Gazanfer alkusz által eladott [holmik]</i>		
		Érték
132. Menemeni imaszőnyeg, ¹⁵⁸ régi	2	625 + 270 = 895
133. Serpenyő ¹⁵⁹	15 darab	1575
134. Tepsi ¹⁶⁰	9 darab	945
135. Lábas ¹⁶¹	1	305
136. Nagy üst ¹⁶²	1	2150
137. Szederjes posztóból készült esőköpeny, ¹⁶³ régi	1	1325
138. Csicsriborsó színű sátor, 12 személyes ¹⁶⁴	1 darab	2005
139. Burszai kerek selyembársony párna, ¹⁶⁵ használt	1	415
140. Burszai kerek párna, ¹⁶⁶ használt, régi	1	150
141. Pamutvászon paplan, ¹⁶⁷ régi	1	150
142. Pamutvászon paplan, régi	1	150
143. Szaloniki nemeztakaró ¹⁶⁸	1	500
144. Fehér lepedő ¹⁶⁹	1	50
145. Anatóliai gyapjúsőnyeg, ¹⁷⁰ régi	1 darab	1000

154 *Börk-i destar.*

155 *Kazgan.*

156 *İskemle-i mehteri.*

157 *Kaftan an kemha-i mai.* Ezt a tételt áthúzták, és ezt a megjegyzést írták mellé: „Ismételt. Mehmed alkusznál már beíratott.”

158 *Seccade-i Menemen.* Menemen: helység Izmirtől északra.

159 *Sahan.*

160 *Tepsi.*

161 *Tencere.*

162 *Kazgan-i kebir.*

163 *Barani an çoka-i mor.* Barani: többnyire skarlát posztóból készített esőköpeny.

164 *Hayme-i nohudi, hazine 12.*

165 *Balin an kadife-i Brusa.*

166 *Balin-i Brusa.*

167 *Yorgan-i yemeni.* Yemeni: vékonyabb szövésű fátyolszövet, pamutvászon.

168 *Keçe-i Selanik.*

169 *Çadır-şeb-i beyaz.*

170 *Kaliçe-i Anatoli.*

146. Kicsi és törött lábasok ¹⁷¹	7 darab	700
147. Serpenyő ¹⁷²	3 darab	200
148. Sötét bőrű rabnő ¹⁷³	1	3000
149. Másik, Menekse nevű, grúz fajból való rabnő; ¹⁷⁴ állítólag sebesült	1 fő	3000
150. Merdzsán nevű rab, sötét bőrű; ¹⁷⁵ az öszvérhajcsár ¹⁷⁶ mellett van	1	3000
151. Ezüstös füstölő, ¹⁷⁷ kicsi	57 dirhem, dirhemje 8	435
152. Egy sötét bőrű rabnő; ¹⁷⁸ tanúsították, hogy letétben van nála.		
153. Másik rabnő, akiről tanúsították, hogy szerződéses. ¹⁷⁹		
154. Kicsi rabnő, oláh fajból, ¹⁸⁰ mikor [Haszán aga] a fiát megházasította, az ő feleségének adta.		
155. Devletmend nevű, oláh fajból való rabnő; ¹⁸¹ [az elhunyt] felszabadította, a szent törvény is kimondta felszabadulását.		
156. Egy Perviz nevű rab, aki szabaduló levéllel rendelkezik. ¹⁸²		
Az elhunyt hagyatékának ellenértékeként befolyt teljes összeg, amit Ali aga udvari müteferrika közreműködésével adtak el. ¹⁸³		112 383
Ebből		
1. Alkuszok díja		2 250
2. Maradt		110 133
[arab számokkal:]		109 333
		hiteles

171 *Tencere-i küçük ve şikest.*

172 *Tab.*

173 *Cariye-i Arab.* Az arab szó a korabeli oszmán-törökben jelenthet afrikai feketét és egyéb sötét bőrűt, továbbá nomád arabot is. Vö. *Ronald C. Jennings: Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590–1640. Journal of the Economic and Social History of the Orient* 30(1987) 288–289.

174 *Cariye-i diğér be-nam-i Menekşe, cins-i Gürci.* A Menekşe jelentése: Ibolya.

175 *Gulam be-nam-i Mercan, Arab.* A Merdzsán jelentése: Korall.

176 A *katırcı* szó, ahogy lentebb a *katır* (öszvér), nem szabályosan van írva, de minden valószínűség szerint erről van szó.

177 *Buhurdan-i simin.*

178 *Bir cariye-i Arab.*

179 *Müdebber.* Olyan rab(nő), aki a gazda ígérete szerint annak halálakor (vagy negyven nappal korábban) felszabadul. Vö. *Halil Sahillioğlu: Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries. Turcica* 17(1985) 51–62.

180 *Ve küçük cariye, Eflak cinsi.*

181 *Cariye be-nam-i Devletmend; Eflak cinsi.* A Devletmend jelentése: Szerencsés.

182 *Ve bir gulam dahi Perviz namına, elinde itiknamesi vardur.* A Perviz jelentése: Győzelmes, Sikeres.

183 Az itt következő összesítést – kivéve, ahol külön megjelöltem – ún. szijákat számokkal írták.

A kosarában fellelt, kincstári pénzküldeményre¹⁸⁴ való akcsén kívül a tartományi előkelők és a kádi jelenlétében Szalonában látott pénz. [Felette, utólagos bejegyzés:] Karli Ili szandzsák pénzügyi felügyelője,¹⁸⁵ Ahmed efendi is jelen volt.

Haszene ¹⁸⁶	129 érme, 120-ával	15 480
Teljes gurus ¹⁸⁷	45 darab, 80-ával	3 600
Oroszlános gurus ¹⁸⁸	45,5 darab, [70-]ével	3 185
Akcse ¹⁸⁹		4 667
Akcse kosárban ¹⁹⁰		5 200
Összeg		32 133
		hiteles
	[helyesen:	32 132]
Összesen		142 266
	[alatta, arab számokkal:]	141 466 ¹⁹¹
Ebből		
1. A Szalona városában elhunyt és elföldelt megboldogult lemosására és halotti lepelbe burkolására		3 000
2. A málhás lovakkal, tevékkel, öszvérekkel kapcsolatos dologi kiadásokra, a rabok élelmére és másra A kincstári alkalmazásban álló Haszán és Ömer bég mellé adott hátralékbehajtók ¹⁹² által lett kifizetve		2 200
3. Maradt		137 066
	Százharminchétezer hatvanhat akcse	
	[alatta, arab számokkal:]	136 266 ¹⁹³

184 *İrsaliyye akçesi*: az adóbérlők által (általában évente kétszer) az isztambuli államkincstárba, a központi költségek fedezetére beküldött pénzzállítmány, amelynek összegét előre meghatározták. Vö. Fodor P.: Vállalkozásra kényszerítve i. m. 110.

185 *Müfettiş*. Karli Ili: nyugat-görögországi szandzsák a Pátrei-öböl felett.

186 *Hasene* (vagy *sikke-i hasene*): a török arany egyik neve (a másik: *sultanîlye*).

187 *Guruş-i kamil*: a spanyol 8-reál (*reales de a ocho*) egyik oszmán-török elnevezése (általában *riyal guruş*-nak hívták). A gurus a nagyméretű európai ezüstpénzek (tallérok) összefoglaló neve volt.

188 *Guruş-i esedi*: a holland tallér oszmán-török neve.

189 *Nakdine*.

190 *Sepet-i nakdine*.

191 A kétszer beírt kaftán 800 akcséjével csökkentett, végleges összeg.

192 *Baki kulları*.

193 Itt ismét levonták a kétszer beírt kaftán 800 akcsés árát.

A csiftlikek és birtokok felsorolása

1. Talandában álló házai belülről földszintesek és emeletesek, a városon kívüli szobái alatt istálló található, felül 3 szoba.¹⁹⁴

2. Belül lévő házaihoz csatlakoznak a fia által lakott házak.¹⁹⁵

3. Talandában gránátalmás-kert, környékén földszintes és emeletes szobák, folyó víz, forráskút, medence, belül pedig földszintes és emeletes házak, konyha és egyéb.¹⁹⁶

A csiftlikek felsorolása¹⁹⁷

1. Kirdanics falu közelében 7 csiftet kitevő szántói, 3 fekete¹⁹⁸ ökre, 1 szőlője és kertje, 1 háza, a ház alatt hombárja, 6 pár vízibivalyökre, ököristálló, némi rétje, a nevezett falu közelében pedig vízibivalytenyésztése¹⁹⁹ van. Tanúsították, hogy a 7 csiftből 3 az elhunyt Haszán aga fiának, Hüszejn csavusnak az anyjától származott át, 4 pedig a megboldogulté volt. Azt mondták, hogy a házak és az istállók földje is a fiáé. Az említett bivalytenyésztésben a tehenek száma 27, a fiatal bikáké 4, a tavalyiaké 8, és van 11 borjú, vagyis összesen 50 növendék és kifejlett állat. A nevezett telepen van még 7 betöretlen kanca és két csikó. Az említett kirdanicsi csiftlikjén álló, mészből épült²⁰⁰ csűrjében körülbelül 110 jük²⁰¹ búza, ami csak négy arasszal van lejjebb a csűr tetejénél; egyik odalán pedig körülbelül 40 jük árpa²⁰² és 25 darab méhkaptár.²⁰³

194 *Nefs-i Talandada evleri içeriüsi tahtani ve fevkani ve taşrasında odaları altı ahır üstü üç bab oda.*

195 *Ve içeriü evlerine muttasıl oğlu olduğı evler.*

196 *Ve nefsi-i Talandada enar bahçesi ve taşrada tahtani ve fevkani odalar ve ma-i carisi ve fiskiyyesi ve havzı ve içeriüde tahtani ve fevkani evler ve matbah ve gayre.*

197 Az alábbiakban nem mindig az eredeti sorrendet követem, és az egyazon csiftlikre vonatkozó bejegyzéseket azonos tételszám alatt, egymás után közlöm.

198 *Kara sığır*. Kétféle állatot neveztek így: 1. fekete marha; Közép-Anatóliából származó, kis termetű, a kemény és száraz éghajlatot jól tűrő marhafajta. 2. házibivaly (Bos bubalus). Bár hiányzik bárminő konkrét fogódzó, más források (pl. *Ömer Lûtfi Barkan*: XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. Kanunlar. İstanbul, 1943. 188.) alapján úgy vélem, hogy itt inkább az előbbiről vagy a közönséges szarvasmarháról lehet szó.

199 *Su sığırı* (Bubalus bubalis).

200 Vagy 'mész építésű', az eredetiben: *kireç yapu* (vö. *Ö. Barkan*: Edirne i. m. 239: *iki bab taş ve kireç divarlı evleri*). Mészhabarccsal vagy mészvakolattal készült?

201 Egy 1569-es agribozi törvénykönyv szerint a búza és az árpa mérésénél a jüköt 8 isztambul kilével (1 kile = 25,656 kg) számították (*Ö. Barkan*: Kanunlar i. m. 341). Ezek szerint 1 jük búza 205,248 kg-ot nyomott. A 110 jük tehát 22 577,28 kg-nak, durván 22,5 tonnának felel meg.

202 8209,92 kg, kerekítve 8,2 tonna.

203 *Kariye-i Kirdanîç kurbinde yedi çift mütehammil tarlaları ve üç aded kara sığır öküzü ve bir kıta bağ ve bağçesi ve bir evi ve evün altında anbarı ve altı çift su sığırı öküzü olub ve öküz damları ve bir mikdar çayırı ve kariye-i mezbure kurbinde bir su sığırı mandırası. Zikr olunan yedi çiftün üç çifti merhum Hasan ağaın oğlu Hüseyin çavuşun validesinden intikal edüb dört çift merhumundur*

2. Valtedzs faluban 8 csiftet kitevő szántói és fészerei vannak; hat csift fészereknek fedele van, két csift beállásra szolgáló fészere felül nyitott, és az összes szántót felesbérlok művelik. A részesművelők fészereinek és a szalmásfészereknek a száma összesen 15. Az említett Valtedzs falubeli csiftlik csűrjében körülbelül 80 jük²⁰⁴ búza található a valtedzsi és a Hajreddin pasa-féle adóbérlet terményéből. Tanúsították, hogy mindez a fia, Hüszejn csasus kötelezettségén lévő valtedzsi és Hajreddin pasa hátraléka [nevű] adóbérletből származik.²⁰⁵

3. Talanda alkerületben, a Babavicsa nevű falu határában 4 csiftet kitevő szántója van, amelyet felesbérloknek adtak ki. Azt mondták, hogy az említett 4 csiftnyi szántó a többi szántóhoz képest 1 csiftet sem ér. A összes tartományi előkelő tanúsította, hogy a fia kiházásításakor neki adta ajándéku, most is ő birtokolja.²⁰⁶

4. Talandában 6 csiftet kitevő, szétszórtan fekvő szántói vannak, amelyeket felesbérloknek adtak ki.²⁰⁷

5. A Pozsi nevű falu határában 1 csiftet kitevő szántója és 1 fészere, a Murgazsi nevű falu határában 2 csiftet kitevő szántói vannak, valószínűleg felesbérlok kezén; azt mondták, hogy a fiáé.²⁰⁸

6. Meldon falu határában, a parton, 1 malom.²⁰⁹

7. Talanda közelében még 1 malom. Azt mondták, hogy a hat tulajdonosi részből egy más személyé, öt rész a boldogult Haszán agáé; télen járó malom, megváltási joggal adták el.²¹⁰

deyü şehadet eylediler. Ve evleriün ve damlarun yerleri dahi oğlınıundur deyü haber verdiler. Ve zikr olunan su sığırı mandırasında dişi su sığırı yığirmi yedi aded ve tosun dört ve bildirki sekiz ve on bir buzağı ki cemen sagir ve kebir elli res olur. Ve zikr olunan mandırada yedi res yond ve iki res tay. Ve zikr olunan Kırđanıç çiftliğinde kireç yapu anbarında tahminen yüz on yük buğday ki anbar-dan dört karış mikdarı aşığı ve bir tarafında dahi tahminen kırk yük arpa ve yığirmi beş aded kovan.

204 16 419,84 kg, kerekítve 16,4 tonna.

205 *Ve kariye-i Valtecde sekiz çifte mütehammil tarlaları ve damları olub altı çift damun örtüsi olup iki çift duracak damun üstü açık ve cümle-i tarlaları yarıcıdır. Cümle ortakçı damları ile samanlık on beş dam olur. Ve zikr olunan Valtec kariyesinde çiftlik anbarında Valtec ve Hayreddin paşa mukataası mahsulinden tahminen seksen yük buğday mevcut olub oğlu Hüseyin çavuş uhdesinde olan Valtec ve bakiyye-i Hayreddin paşa mukataasından olduğına şehadet eylediler*

206 *Ve Talanda nahiyesinde Babaviçe nam kariye sinorında dört çifte mütehammil tarlası olub yarıcılara verilmiş. Zikr olunan dört çift tarla sair tarlalara göre bir çift değmez deyü haber verdiler. Oğlını evlendirdüğü zamanda oğluna hibe eylemişdür ve oğlının tasarrufundadır deyü cümle-i ayan-i vilayet şehadet eylediler.*

207 *Ve nefsi-i Talandada altı çifte mütehammil müteferrika ve perişan tarlaları yarıcılara verilmiş.*

208 *Poji nam kariye sinorında bir çifte mütehammil tarla ve bir dam ve Margaji nam kariye sinorında iki çifte mütehammil tarlaları olub yarıcılarda imiş; oğlınıundur deyü haber verdiler.*

209 *Kariye-i Meldon sinorında yalıda bir göz asiyab.*

210 *Ve Talanda kurbinde bir göz değirmen dahi ki altı hissenün bir hissesi ahar kimesnenün olub beş hissesi merhum Hasan ağanın olub kış değirmenidür, bey bi'l-vefa ile bey olmışdur deyü haber verdiler. A megváltási joggal történő eladásra ld. Joseph Schacht: An Introduction to Islamic Law. Oxford, 1964. 78.*

8. Tanúsították, hogy az alábbiak a szent dzsámi alapítványát képezik:

1 bolt – egyik felében borbély, a másikban pazardzsi²¹¹

1 bolt, benne szintén pazardzsi

2 kis bolt, benne papucskészítők

1 pékkemence

1 pazardzsi bolt

1 kávéház

Tanúsították, hogy az említett boltok helye a szent dzsámi alapítványát képezi, s az épületeket a boldogult Haszán aga javította ki vagy húzta fel; a napi bérleti díj összesen 10 akcsét tesz ki, és a szent dzsámi személyzete kapja.²¹²

9. A pásztorok kötelezettségén van 756 birka és 47 bárány, 1449 kecske és 211 gödölye.²¹³

Íratott az 1602. év október 19. napján. Ami ebben benne van, az így van. Írta a jelentéktelen Musztafa, talandai kádi. Íratott a szegény Mehmed, agribozi pénzügyi felügyelő közreműködésével.

Ő!

Az említett Haszán aga pénzügyi ellenőrnek a boldogságos kapudán pasa őnagysága²¹⁴ közreműködésével Agribozban eladott állatai

		Érték
1. Szürke málhás ló ²¹⁵	1 darab	1 260
2. Pej hátszló ²¹⁶	1 darab	4 000
3. Pej hátszló, kicsi	1 darab	2 200

211 A pazardzsi jelentése: vásáros, piaci eladó, árus. Itt láthatólag konkrétan értelemben szerepel, de ez a rendelkezésre álló adatok alapján megfigyelhető.

212 *Cami-i şerife vakfıdır deyü şehadet eylediler: bir dükkân bir taraftı berber ve bir taraftı pazarcı; bir dükkân dahi pazarcı; iki küçük dükkân dahi papuççı; ve bir ekmekçi furunı; ve bir pazarcı dükkânı; ve bir kahvehane. Zikr olunan dükkânların yerleri cami-i şerifün vakfı olub binasın merhum Hasan ağa meremmet ve bina eylemiş; cümle yevmi on akçe kira olur cami-i şerifün huddamına verilir deyü şehadet eylediler.*

213 *Yedi yüz elli altı koyun ve kırk yedi kuzu çobanlar uhdesinde olub ve bin dört yüz kırk dokuz res keçi ve iki yüz on bir res oğlak olub çobanlar uhdesindedir.*

214 A földközi-tengeri oszmán flotta főparancsnoka, a szigetvilági beglerbégség (Dzsezair-i Bahr-i Szefid) kormányzója. Közreműködését az indokolja, hogy az agribozi szandzsák az ő közvetlen joghatósága alá tartozott. Vö. *İdris Bostan: The Establishment of the Province of Cezayir-i Bahr-i Sefid*. In: *The Kapudan pasha. His Office and his Domain*. Ed. by Elisabeth Zachariadou. Rethymnon, 2002. 241–251.

215 *Bargir-i kir.*

216 *Esb-i doru.*

4. Szürke hátasló ²¹⁷	1 darab	2 200
5. Öszvérek ²¹⁸	1 oszlop ²¹⁹	12 000
Két öszvér csikó volt, és Abd lányának, Gülnek adták el őket.		
6. Tevék ²²⁰	2 oszlop és 1 darab	48 000
Ebből		
	átadva	30 000
	hátralék	18 000

Az említett tevék száma – két oszlop plusz egy – tizenhárom. 48 ezer ak-cse értékben valamennyi Hizir bég kötelezettségén volt.²²¹ Ebből 30 ezer ak-csét átadott, 18 ezret pedig, mivel szerinte a nevezett Haszán aga tartozott neki, visszatartott, majd Haszán aga fiának utalt át. Íratott 1602. november 10-én. Írta a hitvány teremtmény, Elhadzs Haszán fia Musztafa, athéni kádi, az agribozi liva pénzügyi felügyelője. Nyerje el a bűnbocsánatot!

Pál Fodor

FU OF LYNX AND ARABLE LAND

The Wealth of an Ottoman Tax Farmer in the Early Seventeenth Century

At the turn of 16th and 17th centuries the tax farmer (*mültezim*) was probably a most hated figure in the Ottoman Empire. Tax farmers were used for the collection of the central state revenues as early as in the 15th century, but their role in running the state finances had become essential by the later half of the 16th century. This was due to a variety of factors, first of all to a merging of military-administrative and fiscal positions within the state apparatus. By this time the fiscal inspectors (*nazır*), who originally supervised the operation of the tax farms, had also become contractors and, similarly to the ordinary tax farmers, had been commissioned in return for making higher bids and huge payments in advance. The “hero” of this article, a certain Hasan, was also an inspector. He was a resident of Talanda, a town in East-Central Greece, and died in the nearby Salona in 1602. Immediately after his death his estates were inventoried. On the basis of this list an assessment can be made of the wealth a provincial contractor could accumulate at the time.

His personal belongings (household appliances, furniture, clothing articles, textiles, furs, coverings, harnesses, arms, etc.) were valued at 141 466 *akçes*. In addition, he possessed 4 horses, 6 mules and 13 camels worth 48 000 *akçes* and 32 132 *akçes* in cash. Together with the immovable, farms and live-stock that were enumerated

²¹⁷ *Esb-i kir*.

²¹⁸ *Esteran*.

²¹⁹ *Katar*. Egy *katar*: 6 állat.

²²⁰ *Şiituran*.

²²¹ Kilétéről semmit sem tudni, de nyilvánvalóan ő intézte az állatok eladását.

without their monetary equivalent, the total wealth of Hasan *ağa* can be estimated somewhere between 300,000 and 500,000 *akçes*; it cannot be excluded that it even amounted to the latter sum. The most intriguing feature of the inventory is the high number of immovable and farms (*çiftlik*) owned by Hasan *ağa*. He was the possessor of a big and a smaller *çiftlik*-centre, a live-stock farm, flocks of sheep and goat, as well as vast arable lands. The extension of the latter was about 225 ha and he had them cultivated by share-croppers. There were twenty-two tons of wheat and eight tons of barley in his granaries worth more than 45,000 *akçes*. Judging from his inventory of estates, Hasan *ağa* may have been a highly successful businessman who could climb to the upper layer of the Ottoman society where a fortune of 200–300,000 *akçes* was considered indispensable for someone to be regarded as a man of substance. This evaluation is corroborated by the fact that he owned eight slaves which only the most well-to-do Ottomans could afford.

Buza János

Szekeresek panasza

Borszállítás 1623-ban, Hidasnémetin át Tokajból Kassára

Volt-e esélye egy kárvallott falusi lakosnak arra, hogy sikerrel keresse igazát Felső-Magyarország fővárosának dúsgazdag, kereskedő polgárával szemben? A Hidasnémetiben lakó Komjáti Pál esete igenlő választ ad a kérdésre, példájából azonban többek között arra is lehet következtetni, hogy a falvak lakói nehezen szánták rá magukat panaszuk peres úton történő orvoslására.

Komjáti Pál 1630 tavaszán azért fáradt Hidasnémetiből Kassára, hogy a szabad királyi város „igazságos törvényt” téve¹ kötelezze Szegedi Mihályt az évek óta esedékes 9 forint 75 dénár szekérbér megfizetésére.

A perbe hívott Szegedi Mihály, valóban szegedi eredetű család leszármazottja volt, de nem közvetlenül a Tisza-parti városból, hanem Nagyszombatból költözött Kassára, ahol a tekintélyes vagyont gyűjtő kereskedő polgárok között is előkelő hely illette meg. Rangban ugyancsak az átlag felett állt, elődei nemcsak tekintélyes vagyont gyűjtöttek, hanem nemességet is szereztek.² Szegedi Mihály a családi tradíció folytatójaként örököseire³ csak készpénzben 32 655 forint 31 dénár⁴ hagyott, mely összeg mellett annyira eltörpül Komjáti Pál 9 forint 75 dénáros követelése, hogy százalékosan az egész számot sem éri el.

1 A „Hidasnémetiben lakozó Comjati Pal actioja, Cassán lakozó Szeghedy Mihály uram ellen.” Más kézzel: „Actio Pauli Komjati contra Michaellem Szegedy. Exhibita 15 Martii A(nno) 1630.” Kassa Város Levéltára (Archív Mesta Košice) [a továbbiakban KVL], Archivum secretum, Fasc. S – Szegedi, Nr. 57. – Kassa város levéltárának vezetője Dr. Jozef Kirst, Mária Hajduová és Ladislav Balogh számos alkalommal segítette az MTA TKI támogatásával folytatott helyi anyaggyűjtésemet, közülük ez alkalommal Balogh kollegát illeti a különös köszönet.

2 J. Újváry Zsuzsanna: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa. (A mezőszegedi Szegedi család) In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk. Zimányi Vera. Bp. 1994. 33–85.; *Uő*: Polgár vagy nemes? A kassai patricius-polgárok házassági-társadalmi kapcsolatai a XVII. században. Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 395–426.

3 A Szegediek családfájára, ezen belül Szegedi Mihály öt örökösére lásd J. Újváry Zs.: Polgár vagy nemes? i. m. 413.

4 J. Újváry Zs.: Egy kereskedőcsalád i. m. 37., 47.

Kassa város magisztrátusa a csekélynek tűnő követelés ellenére sem utasította el Komjáti Pál keresetét, de nem is adott helyt azonnal a felperes követelésének, hanem állításának igazolását kívánta tőle. A bizonyítás igénye Czeto András, Hidasnémeti főbírájának és név szerint említett esküdtjeinek – Fodor András, Nagy Mihály, valamint Bebek Lőrinc – pár nappal későbbi tanúvallatásából⁵ világlik ki.

Takó Jakab, a magát alsónémetinek mondó helyi lakos eskü alatt vallotta, hogy Komjáti Pál egyike volt azoknak a szekereseknek, akik Szegedi Mihály Tokajban termett borait Kassára szállították. Takó nemcsak tanúskodott Komjáti mellett, hanem maga is követelést támasztott Szegedi Mihállyal szemben, azt állította ugyanis, hogy hét forinttal neki ugyancsak adós maradt a tehetős kassai kereskedő.

Hidasnémeti két hajdani lakosának nyilatkozataiból csaknem teljesen összeáll a kép, amelyik csak akkor alkotna kerek egészet, ha Szegedi Mihály szavainak írott változata is ránk maradt volna.

A kárvallott szekeresek szerint Szegedi Mihály Kassáról Tokajba tartott, amikor betért Takó Jakabhoz, s – vélhetően nem először⁶ – szekeresek szerzésére kérte. Az utóbbi alkuhoz kötötte a fuvarosok toborzását, s miután Szegedi kész volt másokhoz hasonlóan „egy bortul 4 forint 25 dénár” fuvardíjat fizetni, egyezsége jutottak. Takó Jakab mellett így lett a szekeresek egyike a későbbi felperes Komjáti Pál. Az ő keresetéből derül fény arra, hogy nemcsak Alsó-⁷ azaz Hidasnémetiből, hanem Felsőnémetiből – a helység mai nevén Tornyosnémetiből⁸ – ugyancsak akadtak szekerezést vállalók. Gyakorlott szállítók lehettek, mert nemcsak „alá mentek” Tokajba, hanem a helyszínen fel is rakták a borokat, így megkímélték kassai megbízójukat a hordók mozgatásával foglalkozó borkorcsolyások⁹ fogadásától.

5 Az „Alsó Nemeti (alias) Hidas Nemeti” főbíró pecséttel megerősített levele 1630. március 18-án kelt. A pecsétnek csupán a nyomai látszanak. KVL Collectio Schwartzbachiana, Nr. 6313.

6 Korábban is fuvaroztak számára bort, 1612-ben 30 és fél, 1621-ben pedig 43 hordó részben tarcali, részben miskolci bort szállítottatott Kassára. J. Újváry Zs.: Egy kereskedőcsalád i. m. 37.

7 A XVI. században Alsó-Németiként ismert községet Vámos-Németi néven is említették, mert a Hernádon vámhíd vezetett át. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Sziklay János–Borovszky Samu. I.: Abauj-Torna vármegye és Kassa. 294.

8 A Hernád menti „Németi” helynevek távoli múltjára: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. 3. kiad. Bp. 1987. 123–124.

9 Az itallal megtöltött hordók fel- és lerakása, „pincébe bocsátása” nemcsak szerszámokat és testi erőt, hanem munkafogásokat, a bor minőségére ügyelő szakértelmet is igényelt, ezért fogadták meg a korcsolyásokat, például „36 bortul és löretul fizettem korczoliasoknak hagi az pintzebe boczattak fl. 2 [d.] 20”. Szentkirályi Sebestyén számadása. KVL Arch. secr., Szegedi Nr. 39. 1621. február 3. (Jelen esetben 1 hordó pincébe juttatására 6,1 dénár költség esne, ami nehezen valószínűsíthető. Feltételezhető, hogy vagy a termék minősége, vagy a hordók mérete szerint eltérő lehetett egy-egy hordó rakodási költsége. Szentkirályi Sebestyén elszámolásából részleteket közölt már Kemény Lajos: A magyar valuta történetéből. Századok, 1910. 233.; újabban és árnyaltabban: J. Újváry Zs.: Egy kereskedőcsalád i. m. 52–56.

Szegedi Mihály még Tokajban közölte a szekerekkel, hogy a helyszínen nem tudja kifizetni őket, otthonában azonban bármikor kész a fuvardíj kiegyenlítésére. Komjáti Pál és társai ekkor arra kérték Szegedit, hogy legalább a felső-, pontosabban a tornyosnémetieknek fizessen, „mert másszorra is kelletik az új barátságok”. E tanácsból sejthető, hogy a hidasnémeti szekerek megbíztak Szegedi Mihályban, sőt az is valószínűsíthető, hogy másoknak is fuvaroztak bort az ismert Kassa – Vilmány – Vizsoly – Tarcal – Tokaj útvonalon¹⁰ és vissza.

Szegedi Mihály megfogadta a hidasnémetiek tanácsát, levelet írt kassai háza népének, akik a felsőnémetieknek járó szekérbért „oly poturakul” – azaz „oli polturákat” számlálva le – ki is fizették. A felsőnémetiek nemcsak azért jártak jól, mert nyomban pénzükhöz jutottak, hanem azért is, mert az oli polturákat „mindgyárust elköltötték”, vagyis nyomban túladtak rajtuk. Szegedi Mihályt sem kellett sürgetniük, hogy fizesse meg az alku szerinti összeget, s akár megneszelték az „oli polturák” küszöbön álló leértékelését, akár nem, elkerülték a devalválásból eredő veszteséget. További előnyt jelenthetett számukra az, hogy vélhetően olyan árukat vásároltak Kassán, amelyekre szükségük volt, illetve amelyeket viszonteladókként haszonnal adhattak tovább.

Komjáti Pál felperesi keresete szerint Szegedi Mihály a hidasnémetieknek sem Tokajban, sem Kassán nem fizetett, illetve a szállítás idején oli polturákkal sem akarta kiegyenlíteni tartozását. Előrebocsátható, hogy Szegedi nagyon helytelenül cselekedett.

Pár héttel később Bethlen Gábor ugyanis éppen Kassán értékelte le az oli polturákat. Szegedi csak ezt követően kínálta fel a csökkentett értékű monétákat Komjáti Pálnak, aki érthető módon visszautasította az ajánlatot; beadványának jogtudó megfogalmazója igencsak öntudatos szavakat adott szájába: „...de minthogy immár akkor currens moneta nem volt, nem tartoztam felvenni magam kárával”.

A tornyosnémetiek által még elfogadott, a hidasnémeti szekerek által már megvetett „oli poltura” egyike volt azoknak a silány külföldi vereteknek, amelyek kulcsszerepet játszottak az 1620-as évek elején a Német-római Birodalomból¹¹ elinduló és Közép-Európa keleti területeit is sújtó inflá-

10 Komoróczy György: Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből. Kassa, 1944. 200.

11 Klasszikus tanulmányként említhető: J. D. Oppel: Deutsche Finanznoth beim Beginn des dreißigjährigen Krieges. Historische Zeitschrift 16(1866) 213–268.; illetve a 20. század elejéről: Gustav Schöttle: Die große deutsche Geldkrise von 1620–23 und ihr Verlauf in Oberschwaben. Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte. Neue Folge 30(1921) 36–57.; a II. világháborút követően: Fritz Redlich: Die deutsche Inflation des frühen siebzehnten Jahrhunderts in der zeitgenössischen Literatur: Die Kipper und Wipper. Hrg. Hermann Kellenbenz. Köln–Wien, 1972. passim. – A könyvtárnívó duzzadt szakirodalom néhány kitűnő,

ciós¹² hullámban. Németül „Kipper- und Wipperzeit”-nek nevezik a nagy pénzrontás idejét, amelyik Kipper-korként a magyar pénztörténeti irodalomban¹³ szintén helyet kapott. Az inflációs veretek széles körben elterjedt változatai között kitüntetett helyre tettek szert a 3 krajcárosok, amelyeket lengyelül „póltorak”-nak neveztek. Az „oli polturák” *lengyelnek tűnő nevükkel szemben* az osztrák¹⁴ eredetű, majd birodalmi szinten is terjedő 3 krajcárosok¹⁵ közé sorolhatók.

Régebbi történeti irodalmunk az egykori magyar nyelvű levelezésben¹⁶ olvasható „oly poltorak” és az „ó polturák” egymás melletti előfordulása láttán az „oly” jelzőnek „új” értelmezést adott, s így az új és az ó polturák szembesítésével, az új polturák silány voltában találta meg az 1620-as évek magyarországi és erdélyi monetáris zavarainak közelebbi okait. Alátámasztani látszottak e vélekedést azok az egykori és egykorú források, amelyben az ó és az új polturák előfordultak. Az 1610-es évek végének és az 1620-as évek elejének rendkívül élénk kibocsátási tevékenysége révén minden korábbinál több új – egyre kevesebb ezüstöt tartalmazó – váltópénz került forgalomba, miközben a jó – magasabb ezüsttartalmú – ó pénzek egyre ritkábbakká váltak. Hovatovább a közfelfogásban kialakult az új pénz = rossz pénz, illetve az ó pénz = jó pénz ellentétpár.

Az „oly poltura” „oly” jelzője azonban nem a váltópénz korára, hanem földrajzi eredetére, pontosabban a sziléziai Ohlau verdéjére¹⁷ utalt. Sziléziá-

a regionális kutatásokat is dokumentáló, későbbi példájára lásd *Konrad Schneider*: Hamburg während der Kipper- und Wipperzeit. Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte 67(1981) 47–74.; *Niklot Klüßendorf*: Kontinuität und Diskontinuität im hessischen Geldumlauf des frühen 17. Jahrhunderts. Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte 38(1988) 103–138.; *Niklot Klüßendorf*: Der Münzschatz von Herborn zur Kipperzeit in der Grafschaft Nassau-Dillenburg. Marburg, 1989. 201.

12 A gazdaságtörténészek egy része vitatja az infláció fogalmának használhatóságát, visszavetítését az újkor korai századaiba; természetesen ellenpéldát a hazai szerzők köréből is lehet említeni: *Vera Zimányi*: A Typology of Central European Inflation in the XVIth and XVIIth Centuries. The Journal of European Economic History 4(1975) 399–402.

13 *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Corpus Nummorum Hungariae III/1. Bp. 1975. 30–37.; illetve újabb levéltári kutatások nyomán és szakirodalmi kitekintéssel: *Buza János*: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. Századok 2000. 881–912.

14 Österreichische Münzprägungen 1519–1938. Bearb. von Miller zu Aichholz–V.(iktor)–A.(ugust) Loehr–E.(duard) Holzmair. 2. Auflage. Wien, 1938. XXXVI.

15 *Miller zu Aichholz*, mint az előző jegyzet, illetve *Thomas Christmann*: Das Bemühen von Kaiser und Reich um die Vereinheitlichung des Münzwesens. Saarbrücken, 1987. 60–72.

16 „Itt az jó oly poltorakot sem akarják elvenni, mind ó polturákat kívánnak, az számtartó penig Patakon mind egyaránt veszi az olyval együtt a rosszat is...” Rákóczi György leveléből, Ónod, 1623. január 11. *Szilágyi Sándor*: A Rákóczyak levéltárából. TT 1894. 657.

17 *Buza János*: Sziléziai kipper-veretek Felső-Magyarország pénzforgalmában. Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Szerk. Bertók Krisztina–Torbágyi Melinda. Bp. 1999. 356–369.

ban, Liegnitz, Brieg és Wohlau Hercegségekben igen élénk volt a kipper kori pénzverés, Johann Christian pedig 1621-től Ohlauban, legjelentősebb verdéjében, nagy mennyiségben veretett „ohlauische” garasokat.¹⁸ Az Ohlauban vert garasok tulajdonképpen 3 krajcárosok voltak, ezek kapták az „oly poltura” nevet a köznyelvben, miként erre a kassai német nyelvű hagyatéki leltárak egyikéből is következtethetünk: „Item ollesch gelt zu bolturacken gezelt ist fl. 19.”¹⁹

Az úgynevezett „oly” polturákat tehát *nem* az új lengyel polturák, hanem a hírhedt *sziléziai inflációs veretek* közé²⁰ kell sorolni. Azok közé, amelyeket 1622/23-ban a lőcsei krónikától²¹ az erdélyi feljegyzésekig²² joggal marasztaltak el a betűvetésben jártas kortársak, s terjedésükkel magyarázták a lakosság többségét sújtó drágaságot.

Az 1630 tavaszán szekérbért követelő Komjáti Pál „...mintegy hat esztendővel...” korábbra tette a borszállítás idejét, Takó Jakab viszont eskü alatt nyilatkozott úgy, hogy „...ez előtt hat esztendővel...” alkudtak meg Szegedi Mihállyal. Vallomásuk szerint 1624-ben fuvarozták volna Tokajból Kassára Szegedi Mihály borát, emlékezetük azonban bizonyíthatóan cserben hagyta

18 „...die Menge der sich ausdrücklich als *ohlauisch** bezeichnenden Gepräge, *Groschen** ...erkennen lässt.” F. Friedensburg: Schlesiens neuere Münzgeschichte. Breslau, 1899. 128. (* Kiemelés nincs az eredetiben! B. J.)

19 Kassa, 1623. november 27. „1623 Inventarium bonorum et rerum Mathiae [Veischab] Weishaupt...” KVL Coll. Schwartz. Nr. 6014.

20 A sziléziai kipper-veretek terjedését korábbi szakirodalmunk is hangsúlyozta. Huszár Lajos: Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár, 1945. 29–30., illetve Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 32–33.

21 „A drágaság a silány, hamis pénzek miatt keletkezett, azért mert egyes akasztófárávalók az összes régi, jó pénzt kivitték és mindenféle hitvány sziléziai polturát hoztak be, ily módon az egész ország régi, jó pénzét szégyenletesen elrabolták, nekünk kárt okoztak és romlást zúdíttak ránk, míg az álnokok, az országrontó csalók egy csapásra meggazdagodtak.” A német eredetiből csupán a kiemelt szavakat idézve: „...dasz alte gutte geld gantz hienausz geführet, vund allerley schelmische schlesische Polturacken hereingebracht haben...” Zipserische, oder Leutschaue-riche Chronica undt Zeitbeschreibung. Zusammengetragen der lieben Posterität zur Nachricht von Caspar Hain. Szerk. Baal Jeromos–Förster Jenő–Kaufmann Aurél. Lőcse, 1910. 161. (Az eredeti szövegben nincs kiemelés.)

22 A kortárs kereskedők egyike Bethlen Gábor sziléziai szerzeményeit, „Opuliát és Ratiboriát” jelölte meg a rossz pénzek forrásaként, „...onnan származik bé valami hamis poltura” – írta, illetve más szavakkal: „onnan hoztak vala sok veszedelmes polturát”. Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memoráléja. In: Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Kiad. Makkai László. Bp. 1980. 234–236. Az erdélyi emlékirat- és naplóról megfigyeléseit, értékeléseit a régebbi forráskiadások nyomán hasznosította a korábbi szakirodalom. Bőséges kassai példanyaggal dolgozta fel: Kerekes György: Bethlen Gábor fejedeleme Kassán 1619–1629. Kassa, 1943. 291–310.; illetve Mráz Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 1953. 512–564., a monetáris zavaroktól az árszabályozásig terjedő rész: 532–548.; illetve Zimányi Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 1981. 703–713.; továbbá Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Erdélyi Tudományos Füzetek, 211. Kolozsvár, 1992. 73. A közelmúltban teljes fordításban jelent meg a szász krónikás műve: Georg Kraus: Erdélyi krónika 1608–1665. Ford.: Vogel Sándor. Bp. 1994. 116–118.

őket, ugyanis Bethlen Gábor az „oly polturák” értékének csökkentését legkorábban 1623 februárjának utolsó, illetve márciusának első napjaiban²³ rendelkezte el.

A józan és sokoldalú tehetséggel megáldott fejedelem²⁴ 1623 januárjában – minden jel szerint válaszlevélben – tudatta Kassa városával, hogy „...a rossz monéták miatt való nagy szükséget...” a távoli fejedelemségből nem orvosolhatja. Erdélyből kijöve azonban Kassán törekedni fog arra, hogy egyéb visszasságokkal egyidejűleg „... a monétákból való nagy fogyatkozásokat...”²⁵ is megszüntesse.

Bethlen 1623 februárjára hirdette meg a kassai részgyűlést, s e hó 15-én vonult be²⁶ a városba. Az ünnepélyes fogadtatást követően azonban hamarosan feszültté vált a fejedelem és a magisztrátus kapcsolata, az előbbi udvarnépével együtt a drágaságot, az utóbbi pedig a silány pénzeket nehezményezte.²⁷ Bethlen ezt követően döntött a rossz pénzek, így az „oly polturák” devalválásáról.

A sziléziai és a hozzájuk hasonló inflációs 3 krajcárosok csúfos bukása igazolta a „Rossz hír szárnyon jár” közmondást. Tokajban 1623 áprilisában tanú vallott²⁸ arról, hogy a „...polturának állapotia megfordula”. Göncön pedig csaknem egyidejűleg úgy tudták, hogy Kassa előjáróinak fellépése²⁹ bírta rá a fejedelmet a devalvációs döntés meghozatalára. Az értékcsökkentésnek nyilvánvalóan drámai hatása lett, hiszen a pénzvagyon 75%-ának elvesztésével sújtotta azokat, akik nem szabadultak meg időben „oly polturáiktól”. A korábban 4 dénárban számított váltópénzt ugyanis csupán 1 dénárban³⁰ váltották be a pénzverdében. Tetézte a hirtelen támadt gondot az, hogy a lakosság egyáltalán nem volt hajlandó elfogadni a „letött” és „megunt” jelzőkkel illetett rossz pénzt; 1623 márciusában már a szőlőkben is

23 Buza J.: Kipper-pénzek i. m. 898.

24 Péter Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: Erdély története. II.: 1606–1830. Szerk. Makkai László–Szász Zoltán. Bp. 1986. 641–642.

25 Udvarhely, 1623. január 14. KVL Coll. Schwartz. Nr. 5992. A levél tartalmát ismertette Kerekes György: Bethlen pénzjavítási törekvése; pénzhamisítás. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1901. 318.

26 Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. TT 1879. 448–452., Kerekes György: Kassa város jegyzőkönyveiből. TT 1908. 95–96.

27 Újabb megvilágítására: Buza J.: Kipper-pénzek i. m. 896–898.

28 Lakatos János vallomása. Tokaj, 1623. április 5. KVL Arch. secr., Fasc. Y – Békessi, Nr. 10.

29 „...az Kassai város két tanácsbeli böcsülletes szömélyt választott volt ő Felségéhez az pénz állapotja felől, ő Felsége szabadon hagyta, akár vegyék, akár ne ezt az hitvány polturát.” Henköl/Henkely Andras felperes keresete Szabó Péter alperes ellen 140 forinton vett szántó és rét visszavásárlása tárgyában. (Ha a teljes vételárat oly polturával egyenlítették ki, akkor 3500 példányt kellett belőlük leszámolni!) Gönc, 1623. április 6. KVL Arch. secr., Nr. 6033/1–2.

30 KVL Prot. delib. 223v., vö. Kerekes Gy.: Kassa város jegyzőkönyveiből i. m. 98.

csak jó pénzért vállaltak munkát a napszámosok.³¹ Az átmeneti munkaerőhiány miatt Kassán felmerült a robotkényszer³² gondolata, ami a föld népe előtt másutt és később is gyűlöletes volt.³³

Komjáti Pál tehát joggal utasította vissza Szegedi Mihály ajánlatát, aki persze nem véletlenül akart szabadulni az „oly polturáktól”. Az értékcsökkentést egy tisztes kassai polgárház és tartozékainak³⁴ ára, legkevesebb 2666 forint 25 dénárja³⁵ bánta, ugyanis hagyatéki³⁶ leltárában 888 forint 75 dénárnyi „oly polturát” írtak³⁷ össze. Csinos összeg volt ez a maga korában még akkor is, ha Szegedi Mihály hagyatékában szerény helyet foglalt el, a leltárban összesített készpénznek csupán 2,7%-át érte el.

Szegedi Mihály hátrahagyott pénzvagyona mellett a két hidasnémeti szekeres követelése – együttesen 16 forint 75 dénárja – igen szerény összegnek tűnik. Ők azonban nyilván más mércével mértek. Igen valószínű, hogy számukra a fuvardíjak mellett a napszámbérek alakulása, illetve pillanatnyi állása volt a meghatározó. Évről évre nem követhető nyomon az arató, illetve szőlőművelő napszámosok bére, de a fennmaradt néhány adat támpontul szolgálhat:

31 Szegedy István városi előjárósághoz benyújtott kérelméből kitűnik, „...hogi az szőlő miueltetesere keuantatik jo penz...” Kassa, 1623. március 23. KVL Prot. delib. 184.

32 „Az kassay szőlő miueltetesrül az Jobbagiokath erőltessenk rea, hogy miuelliék megh az Vereshegyi szőlőth.” Kassa, 1623. március 29. Uo. Prot. delib. 186v.

33 *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. (1631–648). Bp. 1954. passim.; *Péter Katalin*: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen. (Olaszliszka küzdelme a földesuraival a XVII. században.) TSz 1961. 428–4440.; *Németh Gábor*: Mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a XVI–XVII. századi Abaúj és Zemplén megyében (A szőlőművelő mezővárosok társadalmának és önkormányzatának összefüggései). ASz 1988. 317–318. Megjegyzendő, hogy a szőlőművelés során a bér munka jelentősebb volt az ingyen robotnál, vö. *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976. 120–125.

34 Viszonyítási alapul álljon itt Baranyai István példája, aki 3000 magyar forintért adta el a városháza mögötti házát, hóstáti házát, csűrjét, kertjét, szántóit és zálogos rétjeit. Kassa, 1622. szeptember 18. KVL Arch. secr., Fasc. V – Baranyai, Nr. 4. A készpénz zöme tallérokba állt, de „...egy kevés oly poltura is...” volt benne. Kassa, 1626. június 30. Uo. Nr. 10. Szegedi Mihályéhoz hasonló pénzvagyon elvesztésére Erdélyben is volt példa, *Marosvásárhelyi Nagy Szabó* 2500 forintra tette veszteségét: „Nékem süle oda harmadfél ezer forintom, midőn eszembe vöm magamat ...” i. m. 235.

35 Szegedi Mihálynak két háza volt Kassán, 1632-ben az egyiket 2000 forintra, a másikat pedig 800 forintra becsülték. *J. Újváry Zsuzsanna*: A polgári életforma változása a XVI–XVII. századi Magyarországon; egy kereskedőcsalád metamorfózisa. PhD-disszertáció, Debrecen, 1997. 128–129. E ponton köszönöm meg *J. Újváry Zsuzsanna* egyetemi docens fáradozását, aki írássom szaklektori teendőit gondos munkával – *gratuitus laborként* – volt szíves ellátni.

36 Pénzvagyonának összesítésére lásd *J. Újváry Zs.*: Egy kereskedőcsalád i. m. 37–38.

37 Az összesen 296 fontot nyomó rossz pénzt fontonként 3 forintra értékelték. Kassa, 1632. december 8. KVL Arch. secr., Fasc. S – Szegedi, Nr. 60., vö. *Buza J.*: Kipper-pénzek i. m. 900.

Napszámos aratók pénzbére Kassán (egyszeri étkezéssel)

1617	arató	8 dénár	kéveköttő	9 dénár ³⁸		
1620	kéveköttő	11 dénár	(9 dénár bér + 2 dénár húspénz) ³⁹			
1624	arató	10 dénár	kéveköttő	15 dénár ⁴⁰		
1625 (limitált)	arató	15 dénár	kéveköttő	15 dénár	kaszások	50 dénár
	(becsült) arató	22 dénár	kéveköttő	22 dénár ⁴¹	kaszások	75 dénár

Szőlőmunkások napszámbére

1624. április	kapások, metszők, nyitók	20 dénár	trágyahordók*	10 dénár ⁴²
	homlító ⁴³	100 veremre	36 dénár	
1624. május	napszámos, karóverő	25 dénár	kötöző	15 dénár ⁴⁴
1625. március	szőlőben	20 dénár	kertben	15 dénár ⁴⁵
	homlító	100 veremre	40 dénár	trágyahordók* 20 dénár

38 KVL Maculatorium Civitatis inclytae Cassoviensis Annorum 1617, 1618. (1617. július 7.); jelenlegi jelzete: H III/2. mac. 53.

39 Tényleges bérfizetés nyomán. Rationes Sebastiani Szentkirályi... 1620. július 27. KVL Arch. secr., Fasc. S – Szegedi, Nr. 39. Szentkirályi Sebestyén elszámoltatására bővebben: J. Újváry Zs.: Egy kereskedőcsalád i. m. 52–56.

40 Protocollum deliberationum magistratualium ab anno 1620 usque 1624. KVL H III/2. pur. 14. (1624. július 4.) fol. 444v. [A továbbiakban Prot. delib.]

41 A szakmányában aratók bérét 1 kötél földtől 2 forintban, 6 kenyérben és 6 font húsban állapította meg az előjáróság, az aratókét és a kéveköttőkét 15-15 dénárban, a kaszásokét pedig 50 dénárban. E napszámbérek azonban a rossz termés miatt tarthatatlanoknak bizonyultak, az eredeti bejegyzés szerint: „De mivelhogy igen szűk volt az aratás, az emberek ez végezés mellett meg nem maradtanak, hanem f. 3 f. 3 1/2 is adtak. Azonképpen az napszámosoknak is többet.” – Ennek alapján emeltem meg 50%-kal a becsült napszámbéreket. Prot. delib. (1625. július 10.) fol. 47v. A bérek kényszerű emelése sem egyedi, sem helyi jelenségnek nem tekinthető, vö. Balassa Iván: A tokaj-hegyaljai szőlőművelés munkaszervezetének néhány vonása a XVII–VIII. században. ASz 1988. 275–276.

42 A „homlító” bérét eredetileg 40 dénárba tették, e számot azonban áthúzták, s 36-ot írtak helyette, tehát 10%-kal csökkentették bérüket. *Az eredetiben nem a trágyahordók, hanem a „ganéj hordók” napszámbérét állapították meg. Prot. delib. (1624. április 15.) fol. 345.

43 A homlító a szőlőt bújttással szaporították oly módon, hogy a termő tőkék hosszú vesszejét óvatosan meghajlítva ásták le, s csak akkor vágták le a tőkéről, amikor már meggyökeresedett, azaz új tőke lett belőle. A „homlítás” és a „bujtás” szó azonosítása közel egykorú forrásból is igazolható: „Inoculatio = boitas, homlitas.” Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből. Melich János kiadása. Bp. 1906. 32., illetve kötetben: Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv és Széptudományi osztálya köréből 19. Bp. 1907. 450., vö. Balassa Iván: A szőlőművelés és a borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. ASz 1973. 1–12.

44 A kötözők napszámbérét 25 dénárról javították 15 dénárba. Prot. delib. (1624. május 3., de május 28. utáni bejegyzés) fol. 457v.

45 Prot. delib. (1625. március 24.) fol. 20.

Mint láttuk – a „Hidasnémetiben lakozó” Komjáti Pál 9 forint 75 dénárt követelt Szegedi Mihálytól, ezért az összegért 1624 májusától 39 munkanapot kellett volna szőlőben dolgoznia, illetve 1625-ben a munkavállalóra nézve kedvezőbb, becsült béren számítva is jó két hétig – pontosan 13 munkanapon át – kaszálnia. Földijének – Takó Jakabnak – 7 forintjára pedig 28 napi szőlőmunka, illetve jó 9 napi kaszálás számítható.

A későbbiekre nézve „állandó értékű aprópénzek” 1625-ben megkezdett kibocsátása, illetve 1626-tól számítható terjedése⁴⁶ után kiadott felső-magyarországi árszabás szerint Kassán a szőlőmunkások napszámbérét egyszeri étkezéssel 15, ellátás nélkül 26 dénárban állapították meg, a Hegyalján azonban hasonló feltételekkel csak 10, illetve 20 dénárban határozták meg a napszamosok bérét. Megyei szinten még alacsonyabbak lettek a mezei napszámbérek, a kaszásoké 15–20 dénár, az aratóké pedig 6 dénár⁴⁷ csökkent, az utóbbi tételek nyilván egyszeri étkezéssel értendők. A limitáció – vélhetően átmeneti⁴⁸ – adatainak⁴⁹ tükrében munkanapokra számítva kétségtelenül felértékelődött a hidasnémeti szekeresek követelése.

A szekeresek jogos követelése nemcsak a közép-európai pénzrontás utáni peres ügyek egyikeként tarthat számot a gazdaságtörténészek figyelmére, hanem azért is tanulságos, mert a tokaji bor szállítási költségéhez ugyancsak értékes adalékot nyújt. Takó Jakab vallomásából többek között arra lehet következtetni, hogy a szekeresek egyeztették a fuvardíjakat, korai bérkartellt sejtet Takó „amit más ad, kegyelmed is adja meg azt” kijelentése. Mint láttuk, „egy bort” – vagyis egy hordó bort – fel- és lerakási költséggel együtt 4

⁴⁶ Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 37–38.

⁴⁷ Az ármegállapító kassai gyűlés ideje: 1626. március 24. *Lehoczky Tivadar*: Adatok árszabályzatunk történetéhez. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1894. 348.

⁴⁸ A soproni országgyűlés 1625-ben az aranyforint árfolyamát 200, a tallérét pedig 120 dénárban állapította meg. Az 1625. évi 39. tc. 3. § CIH III. 260., ezeket a kurzusokat vették alapul az 1626. évi kassai gyűlésen is. *Lehoczky T.*: i. m. 346. Az aranyforint és a tallér árfolyama azonban emelkedett, ami nyilván hatással volt a bérek színvonalára is. Lásd *Horváth Tibor Antal*: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1709 között. Numizmatikai Közöny 1959–1960. 33–50.; illetve *Horváth Tibor Antal*: A tallér értékváltozásai 1542–1700 között. Numizmatikai Közöny 1963–1964. 25–50.; *Štefan Kazimír*: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných minci na Slovensku v rokoch 1526–1711. Numismatický sborník VIII. Praha, 1964. 171–216.; *Huszár Lajos*: Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban. In: *Dányi Dezső–Zimányi Vera*: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Bp. 1989. 23–61., újabban s az adott térségre: *Buza János*: Az aranyforint felső-magyarországi árfolyama a 17. század első felében. Numizmatikai Közöny 2001–2002. 149–150.

⁴⁹ A későbbiekben – a hegyaljai limitációk szerint – a metszők, az ültetők és a homlító étkelés nélkül 24–27 dénárt kerestek naponta, étkezéssel pedig 12–17 dénárt; a kapások napszámbére 25–30, illetve étkezéssel 15–21 dénár volt, a kötözőknek viszont csak 15–18, illetve 9–12 dénárt fizettek. Kassa és Eperjes szőlőiben némileg kedvezőbbek voltak a bérek, számottevően magasabbnak a homlító napszámbére bizonyult. *Hőgye István*: Szőlőmunkák és munkabérek Hegyalján a XVII–XVIII. században. Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc, 1985. 209–213.

forint 25 dénárért szállítottak Tokajból Kassára. 1622 végén, 1623 elején – azaz Szegedi Mihály borainak szállításával szinte egyidejűleg – Tokajban „...fejér oly poturán...” 45 forintért⁵⁰ adtak egy hordó bort. A termék helyi árának ismeretében látható, hogy a Tokajtól Kassáig vivő úton a szállítási költség 1 hordó bor árát 9–10%-kal⁵¹ emelte meg.⁵²

A bor, mint értékes és kelendő fogyasztási cikk, elbírt a mintegy 10%-os fuvardíjat; 1622-ben egy kassai hordó jobb minőségű bort 90 forintért, két gyengébbet pedig hordónként 72 forintért mértek ki a városi kocsmán, seprőjüket hordónként további 1 forint 60 dénárért⁵³ értékesítették. Bár a borok eredetét és vételárát nem jegyezték fel, ha tokajiakat ütöttek csapra, akkor is tisztos hasznót hozott a kocsmáltatás.

Kassa és a felső-magyarországi szabad királyi városok borkereskedelme jól ismert a történeti irodalomban. Városszövetségük figyelme kiváltképpen a szőlőművelés miatt terjedt ki a Hegyaljára.⁵⁴ Tehetős kalmárjaik nemcsak közvetítették a hegyaljai bort, hanem előszeretettel tettek szert szőlőbirtokra a Hegyalján, s természetesen Kassán⁵⁵ ugyancsak; így borkereskedőkből – kalmárságuk feladása nélkül – borosgazdákká is váltak. Szabad és dézsmás szőlőket⁵⁶ nemesek⁵⁷ és polgárok, természetes és jogi⁵⁸ személyek, illetve job-

50 Lakatos János és felesége vallomása: Tokaj, 1623. április 5. Papírfelzetes pecséttel – „TOKHAI VAROS PECZETI” – megerősített vallomás. KVL Arch. secr., Fasc. Y – Békessi. Nr. 10.

51 Igen valószínű, hogy a nagy pénzrontás mind a termékek árát, mind a fuvardíjakat megemelte. Kérdéses, hogy a szállítási díjak inflációs emelkedése azonos mértékben követte-e a termékárak drágulását. Megnyugtató választ erre csak akkor adhatnánk, ha a fuvardíjakról több – és az infláció torzító hatásaitól mentes – adattal rendelkeznénk.

52 A távolság növekedése értelemszerűen emelte a szállítási költségeket, vö. *Gecsényi Lajos*: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása, 1485–1563. ASz 1966. 470–482., itt: 476–478.

53 Restantiak Anni 1622. KVL Suppl. H. 2.

54 *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. I–II. (Doktori Mestermunkák) Bp. 2004. II. 193–196.

55 Kőszegi Szűcs Miklós például 1625-ben két kassai parlag szőlőt vett 135, illetve 100 forintért; 1626-ban egy szőlőt 150 forintért; 1627-ben „egy kis darab szőlőcskéért” 38 forintot adott; 1632-ben újabb kassai szőlő tulajdonosa lett 85 forintért, illetve egy kis szőlőért 20 forintot fizetett, végül 1634-ben – már Kassa bírájaként – 120 magyar forintért vásárolt helyi szőlőbirtokot. KVL Arch. secr., Fasc. Y – Kőszeghy. Nr. 3–4., 6., 8., 10–12.

56 *R. Péter Katalin*: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. ASz 1964. 170–186.

57 Időben közeli kiragadott példa: Gyarmathy Szeöts Mátyás és felesége 1625-ben két szőlőt vett Mádon 260, illetve 145 magyar forintért. Mád, 1625. július 3. KVL Coll. Schwartz. Nr. 6097., 6098.

58 Egyes szabad királyi városok extraneus birtoklására például *N. Kiss István*: A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és extraneus birtoklása a Hegyalján a XVI. század második felében. In: *Jobbágyság és parasztság az örökös jobbágyság kialakulásának korában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből.* Szerk. Makkai László. Bp. 1966. 19–283., különösen 95–96.

bágyok – *extraneus*⁵⁹ mezővárosiak és falusiak – is vásárolhattak, s ha elegendő tőkével rendelkeztek, bér munkásokat – nyitó, metsző, kapás, karóverő, kötöző stb. napszámosokat⁶⁰ – szintén felfogadhattak. A gyalogszerrel szorgoskodó napszámosok mellett a szekeresek nemcsak a munkaerejüket és a szállításban szerzett jártasságukat kínálták fel a fontosabb kereskedelmi utak mentén, hanem járműveikkel – hordók, kádak⁶¹ szállítására szolgáló, alkalmasint átalakított, kortársi szóhasználat szerint „bor szekerekkel”⁶² – és jószágaikkal együtt vállaltak munkát,⁶³ s vettek részt az igencsak kelendő bor, a térség exportképes áruja és egyéb termékek forgalmazásában. Igen valószínű, hogy egyes társaik készpénzének fő forrása nem a telki állományból eredt, hanem a számos – az útviszonyok és a közbiztonsági fogyatékoságok miatt is – kockázattal járó⁶⁴ fuvarozásból származott.

Források

1.

Kassa, 1630. március 15.

Komjáti Pál peres akciója Szegdi Mihály ellen

Abaúj vármegyében, Hidas Nemetiben lakozó Comjati Pál actiója,⁶⁵ azon Abaúj vármegyében és Kassa városában lakozó Szeghedy Mihály uram ellen, mely ekképpen következik.

Ennek előtte, mintegy hat esztendővel ez Dominus I⁶⁶ kért volt egynéhá-nyon bennünket, hidasnémetieket, azonképpen Felső Nemetieket is, hogy ő

59 Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó István. Bp. 1960. 10–23.

60 Balassa I.: A szőlőművelés és a borkezelés i. m.; illetve Zimányi V.: Magyarország az európai gazdaságban i. m. 120–121.

61 A „törkölyhordó-szekér” fogalma is ismert volt a régi magyar nyelvben. Takáts Sándor: Ló, kocsis és hőkös című írása. Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. S. a. r. Benda Kálmán. Bp. 1961. 224.

62 Az általánosan használt *szekér* szavunk mellett Szikszai Fabricius Balázs szénás, fa és „Vehis vini – Bor szekér” változatot vett fel szótárába. Szikszai Fabricius/Melich: i. m. 55/473.

63 Sentkirályi Sebestyén feljegyzése szerint a borokat felhozó nagyidai szekereseknek 19 forint 54 dénárt fizettek (1620. november 10.), illetve az Újhelyben 24 forintért vett 1 hordó és 1 átalag bort 2 forintért hozták Kassára (1621. november 9.). Ha a szekeresek a fel- és lerakást, illetve a bor pincébe bocsátását nem vállalták, akkor azt külön kellett megfizetni; így például 1621 februárjában a korcsolyások 36 hordó bort és lőré 2 forint 20 dénárért juttattak le a pincébe. KVL Arch. secr., Fasc. S – Szegedi, Nr. 39.

64 A két hidasnémeti szekeres 1630 márciusa után nem fordult többé Kassa előjáróságához. Ha nagy késéssel is, de minden valószínűség szerint megkapták a visszatartott fuvardíjat. Keresetüket szinte az utolsó pillanatban nyújtották be, ugyanis adósuk, Szegedi Mihály 1630-ban meghalt, vö. J. Újváry Zs.: Polgár vagy nemes? i. m. 413.

65 Actioja = pere.

66 Dominus I (in causam attractus) = szó szerint „perbe hívott úr” = alperes úr.

kegyelmének hoznánk Tokayból egy néhány hordó bort fizetésért. Ő kegyelme kérésére alá mentünk, az borokat felraktuk. Ugyanott, Tokayban monddta ő kegyelme: Jó uraim, én most kegyelmeteknek pénzt nem adhatok itt, hanem akármikor megtalálja kegyelmetek én nálam. Én arra monddtam ő kegyelmének: Jó akaró uram, ha szinte kegyelmed nekünk nem adhat is, csak az felső Nemetieknek adjon kegyelmed, mert másszorra is kelletik az ő barátságuk. Ez beszédünkre az Dominus A⁶⁷ levelet írván fel ide háza népének, azoknak a felső Nemetieknek oly poturakul megfizettetett, az melyet azok mindjárt elköltöttek. Engemet penig sem a más társaimat, az Hidas Nemetieket egy pénzek[kel] sem kínálta akkor, sem meg nem adta, melyet elegendőképpen megbizonyítottam.

Azonközben haladván az dolog valamennyit, történt Bethlen Gábor fejedelemnek, ő felségének Erdélyből való kijövele, mely kijövele alatt az oly potura deponáltatott,⁶⁸ és mind ez ideig is az én szekerességemért való fizetésem egyik része, úgymint fl. 9 d. 75 oda vagyon. Minthogy azért ez Dominus I akkor, mikor az oly poturaknak keleti volt, engemet nem contentált,⁶⁹ noha annak utána úgy van három héttel, mikor immár az a pénz letétezt, mások által kénáltatott vele; de minthogy immár akkor currens moneta⁷⁰ nem volt, nem tartoztam felvenni magam kárával. Kévánom azért az igazságos törvénytől, hogy uraságtok engemet ez Dominus I-vel az megírt liquidum debitumról⁷¹ contentáltasson, ne kellessék többször ide fáradnom, és uraságtokat is érette molesztálnom. Uraságtoktul igaz törvényt várok.

Ha kívántatik, szabad legyen ennek utána is szólanom avagy íratnom.

2.

Hidasnémeti, 1630. március 18.

Tanúvallatás

Én Alsó Nemeti (alias)⁷² Hidas Nemeti főbíró Czeto András esküdt társam Fodor Andras, Nagy Mihaly, Bebek Leorinc, etc. Minden tisztességes dologban való szolgálatunk után adjuk értésére minden rendbeli urainknak, az kik ez mi levelünket olvasandják.

Hogy jüve mi előnkbe falunkban lakozó Komjati Pal, kérvén azon, hogy mi tisztünk szerint néminemű dolognak eligazítására tanút esketnénk. Mi

67 Dominus A (actor) = felperes úr. [Az „A” itt tollhiba a szövegben, helyesen „I”-t kellett volna írni!]

68 Deponáltatott = letétezt (devalváltatott).

69 Contentált = kielégített (megfizetett).

70 Currens moneta = folyó pénz, kelendő pénz; korabeli szóhasználat *elkelő pénz*.

71 Liquidum debitum = folyó adósság, fennálló adósság.

72 Alias = másként.

azért illendő kívánságát látván, eskettük meg ez megnevezött szömélyt, aki hiti után ezt vallja.

Én Alsó Nemetiben lakozó Tako Jacob hitöm után mondom és vallom, hogy ezelőtt hat esztendővel, jöve alá Tokajba indulván Cassan lakozó Szegedi Mihály uram, betérvén hozzám kére azon, hogy én ő kegyelmének Tokajban termett borainak fölhozására szekereseket szörzenék. Én arra azt felelém, jó volna uram a szekeres szörzés, de meg kellene alkudni; ő kegyelme mondá, hogy hát mit kívántok, én mondek, amit más ad, kegyelmed is adja meg azt, és így megalkudt ő kegyelme velem egy bortul fl. 4 d. 25, én pedig az ő kegyelme számára híttam szekereseket, mivel ő kegyelme reá felelt neköm, hogy a szekereseket megelégti, de még hogy magamnak is adós ő kegyelme hét forinttal, az mely szekeresek közül ez falunkban lakozó Komjati Pal is egyik volt. Actum in pago praenominato Coram Judicibus et Asectoribus. Anno Domini 1630, 18 Marty. Sigillo publico confirmatur.

Idem ut supra

Manu propria.⁷³

János Buza

CARTERS' COMPLAINT. THE CARTAGE OF WINE IN 1623, FROM TOKAJ THROUGH HIDASNÉMETI TO KASSA

In 1630 a villein from Hidasnémeti went to Kassa (Košice, Slovakia) to bring a lawsuit against Mihály Szegedi, a well-to-do tradesman citizen of the free royal town. The body of magistrates of the capital of Upper Hungary (*Cassovia Superioris Hungariae civitas primaria* – as we read on contemporary etchings) ordered a witness interrogation in the case.

It is clear from the plaintiff's petition and the witness's statement that the tradesman of Kassa was in debt towards two carmen with the wagon rental. In 1623 the tradesman had several barrels of wine transported from Tokaj to Kassa and was to have paid the freight afterwards. However, he paid one of the men only a part of the rental and he wanted to pay the other with inflated money brought in from Silesia. Meanwhile however, Prince Gábor Bethlen devalued subsidiary coins of mean quality and therefore the carman would not accept these.

Compared to the monetary assets of the tradesman, the carmen's claim was insignificant, but compared to contemporary day wages it was not negligible. Transport charges from Tokaj to Kassa may have amounted to 10 per cent of the local price of the drink. For this money, a grape worker in Kassa had to work 17-21 days, a harvester 28-41 days. And even more in the Tokaj region, where day wages were lower still. In this light it can be understood why the villagers litigated for the illegally de-

⁷³ Kelt a fent nevezett faluban, a bírák és esküdtek előtt, az Úr 1630. esztendejében március 18-án. Úgy mint fent. Sajat kezűleg.

tained wagon rental. Presumably they had to wait in vain for years and turned to the magistrates of the free royal town in their ultimate exasperation.

It is likely that the chief justice of Kassa bound the defendant to pay the disputed wagon rental. This case fits in with the series of lawsuits which arose in Central Europe after the wave of adulteration of coinage (the well-known Kipper- und Wipperzeit) in the 1620s.

The case exemplifies, among other things, that the inhabitants of the villein villages around Kassa owning draught livestock lived not only on tillage but can also have drawn some income from wagework, activities connected with trade in commodities.

Benda Borbála

Uradalmi központ egy korabeli étrend tükrében

Csejte, 1623–1625

Jelen tanulmányt kísérletnek szánom. E kísérlet lényege, hogy egy maga nemében egyedülálló forrásból kiindulva, vagyis tulajdonképpen egyetlen forrásra alapozva megkísérlem a múlt egy szeletének megragadását. Arra keresem a választ, hogy e nagyon különleges forráson keresztül mi fogható meg a múltbéli mindennapokból. Ha reményeim beválnak és bár egyfajta speciális nézőpontból és speciális szűrőn keresztül, de látható lesz valami a 17. századi egyszerű ember mindennapjaiból és az azt megszakító különleges eseményekből, az őt körülvevő társadalmi környezetből. De nézzük meg részletesebben, hogy mire is gondolok.

Az elemzésemhez használni kívánt forrás egyedisége abban áll, hogy a 17. századból magyar nyelven, a királyi Magyarország területéről nem ismerünk több ilyen hosszúságú és ilyen részletgazdag étrendet.¹ Ez a huszonkét hónapot felölelő étrend nemcsak azt sorolja fel, hogy milyen ételeket főztek egy-egy napra ebédre és vacsorára egy uradalmi központban (nevezetesen Csejten), hanem azt is, hogy kik voltak jelen az étkezéseken, illetve viszonylag elég gyakran azt is, hogy kik érkeztek és kik távoztak éppen aznap. Ezenkívül mindig leírja, hogy mennyi marhahúst, baromfit használt fel az étkezésekhez. Időnként feljegyzí, ha bárányt, kecskét vagy disznót vágtak le, ha szalonnát vagy vajas edényt² kezdtek meg. Az érkezőknél többnyire feljegyzí a forrás, hogy honnan jöttek, a távozóknál, hogy hová mentek.

Emiatt, hogy ennyiféle dolgot leírtak benne, az étrend sokféle elemzésre ad alkalmat: huszonkét hónapon át lehet vizsgálni egy uradalom étkezési

1 Lelőhelye: MOL E 185, MKA Archivum familiae Nádasdy, Gazdasági iratok, Vegyes anyag, Nr. 350–498. Ebből az étrendből már megjelent három hónap: *Benda Borbála*: Uradalmi étrend Csejtről 1623–1625-ből. TSz 38(1996) 2–3. sz. 277–314.

2 Ekkoriban a vajat a főzéshez használták, főleg rántottak benne. Csejten a majorságok az előállított vajat változó nagyságú vendelekben és fazekakban tárolták. A feljegyzések szerint az egyik vendelben 6 icce (majd 6 liter), másikban 12 (kb. 11 liter) icce vaj fért. Ugyanígy az egyik fazékba 4 icce (majd 4 liter), másikba 7,5 icce (kb. 7 liter). Sajnos a vaj fogyasztásának feljegyzése is rendszertelen, így nem tudjuk mennyi vaj fogyott naponta vagy hetente. Néha viszont kimondható például, hogy 18 nap alatt 6 icce vagyis majd hat liter fogyott. Ez kb. napi 3 dl fogyasztást feltételez.

szokásait: milyen ételeket ettek, hány tál ételt főztek egy-egy étkezésen, mekkora húsadag esik egy személyre, van-e összefüggés a személyek száma és az ételek száma között, milyen szezonális változások figyelhetők meg, van-e jelentősége az ünnepeknek az étkezésben. A jelenlévők pontos ismerete pedig lehetővé teszi, hogy megállapítsuk, egy-egy prominensebb vendég érkezésekor milyen változások következnek be az étrendben. A mindeddig feltett kérdések első ránézésre adódnak egy ilyen jellegű forrásnál. Úgy vélem azonban, hogy még ennél többet is nyújthat e feljegyzés: nyomon lehet követni egy uradalmi központ mindennapjait abból a szempontból, hogy kik töltötték itt mindennapjaikat, e huszonnégy hónap alatt kik jöttek ide (milyen rangú és beosztású), milyen gyakorisággal és hány napra és esetleg megtudni, vajon miért.

Ez a forrás lehetővé teszi, hogy benyomást szerezzünk arról, hogyan éltek egy uradalmi központban, ahová a főúr (nevezetesen Nádasdy Pál) az adott huszonnégy hónap alatt kétszer látogatott el hosszabb időre (néhány hétre), vagyis ahol ő tulajdonképpen csak látogatónak számított (az étrend itt létében megszakad). Mintegy Csejten időzve figyelhetjük meg, mi szakította meg a mindennapok egyhangúnak tűnő sorát, milyen események mozdították ki az itt élőket a megszokásból. De valamelyest rekonstruálhatjuk azt is, hogy hogyan jelentek meg a környező világban zajló események itt. Természetesen sohasem szabad elfelejtenünk, hogy mindezeket az uradalom étkezésén, méghozzá konyhájának „működésén” keresztül próbáljuk megtenni, kiegészítve más fellelhető forrásokkal, amelyeknek száma azonban csekély. Ezért is neveztem egyfajta kísérletnek, a múlt egy darabjának megragadására egy speciális szűrőn keresztül.

Az étrenden kívül felhasználtam néhány Csejtével, illetve a Nádasdy-familiárisokkal kapcsolatos forrást. Így Csejte korabeli urbáriumait,³ 1617-ben készült leírást az egy évvel korábbi felosztásáról,⁴ Nádasdy-familiárisok 1614-ben készült jegyzékét (ami azonban nem teljes!),⁵ illetve a család in-scriptiós könyveit.⁶

Helyszín – az étrend keletkezésének helye

Az étrend keletkezésének helye nincs ráírva az étrend elejére, az étrend elolvasása után, az ott elejtett megjegyzésekből következtethetünk rá. Például „Prefektus uram vendiglén Forgacz uram őnagyságát itt csejtei kastil-

3 Csejte urbárium 1628 MOL E 156, MKA Urbaria et conscriptiones, Fasc. 4. Nr. 2.; Csejte urbárium 1661 (kb. 1670). Uo. Fasc. 4. Nr. 3.; Kosztolan urbárium (Ocskay-féle birtok) 1626. Uo. Fasc. 97. Nr. 15.

4 Limitati divisio arcis Csejthe, 1617. MOL P 507, Nádasdy család levéltára, 1211. cs. 11. t.

5 MOL E 185, Gazdasági iratok. Sárvár. Konventiók 1614-ből 1589–1624, fol. 512r–537v.

6 MOL E 185, Inscriptiós könyvek.

ban”. Vagy „Eodem die Ostrosicz uram őnagysága írkezett Csejtíre, attam élést”. Tehát egyértelmű, hogy Csejtén vagyunk.

Csejte neve ismerten cseng nemcsak a történészek, hanem a rémtörténetekre fogékony emberek előtt is. Báthory Erzsébetnek, a „csejtei várúrnőnek” köszönhető, akinek históriájáról számos tanulmányt, könyvet írtak⁷ és aki állítólagos rémtetteinek egy részét itt, Csejtén követte el.

Csejte mezőváros önmagában nem igazán említésre méltó hely. Sohasem volt itt egyetlen családnak sem jelentős rezidenciája, vára sem játszott semmilyen szerepet a történelemben. Az éttrend keletkezésének idején (1623–1625) Nádasdy Pál és Homonnay Drugeth György birtokában volt. A Nádasdy család 1568-ban szerezte meg: ekkor kapta meg zálogként ötezer forint lefizetése és Kanizsa várának átengedéseért cserébe Borsmonostorral együtt Nádasdy Ferenc, Báthory Erzsébet férje. Néhány évtizeddel később, 1602-ben Nádasdy 36 ezer forintért megszerezte az örökös birtokjogot is Csejte felett. Ekkortól kezdve a házaspár évente kevesebb-hosszabb időt töltött itt, bár fő rezidenciájuk továbbra is Sárvár maradt.

A következő említésre méltó év 1610. Thurzó nádor ez év márciusában parancslevélben rendelt el nyomozást az ügyben, hogy Báthory Erzsébet „több leányt és szűzet és más nőket, akik a lakostályában tartózkodtak, kegyetlenül és a halál különböző nemeivel megölt és megöletett”.⁸ Ez év őszén Báthory Erzsébet átvitte mozdítható értékeit Sárvárról Csejtére, amit a történettudomány úgy értékel, hogy átköltözött Csejtére. Egyes vélemények szerint menekülni készült, mások szerint – és ez a valószínűbb – fia, Nádasdy Pál nagykorúvá válása után a család fő rezidenciájának számító Sárvárt átengedve fiának Csejtét választotta lakóhelyéül.⁹ Thurzó parancsára nem sokkal Csejtére költözése után, december 29-én „megfógták vacsora fölött és más nap várba vitték”.¹⁰ Ettől kezdve a csejtei várban élt bezárva. Ott halt meg 1614. augusztus 21-én.

Csejtét nem sokkal Báthory Erzsébet elfogása után, 1611. október 8-án felosztották örökösei, név szerint Nádasdy Pál és Zrínyi Miklós vagyis Nádasdy Anna férje között. Majd három évvel később (1614. augusztus 8-án) pedig a harmadik testvér, Nádasdy Katalin férje Homonnay Drugeth György is megkapta Nádasdy Páltól örökrészüket a csejtei jószágból. Néhány nap múlva meghalt Báthory Erzsébet, majd egy év múlva (1615.

7 Csak néhány a teljesség igénye nélkül: Péter Katalin: A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet. Bp. 1985.; Szádeczky-Kardoss Irma: Báthory Erzsébet igazsága. A koncepció jelei Báthory Erzsébet ügyében. Bp. 1993., Tony Thorne: „Countess Dracula.” The life and times of the blood countess, Elisabeth Báthory. London, 1997., Jozef Kočíš: Alžbeta Báthoryová a palatín Thurzo. Pravda o čachtickej panej, Vydavateľsto Blaha, 1996.

8 Péter K.: i. m. 32.

9 Várkonyi Gábor: Újabb források Báthory Erzsébet életéhez. ItK 43(1999) 1–2. sz. 188–189.

10 Szádeczky-Kardoss I.: i. m. 10.

augusztus 18-án) meghalt Nádasdy Anna. Ezután 1616. március 9-én Csejtét újra felosztották, ezúttal Nádasdy Pál és Homonnay Drugeth György között.¹¹ Egyikük sem lakott itt, Nádasdy Pál például, mint már említettük, az adott huszonkét hónap alatt kétszer látogatott ide, csupán néhány hetet időzve itt.

Csejte tehát nem rezidencia, hanem uradalmi központ volt. A csejtei uradalomhoz, amit ugyancsak megosztottak, a következő települések tartoztak 1628-ban: Csejte oppidum (mezőváros), Komarnó, Zsolnafalva, Czasztkóc, Leszete, Koritno, Veszéle, Verbó oppidum, Kosztolány oppidum, Brezova, Mieva, Krajna, Kosztolna, Vagyóc, Dubova, Lubika, Bodfalva, Alsóbotfalva.¹² Ekkoriban tehát a viszonylag közeli és ugyancsak Nyitra vármegyei Beckó¹³ nem volt még a csejtei uradalom része, legalábbis az 1628-as urbárium szerint. Az 1617 márciusában a már említett felosztás részeként Beckó avagy Bolondos vár és tartozékai is kétfelé jutottak: Nádasdy Pálnak és Hommonay Drugeth Györgynek.¹⁴ Az urbáriumok alapján úgy tűnik, hogy Beckó mezőváros és a vár 1645 és 1695 között tartozott a csejtei uradalomhoz.¹⁵

Csejten két nagyobb épület tartozott a Nádasdyakhoz ebben az időszakban: a vár fele és egy kastély. A csejtei várat két részre osztották 1616-ban, de bizonyos részei, például a konyha, közös használatban maradt. A másik épületet, amelyet az étrend leírója kastélynak nevez, Kanizsay Orsolya (Nádasdy Tamás felesége) 1570-ben még, nem sokkal a birtokba vétel után kúriának titulált, a felosztást rögzítő 1617-ben készült szöveg szerint udvarház és Nádasdy Pált nevezik meg tulajdonosának. Inventárium nem készült ebből az időszakból, építkezésekről nem tudunk, de mégis mi maradunk az étrend elnevezésénél, vagyis kastélynak fogjuk hívni ezt az épületet, ahol az étrendben leírt ételeket megfőzték, majd feltálalták, ahogy az kiderül a fenti idézetből, ahol a feljegyző így fogalmaz, hogy „itt csejtei kastilban”.

Időpont – az étrend keletkezésének ideje

A fennmaradt étrend kezdő dátuma 1623. november 1. Vagyis kilenc évvel, két hónappal és 10 nappal özvegy Báthory Erzsébetnek az itt bekövetkezett halála után vagyunk. Az utolsó bejegyzés 1625. augusztus 31-én készült.

Események ekkor Magyar Királyságban: 1623 tavaszán Bethlen Gábor a nikolsburgi béke néhány pontjának teljesíthetetlenségére hivatkozva hadat

11 Adatok Csejte történetéhez. Közli: Komáromy András. TT 22(1899) 723.

12 Csejte urbárium. 1628. MOL E 156, Fasc. 4. Nr. 2..

13 Beckó azért érdekes, mert többször is érkeztek onnan ide uradalmi alkalmazottak.

14 MOL E 156, Fasc. 2. Nr. 7.

15 Csejtei uradalom urbárium. 1645. február 12. MOL E 156, Fasc. 77. és Nr. 7[a], 1671. április 6. és augusztus MOL E 156, Fasc. 4. Nr. 5., 1695. március 5. MOL E 156, Fasc. 4. Nr. 8..

üzent II. Ferdinándnak, miután Frigyes, bujdosó cseh király egyik hadvezére Szilézia megszállására indul. Bethlen végül 1623 augusztusában indult meg és szinte ellenállás nélkül jutott el Nagyszombatig. Ide november 19-re rendi gyűlést hívott össze, azonban ezen kevesen jelentek meg. Itt tudta meg, hogy Frigyes hadvezérét visszavonulásra kényszerítették. Közben Esterházy Miklósnak alsó-magyarországi és dunántúli vármegyei csapatokat kellett volna összeszedni és II. Ferdinánd 9 ezer fős hadseregével egyesítenie, hogy együttes erővel támadhassák meg Bethlent. A két sereg csekély létszáma miatt Esterházy Érsekújvárbán, Montenegro (II. Ferdinánd vezére) a morvaországi Gödingnél sáncolta el magát. Mindkét fél örömmel fogadta Thurzó Szaniszló békeközvetítését, amelynek eredményeképpen 1624 májusában megkötötték a (második) bécsi békét. Más említésre méltó esemény nem történik az országban 1625 augusztusáig.

A Homonnay Drugeth-levéltárban felmaradt egy feljegyzés „Némely jeles dolgok, az kik az elmúlt sasculumban csejthei dominiumban történtek” címmel.¹⁶ Eszerint a vizsgált időszakban a következő lejegyzésre méltó dolgok történtek Csejten: 1624. február 22-én „Révayné asszonyom megholt Holicsban”. Ugyanezen év április 24-én temették el Homonnay Drugeth Györgyöt anyósával együtt Nagyszombatban. Június 5-én „kozákok ütöttek Ujhelyre és Csejthére és sok embert levágtak”. Június 21-én „Forgách hada beszállott lovas 400, gyalog 250”, augusztus 3-án „Forgách hada elment Komjáth felé”.

Nádasdy Pál 1620-ban vette feleségül Révay Juditot. Feltehetőleg az ő anyjának, vagyis Forgách Máriának¹⁷ a haláláról van szó. Az éttrendben csak annyi bejegyzés olvasható Révayné halálának idején, hogy február 27. előtt Révay Judit átutazott Csejten Szklabinya (a Révay család birtoka) felé menet, majd február 27-én követte őt Jónás nevezetű komornyikja. A temetésről viszont van egy rövid feljegyzés: április 22-én a prefektus parancsára élést küldenek Homonnay temetésére: 2 nyulat, 50 tojást, 2 fiatal bárányt és 14 icce vaját. Ez a jelentéktelen mennyiség csak jelképes hozzájárulás lehetett a halotti torhoz.

A csejtei „napló” szerint 1624. június 5-én kozákok jöttek Csejthére, és sok embert megöltek. Ez időben Nádasdy Pál is Csejten tartózkodott udvara népével és három nappal később mentek el. Az éttrend nem ír erről semmit, mivel Nádasdy ittléte alatt (május 17. és június 8. között) nincs semmi bejegyzés.

16 Az első bejegyzés 1603. április 15-ről való, amikor Nádasdy Ferenc „statuálja magát csejthei jószágban”, az utolsó pedig 1695. februárban, amikor Szelepchény György meghalván, az általa megvásárolt uradalom Nádasdy-Homonnay részét a pesti ispotályra hagyta, a Nádasdy-rész pedig a királyra szállott, akitől Erdődy Kristóf száztízezer forintot megvette. Uo. 722–724.

17 Forgách Mária 1577. március 31-én született és 1598. április 1-jén ment feleségül Révay Péterhez, Révay Judit apjához. Forgách Imre naplója. TT 12(1889) 76–77.

Néhány hét múlva, június 21-én a napló szerint Forgách hada szállt meg Csejten és augusztus 3-ig maradt. Az étrendből kiderül, hogy Forgách Miklósról, felső-magyarországi főkapitány-helyettesről és seregéről van szó. Forgách már 20-án megérkezhetett Csejtre, mivel aznap délelőtt kapott egy borjút, 14 cipót és 13 icce (kb. 12 liter) bort, majd vacsorára nyolc icce (majd 8 liter) bort. Két nap múlva 22-én zabot adtak neki. Június 25-én pedig a prefektus megvendégelte a csejtei kastélyban. Forgáchon kívül még négy hadnagy volt a vendég. Legközelebb július 5-én említi az étrend a főkapitány-helyettest, amikor a prefektussal a nádorhoz ment és az útra pisztrángot utaltak ki számára.

Július 30-án Esterházy Miklós érkezett a csejtei kastélyba Nádasdy Pállal és Révay Judittal egyetemben, akik udvaruk népével érkeztek. Ekkor a konyhára 18 pisztrángot, 16 libra húst, 16 tyúkot és 6 lúdfiat adnak. Feltehetőleg gyorsan tovább mehettek, mert az étrend nem szakad meg, az itt élők kapják a szokásos ebédet, vacsorát. Augusztus 7-én értesülünk arról, hogy Gáspár diák elment Nádasdyhoz, de az étrendben most nem jegyezték fel, hogy mikor távozott Nádasdy. Forgáchék távozásáról sincs feljegyzés.

Az 1623–1624. évi telet a kortársak úgy írják le, mint amelyen nagy mennyiségű hó esett, amely a hosszú hideg miatt lassan és sokára olvadt el. Még húsvétkor (április 7.) is jelentős hó fedte a földeket és csupán április 10. körül indult meg az olvadás. Az erre következő nyár aszályos volt. Emiatt 1624-ben a széna kevés volt, a gabonatermés közepes.¹⁸

Az 1623. esztendőt a szepességi krónika szerint két csapás jellemezte: a pestis és a drágaság. Az elkövetkező két évben is sűrűn emlegeti a naplóíró a drágaságot. A következő, 1624–1625-ös tél nem produkált semmilyen szélsőséget.¹⁹

Az uradalom mindennapjai

Állandóan itt étkezők – az uradalom személyzete

Először is a feljegyző személyéről, illetve az uradalomban betöltött tisztségéről kell néhány szót szólnunk. A szövegben sehol sem szerepel, illetve sehol sem történik utalás arra, hogy ki készítette a feljegyzést. Abból, hogy az író mindig úgy fogalmaz, hogy „főzettem”, arra lehet következtetni, hogy tiszte kapcsolatban volt az ételkészítéssel, de nem maga készítette az ételt. Ha Nádasdy Pál és udvara menüjéről lenne szó, akkor elég valószínű lenne, hogy a konyhamester készítette ezt a feljegyzést. De a konyhamester a főúr udvari környezetéhez tartozó familiáris volt és egy uradalomban nem egy

18 Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. 1962. 62.

19 Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Összeáll. Hain Gáspár. Bp. 1988. 158–160.

ilyen rangos személy foglalkozott a konyha ügyeivel. Feltételezésünk szerint esetleg a konyhasáfárról lehet szó, ha ebben az uradalomban alkalmaztak ilyet és nem valaki más végezte el a megszokott feladatait, amely az élelmi-szerek beszerzéséből, felügyeléséből, majd a konyhára való átadásából, illetve egyes helyeken a *preabenda* kiosztásából állt. Konyhamester hiányában lehetett ő, aki „főzetett”. Ugyanakkor a különféle időszakokból való konvenciós jegyzékek vagy egyéb összeírások egyszer sem említik, hogy valaha lett volna itt ilyen tisztú ember. Egy dátum nélküli, de a 17. század első feléből való összeírásban szereplő személyek közül például leginkább a számtartó vagy valamelyik, csak néven nevezett személy jöhetne szóba, mint aki ilyen feljegyzést készít.²⁰ Ám sem a számtartó, sem más, néven nevezett személy nem volt minden étkezésen jelen, pedig mindig az szerepel, hogy főzettem, vagyis elméletileg jelen kellett volna lennie. Igaz elképzelhető, hogy csupán kiadta az aznapi menü megfőzésére a parancsot és dolgára ment, majd később, társaitól külön evett. Ezt erősíti, hogy mint majd alább látjuk, az uradalom feltételezett szakácsa sem szerepel mindig a jelenlévők listáján, pedig neki tényleg illett mindig itt lennie. Tehát nem tudjuk eldönteni, hogy ki készítette a feljegyzést.

Az étrendben egyes hónapok (22 hónapból 10-nek) elejére felírták, hogy az adott hónapban kik „ették” Nádasdy „kenyerét” vagyis kiknek járt állandóan ellátás az uradalomban. Őket nevezhetjük az uradalom „kosztosainak”. Neveiket az 1. táblázatban foglaltuk össze, jelezvén, hogy kit mikor említenek.

1. táblázat

A csejtei uradalom „kosztosai” (1623. november–1625. augusztus)

Kosztosok	23. 11.	23. 12.	24. 06.	24. 07.	24. 08.	24. 12.	25. 02.	25. 03.	25. 04.	25. 07.
Prefektus				van	2 Sz.					
Udvarbíró + 1 Sz. ²¹	van	van	van	van	van	van	van	van	van	van
Horváth Mihály + 1 Sz.	van	van	van	van	egyedül	van	van	van	van	van
Gáspár diák + 2 sz.	van	van	van	van		van	van	szol-gái	szol-gái	van
Turoci Jónás + 1 Sz.			van							
Farkas Ferenc + 1 Sz.			van	van	egyedül	R. ²²	R.	R.	R.	
Jankovics				van	van	1 sz.	van	van	van	
Kopitlansky János + 1 Sz.	van									
Kopitlansky Kristóf								van		

²⁰ MOL E 185, Gazdasági iratok. Csejte.

²¹ Sz. – szolgál.

²² R. – rabként.

Kosztosok	23. 11.	23. 12.	24. 06.	24. 07.	24. 08.	24. 12.	25. 02.	25. 03.	25. 04.	25. 07.
Mager István		van	van	van	van	van		van	van	
Kulcsár	van	van	van	van	van	van	van	van	van	van
Kis Mihály	van	van	van	van	van	van		van	van	van
Hubaty György	van	van	van	van	van	van		van	van	van
Csiba Mátyás	van	van								
Bohdal András	van	van	van	van	van	van		van	van	
Sabijan	van									
Julius uram lovasa	van									
Balázs diák (alumnus)	van	van	van	van	van		van	van	van	van
Vincellér	van		van	van	van	van	van	van	van	van
Sütőasszony		van	van	van	van	van				
Sütőasszony leánykája		van		van		van				
Sütő					van					
Rab (várban)	3	1	2			4	4	4 + 3	6	2
Rab (kastélyban)						2	1			
Szabados			4		4					
Madaras								van	Sz.	
Drabantok							3			
Szakács							van			
Vénasszony leánykástól							van			

Az 1. táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy az udvarbíró, a kulcsár, a vincellér minden listán szerepel. Majdnem minden alkalommal felírták Gáspár diákot, Kis Mihályt, Hubaty Györgyöt, Bohdal Anrást, Balázs deákot és a rabokat. Ők tekinthetők tehát a csejtei uradalom azon állandó alkalmazottainak (kivéve a rabokat), akiknek naponta meghatározott mennyiségű *prebenda*²³ vagyis ételmiszer járt. Közülük azonban a vincellér és a rabok nevét csak nagyobb lakomák alkalmával találjuk meg az étkezéseken jelenlévők között. Ebből arra következtethetünk, hogy nekik – akárcsak a havi összeírásokban ritkábban szereplő sütőasszonynak –, konvenciójuk szerint nem járt asztal vagyis főzött étel a konyháról, csupán adott mennyiségű ételmiszer.

Az étrend alapján az is megfigyelhető, hogy az említettek közül csupán három személy tartózkodott folyamatosan az uradalomban, feltehetőleg a kastélyban laktak. E három személy ugyanis majd minden étkezésen (azok 80-90%-án) jelen volt: az udvarbíró az étrendben leírt 1221 étkezésből 1060 alkalommal evett itt, a kulcsár 1064-szer, Kis Mihály 1075-ször.

23 Minden ember, aki szolgálatba lépett, kapott egy konvenciót (szerződést), amelyben rögzítették, hogy mennyi készpénz és mennyi természetbeni juttatás vagyis ruházat és ételmiszer jár neki.

Az étrendet leíró személy az itt élők közül az udvarbíró szinte mindig a felsorolás elejére helyezi és sohasem nevezi nevén. Az udvarbíró (tisztartó, racionista) irányította az uradalmat. Alátartoztak az uradalom többi alkalmazottai: felügyelte munkájukat, amivel aztán neki kellett elszámolnia az úrral. Vagyis az urát képviselte az uradalomban, az uradalmat pedig az úr előtt. Személyére más forrásokból következtethetünk: eszerint a Csejtén lakó nemesről, Kertészi Jánosról van szó.²⁴ Az udvarbírónak volt egy szobája a kastélyban, ami azt feltételezi, hogy itt is aludhatott, ha szükséges volt.²⁵ A gyakoriságban őt követő kulcsár és Kis Mihály szinte mindig a névsor végén szerepel. A kulcsárt sem említik soha név szerint. Érthető állandó ittléte, mivel munkája, a borok felügyelése, idekötötte. Kis Mihály feladatát nem ismerjük.²⁶

A „kosztosok” másik csoportja csak időnként étkezett itt: Gáspár diák például 429 alkalommal, ami azt jelenti, hogy körülbelül az étkezések egyharmadán volt jelen. Ennél kevesebbszer Horváth Mihály, aki 358-szor, Hubaty György, aki 209-szer evett itt és Jankovics György, aki 216-szor. Gáspár diák két szolgálóval szolgált, és feltehetőleg munkája csak időnként szólította ide és több uradalomban is megfordulhatott. Koltai András szerint a familiárisok közé tartozó deákok többsége a gazdasági élet irányítói mellett működött,²⁷ főleg ha ezek írástudatlanok voltak, ami ekkoriban még előfordult. De egyébként is ők végezték az írásos teendők egy részét. Gáspár deák is feltehetőleg az itteni uradalom írásos ügyeit kezelte. Sárváron 1614-ben szolgált egy Gáspár deák, igaz csak egy szolgálóval. Nem kizárt az azonoság, de nem is bizonyos. Horváth Mihály a Báthory Erzsébet ellen folyó per tanúkihallgatásai idején számtartóként dolgozott.²⁸ A számtartó ekkoriban az udvarbíró alárendeltje és a pénzüjvedelmek kezelője volt. Az 1617-es felosztáskor Nádasdy Pál részén összeírtak egy Horváth Mihályt Czeszkochon, aki az 1628-as urbárium szerint egyike az itt lakó két nemesnek. Lehetséges a két személy azonosága, de nem bizonyos. Hubaty György pedig Csejte mezővárosban lakó zsellér volt, aki feltételezésünk szerint szakácsként szol-

24 Az *inscriptiós* könyv tanúsága szerint Csejtén 1621 és 1624 között Kertészi János a provizor (tisztartó, udvarbíró). Az 1617-es dátumú felosztás szerint a Nádasdy Pálnak jutott személyek között Csejtén lakott az egy sessióval rendelkező, nemesi rangú Kertészi János provizor. Az 1628-as urbárium is mint Csejtén „curiával” rendelkező nemeset írja össze.

25 Az étrendben az egyik nagyobb lakoma alkalmával az alacsonyabb rangúak az udvarbíró házában (szobája) étkeztek. Az 1617-es felosztás nem említi, hogy a várban volna ilyen, ezért feltételezzük, hogy ez az udvarházban volt.

26 Kis Mihály talán a kasznár lehetett, aki a gabonát kezelte és akinek emiatt ugyancsak állandóan itt kellett tartózkodnia. Az, hogy őt néven nevezik, a kulcsárt meg nem, ebben a forrásban nem tűnik következtetlenségnek.

27 Koltai András: Batthyány Ádám és udvara. 1625–1659. PhD-disszertáció. 1999. Urak és szolgák. Az udvari társadalom című fejezet 62.

28 Péter K.: i. m. 37.

gált az uradalomban.²⁹ Jankovics György a „kosztosok” listán 1624 júliusától 1625 áprilisáig szerepel és csupán e majd egy év alatt tűnik fel az étrendben is a neve. Ez idő alatt minden hónapban itt evett néhányszor: ez azt jelenti, hogy minden hónapban itt volt folyamatosan két-három napot, illetve többször csupán egy-egy étkezést töltött itt. A Czezkoczban lakó Jankovics György zsellért az 1617-es felosztás során Nádasdy Pálhoz került, majd 1628-ban mint házában lakó zsellért írják össze ugyanitt. Feltételezhetőleg ő kapott címeres levelet 1648-ban III. Ferdinánd királytól.³⁰ Nem tudjuk, milyen feladatkörben alkalmazták, de az biztos, hogy Csejtén kívül is járt ennek teljesítése közben. 1625. február 20-án például 1 mérő (mettr) zabot kapott az útra, amikor Sárvára ment Nádasdyhoz. 1625. március 2-án ugyancsak 1 mérő (mettr) zabot kap Körmöncbányára menet.

E körbe sorolható még a kosztosok között egyszer (1624. június hónap) szereplő prefektus, aki viszonylag keveset volt itt (116 étkezés), de ez érthető, mivel egy prefektushoz több uradalom is tartozott. Az is érthető, hogy magas rangú vendég hiányában mindig az első helyen szerepel a neve, hiszen a legrangosabb gazdasági alkalmazott volt. E korszakban e tisztséget Fitter Gyula töltötte be, ezért is nevezi a feljegyző időnként csak Julius uramnak. Fitter Gyula Nádasdy Pál egyik főember szolgája, vagyis magas rangú familiárisa volt. Szolgálatait számos adománnyal honorálta ura.³¹ Rangját az is jól mutatja, hogy vendégségek, lakomák alkalmával mindig az első asztalnál kapott helyet. 1624. június 25-én ura távollétében ő vendégelte meg Forgách Miklóst a csejtei kastélyban. Ő tartotta az úriszékeket, 1623. december 2-án és 1625. június 4-én Csejtén. Ezenkívül az országgyűléseken is megjelent. 1623. december 3-án Csejtéről ment Nagyszombatba, ahol Bethlen Gábor hirdetett országgyűlést még november 19-re (lásd feljebb). Fitter még 11-én is ott tartózkodott és élelmiszert küldtek neki (3 lúd, 5 tyúk, 4 icce vaj, 2 icce söt, 3 icce lencsét, 13 icce borsót, 13 icce kását, 5 darab túrót, egy fél szalonnát és 9 darab kenyeret). Viszont 19-én már minden szolgájával Újhelybe ment. 1624. július 21-én pedig egy másik familiáris, Ocskay Gáspár társaságában a nádorhoz indult feltehetőleg ura képviseletében vagy üzenetével.

29 Ugyanis 1617-es felosztás összeírásában szerepel Csejte oppidumban a zsellérek között egy Hubaty György, akinek a neve mellé odaírták, hogy szakács. Az 1628-as urbárium mint zsellért emlegeti. Erre utal az is, hogy mindegyik havi összeírásban szerepel, egy kivételével, akkor viszont szerepel egy szakács, máskor viszont nem. Ugyanakkor furcsa, hogy szakácsként nem evett minden nap velük.

30 „1646. szeptember 28-án Pozsonyban III. Ferdinánd király címeres nemeslevelet ad Jankovith Györgynek és testvérének, Jánosnak. Kihirdeti a megye 1647. szeptember 4-én Nyitrán.” *Szluha Márton*: Nyitra vármegye nemes családjai. Bp. 2003. 531.

31 MOL E 185, Inscriptiós könyvek, 5. köt. 83–87.

Érdekes az 1624 június–júliusában egy szolgálóval a kosztosok listáján szereplő Farkas Ferenc személye, aki többször is huzamosabb ideig étkezik itt (összesen 153 alkalommal). Először 1623. december 11-én Sárvárról, Nádasdy Páltól érkezett és január 10-ig maradt. Másodszor 1624. május 6-án ismét Sárvárról jött és 10 napig, 16-ig maradt. Ezután viszonylag hamar ismét visszatért és június 9-től 26-ig tartózkodik Csejtén és Gáspár diákkal távozott hintón. 1624 decemberében viszont a csejtei vár börtönében találjuk negyedmagával. Egészen 1625. április 16-ig tartották itt, amikor is harmadmagával megszökött. Farkas Ferenc feltételezésünk szerint Nádasdy alacsonyabb rangú familiárisai közé tartozott (csak két lóval szolgált!), akit különféle feladatokkal bízott meg ura és ezért tartózkodott időnként Csejtén. Erre utal például, hogy 1623. január 7. és február 18. között Füzéren inventált és ilyen feladatokat elsősorban familiárisok végeztek. Feltehetőleg rokona lehetett az a Farkas István, aki egyszer ugyancsak Csejtén étkezett.³²

Bohdal András csejtei kosztosként elég keveset étkezett itt: összesen csak 56 alkalommal. Egy-egy hónapban csupán egy-két napot töltött itt, kivétel 1624 decembere, amikor 24-től egészen 31-ig itt maradt. Nem tudjuk, mi feladata lehetett, de az biztos, hogy a legalacsonyabb rangú közé tartozott még az uradalmi alkalmazottak között is: ha jelen van az étkezéseken, akkor a lista legvégén, a kulcsár mögött szerepel a neve és az 1625. június 7-ei nagy lakomán az utolsó, a negyedik asztalnál kapott helyet. Nincs rá adatunk, hogy a környéken lakott volna.

A Csejtén házban lakó zsellér, Magyar (Mager, Magyar) István is nagyon kevésszer (huszonkétszer) kapott ételt a konyháról, ahhoz képest, hogy szinte folyamatosan felírták a nevét a kosztosok listájára. Egyszer, 1624. augusztus 14-én feljegyezték, hogy Nyitrára ment Nádasdy Pál után Horváth Mihállyal, de szolgálatának mibenlétét nem ismerjük.

Nem tartozott a kosztosok és a csejtei uradalmi alkalmazottak közé, de mégis érdemes megemlíteni Lethenyey Mártont, aki 1614-ben sáfár volt Sárváron.³³ Nádasdy Pál 1629-ben sömjéni földjére adott szabadságlevelében főember szolgájának nevezi, de nem említi, hogy viselne valamilyen tisztséget. Csejtére 1624. május 2-án vacsorára érkezett Nádasdytól, majd május 9-én ment tovább Szklabinára a prefektussal Révay Ferenc temetésére. Közben 5-én és 6-án Szakolcán volt. Szklabinára indulván jelentős mennyiségű élelmiszert kaptak, tehát feltehetőleg kísérettel utaztak a temetésre: hat nagy kegyeret, nyolcvan cipót, háromnegyed akó bort, 1 borjút, 2 bárányt, 2 db tú-

32 Feltehetőleg ugyancsak rokona volt az 1614-ben két lóval Sárváron szolgáló Farkas Mihály, akinek Csepregen volt háza. MOL E 185, Gazdasági iratok, Sárvár 512r–537v. 1655-ben pedig egy Farkas Ádám szolgált vicebortöltőként Nádasdy Ferenc udvarában. MOL E 185, Utasítások, 60. sz. 221. fol.

33 MOL E 185, Gazdasági iratok, Sárvár, Konvenciók 1614-ből, 1589–1624. 32.

rót, 12 libra (6 kg) tehénhúst, 1 nyulat és 12 kappant (kappan elvétele került az uradalmiak asztalára, összesen 13 darab a 22 hónap alatt).

Nem szerepel egyszer sem a kosztosok listáján a hegyközi ispán, pedig a már említett 17. század eleji konvenciók listán megtaláljuk 24 forintos fizetéssel, tehát ő is az uradalom alkalmazásában volt, de nem járt neki prebenda (búza, zab, ártány, bor sem), de ha be kellett jönnie szolgálatának ügyében Csejtére, akkor kapott ételt. Ezen a listán szerepel még a csejteji ispán, aki lehet, hogy az étrendben szereplő Kelemen ispán. Ő ezen a néven (Kelemen ispán) található meg a Nádasdynak jutott csejteji jobbágyságok között. Szinte minden hónapban bejött a kastélyba étkezni néhányszor, és összesen 192 alkalommal fogyasztott itt ebédet vagy vacsorát. Ünnepi alkalmakkor az alacsonyabb rangú asztalnál kapott helyett. Ugyanígy kaptak enni más uradalmak alkalmazottai, így a beckóiak,³⁴ illetve a bicsei tiszttartó (kétszer).

Az uradalom mindennapi étkezései

Az étrend ételeinek részletes elemzése túlnőne e tanulmány keretein, ezért csupán néhány jellegzetes dolgot emelünk ki belőle. Mivel az étrend huszonkét hónapot vagyis majd két évet ölel fel, megfigyelhetők évszakokra vonatkozó jellegzetességek, illetve minden évben ismétlődő jelenségek. Ezért évszakokra bontva foglalkozunk az étrend tükrözte táplálkozási szokásokkal. Előtte külön kiemelten tárgyaljuk a húsfogyasztást. Ennek oka, hogy a húsfogyasztás egész évben egyenletes volt vagyis kiegyensúlyozottnak tekinthető, az év során csak kismértékben változott. A húsfogyasztáson belül viszont időszakonként változott a különféle húsok aránya, erre az évszakoknál utalunk.

Húsfogyasztás

A Csejtén étkezők számára feltálalt ételeknek átlagban a fele valamilyen egyszerű formán (sütve, vagy simán megfőzve, vagy szósszal) elkészített hús volt. A legnagyobb mennyiségben marhahúst (tehénhúst) fogyasztottak, méghozzá egész évben. A marhahúst leginkább simán megfőzve ették, vagyis csak annyi áll az étrendben, hogy „főzettem tehénhúst”. Kisebb arányban ették a pecsenyéjét is simán megsütve.³⁵ A Nádasdy-familiárisok,³⁶

34 A beckói tiszttartó és számtartó többször is (háromszor-háromszor, de nem egy időben), a beckói asztalgártó és lakatgyártó egyszer-egyszer.

35 Ritkán készítették kukrejtellel (egyszer 1624 júniusában) vagy vadalmával (négyyszer 1624 júliusában).

36 Ugyancsak a Nádasdy-levéltárból való egy három hónapos (október 1–december 31.) étrend, amely valószínűleg 1650-ben készült Sárváron. Az étrend az ott élő familiárisok számára készült. Bővebben lásd Benda Borbála: Nádasdy-alkalmazottak étrendje a 17. század közepéről. Századok 138(2004) 4. sz. 931–956.

illetve Thurzó Szaniszló számára³⁷ sokkal változatosabban készítették el a tehénhúst: kukrejtellel, tormával vagy petrezselyemmel ízesítették. Ez az uradalmiak számára készült étrend abban is eltér a többiekétől, hogy nem figyelhető meg egyfajta rendszer bennük a marhahúsos ételeket illetően. Ugyanis a familiárisok és Thurzó asztalára is minden ebédre egyfajta marhahúsos étel került, vacsorára pedig mindig kettő. Vacsorán az egyik szinte mindig tehénhús-pecsenye volt. Ezenkívül mind ebédre, mind vacsorára készítettek egy zöldséges ételt (káposzta vagy répa) tehénhússal. A csejteiek asztalára először is nem került minden nap tehénhús, másrészt ha került, akkor is csak egyfajta. Ezenkívül a zöldséges ételeket szalonnával és nem tehénhússal ették. Pedig a káposzta tehénhússal – „Magyar- és Horvátország címere”³⁸ – az egyik legnépszerűbb ételfajta volt a 17. században.³⁹ Ami a hús mennyiségét illeti (mivel minden alkalommal jelölték, hogy mennyi marhahúsból készült az étel) a tehénhúsos ételek elkészítéséhez többnyire (52%-ban) két librát (kb. 1 kg) használtak fel, de igen gyakran (42%-ban) három librát (kb. 1,5 kg).⁴⁰ Nem állapítható meg összefüggés a felhasznált húsmennyiség és a személyek száma között, vagyis nem állapítható meg előírt fejadag: az egy személyre eső napi átlag 0,3 és 0,6 libra (0,15 kg és 0,30 kg) között váltakozott. Júliusban volt a legmagasabb, 0,8 libra (0,40 kg).

A marhahúst a 17. században a főúri udvarok vagy uradalmak konyhái számára a környékbeli falvak vagy városok mészárszékeiben dolgozó mészárosoktól vásárolták. A mészárosok különféle szolgáltatásokkal tartoztak az uradalom birtokosának. Csejte oppidum 1628-ból való urbáriumában öt mészárszéket írtak össze: egy zálogban volt, kettő pusztán állt, a másik kettő után a mészárosok külön-külön 25 font faggyút fizettek. A csejtei uradalmi konyhára felváltva három mészárostól szerezték be a marhahúst: Vaskótól, Motus Mihálytól vagy Okjenkotól (többnyire nem írják fel, hogy melyiktől, de ez a három név fordul elő az időnkénti említésekben). E nevek az urbáriumokban nem szerepelnek. 1625. július 28-án a marhahús fontját 5 dénárért vették, máskor nincs adatunk a hús áráról. Ez az 5 dénáros ár magasnak számít: a század során a 3 dénár volt a jellemző.

37 Thurzó Szaniszló étlapja Galgóc várában 1603 januárjából. In: Régi magyar szakácskönyvek. Közli Radvánszky Béla. Bp. 1893. 325–391.

38 Szakács mesterségnek könyvecskéje. Szerk. Király Erzsébet. Bp. 1981. 147.

39 „A sós-káposztás hús máig is minden csemege-specialénál kedvesebb étel előttem. Istennek hála, a gyomrom is jól emésztí” – írta naplójában Bethlen Miklós. *Bethlen Miklós: Önéletrírása*. Kiad. V. Windisch Éva. Bp. 1955. 128.

40 A napi adagok havi átlaga 2,5–3 libra, vagyis 1,4–2 kg között mozgott. (Decembertől januárig és áprilisban 2,5 libra, vagyis 1,4 kg. Augusztusban, októberben és májusban 3 libra, vagyis másfél kiló.) Kivéve júliusban, amikor 5,8 libra, vagyis majdnem 3 kg, illetve márciusban és júniusban, amikor 1 kiló alatti.

Visszatérve a már említett szalonnához: Csejtén egész évben ették. A menüsorokat leíró személy igyekezett feljegyezni, hogy mikor kezdett meg egy-egy szalonnát, szerintünk azonban itt is jelentős hiányosságok vannak, vagyis nem írta fel rendszeresen. A szalonnákat a leltárakban is darabszámmal adták meg. „Egy-egy tábla szalonna alatt egy-egy állatról lefejtett teljes kétoldali szalonnát értettek.”⁴¹ Eddig két forrásban találtuk nyomát, hogy mekkora súlyúak lehetek a szalonnadarabok. Ezek szerint nagyon eltérőek voltak: az egyik forrás szerint például 17 librás (8 és fél kg) éppúgy lehetett mint 63 librás (31 és fél kg), legnagyobb arányban 34 és 52 libra közöttiek vagyis átlagosan 42 libra (kb. 23-24 kg) volt.⁴²

Bár a csejteit érendből néha kiderül, hogy egy-egy szalonna 15 vagy 39 vagy 41 napig tartott, de ha még rendszeresen feljegyezték is volna a szalonnák fogyását, akkor sem tudnánk, mennyi kelt el átlagban, mert – mint látjuk – annyira eltérő volt akkoriban egy-egy szalonna súlya.

A második legtöbbet készített húsfajta a baromfi volt, ami ebben az esetben többnyire tyúkot jelent. Egyes időszakokban, például télen vagy nyáron többet ettek belőle, de májusban keveset. A baromfit változatosan készítették el, leggyakrabban tisztaborssal.⁴³ A tisztabors olyan fűszeres mártás, amelynek csak egyik alkotóeleme a bors, rajta kívül szerepel még benne petrezselyem, fokhagyma, szerecsendió-virág, gyömbér. A tyúk tisztaborssal egyszerű étel: a leírt fűszereket a megfelelő időben az egészben vagy darabolva fővő tyúkhhoz kellett adni.⁴⁴ Minden társadalmi réteg kedvelt étele volt.

A bárány- és disznófogyasztásról, lévén szezonális, az adott évszagnál beszélünk. Említendő még a vadhús. Feltűnő, hogy mennyire nincs jelen vadhús az itteni étlapon még ünnepnapokon, vendégségek idején sem. A familiárisok asztalára legalább karácsony első napján (december 25.), illetve az azt követő napokon (december 26–28.) került őzhús.⁴⁵ A csejteieknek időnként nyulat készítettek vérével vagy címerét megsütve, illetve apró madarakat

41 Sugár István: Az egri vár gazdálkodása az 1594–95. évi számadás tükrében. ASz 26(1982) 516.

42 Egy a murányi uradalomban (Wesselényi-udvar) készült fél éves időtartamú számadásról van szó, amely 1660-ból való. MOL E 199, MKA Archivum familiae Wesselényi, 12. cs. 280.

43 Emellett másfajta szószokkal: kásás lével, törött lével, éles lével, illetve sütte.

44 „A tyúkot megmellyesztvén, tisztogatván csak úgy egészen tedd fel sóban, vízben, annak idejében abárod meg, szép vékonyon hasogatott petrezselyemgyökeret tégy belé, és ha vagon, zöld petrezselyemlevelet is, egynéhány darabocská szalonnát is, szép vékonyon szeltenként, két vagy három fő foghagymát egészen, és mikor megfő, egy kevés szerecsendió-virágot dörzsölj belé, bors, gyömbér, jó melegen ad fel.” A kolozsvári szakácskönyvben *Szakács mesterségnek könyvecskéje*. i. m. 292., a csáktornyai kappannal szerepel, és fahéjjal és szegfűszeggel is kellett fűszerezni. Uo. 149.

45 Benda B.: Nádasdy-alkalmazottak i. m. 952–953.

vagy foglyot általában havonta egyszer-kétszer, de nem minden hónapban. Thurzó asztalára januárban is került őzhús méghozzá öt alkalommal, változatos módon elkészítve.⁴⁶ A madarak közül pedig császármadár⁴⁷ és galambfi⁴⁸ színesítette az étkezést. Egyszer különlegességgént hódfarkat készítettek gyümölcslével.⁴⁹

Évszakok Csejtén

Tél. Az időjárás kihatott az étkezésre is: elsősorban a tavaszi étkezésekre, de természetesen a télin is éreztette hatását. Különösen a halfogyasztás függött tőle. A hal, amely bár egyike volt az alapvető böjti élelmiszereknek, nem csupán a böjti napok étkezéseit jellemezte. Végig a 17. században szívesen ettek halat húsos ételek társaságában is. Bár a legtöbb halat nem télen fogyasztották, hanem tavasszal (ezért majd ott részletesebben), mégis ebben az évszakban is jelentős súlyt képezett a táplálkozásban. Egész évben szívesen horgásztak, halásztak. A mindenhol megtalálható, többnyire mesterséges tavakat még a tél beállta előtt,⁵⁰ illetve ha lehetőség volt rá, már januárban elkezdték lehalászni.⁵¹ Az 1623–1624. évi hideg télű télen azonban feltehetőleg nem volt módjuk elég halat beszerezni, mert éppen hogy csak a böjti napokon találkozunk halas ételekkel, akkor is igen csekély arányban (3–4%-a az összes ételeknek). A másik évben ez az arány magasabb: decemberben 10%, majd februárban lecsökken 7% alá.

A téli hús fogyasztás egyik jellegzetessége a disznóhús és a disznó különböző aprólékjának (láb, köröm, fej, tüdő, illetve a kolbász és hurkák) az étlapon való megjelenése. Disznót novembertől januárig vágtak (ölték). Ilyenkor a környező falvakban élő mészárosok közül hívtak be (feltételezéseink szerint kettőt) és velük végeztették el a munkákat: nemcsak leölték, de fel is dolgozták az állatokat vagyis szalonnát, hurkát és kolbászt készítettek belőle. A disznóölések⁵² időpontját az étrendben csak 1623–1624 telén jegyezték fel. E feljegyzésekből kiderül, hogy a mészárosoknak prebendaként 2 cipó és 1 icce kása járt (bár ezt nem mindig jegyezték fel). Egyszer a feldolgozáshoz felhasznált só mennyiségét is leírták.

46 Thurzó Szaniszló étlapja Galgóc várában 1603 januárjából. i. m. 330., 335., 336., 340., 388.

47 Uo. 328., 331., 344.

48 Uo. 388.

49 Uo. 327.

50 Révai Kata Szidónia írta férjének november 10-én, hogy nem tudta lehalászni a tavukat, mert az éjjel befagyott. Ilava, 1656. november 10. Révai Kata Szidónia levelei férjéhez. I. közlemény. Közl.: Komáromy András. TT 12[1889] 151. A lehalászás azt jelentette ebben az esetben, hogy a tóról leengedték a vizet és a meder alján való halakat összegyűjtötték.

51 A Nádasdyak kapuvári uradalmának egyik tavában, a borbáti tóban (1587–1589) január elejétől március elejéig, közepéig halásztak. MOL E 185, Gazdasági iratok, Kapuvár.

52 A feljegyző szinte mindig ártányokról vagyis herélt sertésekről beszél.

A disznókat az uradalomhoz vagy az uradalom falvaihoz tartozó malmokban hizlalták. Kosztolányban 1626-ban például két malom volt és tulajdonosaik disznóhizlalással tartoztak, a disznót pedig az allódiumból kapták.⁵³ Ugyanakkor a többi faluban is álltak olyan malmok, amelyek sertés-hizlalással tartoztak. Összesen évente 14–18 sertés kerülhetett be ily módon az uradalomba. Az uradalomban ekkoriban disznópásztort is fizettek, feltehetőleg azért, mert ott is tartottak disznót. 1623–1624 telén hat disznót öltek le a konyha szükségére.⁵⁴ A többit valószínűleg eladták vagy elküldték Nádasdy udvartartásának élelmezésére.

Disznóhús, disznóköröm, disznófej és disznógyomor, illetve kolbász és hurka a disznóölés napján, és azt követő néhány napon került az étlapra.⁵⁵ A disznó aprólékját, a kolbászt és a hurkát akkoriban sem tudták hosszú ideig tárolni (erre utal a leltárakban való hiányuk is), így mindig frissen ették meg.⁵⁶

Érdekes, hogy a hideg telű évben a baromfiból készült ételek aránya viszonylag magas, miközben a második évben közepes. Talán az a feltételezés kockáztatható meg, hogy az első évben a halat igyekeztek pótolni az ugyancsak könnyebb ételnek számító baromfival.

A zöldségek közül, érthető módon, télen az eltarthatóak kerültek előtérbe: így a főleg savanyítással tartósított káposzta és a lencse.

Tavas. Tavasszal jelentős mértékben megváltozott az uradalom menüje vagyis a táplálkozás szerkezete átalakult. Az egyik legszembetűnőbb eltérés a halfogyasztás arányának növekedése, az idényjellegű zöldségek térhódítása és ezekkel összefüggésben a húsos ételek arányának csökkenése. Az idényjellegű zöldségek közül ebben az évszakban eleinte (március, április) babból, a végén pedig parajból főztek leginkább ételt. Mindkét növény valószínűleg az uradalomhoz tartozó valamelyik major veteményeskertjében nőtt, legvalószínűbb, hogy Csejtén a kastélyhoz vagy a réginek nevezett majorhoz tartozó veteményeskertekben. A babot az étrend tanúsága szerint

53 MOL E 156, Fasc. 97. Nr. 15.

54 Mieván a falu és az uradalom közösen birtokolta a malmot. Az uradalomra eső részén egy disznót kellett hizlalni. Brezován négy malom tartozott disznóhizlalással (nem tudjuk mennyivel). Verbón lévő közös tulajdonú Felső-Malomban a Nádasdyra eső részen két disznót hizlaltak, egy másik malomban egyet. Krajnán, Dubován és Kosztolnán egy-egy földesúri malomban két-két sertést hizlaltak. Vagyócon, Lubikán is kettőt, Bodfalván egyet. A csejtei malmok egy része a pap jövedelmét egészítették ki. 14–18 disznó évente. Csejte urbárium. 1628. MOL E 156, Fasc. 4. Nr. 2.

55 Murányban 1660. november 28-án 30, december 16-án 40 disznót vágtak, itt márciusban is öltek le disznókat: március 23-án 42 darabot, 25-én 1 darabot. MOL E 199, 12. cs. 280. Szalónakon 1606. december 4. és 1607. január 23. között 56, 1607. december 15-én 10, 20-án 10, 31-én 14 ártányt (herélt sertést) öltek le. MOL P 1322, Számadások.

56 A munkácsi udvarbíró 1646-i utasítása. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4(1897) 510–520., 514. Lásd még: „Az disznó orja és lábai bizon ha sokáig álnak elvesznek”. Udvardy György levelei Nádasdy Tamás nádorhoz. Magyar levelek a XVI. századból negyedik közlemény. Közli: Komáromy András. TT Ú. f. 9(1908) 196–227., 211–212.

csak egyszerűen friss vízben megfőzték, majd sóval ízesítették, ahogy ez Lippay szerint elterjedt elkészítési módja volt a babnak a Magyar Királyságban.⁵⁷ A parajt viszont hol tejföllel, hol vajjal ízesítették.

Mint már említettem, a hal fontos szerepet töltött be a kora újkori ember táplálkozásában. Az uradalmakhoz mindenhol számos halastó, tilalmas patak tartozott, amelynek bár elsősorban a főúr konyhájának friss hallal való ellátása volt a feladata, többnyire az alacsonyabb rangúak asztalára is jutott elegendő halat. Sok helyen építettek mesterséges halastavakat a jobb halellátás érdekében. Ezekre zsilipet is telepítettek, hogy a víz leengedése által könnyen lehalászható legyen. Csejtén 1617-ben két elhanyagolt, vagyis ahogy a leírás fogalmaz, „puszta halastó” létezett, az egyik Nádasdyé, másik Homonnayé lett. Ezek még 1628-ban is „puszták”, viszont van egy élőnek tűnő, amely a gyümölcsöskertben feküdt és a „kastélyt övező folyócska” vize táplált. Az 1617-es felosztás szerint a czaszkóci és kosztolányi halastók is elhanyagoltak voltak. Ezek közösek maradtak és a megállapodás szerint a két rész tisztartóinak közösen, közös költségen kellett volna megújítani és meghalásítani őket. A későbbi urbáriumok és leltárak azonban már meg sem említik e tavak létezését.

Az 1628-as urbárium szerint több településen (Bodfalva, Lubika, Kosztolány, Csejte) található volt tilalmas, vagyis csak a földesúr számára halászható, pisztrángos és rákos patak.⁵⁸ Az étrend ritkán nevezi meg, hogy a halas ételek milyen fajta halból készültek. E ritka kivétel a pisztráng, amelyet viszont szinte mindig csak akkor táltak fel, amikor előkelőbb vendég érkezett. Például 1624. március 24-én este, amikor számos főember, rangos familiáris vacsorázott itt. Ezért megállapítható, hogy e tilalmas patakok pisztrángjai nem annyira az uradalmi konyhára, mint a főúrra szolgáltattak pisztrángot. Rák az uradalmi alkalmazottak asztalára is került: főleg májustól augusztusig, vagyis inkább nyári ételnek számított. De ezekben a patakokban nem csak kizárólag pisztrángok éltek, és mivel – mint láttuk – halastóban szűkölködött az uradalom, feltehetőleg részben ezek a patakok biztosították a halellátást. Ezt támasztja alá, hogy az ekkor ugyancsak Nádasdy-birtoknak számító Füzéren 1625-ben a konyha szükségére ugyancsak a környező patakról hozatnak többször is halat.⁵⁹ Sajnos nem állapítható

⁵⁷ Lippay János: Pisoni kert. (Reprint) Bp. 1966. 1664. 200.

⁵⁸ A patakok nevét többnyire nem ismerjük. Lipszky 19. század elején készült térképe alapján egyértelmű, hogy a többi településen is voltak patakok, amelyek azonban nem voltak tilalmasak. Lipszky János: A Magyar Királyság és társországainak térképe és adattára. 1804–1810. Míve esetén konkrétan tudjuk, hogy a Myawa nevű patak folyik rajta keresztül, amelyből egy 1641-es urbárium szerint hegyipisztrángokat és rákokat lehetett kifogni. MOL E 156, Fasc. 119. Nr. 8.

⁵⁹ „Hal és csík vétel az konyha szükségére.” 1625. MOL E 185, Gazdasági iratok, Füzérre vonatkozó iratok.

meg, hogy milyen fajta halakat ettek. Legvalószínűbbnek az egyszerű csík látszik, de ezt semmi konkrét adattal nem tudjuk bizonyítani.⁶⁰ A halat Csejtén is haltartóban⁶¹ tartották frissen.

A csejteit alkalmazottak számára 3–5-féle módon, leggyakrabban tisztaborssal és sóban készítették el a halakat.⁶² A Nádasdy-familiáris étrendben egy-egy hónap során 9–10-féle módon főzték-sütötték meg őket, leggyakrabban tisztaborssal és káposztalével ízesítették.⁶³

A halfogyasztásról írt sorok után kívánczik a tavaszi időszak egyik, az étkezést nagymértékben befolyásoló szokása, a negyvennapos böjt kérdése. Nádasdy Pál uradalmában, lévén az úr ekkor református, nem tartották meg a negyvennapos böjtöt. Mégis, a böjti időszak alatt mindkét évben több a hústalan étel a menüben, néha csupán egy húsos étel árulkodik arról, hogy aznap nem böjtöltek. 1624-ben a böjti időszakban a megszokott péntek mellett még négyszer böjtölnek: ezek közül az egyik a nagyszombat. 1625-ben viszont március 20. és 28. között minden nap böjtöltek (leszámítva 23-át, amikor ebédre szalonnával ették a káposztát). Ebből 27. és 28. a nagypéntek és a nagyszombat. A legfurcsább, hogy a két év nem mutat egyezést a negyvennapos böjt alatti böjtölési szokásokat illetően.

Természetesen Csejtén sem, mint ahogy sehol a korabeli Magyar Királyságban, nem számúzták teljesen a böjtöt: hetente egyszer, pénteken itt sem ettek húst. A böjti napokon a legtöbb ételt halból készítették még akkor is, ha alacsony volt egyébként a halas ételek aránya az adott időszakban. Ezenkívül ettek még bizonyos zöldségeket (káposztát, lencsét) vajjal, másokat (babot, borsót, gombát, parajt) főleg simán elkészítve, kását és túrósétket és elvétele aszalt gyümölcsöt. Jellegzetes böjti étel ezek közül abban az értelemben, hogy szinte kizárólag böjti napon ették, a kása és a vajjal elkészített káposzta és lencse. Meglepő, de a túrósételt többségében húsos napokon készítették fél vagy egy egész túróból⁶⁴ és nem böjti napokon.

Nyár. A nyárra legjellemzőbb a bárányhús és a rák fogyasztásának megnövekedett aránya. A rák esetén már említettük, hogy a környező falvak hatalmas patakjaiban halászhatták. Valószínűleg egyszerűen csak megfőzték

60 A csík az egyik legköznapiabb halfajta volt, vödörszámra vagy iccében, pintben adták meg a mennyiségét, annyira kicsi volt a mérete. Thurzó Szaniszló asztalára januárban minden nap került belőle (ez az étrend nevezi meg a leggyakrabban a halak fajtáját).

61 Limitati divisio arcis Csejthe, 1617. MOL P 507, 1211. cs. 11. t.

62 Ezenkívül szósokkal (káposztalével, törött lével), a szárított halat tormával is.

63 Ezenkívül különféle szósokkal (németlével, éleslével, töröttlével, églével, borsólével) és rántva, sültve. Benda B.: Nádasdy-alkalmazottak i. m. 938–955.

64 A túrók egy részét összepréselték és kis csomócskákban kiszárították, majd így tárolták. A túrósételt úgy készítették, hogy e túrókat vajjal és tojással összekeverték, apróra vágott vöröshagymát tettek bele, majd folytonos kevergetés közben megfőzték. Az erdélyi fejedlem udvari szakácskönyve a XVI. századból. In: Régi magyar szakácskönyvek. i. m. 218.

(„főztem rákot”). Mindkét évben májusban hatszor-hétszer ettek, júniusban tizenegyszer-tizenkétszer, júliusban pedig ötször, illetve tizenhatszor.

A bárányhúsos ételek aránya a tavasz végén nő meg,⁶⁵ majd nyáron magas (az összes tál étel 10–23%), októberig jelentős arányú (10–11%), s utána csekély (0–4%). A két év tendenciái hasonlóak, csupán egy hónapos „leamaradás” figyelhető meg az első, a hidegebb telű évben: 1624-ben júniusban a legnagyobb (23%), 1625-ben májusban (22%).

Az étrendben szerepel, hogy mikor öletett bárányt a feljegyzés készítője. A bárányölések természetesen összhangban vannak a bárányhús-fogyasztás alakulásával.⁶⁶ Érdekes, hogy 1623 decemberében kétszer is ölték bárányt, míg 1624-ben egyszer sem. 1625 májusában kecskét is vágtak. A kecskevágás és kecskehúsos étel fogyasztása nem esik egybe: ugyanis csak egyszer készítettek kecskehúsból ételt. Nem tudjuk, mi lett a sorsa a levágott kecskének. Különös, hogy 20-án, 24-én és 27-én csak fiatal kecskét vágtak le, mégis folyamatosan bárányhúsos ételeket főztek. Nemcsak akkor ettek bárányhúst, amikor bárányt ölték, de egyértelmű, hogy többet ettek, amikor maguk ölték le az állatot. Ugyanis máskor feltehetőleg vásárolták a bárányhúst, legalábbis erre utal az az 1625. február 18-ai bejegyzés, miszerint 9 libra (4,5 kg) bárányhúst vásároltak a prefektus számára. Két nappal később pedig egy fertály (negyed), ami 8 és fél libra súlyú volt, bárányhúst adtak ugyancsak neki, miközben nem jegyezték fel bárányvágást. A bárányhúst szerették változatosan elkészíteni. Ez azt jelenti, hogy amikor jelentős mennyiségben fogyasztották, akkor sokféle ételt készítettek belőle: a legnépszerűbb a bárányhúspecsenye volt, meg a bárányhús espékkel (ispékkel).⁶⁷ De ették ecettel és különféle szószokkal, például az egres idényében egresszósszal.⁶⁸

Időnként, főleg a bárányhúspecsenyék esetén feljegyezték, hogy kettő, illetve három libra (egy és másfél kiló) húsból készültek. Feltételezésünk szerint a többi esetén egy librát (fél kilót) használhattak fel és ezért nem írták

65 Sugár István állapítja meg, hogy a bárány tavaszi idénycikk volt, szerinte füstöléssel tartósították az év további hónapjaira *Sugár I.*: i. m. 518.

66 1624-ben február 5-én jegyezték fel az első bárányölést, 1625-ben április 14-én. 1624-ben februárban, áprilisban és májusban egy, márciusban két bárányt ölték le. Viszont júniusban már kilencet, júliusban és augusztusban hatot, majd szeptemberben és októberben megint csak egyet-egyet. 1625-ben az első vágás április 14-re esett, majd májusban már négyszer vágtak bárányt és háromszor kecskét. Júniusban és júliusban csak három-három alkalommal vágtak bárányt, az előbbi hónapban két nap egymás után, amikor is lakomát tartottak. Augusztusban ötször kerül sor bárány „leölésére”. Ennek megfelelően augusztusban a legmagasabb a bárányhúsos ételek aránya a három hónap közül.

67 Gundel Károly szerint az espékelés, ispékelés szalonnával való tűzdelést vagy a szalonna egyéb felhasználását jelenti. *Gundel Károly: A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVIII. század végéig.* In: *A magyar vendéglátóipar története. I: A honfoglalás századától az 1848/49. szabadságharcig.* Szerk.: Ballai Károly. Bp. 1943(1988) 298.

68 De ették kaszás lével, kásás lével tiszta borssal, vadalmás szósszal.

fel a mennyiséget, különben miért csak rendszertelenül írták volna az étel mellé a felhasznált mennyiséget (egy librát sohasem említenek).

A bárányok feltehetőleg a majorságok juhállományából származtak. Sajnos ezekből az évekből nincs adatunk arra, hogy az uradalom melyik majorságában mennyi juh volt. Későbbi évekből az derül ki, hogy elsősorban a miavai majorságban tartottak juhot és bárányt, legalábbis itt 1645-ben és 1661-ben is összeírtak ilyen állatokat. A falvakban viszont biztosan tartottak juhokat, hiszen 1628-ban majd mindegyikben kellett juhakolváltságot fizetniük.

A nyár jellegzetességének tekinthető az egresszósz is, amelyekkel júniustól augusztusig jelentős arányban készítettek bárányhúst, csirkét és ludat.

A nyár végéhez köthetők a Csejten lévő 12 szőlőskertben⁶⁹ végzett és feljegyzett munkák. 1624 júliusában és augusztusában összesen 9 alkalommal leírták, hogy „munkások” dolgoztak a szőlőkben, feltehetőleg azért, mert a feljegyző adta ki számukra a napi prebendájukat, ami főzni való kásából és a kenyérből állt. Munkájukkal kapcsolatban kétszer említik, hogy a szőlőket kötözték. Július 16., 18–19., 23–27. és augusztus 1–2., 9-én dolgoztak, számuk általában 43–49 között változott. Változó mennyiségű kása és kenyér járt nekik (de nem minden nap jegyezték fel, hogy mennyi). Például július 16-án 46 munkás kapott 96 kenyeret, július 23-án pedig 48. Azért a többi esetben a fejenkénti két cipó a jellemző. A kása mennyiségét kétszer jegyezték fel: egyszer 46 munkás kapott 14 iccét, máskor 45-en 8 iccét kaptak. A megfogalmazás szerint hol maguknak kellett megfőzni: „attam nekik főzni”, máskor pedig elkészítették számukra az ételt: „főztem kását”. Az 1628-as urbárium szerint a csejtei szőlők közül négyet Verbó falu jobbágyainak kellett gondozniuk, illetve a csejtei zselléreknek (inquilinusoknak) is a kertek és a szőlők gondozása volt a feladatuk. Feltehetőleg tehát ők lehettek a „munkások”.

Július 18-án újkeresztények is dolgoznak a szőlőkben, ők szőlőt kötözték. Az újkeresztények prebendája kicsit eltér a többi munkásától, amennyiben vacsorára 2 darab túróból készített túrósétket kaptak. Az újkeresztények számát nem tudjuk, viszonyításul azért megemlítjük, hogy az étrendben 1 vagy fél túróból készítették a túrósétket. Kása az újkeresztényeknek is járt: ebédre és vacsorára egyaránt 2 iccét adtak nekik.

Megmagyarázhatatlan, hogy 1625-ben miért nem jegyezték fel a szőlőbeni munkákat elvégző munkások számát és a nekik járó prebendát. Ahogy az is különös, hogy szőlőszüret idején egyszer sem említenek ideérkező munkásokat.

⁶⁹ Roznó, Kicsman, Martondijakovski szőlőket említik név szerint.

Nyár végi munka az aratás is. Aratókról is csak 1624-ben tesznek említést: augusztus 5-én és 9-én jelentek meg. 5-én tudható, hogy 18-an voltak és fejenként 2 cipót kaptak.

Ősz. A többi évszakhoz képest az ősz nem rendelkezik kiemelhető jellegzetességgel. Talán csak annyi érdemel említést, hogy novemberben kezdődött el a disznóvágás időszaka.

Különleges alkalmak az uradalmak életében

Úriszék

Az úriszék vagyis a földesúri jogszolgáltatási fórum többször is megjelenik az éttrend lapjain. 1623. december 2-án és 4-én, illetve 1625. június 4-én Csejtén a prefektus „törvényt szolgáltatatta” „uram őnagysága szíkin.” 1625. július 29-én pedig Nyitrára ment „szíkke”. Az úriszéken környékbeli nemesek és jobbágyok egyaránt részt vettek és a földesúr távollétében helyettese, jelen esetben a prefektus tartotta.

1623. december 2-án tartott úriszék idején Csejtére az uradalom községeiben lakó nemesek érkeztek és vettek majd részt az étkezéseken is: a Kosztolánt 1626-ban zálogként bíró Ocskay család három tagja: Gáspár, János és Imre; a Verbón lakó Szluha Mátyás, a Leszethén lakó Andóczi János, a Csejtén lakó Fehérváry János, Cszaszkócon lakó Töttösy Mátyás,⁷⁰ aki egy időben a csejtei uradalomnak Zrínyi Miklóshoz tartozó részén volt tiszttartó. Ezenkívül Leöwey György hajdani csejtei provizor.

1625. június 4-én tartott úriszéken itt volt az egész csejtei tanács (12 fő) a fent említettek közül Töttösy Mátyás. Ezenkívül a csejtei Jelen Mátyás és Komáromi Pál nemesek, Tattay Gáspár, aki 1616-ban csejtei főporkoláb volt, de nem tudjuk, hogy ekkoriban is betöltötte-e még ezt a tisztséget. További három itt megjelent személyről feltételezhető, hogy ő vagy családja környékbeli volt: Foglár György, Kopitlanszky János és Eny János. Foglár György nemesként szerepel évtizedekkel később, 1651-ben két Csejtén tartott úriszéken. 1617-ben és 1628-ban Csejtén csak egy Foglár nevezetű egyént, még hozzá Foglár Jánost írtak össze a zsellérek között. A Kopitlanszky nemesi családról is úgy véljük, hogy az uradalom valamelyik falujában lakott e században, és több tagja is szolgált időnként az uradalomban.⁷¹ Kopitlanszky

⁷⁰ Ő az 1625 júniusában tartott úriszéken és az akkoriban tartott nagyobb étkezéseken is jelen volt, még hozzá fiával együtt.

⁷¹ 1617-ben az uradalom egyik falujában, Zsolnafalván élt egy Kopitlanszky Mihály nemes, 1628-ban már nincs nyoma e családnak e településen. Viszont később ismét találkozhatunk a családdal Csejtén: Kopitlanszky Kristóf részt vett 1653-ban az itt tartott úriszéken, a család pedig 1669-ben ismét rendelkezett házzal itt. Kopitlanszky János 1623 novemberében, Kopitlanszky Kristóf 1625 márciusában kosztos volt Csejtén, de ez utóbbi viszonylag kevésszer étkezett itt valójában.

János például feltehetőleg 1623 novembere és 1624 májusa között.⁷² Utána sem szakadt meg teljesen a kapcsolat, hiszen megjelent még néhányszor Csejten. Például 1625. június 4-én tartott úriszéken és a néhány napra rá (7-én) tartott nagy vendégségen, ahol is az első rangú két asztal egyikénél kapott helyet, vagyis rangosabb familiárisok között. Eny János néhány évtizeddel később már biztosan csejtei lakos, de korábban nincs ennek nyoma az összeírásokban.⁷³ Főleg 1625-ben jelent meg többször az uradalmon és töltött itt néhány napot (összesen 51-et). Jelen voltak még az úriszék napjának ebédjén nem a környékről való nemesek: Kürthy János,⁷⁴ Rudnai István⁷⁵ és olyanok, akiket eddig nem sikerült azonosítanunk: Peczkai Imre, Litvay Miklós,⁷⁶ Podhradszky György⁷⁷ és Lantos László. Ezenkívül Gáspár diák mellett András diák is itt étkezett, aki nem tartozott az uradalom „kosztosai” közé, de szinte minden hónapban megjelent Csejten. Egyes hónapokban többször is, de megfigyelhető, hogy a hónap vége felé mindig eljött egy-egy napra.⁷⁸ Feltehetőleg valami havi elszámolás átvételére vagy ellenőrzésére érkezhetett, de ezenkívül is lehetett rendszeres teendője az uradalomban, és rá is érvényes, amit Gáspár deákról írtunk, vagyis, hogy az udvar népéhez tartozó diákok az uradalmi tiszteket segítették munkájukban.

Megállapítható, hogy az úriszéken részt vevők közül a környékbeli nemesek és az uradalom szolgáltatában állók kaptak ételt az uradalmi konyháról. Nem valószínű ugyanis, hogy jobbágyok egyik úriszéken sem lettek volna nagyobb számban jelen.

Ünnepi étkezések, nagyobb vendégségek

Az első érdekes nagyobb vendégség 1623. december 10-én történt, amikor a prefektus, Kövér István újhelyi kapitány, a csejtei kapitány négy hadna-

72 1623 novemberében szerepel a „kosztosok” listáján és 1623. november és 1624. február között étkezett itt többször és hosszabban egy-egy hónapban (119 alkalommal összesen), utána májusig csak négyszer-ötször evett itt. A fennmaradó hónapokban csak alkalmakként bukkant fel (például 1624 augusztusában és szeptemberében egyszer-egyszer).

73 1652. május 23-án és 1653-ban is részt vett az itteni úriszéken. Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Bp. 1958.

74 Kürthy István (*generosus*) ítélőmester, Vas vármegye jegyzője volt és 1635. szeptember 7-én mondott le hivataláról. A család tehát feltehetőleg Vas megyei volt.

75 Egy Rudnai István 1641 és 1642 között Batthyány I. Ádám familiárisa volt és három lóval (két szolgálóval) szolgált.

76 Litvay Miklós mindig másodmagával étkezik itt csak e vendégségek idején (3-tól 8-ig).

77 Podhradszky főleg e néhány napos vendégség alatt volt itt (3-tól 8-ig) és még négyszer más-kor. A nagy vendégségek idején (3-án) az első rangú asztalnál foglalhatott helyet, ami arra enged következtetni, hogy a familiárisok közé tartozott.

78 Októberben 24-én, novemberben, decemberben, januárban, februárban 23-án volt itt. Márciusban, áprilisban és szeptemberben 26-án; augusztusban 25-én. Májusban nincs, júniusban 13-án, júliusban 11-én. E három hónapot leszámítva elmondható, hogy a hónapok végén mindig jött, van amikor vacsorára is itt maradt. A legtöbbet decemberben evett itt.

gyával, Novák Miklós, Töttösy Mihály, Sándor László, az udvarbíró és a beckói tiszttartó ebédelt itt. Ezek szerint ekkor szolgált kapitány a csejtei várban (később nincs rá adat). Sándor László ekkor Nyitra megye főjegyzője (1618–1626), később alispánja (1626–1631).⁷⁹ Lehet, hogy a megyei csapatok mozgósításáról tárgyaltak, hiszen ez egybeesik Bethlen Gábor Nagyszombatig való előrenyomulásával. Ebédre hét tál ételt kaptak, két-két tehénhúsosat (tehenhús és tehénhúspecsenyét) és baromfihúsosat (ludat tisztaborssal és tyúkot éleslével), egy-egy nyulasat (nyúl sütvé), káposztásat (orjával) és egy disznófejet. Sándor László, Novák Miklós, Töttösy Mihály és a beckói tiszttartó maradtak vacsorára is és öt tál ételt kaptak. Sándor László összesen hat nap jött ide és mindig egy napot maradt, háromszor vacsorát is fogyasztott. Más alkalmakkor nem tűnik úgy, hogy valami különös eseményre érkezett volna.

1624. január 10-én a megszokott öt-hat ember helyett tizenöten ebédeltek Csejten: vendégként Kőszeghy Márton, Eny János, Tizedes Balázs, Sziles János és István, Lantos Menyhárt, prefektus és inasa. Délután a prefektus már tovább is ment Újhelybe (Vágújhelybe) azokkal, akikkel jött, kivéve Tizedes Balázs, aki vacsorára is maradt. Kőszeghy Márton öt alkalommal étkezett itt és mindig a prefektussal érkezett, feltehetőleg az ő kísérelője volt.⁸⁰ Eny János még ötvenegyszer látogat Csejtére, többnyire ő is a prefektussal érkezett (13 alkalom kivételével). Nem találtuk nyomát, hogy ekkoriban a környéken lakna, de 1652-ben már háza volt Csejten⁸¹ és egy évvel később nemesként részt vett az itt tartott úriszéken.⁸² A többiek csak ezen egyetlen alkalommal jártak itt és nem tudunk róluk semmit, kivéve Sziles János, aki a már említett dátum nélküli, 17. század első feléből való összeírásban szerepel a „csejtei udvarháznál való szolgák” között 100 forintos fizetéssel, ami jelentősnek mondható, mivel az udvarbíró fizetése ekkor 120 forint volt itt.⁸³

Ebédkor hat tál ételt adtak fel egy asztalra, köztük kétféle nyúlhúsból készített ételt (vérében elkészítve, illetve nyúl címerét sütvé) és apró madárkát és fogolymadarat. Ez a négyfajta étel csak külön-külön és elvétve szerepelt az itt élők asztalán. Így együtt, egy ebédre való elkészítésük az étkezők rangjának köszönhető. A prefektus, aki – mint írtuk – viszonylag többször

79 Nyitra vármegye főispánjai és alispánjai az Árpádok korától. Adalék Nyitra vármegye történetéhez. Közli Tóth Lipcsei Fabricius Endre. Bp. 1943. 62.

80 A Vas megyei család két tagja, Imre és Balázs nemesi címerlevelét 1610. május 15-én tartott közgyűlésen hirdették ki. *Tóth Péter*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1601–1620. Szombathely, 1992. 96.

81 Kőszeghy Márton Madarász Markótól vett Beczkón egy házat egy jobbággal és zsellérel négyszáz forintért, amit 1640-ben özvegye Mednyánszky Jónásnak adott el ugyanennyiért. MOL E 185, Nádasdy Inscriptiós könyvek, 5. köt. 127–128.

82 Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek. i. m. 743.

83 MOL E 185, Gazdasági iratok, Csejte.

járt itt (116 alkalom) jelenléte nem járt együtt ilyen különlegesebb menüvel, tehát feltehetőleg a több familiáris együttes jelenlétét tisztelték meg ily módon.

1624. március végén és április elején familiárisok egy csoportjának átutazása, amely együtt járt néhány napos itt-tartózkodásukkal, jelentett eseményt a csejtei uradalom életében. 1624. március 23-án Nádasdy udvarából a következő „főemberek” érkeztek néhány napra Csejtére: Vághy István, Ferenci Péter, Récsey Bálint, Niczky Ferenc és Komáromi Imre. 23-án és 24-én érkeztek itt, majd 25-én továbbmentek a Turóc vármegyei Szklabinýára, amely a Révay család birtoka volt. Az öt köznemes közül három családja (Vághy, Récsey, Niczky) Vas, Zala és Sopron megye törvényhatósági birtokos nemesei voltak és már nemzedékek óta a Nádasdyak familiárisai közé tartoztak. Vághy István, néhai Vághy György Zala megyei alispán (1601–1607)⁸⁴ fia Nádasdy Pált képviselte 1623. október 23-án Körmenden tartott Zala megyei közgyűlésen.⁸⁵ Később, 1629-ben tagja volt annak a bizottságnak, amelyet Nádasdy Pál hozott létre egyik gazdatisztje elleni vádak kivizsgálására.⁸⁶ E szolgálataiért adományt is kapott urától.⁸⁷ Feltehetőleg rokona a Csejten házzal bíró Vághy Tamás nemes, aki néha (35 alkalom) vendége volt az uradalmi konyhának.⁸⁸

A Zala és Sopron vármegyében birtokokkal rendelkező Récsey családot már a 16. század végén is a Nádasdyak szolgálatában találjuk. A Sopron vármegyei Galosházán lakó⁸⁹ Récsey Bálint 1614-ben öt lovas főemberként szolgált Sárváron és 1637 körül bekövetkezett haláláig több adományt is kapott szolgálataiért urától. 1629-től haláláig Zala megyei alispán tisztségét töltötte be, de azelőtt is aktívan részt vett a megyei közéletben, többször volt vármegyei követ is. Niczky Ferenc többször volt Vas megye követe különféle ügyekben. Ferenci Péterről csak annyit tudunk, hogy Nádasdy Pál többször bízta meg feladatokkal Récsey Bálinttal együtt. Komáromi Imre pedig két lovas familiáris volt 1614-ben és talán rokona lehetett az a Komáromi

84 A családról lásd bővebben *Dominkovits Péter*: Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In: *Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 516.

85 *Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1611–1655. Zalaegerszeg, 1996. (Zalai Gyűjtemény 39.) 44.

86 *Hettyési István*: A Nádasdy-uradalom gazdatisztjeinek termelési és elszámolási vitája 1623/24-ben. ASz 10(1967) 479.

87 Nádasdy Pál 1629-es inscriptiójában „primarii n[ost]ri familiaris”-nak nevezte és hú szolgálataiért Kövesden jobbágytelkeket, zsellérteleket és a peresztegi határban egy malmot adományozott neki. MOL E 185, Nádasdy inscriptiós könyvek, 4. köt. 157–158.

88 Legtöbbször 1625 januárjában, ekkor hétszer járt itt és kilencszer érkezett.

89 Báthory Erzsébet végrendelete. 1620. szeptember 3. In: *Radvánszky Béla*: Magyar családelet és háztartás a XVI. és XVII. században. III. Bp. 1896. 237.

Pál nemes, akinek Csejtén volt háza és 1625-ben étkezett néhány alkalommal Csejtén.

Első nap ebéden és vacsorán kilencen voltak jelen és egy asztalra főztek. Ez azt jelenti, hogy feltehetőleg mindenki egy időben ehetett a felsorolt ételek közül. Az állandóan itt étkezők közül Kis Mihály, a kulcsár és az udvarbíró voltak ekkor is itt. Másnap viszont már 21 embernek főztek és két asztalra. Mivel a második asztalhoz az alacsonyabb rangúakat osztották be, egyértelmű, hogy a két asztalra való főzés ebben az esetben is azt jelenti: két különböző rangú asztalra főztek. Mivel nem különítik el, hogy mást főztek az egyik, mint a másik asztalra, feltételezésünk szerint a második asztalra egyszerűen kevesebb tál ételt adhattak fel. Itt evett még az itteniek közül Hubaty, Horváth Mihály, hegyközi ispán. A négy inas és a fullajtár bizonyára Nádasdy Pál familiárisainak kíséretét adták. Hargas György máskor⁹⁰ is evett itt, és feltehetőleg azonos azzal a Hargas György zsellérrel, aki egy Malik János nevezetű ember házában lakott Csejtén 1628-ban.⁹¹ 24-én vacsorán már csak tizenhét volt.⁹²

Az előkelő familiárisok jelenléte alatt nem táltak fel különleges, az itt megszokottól eltérő ételeket. Viszont jóval több tál ételt készítettek, ami nemcsak azzal függött össze, hogy többen étkeztek itt. A tálok száma ebben az időszakban egyben az étkezők rangját is tükrözte: a legtöbb tál étel mindig a főúri asztalra került, őt követték a familiárisok és így tovább.⁹³ Csejtén az uradalmi alkalmazottak átlagosan 3 tál ételt kaptak (2 és 6 között változik), az tehát, hogy hét-tizenegy tál étel, amit feltáltak ezeken a napokon, egyértelműen jelzi, hogy előkelő familiárisokról van szó.

A főrangú familiárisok 1624. április 5-én nagypénteken ebéd után tértek vissza Szklabinýáról. Ekkor már itt volt a nem állandó étkezők közül Vrana János, Topos György, Sikel István, Erős Gergely, Szluha János, akik hat tál böjti ételt kaptak ebédre. Topos György ugyancsak Nádasdy-familiárisa, aki többször is járt ez időszak alatt Csejtén, egyszer feltehetően ura megbízásából végzett el itt valamilyen feladatot,⁹⁴ majd pedig Füzérbe menet töltött itt

90 Harmincötször a húsz hónap alatt.

91 A még ekkor itt étkező Erős Gergely máskor is eszik itt a két év alatt, Fodor Imre csak most egyszer. Egyikről sem tudunk semmit.

92 Újonnan étkezők Sikel István is, róla nem tudunk semmit.

93 Csáky István (1643): napjában ebédre és vacsorára is 25-25 tál. Csáky István utasítása konyhamesterének, 1643. In: *Koltai András*: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Bp. 2001. [Milleniumi Magyar Történelem. Források] 189–191. – Batthyány II. Ádám (1691) ebédre 16, vacsorára 12 tál étket rendelt. Batthyány II. Ádám (1691) az uraimék asztalára ebédre 7, vacsorára 6 étket szánt. (Batthyány II. Ádám utasítása és ordináriuma konyhamesterének és pohárnokának, Winizer Mihálynak. Bozsok, 1692. október 16–1692. december. In: *Uo.* 204–205.) A Nádasdy-udvarban a familiárisok 5–8 tálát kaptak étkezéseként. *Benda B.*: Nádasdy-alkalmazottak i. m. 940.

94 Először Gáspár diákkal érkezik és majd egy hónapot (április 3–28.) tölt itt. Közben néhány napra Sárvára ment ugyancsak Gáspár deákkal, itt hagyván lovas legényeit.

néhány napot.⁹⁵ Topos előző évben is eltöltött egy hónapot Füzerén (augusztus 12-től szeptember 6-ig) és ő képviselte Révay Juditot február 20-án a Vas megyei közgyűlésen.

Nagypénteki vacsorán, bár jelen voltak Vághyék, mégis csupán három tál böjti étel került az asztalra. Lehetséges, hogy későn értesítették az illetékest, hogy jönnek és így ők is csak az aznapra már meghatározott menüt kapták. Másnap, hatodikán viszont már 9 tál böjti ételt tálaltak tizenöt személyre: Vághy és kísérete, illetve a már említett itt lévő nem állandóan itt étkezők mellett az udvarbíró, Kis Mihály, Gáspár deák kapott helyet az asztalnál. Külön étkeztek, de feltehetően ugyanezeket az ételeket fogyasztották, az extrák elnevezés alatt felsoroltak: egyrészt a vendégekkel érkezett négy inas és Lorina kocsis két fullajtárral, illetve az itteni kosztosok közül a kulcsár, Mager István, Bohdal, Balázs deák és Hubaty.⁹⁶ Vacsorán ugyanazok a személyek vettek részt, mint ebéden, és most 7 tál ételt kaptak, köztük pizstrángot sóban és csukát tormával, amelyeket bizonyára a familiárisok számára készítettek az ünnep tiszteletére.

A legnevezetesebb vendégség Csejtén az étrend keletkezésének idejében, 1624. június 25-én zajlott. Ekkor a prefektus Forgách Miklóst vendégelte meg „itt csejtei kastélyban”. Két helyen folyt az étkezés. Az egyik feltehetőleg a kastély ebédlőterme volt, a másik a feljegyzés szerint az udvarbíró háza. Az első helyen evett Forgách Miklós négy hadnaggyal, a prefektus, az udvarbíró, Tattay Gáspár, Lengyel Jónás, Gáspár diák, Erdélyi István és még három, feltehetőleg Forgách udvartartásából való főember, akiket nem neveznek meg. Az udvarbíró házában evett a vendégek közül Forgách kilenc szolgálja, Foglár György, 4 drabant, a kosztosok közül Farkas Ferenc, Jankowicz, Kis Mihály, Horváth Mihály, kulcsár és Kelemen ispán. Ez az elkülönülés jól mutatja, hogy az itt megforduló familiárisok közül Tattay, Lengyel, Gáspár deák és Erdélyi István a magasabb rangúak, a főuraimék közé tartoztak, míg Farkas Ferenc az alacsonyabb rangú viceuraimékhoz. A vendégségre 18 tál ételt készítettek: egy-egy ludas, tyúkos és lúdfis ételt, kettő-kettő pizstrángos és borjúhúsos ételt, meggyet borban főzve, malacot egészben sütve. Ez utóbbi kifejezetten úrias ételnek számított, de ez mondható el a baromfiból és borjúból készült ételek magas arányáról is. Viszont különös, hogy nincs vadhús (ebben az esetben őz, szarvas vagy vaddisznó húására gondolunk) a menüben, pedig az hozzá tartozott egy főúr étkezéséhez, főleg, ha vendégségről van szó. Feltehetőleg az ünnepi ételnek számító egészben megsütött vaddisznó helyett sütöttek meg egy egész malacot. A vadhús

⁹⁵ Július 21. és 24. között ismét itt tartózkodott, Abram Ferencsel érkezett, akivel Füzerbe mentek tovább.

⁹⁶ És Urbenko, akiről nem tudjuk, kicsoda, csak azt, hogy 1625 márciusában szerepel a kosztosok listáján.

hiánya azt jelezheti, hogy az uradalom székhelye nem volt berendezkedve nagyvad elejtésére 1623–1625-ben vagyis feltehetőleg csak akkor kerülhetett nagyvad az itteni asztalra, ha vásároltak, vagy ha az úr itt tartózkodott udvara népével.

1625 nyarán, június 2-től kezdve több vendégség is lezajlott Csejten. Ezen a napon érkeztek meg a censorok, akiket Nádasdy parancsára a prefektus hívott ide Leöwey György ügyében. Leöwey György 1618-ban még biztosan Csejte provizora volt és feltehetőleg Kertészi János közvetlen elődje lehetett. Nem tudjuk pontosan, mit értettek a korban a censorok elnevezés alatt, de úgy gondoljuk, ez esetben ők ellenőrizték a tiszteről leköszönt provizor számadásait. Ugyanis az udvarbírók miután letették tisztüket, kötelesek voltak elszámolást készíteni. Ezek tartalmát nem ismerjük, csak tudjuk például, hogy az e tisztséget 1624-ig betöltő Kertészi János 1631-ben készítette el a szükséges elszámolást. Az ellenőrzést feltehetőleg saját familiáristársai végezték, hiszen az ez alkalomból Csejtre érkezők vagy Nádasdy familiárisok voltak vagy más módon álltak Nádasdy szolgálatában: június 3-án az első asztalnál a prefektus, Rakopulski János,⁹⁷ Némedi Bálint, Rajmanus János,⁹⁸ Tattay Gáspár,⁹⁹ Mednyánszky Jónás, Podharszky György, Jelen Mátyás, Komáromi Pál, Foglár György és Litvay Miklós másodmagával foglaltak helyet. Mednyánszky Jónás később a Rákócziak bizalmi embere volt, de ekkoriban még a Nádasdyak szolgálatában állt.¹⁰⁰ A Jelen vagy Jelenffy régóta Csejten élő család,¹⁰¹ akik 1582-ben kaptak címeres levelet. A Nádasdyak előtt az uradalom alkalmazásában állt egyik tagjuk: 1550-ben Jelen Bálint udvarbíróként szolgált. Az itt megjelenő Jelen Mátyás csak e pár napban fordul itt meg, Jelen Bálint pedig egyszer más alkalommal. Vacsorán már nincsenek jelen a familiárisok, csupán Litvay Miklós másodmagával és a kosztosok a prefektussal. Összesen 12 ember volt jelen, mert a prefektus két

97 Rakopulski Gáspár 1623 szeptemberében kapott hatszáz forint ellenében a Csejte melletti Komárnó faluban egy „jóságot”, amelyhez egy udvarház, major és négy zsellérház tartozott. MOL E 156, Inscriptiós könyvek.

98 Ebből kiderül például, hogy Rajmanus család egy tagjának, Istvánnak a Beczkón voltak földjei.

99 A Rakopulski, Némedi, Rajmanus, Tattay család előfordul a Nádasdyak *inscriptiós* könyvében, igaz nem személy szerint a fenti emberek. MOL E 156, Inscriptiós könyvek, 5. köt. 327–328.

100 Nádasdy Ferenc 1639-ben, 1640-ben és 1642-ben adott különféle adományokat Mednyánszky Jónás főember szolgájának, aki különösen a Fűzér jóság kapcsolatos perben nyújtott nagyon hasznos segítséget. MOL E 185, Inscriptiós könyvek, 5. köt. 125–131.

101 1617-ben Csejten Jelen Bálint nemes élt, Zsolnalfalván Jelen György és János. 1628-ban Zsolnalfalván Jelenffy György, 1640-ben Jelen Bálint özvegye. 1651-ben Jelen Mihály a csejteí úriszék tagja. (Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek. i. m. 743.) „Az 1640 évi megyei összeíráskor Jelenffy Vencel, Pál, valamint Bálint és István szerepel, valamint Zsolnalfalván Jelen Zsigmond és Mihály, 1664-ben Csejten Jelen Bálint és István özvegye, valamint Jelenffy Zsigmond és Mihály szerepel.” *Szluha M.*: i. m. 537.

inasa, két kőműves és egy rab is helyet kapott az asztalnál. A vacsora ünnepi vacsorának néz ki, annak ellenére, hogy erre a napra nem esett ünnep: kilenc tál ételt adtak fel, két borjúhúsos ételt (borjúhúspecsenyét, borjúhúst tisztaborssal), nyulat sütvé, két halas ételt és három csirkét éleslével.

Két nappal később rajta kívül még Foglár György marad a megszokott étkezők mellett az uradalmon, még a prefektus is elment és csak szolgálja ebédelt itt. Ezen az ebéden is hat fogást adtak fel, köztük két borjúhúsos ételt (borjúhús pecsenyét és borjúhúst espikelt). Vacsorán nyolcan voltak jelen Litvay Miklós és kísérete mellett Eny János, a prefektus, az udvarbíró a rangosabbak közül. És ismét hat tál étel került az asztalra: egy-egy borjúhúsos, bárányhúsos, nyulas és halas étel. 6-án tartották a legnagyobb létszámú vendégfogadást: két asztalra főztek és Mednyánszkyt leszámítva többnyire a 3-án jelen lévő előkelők vettek részt rajta. Mint általában a nagyobb lakomákon, itt is asztalhoz ülhettek a rabok (hármát a várban, egyet a kastélyban tartottak fogva) három drabant és a vendégek tizenkét szolgálójának társaságában. Összesen tíz tál, még hozzá péntek lévén böjti ételt tálaltak fel. Ebben az esetben is a pisztrángból készült étel tűnik a legelőkelőbb ételfajtának. Vacsorát már csak a rangosabb személyek kaptak, de így is kilenc tál böjti ételt, köztük öt halas ételt adtak fel. Pisztráng ismét került az asztalra, a halakat pedig sütvé, rántva, sóban és tiszta borssal készítették el.

Összegzés

Ez a Csejten készült, uradalmi alkalmazottak étkezését tükröző étrend számos érdekes megfigyelést tesz lehetővé. Először is: bár az uradalom alkalmazottainak prebenda-részeként járt az itt főzött étel, csupán néhányan étkeztek itt rendszeresen. A többiek, akiket munkájuk nem kötött Csejtéhez, időszakosan jelentek csak itt meg. Tehát a 22 hónap legtöbb napján csupán az itt élő, itt dolgozó uradalmi alkalmazottak számára főztek. Azonban az uradalmi alkalmazottakon kívül időnként más, nem az uradalom alkalmazásában álló emberek is itt kaptak ebédet, vacsorát. Ezeknek az embereknek a többsége familiárisi kapcsolatban állt Csejte urával, Nádasdy Pállal és valamilyen szolgálat teljesítése közben, annak okán töltött el itt bizonyos időt. Nekik itt konvenciójuk szerint asztal járt. De megfigyelhető, hogy többnyire nem járt nekik különös elbánás az ételeket illetően, vagyis nem kaptak lényegesen másfajta ételt, mint az itt élők. Pedig rezidenciákon, ahol egy helyen éltek familiárisok, várbeli és udvari alkalmazottak, jól megfigyelhető, hogy egyrészt a familiárisoknak több tál étel jár (ez itt is tetten érhető), másrészt más fajta alapanyagból, fogalmazunk úgy, hogy rangosabb ételeket készítettek számukra. És a megnevezett familiárisok egy része főrangú lévén az udvarban, Nádasdy társaságában, az ő asztalánál étkezett, vagyis egyértelműen a legjobb ételek jutottak számukra is. Gondolunk itt akár a vadhús-

ra, a többféle halra vagy a tehénhúsos zöldségre. Ez utóbbi hiánya a familiárisok itt létekor azért is különös, mert a káposzta tehénhússal, nem tűnik egy nehezen előállítható ételnek, különösen drága sem volt és különben ettek tehénhúst. Eddigi kutatásaink alapján egyértelmű, hogy az udvarban a familiárisok rangján már a tehénhúsos változat „járt”. Még egy ideérkező főúrnak, Forgách Miklósnak sem tálaltak fel a szokásostól eltérő ételleket, például vadhúst sem. Úgy tűnik, hogy saját kereteik, lehetőségeik szerint tették kicsit ünnepélyesebbé, rangosabbá a vendégségek étkezését: az általuk ritkán, de fogyasztott előkelőbbnek számító ételleket adták fel egyszerre nagyobb számban, illetve a környéken bőségesen található tilalmas patakok pisztrángjaiból ilyen alkalmakkor e konyhára is szállítottak.

Meglepő, hogy az ünnepek (karácsony, húsvét) sem járt különleges étel-ekkel. Az uradalmi alkalmazottak egy része itt töltötte ezeket az ünnepeket, de nem kaptak a szokásostól eltérő ételleket, ami lehet, hogy a már említett okokra vezethető vissza.

Megállapítható, hogy bár nem tartották be a negyvennapos böjtöt, mégis abban az időszakban könnyedebb ételleket és kevesebb húst ettek. Mintegy igazolva azt, hogy a negyvennapos böjt egyházi szabálya mögött egyfajta természetes szükséglet állt, amelyet a természet is támogatott azzal, hogy „gyümölcsseivel” lehetővé tette ennek véghezvitelét. Ez alatt azt értjük, hogy a tél után a 17. századi ember is valami könnyedebb, friss élelmiszerekből álló étkezésre vágyott, ennek érezte szükségét.

Mivel az étrend majd két év időtartamú, rámutat arra is, hogy egy-egy rövidebb időszakra vonatkozó forrás mennyi tévedést rejt magában. Például ha csupán az első év téli halfogyasztását ismernénk, akkor könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy télen alacsony volt. Pedig ez csak arra az egy évre volt jellemző. Ugyanígy egy-egy évszakra jellemző étkezési szokást sem lehet egész évre általánosítani vagyis a másik két ismert és itt többször említett étrend is egy-egy évszak (ősz-tél, illetve tél) sajátosságait hordozza magán. Így az alacsony bárányhús fogyasztás lehet az évszak jellemzője, mivel annak fogyasztása idényjellegű volt akkoriban.

Benda Borbála

A MANORIAL CENTRE AS REFLECTED IN A CONTEMPORARY LIST OF DISHES (CSEJTE, 1623–1625)

This study, based on a single unique source, aims at unfolding a particular section of the past. This unique source is the list of dishes prepared for the workers and guests of Pál Nádasdy's estate at Csejte in the twenty-two months between 1 November 1623 and 31 August 1625. This list includes not only the dishes made for lunch and supper on a given day but also the names of those present at the meal and, relatively frequently, also the names of those who arrived or departed that day.

Besides, it always provides a description of how much beef and poultry was used. Occasionally, it also registers if a lamb, a goat or a pig was slaughtered or a slab of bacon or a pot of butter begun. In relation to those arriving or leaving, the source also records where they were coming from or going to.

It can be observed on the basis of the list that the guest arriving at the manorial centre, especially Pál Nádasdy's familiars who spent a few days there while fulfilling their various services, were treated to no dishes other than the usual ones. It seems that the guests' meals were made a little more festive and ceremonial within the bounds of the capabilities of the house: for them, the more elegant, rarely made dishes were served in larger amounts and trout from the several forbidden streams of the area was also delivered to the kitchen on such occasions.

It is surprising that even at holidays like Christmas or Easter no special dishes were made. Part of the staff of the estate spent these holidays on location but was served no dishes other than the usual, which might be explained by the reasons given above. It can be established that although they did not observe the regulations of Lent, in that period they had lighter meals and less meat.

The study analyses in detail the well-observable seasonal characteristics of the nutritional structure of the two years in question.

Dienes Dénes

Diákszendülések Sárospatakon

Különös tekintettel az 1667. évi nagy lázadásra

Péter Katalin írja egy helyütt, hogy szeret urbáriumokat olvasni.¹ Amikor ezt olvastam, azonnal belém villant, amit addig nem fogalmaztam meg magamnak, hogy én ugyanilyen érzéssel vizsgálgom a canonica vizitációs jegyzőkönyveket. Magam is úgy vélem, hogy a „szerzők”, jelen esetben a feljegyzéseket készítő egyházi férfiak – többnyire esperesek – tudatában voltak annak, hogy az ilyenfajta szöveg készítésében is rejlik valamiféle öröm, mégpedig a fontosság tudatának jó érzése. Talán ezt fejezte ki Miskolci Csulyak István azzal, amikor elődeinek ilyen természetű feljegyzéseit nem pusztán egyszerű, hanem kalligrafikus írással másolta be a zempléni egyházmegye protokollumába 1623-ban.² S valóban, az idő igazolta a fontosság tényét, hiszen a vizitációs feljegyzések nélkül sokkal kevesebbet tudnánk a régi idők egyházának életéről. Dolgozatomban elsősorban vizitációs jegyzőkönyvek adataira támaszkodom.

A diáklázadások

Mindenekelőtt világos elhatárolást kell tennünk. Diáklázadáson nem fegyelmi kihágást értünk, noha külső mivoltában egy-egy ilyen megmozdulás átlépte az érvényes törvények határait, s a szemben álló fél éppen ezért igyekezett is egyéb összefüggésekből kiemelve, a „nyughatatlan elméjű ifjúság” renitens, csupán öncélú tetteként értékelni az ügyet. A mezővárosi iskolákról fennmaradt feljegyzések több olyan, a felsőbbbség kifogását maga után vonó eseményről számolnak be, amelyeket az ifjúság közösen, mintegy testületileg tett meg, számot adva ezzel az összefogásnak és az összetarto-

1 Péter Katalin: Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16–17. század. Századok 113(2003) 553.

2 Leírása: Régi magyar költők tára XVII. század 2. Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Szerk. Klaniczay Tibor–Stoll Béla. S. a. r. Jenei Ferenc–Klaniczay Tibor–Kovács József–Stoll Béla. Bp. 1962. 312–313.; Leírása és közlése: Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16–18. század. Szerk. Dienes Dénes. Bp. 2001. (Osiris források).

zásnak élő valóságáról, egy bizonyos testületi szellemről. Miként 1638-ban a bodrogkeresztúri iskola tanulói talán egy társukon esett személyes sérelmet toroltak meg: „a Kerezturi deákok két ízben armata manu kirohantak a scholából, és utolszor ugyan vért is ontottak, egy kerülőt megvagdalván.” S ugyanígy néhány évvel később: „Éjszaka fegyverrel járnak a városban. A Bodrogon általmentenek egész coetussal a szolgálégyenyekre.”³ Az is bizonyos szervezett lépésnek tűnik, amikor a teljes iskolai ifjúság szándékosan nem ment istentiszteletre Királyhelmecen egy alkalommal.⁴

Az ilyen és hasonló esetek mégsem nevezhetők lázadásnak, mert nincsen nyoma semmilyen következetességet mutató akciónak, inkább egyfajta elkedvetlenedés miatti spontán megnyilvánulás olvasható ki az eseményekből. Ilyenféléből Patakon is volt több. Példaként említhető az 1629. évi tantárgy-reformmal kapcsolatos magatartása a diákságnak. Minthogy a reform több tanulást követelt volna az ifjúságtól, amire az nem volt hajlandó, egyszerűen nem járt iskolába. Ráadásul a tanárok sem támogatták az új tanulmányi rendet, tehát radikális ellenállásra nem volt szükség az ifjúság részéről, a tanügyi reform megbukott anélkül is.⁵ Diáklázadásnak Szinyei Gerzson megállapítása nyomán⁶ azt tekintjük, amikor az ifjúság önkormányzati joga és szabadsága csorbítása, illetve korlátozása ellen lépett fel, vállalva következetesen az esetlegesen kilátásba helyezett megtorlás következményeit is. A pataki zendülések még valami másra is felhívják a figyelmet. A zendülés akkor is kirobbant, ha az iskolai életben olyan természetű feszültség gyűlemlett fel, amely a lelki-szellemi élet területét érintette. Ilyenkor a lázadás kitörési kísérlet volt a réginek a keretei közül, s vele az újnak a befogadásához követelt magának lehetőséget az ifjúság. Ez az új pedig a puritanizmus volt. A zendülések mögött tehát egyszerre kell keresnünk az anyagi és spirituális okokat, bizonyos szociológiai összefüggések kereteiben.

A címben a „nagy” jelzővel illettük a pataki diákok 1667. évi lázadását. Már ez is sejteti, hogy több olyan megmozdulása volt az ifjúságnak a nevezetes kollégium falai között, mely valamilyen, a fentebbi megállapítás összefüggésébe helyezhető elégedetlenségből fakadt, s a kitűzött cél megvalósításának érdekében együttesen lépett fel, olykor, mintegy *ultima ratioként* alkalmazva, a fegyverhasználatról sem riadva vissza.⁷

3 Dienes Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672. Sárospatak, 2000. 105.

4 Uo. 147.

5 Uo. 177–180.

6 Szinyei Gerzson: Sárospataki diáklázadások a XVII. században. Sárospataki Füzetek 1904. 39.

7 Az események ismertetését adja Szinyei G.: i. m. 39–46.; Makkai László: A Kollégium története alapításától 1650-ig. A Kollégium története 1654-től 1703-ig. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége. Bp. 1981. 17–58., 80–86.

Mai ismereteink szerint az első eset, amikor az ifjúság testületileg és fegyveresen kelt előjogainak védelmére, 1618-ban történt. Az iskolának borkimérési joga volt. Az ebből származó bevételek a nagydiákok közösségét, a *coetust* illették. A magisztrátus nem nagyon örült ennek a minden bizonnyal Dobó Ferencről nyert kedvezménynek, mert a város kötelezve volt a földesúri borok árultatására, s a kollégium kocsmája meglehetősen nagy konkurenciát jelentett. Ráadásul az említett esztendőben Rákóczi György a korábban szokásos mennyiségnél többet kívánt kiméretni: „az varosra valo nem tuggiuk miatt valo haragiaban, es az varos boszusagara czinaltatta az hordokat eő maga mind kilencz kilencz czöbörösöknek” a szokásos öt csöbörösök helyett, ahogy a főbíró méltatlankodva feljegyezte.⁸

A város úgy próbált segíteni a baján, hogy meg kívánta akadályozni az iskola kocsmájának működését: „az Scholabanis az coetus arultanak bort enni ideigh az varos bosszusagara es az úr karara, ezkori udvarbiro lesette az kerülőkvel, Hadnagiokval es tizedesekvel az Scholabul ki hozot Borth.”⁹ Az ifjúság fegyveresen kitört, s a verekezés során a városi hadnagy Kaposi István diákot lelőtte. Következésként néhány nappal később megszületett az iskolai törvényeknek a kiegészítése olyan rendszabályokkal, amelyek „az iskola falain kívül és belül előfordulható törvényellenes zavargásoknak és kihágásoknak megelőzését célozzák”.¹⁰ Az egyházi és világi előjáróság így reflektált a tragikus eseményre.

Arra is van adatunk, hogy miként tekintett vissza az ifjúság az ügyre. Mert bizonyára nem pusztán magánvéleményt fogalmazott meg a senior, amikor Kaposi István neve mellé a törvénykönyvbe beírta, hogy megölte Szűcs Lukács az iskola szabadságának védelme miatt; emlékezete maradjon meg.¹¹ Több volt ez tehát, mint az intézmény életében gyakran előforduló fegyelmi kérdés. Már itt és ekkor megnyilvánult a későbbi hasonló megmozdulások során is tapasztalható testületi szellem, az iskola létét és sajátos helyzetét biztosító privilégiumok számontartása és védelme. Ugyanakkor a *senior* bejegyzéséből arra is következtethetünk, hogy az anyagi kiváltságok megóvása a szabadság eszményével kapcsolódott össze. S ez akkor is lényeges, ha tudjuk, hogy ez a szabadság a korban szokásos „nemesi” összefüggésben értelmezhető.

Zendülésnek tekinthetjük az 1642. esztendő során történeteket is, noha számos tekintetben eltért a többi hasonló megmozdulástól. A mozgatórugója az

8 Sárospataki Református Kollégium Levéltára, *Protocolum Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak* Tom. 2. S.D.I. 4. 2.

9 Uo.

10 A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvényei. Ford., jegyz. Szentimrei Mihály. Sárospatak, 1996. 9.

11 *Höröcsik Richárd*: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777. Sárospatak, 1998. 47.

eseményeknek a puritanizmus volt, amely Tolnai Dali Jánossal költözött az iskola falai közé. A puritánus teológia és kegyesség megjelenése Patakon kezdettől (1638) fogva nagy vitákat váltott ki. Strukturális és tantárgyi reformokkal járt együtt, s ezek önmagukban is megosztották nemcsak az egyházi előjáróság véleményét és a történetekhez való viszonyulását, hanem az ifjúságét is. Látszólag a református teológia időközben avulttá vált dialektikai és logikai apparátusának kiküszöbölése okozta azt a szembenállást, amely szinte megmérgezte az iskola életét négy esztendő során. Az előjáróságot természetesen elsősorban ez érdekelte, mert a régi tankönyvekhez való ragaszkodásában a hagyományos teológiához való hűségét fejezte ki. Az ifjúságot azonban az osztotta meg, hogy tanáruk, Tolnai János pedagógiai magatartásából nem egyformán szűrték le a maguk számára azt, amit képviselt, tudniillik az életszentség követelményének kiterjesztését az élet minden vonatkozására.

A puritán kegyesség lényegéhez tartozott a tiltakozás az ellen, ami ellenkezik Isten törvényével, akár az egyes ember, akár az egyház, akár a társadalom életében. A puritanizmusra jellemző egy bizonyos szubjektivizmus és individualizmus. Az egyénnek szembesülnie kell bűnös és méltatlan voltával, hogy ebben a felismerésben rácsodálkozzék a megmentő kegyelemre. Ez az élmény döntő és életre szóló. Amikor Tolnai ebben a szellemben a korábbiakhoz képest egészen új hangot ütött meg Patakon, az ifjúság egy részét kifejezetten az ellenségévé tette. Ők ugyanis nem az Isten szentségének az életben való követésére ösztönző hangot hallották ki a prédikációiból, hanem a személyeskedő sértést. „Lelkek fájdalmával szenvedik, hogy prédikációjában ördöglelkűeknek, könyörgésben – mely átok inkább, mintsem könyörgés – fattyaknak nevezi őket, oktalan állatoknak, barmoknak, ebeknek, disznóknak.”¹² Tolnai lelkivilága nem volt összhangban a pataki diákság egy részének életérzésével, mások viszont azonosulni tudtak vele s lelkesen fogadták, így menthetetlenül meghasonlást teremtett újszerű tanári magatartása. A megosztott ifjúság egyszerre lázadt fel ellene és mellette. A Patakon jelentkező új szellem éppen ebben a zendülésben mutatta meg erejét. Ellenérzéseket váltott ki, mert természete szerint döntésre hívott.

A zempléni egyházmegyei zsinat 1648-ban új rendszabályok életbeléptetését határozta el.¹³ A döntés elsősorban a tanítási rend átalakítását célozta, de érintette a *coetus* kezelésében lévő anyagi javak felhasználását is. Az alumnusok számát 40 főre csökkentette, ugyanakkor kötelezte az ifjúságot, hogy jövedelmének egy részét fordítsa iskolai közcélokra, például az épületek karbantartására. Az ifjúság privilégiumai elleni támadásként értékelte a

¹² Dienes Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak i. m. 187.

¹³ Uo. 189–190.

döntést, fellázadt és elhagyta az iskolát.¹⁴ Megmozdulását bizonyos szociális problémák is motiválhatták.¹⁵ A lelkésznek készülő diákok támogatást kaptak, a nemeseket szülei taníttatták, a világi pályára készülő nem nemes származásúak – az úgynevezett neutralisták – saját költségen voltak kénytelenek tanulni. Úgy tűnik, hogy 1648 előtt közülük is kerülhettek ki alumnusok, viszont a zsinat döntése elvette tőlük ezt a lehetőséget a jövőben. Kénytelenek voltak a *coetus* szőlőjének megmunkálásával foglalkozni – a legtöbbször a tanulmányaik kárára – némi jövedelem megszerzése végett. A döntés persze irigylet helyzetbe hozta a papnak készülő diákokat, ami hosszabb távon nem tett jót az iskolai közszellemnek. Mindenesetre az ifjúság egységes fellépésében megnyilatkozott egy bizonyos demokratikus szellem, amennyiben a tiltakozásban részt vettek azok is, akik továbbra is élvezhették a jótétemények hasznát.

A 17. század közepe táján kezdtek egyre nagyobb gondot fordítani arra, hogy a rendszeresen, többnyire háromévenként változó „mesterség” helyébe az élethivatásszerűen gyakorolt tanárság lépjen. Ezekben az években – 1652-től kezdődően – alakul ki az „örökös mesterség” Patakon. Az iskola vezetése egyértelműen ennek megszilárdítására törekedett. A szokásban lévő marasztás idején készségesen teljesítette a tanárok feltételeit, csak maradjanak. Így azután Bacsoni Baló Menyhért 1662-ben bekövetkezett haláláig, Buzinkai Mihály 1656-tól élete végéig (1683), Pósa-házi János 1657-től szintén élete fogytáig (1686) a kollégium tanára volt, ez utóbbiak kitarva mindvégig a bujdosásban is 1671-et követően. A tanárok anyagi helyzetének javítása során Lorántffy Zsuzsanna beleegyezésével – hogy a természetbeni javadalom készpénzre váltását segítsék – 1659-ben lehetővé tették, hogy az iskola kocsijában a nekik járó bort kimérjék.¹⁶

A diákság most is azonnal tiltakozott, az iskola törvényeinek és a *coetus* jogainak sérelmét látva az intézkedésben. Egyházi és világi előjárók egyaránt igyekeztek érvényt szerezni a döntésnek az ifjúság lecsendesítésével. Úgy vélték, hogy a régi törvények már nem felelnek meg az új helyzetnek, ezért megbízták Medgyesi Pál udvari prédikátort az új rendszabályok és törvények megszerkesztésével. A döntés elhibázottnak bizonyult, mert nem vette figyelembe, hogy Medgyesi egyáltalán nem volt népszerű Patakon,¹⁷ ráadásul az udvari lelkész elkövette azt a taktikai hibát is, hogy nem vonta

¹⁴ Uo. 196.

¹⁵ Makkai L.: i. m. 83.

¹⁶ Dienes D.: Minthogy immár schola mestert i. m. 196–198.

¹⁷ Péter Katalin: A református gyülekezet első száz éve Sárospatakon. In: A tudomány szolgáltatásban. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 116.; Dienes Dénes: A megalakult presbitériumok nyomai a XVII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben. In: Erdély és Patak nagyasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. 321–326.

be az iskola egyházi előjáróit a szerkesztésbe, sőt a törvény kihirdetéséről sem értesítette őket. Az ifjúság ki is használta a helyzetet, az új törvényt nem volt hajlandó elfogadni, Medgyesit pedig egyszerűen kigúnyolta. Végso tiltakozásul pedig testületileg elhagyta az iskolát és áttelepült Tállyára, majd Göncre. Hogy milyen jelentőséget tulajdonítottak az ifjúság lázadásának az iskola környezetében lévő kortársak, azt jól érzékelteti az a tény, hogy az udvari emberek Lorántffy Zsuzsanna 1660 tavaszán bekövetkezett halálának közvetlen okaként a zendülést emlegették: „Ah átkozott deákok! ti öltétek ezt meg, ti fosztátok meg a szegény magyar nemzetet e drága kincstül” – fogalmazta meg Zákány András a közvéleményt.¹⁸

Diáklázadások másutt is voltak a 17. század folyamán, Debrecenben legalább olyan gyakran, mint Patakon (1627, 1631, 1644, 1650, 1657).¹⁹ Természetesen a motivációk is hasonlóak. Ugyanakkor talán megfigyelhető, hogy a debreceni zendülések hátterében lévő állandó feszültség egyik nem jelentéktelen oka „az ortodox felsőség nyomása alatt föld alá szorult puritanizmus” volt.²⁰ Patakon, noha a puritanizmus problémájától nem volt érintetlen, másutt kell keresnünk a döntő kiváltó tényezőt – amint az utolsó, 17. századi nagy lázadás körülményeiből különösen kitetszik.

A nagy lázadás

Meg kell vizsgálnunk a diákok számának alakulását a zendülés idejének közvetlen környezetében. Az idők viharai között, mint tűzből kikapott üszkös fadarab, a törvény- és anyakönyv másolata ránk maradt. Ez lényegében nem más, mint a törvényeknek aláírt nagydiákok lajstroma.²¹ Ez a forrás ugyan bizonyos hullámról tanúskodik, amennyiben például az 1667-es évben mindössze 17 diák nevét olvashatjuk, 1665-ben viszont 73 subscribens mutatkozik. Ilyen azonban a korábbi évtizedekben is előfordul. Végül is 1661 és 1671 között összesen 435 fő írt alá az iskola törvényeinek. Ennek az adatnak a jelentőségét kiemeli, hogy Várad eleste után, az onnan elmenekült iskolával összeolvadt debreceni kollégium subscribens diáksága ugyanebben az időben nem érte el a 400 főt. Kocsi Csergő Bálint úgy tudta, hogy 1671-ben a tanuló ifjúság összlétszáma mintegy 100 fő volt Patakon. A gályarab hitvalló Kocsi Csergő pontos információkat szerezhetett, hiszen 1664-

18 Dienes D.: Minthogy immár schola mestert i. m. 198.

19 Bölcskei Gusztáv: A kezdetektől a váradi iskola beolvadásáig. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Bp. 1988. 21–23.

20 Czeplédi Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban. Uo. 544.

21 Hörcsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777. i. m. A debreceni névsort közölte Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908.

től debreceni diák volt, 1670-ben pedig munkácsi rektor.²² Egyháztörténeti művéből kitűnik, hogy név szerint ismerte a pataki iskola világi vezetőit. Megbízhatóságát mutatja, amikor így ír: „Az iskola jövedelméből most állandóan 100, sőt több, lelkészi pályára készülő ifjat tartanak, akik közül azonban csak 40 a tápintézeti növendék.”²³

Itt most a mondat második fele a hangsúlyos, mert pontosan így határozta el az 1648. évi pataki zsinat: „Hogy a tanulók között az értékes jótéteményt ne haszontalanul, főleg ne a herékre és henyékre pazarolják el, egynéhány jótéteményben részesülő, azaz ösztöndíjas, méghozzá 40 fő kijelölését határozta el az egyház, mint ami igen helyes, méltányos, sőt szükséges”.²⁴ A 100 fős tanulólétszám egy esztendőben egyáltalán nem túlzó adat. A bujdosás előtti utolsó évtizedben Patak az ország legnépesebb iskoláinak egyike volt, ha nem a legnépesebb. Fontos, hogy ez a létszám nem tartalmazta az alsóbb tagozatos diákokat. Ők nem is vettek részt a zendülésekben, nem tekintették őket az iskola teljes jogú és önálló felelősséggel bíró polgárainak, hiszen a törvényeket még nem írták alá.

Az iskola spirituális helyzetéről szintén szólnunk kell. Pósházi Jánosban és Buzinkai Mihályban igen kiválóan felkészült tanárai voltak Pataknak, de a puritanizmus jeleit irodalmi munkásságukban nem mutatták. Sőt, Pósházi a legszigorúbb kálvini ortodoxia talaján állott, egykori tanára, Tolnai János puritán meggyőződését semmiben nem osztotta.²⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az iskola szellemiségéből teljességgel hiányzott volna a puritanizmus hatása. A 17. század utolsó évtizedeinek református teológiájára egy bizonyos szintetikus jelleg volt jellemző.²⁶ Az egymással harcban álló református ortodoxia és puritanizmus sajátos módon megbékélt egymással, mert az előbbi ugyan határozottan visszautasította azokat a támadásokat, amelyek a százados hagyományban gyökerező felépítmény, a „keret” megváltoztatását célozták, de utat engedett a „tartalom”, a szolgálat, a kegyesség elmélyítésére törekvő igyekezetnek. Pósházi maga is írt imádságos könyvet, jelezve ezzel a személyes kegyesség iránti elmélyülés igényét.

Az elüldözés előtti utolsó évtized nagy fordulatok után kezdődött el az iskola életében. Lorántffy Zsuzsanna és II. Rákóczi György halálát követően Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc katolizált, hamarosan meg is vonták a patrónusi támogatást az iskolától. Apafi Mihály erdélyi fejedelem nyújtott támogatást mintegy kárpótlásként, de a veszteséget ez csak részben pótol-

22 Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977. 323–324.

23 Miklós Dezső: Az első rendszeres református egyháztörténet. Bp. 1993. 123.

24 Dienes D.: Minthogy immár schola mestert i. m. 190.

25 Makkai L.: i. m. 81–82.

26 Barcza József: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei. Theologiai Szemle 1976. 334.

ta.²⁷ A patrónusi kegy elvesztése nem csak anyagi vonatkozásban volt kedvezőtlen. Báthory Zsófia támogatásával a jezsuiták 1663-ban Sárospatakra költöztek s elkezdték igen körültekintő térítő tevékenységüket.²⁸ Jelenlétük a református iskola számára nem volt közömbös, nagy hitvitázó harcok kezdődtek a két fél között. Mivel a református egyház intézményes léte ellen ekkor még nem indult erőszakos támadás Patakon a földesúr részéről, az iskola is biztonságban érezhette magát. Annál is inkább, mert a tekintélyes zempléni református nemesség – élén Bocskai István főispánnal – pártfogásába vette a kollégiumot. Volt remény arra is, hogy az anyagi biztonság a patrónusi magatartás ellenére megszilárdul, mert a Tiszán inneni prédikátorok adakozásra hívták fel a gyülekezeteket, s van több nyoma is, hogy nem hiába. Így azután 1665 januárjában a harmadik tanári állást is sikerült betölteni, sőt a *coetus* maga is hozzájárult – bár hangsúlyozta, hogy csak ideiglenesen – a tanári javadalomhoz.²⁹

Két esztendővel később mégis kitört a vihar, kirobbant a pataki diákság legnagyobb zendülése, amikor a rendkívül nagy feszültség során az ifjúság a fegyvereit is kézbe vette, s nem sokon múlt, hogy használja is azokat.³⁰ Már nem lepődünk meg azon, hogy a lázadás ismételten a kocsmáltatás jogának kérdése okán tört ki. Az ifjúság most is igen sérelmesnek érezte, hogy a tanárok is élnek eredetileg a *coetus*nak adott privilégiummal. Az iskola egyházi gondnokához, Tarcali Pál espereshez fordultak, s kérték sérelmük orvoslását. Az egyházi és világi előljárók 1667 májusában a kollégiumban tanácskoztak az iskola ügyeiről, amikor az ifjúság írásban is benyújtotta tiltakozását a kocsmá üggyében. Miután tudomást szereztek arról, hogy kedvezőtlen döntés van születőben, testületileg tiltakoztak. Tiltakozásuk nyomán olyan szóváltás kerekedett, melyből arra következtettek, hogy az előljáróság erőszakot kíván alkalmazni, ezért fegyverbe szólították társaikat, a kapukat bezárták, s a tárgyaló egyháziak és világiak – élükön az esperessel és a főispánnal – egyik pillanatról a másikra foglyaikká váltak. Valahogy mégis úrrá lett az előljáróság a helyzeten, noha a főispán kísérete is közel volt ahhoz, hogy fegyvert használjon.

Az indulatok annyira felkorbácsolódtak, hogy az egyházmegyei zsinat hónapokkal később sem tudott érvényt szerezni az előljáróság akaratának. Az ifjúság nem fogadta el azt bírójának, csak azzal a feltétellel, ha sérelmét előbb orvosolják. Kiváló szervezéssel juttatta el panaszát a Tiszán inneni vármegyék református nemességéhez és lelkészeihez, sokak pártfogását megnyerve a dologban.

27 Makkai L.: i. m. 84.

28 Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 103., 110–111.

29 Dienes D.: Minthogy immár schola mestert i. m. 191–192.

30 Uo. 192–205.

A professzorokat kivéve a diákközösség tisztviselőit az ifjúság választotta, vagy legalább kinevezésükbe döntő beleszólása volt.³¹ Az így választott felelősök a *coetus* ügyeit szabadon, teljes felelősséggel intézték. Ezt a helyzetet hosszú évtizedek alatt megszokták, méltán érezték fontosnak, hogy privilégiumaikat meg is őrizzék az utódok számára. Nem tételezzük fel a rosszindulatot a világi és egyházi patrónusok, gondnokok részéről, amikor az újabb lázadást kiváltó intézkedésüket tekintjük – tudniillik a kocsmáltatás jogának a tanárookra való kiterjesztését. De talán nem gondolták meg eléggé azt az igazságot, hogy aki a törvénynek egy betűjét megrontja, az az egész törvényt megrontja.³² Az ifjúság joggal érezte, hogy ha ebben enged, más előjogai is veszélybe kerülnek. S igazolva is láthatta feltételezését, mert az előjáróság az engedetlen primariusok – tehát az ifjúság vezető testületét alkotó első diákok – egyszerű félretételével akart úrrá lenni a helyzeten. A terv az volt, hogy új preceptorokat állítanak és az alsóbb osztályok, valamint a nemesek tanításával folytatják a munkát, kirekesztve az iskolai életből a zendülésben leginkább érintett alumnus diákokat.

A zsinat határozatát végrehajtani igyekvő tanárok azonban a szilárd testületi szellemet felmutató diáksággal találták magukat szembe: „A mi scholánkban bizony nem teszték [*tudniillik preceptorokat*], tanítjuk mi a nemeseket. Mi nekünk nem vagytok mestereink, a mi scholánkba ne jöjjetek praescribálni, mert ha mi rajtatok esik, el nem veszi rólatok se zsinat se zsinat másikja. A scholából ha ki kell mennünk, olyat cselekszünk, hogy Magyarországban a füle megcsendül bele.”³³ A diákság nem tanárai ellen lázadt fel, a helyzet sajátossága eredményezte, hogy előjogainak védelme a tanárok érdekeivel ellentétes volt. A demokratikus hagyományok védelmében megnyilvánuló szilárd testületi szellem olyan „pataki öntudattá” érett, ami nélkül a számkivetés három évtizedében nem őrizhette volna meg a bujdosó kollégium azt a sziklaszilárd reménységet, hogy előbb vagy utóbb, de egyszer visszatérhet „ősi fészkére”. Ebben az öntudatban nevezte mindvégig magát „patakinak” Erdélyben, Göncön és Kassán is.

Hónapok során valamennyire célt ért az esperes békítési szándéka, mert az iskola élete lassan ismét visszazökkent a régi kerékvágásba. Az események nyomai azonban megmaradtak. Az ifjúság között úrrá lett – talán a jogosnak vélt igény kielégítésének hiánya miatt – egy bizonyos erkölcsi lazaság. „A schola igazgatásáról és disciplinálásáról kezdettek beszélgetni, és nemes Baxa uram őkegyelme panasszal jelenté, minémű insolentiák vannak a scholában, és a disciplina teljességgel a földön hever. Ez insolentiákról értekezvén esperes uram, Tooth István bizonyosságot tölt, hogy a scholában

31 Szentimrei M.: i. m. passim.

32 Jakab levele 2, 10.

33 Dienes D.: Minthogy immár schola mestert i. m. 204.

szerellem éneket énekeltetnek, kiáltoznak, szitkozódnak, etc. Bényén a születkor rút tékozlást tettek, hét fő bort ittanak meg, azon kívül gyakorta ott részegeskednek” – állapították meg 1669-ben. S a következő esztendőben sem szűnt meg a panasz: „A mesterek panaszolkodnak, hogy a deákok kinn hálnak, kiváltképpen a mostani praebitor, Berendi, az ünnepben kinn hált, és a korcsma árultatást a szolgájára bízta... A scholában a deákok céhet tartanak, és ez alkalmatossággal sokat dorbézolnak. A praeceptorok a gyermektanításért nagy fizetést kívánnak, a szüléket sarcoltatják... Panaszolkodnak a városbeliek, hogy mind a deákok s mind a külső emberek a scholában éjszaka a korcsmában dorbézolnak.”³⁴ Minden bizonnyal nem üres vádaskodások voltak ezek, mintegy a tanár-diák vagy a nemzedéki ellentéteken nyugvó nézetkülönbségekből fakadóan, mert az ifjúság ugyanekkor nagy megalégedéssel nyilatkozott tanáraitól.

Nemes *coetus*

Talán a pataki ifjúság abban csalódott leginkább, hogy túlértékelté helyzetét? Végső soron miben ragadhatjuk meg a zendülések mögött rejlő motivációs bázist? Először mondjuk ki, hogy miben nem: ez pedig a puritanizmus. Erre már fentebb, a debreceni zendüléseket megemlítve utaltunk. Most még hozzátesszük, hogy Sárospatakon a puritanizmus egyáltalán nem volt a „föld alá szorítva”. Éppen ellenkezőleg. Amint Lorántffy Zsuzsanna visszaköltözött Patakra, teljes patrónusi hatalmával a puritánusokat támogatta, s ahogy lenni szokott, a kényszer erősen csökkentette népszerűségüket.³⁵ A 17. század hatvanas éveiben senki nem tiltotta tehát Patakon a puritán kegyességet.

Köztudott, hogy a szokásjog alapján a papokat a nemesi rendhez sorolták. A protestáns lelkészek is örökölték személyükre nézve ezt a privilégiumot. Bethlen Gábor pedig meg is nemesítette a papságot 1629-ben, kiterjesztve a nemesi jogot a protestáns lelkészek utódaira.³⁶ A papság ezzel hasonlóná lett a nemesi rendhez (*ordo*). Az egyházi rend szervezése és igazgatási struktúrája a világi nemesi rend és közigazgatási szervezet mintáját követte.³⁷ A 17. század során – különösen a szatmárnémeti nemzeti zsinat (1646) következtében – rendkívül megszilárdult a lelkészi rend szerkezete, méghozzá úgy, hogy az egyház szerkezeti keretei között volt biztosítva a

³⁴ Uo. 206–207.

³⁵ Makkai L.: i. m. 81.; Péter K.: A református gyülekezet első száz éve Sárospatakon i. m. 116.; Uő: Lorántffy Zsuzsanna. In: Lorántffy Zsuzsanna Album. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. 62.

³⁶ Barcza József: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Bp. 1980. 139–145.

³⁷ Buzogány Dezső: A Sepsí Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei. Kolozsvár, 2005. 5–6.

papi kiváltságok folytonossága, nem pedig személyhez kötötte. Ezért reagált a kortársak többsége olyan érzékenyen azokra a kezdeményezésekre, amelyek ennek a szervezetnek a megváltoztatását célozták (presbitériumok, püspöki, esperesi tisztség eltörlése). E keretek között az egyházi vagyon a lelkészi rend patrimoniumának számított.

Ha nem erőltetett az analógia a nemesi és a lelkészi rend között, akkor vajon túlzás-e ugyanennek a felvetése a lelkészi közösség és a diáktestület viszonylatában? Mert mit is mondott Tarcali Pál esperes keserű háborgásában a pataki diákokra, amikor azok visszautasították a zsinat bíraskodási szándékát és megüzenték, hogy az országgyűléshez apellálnak? „Csekély elméjű együgyű ifjúság! talán azt ítéli, hogy a clerus és praelatusok statusa közben incorporáltatik a Pataki nemes coetus?” Bizonyára naivság volt,³⁸ de lehet, hogy csak taktikai lépés, mindezekkel együtt az együgyű ifjúság mégis úgy ítélhette, hogy a nemesi-lelkészi rendhez hasonló helyzetben van. Ezért érezhette Tarcali Pál fontosnak, hogy magyarázatot fűzzön az iménti felkiáltásához. „Nemes coetusnak per illusionem nem mondjuk, hanem magok vették magoknak azt a titulust, hogy nemes coetus. Ennek előtte mintegy tíz esztendővel, némely alkalmatossággal köztök levén, mikor sűrűven iterálnák a nemes coetus nevezetét, üdvezült Zákány András és Incédi Mihály uraimék igen megdorgálák őket, hogy az nem őket, hanem a nemes vármegyét illetné. Azólta azzal a titulussal tapogatták élnek.”³⁹ Ebben az összefüggésben értelmezhető az ifjúság felelete arra a fenyegetésre, hogy további engedetlenség esetén a jobbágy származású diákokat a földesurakkal elvitetik az iskolából: „talán (azt mondják) a prédikátoroknak is jut benne.”⁴⁰ Azaz, ha az ilyen diákokat nem védi meg, hogy tagjai a „nemes coetusnak”, akkor a jobbágy származású lelkészeket sem óvja meg az „egyházi rend”.

Közelítsük meg más szempontból is a kérdést. Talán meglepő, ha felhívjuk a figyelmet a diákság öltözködésére. Az előjáróság már 1655-ben kifogásolta, hogy bizonyos változás állt be ezen a téren: „A deákok öltözetüket megváltoztatták, nagyobb részére selyem övet viselnek és róka bélést, azonban a felsőruha eszékben sem jut. Némelyek papucsban a városban nagy szemtelenül sétálnak.”⁴¹ Az emlegetett Tarcali Pál idézett iratában pedig tizenkét évvel később általánosan így írja le az ifjúság öltözködését: „...ezüst kapcsokkal megfűzött dolmányokat, tíz-húszalléros pár nyusztokkal ékesített süvegeket viselnek.” A 17. században az öltözködés sokkal többet jelentett, mint napjainkban. A viselet kifejezte a társadalmi hovatartozást. Ezért a zsinatok részletesen foglalkoztak a lelkészek és a diákok öltözködésével.

38 Makkai L.: i. m. 85.

39 Dienes D.: Minthogy immár schola mestert i. m. 202.

40 Uo. 194.

41 Uo. 191.

A Tiszán inneni egyházvidéken érvényes kánonok rendelkezése szerint az iskolában a „kegyességhez, példás szerénységhez” illő ruházatot kell viselni. Általában a fényűzéstől mentes, szerény, de tisztességes öltözetet emlegetnek a kánonok.⁴² A nagydiákok a tógát kötelezően viselték, s ők rövid mentét nem vehettek fel. Az a néhány, de bizonyára pontos megjegyzés, amit a pataki diákok öltözködési szokásaira tettek a kortársak, arra mutat, hogy az ifjúság a nemesi szokások felé fordult, amikor megválogatta ruhadarabjait. Mi volt ez, ha nem öntudatának sajátos kinyilvánítása? Az 1667. évi diáklázadás során a nemesi patrónusokkal szemben éppúgy, mint az egyházi előjárókkal bizonyos tekintetben egyenrangú félként igyekezett viselkedni, még ha amazok ezt szemtelenségnek is vették.

A pataki diákság a 17. század során féltékenyen őrizte kiváltságait. Egyre inkább hatása alá került annak a folyamatnak, mely az iskolát már maga mögött tudó, de a tanulás révén kiváltságos közösségbe került lelkésznevezettek életében végbement. A század második felében annak mintájára önmagát is ilyen kiváltságos közösségnek, „rendnek” tekintette. A kocsmáltatás joga az egyik gazdasági alapja volt annak a közösségnek, melynek keretei között lehetőség nyílt a társadalmi felemelkedésre. Ezért annak védelmét az ifjúság alapvetőnek tartotta, s ha sérelem érte, következetesen ennek értelmében cselekedett.

Dienes Dénes

STUDENT REBELLIONS IN SÁROSPATAK, PARTICULARLY THE GREAT REBELLION (1667)

Under student rebellion we do not mean disciplinary contravention, although in its appearance such an action exceeded the boundaries of laws in force and the opponent was eager to interpret the case outside any context as the recalcitrant, selfish action of the restless-minded youth. Something was regarded as a student rebellion when the youth stepped up against the violation and limitation of their self-governing right and liberty taking up consistently the consequences of the possible punishment. The riots of Sárospatak draw attention to something else as well. Risings broke out if tensions of such nature were built up in the life of the school which touched upon the spiritual-intellectual area of life. Whenever this happened, the rebellion was an experiment to break out of the frames of the old, and with it the youth was demanding a chance to accommodate the new. This new was, namely, the Puritanism. Therefore, we should look for together material and spiritual reasons behind the riots, in certain sociological contexts. The students employed this form of demonstration in Sárospatak five times. Out of them one can be connected with Pu-

⁴² Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1881. 716., 727.

ritanism; the reason, which triggered the rest was that the right of selling the wine by the litre was expanded to the teachers, with which the students exclusively used to boast. The students were aggrieved at this, because their financial income was damaged.

It is widely known that according to common law priests are counted to the noble estate. The Protestant ministers inherited this personal privilege as well. Gábor Bethlen ennobled the priesthood in 1629, expanding the noble rights to the descendants of the Protestant ministers. With this, the priesthood became similar to the noble order. The organisation and management structure of the holy order followed the pattern of the secular noble order and administrative organisation. During the 17th century – especially consequently the National Synod of Szatmárnémeti (1646) – the structure of the order of ministers became extraordinarily firmly established in such a way, that the continuity of the privileges of priests were secured within the frames of the structure of the church and not tied to persons.

The students of Sárospatak jealously guarded their privileges throughout the 17th century. They gradually came under the influence of the process which took place in the lives of the generations of pastors who had finished their studies, but got into the privileged community through learning. By the second half of the century, according to their pattern the students regarded themselves to be such a privileged community, "estate". The right of keeping a tavern was one of the economic bases of the community, within which there was an opportunity to climb the social ladder. Thus, the youth considered its protection fundamental, and consistently acted according to it.

Tüdős S. Kinga

Teleki Mihály gernyeszegi építkezése (1685–1689)

Elöljáróban

Marosvásárhelytől nem messze fekvő Gernyeszegen, a Maros folyó bal partján, festői környezetben fekszik Erdély egyik legimpozánsabb barokk kastélya, amely a széki Teleki család nemzetségének fészke volt és a 2000-es éveket követően került ismét vissza a család jogos tulajdonába.

A ma is csaknem teljes épségében fennmaradt barokk kastély helyén eredetileg egy mély sánccal övezett vár állott, melynek nyugati része földszintes, a keleti és északi részén pedig emeletes lakószárnyak húzódtak, sarkain különböző formájú és méretű tornyokkal és egy bástyával erősítve. A déli és nyugati oldalán sorakozó gazdasági épületekkel együtt pedig egy négyszögű udvart zártak közre.

A vár eredetileg az Erdélyi család birtokát képezte. Amint azt az eddig ismert forrásokból tudjuk, építtetője Erdélyi István (1422–1483), a görgényi várnagy, Erdély alvajdája (1462–1465) volt; erre utal a templom 1456. évi felirata is.¹ Első okleveles említése 1477-ből származik amikor egy peres iratban „castelli Gernyezegh”-ként tűnik fel. Az épület a hozzá tartozó birtokrészekkel csaknem kétszáz éven át az Erdélyi család birtokában maradt, majd azt követően, hosszabb-rövidebb időre gazdát cserélve, a 17. század második felében a széki Teleki család kezére jutott.

Birtokjogot felette a Teleki család ősapjaként számon tartott, a 17. századi Erdély történetének egyik meghatározó alakja, Teleki Mihály nyert. Abban a korban „olyan agyas, elmés és sokgyermekű, nagyjóságú... mindenkor nagy fejedelmi asztalt tartó embere nem volt Erdélynek”, jegyezte fel róla a szintén kiváló államférfi, a kortárs és részben ellenlábás: Bethlen Miklós, aki ennek ellenére sem tagadta Teleki kitűnő képességeit.²

Ő volt Apafi Mihály fejedelem nagy hatalmú és nagyszerű minisztere, Erdély kancellárja. Az Erdély politikai lépéseit a Habsburg-ház irányába terelgető, kiváló politikai érzékkel megáldott államférfit szolgálataiért Lipót csá-

¹ Bíró József: A gernyeszegi Teleki-kastély. Bp. 1938. 10.

² Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 752., 786.

szár és király 1685-ben grófi címmel tüntette ki. Élete alkonyán Erdély főgenerálisa, tanácsúr, Fehér, Torda és Máramaros megye főispánja, Csík, Gyergyó-Kászonszék főkapitánya, kővári és huszti főkapitány, a fejedelmi tizedek főárendátora volt. Második nejétől, köröstarcsai Veér Judittól tizenhárom gyermeke született, így valóban népes családnak örvendett a főúr.

A továbbiakban Teleki Mihály életéből csupán azokat az eseményeket ragadjuk ki, amelyek az 1685–1689 között eltelt időszakra vonatkoznak, s amelyek a gernyeszegi kastély átépítéséhez kapcsolódnak.

A várkastély leírása

Közismert, hogy Teleki Mihály az 1686-os esztendő követően már visszavonulóban volt a fejedelemséget érintő ügyek intézésétől. Sokat betegeskedett, igyekezett elkerülni, „hogyan székérbe fektetve kelljen a fejedelmi udvarba hurcoltatni magát egy-egy tanácskozással”.³

A kancellár élete vége felé a még megmaradt energiájával leginkább birtokának gyarapításával és gondozásával foglalkozott. Birtokszerzései nagyrészt a „nagyobb politikai megrázkódtatásokhoz kapcsolódtak” – állapította meg Trócsányi Zsolt.⁴ Ilyen eseményhez fűződött a gernyeszegi vár és a hozzá tartozó birtokok eladományozása Telekinek, miután Bánffy Dénest kivégezték. 1674. december 10-én I. Apafi Mihály fejedelem 16 000 magyar forintért Teleki Mihálynak adta a gernyeszegi várat és birtokait.⁵ A vár ettől kezdve mindvégig a Teleki család tulajdona, a főúr kedvenc tartózkodási helyévé lett, így érthető, hogy igényeinek megfelelően hozatta rendbe, javíttatta, s építtette át.

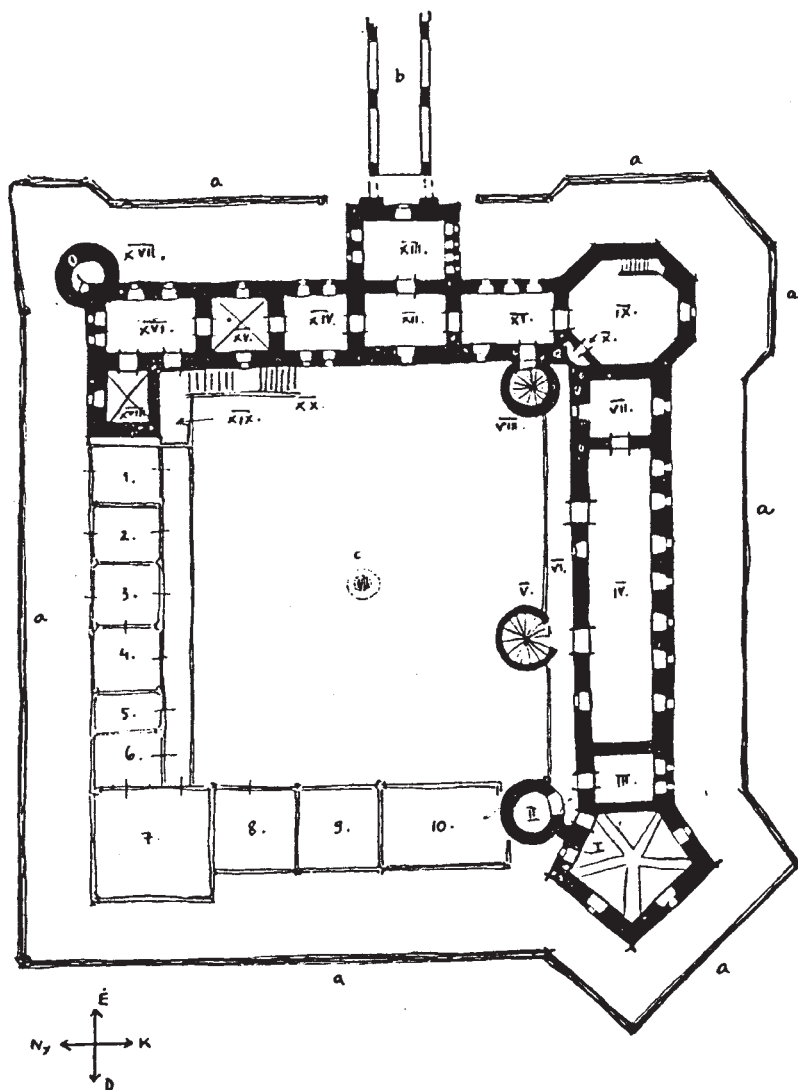
Az épületegyüttest korábban erős várkastélyként tartották számon, ám a következő század közepére, mivel már erősen megrongálódott, unokája, Teleki László teljesen lebontatta, s helyére a ma is álló barokk kastélyt emeltette.

Gernyeszeg középkori vára tehát ma már nem létezik, ám történeti szempontból mégis fontos stációja volt a fejedelemség kori Erdélynek, hiszen itt lakott, s utolsó útjára is innen indult gróf Teleki Mihály, a kancellár. Jelentős

3 Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Bp. 1972. 299.

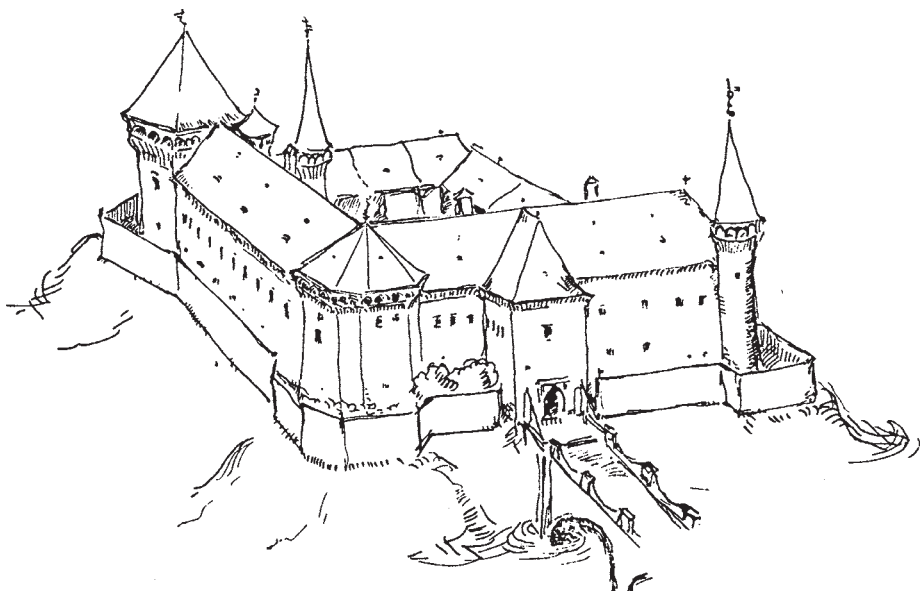
4 Uo. 300.

5 A kortárs Bethlen Miklós *Önéletírásában* erről így emlékezett meg: „...mikor Bánffy Dénes halála hírére meghozák... keresett jósággaival... felosztóznak, úgy mint a fejedelemnek Gyalu, Örményes juta, de Gyalut a fiának visszaadá, Örményest Bánffy Zsigmondnak pro 15 000 florenis eladá, Visát, Kapi, Köbölkutát Székely László, Batizt Nalácz, Szokolot Csáki, Libátont Kornis, Kórod-Szent Mártont Nemes János, gernyeszegei vagy sarmasági succesiot Teleki... kapta”. Kemény János és Bethlen Miklós művei i. m. 660. – A birtokhoz tartozó részek: Erdőcsanád (részjóság), Sáromberke, Sárpatok, valamint Nagyzsármás és kissármási részjóság. Trócsányi Zs.: i. m. 312.

A régi gernyeszei vár rekonstruált alaprajza

Jelmagyarázat: Az emelet helyiségei: I. A veres bástya, II. A veres bástya melletti szegelet bástya, III. A hosszú palota végében való ház, IV. A hosszú palota, V. A hosszú palota előtti torony (a csizmadia-ház fölött), VI. Az emeleti tornác, VII. Az alsó ház, VIII. Kerिंगő garádics, IX. Az aranyos ház, X. Kis bolt, XI. A kis palota, XII. A régi asszonyház, XIII. A kapu fölött való ház, XIV. A kis bolt fölött való ház, XV. A boltos ház, XVI. A leányok háza, XVII. A malom felől való bástya, XVIII. Boltos kamra, XIX. Tornác, XX. Lépcső. A földszint déli és nyugati szárnyának helyiségei: 1. Az élésház, 2. A mosóház, 3. A sütőház pitvara, 4. A sütőház, 5. A kulcsár háza, 6. A szekérszín, 7. A régi istálló, 8. A nagy konyha, 9. A szakácsház, 10. A gabonás ház, a – a palánk a vár körül –, b – a híd –, c – kút.

A régi gernyeszegi vár rekonstruált képe

művelődéstörténeti központja volt az erdélyi szellemiségnek, megőrzője és továbbadója a főúri életnek és szokásoknak.

A vár kora újkori történetével érdemben Bíró József foglalkozott remek tanulmányában, amelyet a múlt század elején készített. Akkor a Teleki Mihály kori kastély leírásához két támpontot használhatott fel: a 18. század elejéről származó inventáriumot és az 1754-ben készült összeírást. Ezek alapján írta le és rajzolta meg a régi gernyeszegi vár alaprajzát és távlati képét azzal a kiegészítéssel, hogy arról: „egykori írásos adatunk vagy képes ábrázolásunk nem maradt fenn”.⁶

Szerencsénkre időközben a levéltárakból jó néhány „egykori írás” is előkerült. Az egyik a „curia” 1685-ben készített, 9 félvérét méretű inventárium. Ezt követik az 1685–1689 közötti időszakból származó, a várnál dolgozó mesteremberek fizetésének lajstromtöredékei, valamint az 1686-ból és 1689-ből származó „Gernyeszegen maradt jóknak inventárium”.⁷ Bemutatásuk

⁶ Bíró J.: i. m. 13., 14. és a 78. j.

⁷ MOL P 663, Teleki család levéltára, Miscellanea XVI–XVIII. 1. cs.: „Inventarium universorum bonorum tam mobilium quam immobilium spectabilis ac Generosi Domini Michaelis Teleki de Szék, ad Curiam Gernyeszeg pertinentium in manibus egregy Michaelis Sipos officiam ejusdem Curia Gernyeszegh. Diebus 3.4.5.7. May Anni 1685 factum”. – Uo.: „Anno 1689 Die 14 Martii Gernyeszegrül Gorgenyben menven az Ur s az Aszszony eő kegielmek akkor Gernyeszegen maradtot Jokknak Inventáriuma”. – A mesteremberek fizetési lastroma. 1685, 1687 és 1688-ból lásd Sepsiszentgyörgy Állami Levéltára, Fond 36, Fam. Apor, Nr. 593. Továbbá az 1687-re és 1688-ra vonatkozóan lásd MOL P 662, Teleki Sándor, 1 t. 4 cs.

azért tarthat számot érdeklődésünkre, mert a leírtak alapján hiteles képet nyerünk a korabeli épületegyüttesről, ráadásul még a Teleki által kezdeményezett felújítási és átalakítási munkálatokat is nyomon követhetjük.

Mindenekelőtt rekonstruáljuk azt a hajdani gernyeszegi várat, amelyet az 1685-ből származó okiratból ismerhetünk meg, olyan részleteit is bemutatva, amelyekről Bíró József az által használt összeírásokban nem olvashatott.

A leltárt készítő Sipos Mihály alapos összeírásában Erdély egyik festői képét nyújtó Maros-parti várkastélya elevenedik meg: „Ez udvarház mind kívül viz árokkal véttetett, bejáró kapuja kettő”, amelyhez egy karfás, hosszú hídon át vezetett a bejárat. A várat körülfogó *vizesárok* – ahová a Marosból csatornán keresztül eresztették a vizet – és a *curia* falai között fából ácsolt, zsendellyel fedett építmények sorakoztak. Körben az árok szélén meggyfák álltak, amelyeknek „az öregit ez téli hidegh meg aszalta”.

A kapu, amelyet különös gonddal védtek, a főhomlokzat közepén nyílt. Külső kapuját, csigákra erősített kötélén vonták fel hasonlóan a belső kapuhoz, amelyet még egy boltozott toronyalj is védett.

Az erdélyi várak többségében, így Gernyeszegen is, a kapuközökbe helyezték el a tömlöcöt. A boltozott bejárat rész hidlásában egy „kisdud tömléc”-et említ az író, amelyben nyolc rab is elfért. A leírás idején abban két személyt tartottak fogva, lábukra-kezükre bilincset rakva, valószínű a földesúr jogainak megsértése miatt kellett bűnhődniük.

A fokozott védelmet szolgálta a „Drabantok” háza. A „kapu közt fegyvertartó öreg katona fogas” lógott.

Következik a „két Contingatios kő házak” leírása.

Jobb kézre a földszinten („also contingentia”) sorakoztak a háztartási és gazdasági munkálatokhoz szükséges helyiségek: a tejesház, a pitvaros, a mosóház, a boltos ház, a sütőház, amelyből a „buda pitvarra” és a kamrára volt bejárat.

Bal kézre a földszinten a „kolcsár házából”, egy kis kamara nyílt, majd a „gabonás ház” következett, amelyből egy újabb helyiségbe s egy más kamarára lehetett bejutni. Innen az úgynevezett „seres pince” felett való házacskába vezetett a bejárat, mellette a „sütő ház” a hústartó, majd a káposztáspince leledzett.

A földszinti helyiségek „ajtó fél felei”, a küszöbök és a nyílások szemöldökrészei faragott kövekből készültek, maga az épületsor pedig kőalapokra, kőből és téglából építetett.

Erdélyi szokás szerint a földszinti helyiségek felett sorakoztak a lakóhelyiségek. Az úgynevezett „felső rend házak” előtt végig földött, árka-dos, fából épített tornác húzódott. A belső udvar díszé karfás tornác volt, de hogy faragott oszlopokkal díszített vagy sem, azt ma már nem tudjuk. A homlokzat szobasoraihoz egy lábakon álló, zsendellyel fedett „fagarádicson” mentek fel.

Az inventárium első lakóhelyiségként az épület északnyugati oldalán kőfundamentumra rakott „asszony belső kamaráját” említi. Az északi főoldalon, a keleti szárny irányában a lakóhelyiségek így következtek: a sarokrészen a „leányok háza”, utána az „asszony háza” nyílt, amelynek egyik faragott kőkeretes ablaka az árok felé, a másik a belső udvarra nézett. E helyiségbe érve az összeíró megjegyezte, hogy az asszony ágya felett a gerendába szegezve egy vasrúdon egy vaskarika volt felerősítve, amelyet „erőtleniségének gyámolítására” készítettek. Mint ismeretes, Teleki Mihály felesége Veér Judit, nemcsak sok gyermeket hozott a világra, de sokat betegeskedett, amelyről a kancellár maga is gyakran panaszkodott. Öt hónappal az összeírás befejezése után is a következő sorokat küldte a fejedelem-asszony Bornemissza Annának: „Az én Feleségem, Kegyelmes Asszonyom, csak nyomorultul vagyok, semmit nem könyebedik, sőt naponként inkább inkább változik. Ma akartam volna meg indulni, [*tudniillik a fejedelem udvarába*] de az miatt akadályoztatodtam meg... Gernyeszeg, 12 Octobris 1685”.⁸

Az asszony házában mennyezete egyszerű, fenyőfa deszkából és gerendából készült, padimetumát pedig hatszögű téglák borították. A kályha, azaz a kemence „tarkás, magas, de igen ócska” állapotban volt. Innen az „ebédlő házba” vezetett az átjárás, amelynek ablakai közül kettő a vizes árok felé, kettő pedig a belső udvarra nyílt. Egy fagarádicson a földszinti részen álló „kis Boltos” helyiségbe lehetett lemenni (a földszinti rész leírásában ez a „boltos ház” kis ablakokkal). Az ebédlő ház az összeírás idején az „elromladozott küszöbköveivel, megbontakozott téglapadimetumával” gondozatlan állapotban fogadta a leírót.

A „Szabók házába” egy béllett fehér, „kerekded fejű vas szegekkel megvert” ajtó állott, ablakai az udvarra nyíltak, kályhája „belől szenelő parasztkályha”, mennyezete gerenda, padlózata „négyesegű kopott téglából” volt lerakva.

Hasonló ajtó vezetett az úgynevezett „deszkás padimentum házra”, amely elnevezése alapján az első olyan helyiség, amelynek padimentumát nem téglák, hanem fenyőfadeszkával borították. Négy ablaka közül három valószínűleg az árok felé, egy pedig az udvarra nézett. A belső udvarról e helyiségbe „bástya módjára keregdeden csinált kőfal közt kerengő fa garadicson jönnek fel”, amelyet egy függő, öreg, ónba foglalt kristályüvegből rakott vas gyetyatartó üveglámpás világított meg.

A vár homlokzati, azaz északi része a „szegelet erkélyes házzal” végződött, egyetlen ablaka faragott kőkeretbe foglalva, padlózata igen kopott, négyesegű téglákkal volt lerakva. Kemencéje parasztkályhás. „Ebből mennek öt lépcső deszka garadicson” az „Erkélyre”, amelynek mennyezete „három láto fenyőfa gerenda között fenyődeszkával fedve, padimentuma négy-

8 Herner János: Bornemissza Anna megbűvöltetése. Bp.–Szeged, 1988. 206.

szegű téglá”. Négy ablakát faragott kőkeret szegélyezte. Ez tehát a felső emeleti házból öt lépcsőfokon megközelíthető, toronyszerűen kiemelkedő helyiség volt, ahonnan szintén négy lépcsőn, karfás fagarádicson jutottak le az úgynevezett „másik házba”. Innen kezdődött az épület keleti szárnya.

E „másik ház” előtti résztől, a belső udvar felől szintén tornácrész húzódott. A „másik házból” a bejárat egyszerű, fakilincses, fa záros ajtón a „puszta palotába” vezetett. Padlózata fenyődeszka, mennyezete rossz, „rongyos”, ablakait sövénnel fonták be. Ilyen állapotban e helyiség lakásra alkalmatlan volt. Bejárata „az folyosóra nyílt”, melynek „ajtójára fa garadicson járnak fel az udvarról, de az folyosója elromlott”.

Erről a „romlot folyosóról” még két úgynevezett „puszta ház”-ra nyílt ajtó, amelyeknek – hasonlóan az előző helyiségekhez – sem padlózatuk, sem mennyezetük nem volt. Az ablaknyílásokat itt is sövénnel fonták.

A keleti szárny utolsó lakóhelyiségét a „barátok szállása” képezte, amelynek téglapadimentuma töredezett, viszont gerendás mennyezetét épségben találta az összeíró. Faragott kőkeretes ablakait részben ónba foglalt paraszt-, azaz egyszerű üvegtányérokba rakták ki. Kemencéje „parasztkályhás”.

A keleti rész déli szögletén lévő „kerengő fagarádic mellett levő bolt” valószínű tárháza volt az egyet-s-másoknak, s a „hintóhoz való négyszögű öreg kistályüvegektől” a „katlan formájú öreg cserépig” sok mindent őriztek ott. Három ablaka közül kettő az árok fele, egy pedig az udvarra nyílt. Ablakszeméi ónba foglalt paraszt üveglablakok voltak.

Az összeírás legizgalmasabb részét a „barátok szállása” mellett nyíló „hat szegre Boronábul rőt fa Bástya”, avagy „az mint hejják, szalonás bástya” képezte, amelynek fa padlásterére fagarádicson mentek fel. Ez tehát egy fa-építmény, amelyet azért fontos hangsúlyozni mert a későbbi, 1689. évi inventáriumban ezt az épületrészt „vörös bástya” néven említik.

A négyszögű udvar délnyugati sarkát a kőből rakott istálló, a konyha és a katonák háza zárta, mellettük a szekérszín, a serfőző ház és a csíráztató ház.

A kastély tornyai és bástyája

Az ismertetett 1685. évi, majd az 1689. évi összeírásból világosan kiderül, hogy az úgynevezett „veres bástya” építésére 1685 után került sor, és 1689-re már elkészült. Nevét valószínűleg a vakolatlan, égetett veres téglafalainak köszönhette. Ötszögre épített formájával minden kétséget kizárva az ólasz bástyák formáját követte, amely már nem volt ismeretlen az erdélyi építők és építtetők számára. Megjelenése Erdély építészetében jóval korábbi időszakhoz fűződik. A reneszánsz várépítés egyik sajátosságaként létrejött úgynevezett olasz-bástyás védőrendszer koncepcióját Erdélyben a felsőolasz területekről érkezett hadi építészek terjesztették el. Elveit legkorábban Szapolyai I. János király (1526–1540) szamosújvári (Új-Bálványosvár) építkezései

tükrözik, majd követték a szatmári (1569–1575) és váradi (1569–1598) végvárak építkezései.

Az olasz bástyákkal erősített kastélyok túlsúlyban Bethlen Gábor uralkodásának aránylag nyugalmas esztendeiben készültek, akkor, amikor a fejedelem alvinci kastélya és a váradi palota átalakításával példamutató építkezésbe kezdett. Mintájára a fejedelem főemberei közül jó néhányan a már meglévő váraikat, kastélyaikat ezekkel az ötszögű alapokra épített, falaival hegyes szögben záródó építményekkel bővítették tovább (Aranyosmeggyes, Radnót). E főúri építkezések mellett az olasz bástya alkalmazása a várfalakkal övezett templomok védelmi gyűrűjében is megjelent, néhány szász és székely templomerősségnél.⁹ Volt tehát követendő példa a Gernyeszeget építtető úrnak, hiszen abban az időben már ez a legkorszerűbb hadi építészeti alapgondolata is Erdély-szerte ismertté vált.

A „veres bástyával” egy időben került sor az északnyugati sarok nyolcszögű tornyának átépítésére, megmagasítására. (Az 1685. évi leírásban ez a „szegelet erkélyes ház”.) Formájával az építmény nem volt egyedülálló, analógiája már Erdély-szerte megépült. Nyolcszögű építménye volt az ugyancsak Teleki-birtokot képező uzdiszentpéteri (1679) udvarháznak, a fogarasi, a kisbuni, olthévi, gerendi és marosvécsi várkastélyoknak. Ezek, az inkább toronyszerű saroképítmények a reneszánsz kori Erdély jellegzetességei közé tartoztak. Kastélyépítészettünkben a késő reneszánsz építészet leghangulatosabb alkotásaiként jelentek meg, s jellegzetes belső térükkel kellemes interieurt biztosítottak a kialakulóban lévő új életformának.

1685 után módosításra szorult a bejárat boltozott kapurész is. A „kapu fölött való ház” elé egy négyszögű tornyot emeltek, ezzel is biztosítva a bejáratot. Ez idő tájt épülhetett az északnyugati sarkon a „malom felől való kerek bástya”, valamint az udvar belső részén a „hosszú palota” előtt, feljárónak használt kerek torony, amelyekkel az épületegyüttes inkább hasonlított a francia lovagvárak légies formájához, mint az ozdi, küllővári, bonchidai kastélyok hangsúlyosabb építményeihez.

Az 1685. évi összeírás alapján még más, főleg az épület keleti szárnyán történt változásokra is felfigyelhetünk. Említettük, hogy az úgynevezett „Pusztai palota” és a mellette lévő 2. és 3. számú „pusztai ház” a leírás idején meglehetősen rossz állapotban volt. Négy esztendővel később az összeíró merőben más helyzetről számolt be. Akkorra a „pusztai házak” egyikét „Mihály Urfi szállásának”, a másikat „Vay Uram házána”¹⁰ nevezték. De a „szegelet erkélyes házat” is már rendbehozták, s a „mellette levő más házzal” együtt, azt az „Ur nagyobb házána” és az „Ur kisebb házaként” em-

⁹ Tüdös S. Kinga: Háromszéki templomvárak. Marosvásárhely, 2002. 26–28.

¹⁰ Teleki Mihály veje, meghalt 1707-ben. Habsburg-ellenes tevékenység gyanújával 1701-ben börtönbe került, de kiszabadult és csatlakozott a kuruc felkeléshez.

lítik, amelyek kényelmesen berendezett helyiségei lehettek a kastélynak. Falait tarka szőnyegek, selyemkárpitok, és különféle képek „Europának, Afrikának, Ázsiának és Amerikának Ramás táblái” díszítették. Az asztalokat zöld posztó borította, körülöttük bőrös párnás, réz- és ónszegekkel vert, zölden festett karszékek sorakoztak. Az ablakokat „kék bagazia matériával” sötétítették.

A kastély keleti szárnyának beosztása az 1689. évi összeírás után is változott. Ezt követően került sor ismét a „puszta palota”, a 2. és 3. számú „puszta ház” átalakítására. Választófalaikat kibontva hozták létre a 18. századi összeírásban „hosszú palota” néven ismert helyiséget, amelyet továbbra is a régi ablakok világítottak meg.

A „palota” alatti részen az „also contingentiában” rendezték be 1689-re az iskola házat, amelyben a Teleki gyermekeket házitanító okígtatta. A gernyeszei várban működő iskolával kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy itt készítették el a fejedelemasszony, Bornemissza Anna „Halotti Kártáját”, amelyhez emlékverseket a Teleki csemeték: László, József, Pál és Sándor írtak.¹¹

Az építkezésnél dolgozó mesteremberek

A kastély épületén végzett javítási-átépítési munkálatokra az 1685. évi inventárium, valamint az 1689. évi összeírás adatai világosan utalnak. Fokozott ütemben folyó munkálatokról szólnak még azok a lajstromok is, amelyek az ott dolgozó mesteremberek 1685–1689. esztendőikben kapott fizetésének összegeit tartalmazzák, s amelyekben mintegy 110 mesterember nevét tüntették fel.

Összesítésünk alapján az említett 110 személy, évekre lebontva a következő eloszlásban szerepelt: 1685: 10 fő, 1686: 7 fő, 1687: 41 fő, 1688: 44 fő, 1689: 8 fő vett részt az építkezéseknél. Bizonyosan volt közöttük „visszatérő” mesterember is, de a számbeliségük megoszlása alapján a munkálatok méretére és menetére vonatkozóan fontos következtetésekre juthatunk. Igazolódni látszik, hogy Teleki Mihály gernyeszei otthonában az előkészítő munkálatokat és az építkezések befejező munkálatait leszámítva, komolyabb építkezésekre leginkább 1687–1688 között került sor. Ezt a kortárs Cserei Mihály vallomása is megerősíti, aki arról írt, hogy a többi nemes származású társával együtt, inasként szolgálva az udvarban, „keménykezű” gazdája, Teleki Mihály Gernyeszegen a „sok követ, téglát, fát velünk hordatta” az építkezéshez.¹²

11 Címe: „A Teleki haz Udvari scholaja Gernyeszegen M DC LXXXVIII Esztendőben”. – A prózai – bevezető szöveget Doctor (ifj.) Köleséri Sámuel, az utolsó előtti verset pedig Majtényi Ferenc tanítómester írta. *Herner J.*: i. m. 41., 290–299.

12 Cserei Mihály: *Erdély históriája* (1661–1711). Bp. 1983. 167.

Visszatérve a lajstromok nyújtotta adatokhoz, az udvarban folyó építkezésekről a következőket sommázhathatjuk: 1685-ben az udvarban valószínűleg egyelőre még csak az előmunkálatok folynak. Akkor ott – adataink szerint – két kőműves, két kőfaragó és egy francia ács dolgozott. Kőből újrafaragták vagy javították az ajtó- és ablakkereteket, elvégezték „az ajtósarok kőbe való vésését”, készítettek „két ajtót”, valamint a „házból nyíló kamraszéket”. A fazekasok pedig „foldozták” a külső házban lévő kemencét, s raktak mást a belső házba. A kiadásokat tartalmazó lajstromban a zsindely, zsindelyszeg, valamint a kőművesszerszámok rendbetartására kiadott összegről is olvashatunk.

1686-ban az épületen, az adatok vallomása szerint, még mindig szerény méretű építkezések folytak. A feltehetően javítási-restaurálási munkálatokat végző hétfős csoport között egyetlen kőművesről hallunk, a többi asztalos, de ott volt a tavaly is foglalkoztatott „francia ács”, valamint egy orosz lakatos és az „orosz képíró és képíroné”.¹³ Úgy véljük, elsősorban a kastély udvarán meglévő vagy újonnan létesített épületeken dolgoztak. Májusban fejezték be a „nagy, új istálót”, s fizették a kőműveseket a vakolásért és a meszelésért.¹⁴

A legtöbb mesterembert az 1687–1688-as esztendőkből jegyezték fel. 1687-ben a 41 főből álló csoportban zömében ácsok (26 fő) és asztalosok (10 fő) szerepeltek. Ekkor valószínű, hogy a keleti lakószárny felújítására kerülhetett a sor, ahol volt mit dolgozzanak az ácsok, hiszen a padlás, a mennyezetek is meglehetősen siralmas állapotban fogadták az összeírókat. De padlásra vártak a lakószobák, javíthatták az ajtókat és ablakokat, építették a fagarádcsokat és a tornácokat. Végezték az ácsmunkát az épületszárnyakon, állványozták a tornyokat és a bástyát.

Az ács- és asztalosmunkákhoz szükséges anyag bőségesen rendelkezésükre állott, ugyanis amikor „1688-ban a Gernyeszegen találtatott deszkákat” összeírták, a raktárban még tavalyról megmaradt, azaz 1687-ben vásárolt fenyőfát és hársfát is őriztek.

1688-ban az építkezés jellege megváltozott. Az előző esztendőhöz viszonyítva most lényegesen megnőtt a kőművesek száma (23 fő), bár még az ácsok (14 fő) is ott dolgoznak. Nagyobb szabású építkezésekre utalnak a 36 főből álló téglavető cigányok csoportja is, akiket munkájuk alapján különböző juttatásokban részesítettek. Termékükre szükség volt, hiszen Gernyeszegen elsősorban kőből és téglából építkeztek. Valószínűleg ők készítették, vették és égették a téglát a „veres bástyához” is.

Téglát azonban nemcsak a falak rakásához használtak. Az „asszony házában” a „padimentum hatszegű” téglából volt lerakva, a „szegelet erkélyes

¹³ MOL P 663, 2. cs.

¹⁴ Uo.

háznak” padimentumát pedig négyszegű téglá borította, amely „már igen elkopott”.

A mesteremberekre vonatkozó adataink 1689-ben megritkulnak, aminek alapján arra következtethetünk, hogy a munkálatokat nagyjából befejezték, bár még olvashatunk ács, asztalos, fazekas és kupás jelenlétéről. Dolgoztak ott a „jobbágy faragók”, s az ablakok berakása is napirenden volt. A munkálatokat igazgató gazdatiszt arra kérte az urat, hogy „az ablaknak fekete és fehér onot adni és mi formán csináltassam az ablakokat, üvegesnek proben-tát rendelni méltóztassék”.¹⁵

Annak megállapításához, hogy az udvarban dolgozó mesteremberek közül ki tartozott valamelyik erdélyi céhes élethez, közülük ki volt inas s ki a birtokon élő jobbágy, adataink nem elegendőek. Arra viszont kiváló lehetőség kínálkozott, hogy származási helyüket nyomon követhessük. Mint kiderült, a mesteremberek zöme ugyan más vidékről érkezett az építkezéshez, de mindannyian erdélyiek voltak. Kivétel a már említett, úgynevezett „francia ács”, valamint az „orosz lakatos, képíró és képíroné”, akik neveik alapján ítélve nyilván nem voltak erdélyi származásúak.

A négy esztendő történéseire betekintést nyújtó okiratok alapján a 36 *kőműves* közül legtöbben Medgyesről és Csíkszékről (8-8 fő) érkeztek az udvarba. Mások Keresdről és Brassóból (4 fő), Marosvásárhelyről és Szebenből (3-3 fő), Enyedről (2 fő), valamint Kisselykről és Kővárról (1-1 fő) származtak.

Ritkán neveikkel is megismerkedhetünk: 1685-ben Medgyesről érkezett Kőműves Mátyás és Tamás, Kisselykről pedig Kőműves Kristóf (Christian Kőműves) nevét többször is (1685, 1687) feljegyezték, de származásáról mit sem írtak.¹⁶ Vele kapcsolatban a valóság és az elképzelés mezsgyéjén haladva megkockáztatjuk azt a feltevést, miszerint (amennyiben vezetéknevéről van szó) rokonságban állhatott azzal a Christian József kolozsvári kőműves-sel, aki 1685-ben a Szent József-szeminárium épületének felbecsülésében is részt vett.¹⁷ Így tehát Cristian mestert Teleki Kolozsvárról ismerhette, talán dolgozott nála, ugyanis a kor szokásához híven a főúrnak is volt háza a város falain belül.

A gernyeszei vár „ajtó mellyeki, alsó és felső küszöbeit”, azok kőből faragott rámaíait, kereteit ügyes kezű *kőfaragók* készítették, akik hazai mesterek lévén a már meghonosodott reneszánsz formák szerint dolgoztak. Létszámukat tekintve jóval kevesebben voltak az udvarban, mint kőműves társaik: Enyedről két fő, Brassóból és Kővárról egy-egy személy dolgozott a vár újjáépítésén.

¹⁵ MOL P 662, 1. t., 4 cs.

¹⁶ MOL P 663, 2. cs.

¹⁷ B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 1970. 297.

Népes csoportot alkottak az *ácsok*, akiknek száma 1687-ben meghaladta a 26 főt. Feladataik közé elsősorban az újonnan épített vagy felújított épületrészek „szarvazattyának” felrakása, lakótereinek befedése tartozott. Zömében Segesvárról, Medgyesről, Csík-Gyergyó vidékéről érkeztek az udvarba, s maradtak hosszabb-rövidebb ideig az építkezésnél, akiket a „gernyeszei curia jövedelméből” fizettek ki. Egy-egy mesterember huzamosabb ideig is dolgozhatott az udvarban, mint például a három éven át (1685–1687) következetesen „francia ács”-nak nevezett személy. De megbízható, jó mesterember hírében állott a segesvári Ács Mihály is, aki a 40 forint fizetése mellett kapott még egy: „Remek zöld dolmányt, mentét, selyem zsinor s gombok rajta, kék brassai nadrágot, veres nyest süveget hozzá veres kordovány csizmát.” Segesvárról az udvarba több inas és mesterember is érkezett, közöttük a „segesvári jó ács”-csal.

Az ácsok és kőművesek mellett nem feledkezhetünk meg a *zsindelyfedők*-ről akik a vár épületrészeinek befedésekor több ezer zsindelyt használtak. Munkájukra szükség volt, hiszen az 1685. évi összeírásban többször is megjegyezték, hogy „igen megavult az zsendelye”. Az összeírás végén erről sommásan így írtak: „E ket contingatios házak mind egészben Sendely alatt vannak, de réghi sendelyezés, sok helyen sendely hejával vagyon, igen el avultak az sendelyek.” A zsindelyt valószínűleg Marosvásárhelyről szállították az udvarba, amint az Teleki Sándor 1708. évi egyik gazdatisztének készített utasításából is kiderül.¹⁸

A lakóhelyiségek belső berendezésének, ajtók, ablakok rendbehozatalára, az 1687–1689 közötti időszakban kerülhetett sor, amikor ismereteink alapján több mint negyven ács és tizenöt asztalos dolgozott Gernyeszegen.

Az *asztalosok* zöme Besztercéről¹⁹ érkezett, de Teleki másik két erdélyi főúrnak dolgozó mestereket is hozatott Gernyeszegre. Az egyik Apafi fejedelem tanácsosának, a kolozsvári kapitány IV. Vas Györgynek udvarából érkezett, a másik pedig a kincstárnok Apor István uramé volt, akinek asztalosai meglehetősen jól érthettek a festett, berakott ajtók, a bútorszatok elkészítéséhez. Utalást arra, hogy Teleki, Gernyeszegre Kolozsvárról is hozatott volna asztalosokat nem találtunk, de annyi bizonyos, hogy egy 1687–1688-ban keltezett számadás alapján gernyeszei és kolozsvári házánál dolgozott egy bizonyos Bakator János, akinek 1687-ben hat ajtó, egy ablak és egy árnyékszékajtó elkészítéséért utaltak ki bizonyos pénzösszeget. 1688-ban pedig a „kerengő Garadicsra” két ablakot, Gernyeszegre pedig „a két kerengő Garadicsra két ajtót”, valamint „egész tűzhelynek hat lábat” készített, ráadásul a Teleki uram órájához még „egy gömbölyücsse követ is adott ajándékba”.

¹⁸ MOL P 663, 1. cs., 1708.

¹⁹ MOL P 663, 2. cs.

A gernyeszegi „curia” lakóhelyiségeinek mindenikében állott *kályha* vagy kemence. A legdíszesebb az „asszony házában” volt. Az „ebédlő házbán” „jó, tarkás, magas”, belől szenelő kályhák voltak. „Kályhacsinálóról” az 1685. évi összeírásban két alkalommal is olvashatunk. Az egyik a „belső házbán” rakott új kemencét, a másik a külső házbán lévő kemence foltozásáért vette fel a fizetést. Amikor az építkezések a befejezéshez közeledtek, azaz 1688-ban, a legtöbb „kályha-csináló” Marosvásárhelyről érkezett (5 fő). Csatófalváról (Küküllő vm.) valamint Sajóról (Beszterce vidéke) egy-egy fő származott, de „Kornisné Asszonyom” is leküldte a fazekasát, aki inasaival együtt többek között „egy egész tűzhelyet hat lábra rak”-ott fel az egyik helyiségben. A munkálatokat a kályharakók 1689-ben már befejezhették, ugyanis abban az esztendőben, augusztus 14-én már csak egy „Régeni Fazakas”-ról szólnak az okiratok.

Annak rekonstruálásában, hogy az általuk készített kályhák hogyan néztek ki, tárgyi bizonyítékok hiányában a szakirodalomból ismert leírásokra szorítkozhatunk.²⁰ A 17. századi erdélyi otthonokban használt kályhák, kemencék színezetükkel általában megegyeztek a helyiség bútorainak színével, így lehettek zöld, sárga, kék vagy vörösre égetett mázas vagy mázatlan csempékből rakva. A konyha, a sütőház, a cselédszoba, a szövőház melegét egyszerű tűzhelyek, a szükségleteket kellőképpen kielégítő téglából rakott „sütő kemencés”, „katlanos”, azaz vízmelegítő parasztkályhák biztosították.

Az 1685. évi leírásban a lakóhelyiségek művészi kiképzéséről semmit sem olvashatunk. Csak elvétve jegyzik meg, hogy például a „leányok házá-ra” az „Asszony házára” vagy a „szegelet erkélyes házra” „egy deszka feir béllett ajtó” nyílt, azok díszé esetenként a „kerekded fejű vas szegekkel megverve” készült. A mennyezeti részt egyszerű „folyó vagy látó gerendák” között elhelyezett fenyődeszka padlóssal fedték (asszony háza, leányok háza, ebédlőház stb.). A legrosszabb állapotban a keleti lakószárny mennyezetei voltak. A puszta palota „folyó gerendái igen ritkán tőhegyel [!] össze hányva, gyenge fenyőfák, melyekre fenyő deszkákat raktak”. A más puszta háznak már mennyezetük sem volt.

E siralmas állapotokban lévő helyiségek rendbehozatalához kellett a sok ács, asztalos s az asztalosok mellett a *képirók*, a festő-asztalosok, akik díszítették a lakásbelsőket falfestményekkel, kárpitokkal, s festették az ajtókat és mennyezeteiket a kor ízlésének megfelelően egyszerűen, „márványosan” vagy virágos-indás motívumokkal. A képiró vagy a jókezü festő-asztalos ezáltal nélkülözhetetlen volt a főúri udvarokban.

20 B. Nagy M.: i. m.; *Uő*: Várak, kastélyok, udvarházak. Bukarest, 1973. 41.; *Tüdős S. Kinga*: Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán. Bukarest-Kolozsvár, 1998. 86.

Gernyeszegen 1685-ben már dolgoztak képírók. Szászrégenből érkezett képíró és képíróné, valamint az „orosz Képiro és Képiróné”. Feltehetően munkájukhoz vásároltak augusztus 22-én „képíró festéknek való tejet”.²¹ Szászrégenből érkezett az a képíró is, akinek 1686. április 20-án húsz forint volt a fizetése, de a „Régeni képíró” is 181 napi munkájáért vehette fel díját. Alkotásaikról, elvégzett munkájukról sajnos ez esetben sem írhatunk semmit. A használt díszítőelemek ismeretében állíthatjuk, hogy hasonlóan más, korabeli erdélyi kastélyokhoz, Gernyeszegen is igazodtak az új divat szelleméhez. A lakóhelyiségek mennyezetét az erdélyi virágos reneszánsz könnyedén hullámozó motívumaival díszítették: levelek, rozetták, kancsóból kinövő virágcsokrok, nemegyszer alakos kompozíciók színes világával. Az 1754. évi összeírásban olvashatjuk, hogy a hosszú palota után következő úgynevezett „alsó ház” (1685-ben „a más ház” néven szerepel) mennyezete „festett mennyezetes párkányokkal, táblákra osztott és metszett virágokkal (volt) meg színelve”.²² A bejáratot védő toronyszerű, kiszögellő építményének az úgynevezett „kapu fölött való ház”-nak (1685-ben még nem létezett) szintén kazettás, festett mennyezete volt, amelynek „a középső nagyobb tábláján a méltóságos Teleki Familiának genealogiája szép rendel le vagyon írva”.²³ Az igényesebben díszített lakóhelyiségek kazettás mennyezetét dúsan aranyozták, ezért azt „aranyosháznak” is nevezték. Gernyeszegen a későbbi összeírásokban az északkeleti sarokszobát „aranyos háznak” írták, hasonlóan a vajdahunyadi, az aranyosmeggyesi, a keresdi kastélyok egy-egy lakóhelyiségeihez.

A mesteremberekkel kapcsolatos, származásukra vonatkozó adatok alapján jogosan tevődik fel a kérdés: vajon milyen tájegységről, esetleg közponból érkeztek az építkezéshez. Összegzésként ismételjük, hogy az ácsok és kőművesek többnyire Medgyesről és Segesvárról érkeztek az udvarba. A kályharakók Marosvásárhelyről, az asztalosok Besztercéről, a képírók pedig Szászrégenből származtak. Néhányuk kivételével tehát, Marosszéken kívülről, a szomszédos Kükküllő vármegye területéről, Beszterce vidékéről, valamint Csíkszékről kerültek a gernyeszegi építőtelepre.

Tehetségüktől függetlenül mindannyiuk közös vonásaként vélhetjük, hogy feltehetően ahhoz a reneszánsz formákon iskolázott, feltörő népi művészek csoportjához tartoztak, akik munkájuk eredményeként alakították ki, hozták létre azt a sajátosan erdélyi művészeti stílust, amely évszázadok távolából még ma is megszabja és uralja az udvarházak és kastélyok formavilágát.

²¹ MOL P 663, 2. cs.

²² Bíró J.: i. m. 16.

²³ Uo.

Befejezés

Végigtekintve az okiratok tanúságát úgy vélem, hogy a Bíró József által „meddő találgatásoknak” nevezett időszak eseményeinek nyomon követésében közelebb jutottunk a valós történések felvázolásához.

Teleki Mihály Gernyeszezen 1685–1689 között építkezett. A jelentősebb munkálatokra 1687–1688 között került sor. A főúr gernyeszei otthonában nemcsak a kényelmet szolgáló javítási munkálatokra szorítkozott, hanem céltudatosan annak biztonságára is törekedett. Ennek érdekében alakíttatta át, építette meg a vár sarkain álló, különböző formájú és nagyságú tornyokat és a bástyát, amelyekkel az épület a szintén Maros-parti marosvécsi várral mutatott rokonságot. Az építkezések során az épületet körülfogó vízesárkot is tovább mélyítették, tisztították. „Az kastély körül való árok tisztítására fogadtam napszámosokat flor 3/87” – olvashatjuk az egyik korabeli feljegyzésben.²⁴

A bejáratí rész védelmére egy újabb – a már említett – torony megépítését és a csigán felvonható kapu és híd rendbehozatalát is elrendelte. A kapu őrizetére külön szabályzat vonatkozott, amelynek betartása a „hütös porkolább” feladatai közé tartozott. Az előírás szerint a kastély kapuit mindenkor bezárva kellett tartani, s a porkoláb tudta nélkül senki a kastély kapuján ki nem mehetett. Kulcsát mindig magánál tartotta és „élete elfogyásáig” azt pusztán nem hagyhatta. A kapu bezárásnak „bizonyos ideje” volt. Este a hidat mindig felvonták „az után semminémű szükség kényszerítéséből le nem bocsátották”, még ha maga a „Castélynak ura kényszeritené is, bé ne bocsássa másnap reggelig” szölt a szigorú rendelet.²⁵

Teleki gernyeszei otthonának kialakításával igazodott ahhoz a 17. század folyamán kialakult erdélyi kastélyépítészetben divatos praktikához, amelynél a várak védelmi rendszerének biztonsága mellett a kényelmi szempontokat is figyelembe vették. Ezek a védelmet is szolgáló lakóhelyiségek immár az erdélyi reneszánsz világi építészet termékeként jöttek létre, azt követően, hogy a fejedelemség hanyatlásával egy időben a várépítészet fontossága is megszűnt. A gernyeszei kastély rendkívüli megerősítéséhez azonban a kancellárnak külön érdeke fűződött, mert a görgényi birtokával együtt annak stratégiai jelentősége is megnőtt. Veszély idején innen bármikor visszahúzódhatott a földrajzilag is biztonságos görgényi várba, hiszen főgenerális volt.

A kastélyon végrehajtott építkezések háttértörténetéhez még az is hozzátartozik, hogy ez idő tájt Teleki már nem volt fiatal, a hatvanas éveivel közeledett, így egykori energiája is alábbhagyott. Állítólag már betegesen

²⁴ MOL P 663, 2 cs.

²⁵ Uo., 1 cs., 322. fol.

meggyötört aggastyán volt. Ugyan még az ország legnagyobb politikai tekintélye, de az elvárásoknak már nehezen tett eleget. Életrajzi adataiban arról is olvashatunk, hogy „az országgyűlés megnyitásával várnak, míg ő megérkezik – de érdemi beleszólása neki sincs a dolgok menetébe, ahogy más erdélyinek sincs. Építgeti görgényi–gernyeszegi–vécsi bázisát, öreges védekező ösztönnel készülve fel valami nemvárt rosszra ...” – vélekedik életrajzírója.²⁶

Többnyire Gernyeszegen tartózkodott, kényelmes otthont rendezett be magának és családjának, amely ízlésében megfelelt egy a 17. század második felében élő erdélyi főúri ízlésnek. Az 1689-ből származó leírásban olvashatjuk, hogy az „öreg ebédlő palotának” falait 11 díványszőnyeg díszítette, mellettük 44 különböző méretű és rájába foglalt kép függött. A terem közepén két nagy, hosszú asztal állott, körülötte zöld színű karszékek sorakoztak. A falak mentén remekbe szabott négyszegű asztalkák mellett hosszú és rövid, metszett karszékek álltak. A falon 11, falra szegezett réz gyertyatartó, a mennyezet közepén pedig láncon, „szarvas szarvából csinált” két réz gyertyatartó függött.²⁷

A kastély udvarának és kertjének rendben tartására különös gondot fordítottak. Az udvar közepén emelkedő kúttal kapcsolatban az egyik rendtartás utasítása alapján: „Az kút nem utolsó eszköze lévén a Castely megmaradásának, arra is az Porkoláb oly gondot viseljen, hogy mindenkor tiszta jó vize legyen és egyéb romlásit is építse.”²⁸ A kastélyt övező kertek rendezésével 1687-ben egy ifjú német kertész foglalkozott.²⁹

A rendek többszöri biztatására a kancellár innen indult utolsó útjára, Thököly ellen a zernyesti csatába, oda, ahonnan már élve nem tért vissza. 1690. augusztus 21-én Töröcsvárnál elesett. Ellenségeitől felszabdalt holttestét előbb Görgénybe vitték, majd 1691. február 22-én, felesége Gernyeszegre hozatta, s ott temettette el. Maradványait 1908-ban találták meg.

Teleki Mihály kedvelt otthona, a gernyeszegi kastély, halála után továbbra is biztos menedéket nyújtott népes családjának. 1707 decemberében Wesselényi István kormányzó tanácsos, Közép-Szolnok vármegye főispánja, a naplóíró a következőket jegyezte fel: „itt Gernyeszegen ahhoz képest a házak alkalmasint maradtanak, ablakok mind inkább az egész házakon vadnak, kemencék is sok házakban vadnak, jó securitással lakhatni, mert árka vagyon, felvonó kapuja és holmi német darabontok is vadnak ott, akik vi-

²⁶ Trócsányi Zs.: i. m. 317–318.

²⁷ Az 1690 után fennmaradt inventárakból a helyiségek berendezéseit és a helyiségeket is rekonstruálhatjuk. A helyiségeket illetően olvashatunk továbbra is az „erkélyes ház, kis ház, nagy palota, veres bolt, kisasszonyok házá”-ról. MOL P 663, Marosvásárhely, Újrarendezés D. 109. cs.

²⁸ MOL P 663, 1. cs.

²⁹ Uo., 2. cs.

gyáznak.”³⁰ Fia, Teleki Sándor, 1708 tavaszán keltezett, egyik gazdatisztjének szóló rendeletéből is kiderül, hogy a kastély még „működőképes”, bár főképpen a zsindelyezése javításra szorult: „Sendely szegre most elsőben de-liberalok három német fontot a bor árából az mellyen Vásárhelyen vehetni hatezer sendely szeget, ezzel fizetni kell... mert mind az házakban mind az folyosokban csepegnek az eszterhéjak egy néhány esztendőktől fogvan az csatornák, legkiváltképpen ha lehet csak Hodáki Gligorral és Nikulicsal lehet sendelyeztetni legelsőbben az nagy házaknak ereztét, melyeket meg látván, mint érhetni az jelen levő sendellyel, ha sok heja leszen az foldozásoknak, sendelyről igyekezen providealni amikre arról tudósítást várok.”³¹

A gernyeszegi középkori vár fenntartása a rákövetkező esztendőkből már meglehetősen sok gondot okozott, végül Sándor, Teleki Mihály unokája a század közepén lebontatta. Akkori állapotáról az egyik tanú így vélekedett: „azt bizonyosan tudom s valloim is, mert szememmel láttam, hogy azon régi kastély s annak részei a régiségtől annyira meg voltak hasadozva, hogy azokban nem csak benne lakni, hanem még hozzájuk közel járni sem volt bátorságos.”³²

A fentiekben, az újabb források alapján a gernyeszegi vár múltjából öt esztendő 1685–1689 történéseit igyekeztük sorjázni, egy pillanatig sem feledkezve meg arról, hogy megállapításainkat az újabb feltárások, kutatások bármikor tovább bővíthetik, módosíthatják. Ám az ma már vitathatatlan, hogy a kastély a 17. század végén különböző szögren épített tornyaival, bástyáival, sánccal körülvett, felvonóhídon megközelíthető erősségével, boltozott szobáival, festett kazettás mennyezeteivel, mészakóból faragott reneszánsz ajtó- és ablakkereteivel az egyik legszebb és legjobban megerősített várkastélya volt Erdélynek.

Ezekkel a gondolatokkal köszöntöm Péter Katalint születésnapján. Kíváncsi vagyok, hogy tudjon a fiatalokon úgy segíteni, mint velem is tette hosszú éveken át.

Kinga Tüdős S.

MIHÁLY TELEKI'S BUILDING OPERATIONS AT GERNYESZEG, 1685–1689

Not far from Marosvásárhely (Tirgu Mures, Romania), on the left side of the Maros river lies one of Transylvania's most impressive baroque manor houses, built on the former site of a fortress surrounded by a deep entrenchment. The fortress was owned by the Erdélyi family and was in the second half of the 17th century

30 *Wesselényi István*: Sanyarú világ. Napló 1703–1708. Kiad. Magyar András. Bukarest, 1983. II. 381.

31 MOL P 663, 1 cs. 1708.

32 *Bíró J.*: i. m. 15.

transferred to the Teleki family. It came to be owned by a dominant figure of Transylvanian history, Mihály Teleki, Prince Mihály Apafi's great and powerful minister, Chancellor of Transylvania. In his time, the reconstruction works of the fortress took place mainly between 1685 and 1689. On the corners of the two-storied building, which included several living rooms, there were built two towers and a so-called "Red Bastion", and the moat was also cleaned and deepened. In line with Transylvanian traditions, the living rooms occupied the first floor and were lined with a covered, arcaded gallery built from timber. The craftsmen working on the construction were mainly from Transylvania but were complemented by a "French carpenter", a "Russian builder" and a locksmith. The stonemasons came from Brassó (Brasov, Romania) and Kővár (Chior), carpenters from Segesvár (Sighisoara), Medgyes (Medias) and the Csík-Gyergyó area, and woodworkers from Beszterce (Bistrița) and Kolozsvár (Cluj-Napoca). The construction of Mihály Teleki's home at Gernyeszeg (Gornești, Romania) was in line with the conception of castle architecture, becoming fashionable in Transylvania during the course of the 17th century, according to which not only the security of the castle's defence works but the comfort of its inhabitants was also taken into consideration. These buildings were born as products of Transylvanian renaissance secular architecture at a time when with the decline of the principality fortress architecture also ceased to be of importance. The deteriorated mediaeval castle of Gernyeszeg was pulled down in the middle of the 18th century by Mihály Teleki's grandson, who then built the baroque manor house that still stands there today.

Demény Lajos

A székely társadalom változásai (1540–1690)

Péter Katalinnal való találkozásaink egyik vitatott és vitatható kérdése volt a fejedelemség kori székely társadalom állandó színeváltozása. Ő ugyanis a rá jellemző éberséggel és fogékonysággal kísérte figyelemmel az erdélyi történelem érdekfeszítő kérdéseit. Születésnapj évfordulóján is az eszmecsere folytatásával szeretném köszönteni, abban a reményben, hogy az írásban folytatott eszmefuttatás számára sem lesz közömbös.

A változatosság folyamatos változásai, váltása, fel- és megújulása felette jellemezte a katonáskodásra berendezkedett székelymagyarságot. Az egyfolytában átrétegződő székely társadalom fejlődési sajátosságát a hadi szolgálat határozta meg, melyet befolyásoltak a székelyek lakta vidék éghajlati, föld- és természetrajzi adottságai, ami elsősorban a gazdálkodásban jelent meg, az állattenyésztés elsődlegességében a gabonatermelés felett. Mindez kiterjedt a társadalmi és területi, térbeli mobilitásra. Meglepően nagy a Háromszékről a Marosszékre való áttelepültek aránya, de jöttek ide magyarországiak, mezősgieiek, szászöldiek és fogarasöldiek, ami az etnikai arányok megváltozásához vezetett, kiváltképpen a románok javára, akik a 17. század elején jelentek meg először a Székelyföldön.

A jelenség megragadásában az 1614. évi Bethlen-féle lustra ígérkezik a legalkalmasabbnak, amennyiben idetelepültek le a más tájakról érkezett friss jövevények. Az összeírásra kirendelt fejedelmi biztosok Marosszéken külön rovatban foglalták össze a külső jobbágyokat, a Székelyföldön kívüli részekről, valamint a más székely székekről áttelepült zselléreket. Már magukban ezek az adatok is jelzik a marosszéki falvakban megtelepült új lakosság arányait. Az összeírt 3760 családfőből 1248 volt a nemrég megtelepült külső jobbágyok és zsellérek száma, ez egymagában az összlakosság egyharmadát tette ki. Ám a frissen érkezettek aránya ezt is meghaladta, mert csaknem rendszeresen találunk közöttük ősjobbágyokat, konfiskált, fejekötött és adományozott jobbágyokat, valamint szolgákat. Az utóbbiak száma 170. Végző soron összesen 1418 frissen letelepedett családfőt tudunk azonosítani, vagyis a széki összlakosság 37,6%-át. A hihetetlenül magas arányt némileg csökkent a Marosszéken belüli vándorlás. A lustra 112 ilyen esetet tart számon.

Mindezt figyelembe véve a Marosszékre más székely székekből, Erdély más vidékeiről vagy az ország határain túlról bevándoroltak aránya így sem kevesebb mint 35%.

A megyei zsellérek közé sorolták a fogarasföldi vagy szászföldi bevándorlókat, noha ezek nem voltak szoros értelemben vett vármegyei, laksági területek. A más országokból jöttek között szerepelnek „magyarországi”, „havaselvi”, „moldvai”, sőt „tótországi” és „horvátországi” családfők is. A tájegységek sorában első helyen állnak a „háromszéki” származásúak, összesen 177 családfő. De hozzájuk kell adni azt a 28 családfőt, akiknek esetében az összeírók valamelyik háromszéki települést jelölték meg név szerint származási helységként. Így a Háromszékről Marosszékre áttelepült családfők száma 205, azaz a megtelepültek egyhatede. Gyergyóból csupán két családfő érkezett Marosszékre, de nem nagy a Csíkból bevándoroltak száma sem. Viszonylag többen érkeztek Aranyosszékről. 75 családfő költözött „Küküllő” vármegye különböző településeiből marosszékiekbe. 50 családfő jött Fogarasföldjéről, 34 Magyarországról. Számoltunk természetesen azzal, hogy sok esetben – különböző okoknál fogva – ismeretlen a származás (321 családfőnél). Annak ellenére, hogy a származási helyet illetően ilyen hiányosságok mutatkoznak, több mint 400 települést, tájegységet vagy országot, illetve országrészt azonosíthatunk mint olyat, ahonnan az 1614. évi lustrát megelőző időben jövevények települtek le Marosszék különböző falvaiba.

*

Jelentős volt a marosszéki falvakban frissen megtelepült románok és szászok száma. Összesen 194 román és 119 szász családfő telepedett le Marosszékre. A számba vett 116 marosszéki településből 76 helységbe érkezett román és 54 faluba szász. A frissen letelepült románok aránya az összes családfők viszonylatában 5,16%-ot tett ki, a marosszéki pedig 3,16%-ot. Marosszékre tehát (figyelmelen kívül hagyva a széken belüli vándorlást) az összeírást megelőző időkből összesen 1306 családfő települt be. Ebben a viszonylatban a jövevény románok aránya 12,6, a szászoké 9,12%.

A betelepült románok származási helyét vizsgálva szembeötlő, hogy csaknem negyedrészüik (39 családfő) Fogarasföldről költözött Marosszékre, 23 családfő Küküllő vármegye különböző falvaiból, 9 családfő Háromszékről. A Kárpátokon túli román vajdaságokból származókat viszonylag kis számban jegyezték fel, mindössze 5 családfőt Havaselvérről és 1 családfőt Moldvából. 79 esetben az összeírók maguk sem tudták kifürkészni a betelepült románok származási helyét. Sőt Hodoson a megyei zselléreket véve számba megjegyezték, hogy „ezen kívül Oláhok vadnak, nem constal nevek”. Kisgörgénynél azt jegyezték fel, hogy van még „négy oláh, nem constal nevek”, Marosszentgyörgyön azt, hogy „Öt oláh vagyon, de nomine et patria non

constant”. Még a nevüket sem tudták meg! Nem kizárt tehát, hogy az említett 79 között jócskán lehetett havaselvi vagy moldvai eredetű, minthogy ilyenek előfordultak azok között is, akiket az összeírók Fogarasföldről vagy Háromszékről származottakként vettek fel a jegyzékbe. Mindennek ellenére úgy véljük, hogy a Marosszékre a 17. század elején betelepült románság legkorábbi jelentős hulláma döntő többségben Erdély hegy- vagy dombvidéki falvaiból eredt. Joggal beszélhetünk hullámról, hiszen a nagyszámú betelepült nyolcadréséről van szó, vagyis minden nyolc Marosszékre betelepült családfőből egy román volt. Az is jellemző, hogy a bevándorolt románok mindannyian zsellérek, külső jobbágyok, kisebb számban más jobbágyok vagy szolgák voltak. Közülük csupán csak egy szerepel a marosszéki szabadosok sorában, gyalogpuskás vagy lófő nincs.

Akad a betelepültek között több cigány, olyan is, aki Havaselvéről érkezett. Idekívánczik az összeírók által Kál esetében tett érdekes megjegyzés: a Radnótról származó Mihály nevű cigány „szántó cigány”, „ez idén is harmincfél száz kalangya búzája, nyolcvan kalangya zabja volt”.

Említenek még két „Tótországi” eredetű Tóth családnévre hallgató személyt, egy „Horvátországi” Horvátot. A Tóth, a Horvát vagy Rácz családnévűeket nem foglaltuk külön rubrikába, bár számuk jelentős. Éppen gyakoriságuk miatt ebben a korban nem lehetnek egyértelműen bizonyítékai a friss tót (szlovén vagy még kevésbé szlovák), rác (szerb) vagy horvát etnikai eredetnek.

Végül pár szót a 119 szász családfőről, akik az összeírást közvetlenül megelőző években vándoroltak be Marosszékre. Számuk meglepően nagy és bizonyos magyarázatot követel. A zsellér- vagy jobbágysorba sodródott szászok többsége vármegyei területeken fekvő falvakból és nem a Királyföld szász székeinek védettebb falvaiból, vagy netán városaiból származott volna. A századforduló mostoha körülményei (gyakori szárazság, esős idők, éhség és pestis), a Basta-féle és a hajdúk okozta végzetes pusztítások kényszerítettek jelentős számú szászt arra, hogy a Székelyföldön és a népességvesztést kiváltóképpen megszenvedő Marosszéken keresse a jobb boldogulás lehetőségét, a társadalmi létrán való felemelkedés esetleges reményében.

Az 1614. évi Bethlen-féle lustra tükrözi (a székenkénti sajátos vonásoknak megfelelően) az egész Székelyföldre jellemző nagymérvű népességmozgást. Háromszéken például az elszegényedés okozta a tömeges elvándorlást a szabadosok, a gyalogpuskások, de még a lófők soraiban is (felette sok itt a nevek utáni ilyen megjegyzés: „szegénység miatt elbújdosott”), miközben Háromszékre is telepedtek le jócskán havaselvi, moldvai vagy szász eredetű családfők.

Csíkban, Gyergyóban, Kászonban és Udvarhelyszéken is jelentős számú külső jobbágy, zsellér és szolga telepedett meg. Közöttük az összeírt család-

fők viszonylatában a 8%-ot megközelítő vagy túlszárnyaló arányú volt a románok és szászok betelepítése.¹

A románok Csík-, Gyergyó-, Kászonba és Udvarhelyszékre való betelepülését újabban többen² elemezték, míg a háromszékit Tüdös S. Kinga.³

A fenti nem éppen véletlenül kiragadt példa is bizonyítja, hogy a végzetesen végtelenségben a végnélkülisége az elsőbbség. Az amúgy is hosszú kitérő után ideje végre rátérni írásom tulajdonképpeni tárgyára, a székelység fejedelemség kori útjára. A gyökerek itt is korábbi időkre nyúlnak vissza. Szádeczky Kardoss Lajos foglalta össze az 1510 és 1524 közötti székely lázadások és zendülések eseményeit. A tét már akkor is a székely szabadság megnyírbálásában állott az erőskezű Szapolyai János részéről.⁴ A székely szabadságokat ért sérelmek abban csúcsosodtak ki, hogy 1557. február 6-án a gyulafehérvári országgyűlés kimondta a fő- és jószágvesztést a székelyekre is, s így a *ius regiumot* a Székelyföldre is kiterjesztették. Az adózás dolgában kimondták, hogy amiben két nemzet megegyezik, az kötelező (az *unio trium nationum* értelmében) a harmadikra is. A székelyekre évente 5000 forint háramlott. Elrendelték továbbá a főemberek és lófők személyes hadrakelését. Az 1558. évi országgyűlésen az egyenlő teherviselést is kimondták mind az adózás, mind a katonáskodás terén. „Mindez – írta Szádeczky Kardoss Lajos – a régi székely szabadsággal ellenkező súlyos közteherviselés méltán keserítette el a közszekelyeket.” 1559. június 12-én a székelyek panasza levelet nyújtottak be Izabella királynéhez és fiához, a későbbi II. János választott királyhoz. Midőn utóbbit Izabella halála után magyar királlyá választották, az elégedetlenség az egész országban eluralkodott. „Főként a székelyek zúgolódtak, miként a megbolygatott méhkas.”⁵

Az 1562. esztendő nagy megpróbáltatások elé állította az önálló Erdélyi Fejedelemséget. A Habsburg Ferdinánd császárhoz és magyar királyhoz átpártolt Balassi Menyhért támadást indított II. János választott magyar király ellen, és Despot moldvai vajda segítségével sikerült Erdélyt elfoglalnia. Erre szerette volna felhasználni a székelyek elégedetlenségét is. Ferdinánd Balassi

1 Lásd bővebben erről: Demény Lajos: Demográfiai sajátosságok Marosszéken az 1614. évi Bethlen-féle összeírás tükrében. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1996. 148–158.

2 Szócs János: A románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken 1614–1850. In: A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda, 1999. 98–156. Ebben a kötetben láttak nyomdafestéket még Hermann Gusztáv Mihály, Pál Judit, Kovács Piroska, Mihály János és Oláh Sándor tanulmányai a háromszéki és udvarhelyszéki román betelepedésről.

3 Tüdös S. Kinga: Székelyföldi jobbágycikló levelek. Más tájakról Háromszékre telepedett jobbágyok (1630–1686). TSz 37(1995) 4. sz. 441–449.; Uő: Jobbágycikló Háromszéken 1611–1698. Marosvásárhely, 2001.

4 Szádeczky Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 104–108.

5 Uo. 114–115.

Menyhért sugallatára 1562-ben kedvezőnek találta az alkalmat arra, hogy a székely szabadságok ígéretével elégedetlenséget szítson a székelyek között II. János ellen. Despot vajda és a Ferdinánd-párti Forgách Ferenc embere, a dálnoki származású Székely Antal is bujtogatta a székelyeket, hogy a Hadad alá vonuló erdélyi sereget hátbatámadják. A Gyulafehérvárra összehívott országgyűlés 3000 forint adót vetett ki a székelyekre és elrendelte a fejenkénti hadrakelésüket. Ezzel már adva is voltak a székely lázadás kibontakozásának kedvező körülményei, annál is inkább, mert 1562 márciusában II. János seregei vereséget szenvedtek Hadadnál.

A Székelyudvarhelyen összegyűlt székelyek felesküdték, hogy addig senki a jelenvalók közül nem teszi le a fegyvert, amíg elrabolt szabadságukat vissza nem állítják. A magát székely „nemzeti” gyűléssé nyilvánító közsékely tábor, melynek számát az egyes elbeszélő források túlzottan negyvenezerre teszik, pálfalvi Nagy György, Gyepesi Ambrus és Bán András személyében vezetőket választott. Már a táborozás idején világossá vált, hogy a gyülekező közsékelyek nem hajlandók a pusztai politikai eszköz szerepét játszani a Habsburg-pártiak érdekében. A székely község azért ragadtott fegyvert, hogy szabadságát megvédje. Borsos Sebestyén marosvásárhelyi emlékiró megemlíti, hogy a közsékelyek „a Nyárad mellé szállának az árkosfalvi rétre, honnat a három széket elválogaták, és Mihályfi Tamás nemes házára menének egy szereda nap estve és az udvarházat igen megdúlák és hordó borokat vivének a táborra”.⁶

A kettészakadt közsékely had uralta a vidéket, a lázadók kicsapásaikkal menekvésre kényszerítették a nemeseket és megkísérelték a királyi várak bevételét. II. János király is elindult hadával Tordáról a székelyek ellen. A Holdvilág melletti réten táborozó székely hadban kitört az ellentét. A közsékelyekhez csatlakozott lófők és főrendiek aláásták a felkelő székely tábor egységét. A meg hasonlós nyomában a magára maradt, de jelentős számú székely had nem volt képes kellő módon felkészülni az ellenállásra. Mi több, a főrendiek sugallatára elfogták Nagy Györgyöt és Gyepesi Ambrust, kiszolgáltatták őket II. János hadának. A székely tábor igazi vezetőit veszítve feloszlott, még mielőtt harcra került volna sor. Kezdetét vette a megtorlás, pálfalvi Nagy Györgyöt és Gyepesi Ambrust karóba húzták. A felkelésben részt vevők közül kinek kezét, kinek orrát vagy fülét vágták le. A korabeli források szerint vékaszámra halmozódtak a lemetszett orrok és fülek. II. János király szigorúan járt el a főrendiek közül azokkal is, akik a felkelőkhöz csatlakoztak, mert úgy vélte, ők szították a támadást. Többen estek fogságba, s kerültek Görgény meg Gyalu vára börtönébe.

Június 20-ra II. János választott király Segesvárra összehívta az országgyűlést. Odarendelte az összes főrendieket és a lófőket, míg a község részé-

6 Erdélyi Történelmi Adatok. I. Szerk. és kiad. Mikó Imre. H. n. 1855. 19.

ről minden székről egyenként 16 küldöttet fej- és jószágvesztés terhe alatt. A két rész (a főnépek és a lófők meg a község egyenként) panaszlevelet nyújtott be. II. János kénytelen volt beismerni, hogy „a sok nyomorúságok, kételenségek és erőszak” voltak „az támadásnak” az okai, azok a visszaélések, melyeket „a főnépek az községen míveltenek”.⁷ Rendezni kívánta a kérdést az országgyűlés döntéseivel, melyeket a székelység köztudata a székely szabadságok elvesztéseként tartott számon.

A határozatok első pontjában a székely örökség sajátos helyzetét számolták fel, azt ugyanis, hogy a székely még hűtlenség esetén sem vesztette el örökségét, hanem csak fejét, az örökség továbbra is a törvényes örökösökre hárult. Megerősítették tehát az 1557. évi országgyűlés döntését. Ezt azért, mert II. János szerint „a székelység régi szabadságokban bízván, hogy ők jószágokat, örökségeket el nem vesztenék”, állandóan lázong. Hogy „efféle gonoszságoknak és támadásoknak okai közülünk kivetessék, végeztük, hogy ez után valamikor ők olyan dologban vétkeznének, kiből örök hitetlenség szokott következni, ők is azonképpen mint az nemesség és országbéli több híveink örök hitetlenséggel büntetessenek, és mind fejeket, jószágokat és örökségeket elveszessék”.⁸

Egyben a lófők és főnépek nemesi kiváltságait is törvénybe iktatták, miszerint ezek is „úgy mint a nemesség az ő nemességekben; az ő lakóikat [értsd: *jobbágyaikat*] úgy mint a nemesség bírja, ők is jobbágyul bírják, kik a rovásnak idején több községgel együtt megróttassanak”.⁹ Kiterjesztvén a vármegyei nemesség kiváltságait a lófőkre és főnépekre, II. János az utóbbiak dézsmafizetését is eltörölte. Mi több, közben a székely községet birodalma és védelme alá rendelte. Ezzel egy újabb székely rend jött létre, a *fejedelmi jobbágyság* rendje, miközben a döntések értelmében – széki esküdt csak lófő és főember lehetett.¹⁰ Igaz, hogy a határozatok szerint II. János választott király az igazságszolgáltatásban is a közsékelyek érdekeit védte, ám ennek ellenére az 1562. évi döntéseket a székelyek – mint fentebb is írtuk – régi szabadságuk „elvesztéseként” tartották számon. Az 1562. év mint a székely szabadság elvesztése vésődött be a székely köztudatba, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az udvarhelyszéki pereskedési jegyzőkönyvek a 16. század második felében. Ezekben az 1562. év egyaránt hivatkozási támpont a felperesek, az alperesek és a kihallgatott tanúk részéről.¹¹

A történelmi fejlődés ellentmondó jellege tükröződik abban, hogy mind a székelyudvarhelyi Székelytámadt várának felállítása, mind az 1562. évi se-

7 EOE II. 202–203.; SzOkl. (Kolozsvár, 1876.) 162.

8 EOE II. 203.

9 Uo. 203.

10 Uo. 203–204.

11 SzOkl. Ú. s. I. 163.; II. 72., 82., 84., 87., 91., 199., 291.; III. 42., 109–111., 117–121., 172., 175–176., 180., 199., 218., 229., 281.

gesvári országgyűlés mint kronológiai határ szerepel a nevezett törvénykezési jegyzőkönyvekben, bár tudott, hogy Székelytámadt várának felhúzása az állandóan elégedetlen székelyek ellen irányult, éppen úgy, mint ahogy az 1562. évi segesvári határozatok is a fellázadt székelység megfékezését célozták meg. Ennek ellenére az 1562. évi felkelés előtti idők a régi székely szabadságként éltek a székelyek köztudatában.¹² Ugyan „tételeken nincs megfogalmazva, hogy a székely község elveszítette fejenkénti hadkötelezettségét és a velejáró szabad székely állapotot, mégis ezt bizonyítja az egész szöveg, amely rendezte a közszekelyek megadóztatását, miközben katonai kötelezettségüket teljesen mellőzte. A döntés [*mármint a segesvári*] különben is csak a főrendiek és lófők hadkötelezettségét rendezi. Ami a székely községet illeti, kimondottan csak az adószedésről esik szó. A székely község szabad sóhasználati jogának eltörlésével már nyíltan is a közszekelyek ellen lép fel” II. János király, aki megerősítette a főrendiek és a lófők szabad sóhasználatát, de azt is csak korlátozva, mert ha valaki eladásra termelt ki sót, azért adóznia kellett.¹³

Az 1562. évi felkelés leverését követő évek azt bizonyítják, hogy a sokat említett segesvári végzések kiinduló pontját jelentették a székely község szolgaságba taszításának. „Ezért oszlott a székely tömegek tudatában a történelem két korszakra, az 1562. évi felkelés előtti szabadság és a támadás leverése utáni szabadságvesztés és jogfosztás korára.” II. János király, hogy „elejét vegye” egy újabb közszekely támadásnak, királyi várak építtetését rendelte el a Székelyföldön. Ezekből ellenőriztette az egész vidéket és szűkség esetén királyi hadai azonnal hozzáláthattak bármely székely zendülés elfojtásához. *Székelytámadt* lett Székelyudvarhelyen a barátok kolostorából átalakított vár neve, míg a háromszéki Várhegyen emelt vár a „Székelybánja nevet kapta”.¹⁴

Az 1562. évi segesvári döntések távolról sem rendezték a székely kérdést. A székely panaszlevelek és az 1566. évi Habsburg-ellenes háború nehéz döntés elé állították II. János királyt, éppen úgy, miként arra kényszerítették a fejedelemválasztó gyűlés eseményei és az 1571. évi csík-gyergyói lázadás Báthori Istvánt. A szögesen ellentmondó érdekek között dönteni kellett arról, hogy melyik félt, a lófőket és főnépeket vagy a közszekelyeket részesítik előnyben. Már II. János döntött 1566-ban, amikor az ország önállóságát kellett megvédenie a Habsburgokkal szemben. Szorult helyzetében a székely lovasság támogatását kellett igénybe vennie, ugyanis ez biztosította hadra

12 Demény Lajos: Székely szabadság és autonómia az Erdélyi Fejedelemség korában. In: Autonóm közösségek a magyar történelemben. Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza, 2003. 39.

13 Demény Lajos: Székely felkelések a XVI. század második felében. Bukarest, 1976. 50–51.

14 Uo. 52.

kelésének sikerét, mert a székely had több mint felét és az erdélyi hadsereg egyharmadát kitevő gyalogpuskás székelyeket nem mozgósíthatta. A székely lovasság, a lófők és főnépek csak úgy akartak vele, mellette hadra lépni, ha szolgálatak fejében fejedelmi adományokat kapnak. II. János engedett és az 1566 derekától a fejedelmi jobbággyá tett közszekelyeket kezdte eladományozni. 1566. július 1-jén Gyulafehérvárott kibocsátott adománylevelében 34 faluban 603 fejedelmi jobbágyot adományozott el 42 főrendű székelynek. 1567. március 5-én kelt kiváltságlevelében Sepsi-, Kézdi- és Orbaiszékben megint sok jobbágyot adományozott el a főnépeknek.¹⁵

Ettől kezdve a régi székely szabadság lett a közszekely panaszlevelek tétje, és ha ideig-óráig az elégedetlenséget el lehetett fojtani, a viszály nem szűnt meg, még azután sem, hogy a lázadókat a váradi vár építésére ingyenmunkára rendelte. Mihály vajda is 1599 őszén azzal nyerte meg a székelyek támogatását Báthori András ellen, hogy régi szabadságukat visszaállította, és ezt több kiváltságlevelében szavatosolta. Ha erdélyi uralkodása elején bírta a székely község támogatását, gyakori megadóztatás és a hónapokig tartó katonáskodás olyan terhekkel járt, melyek alatt teherbíráruk megroppant. 1600-tól kezdve a közszekelyek inkább vállalták a jobbágyságot, mint a sok teherrel járó katonáskodás adta szabadságot. Napirenden volt a székely társadalom újabb átrendeződése. Már Báthori Zsigmond 1601. december 31-én kelt szabadságlevele nyomán a *libertinusok*, másként a szabadosok viszonylag népes rétege alakult ki. Joggal jegyezte meg Szádeczky Kardoss Lajos, hogy „Báthory Zsigmondnak ez a felszabadító kiváltságlevele nagy jelentőségű, mondhatni, korszakalkotó a székely nép történetében. Ez vetett véget a székely köznép, a harmadik rend 40 év óta tartó elnyomásának, lealázó jobbágyi helyzetének és állította vissza a székely népet előbbi szabad-rendiségibe.”¹⁶

Ha Bocskai István a székely szabadságok visszaállításával akarta megnyerni a székelyeket, az utána következő Rákóczi Zsigmond és Báthori Gábor az egyéni és közösségi kiváltságlevelekkel szándékoztak ugyanezt tenni. A hadszolgálatra visszaállított, rekuperált jobbágyok másik rendje, a rekuperátusoké jött létre, s velük egyidejűleg a rekuperálás előtti és utáni két másik rend. A székely rendi sokszínűség gyarapodott, s ha hozzájuk adjuk a kék és vörös darabontokat, az őrállókat és a solymárokat, a bányászokat,¹⁷ a had

15 Uo. 62–67. Az 1567. évi adománylevel nyomtatásban megjelent változata sajnálatunkra mellőzte az eladományozott jobbágyok számát, akárcsak a megadományozottak neveit. SzOkl. II. 213–215.

16 Szádeczky Kardoss L.: i. m. 249.

17 Bányászokkal találkozunk az 1602. évi Basta-féle összeírásban Csíkdánfalván, az 1614. évi Bethlen-féle lustrában pedig Altörján 97 családfőt sorolnak fel. SzOkl. Ú. s. IV. 76., 89., 116., 221., 599.

„kergetőket” vagy toborzókat, a városi rendeket, a hámososokat,¹⁸ még akkor is távolról sem teljes a kép a székely társadalom sokszínűségét illetően. Színezték mindezt a székelyföldi jobbágyságok, zsellérek és szolgák árnyaltabb rétegei.

Mindennek alapjául szolgált az, hogy 1599 végén és 1600 elején az 1562. évi felkelés után jobbágysorba került vagy eladományozott fejedelmi jobbágyságok felszabadították magukat. Még ha csak rövid ideig is tartott a szabadság, benne az egész székelyföldi jobbágyság ilyen vagy olyan formában részesült. Még képlékenyebbé lett a székely társadalmi szerkezet, mely ezen időkben amúgy is állandó forrongásban volt. Különböző érdekek csaptak össze, hiszen a jobbágyságukat elvesztett lófők és főrendiek vagy a Székelyföldön részbirtokokkal rendelkező, a bebíró vármegyei nemesek sem tudtak belenyugodni jobbágaik elvesztésébe. Egyedi volt egyébként az összmagyar és általában az európai parasztháborúk történetében az, hogy az egész jobbágyság visszanyerje szabadparaszti állapotát. Ez viszont – mint már említettük – a fegyverhordozás kötelezettségével és adóviseléssel járt, amelyeknek következményeit a székelység nem bírta. A központi hatalomnak pedig az akkori viszontagságos állapotok között égetően szüksége volt ütőképes hadseregre, miközben pénzügyi forrásai nem engedték meg a nyugati mintára szervezett zsoldos hadsereg fenntartását. Bocskai István, Rákóczi Zsigmond és főleg Báthori Gábor minden eszközzel meg akarták tartani, sőt erősíteni a katonáskodó székelyek által kiállított hadat. Fejedelmi biztosaik egyfolytában szemmel kísérték a különböző székekben a hadviselésre képes székely családfőket, hogy katonáskodásra visszaállítsák vagy ezen szolgálataikban megőrizték, megszilárdítsák őket.

Átütő sikerrel a fejedelmi székely politika nem járt. Az 1613 őszen trónra lépett Bethlen Gábor is a félsiker és jobbára a sikertelenség állapotát örökölte: az összekuszált és megannyi ellentmondástól feszített székelykérdést. Elődeivel szemben neki volt egy lényeges előnye. Bethlen Gábor belülről ismerte a kérdést, hiszen a gyergyószárhegyi Lázár András udvarában töltötte serdülőkorának két-három esztendejét.¹⁹ Szemben a Részekről és a Felső-Magyarországról származó elődeivel a fejedelmi székekben, ő a székelyföldi

18 Hámososokat, hámosi kovácsokat említene az 1614. évi Bethlen-féle lustrában Csíkszentgyörgyön, Csíkmadarason; 1619-ben pedig Madéfalván, Göröcsfalván, Vacsárcsiban, Csíkrákoson, Csíkdánfalván, Csíkkarcfalván, Jenőfalván és Csíkszenttamáson. SzOkl. Ú. s. VI. 213–216., 218., 219., 222., 224., 227., 230., 232., 234., 276.; hámosokkal és hámososokkal 1567-ben Csíktaplócán, Csomortánban, Csíkpálfalván, Csíkszépvízen, Csíkszentmártonban, Csíkszenttamáson és Vacsárcsiban. SzOkl. Ú. s. VII. 62. és 69. A csíki vashámosra vonatkozóan lásd még *Pataki József*: A csíki vashámos a 17. század második felében. Csíkszereda, 1971.

19 *Csetri Elek*: Bethlen Gábor életútja. Bp. 1992. 15–19.; *Demény Lajos*: Bethlen Gábor és kora. Bukarest, 1982. 9–10.

tapasztalatokat tudta háta mögött. Már uralkodásának kezdetétől foglalkoztatta a székelykérdés rendezése. Bizonyíték rá az 1614 februárjában megtartott székelyföldi népesség-összeírás a székek, falvak és a társadalmi rendek sorrendjében.

A 16. század végén és a 17. század elején az erdélyi fejedelmek székelypolitikáját két alapvető vonás jellemezte: 1. a székely közösségi jogok és szabadságjogok biztosítása és 2. a jobbágyosodás/jobbágyosítás folyamatának megállítása, akár éppenséggel a szabad székelyekből lett jobbágyok visszaállításával az országos hadba, országgyűlési vagy fejedelmi rendelkezések útján. Ha tehát Bethlen Gábor politikáját tesszük e kérdésben a vizsgálódás tárgyává, figyelemmel kell kísérnünk mindazt, mi a hagyomány, mi az újítás e téren. Csakis az új elemek kidomborítása magyarázhatja meg a Bethlen kori székelypolitika sikerét, mert az előtte foganatosított intézkedések sem a belső feszültségek további fokozódását, sem az ország számára oly súlyos következményekkel járó székely katonaelem lemorzsolódását megállítani nem tudták. Bethlen uralkodásának első felében, az 1622. évi beszercei diéta gyökeres intézkedéseit megelőzően, továbbra is a sikertelenség holtvágányán tartották a fejedelem székelypolitikáját a nemesség makacs ellenállásának folytán, mind pedig azért, mert a közszekelyek valósággal menekültek a hadviselés rájuk nehezedő terheitől.

Nem kerülheti el viszont figyelmünket az sem, hogy Bethlen uralkodásának megszilárdításában a székelykérdés rendezése elodázhatatlan volt. Elődeitől eltérően ő nem építhetett saját birtokainak erőforrásaira, mert azok sem méreteikben, sem jövedelmükben nem vehették fel a versenyt a Rákóczi- vagy Báthori-birtokokkal, s nem voltak elegendők a rendektől független fejedelmi zsoldos had felállítására és fenntartására. Mindaddig, amíg átgondolt gazdaságpolitikájával a kincstári bevételek terén rendet nem teremtett, és a szükséges pénzt elő nem állította – saját bevallása szerint – sok „gonddal, búsulással, éjszakai, nappali sok nyughatatlansággal, főtöréssel” kellett kihasználnia az adottságokat, s közöttük a székely katonaelem szolgálatát is. A Portának adózó Erdély különben sem tartozott a gazdag országok sorába, különösen nem a 17. század elején, miután Giorgio Basta zsoldosai és a hajdúk szélteben-hosszában végigpusztították az országot, Báthori Gábor megszerzetelenségével azt is elherdálta, ami maradt. Ilyen örökség után, Bethlent a körülmények kényszerítették a székelykérdés rendezésére, mert különben az fenyegette, hogy elveszíti a csaknem semmi költséggel nem járó, pár nap alatt bármikor mozgósítható mintegy tízezernyi székely hadat. Igaz, ez sem fegyverzetében, sem felkészültségében nem állott a korabeli nyugat-európai zsoldos hadak szintjén, de tömegében, mozgékonyságában és olcsó voltában hatékonynak bizonyulhatott és bizonyult is, miként azt Bethlen részvétele bizonyította a harmincéves háború idején.

A fejedelemség megszerzésének roppant súlyos bel- és külpolitikai körülményei tehát már uralkodásának kezdetén arra kényszerítették Bethlent, hogy a székelyek hadi erejét is a maga oldalára állítsa, ami nem is volt oly könnyű a székelység soraiban annyira népszerű Báthori Gáborral szemben, és ennek uralkodása után. A megfontoltságáról és higgadtságáról ismert Bethlen nem engedhette meg magának, hogy olyan ígéretet és költségek árán nyerje meg a székelyek bizalmát, amelyek távlati terveit áthúzhatták volna. Csupán annyit engedett, amennyire a pillanatnyi körülmények kényszerítették. Megfogadta ő is, mint elődei, a székely szabadságok tiszteletben tartását. Törvénybe iktatta a túró- és báránydézsmá eltörlését, a széki királybírák évenkénti újraválasztásának jogát, de azzal a megszorítással, hogy „az urunk ő nagysága fejedelmi jussa is megtartassék az székelyek között”. Elrendelte, hogy a székelyeknek „házok szükségére elegendő só adassék”, hogy „ennekutána fejedelmi parancsa és levele nélkül ne tartozzanak felülni és táborba szállni, excepta casu repentinae necessitatis [*kivéve a hirtelen támadt szükséget*]”.

Az intézkedésekben csupán az az új, hogy Bethlen olyan székely kiváltságokat (szabad sóhasználat és a széki tisztségviselők szabad választása) biztosított, amelyek a 16. század derekától csorbát szenvedtek. A katonáskodással járt viszont a szokásos lustra, még úgy is, ahogy a fejedelem elgondolta. Biztosai 1614 februárjában (Aranyösszékét kivéve) megejtették falvanként és családfőként a 386 helység minden rendű és rangú összeírását. Az eredetiben ránkmaradt Bethlen-féle lustra a legrészletesebb és a legpontosabb az összes 17. századi székely népesség-összeírás közül. Biztosai figyelmének központjában azonban a székelyföldi jobbágyság, zsellérek és szolgák vagy a hadviselésen kívül egyéb szolgálatot teljesítő családfők számbavétele állott. Az ősjobbágyságot, a fejekötött, eladományozott, konfiskált, konfiskálás előtti és utáni jobbágyságot, valamint a jövedvényeket (*extranei, advena*) egyaránt összeírták. Tette ezt abból a megfontolásból, hogy a kitűzött országgyűlésre előterjesztését megtehesse, s a rendeket, de főleg a székely nemeseket és jobbágytartó lófőket jobb belátásra bírja. Ám az 1614. február 25-re Medgyesre összehívott diéta végzéseiben még csak említést sem nyert a jobbágyság kérdése, noha éles összecsapásra került ott sor. Maga a fejedelem öccsének, Bethlen István kormányzónak 1620 nyarán írt saját kezű levelében említi, hogy az 1614. évi medgyesi diéta elé terjesztett javaslatait annak idején négy pontba foglalta össze:

1. Azon szabad székelyek, akik a diéta előtt jobbágyságra kötötték magukat, továbbra is jobbágyság maradjanak.
2. Minden tíz székely jobbágy után földesuraik egy jól felszerelt lovast állítsanak hadba.
3. Bethlen véleménye szerint a székelyföldi jobbágy is adózni köteles, akárcsak a vármegyei jobbágy.

4. Senki hadviselő székely a megyesi országgyűlés után jobbágyságra ne köthesse magát és négyszáz forint bírsággal büntessék az olyan nemest, aki a szabad székelyek közül jobbágyot fogad be. Az ilyet a székely község minden kárpótlás nélkül megdúlhatta, a hozzá szegődött jobbágyot visszafoglalhatta az országos hadba.

„Az volt – írta Bethlen – az megyesi végzés, ennél sem több, sem kevesebb; úgy emlékszem reá, mint mai napra.” A fejedelem leszögezte, hogy a fenti négy pontban közte és a székely nemesek között szóbeli egyezség született, amit az utóbbiak csalárdul megszegtek.²⁰ Az országgyűlési végzések tanúskodnak arról, hogy Bethlen Gábor eltökélten kísérte szemmel a székelyföldi jobbágyosodás-jobbágyosítás számára és hadállítására nézve aggasztó jelenséget.²¹

A nagy körületekintéssel készített 1614. évi Bethlen-féle népességösszeírást Imreh István és Pataki József volt professzoraim és munkatársaim a történelmi statisztika szigorú módszereivel dolgozták fel terjedelmes tanulmányukban.²² A hasonló feldolgozások előnyei és hátrányai ütköznek ki a statisztikai általánosításokban. Ezek ugyanis igen gyakran elfedik az árnyaltabb társadalmi valóságot. Nézzük meg közelebbről Makfalva helyzetét. Az Imreh–Pataki elemzésben a faluban 15 lófő, 15 gyalogpuskás és 12 szabados, összesen tehát 42 szabad székely, mellettük 2 ősjobbágy, 2 konfliskált, 9 fejekötött és 2 külső jobbágy, valamint 16 vármegyei és 20 székely zsellér élt. A legnépesebb marosszéki faluban tehát 97 családfőt vettek számba. Az egységesnek tűnő makfalvi lófők között Dósa Andrásnak volt 2 ősjobbágya, 1 konfliskált, 2 külső és 3 fejekötött jobbágya, amellet hogy neki más marosszéki településeken is voltak jobbágysai és zsellérei. Farkaslaki Andrásnak volt 4 fejekötött jobbágya. A gyalogpuskások közül 2 volt nőtelen, 1 árva, 2 szász. A szabadosok közül három volt béna, beteges vagy erőtlen vén ember. Különben a 20 székely zsellér között még volt 2 abodi, 1 csókfalvi, 1 székelymogyorósi, 1 nyárádszentsimoni és 7 ismeretlen származású családfő, de az sem kizárt, hogy a harinai, szászsomogyomi és besztercei külső zsellér származásilag szász volt. A külső és fejekötött jobbágyok, valamint a külső zsellérek sorában volt egy gyervásárhelyi, 1 szilágysági sasvári (Tiszasasvár, Ung vármegyében). Makfalván, illetve az udvarhelyszéki Etéden és Siklódon 3 külső jobbágyot fogtak el pénzhamisításon, sőt a siklódi Márton Ferencnek „rejtekek háza” is volt, ezért tették makfalvi jobbággyá mindhármukat. A fejekötött jobbágyok közül 6 családfő kölcsön vett búzáért

20 Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. Közli Dr. Lukinich Imre. TT 1908. 234.

21 Demény Lajos: Bethlen Gábor székely politikája. In: Történeti Tanulmányok II. Debrecen, 1973. (A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa) 28–33.

22 Imreh István–Pataki József: A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In: Székely felkelés 1595–1596. Szerk. Benkó Samu–Demény Lajos–Vekov Károly. Bukarest, 1978. 146–190., 231–237.

vagy 2, illetve 3 forint kölcsön vett pénzért, ketten meg az összeírás előtt 1, illetve 4 évvel kötötték el magukat jobbággyá. Két vármegyei jobbágy, egy háromszéki zsellér az „Oláh” családnévre hallgatott.

Mindez tagadhatatlanul bizonyítja, hogy a katonáskodó családfők lemorzsolódása, eljobbágyosodása/eljobbágyosítása fenyegető méreteket öltött. Mi több, Gyalakutáról csak a falusbíró jelent meg a hadi szemlén. Ott és Kele mentelkén Gáspár Jánosnak 3 ősjobbággya volt, s ezek mellett 20 fejekötött jobbágy.

Imreh István és Pataki József felfigyeltek a lemorzsolódásra, ám ezt külön fejezetben elemezve a helyhez kötés elmaradt.²³

A már-már átláthatatlan vagy még inkább az áttekinthetetlen gazdasági és társadalmi mozgás, a nagyarányú etnikai mobilitás felette jellemezte a 17. század elején a székely társadalmat, jelzi viszont azt is, amire Bethlen Gábor felfigyelt, azt ugyanis, hogy nincs választása, ha a katonáskodó székelyeket oltalmazni szándékszik, márpedig ebbéli törekvése tagadhatatlan. Mindenkinél nagyobb befolyást gyakorolt a székely társadalmi viszonyok gyökeres megváltoztatására. Székelypolitikáját illető javaslatait a nagy fejedelem az 1622. évi besztercei országgyűlés elé terjesztette. Megállapította ezekben, hogy a több mint tízezer székelyföldi jobbággyok „sem adót, sem dézmát nem adnak, hadban nem mennek, akármi szedés, vevés legyen az székelységben, az jobbággyág semmit affélében sem ad, hanem egyszóval mindenféle terhet csak az kevés lófő és veres drabant szabad székely supportál [*visel*], hadban azok mennek, ha mit az ország szükségére, vagy egyébre magok között felvetnek azok fizetik, melyből ilyen kára és nagy fogyatkozása vagyon az országnak, hogy az zászlók alól, nagy része a székelységnek magát jobbággyágra kötötte, látván azt, hogy sokkal könnyebb és jobb állapotja vagyon az jobbággyának közöttük hadakozásnak idején, hogysen az szabados emberek”. A jobbággyok hetente egy-két napot dolgoznak uraiknak, „azzal minden egyéb szolgálattól, fizetéstől megmarad; ez az oka, hogy az zászlók üresek, és csak szegény Bocskai fejedelem idejétől fogva is közel hatezer székely lőtt jobbággyá, kiket az nemesek és csaknem régen jobbággyból lőtt lófejek is vagy elhitetnek, megmutatván nekik, mely könnyen élhetnek az jobbággyágnak neve alatt, avagy sokan csak kölcsön kevés pénzért kötötték magokat el, azt fogadván az olyanoknak, hogy pénzeket valamikor megadhatják, azontól kibocsátják kezeiből etc.”. Látván tehát mind ezt, Bethlen már 1620-ban eltökélte magát, hogy gátat vet az önkéntes eljobbágyosodásnak és az erőszakos eljobbágyosításnak, mert azért élvezték egykor a székely szabadságot, hogy „az szükség idején velünk együtt fegy-

23 Uo. 169–178.

verekkel szolgáljanak hazánknak”. Elhatározta, hogy „in genere [általában] mindenféle jobbágyok rótassanak kapuszámra ő közöttök is”.²⁴

Ha a kölcsön vett pénzért jobbággyá lett katonáskodó székely a felvett kölcsönt vissza adni akarja, a nemes vagy lófő a felvett kölcsönt fogadja el és szabadítsa fel az olyan jobbágyot. „Mely két dolog ha eligazodik az igazság szerint, ez két jó jó ki belőle, hogy ennek utána nem oly könnyen adja magát az rossza is jobbágyságra (mert az olyanokat méltán rossznak mondhatjuk, kik az hazájának való szolgálat előtt maguk szabadságát ultra [önként] leteszik és jobbágyokká lesznek örömetben) látván, hogy az jobbágyságban sem élhet szintén oly könnyen, mint ők elgondolták volna és így megszorodik az szolgáló rend közöttök. Másik jó ez lehet, hogy mégis valami kevéssel segíthetik ő kegyelmeket [a katonáskodó székelyeket] az porta adójának megfizetésében”.²⁵

Bethlen Gábor – a félreértéseket kerülendő – világosan körülírta, hogy ősjobbágnak lehet és kell tekinteni az olyat, aki Mihály vajda bejövetele előtt az volt, aki pedig Mihály vajda idejében vagy az után lett ősjobbággyá, azt többé ősjobbágnak ne tekintsék, hanem a többi bármely más jogállású jobbággyal és zsellérrel együtt megadóztassék. Írják ezeket külön össze és kapuszámra adóztassák meg.²⁶

Ez után az 1627. évi jobbágyösszeírás szerint Udvarhelyszék társadalmi szerkezete jelentős változáson ment át, éspedig 1614-hez viszonyítva 1627-ben a széken 25 nemessel, 86 lófővel, 691 gyalogpuskással volt több, míg a szabadosok rendje felszámolódott, de ezzel szemben 612 családfő jobbágyot szereztek vissza a katonáskodók sorába.

Nem véletlen, hogy a Bethlen Gábor politikáját követő I. Rákóczi György 1635-ben, amikor a Székelyföldön a katonáskodókat összeíratta, átíratta Bethlen Gábor 1623. április 6-án kelt utasításait, melyeket miheztartás végett a szék tisztségviselőknek továbbítottak. Bennük figyelmeztette a rekuperált jobbágyokat, hogy újra magukat jobbággyá ne kössék, mert aki ezt tenné halállal büntetik, feleségük és gyermekeik pedig „örökké való parasztságra” jutnak. A királybírák kötelessége, hogy minden falura kiszállva, a hadszolgálatra visszafoglalt lófők, darabontok, özvegyek és árvák nevére, valamint örökségeikről pontos jegyzéket készítsenek, annak tisztázatát a fejedelem elé terjesszék. Nézzenek utána, ha a zálogért magukat elkötött katonáskodó székelyek képesek-e törleszteni adósságaikat anélkül, hogy az az örökség kárára lenne, mert – az utasítás szavaival élve – „az ország fundussát” elidegeníteni nem szabad. Készítsenek részletes beszámolót azon zálogpénzekről, amelyeket a szabad székelyek az 1602. évi országgyűlés előtt vettek fel, de

24 TT 1908. 104–105.

25 Uo. 106.

26 Uo. 106–107.

törleszteni nem tudnak. Igazítsák a kölcsönzőket a kincstárra azzal, hogy kártérítést kapjanak. Ám a nevezett országgyűlés „után való zálogosak állapítja külön, mert az gyűlés után semmi úton és módon, szín és titulus alatt nem volt szabad zászló alól jobbágyot csinálni”. Függetlenül attól, hogy adósok maradnak vagy sem, a volt szabad székelyeket rekuperálják hadi szolgálatra. Vizsgálják ki a nemesek visszaéléseit, járjanak el velük szemben a törvény szerint, az erőszakoskodó nemeseket idézzék a legközelebbi országgyűlés elé „okadásra” úgy, hogy „akár az ország előtt, vagy pedig az Őfelsége commissariussai előtt” jelenjenek meg mint erőszak elkövetői. A bírák világos beszámolót készítsenek az elkövetett erőszakoskodásokról, és a megidézettek nevét külön jegyzékbe tüntessék fel. A panasztevők dolgában a királybírák a rövid perfolyamhoz igazodjanak, vagyis minden más per előtt ezeket vegyék tárgyalás alá. A belső béke őrzésére mindenekelőtt vigyázzanak: a nemesek a hadszolgálatra visszafoglaltakat ne zaklassák, ezek pedig a nemesek ellen ne lázongjanak, bosszúsággal ne illessék azokat, a jobbágysorban maradottak vesztég maradjanak, uraikat mint jobbágyok szolgálják, ha már „szabadságaikat nem tudták megbecsülni”.

A fejedelmi biztosok a helyzet alapos ismeretében tudták, hogy a hadszolgálatra kötelezett székelyek jelentős részének nincs öröksége azokban a falvakban, ahol őket jegyzékbe vették. Kötelezték a falvakat, hogy az ilyeneknek megfelelő földet szakasszanak, lám „minden faluban vadnak az féle falu földi”.

Az utasítások zárómondatai rögzítették a katonáskodó rendek állapotát úgy, ahogyan azt Bethlen Gábor rendezni kívánta, de rögzítették egyben a fejedelmi székelypolitika mérlegét is úgy, miként azt a nagy fejedelem I. Rákóczi Györgynek örökségbe hagyta. „Az egész székelységet – írták a fejedelmi biztosok, nyilván a hadköteles rendekre gondolva – kegyelmetek három rendben állassa, úgy mint nemes ember, lovas lófő és drabant” rendbe sorolva. A még fennálló gyalog lófő és szabados rendeket egyszer s mindenkorra számolják fel. A gyalog lófők közül azokat, akik „lóra, jó szerszámmra magokat nem szerzik” lófőségüket veszítvén „mindéltig drabantok legyenek”.²⁷

A fejedelmi biztosok utasításai bizonyítják, hogy az akkori köztudatban a székelység nem a magyarságtól eltérő külön etnikum fogalmát fedte, hanem kimondottan rendi státust jelentett. Székely volt az, aki az említett három rend valamelyikébe tartozva katonai szolgálatot teljesített. A székelység tehát mint rendi fogalom azok összességét jelentette, akik a székely székekben éltek és hadi szolgálatot teljesítettek. Nem foglaltattak a székelység fogalmába a jobbágyok, zsellérek és szolgák, akik – a katonáskodó székelyek sza-

27 Az idézett 1623. április 6-án kelt utasítások másolatát, átirását közöltük 1999-ben. SzOkl. Ú. s. V. 350–352.

badságát veszítve – a feudális függőség viszonyaiba beilleszkedő életet és létet folytattak. Az I. Rákóczi György idejében készült székely katonai összeírások rögzítették azt a társadalmi, jogi és katonai társadalomszerkezetet, amely hosszú ideig, a határőrezredek felállításáig és 1848-ig „jellemmezte a rendi értelemben vett székely natiót”.²⁸

Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a székely társadalomszerkezet nem változott. A lemorzsolódás, az újjáéledés folytatódott II. Rákóczi György és I. Apafi Mihály idejében. Néha a tagolódás az egyes rétegeken belül is érvényesült (megjelentek és eltűntek a régi és új nemesek, lófők és darabontok, feléledt időnként a szabadosok és gyalogpuskások rendje, színezték a székely társadalom állapotát a bányászok, a barátok, a hámosok, az őrállók vagy plájások, a sóvágók, zsidelycsinálók és mások).

A 17. század nyolcvanas éveiben súlyos megpróbáltatásoknak volt kitéve Erdély és természetesen benne a székelység. A közép-európai térségben a Porta és Bécs közötti háborúból Erdély nem vonhatta ki magát. Részt kellett vennie az összecsapásokban, mégpedig – akarata ellenére – az oszmán seregek oldalán. 1680 és 1686 között négy hadjáratban mozgósította I. Apafi Mihály egész hadát. Ennek zömét a székelység alkotta. Igaz ugyan, hogy a székelyek mintegy 10 ezernyi hada mind felszerelésben, mind felkészültségben messze lemaradt a nyugat-európai zsoldos csapatok mögött, de a megterhelés igen nagy volt. Ne feledjük, hogy az átvonuló tatár, moldvai és részben havaseltvi seregek ellátásáról gondoskodni kellett. Pontos korabeli adataink vannak arról, hogy 1696-ban minden székely szék mennyi ökröt, borbélyt, juhát, búzát, zabot kellett adjon.²⁹

Ami magát az erdélyi hadat illeti, a háromkötetes *Erdély története* így jellemzi azt: „A hadjáratra (1681-ben) mintegy 20-30 ezer főnyi hadsereg gyűlt össze, de Erdély fejedelme és főgenerálisa, Teleki csak formálisan szállt hadba”; 1682-ben „Apafi, amikor hosszú halogatások után, a török ismételt sürgetésére meglehetősen silány és már a gyülekezés alatt szökevények és visszamaradók tizedelte hadseregével indult Magyarországra”; az 1683. évi erdélyi részvételtől az alábbiakat olvassuk: a fejedelem „nem is nagy hadsereggel, hanem kevés székely haderővel jelent meg a nagyvezír táborában”,³⁰ ám ezt is megtizedelte a pestis, az éhezés és a harc.

Lássuk mit mondanak erről a korabeli székely katonai összeírások: 1680-ban Nagyborosnyón számba vett 273 háromszéki nemes közül 77 volt szolga, 2 exemptus [*felmentett a hadi szolgálat alól*], 2 öreg ember, 2 futárposta, 1 gyermek, 1 királybíró, egyet a hadnagy mentett fel a hadszolgálat alól,

28 Demény Lajos: A fejedelmi székely politikai mérlege. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Bp. 1993. 230–247., 139.

29 SzOkI. Ú. s. VIII. 9.

30 Erdély története. II.: 1606–1830. Szerk. Makkai László–Szász Zoltán. Bp. 1986. 868–869.

vagyis összesen 86 családfő nem katonáskodott. Ehhez még hozzá kell adni 5 családfőt, akikről feljegyezték, hogy a névjegyzék összeállításakor halottak voltak.³¹ Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken ekkor jóval kevesebb volt a nemes. Így – példának okáért – az 1681. január 21-én készült katonai összeírás szerint a három széken csak 89 nemest tartottak számon. Ezekből is 10 volt szolga, 3 gyermek, 2 nem vett részt a hadjáratban.³² Kevesebb volt tehát a nemes, de a távolmaradottak aránya is jóval kisebb volt. Még ugyanazon napon írták össze – a többi között – a felcsíki Sándor János százában/századában szolgáló 198 családfőt. Ezekből viszont 17 volt szolga, 15 gyerek, 6 bányász, 2 félszeg [*debilis*], 4 hámosos, 1 hámosi faragó, 1 hámosi forrasztó, 2 hámosi fűrészes, 1 hámosi kőműves, 1 kovács, 1 hámosi szabados, 1 hámosi nacionista, 1 hámosi rostoló, 1 a harmincad postája, 1 a szék postája vagyis összesen 56 családfő nem vett részt közvetlenül a hadjáratban, hanem főleg a Csíkszékre jellemző hámosokban dolgozott.³³ Külön írták össze a csíki gyalog lófőket, közöttük a Szabó György százabeli 125 családfőt is, de ezek között is 12 volt szolga, 8 bujdosó [*vagus*], 2 barát [*confrater*] és 1 kőműves.³⁴ Az alcsíki Bodó Ferenc százában 96 darabontot tartottak számon, ám ebből 13 volt szolga, 2 elbujdosott, 2 volt barát, 1 félszeg, 1 meghalt [*obiit*] és 1 gyermek.³⁵ Ugyancsak 1681. január 21-én vették számba az Illyés György századában katonáskodó 184 gyergyói gyalog családfőt, kik közül 1 volt szolga, 6 bujdosó, 7 félszeg, 2 elhalálozott, de mindenkinek van 1 kis gyermeke és végül 1 elköltözött Gyergyóból Csíkba.³⁶

A székely hadszervezésre vonatkozóan az 1681-ben az udvarhelyszéki lovasságról készült jegyzék ad némi felvilágosítást. Itt a nemesek száza/százada 55 családfőből áll, akik közül 3 szekeres, míg a lófők századai átlag 127 és 199 családfőből és 20-tól 30 szekeresből állnak.³⁷

Némileg más képet mutat az udvarhelyszéki lovasság/lófők 1692. évi névjegyzéke. Peldának okáért a Henter András százában számba vettek 290 lófőt, de ezekből 14 volt szolga, 12 nincstelen [*semmis*], 9 távol maradt a mozgósításkor [*absens*], 7 családfőt nem ért otthon a mozgósítás (a hivatal nem érte hon), 6 félszeg [*debilis*], 6 beteg, 4 a gyalogok közt szolgált, 2 a falu pásztora, összesen tehát nem katonáskodott a lovasok közt 60 családfő.³⁸ A fenti megjegyzések kiegészítendők az alábbiakkal: béres szolga, konvenciószolga, elesett a csatán, a hadjáratban, béna, bujdosó, gyermek, háza le-

31 SzOkl. Ú. s. VIII. 18–22.

32 Uo. 24–25.

33 Uo. 25–27.

34 Uo. 43–44.

35 Uo. 44–45.

36 Uo. 50–51.

37 Uo. 55.

38 Uo. 280–283.

égett, koldus, lovát lopták el, felmentették a katonáskodástól, sánta, süket, vak, világtalan, vármegyei területre költözött, más földjén lakik, nyomorék, mindannyi családnév utáni észrevétel, amelyek a hadjáratból való távolmaradást indokolták.

A gyalog puskások százaiban, akárcsak mint más széken, itt is alacsonyabb a létszám, a lovassági százasoknak átlagban a fele. Például Pál János százában 102 családfőt tartottak számon, akik közül 11 puskátlan és négynek nincs egyáltalán fegyvere, 6 beteg, 2 félszeg, 2 családfőt nem ért otthon a mozgósítás, 2 béma, 2 nyomorék, 1 bujdosó, 1 szegény és 1 a falu pásztora, vagyis a 102 családfőből 32 közvetlenül nem teljesít hadi szolgálatot.³⁹ A katonáskodásra képtelen családfők aránya nagyobb mint a lófők esetében, ami általában jellemzi a székelyek gazdasági helyzetét.

1681 és 1686 között Erdély négy hadjáratban vett részt, mindig kényszerből a törökök oldalán. Ami Bécs 1683. évi ostromát illeti Erdély „nem is nagy sereggel, hanem kevés székely haderővel jelent meg a nagyvezír (Kara Musztafa) táborában. Győrnél a Rába- és Rábca-hidakat kellett őriznie a sakkban tartásával is megbízott szilisztriai pasa Ibrahim seregével együtt”.⁴⁰ A széles skálán hadi szolgálat alól való távolmaradás okai között nem kis számban szerepelnek olyan családfők, akik zsoldost küldtek maguk helyett hadba, akik különböző mesterségeket, tevékenységet láttak el (halász, madarász, téglavető, zsindelycsináló, rostás, szítás, hámosos, solymár, a „Portára készül solymokkal”, fazekas, kőműves stb.), akiknek neve nem szerepel az összeírásban, akiket felmentettek, akik deszkát vágnak vagy a helyi erődtényekben (az udvarhelyi várban, a homoródszentmártoni vártemplomban) szolgálnak. Viszonylag sokan a székelyek közül a bécsi hadjáratban vesztették életüket, de volt olyan is, aki visszaszökött a hadból, aki sánta, túros lábú, vak, világtalan, szemét orvosló, köszvényes, akik mezei munkát végeztek a hadnagy vagy a kapitány számára, akik a hadjárat alatt jobbágnak köti el magát, akik más okoknál fogva, indokokkal maradtak távol a hadból.

Sajátos színfoltot alkotott és alkot máig a székely–magyar észjárás és furfangosság, a székely mondavilág, a népköltészet, népművészet, népzene és a mindennapi élet megannyi megnyilvánulása. A „változatlanosság” változatosága, sokszínűsége érdeklődésre serkent közösségeket, kutatókat.

Ezekkel a gondolatokkal köszöntöm az örökké nyughatatlan kutató Péter Katalint születésének évfordulóján. Azt a Péter Katalint, aki a székelyek történetét is elemezte a 17. század első felében, és akinek ebbéli eszmefuttatása mindenképpen figyelmet érdemel.

³⁹ Uo. 303–304.

⁴⁰ Erdély története i. m. II. 869.

Lajos Demény

CHANGES IN SEKLER SOCIETY BETWEEN 1540 AND 1690

All societies can be characterised by their social and geographical mobility. The society of Sekler-hungarians in the Transylvanian Principality is to be described by continuous change and renewal. The determinant factor of the development of Sekler society was freedom earned by military service, influenced by the local climate, natural conditions as well as princely power. The great change was brought about by the Diet following the 1562 uprising, when the Prince of Transylvania, John II, elected King of Hungary declared the rioting common Seklers his princely serfs. This was inscribed in the consciousness of Seklers as the loss of freedom, especially after John II from 1566 on began to donate his princely serfs to private landlords. However, against the Habsburgs and the Turks the principality needed and effective army, the third of which was composed of Seklers. Under such conditions all the princes beginning from Stephan Báthori to Michael Apafy I kept a close eye on the falling away of Sekler soldiers, especially during the Transilvanian reign of Michael voivode of Havaselv. It was predominantly prince Gabriel Bethlen who took measures in order to slow down the process of common Seklers becoming serfs either by force or spontaneously. He managed to turn Sekler serfs back into free soldiers, approximately 20% of all the Seklers. Therefore, his policy served as a model for all princes of Transylvania.

Granasztói György

A háznép Nagyszombatban (1579–1711)

Elöljáróban: család és háznép az átmenet előtti Európa városaiban

Antropológiai megközelítésben a középkori, korai újkori városi társadalom sejthez hasonlítható alkotóelemének a háznépet kell tekinteni. Azok a tagjai, akik az adott házban a polgárjoggal rendelkező családfővel, a háznép első emberével éltek együtt. A háznépek létezésének tömeges nyomai, afféle lenyomataik a különböző összeírás jellegű, igen változatos forrásokban találhatóak, köztük a városi adójegyzékekben. Minthogy a most következőkben 16–18. századi nagyszombati adójegyzékről lesz szó, a bevezető általános megállapítások elsősorban ezen adójegyzékek valóságához igazodnak.¹ A háznép összetételét illetően azonban az adójegyzékek azért nem tekinthetők hiteles forrásoknak, mert nem statisztikai, még kevésbé demográfiai célból készültek, hanem a város polgári községének gyakorlati igényeit elégítették ki. Az adott iratok esetében a készítettők igényei, az adószedés koncepciója szinte kizárólag magából a forrásból hámozható ki. A mi szempontunkból van mégis egy kortól szinte független általános tulajdonságuk is, az adójegyzékek mindig tartalmaznak egy kettősséget. Készítői, a város bejárása során egyrészt abból a helyzetből indultak ki, amelyet az egyes házak meglátogatásakor találtak, másrészt a háznép tagjai közül, akit lehetett megadóztattak. A két körülmény együttese teszi az adójegyzéket.

A történeti családdemográfia 1972. évi nagy fordulata óta friss szemmel nézünk az adójegyzék jellegű összeírásokra és a plébániai anyakönyvekre. Az ekkor új szakaszba lépett történeti kutatások helyezték el először fogalmi és elméleti keretben mindazt, ami az adójegyzékek segítségével, a háznéppel kapcsolatban felkutatható. Hajnal Jánosnak az európai házasságok rendszereiről kifejtett elméletét kiegészítve Peter Laslett akkoriban a következőkép-

¹ *Granasztói György*: A barokk győzelme Nagyszombatban. Bp. 2004. A részleteket, így a források leírását, a város történetének leírását és az adójegyzékek szemléletével kapcsolatos módszertani fejtegetést lásd itt.

pen jellemezte a demográfiai átmenet előtti nyugat-európai családformát mint a háznép jellegének meghatározóját:²

Statisztikai értelemben, Nyugat-Európában a magcsalád elsöprő többséget alkot. Ezekben a családokban a szülők között kicsi a korkülönbség, az anyák későn kezdenek el szülni és viszonylag sok a cseléd az egyes háztartásokban. Ennek az európai családmódnak tehát egyrészt a magcsalád, másrészt a késői házasság rendszere alkotná a pillérét, amiből az is következik, hogy a vele jellemezhető társadalmakban sok a nőtlen és a hajadon. Akinek viszont megadatott, hogy házasságot kössön, az új házba költözött. Laslett egyébként még más további jellegzetes családformákat is elkülönített Európában: egy közép-nyugati, egy földközi-tengeri és egy keleti.³ A nagyszombati adójegyzékekkel kapcsolatban ennek alapján a családdemográfiai kérdés tehát az lenne, hogy a bennük összeírtak milyen jellegű természetes egységet jeleníthetnek meg. Itt tekintetbe kell venni, hogy a klasszikus, a mai napig ható elméletekkel kapcsolatban több bírálat, módosítás fogalmazódott meg az elmúlt évtizedekben, ami alaposan átrajzolta, finomította az európai családmódnak képét.

Az átmenet előtti Európa döntően paraszti társadalmában és az ezekhez szorosan kapcsolódó városi közegekben meglehetősen nehéz, sőt ellentmondásos a Laslett–Hajnal-féle módnak elhelyezése, mert a kontinensen jelentős földrajzi különbségek és keveredések tapasztalhatók. Saját szempontunkat illetően nincs jelentősége annak, mennyire egyedülálló a világban ez a módnak. A vitának van egy másik vonatkozása is, amely azonban nem közömbös. Előkészítette-e a kora újkori család a demográfiai átmenetet, pontosabban tekinthető-e az ipari forradalom előfutárának? Ma általában a kérdésre tagadó a válasz, aminek a kihámozható nagyszombati tanulságok esetében is van jelentősége. Nem a modernizáció előfutárát kell kutatni városunkban, amikor a háznép viszonyait elemezzük és nincs szó valamilyen centrum–periféria jelenség globális értelmezéséről sem. Ami megkönnyíti, hogy a jelenségeket helyieknek, helyi tanulságok hordozóinak lehessen tekinteni.⁴ Sőt a családformákat illetően, úgy tűnik, hogy a Laslett által bevezetett nomenklatúra helyett célszerűbb visszatérni az egykor még LePlay által bevezetett magcsalád, törzscsalád és nagycsalád meghatározásokhoz.⁵

2 John Hajnal: European marriage patterns in perspective. In: Population in history: essays in historical demography. Ed. by D. V. Glass–D. E.C. Eversley. London, 1965. 101–143.; Peter Laslett: Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Cambridge, 1977.

3 P. Laslett: i. m. 1.2. táblázat.

4 Jack Goody: The European Family. An Historico-Anthropological Essay. London, 2001. 145–171.

5 Frédérique LePlay: L'Organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps. Paris, 1884. 29–37.; Emmanuel Todd: La troisième planète. Structures familiales et systèmes idéologiques. Paris, 1983.

A klasszikus elképzeléseket illetően a legerőteljesebb bírálatok a háznép és a magját meghatározó családforma kapcsolatáról hangoztak el.⁶ Ezeket mindenképpen mérlegelni kell a nagyszombati adójegyzékekkel kapcsolatban, mert elvi kritikát jelentenek az efféle, pillanatfelvételnél tekinthető források értékelését illetően. A legfontosabb tanulság, hogy a pillanatfelvétel nem statikus helyzet leképezésének tekintendő, hanem a lüktető és gyorsan változó valóság kimerevített képének. A hangsúly a mozgáson, a folyamaton van. Az adójegyzékek készítői által ránk hagyott lenyomaton tehát minden egyes ház esetében egy folyamat állomása került rögzítésre. Amit egyébként alátámaszt az is, hogy az adójegyzékek adatait a bürokrácia folyamatosan frissítette. A bekövetkezett változásokat gyakran kellett rögzíteni, az összeírásokat tehát időről időre, olykor évente akár több ízben is valamilyen módon aktualizálni kellett.

A család életében ciklikus folyamatok zajlottak két értelemben is, igaz a kettő összefügg. Egyrészt változott a család anyagi helyzete. Másrészt változott a nagysága a demográfiai események függvényében (születés, halál, házasság). A háznép mérete, tagozódása mindkét változással párhuzamosan módosulhatott.

Nem arról van szó, hogy ez a felvetés kétségbe vonná a statisztikai megfigyelések hitelét. A pillanatfelvétellel kapcsolatos fenntartásnak nem ez a jelentősége. Az adott közösség tagjai nem egyszerre születtek, házasodtak és haltak meg. Az összeírások, adójegyzékek tömegesen tartalmaznak előre nem látható demográfiai eseményeket, melyek a bennük szereplő egyes háznépek életében a változások különféle állomásainál, eltérő szakaszainál következtek be. Ebben az értelemben kell hangsúlyozni a családforma ciklikus változásait még akkor is, ha véletlenek sorozata szabdalta őket. Azaz a család folyamat, amely különféle formákat ölthet és alakítja a háznépet. A három említett családtípus megkülönböztetése azért fontos, mert így eltérő formák és eltérő folyamatok létezését tételezzük fel egyszerre.⁷

Az európai családformákat nagy általánosságban mindenképpen jellemzi, hogy a termékeny korukba lépő nők viszonylag később kötöttek házasságot, továbbá az is, hogy a fiatalok számottevő részét szolgaságba, cselédségbe adták. A Laslett-féle modell helytálló ma is. De három megjegyzés mégis indokolt a nagyszombati helyzet mérlegelése előtt. A rokoni kapcsolatok rendszere általában nem állt meg a ház falainál.⁸ Egyrészt a szolgaságot vállaló személyek tekintélyes hányada rokonokhoz ment.⁹ Másrészt az átmenet előtt-

6 Katherine A. Lynch: *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200–1800*. Cambridge, 2003. 62–66.

7 P. Laslett: i. m. 1.2. táblázat.

8 J. Goody: i. m. 99.

9 Erre példák: M. Chaytor: *Household and kinship: Ryton in the late 16th and early 17th centuries*. *History Workshop Journal* 10(1980) 25–60.

ti Európában több helyen is kimutatható, hogy a földek adásvétele gyakran rokonok között zajlott. Továbbá a házasságkötések gyakran súrolták az endogámia egyházilag meghatározott határát, mert az átmenet előtt rendszeres volt, az előkelőbbek körében is, hogy a negyedíziglen tilalom határán lévő rokonsági fokú személyt választottak.¹⁰ A rokoni kapcsolatok jelentőségén túl arra is rá kell mutatni, hogy a korábbi feltevésekkel ellentétben az átmenet előtti európai családfорма létrejött és fennmaradása nincsen feltétlen oksági kapcsolatban a háztartás jövedelmének, a népesedés erőforrásainak vagy az anyagi erőforrások növekedésével.¹¹ Végül figyelembe kell venni azt is, hogy számos kapcsolat a vérségi mintájára szerveződött, alakult a gyakorlatban (szomszédság, közös származási hely, nyelv stb.).

A különböző európai családformák eltérő szerkezetű háznépkeket szerveztek maguk köré, más szóval a háznép igen változatos összetételű és szerkezetű volt az átmenet előtti Európában.¹² Az előbbi kritikai megjegyzések jelentőségét nem cáfolva tény, hogy a háznép központjában leggyakrabban a magcsalád volt és ritkán élt benne három nemzedék. Hajnal érdeklődése, későbbi kutatásai során a jellegzetes európai háznép képződése felé fordult. Azt állapította meg, hogy Európa északi és déli fele között nagy különbség van. Északon a háznép egyszerű volt, délen, az általa elsősorban tanulmányozott Toscanában bonyolultabb, melyet ő *joint system*nek nevezett. Az egyszerű rendszert a késői házasság jellemzi, valamint hogy szolgák, cselédek vannak benne. A *joint system* ellenben a korán kötött házasságon és két házaspár jelenlétén alapszik, ami egyszersmind több gyermek, de kevesebb szolga együttélését eredményezi.¹³

Itt rá kell mutatni, hogy Hajnal a bonyolultabb összetételű háznép jelenlétére következtetett a József kori népszámlálás (1784–1787) adataiból, melyek a szabad királyi városokra vonatkoztak. A népszámlálás szerint a városokban, egy házban átlagosan 1,6 „család” fordult elő házanként.¹⁴ Ugyancsak az átmenet előtti időszakból egy németországi falu viszonyai (Neckarhausen, Würtemberg) részletesebben ismertek, ahol hasonlóak az arányok (1,4).

10 Példák: *Chris Wickham*: Land and Power. London, 1994. 267.; *Gérard Delille*: Echanges matrimoniaux entre lignées alternées et système européen de l’alliance: une première approche. In: *En substances: textes pour Françoise Héritier*. Éd. par Emmanuel Terray–Jean-Luc Jarmard–Margarita Xanthakou. Paris, 2000. 219–253.

11 *M. Mitterauer–R. Sieder*: The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present. Oxford, 1992.; *Jürgen Schlumbohm*: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der laendlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Hg. von V. Eckart. Frankfurt am Main, 1992. 322–346.

12 *Zvi Raz*: Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Cambridge, 1980.

13 *John Hajnal*: Two kinds of preindustrial household formation systems. *Population and Development Review* 8(1982) 449–494., 464., 476. (Újra kiadva in: *Family forms in historic Europe*. Ed. by Richard Wall. Cambridge–New York, 1983. 65–105.)

14 *J. Hajnal*: Two kinds i. m. 469., 482.

A példa megvilágítja, mit lehet érteni „bonyolultabb” összetételű háznép alatt. Az efféle német falusi, kisvárosi háznép tagjai közeli rokonokból álltak, gyakran közös konyhát használtak, de nem mindig étkeztek közösen. A házasság után a fiú a szülői házban önálló háztartást tarthatott, „saját erzénye volt”, de az apa tulajdonában lévő szerszámokat, berendezést használta. Másfelől az apa a háztartások elválasztása után is igényt tarthatott fia munkaerejére. Mindez nem fedti a magcsaládról, mint elkülönülő természetes egységről alkotott korábbi képet. A házasság fordulat volt ugyan az új család életében, mert a megélhetés erőforrásait újraosztották, de, állapítja meg a tanulmány szerzője, Sabeau, az átmeneti időszak sokáig tartott. A függetlenség az első lépés volt, de az nem párosult a nemzedékek cseréjével, a fiatal pár hosszabb idő elteltével jutott a teljes örökség birtokába, más szóval a házasság korántsem járt együtt az új házba való költözéssel.¹⁵

Mindez átvezet a nagyszombati adójegyzékekből kielemezhető tanulságokhoz. Az eddigiek alapján a kérdés az, mit lehet megtudni a háznép összetételéről, milyen ismeretekhez lehet jutni a családi mag jellegéről, folyamatának jellemzőiről, a 16–18. századi változásokról. Adójegyzékeink, mint utaltunk rá, nem alkalmasak arra, hogy a lélekösszeírások, a plébániai anyakönyvek statisztikailag is elemezhető gazdag információival versenyezzenek.

Hajnal megfigyelése a 18. század végi magyar szabad királyi városokra jellemző nagyobb, nem nyugat-európai típusú családairól a nagyszombati házankénti átlagos családszám megállapítására biztat. Család, háztartás, háznép összefüggéseinek tisztázását az adójegyzékek esetében azzal kell kezdeni, hogy kik voltak a bennük szereplő *ibidemek*, akiket a szakirodalom közönségesen lakóknak nevez, s akiket más városokban *gesell* vagy *cseléd* fogalommal jelölnek.¹⁶

Az *ibidemek* a nagyszombati adójegyzékekben

A háztulajdonnal, házbirtokkal nem rendelkező városlakót a jegyzékek *ibidemnek* nevezték és mindig a háztulajdonos (-birtokos) után tüntették fel. Az adóbehajtás szempontjából közös tulajdonságuk volt, hogy fizetniük kellett, az adóztatás alapja azonban bonyolultabb. Két nagy csoportot lehet köztük megkülönböztetni.

Az egyik a személyük után adózó *ibidemeké*. Átalány összegre kötelezték őket, az adózókat osztályokba sorolták. Az első két évben kevesebb osztály

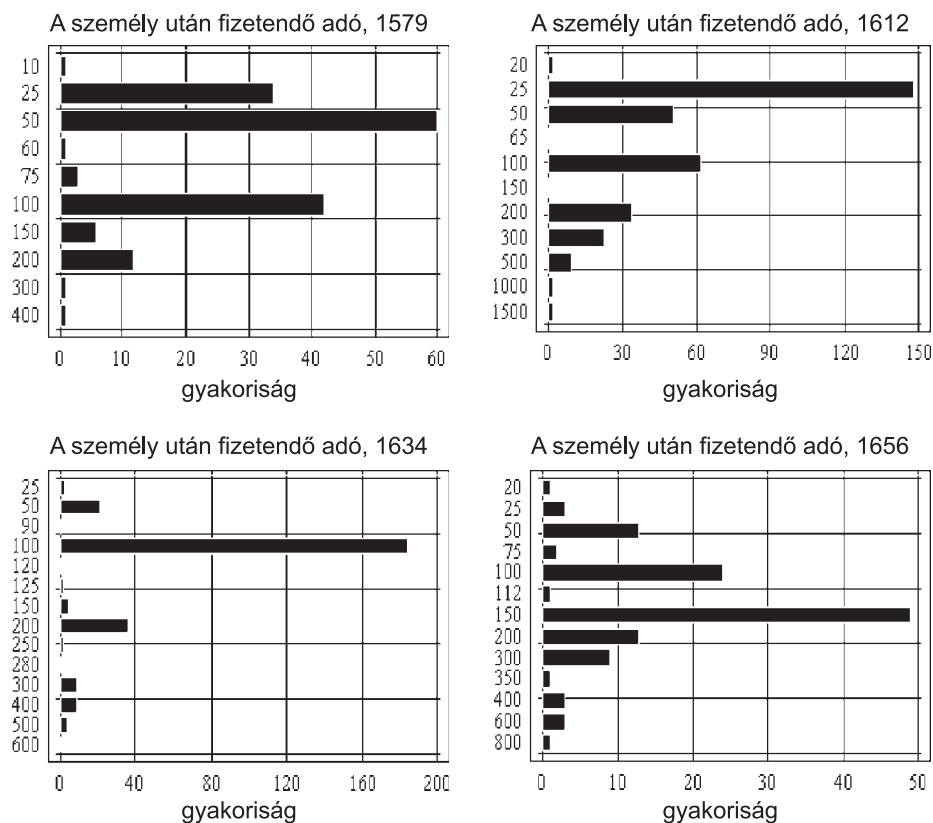
15 David W. Sabeau: Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700–1870. Cambridge Mass.–New York, 1990. 266.

16 Granasztói György: A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon I–II. MTA kandidátusi értekezés kézírata. 1975. I. 65–68. és II. 24–25.: 61–63. j.

volt, a 17. század második felében több, igaz 1612-ben két példátlanul magas kategóriát is fel kellett állítani. A rendszer lényege 1634-ig hasonló lehetett, azaz a többség alacsony összeget fizetett, 10 és 100 dénár között.

1656-ban megváltozott a helyzet, a többségnek 100 vagy 150 dénárt kellett fizetnie. Az 1. ábra, a kirótt összeg nagysága szerint összesítve, mutatja a személyük után fizetők megoszlását 1579 és 1656 között (1711 adatai más természetűek, egybevetésük itt nem indokolt).

1. ábra

A személyes adót fizetők mellett külön csoportot képeztek azok, akik *ibidem*ként termény, mesterség, más kereső tevékenység után fizettek, személyük után viszont nem. Változatos társadalmi helyzetű személyekről van szó, akiknek az a közös tulajdonságuk, hogy nem a saját személyük után adóztak, szemben az előbbi csoport tagjaival. Feltételezhető, hogy az adójegyzékek mindenkit közéjük soroltak, akik polgári életforma szerint éltek, de nem rendelkeztek házingatlannal, a város fallal védett területén belül.

Csoportjuk megkülönböztetett helyzetét jelzi, hogy az egyes házaknál a ház-adót fizető személy neve után az *ibidemek* felsorolása velük kezdődik. Minden évben akadt továbbá olyan adófizető is, aki termény és tevékenység után is, valamint saját személye után is fizetett, azaz mindkét rendet alkalmazták rájuk (1. táblázat).

1. táblázat

Ibidem adófizetők száma az öt vizsgált évben

<i>Ibidem/év</i>	1579	1612	1634	1656	1711
Személye után fizet	161	336	281	123	187
Kereset, termény után fizet	108	109	141	128	25
Összesen	269	445	422	251	212
Személye és egyéb után is fizet	54	19	23	29	33

A számok általános változást jeleznek 1579 és 1634 között. 1612-ben és 1634-ben különösen magas lett az *ibidemek* száma, ami a házzal nem rendelkezők körében sajátos népesedési túlfűtöttséget is mutathat. Tény, hogy az adófizetők száma is ekkor volt a legnagyobb Nagyszombatban. A fordulat 1634 és 1656 között ezúttal is jelentősnek látszik, amit elsősorban az tükröz, hogy a személyes adót fizetők száma a felénél is kevesebbre csökkent, sőt olyan mélypontra esett vissza, amelynél még az 1711-es év adata is jobb. Igaz, a csökkenés már 1634-ben megfigyelhető. Korántsem követi azonban a személyes adót fizetők körében végbement átalakulást az *ibidemek* másik csoportja, hiszen számuk még 1634-ben is nőtt, és csak mérsékelten csökkent 1656-ig. Ők azok, aki terményük és kereső tevékenységük után is fizettek.

Az 1. táblázat első két sorában elkülönített csoportok létszáma külön-külön is jelentős. A város 18. század eleji lélekszám növekedése idején a második csoport létszáma nem változott, az 1656-os csökkenés idején ellenben számuk meghaladta az első csoport létszámát. Térbeli elhelyezkedésükre általában az jellemző, hogy inkább a Piac tér körül csoportosultak, valamint a Nagy utcában, az utolsó két adójegyzék évében pedig az egyetem környékén is viszonylag többen találhatók.

Kérdés, hogy az efféle hullámzásokban milyen szerepet játszott az adóztatás rendjének változása vagy bizonytalansága. A visszaesés az összeírt bor- és a gabonakészletek 1634 óta tapasztalható nagymértvű csökkenésével párhuzamos. A pestises 1634, valamint 1656 a korábbiakhoz képest különösen nehéz év lehetett, mert az adóztatás keményebb lett. Például a talált bor és gabona mennyiségét 5 dénárral szorozták, míg 1612-ben csak 4-gyel.

A továbbiakban azokról lesz szó, akik *ibidemként* csak a személyük után fizettek adót (2. táblázat).

2. táblázat

Saját személyük után fizető *ibidemek*

<i>Ibidem/év</i>	1579	1612	1634	1656	1711
Adózók száma	161	336	281	123	187
Adóösszeg	12 345	36 405	37 865	20 207	6003
Adóátlag	76,677	108,348	134,751	164,285	32,1016

Miközben a személyük után adózó *ibidemek* száma 1612-ig megkétszereződött, a kirótt adó közel háromszorosára növekedett. 1634-ben a létszám már csökkent, de az adó nagysága tovább emelkedett. A csökkenés 1657-ban lett egyértelmű, ám az egy főre kivetett adó átlaga még ekkor is emelkedett a korábbiakhoz képest, rekordmagasságot ért el. Feltűnő, hogy ekkora változás (növekedés, majd visszaesés) a 17. század folyamán egyetlen adónemnél sem tapasztalható. Az is rendkívüli, hogy 1711-ben, az általános irányzattal ellentétben a személyük után fizetők száma 1656-hoz képest növekedett.

A személyes adót fizetők 85–90%-a, mint már szó volt róla, 150–200 dénárt fizetett a 16–17. században, 1711-ben, a rendkívüli körülmények között ez 50 dénárra csökkent. Ez az adónem egyrészt, mint már jeleztük, elsősorban afféle fejadónak tekinthető, amelynél feltehetően lefelé lehetett alkudni. Másrészt néhány különleges esetben a személyes adó kivetése különleges helyzet kezelését szolgálhatta. 1612-ben például 14 olyan *ibidem* volt, akinek a személye után fizetendő összeg 500 dénár felett volt, ketten 1000-1000, ketten pedig egyenesen 1500-1500 dénárt fizettek. Ez utóbbi négy a Nagy utcában lakott. Feltehetően többségük a kalmárkodás után adózott, mert egyiküknek, aki szintén a Nagy utcában található, Kalmár volt a neve. Egyéb tevékenység, kereset után nem róttak ki rájuk összeget. Az ilyen elszórt eseteket a *fiscus* valamilyen okból nehezen tudta besorolni.

Ibidem és háznép

A 3. táblázatban viszontlátjuk az 1. táblázat adatait abból a célból, hogy kiszámítható legyen a Hajnal-féle mutató, a „családok” átlagszáma házanként.

A 6. sorban lévő arányszámok gyakorlatilag a Hajnal, valamint a Sabea által megfigyelt szám körül ingadoznak. A hasonlóság azt jelzi, hogy a jelenség általános. Magyarországi városokban egyébként már a 15–16. századból ismeretes jó néhány olyan adat, amely főlakók és lakók együtt számolt házankénti átlagát tekintve alig különbözik, 1,2 és 1,8 között ingadozik.¹⁷ De

17 Sopronban az arányok, az adójegyzékek alapján számítva a következők: 1458: 1,6., 1552: 1,3., 1633: 1,7., 1686: 1,5. Vö. Granasztói György: Becslés Sopron XVI. századi lélekszámára. TSz 13(1970) 302–305.

ilyen átlagok jellemzőek a 15. századi Boroszló, Prága Óváros, a 14. századi Brünn és a 16. századi Rostock esetében is.¹⁸

3. táblázat

Adófizetők házankénti átlagszáma Nagyszombatban

<i>Ibidemek</i> és ház után adózók	1579	1612	1634	1656	1711
1. kereset után	108	109	141	128	25
2. személy után	161	336	281	123	187
3. összes ibidem	269	445	422	251	212
4. házak száma	534	637	661	646	550
5. (4. + 1.)/4.	1,2	1,2	1,2	1,2	1,0
6. (4. + 3.)/4.	1,5	1,7	1,6	1,4	1,4

Ha tehát a mutatószám az adott város lakosságára jellemző háznép bonyolultabb összetételét jelezheti, akkor olyan jelenség kerül új megvilágításba, amely már régóta ismert a várostörténetben. Mols nagy, 14–18. századi városi lélekszámokkal foglalkozó művében hosszabb részt szentel a jelenségnek és nagyszámú további példát hoz fel arra, hogy egy adott városban a házanként számolt háztartások átlaga a különféle adójegyzékek, összeírások alapján jóval meghaladta az egyet, miközben kisebb városokban, falvakban, elővárosi környezetben a házak és a háztartások száma gyakorlatilag egybeesett.¹⁹ A hagyományos értelmezés azonban minden feltüntetett adófizetőt önálló háztartásfőnek tekint. Vagyis természetes egység megjelenítőjének, háztartásfőnek, aki a városi társadalom önálló sejtjét képviseli, annak fejeként jelenik meg. A továbbiakban kísérletet teszünk arra, hogy a népesedéstörténeti szempontból mégoly szegényes adatokat tartalmazó nagyszombati adójegyzékek segítségével néhány következtetést vonjunk le a háznép összetételével és fejlődési ciklusával kapcsolatban.

Az *ibidemek*, láttuk, két módon fizethettek adót a kora újkori Nagyszombatban. Egyrészt keresőnek minősülő tevékenységük alapján, másrészt úgy, hogy személyük után adóztak. A kettősség zavart sejtet azzal kapcsolatban, hogyan ítélték meg az adószedők a helyszínen, a bejárásakor tapasztaltakat. A kassai levéltárban található, az 1550-es évekből származó lélekösszeírás, valamint az adójegyzékek egybevetése segít feloldani és megérteni az ellentmondást. Az ellentmondás abból adódik, hogy a lélekszám, a népesedés bizonyos tényei (fegyverképesek száma, élelmiszertartalékok stb.) iránt érdeklődő források készítőit más szempontok vezették, mint az adójegyzékek

18 Az összehasonlító táblázatokat lásd *Granasztói Gy.*: A városi élet i. m. II. 47–48.: 18. j.

19 Roger S. J. Mols: Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle I–III. Louvain, 1954. I. 131–134.

készítőit. Utóbbiak feladata a lakosság minél szélesebb körben megvalósítható adóztatása volt. A 4. táblázat jól érzékelteti a különbséget a két szemlélet között:²⁰

4. táblázat

A háznépre vonatkozó adatok Kassán (1554–1557)

1–4. negyed	1554. összeírás	1556–1557. adójegyzék
1. főlakó	372	396
2. <i>ibidem</i>	85	156
3. összesen	457	552
4. arány	1,2	1,4

A két forrás között nyilvánvalóan az a különbség, hogy az összeírást nem az adófizetőnként kirótt adó rögzítésére, hanem a házankénti lélekszám megállapítása céljából készítették.

Kassára sokan vándoroltak be, miután visszakerült I. Ferdinánd uralma alá, s a folyamat már két-három év alatt is érezte a hatását. A házak (főlakók) számának mintegy 6%-os emelkedése ezzel függ össze. Az *ibidem*ek száma azonban majdnem a duplájára nőtt 1554 és 1556–1557 között, amit nem lehet a bevándorlással magyarázni. Nincs olyan történeti körülmény, amely ekkora lélekszám-növekedést indokolna. 1556-ban volt a város történetének legnagyobb tűzvésze, 1554 és 1558 között mindössze 18 új polgárt vettek fel, s még a házak számának 34-gyel való emelkedése is más megvilágításba kerül, ha megállapítjuk, hogy az adójegyzékek önálló háznak tekintettek olyan házakat, amelyeket 1554-ben részházként írtak össze. Összesen csak tíz újabb ház felbukkanása igazolható. Ennek is az a magyarázata, hogy egyes főtéri polgárok a telkük hátsó részét, amelynek kijárása volt a főtérről párhuzamos utcára, önálló úgynevezett „hinderhaus”-ként eladták. Mindezek alapján 1554 és 1557 között mintegy 5%-os lélekszám-növekedést lehet feltételezni.²¹

A kassai 1556–1557. évi adójegyzékek lakói (*ibidem*jei) két csoportba oszthatók. Egyrészt azokra, akik a ház uráival egy fedél alatt lévő, önálló háztartás élén álltak. Ezeket 1554-ben is összeírták, összesen 85 főt, átlagos létszámuk 3-4 fő között ingadozott (3,6). Jó néhány magányosan élő, önálló személyt is közéjük soroltak ezen kívül, így az átlag létszám háztartásonként ebben a csoportban csupán 2-3 főre tehető (2,6).²² Másrészt azonban az adó-

20 Granasztói Gy.: A városi élet i. m. I. 149–159.; *Uő*: A polgári család a középkor végi Magyarországon. TSz 4(1982) 605–612., 649–651.

21 Granasztói Gy.: A városi élet i. m. II. Függelék, 42.

22 Granasztói Gy.: Uo. 46. A főlakók háztartásainak létszáma 1554-ben jóval meghaladta az 5 főt (5,3). Uo. 43.

jegyzékek az *ibidem*ek között szerepeltettek olyanokat is, akikre a város adót kívánt kivetni, jóllehet valamelyik háza után adózó személy háztartásához tartoztak. Az 1554. évi összeírás alapján számolt házankénti háztartásarány (lásd 4. táblázat 4. sor) ennek következtében marad el jelentősen az 1556–1557. évitől. Az utóbbiban ugyanis értelemszerűen ez a csoport is szerepel.

A nagyszombati adójegyzékek különlegesek, mert valamennyi esetében alkalmazták ezt a Kassán kimutatható megkülönböztetést. Így keletkezett az *ibidem*ek két csoportja. A kereső tevékenységük, terménykészletük után adózó *ibidem*ek azért jelentettek külön csoportosulást, mert saját maguk „kezelték erszényüket”. A megkülönböztetés alapja esetükben ugyanis természetesen az a megfontolás lehetett, hogy tevékenységük (kereskedés, ipar, termény- és borkészletek) alapján több adó hajtható be rajtuk. Többségük a Nagy utcában és a Piactér környékén élt, azaz a kereskedelem központi részein, a két utolsó jegyzék tanúsága szerint pedig az egyetem körül is előfordultak már. Külön feltűnt, hogy az *ibidem*ek e csoportjának létszáma akkor csökkent le számottevően, amikor, nyilvánvaló összefüggésben a gazdasági körülmények romlásával, a városban tárolt bor és a gabona mennyisége visszaesett.

A másik fajta *ibidem* adófizetőkre saját személyük után róttak ki fix, kerek összeget. Megengedhető a feltevés esetükben, hogy a háztulajdonos (főlakó) családháztartásához tartoztak, nem volt önálló, külön háztartásuk.

Más, logikusnak látszó magyarázat nem kínálkozik az *ibidem*ek között tett megkülönböztetés indokául. A most kifejtett feltevést alátámasztja, hogy a háznép méretére vonatkozó, öt nagyszombati adójegyzékből kiszámítható arányok szinte pontosan egybeesnek a kassai kétféle jegyzék arányaival. Aminek nem látszik ellentmondani az sem, hogy, különösen 1579-ben jó néhány személyes adót fizető még külön is adózott. Ezek olyan személyek lehettek, akik a ház urának családháztartásához tartozhattak ugyan, de már saját kereső tevékenységet is folytattak. Összegzésképpen azt kell megállapítani, hogy az *ibidem*ek háznép tagjai voltak, akikre személyük után, kereső tevékenységük miatt adót vetettek ki. 1656 kivételével többségük (mindazok, akik személyük után fizettek) a háziúr háztartásában kerültek összeírásra. Mit lehet még róluk tudni?

A háznépek a város területén

Forrásaink lehetővé teszik, hogy megvizsgáljuk, hol élt viszonylag több vagy kevesebb *ibidem*.²³ A térképek az eloszlás különbségeit háztömbönkénti bontásban ábrázolják. Szemléltetőbb, ha olyan térképeket készítünk, amely

23 Terjedelmi okból itt csak olyan elemzést mutatunk be, amely valamennyi *ibidem*et tartalmazza. A kép finomítható, újabb térképsorozatok készíthetők, ha a fentebb látott módon különválasztjuk a személyük után adózókat, valamint azokat, akik kereső tevékenységük után fizettek, hasonlóan a háztulajdonos polgárokhoz.

egyidejűleg a házadó összegének tömbönkénti nagyságát is kifejezi. Az egyes térképek mindenekelőtt arra a kérdésre kínálnak tehát választ, nagyobb volt-e a háznép ott, ahol sok házadót fizettek. Erre az *ibidem*ek számából lehet következtetni. (Lásd a térképeket a Függelékben.)

Általános irányzatként valóban elmondható, hogy az *ibidem*ek többsége mind az öt évben olyan helyen lakott, ahol nagyobb házadót fizettek. Megfordítva még egyértelműbb a helyzet, kevés olyan esettel lehet találkozni, amikor a háztömbben viszonylag sokan vannak és a házadó összege alacsony. Távolról sem állítható azonban, hogy a szabályszerűség valamennyi évben egyformán erőteljes lett volna.

Nagyszombat gyarapodásának idején, 1579 mutatja a legtöbb kivételt, főként azért, mert sok olyan háztömb volt ekkor, amelyekben magasabb házadó mellett kevés volt az *ibidem*.²⁴ Az ellenkezője ellenben alig tapasztalható. 1612 a város népesedésében tetőpont volt az adófizetők számát tekintve. Az *ibidem*ek száma is jóval több, mint korábban. Ezúttal az figyelhető meg, hogy gyakran fordultak elő kisebb házadót fizető tömbökben is, miközben csökkent azoknak a házaknak a száma, amelyekben a nagy házadó ellenére kevés *ibidem* lakott. Röviden, a népesebb háznépek ebben az időben a csekélyebb értékű házakban is gyakrabban fordultak elő.

1632-ben és 1633-ban pestis volt a városban.²⁵ A válság időszakában, 1634-ben valamivel kevesebb *ibidem* látható. Az igazi különbséget azonban térbeli előfordulásuk jelzi a két év között. Ekkor az figyelhető meg, hogy több *ibidem* alacsony házadó kíséretében csak kivételes esetben fordult elő, továbbá jó néhány olyan házsor volt, ahol a magas házadó ellenére kevesen voltak, azaz a népesebb háznépek koncentrációja következett be ekkor. 1656-ban még alacsonyabb volt a számuk, még több olyan tömb fordult elő, ahol a magasabb házadó mellett csak kevés *ibidem* lakott. Hasonló, mondhatni kuszaság jellemezte 1711-et is. Az említett irányzat érvényesült ugyan mindkét évben, de jóval több kivétel fordult ekkor elő, mint 1634-ben.

Az eddig látottak nyomán megállapítható, hogy a háznépek eltérő mérete társadalmi különbséget fejezett ki. Nagyszombatban a különbségek a város területén jól megfigyelhetők, sőt a társadalmi terület alakító tényezőinek látszanak. A házadó és a háznép nagyságának kapcsolata mindemellett nem

24 A város általunk tárgyalt időszakában 1579 és 1612 a „gyarapodás ideje”, 1634 és 1656 „a változó városé”, 1711 pedig „az új Nagyszombat”. Ezt a korszakbeosztás korábbi tanulmányunkban alakítottuk ki és jellemeztük. Granasztói Gy.: A barokk győzelme i. m. 24–43.

25 „A város évkönyvei, különösen az 1509., 1586., 1632., 1633., 1645., 1679., 1708., 1739. s 1740. évnél siratják el a nagyszámú halottakat. Legnagyobb volt 1679-ben. 1708-ban is sokan elhaltak s a hagyomány szerint a plébánia-templom egyik Mária-képét könyezni látták a nagyszombatiak szomorú sorsán.” (Marton József: Nagyszombat. In: Magyarország vármegyéi és városai. Kiad. Borovszky Sámuel. Bp. 1904. 179.)

volt magától értetődő és az egyes éveket összevetve azt látjuk, hogy a népe-sebb háznépek eloszlása hullámzóan alakult. Ami azt a két további kérdést veti fel, hogy mi a háznépek nagyságából adódó társadalmi különbségek lényege és hogyan alakították ezek Nagyszombat területét.

Az utóbbi két évtizedben, a családtörténeti kutatásokban újabb, antropológiai természetű kérdések kerültek előtérbe, amelyek azt feszegetik, hogyan alakultak a kapcsolatrendszerek a család körül, akár a háznépen is túl. A legsűrűbb kapcsolati hálót általában a családtagok alkották, különösen azok, akik egy fedél alatt vagy egymás közelében éltek, s ez a háló kiterjed a háztartás, valamint a háznép tagjaira is. A háztartás, a háznép életében nagy jelentősége volt továbbá a házon túl húzódó rokoni és szomszédsági, valamint minden egyéb olyan kapcsolatnak, amely a szolidaritáson alapult és védelmet jelentett.²⁶ Mindebben a fizikai közelségnek és a szomszédságnak meghatározó jelentősége volt.²⁷

A nagy és a kis létszámú háznépek helyzete azonban alapvetően különbözött. Erre már a régebbi kutatások is felfigyeltek. A városi viszonyok között az egyszerű és a középrétegek tagjai kis létszámú, döntően a családi magból álló háztartásokban éltek, ebből adódóan a háznépük is kicsi volt.²⁸ A szomszédsági és a házon kívüli rokoni kapcsolatok hálója esetükben nagy szerepet játszott. Ellenben a patríciusinak nevezhető másik változatban, amely az elit háznépeit jellemezte, más volt a helyzet. Nemcsak a nagyobb létszám, a család bonyolultabb összetétele miatt, hanem azért is, mert a családi és a szomszédsági kapcsolatoknak más volt a jellege. Különösen kiterjedt, nemzetségi szálakkal kötődtek egymáshoz az efféle nagy háznépek Itália városaiban, ahonnan a genovai és a firenzei példák ismertek a legjobban.²⁹ De az Alpoktól északra eső Európában is ismert és elterjedt a nagy patrícius háznépek típusa, amelyeket szoros rokoni szálak és a szomszédsághoz fűződő különleges kapcsolatok jellemeztek. Még a 18. században is tapasztalható volt, hogy a városi alsóbb rétegek tagjait családi és szomszéd-

26 *Michael Verdon*: Rethinking Households. London–New York, 1998. 34–37.; *K. A. Lynch*: Individuals, Families i. m. 61.

27 A késő középkori Franciaországban mintegy harminc kilométer az a legnagyobb távolság, amelyen belül a bűntény áldozata még rokoni támogatásra számíthatott. *Colette Gauvard*: Violence citadine et réseaux de solidarité. *Annales E.S.C.* 48(1993) 1115.

28 *Diane Owen Hughes*: Domestic Ideals and Social Behavior. In: *The Family in History*. Ed. by Charles E. Rosenberg. Philadelphia, 1975. 125–128. *Jeremy Boulton*: Neighborhood and Society. New York–Cambridge, 1987. 210–257.

29 *Richard A. Goldthwait*: The Florentine Palace as Domestic Architecture. *American Historical Review* 77(1972) 977–1012.; *D. V. Kent–F. W. Kent*: Neighbors and Neighborhood in Renaissance Florence. New York, 1982. 51–53.; *David Herlihy–Christiane Klapisch-Zuber*: Les toscans et leurs familles. Paris, 1978. 506–522.

sági kapcsolatok kötötték össze, miközben a felső rétegek háznépei kifejezetten elhúzódtak a szomszédságtól.³⁰

A nagyszombati polgárság körében a *plebeius-patricius* háznépek közti jellegzetes, itáliai jellegű nagy ellentétéről a jelekből ítélve nem lehetett szó. A szomszédsági kapcsolatok eltérő jelentőségét illetően a végrendeletek tartalmaznak olykor utalást. Vannak végrendelkezők, akik házuk helyét gondosan a szomszédok említésével jelölték ki, míg mások, s ezek általában tehetősebbek, nem folyamodtak ehhez az eszközhöz. Ami így minden bizonnyal fontos társadalmi különbség kifejezője lehet. Adójegyzékeink azonban hasonlóan értékelhető utalásokat nem tartalmaznak.

A város néhány körzete azonban a háznép méretével jól jellemezhető. Például a Piactér délnyugati szegleténél, a Gabonapiac alatt elhelyezkedő házak a Nagy utcán és az Alsó Barát utcán is mindig nagyobb háznépeikkel tűnnek ki a vizsgált években. Hasonló állandóság, ellenkező előjellel mutatkozik az északi részen található Pék utca mindkét oldalán, mert itt mindig alacsony volt az *ibidemek* száma. Itt tehát kisméretű háznépek voltak a jellemzőek.

Nagy háznépek

A kassai összeírások elemzése még egy fontos körülményre hívta fel a figyelmet, a háznép nagyságát illetően. Itt 1549-ben 8 fős, vagy annál népesebb háznépek előfordulása 20 volt 365 összeírt között (5,5%), 1554-ben 67 volt a számuk 457 között (14%). Ez utóbbi évben az összeírás szerint öt olyan polgára volt Kassa városának, aki 22–18 fős háznép élén állott, köztük két nemesi származású. Ebből két háznépnek 8 felnőtt férfi tagja volt, egy háznépnek pedig 10. A legnépesebb háznép az alföldi származású Vas Antal marhakereskedője volt, aki 1554-ben, feltételezhetően fivérével, a kalmárkodó Istvánnal, valamint további 6 felnőtt férfival és 16 fegyverképtelen személlyel lakott együtt.³¹

A nagyszombati adójegyzékek ugyan nem tartalmaznak hasonló adatokat, de fel kell figyelni azokra a főlakókra, akiknek házában több *ibidem* is fizetett személyes adót. Jelenlétük kiterjedt háznépre, sőt akár nagyobb családi magra is utalhat.

Tekintsünk át tehát néhány kifejezetten nagy háznépet sejtető esetet. Az egy háziúrnál összeírt *ibidemek*re vonatkozó információkból kell kiindulni, hiszen az adójegyzéken kívül az adott, gyorsan változó helyzet jellemzésé-

30 F. Koerner: Die Bevölkerungsverteilung in Thüringen am Ausgang des 16. Jahrhunderts. Wissenschaftliche Veröffentlichungen. Dt. Inst. f. Laenderkunde NF. 15–16(1958) 178–315.; David Nicholas: The Domestic Life of a Medieval City. Lincoln, 1985. 176–182.; Uő: Urban Europe 1000–1700. New York, 2003.

31 Granasztói Gy.: A polgári család i. m. 661–662.

hez egyéb okleveles adat nem áll rendelkezésre. Ilyen körülmények között azonban a gyér adatok miatt lehetetlen vállalkozás lenne statisztikát készíteni. Csúpnán jellegzetesnek tűnő esetekről lesz szó, amelyek a helyzet változóságát és alakulását hivatottak érzékeltetni.

1579-ben 3 *ibidem* volt a legtöbb, akit egy házban összeírtak. Hotza Augusztin az Alsó Nagy utcában, az 5. tömbben lakott, adója alapján feltehetően jó házban. A háznépre jellemző, hogy itt, a háziúrral együtt valamennyi *ibidem*nek szláv hangzású neve volt (Holy, Stramon és Hlubowa). Utóbbi asszony több személyes adót fizetett, mint a másik kettő, ám a két férfinak bora is volt. A másik három *ibidem*et számláló háznép Nagysellyei Istváné, akinek a háza közvetlenül a piactéren volt található. Ez egyébként Nagysellyei saját, ugyanakkora másik házával volt szomszédos észak felől (7. tömb). A háziúr borát és gabonáját az utóbbiban tartotta, *ibidem*eket azonban itt nem írtak össze. Lakói közül az egyiket Katonának, a másikat Takácsnak, a harmadikat Kapásnak nevezi a jegyzék. Ő minden valószínűség szerint valóban kapás volt, negyedannyi személyes adót fizetett, mint a két másik. A harmadik eset, özvegy Petranckiné, innen nem nagy távolságra, a Felső Barát utcában lakott. Neki a nevekből ítélve két lakója talán lengyel lehetett, mert egyiküket Spacinskinak, a másikat Polyáknak hívták (15. tömb). Egy további *ibidem*et csak keresztnévvel említi forrásunk. Spacinszki komolyabb adót fizetett, bora is volt. A negyedik nagyobb háznép a város keleti oldalán a Szent János utcában található (38. tömb). Ennek özvegyasszony, Goda Tamásné volt a feje, közepesnél nagyobb házban, közepes borkészlettel. A három lakó közül az egyik, Könnyes Jakab kőműves csak személye után adózott, alacsony összeggel, a másik, Kozár György, ugyancsak, a harmadik, Piski József ellenben a legnagyobb személyes adóként kivetett összeget fizette és bora után is kivetettek rá adót.

E négy esetből kettőben a háznép tagjait családnevük alapján legalább a közös származás, a többségétől különböző szláv nyelv használata kapcsolhatta egybe. Miközben a rokoni szál nem bizonyítható, a származás hasonlósága (földrajzi, nyelvi rokonság) feltételezhető. Velük együtt az előbb bemutatott harmadik esetünk is a Gabonapiac közelében bukkan fel, azaz négyből három a város kereskedelmi központjában található. A negyedik azért érdemel figyelmet, mert az özvegyasszony háznépe viszont az egyházi központ közelében bukkant fel, s ebben tehetősebb *ibidem*et is találtunk.

1612-ben nemcsak több nagyobb háznépet írtak össze, hanem a létszámuk is jóval magasabb lett 1579-hez képest. Típusaik hasonlítottak az imént látottakhoz. Klimko Jakab háza a Felső Barát utca északi végén a kapu közelében volt (13. tömb). A háziúr maga szláv nevű, csakúgy mint *ibidemei* többsége, akik között két Moravcsik található, a harmadik neve Selpicki, a negyediket Rácnak hívják. E háznép furcsasága, hogy a háziúr csak a háza után adózott, *ibidemjeire* pedig a legkisebb személyes adót vetették ki. A nevek több-

sége ezúttal is a sajátos szláv nyelv használatán alapuló közösséget, összetartozást jelez, a két Moravcsik nevű együttélése ráadásul nagyobb családi magra is utal. Hasonlóan összetett családot sejtet a háznép magjaként a sommásan Proxonak írt háziúré is, Klimko házával szemben. Ez a háziúr Proxo Simon nevű *ibidem*jével és még további hárommal lakott egy fedél alatt (15. tömb). A ház kisméretű lehetett a fizetett adója alapján, ezenkívül csak bort írtak itt össze. Az, hogy ilyen különleges névvel ketten találhatóak együtt, csak egyet jelenthet: családi, rokoni kötelék fűzte őket össze. A Proxo név különben sehol sem fordul elő adójegyzékeinkben. Proxo Simon nem fizetett személyes adót, ellenben több bora volt, mint a háziúrnak. Lehetséges, hogy ezúttal olyan családi magra bukkantunk, amelyben a fiú családjának „saját erszénye” volt, miközben a teljes család tevékenysége (munkája és annak eszközei) a szülőével közös, talán éppen a borkereskedésben. Erre utalhat, hogy az egyik *ibidem*et korcsolyásnak hívták, akinek a tudománya a hordók szállításához kapcsolódott. Hasonlóan nagy létszámú háznép található még két Horvát nevű háziúr mellett is (2. és 45. tömb), azonban náluk nem találni szláv hangzású nevet viselő *ibidem*ek. Feltűnik ellenben, hogy a nagy létszámú háznépek tagjai között gyakran fordult elő ismert foglalkozású *ibidem*, akik zömmel nem céhesek. Van köztük kapás, kocsis, lóhajtó, borbély, továbbá kádár és pintér is.

1612-ben tehát ismét találni példákat arra, hogy a szláv nevű háziúr háznépének adózó tagjai is szláv hangzású nevet viseltek. A háznépet a rokoni szálak és a közös származás, nyelv fűzhette össze, miközben a kereskedés is szerepet játszott az életükben. A szerény anyagi körülmények között élő kapások, lóhajtók és más lakók gyakoribb jelenléte arra utal, hogy a háznép család nélküli egyedül élő, alkalmi munkavállalókkal bővíthetett, akiket lazább kötelék fűzött a családhoz.

1634-re csökkent a nagy létszámú háznépek száma és a létszámuk is kisebb lett. Bonyolultabb összetételű háznépet lehet feltételezni például Anghely Mihálynál, aki a város egyik kifejezetten nagy házában lakott a Piactér közelében a Felső Nagy utca keleti oldalán (22. tömb). Magas összeget fizetett ipara után, de nem tudni, mi volt a mestersége, bort, gabonát is találtak nála. Négy lakója között egy-egy darabontot, kőművest és csizmadiát talá-lunk. Minthogy a háztól néhány méterre állott a város tornya, nyilvánvaló, hogy a darabont ott teljesített szolgálatot. Ez az eset azt jelzi, korántsem tételezhető fel mindenkiről, aki személye után adózott, hogy egyben családtag vagy a családi maghoz szorosan kötődő személy lehetett. Hasonló valószínűsíthető a másik *ibidem*, Csizmadia Benedek esetében is. Személyes adót nem fizetett, a piac közelsége sodorhatta ide, amit jelez, hogy ipara után magas adót vetettek ki rá és önálló háztartás élén állott. Anghely háznépének egyik, magasabb személyes adót fizető tagja még bizonyos Hegedűsné nevű asszony, akinek bora is volt. A személyes adó az ő esetében felveti an-

nak lehetőségét, hogy Anghely háztartásához tartozott, ami bonyolultabb összetételű családi magot sejtetne.

Szelepchény László háznépe is négy *ibidemet* számlált 1634-ben, a Felső piac utcában (47. tömb). A háziúr háza után közepes összeget fizetett, más adó nem terhelte, ami arra enged következtetni, hogy nem gazdálkodott és más foglalkozást sem űzött. Egy-egy kocsis, kapás és szakács foglalkozású személyt írtak nála össze, valamint egy Polyák nevű férfit. Valamennyiükre viszonylag magasabb összeget róttak ki, személyük után. Foglalkozásuk nem a kereskedéshez, hanem inkább a közeli érseki rezidenciához kapcsolhatta őket. A házzal szemközt állott ugyanis az érseki palota, tőlük két háznyira pedig egy másik épület, amely szintén az esztergomi érsek tulajdonában volt, legalább 1579 óta. A közvetlen szomszédságban egyébként több más egyházi személyiség háza található. Itt egy kisnemes háznépéről van szó, a Polyák nevű személy, pedig afféle háziszolga lehetett az idős Szelepchény mellett. Szelepchény ugyanis már 1612-ben is tulajdonosa volt a háznak Pokronci László néven. Ehhez adalék, hogy bizonyos Pohronczy Ferenc 1598. március 12-én Prágában kapott nemesi levelet és címet, s általa ugyanezt megkapta testvére László, Miklós, Ilona, Katalin és Bokros György.³² A ház helye, két házzal az érseki tulajdonban lévő háztól 1612-ben és 1634-ben kétségtelenné teszi, hogy ugyanazon személyről van szó. Tudni lehet azt is, hogy a Bars megyei Szelepcsény nevét a család csak a nemesi cím megszerzése után kezdte használni, de a Pohronczy előnevet végig megtartotta. 1656-ban egyébként a ház már Szelepchény György *reverendus*, nyitrai püspök és udvari magyar kancellár tulajdona volt az adójegyzék szerint, aki 1666-ban lett esztergomi érsek. Szelepchény György 1634-ben még a közeli Szempc plébánosa volt. Róla azt lehet tudni, hogy alsóbb iskoláit Nagyszombatban járta ki, márpedig 1612-ben 17-18 éves lehetett, ami valószínűsíti, hogy ugyanebben, az akkor még Pokronci László néven említett házban lakhatott. A ház egyébként alig száz méterre feküdt a szeminárium épületétől. Erről a nagyszombati „ősi házról” rendelkezett feltételezhetően Szelepchény prímás, amikor azt 1684. évi végrendeletében egyik rokonára hagyta.³³ Végül még egy feltevés: a család morvaországi szálai indokolhatják, hogy az 1634-ben már nyilvánvalóan idős Szelepchény Lászlónak Polyák nevű szolgálja lehetett.

A sok kínálkozó példa közül két jellegzetes, a Piactér közelében, a Kereszt utca déli oldalán található háznépet érdemes említeni (62. tömb). Egy-

32 A család később változtatta nevét a magyar hangzású Szelepchényre. (A Magyar Országos Levéltár címereslevelei. Kiad. Nyulásziné Straub Éva–Kollega Tarsoly István. Bp. 2000.)

33 Pallas Nagy Lexikona XV. Bp. 1897. 536.; Magyar Életrajzi Lexikon II. Kiad. Kenyeres Ágnes. Bp. 1969. 740.; *Nagy Iván*: Magyarország nemesi családai X. Bp. 1859. 582. – A plébánia mellett működő iskolával és szemináriummal kapcsolatban lásd *Granasztói Gy.*: A barokk győzelme i. m. 56.

mástól négy ház választotta el őket. Mindkettő azért érdemel figyelmet, mert e háznépeket a piac, a kereskedés közelsége hozta össze. Séthy István a város egyik legnagyobb összeggel adózó kereskedője volt, igaz ehhez képest háza bár értékesebb volt, mint a Szelepchény-féle, a maga 600 dénárjával, majdnem háromszor kevesebbet ért, mint a vele szomszédos polgáré. Séthy háznépének különlegessége az, hogy két olyan *ibidem* is tartozott hozzá, akiknek önálló háztartásuk volt, személyük után nem adóztak, egyikük ipara után fizetett, a másik, egy özvegyasszony, pedig kereskedése után. A két további *ibidem* közül az egyik szintén asszony, akit Zsibárus Magdának nevez a jegyzék és csak csekély összeget róttak ki rá, a másik magasabb összeget fizetett, foglalkozásáról nem lehet semmit sem tudni. A másik jellegzetes piacközei háznép Kalmár Mihály özvegye mellett található. Séthyénél nagyobb értékű háza és bora után fizetett adót, a lakói, pedig a vásároláshoz kötődő személyek: a két Kufár, Dorka és Margit személye után adózott, még hozzá nem is a legalacsonyabb összeggel, a Képíróra, akinek a keresztnévét sem említik, az adójegyzék kétszerannyit rótt ki, csakúgy, mint Kapás Mátyásra. Valamennyi *ibidem*ről feltételezhető, hogy tevékenységük miatt kötődtek a Piac térre néző házhoz.

Az 1634-ben felbukkanó jellegzetesen nagyobb háznépek idézett példái bizonyos változást sejtetnek 1579-hez és 1612-höz képest. Egyrészt most nem találtunk annyi szláv nevű összekapcsoló háznépet, mint korábban, másrészt növekedett a kereskedelemhez és annak központjához kötődő nagyobb háznép. A Szelepchény-háznép, az egyházi központ közelében, a nemesi háznép példája lehet.

1656-ot már több ízben jellemeztük válságos évként. Összesen csak három nagyobb háznép mutatható ki ekkor az adójegyzékből. Mintha a recesszió a háznép méretére is kihatással lett volna. A három népesebb háznép közül kettő a Jeruzsálem utcában volt, s mindkettőben ismét a szláv hangzású nevek jellemzőek. Ez az utca szegény lakosságával és nagy zsúfoltságával tűnik ki a 17. században, de most fordult elő először, hogy nagyobb háznépeket is találni benne.³⁴ A harmadik népes háznép ugyanabban a piacra néző, egykor Kalmárné tulajdonában volt házban található, melyet most Jászai György birtokolt. Ismét a vásároló háznép példája látható: ezúttal hat (!) *ibidem*et írtak össze a nem különösebben értékes házban. Közülük hárman önállóan adóztak iparuk után. Egyikükről, Képíró Mátyásról nem tudható, hogy azonos-e azzal, akit ugyanitt találtunk több mint húsz évvel korábban, adója alapján ipara ezúttal jobban mehetett, mert a másik két *ibidem*, Rupert Márton szabó és Biner András festő is kevesebbet fizetett nála. A háznéphez még egy kapás és egy cséplő is tartozott, így az összetétel, mint jeleztük, ismét a piachoz kötődő személyek alkalmi együttesét jelzi, hiszen a kapás és a

34 Az utca zsúfoltságáról lásd Granasztói Gy.: A barokk győzelme i. m. 27–28.

cséplő nyilván a piacról szerzett magának munkát. Hogy a családi mag mégis bonyolultabb lehetett, azt özvegy Verelehi Jánosné jelenléte mutatja. Jászai, a ház ura csak háza után fizetett, a kifejezetten magas személyes adót fizető özvegy ellenben nagyobb mennyiségű bort is tartott. Ebben az esetben nem lehet kizárni köztük a rokoni kapcsolatot, vagy legalábbis azt, hogy közös háztartásban éltek.

Az 1656-ban látottakat összegezve a kevés nagyméretű háznép mellett a szláv nevéekkel jellemezhetőek jelenléte említendő, továbbá a Piac térnél mutatkozó változás. A vásári árusok határozottabban tömörültek itt ekkor, ami nagy létszámú háznépet eredményezett.

1711-ben ismét több, nagyobb méretű háznép fordult elő Nagyszombatban, de az *ibidem*ek száma egyik esetben sem haladta meg a hármat. Túl nyomó részük a Piac tér közelében és a Nagy utca házaiban található, kettő a Keresztutcán. A keleti városrészben egy-egy népesebb háznép volt a Szent János utcában, a szemináriumokkal szemközti házson (35. tömb) és a plébánia szomszédságában (39. tömb). Az előbbi egy Forgács nevű háziúr kifejezetten nagy házában, két árus és egy szíjártó *ibidem*et foglalt magában. Új jelenség ez, az árusok és a mesterember a szemináriumok vásárlóit elégíthette ki. A plébánia mellett három szláv nevű *ibidem* közül kettő kapás, egy molnár, számukra az érseki, káptalani allodiumok adhattak munkát.

A másik, kereskedő-polgári oldalon újdonság a két gróf, Eszterházi Péter (7. tömb), és Zichy Péter (18. tömb) nagyobb háznépének felbukkanása. Mindkettőben találni egy-egy személye után kis összeggel adózó özvegy-asszonyt is, akiről feltételezhető, hogy afféle kulcsár, mai fogalmak szerint házvezető nő szerepet tölthettek be.³⁵ A fennmaradó háznépek összetételére számos esetben jellemző varga, szíjártó és más mesterek, árusok jelenléte.

Mindent egybevetve az iménti példák a háznépet összekapcsoló kötelékek különböző fajtáit érzékeltették. Valamennyiről feltehető, hogy a kevésbé népesebb háznépek alakításában is szerepet játszottak. Az öt év áttekintésének fontos tanulsága, hogy a kötelékek természetét illetően bizonyos változások is bekövetkeztek a 16. és a 18. század között.

A családi magot összetartó vérségi kapcsolatokról azt a következtetést lehetett levonni, hogy a polgárság körében a bonyolultabb összetételű családi magok súlya nem elhanyagolható, jóllehet arányaikra adataink alapján nem lehet következtetni. Az a fentiek nyomán is valószínű, ismét rá kell mutatni, hogy az *ibidem*ek nélküli háznépek zömmel egyszerű családi magból álltak. Ezek alkották mindenkor a polgári lakosság háznépeinek többségét. Társadalomtörténeti megközelítésben azonban egyoldalú következtetéshez vezet, ha a családi mag és a körülötte szerveződő háznép kapcsolataiban döntően

35 Eszterházi János háznépében Kuhár (szakács), a Szelephény Lászlóéban, 1634-ben lévő ugyancsak volt szakács nevű egyén.

a vérségieknek tulajdonítunk jelentőséget. Az imént látottak ennek éppen az ellenkezőjét jelzik. A szláv nevű *ibidem*ekkel jellemezhető háznépek folyamatosnak mondható jelenléte például azt mutatja, a rokoni szálak mellett, vagy azok helyett, jelentős a közös nyelv, származáshely és társadalmi helyzet kapcsolatokat, szolidaritásokat formáló szerepe is. Az nem világos, hogy a nem szláv nevűeket egyesítő háznépek esetében a jelenség mennyire szokványos vagy különleges, valószínűbb, hogy az efféle esetek előfordultak más összefüggésben is. A háznépet így akár sajátos szomszédsági kapcsolatrendszer csomópontjaként is fel lehet fogni, amelyben a családi maghoz a rokoni szálakon kívül egyéb módon is kötődtek a család tagjaival egy fedél alatt lakók, s a szálak természetesen túlvezettek a házon, sőt a város falain is. A nemesi, főúri háznépek esetében nem tekinthető véletlennek a szakács, a kulcsár szerepet betöltő személyek gyakoribb jelenléte, ám további fogódzók hiányában nehéz messzebb vezető következtetésekre jutni e sajátos háznépekről.

A háznépen belül a családi maggal közös háztartásban élő, személyes adót fizetők nagy része a jelekből ítélve munkája által kötődhetett a háznéphez. Ám éppen az ő esetükben indokolt azt is feltételezni, hogy az efféle kötelek természetét nehéz világosan meghatározni. Például azért, mert egyszerre többféle szálon is kapcsolódhattak. Tény, hogy az *ibidem*ek többsége a város kereskedő részében, a jobb módú, nagyobb házakban fordult elő. De nem zárható ki, hogy családtagként kezelt távolabbi rokonok, cselédek, a háziúr földijeként érkező személyek is mellékesen kereső tevékenységet folytattak, ami után adóra kötelezték őket. Ugyanez állhat viszont azokra a bérlőként a ház valamelyik kamrájában meghúzódó munkavállalókra is, akik kapásként, más alkalmi munkásként, iparosként, árusként valamilyen módon a háztartáshoz kötődtek. Ilyen személyekkel gyakran lehet kisebb házakban is találkozni, ahol az önálló, elkülönült élet aligha volt lehetséges. Önálló, elkülönült részt a házon belül azok az *ibidem*ek foglalhattak el, akik nem személyük, hanem gazdálkodó és más kereső tevékenységük után adóztak a háznép tagjaként és valószínűsíthetően, legalább az esetek egy részében önálló háztartásuk volt.

Az *ibidem*ek számának jelentős ingadozása, közöttük a személyes adót fizetők, valamint a kereset, termény után fizetők belső arányainak számottevő eltérése, továbbá a nagyobb háznépek jellegzetes eseteinél megfigyelhető változások két következtetést is megengednek. Tekintetbe véve azt, hogy a 17. század első harmadában válságos időszak vette kezdetét Nagyszombat életében, az ekkor bekövetkezett létszám- és arányváltozások a háznépek sebezhetőségét, törékenységét jelzik. A háznépet összefogó szálak korántsem bizonyultak erőseknek, a konjunktúra alakulása a pestistől a megélhetési viszonyokig komoly változásokat eredményezett. Ékesszólóak ebből a szempontból az 1656-ban jellemző mélypont bizonyítékai, főként, ha az 1612-es

év adataival vetjük őket össze. Ekkor, például, mint láttuk, jóval kevesebb nagyobb háznép akadt, a személyük után fizető *ibidemek* száma pedig kisebb, mint a kereset, termény után adózóké. A nagyobb háznépek gyakorisága a konjunktúrával függött össze.

A népesebb háznépek térbeli eloszlásával kapcsolatos megfigyelések két sajátos folyamatot jeleznek 1579 és 1711 között. A 16. században az egyházi rész két központja a Szent Miklós- és a Szent János-templom nem vonzott még annyira, mint a 17. században. Ám e vonzerő 1656-ban csökkent, s a csökkenés 1711-ben folytatódott. Változott a konjunktúra. Hasonlót igazol a másik folyamat is, ám egyúttal e változás már a kereskedés jellegének változását is mutatja. Csak 1634-ben és azt követően mutatják a térképek, hogy maga a Piac tér jobban vonzotta a nagyobb háznépeket. Nagyszombatban a válsággal párhuzamosan a fogyasztási szokások is változtak, egyre több a piachoz kötődő kisebb mesterség, árus, kofa bukkant fel, párhuzamosan a nagy létszámú háznépek megjelenésével. A folyamat egyébként különösen jól követhető a városi számadáskönyvekben, mert egyre több piaci árustól szedtek be helypénzt.³⁶ 1711-ben a nagyobb háznépek eloszlása, tömörülése a nyugati polgári részen a Piac térnél és a Nagy utca mentén jelzi, a háznép összetételét formáló körülmények változtak, a kereskedő tevékenység nagyobb szerepet játszott benne, mint korábban.

Miközben a 18. század elején változó körülményeket jeleznek, átalakulnak a háznépeket összefűző kapcsolatok s változik eloszlásuk a város területén is. Az eddigiek igazolnak egy fontos társadalomtörténeti igazságot is: mindent egybevetve a jelenségek nem egymás után következnek, hanem egymáshoz kötődnek. Gyengülnek és erősödnek a másik rovására, a változások így jellemezhetőek a legjobban.³⁷

György Granasztói

THE HOUSEHOLD IN NAGYSZOMBAT (1579–1711)

Historians today show an increased interest in the analysis of the town's area. This study attempts to place the results of a statistical analysis on the map with the greatest possible accuracy. Thus location in the town and statistical data come into interaction and it is this interaction that the researcher is concerned with. An earlier book by the author dealt with the area of Nagyszombat (Trnava, Tyrnau) in the early modern age, as represented by houses and public life. This present study deals with the households of the town's houses with the help of five tax lists, which date

³⁶ Lásd Granasztói Gy.: A barokk győzelme i. m. 101. és 181. j.

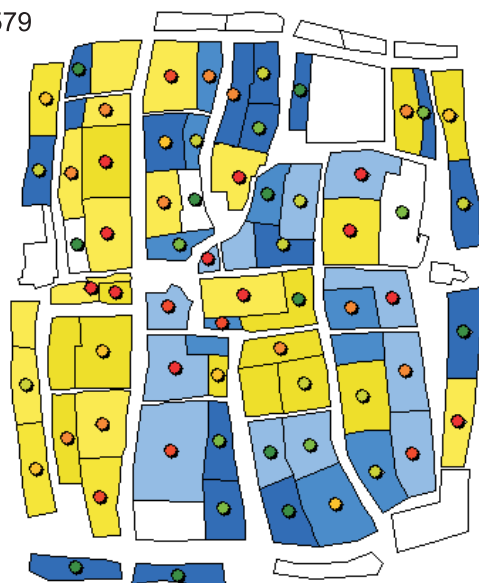
³⁷ A fentieket kiegészíti, alátámasztja és tovább is viszik a Nagyszombatban 1711-ben talált úgynevezett „vőségek” vonatkozó elemzések, valamint az özvegyek és az árvák szerepét, súlyát vizsgálók. Ezek terjedelmi okokból sajnos nem illeszthetők már a jelen tanulmányhoz.

from 1579, 1612, 1634, 1656 and 1711. The term household is used in a wide sense, which is not the same as a family unit. Changes in the composition of the household through time and space are by all means of interest to social history. Therefore, in the discussion the study attributes an important role to the new results of international research on historical anthropology and demography. Cartographical analyses of the composition and size of households indicate, first of all, that differences of size in Nagyszombat were connected with certain social differences, which had a role in shaping the area of the town. Townsmen from the poorer and middle classes lived mainly in family units constituted by the nucleus of the family and their households were also small. Compared with major European and, especially, Italian towns, there is a difference because in Nagyszombat a larger household was not an unambiguous indicator of a patrician way of life and of neighbourhood relations different from the others. Here larger households were not necessarily constituted by more complex families either, although examples for this also exist. Besides kinship relations, in the emergence of larger households other forms of solidarity also had a role: common language, ethnic group affiliation, place of origin, social status, and activities connected with trading. Households can be seen as nodes of peculiar networks of neighbourhood relations. Clusters of major households signal several processes significant in the life of the town. Such a cluster was formed by households of market women and other retailers in the Market Square from the first half of the 17th century, which was one of the precursors of a slow change in the way of life. It can be observed generally that a significant proportion of the members of a household were linked to the others through their work. The household as an organisation had a prominent role in integrating the population.

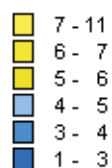
Függelék

A háznépek száma tömbönként és a házadó nagysága

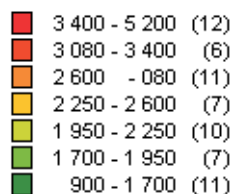
1579

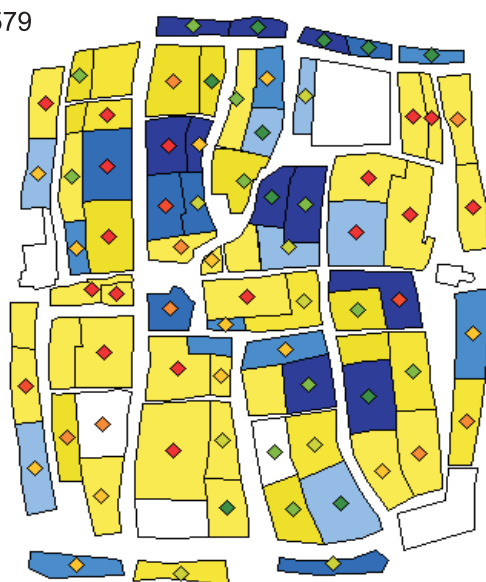
ibidemek száma tömbönként

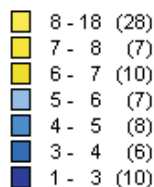
házadó

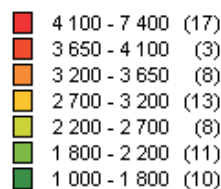
1579

ibidemek száma tömbönként

házadó

1634

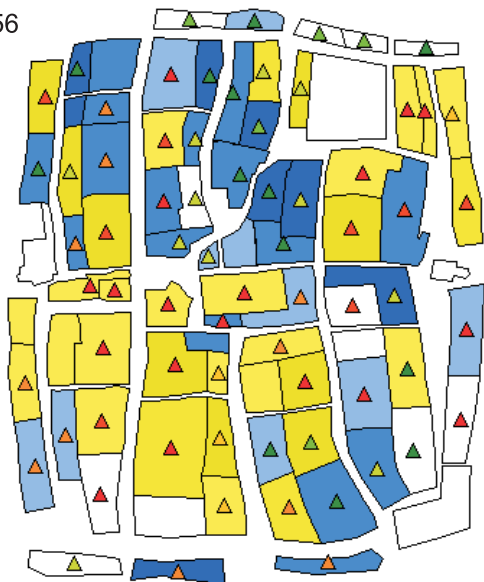
ibidemek száma tömbönként

8 - 27	(26)
7 - 8	(7)
6 - 7	(10)
5 - 6	(3)
4 - 5	(10)
2 - 4	(15)
1 - 2	(7)

házadó

4 200 - 9 200	(15)
3 600 - 4 200	(10)
3 100 - 3 600	(6)
2 600 - 3 100	(12)
2 200 - 2 600	(8)
1 800 - 2 200	(7)
400 - 1 800	(12)

1656

Ibidemek száma tömbönként

6 to 13	(22)
5 to 6	(4)
4 to 5	(9)
3 to 4	(10)
2 to 3	(17)
1 to 2	(8)

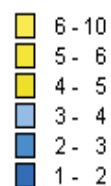
házadó

2 250 - 4 420	(18)
1 850 - 2 250	(8)
1 500 - 1 850	(11)
1 400 - 1 500	(4)
1 150 - 1 400	(11)
1 050 - 1 150	(5)
600 - 1 050	(13)

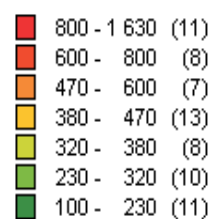
1711

ibidemek száma tömbönként

házadó

Faragó Tamás

Pestisjárványok Máramaros vármegyében¹

„...egyértelműnek tartom, hogy eseménytörté-
netszerűen globális történetet nem lehet írni...
lehet viszont bizonyos jelenségeket globális
szemlélettel tárgyalni... (Péter Katalin, 2004)

Bevezetés: pestisjárványok a középkortól 1710-ig

Írásunkban a máramarosi pestisjárványok történetét kívánjuk röviden összefoglalni. Célunk csak bizonyos kérdések tárgyalása: a hagyományos világ talán legrettegettebb járványát konkrét, korszakhoz és régióhoz kötött adatok segítségével elsősorban az epidemiológia és a demográfia szemszögéből kívánjuk elemezni. Vagyis nem foglalkozunk a járvány művelődés-történeti (tárgyi és szövegemlékek), valamint orvos- és igazgatástörténeti vonatkozásaival (korabeli receptek, kórismék, gyógy módok, illetve adminisztratív intézkedések). Elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy kiket érintett, mekkora pusztítást végzett a járvány és milyen rövid vagy hosszabb távú demográfiai következményekkel járt az érintett népességre vonatkozóan. Sajnos tényleges elemzéseinket előzetes terveinkkel szemben csak viszonylag késői időponttól, a 18. század elejétől kezdődően tudjuk indítani. Egy-egy említésünk van ugyan arról, hogy az 1550-es évek elején, 1571-ben, illetve 1586-ban pestisnek nevezett járvány pusztított a megyében, de konkrét demográfiai és/vagy epidemiológiai szempontból értékelhető adataink a 16–17. századra vonatkozóan nincsenek.

A legkorábbi adat, az 1555. évi dicajegyzék 10 helységben 34 pestis miatt elnéptelenedett portát sorol fel, ez azonban legfeljebb a járvány létezésére vonatkozóan elég bizonyosság.² Az elbeszélő forrásokban, illetve a megye ki-

1 A Budapesti Corvinus Egyetem, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete és az MTA–NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoportja „Halandósági válságok a 18–19. századi Magyarországon” címmel 2005. június 7-én tartott budapesti konferenciáján elhangzott előadás egy részletének kibővített és jegyzetekkel ellátott változata.

2 H. I. Bidermann: Die ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. Innsbruck, 1862. I. 73.; Bélay Vilmos: Máramaros megye társadalmi és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Bp. 1943. 113. Nem kizárt egyébként, hogy hasonló ok

vonatosan közölt jegyzőkönyvi adatai között³ viszont egyetlen pestisre vonatkozó utalást sem találunk. Más, közvetett információkkal sem rendelkezünk a pestisjárványok máramarosi jelenlétére vagy hatására vonatkozóan. Az egész megyét átfogó, a háztartásfők számát községsorosan megadó összeírások csak 1700-tól maradtak fenn, s nagyváros vagy literátus hajlammal megáldott arisztokrácia hiányában a helyi közegészségügyi viszonyokról informáló krónikákkal, naplókcal, önéletírásokkal – vagyis pestisjárványról szóló szöveges információkkal – sem rendelkezünk.⁴ A 18. század előtti járványok pusztításának akár számszerű, akár elbeszélő formában történő megragadása tehát reménytelennek tűnik. Nem csoda, hogy Máramaros megye történeti összefoglalói a pestis tárgyalását a Rákóczi kori, 1709–1710. évi járvánnyal indítják.⁵ Vagyis irodalmi tallózásunk eredményeképpen csak annyit mondhatunk, hogy Máramarosban a pestis minden valószínűség szerint már a 16–17. században is pusztított, de a járványokra vonatkozóan fennmaradt igen szórványos adatok sem epidemiológiai, sem demográfiai szemszögből nézve nem elemezhetőek.

Az 1710. évi pestis Máramarosban

Az első konkrét adatok, amelyből egy máramarosi pestis rekonstrukcióját megkísérelhetjük, az 1709–1710. évi járványra vonatkoznak. Eszerint 1705 és 1708 között Lengyelország keleti területein és a Balkánon már megfigyelhetők a járvány kibontakozásának első jelei, amely 1708-ban kezdi meg lassú terjedését Aradtól felfelé tartó irányban Magyarországon. 1709 áprilisában Kecskemétről, októberben Debrecenből és Kolozsvár környékéről, novemberben Szabolcsból, decemberben Ungvárról, 1710 januárjában Szatmár megyéből adnak róla hírt forrásaink. Máramarost valószínűleg 1710 tavasza környékén éri el. (1709 október közepén még egyik szemtanúnk Husztot és

vezethetett az 1693. évi kamarai összeírásban szereplő, négy técsői utcában regisztrált 97 halott elhunytához. Lásd MOL E 156, MKA Urbaria et conscriptiones, 15:7. – Sajnos az a megoldás sem segít a máramarosi pestisek kronológiájának pontosításában, ha a megye környékének adatait kíséreljük meg használni: az 1568. és 1571. (Bereg megye), 1585–1586. (Nyíregyháza) és 1679. (Bereg megye) évi pestisek szintén egymondatos említésekben maradtak ránk, így részletesebb elemzést ezek sem tesznek lehetővé. *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye. Bp. 1996. (1881–1882.); *Fazekas Árpád*: Szabolcsi adatok a pestisjárványok történetéhez. Orvostörténeti Közlemények [a továbbiakban OKözl.] 86(1979) 92.

3 *Komáromy András*: Máramaros vármegye jegyzőkönyveiből. TT 11(1910) 161–186.

4 Biztos, hogy háztartási részletességű községsoros összeírás már 1616-ban is történt a megyében, de ennek ránk maradt példánya olyannyira csonka és rongált állapotú, hogy egyetlen járás adózó népessége sem rekonstruálható belőle maradék nélkül, így céljainkra alkalmatlannak látszik. MOL F 49, Gubernium Transylvanicum, Vegyes conscriptiók, Nr. 11.

5 *Pap József*: Adalékok Máramaros történetéhez. Máramarossziget, 1909.; *Alexandru Filipaşcu*: Istoria Maramureşului. Baia Mare, 1997. (1940.)

környékét pestistől mentesnek mondja, 1710 június elején viszont a megye már azt írja, hogy a kór majd az egész vármegyét ellepte.)

A megye első történeti összefoglaló kísérletének írója, Pap József úgy tudja, hogy a pestist a lengyelek hozták Máramarosba – mely alatt valószínűleg az akkor még Lengyelországhoz tartozó Galícia lakosait kell értenünk –, de annak fentebb vázolt terjedési vonala és menetrendje alapján elképzelhető egy délkeletről érkező fertőzési hullám is. 1710 szeptemberében még biztosan tart a járvány Máramarosban, mivel e hónapból értesülünk a huszti helyőrség „kihalásáról”, a sószállítás szüneteléséről és ekkor kér adókedvezményt a megye Rákóczitól a pestisre hivatkozva.⁶ Minden valószínűség szerint azonban a járvány késő ősszel végleg megszűnik, mivel az 1710. november 25-ei megyei közgyűlés arról határoz, hogy „szolgabíró atyánkfiai” hívják haza a „falukból elébállt és erdőkön tekergő lakosokat”.⁷ A pestis tavaszi újbóli feléledésének már semmiféle jele nincs.

Különösen feltűnő számunkra viszont, hogy a havonta legalább egyszer ülésező megyei közgyűlés 1709–1711 között a már idézett határozaton kívül egyáltalán nem foglalkozik a pestis máramarosi jelenlétével vagy annak hatásával. A hallgatás mintegy az eseményekbe való belenyugvást, a sors megpróbáltatásai elleni védekezés haszontalanságát sugallja. Mindenesetre ez az érdektelenség odavezetett, hogy a járvány tényleges lefolyására vagy hatására vonatkozóan lényegében egyetlen konkrét adatot (a járvány által érintett helységek listáját, a megbetegedettek és halottak számát, vagy legalább szöveges utalásokat a járvány egy-egy helységben történő kitörésére, illetve elmúlására vonatkozóan) sem találunk forrásainkban.

Mivel a járvány pusztításáról nemcsak a megye, hanem a megye legnagyobb birtokosa, a Kamara sem készített külön felmérést (a Helytartótanács akkoriban még nem létezett), az 1710. évi pestis dimenzióinak körülhatárolását így csak egyetlen módon kísérrelhetjük meg: ha megvizsgáljuk, hogy az erre az időszakra nézve rendelkezésre álló különböző típusú összeírásokban milyen nyomokat, milyen, a pestis pusztításával összefüggésbe hozható hirtelen változásokat találunk. Erre egyrészt a kamarai falvokról 1702 és 1711

6 A fenti rekonstrukciót az alábbi művek alapján végeztük: *Kis Domokos*: Erdélyi bujdosók és a pestis. Adalékok a pestis elleni védekezés történetéhez. (1709–1711.) OKözl. 141–144(1993) 83–105.; *Pap J.*: i. m.; *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1910. III.; *Szoleczky Emese*: A huszti vár története. PhD-disszertáció. 2004. (Kézirat); *Thaly Kálmán*: A pestis Magyarországon, 1708–1711. *Pesti Napló* 30(1879) 25–26.; Takáts László Magyar-Kossa Gyula forrás-összeállítására hivatkozva azt állítja, hogy a pestis Máramaros megyébe 1709-ben került át Moldvából, de az általa hivatkozott helyen nem ez az adat található, és többi forrásunk is ellentmond nevezett szerző vélekedésének. *Takáts László*: Az egészségügy szervezése a Rákóczi-szabadságharc idején. In: *Rákóczi tanulmányok*. Szerk. Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1980. 196.

7 Arhivele Naționale ale României, Direcția Maramureș, Baia Mare [a továbbiakban ABM], Fond 45. Inv. 338. Nr. 10. Máramaros vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1705–1712., 320.

között készített uradalmi összeírások, másrészt az egész megyét felölelő 1700. évi adókimutatás, az 1715. évi sójavadalmasztási, valamint az 1715. évi országos adóösszeírások nyújtanak bizonyos lehetőségeket.⁸

A kamarai települések esetében, tekintettel arra, hogy 1711 júniusában, vagyis jó fél évvel a járvány megszűnését követően (valószínűleg a károk felmérése céljából) összeírták az adózó népességet, tulajdonképpen első kézből van információnk a pestis népességre és társadalomra gyakorolt hatásáról. Az összeírásból megtudjuk, hogy a rónaszéki sóbányát átmenetileg elhagyták munkásai a pestis miatt⁹ s a Huszt városához tartozó három falu adózó népessége közel 40, a bocskói uradalom tucatnyi falvában 18%-kal alacsonyabb, mint a század elején (1. táblázat). A hiány részben a pestisben meghaltakból (őket jelzik az adózók 10–20%-át elérő pusztá telkek), részben az átmenetileg vagy véglegesen elmenekültek-elköltözöttek 30–60%-os tömegből tevődik össze. Plasztikusan foglalja össze a pestis következményét a Huszt várához tartozó öt helységet összeíró tisztviselő Károlyi Sándorhoz írott levelében: „az öt falu pedig az pestis miatt ell pusztult, ki az nyomorúság előtt helyéül ki bujdosott, ketteiben laknak, hármában az mint vadnak kik is bár csak az urbariumi szolgálatot praestálhatnak.”¹⁰ Vagyis az adott esetben az összeírt „szökevény” lakosok nagy száma nem elsősorban a török háborúk után felerősödött, a társadalom térbeli újrendeződésével kapcsolatos vándormozgalmakra vezethető vissza, hanem a pestis előli egyetlen biztos védekezés alkalmazását, a tömeges menekülést jelzi. Jól illeszkedik ehhez, hogy a menekültek aránya 1711 és 1715 között közel kétharmadával csökken, vagyis nagy részük a járvány elmúltával visszatért lakhelyére.

A kamarai összeírásokból szerezhető tapasztalat tehát azt sugallja, hogy a pusztá telkek és a menekültek száma alapján hozzávetőleges képet kaphatunk a pestis okozta népességi hatások méretéről és területi különbségeiről. Az egész megyét átfogó kép megrajzolását két forrásra alapozhatjuk: a megye összes családfőjét meglehetősen pontosan rögzítő sójavadalom összeírára,¹¹ valamint az ugyanabban az évben készített országos adóösszeírára. Előbbi forrás egyaránt összeírta a nemes és nem nemes szökevényeket és elmenekülteket, utóbbi forrásban pedig megtalálható – rendszerint a megürülés évével együtt – a pusztává vált telkek száma.¹² Elemezni azonban csak

8 A felsorolt források jelzeteit lásd az 1. táblázat alatt.

9 MOL E 156, 152:59.

10 MOL P 397, A Károlyi család törzsanyaga, Acta oeconomica, V. D. Huszt, 1711. június 26.

11 MOL Mf. W 183. d. (ÖStA HKA Fasc. 4. Rote fascikel Nr. 43.) A forrás a megyében lakó családfők összeírása, akik kedvezményes sóvásárlási lehetőséggel rendelkeztek a kamarai bányákban függetlenül attól, hogy birtokos vagy egytelkes nemesek, illetve adóköteles úrbéreszek.

12 Az 1715. évi országos összeírás. Bp. 2004. Arcanum–Országos Levéltár. (DVD-ROM.) Az országos összeírásban szereplő adózó háztartásfők száma jóval alacsonyabb, mint a sójavadalmi összeírásé, ráadásul e forrás Máramarosban különösen nagy számú nemességre vonatkozó információkat sem tartalmazza, így pusztá telken túlmenő adatait nem használtuk.

1. táblázat

Az 1710. évi pestis hatása Máramaros megye népességére
I. Kamarai falvak

Uradal- mak	Összeírtak			Pusztá- telkek ^b	Menekültek		Mindhárom alkalommal össze- írt települések
	1702	1711	1715	1715	1711	1715	
	száma						
Husztzi	95 ^a	58	113	21	62	11	3
Bocskói	475	390	267	47	176	74	11
Összesen	570	448	380	68	238	85	14
A pusztulás aránya az 1702-ben összeírtakhoz képest (százalék)							
Husztzi				22,1	65,3 ^c	11,6	
Bocskói				10,2	37,1 ^c	15,6	
Összesen				12,2	41,8 ^c	14,9	

^a 1700.

^b 1702. és 1711. években összeírásuk nem vagy hiányosan történt meg.

^c A menekültek egy része valószínűleg még a pestis kezdete előtt távozott, vagyis az itt közölt pusztulási arány némileg felülbecsült.

II. Máramaros megye^d

Járás és kerület	Összes	Pusztá- telkek ^e	Mene- kültek	A háztartások száma a pestis előtt ^f	Pusztá- telkek ^e	Mene- kültek	Összes csökkenés
A. Urbéres helységek							
Alsó	1601	33	410	2105	1,6	19,5	21,1
Felső	276	71	186	533	13,3	34,9	48,2
Kaszói	184	12	14	216	5,6	6,5	12,1
Szigeti	528	52	79	702	7,4	11,3	18,7
Bocskói uradalom	255	59	66	386	15,3	17,1	32,4
Összesen	2844	227	755	3942	5,8	19,2	25,0
B. Kuriális helységek							
Alsó	770	29	146	957	3,0	15,3	18,3
Felső	52	7	30	90	7,8	33,3	41,1
Kaszói	333	18	9	377	4,8	2,4	7,2
Szigeti	356	17	30	408	4,2	7,4	11,6
Összesen	1511	71	215	1832	3,9	11,7	15,6
Falvak összesen	4355	298	970	5774	5,2	16,8	22,0

^d A városok és a pusztá telkek adatait nem közlő települések nélkül.

^e Az 1715. évi országos összeírás alapján 1709–1711 között pusztává lett telkek.

^f Az 1715-ben összeírtak az összes korábban elmenekülttel és pusztá telkekkel együtt.

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 1065, Nr. 1.; MOL P 397, A Károlyi család törzsanyaga, Acta oeconomica, V. D. Huszt.; MOL Filmtár W 183, (Hofkammerarchív, Fasc. 4. Rote fascikel Nr. 43.); MOL E 156, 7:18. és 152:59.; Az 1715. évi országos összeírás. Bp. 2004. Arcanum–Országos Levéltár (DVD-ROM).

azokat a településeket volt érdemes, melyek mindkét forrásban szerepelnek (ez az összes falu kereken 78%-a), ugyanis az országos adóösszeírás végrehajtói a jelentős részben nemesek lakta kuriális települések többségében a pusztá telkeket, sőt gyakran magát a települést sem írták össze. Az eredmények ugyancsak az 1. táblázatban láthatóak. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy egyrészt a pusztá telkek adatában a megürült kishemesi porták nem szerepelnek (vagyis ez az adat a halálozások számát alábecsli), viszont a menekültek sorában nem mindenki írható a pestis rovására (vagyis ez az adat némileg túlbecsült), akkor azt mondhatjuk, hogy az 1710. évi pestisben a családfők körülbelül 6-8%-a halt meg és nagyjából 15-17%-a menekült el rövidebb-hosszabb időre lakóhelyéről. (Nem zárható ki természetesen – utalunk itt az 1. táblázatban látható kamarai falvak példájára –, hogy a rövid ideig elmenekültek száma az itt feltételezettnél esetenként jóval magasabb is lehetett.)

Két érdekes különbség világlik ki az adatokból. Az egyik a két eltérő társadalmi szerkezetű településcsoport: az úrbéres és a kuriális helységek között észlelhető. Az, hogy utóbbiakban alacsonyabb a pusztá telkek száma, minden bizonnyal, mint említettük, azok hiányos számbavételére vezethető vissza. A menekültek arányának szignifikáns eltérése viszont – akiket a sójavadalmi összeírás jogi státusuktól függetlenül egyaránt rögzített – arra utal, hogy a kuriális falvak nemesi népessége sokkal kisebb arányban menekült el a járvány elől, mint ahogy azt népességi súlyuk indokolná (a helyben maradtak között 58, az elmenekültek között 20% a nemesek aránya), vagyis itt a háttérben minden bizonnyal más motívumok is fellelhetők. Például a nemesek számára a menni vagy maradni kérdése alighanem másképp vetődött fel, ők esetleg többet veszíthettek volna abban az esetben, ha birtokukat elhagyják. Ezzel szemben viszont a helyükkel, földesurukkal vagy éppen a gazdálkodási lehetőségekkel elégedetlen jobbágy státusú személyek egy része számára feltételezhetően kapóra jöhetett egy tömeges menekülési hullám, melyhez feltűnés nélkül csatlakozhattak és másutt új életet kezdhettek.

A másik különbség az egyes régiók pusztulási arányainak markáns eltéréseiben mutatkozik meg. A szóban forgó járvány által leginkább érintett terület a főként románok lakta felső járás, ahol az 1715-ben összeírtak csökkenése a pestis előtti állapotokhoz képest meghaladja a 40%-ot, valamint az ahhoz közeli bocskói uradalom ruszinok lakta falvai, ahol a pusztulás aránya 30% körülire becsülhető. Ezzel szemben a veszteség a legkisebb arányú – 12, illetve 19% – a nagyrészt a Tisza völgyében fekvő (ugyancsak nagyobb

részt román lakosságú) kaszói és a szigeti járásokban. E területi különbség viszont arra utal, hogy a fertőzés Máramarost talán mégis elsősorban Galícia felől érthette, mivel a veszteség azokban a régiókban volt a legkisebb, amelyek a Tisza, illetve a megyét a szomszédos Bereggel és Szatmárral összekötő utak mentén fekszenek, míg a két nagy veszteséget szenvedő járás közvetlenül érintkezett Galíciával. Konkrét népességvesztés becslésére azonban a fenti adatok alapján nem merészkedünk, nem utolsósorban azért, mert egyrészt a megye családfőinek kerekén 13%-át kitevő városi lakosságot nem tudtuk bevonni ebbe az elemzésbe, másrészt egyetlen településről sincs olyan konkrét pestishalálozási adatunk (például adózó – nem adózó, háztartásfő – nem háztartásfő, női – férfi, felnőtt – gyermek halottak), amely bármiféle népesség szerkezeti, illetve veszteségbecsléshez alapot adna.

Annyi azonban a fentiek alapján is leszögezhető, hogy amennyiben a családfők vesztesége, illetve elvándorlása az egész népesség változását reprezentálja (amit valószínűnek tartunk), akkor az 1710. évi pestis részben a halálozások, részben az elvándorlások következtében Máramaros megye számára minden bizonnyal 10%-ot meghaladó, sőt talán a 20%-ot is elérő népességcsökkenést eredményezhetett, vagyis meglehetősen komoly demográfiai következményekkel járt. Utóbbi alatt azonban nem minden esetben pusztán az egyszerű népességvesztésre kell gondolnunk. A bocskói uradalom összeírási adatai például, melyek 1711 és 1715 között az adózók számának további csökkenését, valamint a korábban önálló Borkút és Nagyfalu települések eltűnését (pontosabban szólva lakott pusztává történő átalakulását) mutatják, olyan jelzést is adnak, hogy a járvány folyamányaként egyes helyeken hosszabb időre is megrendülhetett a népesség stabilitása.

Máramaros utolsó pestise (1742–1743)

A pestis 1710 utáni következő – és egyben utolsó – jelentős kitörése Máramarosban több szempontból is emlékezetes. Egyrészt ez az első olyan nagyobb járvány e régióban, amellyel részletesen foglalkozott a központi bürokrácia (és utasítására a megye is), vagyis ennek kapcsán már komolyabb mennyiségű ügyirat – jelentés és összeírás – keletkezett. Mindez lehetőséget teremt arra, hogy a járvány lefolyását, demográfiai jellemzőit és hatását utólag még egyszer részletesebben megvizsgálhassuk.

De mielőtt a részletekbe belemélyednénk, a forrásanyaggal kapcsolatban érdemes néhány megjegyzést tennünk. Az olvasó számára nyilván nem annyira meglepő, ha most is azzal kezdjük, hogy a megmaradt forrásanyag hiányos és szétszórt. Egyes, pestisről szóló jelentéseket a Károlyi család levéltárában (ezen belül részben Szatmár megye anyagába keverten), másokat a Helytartótanács egészségügyi iratai között, illetve körlevél formában küldve más megyei levéltárakban találtunk meg. Vannak viszont olyan je-

lentések is, melyek rövid végeredménye csak Schraud Ferenc szerémségi pestisről írt műve bevezetőjében, illetve Daday András egy tifuszbajrányról készített tanulmányában maradtak ránk.¹³ Máramaros ma Nagybányán őrzött levéltárában viszont megtaláltuk a megye pestishalandóságáról készített községsoros felmérését, ami roppant értékes forrás annak ellenére, hogy egykorú összegzése több helyütt kisebb-nagyobb pontatlanságokkal történt meg. Különös érdekessége viszont, hogy a Dávid Zoltán által közölt,¹⁴ az 1738–1742. közötti pestishalandóságról készített országos összesítő Máramarosra vonatkozó adata csak feleakkora, mint az említett helyi összegzése, ami arra utal, hogy a megyei tisztviselők az általuk készített összeírás eredményeit főhatóságuknak, a Helytartótanácsnak, vagy a régióban illetékes királyi pestisbiztosnak, Károlyi Sándornak soha nem küldték fel. Más, a pestisről szóló, arról lényeges információt közlő forrásra viszont nem akadunk a máramarosi iratok között. A megyei jegyzőkönyv 1710-hez hasonlóan most is igen szűkszavúan foglalkozik a járvány kérdésével, de tekintettel a Helytartótanács állandó adatkérésére és a helyi törvényhatóságokat sorozatosan bombázó rendeleteire, az utóbbiakra tett kényszerű válaszok és intézkedések nyomai mégis csak bekerültek a közgyűlési feljegyzések közé.

Pestistörténetünket kezdjük először a járvány máramarosi megjelenésével. Az adatok és források egymással történő összevetése alapján megállapítható, hogy ennek történeti irodalomban szereplő 1739-re datálása tévedés.¹⁵ Az iratokból világosan kiderül ugyanis, hogy 1739 őszén csak rémhírek keringenek, de a pestisjárvány nem tört ki Máramarosban. Egy 1740. januári jelentés még a teljes régiót (Bereg, Ugocsa és Máramaros megyéket) fertőzésmentesnek mondja, az ezt követően a korábbiaknál jóval nagyobb gyakorisággal megmaradt járványjelentésekben pedig csak 1741 novemberében találkozunk először máramarosi helység nevével.¹⁶ A járvány kezdete és vége, mint a legtöbb esetben, itt sem állapítható meg egyértelműen. Bár a közeli Sza-

13 *Franciscus Schraud*: *Historia pestis Sirmiensis annorum 1795 et 1796*. Budae, 1802. I. XXX.; *Daday András*: *Adatok a Máramaros megyei febris putrida történetéhez* (1787). OKözl. 27(1963) 281. (Utóbbi szerző hivatkozott jelzeteit nem sikerült visszakeresnünk a MOL anyagában.)

14 *Dávid Zoltán*: *Az 1738–40. évi pestisjárvány pusztítása Magyarországon*. OKözl. 69–70(1973) 90.

15 Dávid Zoltánt 1738–1742 évi pestisről írott összefoglaló tanulmánya (i. m. 120.) során valószínűleg megtévesztette az, hogy a Károlyi-levéltárban őrzött pestis iratok egy része dátum nélküli piszkozat. Az itt őrzött három máramarosi járványjelentésre utólag írta rá ceruzával valaki, aki a részletekkel nem volt tisztában, az 1739-es évszámot. (Véltetőleg ugyanaz a személy, aki a szórványosan megmaradt máramarosi községi jelentéseket Szatmár megye anyagába rendezte.)

16 A járvány kitörésének időzítését az alábbi levéltári fondok alapján végeztük: MOL A 27, MKL *Litterae comitatum* (Mf. 28261. és 28317. d.); MOL C 37, Helytartótanácsi Levéltár (Magyar Királyi Helytartótanács), *Acta sanitatis*, 123. cs.

bolcsban és Szatmárban 1739-től hol felbukkan, hol visszavonul a pestis (de lényegében úgy tűnik, hogy néhány helységben jelen van), nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy a megye mely irányból, Galícia vagy az Alföld felől fertőződött meg, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy 1741–1742 fordulójáig miért maradt fertőzésmentes. Csak annyi biztos, hogy a pestis első jelei, mint fentebb már említettük, egy Károlyi Sándor biztosnak küldött jelentés szerint a Tisza menti sóúttól nem messze fekvő Alsóapsán jelentkeztek 1741 novemberében. A fertőzött helységeket körülvéő, illetőleg a nem fertőzötteket a veszélyt hozó forgalomtól őrző kordonok¹⁷ felállításáról és működéséről készített jegyzék szerint az első bekerített helység 1742 január elején a kaszói járásban, a Visó folyó völgyében fekvő Petrova, ezt követi február végén a tőle nem messze fekvő Szurdok, majd április 5-től kezdődik a járvány gyorsabb terjedése és a fertőzött települések sorozatos őrzés alá vétele. (A járvány elterjedésének útvonala tehát inkább egy délnyugatról, mint Galíciából érkező fertőzést valószínűsít, de konkrét erre vonatkozó adat híján ez bizonyosan nem állítható.) Június végén 23, egy hónappal később 51, szeptemberben már 82 település, vagyis a megye összes településének közel kétharmada pestisfertőzött. A járvány 1742 október–novemberének fordulóján kezd erőt veszteni, de rohamos visszavonulása csak a télen, 1743 januárjában kezdődik és a tavasz vége felé fejeződik be. A pestis elmúlásának végső időpontja nem teljesen egyértelmű. Az utolsó központonlag vezényelt kordonokat 1743. április 24-én és 25-én oldják fel Alsóvisón és Batizán, ugyanakkor Széleslonkáról és Tarackőzről forrásaink még szórványos pestishalálozásokat jeleznek egészen május közepéig, illetve végéig.¹⁸

A megye által készített halálozási jegyzék alapján megállapítható, hogy a megye településeinek közel 75%-ában pusztított a járvány és áldozatainak száma a hivatalosnak tekinthető adatok szerint megközelítette a 22 000 főt. A pusztítás a legnagyobb méretű a Tisza völgyében fekvő kaszói és szigeti járásokban volt, itt mindössze egyetlen kisebb, a hegyekben fekvő települést került el a járvány. Ezzel szemben a túlnyomórészt a Kárpátok vonulatai között elterülő alsó járásban, valamint az ugyancsak itt fekvő bocskói uradalom helységeiben lényegesen kisebb volt a pusztítás, közel felük pestismentes maradt (2. táblázat). E területi különbség megerősíti korábbi sejtéseinket, ugyanis a járvány által legjobban sújtott zóna nem a galíciai határ mellett húzódott, hanem a Tisza völgyét, a megyén átmenő fő közlekedési útvonalakat követte.

17 Fegyveresekkel őrzött, a közlekedést – és így a fertőzést – megakadályozó határvonalak.

18 A járvány időbeli fejlődésének rekonstrukciója az egyes települések őrzéséről készített összefoglaló költségelszámolás (MOL C 37, 125. cs. fol. 178–183.), valamint a Károlyi Sándorhoz befutott pestisjelentések (uo. 123. cs.) alapján készült.

2. táblázat

Az 1742. évi pestis pusztításának területi megoszlása Máramarosban

Járás és kerület	Fertőzött	Nem fertőzött	Összes	Fertőzött települések aránya,százalék
	település			
Alsó	28	24	52	53,8
Felső	18	3	21	85,7
Kaszói	19	–	19	100,0
Szigeti	25	1	26	96,2
Bocskói uradalom	7	5	12	58,3
Falvak összesen	97	33	130	74,6
Ebből román	45	3	48	93,8
ruszin	52	30	82	63,4
Városok ^a	5	–	5	100,0
Máramaros összesen	102	33	135	75,6

^a A lakosság túlnyomó része református magyar.

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629. Nr. 40.

A fertőzöttség ilyen területi megoszlásának a települési viszonyokból adódóan egyúttal sajátos etnokulturális következményei is voltak. A falvak akkoriban körülbelül 36%-a tekinthető román jellegűnek és 61%-a ruszinak,¹⁹ viszont a halottak közül az előbbiekre 46, az utóbbiakra pedig csak 42% esett, mert a pestis a hegyek között lakó ruszinokat – szemben az 1710. évi járvánnyal – most jóval kevésbé érintette, mint a nagyrészt a Tisza völgyébe települt románokat. Az már szinte természetesnek vehető, hogy az öt Tisza mentén fekvő, magyar jellegű kamarai város – melyek, talán Hosszúmező kivételével, a kereskedelem, a forgalom és az adminisztráció szempontjából is a megye központjait képezték (vagyis a leginkább ki voltak téve a fertőzés veszélyének) – mindegyike pestises lett és közel 3000 lakosukat elvesztették.

A nagy kérdés az, hogy ténylegesen mihez viszonyítsuk a fenti veszteségeket, ugyanis 1742 környékéről nem rendelkezünk a megye (vagy akár csak egy része) tényleges népességszámára vonatkozó forrással. Mindössze egy *dicalis* adóösszeírásra akadtunk a megyei levéltárban, jobban mondva annak is csak a töredékére, mely a korabeli települések alig felét tartalmazza 1743-ból. Megkíséreltük tehát először az 1710. évi elemzéshez hasonlóan e forrás segítségével megnézni azt, hogy milyen következtetések adódhatnak

19 A népesség egykori etnokulturális megoszlása a románokra – ruszinokra – magyarokra vonatkozóan 33 – 57 – 10%-ra becsülhető.

a puszta telkek és a menekültek számarányából a pestis pusztításaira vonatkozóan (3. táblázat).

3. táblázat

Az 1742. évi pestis nyomai Máramarosban
az 1743. évi dicális összeírás alapján^a

Járás és kerület	Adózók száma	Pusztá telkek	Menekültek	Feltételezett adózók 1743 előtt	Pusztá telkek aránya (százalék)	Menekültek	Falvak száma
Alsó	566	435	250	1251	34,8	20,0	19
Kaszói	643	632	135	1410	44,8	9,6	18
Szigeti	730	674	329	1733	38,9	19,0	25
Összesen	1939	1741	714	4394	39,6	16,2	62
Ebből úrbéres	834	622	339	1795	34,7	18,9	33
Kuriális	1105	1119	375	2599	43,1	14,4	29
Ruszin	978	750	431	2159	34,7	20,0	36
Román	961	991	283	2235	44,3	12,7	26

Korrelációs összefüggések

Etnokulturális és jogi státus szerinti település-csoportok	Pestishalottak és menekültek kapcsolata	Pestishalottak és pusztá telkek kapcsolata	Menekültek és pusztá telkek kapcsolata
Román falvak	0,4433	0,8122	0,8271
Ruszin falvak	0,1608	0,4660	0,2392
Kuriális falvak	0,1007	0,7071	0,2496
Úrbéres falvak	0,0792	0,6393	0,3777

^a Az összeírás nem teljes, az alsó járás nagyobb része, a felső járás, a bocskói uradalom, valamint a városok adatai ismeretlenek.

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629. Nr. 31.

A pusztá telkek aránya 1743-ban összességében a vizsgálható területeken, a kaszói, szigeti és az alsó járás Tisza menti részén, vagyis a megye leginkább pestisjárván zónájában megközelítette a járvány előtti adózó népesség 40, a menekülteké pedig annak 16%-át. A halottak előbb említett megyei szintű etnokulturális megoszlásával egybevág, hogy a pusztá telkek aránya a vizsgált járásokban sokkal magasabb a román, mint a ruszin falvakban. Ugyancsak reálisnak tűnik az is, hogy nagyobb arányú a pusztásodás a kuriális, mint az úrbéres falvakban, ugyanis előbbi kategória a vizsgált területen gyakorlatilag csak román jellegű települések között fordul elő. A fentiek-

kel ellentétes a kép viszont a menekültek megoszlása tekintetében. Arányuk ugyanis – hasonlóan az 1710. évi pestis időszakához – jóval alacsonyabb a román, illetve kuriális jellegű települések esetében, mint a ruszin, illetve úrbéres falvak lakossága között.

Ha megnézzük a pestishalottak illetőleg a pusztá telkek településenkénti száma közötti összefüggést (3. táblázat), akkor azt látjuk, hogy az igen erős (0,81) a román falvak esetében. A kuriális és az úrbéres falvak vonatkozásában a halottak és a pusztá telkek száma között még mindig szoros a kapcsolat (a lineáris korreláció értéke itt 0,64–0,81 között mozog az 1,00 maximumhoz képest), viszont a ruszin falvak halottai és pusztásodása között már csak közepes erejű összefüggést látunk (0,47). A pestishalottak és a menekültek száma között csak a román falvak esetében látszik közepes mértékű összefüggés (0,44), a többi csoport esetében gyakorlatilag minimális a két jellemző közötti kapcsolat. A két adóösszeírásból származó adat, a menekültek és a pusztá telkek száma is csak a román falvakban mutat erős összefüggést (0,83), a többi csoport esetében gyenge-közepes (0,24–0,38) a közöttük levő kapcsolat. Az összefüggés-vizsgálat megerősíti tehát, hogy az adóösszeírások pusztátelek-száma és a pestis pusztításának halottak számában kifejezett mértéke között igen erős a kapcsolat (másképp fogalmazva: az egyikből következtetni lehet a másikra).

A menekültek számának gyenge vagy hiányzó kapcsolata a pestishalálások, illetve a pusztá telkek számához viszont másra utal. A két jelenség ugyanis csak a Tisza völgyében fekvő román falvakban mutat kapcsolatot egymással, a hegyekben fekvő ruszin települések esetében nem. Ebből következőleg tehát utóbbiak vándormozgalmai nem elsősorban a pestissel kapcsolatosak. Ugyanakkor a helységek jogi minősítése és a menekültek száma közötti gyenge kapcsolat viszont azt valószínűsíti, hogy történetírásunk vélekedésével ellentétben a domináns ösztönző a korabeli vándormozgalmak mögött – legalábbis Máramarosban – talán még sem elsősorban a helyi földesúrtól való szabadulás vágya, hanem más tényezőket kell keresnünk.

Vizsgáljuk meg ezek után a járvány elérhető demográfiai jellemzőit (4. táblázat). A halottak nemi aránya – bár a számított adatok azt jelzik, hogy a felső járás, illetve a bocskói uradalom esetében összeírási hibákra is gyanakodhatunk – összességében enyhe férfitolbbltet mutat, ami valószínű, hogy egyezik a teljes népességre jellemző arányokkal.²⁰ Máramaros megye ugyanis a korszakban bevándorlási célterület (főként Galícia ukrán lakta területei felől kiindulóan), amely mozgalom hagyományosan férfitolbbltet eredményez a befogadó népességben, lévén, hogy a férfiak hajlamosabbak a migrá-

20 1785-ben a falvak esetében az 1000 keresztény férfira eső nők aránya 950, a zsidóké 857, a városokban pedig 986 és 893. MOL A 39, MKL Acta generalia, 4772/1786 után számítva)

4. táblázat

Az 1742–1743. évi máramarosi pestisjárvány főbb demográfiai és epidemiológiai adatai

I. A halálozások kor és nem szerinti megoszlása

Járás és kerület	20 év alatti	20 év feletti	Összes	Összes	Pestisben meghaltak összesen	20 év alattiak aránya (férfiak)	1000 férfira esik nő
	férfi		nő		fő	százalék	
Alsó	1459	907	2 366	2 339	4 705	38,3	989
Felső	1293	936	2 229	1 647	3 876	42,0	739 ^b
Kaszói	1023	533	1 556	1 504	3 060	34,3	967
Szigeti	1607	1159	2 766	2 723	5 489	41,9	984
Bocskói uradalom	384	343	727	1 153	1 880	47,2	1586 ^b
Falvak összesen	5766	3878	9 644	9 366	19 010	40,2	971
Ebből román	3207	2104	5 311	4 636	9 947	39,6	873
ruszin	2559	1774	4 333	4 730	9 063	40,9	1092
Városok ^a	976	534	1 510	1 215	2 725	35,4	805
Máramaros összesen	6742	4412	11 154	10 581	21 735	39,6	949

^a A lakosság túlnyomó része református magyar.

^b A torz nemi arány összeírási hibákat sejtet.

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629. Nr. 40.

II. Veszélyesség

Időszak	Megbetegedett	Meghalt	Mortalitás	Morbidity	Lethalitas
	fő		ezrelék	százalék	
1742. augusztus	2050	1534	...	...	75,7
1742. november–december ^c	360	242	...	...	67,2
1742. december–1743. május ^d	300	145	...	...	48,3
1742–1743. megye összesen	32–33000 ^e	22–23000	400–430	60,0–62,0	70,0

^c Megyei jelentés.

^d Három település (Alsóapsa, Széleslonka és Taracköz) naponkénti adatai alapján.

^e 70%-os lethality alapján becsülve.

Források: szerző számításai.

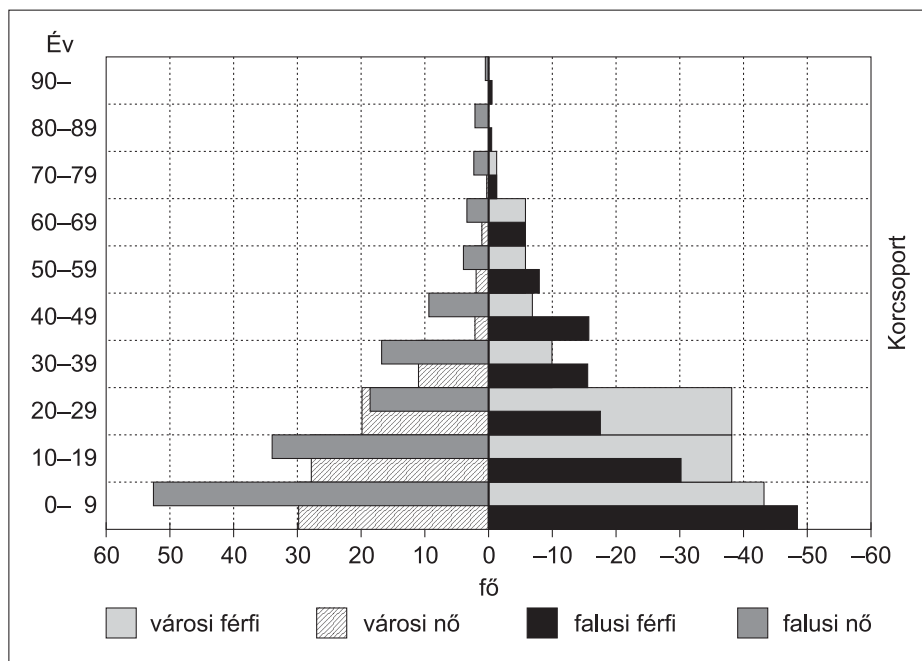
cióra. A halottak egykorú jegyzéke következetesen csak a férfiak esetében tüntet fel összesen két nagy korcsoportot. Eszerint a pestisben elhunytak ke-
reken 40%-a volt 20 év alatti. Ez az érték azt jelenti, hogy a későbbi korszak-
ban megszokottal ellentétben a szóban forgó pestis a felnőtt népesség

ugyanúgy, vagy talán még jobban pusztította, mint a gyermekkorúakat.²¹ (Elképzelhető, hogy az idegenekkel kevésbé érintkező csecsemők és kisgyermek kisebb arányban fertőződtek meg, de természetesen nem zárható ki esetükben a halottak hiányos számbavétele sem.)

Hét település esetében részletesebb elemzést végeztünk a pestishalottak demográfiai jellemzőire vonatkozóan (1. ábra). A kor és nem szerinti megoszlás finomabban, de a fentebb rajzolt képet tükrözi vissza. A korfa egyúttal azt is jelzi, hogy a hat megvizsgált falu halálozási korszerkezetében jóval magasabb a fiatalok aránya, mint az elemzett városban, Hosszúmezőben. Ez azonban minden valószínűség szerint nem a halálozás strukturális különbségére, hanem a falvak városokéhoz képest már ekkor is fiatalosabb korszerkezetére vezethető vissza.

1. ábra

A pestishalálozás korszerkezete Máramarosban hét település adatai alapján

21 A fiatalok aránya némileg alacsonynak tűnik a halottak között, a hazai és külföldi kutatások által megállapított megfelelő arányok inkább 50–60% közötti értékek, lásd *Jean-Noël Biraben*: Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. I. Paris, 1975. 222–223.; *Moess Alfréd*: Az 1739–40. évi pestisjárvány a távolból és közelről. OKözl. 75–76(1975) 71–72. Nem kizárható tehát, hogy a gyermek halottakat némileg hiányosan regisztrálták Máramarosban. (Ez esetben azonban a halottak összes száma még az eddigieknél is nagyobbra tehető.)

5. táblázat

Hosszúmező város pestishalottainak demográfiai jellemzői

I. Férfiak

Háztartási státus	0–19	20–39	40–59	60–x	Összesen
	éves (fő)				
Háztartásfő	–	11	13	5	29
Rokon	8	2	–	–	10
Gyermek	73	11	–	–	84
Egyéb	–	–	–	–	–
Összesen	81	24	13	5	123

II. Nők

Háztartási státus	0–19	20–39	40–59	60–x	Összesen
	éves (fő)				
Háztartásfő felesége	1	21	2	–	24
Rokon	5	3	2	1	11
Gyermek	54	6	–	–	60
Egyéb	–	1 ^a	–	–	1
Összesen	60	31	4	1	96

^a Szolgáló.

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629. Nr. 40.

Hosszúmező esetében kivételes helyzetben vagyunk, mert a megyében egyedülként lehetőségünk volt a halottak neme és életkora mellett családi/háztartási státusuk megismerésére is (5. táblázat). Ennek alapján nemcsak azt tudjuk megállapítani, hogy a népesség legalább ötödrésze rokonokkal együtt, vagyis bonyolultabb összetételű háztartásokban élt, hanem az is világossá lett, hogy a járvány az esetek jelentős részében nem eredményezte teljes családok kihalását, hisz családonként többnyire „csak” 1–3 áldozatot találunk.²² Inkább az látszik az adatokból, hogy a pestis a családok enyhe többségét halálozás, ezt meghaladó mértékben a megbetegedés, és feltehetőleg mindenkit a lélektani stressz formájában érintett. Az összeírt 219 hosszúmezei halott ugyanis 85 háztartáshoz tartozott, ami biztos, hogy több mint az egykorú háztartások felét jelenti.²³ Ugyanakkor a halottak között viszonylag kevés, mindössze 29 családfőt találunk és alacsony közöttük a nők szá-

²² A halottak egy háztartásra eső átlaga Hosszúmező városában 2,58 fő.²³ 30 évvel korábban, 1715-ben Hosszúmezőn 96, 43 évvel később, 1785-ben pedig 183 familiát írnak össze.

ma és aránya is. Utóbbi adatok mintha arra utalnának, hogy egyes csoportok talán védettebbek voltak vagy sikeresebben el tudták kerülni a fertőzést. Mindenesetre ténynek tűnik, hogy a pestis nem érintette egyforma súllyal a lakosság minden egyes csoportját.²⁴

6. táblázat

A pestis Máramarosban és környékén (1740–1743)

Megye	Fertőzött települések 1742 októberében	Fertőzött település összesen	Pestishalálozások szá- ma összesen ^a
	település		fő
Bereg	33	...	(336)
Máramaros	66	102	22–23000 ^b
Szabolcs	...	...	10 471
Szatmár	120	...	(420) ^c
Ugocsa	20	...	5633

^a Az adatok Máramaros kivételével *Dávid Zoltán* közléséből származnak. (Bereg és Szatmár megye adatai valószínűtlenül alacsonyak.)

^b Korrigált adat.

^c A megyétől jogilag különálló Szatmárnémetiben 1104, Nagybányán 827 halott. (Felsőbánya adata ismeretlen.)

Forrás: *Dávid Z.: i. m. 90., 108–110., 120–125.*

MOL C 37, 123. cs. *Károlyi Sándor* jelentései.

Ha epidemiológiai szempontból áttekintjük a Máramarost sújtó 1742–1743. évi pestisjárványt, akkor az alábbiak állapíthatók meg. Először is valamelyest pontosítanunk kell a halottak számát, miután az 1743. évi dicalis összeírás értékelése alapján további hat településről (vagyis a megye pestishalálozásokról készített összesítőjében szereplő 96 helyett 102-ről) feltételezhető járvány általi érintettsége, tehát némileg a halálozások számának végösszegét is növelnünk kell. Három település részletes jelentései alapján a népesség halandósága mellett a megbetegedés és a járvány veszélyessége is megbecsülhető. Az eredmények a 4. táblázatban láthatóak. Eszerint a megye járvány okozta teljes népességvesztesége 22–23 000 fő közöttire becsülhető. A középértéket jelentő 70%-os lethalitással (a megbetegedettek közül meghaltak arányával) számolva a pestis által fertőzöttek száma 32 000–33 000 főre tehető. Az 1740 körüli népességszám 53 000 főre becsült adata alapján²⁵

24 Az eredmények egybevágna a hasonló külföldi vizsgálatokkal. *Roger Schofield*: An anatomy of an epidemic: Colyton, November 1645 to November 1646. The plague reconsidered. Local Population Studies, Supplement 1975. 105–106.; *Pamela Sharpe*: Further analysis of the victims of plague in Colyton, 1645–1646. Local Population Studies 54(1995) Spring. 67.

25 A népesség számát három módon becsültük meg: a lethális – morbiditás – meg nem betegedettek aránya, a háztartásszám és a népességnövekedés 1785-ből történő visszafelé számí-

azt mondhatjuk tehát, hogy Máramaros népességének körülbelül 60-62%-a betegedett meg és mintegy 42-43%-a esett a pestis áldozatául. Ez azt jelenti, hogy a járványos időszak alatti halandóság (mortalitás) a járványmentes időszakra becsülhetőhöz képest hirtelenjében 11-12-szeresére ugrott.²⁶ De nemcsak a halandóság értékei ijesztően magasak, hanem az is feltűnő, hogy a települések több mint kétharmadában mindez viszonylag rövid idő alatt játszódott le. (Kereken 60%-ukban mindössze 1-6 hónapig tartott a pestis.) Tehát valóságos sokként érthette a lakosságot családtagjaik, szomszédjaik, ismerőseik hirtelen, gyors és tömeges elhalálózása, lakóhelyük fegyveres őrökkel történő körülzárása, mozgásuk egyik napról a másikra történő korlátok közé szorítása még akkor is, ha a járvány évek óta az ország különböző vidékein történő pusztításáról korábban már nyilván igen sokan hallottak.

Összegzés

Elemzéseinket két irányban látjuk érdemesnek összegezni és továbbgondolni: célszerű először Máramaros pestistörténetét környezetébe – Kelet-Magyarország, tágabb értelemben pedig a történeti Magyarország – területébe helyezve is áttekinteni, másodsorban legalább nagy vonalakban foglalkoznunk kell a Máramaros megyei pestisek további történetével, valamint az itt részletesebben elemzett két járvány időben hosszabb távú hatásának értékelésével.

Nézzük először az első felvetést, Máramaros és környezete összehasonlítását. Az adatok hiányossága miatt sajnos ezt csak az utolsó pestis esetében kísérelhetjük meg, az 1710. évi járványra vonatkozóan erre nincs mód. Az 1738–1743 közötti pestisjárvány – néhány szabolcsi és szatmári helység korai fertőzésétől eltekintve – Kelet-Magyarországot igazában csak 1742 nyarától támadja meg. A fertőzés a területre minden valószínűség szerint nem Galícia, hanem a déli-nyugati területek felől, feltehetőleg az Alföldön keresztül érkezett a régióba. Az érintett helységek számából, illetőleg a rendelkezésre álló halálozási adatokból arra következtethetünk, hogy a két legjobban sújtott terület Máramaros és Szatmár megye, Szabolcs, Ugcsa és Bereg veszteségei valamivel kisebbek voltak. Nem kizárt, hogy ha a részletes feldolgozás

tása alapján (a kamatos kamatszámítás elveinek megfelelően). Mindegyik esetben maximumot és minimumot számítottunk, majd a 47 és 58 ezer fő között szóródó hat adat 53 000 fő átlagát vettük pestis előtti, 1740 körüli össznépességi adatnak.

26 Az adatok megfelelnek az ebből a szempontból megfelelően feldolgozott és az általunk tárgyalt időszakokkal gyakorlatilag egyidejű 1720–1722 közötti dél-franciaországi pestis értékeinek – mely egyébként az utolsó ilyen nyugat-európai járvány volt. O. J. Benedictow: Morbidity in historical plague epidemics. *Population Studies* 41(1987) 411–412.; vö. J. N. Biraben: i. m. adattárával.

már megtörtént volna, akkor Szatmár állna az élen (a fertőzött települések száma legalábbis ezt sugallja), bár kétségtelen e megye népessége lényegesen nagyobb lehetett Máramarosénál. Mindenesetre tény, hogy a mérhető veszteségű területek járványhalálozási adatai Kelet-Magyarországon esetenként megközelítik a máig sokat emlegetett 14. század közepi „fekete halál” mértékét, csak miután e veszteségek a hatalom, a kultúra és a forgalom szemszögéből nézve félreeső helyeket érintettek, ezért nem kerültek be igazán még a hazai köztudatba sem. Ha országos szinten próbáljuk elhelyezni Máramarost, akkor azt mondhatjuk, hogy Nyitra és Bihar megye után az ország harmadik pestis által ekkor legjobban sújtotta területe 1738 és 1743 között, sőt ha figyelembe vesszük a népességszámokat is, akkor az ezer főre eső veszteség tekintetében a kétes hírnevű első helyre kerül.

A rendelkezésre álló forrásokból, illetve feldolgozásokból ugyanakkor az is kivehető, hogy sem a központi, sem a területi közigazgatás nem működött igazán sikeresen a pestis kapcsán. A járvány terjedését nem voltak képesek megakadályozni, sőt még a veszteségek pontos felbecslését sem tudták elvégezni. Mindez két tényezővel is indokolható. Egyrészt a lényegében saját területi szervekkel nem rendelkező központi hivatal (a Helytartótanács) működése még két évtizedes múltra sem tekinthetett vissza, nem volt módja sem a megyei hatóságokkal való jó együttműködés, sem körükben a megfelelő hivatalnoki magatartási modell elterjesztésére. Másrészt a központ kiszolgálására kötelezett megyék nem hivatásos tisztviselői (amellet, hogy egy új, korábban nem létezett főhatóság bürokratikus kontrollja is szokatlan lehetett számukra) talán első ízben találták szembe magukat a modern közigazgatás igénye által támasztott tömeges hivatali feladatokkal, ráadásul nem békés körülmények, hanem egy katasztrófa sokkhatása közepette, így nem csoda, hogy működésük nem tekinthető kifogástalannak.

Mindez viszont arra is figyelmeztet, hogy az úttörőnek számító, Thaly Kálmán vagy Dávid Zoltán nevéhez fűződő összefoglaló munkák, melyek jelentős részben a központi hatóságok tevékenységére, valamint – többnyire az elithez tartozó – szemtanúk levelezésére, naplóira építették kutatásaikat, csak az első lépéseket tehették meg a két utolsó pestis történetének feldolgozása terén. E járványok korszerű módszerekkel történő, biztosabb végeredményeket adó feldolgozásához csak úgy juthatunk el, ha előtte még számos regionális forrásfeltárás és elemzés készül.²⁷ Más szóval részben el kell vé-

27 Jó példaként hivatkozunk itt Dávid Zoltán, Iványi Béla, Moess Alfréd és Vámosy István szemléletben és módszerben is igen különböző, de egyaránt igen hasznos munkáira. *Dávid Zoltán*: Az 1738/43. évi pestis pusztítása Bihar megyében. A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve, 1969–70(1971) 181–199.; *Iványi Béla*: Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből. Adatok a körmenyi levéltárból a pestis XVI–XVII. századi történetéhez (1510–1692). OK. Suppl. 3(1965) 5–230.; *Moess A.*: i. m.; *Vámosy István*: Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. Pozsony, 1901.

gezni a korabeli adminisztráció által be nem fejezett feladatokat is ahhoz, hogy túlléphessünk a nagy vonalakkal megrajzolt járványtörténeti összefoglalók hangzatos leírásokkal kiszínezett általánosságain és egymásnak ellentmondó, többnyire nem eléggé megalapozott számadatain.²⁸

Ami az időbeli megközelítést illeti, azt rögtön kétfelé kell bontanunk: egyrészt a pestis történetének befejeződésére, a járvány eltűnésére a vizsgált területről, másrészt a bekövetkezett katasztrófák népességre gyakorolt hosszabb távú hatására. Az első igen rövidre zárható. Az 1740-es éveket követően Máramarost ténylegesen többé már nem fenyegeti a pestis, bár még évtizedeken keresztül kell aggódnia miatta a lakosságnak. A szomszédos Erdélyben és Lengyelországban még 1770–1771-ig, Moldvában és Havasalföldön pedig egészen 1814-ig több-kevesebb rendszerességgel felüti a fejét a rettegett járvány.²⁹ A figyelmet ébren tartandó emellett a központi hatóságok egészen a 19. század első harmadáig rendszeresen utasítják a megyét a szomszédos területek közegészségügyi állapotának szemmel tartására, a bevándorlók figyelésére és az átmenő forgalom ellenőrzése érdekében még a 18. század folyamán felállított határ menti vesztegzárállomások folyamatos karbantartására.³⁰

Ha áttekintjük a két, írásunkban tárgyalt pestis hosszabb távú demográfiai hatását Máramaros vármegyében, akkor a következő megállapításokra juthatunk. Az 1710. évi pestis részben a halálozások, részben az elvándorlások következtében 10–20% közötti népességvesztést okozott Máramarosban, míg az 1742–1743. évi járvány a lakosság 42–43%-át ragadta el és körülbelül 10%-át készítette menekülésre, tehát az összesített veszteség minden bizonnyal elérte az 50%-ot. A halandóság 11–12-szeresére ugrása, alig hat hónap alatt a népességszám felére csökkenése, mai eszünkkel azt gondolnánk, összeroppant egy társadalmat. Ha azonban az első népszámlálás 104 ezer fős össznépesség adatára nézünk, akkor azt kell megállapítanunk, hogy Máramaros nem hogy összeroppan, hanem az 1740 körüli állapothoz képest lakosságát valamivel több, mint 40 év alatt megduplázza, ha pedig az 1742–1743. évi pestis hatását is figyelembe vesszük, akkor 43 év alatt három

28 Ezzel arra célunk, hogy *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: A magyarországi járványok történetéből. Történelem 2(1964) 3. sz. 111–156., vagy a tízkötetes Magyarország története 4. kötetének pestisre vonatkozó és máig gyakran hivatkozott adatai történeti demográfiai és járványtörténeti szempontból nézve gyakorlatilag már elavultnak tekinthetők.

29 Alexandru Filipaşcu a pestis 1774. évi újabb jelentkezését is említi Máramarosban, azonban egyetlen forrásunk sem tud arról, hogy a fertőzés ekkor Galíciából vagy Moldvából áterjedt volna a megye lakosságára. (A. Filipaşcu: i. m. 150.)

30 *Xav. Franciscus Linzbauer*: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Budae, 1851. II.; *Dan Berindei*: Stiri consulare austriece privind epidemia de ciumă din principatele Române în anii 1812–1814. Din istoria luptei antiepidemice în România. Studii şi note. Ed. Gheorghe Brătescu. Bucureşti, 1972. 195–198.; *Arnold Huttmann*: Medizin im alten Siebenbürgen. Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen. Hermanstadt, 2000.

és félszeresére növeli azt. Ez csak igen magas természetes szaporulat és nagymértékű bevándorlás *együtt* fennállása esetén lehetséges, ami egyértelműen azt mutatja, hogy még ez az egykori magyarországi viszonyok között szokatlan méretű népességi katasztrófa sem okozott elhúzódó válságot Máramaros világában sem társadalmi, sem lélektani, sem biológiai értelemben, sőt a megye új telepések vonzására is képesnek bizonyult.³¹

7. táblázat

A falusi háztartások számának változása Máramarosban (1710–1785)^a

Év	Máramaros megye			Kaszói járás		
	nemes	nem nemes	összes	nemes	nem nemes	összes
1710 ^b	2033	4 897	6 930	428	388 ^c	(763) ^c
1715	1709	3 507	5 216	411	308 ^c	(719) ^c
1740 ^b	...	...	...	...	1410	...
1743	...	...	...	...	643	...
1757	2337 ^d	6 904	9 241	547 ^d	662	1209
1771	...	10 900	...	...	1050	...
1785	3600	15 471	19 071	730	1664	2394

^a 1710 és 1715 sójavadalmi, 1742–1757 *dicalis*, 1771 a *Conscriptio Animarum*, 1785 az első népszámlálás alapján számítva.

^b A járvány előtti állapotra vonatkozó becsült adat.

^c Mind a menekült, mind a helyben maradt jobbágyok és zsellérek összeírása hiányosnak tűnik.

^d 1755. évi nemesi összeírás adata.

Hogy mindezt egy kissé világosabban lássuk, megpróbáltuk rekonstruálni töredékes adatainkból a megye 18. századi népességfejlődését az első népszámlálásig bezárólag. Miután pontos népességszámadatunk a záró időpontot megelőző időszakból nincs, ezt csak a háztartások száma alapján tudtuk megtenni (7. táblázat). Az összeállításból két következtetés vonható le. Az egyik az, hogy a megyében a magyarországi mércével mérve is igen magas, 15%-ot meghaladó arányú nemesség számának hullámzása, hosszú távon pedig növekedése jóval visszafogottabb, mint a nem nemes népességé, vagyis a hagyományos világ katasztrófái a társadalom némileg jobb módú részét mintha kevésbé érintenék. Vizsgálatunk szempontjából azonban talán

31 Az írott források említései szerint a század folyamán fellendült bevándorlási mozgalom résztvevői főként Galíciából érkező ukrán telepések, de nem zárható ki egy Bukovina és Erdély irányából történő román bevándorlás sem a megürült házakba, telkekre. Ezt valószínűsíti, hogy az 1742. évi pestis által súlyosan érintett Tisza-völgyi román falvak lakosságának sem etnikai karaktere, sem össznépességen belüli súlya nem változott a 19. század elejére.

még lényegesebb az a tény, hogy a nem nemes népesség száma elképesztően nagy mértékű hullámvázásokon megy át, de ugyanakkor e csoport hihetetlen vitalitással rendelkezik, és gyakorlatilag egygenerációnyi idő alatt újraépíti, majd azt követően ismét megduplázza önmagát. (Mai lassan mozgó, pesszimizmusra hajló világunkban jó lenne e folyamatokat s azok lefolyását, tényezőit, összefüggéseit talán közelebbről és részletesebben is megismernünk.)

Az is igen érdekes jelenség végül, hogy mennyire maradt meg mindez a társadalom emlékezetében. Mint említettük, a pestisek tényleges pusztításának méretei tulajdonképpen egészen szűk körtől eltekintve nem váltak ismertté és nem igazán váltak a kollektív tudat részévé. Már az évszázad végén sem igen találkozunk a megye lakosságát felére csökkentő járvány emlékével. Az egy-két generációval később keletkezett iratokban mindössze egy alkalommal látunk erre történő utalást: egy 1790. évi técsői kihallgatáson említi két román kihallgatott, hogy „pestisi [születésű] vagyok”,³² vagyis a katasztrófa már csak mint időjelző szerepel a túlélő generáció tudatában. Manapság a tömegkommunikáció által vizuális sokkolásra törekvő módon bemutatott olyan baleseteken és időjárási rendellenességeken rémülködik a néző (és váltanak ki a helyszínen pánikot, a helyszíntől több száz kilométerre pedig súlyos aggodalmat), amelyek súlyukban, veszteségeik arányában gyakorta a két-háromszáz évvel ezelőtti katasztrófák század vagy ezred részét sem érik el. Elgondolkoztató, ha a két reakciót egymás mellé állítjuk – lehet, hogy ezen a téren is lenne mit tanulnunk a régi korok egyszerű viszonyai között élő emberétől?

Tamás Faragó

PLAGUE EPIDEMICS IN MÁRAMAROS (MARAMURES, ROMANIA) COUNTY

This study is a brief summary of the history of plague epidemics in Máramaros County. The aim is to analyse plague epidemics from an epidemiological and demographical point of view: who were affected, how many deaths occurred, how the particular epidemics can be characterised in terms of their epidemiological indicators and what short-term and long-term consequences they had.

Although it can be assumed on the basis of sporadic data that the plague had appeared in Máramaros County in earlier centuries as well, an amount of data sufficient for such an analysis has only survived about the last two epidemics of 1710 and 1742. Based on the sources, the author has come to the conclusion that of these two, the former had a more temperate course. In this case the contagion arrived at the area from the east, the territory of Galicia, and resulted in a decrease of population of about 10–20 per cent (with part of this decrease due to the flight of inhabit-

32 MOL Mf. 11 217. d. (Beregszászi Levéltár, Fond 61., op. 1. Nr. 667.)

ants). The 1742 epidemic had graver effects: it led to the death of over 40 per cent and to the flight of about 10 per cent of the population, the greatest values nationwide that year. About 76 per cent of the county's settlements were affected; more than 60 per cent of the population got infected and 70 per cent of these died (Tables 2 and 4). The epidemic reached the county from the south-east and caused the greatest devastation in the settlements in the valley of the River Tisza, inhabited mainly by Romanians. In the mountain villages inhabited by Ruthenians the devastation was of a significantly smaller scale. The course of the epidemic was relatively rapid: in more than 60 per cent of the settlements affected it took less than 6 months. The research proves that deaths occurred in every age group and in the majority of families and must have thus been a shock to local society. More detailed examinations, however, point to a certain unevenness between the sexes and age and social groups (Tables 4 and 5).

Although more sources of the 1742 epidemic have survived than of the 1710 one, examining its demographic effects was still not easy. Part of the results is based on estimates, produced in part with the help of tax lists. Sources of this kind, recording vacant lands, people who had fled and those who had stayed on, made it possible by comparison with data from necrologies to estimate not only the number of deaths but also the number and areal distribution of the population before and after the plague (Tables 3 and 7). Surprisingly, despite the serious losses, Máramaros County recovered from the 1742 epidemic relatively quickly: by 1785 its population had grown twice as great as it was around 1740, before the plague (Table 7). This was probably due to the rather high fertility rate of the age and the constant wave of Ruthenian and Romanian immigrants from Galicia and Transylvania. Fifty years after the plague epidemics of the first half of the century, even the memory of these epidemics had largely faded away, as the threats of the plague had become insignificant. There was no other such epidemic in the county after 1743.

Sárospatak úrbéri pere a Trautsohnokkal¹

A II. Rákóczi Ferenc tulajdonában lévő sárospataki–regéci kettős uradalmat királyi kegydíj fejében Trautsohn János Lipót herceg még azelőtt megszerezte, mielőtt az véglegesen a kincstár tulajdonába került volna. Ismeretes, hogy Rákóczit a szatmári béke csak feltételesen fosztotta meg birtokaitól, véglegessé a döntés csak 1712-ben vált. Ennek ellenére Trautsohn Lipót már 1711-ben „plenipotentariust”, teljhatalmú jószágkormányzót nevezett ki a két uradalom élére, s teljesen úgy viselkedett, mint aki biztosan megszerzi a királyi adományt. Az a kegydíj, aminek fejében a császár neki ígérte ezeket az uradalmakat, 150 ezer rajnai forintra rúgott. A Szepesi Kamara birtokbecslése azonban csak 1716-ra született meg, amely szerint a húsz településből három részbirtokból egy prédiumból, valamint a pataki és az újhelyi hegyen lévő allodiális szőlőkből álló uradalom becsértéke 200 ezer rajnai forint volt, így a megadományozottnak 50 ezer forintot vissza kellett fizetnie a kincstárnak.² Azt, hogy valóban ennyit ért-e az uradalom, ma már nagyon nehéz eldönteni. A birtokok becsértékének meghatározásakor a 17–18. században ugyanúgy, mint a jobbágyfelszabadítás előtt a mindenkor nyerhető jövedelemből indultak ki. Az éves tiszta jövedelmet kamatnak tekintve 5–6%-os kamatlábbal számították ki azt a tőkét, ami a jövedelmet adta volna a törvényes kamatláb mellett.³

II. Rákóczi Ferencnek 1704-ben 10 250 forint évi bevétele származott csak Sárospatak városából,⁴ ami 5%-os éves kamat mellett 205 ezer forint, 6%-os kamat mellett mintegy 170 ezer forint tőkének felelt meg. Nem kétséges,

1 Ez a tanulmány egy fejezete annak a kötetnek, amit a jeles évfordulót ünneplő Péter Katalinnal együtt írtunk Sárospatak 16–19. századi történetéről. Péter Katalin a 16–17. századot, én pedig a 18. századot és a 19. századnak az örökváltságig (1835) terjedő részét. A kötet azonban – különböző okok miatt – mindmáig nem jelent meg. Kutatásainkat az OTKA támogatta (K-61 447. sz. pályázat).

2 Adalékok Zemplén megye Történetéhez [a továbbiakban AZT]. H. n. 1904. 275.; *Ravasz János*: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében Bp. 1938. 8–9.

3 MOL E 156, MKA Urbaria et Conscriptiones, Fasc. 25. Nr. 8/a és Fasc. 31. Nr. 28.

4 *Orosz István*: Hagományok és megújulás (Sárospatak a Rákóczi-szabadságharc időszakában). Debrecen, 1995. 121.

hogy a szabadságharc utolsó éveiben, a pestisjárvány és az éhínség miatt a városból származó jövedelem erősen csökkent. Ennek jele volt, hogy az 1704-ben 223 városi telekből 1713-ban $91\frac{1}{2}$ (40,35%) üresen állott.⁵ A földesúri jövedelem azonban még mindig elérte a 6117 forintot, aminek tőkéje 5%-os kamatláb mellett 122 340, 6%-os kamatláb mellett pedig 101 950 forint volt. Ha figyelembe vesszük, hogy a kettős uradalomban Újhely és Tállya legalább olyan gazdag mezőváros volt, mint Patak, e három mezőváros becsértéke a romlás és elértéktelenedés ellenére is meghaladta a 200 ezer forintot – és akkor a birtok többi települését egyáltalán nem vettük figyelembe. Aligha kétséges, hogy Trautsohn Lipót olcsón jutott Sárospatak és az uradalom tulajdonába.

Az áron alul szerzett birtokba az új tulajdonost, akinek ősei már a 17. század elején indigenátust szereztek,⁶ 1721. április 7-én kellő ünnepélyességgel iktatták be. Trautsohn János Lipót valószínűleg ekkor volt először és utoljára Sárospatakon. Már öreg ember volt s néhány év múlva, 1724-ben Bécsben elhunyt. Fia, János Vilmos herceg 1726-ban szintén megfordult Sárospatakon, a birtokot azonban jószágkormányzók irányították, a tulajdonosok bécsi rezidenciájukból nagyon ritkán látogattak a magyarországi kisvárosba.

A valóságos birtokbavétel és a tényleges beiktatás között eltelt 10 esztendő alatt a város lakói bizonytalanságban voltak, megmaradhatnak-e abban az állapotukban, amelyben a 17. század utolsó harmadában és a Rákóczi-szabadságharc alatt éltek. Ennek az állapotnak két lényeges eleme volt. Az egyik az, hogy a földesúri hatalom nem akadályozta meg, hogy a csekélyebb anyagi erővel, fakultással rendelkezők is felvállaljanak telkeket, olyanok ti., akik korábban a paraszti família tagjaiként, szolgáltatásra nem kötelezetten éltek, s ezzel abba is belenyugodott, hogy az adókból és a szolgáltatásokból származó jövedelmei csökkenni fognak. A másik ezzel párhuzamosan zajló folyamat az úgynevezett „taxásodás” volt, vagyis a járadékok egy részének vagy egészének pénzre való átváltása.⁷ Sárospatak esetében ez nem úgy ment végre, mint Olaszliszván vagy Mádon, ahol a mezőváros közössége meghatározott évi összeg fejében lett taxafizető.⁸ Itt egyénileg lett valaki taxás ugyanúgy, mint Tokajban,⁹ vagy maradt robotoló jobbágy, azaz

5 MOL E 197, MKA Archivum Rakocziano-Trautsohnianum, 156. cs. Fasc. 9. Nr. 2. Az 1713. évi összeírás: uo. 5. cs. Fasc. 9. Nr. 814.

6 AZT 1898. 313.

7 Az említett folyamatokra: R. Péter Katalin: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. században. ASz 1964. 185.; Makkai László: Robot – summa – taxa. TSz 1964. 330–337. Lásd még Orosz István: Társadalmi tagozódás és társadalmi változások Tokajban a 16–17. században. Tokaj Várostörténeti Tanulmányok. Szerk. Bencsik János–Orosz István. Tokaj, 1995. 109.

8 MOL E 156, Fasc. 101. Nr. 56.; R. Péter Katalin: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbagság ellen. TSz 1961. 4. sz. passim.

9 Orosz I.: Társadalmi tagozódás i. m. 105–107.

a közösség nem „taxált le” földesurával. Ennek voltak előnyei és hátrányai. Előnye volt, hogy a pénzjáradék nem vált függetlenné a közösség teherbíró képességétől, s ha az elvándorlás és a pusztulás, ami a 17. század utolsó harmadában katasztrofális méreteket öltött tovább folytatódott, nem alakult ki olyan helyzet, ami a taxafizetők számára a városra kirótt fix összeg miatt ellehetetlenülést eredményezett volna.

A jobbágyság számának csökkenése a taxa összegét is csökkentette, ezért az uraság is érdekelt volt abban, minél többen fizessenek s növekedjék a lakosság. Hátránya volt, hogy a demográfiai fellendülés vagy jövevények bevándorlása esetén sem csökkent az egy jobbágyra eső járadék, mert ezt mindig az egyénre szabott szerződés határozta meg. Az a tény, hogy nem a közösség, hanem egyének „taxáltak le” a földesúrral, a pénzjáradék fizetését visszafordíthatóvá is tette, pontosabban attól tette függővé, milyen telket vállalt fel az illető jobbágy: robotra kötelezettet vagy pénzjáradékot fizetőt.

A két folyamat nemcsak párhuzamos volt a 17. század utolsó harmadában, de össze is kapcsolódott. A taxára bocsátásnak ugyanis két kiváltó oka lehetett. Pénzjáradék-fizetők kívántak lenni azok a feltörekvő, gazdagodó mezővárosi jobbágyságok és iparosok, akik anyagi erejük révén meg kívántak szabadulni az örökös jobbágyság korában rendkívül terhes robotolástól. De taxássá válhattak a földesúr akaratából azok az elszegényedők is, akiknek elvándorlását és teljes elnyomódását csak így tudta megakadályozni az uraság, akik csak akkor vállalták tovább a jobbágyi függést, ha méltányos taxát fizettek. Sárospatakra is jellemző volt amit 1704-ben a kistoronyaiakkal kapcsolatban fogalmazott meg az urbárium készítője: „a jobbágyság igen el kevesbedtek, taxára kellett bocsátani őket.”¹⁰

Volt a felvázolt folyamatoknak még egy járulékos eleme. A jobbágyság nagyarányú pusztulása vagy elvándorlása olyan érdekeltségi viszonyokat teremtett, amelyben az uraság bárkinek, így nemeseknek is lehetővé kívánta tenni a jobbágytelek felvállalását. A földesuraságok és a nemesi föld nélküli, azaz armalista nemesek között régóta ellentét feszült. A személyükben nemeseket a korábbi évtizedekben nem fogadták szívesen a jobbágyfundusokon, hiszen a személyre kivethető szolgáltatásoktól – a robotot ilyennek tekintették – az armalisták telekhasználatára révén elestek. Az adott kényszerhelyzetben mégis jobb volt egy nemes által megült telek, mint egy jobbágytól elhagyott. Az előbbi valamelyes jövedelmet, taxát mégis jelentett, míg az utóbbi nem volt adóztatható. Így az említett kettős folyamattal nemcsak az armalista nemesek megjelenése járt együtt Sárospatakon, de arányuk megnövekedése is. Ez a változás bekövetkezhetett azért is, mert a nemesek mel-

10 MOL E 197, 5. cs. Fasc. 9. Nr. 814.

lől elfogytak a jobbágyságok, de azért is, mert egyre többen ültek jobbágytelekekre.¹¹

Sárospatakon a vázolt folyamatok eredményének tekinthetjük az 1704. évi *conscriptio*ban tükröződő helyzetet, amely szerint paraszttelken ülő taxás nemes, vagy taxafizető jobbágy volt a háztartások 61%-a, kuriális (tehát semmilyen földesúri adót nem fizető) nemes 12,1%-a, robotos jobbágy pedig 26,9%-a.¹² Az arányok magukért beszélnek. A két város (Sáros-Nagy-Patak és Sáros-Kis-Patak) lakosságának alig több mint negyede élt az örökös jobbágy-ság feltételei között. A taxafizetők ekkor 320 magyar forint járadékot fizettek, fejenként átlag négy forintot. A taxa egyértelműen robotváltás volt, hiszen a dézsmaadó telken ülők szántóföldi terményeik után kilencedet, bortermésük után kilencedet és tizedet, vagyis együttesen ötödöt továbbra is fizettek. A csaknem félszáz örökös jobbágy, akiknek nagy része Nagypatak Héce városrészében, illetve Kispatakon élt, szintén nem tartozott heti szerjással, hanem egy 46 köblös majorsági föld szántását, vetését és feltakarását kellett elvégezniük. Emellett megművelni tartoztak a korábban igen kiváló Somlyód nevű szőlőhegyet, amely ekkor már igen leromlott állapotban volt, az urasági réteken pedig annyit és úgy kaszáltak „ahogy a tisztek parancsolják”.¹³ A jobbágyháztartásokra kivetett teljes robot alig volt több mint 2-3 jobbágytelek évi munkajáradéka, így terhesnek egyáltalán nem volt mondható.

A Trautsohn-birtoklás kezdetén ez a helyzet csaknem változatlan maradt. A népesség további fogyása miatt az éves taxa 229 forintra csökkent, a robotoló jobbágytelkek aránya azonban ugyanúgy alig több mint negyedét jelentette (26,4%) a teljes telekállománynak, mint 1704-ben.¹⁴

E viszonylag kedvező társadalmi helyzet és fizetési kötelezettség mellett nem csodálkozhatunk azon, hogy Sárospatak magisztrátusa és lakossága bizalmatlanul és gyanakodva szemlélte az 1711 után kialakult helyzetet. Némi megnyugvást jelenthetett, hogy Trautsohn Lipót 1713-ban összeíratta birtokát, de a szolgáltatások rendjét nem változtatta meg. Nem lehetett azonban tudni, hogy a *statutio* után nem következik-e be kedvezőtlen változás. A biztonság kedvéért a beiktatáskor ünnepélyesen tiltakoztak a birtokbavétel ellen. A tiltakozást Gara István főbíró terjesztette be Sárospatak mezőváros esküdtei és egész közönsége nevében.¹⁵ A tiltakozás alapjai a „dicső emlékeztű magyar királyok” által a városnak adományozott szabadságok és men-

11 Ezt a folyamatot korábban nemcsak Sárospatakon, hanem a hegyaljai mezővárosok mind-egyikénél kimutattam. Orosz I.: Hagyományok és megújulás i. m. 74–83.

12 MOL E 197, 156. cs. Fasc. 9. Nr. 2.

13 Uo. Fasc. 9. Nr. 2.

14 Uo. 5. cs. Fasc. 9. Nr. 814.

15 Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára [a továbbiakban TiREL], Sárospatak levéltára, U/44. jegyzőkönyv, 368–370.

tességek voltak. A *contradictio*val a város lakosai nem voltak egyedül. Tálylyáról, ha nem is a mezőváros, de jó néhány birtokos nemes: Jantó János özvegye, Lánczy János, Bende András, Bégányi László, Patay Sámuel és mások tiltakoztak a beiktatás ellen, mert úgy vélték az sérti nemesi jogaikat.¹⁶

A beiktatáson 1721-ben a kúriát Sibrik Ferenc hites kúriai jegyző, az egri káptalant Koháry István sajdoni prépost kanonok, ungvári főesperes képviselte. Az ő jelentésük következtében Sárospatak város megbízottait megidézték a királyi kúria elé, hogy a *contradictio* igazolására terjesszék elő bizonyítékaikat. Néhány évvel később azonban, az uradalom jószágkormányzójával, Ottlik Pállal, megegyeztek a *contradictio* visszavonásáról. Ez 1726. november 29-én történt meg Kapy Gábor kúriai ítélmester előtt. Az uradalmat Ottlik Pál, a várost nemzetes Láczy Szabó Pál főbíró, Pápay Ferenc hites jegyző és Tatay János esküdt képviselte. Elmondották a kúriai bíró előtt, hogy 1721-ben az ellentmondást „privilegiumaik fenntartása érdekében” („ad sustentandas concessionis suas Privilegiales”) tették. Be is mutatták Miksa császár 1572-ből származó privilegiumlevelét, mint kiváltságaik (egyik) forrását.¹⁷ Egyben azt is kifejezésre juttatták, hogy elismerik a herceg adományos jogát, ha ő is tiszteletben tartja privilegiumaikat. Egyébként azért sem óhajtanak pert folytatni az örökös, Trautsohn Vilmos herceg ellen, mert meg akarják kímélni magukat a perköltségektől. Ottlik Pál, mint teljhatalmú megbízott, kijelentette, hogy a város kiváltságait nem kívánja megtámadni („jusque antelati oppidi privilegiales non impugnasset”), sőt azokat meg akarja tartani.¹⁸

A viszonylag gyors megegyezés arra mutat, hogy Ottlik Pálnak nem okozott problémát a sárospatakiak kérésének teljesítése, különösen, ha elolvasta az 1572. évi kiváltságlevelet, ami nem is volt valódi privilegium, csak egyszerű átírata és megerősítése a Szepesi Kamara 1570. évi urbáriumának. A benne foglalt „jogokat” az uradalom nyugodtan elismerhette, hiszen azok a földesúri hatalmat nem vonták kétségbe.¹⁹ Később ugyan vita forrásává váltak a városnak mint közösségnek egyes itt felsorolt jogai is, ebben a helyzetben azonban ezek az uradalom számára másodlagosak voltak.

Talán a jószágkormányzóval történt gyors megegyezés is tovább táplálhatta a vágyakat a patakiakban, hogy a teljes bizonyosság érdekében „jogaik” biztosítására magasabb fórumot is keressenek. Bár Ottlik Pál teljhatalmú megbízott volt, mégis levéllel fordultak Trautsohn Vilmos herceghez is, amikor 1726–1727-ben Magyarországon tartózkodott. 1727. május 23-ai írásukban biztosították a herceget, hogy az előző évben Ottlikkal született

16 MOL Curiai Levéltár, Processus tabulares, 4-4253., 1725. június.

17 TiREL Sárospatak levéltára, U/44 277–286. Vö. *Antonius Szirmay*: Notitia topographica incluti comitatus Zempleniensis... Buda, 1803. 219–220.; AZT 1901. 202–204.

18 AZT 1913.

19 Péter Katalin említett kéziratában erre a következtetésre jutott. Az eredeti összeírás. MOL E 156, Fasc. 95. Nr. 22.

egyezségben megerősített kiváltságaik „nem érintik az uradalom jogait és kiváltságait”. Ugyanakkor panasszal is élnek a városban élő nemesek ellen, akik Miksa szabadalomlevele ellenére nem veszik ki a részüket a közterhekből, noha a privilégium szerint „amennyiben részesülni szándékoznak a közjavakban és szabadságokban, ezen helység bíráinak engedelmeskedjenek és a közterheket egyformán viseljék”. Hivatkoznak arra is, hogy a nehéz közterhek elszegényítik a lakosokat. A nemesek és a közrendűek közötti ellentétek indokolhatták, hogy igen kemény szavakkal szóltak a városban lakó s a földesuraság jótéteményeivel élő „mindazonáltal ellenünk hamis kártyával játszó, titkos követ fújó, áskálódó” (armalista és kurialista) nemesek ellen. Nem csekély naivitással arra kérték a herceget, hogy a „nyughatatlan, városunk bírái ellen áskálódásokra törekvő polgárokat hercegi és földesúri tekintélyével megbabolázzon és szabadalmaik keretébe visszatereljen, vagy ellenállás esetében őket házaikból kitessékelné és saját jószágaikra parancsolni” szíveskedjék. A későbbiekben az uradalomnak is meglehetősen sok problémát okoztak a városban élő, különböző jogállású nemesek, kitoloncolásuknak az a módja azonban, amire e folyamodvánnyal ösztönözték a patakiak a földesurat, aligha lehetett megoldás.

Trautsohn Vilmos a levél hátlapjára írt véleményében – teljes joggal – arra hivatkozott, hogy „az császároktól és királyoktól adományozott kiváltságlevelek megerősítésére nem jogosultak egyes földesurak”, de arra kötelezettséget vállalt, megerősítve Ottlik korábbi álláspontját, hogy a maga jogainak épségben tartása mellett „régől fogva bírt és gyakorolt mindennemű szokásaikban” a folyamodókat megtartja.²⁰

Az a taktika, amellyel a taxás jobbágyok magukat „engedelmes” polgároknak mutatták a herceg előtt, a városban élő nemeseket pedig „magukat a közteher alól kivonni akaró” nyughatatlanoknak, a következő években helyesnek bizonyult. Az uradalom, ha nem is minden, de a szabad telken élő nemesek ellen fordult. Már 1721-ben összeíratta mindazokat a telkeket, házakat, szőlőket, amelyek még a Rákóczi-korban idegen nemesek tulajdonába kerültek.²¹ A szabad telken élő nemesek szolgáltatásmentességét a feudális jog alapján nem lehetett kétségbe vonni. A Trautsohn Lipót által készített első összeírás Sárospatak városáról 1713-ban kénytelen megállapítani, hogy a belső várost (ez volt a Perényi által fallal körülvett külső vár), teljességgel a nemesség lakja, ezért „a servitute rusticana totaliter exemptum” („a pa-

20 ZML Acta Politica, Loc. 99. Nr. 385. A sárospataki folyamodvány a Mária Terézia-féle úrbérrendezés E jelzetű melléklete. Magam az 1960-as években nem a helytartótanácsi levéltárban, hanem a zempléni levéltárban található másolatokat használtam. Azóta Takács Péter és Udvari István kiadásában ez az iratanyag megjelent. *Takács Péter–Udvari István: Zemplén megyei jobbágyvallomások az úrbérrendezés korából.* Nyíregyháza, 1998. 382–385.

21 MOL E 156, Fasc. 159. Nr. 31.

raszti szolgálatoktól teljességgel mentes”).²² A későbbi években ugyan kiderült, hogy a belső városban is vannak *colonialis* telkek, ezek után a belvárosiakra kivetett csekély járadékot az uradalom be is szedte, a nemesi telkek mentességét azonban soha nem tudta kétségbe vonni. Vitatni lehetett azonban, hogy az uradalmon kívül lehet-e másnak is bormérési és mészárszéktartási joga háztelkén? Ez azért volt nagyon fontos, mert az uradalom jövedelmeinek is jelentős hányada a kisebb királyi haszonvételekből, a regálékból, köztük a bor- és húsmérés jogából származott. A 17. századi összeírások a nemesi telkek esetében minuciózus pontossággal írták össze: „cum educillo et macello” vagy „sine educillo et macello”, azaz borméréssel és mészárszéktartással rendelkező vagy anélküli telekről van szó.²³ Mivel a bormérés és mészárszéktartás joga csak a többtelkes nemeseket illette meg, az uradalomnak is érdekében állott nyilvántartani, hogy a városban lakó nemesek melyik kategóriába tartoznak. Minél kevesebb nemesi telek rendelkezett borméréssel és mészárszéktartással, annál nagyobb jövedelmet hozhattak az uradalmi korcsmák és hússzékek. A nemesi bor- és húsmérések versenytárs voltát jellemezheti, hogy Rákóczi Ferenc egykori familiárisának Körösi Györgynek olyan bormérése volt Sárospatakon, amelynek 52 forint volt az árendája, hússzékét pedig 30 forintért bérelték évente.²⁴ 1721-ben az uradalom az ő javait is elfoglalta.

A korcsmáltatás és mészárszéktartás jelentőségét tükrözi, hogy az uradalom 1759-ben fontosnak tartotta kinyilvánítani: a belső városban egyetlen olyan kúria vagy mentesített ház sincs, amely a földesuraság jogainak sérelmére borméréssel vagy húsárulással rendelkezne. A Felső-Hóstaton ennek ellenére maradtak e jogokkal élő szabad nemesi fundusok.

Az uradalomnak és a város taksás jobbágynak ez a szövetsége a városi nemesség ellen nem lehetett hosszú életű. Az 1730-as évekre a helyzet a városban kezdett konszolidálódni. Bár még mindig elég sok elhagyott telek volt nemcsak a külvárosokban, de a Nagy utcán is. Az 1731. évi *conscriptio* szerint kezdett beépülni a déli *suburbium*, nőtt a város adófizető lakossága. Míg 1713-ban csak 229 forint volt az évi taxa összege, ez 1731-re már 352 forintra nőtt.²⁵ Az adófizetők megtartása a telken már távolról sem volt olyan központi kérdés, mint a 18. század első két évtizedében. 1705-ben Hagara Mátyás az összeírás készítője még azzal válaszolt a jobbágyok elvándorlását kifogásoló észrevételekre Rákóczi uradalmaiban, hogy „ezen mostani időnkben kiváltképpen ritkán tanál az ember szolga rendet, mert ha valami kis

22 Uo. Fasc. 39. Nr. 29.

23 Uo. Fasc. 5. Nr. 1. A Schierer árváknak például 1773-ban két telke volt a Bodrog partján, és az egyikén korcsmát tartottak. Uo. Fasc. 146. Nr. 71.

24 Uo. Fasc. 35. Nr. 95.

25 MOL E 197, 5. cs. Fasc. 9. Nr. 814.

okon is injuriát (sérelmet) vészen gazdája ellen, mindjárt odébb ugrik”.²⁶ A nagy belső vándormozgalom ugyan az 1730-as években még nem ért véget, mégis egyre kevesebben voltak, akik holmi kis injuriák miatt odébb ugrottak volna a városból. Ezzel viszont megváltozott az uradalom pozíciója. A 18. század negyvenes-ötvenes éveiben a földtulajdon fontosabbá vált az emberek feletti uralomnál, mert nem kellett félni, hogy a sérelmeik miatt a jobbágyok elhagyják a földet.

A Trautsohnok uradalma az 1740-es évek végén és az 1750-es évek elején látta elérkezettnek az időt a Sárospatakhöz (és a többi mezővároshoz) fűződő kapcsolatainak újraértékeléséhez. Ez Sárospatak esetében négy területen következett be: az új falvak telepítésében, a szőlődézsma ügyében, a rétek és erdők tulajdonviszonyainak felülvizsgálatában és a robotmentesség megkérdőjelezésében. E problémák jelentkezését a patakiak emlékezete Dujardin Károly jószágkormányzóhoz kapcsolta az 1740-es évek második felében és Pintér Fülöphöz, illetve Hartmann Mihályhoz az 1750-es években.

A telepítési mozgalom a 18. században Tokaj-Hegyalja területét is elérte. Újratelepült (jórészt ruszin lakossággal) Mezőzombor, amelynek határát korábban a mádiak használták. A populcionista elképzeléseknek megfelelően németeket telepített az uradalom a tállyaiak által használt Rátkára s két új falut: Trautsohnfalvát és Károlyfalvát Sárospatak határára.²⁷

Rátkát az uraság egy korábban elpusztult magyar falu helyén népesítette be svábokkal, földesúri jogai érvényesítésével. A szomszédos, és Rátka prédiüm határát bérlő tállyaiak ez ellen is tiltakoztak, megrövidítésükre hivatkozva. Még erőteljesebb volt a tiltakozás Sárospatakon. Itt ugyanis nem korábban elpusztult település újra benépesítéséről volt szó, hanem új falvak alakításáról Sárospatak határából kiszakított területen. Ez a terület nem volt nagy. Károlyfalva határa csak 435, Trautsohnfalváé 757 kataszteri hold volt. A sárospatakiakat azonban a telepítés mégis érzékenyen érintette, mert mindkét település a Bodrog jobb parti határát csökkentette, amely mentes volt az árvizektől. A patakiak azonban ezen túlmenően sérelmezték Végar-dó és Petrahó (Bodroghalász) újratelepítését is, mert ezt is határuk megrövidítésének tartották. Ebből annyi igaz volt, hogy a 18. század első évtizedének viszontagságai között Ardó (1705-ben) elpusztult, s benépesülésére csak 1720-ban került sor. 1704-ben Petrahót is olyan településként vették számba, ahol a jobbágyok igen „el kevesbedtek”.²⁸ Ha átmeneti időszakra Ardó és Petrahó határát a patakiak használták is, viszonyuk nem volt más, mint Tállya és Rátka, vagy Mád és Mezőzombor viszonya, ahol az elnéptelenedett falu határát a szomszéd település használta. Trautsohnfalva és Károly-

26 MOL G 29, Rákóczi-szabadságharc levéltára 82. cs. V. 3c/g 1705. Replica ad difficultates.

27 AZT 1898. 313.

28 MOL E 197, 156. cs. Fasc. 9. Nr. 2.

falva határát azonban valóban a sárospataki örökös földből hasította ki az uradalom. A herceg és a város viszonyát javíthatta volna, hogy Trautsohn kezdeményezésére Mária Terézia 1747-ben új vásárprivilegiumot adományozott a városnak a korábbi II. Ferdinánd-féle szabadalomlevél helyett. Ez azonban nem békítette meg a patakiakat s nem feledtette azokat a „jogtalanságokat”, amelyek a várost a falvak telepítésével, a szőlődézsma, a rétek és erdők használata, valamint a robotmentesség ügyében érték.

Az uradalom kezdeményezésére ugyanis 1750-ben megszűnt a szőlődézsma természetbeni fizetése is. Az évszázados usus, a természetben fizetett kilenced és tized, illetve az egyházi tized bérlete miatt az ötöd (*quinta*) volt a borból, de csak földesúri kilenced az őszi és tavaszi vetésekből, a bárányokból, méhrajokból és a makkon hizlalt sertésekből. Ezek közül a borötöd fizetését változtatta meg az uradalom úgy, hogy először kilenc, majd hat évre szőlő árendás szerződést kötött az átlagtermés ellenértékének megfelelően. A természetbeni járadék helyett egyösszegű árenda vagy taxa fizetése, ugyanúgy, mint a robot pénzen történő megváltása, előnyösebb lehet, s úgy tűnik az uraság a város érdekében intézkedett. Ez azonban csak akkor igaz, ha a borárak változatlanok maradtak volna, netán emelkedő tendenciát mutatnak.

Az európai agrárárak alakulásában – mint ismeretes – 1740 körül valóban tendenciaváltás következett be. Ekkor kezdett ismét emelkedni a mezőgazdasági termékek ára, hogy a csúcsot a napóleoni háborúk időszakában érje el.²⁹ A magyarországi borárak, mindenekelőtt a hegyaljai borok árai azonban nem követték az európai mezőgazdasági árak változásait. A 18. század első évtizedei és a 19. század hasonló időszaka között a hegyaljai borok ára a lengyel kivitel lehanyaglása és sok más ok miatt mintegy harmadára csökkent.³⁰ E hosszú távú változásokat a sárospatakiak a 18. század derekán még nem érzékelték, nem véletlen, hogy a bordézsma pénzre váltását valójában csak a 19. század elején kezdték komolyabban kifogásolni.

Annál erősebben jelentkezett a városi ellenállás a 18. század derekán a rétek és erdők ügyében. Sérelmük okát azzal magyarázták, hogy „a Dominium maga dispositioja [*rendelkezése*] alá” akarta vonni a réteket és az erdőket, míg azok az 1750-es évek előtt a közösség hatáskörében voltak.³¹

29 Wilhelm Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1967. 336–339.

30 Orosz István: Extraneus birtoklás és borértékesítés Sárospatakon a XVIII–XIX. században. In: A 800 éves város, Patak. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2004. 76.

31 ZML Acta politica, Loc. 99. Nr. 385. Takács P.–Udvari I.: i. m. 374. A sárospatakiak bemutatták azt az 1366-ból származó oklevelet, amely egy Gáva és Sárospatak között lévő kaszáló határvizsgálásáról szólt, s amelyben e területet az országbíró Patak „polgárainak és lakóinak” ítéli. Uo. 91.

Az 1750-es éveket megelőzően született urbáriumokban ugyanakkor állandóan szerepelnek az allodiális rétek, így 1704-ben a Csonkás, a György homoka, a Somlyód alatti rét, később a Petraho melletti „Szeg” is.³² Sehol sincs azonban feltüntetve, hogy az uradalom jogot formált volna a városiak réthasználatának szabályozására. Ezt a 18. század elején még a szabad foglалás jellemezte.³³ Az erdők alján és az erdei tisztásokon lévő „ortványi rétek” úgy születtek meg, hogy a város bírāja adott engedelmet az irtásra és nem az uradalom. Az eljárás egyaránt vonatkozott a sárospatakiakra és a vidékiekre is. Az úrbéri per folyamán tett tanúvallomások megerősítették a város állítását, hogy „az ortott rétekben a város disponált”. Hasonló volt a helyzet a bodrogi rétek esetében is. Itt is „szabad possessoriuma” [*birtoklása*] volt a városnak. Az uraságtól függetlenül szabad volt „kinek-kinek maga tetszése szerint használni” a bodrogi réteket is, azaz érvényesült a szabad foglалás rendje, de a kaszálók „néhány részét felosztották magok közt az ittvaló lakosok” a közösség akaratából és engedelmével.³⁴ A későbbi (az úrbéri kilenc kérdőpontra adott vallomásokból) az is nyilvánvalóvá vált, hogy a szabad foglалás és a közösség által szabályozott osztás nem egy időben, hanem egymást követően létezett. A bodrogi réteket kezdetben „ház helyek után való felosztás nélkül” élte a város népe, mint a század elején „minthogy mind azáltal a tehetősebbek miatt a tehetetlenebbeknek rövidségek esett”, maga a város folyamodott a megyéhez, s a megyei szolgabíró és esküdte közreműködésével s az uraság beleegyezésével a réteknek a városhoz közelebb eső és „élhetőbb” részét a szabad és taxás fundusok után kiosztották.³⁵ A ki nem osztott réteket azonban továbbra is a város adta bérbe, rendszerint harmadába a szomszédos falvak lakosainak. Ugyancsak a város engedelmével lehetett sertéseket hajtani a bodrogi rétekre. A város engedelme kellett az „interimális” (időszakos) kaszálók használatához, amelyeken csak az árvíz levonulása után lehetett szénát készíteni.³⁶

Hasonló volt a helyzet az erdőkkel. A 17–18. századi urbáriumok különböző erdőket sorolnak fel tilalmas, azaz urasági erdőként. 1632-ben a „Longh” és a Teölgy” (?), 1648-ban a Long, Told és Berek erdőt.³⁷ 1704-ben a Long nem szerepel (területileg Sárospatak, Sátorajújhely és Végardó között

32 MOL E 197, 156. cs. Fasc. 9. Nr. 2. Hasonló a helyzet számos más urbáriumban is. Uo. E 156, Fasc. 39. Nr. 29.; Fasc. 39. Nr. 28. stb.

33 Az 1703. évi urbárium szerint a telkekhez sem állandó szántók, sem rétek nincsenek kihatolva. Uo. Fasc. 36. Nr. 26.

34 TIREL Sárospatak levéltára, U/44. jegyzőkönyv, Collateralis inquisito 1005. skk. Balogh Ferenc 76 éves ardói lakos vallomása.

35 ZML Acta politica, Loc. 99. Nr. 385. Takács P.–Udvari I.: i. m. 374.

36 Orosz István: Mezővárosi önkormányzat Sárospatakon 1711–1835 között. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1999. 389.

37 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Szerk. Makkai László. Bp. 1954. 189., 262.

volt, bárhol összeírhatták), de a fentiek kiegészültek a Sinka, Szőlőske, Kengyel, Csonka és Botkő erdővel.³⁸ 1759-ben a „silvae prohibitaе” („tilalmas erdők”) a Long, a Csonkás, a Szőlőske és a Kengyel voltak. Ebben az évben a Berek és a Botkő „desolata sunt.”³⁹ Pontosan azonban nem értelmezhető, hogy mit jelent ez az „elhagyatottság”.

Helyenként az uraság szempontjai szerint készült urbáriumokban is van utalás arra, amit az oppidum lakói hangoztattak: erdeikkel (vagy azok többségével) az uraság beavatkozása nélkül rendelkeztek. Az 1688. évi urbáriumban a Tölgy-erdő (bizonyára a Told népetimológiája) Patak városának erdejeként⁴⁰ szerepel, s ezt megerősíti az az 1704. évi összeírás is, amely ekkor már tilalmas erdőként veszi számba.⁴¹ 1759-ben a Sinka az az erdő, amelyet a városiak közösen (*communiter*) használnak.⁴² Ez a faizás, makkoltatás (esetleg legeltetés) pontos körülírását jelentette, illetve azt, hogy a város díjat szedhetett polgáraitól vagy az idegenektől, akik éltek ezekkel a jogosítványokkal.

A réti és erdei haszonvételekben az volt a közös, hogy a tilalmas erdők és az uraság számára kiszakított rétek kivételével a közösség döntési joga érvényesült felettük. Az uraság azonban a 18. század derekán, nem a már korábban maga számára kiszakított rétek és erdők esetében, hanem a megmaradók tekintetében kétségbe vonta a város *dispositióját*, maga akart rendelkezni a polgárok kaszálóiról és erdőléséről, bizonyára nem függetlenül azoktól a bevételektől, amelyek e haszonvételek révén a város közösségét illették meg. Ezt tette az 1750-es évek első felében Hartmann Mihály tiszttartó, aki lekaszáltatta a városi réteket s egy részét *extraneusoknak* kiosztatta. 1762-ben egy Hübner nevű tiszttartó cselekedett hasonló módon, 1768-ban pedig Strasszer János. Hübner emellett a Darnó, Sinka és Pogánykút nevű „szabadalmas” erdő használatára adott engedélyt a trautsohnfalvi és károlyfalvi lakosoknak.⁴³ A sárospataki bírók: Béczy Zsigmond, Gombos Mihály és Lutherán János többször tiltakoztak a vármegyénél az urasági törekvések ellen. Érvelésükben gyakran szerepelt a már említett Told-erdő és kaszáló helyzete. Amint korábban említettük, a 14. századi (!) metális perre hivatkoztak, amelyben Gáva és Vencsellő földesuraival szemben pert nyertek. Az uradalom viszont azzal replikázott, hogy a város által beadott dokumentumból nem derül ki, hogy Pataknak valaha „privatíva jussa” lett volna a vitás területek felett „az dominális dispositio [*uradalmi rendelkezés*] abban mindenkor

38 MOL E 156, 156. cs. Fasc. 9. Nr. 2.

39 TiREL Sárospatak levéltára, Consriptio Dominii Sáros Nagy Patak 491. skk. Az 1760-ból származó hasonló összeírás: MOL E 156, Fasc. 214. Nr. 14.

40 Uo. Fasc. 5. Nr. 15.

41 Uo. E 156, 156. cs. Fasc. 9. Nr. 2. Arra hivatkozik az összeírás készítője, hogy a Tölgy-(Told-) erdő más urbáriumok szerint Sárospatak város erdeje volt.

42 TiREL Sárospatak levéltára, Consriptio Dominii Sáros Nagy Patak. i. h.

43 Takács P.–Udvari I.: i. m. 404–409.

fennmaradt.”⁴⁴ Erre utal, hogy az említett rétek bizonyos részeit a földesuraság vencesselei és petrahói jobbágynak osztotta ki. A rétosztás tehát az uradalmat és nem a várost illette meg.

A város nem tagadta, hogy az említett réteket valóban az uradalom osztotta, de ezt az „úzust” azzal magyarázta, hogy e határrészeket korábban elzálogosította Körösy Györgynek, II. Rákóczi Ferenc korábban említett hívének. Körösy György javai között valóban szerepelt a „Tóth Erdő” [!], amelyben 1000 sertést lehet meghizlalni (tehát valóban tölgyes erdő volt).⁴⁵ Ezért a makkoltatók Körösynek tizedet fizettek, vagy ezt sertésenként 34 dénárral megváltották. Az erdőhöz tartozó réten 300 boglya (*cumulus*) szénát lehetett kaszálni. Az is egyértelműen kiderült, hogy e földek „per oppidanos”, azaz a mezőváros lakosai által voltak elzálogosítva. Körösy György javait a szabadságharc bukása után elkobozták. A kamarától Teleki Pál kapta és az uradalom tőle „recaptiválta” (szerezte vissza), mint a „Pataki Domini-um appertinentiáját”, s így nyílt lehetőség arra, hogy a vencesellőieknek és a petrahóiaknak (járadék fejében) kiossa.⁴⁶

A patakiak tehát úgy gondolták, a visszaszerzés után az uradalom egy magánhasználatba került, allodiális rét és erdő felett rendelkezett, de ezzel nem indokolhatja a városhatár minden rékje és erdeje feletti rendelkezés jogát, amit az évszázados szokás a város közösségének biztosított.

A jámbor polgárok azt tudták nehezen felfogni, hogy az uradalom célja pontosan ennek az úzusnak a megváltoztatása volt, s mellette állt a szokásnál kétségtelenül erősebb feudális jog, amely a jobbágnak ingatlan vagyónában csak az *ususfructus* és nem a *proprietast* biztosította.

Összevetve az urasági törekvéseket a Magyarország más jobbágytelepülésein fennálló helyzettel, azt is meg kell állapítanunk, hogy Sárospatak rendkívül kiszolgáltatottá vált volna. A határhasználat rendjének szabályozásába az esetek többségében nem szólt bele a földesuraság, meghagyta azt a paraszti közösségek jogának. A középkori privilégiumokra hivatkozó, immár egy évszázada taksafizető, szabadabb viszonyok között élő művelt és városias patakiak számára mindenképpen megalázó lett volna, ha az uradalom törekvései megvalósulnak.

A földesúri célkitűzések közül a legnagyobb riadalmat azonban a robotmentesség felszámolására tett lépések váltották ki. A kispatakiak, amikor 1772-ben a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során lehetőségük nyílt a kilenc kérdőpontra adott válasz során sérelmeik megfogalmazására, a robot visszaállítására irányuló uradalmi törekvéseket Dujardin Károly jószágkormányzó személyével kapcsolták össze. Úgy vallottak, hogy „Dusardin idejében akar-

44 ZML Acta Politica, Loc. 99. Nr. 385. Takács P.–Udvari I.: i. m. 374.

45 MOL E 156, Fasc. 35. Nr. 96.

46 ZML Acta Politica, Loc. 99. Nr. 385.

ták az úr dolgát behozni” méghozzá olyan formában, hogy a nagypatakiakat elválasztották a héceiektől, az alsó-hóstátiaktól és a kispatakiaktól. Az előbbiek taksás állapotát változatlanul fenntartva az utóbbiakkal „úr dolgát akart járatni”.⁴⁷

A pontosság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy a kispatakiak és a két külváros lakói közül az örökös jobbágyság a Rákóczi-korban és a Trautsohn-birtoklás korábbi évtizedeiben is robotoltak. Amint láttuk, ez 1704-ben bizonyos akkord munkát jelentett a Somlyódon, a földesúri szántókon és réteken.⁴⁸ Trautsohn Lipót első pataki urbáriumában ugyan az fogalmazódott meg, hogy a belső város kivételével, mivel azt tisztán nemesek lakják, minden marhás és gyalogszeres jobbágnak heti két napot kell robotolni az uraságnak.⁴⁹ Sem 1713-ban, sem 1714-ben nem esett szó a heti robotról, s 1735-ben úgy szólt az urbáriumban megfogalmazott utasítás, hogy a nagypataki marhás jobbágyság „taxam non solventes” („akik taxát nem fizetnek”) 58 köblös majorsági föld aratását és termésének beszállítását kötelesek elvégezni, míg a gyalogszeresek a tisztek utasításai szerint robotoltak. A heti szerjárásról csak a kispataki tótszeresi gyalog jobbágyoknál esik szó, akik valóban heti két nap robotra voltak kötelezve. Az urbárium szerint 1735-ben összesen 7 ilyen jobbágy volt.⁵⁰

1749-ben azonban Dujardin elképzelése szerint nemcsak az örökös jobbágyságot, hanem a taxásokat is robotra kellett volna kötelezni, ha nem a belső városban vagy Nagypatak főutcáján laktak. Dujardin ezen szándékát – miként a kispatakiak mondták – „nem hozhatta... tökéletességre”.⁵¹ Sokan kifogásolták a jószágkormányzó fényűző életmódját, erkölcsének francia szabadosságát. Saját urával is perbe keveredett.⁵² Mindezek valószínűleg közrejátszottak abban, hogy az 1740–1750-es évek fordulóján a robot visszaállítása még nem vezetett sikerre.

Sárospataknak a földesuraság elleni harcában új szakasz kezdődött 1755-ben, amikor az új prefektus, Pintér Fülöp, úrbéri regulációs pert indított a két oppidum ellen. Elvi kiinduló pontja az volt, hogy a szolgáltatások rendjének meghatározása az uraság joga, ha a birtok hasznosításában előnyösebb a robot, mint a taxa, az uradalmat semmi sem kényszerítheti arra, hogy alattvalói taxás helyzetét fenntartsa. Bizonyára úgy hozta meg döntését,

47 TiREL Sárospatak levéltára, U/44. jegyzőkönyv, 341. skk. *Orosz I.*: Hagyományok és megújulás i. m. 130.

48 Vö. a 41. j.-t.

49 MOL E 156, Fasc. 39. Nr. 29.

50 TiREL Sárospatak levéltára, U/44. jegyzőkönyv. *Conscriptio Taxarum* 1735. 881 szkv. Vö. ZML Acta politica, Loc. 122. Nr. 121.

51 Lásd a 47. j.-t.

52 MOL Curiai Levéltár, Processus Tabulares, Nr. 4-993.

hogy áttanulmányozta azokat a dokumentumokat, amelyeket a Trautsohnok a patakiak kívánságára aláírtak, illetve megerősítettek.

Ezek között az uradalom számára fontosnak tűnt az az Ottlik Pállal kötött egyezség, amelyre a korábbiakban már többször utaltunk. Ebben a két város nem vonja kétségbe a Trautsohnok földesúri jogait, tehát azt sem, hogy – Pintér értelmezése szerint – az uradalom az úrbéres terheket ismételtén szabályozza. Az újraszabályozásnak ugyan ellentmondott Trautsohn Vilmos korábban már szintén elemzett ígérete a „mindennemű szokások” megtartására, ezt azonban általános formulának is lehetett tartani, hogy a város lakói úrbéres telkeket használnak, és a használat módjáról urbárium vagy azt pótló szerződés intézkedett. Ezért hivatkozott az uradalom az 1648. évi és az általunk is többször említett 1704. évi urbáriumra,⁵³ ebből akarván bizonyítani, hogy a városok lakói robotoltak és külső telkeiket jobbágyi *extravillanum*ként bírták. Mindkét állításban volt némi igazság, az ti. hogy mindkét mezővárosban voltak robotoló jobbágyok is, a külső határban pedig olyan szántóföldek és rétek, amelyeket házutáninak is lehet tekinteni. De a jobbágyok zöme 1648 után nem robotolt és a külső földek nagy része nem kapcsolódott a telekhez. Természetes módon a patakiak ez utóbbi tények igazolására törekedtek.

Amikor Pintér Fülöp 1755 júliusában úriszék elé idézte mindkét város elöljáróságát a hasonló helyzetbe került újhelyiekkel együtt, „a processus (per) az úri széken a dominium favorára (az uradalom kedvére) s kívánsága szerint termináltatott (végeztetett) be”.⁵⁴ A per során a patakiak a szomszédos falvak elfogulatlan jobbágyainak tanúvallomásával akarták bizonyítani, hogy a város „soha a Földes Uraságnak nem robottázott vagy is semmiféle jobbágyi szolgáltatást nem tett” s hogy „ezen Patak városában Fundus avagy Telek után semminémű appertinentiák nincsenek, hanem mindenkor ususban volt, hogy a melly lakos szántó földet akar bírni, kész pénzen kéntelenített [tudniillik venni], amin is azokat nem csak ittlakosnak, hanem külsőknek el adni és ismét venni szabad volt, most is szabad”. Egy végardói tanú azzal erősítette a patakiak igazságát, hogy a városban nincs telek után járó föld, s mindenki szabadon adhat és vehet szántókat, réteket és szőlőket, hogy ő maga is vett két szántóföldet Bodnár Gergelynétől és Láczy Páltól.⁵⁵

Az egymásnak feszülő állítások az úriszéken nem dőlhettek el a város javára. Az 1755. július 30-án kelt deliberatum a *Tripartitum* III. rész 30. címének hírhedt elvére hivatkozik, amely minden jobbágyi föld valóságos tu-

53 Ezért terjesztette be bizonyítékként az uradalom mindkét urbáriumot az 1774-ben az úrbérendezés után folytatódó úrbéri perben. TiREL Sárospatak levéltára, U/44. jegyzőkönyv 301–335. Az 1648. évi urbárium nyomtatásban is megjelent: *Makkai L.*: I. Rákóczi György i. m. 248–266.

54 ZML Acta Politica, Loc. 99. Nr. 385. *Takács P.–Udvari I.*: i. m. 371.

55 TiREL Sárospatak levéltára, U/44. jegyzőkönyv, Collaterális inquisitio 1005. skk.

lajdonosának a földesurat tekinti, s az ország törvényei alapján kétségbe vonhatatlannak nevezi az uraság autoritását és a tulajdonával való rendelkezés szabadságát.⁵⁶

A patakiak fellebbezése során a regulációs per a megyei törvényszékre került. A Sedria különválasztotta a jobbágytelken élő nemeseket és nem nemeseket. Megállapította, hogy Újhely, Nagy- és Kispatak városában akadnak paraszti telken élő nemesek, őket nemesi előjogaik miatt („ex respectu nobilitatis praerogativae”) ki kell venni a robotoltatás alól, úgy azonban, hogy munkájuk és adóik megváltásáról egyezzenek meg a földesúrral.⁵⁷ E döntésben hallgatólagosan az is benne volt, hogy a nemesi prerogatívákkal nem rendelkező lakosok esetében a robotkötelezettség nem törvénytelen. A robot visszaállítására a további fellebbezés miatt azonban nem került sor, s az ügy a *Curia* elé került. De még a kúriai döntés előtt Pintér Fülöp egy 1758-ban tartott újabb úriszéken ismét maga elé citáltatta a városok képviselőit, „hólt az úri szolgálat mindnyájokra reá tétettetett”.⁵⁸

A patakiak tiltakoztak. Nemcsak azért, mert a robotolást megalázónak találták, hanem azért is mert a robottal nem szűnt meg a taxa. Bár minden korábbi dokumentumból nyilvánvaló volt, hogy a taxafizetés nemcsak a cenzust, hanem a robotmegváltást is magába foglalta – és ez utóbbi eszköze volt –, a nyeregbe került uradalom úgy kívánta robotoltatni a két város lakosságát, hogy a taxajövedelemtől sem mondott le. Úgy, mint korábban, most is megpróbálta megosztani a városrészeket. Mivel Nagypatakon sok nemes élt jobbágytelken, s a külső várban gyakorlatilag nem volt úrbéres telek, a sedriai döntés szerint viszont a nemes személyek robotszolgálatra kötelezése ellenkezett a nemesi előjogokkal, az uradalom csak a kispatakiak és a hóstátiak robotolását igyekezett kikényszeríteni. „Az úri szék által el végzett robotának véghez vitelére az Kis Pataki és Hostaczi Lakosok erőszakosan hajtottak és tömlöczözéssel és veréssel is kénszerítették.”⁵⁹

Mélypontra került az uradalom és a lakosság kapcsolata, a robot visszaállítás a taxa eltörlése nélkül még a feudális jogból sem volt levezethető.

Az 1758 után kialakult helyzetnek két dokumentuma is van, két, szövegében csaknem megegyező urbárium 1759-ből és 1760-ból. Érdekes a robotszolgáltatásra vonatkozó részt szó szerint idézni, mert megmutatja a pataki jobbágyok igazságát. „Tam Nagy Patakienses, quam Kis Patakienses incolae pecora habentes indiscriminatim tam taxalistae, quam subditi cum mercena-

⁵⁶ Uo. 969.

⁵⁷ Uo. 971–989.

⁵⁸ ZML Acta politica, Loc. 99. Nr. 385. Takács P.–Udvari I.: i. m. 372.

⁵⁹ Uo. 372. A robot mértéke egyelőre nem volt nagy, hiszen a kispatakiak, akár marhások, akár gyalogszeresek voltak évente csak nyolc nap szolgálattal tartoztak, a hóstátiak pedig a marhások nyolc, a gyalogszeresek 16 napi robotot adtak évente. Ez jóval alacsonyabb volt az országos átlagnál.

libus dominalibus Allodiales Terras subarare, inseminare, metere et convehere non ita pridem obligabantur eo modo, quo officiales demandarunt, nec secus per totum tempus falcaturae ad falcandum et convehendum foenum compellabantur.” („Mind a nagypataki, mind a kispataki lakosok, akik iga-vonó állatokkal rendelkeznek, a taxások és az örökös jobbágyságok egyaránt, nem éppen régen arra köteleztettek, hogy az urasági béresekkel együtt szántsák, vessék, arassák és takarítsák be az allodiális földeket, nemkülönben kényszerítették a szénakaszálás egész ideje alatt kaszálni és szénát gyűjteni.”)⁶⁰ A „nem éppen régen”-re hivatkozás egyértelművé teszi, hogy az uradalom keresztülvitte akaratát, legalább részben, a szántóföldi robot és a szénakaszálás tekintetében.

A sárospatakiak robotra kötelezése nem volt független azoktól a folyamatoktól, amelyek a 18. század derekán más hegyaljai városokban is végbe mentek. Újhely hasonló helyzetére már utaltunk. Az úrbéri per folyamán nem is különült el a két város sorsa. Hasonló robotviSSzaállítási törekvések azonban Tállyán és Abaújszántón, de a Trautsohn-uradalmon kívüli mezővárosokban: Tolcsván, Bényén, Mádon, Keresztúrban és a két kamarai mezővárosban, Tokajban és Tarcalon is voltak. A legtöbb helyen egyes szőlők művelését, többnyire azonban a napszámosokkal dolgoztatott szőlők szüreti munkáját óhajtották robotosokkal végeztetni.⁶¹ Sárospatakon is ez volt a cél. Az 1759. évi urbárium a szolgáltatások fenti ismertetését a fentiek után azzal folytatja, hogy a nekik kijelölt szőlőt is kötelesek robotban megművelni, de ez a kötelezettségük a kúriához történt fellebbezés miatt szünetel és a kúriai döntéstől függ.⁶²

A korábbi taxás jobbágyságok robotra kötelezése mellett természetesen nem változott a munkájáradéka azoknak az örökös jobbágyságoknak (*subditi haereditarii*), akik már korábban is robotoltak, noha örökös jobbágyság voltukat nem ismerték el.

A két urbárium tükrözi, hogy a korábbi évtizedekhez képest milyen súlyos helyzet alakult ki. A szántóföldeken és réteken akkord jellegű robotra kényszerítették a nagypataki taxásokat, akik már egy évszázada nem robotoltak. Ugyanezt tervezték a szőlők esetében is, csak a fellebbezés miatt nem tudták megvalósítani. Meghatározott számú robotnapot írtak elő a kispatakiaknak és hóstátiaknak, akik szintén taxások lévén korábban nem robotol-

60 TiREL Sárospatak levéltára, U/44. jegyzőkönyv, Conscriptio dominii Sáros Nagy Patak 1759. 491–539. Az urbárium kivonatát közölte az AZT 1913–1914–1915. évi száma némileg félreértve, Sárospatak helyrajza 1759 címmel. AZT 1913. 228., 343–344. 1914. 270–273. stb. Az 1760. évi urbárium: MOL E 156, Fasc. 214. Nr. 14.

61 Orosz I.: Hagyományok és megújulás i. m. (Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében) 126. skk.

62 TiREL Sárospatak levéltára, U/44. jegyzőkönyv, 491–539.

tak. Az 1735. évi urbáriumban foglaltakkal szemben minden örökös jobbnál, nem csak a tótszeresieknél, előírták a heti szerjárt.

Ilyen körülmények között kezdődött el a Mária Terézia-féle úrbérrendezés, amely a kilenc kérdőpontra adott válasz során lehetőséget teremtett a városnak a felgyülemlett panaszok együttes előterjesztésére s mindazon dokumentumok bemutatására, amelyek számunkra is lehetőséget teremtettek a Trautsohnokkal folytatott vita elemzésére. 1772-ben azonban ez a folyamat nem ért véget. Az uradalom 1773-ban folytatta azt a regulációs pert, amelynek első szakasza 1755-ben kezdődött, de amely a fellebbezések révén elakadt a királyi tábla útvesztőiben. Bányász Máté az úriszék elnöke 1773. augusztus 31-én kelt levelében, egy június 3-án kelt helytartótanácsi leirat nyomán, szeptember 17-re idézte meg a pataki tanácsot, de név szerint több pataki polgárt is, hogy „aquisitionális” leveleikkel, vagy az urasági tisztektől szerzett „comissióikkal” igazolják, milyen jogcímeken bírnak „földes úri hatalom alá vetett dézma adó földeket”, taxás házakat, azok után való kaszálóréteket, kerteket, kenderes és káposztaföldeket, szilvásokat, gyümölcsösöket „vagy egyéb appertinentiákat”. Az idézőlevél szerint minderre azért van szükség, mert a földesúr „jobbágyi engedellel” kíván eleget tenni a királyi parancsolatnak, amely tisztázni kívánja az úrbérrendezés során felvetődött kérdéseket.⁶³ A patakiak az újabb processus során nemcsak a taxa eltörlése nélküli robotvisszaállítást sérelmezték, de felhánytorgatták a régi sérelmeket a városban élő curiális nemesek ellen is. Már a kilenc kérdőpontra adott válasz során is úgy vélték, nemcsak azért nincs elégséges szántóföldjük, mert négy falu is azt éli, hanem azért is, mert „a Városban lévő sok szabad és curiális helyek után feles földek bírattatnak, a Város Lakosainak elégséges szántó földjeik nincsenek”. Nem hallgatták el azt sem, hogy „az határoknak oltalmazására költséges processusokat” kell folytatniuk, ezt a nevezett települések nem segítik, „hanem csak a hasznot veszik”.⁶⁴

Az úriszéki ítélet 1774. február 3-án, majd a megyei törvényszék deliberatuma február 22-én megerősítette a város reményeit.⁶⁵ A helytartótanács 1776-ban úgy döntött, hogy a patakiakat fundusaikban és beneficiumaikban meg kell őrizni a jelen állapotban, mindaddig, amíg a folyamatban lévő per be nem végződik.⁶⁶

Mindenesetre 1776-ig, a Trautsohn család fiágának kihalásáig „Patak városát illetőleg az urbárium be nem hozatott”, egyszersmind „meghagyattak a lakosok a régi gyakorlatnál fogva”⁶⁷ a birtokok szabad adásvételében, a földesúri adózásokban és az úrbért pótló rendszabályok tekintetében.

63 Uo. 272–275.

64 ZML Acta Politica, Loc. 99. Nr. 389.

65 TIREL Sárospatak levéltára, U/44. jegyzőkönyv 241–266.

66 Uo. 1003–1004.

67 MOL Archivum Regnicolare, Lad. XX. 22. Fasc. 2/A Nr. 183/b.

A Trautsohnok számára ebben az állapotban ért véget a Sárospatak ellen folytatott eljárás, amely gyakorlatilag már 1721-ben, a beiktatás elleni városi tiltakozással megkezdődött, de számottevő változásokat csak időlegesen eredményezett.

Az úrbéri reguláció veszélye azonban nem múlt el. 1776-ban a kamarai igazgatás alá került Sárospatak most már a kamarai tisztviselők ellen kezdeti instanciázni a megyéhez, s a korábban is kamarai mezőváros Tokaj példájára hivatkozva jelentették ki, hogy „robottázni” sem nem akarnak, sem nem tartoznak.⁶⁸ A helytartótanács „rendszabó levele” véglegesen gátat szabott az ilyen törekvéseknek. A 19. század elején ismét eladományozott uradalom új urai a Bretzenheimék más úton törekedtek a nyughatatlan város megrendszabályozására. E folyamat nyomon követése azonban már nem e tanulmány feladata.

István Orosz

THE CONFLICT BETWEEN THE MARKET TOWN SÁROSPATAK AND THE LANDLORDS, THE TRAUTSOHNS

The study investigates the relationship of the new landlord of the double estate Sárospatak-Regéc, Duke Leopold Trautsohn and his subjects, the market town magistrate of Sárospatak and also the serfs living in the countryside. The townspeople accepted with suspicion the new landlord due to the fact that they anxiously guarded their privileges. Their anxiety, however, proved unfounded for decades. Duke Leopold first launched an attack against their privileges in the 1750s by establishing two new villages (Trautsohnfalva and Károlyfalva) on the town's territory and by levying higher taxes on the wine crop. The regulation of the usage of woods and pastures was taken over from the *communitas* by the manor. However, the most serious infringement of communal rights was the re-introduction of duty labour in 1758, against which the town appealed to the county courts of the nobility with no success. Similar tendencies are to be observed in the neighbouring villages of the region Tokaj-Hegyalja.

The endeavours of the state to reorganize the fief-system reached the town under such circumstances, as a result of which the town's old privileges were to be preserved. Since litigation did not finish even at the turn of the 18–19th centuries under the new owners, the Bretzenheims, the town finally decided to get rid off feudal authority by manumission compensation.

68 TiREL VI. Örökváltság és a tagosítási per iratai.

Ifj. Barta János

Egyházi földbirtokok és jövedelmeik Zemplén megyében a 18. század végén

A II. József által elrendelt földmérés elsődleges célja a nemesi birtokok számbavétele volt a nemesi adófizetés előkészítése céljából. A munkálatok során azonban Magyarországon először került sor a szántóföldi művelésbe vont teljes földállomány regisztrálására. A felmérés ugyanis – a nemesi birtokokon túlmenően – kiterjedt a paraszti gazdaságokra is, s nem hiányozhatott belőle a saját használatú földek nem nemesi kézen lévő része, mint – mások mellett – a kamarai vagy az egyházi birtokállomány sem. Mint ismeretes, az uralkodó végül nem jutott el a nemesi adófizetés elrendeléséig. Halála után pedig a nemesség még az adófizetését előkészítő felmérés irataitól is igyekezett megszabadulni, s ahol csak lehetett megsemmisítette azokat. Megsemmisítéséről nyilatkoztak a Zemplén megyei nemesek is,¹ a birtokfelmérés megyei anyaga azonban szerencsés módon mégis fennmaradt.² Csak találgathatjuk, hogy a korabeli megyei vezetők másolatokat vagy üres papíriveket semmisítettek-e meg. A válasz azonban közömbös annak szempontjából, hogy a fennmaradt anyag, amely a megyei levéltárban hozzáférhető, betekintést enged a megye 18. század végi birtokviszonyaiba.

A II. József által elrendelt birtokösszeírásba persze végül csak a szántóföldek kerültek be. A felmérés sajnálatos módon mellőzött minden más jellegű agrárterületet (rét, legelő, erdő, szőlő stb.), így csak részben tükrözheti a birtokosok vagyoni állapotát, jövedelmi viszonyait. Levéltárainkban azonban a 18. század második felére olyan állagokat is találhatunk, amelyek segítséget nyújthatnak a II. József korabeli földmérésben meglehetősen egyoldalúan szerepeltetett nemesi (valamint kamarai, egyházi) birtokok jobb megismeréséhez. A különféle birtokosok nemcsak a Mária Terézia korabeli úrbérrendezés során készült úrbéri tabellák kimutatásaiba kerültek bele,³ hanem egy

1 Az 1790. március 4-ei megyei közgyűlés határozatából idézi *Marczali Henrik*: Az 1790–91. országgyűlés. I. Bp. 1907. 20. – A tanulmány a K-61 447. sz. OTKA-pályázat támogatásával készült.

2 ZML IV-3. Nr. 97. Zemplén vármegye II. József kori közigazgatási iratai – Nemesi ingatlanok felmérése terményadózás céljaira. 1789–1790.

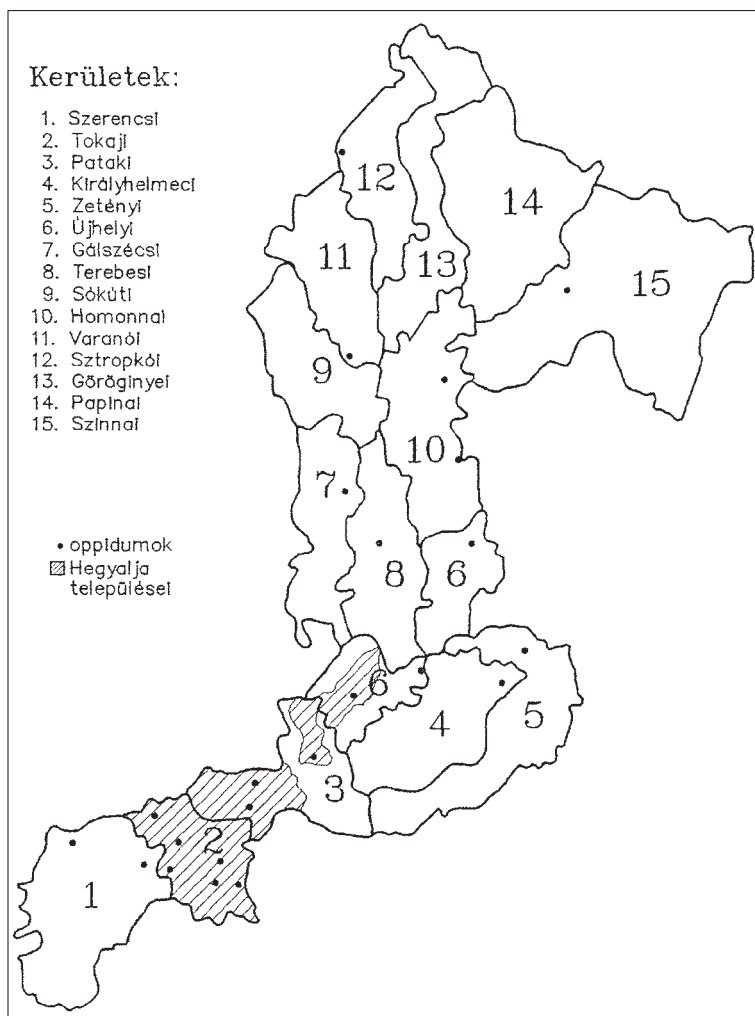
3 Zemplén megyei anyaga: MOL C 3250–C 3265, Helytartótanácsi Levéltár, Urbarialia. – A Mária Terézia-féle úrbérrendezés anyaga mikrofilmen is hozzáférhető.

1800-ban, a francia háborúk idején készült nemesi jövedelem-összeírásba is, amely ugyancsak fennmaradt a sátoraljaújhelyi levéltárban.⁴ Az előbbi az egyes birtokosok úrbéres szolgáló népességéről, az utóbbi a földesúri jövedelmek széles skálájáról tájékoztatja a kutatót. A három forrás anyagának egybevetése alapján némileg képet alkothatunk a Zemplén megyében található egyházi birtokok 18. század végi nagyságáról és a földbirtokos jogán szerzett jövedelmekről.⁵

Földrajzi szempontból Zemplén megye különösen alkalmasnak mutatkozik a különféle tájegységek viszonyainak összehasonlítására. A megye az ország északkeleti részén, nagyjából 175 km hosszan, az Alföld peremvidékétől kiindulva, az eperjes–tokaji hegylánc keleti oldalán egészen a Kárpátokig terjedt, s mind földrajzilag, mind gazdaságilag igen sokoldalú volt. Alföldi jellegű vidékeket éppen úgy magába foglalt, mint a Keleti-Beszkidék hegyvonulatait. A megye mintegy 210 ezer lakosa a 18. század végén 444 településen élt. A megyének szabad királyi városa nem volt, települései közül 24 jutott el a mezővárosi (*oppidum*) rangig. Az 1777-től érvényben lévő közigazgatási felosztás 15 kerülete többségében homogén földrajzi tájegységekre épült. (A megye ekkori közigazgatási beosztását lásd a térképen.) A legdélibb kerület (szerencsi) a Nagy-Alföldnek a megyébe nyúló északi peremét, a következő kettő (tokaji, pataki) a hegyaljai borvidéket, újabb kettő (királyhelmeci, zétényi) a Bodrogtózt, öt (újhelyi, terebesi, gálszécsi, sókúti, homonnai) a Laborc és az Ondava menti úgynevezett Tiszai-Alföldet (közülük a gálszécsi az eperjes–tokaji hegylánc lejtőire, a sókúti és homonnai a Beszkidék nyúlványaira is kiterjedt), míg újabb öt kerület (varanói, sztrópkói, göröginyei, papinai, szinnai) a Keleti-Beszkidék kis hegyi falvait foglalta magába. A gazdaságban a mezőgazdaság dominált. Tokaj kivételével minden településnek volt szántója, bár az alföldi jellegű, vagy az attól kissé északabbra fekvő dombosabb vidék termékeny talajainak hozamai nyilván meghaladták a hegyi falucskák köves, agyagos szántóinak terméseredményeit. Legjövedelmezőbbnek természetesen a Hegyalja szőlőművelése bizonyult. Fentebb a jószágartás és az erdők biztosítottak kiegészítő jövedelmet a lakosságnak. Érdemes ipari termeléssel a megyében nem találkozunk.

4 ZML IV-5/e. Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1664–1841. 5. sz. Nemesi birtokok és jövedelmek összeírása járásonként, 1800. – Az összeírásban a jövedelmeket telekben (*sessio*) adták meg, 24 rénes forint jövedelmet tekintve egy teleknek.

5 Az 1800. évi kimutatás nem tartalmazta az egyház által élvezett (esetenként persze már a birtokosoknak bérbe adott, s általuk az ötdrészeként beszédett) tizedjövedelmeket. A rá való utalás azonban kivételes esetben mégis bekerülhetett az összeírásba. Az egri püspökség jövedelmei között például szerepel 193 *sessio a decima Regia ad sessiones reducta* jövedelem. Ez az összeg messze meghaladta a püspökségnek és a káptalannak a megyebeli földbirtokaiból származó együttes jövedelmét. Mivel ez a tétel csak kivételesen került be a kimutatásba, tanulmányunkban az ilyen jellegű jövedelmekre nem lehettünk tekintettel.

Zemplén vármegye közigazgatása II. József korában (1780–1790)

A hegyaljai bor fellendítette a vidék kereskedelmét, de, mivel a Lengyelországba vezető hágók a megyén kívül keresztezték a Kárpátokat, a térség átmenő kereskedelme viszonylag gyér volt.

Amilyen sokoldalú volt a megye földrajzi szempontból, legalább annyira változatosnak mutatkozott népessége is. Mivel a II. József korabeli népszámlálás nem tüntette fel a lakosság nemzetiségi és vallási hovatartozását, ezt az 1773-ban, az udvari kancellária rendelete alapján készült *Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum* (A Magyar Királyság minden lakott településének tára) kiadvány adataiból igyekeztünk pótolni. Ez az összeírás a szű-

kebb (tehát Erdély, Horvátország, a Temesköz és a Határőrvidék nélküli) Magyarország közel tízezer településére vonatkozóan tüntette fel, hogy milyen nyelven beszélt az adott helyen lakók többsége és melyik vallásnak volt benne parókiája vagy lelkészsége. A történeti felhasználás lehetőségei persze korlátozottak. Etnikailag vegyes lakosságot ugyanis a *Lexicon* meglehetősen ritka esetben tüntetett fel. Az egyes települések lakosságának összetételére nézve tehát nem kapunk belőle tájékoztatást, egy térség lakossága többségének nemzetiségi hovatartozására azonban a kiadvány mindenképpen megfelelő szolgálatot tehet.⁶ A *Lexicon* szerint a megye három nemzetisége viszonylag jól elkülöníthetően, nagyjából a megye három harmadában helyezkedett el: délen a magyarok, középen a szlovákok, északon a ruszinok. A megyében 170 ruszin (összes település 38,3%-a), 158 szlovák (35,6%), 112 magyar (25,2%) többségű településsel tudunk számolni. (A *Lexicon* 3 német és 1 cseh települést is feltüntetett, amelyek a 18. századi telepítések során jöttek létre.) Mivel a délebbi – magyar többségű – települések átlagos lélekszáma jóval meghaladta mind a szlovák, mind a ruszin településeket, a magyarság aránya a lakosságon belül a települések arányánál kedvezőbben alakult.⁷

A nemzetiségi adatok elnagyoltságával szemben az összeírás az egyes falvak esetében feltüntette, ha egy településen több vallásnak is volt parókiája. A megye a *Lexicon* szerint 265 parókiát számlált. Mivel 13 településen több egyház parókiája is tevékenykedett egymás mellett, a *Lexicon* voltaképpen 252 településen jelzett papot vagy lelkészt. Legnagyobb számban a görög egyház közösségei szerepeltek, két vallás között is megosztva. Az összeállítás 107 görög rítusúnak nevezett és 32 egyesült (unitus, görög katolikus) parókiát tüntetett fel. Bár a két egyház a 18. századi Magyarországon ténylegesen elkülönült egymástól, az 1770-es évek viszonyait ismerve, nem tartjuk valószínűnek, hogy a megyében korszakunkban az ortodox (görögkeleti) vallás fenn tudta volna tartani szervezetét, egyházközségeit.⁸ Az általunk

6 Zemplén megyei használatát megnehezíti az is, hogy a megye 444 településéből mindössze 411 szerepel benne. Sajnos nemcsak néhány, a megyehatáron elhelyezkedő, valószínűleg az 1777-es közigazgatási változások révén Zemplénhez került település maradt ki belőle, hanem több, a megye belső részén található község is. A *Lexicon* parókiafelsorolását összevetve az 1800. évi jövedelem-összeírás adataival ez a felsorolás sem mutatkozik teljesnek.

7 A 19. század közepére szolgáltatott adatokat *Fényes Elek*: Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben című munkája. Pest, 1844. A III. kötet 391. lap szerint a 19. század közepén a megye 274 685 főnyi lakosságából 101 023 fő (36,8%) magyar, 88 918 fő (32,4%) ruszin, 67 173 fő (24,4%) szlovák, 14 619 fő (5,3%) zsidó, 2700 fő (1%) német, végül 242 fő (0,1%) görög. Mivel a 19. század első felében aligha beszélhetünk asszimilációról, ezt az arányt nagyjából elfogadhatjuk a 18. századra is.

8 A magyarországi ruszinok uniója a római katolikusokkal a 17. században ment végbe. A csatlakozott papokat I. Lipót felmentette a földesúri terhek alól, s ugyanő telket is juttatott a parókiáknak. A ruszin görög katolikus egyház azonban sokáig az egri püspöknek volt alá-

használt más korabeli összeírások sem tesznek különbséget a kétféle vallás között, Fényes Elek bő fél évszázaddal később megjelent munkája a megyében ugyancsak kizárólag görög katolikusokkal számolt. Mivel a *Lexicon*ban görög katolikusnak tekintett falvak földrajzilag sem különültek el a görög vallásúnak nevezettektől, úgy véljük, hogy a két vallás elválasztása az összeállítók tájékozatlanságából vagy tapasztalatlanságából fakadt. Összességében tehát a két egyház keretében feltüntetett mind a 139 parókiát a görög katolikusok javára írhatjuk. Az összeállítás további adatai szerint a katolikusoknak 67 plébániájuk volt, a reformátusoknak 59 lelkészségük. Az összeírás egyetlen faluban tudott evangélikus lelkészről, a szlovák lakosságú Pazdicsón (Homonnai kerület). A *Lexicon Locorum*ban szereplő parókiák kerületenkénti adatait az 1. táblázatban találjuk.

1. táblázat A parókiák adatai kerületenként

Szám	Kerületek neve	Római katolikus	Református	Görög	Görög katolikus
1.	Szerencsi	3	13	–	1
2.	Tokaji	5	7	–	1
3.	Pataki	4	5	2	1
4.	Királyhelmeci	2	8	1	–
5.	Zétényi	2	5	4	–
6.	Újhelyi	3	9	2	1
7.	Gálszécsi	10	7	8	3
8.	Terebesi	6	4	3	5
9.	Sókúti	6	–	5	4
10.	Homonnai	6	1	7	4
11.	Varanói	10	–	8	5
12.	Sztropkói	3	–	22	11
13.	Göröginyei	4	–	12	–
14.	Papini	2	–	18	–
15.	Szinnai	1	–	15	–
Összesen		67	59	107	32

rendelve. Az önálló ruszin egyházi szervezet kialakítására Északkelet-Magyarországon éppen az 1770-es években került sor. A munkácsi görög katolikus vikárius 1771-ben kapott önálló püspöki rangot, amivel az unitus egyház tekintélye a hívek körében is megszilárdult. A ruszinok között nem fenyegetett a hívek visszatérése az ortodoxiára, ami a románok között gyakran előfordult. Vö. *Arató Endre*: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. Bp. 1975. 123.

Az 1. táblázatból nyilvánvaló, hogy a megye szinte kizárólag magyarok által lakott déli részén a lakosság nagy többsége református volt, s közülük csak egy viszonylagos kisebbség ragaszkodott (vagy a rekatolizáció hatására tért vissza) a római katolikus valláshoz. A szlovákok többsége katolikus volt, kisebb számban azonban – a megye északi részén fekvő szórványfalvakban – akadtak közöttük görög katolikusok is. A *Lexicon* hét szlovák többségű faluban református egyházközséget is feltüntetett, ezek közül azonban négyben több paróikia is tevékenykedett egymás mellett. A *Lexicon* tehát a több vallás elfogadásával a nemzetiségek feltüntetésének egyoldalúságán enyhített. A református lelkészségek minden bizonnyal magyar kisebbségre utaltak, akárcsak a további három faluban, amelyek általában a magyar-szlovák etnikai határ közelében feküdtek. Elkülönülő katolikus és református régiók tehát a megyében nem alakultak ki. A görög katolikus vallás általában a ruszin településekre volt jellemző, a ruszinok viszonylag zárt lakóterületének megfelelően többnyire a megye északi kerületeiben.

Egyházi szempontból a megye nem tartozott az ország kiemelkedő jelentőségű régiói közé. Püspöki székhelye a területén egyik vallásnak sem volt, az itt található római katolikus szerzetesrendi házak közül talán egyedül a leleszi premontrei rendház számított ismertebbnek. Összefüggő nagy egyházi birtok a megyében nem alakult ki. A különféle birtokosok között megoszló egyházi birtokok ennek megfelelően meglehetősen széttagoltan helyezkedtek el. A megye 18. század végi egyházi birtokait két csoportra oszthatjuk. Nagybirtokkal gyakorlatilag csak a római katolikus egyház intézményei rendelkeztek. Volt birtoka Északkelet-Magyarország két püspökségének (egri, szepesi), illetve a mellettük működő káptalanoknak, továbbá több – rendszerint a megye területén található – szerzetes rendháznak (a leleszi premontrei konventen kívül az újhelyi, tőketerebesi és varanói pálos atyáknak, az újhelyi piaristáknak, az imregi minoritáknak, a megyén kívülről a jászói prépostságnak és a sajóládi pálosoknak). Az úrbérrendezés idején a jezsuiták két falut birtokoltak, sárospataki rendházuk Jeszenőt (Homonnai kerület), a szatmári rendház Bodrogkiszaludot, mindkettőt teljes egészében, a bennük lakó jobbágyokkal és telki állományukkal egyetemben. Az 1800. évi összeírás két görög katolikus bazilita kolostor (munkácsi és krasznibrodi) szőlőből származó szerény jövedelmeit is feltüntette (5 4/8 telek nagyságban). Az egyházi birtokok és jövedelmek másik csoportját a falusi plébánosok, lelkészek nevéen találjuk. Nagyságuk természetesen messze elmarad a nagybirtokokétól, körük azonban szélesebb, hiszen ezúttal a református lelkészek és egyházközségek, valamint a görög katolikus papok is részesültek belőlük.

Az egyházi nagybirtokok vizsgálatakor persze nem feledkezhetünk meg a 18. század végén bekövetkezett – politikai indíttatású – változásokról. A jezsuiták – miután a pápa 1773-ban feloszlatta rendjüket – természetesen elve-

szítették birtokaikat. Két korábban birtokolt falujuk közül Kisfalud a kamara tulajdonába került, míg Jeszenő magánkezelésbe. Utóbbi falut 1790-ben Vandernath gróf, 1800-ban Bernáth gróf nevén írták össze. II. József rendelete azután több más szerzetesrendet is feloszlatozott. Ezek birtokait az uralkodó által kezdeményezett földmérés rendszerint a kamara, ritkábban a Vallásalap (*Fundus Religionis*) használatában tüntette fel. Az 1800. évi jövedelem-összeírás idején többségüket újra a korábbi egyházi tulajdonos nevén írták össze, bár néhány esetben továbbra is a Vallásalapot tüntették fel birtokosnak. Számításainkban mind az elkobzott jezsuita falvakat, mind a II. József korában feloszlatozott szerzetesrendi birtokokat az egyházi birtokok közé soroltuk.⁹ A II. József korabeli birtokelkobzás természetesen nem érintette a püspökségek és káptalanok birtokait, továbbá az egyes egyházak helyi képviselőinek használatában lévő földeket.

Az egyházi nagybirtokok kiterjedése és a belőlük származó jövedelem a megyében még az átmenetileg elveszített szerzetesrendi birtokok beszámításával is meglehetősen szerénynek mutatkozik. Áttekintésüket lásd a 2. táblázatban, amely szerint az egyházi nagybirtokok nagyjából a megye birtokainak 1/20-át foglalták el és nagyjából ilyen arányt találunk a róluk származó jövedelmek esetében is.

2. táblázat Egyházi birtokok és jövedelmek aránya

Megnevezés	Megyei összes	Egyházi birtok	Egyházi birtok százaléka
Jobbágytelkek	6237 1/4	351 6/8	5,63
Paraszti szántó/magyar hold	133 742,4	7328	5,47
Rét/kaszás (falcastrum)	43 929 6/8	3173 1/8	7,22
Telkes jobbágyok száma	12 741	662	5,20
Zsellérek száma	3930	420	10,68
Házatlan zsellérek száma	930	96	10,32
Majorságok nagysága/kat. hold	94 121/364	4348/1350	4,62
Összes jövedelem telekben	25 590 1/8	1645 3/8	6,42

⁹ Az egri püspökség birtokaihoz számítottuk az 1790-ben a kamara, 1800-ban pedig „Zábráczy püspök” nevén szereplő meglehetősen jelentős taktaszadai birtokot. Az egri egyházmegye püspöki széke Eszterházy Károly püspök 1799-ben bekövetkezett halála után – az érsekséggé emelés eljárása alatt – betöltetlen maradt, s csak 1804-ben töltötték be újra, ezúttal az új érsekkel, Fuchs Ferenc korábbi nyitrai püspökkel. A közbeeső időben megnőtt a székeskáptalan befolyása, amelyben a később, 1805-ben nagypréposti méltóságot elérő Zábráczy József kanonok tölthetett be vezető szerepet. A kanonok 1782-ben elnyert vegliai címzetes püspöki méltósága folytán viselhette a megtisztelő címet.

Az első 6 sor számai az úrbérrendezés 1774. évi tabelláinak adatait tartalmazzák. A majorságok nagysága – 7. sor – a II. József korabeli felmérés összegeit,¹⁰ az utolsó sorban található jövedelemadatok az 1800. évi nemesi jövedelem-összeírás eredményeit tartalmazzák.

A jelentősebb egyházi nagybirtokok birtok- és jövedelemállományának megoszlását a 3. táblázatban foglalhatjuk össze. Mivel az arányok szinte valamennyi jövedelmi kategóriában hasonlóak, közülük csak a legfontosabbakat tüntettük fel.

3. táblázat Az egyházi nagybirtokok megoszlása

Birtokos neve	Telekszám 1774-ben	Jobbágy 1774-ben	Szántó 1790-ben (kat. hold/ négyyszögöl)	Jövedelem 1800-ban/ telek
Jezsuiták	24 4/8	49	145/1563	187 1/8
Leleszi premontrei prépostság	144	238	1638/873	412 1/8
Újhelyi pálos konvent	40 3/8	74	626/216	228 5/8
Terebesi pálos konvent	63	106	299/239	189 6/8
Varanói pálos konvent	21 3/8	49	238/1509	124 5/8
Sajóládi pálos konvent	18	32	928/484	112 1/8
Imregi minoriták	0	0	10/275	1 2/8
Egri püspökség és káptalan	23	36	344/241	74 4/8
Szepesi püspökség és káptalan	17 4/8	78	117/750	265 7/8
További egyházi birtokosok	0	0	17	57 3/8

Területileg a szóban forgó egyházi birtokok kisebb részben a megye déli, többségükben annak középső részén helyezkedtek el. A kolostori birtokok általában a megye középső kerületeiben voltak. A leleszi konvent például a királyhelmeci, a zétényi és az újhelyi kerületben – összesen 11 településen és 1 pusztán –, az újhelyi konvent a pataki, a tőke-terebesi és az újhelyi kerületben – 8 településen és 1 pusztán – rendelkezett birtokokkal. A két püspökség birtokainak javarésze a Hegyaljára esett. Az egri egyházmegyének a délen található három hegyljai és két, a szerencsi kerület alföldi részén fekvő birtokán túl mindössze a királyhelmeci járásban fekvő Szent Márián volt birtoka. A szepesi püspökség és káptalan a megyében kizárólag Olaszliszkrét bírta, amelynek közös földesurai voltak. Szerény hegyljai jövedelem né-

10 A 7. sorban megyei összességként nem az összes szántó, hanem csak a nem paraszti kézen található (nemesi, kamarai, egyházi) majorságok együttes nagyságát szerepeltettük. A II. József-féle összeírás Zemplén megyében 32 2451 kat. hold szántót tüntetett fel, ebből a 94 121 hold nem paraszti föld 29,2%-ot tett ki.

hány szerzetesrendház rovataiban is szerepelt (jászói prépostság, újhelyi piaristák), a megyében található rendházak többségének viszont egyáltalán nem volt birtoka a szőlőjéről nevezetes térségben (leleszi prépostság és konvent, terebesi és varanói pálosok). Nem rendelkeztek birtokkal az egyháziak a megye északi, erősen hegyes harmadában.

Az 1774. évi úrbéri tabellák szerint Zemplén megyében az egyházi birtokosok közül a legtöbb jobbágytelekkel és jobbággyal a leleszi premontrei prépostság és konvent rendelkezett. 144 telke, 329 6/8 magyar hold szántója és 238 jobbágya a 441 birtokost felsoroló képzeletbeli megyei rangsorban azonban csak a 8. helyre volt elegendő.¹¹ A listát 359 6/8 telekkel Csáky Imre gróf vezette, akit 325 4/8 telekkel Csáky István gróf követett. A későbbi összeírásokban első helyen álló Aspremont János Gobert gróf 167 7/8 telkével csak a 7., a leleszi prépostságot éppen megelőző helyen áll. A többi egyházi birtokos közül a terebesi pálos konvent (63 telek, 1431 hold szántó, 106 jobbágy) a 22.,¹² az újhelyi pálos konvent (40 3/8 telek, 822 2/8 hold, 74 jobbágy) a 36. helyre kerül. Ha a megyében birtokos két püspökség birtokait és a mellettük működő káptalanok adatait összeadjuk, az egri egyházmegye (23 telek, 502 hold, 36 jobbágy) még így is csak az 56., a szepesi (17 4/8 telek, 350 hold, 78 jobbágy) a 73. lenne a birtokosok rangsorában. A megyében egyébként a királyi kamara sem rendelkezett jelentős birtokkal (62 5/8 telek), képzeletbeli sorrendünkben éppen a terebesi pálos konvent után találjuk.

Nagyjából hasonló helyet foglalnak el az egyházi birtokok a II. József-féle birtokösszeírás nyomán készíthető rangsorban is. A leleszi prépostság – a kolostorok felosztása révén elvesztett földeket is birtokaihoz számítva – 1638 kat. hold 873 négyszögölnyi birtokkal a korábbihoz hasonlóan a 8. helyre került. (A II. József-féle összeírás több mint másfél ezer birtokos személyt sorol fel, közülük azonban csak 1123-ról lehetünk biztosak, hogy nemesek voltak.)¹³ A felsorolásban szerepelnek nem nemesek, a pataki kollégium professzorai, honoratiorok, továbbá a kamara, egyházi birtokosok, oktatási intézmények stb. (A nem nemesek csekély birtoka persze a képzeletbeli sorrendben meglehetősen hátra kerül.) Az atyákat megelőző nagybir-

11 Az úrbérrendezéskor kiállított tabellák többi adatát (rét nagysága, zsellérek, házatlan zsellérek száma) a sorrend megállapításánál nem vettük figyelembe.

12 A MOL-ban hozzáférhető anyag nem tartalmazza a terebesi pálos konvent birtokában lévő Vécse község tabelláját. A településre vonatkozó adatok azonban pótolhatóak a rendezéskor felvett szöveges részből. Lásd *Takács Péter–Udvari István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. II. Nyíregyháza, 1996. 119.*

13 A megyebeli nemesek neve előtt nem minden esetben szerepel a megkülönböztető D vagy N jelölés. Hasonló nehézségre mutat rá 17. századi összeírásokkal kapcsolatban Péter Katalin. Vö. *R. Péter Katalin: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. ASz 6(1964) 170–188.*

tokosok sorrendje ebben a kategorizálásban némileg más képet mutat, mint az úrbéri tabellák alapján. Messze kiemelkedik Aspremont János Gobert gróf (5532 kat. hold) és az Almássy család (5331 kat. hold) saját kezelésű földállománya de meghaladja a kétezer holdat Andrassy István gróf (2955 kat. hold), Csáky Imre gróf (2897 kat. hold) és Andrassy Károly gróf (2495 kh.) majorsági földje is. A sajládi pálosoknak ezer holdat megközelítő saját kezelésű földjükkel (928 kh.) már csak a 17. hely jutott. A két egyházmegye ebben a rangsorban jóval hátrébb került. A kamarai birtokok állományát egyébként ekkor alaposan felduzzasztották az elkobzott egyházi birtokok, ha azokat levonjuk, a maradó 2098 kat. hold a 7. helyre juttatja őket, éppen a leleszi prépostság elé.¹⁴

Az úrbéres adatokat (telekszám, földnagyság, úrbéres népesség száma) feltüntető Mária Terézia korabeli tabellák, valamint a szántóföld (majorság, paraszti föld) nagyságát tartalmazó II. József korabeli összeírás egyoldalúságán messze túlmenve, az 1800. évi összeírás a nemesi jövedelmek 17 kategóriáját sorolta fel. A jövedelmi forrásokban nagyjából négy csoportot elkülönítve, helyet kaptak benne a paraszti járadékokból közvetlenül származó bevételek (a jobbágyoktól, két különböző kategóriában a zsellérektől, továbbá a házatlan zsellérektől befolyó jövedelmek), a saját gazdaság (elsősorban a saját kezelésű majorság) jövedelmei, az úgynevezett kisebb királyi haszonvételek (8 külön csoportban) és a szőlőjövedelmek (újabb 3 csoportban). Az összeírás ugyanakkor nem pénz formában tünteti fel a jövedelmeket, hanem telekre (*sessio*) átszámítva. Valamennyi kategóriában egységesen 24 forint bevételt számítottak egyteleknyi jövedelemnek. Az összeírásban jóval több a jövedelemmel rendelkező személyek és intézmények száma is (3240), mint a korábbi felmérésekben, esetükben azonban még bizonytalanabb a nemeseket kiválasztani. A megye birtokainak összjövedelmeként feltüntetett 25589 3/8 *sessio* tehát átszámolva 614 100 rénes forintot jelent. A feltüntetett 17 kategória jövedelmét a 4. táblázatban foglaltuk össze.

Az 1800. évi összeírás alapján a magánbirtokosok közül megyebeli földbirtokaiból a legnagyobb bevétellel Aspremont János Gobert gróf rendelkezett. 1573 2/8 teleknyi jövedelmének jelentős része a szőlőbirtokokból származott (18,2%). Csáky Imre grófnak 1111 4/8 telek, Csáky István grófnak 852 3/8 telek jövedelme volt. A leleszi prépostság (412 1/8) ebben a felsorolásban ugyancsak a 8., a szepesi egyházmegye (265 7/8) a 18. helyre kerül. Ha viszont a kamarai uradalmak kimagasló (2030 1/8 telek) jövedelmét is figyelembe vesszük, valamennyi birtokost egy hellyel hátrább kellene helyez-

14 Az elkobzott szerzetesrendi birtokok átmenetileg a kamara kezelésébe kerültek. II. József uralkodásának végén a kamarai birtokok nagysága – 5567 hold 331 négyszögöl – éppen meghaladta Aspremont gróf megyebeli birtokainak nagyságát, tehát az ekkori állapot szerint az első hely illetné meg.

4. táblázat

Birtokosok jövedelmei Zemplén megyében az 1800. évi összeírás szerint telekben (*sessio*) megadva

Sor-szám	Jövedelemfajta	Összes birtok jövedelme / <i>sessio</i>	Összes jöv. százaléka	Egyházi nagybirtok jövedelme	Egyházi jövedelem százaléka	Összes jövedelem százaléka
1.	Jobbágytelekről	8940 6/8	34,93	520 3/8	29,46	5,82
2.	Zsellérektől	1061	4,16	89 3/8	5,05	8,42
3.	Házatlan zsellérektől	60 3/8	0,24	4 7/8	0,28	8,07
4.	Saját gazdaságból	3988 3/8	15,58	149 2/8	8,44	3,74
5.	Zsellérek birtokáról	198 3/8	0,78	6	0,34	3,02
6.	Telken kívüli földből	932	3,64	290	16,42	31,11
7.	Korcsmáltatásból	4700 5/8	18,36	287 7/8	16,31	6,12
8.	Mészárszékből	159 7/8	0,62	12 1/8	0,68	7,58
9.	Vámból	107 1/8	0,41	33	1,87	30,80
10.	Révből	61 5/8	0,24	2 2/8	0,13	3,65
11.	Halászatból	39 4/8	0,15	7 4/8	0,42	19,00
12.	Erdőből	409 3/8	1,60	53 7/8	3,05	13,16
13.	Malomból	1021 4/8	4,00	48 2/8	2,78	4,72
14.	Vásártartásból	145 1/8	0,57	2/8	0,01	0,17
15.	Szabad szőlőből	1823 5/8	7,12	58 5/8	3,32	3,21
16.	Dézmás szőlőből	842 3/8	3,30	137 1/8	7,77	16,27
17.	Hegyjogból	1098 3/8	4,30	64 6/8	3,67	5,90
	Összesen	25 589 2/8	100,00	1765 4/8	100,00	6,42

nünk. Az úrbéres földjeivel valamint szántóföldjeinek nagyságával egyáltalán nem kiemelkedő kamara hatalmas jövedelmei (Tállya 533 2/8, Tokaj 526 2/8, Tarcas 254 telek) jelentős részben a szőlőből (a felsorolt településeken: 31,3; 17,4; 49,8%) és az italmérésből (53,4; 64,6; 31,7%) származtak.¹⁵

A 4. táblázatba foglaltak szerint az egyházi birtokosok földesúri jövedelmei mindössze néhány kategóriában tértek el a többi birtokos jövedelemforrásaitól. A legjelentősebb bevétel a teljes jobbágyok szolgáltatásaiból, a (nyilván haszonbérlelőkkel üzemeltetett) korcsmátartásból és a szőlőből származott, általában a megyei átlagnak megfelelő arányban. Többszörösen meghaladta viszont a megyei átlagot a zsellérektől, továbbá az úgynevezett

¹⁵ A kamarai gazdálkodás válságáról és 18. század eleji megújításokról lásd *Ulrich Attila*: Allo-diális szőlők a tokaji uradalom mezővárosaiban a XVII. században. In: Zemplén népessége, települései. In memoriam Németh Gábor. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 1999. 62–79.

telken kívüli földekről (*supernatantia*) származó jövedelem. Az előbbi kapcsolatba hozhatjuk a zsellérek 1774-ben kimutatott magas arányával. Utóbbinak jelentős része viszont egyetlen faluban, a leleszi konvent birtokában lévő Semjén községben képződött. Aránylag magasnak mutatkoztak a kisebb királyi haszonvételek közül a vámokból, a halászatból és az erdőből származó jövedelmek. Elmaradtak viszont a saját gazdaságból (allódium), valamint a külön kategóriaként kezelt zsellérbirtokokról származó jövedelmek. Bár a szőlőből nyert jövedelmek összességükben megfeleltek a megyei átlagnak, összetételük a megyei átlagtól némiképp eltérően alakult: mérsékeltőbb a szabad szőlőből származó jövedelem, magasabb a hegyjogból származó bevétel s kiemelkedően magas a dézsmás szőlő jövedelme. A hegyjog alapján élvezett jövedelem a birtokos tulajdonában álló, de *extraneusok* által használt szőlőről származó, a szokásos dézsmajövedelmet meghaladó többlet bevételt jelentette. Szabad szőlőnek a földesúri járadékok alól mentesített szőlőbirtokot nevezték.¹⁶ Az eredetileg jobbágyi tulajdonú dézsmás szőlők után azonban a tulajdonos – még ha nemesi birtokos (vásárló) volt, akkor is – köteles volt a dézsmát teljesíteni. A megyében tehát a birtokosok ebből a szőlőbirtokfajtából rendelkeztek a legkevesebbel. Ezért is feltűnő, hogy milyen magas a dézsmás szőlők aránya (és mennyisége) az egyházi birtokosok használatában. Igaz, ezek zömét megint csak egyetlen településen, Olaszliszván jegyezték fel, ahol a szepesi püspök és a szepesi káptalan osztoztak rajta 60-60 teleknyi értékben. Tudjuk, hogy Olaszliszván a 17. században súlyos konfliktusai voltak földesuraival (a szepesi préposttal és káptalannal), ami a 18. század közepén kiújult,¹⁷ s ami feltételezhetően kapcsolatba hozható azzal, hogy a 18. század közepén a kamarai birtokokon is erős támadás indult a paraszti szolgáltatások megnövelésére.¹⁸ Az olaszliszvkai szőlők nagyobb hasznot biztosító dézsmás kategóriájának fenntartása lehet a földesúri támadások egyik jele.

Az egyházi birtokok másik részét a plébánosok-lelkészek és a helyi egyházközségek birtokai adták. Nyilvántartásuk az állam számára kevésbé mutatkozott szükségesnek, mint a nemesi birtokoké, ezért az összeírásukra is kevesebb gondot fordítottak. A parókiához vagy az egyházközséghez különben is általában csekély nagyságú föld tartozott, néhány kivételtől eltekintve úrbéres népesség nélkül, ami meglehetősen egyoldalúvá tette birtoklásukat. Az úrbérrendezéskor például mindössze nyolc településen jegyezték fel a plébános vagy a parókia birtokát. Valamennyiük a római katolikus egyház-

16 A szabad és dézsmás szőlők különbségeinek pontosítására lásd Péter K.: i. m. 171–174.

17 Péter Katalin: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen. TSz 4(1961) 427–441.

18 Orosz István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. In: *Új: Hagyományok és megújulás*. Debrecen, 1995. 126–147.

hoz tartozott, s ezek közül is csak ötnek volt alárendelve (töredék-) telek és jobbágy. A további három „birtokos” földesurasága néhány – szántóval nem, vagy parcellájával a telki állomány alsó határát (1/8 telek) el nem érő – zsellérre korlátozódott. A II. József idején végrehajtott felméréskor viszont úgy látszik az összeírók nem kaptak teljesen egyértelmű utasítást a helyi egyházak földjeinek összeírására, mert azokat nem minden kerületben írták össze, ahol pedig megtették, ott nagyságát következtetlően, hol a nemesi, hol a paraszti szántóhoz számolták.

Egyáltalán nem írtak össze a helyi egyháziaknál szántót a gálszécsi és a papini kerületben, meglehetősen keveset a terebesi (összesen 23 kat. hold) és a szinnai (5 kat. hold), valamint a megye déli kerületeiben (szerencsi 37 kat. hold). Hasonlóan foghíjas az 1800. évi jövedelem-összeírás is, amely viszont a megye északabbi kerületeiben mellőzte teljesen a helyi egyháziak jövedelmeit (sókúti, varanói, sztropkói, göröginyei kerületek). Más kerületekben pedig szinte településenként változott az összeírás alapossága. Az alábbi számításokat tehát nem tekinthetjük kielégítőnek, bár annak bemutatására talán mégis felhasználhatjuk, hogy milyen jellegű jövedelmekkel rendelkeztek a falusi papok-lelkészek.

Az 1790. és 1800. évi összeírások mégsem nélkülözhetők, hiszen bennük feltűnnek a protestáns (elsősorban a református) és a görög katolikus vallások egyházközségei is. Az összeírásokban szereplő – erősen hiányos – adatok szerint a helyi egyháziak a megyében 2607 kat. hold 969 négyszögöl szántófölddel (az összes szántó 0,8%-a, a nem paraszti szántók 2,7%-a), továbbá 291 3/8 teleknyi jövedelemmel (1,1%) rendelkeztek. Nagyságuk megyei szinten végül elhanyagolható, az egyes egyházak szempontjából mégis tanulságos lehet.

A megyebeli parókiák számát tekintve azonban végül nem maradhatunk meg a korábban is említett *Lexicon Locorum* adatainál. A megye településein ugyanis a *Lexicon* adatait meghaladó számú egyházközség létezett. Két település (Lelesz és Rád) esetében maga az összeírás is jelezte, hogy a faluban az egyházi teendőket a leleszi konvent atyái látták el. A *Lexicon* számaait meghaladó helyi egyházközségre utalnak az általunk vizsgált birtok- és jövedelem-összeírások. Mint említettük, a megyében kb. 30 olyan falu volt található, amely kimaradt a *Lexicon*ból, s közöttük is akad olyan, amelyben az összeírt birtok vagy a róla származó jövedelem jelzi pap vagy lelkész jelenlétét. A plébánosok, lelkészek persze lakóhelyüktől távolabb fekvő településeken is rendelkezhettek földdel vagy jövedelemmel, amint erre az összeírások több helyen is utalnak. Ezekben a községekben persze nem feltétlenül volt helybeli parókus. Mivel a parókiák tényleges száma így végül az általunk használt forrásokból nehezen követhető, annak megállapítására a jelen tanulmányban nem vállalkozunk. Számos faluban egyébként nemcsak a közösség egyházi vezetője és az egyházközség rendelkezett némi földdel vagy

jövedelemmel, hanem a kántor vagy az orgonista is. Földjüket vagy jövedelmüket besoroltuk az általuk képviselt egyház megfelelő kategóriáiba. A helyi egyháziak és egyházak birtokainak és jövedelmeiknek kimutatását az 5. táblázatban mutatjuk be. A táblázatból mellőztük a megye három, a II. József-féle összeírásban szereplő evangélikus birtoklású helyi egyházi birtokát. Ezek együttes nagysága 52 hold 1420 négyszögöl szántó (a helyi egyházak birtokának 2,13%-a), a százalékos megoszlást gyakorlatilag nem befolyásolja. Az 1800. évi jövedelem-összeírásban evangélikus egyháziak nem szerepeltek.

5. táblázat Helyi egyházak birtokai és jövedelmei

Megnevezés	Összesen	Összes százalé- kában	Római katoliku- sok	Saját százalé- kában	Reformá- tusok	Saját százalé- kában	Görög ka- tolikusok	Saját százalé- kában
Szántó (kat. hold/négyszögöl)	2607/969		980/6	37,58	330/1241	12,67	1241/1502	47,62
Összes jövedelem (sessio)	291 5/8	100	166 4/8	57,08	85 5/8	29,36	39 4/8	13,55
Egész telek (sessio)	119 3/8	40,93	53 4/8	44,81	50	41,88	15 7/8	13,31
Zsellér (sessio)	4	1,37	3 3/8	84,37	1/8	3,13	4/8	12,50
Házatlan zsellér (sessio)	2/8	0,08	2/8	100	0	0	0	
Majorság (sessio)	40 7/8	14,01	23 2/8	56,98	9 2/8	22,73	8 2/8	20,29
Zsellérföld (sessio)	0		0		0		0	
Supernatantia (sessio)	34 2/8	11,74	29	84,67	1	2,91	4 2/8	12,42
Korcsmáltatás (sessio)	27 3/8	9,38	10 5/8	38,81	10 2/8	37,44	6 4/8	23,75
Mészárszék (sessio)	0		0		0		0	
Vám (sessio)	0		0		0		0	
Rév (sessio)	0		0		0		0	
Halászat (sessio)	0		0		0		0	
Erdő (sessio)	2/8	0,08	2/8	100	0		0	
Malom (sessio)	6 4/8	2,23	6 4/8	100	0		0	
Vásár (sessio)	0		0		0		0	
Szabad szőlő (sessio)	31 7/8	10,93	17 1/8	53,72	11 2/8	35,30	3 4/8	10,98
Dézmás szőlő (sessio)	6 7/8	2,35	2 4/8	36,36	3 4/8	50,91	7/8	12,73
Hegyjog (sessio)	20	6,9	20	96,97	5/8	3,03	0	

A táblázat első sora a II. József-féle földmérés eredményét tartalmazza, a többiek az 1800. évi jövedelem-összeírás adatait.

A helyi egyháziak jövedelemszerkezete szemmel láthatóan eltér a többi nagybirtokosétól. Természetes módon ők kimaradtak a kisebb királyi haszonvételek többnyire úrbéres föld birtoklásához kötött (a megyében egyébként sem jelentős jövedelmet biztosító) elemeiből,¹⁹ mint a vásártartás, a mé-

19 Vö. Orosz István: A kisebb királyi haszonvételek kérdése a reformkorban és 1848–49-ben. Századok 139(2005) 515–543.

szárszék tartása, a vám, rév, halászat jövedelme. Jelentéktelen nagyságban részesedtek az erdők vagy a malmok hasznából, jelentősebben a korcsmáltatásból. Számottevő jövedelmük származott a *curiának* nevezett kategóriából (a nagybirtokosok esetében ez jelölte a majorságot), amit az összeírás nyilvánvalóan a helyi egyháziak egyenként nem túl jelentős saját kezelésű földjeiből származtatott. A helyi egyházak jövedelmének ötödrésze származott a háromféle szőlőkategóriából. A szőlőjövedelmek felét a szabad szőlők adták. Az összes jövedelem 41%-a az egész telek kategóriából származott. A kategória mögött úrbéres népességnek (jobbágyság) kellett volna állnia,ilyent azonban az úrbérrendezés tabellái nem igazolnak. Az eltérést azzal magyarázhatjuk, hogy az összeírók az egész telek kategóriába számolták át az egyházi személyek pénzben kifizetett juttatásait is. Több tételnél is szerepelhet az *in salario* vagy a *proventus* megjelölés. Ennek feltüntetése tulajdonképpen az összeírás módszerére is rávilágít. Az eljárást azonban az összeírók nem alkalmazták következetesen. A királyhalmeci és a zétényi kerületekben például felváltva, hol telekben, hol pénzben kifejezve – egyes esetekben pedig a kettőt kombinálva – adták meg az egyháziak jövedelmét.²⁰

A jövedelmek megoszlásának értékelését megnehezítik két forrásunk hiányosságai. A déli kerületek hiányzó adatai miatt nem kaphatunk teljes képet a református lelkipásztorok és egyházközségek birtokairól, az északiaké miatt a görög katolikusok jövedelmeiről. Hiányos adataink szerint az egyes egyházak között, egyetlen kivételtől (dézsmás szőlő) eltekintve, minden kategóriában a katolikus egyháziak rendelkeztek a legtöbb jövedelemmel. Ez persze néhány kategóriában, a jövedelmek csekély vagy éppen elenyésző volta miatt, nem jelentett igazi előnyt a többi egyházzal szemben (zsellérek és házatlan zsellérek, erdő, malom jövedelme). Az egész telek és az italmérés jövedelmében a reformátusok jövedelmei megközelítették a katolikusokét, nem tűnik kiemelkedőnek a szabad szőlők jövedelemeltérése sem (különösen mivel a dézsmás szőlők jövedelmében a két egyház között éppen fordított arányt találhatunk). Kiugrónak mutatkozik viszont a katolikusok jövedelme a saját kezelésű föld (*curia*) és a telken kívüli földállomány kategóriáiban, a szőlőjövedelmeken belül pedig a hegyjogból élvezett jövedelemben. A görög katolikusok jövedelmei rendszerint a reformátusokétól is elmaradtak s csak kevés kategóriában haladták meg azokat (zsellérek, telken felüli föld). A hegyvidéki kerületek jövedelem-összeírásainak hiánya miatt a valós állapot ennél bizonyára kedvezőbb volt. A görög katolikus parókiák használatában lévő szántóföld viszont több volt, mint a másik két egyházé. Tudjuk, hogy a megyében parókiák száma is meghaladta a másik két vallás

20 Az összeírások következtetlenségei miatt a helyenként pénzben feltüntetett jövedelmeket számításainkban nem vettük figyelembe. Ezek hitelességének megállapításához más forrásokra is szükség lett volna.

egyházközségeinek számát. S a ruszinok lakta hegyvidéki falvak között alig találunk olyat, amelyben a parókiához ne tartozott volna néhány holdnyi szántó. Történeti irodalmunk úgy véli, hogy a mélyen vallásos ruszinok földesuraiktól elvárták, hogy apró falvaikban is parókiát létesítsenek s számukra papot állítsanak.²¹ Az evangélikus egyház minimális jövedelmeit táblázatunkra nem vezettük át. Pedig a *Lexicon* egyetlen lelkésziséget feltüntető adatával szemben további két faluban lehetett lelkészük, hiszen a *Lexicon*ban említett Pazdicson kívül a varanói kerületben Mernyiken és Mihálkón is volt szántóföldjük (a három faluban összesen 52 kat. hold 1420 négyszögöl). Igaz, a két utóbbi községet a *Lexicon* egyáltalán nem említi. A három községben bírt csekély földnagyság azonban végül nem mutatkozik elegendőnek ahhoz, hogy a másik három egyház arányait megváltoztassa.

Ha a református egyház lelkészeinek és egyházközségeinek birtokaira és jövedelmeire vonatkozó forrásainkat meglehetősen hiányosnak is találjuk, többször szerepel az összeírásokban a sárospataki kollégium és professzorainak neve. Szántóföldet ugyan birtokukban nem találhatunk, a pataki kollégiumnak azonban három faluban összesen 29 5/8 teleknyi jövedelme volt. Urbéres népességtől mindössze 6/8 teleknyi zsellérijövedelme, a telken kívüli állományból 3/8 teleknyi jövedelme volt. Jelentősnek számított viszont a korcsmáltatásból származó 11 4/8 teleknyi jövedelem. Mészárszékből 2 4/8, malomból 4/8 telek jövedelmük volt. A jövedelem csaknem fele (14 telek) szőlőbirtokról származott. Kilenc professzor és két református tanító nevén pedig összesen 14 teleknyi jövedelmet írtak össze. Ebből 2 4/8 *sessio* a jobbágytelek kategóriába került, bár saját kezelésűnek minősített földjük egyiküknek sem volt. A *supernatantia* (3 4/8) és a korcsmáltatás (3 2/8) mellett nekik csak szőlőből származó jövedelmük volt (szabad szőlő 2 5/8, dézsmás szőlő 2 1/8 telek). A megyében számos olyan kisnemes élt, akiknek neve mellett az összeírás még ennyi jövedelmet sem tudott feltüntetni, mint ahogyan a nemesség alsóbb rétegének tagjai a helyi egyházak és egyháziak szerény földjeivel és mérsékelt jövedelmeivel is elégedettek lettek volna.

A Zemplén megyében az egyházak kezén lévő birtokok megoszlásában és a belőlük származó jövedelmekben nem találunk különleges vonásokat. A két egyházmegye és a kolostorok birtokainak és jövedelmeinek nagysága jól beleilleszkedett a nagyobb birtokosok sorába, jövedelemszerkezetük sem tért el attól lényegesen. A helyi egyháziak pedig a számos kisbirtokoshoz hasonló tételekkel rendelkeztek. Az egri püspökség tizedjövedelmére utaló kivételes bejegyzés mégis azt mutatja, hogy a saját birtokok – legalábbis Zemplén megyében – az egyházi jövedelmeknek csak kisebb hányadát biztosították.

21 Magyarország története 1526–1790. Szerk. H. Balázs Éva–Makkai László. Bp. 1958. 465. Az érintett fejezetet Wellmann Imre írta.

Ifj. János Barta

ECCLESIASTICAL LANDED ESTATES AND THEIR REVENUES
IN COUNTY ZEMPLÉN AT THE END OF THE 18TH CENTURY

In the Kingdom of Hungary (before World War I and the Treaty of Trianon) Zemplén was not only one of the largest and populous counties of the country but also showed a greatest variety in geographical and ethnic terms. It alike comprised plain regions and settlements and mountainous villages in the North situated between the ranges of the Carpathians. The county also involved almost the whole of the Tokaj viticultural region which incited many landowners to get landed estates in the area. The region was populated by Hungarians in the South, Slovaks in the middle and Ruthenians in the North. However, it had no ecclesiastical centre (bishopric, archbishopric), in the 18th century the churches had no considerable landed properties and revenues. As opposed to the pronounced conversion (catholicizing) policy of the Habsburg rulers, up until the end of the 18th century the Catholic religion could not become exclusive either. A proportion of 57 per cent of the settlements had a parish or vicarage of which only a percentage of 26.6 belonged to the Catholic church. 23.3 per cent of theirs were held by the Calvinist (Reformed), and 55.1 by the Greek Catholic (Uniate) church. The proportion of the latter, however, outnumbered that of the Ruthenian population at last, the percentage of which ran between 32-35. The Slovaks (25 per cent) were without exception Roman Catholics, the Hungarians belonged to the Roman Catholic and the Reformed churches.

It was only the Roman Catholic church that had tenurial landed estates with villein population (tenant holder bondsmen). Most of them lived in the middle of the county populated Hungarians and Slovaks. The territory of the county belonged to two dioceses (of Eger and Szepes), the landed properties of which, however, were insignificant. The possessions of the Catholic church and their revenues, together with the various properties and incomes coming from abbeys and friaries added up to 5 per cent of the county's total. Even more insignificant is the proportion of the different local ecclesiastical landowners (parish-priests, vicars). They had no tenurial lands (and tenant holders), the bulk of their incomes came from their allodial lands under their own cultivation and wine-yards. From the point of view of historical research it is important that in this landowner category there were Reformed Church and Greek Catholic clergymen alike that had revenues.

In County Zemplén there are not to be found peculiarities in terms of the division of ecclesiastical properties and their revenues. The ecclesiastical landholders adjusted themselves in the ranks of the greater secular landowners, and the structure of their revenues did not differ significantly.

Péter Katalin műveinek bibliográfiája

1961

- Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen. (Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században.) *Történelmi Szemle* 4(1961) 4. sz. 427–441. l.
Vita a jobbágyháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről. *Történelmi Szemle* 4(1961) 3. sz. 364–368. l.

1964

- Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 6(1964) 1–2. sz. 170–188. l.

1966

- A magyar irodalom története. II. kötet. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Írta: Bán Imre, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnai Andor, Varga Imre. (Bp. 1964. Akadémiai, 648 l.) *Századok* 100(1966) 1. sz. 172–180. l. [Ismeretetés.]

1967

- Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. (Kandidátusi disszertáció.) *Századok* 101(1967) 5–6. sz. 810–814. l. [Ismeretetés.]

1968

- [Hozzászólás.] In: Discussion sur la division chronologique de l'histoire hongroise au cours de l'époque féodale. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 14(1968) 1–2. sz. 136–137. l.
Hozzászólás Zimányi Vera: Az 1610–1630-as évek problémái c. előadásához. *Történelmi Szemle* 11(1968) 1–2. sz. 155–156. l.

1971

- Európa problémái a XVII. században. (Beszámoló a XIII. Nemzetközi Történeti kongresszus újkori szekciójának vitájáról.) *Történelmi Szemle* 14(1971) 1–2. sz. 212–223. l.

1972

- Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. *Századok* 106(1972) 4–5. sz. 652–666. l.

1973

- A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A „Siralmas panasz” keletkezéstörténete. Függelék: *Siralmas könyörgő levél*. Bp. 1973. Akadémiai, 118 l. /Irodalomtörténeti Füzetek, 83./

1975

- A magyar romlásnak századában. Bp. 1975. Gondolat, 203 l. /Magyar História./
 A Rákóczi-szabadságharc Zrínyi-hagyományáról. In: *Rákóczi-kori Tudományos Ülésszak. Vaja, 1973. szeptember 20–21.* Szerk. Molnár Mátyás. Vaja, 1975. [K. n.] 55–65. l.

1979

- A barokk korszak magyar társadalma. [In: A magyarországi barokk kezdetei. Tudományos ülősszak a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Osztálya és az egyetemek Régi Magyar Irodalomtörténeti tanszékei rendezésében. Győr, 1977. május 11–14.] MTA [I.] *Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 31(1979) 3–4. sz. 259–271. l.
 Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán. Az Országgyűlési pasquillus. *Történelmi Szemle* 21(1979) 2. sz. 200–226. l.
 Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. (Bp. 1978. Gondolat, 267 l.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 83(1979) 3. sz. 346–347. l. [Ismertetés.]

1980

- Az erdélyi társadalom élete a XVII. század első felében. *Századok* 109(1980) 4. sz. 575–599. l.
 A fejedelem: Bethlen Gábor. *Élet és Tudomány* 35(1980) október 3. (40. sz.) 1251–1253. l.; *Látóhatár* 1980. 12. sz. 200–202. l.
Hungary and Eastern Europe. Research report by Ferenc Szakály – Katalin Péter et al. Bp. 1980. Akadémiai, 198 l. /*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 182./
 „A magyar romlásának százada.” In: *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk. Hanák Péter. Az egyes fejezeteket szerk. Benda Kálmán et al. Bp. 1980. Gondolat, 73–92. l.
 A mohácsi csatától a szatmári békéig, 1526–1711. [In: A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. Rövid áttekintés.] *Századok* 114(1980) 3. sz. 364–377. l.
 400 éve született Bethlen Gábor. Bp. 1980. TIT, 45 l. /Történelmi füzetek./
 400 éve született Bethlen Gábor. *Confessio* 4(1980) 1. sz. 25–40. l.

1981

- Bethlen Gábor emlékezete. [In: Tudományos ülősszak Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója alkalmából.] *Századok* 115(1981) 4. sz. 744–749. l.
 Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Holl Béla: Ferenczffy Lőrinc. (Bp. 1979. Helikon, 221 l.) *Népszabadság* 26(1981) június 18. (141. sz.) 7. l. [Ismertetés.]
 „Folytonos küzdésből állt sorsa.” Rákóczi Zsigmond királyságának terve. [Beszélgetés Benda Kálmánnal.] In: *Olvastam valahol... Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban.* Összeáll. Benda Kálmán, Kerekes István. Bp. 1981. RTV-Minerva, 195–202. l.
 Magyarországi gályarabok, 1674. *História* 4(1981) 4. sz. 22–23. l.
 Das skytische Selbstbewusstsein des ungarischen Adels. In: *La Pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles.* Textes du colloque polono-hongrois de Budapest publiés par Vera Zimányi. Bp. 1981. Akadémiai, 121–133. l.

Vie de la Société Transylvaine dans la Première Moitié du XVIIe Siècle. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27(1981) 1–2. sz. 1–29. l.

1982

Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmai. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. [Móra Ferenc Múzeum,] 21–30. l.

[Magyarország történeti kronológiája (1606–1686).] In: *Magyarország történeti kronológiája*. 2. kötet. Főszerk. Benda Kálmán. Szerk. – – [1526–1790], Somogyi Éva [1790–1848]. Bp. 1982. Akadémiai, 430–507. l.

A múlt és a jelen a Thököly-felkelés ideológiájában. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. Akadémiai, 199–204. l.

Ráday Pál, 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Szerk. Esze Tamás. (Bp. 1980. Református Zsinati Iroda, 461 l.) *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 2(1982) 324–326. l. [Ismertetés.]

1983

[Magyarország történeti kronológiája (1606–1686).] In: *Magyarország történeti kronológiája*. 2. kötet. Főszerk. Benda Kálmán. Szerk. – – [1526–1790], Somogyi Éva [1790–1848]. 2. kiadás. Bp. 1983. Akadémiai, 430–507. l.

1984

Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből Luther Márton születésének 500. évfordulóján*. Szerk. Fabiny Tibor. Bp. 1984. Magyarországi Evangélikus Egyház, 66–71. l.

„A helyzet nagy embert kívánt volna.” II. Rákóczi György és Erdély bukása. [Beszélgetés Benda Kálmánnal.] In: *Olvastam valahol... Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. Összeáll. Benda Kálmán, Kerekes István. Bp. 1984. RTV-Minerva, 149–153. l.

A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 3(1984) 31–39. l.

„Mintha népmesei motívum került volna a történelembe.” Bethlen Gábor és Erdély aranykora. [Beszélgetés Benda Kálmánnal.] In: *Olvastam valahol... Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. Összeáll. Benda Kálmán, Kerekes István. Bp. 1984. RTV-Minerva, 126–131. l.

Romlás és szellemi műveltség állapotában a 17. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 27(1984) 1–2. sz. 80–102. l.

1985

A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. *Századok* 119(1985) 4. sz. 1006–1028. l.

A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században. – The Program of reading the Bible for everyone in Hungary in the 16th century. In: *Tótfalusi Kis Miklós: Az Amszterdami Biblia kiadásának háromszázéves évfordulója alkalmából Debrecenben 1985. április 25–27-én megtartott konferencián elhangzott előadások. – Reports of the Conference on the tricentenary of the Amsterdam Bible by Nicho-*

- las Kis Tótfalusi Debrecen, Hungary, 25–27 April 1985.* Szerk. Gomba Szabolcsné, Haiman György. Debrecen, 1985. KLTE, 124–133. l.
- A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században. *Theológiai Szemle* 28(1985) 6. sz. 325–338. l.
- Comenius magyarországi elképzeléséről. A *Sermo secretus* és a *Gentis felicitas*. *Acta Historiae Literarum Hungaricum. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae* 21(1985) 63–72. l.
- A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet. Bp. 1985. Helikon, 110 l. [12 t.] /Labirintus./
- A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet. Bp. – Bratislava, 1985. Helikon – Madách, 110 l. [12 t.] /Labirintus./
- Esterházy Miklós. Bp. 1985. Gondolat, 206 l. /Magyar História. Életrajzok./
- [Hozzászólások.] A 17. század – a magyar barokk virágzása. „Ismét kiáltok: Hallj meg engem, élő magyar!” In: *A magyar művelődés századai*. Szerk. Nemeskürty István, Liptay Katalin. Bp. 1985. RTV-Minerva, 253–256., 258–259., 272–273., 275–276. l.
- Az örök újrakezdés embere. [Zrínyi Miklós.] *Magyar Nemzet* 48(1985) május 3. (102. sz.) 9. l.
- A reformáció és a művelődés a 16. században. In: *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. 3/1. kötet. Bp. 1985. Akadémiai, 475–604. l. /Magyarország története tíz kötetben./

1986

- Báthori István a fejedelmi hatalom megteremtője Erdélyben. In: *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*. Szerk. Dám László. Nyíregyháza, 1986. Báthori Múzeum, 17–24. l. /Folia historica et ethnographica./
- Buda ostroma, 1686. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta – –. Ford. – – és Teke Zsuzsa. Bp. 1986. Szépirodalmi, 264 l. /Magyar levelestár./
- Erdély az európai politikában. *História* 8(1986) 2. sz. 8–10. l.
- Kolozsvár a magyar művelődésben. In: *Ötszáz éves a kolozsvári Farkas utcai templom*. Szerk. K. Fogarasi Zsuzsa. Bp. 1986. Ráday Gyűjtemény, 35–54. l. /A Ráday Gyűjtemény füzetek, 1./

1987

- Az erdélyi országgyűlés a kora újkori magyar fejlődésben. In: *Az országgyűlés a kora újkori magyar történelemben*. Bp. 1987. MTA Történettudományi Intézet, 13–23. l. /Előadások a Történettudományi Intézetben./ [Benda Kálmánnal közösen.]
- Der rosenkreuzerische Patriotismus. In: *Das Ende der Renaissance. Europäische Kultur um 1600. Vorträge gehalten anlässlich eines Arbeitsgespräches „Renaissance-Section der Ungarischen Akademie der Wissenschaften“ von 3. bis 6. Juni 1985*. Hg. von August Buck, Tibor Klaniczay. Wiesbaden, 1987. Harrassowitz Verlag, 125–133. l. /Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 6./
- Siebenbürgern und der Befreiungskrieg. [In: Conference internationale tenue à l'occasion du 300e anniversaire de la reconquête de Buda. Budapest du 1er au 4ème septembre 1986.] *Acta Historica* 33(1987) 2–4. sz. 229–235. l.
- Zsigmond Jakó 70 Jahre. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. Band I. Hg. von Kálmán Benda, Thomas

von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. München, 1987. Trofenik Verlag, 11–16. l. /*Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München.*/

1988

- Bethlen Gábor. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeállította és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Lapkiadó – História, 79. l.
- Erdély az európai politikában. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeállította és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Lapkiadó – História, 78–80. l.
- A fejedelemség virágkora, 1606–1660. In: *Erdély története. Második kötet, 1606-tól 1830-ig*. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László, Mócsy András, Szász Zoltán. Bp. 1988. Akadémiai, 617–783. l. /*Erdély története három kötetben.*/
- A főúri portrék és az ősgalériák kezdetei. In: *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása a Magyar Nemzeti Galériában*. Szerk. Buzási Enikő. Bp. 1988. Magyar Nemzeti Galéria, 14–21. l.
- A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. – Die Intelligenz in Ungarn in dem 16. und 17. Jahrhundert*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 103–117. l.
- Magyarországi bibliák. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeállította és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Lapkiadó – História, 93. l.
- Pázmány Péter és a protestánsok. *Confessio* 12(1988) 2. sz. 91–94. l.
- Zrínyi Miklós. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeállította és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Lapkiadó – História, 99–100. l.

1989

- Adalékok a XVII–XX. századi magyar művelődés történetéhez. Bp. 1987. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 6(1989) 331–335. l. [Ismertetés.]
- A Debreceni Református Kollégium története. Főszerk. Kocsis Elemér. Szerk. Barcza József. (Debrecen, 1988. Református Zsinati Iroda, 839 l.) *Pedagógiai Szemle* 39(1989) 9. sz. 897–899. l. [Ismertetés.]
- A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. Bp. 1989. Akadémiai, 266–317. l.
- A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. *Világtörténet* 1989. ősz–tél, 72–79. l.
- A „kényszer” felismerője. Báthory István. *História* 11(1989) 1–2. sz. 15–17. l.
- Lendület és megtorpanás Sárospatakon. Egy példa a 16. és 17. század közötti különbségre. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1989. MTA Történettudományi Intézet, 115–126. l. /*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 6./
- Női családők Sárospatakon a 16. és 17. században. *Századok* 123(1989) 5–6. sz. 563–605. l.
- Makkai László (1914–1989). *Történelmi Szemle* 31(1989) 3–4. sz. 311–312. l.

1990

- Die Blütezeit des Fürstentums (1606–1660). In: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Hg. von Béla Köpeczi unter Mitarbeit von Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, Zoltán Szász. Bp. 1990. Akadémiai, 302–358. l.

- A Comenius-kutatás hazai helyzete és problémái. [Felszólalás.] In: *Comenius és Magyarország*. Sárospatak, 1990. Magyar Comenius Társaság, 66–68. l. /Bibliotheca Comeniana, 3./
- László Makkai (10. Juli 1914 – 1. Dezember 1989). *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete* 18(1990) 339–340. l.
- The later Ottoman period and royal Hungary, 1606–1711. In: *A History of Hungary*. Ed. by Peter F. Sugar. General editor: Peter Hanák. Assoc. editor: Tibor Frank. London – New York, 1990. Indiana University Press, 100–120. l.
- Die Reformation in Ungarn. In: *European Intellectual Trends and Hungary*. Ed. by Ferenc Glatz. [Bp.], 1990. Institute of History of the HAS, 39–52. l. /Etudes historiques hongroises 1990. Publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, 4./

1991

- A barokk társadalom Magyarországon. In: *A barokk kor műemlékei. Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1990. augusztus 15–22. A Heves megyei TIT és az Országos Műemléki Feliügyelőség szervezésében*. [Eger,] 1991. Egri Nyári Egyetem Intéző Bizottsága – TIT Heves megyei Szervezete, 73–79. l. /Az Egri Nyári Egyetem előadásai./
- Frühneuezeitforschung in Ungarn. Interview mit Frau Dr. Katalin Péter. In: *Frühneuezeit-Info* 2(1991) Heft 2. 9–12. l.
- A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. In: *A katolikus egyház Magyarországon*. Szerk. Somorjai Ádám, Zombori István. Bp. 1991. Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, 49–57. l. /Ecclesia Sancta./
- A protestáns egyháztörténet-írás új útjai. Nemzetközi történelemszimpózium az Európa Intézetben. *História* 13(1991) 5–6. sz. 61. l.

1992

- Bethlen Gábor. In: *Erdély a történelemben*. Szerk. Bárdi Nándor. Székelyudvarhely, 1992. Pro Print, 85–87. l.
- L'âge d'or de la Principauté de Transylvanie (1606–1660). In: *Histoire de la Transylvanie*. Sous la direction de Béla Köpeczi. Bp. 1992. Akadémiai, 293–345. l.
- Erdély az európai politikában; In: *Erdély a történelemben*. Szerk. Bárdi Nándor. Székelyudvarhely, 1992. Pro Print, 78–84. l.
- Il Rinascimento cattolico e la Riforma protestante. In: *Storia Religiosa dell'Ungheria*. Autori vari a cura di Adriano Caprioli e Luciano Vaccaro. Varese, 1992. Fondazione Ambrosiana Paolo VI, 185–199. l. /Ricerche Europa./
- Urak, királyok. 16. századi kapcsolatok. *Rubicon* 3(1992) 6. sz. 7–10. l.

1993

- Boldog Váradi. Szerk. Bálint István János. ([Bp. 1992.] Hétorony, 838 l.) *Századok* 127(1993) 3–4. sz. 516–518. l. [Ismeretetés.]
- A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején. *Folia Historica* 18(1993) 13–32. l.
- Hitújítók és hitvédők. [Bp.], 1993. Kossuth, 67 l. /A világtörténelem nagy alakjai./ Köszöntő. In: *A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 9–10. l.
- Laikusok a magyarországi reformációban. *Korunk* 5(1994) 4. sz. 53–58. l.

- Miklós Esterházy. Bollwerk Forchtenstein. *Burgenländische Forschungen, Sonderband* 11(1993) 36–41. l.
- On the first Hungarian world chronicle and its author, István Bencédi Székely. In: *CEU History Department Yearbook*. Ed. by Andrea Pető. Bp. 1993. CEU, 23–26. l.
- A református gyülekezet első száz esztendeje Sárospatakon. In: *A tudomány szolgáltatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 113–122. l.
- A szigetország uralkodói*. Bp. 1993. Kossuth, 68 l. /A világtörténelem nagy alakjai./

1994

- About the first Hungarian world chronicle and its author, István Bencédi Székely. In: *CEU History Department Yearbook*. Ed. by Andrea Pető. Bp. 1994. CEU, 27–35. l.
- Benda Kálmán (1913–1994). *Levéltári Közlemények* 65(1994) 1–2. sz. 258–260. l.
- Benda Kálmán a Ráday Gyűjteményben. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 7(1994) 255–259. l.
- Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és a 17. században. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 7(1994) 3–13. l.
- The Golden Age of the Principality (1606–1660). In: *History of Transylvania*. General editor: Béla Köpeczi. Bp. 1994. Akadémiai, 301–358. l.
- Hungary. In: *The Reformation in National Context*. Ed. by B. Scribner. Cambridge, 1994. Cambridge University Press, 135–155. l.
- A magyar reformáció kezdetei. *História* 16(1994) 4. sz. 13–16. l.
- Makkai László. (Kolozsvár, 1914. július 10. – Bp. 1989. december 1.) *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 7(1994) 253–254. l.
- Az örökös főrendiség létrejötte. *Rubicon* 5(1994) 10. sz. 16–19. l.
- The struggle for Protestant religious liberty at the 1646–47 Diet in Hungary. In: *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. by R. J. W. Evans, T. V. Thomas. London, 1994. Macmillan, 261–268. l. /Studies in Russia and East Europe./

1995

- Aki remekül mérte fel az erőviszonyokat. Bethlen Gábor, az okos fejedelem. [Interjú. Riporter: Rosdy Tamás.] *Magyar Nemzet* 59(1995) 251. sz. 14. l.
- Az 1608. évi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. In: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Szerk. –. Bp. 1995. Ráday Gyűjtemény, 129–151. l. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8./
- A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Szerk. –. Bp. 1995. Ráday Gyűjtemény, 186–199. l. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8./
- Katolikus megújulás és protestáns reformáció. In: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Szerk. –. Bp. 1995. Ráday Gyűjtemény, 5–14. l. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8./
- Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Szerk. –. Bp. 1995. Ráday Gyűjtemény, 263 l. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8./

1996

- Bethlen, Gabriel; Bornemisza, Péter; Dávid, Francis; Kálmáncsehi, Márton; Károlyi, Gáspár; Sylvester, János; Szegedi Kis, István; Sztárai, Michael. In: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*. Ed. in chief Hans J. Hillebrand. Oxford, 1996. Oxford University Press. Vol. I. 147., 201–202., 465–466.; Vol. II. 370–371., 373–374.; Vol. IV. 132–133., 139–141. l.
- Gyermek a történetírásban. *História* 18(1996) 1. sz. 34. l.
- Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk vala szeretetéből egy kis frau-zimmerecskét nekiünk”. Szerk. – –. Bp. 1996. MTA Történettudományi Intézet, 167 l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 19./
- A gyermekek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk vala szeretetéből egy kis frau-zimmerecskét nekiünk”*. Szerk. – –. Bp. 1996. MTA Történettudományi Intézet, 5–50. l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 19./
- Tolerance and intolerance in 16th century Hungary. In: *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Ed. by Ole Peter Grell, Bob Scribner. Cambridge, 1996. Cambridge University Press, 249–261. l.
- Történelmünk és a család. In: *A család megtartó erő. A III. Családkongresszus előadásai. Budapest, 1996. június 21–23.* Szerk. Benkő Ágota. Bp. 1996. Nagycsaládosok Országos Egyesülete, 9–16. l.

1997

- Báthori Anna és alsólendvai Bánffy István eljegyzése 1535-ben. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára.* Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. ELTE Bölcsészettudományi Kar, 67–69. l.
- Cselekedetek és eszmék. Vallási ellenállás a fraknoi uradalom négy gyülekezetében (1638). In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997. JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 479–486. l. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35./
- Erdély a vesztfáliai béketárgyalásokon. *Rubicon* 8(1997) 2. sz. 41–43. l.
- Így fogantak. *História* 19(1997) 2. sz. 14–15. l.
- A társadalom egyes tagjaiban cselekszik. (Tiszteletkör. Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. Balassi, 486. l. /Humanizmus és reformáció./) *Budapesti Könyvszemle* 9(1997) 2. sz. 199–201. l. [Ismertetés.]
- Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása. *Századok* 131(1997) 5–6. sz. 809–856. l.

1998

- Az átányiak, a néprajz és a Buddenbrook-jelenség. (Tiszteletkör. Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp. 1997. Balassi, 528 l.) *Budapesti Könyvszemle* 10(1998) 3. sz. 321–325. l. [Ismertetés.]
- Bethlen Gábor. In: *Erdély a Históriaiban.* Összeállította: Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 85–86. l. /Múltunk könyvek./
- Erdély az európai politikában. In: *Erdély a Históriaiban.* Összeállította: Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 78–84., 1. /Múltunk könyvek./
- Jobbágyok az örökös jobbagység korában. *Rubicon* 9(1998) 7. sz. 21–25. l.

1999

- Bethlen Gábor, 1580–1629. *Rubicon* 10(1999) 7. sz. 34–38. 1.
- Bethlen Gábor (1580–1629) In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. *Rubicon – Aquila*, 96–99. 1.
- Bibellesen. Ein Programm für jedenmann in Ungarn des 16. Jahrhunderts. In: *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*. Szerk. Szabó András. Bp. 1999. *Kálvin*, 7–38. 1.
- Esterházy Miklós (1582–1645). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. *Rubicon – Aquila*, 100–102. 1.
- A felekezetek felett álló Magyarország a reformáció után. In: *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*. Szerk. Illés Pál Attila. Piliscsaba, 1999. PPKE Bölcsészettudományi Kar, 9–25. /Sentire cum ecclesia./
- Jobbágy gyermekek a kora újkori Magyarországon. *Műhely* 22(1999) 5–6. sz. 141–148. 1.
- Kanizsay Orsolya (1520–1571). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. *Rubicon – Aquila*, 67–68. 1.
- Köszöntő. (Az egyháztörténeti kutatások helyzete és kilátásai a XVI–XVII. századi Magyarországgal kapcsolatban.) In: *Fiatál egyháztörténészek írásai*. Szerk. Fehér Csaba. Miskolc, 1999. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 7–12. 1.
- Az olvasó nő eszménye. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs. Bp. 1999. ELTE Bölcsészettudományi Kar, 323–332. 1.
- La société baroque. In: *Hungaria Regia 1000–1800. Fastes et défis*. Turnhout, 1999. Brepols, 57–61. 1.
- [Válasz.] A Demográfia körkérdése a népesedésről. *Demográfia* 42(1999) 3–4. sz. 288–299. 1.

2000

- Bethlen Gábor (1580–1629) In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. 2. jav. kiad. Bp. 2000. *Rubicon – Aquila*, 96–99. 1.
- Az Egyháztörténeti Szemle köszöntése. *Egyháztörténeti Szemle* 1(2000) 1. sz. 5–6. 1.
- Esterházy Miklós (1582–1645). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. 2. jav. kiad. Bp. 2000. *Rubicon – Aquila*, 100–102. 1.
- Kanizsay Orsolya (1520–1571). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. 2. jav. kiad. Bp. 2000. *Rubicon – Aquila*, 67–68. 1.
- Lorántffy Zsuzsanna. In: *Lorántffy Zsuzsanna album*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. Sárospataki Rákóczi Múzeum, 9–67. 1. /A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 39./
- Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok? In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. Sárospataki Rákóczi Múzeum, 7–24. 1. /A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 40./

2001

- Beloved Children. History of Aristocratic Childhood in Hungary in the Early Modern age*. Ed. by –. Bp. 2001. CEU Press, 271 l.

- The first ten years of the children. In: *Beloved Children. History of Aristocratic Childhood in Hungary in the Early Modern Age*. Ed. by –. Bp. 2001. CEU, 39–83. 1.
- Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. PPKE Bölcsészettudományi Kar, 383–394. 1.
- Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. *Rubicon* 12(2001) 6. sz. 20–24. 1.
- Vázlat a jobbágyok nevééről és névhasználatáról az örökös jobbágyság korában. In: *Historia manet: volum omagial – Demény Lajos Emlékkönyv 75*. Szerk. S. Tüdős Kinga, Violeta Barbu. Bukarest – Kolozsvár, 2001. Kriterion, 85–118. 1.
- Veres Éváról és munkájáról. In: *Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai*. Szerk. Besse-nyei József. Miskolc, 2001. Miskolci Egyetem, 67–77. 1.
- The way from the church of the priest to the church of the congregation. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Ed. by Eszter Andor, István György Tóth. Bp. 2001. CEU, 9–20. 1.

2002

- Bethlen Gábor (1580–1629) In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. 3. átd. kiad. Bp. 2002. Rubicon, 96–99. 1.
- A családról. In: *Studii de istoria moderna a Transilvaniei omagie profesorului Magyari András*. Coord. Pál Judit, Rűsz Fogarasi Enikő. Kolozsvár [Cluj-Napoca], 2002. Kriterion, 105–117. 1.
- Esterházy Miklós (1582–1645). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. 3. átd. kiad. Bp. 2002. Rubicon, 100–102. 1.
- The Golden Age of the Principality. In: *History of Transylvania. II.: From 1606 to 1830*. Gen. ed. Béla Köpeczi. Ed. by László Makkai, Zoltán Szász. New York, 2002. Columbia University Press, 3–229. 1. /Atlantic Studies on Society in Change, 107.; East European Monographs, 593./
- Gyermekelet, gyermekhalál a 16–17. századi Magyarországon. *Rubicon* 13(2002) 3. sz. 25–27. 1.
- A jobbágy házassági szabadsága az örökös jobbágyság korában. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál, Páffy Géza, Tóth István György. Bp. 2002. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, 333–352. 1. /Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2. /
- Kanizsay Orsolya (1520–1571). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. 3. átd. kiad. Bp. 2002. Rubicon, 67–68. 1.
- Pataki diákok a Sárospataki Református Kollégiumban 1671-ig. In: *Doctrina et Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*. Szerk. Dienes Dénes, Szabadi István. Debrecen – Sárospatak, 2002. DRHE – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 171–181. 1.
- Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. Universitas – Argumentum, 1–24. 1.
- A Vizsolyi Biblia. *História* 24(2002) 2. sz. 25. 1.

2003

- Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16–17. század. *Századok* 137(2003) 3. sz. 549–578. l.
- Kanizsai Dorottya. In: *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Szerk. Szentpéteri József. Bp. 2003. Kossuth, 46–50. l.
- A királyi méltóság megjelenítése. Habsburg királykoronázás 1563-ban. *História* 25(2003) 3–4. sz. 16–19. l.
- Magyar leveleskönyv. Szerk. Balogh József, Tóth László. Kiadja: H. Balázs Éva. I–II. kötet. (Bp. 2002. Corvina, 636, 526 l.) *Századok* 137(2003) 3. sz. 779– 781. l. [Ismeretetés.]

2004

- Jobbágyság és iparosodás: az emberi tőke és a vállalkozó kedv a XVI–XVII. századi Magyarországon. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 9(2004) 1. sz. 59–73. l.
- Két sógor: Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor. *História* 26(2004) 8. sz. 9–10., 12. l.
- A reformáció: kényszer vagy választás?* Bp. 2004. Nemzeti Tankönyvkiadó, 124 l. /Európai Iskola./

2005

- Házasság a XVII. századi Magyarországon. In: *Bölcsőtől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához*. Szerk. Faragó Tamás. Bp. 2005. ÚMK, 90–94. l.
- Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 47(2005) 3–4. sz. 277–286. l.
- [Válasz.] Hogyan lettem történész? A Korall körkérdése a pályaválasztásról. *Korall* 6(2005) 21–22. sz. 266–269. l.

2006

- A vallásügy a bécsi békében. In: *„Frigy és békeesség legyen...” A bécsi és zsitvatoroki béke*. Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006. Debreceni Egyetem Történeti Intézete – Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, 171– 175. l.

Összeállította: Soós István

A rövidítések jegyzéke

Adattár...	Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szeged, 1965–
ARG	Archiv für Reformationsgeschichte. Gütersloh, 1906–
ASV	Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano
ASz	Agrártörténeti Szemle. Bp. 1957–
Bethlen János:	Bethlen János: Erdély története 1629–1673. Ford. P. Vásárhelyi Judit. Utószó, jegyz. Jankovics József. Bp. 1993.
Erdély története...	Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1895. [I–VII.] Szerk. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen–Márkus Dezső. Bp. 1896–1900
CIH	
ELTE (BTK)	Eötvös Loránd Tudományegyetem (Bölcsészettudományi Kar), Budapest
EOE	Erdélyi Országgyűlési Emlékek (= MHH III/B). I–XXI. Bp. 1875–1898
ETE	Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Raymund–Karácsonyi János–Lukcsics József. Bp. 1902–1909
GStA	Geheimes Staatsarchiv, Berlin-Dahlem
PK	Preußischer Kulturbesitz
HK	Hadtörténelmi Közlemények. Bp. 1888–
Istvánffy:	Istvánffy Miklós: Magyarok dolgairól. Tállyai Pál XVII. századi fordításában s. a. r. Benits Péter. I/1.: 1–12. könyv., I/2.: 13–24. könyv. Bp. 2001–2003. (Történeti Források 1.)
Magyarok dolgairól...	
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények. Bp. 1891–
KÁL	Kolozsvári Állami Levéltár, Kolozsvár
LK	Levéltári Közlemények. Bp. 1923–
MÉ	Művészettörténeti Értesítő. Budapest, 1952–
MHH	Monumenta Hungariae Historica. I/1–42., II/1–38., III/A1–12., III/B1–21., IV/[1–2]. (Buda)Pest, 1859–1948
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Wien, 1880–
MKSz	Magyar Könyvszemle. Bp., 1876–
MOE	Magyar Országgyűlési Emlékek (= MHH III/A). I–XII. Bp. 1874–1917
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
DF	Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Diplomatikai Levéltár
Mf.	Mikrofilmtár
MKA	Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma
MKL	Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária
MKR	Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar (Pozsonyi) Kamara Levéltára, Magyar (Pozsonyi) Kamara Regisztratúrája

Mo. tört. 1526–1686...	Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. (Magyarország története tíz kötetben III/1–2.)
Mo. tört. kron. 1526–1848...	Magyarország történeti kronológiája. Főszerk. Benda Kálmán. II.: 1526–1848. Bp. 1982. (Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben) (2. kiad. 1983)
MTA(K)	Magyar Tudományos Akadémia (Könyvtára)
MTT	Magyar Történelmi Tár. Bp. 1855–1863., 1867–1878., 1914–1934
OK	Országgyűlési Könyvtár, Budapest
OSzK(K)	Országos Széchényi Könyvtár (Kézirattár), Budapest
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Wien
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv, Wien
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv
UA AA	Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten
HKA	Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv
PL	Prímási Levéltár, Esztergom
AS AR	Archivum Saeculare, Acta Radicalia
RMK	Régi Magyar Könyvtár. I: 1531–1711. II: 1473–1711. III: 1480–1711. Szerk. Szabó Károly–Hellebrant Árpád. Bp. 1879–1898.
RMNy	Régi Magyarországi Nyomtatványok. I: 1473–1600. II: 1601–1635. III: 1636–1655. Budapest 1971–2000
SB	Staatsbibliothek zu Berlin
SzOkl.	Székely Oklevéltár. I–VII. [+ Suppl. 1219–1776.] Szerk. Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Samu. Kolozsvár, 1872–1898.; Bp. 1934
SzOkl. Ú. s.	Székely Oklevéltár. Új Sorozat. I–VIII. Közzéteszi Demény Lajos–Pataki József–Tüdős S. Kinga. I–II.: Bukarest 1983–1985.; III.: Bp. 1995.; IV–VII.: Kolozsvár, 1995–2000.; VIII.: Marosvásárhely, 2006
TL	Történeti Lapok. Kolozsvár, 1874–1876
TSz	Történelmi Szemle, Bp. 1958–
TT	Történelmi Tár, Bp. 1878–1911
VML	Vas Megyei Levéltár, Szombathely
ZML	Zemplén Megye Levéltára, Sátoraljaújhely